

**«Жастар және ғылым – 2023» республикалық
ғылыми-тәжірибелік студенттік конференцияның
ғылыми мақалалар жинағы.**

**Сборник научных статей республиканской научно-
практической студенческой конференции
«Молодежь и наука - 2023».**

**Collection of scientific articles of the republican
scientific-practical student conference «Youth and
science - 2023».**

I

Шымкент – 2023

**ӘОЖ
ББК**

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов Қанат Сейтжанұлы – Жұмабек Тәшенев атындағы университет ректоры, техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Ұйымдастыру комитеті:

Арзымбетова Шолпан Жақсылыққызы	– п.ғ.к., доцент
Рысбекова Айгүль Бекманәліқызы	– п.ғ.к.
Беспаев Ғани Әбзелбекұлы	– ф-м.ғ.к., доцент
Артықбаев Дархан Жақсылықұлы	– PhD
Ергешбаева Шынар Налходжаевна	– п.ғ.к.
Мырзабек Лесбек Әліпұлы	– п.ғ.к.

«Жастар және ғылым – 2023» республикалық ғылыми-тәжірибелік студенттік конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2023. – 576 бет

Сборник научных статей республиканской научно-практической студенческой конференции «Молодежь и наука - 2023». Типография «Әлем»: – Шымкент, 576 стр, 2023

Collection of scientific articles of the republican scientific-practical student conference «Youth and science - 2023». Shymkent: Typography. «Alem», 2023. - 576 pages.

ISBN

Жинаққа жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді. Барлық жариялаланымдар авторлардың редакциясымен берілген.

**ӘОЖ
ББК**

ISBN

Алғы сөз

Қымбатты конференция қонақтары мен қатысушылар!

Ж.А.Тәшенев атындағы университетте ұйымдастырылып отырған студенттер мен жас ғалымдардың «**Жастар және ғылым**» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясына қош келдіңіздер!

Әр оқу жылының көктем айында ғылыми-тәжірибелік конференция өткізу - университетте жақсы дәстүрге айналған маңызды ғылыми іс-шара.

Конференция өткізудегі басты ұстаным – студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми мақалаларын қабылдап, әр студентпен жеке жұмыс жасап, іс-шараның ғылыми аурасын қалыптастыру. Студенттер мен жас ғалымдардың танымдық қызығушылығын жандандыру, ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту, олардың шығармашылық белсенділігін дамыту, заманауи ғылымның өзекті мәселелерін шешуге үйрету, зерттеу мәдениетін қалыптастыру және ғылыми зерттеулердің нәтижелерін апробациялау болып табылады.

Қазіргі таңда республикалық, халықаралық рейтингтердегі жоғары көрсеткіштерінің бірі - студенттік ғылымның нәтижелілігі болып табылады. Сондықтан университет студенттік зерттеулерді халықаралық деңгейге көтерумен байланысты іс-шараларды әрдайым қолдап отырады. Бір қуанарлық жағдай Қазақстандық және шетелдік жоғары оқу орындарының студенттері тарапынан университетте өтетін конференцияға деген қызығушылықтар артып, халықаралық байланыстар жыл сайын кеңейіп келе жатқандығында. «Жастар және ғылым» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция Қазақстан мен әлемнің ғылым, білім берудің көкейкесті мәселелерін талқылайтын пікірталас алаңына айналатынына сенімдімін.

Ғылым жолын, ғылыми-зерттеу жолын таңдаған студенттердің қадамдарына сәттілік, сәт-сапар тілеймін! Жастар - еліміздің болашағы. Жастар – мәңгілік қазақ елін жасаушы ұлттың тірегі. Ол көп оқып, көп тоқуды талап етеді. Сондықтан да жастардың үнемі ізденісте болуы – шарт. Осы ретте бұл конференцияның студенттерге берері көп!

**Құрметпен,
университет ректоры Қ.С.Байболов**

ҚОҒАМДЫҚ ГУМАНИТАРЛЫҚ

1. Кәмелетке толмағандардың құқыққа қайшы мінез-құлқының алдын алу мен түзетудің теориялық негіздері - **Ергешова М., Арзымбетова Ш.Ж.**
2. Проблемы психологического здоровья в зарубежных психологических науках- **Маханбетова М.А., Жубаназарова Н.С.**
3. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылығын жаңа педагогикалық технологиялар арқылы дамыту-**Абдалиева Д.Б.**
4. Интерактивный подход к изучению иностранного языка в старших классах в средней общеобразовательной школе - **Акилбекова Г.А.**
5. Оқу-тәрбие процесінде дидактикалық ойындарды пайдалануды психологиялық - педагогикалық тұрғыдан негіздеу-**Джурабоева А.М.**
6. Болашақ мұғалімді кәсіби өзін-өзі дамытуға даярлығын қалыптастырудың жағдайы- **Аппазова Г.С.**
7. Девиантты мінез-құлқы бар жас жеткіншектердің салауатты өмір салты әдеттерін қалыптастыру-**Аргинбаева У.К.**
8. Фразеологические интенсификаторы в современном английском языке-**Артуқбаева Д.Р.**
9. Лингвокультурный концепт «язык» и подходы к его изучению-**Болат М.Ө.**
10. Халық педагогикасының элементтері арқылы еңбекке баулудың тәрбиелік негіздері- **Дақариева Б.А.**
11. Көркемдік іс-әрекет материалы бойынша студенттің өз бетінше әрекет ету жағдайларын ұйымдастыру тәжірибесін талдау-**Жетен А.С.**
12. Ойын технологияларының психологиялық - педагогикалық негіздер - **Кабдурахманова К.П.**
13. Болашақ бастауыш білім педагогтарының кәсіби іс-әрекетте даярлығын қалыптастыруда инновациялық мүмкіндіктерін қалыптастыру-**Ормолдаева Л.Д.**
14. Дене шынықтырудағы педагогикалық негіздерінің міндеттері мен мақсаттарын анықтау- **Пралиева А.А.**
15. Бастауыш сынып оқушыларының үйлестіру дағдыларының жалпы сипаттамасы- **Тленчиева А.Н.**
16. Мектеп жасына дейінгі балалар мен жас оқушылар үздіксіздік принципін ұстану - табысты әлеуметтенудің шарты негізінде-**Курманова М.С.**
17. The benefits of new technology in language learning-**Ганиева М.С., Исламова М.М.**
18. Mobile technologies in teaching a foreign language to non-linguistic major students- **Ганиева М.С., Исламова М.М.**
19. Teaching vocabulary – the basis for forming four main skills- **Жаманбай Б.Қ., Оразбай А.Қ., Исламова М.М.**
20. Кірме сөздердің тілге ену ерекшеліктері және қазақ тіліне ағылшын тілінен енген сөздер - **Сейіл М.Б., Бейбітханова А.М., Исламова М.М.**
21. Structural-semantic features of computer terminology in the modern english-**Algibay S.M., Baktybayeva T.P**
22. Training technologies in the study of a foreign language in distance learning-**Alisherova Zh., Nyshanbay M., Musa A., Yeszhanova G. D**
23. The role of english in modern world-**Anarmatova D., Ryskul A., Serikbaeva S.**
24. How to start to speak a foreign language-**Anarmatova D., Kurvanbek K., Isakova G., Yeszhanova G. D.**
25. Approaches to the formation of intercultural competence of senior school students- **Mergenbay A.E., Mamytov B.N., Baktybayeva T.P**
26. Motivational and value aspect of future social teachers' professional readiness to work in different career communities - **Y. Orolbek, F. N. Zhumabekova**
27. Бастауыш мектеп оқушыларына сыныптан тыс жұмыстарын өткізудің маңызы - **Абдраш Н., Босын Б., Мұса Н.Б.**

28. Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік оңалту мәселелері-**Абдуалиева А., Оралбекова А.К.**
29. Тіл мәртебесі – ел мәртебесі-**Абдукадыр А., Абдурахманова Г., Есжанова Г.Д.**
30. Неологизмы в русском языке-**Абсаматова М.,Кемелова Г.М**
31. Бастауыш сыныптарда оқу үдерісіне жаңа әдіс-тәсілдерді енгізудің тиімділігі-**Адамбек Ұ.Б., Тулибай М.Қ., Мұса Н.Б.**
32. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің білім сапасын арттыру үшін оқытудың белсенді әдістерін тиімді пайдалану-**Адилбекова А.Б. Тамабай Ә.М.**
33. Bodylanguage-**Айдарбек Э., Сапаралиева Н., Есжанова Г.Д.**
34. Бастауыш сынып мұғалімдерінің креативтілік белгілері-**Алайдар Э.Ж., Кинязова Ұ.Е., Тамабай Ә.М.**
35. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөз тіркестердің ерекшеліктері-**Анарбаева А.Н., Рысқұлбек М.Д., Ормаханова Г.С.**
36. Электронды құжаттардың құндылықтарын сараптаудың ерекшеліктері- **Торғаев Б.П., Апашева С.Н.,Кундебаев Б.А.**
37. Модель деятельности социального педагога по формированию ценностных ориентации девиантного поведения девушек- **Жамалдин А.,Арзымбетова Ш.Ж.**
38. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастығы және айырмашылығы-**Бағдат А.С., Оралбек А.А., Ормаханова Г.С.**
39. М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде батырлар жырын суреттеудегі көркемдік ерекшеліктері-**Бақтыбай М., Садықов Ш.,Арынбаева Р.А.**
40. Дисфемизмдердің тілдегі орны-**Барлыбай І., Арапбек А., Темірбекова Г.Қ.**
41. Ағылшын тілін мектепте оқытудың маңыздылығы-**Бекташ М.,Тұрсынбек Т.,Айтжанова С.Е.**
42. Мектепте шет тілін оқытуда шығармашылық қызметті пайдалану-**Бектұраш Ү.,Сабиржанова М.,Айтжанова С.Е.**
43. Қазіргі жастардың өмірлік құндылықтарын қалыптастыру-**Тастанбек Б., Халметова Ф., Бердібек А.М**
44. Төменгі сынып оқушыларының мінез-құлығындағы ауытқушылықты анықтау және өзара тиімді әсер ету жолдары-**Тастанбек Б., Халметова Ф,Бердібек А.М.**
45. Сущность понятия «Здоровый образ жизни младшего школьника»-**БуркитбаеваТ.,Арзымбетова Ш.Ж.**
46. Жасөспірімдерде депрессияға бейімділіктің алдын-алу бойынша әлеуметтік педагогтың жұмысы-**Бұйрабай Ж.,Арзымбетова Ш.Ж**
47. Оқушыларға экономикалық тәрбие берудің мәні мен мазмұны-**Анапьяева С.А.,Досбенбетова А.Ш.**
48. My native language is Kazakh-**ЕримбетоваАида ,КенесбековаГ.**
49. Университеттегі психологиялық-педагогикалық пәндерді интеграциялаудың ұйымдастырушылық негіздері- **Ермаханова А.Е., Ауезов Б.Н**
50. Болашақ жастарға «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы аясында ұлттық-патриоттық тәрбие беру факторлары-**Қалилаш А.Ж.,Кашкинбаева.А.Т**
51. Фольклорные сказки и их жанровые разновидности-**Әбубәкірова Д.,Юлдашбекова М., Ботабаева Ж.Н.**
52. Мәшһүр Жүсіптің халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы қызметі-**ӘшімханҰ.,Байболова А. Ж.**
53. Сөйлеу мәдениетіжәне шешендік өнер-**Әшірбек Ұ. А.,Байболова А.Ж.**
54. Situations as a type of activity in foreign language lessons-**ЖабароваД.Е., Кудабоева П.А.**
55. Model of development of foreign language communicative and methodological competence of future teachers by means of modular training-**Zhanatbekova A.Zh. ,Nazarova G. Zh.**

56. Білім беру жүйесінде заманауи технологияларды пайдалану -**Жанқозы М.Р., Әмір Ш.Е., Тамабай Ә.М.**
57. Болашақ мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-компьютерлік мәдениетін дамытуға даярлығы-**Ибракова М.С., Арзымбетова Ш.Ж.**
58. Бастауыш сыныптарда оқушылардағы биологиялық, физикалық ұғымдарды қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері-**Илясова Ұ.Ә.**
59. Бастауыш сынып оқушылардың оқу – танымдық қызығушылығын дамытуда проблемалық оқыту технологиясын қолдану-**Оразәлі Н., Қаражігітова К.Н.**
60. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясына тән көркемдік ізденістер -**Каримова М.А., Әмірбек Т., Қалыбеков Б. Е.**
61. М.Әуезов әңгімелері мен «Абай жолы» эпопеясындағы автор бейнесі мен кейіпкер бейнесін ашудағы тілдік құралдардың қызметі -**Адилов А.А., Бекназар Ә., Қалыбеков Б. Е.**
62. Фразеологизмдерді аудару мәселелері-**Арыстан Ж.К., Нышанбай А., Қалыбеков Б. Е**
63. Фразеологизмдердің аудармасы жайындағы өзекті мәселелер-**Жүзтан Б.С., Оралбек А., Қалыбеков Б. Е**
64. Фразеологизмдердің аудармасы жайындағы өзекті мәселелер-**Жұмашева А.М., Тазабек З., Қалыбеков Б. Е**
65. Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы жаңашылдық және дәстүр жалғастығы-**Лесбекова Ж.Д., Үсенхан А., Қалыбеков Б. Е**
66. Қазіргі қазақ лирикасының негізгі бағыттары - **Мұзлыбай Д. Ы., Азат Ұ., Қалыбеков Б. Е**
67. Инновациялық педагогикалық технологияның теориялық негіздері-**Наврузов М.А., Ермахан Н., Қалыбеков Б. Е**
68. Ақпарат көздері бойынша анықталатын оқыту әдістері(еңбекке баулу)-**Келдибаева В.Н.**
69. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс – әрекетін қалыптастыру-**Кенжаева Н., Ражаббаева Р., Мұса Н.Б.**
70. Жасөспірімдерде депрессияға бейімділіктің алдын-алу бойынша әлеуметтік педагогтың жұмысы-**Абай А., Қуатова Ж.Ж.**
71. Эссе жанрының қазақ әдебиетіндегі көрінісі-**Қалдыбек Ж.Н., Абенова Л.У.**
72. Дарынды оқушылардың өзіндік «менін» қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде ерттелуі-**Қансейт А., Баймат О., Есен Г., Қаражігітова К.Н.**
73. Болашақ бастауыш сынып педагогын дуальді білім беруге даярлаудың жолдары-**Қожабайқызы Б., Есенгелді Ғ., Мұса Н.Б.**
74. М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде «Қыз жібек» жырын суреттеудегі көркемдік ерекшеліктері-**Қуаныш А., Орынбасар С., Арынбаева Р.А.**
75. Мағжан поэзиясының көркемдік әлемі, поэтикалық мәдениеті-**Құттыбаева Ж., Омарова Д., Мұса Н.Б.**
76. Буллинг және кибербуллингке қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері-**Шалғынбаева К.К.**
77. Кәсіби әлеуметтену: студент жастардың табысты мансаптық бағдары-**Алтынбек Ұ., Мамбетова А.Т.**
78. Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі білім беру феномені ретінде-**Туркменбаева Г.Ж., Масалиева Ж.А.**
79. Оқушыларда тарихи-әлеуметтік ұғымдар жайлы түсінік қалыптастырудың ғылыми әдебиеттерде зерделену жайы-**Мұсаева Ә.М., Орынбаева Г.У.**
80. Қазақ диалектологиясы мәселелері С.Аманжолов зерттеулерінде-**Мұстафа Ш., Байболова А.**
81. The concept of a phraseological unit-**Nurkiyasova Sh., Meirbekov A.K.**
82. Ел мәдениеті тілден басталады-**Нұрматова М.Б., Абдихалилова Г.А., Келимбетова Ф.Қ.**
83. Оқушылардың графикалық мәдениетін қалыптастырудың дидактикалық ерекшеліктері-**Р. Ибрагимов¹, Ә.Б.Бахтыбай²**

84. Moodle виртуальді жүйесінде «сандар теориясы» Онлайн-курсын әзірлеудің алғышарттары мен мүмкіндіктері-**Ә.А.Смайыл, Кадирбаева Р.И.**
85. Мектеп-интернат жағдайында жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастырудың әлеуметтік-педагогикалық бағдарламасы-**Кобей А.Б., Ильяс О.М., Жанабек Г.Б., Ортаева А.С.**
86. Баланың дамуындағы мектеп және отбасының бірлескен әрекеті-**Сейсен М., Ортаева А.С.**
87. Төлеген Айбергенов шығармашылығының зерттелуі-**Оспан Ұ. Ш., Байболова А. Ж.**
88. Халықтың қайсар перзенті - **Ж.А.Ташенов-Өмірбек Т., Садуақас А., Арынбаева Р.А.**
89. «Отражение объективной реальности в «записных книжках» А.П. Чехова»-**Хаппар Р., Сеилбек Ж., Ботабаева Ж.Н.**
90. Абай және қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі-**Рахимжан Қ., Абдиакимова А., Мұса Н.Б.**
91. Жанартылған білім беру үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының математикалық сауаттылығын қалыптастыру-**Сағилаш Т.Ғ. Тамабай Ә.М.**
92. Әлихан Бөкейханов - тарихи тұлға-**Сағынтай А.Н, Рысқұл А.Н, Байжанова А.**
93. Кіші мектеп жасындағы оқушыларға ақпараттық білім берудегі мұғалімнің рөлі-**Садикова Э.Х. Андас Ұ.Ұ., Тамабай Ә.М**
94. Ыбырай алтынсарин - қазақтың тұңғыш ағартушы-педагогы, ақын жазушысы -**Садық М. Б. Байболова А.Ж.**
95. Болашақ әлеуметтік педагогтардың soft skills дағдыларын дамыту мәселелері-**Санатбай П.А.**
96. Болашақ бастауыш сынып педагогының кәсіби құзыреттілікке даярлық шеңбері және оларды жетілдіруде жоо-ның рөлі-**Сатыбалдиева Н.Б.-Ыбырайымжанов Қ.Т.**
97. Көркем шығармаларды технологиялық негізде оқыту сабақтарының ерекшеліктері-**Сатыбалдиева С.С., Ыбырайымжанов Қ.Т.**
98. Opportunities for multilingual education in Kazakhstan-**Smailova K.E., Tursynbai S.E., Ormakhanova G.S.**
99. Қыстырмалардың лингвистикалық табиғаты-**Таджиева А. Ш., Арғынбаева Р.А.**
100. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін инклюзивті білім беру жағдайында кәсіби даярлық мәселелерінің қазіргі жайы-**Талдыбаева Ж., Арзымбетова Ш.Ж.**—
101. Илияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасының танымдық сипаты-**Ташкентбай А., Адилбекова А., Мұса Н.Б.**
102. Бастауыш мектеп мұғалімінің сыныптан тыс оқытуды ұйымдастырудың дидактикалық талаптары-**Ташкентбай А.Е., Тамабай Ә.М.**
103. Ұстаз болғым келеды-**Төленбай Г., Тұрсынбай М., Есжанова Г.Д., Есжанова Г.Д.**
104. Дарынды оқушылардың өзіндік «менінің» қалыптасуының психологиялық ерекшеліктері-**Түймебай Т.Ж., Жиенбаева О.Б.**
105. Қазақ поэзиясындағы жыраулық дәстүр-**Турейбай А.Қ. Байболова А. Ж.**
106. «Мәңгілік ел» ұлттық идея кеңістігіндегі болашақ мамандарға ұлттық-патриоттық тәрбие беру- **Пердебай А.Н., Кашкинбаева А.Т.**
107. Қазақ және орыс халықтарының тілдік байланыстарының тарихы-**Юлчиева М. Арынбаева Р.А.**
108. Проблемалық оқыту технологиясы- **Махатаева Нүрилла Сапарқызы-**
109. Бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-ерікті саласын қалыптастыруды психологиялық-педагогикалық қолдау-**Мылтықбай Гүлмира Балтабайқызы**
110. Ұлттық рух – Ұлттық тіл-**Маккамбаева М.Б. Сүлейменұлы Ғ.**
111. Ұлттық сана – мәдениетті ұлт-**Майлыбай Б. Т. Сүлейменұлы Ғ.**
112. Social media and political participation in kazakhstan-**Zhanabayeva A.M., Рахметов Б.М.**
113. Technologies in our life-**Yendibaeva Shirin, Tursynova Guldar**
114. Тарих сабағында ойын элементтерін пайдалану-**Бухарбаев М. С., Байболова А. Ж.,**
115. The development of science in the modern world - **Каркаев Е.Т., Tolenbai. G.A., Aitzhanova S.E.**

116. Қазіргі тіл біліміндегі дискурс және мәтін мәселелері-**Аяш А. Б., Асанғали М., Ақберді Б.Ә.**
117. ХХІ ғасырдағы қазақ прозасының көркемдік деңгейі, поэтикалық қуаты-**Байжұманова Б.М, Омаров Н.К.**
118. Political communication and political discourse-**Ayash A. B., Asangali M., Akberdi B. A.**
119. Двухязычные словари как источник истории русского литературного языка-**Момынханова М., Тлегенова Ж.К.**
120. Сирожиддин Рауфнинг “Нилий Нақшлар” китобининг бадий – эстетик хусусиятлари -**Ҳ. Ҳамроева, Ш. Наралиева**
121. Джадидизм в хивинском ханстве-**Бекчанов Д. Б.**
122. Фуқаролик жамияти институтлари ривожининг тарихий-сиёсий босқичлари-**Салаев Д.**
123. Анализ учебных пособий по английскому языку с точки зрения 4 К навыков 21 века-**Ақылбек Б.Т. Карабаева Л.К.**
124. Бөлінген көшбасшылық мұғалімнің кәсіби дамуының құралы ретінде - **Әбдіғани И.Д.**
125. Д.А.Қонаев қызметіндегі ұлтаралық татулық пен бірлік мәселесі-**Айтжанова С.С., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
126. Аштыққа қарсы күрес және қазақстандағы жаппай босқыншылықты тоқтатуға бағытталған шаралар- **Жақсылықова М.М., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
127. Патшалық ресейдің түркістан аймағындағы отаршылдық саясаты- **Жарменова Б.Е., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
128. Қазақстандағы діни идентификацияның ерекшеліктері- **Расилов Е.Р., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
129. АҚШ-тың екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы экономикасы және соғысқа енуі - **Сарсенбаева Г.А., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
130. М.Қ. Қозыбаев еңбектеріндегі көне заманнан хх ғасырдың басындағы қазақстан тарихының кейбір мәселелері - **Сариева Г.Т., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
131. Қазіргі білім беру кеңістігінде шағын-жинақы мектептерді дамытудың өзекті бағыттары - **Умарова Ш.А., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
132. ҚР-ның Әзірбайжан, Украина, Беларусь, Малдова елдерімен қатынастары: қазақ диаспарасы мәселесі - **Турсынбаев Б.Т., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
133. Қаңлы мемлекетінің құрылуы және оның территориясының конфедерацияға айналу процесі - **Тажиханова Г.А., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
134. «Тони Блэр үкіметі тұсындағы ұлыбританияның «жаңашыл» бағыттағы сыртқы саясатының тарихы» курсының оқытудың әдіс-тәсілдері - **Саккулакова Д.Б., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
135. Қазақстан тарихы сабағында білімгердің танымдық іс-әрекеттерін қалыптастыруда сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолданудың әдіс-тәсілдері - **Мынбаева М.Е., Серікбай З.М., Апашева С.Н.**
136. Осман үкіметінің бағалы металл, ақша және баға саясаты - **Маликова М.Т., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
137. 1950 жылдың 14 мамырындағы мәжіліс сайлауы және А. Мендерес үкіметінің қалыптасуы - **Калдыбаев С.Б., Шынтаев Н.А., Апашева С.Н.**
138. Білім беру ұйымдарындағы педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамыту - **Баймуратова Г.Е., Арзымбетова Ш.Ж.**
139. Мектепте ерекше білім беруді қажет ететін балаларды инклюзивті оқытудың теориялық моделі - **Жанжигитова Ж., Казиев К.С.**
140. Болашақ мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-компьютерлік мәдениетін дамытуға даярлығы -**Жұмабекова К.С., Арзымбетова Ш.Ж.**
141. Formation and development of intensive learning of foreign languages - **Alipaeva A.N., Nazarova G. Zh.**
142. Болашақ бастауыш сынып педагогының кәсіби құзыреттілікке даярлық шеңбері және оларды жетілдіруде ЖОО-ның ролі - **Альсуйеуова Г.С., Тлеубердиев Б.М.**

143. Необходимость интегративного обучения межкультурной коммуникации в условиях современного языкового образования - **Баядилова А.Т., Кудайбергенова М.Р.**
144. Эволюция языковой политики казахстана - **Жакашева М.Т., Кудайбергенова М.Р.**
145. Ситуативность в обучении иностранным языкам - **Жанатбекова А.Ж., Назарова Ғ.Ж.**
146. Фольклорлық прозадағы жанрлар жүйесі - **Жапбарова Г.Ш., Тлеубердиев Б.М.**
147. Этапы развития самостоятельности у обучающихся при изучении английского языка - **Мамытов Н.С., Кудайбергенова М.Р.**
148. Болашақ мұғалімдерді мектепте тәрбие жұмысына дайындаудың әдіснамалық тұғырлары - **Ниязбекова М.Т., Досбенбетова А.Ш.**
149. Features of motivation formation when learning a foreign language in high school - **Orynbetova A., Nazarova G. Zh.**
150. Қазақ әдебиетіндегі көріктеуші құралдардың ғылыми негіздері - **Паизова А.Ж., Омаров Н.К.**
151. Possibilities of the english language in the formation of the communicative competence of future specialists - **Sabir A., Kudaibergenova M.**
152. Didactic foundations for the development of foreign language communicative of students of a pedagogical university based on credit-modular learning technology - **Turasheva S.I., Gurbanova A.A.**
153. Оқушылардың тарихты зерттеуге деген қызығушылығын қалыптастыру мәселесін дамытудың теориялық тәсілдері - **Рустемова Э., Апашева С.Н., Кундебаев Б.А.**
154. Бастауыш сыныпта көркем жазуды оқытудың мазмұны мен әдістері - **Айтымбетова У.А., Арзымбетова Ш.Ж.**
155. Бастауыш сынып оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша сыныптан тыс іс-әрекет процесінің мазмұны - **Бухарова М.И., Арзымбетова Ш.Ж.**
156. Experimental research of the process of forming professional speech of future foreign language teachers - **Abdiakimova A. A., Gurbanova A. A.**
157. Types of the situations influencing realization of sympathy in the form of speech genres - **Konar A.K., Nazarova G.Zh.**
158. Аутизм синдромы бар балаларға әлеуметтік-педагогикалық көмек және қорғаудың құрылымдық-мазмұндық моделі - **Оккасова А.М., Арзымбетова Ш.Ж.**
159. Өзіндік жұмыс, оның түрлері және пәндерді оқытуда өзіндік жұмысты ұйымдастырудың әдістемесі - **Оразалина Т.А., Арзымбетова Ш.Ж.**
160. Оқушылардың өзіндік даму дағдыларын қалыптастыру - **Турсынбаев Д.Д., Арзымбетова Ш.Ж.**
161. The advantages of organizing effective collaboration in developing students' critical thinking skills - **Ақылбек Б.Т., Мәлік Ұ.Ғ., Карабаева Л.К.**
162. 1992-2012 жылдары Қазақстандағы экономикалық реформаның ұйымдастырушылық-құқықтық заңнамаларының қалыптасуы - **Мадалиев Д.Б., Токмурзаев Б.С.**
163. Әлемдік білім беру кеңістігіндегі қазақстандық білім берудің интеграциялау - **Жұматбекқызы М., Токмурзаев Б.С.**
164. Оңтүстік Қазақстан сақ ескерткіштерінен табылған тұрмыстық заттардың ерекшеліктері - **Темирова Ф.А., Токмурзаев Б.С.**
165. Мектепте математикаға оқытуға балаларды психологиялық дайындау - **Шамуратова Ф.К.**
166. Орыс және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерде ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін көрсету - **Маханова А. К.**
167. Қазақстандағы біліктілік арттыру жүйесінің қалыптасу тарихы - **Шойбекова А.С.**
168. Ы.Алтынсарин шығармаларын оқыту арқылы адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру - **Абдуманапова Г.С.**
169. Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытудың ерекшеліктері - **Пулатова Н.М.**
170. Когнитивтік лингвистиканың қалыптасуымен дамуындағы негізгі бағыттар - **Сахова Э.А.**

171. Қазақ тілі мен әдебиет пәні бойынша мәтін мазмұны мен оның тілдік ерекшеліктерін игерудің әдіс-тәсілдері - **Шаймерденова Г.А.**
172. The variety of gender linguistics in english, german, russian and kazakh proverbs - **Abil A., Turashbekova T., Muratbai Y., Tursynova G.I.**
173. Қазақ тілімен салыстыра отырып ағылшын тілінің грамматикасын оқыту - **Ашурматова Г., Абдураимов Н., Турсынова Г.И**
174. Лингвокультурологический аспект антропонимов в казахском и английском языках - **Бектурсын Л.Е., Сапарбеков Д., Жолжаксиев Ж., Турсынова Г.И.**
175. Analysis of the main stylistic tools and methods of expressing emotionality in English - **Burantaeva D., Ergeshova K., Tursynova G.**
176. Ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі сын есімдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары - **Жанғазы Б., Турашбекова К., Турсынова Г.И.**
177. The investigation of peculiarities of transcription of proper names of the english language into the kazakh language - **Ismail Z., Tursynova G.**
178. Қазіргі ағылшын тіліндегі омонимдерді талдау - **Каримова М., Талипбекова М., Турсынова Г.И.**
179. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі жалқы есімдерді транскрипциялау ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау - **Макхамбаева Муслима, Аширбай А., Турсынова Г.И.**
180. Diversity of gender linguistics in english- russian and kazakh proverbs - **Ismail Sh., Mirkamalov R., Zhunisbek Y., Tursynova G.I.**
181. Ағылшын және қазақ тіліндегі баяндауыш ұғымының салыстырмалы сипаты - **Рузакулова Г., Талапбекова С., Турсынова Г.И.**
182. Абай шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріне аударылу сипаты - **Sultanova M., Tastemir Zh., Abilda A., Tursynova G.I.**
183. Бастауыш сынып оқушыларының оқу үлгермеушілігін болдырмаудың жолдары **Жұмабаева Д.Х.**
184. Ойын технологиясын қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын қалыптастыру - **Дадаева Д.Х.**
185. Қоршаған орта пәнін оқытуда «Дамыта оқыту» технологиясын қолдану - **Жаппарова Ж.Х**

ҚОҒАМДЫҚ ГУМАНИТАРЛЫҚ

ӘОЖ 372.87

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚҚА ҚАЙШЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МЕН ТҮЗЕТУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ергешова М.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші –п.ғ.к. Арзымбетова Ш.Ж.

Ауытқушы девиантты мінез-құлықтың алдын алу әлеуметтік ұйымның әртүрлі деңгейлеріндегі жалпы және арнайы іс-шаралар жүйесін қамтиды: жалпымемлекеттік, құқықтық, қоғамдық, экономикалық, медициналық-санитарлық, педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық. Тиімді алдын алу жұмыстарының шарттары ретінде оның кешенділігі, бірзділігі, саралануы, уақтылы ұсынылуы болып саналады. Белсенді дамып келе жатқан жасөспірім тұлғасымен жұмыс жасауда соңғы шарт ерекше маңызды болып табылады.

Зерттеушілер С.А.Беличев, С.А.Кулаков, С.В.Березин, К.С.Лисецкий, И.Б.Орешникова, Е.В.Змановская психопрофилактикалық жұмыстың түрлі формаларын бөледі [1].

Алғашқысы – әлеуметтік ортаны ұйымдастыру. Ол ауытқыған мінез-құлықтың қалыптасуына қоршаған ортаның анықтаушы әсері туралы идеяларға негізделген. Әлеуметтік факторларға әсер ете отырып жеке тұлғаның жағымсыз мінез-құлқының алдын алуға болады. Мысалы, девиантты мінез-құлыққа қатысты жағымсыз қоғамдық пікір тудыру арқылы оның әсері тұтастай қоғамға бағытталуы мүмкін. Жұмыс нысаны отбасы, әлеуметтік топ (мектеп, сынып) немесе нақты таңдалған тұлға болуы мүмкін.

Жасөспірімдермен жұмысты қажет болса көшеде де ұйымдастыруға болады, ол үшін бірқатар елдерде тиісті жұмыстарды жүргізетін жасөспірім көшбасшыларды даярлау жүргізіледі.

Осы тәсіл аясында жағымсыз мінез-құлыққа сәйкес келмейтін жағдайлар мен қолдау көрсететін «аймақтарды» жүру талпыныстары жасалуда. Модельдің негізгі кемшілігі әлеуметтік факторлар мен құқыққа қайшы мінез-құлық арасындағы тікелей байланыстың болмауы. Дегенмен жалпы алғанда бұл тәсіл өте тиімді көрінеді.

Алдын алу жұмысының екінші формасы – ақпараттандыру. Бұл бізге ең таныс бағыттағы профилактикалық жұмыс формалары – дәрістер, әңгімелер, арнайы әдебиеттер немесе видео және телефильмдер тарату түріндегі жұмыстар. Бұл тәсілдің мәні жеке тұлғаның конструктивті шешімдер қабылдау қабілетін арттыру арқылы оның танымдық процестеріне әсер ету әрекетінде жатыр.

Аталған әдіс білімді арттырады, бірақ мінез-құлықты өзгертуге жеткілікті әсер етпейді. Мысалы, ақпараттандырудың өзі заңсыз әрекеттердің деңгейін төмендетпейді. Кейбір жағдайларда, керісінше, жағымсыз мінез-құлық түрлерімен ерте танысу оларға деген қызығушылықты арттыруға алып келеді. Сонымен қатар қорқыту да когнитивті-эмоционалды диссонанс тудыруы мүмкін, бұл мінез-құлықтың сол түріне түрткі болады.

Кей жағдайларда ақпарат өз уақытында берілмейді: тым кеш немесе тым ерте берілуі мүмкін. Бұл тәсілдің болашақта дамуы үшін қорқытушы ақпараттың басымдылығынан бас тарту қажет, сондай-ақ ақпарат бергенде жынысы, жасы және әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары бойынша саралау арқылы әсер ету маңызды.

Алдын алу жұмыстарының үшінші түрі – әлеуметтік-маңызды дағдыларға белсенді әлеуметтік оқыту. Бұл модель көбіне топтық тренингтер түрінде жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта келесідей формалары кең тараған [2]:

Теріс әлеуметтік әсерлерге қарсы тұруға төзімділік (тұрақтылық) тренингі. Тренинг барысында заңға қайшы мінез-құлыққа деген көзқарас өзгереді, жарнамалық стратегияларды

тану, құрдастар тарапынан қысым болған жағдайда «жоқ» деп айту дағдысы қалыптасады, ата-аналардың және басқа да ересектердің ықтимал теріс әсері (мысалы, ішімдік ішетіндердің, шылым шегетіндердің) туралы ақпарат беріледі және т.б.

Ассертивтілік немесе аффективті-құндылықты оқыту тренингі. Ол заңсыз мінез-құлық эмоционалды бұзылыстармен тікелей байланысты деген түсінікке негізделген. Бұл мәселенің алдын алу үшін жасөспірімдерге эмоцияларды тануға, оларды адекватты түрде білдіруге және стрессті тиімді басқаруға үйретеді. Топтық психологиялық жұмыс барысында шешім қабылдау дағдылары қалыптасады, өзін-өзі бағалауы жоғарылайды, өзін-өзі анықтау және жағымды құндылықтарды дамыту процестері ынталандырылады.

Өмірлік дағдыларды қалыптастыру тренингі. Өмірлік дағдылар деп жеке тұлғаның ең маңызды әлеуметтік дағдылары түсініледі. Ең алдымен бұл қарым-қатынас жасау білігі, достық қарым-қатынасты сақтау және тұлғааралық қарым-қатынастардағы кикілжіңдерді конструктивті шешу. Сондай-ақ бұл жауапкершілікті өз мойнына алу, мақсат қою және өз ұстанымы мен мүддесін қорғай білуі. Сонымен қоса, өмірлік маңызды болып табылатындар – өзін-өзі бақылау дағдылары, сенімді мінез-құлық, өзін және қоршаған жағдайды өзгерту.

Жасөспірімдермен жұмыс жасауда бұл модель басқаларымен салыстырғанда ең перспективалы үлгілердің бірі болып көрінеді.

Төртінші формасы – заңсыз мінез-құлыққа балама болатын іс-әрекетті ұйымдастыру құқыққа қарсы мінез-құлықтың алмастырушы әсері туралы идеялармен байланысты.

Бұл формасы бұрыннан келе жатқан заңға қайшы мінез-құлық жағдайында көмек көрсетудің барлық дерлік бағдарламаларында жүзеге асырылады. Отбасы тәрбиесінде тұрақты қызығушылықтарды ерте бастан тәрбиелеу, сүю және сүйікті болу қабілетін дамыту, өз ісімен айналысу және еңбек ету қабілетін дамыту жетекші алдын алу міндеттері болып табылады. Ата-аналар баланы әртүрлі іс-әрекеттерге, мысалы спортқа, өнерге, білімге баулу арқылы жеке тұлғаның қажеттіліктерін қалыптастыратынын түсінуі керек. Егер позитивті қажеттіліктер жасөспірімдік кезеңде дамымаса, адам өскенде теріс қажеттіліктер мен әрекеттерге бейім болады.

Бесінші формасы – жеке ресурстарды белсендендіру және салауатты өмір салтын ұйымдастыру. Жасөспірімдердің белсенді спорттық іс-әрекеті, олардың шығармашылықпен өзін-өзі көрсетуі, қарым-қатынас және тұлғалық өсу топтарына қатысуы, арт-терапия – мұның барлығы жеке ресурстарды іске қосады, бұл өз кезегінде тұлғаның белсенділігін, оның денсаулығын және сыртқы теріс ықпалдарға төзімділігін қамтамасыз етеді.

Алтыншы формасы – құқыққа қайшы мінез-құлықтың жағымсыз салдарын барынша азайту. Ол қалыптасып кеткен девиантты мінез-құлық жағдайында қолданылады және қайталанудың немесе олардың жағымсыз салдарының алдын алуға бағытталған [3].

Заңға қайшы және қоғамға жат мінез-құлық жағдайында әлеуметтік-психологиялық әсер етудің негізгі стратегиясы қоғамдық жазалау шарттарын ұйымдастыру болып табылады (әсіресе түрмелер мен түзету-еңбек колонияларында). Бірқатар елдерде құқық бұзушы тұлғаларға қоғамдық айыптау жүйесі және құқық бұзушының құқықтарын шектеу (жазаны өтемей немесе өтегеннен кейін), мысалы, мамандық таңдауда, балаларды жұмысқа қабылдауға немесе асырап алуға шектеулер қолданылады.

Деликвентті мінез-құлық кезіндегі психологиялық-әлеуметтік жұмыстың негізгі формалары кеңес беру, психотерапия, сот-психологиялық сараптама (әсіресе кәмелетке толмағандарға қатысты) болып табылады. Салыстырмалы түрде психикалық бұзылулары бар құқық бұзушыларға арналған психиатриялық стационарлардағы мамандандырылған бөлімдер жаңа форма болып табылады. Аталған мекемелерде жеке тұлғаны әлеуметтік-психологиялық оңалту мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді [3]. Бас бостандығынан айыру мекемелерінде әлеуметтік жұмыс нашар дамыған болса да маңызды жұмыс формасы болып табылады. Оның ерекшелігі жеке адам үшін өте стресстік жағдаймен де, қоғамға қарсы көшбасшылардың әсерімен де, әдеттегі қарым-қатынасының терапевтік одағымен мүмкін еместігімен де анықталады. Бұл жерде қарапайым әдістер тиімсіз болуы мүмкін. Осыған

байланысты бас бостандығынан айрылғандар ортасына бейімделген нақты әдістерді қолдану керек. Құқық бұзушылық жағдайында әсер ету тиімділігі іс-шаралар кешенінің тиімділігіне байланысты болады: ұйымдастырушылық (мысалы, мекемедегі тәртіп пен ізгілік атмосферасын ұйымдастыру), экономикалық, педагогикалық, медициналық, әлеуметтік шаралар (мысалы, бостандыққа босатылған соң әлеуметтік оңалту).

Осылайша, құқық бұзушылық мінез-құлық үшін әлеуметтік әсер етудің ең оңтайлы тәсілдері қоғамдық жаза және оның әртүрлі модификациясындағы мінез-құлық терапиясы екенін мойындау керек.

Әдебиеттер

1. Андрияхина, Н. В. Работа педагогов по профилактике правонарушений: три занятия для системы повышения квалификации / Н. В. Андрияхина, Г. И. Миронова // Классный руководитель. — 2006. — № 5. — С. 17—37.

2. Беличева, С. Карта обследования семей, имеющих несовершеннолетних детей / С. Беличева, И. Дементьева // Воспитание школьников. — 2004. — № 2. — С. 23—24.

3. Деятельность социального педагога в образовательном учреждении / сост. Н. И. Еременко. — Волгоград : ИТД «Корифей». — 112 с.

УДК 372.1

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУКАХ

Маханбетова М.А.

Университет им.Ж. А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель – к.п.с.н., доцент **Жубаназарова Н.С.**

Рассмотрение психического здоровья с точки зрения полноты, богатства индивидуального развития западными учеными А. Маслоу, Ш. Буллер, он встречается в работах Ф.Франкла, то есть психическое здоровье связано с самореализацией, поиском смысла жизни и реализацией возможностей личности.

Выдающийся представитель гуманистической психологии А. Маслоу сформулировал теорию самоактуализации личности через изучение здоровых людей, ориентированную на психическое здоровье. По Маслоу, ни одно из направлений изучения поведения не уделяло должного внимания жизни и целям психически здорового человека. З. Фрейд критиковал чрезмерную раскопку психических расстройств, патологии, плохую адаптацию, односторонность психоаналитической теории, основанной только на ненормальных сторонах человеческой природы, игнорирующей положительные силы человека. Без понимания психического здоровья невозможно узнать психически больного человека. В результате изучения психических больных формируется односторонняя психология; Для развития науки универсальной психологии необходимо изучение психически здоровых, самореализовавшихся людей. Поэтому гуманистическая психология исходит из того, что «саморазвитие является основой жизни человека, невозможно изучить и выявить человека с психическим расстройством».

А. Маслоу пишет о двух компонентах психического здоровья: во-первых, стремлении людей максимально развивать свой потенциал посредством самореализации [1]. Вторая составляющая – стремление к гуманистическим ценностям. Рассматривает проблему психического здоровья с точки зрения удовлетворения основных потребностей человека. При удовлетворении всех этих потребностей возникает потребность в самореализации: развитие человека связано с полным раскрытием талантов и потенциальных возможностей. На этом высоком уровне иерархии потребностей психически здоровые люди кажутся очень

индивидуальными. Доминирующие потребности могут меняться у творческих, талантливых людей. Эту особенность можно увидеть в работах видных ученых (В. Франкл, С. Буллер и др.), пытающихся решить проблему психического здоровья в контексте развития личности.

В гуманистической психологии мотивы человека делятся на две категории: дефицитные мотивы и мотивы развития. Демотивы направлены на снижение возбуждения, они пассивны; Абсолютно не у здорового человека. Мотивы развития или метамотивации направлены на усиление возбуждения за счет поиска новых эффектов. Они инстинктивны, биологически укоренены, как мотивы определения. Поэтому для поддержания психического здоровья человека ему необходимо удовлетворять метапотребности, чтобы полностью реализовать свой потенциал. Метамотивация невозможна без удовлетворения дефицитных потребностей. Депривация и фрустрация метапотребностей ведут к психическим заболеваниям, являющимся метапатологией, т.е. апатией, депрессией. Самоактуализировавшийся человек – это человек с нормальным психическим здоровьем [2]. А. Мы считаем, что эти выводы в концепции Маслоу важны для обеспечения психического и психологического здоровья ребенка. Ведь нормальное развитие и зрелость на всех этапах онтогенеза связаны с депривацией окружения ребенка от последствий депривации.

3. Фрейд предложил биологическую основу теории неврозов, то есть врожденные страсти и сексуальная энергия становятся источником невротических симптомов по мере их подавления в процессе развития личности [2, 47 с.].

В исследованиях чешских психологов Ю. Лангмейера и З. Матейчика психические расстройства определяются депривацией, очень редко депривация может быть вызвана одним фактором, обычно каждой депривационной ситуации соответствует неудовлетворение нескольких важных потребностей ребенка, которые различаются в разных ситуациях. Поэтому важно определить, какие психические потребности являются наиболее важными на том или ином этапе развития, и специфику потребностей, неудовлетворение которых наиболее губительно. Следует иметь в виду, что каждый ребенок ведет себя по-разному под влиянием одной «ситуации депривации». Кроме того, для здорового развития каждого ребенка необходимо теплое чувство и любовь в окружающем мире. Недостаточное удовлетворение аффективных потребностей является патогенетическим при нарушениях развития и поведения, т. е. эмоциональной, аффективной депривации [3].

Необходимость классификации состояния психического здоровья личности по психологическому здоровью была впервые отмечена российскими исследователями в 90-х годах XX века. Она возникла в связи с разделением проблем патологии и нормы в развитии человека на исследовательские области психотерапии и психологических наук.

А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян в качестве основных эпидемиологических тенденций психических отклонений на сегодняшний день выделяют депрессивные, соматоморфные, тревожные расстройства [4]. Хотя генетика и биохимия человека приводят к неврозам, то есть к расстройствам психического здоровья, они не могут быстро меняться во времени, в течение жизни одного поколения и не являются решающим фактором. Ценности и ориентиры, принятые в настоящее время во многих семьях, которые являются олицетворением социальной среды, приводят к эмоциональным отклонениям. Исследования, проведенные в США, показали, что в условиях, где депрессивные расстройства распространены, детям предъявляются строгие требования и ограничения в процессе воспитания, часто применяется критика и наказания в случае отклонения от них, невыполнения. В США, где депрессия считается одним из самых злокачественных общественных заболеваний, культ успеха и успешности высоко ценится, эта мысль, проникающая в сознание и стабильно формирующаяся, оказывает патогенное воздействие.

Эмоциональные отклонения, расстройства психического здоровья связаны с поддержкой рациональности и сдержанности, присущей культурной среде в современном обществе, культом успеха и успеха, силы и соперничества, установкой их над другими духовными ценностями. Психическое здоровье – это, прежде всего, баланс между различными психическими процессами и свойствами, баланс между аффектом и интеллектом, то есть

право, свобода свободно выражать, воспроизводить чувства, а также управлять ими с помощью осознанного понимания. За рубежом перечисленные принципы определяют функционирование системы охраны психического здоровья.

Б.С. Братусь рассматривает психический аппарат человека по уровням. Выравнивание восходит к древним временам. Разделение «души» и «тела» можно считать первой стадией. Позже появилось три уровня деления: «тело», «душа», «дух». Разделение на два или три уровня все еще распространено. Например, индивид есть индивид (А.Н. Леонтьев); субъект - физическое лицо (П.Я. Гальперин); индивидуальный - индивидуальность (Б.Г. Ананьев, А.Г. Асмолов); индивид - субъект - индивидуум (Ш.А. Надирашвили); рассматриваются такие уровни, как сознание организма.

Б.С. Братусь занимает личностный или личностно-смысловой уровень психического аппарата. Он определяет формирование смысловых направлений, определение общего смысла, смысла своей жизни, своих отношений с окружающими и с собой. Однако смысловая направленность не обеспечивает развития человеческих качеств, они лишь определяют постоянную связь. Реализация этих отношений требует правильно организованной деятельности человека, действия, отражающего его индивидуальные особенности, особенности поведения и черты. Этот уровень называется индивидуальной реализацией или индивидуально-психологическим уровнем.

В контексте изучения аномалий развития рассматривается третий психофизиологический уровень. На этом уровне личностные процессы объясняются с учетом биологической и нейрофизиологической основы. Психическое здоровье рассматривается в соответствии с иерархическим направлением. Психическое здоровье представляет собой не однородную структуру, а многоуровневую сложную структуру.

Высокий уровень психического здоровья определяется уровнем личностной значимости или личного здоровья, качеством осмысленных отношений человека. Следующий уровень зависит от уровня индивидуального психологического здоровья, способности создать способ адекватной реализации смысловых устремлений человека. Третий уровень психофизиологического здоровья определяется особенностями внутренней нейрофизиологической организации психической деятельности. Уровень психофизиологического здоровья связан с биологическими наследственными факторами, два других уровня являются психологическими и связаны с социальными условиями обучения и воспитания [4, 58 с.].

У детей очень часто наблюдаются невротические реакции и извращения, которые возникают в результате инфицированных больных, нарушения функций внутренних органов. Эти реакции возникают из-за соматической слабости, эмоциональной нестабильности, раздражительности, нарушения сна. Как правило, невротические реакции, связанные с соматическими пациентами, быстро излечиваются, и психическое здоровье ребенка восстанавливается. Невротические реакции могут возникать в течение длительного времени, если они возникают в результате неправильного общения взрослых в семье.

Очень часто причиной невротизации ребенка становится отсутствие согласия между родителями по воспитанию. Конфликт между родителями является серьезной психической травмой для ребенка любого возраста. Алкоголизм родителей также относится к числу негативных факторов. Нарушение и невротизация характера ребенка также приводит к несоответствию родительских требований. В результате у ребенка не формируются представления о правильном и неправильном поведении. Воспитание ребенка запугиванием, чрезмерное баловство, несформированность атмосферы доброты и теплоты, жестокость, эмоциональная холодность, наказание ребенка приводят к отклонениям в психическом здоровье. Это проявляется в реакции открытой жестокости, направленной на внешнюю среду или на самого ребенка. В их основе могут лежать страх, неуверенность в себе, неуверенность в себе. У таких подростков наблюдается асоциальное поведение, девиантность. Посещение уголовных дел является симптомом нарушения психического здоровья, поэтому таким детям гораздо важнее получить психологическую помощь, чем применять административно-

административные методы наказания.

Исследования ВОЗ по проблеме воспитания детей родителями в разных странах показали, что у детей преступников и лиц с психическими расстройствами часто наблюдаются нарушения психического здоровья. Эксперты говорят, что генетические факторы могут иметь определенное значение в этой связи, однако основная причина нарушений психического здоровья кроется в негативной обстановке в семье, в неправильном отношении родителей к ребенку. При наличии авторитарного, репрессивного подхода воспитания со стороны родителей, воспитателей в детском саду, учителей в школе дети ощущают фрустрацию жизненно важных потребностей-потребностей в безопасности, любви, общении, познании окружающего мира через взрослых. Фрустрация этих потребностей негативно влияет на физическое и психическое здоровье ребенка, приводя к психологическому дискомфорту. Постоянные ожидания риска от окружающей среды, длительные стрессовые давления истощают еще не сформировавшуюся нервную систему ребенка, в результате чего появляются различные соматические и функциональные болезни. Мы считаем это последней сложной стадией расстройства психологического здоровья.

Проведено множество исследований проблем здоровья по отдельным группам населения, регионам, профессиональным группам населения, субъективных оценок здоровья населением и других вопросов. Изучалась структура самосохранительного поведения, роль здоровья в жизнедеятельности людей в условиях кризисного состояния общества. Все исследователи единодушно считают социальные факторы главными в формировании здоровья человека.

Обзор работ, посвященных изучению социальной обусловленности здоровья за многолетний период исследований, показал, во-первых, большой опыт в области методологии и методики анализа различных детерминант отдельных видов заболеваний и состояния здоровья в целом, во-вторых, отсутствие целостной концепции социальных детерминант здоровья, в-третьих, рассмотрение проблемы преимущественно на уровне общества (и его отдельных групп) и индивида.

Литература

1. Намазбаева Ж.И. Некоторые особенности личности учащихся вспомогательной школы : методическое пособие. - Алма-Ата : КазПИ, 1995. - 71 с.
2. Шерьязданова Х.Т., Абеуова И.А. «Психопедагогика здоровья». Алматы, 2006.
3. Акажанова А. Т. Девиантология : учеб. пособие / А. Т. Акажанова. – Алматы : Нур-пресс, 2018. – 114 с.
4. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. – СПб.: Речь, 2006. – 384 с.

ОӘЖ: 342.147.2

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУ

Абдалиева Д.Б.

7М01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

Резюме. В статье обосновывается научно-практическая и теоретико-методологическая система воспитания творческой деятельности учащихся в учебно-воспитательном процессе на основе новейших технологий, совершенствования условий и методики развития творчества

Ключевые слова: творческая деятельность, педагогическая технология, образовательный процесс, творческие способности

Summary. The article provides a scientific-practical and theoretical-methodological basis for the system of education of students' creative activity in the educational process on the basis of new technologies, improving the conditions and methodology for the development of creativity

Key words: creative activity, pedagogical technology, educational process, creative ability

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Қазіргі мектептердің, біріншіден, практикалық қызметінде жинақталған барлық игіліктердің сақталуы; екіншіден, қоғамның интеллектуалдық қуатын жетілдіру, еліміздің материалдық-қаржылық ресурстарын әрі қарай дамытатын адам тәрбиелеу, орта білім жүйесін одан әрі дамытып жұмылдыру міндеттерін көздейді. Бұл міндеттерді шолу үшін мектеп ұжымдары, әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгеріске батыл жол ашарлық жаңа практика, жаңа қарым-қатынас жасаулары қажет», - деп атап көрсетілуі мұғалім іс-әрекетіне жаңа бағыт сілтейді. Бұл Заңда қазіргі кезде мұғалімдердің біліктілігін жетілдірумен қатар, кәсіби қызметтің ғылыми негіздерін тәжірибеде қолдануға, тәжірибелік іскерлік пен дағдыны қалыптастыруға ерекше көңіл бөлген.

Қазіргі кезде біздің республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясымен оқу-үйретім үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр:

- білім берудің парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас өзгеше менталитет пайда болуда;

-білім мазмұны жаңа біліктермен, ақпаратты қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарықтық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде;

-ақпараттық дәстүрлі әдістері-ауызша және жазбаша, телефон және радио байланыс-қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;

- баланың жеке басын тәрбиелеуде, оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлінуде;

-қоғамдық білімен барабар педагогикалық технологияның кеңінен қолдануына және ғылымның рөліне мән берілуде [1].

Әлемдік саяси реформалардың әлемдік тәжірибесі көрсеткендей, қоғамдық өзгерістер кезіндегі мемлекеттік білім беру саясатында мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетін жетілдіру мәселесі басты орынға ие болады. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеру маңызды мәселелердің бірі.

Педагогикалық технология әлемдегі барлық елдерде және оқу-үйретім үдерісінің барлық саласында қолданыла бастады. Бұдан дәлел Бразилия педагогы Ж.Батист Араужу мен Оливейра зерттеулері дәлел. Кембридж университетінің барлық оқу орындарында олар бұған тәжірибе жасап оқу үдерісінің сапасын арттыратын дәлелденген, ең бастысы олар сауатсыздықты жоюдағы оның маңызды мақсаты оқу үдерісінің тиімділігін арттыра түседі.

Шетелдік және отандық әдебиеттерде ғалымдардың педагогикалық технология ұғымына үш жүзден астам анықтамалар берілген. Бұл педагогикалық технология ұғымының қалыптасуы мен дамуының тарихында оның оқыту технологиясын техникалық құралдардың көмегімен оқыту деп ұғынудан бастап педагогикалық технологияны ғылыми тұрғыдан ұғынуға дейінгі кезеңдегі түрліше пікірлер бар. Олар авторлардың білім беру технологиясындағы үдерістің құрылымы мен құраушыларын қалай ұсынатындығына байланысты. Сонда да жалпыға бірдей анықтама жоқ.

«Технология» термині алғаш рет ХХ ғасырдың 1940-50 жылдары пайда болып және ол педагогикалық үдерісте технологиялық құралдар мен оқыту бағдарламаларын пайдалануға байланысты.

«Технология» ұғымы педагогика өндіріс аясынан енді. В.Дальдің түсіндірме сөздігінде «Технология-техника туралы ғылым. Өнер, білім, іскелік техника іс-әрекет арқылы жүзеге асырылды», - деп түсіндіреді. Технология сөзінің алғашқы мағынасы өнімді өндіру барысында шикізаттың қалпын, күйін өзгерту, жаңарту әдістерінің жиынтығы деген мағынаны білдірген. Егер, осы мағынаны педагогикалық ұғымға аударсақ, технология ұғымы (гректің *techne*-өнер, шеберлік, біліктілік, *logos*-оқу) сөздерінен шығып, маманның білім, біліктігін айқындайтын, сабақ жүргізу барысында іскерлігін көрсететін кәсіптік шеберлігі деген мағынада құлданылып жүр. Педагогика ілімінде технологиялық карта деген ұғым білімді қолданысқа, меңгеруге ыңғайлы етіп жүйелеу, шоғырландыру, жинақтау болып табылады.

Технология түсінігі жайлы С.И.Ожеговтың орыс сөздігінде мынадай түсінік береді.

1. Белгілі бір тәсілмен және белгілі бірзділікпен іске асырылатын іс-әрекет жиынтығы;

2. Қандай да бір өндірістік үдерістерді іске асырудың тәсілдері туралы білімдер жиынтығы.

Педагогикалық сөздікте «Педагогикалық технология-әлеуметті мәдени өлшемді тұлғалық көрініс еркіндігін үйлестіру, әлемге қатынасын қалыптастыру мақсатында қоршаған ортамен дара қарым-қатынас мағынасында балаға педагогтық әсер етудің ғылыми негізделген кәсіби шешімін білдіретін педагогикалық шеберліктің компоненті», - делінген [2].

«Педагогикалық технология оқу үдерісіне белгілі бір мақсат көздей отырып, әсер ететін педагогикалық ықпал», - деп түсіндіреді Б.Т.Лихачев.

«Оқушы мен мұғалімге бірдей қолайлы жағдай тудырушы оқу-үйретім үдерісін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі», дейді М.Монахов [3].

Н.Ф.Талызинаның пікірінше: «Оқыту технологиясы- бұл оқу-үйретім үдерісін нақты сипаттаудың, мұғалімге қойылған мақсатқа жетуде басшылыққа алынатынының нақ өзі».

Ал, отандық ғалымымыз Ж. Қараевтың пікірінше, технология дегеніміз-әдістемелік жүйемен сәйкесті дидактикалық үдерістер кешеннің тәжірибеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана. Оның үстіне қолданылатын әдістер нәтижеге жетуге кепілдік бере алмайды.

«Жоспарланған оқыту нәтижесіне жету үдерісінің сипаттамасы», - деп есептейді И.П.Волков.

Г.К.Селевко педагогикалық технологияның құрылымына төмендегідей бөліктерге бөленді:

а) тұжырымдық негіз,

ә) оқытудың мазмұндық бөлімі:

- Оқытудың нақты және жалпы мақсаттары;

- Оқу материалдарының мазмұны

б) үдерістік бөлім-технологиялық үдеріс:

- Оқу-үйретім үдерісін ұйымдастыру;

- Оқушылардың оқу қызметінің әдістері мен түрлері

- Мұғалімнің материалды игеру үдерісін басқарудағы іс-әрекеті

- Оқу-үйретім үдерісінің диагностикасын кіргізеді.

М.В.Кларин: «Педагогикалық технология- бұл педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы қолданылатын барлық қисынды ілім амалдар мен әдіснамалық құралдарының жүйелі жиынтығы және жұмыс істеу реті»-деген пікір білдіреді.

Мәселені зерттеуші ғалымдардың ойын қорытындасақ, біздің пайымдауымызда, педагогикалық технология- педагогика ғылымын оқытудың мақсатын, мазмұнын және әдістерін зерттеп қана қоймай, айқындаушы және педагогикалық үдерісті жобалаушы бір бөлшегі деген тұжырым жасауымызға болады. Демек, ол-білім стандартында көзделген

оқыту нәтижелеріне қол жеткізу жолындағы мақсат, мазмұн, әдістер мен құралдардың біртұтас қызметін бейнелейтін үдеріс [4].

Сонымен, педагогикалық технология ұғымы-тиімді оқыту жүйелерін құрастырумен қатар, оқу-үйретім үдерістерін жобалаумен айналысатын педагогика ғылымының бағыты.

Педагогикалық технология ұғымы мынадай деңгейлерде қолданылады:

Сапалылық (пәндік): бір пән шеңберіндегі оқыту мен тәрбие мазмұнын жүзеге асыруға негізделген әдістер мен құралдар жиынтығы;

Локальдік (модульдік) жеке әрекеттер технологиясы ұғымды қалыптастыру, дара қасиеттерді қалыптастыру және дамыту сабақ технологиясы, жаңа материалды меңгеру технологиясы, қайталау және бақылауды ұйымдастыру технологиясы, жеке жұмысты ұйымдастыру технологиясы. Сонымен бірге, кез келген педагогикалық технология негізгі әдістемелік талаптарды қанағаттандыру керек:

Тұжырымдық негізінің болуы қандай да бір технология философиялық, педагогикалық, технологиялық, ғылыми тұжырымдамаға негізделуі тиіс;

Жүйелілігі. Педагогикалық жүйенің барлық бөліктері логикалық байланыста болуы;

Басқаруға оңтайлылығы. Диагностикалық болжау жасауға, жоспарлауға, нәтижеге өңдеу енгізу мақсатында әдіс-тәсілдерді ретімен пайдалану мүмкіндігі;

Тиімділігі. Білім беру стандартын міндетті түрде қанағаттандыруы тиіс;

Қайталауға жарамды. Басқа ұжымда дәл осы күйде қолдануға мүмкіндіктің мол болуы.

Педагогикалық технологияның даму көзімен құрамдас бөліктері:

- Әлеуметтік өзгеріс және педагогикалық жаңаша ойлау;
- Педагогика, психология, қоғамдық ғылымдар;
- Озат педагогикалық тәжірибелер;
- Отандық, шетелдік тәжірибелерді нысанға алу;
- Этнопедагогика.

Оқу бағдарламаларында барлық пән бойынша білім мазмұнының әзірше бірінші элементіне, яғни білімге үлкен мән берілуде. Қазіргі қоғамда жүріп жатқан әлеуметтік терең өзгерістер білім беруді дамытудың жаңа жолдарын, яғни педагогика ғылымының парадигмасы мен әдістемесін өзгертіді талап етеді. Бұрынғы әдетке айналған оқу-үйретім үдерісінде оқушы белсенділік көрсетуі тиіс, оны оқытпайды, ол өздігінен оқуы керек. Қоғамды гуманизациялау, оқытуды дифференсациялау арқылы оқушылардың екі таңдауына жол ашады. Ал мұғалімнің көңіл аударатын мәселесі-әрбір оқушының жеке қызығуы мен мүмкіндіктерін ашу. Оқушының іс-әрекеті көптеген мінез-құлық параметрлерімен бағаланады. Әрбір оқушы басқа оқушымен салыстырылмайды, керісінше дамуына қарай өзімен-өзі салыстырылады. Оқушылардың өз нәтижелерін бағалай білуге үйренуі аса маңызды. Сонда баға оның жіберген қатесіне берілген жазалау емес, жеткен жетістігіне берілген мадақтау, қызығуымен қажетін көтермелеу құралына айналады.

Алғашқыда педагогикалық технология бойынша зерттеу жұмыстарына рұқсат берілмеді. Әдістемеді мұғалімге барлық пән бойынша дайын тақырыптық жоспарлау беріледі. Оның нәтижесінде мұғалімнің педагогикалық технология саласында білім дайындығының болмауынан көп жағдайда технология мен әдістеме арасындағы айырмашылықты көре алмады.

Осыдан келіп, технологияның дәстүрлі әдістемеден негізгі өзгешеліктері неде?-деген сұрақ туындады.

Әдістеме оқытудың әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы ретінде де, пәнге оқытудың әдістері туралы ғылым ретінде де беріледі. Оқыту әдістемесі оқу-үйрету үдерісінің тиімділігін арттыруға бағытталған, бірақ жоспарланған нәтижеге жетуді қамтамасыз етпейді, бұл стандарттау жағдайында жеткіліксіз. Технологияның қажеттігі дәстүрлі мектептен жаңашыл мектепке өту мәселесінің шешімі ретінде туындағаны белгілі. Дәстүрлі педагогика мен әдістеменің дамуы еліміздегі бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыруды жүзеге асыра алмайтынын ғалымдар дәлелдеп отыр. Өз қадамын білім беру жүйелері мен оқу үдерістері

жобалаудың жаңа бағытында әрекет ететін, дәстүрлі педагогика категориялары мен негізгі объектілерін технологияландыру мен параметрлеуден бастаған технологиялық ғасыр басталды деп анық айта аламыз.

Педагогикалық технологияның ерекшеліктері, маңыздылығы, құрылымы тәрізді өзекті ұғымдарына деген бірыңғай көзқарас байқалмайды. Біздің байқауымызша, педагогикалық технологияның білім берудегі бағасы жалпы мойындағанмен, бүгінгі күні дәстүрлі оқу үдерісінде терминнің өзі қолданылмай мектеп мұғалімі пайдаланып жүрген оқытудың дәстүрлі технологиялары бүгінгі күнге дейін болып келеді және әлі де бар. Демек, педагогикалық технологиясының мәртебесі әлі де айқындалған күйде қалуда. Оқу технологиясын оқу әдістемесін ажырата білген жөн. Олардың бір-бірінен айырмасы-оқу технологиясын қайталап, көбейте таратуға болады. Қай жағдайда да технология өзіне сай түзілген оқу үдерісінің жоғары сапасына және педагогикалық міндеттердің табысты шешілуіне кепіл бола алады. Ал әдістеменің соңғы тиімді нәтижеге жете алмауы жиі кездеседі.

Әдебиеттер:

- 1.Тұрғынбаева Б. Дамыта оқыту технологиясы. -Алматы, 2010
- 2.Наурызбаева Р. Жеке тұлғаны шығармашылыққа баулу).Қазақстан мектебі 2007
- 3.Омарова Р.С. Білім берудің жаңа прадигмасы жағдайында оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастыруды дидактикалық негіздері. Автореф. п.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін. - Түркістан, 2008
- 4.Тәжібаев Т. Қазақстанды педагогикалық ойлар. Отырар энциклапедиясы. –Алматы: Арыс баспасы, 2005

УДК: 272.112.2

ИНТЕРАКТИВНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СТАРШИХ КЛАССАХ В СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Акилбекова Г.А.

Магистрант образовательной программы 7М01702 Подготовка педагогов иностранного языка: два иностранных языка, университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева

Түйіндеме. Мақалада жоғары сыныптарда шет тілі сабақтарында интерактивті әдісті қолданудың маңыздылығы теориялық негізделеді және мектептегі практикалық эксперименттің көмегімен осы әдістің тиімділігі дәлелденеді.

Түйінді сөздер: интерактивті тәсіл, байланыс, лингводидактика, интерактивті қызмет

Resume. The article theoretically substantiates the importance of using the interactive method in foreign language lessons in high school and proves the effectiveness of this method with the help of a practical experiment at school.

Keywords: interactive approach, communication, linguodidactics, interactive activity

На современном этапе развития методики преподавания иностранных языков наблюдается тенденция к переходу от коммуникативного подхода к его разновидности – интерактивному подходу. В то же время методисты все еще не выработали однозначного понимания понятия «интерактивный подход». К. Роджерс и некоторые другие зарубежные авторы полагают, что интерактивный подход можно отождествлять с коммуникативным подходом, полагая при этом, что «интерактивная модель овладения иностранным языком предполагает, что обучение происходит в процессе участия в языковых актах» [1].

Т. С. Панина придерживается иного мнения, согласно которому «основное внимание при коммуникативно-интерактивном подходе должно уделяться непосредственно процессу коммуникации и учебной ситуации», в то время как коммуникативное обучение учитывает именно коммуникативные функции языка.

М. Л. Вайсбурд считает, что интерактивный подход – это перспективное направление в современной методике и лингводидактике и отводит интерактивному взаимодействию всех участников образовательного процесса роль фактора, направленного на повышение эффективности обучения общению на иностранном языке [2]. Г.Д. Браун определяет интерактивность как «объединение, координацию и взаимодополнение коммуникативной цели и результата при помощи речевых средств». Другими словами, интерактивность способствует усилению коммуникативного результата взаимодействия учащихся на уроках иностранного языка.

Исходя из определения Р. П. Мильруда, мы заключаем, что интерактивный подход представляет собой средство достижения коммуникативной цели на уроках английского языка, при этом он отличается от принципа коммуникативности тем, что при интерактивном подходе на самом деле наблюдается сотрудничество учащихся, а основная нагрузка ложится на развитие умений коммуникации и интеракции при групповой работе. На основании вышеизложенного мы приходим к выводу, что в широком смысле понятие «интерактивность» является одним из основных принципов обучения. При этом ведущими признаками и инструментами интерактивного взаимодействия являются полилог, диалог, мыследеятельность, смысловторчество, межсубъектные отношения, свобода выбора, ситуация успеха, позитивность и оптимистичность оценивания, рефлексия и др., т.е. можно говорить о том, что интерактивность в обучении предполагает способность взаимодействовать или находиться в режиме диалога.

При интерактивном взаимодействии на уроках английского языка исключается доминирование одного участника общения над другим. Такой подход позволяет научить учащихся критическому мышлению, решению сложных языковых проблем при помощи анализа обстоятельств и соответствующей информации, взвешиванию предлагаемого мнения, принятию взвешенных и продуманных решений, участию в дискуссиях, обсуждения и уважительному общению друг с другом. Для этого на уроках необходимо организовать индивидуальную, парную и групповую работу, использовать исследовательские проекты, ролевые игры, творческие работы и др. как варианты проведения уроков.

Таким образом, интерактивный подход при обучении иностранным языкам в целом и английскому языку в частности включает активное взаимодействие всех учащихся группы, в процессе которого наблюдается взаимообогащающий обмен аутентичной личностно значимой информацией на иностранном языке, при этом приобретаются умения межличностного общения. Отметим, что важным является не только научить старшеклассников обмениваться информацией на английском языке, но и научить самому процессу общения, умению слушать и слышать других участников общения, умению логично и аргументировано выражать свои мысли в устной или письменной форме, уважительно принимать чужую точку зрения.

Основными методическими принципами интерактивного подхода к обучению английскому языку являются следующие:

- 1) общение на английском языке для получения и продуцирования аутентичной информации, которая является интересной и важной для всех учащихся группы;
- 2) совместная деятельность, в которой присутствует взаимосвязь говорящего, слушающего и ситуативного контекста;
- 3) изменение традиционной роли учителя в процессе обучения, которое заключается в демократическом стиле общения;
- 4) рефлексивность обучения, сознательное и критическое осмысление действий, мотивов, качества и результатов как учителем, так и учащимися [3].

Отметим также, что на эффективность процесса обучения английскому языку при интерактивном подходе влияет реализация нижеприведенных принципов:

- 1) комплексный подход к процессу обучения с учетом коммуникативно - ситуативного подхода;
- 2) интерактивность;
- 3) дифференцированный подход;
- 4) учет индивидуальных особенностей учащихся;
- 5) вариативность режима работы на уроке;
- 6) проблемность (как в процессе организации учебных материалов, так и при организации самого учебного процесса).

Мы полагаем, что вышеизложенные принципы интерактивного подхода должны составлять теоретическую основу для проведения уроков по иностранному языку в старших классах. Интересным представляется опыт обучения взаимодействию на иностранном языке на основе интерактивного подхода, предложенного Л. К. Гейхман. Так, модель интерактивного обучения общению является двухфазным образованием, в котором на первой фазе при помощи общения осуществляется обучение взаимодействию, в результате чего наблюдается групповая динамика, приводящая к развитию толерантности и формирующая умение сотрудничать. На второй фазе происходит целенаправленное обучение непосредственно общению как развиваемому на основе сформированного взаимодействия специально фиксированному 14 объекту. Отметим, что общение на данной фазе представляет собой прежде всего цель, а не средство обучения [4].

На основании вышеизложенного материала мы можем заключить, что интерактивное обучение сводится к следующему: - обучение общению в процессе общения и посредством общения; - обучение общению в процессе взаимодействия, которое осуществляется посредством общения и на его основе; - общение как самостоятельная цель обучения с учетом ранее сформированного сотрудничества. Интерактивное обучение общению приводит к тому, что учащиеся старших классов не только изучают язык, но и вырабатывают умения сотрудничать. Продуктивность данного умения наблюдается за счет изменений стратегий взаимодействия, включенности учащихся во взаимодействие на уроках английского языка и характера взаимодействия в учебной группе. Обратим внимание, что коммуникативная компетентность характеризуется изменением стиля общения, пониманием и преодолением барьеров общения, характером решений коммуникативных задач толерантностью, принятием мнения других участников общения, что, в свою очередь, приводит к полноте и адекватности общения в самых разнообразных жизненных ситуациях.

Мы полагаем, что предложенная выше модель интерактивного обучения общению на английском языке позволяет реализовать не только переход от педагогического воздействия к педагогическому взаимодействию, но и перевести учащихся из объектной в субъектную позицию. Успех интерактивного обучения зависит только от учителя, от его способности мотивировать учащихся и создать условия для интерактивного процесса получения знаний. Педагогическая деятельность в процессе интерактивного обучения носит характер специфической индивидуальной (авторской) деятельности учителя по координации учебной деятельности учащихся и ее практическому применению в конкретной предметной области, ориентируясь на организацию спонтанного взаимодействия учащихся. Как известно, в последние годы учителя английского языка в России получили значительную самостоятельность при выборе средств и методов обучения. Это, в свою очередь, привело к тому, что учителя начали чаще использовать лично ориентированные методики, при реализации которых учащиеся чувствуют себя комфортно и свободно, происходит стимуляция интересов учащихся, у них развивается желание пользоваться иностранным языком в жизни. Все это возможно только при учете реальных потребностей учащихся.

Описанные выше критерии могут быть реализованы только при правильном использовании интерактивных форм и методов обучения на уроках английского языка. Данные критерии позволяют наладить межличностное взаимодействие при помощи

внешнего диалога в процессе обучения. Учащиеся в группе вынуждены вступать в межличностные взаимоотношения, при этом успешность учебной деятельности полностью зависит от их включенности в работу, именно поэтому правильная организация взаимодействия со стороны учителя является весомым фактором повышения эффективности обучения иностранному языку в целом. Основу интерактивного обучения составляет интерактивный подход, который предполагает взаимодействие всех учащихся в группе. Так, интерактивное обучение представляет собой это специальную форму организации познавательной деятельности учащихся, которая включает весьма конкретные цели, сводящиеся к созданию комфортных условий обучения, т.е. таких условий, при которых учащиеся чувствуют собственный успех и интеллектуальную состоятельность, что делает процесс обучения иностранному языку продуктивным.

Суть интерактивного обучения английскому языку сводится к тому, что весь учебный процесс организован таким образом, что все учащиеся группы оказываются включенными в процесс познания, понимают и рефлектируют по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность учащихся в процессе освоения учебного материала приводит к тому, что каждый вносит собственный индивидуальный вклад, происходит обмен знаниями, идеями, способами деятельности. При этом на уроке царит атмосфера доброжелательности и взаимоподдержки, что позволяет не только получать новые знания, но и развивать познавательную деятельность. Кроме того, интерактивное обучение основывается на прямом взаимодействии учащихся, каждый из которых имеет определенный жизненный опыт, что является особенно важным, т.к. большинство интерактивных упражнений учитывает опыт самих учащихся, причем не только по английскому языку, но и по другим предметам. Получаемые знания и умения формируются на основе предыдущего опыта. Соответственно, интерактивная деятельность на уроках английского языка включает в себя организацию и развитие диалогового общения, приводящего к взаимопониманию, взаимодействию, совместному решению общих значимых для каждого учащегося проблем.

Таким образом, интерактивное обучение является обучением, построенным на взаимодействии учащихся с учебным окружением и средой, служащей областью получаемого опыта. Учащиеся становятся полноправными участниками учебного процесса, их опыт является основным источником учебного познания. Учитель не дает готовых знаний, а побуждает учащихся к самостоятельному поиску. Сравнивая интерактивное обучение с традиционным, можно заметить, что при интерактивном подходе изменяется взаимодействие учителя и учащихся, которое заключается в том, что активность учителя уступает место активности учащихся, а задача учителя сводится к созданию условий для проявления инициативы учащимися.

Литература:

1. Андреев А. Л. Компетентностная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа / А. Л. Андреев // Педагогика. 2005. № 4. С. 19–27.
2. Баукина С. А. Обучение коммуникативной тактике делового общения студентов экономического профиля (нем. яз., неязык. вуз): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С. А. Баукина. Саранск, 1999. 169 с.
3. Бим И. Л. Личностно ориентированный подход – основная стратегия обновленной школы. Иностранные языки в школе. М.: Просвещение, 2002. 214 с.
4. Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М.: Мысль, 2008. 216 с.

ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН НЕГІЗДЕУ

Джурабоева А.М.

7М01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

Резюме. В статье обосновываются психолого-педагогические особенности использования дидактических игр на уроках казахского языка в начальной школе.

Ключевые слова: обучение, воспитание, дидактические игры, начальное образование, общество

Summary. Methods and features of the use of didactic games in the lessons of the Kazakh language in primary school are based on psychological and pedagogical aspects.

Key words: training, education, didactic games, primary education, society

Оқыту мен тәрбие құралы болып табылатын ойынның көп ғасырлық тарихына үңілсек, ол туралы алғашқы пікірлер ежелгі грек философтары Платон мен Аристотель еңбектерінен бастау алатынын көруге болады. Бұл еңбектерден дидактикалық ойындар бұрын оқыту процесінде белгілі бір жүйесіз пайдаланылғанын байқаймыз.

Балаларды оқыту мен тәрбиелеуде дидактикалық ойындардың маңызды роль атқаратынын Я.А.Коменский, Д.Ж.Локк, Ж.Ж.Руссо өз еңбектерінде ерекше атап өтті.

Я.А.Коменский (1592-1670) ойынды баланың қозғалуына табиғи қажеттілік ретінде қарастырды. Ол балаларға ойнау үшін көмектесіп отыру қажеттігін, олардың іс-әрекетін бақылау керектігін ерекше атап көрсетті: «Бала неғұрлым көп әрекет етсе, жүгірсе, жұмыс істесе, соғұрлым ол жақсы ұйықтайды, жақсы тамақтанады, тез өседі, денсаулығы мықты болып, дене ой дамуы жақсы жүреді; бірақ ол үшін баланы үнемі қорғап отыру қажет».

Я.А.Коменский ойынның еңбекпен байланысы жөніндегі күрделі педагогикалық проблеманы шешуге тырысты, сондықтан оның көзқарастары бүгінгі күнде де өз мәнін жойған жоқ. Ол «ойынды біз баланың рухани және дене дамуы қозғалысынан көреміз, сондықтан оларды саналы түрде пайда келтіретіндей етіп, жүргізуіміз қажет», - деп атап көрсетті.

Дж.Локк балалардың еркіндікке, бостандыққа ынталы келетіндігімен санасуды талап етті. Бұл мәселеде ол кейін Ж.Ж.Руссо дамытқан еркіндік тәрбие ұғымының негізін сала бастады.

Оқытудың әдістері мен құралдары жөнінде мәселелерді қарастырған да Дж.Локк та, Ж.Ж.Руссо да ең бірінші орынға баланың ойлануын тәрбиелеуді ойын арқылы жүзеге асыруды қойды.

Неміс педагогикасының көрнекті өкілі Ф.Фребель дидактикалық ойындардың негізін салушы болып есептелінеді, ол қимыл-қозғалыс ойындарының, құрылыс дағдыларымен еңбек ету қабілеттерін дамытуға бағытталған дидактикалық жаттығулардың жүйесін жасады. Бірақ Ф.Фребель ойындарының мазмұны баланың ой-өрісі мен қиялын дамытуды шектеді [1].

Жастардың болашаққа деген бағыт бағдары отбасында, мектеп қабырғасында, жалпы еңбек, қоғамдық деңгейде алсақ, бүкіл қоршаған дүниенің әр саласының көзқарасқа тигізетін әсері, беретін білімі, тәрбиеге ықпалы әртүрлі. Мемлекетіміз осының бәрін ескеріп білім беру жүйесін дамытуға, оның дүниежүзілік деңгейге көтерілуіне аса мән беруде. Білім беру, тәрбиелеу және балалардың ой-өрісі қабілетінің дамуы бұл сабақтың алға қояр мақсаты болып табылады.

Өмір сүру үшін білімді меңгерудің маңызды екендігі жайлы ғұлама бабаларымыз Әл-Фараби, Қ.А.Ясауи, М.Х.Дулати, Ж.Баласағұн тамаша өсиеттер қалдырған.

Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердіұлы, С.Торайғыров, Т.Тәжібаев т.б. ал ертедегі ұлы ойшылдар Ж.Ж.Руссо, И.Г.Пестолоции, ойын арқылы балаларды болашақ өмірге бейімдеу керек деп түсіндірген [3].

Бастауыш сынып оқушыларының негізгі әрекеті – оқу, қарым-қатынас ойын және еңбек болса, бұлардың әрқайсысы негізгі функцияларды атқарып, баланы дамытады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет мәртебесіне ие болуы, қазақ тілінің мемлекеттік тіл құқығына көтерілуі, Білім туралы, Жастар саясаты туралы заңдардың қабылдануы келешек ұрпақ тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қарауды көздейді.

Бүгінгі күн талабына орай тәрбиенің мазмұнын, мақсатын, қағидаларын, міндеттерін қайта қарастырып, түбегейлі өзгертуде дидактикалық ойындарды пайдаланудың маңызы зор.

Ойындардың маңызы баяғы заманнан бері жойылған жоқ. Ойындар ойлау қабілетін, логиканы т.б. дамытады. Ойындар әсіресе кішкентай балалардың дамуына көп көмек көрсетеді.

Алғашқы ойындар біздің заманымызға дейінгі мыңдаған жылдар бұрын пайда болған. Ол ойындар өте қарапайым болған. Бірақ сол кезеңде Үндістан жерінде өте қызық, әрі күрделі шахмат ойыны пайда болады. Аңыз бойынша бұл ойынды шах бұйрығы бойынша шах сарайының бір ғалымы ойлап тапқан екен. Шахқа ойынның ұнағаны сонша, ол өзінің көмекшілеріне ғалымға өзі қалаған сыйлықты тарту етіндер деген екен. Ғалым сыйлық ретінде оған шахмат тақтасындағы шаршылар санындай бидай дәнін беруін сұраған. Бірақ бидай саны былай саналуы керек болды: Әрбір келесі шаршыға оның алдындағы шаршының квадраты көбейтілуі қажет еді. Шах болса, бұл бір екі-үш қап бидай болар, неге алтын сұрамаған деп таң қалып кетіп қалады. Ертеңгісін көмекшілерін шақырып, ғалымға бидайын бергендігін сұрайды. Бірақ көмекшілері әлі бидай санын санап бітпегенін айтады. Шах ашуланып, ғалымды өзіне шақыртады. Ғалым шахқа егер ол өзінің бүкіл жеріне бидай егіп тастаса да, тіпті бүкіл жер шарын бидай алқабына айналдырса да керек бидай санын жинай алмайтынын айтады. Шах ғалымның даналығына риза болып, оны дұрыстап марапаттауын бұйырады. Міне, аңыз бойынша шахмат ойынының тарихы осындай.

Қоғамымыздың іргесін, білімін нығайту мақсатында ең алдымен сабақта дидактикалық ойындардың ерекшелігі мен тәрбиелік мәні бар оның негізгі мақсаты - баланы ойлауға, ізденуге, шығармашылық жұмыспен айналысуға, өз бетінше ізденуге баулу болып табылады.

Оның бүгінгі танда ұрпақ тәрбиесінде негізге алынуы-егеменді еліміздің мүддесі, халқымыздың болашағы.

Қазіргі заман талаптарына сәйкес бастауыш мектеп білімінің дидактикалық ойын түрлерін жаңа тұрғыда дамыту, жетілдіру - педагогика ғылымының кезекті міндеті болып табылады.

Осыған орай бастауыш білімінің мазмұнын, білім беру жүйесіндегі орнын, оқы-тәрбие процесінің ерекшелігін, оны дұрыс ұймыдастырудың негізгі әдістерін, формаларын жетілдірудің жолдарын білу керек.

Оқу-тәрбие процесінде дидактикалық ойынды қолдану барысында әр баланың бойында жеке басының ерекшелігін есепке алуы тиіс.

Қазіргі үздіксіз тасқындаған ақпарат тасқынынан оқушыларды ұлттық сана сезімде, төл халқының өзіндік әдет-ғұрпын, мәдениеті мен әдебиетін сыйлауға, құрметтеуге тәрбиелейтін деректерді оқыту үрдісіне енгізу әрбір қазақ тілі мұғалімінің міндеті болуы шарт. Өйткені қазақ тілі сабақтарында оқушыларды дидактикалық ойындар арқылы халық педагогикасының алтын қазынасымен, кәусар бұлағымен сусындатуға болады.

Сондықтан қазақ тілін дидактикалық ойындар арқылы меңгерту барысында шәкірттердің санасына ұлттық рухты сіңіру, өз халқының өткеніне мақтанышпен қарау сезімдерін ояту керек. Бұл оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерінің жетілуіне негіз бола алады.

Сабақ барысында әр оқушының ұғымы, сезімі, түсінігі, қабылдауы, қабілеті әр түрлі. Ең бастысы - әр оқушының жеке басын құрметтеу, оның адамдық қасиетіне нұқсан келтірмеу.

Қазіргі ізгілендіру заманында әрбір баланың өз мүмкіндігін, қабілетін, іскерлігін, ойлауын, дидактикалық ойын барысын да байқау қажет, сонда ғана олардың білімге, ынтасы артып, еңбексүйгіштік білімге құштарлық қасиеттері қалыптасады.

Мұғалім оқушыларды дидактикалық ойынды ұйымдастырып, үйрету, қалыптастыру үшін, ең алдымен олардың психологиялық ерекшеліктерін білуі керек.

Балалар психологиясы психикалық дамудың негізгі компоненттерін зерттейді. Психологияда дамудың мынандай ерекшелігі бар:

1. Кіші мектеп жасындағы баланың бойындағы психикалық процестер. Олар мыналар: зейін, қабылдау, қиялдау, есте қалдыру, ойлау, сөйлеу, сезімдер.

Осындай психикалық процестер кіші мектеп жасындағы баланың бойында болуын, өзгеріп жетілуін қарастырады.

Бала мұндай ерекшелік пен іс-әрекетті қимыл жасау процесінде, дидактикалық ойын барысында шешеді.

Сонымен бастауыш сынып оқушыларының психологиялық психикалық дамуды, заңдылықтарды, іс-әрекеттің дамуын, жеке басының қалыптасуын зерттейді.

Бастауыш сынып жасындағы балалардың психологиясын білу, оқыту, тәрбиелеу практикасында жақсы байқауға болады.

Оқушының психикалық даму ерекшелігі-ойлауында, ақыл-ойында, ынтасында, қабылдауында оқу-тәрбие процесі кезінде негізгі ерекшелік болып табылады.

2. Балалар психологиясы бастауыш сынып оқушыларының психикалық дамуын зерттейді.

Бастауыш сынып оқушыларын зерттеудің негізгі әдістері мыналар:

1. Бақылау. 2. Эксперимент әдістері

Мұғалім оқушының дидактикалық ойын барысында мінез-құлқын табиғи жағдайда мақсат қоя отырып зерттейді.

Мұғалімнің бақылау процесінде-зерттеуші оқушы мінез-құлқындағы сыртқы белгілерді ғана қадағалайды.

Мысалы: Оқушының іс-әрекетін, сөйлеген сөздерін, мәнерлі қимылын.

Бұл жағдайда мұғалім бақылаудың екі түрін қолданғаны жөн.

1. Жаппай бақылау

2. Ішінара бақылау

Зерттеуші жаппай бақылауда - баланың мінез-құлқының көп жағын қамтып жүреді.

Жаппай бақылау - оқушының психикалық даму заңдылығын анықтау үшін фактілер негізінде жүргізіледі.

Ішінара бақылаудың жаппай бақылаудан айырмашылығы-оқушының мінез-құлқының бір жағы немесе бір мезгілдегі мінез-құлқы алынады, зерттелінеді.

Мысалы: баланың ойын кезінде, тамақтануы кезінде т.б. Ч.Дарвин, А.Н.Гвоздов сияқты мамандар өз ұлдарына ішінара бақылаулар жүргізіп арнайы қорытынды бойынша бақылаулар жүргізген.

Көп жағдайда балаға эксперименттер мектепте, сабақ үстінде, ойын, дидактикалық ойын барысында өткізіледі.

Бастауыш сынып оқушылары өздерін қызықтыратын іс-әрекеттермен айналысады. Іс-әрекеттің түрі оны атқаруға және жетілдіруге қажетті қимылдарды психикалық сапаны игеруге көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Сағымбекова П «Ойыннан оқуға» // Б.М – 1991 №7 33-34-бет
2. Қайырбеков М. Ойын, оның педагогикалық маңызы және жаңа модульдік технологияда алатын орны. Ізденіс, №4, 2002 – 228б
3. Беркінбаева Ш.К., Құсайынов А.Қ Педагогика Алматы 2007ж. 75б.
4. Садықов Т.С., Әбілқасымова А.Е., Жоғары мектепте білім берудің дидактикалық негіздері. Алматы. 2003 - 81-85б

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДІ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМУҒА ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Аппазова Г.С.

7M01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

***Резюме.** В статье обосновывается с теоретико-экспериментальной точки зрения определение педагогических условий формирования готовности будущего учителя к профессиональному саморазвитию.*

***Ключевые слова:** профессиональные знания, педагогическое общение, инновационное образование, конкурентоспособность*

***Summary.** The article provides a theoretical and experimental basis for determining the pedagogical conditions for the formation of the readiness of the future teacher for professional self-development.*

***Key words:** professional knowledge, pedagogical communication, innovative education, competitiveness*

Мектепте білім беруді жаңғырту міндеттерін іс-жүзіне асырудың маңызды факторы – мұғалімдердің өзіндік кәсіби дамуға деген бағытталғандығы. Педагогикалық мамандықтардың студенттері нарық заманында еңбек рыногында бәсеке қабілетті маман бірінші кезекте кәсіби дайындық деңгейі жоғары болуы, сонымен бірге өзін-өзі кәсіби және тұлғалық дамытуға дағдыланған болуы керектігін жақсы пайымдаған болуы тиіс.

Білім берудің жаңалықтарға толы, икемді даму жағдайларында болашақ мұғалім өзін-өзі дамытудың мынандай дағдылары мен икемділіктерін меңгерген болуы керек:

- кәсіби білімдері мен икемділіктер жүйесін меңгерген болуы;
- педагогикалық қарым-қатынас дағдыларын;
- инновациялық білім беру жағдайларына тез бейімделетін болуы;
- кәсіби ұтқыр маман болуы.

Дегенмен, бәсекеге қабілеттілік, оны сақтап тұру және дамыту өзіндік білім алу мен өзіндік даму икемділіктерісіз қалыптасуы да, дамуы да мүмкін емес. Сол себепті, жоғары оқу орындарында болашақ педагог мамандарды даярлауда студенттерді кәсіби өзін-өзі дамытуға даярлығын қалыптастыру арнаулы назар аударылатын мәселе болуы қажет.

Педагогтардың кәсіби өзін-өзі дамытуы олардың педагогтық қызметті жүзеге асырудағы қалыптасқан кәсіби бағыттылығын, кәсіби өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін, рефлексивті ептіліктерін дамығандығын қажеттейді.

Жоғары оқу орындары педагогикалық мамандықтары оқу жұмыс жоспарлары мен оқу-әдістемелік кешендерін жүйелі талдау нәтижесінде қазіргі таңда оқу-жоспарлау құжаттарда болашақ мұғалімдердің кәсіби өзін-өзі дамытуы мәселесі әлі де жеткілікті көрініс таппай отырғандығын анықтауымызға мүмкіндік береді. Педагогикалық мамандықтардың оқу-әдістемелік кешендерінде болашақ маманды кәсіби өзін-өзі дамытуға бағыттаудың айқын көрініс таппай отырғандығы байқалады. Дер кезінде студенттің бүкіл жоғары оқу орнында білім алу кезінде кәсіби өзіндік дамуының жеке-дара ерекшеліктері ескерілмеген. Болашақ мұғалімдердің кәсіби өзіндік дамуы отандық педагогикалық зерттеулерде жан-жақты зерттелінмеген. Отандық және ресейлік ғалымдардың осы бағыттағы диссертациялық жұмыстары мен мақалалары жарық көрген [1].

Атап айтқанда, тұлғаның өзіндік даму мәселелері философиялық, әсіресе психологиялық еңбектерде көбірек қарастырылған. Педагогикалық тұрғыдан болашақ мұғалімнің кәсіби өзіндік даму мәселелерінің зерттелінмеген аспектілері көп.

Жоғары оқу орындарында педагогтардың басым көпшілігі студенттерді өзіндік дамуға дайындауға қазіргі жаңа білім беру тұғырларының өзі жеткілікті деп есептейді. Кредиттік

оқу жүйесі студентті кәсіби білімдерді өзіндік игеруге, ал өзіндік білім алу тәсілдерін өзіндік оқу жұмыстарын орындау жолымен меңгеруге мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орындары педагогикасы адамның кәсіби дамуын жеделдетудың құралдарын әзірлеуге ерекше назар аударуда. Бірақ, педагогикалық зерттеу жұмыстарында кәсіби дамуға даярлау студенттің болашақ кәсіби қызмет жағдайларын модельдейтін, оқу жағдайларда жүзеге асырылады. Студенттерде кәсіби маңызды тұлғалық сапаларды қалыптастырудың шарты ретінде өзіндік кәсіби даму туралы түсініктерді қалыптастыру, жалпылай түсініктермен қарапайым икемділіктерді қалыптастыру шеңберінен әрі отпей отыр.

Тұлғаның өзіндік дамуының маңыздылығы оның түзетуші қызметімен анықталады. Студент өзінің айналадағы шындықтың әр түрлі тараптарына субъективті қатынасына қарай шешімдер қабылдайды. Бұл салаға өзіне әлеуметтік қатынастардың субъектісі ретіндегі қатынасы да жатады. Маманның кемелділік дәрежесі өзіндік шешімдер қабылдау және күрделі жағдайларда саналы түрде таңдау жасаумен анықталады. «Психолог-ғалымдар кәсіпті өзіндік таңдаған, қалыптасқан қатынастар мен құндылықтар жүйесі негізінде, жұмыс жағдайларына жылдам және жеңіл бейімделеді», - деген тұжырым жасайды [2].

Студенттің тұлғалық өзіндік дамуы және оған байланысты педагогтың өзіндік даму мәселесі жоғары педагогикалық білім беру жүйесі оқу-тәрбие үдерісін ізгілендірудің факторы, шарты, құралы мен критерийсі болып табылады. Педагогикалық жоғары оқу орындарында рухани-адамгершілік ортасын жасайтын барлық нәрселер кәсіби білім берудің құралы болып табылады. Студент тұлғасын кәсіби дамытатын, жоғары оқу орнында рухани-адамгершілік ортасын қалыптастыратын факторлар ретінде мыналарды атап өтуге болады:

- студенттер арасындағы қарым-қатынастың сипаты;
- оқыту үдерісінде педагогикалық қарым-қатынас және өзара әрекеттесудің стилі;
- біріккен оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстары;
- оқытушылар мен студенттердің бейресми қарым-қатынастары.

Егерде жоғары оқу орнында бұл қатнастардың бәрінің руханилығы сақталынса, онда мұндай қатынастар студенттер мен оқытушылардың тұлғалық-кәсіби дамуының маңызды факторына айналады. Білім беру үдерісі субъектілерінің белсенді тұлғалық өзіндік дамуы бұл жағдайда жоғары педагогикалық оқу орнының дамығандығы өлшеміне айналады.

Студенттердің өзіндік дамуы үдерісін қамтамасыз ету жоғары оқу орнында оқу-тәрбие үдерісінің маңызды элементі болып табылады. Өзіндік даму дегеніміз, тұлғаның өзіндік адамгершілік, зияткерлік және әлеуметтік қабілеттері мен мүмкіндіктерін, өзінің дене, психикалық және рухани күштерін өзін тұтас тұлға идеалының бейнесі дәрежесіне дейін саналы, сапалы және артқа қайтпайтындай өзгертуі.

Өзіндік даму – тұлғаның өз бетінше, тұтас, құндылықтарға бағдарланған өзін-өзі үздіксіз өзгертуі және жеке-дара тәжірибесін ішкі «Мен» бейнесіне, өзекті әлеуметтік күтулеріне сәйкес байытуы. Өзіндік даму адамның өзін өзгертуге, мұндай өзгерулердің құралдарын меңгеруге ұмтылысы.

Кәсіби өзіндік даму мәселесінің негізгі идеясы – бұл тұлға дамуының іс-әрекет пен анықталуы. Сол себепті көптеген зерттеу жұмыстарында адам оның өзі айналысатын кәсіпке сәкестігі және ондағы қызметінің табыстылығы жағынан зерттелінеді. Кәсіби өзіндік даму тұлғалық даму мен кәсіпқойлықтың бірлігі нәтижесімен ғана мүмкін.

Кәсіби дамудың мазмұндық сипаттамаларына мыналар жатады:

- кәсіби өзіндік сана-сезім, өзін кәсіпқой адам ретінде қабылдау;
- ұдайы өзін-өзі анықтау;
- кәсіби қабілеттерді өзіндік дамыту;
- өз дамыун, кәсіби дамудың өзіндік стратегиясын жобалау, жоспарлау және жүзеге асыру [3].

Кәсіби өзін-өзі дамытудың әртүрлі тұжырымдамаларын талдау арқылы өзіндік дамудың мәнін анықтаудың екі негізгі тұғыры анықталды. Олардың бірі – тұлғаның дамуы

және өзіндік дамуымен байланысты, екіншісі адамның кәсіби қызметтің белгілі бір жүйесіне кіруімен анықталады.

Бұл екі тұғырды бірлестіруші – адамның жеке-дара ерекшеліктерінің және әлуметтік-мәдени ортаның өзара әсерлесуі, тұлғалық даму мен кәсіби қалыптасуының тәуелділігі туралы тұжырым.

Кәсіби өзін-өзі дамытудың педагогикалық шарттары ретінде психолог және педагог ғалымдар өзіндік білім алуды атап көрсетеді. Өзіндік білім алу өзіндік дамудың негізі болып табылады. Кәсіби өзіндік білім алу педагогикалық ынтымақтастық принциптері, рефлексивтік қабілеттерді дамытуға бағытталған өзіндік даму әдістерікөмегімен жүзеге асырылады.

Болашақ мұғалімнің кәсіби-педагогикалық біліктілігін қалыптастырудың жоғарыда аталған шарттарын анықтау педагогикалық қызметтің сипатының өзгеруі орын алатын жағдайға негізделген. Мынандай кәсіби әлеуеттерде орын алады:

- педагогикалық қызметтің білімді-бағытталған парадигмасынан жеке тұлғаға бағытталған парадигмасына көшуде;

- педагогикалық ынтымақтастық үдерісіндегі психологиялық мәдениеттің қалыптасуында;

- педагогикалық іс-әрекеттің ғылымды қажетсінуіне, инновацияға сұраныстарының артуында;

- педагогикалық іс-әрекеттің іргелі зерттеулермен өзара байланысында болуы [4].

Болашақ мұғалімнің өзін-өзі дамытуы қалыптасуының психологиялық-педагогикалық шарттарын қарастырамыз. Қазіргі педагогика ғылымы, іргелі пәндік білімдер мен заманауи педагогикалық технологияларға негізделе отырып, педагогикалық білім берудің мазмұнына, деңгейіне, сапасына ықпал етеді. Сондықтан жоғары оқу орнының оқу үрдісіндегі болашақ мұғалімнің кәсіби біліктілігінің қалыптасуының психологиялық-педагогикалық шарттарының ең бастысы ретінде мына тұжырымды атап өтуге болады:

Өзін-өзі дамытуға қабілетті субъектілі жеке тұлғаны дамыту бірінші кезекте студенттердің өзіндік дамуға деген мотивациясымен айқындалады.

Кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесіндегі педагогикалық үдерістердің ерекшелігін студенттердің олардың жоғары оқу орнында болу кезеңінің саналы әрекет технологиясын иеленумен жетектелетінінен тұратын білім субъектілері ретіндегі ерекшелігі құрайтынына негізделген.

Білім субъектісі ретінде студенттің қоршаған әлеммен өзара әрекеттесуі үдерісі тұрақты іске асады, оның нәтижесі сананың өзгеруі болып табылады. Соның өзінде жеке тұлғаның дамуы және іс-әрекеттегі қажеттіліктің туындауы, іс-әрекет үдерісі мен нәтижесіне қанағаттану сезіміне жеке тұлғаның қол жеткізуімен, қиындықтарды бастан кешіруге талпыныстың болуымен, ауыр міндеттерді шешудің сәттілігімен, іс-әрекет үдерісінде өз мүмкіндіктерін көрсетуді қалауымен байланысты болады.

Әдебиеттер:

1.Ахмедова А.М. Педагогические условия профессионального саморазвития личности будущего учителя// Дисс. ...канд.пед.наук.- Махачкала, 2007.-169 с.

2. Жақсыбаева А. Ж. Болашақ педагог-психологтардың кәсіби және тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру // Молодой ученый, 2014.- №1-2. - С. 55-57.

3. Панова Н.В. Личностно - профессиональное развитие педагога на разных этапах жизненного пути: монография СПб: АППО, 2009 .

4. Степанова Е.И. Психология взрослых: экспериментальная акмеология. СПб: Алетейя, 2000.

5. Власова, Е.А. История становления проблемы процесса саморазвития. – М.: Фолио, 2007.

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ БАР ЖАС ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ ӘДЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аргинбаева У.К.

7M01101 – Педагогика және психология білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

***Резюме.** В статье рассматриваются содержание, формы и методы работы социального педагога по формированию здорового образа жизни у девиантных подростков школьного возраста*

***Ключевые слова:** социально-педагогическая деятельность, здоровый образ жизни, дезадаптация, психопрофилактическое воздействие*

***Summary.** The article discusses the content, forms and methods of work of a social teacher in the formation of a healthy lifestyle in deviant adolescents of school age*

***Key words:** social and pedagogical activity, healthy life, maladaptation, psychoprophylactic effect*

Қазіргі уақытта еліміздің экономикалық, саяси және әлеуметтік өмірінде түбегейлі өзгерістер орын алуда. Бұл өзгерістер ең алдымен балалардың, жасөспірімдердің және жастардың тәрбиесіне, дамуына, әлеуметтік қалыптасуына әсер ететін жаңа әлеуметтік мәселелердің туындауына әкелді. Осыған байланысты балалар мен жасөспірімдерге көмек көрсету бойынша әлеуметтік-педагогикалық қызметті дамытудың өзекті қажеттілігі туындады.

Әлеуметтік-педагогикалық қызмет – балаға оның әлеуметтену процесінде көмек көрсетуге, әлеуметтік-мәдени тәжірибені меңгеруге және оның өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасауға бағытталған кәсіби қызмет түрі.

Әлеуметтік педагог салауатты өмір салтын қалыптастыруда өзінің барлық қызметін балалар мен ересектердің жас және жеке морфофизиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізеді. Бұл ретте, әсіресе қарқынды өсу және дамушы ағзаның барлық өмірлік маңызды жүйелерінің функционалдық жай-күйін қайта құру кезінде жасөспірімдік кезең сияқты жас кезеңіне ерекше назар аудару керек. Қыздар мен ұлдардың жыныстық даму кезеңдері туралы ғылыми негізделген идеялар да міндетті болып табылады. Отбасындағы, медициналық мекемедегі, мектеп сыныбында, бейресми бірлестік пен жасөспірімдер клубындағы психологиялық жағдайды дұрыс бағалау да өте қажет.

Бұл әсіресе маңызды, өйткені кіші жасөспірімнің тұлғасы өздігінен емес, оны қоршаған ортада қалыптасады. Әсіресе жасөспірім басқа адамдармен қарым-қатынас жасайтын шағын топтардың рөлі маңызды. Бұл ең алдымен отбасына қатысты. Баланың девиантты мінез-құлқының қалыптасуына отбасының ұйымшылдық дәрежесі, ата-ана мен бала арасындағы жақындық, ағалар мен апалар арасындағы қарым-қатынас сипаты, отбасындағы басшылық стилі әсер етеді. Осылайша, өз үйінде зорлық-зомбылық көрген және өздері зорлық-зомбылық құрбаны болған жас жеткіншектер агрессивті мінез-құлыққа бейім болады.

Қолайсыз биологиялық, психологиялық, отбасылық және басқа да әлеуметтік-психологиялық факторлардың қосындысы жас жеткіншектердің өмір салтын, айналасындағы адамдармен эмоционалдық қарым-қатынастарын бұрмалайды; олар көбінесе өмірлік құндылықтардың асоциалды шкаласын құрайтын жасөспірімдер тобының күшті ықпалына түседі.

Өмір салты, қоршаған орта, стиль және әлеуметтік шеңбердің өзі девиантты мінез-құлықтың дамуына және шоғырлануына ықпал етеді. Жасөспірім агрессивті мінез-құлықтың үлгісін тек отбасында ғана емес, сонымен қатар құрдастарымен қарым-қатынас кезінде де алады. Дамуы, қызығушылықтары жағынан бір-біріне жақын, девиантты құндылықтар мен

мінез-құлықтарды бекітетін және дамытатын құрдастар топтары әр баланың жеке дамуына күшті әсер етеді.

Тілектерді дереу қанағаттандыруға, жауапкершілікті басқаларға аударуға бағытталған арнайы топтар бар. Бұл топтардағы жасөспірімдер оқуға деген менсінбеушілікпен, оқу үлгерімі төмендігімен, қандай да бір шаруашылық міндеттерін орындауға, үй тапсырмасын дайындауға дайын еместігімен ерекшеленеді. Бұл жасөспірімдердің басым көпшілігінің хоббиі жоқ. Олардың бос уақыты көп, оны мәнді өткізуді білмейді, сондықтан олар «толқынды» іздейді, бұл көбінесе денсаулығына байланысты проблемаларға әкеледі. Сондықтан да әлеуметтік педагог жас жеткіншектерде салауатты өмір салтын қалыптастыруда белсенді жұмыс жасауы қажет.

Бірқатар елдерде (Финляндия, Жапония, АҚШ, Швейцария, Скандинавия мемлекеттері және т.б.) салауатты өмір салтын қалыптастыру және жүзеге асыру бойынша кешенді шаралардың орындалуын талдау әлеуметтік педагогтар қызметінің негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді немесе салауатты өмір салтын насихаттайтын және жүзеге асыратын басқа мамандармен, ең алдымен медицина мамандарымен және оқытылған кәсіпқой емес мамандармен тығыз байланыста аудандық деңгейде жұмыс істейтін «мектептегі әлеуметтік көмек қызметінің қызметкерлері». Олардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған бағдарламалары мынадай жұмыс бағыттарын қамтиды: еңбек (оқу) мен демалыстың ұтымды режимі, оңтайлы және жүйелі дене белсенділігі; тиімді, ғылыми негізделген шынықтыру; адекватты тамақтану тұжырымдамасына сәйкес қалыпты тамақтану; психологиялық және психопрофилактикалық әсерлер кешені; қоршаған ортаның денсаулығына әсерін есепке алу және түзету; өзін-өзі емдеудің зияны мен пайдасы; денсаулыққа зиянды факторларды насихаттау – алкогольизм, шылым шегу, нашақорлық, уытқұмарлық; балалар мен жасөспірімдерде жыныстық жетілу туралы дұрыс түсініктерді қалыптастыру, ЖИТС-тың алдын алу шараларын білу, көше және тұрмыстық жарақаттардың алдын алу шаралары мен жеке гигиена ережелерін үйрету [1].

Салауатты өмір салтының басқа бөлімдерінен әлеуметтік педагогтардың қызметінде тыныс алу және басқа аурулардың алдын алудың тиімді құралы - шынықтыруды насихаттауға көп көңіл бөлінуі керек.

Әлеуметтік педагогтың кіші жасөспірімдермен жұмысында зиянды әдеттермен күрес ерекше орын алады. Ең қол жетімді психостимулятор ретінде алкогольді тұтыну мәселесін бөлек көрсету керек [2].

В.Е. Қаған алкогольдік ішімдіктерге бейім жас жеткіншектермен жұмыс жасауда әлеуметтік педагог қызметінің негізгі бағыттарын белгілейді:

1) ішімдік ішуге бейім жас жеткіншектің тұлғалық дамуы арқылы оның әлеуметтік бейімделу деңгейін арттыру жөніндегі іс-шаралар;

2) жас жеткіншектердің бойында алкогольді тұтынуға теріс көзқарасты қалыптастыру мақсатында олардың профилактикасы бойынша іс-шаралар;

3) отбасын, оның өмір салтын және оның мүшелері арасындағы қарым-қатынас мәдениетін жақсарту мақсатында ата-аналарды тәрбиелеу жөніндегі іс-шаралар;

4) маскүнемдікке психикалық немесе физикалық тәуелділігі бар жасөспірімді әлеуметтік оңалту жөніндегі іс-шаралар;

5) дезадаптация құбылыстарын жеңу үшін жас жеткіншек пен оны қоршаған қоғам арасындағы делдалдық қызмет. Әлеуметтік-педагогикалық қызмет әлеуметтік педагогтың келесі негізгі қызметтерді орындауын қарастырады [3]:

1. Балаларды алкогольмен таныстырудың қауіп факторларын жоюға бағытталған диагностикалық. Ол ішімдік ішуге бейім бала туралы ақпарат жинау арқылы жүзеге асырылады; оның жеке басының нақты ерекшеліктерін зерттеу және бағалау; баланың отбасы туралы мәліметтерді анықтау; балаға кері әсер ету көздерін және оның осы қысымға қарсылығын зерттеу; маскүнемдік жетекшілердің анықтамалары; балада маскүнемдікті тудыратын жағымсыз факторларды зерттеу; микроортаның балаға әсерін зерттеу.

Ақпарат жасөспірімнің өзінен, оның ата-анасынан, сынып жетекшісінен, қажет болған жағдайда бала үшін маңызды басқа адамдардан сауалнама жүргізу (ауызша немесе жазбаша) арқылы жинақталады. Стандартталған сұхбат, бақылау, отбасы мен бала құжаттамасын зерттеу де қолданылады.

Бұл функцияны жүзеге асырудың нәтижесі жасөспірімнің дамуының әлеуметтік диагностикасын тұжырымдау, оны маскүнемдік процесіне тарту, нақты міндеттерді анықтау, әлеуметтік-педагогикалық қызметтің нақты міндеттерін анықтау болып табылады. Олар алдын алу, түзету, оңалту немесе басқа да шаралар кешені болуы мүмкін.

2. Болжамдық, оның мәні мынада: диагностика негізінде алкоголизмге бейім девиантты мінез-құлқы бар жасөспіріммен іс-әрекеттің нақты әлеуметтік-педагогикалық бағдарламасы жасалады, ол кезеңдік өзгерістерді және әлеуметтік бейімделудің, түзетудің соңғы нәтижесін қарастырады. және оңалту.

3. Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің мазмұнын, сондай-ақ оны жүзеге асыру әдістерін таңдауды көздейтін тәрбиелік және тәрбиелік; жас девиантты жасөспірімде оның әлеуметтік оңалту процесінде тәрбиеленуі тиіс әлеуметтік маңызды қасиеттерді анықтау; балалар мен ересектердің мінез-құлқы мен іс-әрекетіне мақсатты педагогикалық әсер етуді қамтамасыз ету; ішімдік ішетін баланы тәрбиелеу мен оқытудағы олқылықтардың орнын толтыру, қиындықты жеңуге қажетті әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру.

4. Жасөспірімнің құқықтарын сақтауды да, қорғауды да қамтамасыз ететін әлеуметтік-педагогикалық қызметтің құқықтық негізде құрылуымен қамтамасыз етілген адам құқықтары.

5. Ұйымдастырушылық. Ол маскүнемдікке бейім девиантты мінез-құлқы бар кіші жасөспіріммен жүргізілетін әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекет мәселенің тереңдігіне қарай әр түрлі мамандардың қатысуын және іс-әрекетін үйлестіруді талап ететіндігіне байланысты; бос уақытын және бос уақытын өткізуге жағдай жасайды; алкоголизмге бейім баланы әлеуметтік-педагогикалық көмек, қолдау, тәрбиелеу және дамыту мәселелерін шешуде балалардың, ересектердің, жұртшылықтың әлеуметтік маңызды қызметін ұйымдастыру.

6. Коммуникативті. Оның мәні мынада: әлеуметтік-педагогикалық қызметті жүзеге асыру барысында ақпарат алмасу мақсатында оған қатысушылар арасында көптеген байланыстар орнату қажет болады.

7. Алынған оң нәтижелерді бекітуді қамтамасыз ететін және маскүнемдік пен алкоголизмнің қайталану мүмкіндігін болдырмайтын профилактикалық-профилактикалық, оған қамқорлықтағыларды әлеуметтік қамқорлықпен қарау және төтенше жағдай кезінде жедел әрекет ету арқылы қол жеткізіледі.

Айтуынша, А.М. Изуткина, Г.И. Царегородцев өз еңбегінде әлеуметтік педагог үш негізгі рөл атқарады:

-отбасындағы девиантты мінез-құлықты ата-аналар мен жас жеткіншектер арасындағы жанжалсыз әрекеттестіктің маңыздылығы мен мүмкіндігі туралы отбасын хабардар ететін, баланың дамуы туралы әңгімелейтін, әлеуметтік-педагогикалық кеңестер беретін кеңесші;

-отбасы, еңбек, әкімшілік және қылмыстық заңнама мәселелерін, сондай-ақ психология, педагогика, әлеуметтік педагогика салаларына қатысты мәселелерді түсіндіретін кеңесші; өмірлік жағдаяттардағы мәселелерді шешуге, отбасындағы девиантты мінез-құлықты жас жеткіншектерді тәрбиелеуге кеңес береді;

-ата-анасы немесе жақын ортасы жеткіншектің құқықтарын бұзған жағдайда әрекет ететін қорғаушы.

Алкогольге бейім жасөспірімдермен әлеуметтік педагогтың қызметінде орталық орын алкоголизмге қарсы тәрбие беру болып табылады, ол адамгершілік-әлеуметтік тәрбиенің бір бөлігі болып табылады және жас жеткіншектерде алкогольге теріс көзқарасты қалыптастыруға бағытталған.

Девиантты мінез-құлқы бар балаларды, жасөспірімдерді және жастарды алкоголизмге қарсы тәрбиелеудің мақсаты оларды қалыпты жағдайға қайтару болып табылады. Әлеуметтік норма жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуімен (бейімделуімен), оның тұтастығымен,

үйлесімділігімен, сыни тұрғыдан бағалай білуімен сипатталады. олардың іс-әрекеттері, сондай-ақ басқалардың әрекеттері, қызметтегі жүйелілік. Дәл осы белгілер алкогольді теріс пайдалануда және алкогольге тәуелділікте бұзылады. Дәл осы бұзушылықтар жеке тәрбие жұмысының орталығында болуы керек.

Тәрбие процесінде ақылға қонымды қажеттіліктерді дамытып, жасөспірімдерге пайдалы нәрселерді жүктеп, олардың іс-әрекеттерін іс жүзінде бос уақыты болмайтындай етіп ұйымдастыру қажет. Алкогольді ішімдіктерді, оның ішінде аз мөлшерде ішудің азғындығын ашу керек. Алкоголизмнің салдарын ашуға ғана емес, сонымен қатар алкогольді ішу фактісінің азғындығына баса назар аудару керек. Ішімдікке салынған адамдардың айналасындағыларға, туған-туыстарына, достарына келтіретін моральдық зиянына назар аударған жөн. Алкогольді пайдалану кәмелеттік жасқа толудың белгісі деген пікірді жоққа шығару керек.

Әлеуметтік педагогтың қызметі ата-аналарды тәрбиелеу және жасөспірімдердің алкогольді тұтынуының әрбір жағдайы үшін ата-аналардың жеке жауапкершілігі туралы идеяны қалыптастыру арқылы салауатты әлеуметтік-психологиялық көзқарастарды қалыптастыруға бағытталуы керек.

Әдебиеттер:

1. Ковальчук, М.А Кузнецова И.В Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением / М.А. Ковальчук, И.В. Кузнецова; под ред. М. И. Рожкова. - М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2001. - 240 с.

2. Лисицын, Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение / Ю.П. Лисицын. - М.: Гэотар-Медиа, 2002. - 520 с.

3. Мардахаев, Л.В. Социальная педагогика: Курс лекций / под ред. В.И. Беляева. - М.: Юрайт-Издат, 2002. - 376 с.

4. Марков, В.В. Основы здорового образа жизни и профилактика болезней / В.В. Марков. - М.: Академия, 2001. - 320 с.

УДК: 278.154.2

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕНСИФИКАТОРЫВ СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Артукбаева Д.Р.

Магистрант образовательной программы 7М01702 Подготовка педагогов иностранного языка: два иностранных языка, университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева

Түйіндеме. Мақалада антропологиялық тәсіл тұрғысынан дискурста фразеологиялық интенсификатордың қолдануды анықтайтын функционалды-прагматикалық факторларды анықтау және зерттеу қарастырылады, дискурста фразеологиялық интенсификатордың жұмыс істеуі туралы сурет беріледі.

Түйінді сөздер: қарқындылық, экспрессивтілік, категория, экспрессивтілік, фразеология

Resume. The article examines the establishment and study of functional and pragmatic factors that determine the use of FI in discourse from the point of view of the anthropological approach, gives a picture of the functioning of FI in discourse.

Keywords: intensity, expressiveness, category, expressiveness, phraseology

Проблемы категории интенсивности и различных средств ее выражения в языке издавна привлекали к себе внимание многих исследователей (Балли 1961, Bolinger 1972,

Убин 1974, Сепир 1985, Туранский 1990 и др.). На сегодняшний день в лингвистике отсутствует концептуальное единство в применении термина интенсивность. Отправным положением большинства работ по данной проблеме, опубликованных за последние десятилетия, является соотнесенность понятия интенсивности с понятием количества.

Идея количественных градаций подчеркивается И.И. Суциным, который определяет усиление – “потенцирование” (от немецкого *potenzieren*) вслед за И.И. Убиным (Убин 1974) как семантическую категорию, отражающую определенную часть объективно существующих количественных градаций (Суцинский 1977:3). Как “частное проявление категории количества” рассматривает интенсивность К.М. Суворина (Суворина 1976:3). “Под интенсивностью,” - указывает Л.Я. Герасимова, - “понимается выражение усилительности, т.е. один из видов количественной характеристики признака, процесса ...” (Герасимова 1970:17).

“Категория интенсивности”, пишет Е.И. Шейгал, - “обозначая приближенную количественную оценку качества, является частным проявлением категории количества, а именно той ее стороны, которая характеризуется как недискретное (неопределенное) количество ...”(Шейгал 1981:6). У И.И. Туранского находим: “...категория интенсивности - это семантическая категория, в основе которой лежит понятие градации количества в широком смысле этого слова. Интенсивность есть количественная мера оценки качества, мера экспликативности, есть показатель содержания коммуникации” (Туранский 1990: 7). Во всех случаях речь идет о мере количества. Видимо, такая широкая трактовка категории интенсивности восходит к Ш.Балли, который под термином “интенсивность” понимал “все различия, сводящиеся к категориям количества, величины, ценности, силы и т.п.” и далее обобщал: “...количественная разница, или разница в интенсивности, является одной из тех общих категорий, в которые мы вводим любые объекты нашего восприятия или нашей мысли” (Балли 1961:202 - 203). Если у Ш.Балли только подразумевалась связь категорий количества и интенсивности, то Э.Сепир подчеркивает во взаимодействии этих категорий первичность интенсивности как выражающей приблизительное количество: “... градуирование как психологический процесс предшествует измерению и счету” (Сепир 1985: 43). Под градуированием Э.Сепир понимал явления, которые современные лингвисты относят к области компаративности и интенсивности.

Разумеется, термин “интенсивность” может быть отнесен к характеристикам количества объективных признаков предметов окружающего мира. Можно говорить об интенсивности, например, таких характеристик реальных объектов, как рост, вес, цвет, размер.

Признавая безусловную правомерность универсального толкования термина “интенсивность”, И.И.Туранский, тем не менее, в рамках своего предмета - экспрессивной стилистики трактует интенсивность как меру количества экспрессивности: “Экспрессивность есть признак текста, его качественная характеристика. Экспрессивность всегда соотносится с нейтральной формой изложения, вне этого соотношения экспрессия немыслима. Усиленная выразительность, с другой стороны, предполагает акт, процесс усиления, или интенсификации. Интенсификация как показатель степени усиления есть количественная характеристика качественной (экспрессивной) стороны речи, есть количественное отражение того, насколько экспрессивное возвышается над предметно – логическим содержанием высказывания” (Туранский, 1990).

Интерпретацию интенсивности в контексте экспрессивности находим во многих работах (Сергеева 1967, Арнольд 1975, Галкина–Федорук 1958, Малинович 1989, Телия 1996). Большинство исследователей усматривают между этими понятиями если не синонимические, то инклюзивные отношения.

Так, под экспрессивностью Е.Н.Сергеева предлагает понимать способность передавать определенную степень интенсивности (Сергеева 1967). Сходную позицию по данному вопросу занимает В.И.Болотов, который трактует экспрессивность как способность языкового знака выражать интенсивность предметно – логической или стилистической

интерпретации языкового знака (Болотов 1981). Е.М.Галкина-Федорук считает, что “экспрессия – это усиление выразительности, образительности, увеличение воздействующей силы сказанного” (Галкина-Федорук 1958:107). Сравним заключение В.Н.Телия “экспрессивность – это усиление восприятия за счет эмоциональной реакции, вызванной образностью” (Телия, 1996) и определение И.В.Арнольд: “Под экспрессивностью мы понимаем такое свойство текста или части текста, которое передает смысл с увеличенной интенсивностью” (Арнольд 1975:15).

Соотношение экспрессивности и интенсивности, как видим, определяется через понятие “усиление”. Трактовка интенсивности в качестве составляющей категории экспрессивности, по мнению И.И.Туранского, связана прежде всего с тем, что экспрессивность нашей речи в большинстве случаев сопровождается ее интенсификацией, экспрессивное как нечто стилистически выше нейтрального обязательно предполагает усиление (Туранский 1990). Кроме того, обе категории являются внутрilingвистическими категориями, в единстве они создают прагматический эффект выразительности и образительности речи, обе выполняют функцию не просто сообщения, но усиленного воздействия на адресата. Формальный аспект экспрессивности и формальный аспект интенсивности также совпадают. Обе категории связаны с субъективным выбором адресантом экспрессивных средств и средств интенсификации высказывания, обеим категориям, как правило, сопутствуют показатели эмоциональности и оценочности.

Изложенное позволяет понять, почему большинство исследователей, следуя устоявшимся мнению и авторитетам, усматривают между экспрессивностью и интенсивностью инклюзивные отношения. Иная точка зрения выражена у Е.И.Шейгал, которая констатирует, что “между интенсивностью и экспрессивностью существуют не инклюзивные, а причинно-следственные отношения: интенсивность является одним из многочисленных средств повышения воздействующей силы языковой единицы” (Шейгал 1990: 8).

Исходя из того, что экспрессивность есть признак, свойство текста, а интенсивность – признак признака, его характеристика, И.И.Туранский приходит к выводу о том, что между этими понятиями существуют не инклюзивные, не причинно-следственные, а ингерентные отношения и пишет: “Как в природе всякий предмет характеризуется размерами, как нет качества вне количества, так и в речевой деятельности экспрессивность – это качественная сторона речи, а интенсивность – количественная характеристика качества (т.е. экспрессивности). О наличии экспрессивности невозможно говорить без обращения к ее количественным характеристикам, т.е. интенсивности. В своей совокупности и сам факт экспрессивности и ее количественные характеристики (т.е. интенсивность) создают определенный прагматический эффект” (Туранский 1990: 20).

Применительно к когнитивной лингвистике, в русле которой проводится настоящее исследование, интенсивностью целесообразно именовать количественную характеристику, меру иллюкутивной силы высказывания, степень выраженности интенциональности автора высказывания.

Для выражения интенсивности язык прибегает к разнообразным средствам, представляющим такие уровнеобразующие дисциплины, как: фонетика, морфология, лексикология и синтаксис. Особое место в исследованиях, посвященных средствам выражения категории интенсивности, отводится изучению лексических средств интенсификации, так как именно этот уровень языка охватывает большее количество единиц. Свидетельством тому является “Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков”, самый многочисленный пласт лексических единиц в нем составили наречия, глаголы и прилагательные (Убин 1987).

На материале английского языка существует обширная монография Дуайта Болинджера “Градулируемые слова” (Bolinger 1972), построенная по принципу выделения различных групп опорных слов – существительных, прилагательных и глаголов, и рассмотрения особенностей интенсификаторов, сочетающихся с их различными

подгруппами, при помощи трансформационной/ генеративной методики. Имеется ряд других изысканий, посвященных семантике слова и семантике имени прилагательного в частности, функционированию прилагательных в качестве интенсификаторов (Шейгал 1981, Беручашвили 1986, Козлова 1987). Отдельные работы посвящены различным частям речи: существительным, наречиям, частицам, модальным словам в роли интенсификаторов (Герасимова 1970, Андреева 1975). Описываются интонационные средства, морфологические формы и синтаксические способы усиления, анализируются средства интенсификации высказывания в современном английском языке (Суворина 1976, Туранский 1990). Наконец, ряд исследований посвящен фразеологическому способу усиления. Однако следует заметить, что во фразеологии изучение категории интенсивности ограничивается лишь рассмотрением структурно – семантических преобразований ФЕ, усиливающих их значение (Гераскина 1978, Свинцицкий 1985, Артемова 1991), синтаксической идиоматики (Kirchner 1955, Туранский 1990), компаративных ФЕ со значением усиления (Сущинский 1977, Туранский 1990, Артемова 1991) и выделением особого пласта – фразеологических интенсификаторов (Кунин 1986). Однако следует отметить, что данный класс фразеологических единиц не получил должного научного освещения в структуралистский и постструктуралистский периоды развития фразеологии. Являясь в первую очередь знаками выражения, фразеологические интенсификаторы (ФИ) подвергаются экспрессивному переосмыслению, и в большинстве случаев их компоненты полностью утрачивают буквальное значение. В результате фразеологизмы приобретают целостное интенсифицирующее значение, например: *likeashot*, *likelightning*, *likeoneo'clock* – очень быстро, мгновенно, моментально, *asanything*, *asblazes*, *ashell*, *asallgetout* – адски, дьявольски, чертовски, *astheycome*, *astheymakethem* – чрезвычайно, исключительно. Именно семантическая спаянность ФИ затрудняла их исследование в период преобладания структурно – семантических методов.

Литература:

1. Бокмельдер Д.А. Стратегии убеждения в политике: анализ дискурса на материале современного английского языка: Автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.04 / ИГЛУ. – Иркутск, 2000. – 23 с.
2. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века / В.З. Демьянков // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский госуд. гуманитар. университет, 1995. – С. 239 – 320.
3. Добровольский Д.О. Идиоматика в тезаурусе языковой личности / Д.О. Добровольский, Ю.Н. Караулов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 5 – 15.
4. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. - 1994. – № 4. - С. 34 – 47.

УДК: 258.314.3

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ «ЯЗЫК» И ПОДХОДЫ К ЕГО ИЗУЧЕНИЮ

Болат М.Ө.

Магистрант образовательной программы 7M01702 Подготовка педагогов иностранного языка: два иностранных языка, университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева

Түйіндеме. Мақалада орыс және ағылшын тілдеріндегі "тіл" тұжырымдамасын объективтендірудің лексикалық-фразеологиялық құралдарының салыстырмалы сипаттамасындағы жіктеулер қарастырылады.

Түйінді сөздер: лексикалық-семантикалық өріс, тілдік бірліктер, фразеологиялық бірліктер, лингвоконцептология, лингвомәдениеттану

Resume. The article discusses classifications in a comparative description of lexical and phraseological means of objectification of the concept of "language" in Russian and English.

Keywords: lexico-semantic field, linguistic units, phraseology, linguoconceptology, linguoculturology

Как отмечается многими исследователями, с конца прошлого века в рамках изменения научной парадигмы гуманитарного знания на место господствующей системно-структурной и статической парадигме приходит парадигма антропоцентрическая, функциональная, когнитивная и динамическая, возратившая человеку статус «меры всех вещей» и вернувшая его в центр мироздания. Современная лингвистика отказалась от имманентного принципа рассмотрения языка «в самом себе и для себя», в отрыве от этнокультурного, социального, психического, коммуникативно-прагматического, когнитивного факторов, так как этот принцип парализовал возможности адекватного познания языка (Сусов, 2000). Как отмечал М. И. Стеблин-Каменский, «...язык можно представить как систему или даже свести его целиком к формулам и схемам. Однако едва ли когда-нибудь удастся сделать обратное: язык, построенный из формул и схем, будет так же непохож на живой язык, как робот непохож на живого человека» (Стеблин-Каменский, 2003). В лингвистическую концепцию теперь привнесено то, что можно назвать антропологическим принципом, и лингвистика обращается к изучению «души языка», т.е. к опредмеченному в нём мировидению, системе ценностей этноса.

На новом витке познания фокус исследовательского внимания закономерно смещается с изученного уже центра на периферию и закрепляется на стыке областей научного знания: возникают этнопсихология, психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика и другие дисциплины, внутри которых процесс междисциплинарного синтеза и симбиоза продолжается (Воркачев, 2002).

Лингвокультурология - на сегодняшний день, пожалуй, самое молодое ответвление этнолингвистики. В задачи этой научной дисциплины входит изучение и описание взаимоотношений языка и культуры, языка и этноса, языка и народного менталитета. Предмет лингвокультурологии составляет исследование этносемантики языковых знаков, которая образуется в процессе взаимодействия языка и культуры. В результате такого интерактивного процесса языковые единицы становятся единицами культуры и тем самым начинают «служить средством презентации ее установок (и предпочтений)». Лингвокультурология исследует материальную культуру и менталитет, воплощенные в живой национальный язык, и проявляющиеся в языковых процессах в их двойственной преемственности с языком и культурой этноса. Лингвокультурология ориентирована на человеческий фактор в языке и на языковой фактор в человеке, и является достоянием собственно антропоцентрической парадигмы.

Изучая взаимодействие языка и культуры, лингвокультурология имеет интегральный характер, поскольку она: а) образует систему философско-культурологических и лингвистических традиций; б) направлена на комплексное описание языка и культуры; в) базируется на сопоставлении разных языков и культур.

Объект лингвокультурологии многомерен и охватывает язык, культуру и человека (Тхорик-Фанян, 2002). Язык, как отмечал Э. Сепир, не существует вне культуры (Сепир, 1993); язык связан с культурой и немислим вне её, как и культура немислива без языка (Реформатский, 1999). Лингвокультурология создана, по прогнозу Э. Бенвениста, на основе триады - язык, культура, человеческая личность (Бенвенист, 2002). Эта наука по сути призвана к выявлению материальной и духовной самобытности этноса через язык (Воркачев, 2005).

Вопрос о соотношении языка и культуры довольно сложен и многоаспектен. Язык называют: а) «зеркалом культуры», так как он отражает менталитет и традиции говорящего

на нем народа; б) «сокровищницей, кладовой, копилкой культуры»: в нём хранятся культурные ценности (в лексике, в грамматике, в идиоматике, в пословицах, поговорках, в фольклоре, в художественной и научной литературе); в) «передатчиком, носителем культуры» - он передаёт из поколения в поколение её сокровища; г) «орудием, инструментом культуры», формирующим личность человека; д) «мощным общественным орудием», преобразующим людской поток в этнос через хранение и передачу культуры (Тер-Минасова, 2000). Согласно А.А. Реформатскому, язык есть форма культуры (Реформатский 1999: 23). Отношения между языком и культурой могут рассматриваться как соотношения части и целого: например, В. Г. Костомаров определяет язык как «продукт и часть культуры отдельного народа» (Костомаров 1986: 268). Согласно противоположной точке зрения, язык «во многом... пересекается с культурой, но её составной частью он не является» (Сусов-Сусов, 2001). По удачному определению Э. Сепира, «культуру можно определить, как то, что данное общество делает и думает. Язык же есть то, как думают».

Основными понятиями лингвокультурологии можно считать понятия языковой картины мира, языкового сознания, языковой личности и концепта. Как отмечает С.Г. Воркачев, гносеологическое становление двух последних, судя по всему, еще не закончено (Воркачев, 2002).

Наиболее адекватным определением термина «картина мира» представляется его описание как «исходного глобального образа мира, лежащего в основе мировидения человека, репрезентирующего сущностные свойства мира в понимании ее носителей и являющегося результатом всей духовной активности человека» (Постовалова, 1988).

Под языковой картиной мира (ЯКМ) принято понимать «представление о действительности, отраженное в языковых знаках и их значениях - языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенную в системных значениях слов информацию о мире» (Попова-Стернин 2001: 68). ЯКМ является результатом отражения объективного мира обыденным (языковым) сознанием того или иного языкового сообщества (Корнилов 2003: 112). Варьируясь в разных языках, ЯКМ представляет собой «информацию, рассеянную по всему концептуальному каркасу и связанную с формированием самих понятий при помощи манипулирования в этом процессе языковыми значениями и их ассоциативными полями, что обогащает языковыми формами и содержанием концептуальную систему, которой пользуются как знанием о мире носители данного языка».

В современной лингвистике можно выделить два подхода к ЯКМ: «объективистский» и «субъективистский» (определения О.А. Корнилова, см: Корнилов 2003: 97-98). Первый из них предполагает, что при образовании картины мира «язык выступает не демиургом этой картины, а лишь формой выражения понятийного (мыслительно-абстрактного) содержания, добытого человеком в процессе своей деятельности (теории и практики)» (Колшанский 1990: 25). Таким образом, ЯКМ «привязывается» к объективному миру через постулирование её стремления максимально точно, адекватно отразить объективную реальность (Корнилов, 2003). Более того, в «объективистском» понимании сам термин ЯКМ является весьма условным: «язык... не создает какой-либо картины мира» (Колшанский 1990: 33); «правильно говорить не о языковой картине мира, а о речемыслительной картине мира, т.е. о концептуальной картине мира» (Колшанский, 1990).

Согласно второму, «субъективистскому» подходу, ЯКМ - это отраженный в языке вторичный мир, являющийся результатом преломления в человеческом сознании объективного мира. Обыденный язык творит ЯКМ, в которой отражаются и фиксируются не только знания о мире, но и заблуждения, ощущения относительно мира, его оценки, фантазии и мечты о мире. Такое понимание сущности ЯКМ не требует от неё объективности (Корнилов, 2003).

ЯКМ выполняет в каждый момент своего исторического развития функцию регистрации и инвентаризации всего накопленного коллективом говорящих на данном языке. «Это, прежде всего, определенная совокупность обозначений разных фрагментов

мира, множество знаков со своими интенционалами и экстенционалами, набор единиц номинации, КАРТИРУЮЩИЙ МИР» (Кубрякова, 1999).

Объектам этой картины присуща целостность; отдельные независимые признаки предметов и событий на ней не «видны». При этом их образы искажены, в них «прописаны только те контуры и свойства, которые значимы с точки зрения человека» (Рахилина, 2000). Рельефность ЯКМ обусловлена тем, что на ней отражению подвергается не мир в целом, а лишь его составляющие, которые представляются говорящему наиболее важными (Почепцов, 1990). Как отмечает С.Г. Воркачев, «образ мира, воссоздаваемый по данным одной лишь языковой семантики, скорее карикатурен и схематичен, поскольку его фактура сплетается преимущественно из отличительных признаков, положенных в основу категоризации и номинации предметов, явлений и их свойств, и для адекватности языковой образ мира корректируется эмпирическими знаниями о действительности, общими для пользователей определённого естественного языка» (Воркачев, 2001).

Создавая для говорящего коллектива специфическую окраску, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, ЯКМ передает избирательность отношения к ним (Маслова, 2001).

Как подчеркивает О.А. Корнилов, ЯКМ вообще - это абстракция, реально не существующая. Реально существуют и могут анализироваться лишь ЯКМ конкретных национальных языков - национальные языковые картины мира (НЯКМ). Не следует понимать НЯКМ как национальный вариант некоей единой ЯКМ, поскольку ЯКМ безотносительно к какому-либо конкретному языку не существует (Корнилов, 2003).

Если НЯКМ в полной мере владеет народ - носитель языка, то результатом отражения объективного мира обыденным (языковым) сознанием отдельного человека является индивидуальная национальная картина мира (ИНЯКМ). Теоретически между НЯКМ и ИНЯКМ языковой личности можно поместить промежуточное звено - НЯКМ отдельной социальной группы (Корнилов 2003). В типологии языковых картин мира Н.С. Новиковой и Н.В. Черемисиной общенациональной ЯКМ противопоставляются языковые картины мира, ограниченные социальной сферой - территориально (диалекты, говоры) и профессионально (подязыки наук и ремесел) (Новикова-Черемисина, 2000).

Что касается адекватности ЯКМ представлениям этноса о мире, то исследователями отмечается, что ЯКМ «отражает состояния восприятия действительности, сложившиеся в прошлые периоды развития языка в обществе» и поэтому «в значительной степени представляет для исследователя-лингвиста лишь исторический интерес» (Попова-Стернин 2001: 68). Вместе с тем нельзя не признать, что, несмотря на значительную архаику представлений, запечатленных в ЯКМ, язык «достаточно гибок... для того, чтобы медленно, но верно перекраивать сложившуюся картину мира» (Кубрякова, 2004). При этом изменения, происходящие в ЯКМ - это отражение изменяющегося мира, появление новых реалий, а не стремление к идентичности с научной картиной мира (НКМ), трактуемой как вся совокупность научных знаний о мире, выработанных всеми частными науками на данном этапе развития человеческого общества.

Литература:

1. Wodehouse P.G. A Damsel in Distress, 1919. - <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/gutbook/lookup?num=2233>.
2. Wodehouse P.G. The Little Warrior, 1920. - <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/gutbook/lookup?num=6837>.
3. Woolf V. Jacob's Room, 1923. - <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/gutbook/lookup?num=5670>.
4. Wright S.F. The Hidden Tribe, 1938. - <http://www.sfw.org.uk/books/hidden.html>.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Дакариева Б.А.

7M01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

Резюме. В статье рассматриваются способы использования различных элементов трудового обучения на основных и дополнительных уроках в начальных классах.

Ключевые слова: этнопедагогическая культура, нравственность, процесс аппетита, методы воспитания

Resume. The article discusses the ways of using various elements of labor training in basic and additional lessons in primary classes.

Keywords: ethno-pedagogical culture, morality, the process of appetite, methods of education

Бүгінгі гумандық - адамгершілік тапшылық жағдайында өскен ұрпақты тәрбиелеудің негізгі бағыттарының бірі – тұтас тұлғаны тәрбиелеудің бөлігі болып табылатын халықтық педагогикасы. Шынайы отбасылық тәрбиені жолға қою үшін, А.С.Макаренко атап өткендей «үлкен педагогикалық біліммен бағытталатын балаға дұрыс және мақсатқа ұмтылған әсерді ұйымдастыру қажет» [1].

Сондықтан қазіргі отбасын нығайту үшін қамқорлық оның педагогикалық позициясын пысықтауға ұмтылу мен ұштасқан болуы тиіс. Ал отбасының педагогикалық позициясын пысықтау өз кезеңінде ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда көрініс тапқан халықтық педагогиканың тәрбиелік механизмдерін белсендіру арқылы іске асырылады.

Көптеген ғылыми зерттеулер (Қ.Б.Жарықбаев, С.Қ.Қалиев, С.Ғаббасов, С.Ұзақбаева, К.Ж.Қожахметова, А.А.Қалыбекова т.б.) қазақ отбасында балаларды халықтық педагогика құралдарымен тәрбиелеудің зор педагогикалық мүмкіндіктерін көрсетеді. Бірақ, этнопедагогиканың қолданбалы аспектілері бойынша отандық ғалымдардың соңғы жылдардағы ғылыми-зерттеу жұмыстары (Ұ.Есім, И.А.Корнилко, Л.А.Белетова т.б.) қазіргі қазақ отбасында балаларды тәрбиелеуде халықтық педагогиканың жетістіктерін пайдаланудың қанағаттанарсыз деңгейін көрсетеді [2].

Қазіргі қазақ отбасында бала тәрбиесі толығымен ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер, әдет-ғұрыптар негізінде жүзеге асырылуы мүмкін емес. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени өзгерістер, соған байланысты адамдар санасындағы, дүниетанымдағы жаңа құрылымдар қазіргі тәбие процесі толығымен ұлттық негізде болмауын дәлелдейді. Әлемдегі интеграциялық процестер, көпмәдениетті, көптілді тұлғаға деген сұраныстардың арта түсуі де тәрбиенің жалпы адамзаттық құндылықтарының ролін, әсерінің артуына жол ашады.

Ұлттық тәрбиенің көзі болған отбасының жалпы адамзаттық, әлемдік даму тенденцияларынан тыс қарау дұрыс емес. Сол себепті, қазіргі қазақ отбасында ұлттық негізде тәрбиелеудің жағдайы туралы кейбір тұжырымдар жасау мүмкін:

1. Бала тәрбиесінде жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтардың біріккен әсері, ата-аналардың педагогикалық, этнопедагогикалық мәдениеті деңгейіне орай аталған факторлардың бірінің басымдылығының байқалуы;

2. Ұлттық тәрбие беру мүмкіндіктеріне сай отбасылардың айырмашылығы (мысалы, ата-аналардың ұлттық мәдениетінің жоғары немесе төмендігі, ата-әжелердің болуы, отбасында қалыптасқан әлеуметтік-этникалық орта т.б.);

3. Халықтық педагогиканың тәрбиелік механизмдерінен пайдалануда бірізділік, мақсатқа ұмтылғандықтың болмауы, оның кездейсоқтық сипаты;

4. Отбасында бала тәрбиесінде халық педагогикасы факторлары (ана тілі, салт-дәстүрлер табиғат, дін, тұлға дамуына кешенді әсерінің жеткіліксіздігі)

5. Халық педагогикасының тәрбиелік құралдарына жеткілікті мән бермеу немесе оны дәріптеу (мысалы, халық тәжірибесінде қолданылатын, бірақ педагогикалық мақсатқа сай емес әдіс-тәсілдерді қолдану).

6. Отбасы тәрбиесінің негізі ретінде қолданылатын кейбір халықтық педагогика ұстанымдарының (мысалы, тыйымдар жүйесінің, баланың күнделікті өмірін дұрыс ұйымдастыра білмеудің т.б.) бала тәрбиесіне, өзіндік тұлға ретінде қалыптасыуна теріс әсері.

7. Ата-аналардың тәрбиелік белсенділігінің, мектептегі ұлттық тәрбие үрдісіне қызығушылығының төмендеуі;

8. Ата-аналардың этнопедагогикалық білімдерінің әлсіздігі, балаларды қазіргі заманға сай тәрбиелеуге ұлттық тәрбиелік қндылықтарды екінші орынға қою.

Біздің пайымдауымызша, қазіргі қазақ отбасында балалар тәрбиесін жаңа сапалық деңгейге көтерудің негізгі шарты-отбасы тәрбиесінде халықтық педагогиканың тәрбиелік механизмдерін белсендіру.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулер, сонымен қатар отбасылық тәрбие тәжірибесін зерделеу халықтық педагогиканың тәрбиелік құралдарына бай ұлттық салт-дәстүрлерге негізделген ата-аналар педагогикасы өздігінен бала тұлғасын қазіргі тәрбиелік мақсаттар аясында қалыптастырудың күтілетін нәтижелерін бермейді. Отбасы тәрбиесінде балаларды халықтық педагогика құралдары арқылы тәрбиелеу процесіне мектептің көмегі талап етіледі.

Бұл көмек, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда бейнеленген халықтық педагогиканың тәрбиелік механизмдерін белсендіру бағытында болуы қажет.

Әдебиеттерді және мектеп-отбасы ынтымақтастығының озық тәжірибесін үйрену қазіргі отбасында халықтық педагогиканың тәрбиелік механизмдерін белсендірудің шарттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Халық педагогикасының негізі еңбек тәрбиесіне байланысты. Біздің арғы ата-бабаларымыз ұрпақты еңбекке тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлген. Жер өңдеумен байланысты ауыл шаруашылық еңбегінің түрлері пайда болды. Ол біріншіден, тіршіліктің көзі еңбек екеніне балалардың көзін жеткізе тәрбиелесе, екіншіден, жастарды еңбекке тәрбиелеу арқылы айналадағы өмірмен таныстырады.

Еңбек, қолөнері жөніндегі көптеген мақал-мәтелдер шығарып еңбекке тәрбиелеудің маңызы мен мәнін балаларға үнемі түсіндіре тәрбиелеу көзделді. Жастарды жастайынан еңбек сүйеге, батыр, епті, халықшыл болуға баулыды. Отбасында ұл бала мен қыз баланың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлді. Әкелері өз өнерін баласына үйретті. Ұл балаларды аң аулауға, мал бағуға үйретсе, қыз балаларды үй ішінің ішкі жұмысына ас пісіруге, кесте тігуге, өрнек тоқуға үйретті. Еңбек тәрбиесі эстетикалық тәрбиемен қатар жүргізілді. Еңбек бар байлықтың көзі саналды. Еңбекті сүйю, ынталылыққа тәрбиелеу арқылы жүзеге асырылды. Елді сыртқы жаудан қорғау үшін еңбек пен ерлік қатар тәрбиеленіп тәрбиенің негізіне айналды [3].

Еңбек еліміздің жағдайында мал шаруашылығымен, егіншілікпен байланысты болды. Еңбек адамының ауыр еңбегі ұлттық мақтанышқа айналып, балалардың еңбекке деген сүйіспеншілігін тәрбиеледі. Халық еңбекті адамға табиғаттың берген сыйы деп қарап, оны дәріптейді: «Еңбек- түбі береке», «Еңбексіз өмір-сөнген көмір», «Еңбегі қаттының - ембегі тәтті». Халық даналығы адам еңбегімен ғана көрікті болатынын ескертеді. Халық жалпыға еңбек тәрбиесін беруді қуаттап, жауапты, жүйелі, ақылға қонымды қоғамдық пайдалы еңбек етуді ұсынды.

Өртүрлі тәрбие әдістері арқылы баланы 5-8 жастан бастап үй еңбегіне үйрету отбасынан басталған, оның барысында ата-аналар оларды тек өзі үшін ғана емес, халық игілігі үшін еңбек етуге, еңбекке құрметпен қарауға, еңбек үдерісінің қуаныш ләззатын сезініп, түсіне білуге үйретті. «Еңбек етпеген ішіп-жемейді» деген қағиданы басшылыққа

алған ата-аналар балаларының мамандық алуына, «шебер» болуына қамқорлық жасады, еңбекке тәрбиеледі.

Ақын Мақтымқұлы XVIII ғасырда халық даналығын жинап, баланы жастайынан еңбекпен шынықтырмаса, кейін жалқау болатындығын ескерткен. Барлық халықтарға ортақ пікір: «Қолөнер артықтық етпейді», «Жігітке жетпіс өнер де аз» [4].

Тарихта жас ұрпақты алуан түрлі еңбек іскерліктерімен, дағдыларымен қаруландырудың құнды тәжірибесі жинақталды. Халық еңбек дағдыларымен қаруландыру көп уақытты, күш-жігерді талап ететінін жақсы түсінді. Жұмыс істей алмаудың объективтік себептерін іздеудің қажеті жоқ. Шеберлік бірте-бірте табанды еңбек арқылы келеді. Еңбектің нәтижесі санада ойластырылады. Еңбек ету оңай шаруа емес, сондықтан халық: «Нәзіктікке емес, қиындыққа үйрен» деп кеңес береді.

Еңбекке байланысты кісінің соры - жаман әдет, жат мінез, еріншектік, жалқаулық. Халық еңбектен жалыққандарды, жалқауларды, жеңіл жұмыс іздегендерді, біреудің еңбегімен күн көретіндерді, өз еңбегінің нәтижесін ойламайтындарды да күлкі етеді, сынайды: «Еріншектің ертеңі бітпес», «Жалқау күн батарда жұмысқа кіріседі», «Жалқау бір жұмысты екі рет жасайды, тікесінен тұрып ұйықтайды, отырып жұмыс істейді», «Арамтамақтың тамақ ішу, ұйықтау, керісу сияқты үш жұмысы бар».

Балаларды ерте бастан еңбек түрлеріне баулу, мысалы, мал және ауыл шаруашылығына үйрету, алуан түрлі қолданбалы өнер бұйымдарын жасауға тарту, балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып ой-өрісіне, іскерлігі мен дағдысына таланты күшейту әрбір отбасының негізгі міндетіне айналды. Ұл бала шаруашылық жайын күйтесе, қыздар үй шаруашылығымен айналысты (үй ішін жинады, іні-сіңлілерін күтті, кесте тігіп, құрақ құрады, т.б.).

1-ерекшелік: балалар үлкендерге көмектесе және олардың өнегелі істерін, шеберлік дағдыларын қабылдай отырып, үнемі табиғат аясында жүрді, оның әсемділігінен ләззат алды. Күннің шығуы мен батуын бақылап, құстардың көңілді әнін, шегірткенің шырылын, малшылардың өткен-кеткен әңгімелерін, ән-күй, ертегілерін естіп өсті. Балаларды еңбекке бұлай ерте араластыру олардың адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына, көркемдік-эстетикалық талғамдарының жетілуіне, дене бітімдерінің толысып дамуына, сонымен бірге халықтың мәдени мұрасына аялы көзқарасын арттыруға жәрдемдесті.

2-ерекшелік: ер бала мен қыз балаға берілетін еңбек тәрбиесінің бірдей еместігі. Қазақ халқы ежелден ұл бала мен қыз баланың тәрбиесін өзара бөлісіп алған. Ұлды мал бағуға, шөп шабуға, жинауға, отын шабуға, аң аулауға, мылтық атып, мергендік құруға, қолөнер шеберлігіне, мал тауып, отбасын асырауға әкелері мен аталары үйретті. Жалпы шаруашылыққа қарауды ағаларынан, әкесінен үйренді. Ер баланы тәрбиелеуде әкенің рөлі ерекше болды. Әке ұлына бар өнерін, естіп-білгенін үйретті. Көп нәрселерді қонақтан да үйренді.

Қыз баланы келешек ана, бала тәрбиешісі, отбасы ұйытқысы деп түсіндірген. Еңбек сүйгіш, өнегелі, өнерлі болып өсуіне ерекше мән берген. Қыздар 5-6 жастан бастап үй шаруашылығымен айналысты. Қыз балаларды шаруашылыққа апалары, шешесі, әжесі, ауылдас әйелдер үйретті. Олар үй сыпыру, төсек жинау, ас пісіру, шай құю, кесте тігу, тон пішу, өрмек тоқу, ою-өрнек, үй жығу, үй тігу, киіз басу сияқты отбасының ішкі жұмысын меңгерді. 14-16 жастан бастап киіз басуға, ши тоқуға, ою-өрнек оюға үйреткен.

Қолөнеріне икемі жоқ қыздарды: «Өз үйінде ою оймаған, кісі үйінде тон пішер» деп келеке еткен. Тіпті шай құю мен төсек жинаудың өзі үлкен сын болған. Сондай-ақ, ақындардың өлеңінде «Қыздың жиған жүгіндей» деген теңеулер жиі кездесті.

Балалар үлкендерге көмектесе және олардың өнегелі істерін, шеберлік дағдыларын қабылдай отырып, сұлулығымен сусындады.

Халықтың тәрбиесінде балалар мен жастарды еңбексүйгіштікке тәрбиелеуге арналған әндер де, үлкендердің іс-әрекетін бейнелеп көрсететін және балаларды болашақ еңбекке баулитын ойындар да көптеп саналады.

3-ерекшелік: түрлі салт-дәстүрлердің кең қолданылуы. Мысалы, «Көгентүп» («Көгендік») салты бойынша туыс, ілік, жұрағат адамдар қонаққа келгенде оның баласына ескерткіш, сый ретінде мал (қозы, қой, бұзау, құлын, тай, бота, тайлақ, ат) беретін болған. Бұл бала үшін сый, қуаныш болса, оның ата-аналары үшін құрметтеудің белгісі десе де болады.

«Көген той» дәстүрі бойынша малды ауыл көктемде мәре-сәре болып, шаруашылық әрі еңбек құрметіне арналған шағын той-томалақ өткізетін. Қой қоздап, бие құлындап, сиыр бұзаулап, түйе боталап, жер кеуіп, күн жылынған сәтте ел-жұрт, үлкен-кіші дәм салынған буыншақ-түйіншектерін алып, желі басына жиналып, дастархан жайып, оны нан, құрт-май, ірімшік, аққатолтырып, бір қызық мәжіліс жасайды. Сол жерде мал-жанның амандығы, ырыс артып, туған төлдің көбеюі үшін бата тілеп, әкелген тағамдарды бөліп жейді. Қарттар келелі әңгіме дүкен құрып, жастар өлең айтып, ойын-сауық жасайды. Бұдан кейін ақ жаулықты аналар желіге, көгенге, көген бұрышына, қазыққа ақ (айран) жағып, бата, ырым жасап, жақсы тілектер тілейді.

«Шідерге сизізу» (ырым). Бірнеше адам бас қосып ер балаға, «сен енді азамат болдың, шаруаға ыңғайлы бол» деп бата беріп, алдына шідер тастап сизізеді. Бұл ырым бала еңбекқор, іске бейім болсын деген ойдан туған. Шаруаға икемсіздерін «шідерге симеген неме» деп сөккен.

3. Халық тәрбиесінде балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеуге арналған үлкендердің іс-әрекетін көрсететін ойындар қолданылды. Еңбек - өмірдің тұтқасы, тіршіліктің көзі. Еңбексіз өмір жоқ. Қоғамдағы байлықтың бәрі адам еңбегімен жасалады. Осыны терең түйіп, ойтопшылаған халық: «Еңбек-адамның екінші анасы», «Еңбек түбі - береке», «Жалқау аздырады, еңбек оздырады», т.б. мақал-мәтелдер арқылы жастарды еңбек сүйгіштікке тәрбиелеудің мәнісін, сондай-ақ еріншектік, жалқаулық, кісінің соры екендігін жас буынға тәптіштеп түсіндірген. Осы жайтты терең түйіп, еңбектің бейнеті мен зейнетін басынан өткізген халқымыз баланы еңбекке тәрбиелеуді отбасынан бастаған.

Әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. - Алматы: Дарын, 1995
2. Оразбекова К. Жеке тұлғаға - ұлттық тәрбиенің ғылыми педагогикалық негіздері. – Алматы: Санат, 2000
3. Иманбаева Б.И. Тәрбие жетекшісі. - Алматы: Рауан, 2015
4. Әбенбаев С.Ш. Сынып жетекшісі. - Алматы: Дәуір, 2014

ОӘЖ: 154.247.3

КӨРКЕМДІК ІС-ӘРЕКЕТ МАТЕРИАЛЫ БОЙЫНША СТУДЕНТТІҢ ӨЗ БЕТІНШЕ ӘРЕКЕТ ЕТУ ЖАҒДАЙЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ

Жетен А.С.

7М01101 – Педагогика және психология білім беру бағдарламасының магистранты,
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

***Резюме.** В статье дается технологическая характеристика педагогических средств организации, условий самостоятельной деятельности в открытых форматах дополнительного образования и на ее основе даются методические рекомендации по программам художественно-эстетического воспитания*

***Ключевые слова:** художественное творчество, художественно-эстетическое воспитание, творческая деятельность, эстетика*

Summary. A technological description of the pedagogical means of organizing the conditions for independent action in the formats of open additional education is given and, on its basis, methodological recommendations are given to the developers of programs of artistic and aesthetic education

Key words: artistic creativity, artistic and aesthetic education, creative activity, aesthetics

Ашық қосымша білім беру бағдарламалары әртүрлі әлеуметтік-мәдени тәжірибелер (әлеуметтік-мәдени нысандар) беретін көптеген мүмкіндіктер кеңістігінен басқа, студенттерді әлеуметтік-мәдени объектілердің шындығына батырады және мүмкіндіктер кеңістігі арқылы олардың қозғалысын ұйымдастыру оларға бір немесе бір нәрсеге өзін-өзі анықтауға мүмкіндік береді. басқа тәжірибе.

Қолайлы форматтарды іздестіру кезінде біз ашық қосымша білім беру бағдарламаларының көпшілігі ғылыми, аналитикалық, конструкторлық тәжірибе материалдарына арналғанын байқаймыз. Ал интенсивті білім беру модульдері форматында жүзеге асырылатын бұл бағдарламалар, жақынырақ Б.М. Неменский зерттегенде белгілі болғандай, олардың барлығы дерлік.

Мысалы, «Мақсат» интенсивті жазғы мектепте Media Lab ашық қосымша білім беру бағдарламаларының бірі болып табылады, бірінші кезекте қатысушылардың (14-16 жас аралығындағы мектеп оқушылары) медиа-шығармашылықтың негізгі дағдыларын меңгеруге бағытталған. Осының барлығы қатысушылардың өзіндік жұмысының алдында тұрады. Олардың қызметі мектеп тақырыбына бағынады, ол құндылық-позитивті түрде тұжырымдалған және қатынасты талап етеді (мысалы, «Кеңес халқы – Жеңімпаз халық» тақырыбы – қатысушылар Ұлы Отан соғысы тақырыбына шығармашылық бұйымдар жасайды). Бұл бағдарлама шығармашылық ниетті бастау мәселесін шешпейтіндіктен, онсыз тәуелсіз әрекет болмайтындықтан, көркемдік тәжірибелердің тілдік негіздерін меңгеруден туындайтындықтан, біздің жұмысымыз үшін қызықты және маңызды емес болып көрінеді. материалға нақты, мұғалімдермен алдын ала белгіленген тақырыптарды қолдану арқылы пысықталады.

Студенттердің шығармашылық жұмыстарының мазмұнын түсінуін үйлестірудің өзіндік критерийлері қандай, бұл оларға тәуелсіз әрекеттерді басқаруға мүмкіндік береді, және олар қайдан келеді. Бұл бағдарламада олай емес, ал шығармашылық жұмыстар қазірдің өзінде мағынасы бар тақырыптарды көркем бейнелер тіліне аудару ғана (түсіну шығармашылық әрекеттен бөлек жүреді).

Мұндай көзқарас өз бетінше шығармашылық тәжірибесінің шарттарын ұйымдастыру мәселесін шешетін көркемдік тәжірибе материалдарына негізделген білім беру бағдарламалары форматының құрылымын талқылауға көмектесе алмайды және біз мұнда қолданылған қозғалыстардың кем дегенде екеуін тастауымыз керек. Біріншіден, сіз жұмысты тіл негіздерін үйренуден бастай алмайсыз (дәріс немесе шеберлік сабақтары форматында). Мұны Б.М.Неменский дәлелдеген. Мазмұн туған жерде форманы оқыту өзекті болады, оған тапсырыс пайда болуы мүмкін. Екіншіден, шығармашылық белсенділікті бастау он тұжырымдалған тақырыпты талқылаудан туындауы мүмкін емес, кез келген жағдайда оның өзі жеткіліксіз. Тақырып әрекеттің шеңберін орнатудан басқа ештеңеге қабілетті емес, бірақ шығармашылық әрекеттің өзі емес.

Екінші жағынан, жаңашыл мектеп қатысушыларға еркін шығармашылық мүмкіндік беруге бағытталған, бірақ форматтың өзі де, мұғалімдер де студенттердің өз бетінше әрекетін қолдау үшін жағдайларды арнайы ұйымдастыруды қарастырмайды.

Ұзақ жылдар бойы біз «Жаңа кино үйі» жүргізген интенсивтік кино және театр мектептерін әзірлеуге және іске асыруға қатыстық және егер сіз арнайы ниеттер мен шығармашылық идеяларды талқылау жағдайын ұйымдастырмасаңыз деген қорытындыға келдік. Студенттер сапалы, тұтас және қызықты өнім жасамайды. Бірақ осы уақытқа дейін біз бұл талқылаудың логикасын қайта құрған жоқпыз, ол педагогикалық ұжымның жекелеген мүшелерінің анықталмаған жеке ерекшеліктеріне байланысты орын алды. Енді

көркем іс-әрекеттің құрылымын қарастыра отырып, оның авторы «ашудың» керемет күрделілігін растай отырып (бұл жұмыс және «стихиялы шығармашылық әуесқойларының» идеяларына қайшы келетін орасан зор күш-жігер), біз назар аударуымыз керек. студент пен мұғалім өз жұмысында итермелейтін механизмдерді жобалау және бұл жұмысқа кім қолдау көрсететіні туралы.

Тұтастай алғанда, ашық қосымша білім берудің барлық форматтарының ішінде біз үшін бар шығармашылық ойын форматтары ең қызықты болып табылады, өйткені олар оларды жүзеге асыру нәтижесінде қатысушылардың түпнұсқа авторлық өнімі пайда болуы керек екеніне бағытталған. Яғни, олардың әзірлеушілерінің міндеті - олар үшін шығармашылық тәжірибесі орын алуы үшін ең қолайлы жағдайларды ұйымдастыру.

«Электроник» балаларға қосымша білім беру орталығы командасы әзірлеген медиа-ойынның форматын қарастырайық («Махаббат хикаялары. Қала» мектеп командаларына арналған сегізінші қалалық медиа ойынының мысалында).

Әрбір ойынның тақырыбы бар, оның аясында қатысушылар өздерінің шығармашылық жобаларын жасауы керек. Шығармашылық жұмыстарды деректі фильмдер, фотофильмдер, фотоочерктер жанрында жүргізуге болады. Сонымен қатар, сол тақырыпта фотобайқау өткізіледі. Қатысушыларға тапсырманы орындау үшін шектеулі уақыт беріледі - тек 3 күн. Жұмыстың ұзақтығы да шектеулі.

Тапсырма әрқашан «мифопоэтикалық» тілде тұжырымдалады. Осындай тапсырманың мысалы (сегізінші медиаойыннан): «Ана тілің – сен ойлайтын тілің дейді... Қала қандай тілде ойлайды екен? Оның тұрғындары ойлайтын және армандайтын сол бірде...

Бүгін сіз өмірі Красноярскімен тығыз байланысты адамды кездестіресіз. Ол сізге өз тарихын, қала тұрғынының махаббат хикаясын айтып береді.

Әр топ 5 минуттық деректі фильм мен мультимедиялық жобалар жасайды. Және бәріміздің тарихқа саяхат жасау мүмкіндігіне ие боламыз.

Фотосуретшілерді қазылар алқасына жаңашыл мектеп топтамасының форматында немесе еркін түрде жасалған Красноярск қаласының фотосуреттерін ұсыну арқылы қосымша фотобайқауларға қатысуға шақырамыз.

Сізге, сіздің командаңызға және кейіпкеріңізге сәттілік!

Біз қалаға ғашық боламыз.

Ойын 3 тапсырмадан тұрады. Біріншісі, студенттердің шабыт көздері мен үлгілері ретінде заманауи кейіпкерлерді табуы. «Медиа ойынының негізінде жасөспірімдерді қызметі қала келбеті мен тұрғындарының тағдырында елеулі із қалдыратын бірегей жерлестерімен таныстыру идеясы жатыр» (саясаткерлер, ғалымдар, журналистер, актерлер, суретшілер, фотографтар, хореографтар, шенеуніктер мен Ұлы Отан соғысының ардагерлері).

Осы танысу арқылы қатысушылар әзірлеушілер қойған екінші тапсырманы орындауға жақындайды – олар «шығармашылық әлеміне қадам» жасайды. Ойынға қатысушы Мария Винскевичтің медиа-ойын тақырыбына ену қалай жүзеге асырылғаны туралы баяндамасынан үзінді: «Тақырыпты талқылау барысында қатысушылар командаларға бөлінді. Оларға алыс болашақта балаларымен немесе немерелерімен әңгімелесуді елестету тапсырылды, онда олар Красноярскті неліктен жақсы көретінін, қаладағы ең жақсы көретін жері және бұл жерлермен қандай естеліктері бар екенін айтып береді. Бес минуттық талқылау нәтижесінде алты әзіл-оспақ және он минуттық үзіліссіз күлкі болды. Бірақ олардың мазмұны мені біраз ренжітті. Болашақ кинематографистер өз қаласында есте қалған тамаша жайттардың барлығы – болашақ жарымен кездескен жері, достарымен серуендеген жерлері. Дәл осындай жетістікпен олар кез келген басқа қала туралы айта алады. Бақытымызға орай, қатысушылардың алдында тұрған міндет – адамдардың қаласына деген махаббат хикаясын түсіру». Сонымен, бұл бағдарламада шығармашылық әрекеттің іске қосылуы қатысушыларға олардың шығармашылық жұмыстары үшін сюжетті – одан бастап пайдалануға болатын материалды берумен байланысты.

Соңында, үшінші тапсырма – қатысушылардың «технологияларды кәсіби меңгеруі». Ол кеңес беру режимінде шешіледі – тапсырма бойынша жұмыс барысында қатысушылар

қиындықтар туындаған жағдайда техникалық көмекке жүгінеді. Дегенмен, қатысушылардың шығармашылық жұмыстарының техникалық сапасы бойынша бұл міндет сәтті шешіліп жатыр деп айтуға болмайды.

Медиа ойынның басталуында тапсырмалар мен номинациялар жарияланады (тақырыптар бойынша, мысалы, өз қаласының көрікті жерлері жаңа көзқараста; қала мен үшін нені білдіреді немесе бағыттар бойынша: бейне, фотофильм, фото эссе және т.б.) , сондай-ақ батырлардың ұтыс ойыны.

Одан кейін кейіпкерлермен кездесулер, шығармашылық жұмыстардың идеяларын топтық талқылаулар. Қатысушылар материалмен (кейіпкерлердің әңгімелері) қалай жұмыс істеу керектігін, осы материалдан сюжетті қалай құру керектігін, оқиғаны қалай баяндау керектігін, нені баса көрсету керектігін шешеді. Бұл, теориялық тұрғыдан алғанда, олардың шығармашылық әрекеті - материалды игеру болуы керек (тіпті өз өмірі болмаса да, бірақ онымен байланыссыз емес, әйтпесе бұл олардың мазмұны болмайды). Бірақ, өкінішке орай, бұл даму іс жүзінде болмайды немесе ол тек осы материалды шығармашылықпен пайдаланумен байланысты. Олардың қызметіндегі осы олқылықтың төңірегінде педагогикалық жұмысты құру керек (мұнда оны жеңу үшін арнайы құралдар қажет). Бірақ, өкінішке орай, бұл әзірлеу тобы «стихиялы шығармашылықтың энтузиастары» ұстанымын бөліседі. Бұл форматтағы педагогикалық қолдау іс жүзінде құрылмаған. Жалпы алғанда, әзірлеушілер қатысушылардың тәуелсіз белсенділігіне сүйенеді. Педагогикалық қолдау тек қана кеңес сұраған жағдайда (ең алдымен техникалық көмек) көрсетіледі. Топтық фасилитаторлар (және қолданбалы мектеп командаларымен бірге жүретін мұғалімдер фасилитатор ретінде әрекет етеді) қатысушыларға мазмұнды талқылауға кедергі келтірмей, жұмыстарын жоспарлауға көмектеседі (ұйымдастырушылық қолдау).

Әдебиеттер:

1. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символической и языке. - М.: Школа «Языки русской культуры», 2017.
2. Мамардашвили М.К. «Психологическая топология пути». -СПб., 1997
3. Неменский Б.М. Мудрость красоты. - М.: Просвещение, 1987.
4. Попов А.А., Проскуровская И.Д. Понятие образовательной задачи в контексте теории педагогики самоопределения / Образование XXI века: достижения и перспективы. Сборник научных трудов. - Рига, 2002.

ОӘЖ: 268.191.2

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Кабдурахманова К.П.

7M01101 – Педагогика және психология білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

***Резюме.** В статье теоретизируется модель эффективной подготовки будущих учителей по использованию игровых технологий в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин*

***Ключевые слова:** профессионально-педагогическая подготовка, психолого-педагогические знания, репродуктивная, профессиональная подготовка*

***Summary.** The article theoretically describes a model of effective training of future teachers on the use of Game technologies in the process of teaching psychological and pedagogical disciplines*

Key words: professional and pedagogical training, psychological and pedagogical knowledge, reproductive, professional training

А.А. Орлов әзірлеген кәсіптік-педагогикалық дайындық концепциясы негізінде студенттерді ойын технологияларын пайдалануға дайындаудың мәнін қарастырдық. Осы концепция аясында болашақ мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дайындығы білім беру субъектілерінің кәсіптік білім жүйесін меңгеру, әдістемелік мәдениетті дамыту, негізгі жалпы педагогикалық дағдыларды (аналитикалық-диагностикалық, жобалау) қалыптастыру процесі мен нәтижесі ретінде түсініледі. Кәсіби дайындық процесінде пәнішілік және пәнаралық байланыстарды оңтайландыруға негізделген психологиялық-педагогикалық пәндерді оқу орталық орынды алады.

Психологиялық-педагогикалық пәндерді оқу міндеттері кәсіби-педагогикалық дайындықтың мақсатын анықтайды:

- студенттердің психологиялық-педагогикалық білімдер жүйесін дамыту, болашақ мұғалімнің жеке педагогикалық кредосының негізі ретінде оларға құндылық көзқарасын қалыптастыру;

- нақты білім беру жағдайында педагогикалық мәселелерді оқшаулау және шешу тәсілі ретінде педагогикалық ойлауды дамыту;

- болашақ мамандықтың жеке стилінің негізі ретінде танымдық әрекеттің репродуктивті және шығармашылық жолдарын қалыптастыру;

- негізгі жалпы педагогикалық дағдыларды (аналитикалық-диагностикалық, болжамдық, жобалық, конструктивті және ұйымдастырушылық, бақылау-бағалау, коммуникативті, рефлексиялық) қалыптастыру;

- аса маңызды кәсіби және жеке қасиеттерді дамыту (эмпатия, балаларға деген сүйіспеншілік, толеранттылық, рефлексия және т.б.);

- кәсіби және тұлғалық өзін-өзі дамыту қажеттілігін қалыптастыру негізінде болашақ мұғалімнің субъективтілігін қалыптастыру [1].

Болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығының негізгі міндеттерін ескере отырып, студенттерді ойын технологияларын пайдалануға дайындауды психологиялық-педагогикалық, әдістемелік, пәнаралық білім жүйесін қалыптастыру процесі ретінде қарастырамыз; жалпы және арнайы дағдыларды, дағдыларды, дағдыларды, іс-әрекет әдістерін дамыту; олардың әртүрлі ойындарға құндылық-семантикалық қатынасын қалыптастыру; ойын технологияларын қолданудың субъективті жеке тәжірибесін жинақтау және байыту.

Студенттерді ойын технологияларын пайдалануға дайындау тиімділігінің нәтижесі және сонымен бірге көрсеткіші олардың ойын құзыреттілігі болып табылады. Біздің ойымызша, құзіреттілік ұғымы дайындық ұғымына қарағанда дәлірек және нанымдырақ, педагогикалық жоғары оқу орнында жүзеге асырылатын оқыту сапасын сипаттауға мүмкіндік береді. Дайындық ұғымынан айырмашылығы, құзыреттілік категориясы болашақ мұғалімнің субъективті тәжірибесін қамтиды, біздің ойымызша, бұл ерекше маңызды болып көрінеді [2].

Болашақ мұғалімді ойын технологияларын тиімді пайдалануға дайындау процесін қарастыру үшін зерттеудің категориялық аппаратына талдау жасаған жөн. «Ойын технологиялары» ұғымы «педагогикалық технологиялар» және «ойын әрекеті» семантикалық өрістерінің қиылысында орналасқан, сондықтан біз «педагогикалық (білім беру)», «дидактикалық технологиялар», «ойын», «ойын әрекеті», «оқыту ойындары», «дидактикалық ойындар», «ойын технологиялары» сияқты категорияларының генезисін зерттедік.

Білім беру процесіндегі технологиялық тәсіл осы процесті бағытталған, сатылы, құралдық басқаруды және қойылған білім беру мақсаттарына кепілдікті қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл пәнаралық күрделі мәселе отандық және шетелдік педагогикада белсенді түрде дамып келеді. Педагогикалық шындыққа технологиялық тәсілдің орындылығы В.П. Беспалько, В.И. Боголюбова, В.В. Гузеева, Т.А. Илина, М.В. Кларина,

М.М. Левина, В.М.Монахов, Т.С.Назарова, Н.Д. Никандрова, Ю.О. Овакимян, В.Я. Пилиповский, В.А.Сластенин, А.И. Уман, сондай-ақ шетелдік зерттеушілер (Л. Андерсон, Дж. Блок, Б. Блум, Т. Гилберт, Н. Гронлунд, Р. Майор және т.б.).

Педагогикалық (білім беру) технология ең жалпы түрде ғылыми негізде құрылған, уақыт пен кеңістікте бағдарламаланған және жоғары ықтималдық дәрежесіне әкелетін педагогикалық процестің барлық құрамдас бөліктерінің қызмет ету жүйесі ретінде түсініледі. болжанған нәтижелер.

Білім беру технологияларының иерархиясында оларды қолдану ауқымына қарай төрт бағынышты топты бөліп көрсету әдеттегідей:

1. Метатехнологиялар білім беру саласындағы әлеуметтік саясатты жүзеге асыру деңгейінде (әлеуметтік-педагогикалық деңгей) білім беру процесін білдіреді. Бұл елдегі, аймақтағы, оқу орнындағы біртұтас оқу-тәрбие процесін қамтитын жалпы педагогикалық (жалпы дидактикалық, жалпы білім беретін) технологиялар (Мысалы, білім беруді дамыту технологиясы, Тула облысының білім беру сапасын басқару технологиясы, білім беру сапасын басқару технологиясы). Л.Н.Толстой атындағы ТМУ және т.б.).

2. Макротехнологиялар немесе салалық педагогикалық технологиялар кез келген білім беру саласының, саланың, оқыту немесе білім беру саласының, оқу пәнінің (жалпы педагогикалық және жалпы әдістемелік деңгейлер) шеңберіндегі қызметті қамтиды (Мысалы, педагогикалық психологияны оқыту технологиясы, компенсаторлық білім беру технологиясы).).

3. Мезотехнологиялар немесе модульдік-жергілікті технологиялар – оқу процесінің жекелеген бөліктерін (модульдерін) жүзеге асыру технологиялары немесе жеке, жергілікті дидактикалық, әдістемелік немесе оқу міндеттерін шешуге бағытталған технологиялар (Мысалы: диалог, тапсырма, тренинг, компьютерлік технологиялар, технологияларды меңгеру, білімді қайталау немесе бақылау).

4. Микротехнологиялар тар операциялық міндеттерді шешуге бағытталған және педагогикалық процестің субъектілерінің жеке өзара әрекетіне (байланыс-жеке деңгей) жатады. (Мысалы, жазу және оқу дағдыларын қалыптастыру технологиясы, жеке тұлғаның жеке қасиеттерін түзетуге арналған оқыту технологиясы).

Қолдану ауқымы бойынша ойын технологияларын, біздің ойымызша, мезотехнологиялар (модульдік-жергілікті) немесе нақты операциялық мәселелерді шешуге бағытталған микротехнологиялар деп жіктеуге болады. Бұл ретте профессор Т.С. Назарова осыдан он жыл бұрын шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерде «педагогикалық технология» ұғымының үш жүзден астам анықтамасы бар екенін атап көрсетті. Жарияланымдар саны жыл сайын артып келе жатқандықтан, әртүрлі авторлар берген анықтамалар саны да табиғи түрде артады. М.В. Кларина, педагогикалық технология – педагогикалық мақсатқа жету үшін қолданылатын барлық тұлғалық, аспаптық және әдістемелік құралдардың жүйе жиынтығы мен қалыптасу тәртібі. Педагогикалық технология дегеніміз – әр түрлі педагогикалық мәселелерді шешу мақсатында педагогикалық процесте жүзеге асырылатын тәрбие мен оқытудың сол немесе басқа жиынтығын қолданумен байланысты мұғалімнің іс-әрекетінің бірізді, өзара тәуелді жүйесі (В.А.Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н.Шиянов). Педагогикалық технология ұғымымен қатар дидактикалық, тәрбиелік және басқа технологиялар сияқты нақты категориялар кеңінен қолданылады.

Атап айтқанда, Монахов В.М. дидактикалық технология деп «дидактика мен оқыту әдістерінің абстрактілі теориялық тұжырымдары мен жалпыламаларын практикалық іс-әрекетке (рәсімдерге, операцияларға) айналдыру, оны жүзеге асыру алдында міндетті түрде белгілі дидактикалық мақсат қойылады және бұл дидактикалық міндет шешіледі» деп түсініледі.

Зерттеушілердің көпшілігі педагогикалық технологиялар реттелген процедуралар жүйесімен сипатталатынын, оны дәл, дәйекті түрде жүзеге асыру жоспарланған нәтижеге жету ықтималдығын атап көрсетеді.

Педагогикалық технологиялардың маңызды белгілерінің ішінде мыналарды бөліп көрсету әдетке айналған: технология белгілі бір педагогикалық идеяға арналған, оның негізі автордың белгілі бір әдістемелік, философиялық ұстанымы болып табылады (мысалы, білім центристік және центристік болып бөлінеді. тұлғаға бағытталған технологиялар); педагогикалық іс-әрекеттердің, операциялардың, коммуникациялардың технологиялық тізбегі мақсатқа сәйкес қатаң түрде құрылады (мақсат нақты күтілетін нәтиженің жобасы), технология мұғалім мен студенттердің өзара байланысты іс-әрекетін қарастырады. адами және техникалық ресурстарды даралау, саралау, оңтайлы іске асыру принциптерін ескеру; педагогикалық технология элементтері, бір жағынан, кез келген мұғалімде қайталанатын болуы керек, ал екінші жағынан, барлық студенттердің жоспарланған нәтижелерге (мемлекеттік стандартқа сәйкес) қол жеткізуіне жоғары ықтималдық дәрежесімен кепілдік беруі керек; Педагогикалық технологияның органикалық бөлігі – критерийлерді, көрсеткіштерді, сондай-ақ оқу қызметінің нәтижелерін өлшеу құралдарын қамтитын диагностикалық процедуралар [3].

Біз зерттеп отырған мәселенің контекстінде «педагогикалық технологияны» педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған мұғалім іс-әрекетінің бірізді және өзара байланысқан жүйесі ретінде немесе алдын ала әзірленген тәжірибені жүйелі және дәйекті түрде тәжірибеге енгізу ретінде қарастыру ең сенімді болып табылады. педагогикалық процесс (Сластенин В.А.).

Сонымен, әдебиеттерді талдау педагогикалық технологияның келесілермен ерекшеленетінін дәлелдейді:

оқушылардың «байқалатын іс-әрекеттері» тілінде көрсетілген диагностикалық білім беру мақсаттарын қою;

оқу циклін жаңғырту мүмкіндігі;

кері байланыстың болуы және білім, дағды, іс-әрекет әдістері, құзыреттілік, тұлғалық ерекшеліктері және т.б. қалыптасу динамикасын кезең-кезеңімен бақылауды қолдану;

оқу процесінің әртүрлі кезеңдерінде мақсатты бағытталған түзетуді жүзеге асыру мүмкіндігі;

нәтижелерді қорытынды бағалау, оларды талдау және жаңа мақсаттарды қою.

Әртүрлі педагогикалық (тәрбиелік) технологиялардың психологиялық негіздері ретінде әртүрлі теориялар қызмет ете алады: бихевиоризм (Дж. Уотсон, Б. Скиннер); психикалық әрекеттердің біртіндеп қалыптасу теориясы (П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина); оқу әрекетінің теориясы (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев); гуманистік психология (К.Роджерс, А.Маслоу) және т.б.

Педагогикалық технологияны жасау және қолдану кезінде оның келесі талаптарға сай болуын ескерген жөн:

концептуалдылық: әрбір білім беру технологиясының негізі – белгілі бір ғылыми тұжырымдама, алға қойылған мақсатқа философиялық, психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық негіздеме беруге мүмкіндік беретін теория;

жүйелілік пен тұтастық: осы технологияны енгізу процесінің белгілі логикасы, оның барлық құрамдас бөліктерінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі;

басқарушылық: оқу процесінің әртүрлі кезеңдерінде диагностикалық мақсат қою, жоспарлау, жобалау және түзету мүмкіндігі;

тиімділік: оңтайлы ресурстарды пайдалану кезінде жоғары көрсеткіштерге қол жеткізу, білім беру стандарттарына сәйкес келетін нәтижелердің белгілі бір кепілі;

репродукциялық: осы технологияны ұқсас оқу орындарында әртүрлі мұғалімдердің сәтті қолдану мүмкіндігі.

Оқушылардың субъективтілігін дамытуға бағытталған педагогикалық технологиялар үшін икемділік, өзгергіштік, бейімділік сияқты сипаттамалар ерекше мәнге ие. Педагогикалық технологияның маңызды сипаттамасы оның динамизмі де болып табылады:

өзгермелі білім беру кеңістігінде технологияны түрлендіру оның мүмкіндіктерін барынша іске асыруды қамтамасыз ететіндей етіп жүзеге асырылады.

Талдау барысында біз оқушы тұлғасын білім беру жүйесінің орталығына қоятын, оның дамуы үшін қолайлы және қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз ететін, оның табиғи мүмкіндіктерін жүзеге асыратын тұлғаға бағытталған антропоцентристік технологияларға ерекше назар аудардық. Бұл технологияда оқушы тұлғасы тек пән ғана емес, сонымен қатар басымдық беретін пән; ол қандай да бір дерексіз мақсатқа жету құралы емес (авторитарлы және дидактикалық-центристік технологиялардағыдай) білім беру жүйесінің мақсаты болып табылады. Мақсатты баптауларға сәйкес ойын технологиялары тұлғаға бағытталған, антропоцентристік топқа жатады, олар гуманистік және психотерапевтік бағыттылығымен ерекшеленеді және тұлғаның субъективті ерекшеліктерін дамытуға бағытталған.

Әдебиеттер:

1. Мартишина, Н.В. Мұғалім тұлғасының шығармашылық әлеуетінің құндылық құрамдас бөлігі [Мәтін] / Н.В. Мартишина // Педагогика. - 2006. - № 3. - С. 48-57.

2. Меерович, М.И., Шрагина, Л.И. Шығармашылық ойлау технологиясы: Практик. жәрдемақы. [Мәтін] / М.И. Меерович, Л.И. Шрагина - Минск: Егін, 2003. - 431 б. - (Б-қа практикалық психология).

3. Митина, А. Рефлексиялық-ойындық оқыту технологиясы [Мәтін] / А.Митина // Ресейдегі жоғары білім. -2003. -№4. 1986.

4. Митина, Л.М. Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда адамның тұлғалық және кәсіби дамуы [Мәтін] / Л.М. Митина // Психология сұрақтары. - 1997. - № 4.

ОӘЖ: 137.236.3

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТАРІНІҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТТЕ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ормолдаева Л.Д.

7М01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

***Резюме.** В статье рассматриваются теоретические основы формирования профессиональной культуры будущих педагогов начальной школы в условиях инновационного обучения в вузах.*

***Ключевые слова:** инновационное обучение, профессиональная культура, формирование профессиональных навыков, новые технологии*

***Summary.** The article discusses the theoretical foundations of the formation of the professional culture of future primary school teachers in the conditions of innovative education in universities.*

***Keywords:** innovative training, professional culture, formation of professional skills, new technologies*

Бүгінгі таңда, қарқынды өзгерістердің қазіргі дәуірінде, біз әдеттегі идеяларды қайта қарап, одан бас тартуымыз керек. Өз білімімізді үнемі жетілдіріп, қажетті кәсіби дағдыларға ие болуымыз керек. Әлеуметтік және техникалық прогресс еңбек жағдайларын тез және түбегейлі өзгертеді. Бұл процестер адам қызметінің мазмұнына өзгерістер енгізеді. Адам қай жерде жұмыс істесе де, не істесе де керек уақытпен үнемі ілесу керек. Осы өзгерістердің барлығы қазіргі білім беру жүйесіне де әсер етеді. Соңғы онжылдықтағы отандық педагогикалық жүйеге айтарлықтай түзетулер енгізілді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда. Бұл процесс оқу-тәрбие процесінің педагогикалық теориясы мен практикасындағы елеулі өзгерістермен қатар жүреді. Білім беру жүйесін жаңғырту - мүлдем басқа мазмұн, тәсілдер, әдістер мен формалар ұсынылады. Уақыт мұғалімнің мүлдем жаңа мінез-құлқын, менталитетін және педагогикалық бейнесін белгілейді.

Сондықтан, инновациялық оқыту жағдайында кәсіби мәдениетін қалыптастыру үрдісін оңтайландыру арқылы қоғамдағы төмендегідей міндеттерді тиімді шешуге болады:

1) кәсіби мәдениет мазмұны мен мағынасын айқындайтын немесе толықтыратын ұғымдар жүйесін құру;

2) философиялық және білім беру парадигмаларының кәсіби мәдениеттің қалыптасуына әсерін анықтау;

3) кәсіби мәдениетке педагогикалық ықпал ету жүйесінің нақты тарихи қалыптасу шарттарын белгілеу;

4) қоғамның және білім беру жүйесінің педагогикалық тәсілдерін жасақтау мақсатында кәсіби мәдениет деңгейлерін анықтау;

5) қазіргі қазақстандық қоғамдағы мұғалімдердің кәсіби мәдениетінің нақты деңгейін бағалау;

б) болашақ мұғалімдердің кәсіби мәдениетін қалыптастыру мақсатында жоғары оқу орындарындағы инновациялық оқыту үрдісін жаңарту немесе қайта құруға қажетті нұсқаулар мен ұсыныстар әзірлеу.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында үздіксіз білім беру жүйесінің маңызды буыны ретінде жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үрдісін инновациялық тұрғыда ұйымдастыру арқылы болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілікті арттыру - өзекті мәселеге айналууда.

Қалыптасқан оқыту жүйесі қазіргі заман талаптары мен қоғамдық сұранысқа толық жауап бере алмай отыр. Сондықтан болашақ мұғалімдердің кәсіби мәдениетін қалыптастыруда жоғары оқу орындарында инновациялық оқыту тәсілдерін қолдану талап етілуде. Аталған міндетке сай болашақ мұғалімдерге кәсіби білім дайын күйінде емес, пәндік-практикалық тәсілдер негізінде студенттер деңгейі мен сұранысына сай ұсынылуы тиіс.

«Қалыптастыру» ұғымы педагогикалық әдебиеттерде кеңінен қолданылуына қарамастан, ұғымның мазмұны түрлі деңгейде: кең мағынада (әлеуметтік тіршілік иесі ретінде адамның қалыптасу үрдісі) немесе шектеулі мағынада (тұлғаның даму үдерісі мен нәтижесі) ретінде қарастырылады [2].

И.П.Подласый «қалыптастыру» - ұғымының кей жағдайда басқаруға келмейтін, тұлғаға кездейсоқ ықпал нәтижесі ретінде қарастырылатындығын атап көрсеткен .

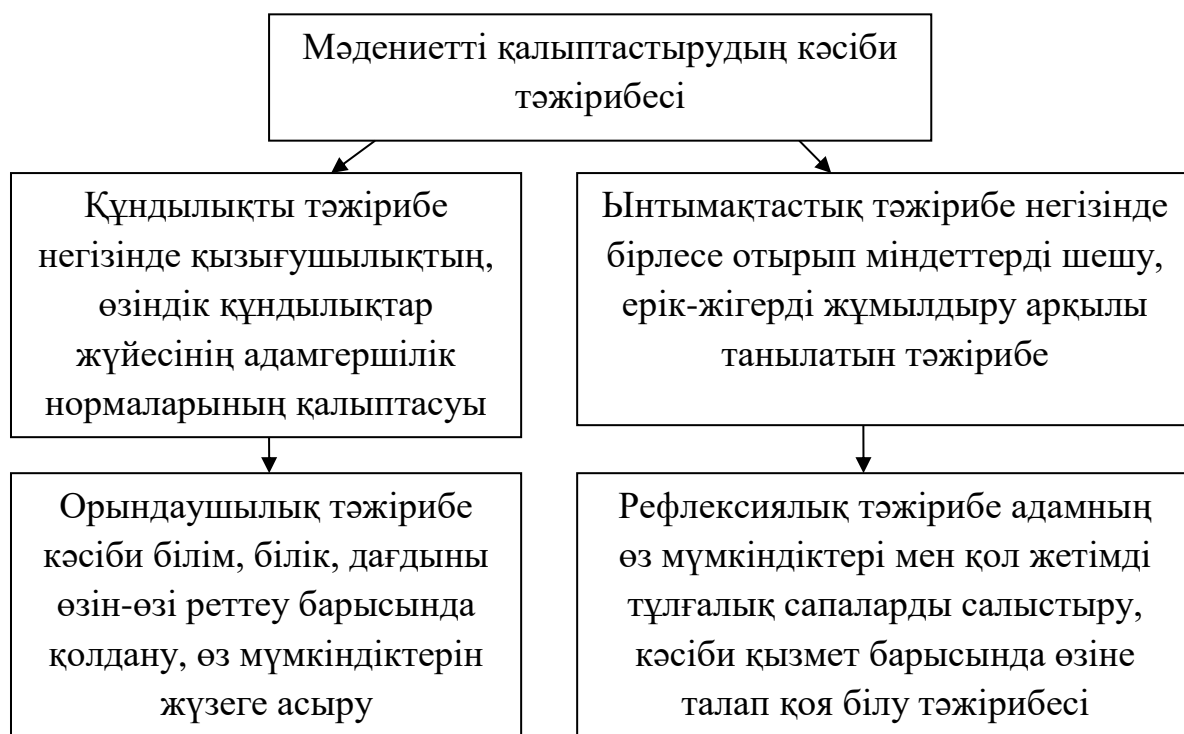
Д.Н. Узнадзе қалыптастыру тұлғаның өзекті қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған нақты қызметті орындау деп саналады .

В.А. Сластинин өзара байланысты мотивациялық-құндылық және орындаушылық бөліктер мамандарды кәсіби дайындау жүйесін құрайды деп санайды .

Н.Д. Хмель мұғалімнің кәсіби қызметке даярлығын психологиялық –педагогикалық білім мен мотивтер жиынтығы және қызмет ету тәсілдерін меңгеруі деп санайды [4].

Кез-келген әлеуметтік жүйе, оның ішінде оқыту жүйесі өзара байланысты үш өлшеммен: құрылым, қызмет және даму деңгейімен анықталады. Аталған өлшемдер арасында өте тығыз байланыс қалыптасады.

Жоғары оқу орнының білім беру жүйесіндегі өзгерістер дәстүрлі түрде жүзеге асырылып, құрылымы сол күйінде сақталатын жағдай дәстүрлі оқыту режимі болып саналады.

Сурет 1. Кәсіби мәдениетті қалыптастыру тәжірибесінің құрылымдық бөліктері

Кәсіби мәдениетті қалыптастыру мазмұны кәсіби оқыту, білім беру, дамыту мен тәрбиелеу аясында жүзеге асырылады. И.П.Подласыйдың пікірі бойынша, қалыптасу – адамның әлеуметтік тұрғыда жасақтау, дамыту – адам ағзасындағы сандық және сапалық өзгерістер үрдісі, тәрбиелеу – мақсатты ұйымдастырылған түрде тұлғалық қалыптасу, білім беру – оқыту нәтижесі. Оқыту мұғалім мен білім алушылардың білім, білік, дағдыны меңгеруге бағытталған ақыл-ой және кәсіби қабілеттер дамытылатын үрдіс (Сурет 1).

Жоғары білім беру жүйесі құрылымы мен қызметіндегі сапалы өзгерістер инновациялық жаңарулар негізінде жүзеге асырылатындықтан инновациялық оқыту режимі деп аталады.

Инновациялық оқытудың негізгі көрсеткіштері:

1. жоғары оқу орнының құрылымдық бөлімшелерінде инновациялық жобалар мен эксперименттік зерттеу жұмыстарының жүргізілуі;
2. жаңалықтарды енгізуге құрылымдық бөлімдер қызметкерлерінің басым бөлігінің қатысуы, білім беру үрдісіне қатысушы субъектілердің жаңалықты игеруі;
3. жалпы педагогикалық тәжірибеде қол жеткен жетістіктерден жоғары нәтиженің қалыптасуы және белгілі бір салада бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуі.

Жоғары оқу орындарындағы инновациялық оқыту білім беруді басқару білім мазмұнын таңдау, оқу үрдісін ұйымдастыру, белсенді оқыту әдістері мен тәсілдерін, оқу құралдарын таңдау, бағалау мен бақылаудың жаңа жүйесін енгізілуімен ерекшеленеді. Осыған сәйкес жоғары оқу орындарындағы дәстүрлі оқыту теориясының басты мәселелерін инновациялық тұрғыда жаңарту талап етілуде.

Зерттеу барысында болашақ мұғалімдердің кәсіби мәдениетін қалыптастыру мазмұнын жетілдіру мақсатында дамыған елдердегі жоғары білім берудің инновациялық тәжірибесі зерделенді.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша әлемдік жоғары кәсіби білім беру жүйесінде бірнеше ғылыми орталық озық инновациялық тәжірибе танытқан, оның қатарына – студенттердің өз бетінше АҚШ, Ресей, Батыс Еуропа, Жапония секілді педагогика саласындағы іргелі мемлекеттердің тәжірибесін атауға болады, сонымен қатар, бұл елдердің тәжірибесінің басқа елдерге ықпалы байқалуда.

Педагогикалық инновация дегеніміз – білім беру ортасына, біртұтас білім беру жүйесінің жекеленген бөлімдерінің сипатын жақсартатын жаңалықтарды мақсатты түрде енгізу. Көптеген зерттеушілер инновациялық оқытуды мақсатты бағдар, оқытушы мен білім алушының өзара қарым-қатынасы және олардың білім берудегі ұстанымдары секілді мазмұндық және инструменталдық маңызды қасиеттерден тұратын үрдісті атайды.

Нормативтік-құқықтық аспект бойынша инновациялық оқыту мүмкіндігі Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында көрсетілген технологиясын жасақтауы білім сапасын арттыру үрдісі мен қамтамасыз етіледі. Зерттеулер көрсеткендей, инновациялық оқыту дәстүрлі оқытудың кемшіліктерін: білім беру үрдісі субъектілерін жетекші ролін өз деңгейінде бағалау, күтілетін нәтижеге қол жеткізуді мақсатты түрде басқарудың жоқтығы, жүйелілік пен үздіксіз білім беру жүйесінің қалыптасуы және оқыту үрдісінің технологияландырылмауы т.б. жоюға бағытталады.

Инновациялық оқыту жағдайында болашақ мұғалімнің кәсіби мәдениетін қалыптастыру мазмұнын тиімді оқыту саласындағы мәдени қорлар негізінде кәсіби мәдениетті меңгеруге ынталандыру мәселелерін талқылауда Ш.Таубаева, Р.С.Омарова, Б.А.Тұрғынбаева, Б.А.Оспанова маңызды болып табылады

Инновациялық оқыту жүйесінде болашақ мұғалімдердің кәсіби мәдениетін қалыптастыруда көпдеңгейлі педагогикалық білім берудің барлық кезеңдерінің өзара сабақтастығы, жоғары оқу орындары студенттерінің шығармашылық белсенділігі мен кәсіби мәдениетке мотивациялық-құндылықты бағдарын қалыптастыру, болашақ мұғалімдердің психологиялық даярлығын диагностикалау және оның нәтижесін есепке алу жолдары ескерілуі шарт деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Ахидава С. Общие основы педагогики. –М.: Изд.цент «Академия», 2003. -256 б.
2. Омарова Р.С., Есенғұлова М.Н. Халықтық педагогикадағы қарым-қатынас мәдениеті. Оқу құралы. –Ақтөбе, 2009. –154 б.
3. Құдайбергенова С.К. Құзырлылық білім сапасының критеріі: әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі. –Алматы, 2008. -328 б.
4. Омарова Р.С. Кәсіптік бағдар: теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. –Ақтөбе, 2009. - 170 б.

ОӘЖ: 271.126.3

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫН АНЫҚТАУ

Пралиева А.А.

7М01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

***Резюме.** В статье определены направления реализации совершенствования физического развития младших школьников с учетом исторического опыта*

***Ключевые слова:** физические упражнения, гигиенические навыки, распорядок дня, координация движений, ловкость*

***Summary.** Taking into account historical experience in improving the physical development of primary school students, directions for its further implementation are determined*

***Key words:** physical education exercises, hygiene skills, routine, motor coordination, agility*

Бастауыш сынып оқушыларының қатарына I-IV сыныпта оқитын 7-11 жастағы оқушылар жатады. Бастауыш сынып жасындағы оқушылардың дене тәрбиесі міндеттері:

денсаулықты нығайту, шынықтыру, жан-жақты дене дамуына көмектесу, жалпақ табандылықтың алдын алу, бала ағзасының жағымсыз сыртқы орта әсеріне қарсылық күшін қалыптастыру;

Таза ауада дене тәрбиесі жаттығуларымен айналысу, ойнау, секіру, лақтыру, шаңғы тебу, жүгіру баланың бұлшық еттерін дамытады, жүрек-қан тамыры жүйесін, тыныс алу жүйесін, сүйек-тірек аппаратын т.б. ағза жүйелерін нығайтады, шынықтырады. Баланың мүсін, тұлға түзулігі қалыптасады. Сондықтан мектептің міндеті – балаларды дене тәрбиесімен жүйелі, белсенді шұғылдандыру;

- дене тәрбиесі жаттығулары, гигиеналық дағдылар, күн тәртібі туралы арнайы білім беру. Ол білімдер: дене тәрбиесі жаттығуларының ағзаға пайдалы әсері, гигиеналық ережелер. Тамақтану, демалу, жұмыс тәртіптері;

- оқушылардың өмірге керек қозғалыс ептілігі мен дағдысын қалыптастыру, оларды жаңа қозғалыстарға, қимыл-әрекеттерге үйрету. Бағдарламада берілген барлық негізгі спорт түрлерінің жаттығуларын дұрыс орындай білу;

- дене қасиеттерін дамыту. Гигиеналық дағдылар, күн тәртібі туралы арнайы білім беру. Ол білімдер: дене тәрбиесі жаттығуларының ағзаға пайдалы әсері, гигиеналық ережелер. Тамақтану, демалу, жұмыс тәртіптері;

- бастауыш сыныптарда қимыл үйлесімділігі, ептілік, икемділік қасиеттерін дамыту;

- жігерлікке, батылдыққа, қажырлылыққа, тәртіптілікке, еңбек сүйгіштікке, көпшілдікке, мәдениеттілікке тәрбиелеу. Дене тәрбиесі жаттығулары, әр түрлі қозғалмалы ойындар осы қасиеттерді дамытады;

- қозғалыс кездерінде және қозғалмайтын статикалық жаттығулар кезінде мүсін түзулігін, тұлғаны қалыптастыру. Ол үшін отырғанда, тұрғанда, жүргенде, жаттығулар жасағанда тұлғаны түзететін арнайы жаттығулар беріп отыруымыз керек;

- оқушыларды бастауыш сыныптардан бастап Президенттік сынама сынақтары жаттығуларын меңгеруге, орындауға дайындай бастағанымыз жөн;

- оқушылардың дене тәрбиесі мен спортқа деген ынтасын, қызығушылығын оятып, оларды спортпен тұрақты, жүйелі шұғылдануға дағдыландыру керек [2].

Мектептің міндеті - оқушыларды дене тәрбиесі жаттығуларымен мектепте ғана емес, үйде де тұрақты айналысуға әдеттендіру. Ол әдет

оқушылардың күн тәртібінде әбден қалыптасуы қажет. Осы кезден бастап дене тәрбиесі жаттығуларын орындау олардың өмір бойғы әдеттеріне айналуы керек.

Ол үшін:

- дене тәрбиесі сабақтары қызықты, әсерлі көңілді өтуі тиіс,

- оқушыларды ұйымдастыру;

- басқара білу дағдыларына дағдыландыру;

- оқушылардың ішінен дене тәрбиесі белсенділерін дайындау.

Бастауыш сынып жасы кездерінде балалардың бойлары, дене мүшелері, әсіресе, аяқтары тез өседі. Бала жылына екі килограмм салмақ қосады.

Осы жаста сүйек тез қатая бастайды. Бірақ сүйек тканьдарында әлі де органикалық заттар көп те, минералды тұздар аз. Сондықтан да сүйек икемді, созылмалы, әлі толық қатаймай, шеміршекті түрде болады. Осы ерекшеліктерін ескеріп, бастауыш сынып оқушыларына қозғалмайтын статикалық жаттығулар жүктемесін аз береміз. Үлкен биіктіктен секіру, қатты жерге секіру жаттығуларын бермеуге тырысуымыз керек.

Дене тәрбиесін оқытудағы мұғалімнің мақсаты:

- кіші мектеп жасындағы балалардың күшін жетілдіру, барлық бұлшық ет топтарының үйлесімді дамуын қадағалау, дене бітімінің түзу, дұрыс қалпын қалыптастыру, берік бұлшық ет белдемесін құру. Бұлшық ет пен сүйек дамуының үйлесімдігін ескеру. Ол үшін баланың күн тәртібін дұрыс құрдыру.

Мақсаты:

- Бастауыш сынып оқушыларының қалыптасуында таңертеңгілік бойжазу жаттығулары мен сабақ кезінде өткізілетін сергіту жаттығуларының маңыздылығын, қажеттілігін ашып

көрсету. Жаттығулардың өткізілу барысы, орны, жаттығу түрлері, олардың ерекшеліктері жайында мағлұматтар беру.

- Дене шынықтыру сабағының бала денсаулығын нығайтуда алатын орны, пәннің қажеттілігі, бастауыш мектеп оқушыларына арналған дене шынықтырудың мақсаты мен міндеттерін анықтау.

- Дене тәбиесі пәнінен қызықтыра отырып оқушылардың дене саулығын сақтап, олардың физиологиялық тұрғыдан дұрыс қалыптасуы, азаматтық қасиеттерінің дамуы, ұжымдық, достық сезімдерінің пайда болып, ерік- жігерлерінің дұрыс қалыптасуына жағдай жасалуы қажеттігін айту.

- Дені сау қоғам қалыптастырып, дамыған алдыңғы қатарлы мемлекет болуда болашағымыз балардың денсаулығының маңыздылығы, олардың салауатты өмір салтын сақтайтын азамат болып өсуін бастауыш сыныптан бастап қалыптастыру керектігін атап көрсету.

Міндеттері:

- оқушыларды Отанын, халқын сүйу рухына тәрбиелеу. Оқушылардың дене тәрбиесі сабағына, спортқа, жалпы мектептегі оқу-тәрбие міндеттерін шешу мақсатымен жүргізілетін шараларға ынталандыру.

- дене тәрбиесі сабақтарын жоғарғы сапада өткізу және бағдарламада жоспарланған материалдарды толық өтуді қамтамасыз ету. Мектеп күн кестесіндегі бұхаралық сауықтыру шаралары (сабаққа дейінгі, сабақ үстінде өткізілетін «үзіліс сәті», сабақ арасындағы үзілістермен, ұзартылған күн тәртібіндегі ойындармен дене жаттығулары) жатады.

- дәрігерлер мен тығыз байланыста болу. Оқу жылының басында барлық оқушыларын міндетті дәрігерлік бақылаудан өткізу. Оқушыларды оқу топтарға (дайындық, негізгі және арнаулы медициналық топтарға) бөлу.

Ескерту: оны барлық оқушы балаларға жария етуге болмайды.

Олардың денсаулығын, денелерінің дамуын бақылау. Демек, дене тәрбиесі жөніндегі жұмысты сол мәліметтерге сәйкес ұйымдастыру.

- дене тәрбиесі сабақтары мен сыныптан тыс өткізілетін орындардың, санитарлық-гигиеналық талаптарға сай болуын қадағалау керек.

Дене тәрбиесі жалпы білім беретін және кәсіптік мектеп реформасының негізгі бағыттарына сай, бастауыш сынып оқушыларын жан-жақты жетілдіріп, денсаулықтың нығайтып, оларды өмірде белсенді болуға Отанын қорғауға дайындайды. Бастауыш сыныптарда жүргізілетін дене тәрбиесі сабағының алдына қоятын міндеттері:

- оқушылардың денсаулықтарын нығайтып, денесін шынықтыру;

- жаттығулар мен ойындар туралы түсінік алып, олармен шұғылдану үшін керекті гигиеналық талаптарды білу;

- негізгі қимылдарды жасау техникасының дұрыс негізін қалап,

оқушылардың жалпы икемділігін арттыру;

- қимыл сапаларын жетілдіріп, дене бітімін дұрыс қалыптастыру;

- өз денелерін дұрыс ұста, жаттығуларды тез, әдемі, тиімді жасауға үйрету;

- жаттығуларды ынталанып жасауға, спорт түрлеріне әуесқойлығын арттыру.

Бұл міндеттерге жетуге және дене тәрбиесі жүйесінің барлық түрлері қолданылады.

Олардың ең негізгісі дене шынықтыру сабақтары, денсаулық сақтау мен шынықтыру шаралары (сабаққа дейінгі гимнастика, сергіту кезеңдері, үзілістерде жүргізілетін жаттығулар мен ойындар) және сабақтан тыс уақытта жүргізілетін спорт жаттығулары мен жас ерекшеліктеріне сай ГТО комплексінің түрлері жүргізіледі. Қимыл сапаларын жетілдіру үшін үйге берілген тапсырмалар да осы уақытта қайталаынады. Төменгі сынып оқушылары мектепте жүргізілетін әр түрлі үйірмелерге де өз талғамы бойынша қатысады.

Омыртқаның байланыстары мен бұлшық еттері әлсіз, омыртқа арасындағы шеміршек қалың болып келеді. 7 жаста барлық омыртқа айқын білініп тұрады. Қыздарда 7-11, ер балаларда 7-13 жас арасында омыртқаның денесі мен эпифиздерінің арасында жұқа болса да шеміршекті қабат сақталады. Омыртқаралық шеміршектер қалың болғандықтан омыртқалар әлі де өседі, олар 14-15 жаста бекіп, қатайды. Омыртқа өте икемді, бірақ оқыс жағдайларда

қисайып кетуі мүмкін. Сондықтан да осы жас кездерінде әр түрлі омыртқа қисаюлары: скалиоз, лордоз, кифоз байқалады. Омыртқа эпифиздерінің сүйектенуі 18-20 жаста аяқталады [3].

Балалардың бұлшық ет тканьдарында су көп те, белоктық заттар аз болып келеді. 7-8 жастағы балалардың бұлшық ет тканьдары олардың жалпы салмағының 27%-ын алады. Салыстырмалы түрде қарасақ 18 жастағыларда 40% болады. Бұлшық еттер әлсіз болады, әсіресе, арқа және іш бұлшық еттері ұсақ бұлшық еттерге қарағанда жақсы дамыған. Бұл кезде бала бұлшық еттерінің жұмыс қабілеттілігі төмен болады. Осы бұлшық ет жүйесі ерекшеліктеріне байланысты ұзаққа созылатын статикалық-қозғалыссыз жаттығулар, біржақты жүктемелер, қайта-қайта бір түрлі қозғалыстар беруге болады. Жүктемелерді әр бұлшық еттер тобына ауыстырып беріп, денені үйлесімді дамыту қажет. Жаттығуларды үлкен амплитудамен кіші бұлшық ет тобына көбірек беру керек.

Бастауыш сынып оқушыларының жүректері үлкен, қан тамырларының іші кең, қабырғалары созылмалы болып келеді. Жүрек соғу жиілігі жиі, минутына 50-90 рет соғу төңірегінде болады. Жүректің бұлшық еттері әлсіз, созылмалы. Жүректің жиырылуы кезінде шамамен 25-33 мл қан жүректің сол жақ қарыншасынан қолқа тамырына айдалады. Мұны қанның систоликалық көлемі дейді. Жүрек-қан тамыр жүйесінің осы ерекшеліктеріне байланысты ұзақ қатаю, зорланып ұзақ көтеру, ұзақ тарту, ауыр нәрсе көтеру, қарсылықты жеңу жаттығуларын аз беруге тырысу қажет. Олар орындай алмайтын, бұлшық еттерін қатайтатын көп күш керек ететін, жүрек соғу жиілігі көп жиілеп кететін жаттығуларды байқап беру қажет.

Дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың дене шынықтыру-спорттық ойлауы, техникалық шеберлігін жетілдіруге даяр болуы, уақытқа, кеңістікке және ойын жағдайына бағдарлануы, спорттық-ойындық міндеттерді шешуге шығармашылық тұрғыдан келу қабілеттері дамиды. Мұның бәрі олардың бойында денсаулығын сақтауға қажеттілікті, ұйымдасқан дене әрекетін, дене шынықтыру мен спортты әдеттегі күнделікті ісіне айналдыруын қамтамасыз етеді. Дене тәрбиесі – бұл балалардың мақсатты бағытталған дәл ұйымдастырылған және жоспарлы жүзеге асырылатын дене шынықтыру және спорттық әрекеттерінің жүйесі. Дене тәрбиесінің тәрбиелілік өлшемі болып баланың жасына сәйкес денесінің дамуы: қозғалыс сапасы, білігі мен дағдысы, ептілігі, төзімділігі, жүгіру, тартылу, жаттығу орындаудағы жүктемені көтере алуы есептеледі. Сондай-ақ, дене жаттығуларын жүйелі жасауы, жеке гигиенаны мұқият сақтауы, еңбек пен демалысты нақты ұйымдастыруы, бос уақытын денесіне және жанына пайдалы етіп өткізуі, жамандыққа төзбеушілік ұстанымын ұстануы, адамның дене әрекетіндегі әдемілікті түсінуі т.б. жатады.

Бүгінгі таңда әр бір азаматтың бойындағы дене қозғалыстарының сапалық қасиеттері мен рухани күшін үйлестіруде дене тәрбиесі атқаратын ролі зор. Дене тәрбиесінің адам тәніне тигізетін әсері мен заңдылықтарын жете білу бүгінгі ұрпақтың, ертеңгі ұлағатты ұстаздың алдында тұрған негізгі міндеті. Әр бір адам өзін келешекте өмір сүруге әзірлеп отырады. Ал ғылым мен техниканың дамуына байланысты көптеген қол жұмыстары, ой еңбегімен алмастырылып, дененің қимыл-қозғалыстары азаюда. Демек, адамдарды қимыл-қозғалыс яғни дене тәрбиесімен шұғылдануға дағдыландыру керек.

Әдебиеттер:

- 1 Қалиев С. XV-XIX ғасырдағы ақын-жыраулардың поэзиясындағы педагогикалық ой-пікірлер. - Алматы, 1990 ж. -127-134 бб.
- 2 Болашақ мамандардың кәсіптік дене тәрбиесі. Оқу-құралы. - Алматы, 2008 ж. – 336 б.
- 3 Дене тәрбиесі сабағында оқушылардың дене мүмкіндіктерін дамыту. Оқу- құрал. – Түркістан, 2005 ж. – 70 б.
- 4 Ауылдық мектептердегі оқушылардың іс-әрекет қабілеттілігін жетілдіру әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Нүкіс: Қарақалпақстан, 2001ж. - 42 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҮЙЛЕСТІРУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Тленчиева А.Н.

7M01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

Резюме. В статье рассматривается влияние подвижных игр на уровень развития координационных способностей младших школьников на уроках физической культуры и методика развития координационных способностей учащихся.

Ключевые слова: физические упражнения, координационные способности, двигательные способности, анатомия, физиология

Summary. The article discusses the influence of moving games on the level of development of coordination abilities of Primary School students in physical education lessons and the methodology for the development of coordination abilities of students.

Key words: physical exercises, coordination, motor skills, anatomy, physiology

Дене шынықтыру және жаттығу тәжірибесі үйлестіруге әсер ететін бірқатар құралдарға ие.

Үйлестіру дағдыларын дамытудың негізгі құралы - координациялық күрделілік деңгейі жоғары және инновациялық элементтері бар дене жаттығулары. Дене жаттығуларының күрделілігін кеңістіктік, уақыттық және динамикалық параметрлерді өзгерту, сондай-ақ сыртқы жағдайларға сәйкес снарядтардың ретін, салмағы мен биіктігін өзгерту арқылы арттыруға болады; тірек аймақтарын өзгерту немесе тепе-теңдік жаттығуларында икемділікті арттыру және т.б.; қозғалтқышты біріктіру дағдылар; жүру және секіру, жүгіру және құшақтау үйлесімі; нұсқаулармен немесе шектеулі уақытпен жаттығу [1].

Үйлестіруді дамытуға арналған құралдардың ең кең және қол жетімді жиынтығы - бұл бір уақытта негізгі бұлшықет топтарын қамтитын динамикалық сипаттағы жалпы дайындық гимнастика жаттығулары. Бұл заттарсыз және заттарсыз (доп, гимнастика таяқшасы, скакалка, шоқпар және т.б.), салыстырмалы түрде қарапайым және жеткілікті күрделі, әртүрлі қалыпта, дененің немесе оның бөліктерінің әртүрлі орналасуымен, әртүрлі бағытта орындалатын жаттығулар: акробатика (бұрылу). Сальто, әртүрлі орамдар және т.б.), тепе-теңдік жаттығулары.

Дұрыс табиғи қозғалыс тәсілдерін дамыту координацияның дамуына үлкен әсер етеді: жүгіру, әртүрлі секірулер (секірулердің ұзындығы, биіктігі және тереңдігі), лақтыру, өрмелеу.

Қозғалмалы және спорттық ойындар, жекпе-жек (бокс, күрес, семсерлесу), жүгіру, шаңғы жарысы, шаңғы тебу – кенет өзгерістер кезінде қозғалыс белсенділігін тез және мақсатты түрде қалпына келтіру қабілетін дамытудың жоғары тиімді құралы [2].

Арнайы құралдар жиынтығы қозғалыс белсенділігін бақылау мен реттеуді қамтамасыз ететін жеке тұлғаның психофизиологиялық функцияларына бағытталған жаттығулардан тұрады. Бұл жаттығулар кеңістік, уақыт сезімін дамытуға және бұлшықет күшін дамытуға арналған.

Қозғалыс координациясын жақсартуға арналған арнайы жаттығулар таңдалған спорт пен кәсіптің ерекшеліктерін ескере отырып әзірленеді. Бұл жаттығулар белгілі бір спорт түріндегі немесе еңбек әрекетіндегі техникалық және тактикалық әрекеттерді үйлестіруге ұқсас.

Атлетикалық жаттығуларда мұндай құралдардың екі тобы қолданылады:

а) Белгілі бір спорт түрінен жаңа спорт түрін дамытуға және дамытуға ықпал ету;

Әртүрлі формаларда координацияны дамытуға арналған (мысалы, баскетбол ойынында, қиын жағдайларда арнайы жаттығулар – гимнастикалық орындықтан секіру, допты қағып алу және бірнеше сальто жасағаннан кейін оны серіктеске беру). Гимнастикалық төсеніш үстінде үздіксіз жүру, серіктестен допты қағып алу және оны шеңберге лақтыру, т.б.).

Үйлестіру жаттығулары автоматтандырылғанға дейін тиімді. Содан кейін олар өздерінің құндылығын жоғалтады, өйткені бірдей тұрақты жағдайда игерілетін және орындалатын кез келген қозғалыс әрекеті координацияның одан әрі дамуын ынталандырмайды.

Үйлестіру жаттығулары курстың негізгі бөлігінің бірінші жартысында жоспарлануы керек, өйткені олар тез шаршауға әкелуі мүмкін.

Үйлестіруді үйрету үшін келесі негізгі әдістемелік тәсілдер қолданылады.

Үйлестірудің күрделілігін біртіндеп арттыра отырып, жаңа және әртүрлі қозғалыстарды үйрету. Бұл әдіс негізгі дене тәрбиесін оқытуда да, спортты жетілдірудің бастапқы кезеңінде де кеңінен қолданылады. Жаңа қозғалыстарды меңгере отырып, оқушылар қозғалыс тәжірибесін толықтырып қана қоймайды, сонымен қатар қозғалысты үйлестірудің жаңа формаларын қалыптастыру қабілетін дамытады. Қозғалыс тәжірибесі мол (моторлық дағдылар қоры) адам күтпеген моторлық тапсырмаларды оңай және тез жеңе алады.

Жаңа және әртүрлі қозғалыстарды үйренуді тоқтату оларды меңгеру мүмкіндігін сөзсіз төмендетеді және осылайша координацияның дамуын тежейді.

Қоршаған ортаның кенеттен өзгеруі кезінде қозғалыс белсенділігін қалпына келтіру қабілетін дамыту. Бұл әдістеме негізгі дене тәрбиесінде, сондай-ақ командалық спорт пен жекпе-жек өнерінде кеңінен қолданылады.

Қозғалыс сезімі мен қабылдауды жақсарту негізінде қозғалыстың кеңістіктік, уақыттық және күштік дәлдігін жақсарту. Бұл әдістемелік тәсіл көп спорт түрлерінде (көркем гимнастика, спорттық жарыстар және т.б.) және кәсіби қолданбалы спорттық жаттығуларда кеңінен қолданылады.

Бұлшықеттің иррационалды кернеуін жеңу. Бұлшықеттердің шамадан тыс кернеуі (қозғалыстың дұрыс сәтінде толық босаңсымауы) қозғалыстың белгілі бір дәрежесінің бұзылуына әкелуі мүмкін, бұл күш пен жылдамдықты жоғалтуға, техникалық деформацияға және мезгілсіз шаршауға әкеледі.

Бұлшықет кернеуі екі түрде болады (қаттылық және координация).

Тоник кернеуі (тыныштық кезінде бұлшықет тонусының жоғарылауы). Шиеленістің бұл түрі әдетте бұлшықеттердің айтарлықтай шаршауымен пайда болады және тұрақты болуы мүмкін.

Оны жою үшін келесі әдістер ұсынылады: а) негізінен динамикалық созылу жаттығулары; б) босаңсыған күйде аяқ-қолдардың әртүрлі тербеліс қимылдары; в) жүзу; г) массаж, сауна, жылумен емдеу.

Кернеуді үйлестіру (бұлшықеттердің толық босаңсымауы немесе жұмыс кезінде босаңсыған фазаға баяу ауысуы).

Үйлестіру шиеленісін келесі жолдармен жеңу керек:

а) Дене шынықтыру жаттығулары кезінде оқушының демалуына уақыт беру үшін саналы көңіл күйі қалыптасып, жүйелі түрде жаңарып отырады. Шындығында, релаксация сәттері барлық зерттелетін қозғалыстардың құрылымына енгізілуі керек және арнайы оқытылуы керек. Бұл қажетсіз шиеленісті болдырмайды;

б) Қатысушыларға бұлшықет топтарының кернеуі мен босаңсу күйі туралы нақты түсінік беру үшін сабақта арнайы релаксация жаттығуларын қолданыңыз. Бұған кейбір бұлшықет топтарының релаксациясы мен кернеуін біріктіретін жаттығулар көмектеседі; бұлшықет топтарының кернеуден релаксацияға бақыланатын ауысуы; толық босаңсуды сезіну үшін қозғалыстарды орындау үшін жабдықты пайдалану және т.б.

Спортта координацияны дамыту үшін келесі әдістер қолданылады:

- Стандартты қайталау жаттығулары;
- Вариация жаттығулары;

-ойын;

-Бәсекеге қабілетті.

Стандартты қайталау әдісі жеткілікті күрделіліктегі жаңа қозғалыс әрекеттерін үйрену үшін қолданылады, себебі бұл әрекеттерді салыстырмалы стандартты жағдайларда қайталанатын қайталау арқылы ғана меңгеруге болады[3].

Вариациялық оқыту әдістері әртүрлі және кеңінен қолданылады. Ол екі ішкі әдіске бөлінеді - әрекет пен орындау жағдайларындағы өзгермелілікті қатаң және қатаң емес реттеу. Біріншісі келесі түрлердің әдістемелік әдістерін қамтиды:

- жеке сипаттамалардағы немесе жалпы игерілген қозғалтқыш әрекеттеріндегі қатаң белгіленген өзгерістер (қуат параметрлерінің өзгеруі, мысалы, толық қуатпен бір жерден, ұзындыққа немесе секіру үшін жартылай қуатпен; алдын ала мәліметтер бойынша жылдамдықтың, қозғалыс ырғағының және т.б. өзгерістер тапсырмалар және кенет сигналдар);

- Бастапқы және соңғы қалпын өзгерту (толық қалыптан жүгіру, жату; бастапқы қалыптан доппен бастау: тұру, отыру, еңкею; соңғы қалыпты өзгерту - допты бастапқы тұрған орнынан жоғары лақтыру – ұстау, отыру, керісінше);

- қозғалыстың орындалу тәсілін өзгерту (алға жүгіру, артқа жүгіру, қозғалыс бағыты бойынша бүйірден бұрылу, ұзын немесе терең секіру, секіру бағытында артқа немесе бүйірге тұру және т.б.);

- жаттығулардың «айна» бейнеленуі (жүгіру, биіктікке және ұзындыққа секіру, аяқты итеру және тербелу, «басты емес» қолмен спорттық құрал-жабдықтарды лақтыру және т.б.);

- вестибулярлық мүшелерді соққаннан кейін игерілген қозғалыс қозғалыстарын орындау (мысалы, тепе-теңдік жаттығуларын орындау, бұрылғаннан кейін бірден сальто);

- Көрнекі бақылаудан басқа жаттығуларды орындаңыз - арнайы көзілдірік киіңіз немесе көзіңізді жабыңыз (мысалы, тепе-теңдік жаттығулары, дриблинг және ату).

Табиғи ортаның әдеттен тыс жағдайларын қолдану арқылы қатаң реттелмейтін вариацияның әдістемелік тәсілі (жүгіру, ойлы-қырлы жерлерде шаңғы тебу), кедергілерді еркін түрде еңсеру, өзара әрекеттесу әрекетінің қатаң реттелмейтін жағдайында жеке және топтық шабуылдардың әдістері мен тактикасын жаттықтыру.

Үйлестіруді дамытудың тиімді жолы - шектеулі уақытқа немесе белгілі бір жағдайларда немесе нақты қозғалыс әрекеттерін орындау. өнімділікті қамтамасыз ететін қосымша тапсырмалары бар және онсыз ойын әдісі болып табылады. Жарыс әдісі жарысқа ұсынылған жаттығуларға жаттықтырушының денесі мен координациясы дайын болғанда ғана қолданылады. Оқушы координациялық жаттығуларға дайын болмаса, оны пайдалану мүмкін емес. Қосымша тапсырмаларсыз ойын әдісі оқушылардың қазіргі жағдайды өз бетінше талдау негізінде туындаған қозғалыс тапсырмаларын өз бетінше шешуімен сипатталады.

Әдебиеттер:

1 Бернштейн, Н.А. О ловкости и ее развитии/ Н.А. Бернштейн// Научно-популярное издание/ Н.А. Бернштейн.-М.:Физкультура и спорт, 1991г.-288с.

2 Курамшин Ю.Ф. Методы обучения двигательным действиям и развития физических качеств: Теория и технология применения: Учебное пособие. - СПб., 1998 г.

3 Аникеева Н.П. Воспитание игрой: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1987 г. - с. 144.

4 Ашмарин Б.А., Виноградов Ю.А., Вяткина З.Н.Теория и методики физического воспитания: Учеб. для ТЗЗ студентов фак. физ. культуры пед. ин-тов по спец. 03.03 «Физ. культура». - М.: Просвещение, 1990 г. - 287 с

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАР МЕН ЖАС ОҚУШЫЛАР ҮЗДІКСІЗДІК ПРИНЦИПІН ҰСТАНУ - ТАБЫСТЫ ӘЛЕУМЕТТЕНУДІҢ ШАРТЫ НЕГІЗІНДЕ

Курманова М.С.

7M01301- Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының магистранты, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университеті

Резюме. В статье рассматривается теоретическое значение реализации принципа преемственности в дошкольных и начальных общеобразовательных организациях в социализации личности ребенка.

Ключевые слова: педагогический принцип, процесс социализации, технологии, методы, воспитание, процесс обучения

Summary. The article examines the theoretical significance of the implementation of the principle of continuity in preschool and Primary general education organizations in the socialization of the child's personality.

Key words: pedagogical principle, socialization process, technologies, methods, education, training process

Философияда педагогикалық процестер мен құбылыстардың сабақтастығы деп ескі мен жаңаның арасындағы осы байланыс, осы байланыс жағдайында туындайтын диалектикалық қайшылықтар сәйкес компоненттер сағатының ұйымдасқан өзара әрекеті арқылы шешілетін кезде түсініледі.

Тәрбие және оқыту процесінің бірізділігі. Қазіргі психология мен білім беру ғылымдарында сабақтастық білім берудің барлық деңгейлерінің байланысы, яғни меңгерілген білімнің студенттердің санасында байланыстар орнату деп түсіндіріледі (Н.Г. Казанский, Т.Е. Назарова, Г.И. Шукина, т.б.).

Континуумның психологиялық аспектісі психологиялық дамудың әрбір кезеңінде ісік ерекшеліктерін ескере отырып, бір жас кезеңінен екіншісіне өту кезінде басым әрекет түрлерінің өзгеруімен әр түрлі жас кезеңдеріндегі тұлғаның дамуымен байланысты.

Әдістемелік аспекті аясында сабақтастық принципін жүзеге асыру процесі оқытудың әдістемесі жүйесін жетілдірумен, білім берудің әртүрлі деңгейлеріндегі пәндік курстардың құрылысын қамтамасыз етумен байланысты, онда материалдың мазмұны, оның тәртібі ұйымдастыру, мұғалімдердің жұмыс әдістері мен нысандарының бірізді қолдануының тиімділігі, жаңа және бұрынғы оқытудың үздіксіз өзара байланысы біртұтас жүйені құрайды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау мектепке дейінгі және бастауыш білім берудің проблемалық континуумын дамытудың 5 негізгі кезеңін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Бірінші кезең (1880-90-жылдар-20 ғасырдың басы). Осы кезеңде отандық педагогикада нәтижелі білім берудің қажетті шарты ретінде сабақтастық ұғымы орнығуда. Сонымен, В.А.Сухомлински мектеп балалар өміріне түбегейлі өзгерістер енгізбеу керек деген ойды білдірді: балалар студент болғаннан кейін олардың балалар іс-әрекетімен айналысу мүмкіндігі болуы керек. Оның өміріндегі жаңа нәрселер бірте-бірте пайда болуы керек, оны әсерлер тасқынымен толтырмауы керек.

А.С. Симонович балабақшадағы тәрбие баланың тұлғалық дамуы үшін, негізінен оны мектепке қабылдау үшін өте маңызды екенін атап өтті. Нәтижелі білім берудің қажетті шарты – оқу-тәрбие процесінде бала тұлғасының дамуының үздіксіздігі деп есептейді. Осыған байланысты А.С.Симонович 6-7 жастағы балалар үшін балабақшадан мектепке кезең-кезеңімен көшуді қамтамасыз ететін бастауыш сыныптар құруды ұсынады. Мұндай сабақтарда балалар әліпбимен, жазу және санау – мектепке қажетті дағдылармен танысады. Бұл ретте мұғалім баланың оқуға деген құштарлығын баспау үшін оқытуды бірден емес, бірте-бірте бастау керектігін, оқуға біртіндеп кірісе отырып, ойынды жалғастыратынын атап

көрсетті [1]. А.С.Симоновичтің идеясы білім беру реформасының қазіргі кезеңінде «мектепке дейінгі тәрбие сағаты» деп аталатын білім берудің нақты түрінде жан-жақты әзірленіп, іс жүзінде жүзеге асырылды.

Екінші кезең (1940 ж.). Бұл кезең кеңестік педагогика деп аталатын ғылымның пайда болып, дамуымен тұспа-тұс келді. Мектепке дейінгі және бастауыш білім арасындағы сабақтастық мәселесі Л.Е.Рускин, Ш.И.Ганелина, Е.Я.Голанта, П.Н.Груздева, Е.И.Тихева және т.б.

Осы кезеңде кейбір ғалымдар (К.Н. Вентцель) балабақшаны мектепке дайындық ретінде қарастыруға болмайды деген пікір білдірді. Олар балаларға мектеп жасына дейінгі шағында өмір талаптары мен олардың өзіне тән міндеттері мен тілектерін толық қанағаттандыру мүмкіндігін беру керек деп санайды. Басқа ғалымдардың еңбектерінде (Ш.И.Ганелин, Е.Я.Голант, Л.Е. Раскин) балабақша мен мектеп арасындағы континуум мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дайындау үшін қарастырылады. Осыған байланысты ғалымдар болашақ бірінші сынып оқушыларының психологиялық профилін жасап, баланың мектепке дайындығының келесі критерийлерін анықтады: оқуға деген ұмтылыс; жауапкершілік сезімі; байыптылық және тәуелсіздік; қоршаған шындық туралы білім базасының болуы; толығырақ немесе одан кем Біріктірілген сөйлеу және сөйлеуді қарым-қатынас құралы және ойлау құралы ретінде пайдалана білу; тұрақты зейін; символдық бейнелерді түсіну және оны оқуға, жазуға және санауға үйретуде қолдана білу. Дегенмен, мұғалімдер бұл қасиеттердің барлығы мектептегі оқудың басында тұрақсыз болып, ең соңында тек бастауыш мектептің соңында ғана дамидыны атап көрсетеді [2].

Ш.И.Ганелин, Е.Я.Грант, Л.Е.Рускин балабақшалар мен мектептердегі оқыту әдістері мен технологияларының бірлігінің маңыздылығын атап өтіп, сауат ашуды оқыту үдерісін ұйымдастыру, оқу мен жазуды оқыту әдістемесі, сондай-ақ оқу-жазуды оқытудың әдіс-тәсілдерін талқылады. балалардың оқу іс-әрекеті.Формасы ұсынылады.

Е.И.Тихееваның айтуынша, мектеп пен балабақшадағы тәрбие бірлігі мен сабақтастығы олардың педагогикалық жетістіктерінің деңгейін арттырады. Ол балабақша балалардың білімге құштарлығын, білімге құштарлығын, зейінін, байқағыштығын, есте сақтауын, қиялын тәрбиелеуі керек деп есептейді. Керісінше, мектеп балалар өмірі мен оқуын мәнді ету үшін балабақшадағы тәрбиенің жетістіктерін және балабақшаның жұмыс істеу тәсілін пайдалануы керек. Сондай-ақ ғалым балабақшадағы дайындық сыныбы мен бастауыш мектептің бірінші сыныбында оқытудың формалары мен әдістерінің бірлігіне көңіл бөлу керектігіне тоқталып, оқу-тәрбие процесінде ойын мен ойын жаттығуларын белсенді түрде қолдануды ұсынды [3]. Сонымен қатар, Е.И.Тихеева балабақша мен бастауыш мектеп арасындағы сабақтастыққа қол жеткізу үшін мұғалімдер мен тәрбиешілер әдістемелер бойынша бірлесе жұмыс істеуі және оқу орындарына өзара баруы қажет екенін атап өтті. Осы орайда ол тәрбиешілерге балалар мектепке кірген кезде мұғалімдерге балалардың ерекшеліктерін ескеріп, оқу жылында бұрынғы оқушылардың үлгерімі мен тәртібін түсіну үшін мектептерге баруын ұсынды. Ғалымның пікірінше, тәрбиешілер мен ұстаздар арасындағы мұндай пікір алмасу балабақша мен мектептегі тәрбие жұмысындағы олқылықтардың бетін ашуға септігін тигізуі тиіс.

Сонымен қатар, Л.С. Выготский доминантты функциялардың үлес салмағы әр түрлі жаста өзгеретінін атап көрсетті (мысалы, мектеп жасына дейінгі балаларда доминант қызметін есте сақтау, мектеп жасындағы балаларда басым функция ойлау, т.б.).

Бұл теориялық ережелер сабақтастық принципі қатаң сақтай отырып, оларды жүзеге асыруға байланысты мәселелерді тұжырымдау үшін өте маңызды екені сөзсіз, өйткені мектеп жасына дейінгі бала бір білім беру кезеңінен екіншісіне өткенде оның нақты даму деңгейі ғана ескерілмейді, сонымен қатар сонымен қатар баланың жақын даму аймағы, оның жалпы әлеуметтену деңгейі.

Сондықтан екінші кезеңде сабақтастық мәселесі негізінен педагогикалық және әдістемелік аспектілер аясында қарастырылады. Сонымен қатар, осы кезеңде сабақтастық мәселелерін психологиялық растаудың алғышарттары көрсетілгенін атап өткен жөн.

Үшінші кезең (20 ғасырдың 50-60 жылдары). Осы кезеңде балабақша мен бастауыш мектеп арасындағы сабақтастыққа жету мәселесі ғалымдар мен педагогтар И.А. Н.К.Керова Гончарова, Б.П.Есипова, Н.И.Болдырева, Т.А.Ирина, т.б.

Сондықтан да И.А.Каилов пен Н.К.Гончаров сабақтастық принципін жүзеге асырудың негізгі оқыту талабы – білім беру мазмұнының білім берудің барлық деңгейінде оқушыларды оқыту мен дамыту деңгейіне бейімделуі деп есептейді. Ғалымдардың пікірінше, білім, білік, дағдыны табысты меңгеру оқушылардың бұрынғы дайындығы мен даму деңгейіне, сонымен қатар оқу процесі кезіндегі жас ерекшеліктеріне байланысты.

Н.И. Болдырева, Б.П.Есипова, Т.А.Ирина балабақшаға дейінгі тәрбиешілер бірінші сынып бағдарламасының мазмұнын, ал бастауыш сынып мұғалімдері мектепке дейінгі мекемелердің оқу-тәрбие бағдарламаларынан хабардар болуы керектігін атап көрсетті. Ғалымдардың пікірінше, білім берудің әдістері мен формаларын таңдаған кезде болашақ бірінші курс студенттерінің келесі психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет: олардың физикалық және психикалық даму деңгейін, есте сақтауын, зейінін, қиялын, идеяларын, эмоцияларын және даму деңгейінің сезімі.

Ғалым-психологтар Усовой, А.В.Запорожец, А.Н.Леондиев, А.А.Люблинская, С.Л.Рубинштейн және т.б. балалардың жасы мен психологиялық ерекшеліктері туралы идеяны қолданған дұрыс деп білдірді. Мысалы, С.Л.Рубинштейн жеке адамның өмір жолының тұтастығы мен сабақтастығын ашу үшін әртүрлі жас кезеңдерін бөліп көрсетеді. Әр заманның рөлін ғылыми тұрғыдан сипаттай отырып, оның әрі қадам, әрі бір сатыдан екінші сатыға өту екенін көрсетеді. Ғалымның пікірінше, жас ерекшеліктері тұрақты емес, белгілі бір кезеңде өзгеретін сипаттамалар болып табылады. С.Л.Рубинштейн бойынша сабақтастық дәл өзгергенде сақталады, өйткені ол бала тұлғасының дамуының аралық нәтижесі болып табылады.

А.В.Запорожец дамудағы баланың даралығын ескере отырып, мектепке дейінгі мекемелер мен мектеп мұғалімдерінің жүйелі бірлескен жұмысы ғана сабақтастықтың ең күрделі және маңызды мәселелерін тиісті ғылыми-әдістемелік деңгейде шеше алады деп есептейді. Ол сабақтастықты балабақша мен мектептегі тәрбие жұмысын сыртқы үйлестіру деп түсінуге болмайды деп есептейді.

Сондықтан үшінші кезеңде мектепке дейінгі және бастауыш білім берудегі сабақтастық мәселесі тек педагогика мен әдістеме тұрғысынан қарастырылып қана қоймай, сабақтастық принципін жүзеге асыру ғылыми психологиямен де қолдау табады.

Төртінші кезең (1970-1980 жылдар). Осы кезеңде мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып балаларын тәрбиелеудегі сабақтастық мәселесі Д.Б. еңбектерінде одан әрі дамыды. Еркөнен және В.В.Давыдов. Ғалымдар сабақтастықты доминантты әрекеттерді өзгерту тұрғысынан ойлайды. Сонымен, Д.Б.Эльконин сабақтастықты бір әрекеттен екінші әрекетке (мектеп жасына дейінгі балалардағы рөлдік ойындар , төменгі сыныптарда оқу) ауысу мүмкіндігі ретінде анықтайды. Психологиялық тұрғыдан тұқым қуалаушылықпен байланысты негізгі мәселелер В.В. Давыдов көтерген мәселе әр балалық шақтың ішкі құндылықтарын тәрбиелеу арқылы бір мезгілде жасқа байланысты даму прогресін қамтамасыз ету болып табылады [4].

Психологтардың мектепке дейінгі және бастауыш сыныптардағы балалық шақтың «пішіні» туралы тән ортақтық туралы зерттеулерінде маңызды түсінік берілген деп есептейміз. Сондықтан Д.Б.Еркөнен 0-3 жас аралығындағы балалардың ортақ өмір сүруі, біртұтас мәдени-білім беру кеңістігінде дамып, білім алуы және білім алуы керектігін атап көрсетті. Біз мақалада бұл кеңістікті әлеуметтік-білім беру ортасы ретінде анықтаймыз. Мұғалімдер бұл ортаны мектепке дейінгі жастағы балалармен жасай бастайды, баланың әлеуметтік тәжірибесін кеңейту және оның танымдық аймағын дамыту үшін әлеуметтік ойынды пайдаланады. Үздіксіздік принципін сақтай отырып, оны жүзеге асыру балалардың бастауыш мектепке көшу кезеңінде және баланың қосымша білім беру жүйесінде оқу кезінде осы бағыттағы жүйелі және прогрессивті жұмысты қамтамасыз етеді. Біздің практикалық

тәжірибеміз көрсеткендей, бұл жұмысқа мектепке дейінгі білім берудің инновациялық нысандарындағы маңызды іс-шаралар ықпал етті.

Әдебиеттер:

1. Джиенбаева, В.В. Преемственность дошкольного и начального образования [Текст] / В.В.Джиенбаева // Начальная школа. - № 8. – 2012. – С. 15 – 16.
2. *Диагностика социальной эмпатии* [Текст] / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М.: Изд-во Института Психотерапии. 2002. - С. 21-23.
3. Зимняя, И.А. Педагогическая психология [Текст]: Учебное пособие для ВУЗов. / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2001. – 384 с.
4. Инновации и традиции в начальном образовании [Текст]: сборник материалов Межвуз. Научно-практической конференции молодых ученых 15-22 декабря 2011 г. - Выпуск 2. – М.: МПГУ, 2012. - 74 с.

UDC 37.018.554

THE BENEFITS OF NEW TECHNOLOGY IN LANGUAGE LEARNING

МПФ-21-9к тобының магистранты - **М.С. Ганиева**
П.ф.м., аға оқытушы – **М.М. Исламова**
Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет,
Шымкент қаласы. Қазақстан

Times have changed, teachers have evolved, and we now have a new breed of learning technologists. The first changes began in the classroom itself – new technologies such as overhead projectors, interactive whiteboards, laptop computers and wireless internet have opened up the classroom to the outside world. Teachers who spent their lives managing with a textbook, a tape recorder and a blackboard are now adept at using PowerPoint to present grammar, playing pod casts to practice listening skills, pulling texts off the world wide web to introduce reading skills and perhaps most ground-breaking of all – empowering students by giving them access to a wide range of web-based tools that allow them to publish work and engage with live audiences in real contexts.

And that is just the beginning – because just as technologies have begun to change the way that English is learned in the classroom, even bigger changes seem to be taking place outside it. In fact, the digital revolution in learning now threatens to undermine the classroom completely as a place of study. Learning English through mobile devices gains credibility every day and the increasing popularity and rapidly diminishing cost of tablet devices reinforce this by providing a format that really is capable of delivering courseware

Technology is very much part of language learning throughout the world at all different levels. We are as likely to find it in the primary sector as much as in adult education. Need to make the case for computers to be provided in education, because computers are there in abundance in all their modern forms. We may see traditional computers in labs, teachers and students walking around with laptops , and many people will have a mobile phone in their pocket that is capable of doing rather more than the mainframe computers that started computer-assisted language learning in the 1960s[1].

Using technology can discourage teachers from making use of technology as often as they would want to. It's compounded by the fact that, if these teachers are working in schools, they are faced with classes of learners who may, on the surface at least, appear to be more digitally competent than their teachers are. Learners can therefore challenge their teachers, in ways that put

the latter off using the technologies that could potentially make such a difference to what happens in the classroom. Technology can help learners test their skills.

Innovations in learning technologies for English language teaching, digital technologies are ideally placed to help teachers working with learners, and learners working independently, to do the necessary 'languaging', makes their language development possible. We are talking here about doing things with language rather than just learning about language. Swain argues that learners can't simply develop based on input. We must engage with other people using that language, and try to make meaning together.

Writing as a starting point, technology in the form of word processors and the many other ways we now have of producing text allows us to work at the language. We go through a process of creating and re-creating text until it is fully comprehensible to others and is accurate. We can create a draft, show it to others and, based on feedback, can make changes to improve the text. The tools can also help us by showing that our spelling or grammar needs work, too. Technology makes this much easier, and makes it more likely that learners will engage with the editing process to produce the highest-quality text that they can. This writing can then be displayed for others to look at and comment on.

Trying to find ways for people to do meaningful spoken language practice in a class can be very challenging, particularly if, as a teacher, you lack confidence in your own spoken language skills. Linking the class to other classes around the world, using tools such as video conferencing, can give a reason for a learner to ask a question and then try to understand the response. It might also provide support for the teacher, too. The technology mediates the process, getting language out there and giving feedback that shows whether someone has or hasn't understood what you have said. The benefits of using multimedia environments for teaching and learning:

There is little to add to this in general terms, but it is worthwhile considering the particular advantages afforded to FLT/FLL by the new media[2].

Technology basics. Many freelance teachers teach through Skype. It's the simplest thing to do, as Skype is very stable for audio quality and you simply screen-share your desktop to show PowerPoint presentations or work directly from educational websites. While Skype works for small-scale teaching, you need something more sophisticated for larger groups or getting your school or organization online. Resources and content creation. As for resources, the following sites have wonderful materials if you don't feel like re-inventing the wheel.

Becoming part of a network of teachers which is projected onto a screen. These classes demonstrate the incredible power online teaching has to break through cultural and geographical barriers, offering endless possibilities to both teachers and students alike.

Choosing a platform to communicate with the students. Skype Opens in a new tab/window - is a very useful platform for online teaching. You can have free video or audio conversations with your students, as long as they have a Skype account. You can send files, type corrections and new vocabulary in the message box, and also screen. You and your students need to have a Google+ account to be able to use this platform. You can invite up to ten people. You can open any document that you previously saved to Google Drive Opens in a new tab/window, and add notes or a Google sketchpad, which acts like a whiteboard. You can also add YouTube videos and even use sound effects like clapping or a drumroll. When you first enter, you are prompted to upload the Google talk plug-in, which may take a few minutes. When you set up your course you can also add the cost of the course. Virtual classroom looks very professional and seems to be the most interactive of the free virtual classrooms available. It enables you to upload documents, embed videos and share your screen. You also have a white board and a chatbox, the contents of which can be saved. Once you sign up, you can participate in the free training courses.

Managing your time effectively. The most difficult aspect of being a self-employed teacher is learning to manage your time. As the teacher, you have the ability to invite a student to join you on the website in order to view the lesson material together. When you leave the lesson, the student is no longer able to access the materials. It's a great website and a real-time-saver. The internet is a window

of opportunity for teachers. It enables us to develop, create, share and teach independently, wherever and however we choose.

To teach English through a video screen. Learning English has been traditionally a privilege for those who can afford classes in private language institutes and those who attend private bilingual schools. Teaching English as a second language became mandatory by law. However, the public education system struggles to fulfill its obligation to teach English to every child from first to sixth grade, as there aren't enough teachers.

Learn English Kids Playtime app. Learn English Kids Playtime Opens in a new tab or window- combines games, songs, stories and videos in one place. The stories have subtitles and narrated audio that can be turned on and off. Children can develop speaking confidence in the following stages:

1. Audio and subtitles on – The child can start by listening to the audio and reading the story, joining in when they hear and see familiar words and phrases.

2. Audio off, subtitles on – As they become more confident they can turn off the audio and read the subtitles themselves.

3. Audio and subtitles off – Finally they may choose to turn off the subtitles too and tell the story in their own words, using only the animated images as a prompt.

To help make this journey to independent story(re)telling easier, each video comes with a 'listen' and 'record' activity which allows children to listen to short words and phrases in isolation from the main video. They can also record themselves to compare their pronunciation with that of the narrator. In addition, each pack of videos comes with games that consolidate spelling, vocabulary, grammar or simple comprehension.

Mobile learning: improve your English anytime, anywhere. Mobile devices and apps are changing the way people learn English[3].

Technology and language learning has provided with creative freedom, endless resources and learning materials, and the possibility to teach students from all corners of the globe. The importance of technology in the classroom and e-learning as a platform for teaching. More and more students are using mobile devices to connect to the web. Mobile learning (or m-learning) is the ability to learn anywhere and at any time using a portable electronic device. Mobile learning is less structured than e-learning and in my opinion complements the latter perfectly.

Mobile learning and language development. Our world today is obsessed with doing everything quickly, learning included. Self-study is obviously important in language learning. As little as one hour a week of self-study can boost a student's progress immensely. Yet the majority of my students have chosen to study online due to time restrictions, and in their first lesson, they make it quite clear they have no time for homework.

As the use of mobile technology is increasing, why not offer students the possibility to study anytime, anyplace and at their own convenience through their mobile devices? The students can start with small, realistic homework activities. The students spend just five or ten minutes a day on English. You may introduce them to some of the amazing apps available and encourage them to learn in a mobile way.

Being creative with mobile devices. Choose a few apps and look at some of their educational possibilities: Whatsapp Opens in a new tab or window.- is a mobile messaging app which allows you to exchange messages. Users can create groups, send each other unlimited images, video and audio media messages.

Ideas:

- How about sending your students a short news article or podcast and asking them to send an audio response summarizing it in their own words or giving their opinion?

- Students could send photos with captions to illustrate different tenses. Alternatively they could describe daily habits or routines, or create a set of instructions.

- Students could create a video or audio of themselves making a short business presentation

or reviewing a movie/book or TV show.

Ipadio Opens in a new tab or window.- lets you record up to 60 minutes of high- quality audio. You can then add titles, descriptions, images, and geo-locate your recording before instantly uploading to your ipadio.com account or cross-post to your Twitter, Face book or blog.

Ideas:

- Set a research activity, get students to interview a number of people and record and edit their interview.

- You could record your lesson and send it to students that were absent.

- Create a revision podcast and send it to your students.

- Students could create a short story or poem with photos and audio.

Closed Face book- can be a great way of communicating with your students. Students can share ideas, opinions and homework projects.

Ideas:

- Post quizzes and grammar tips.

- Get students to share book reviews.

- Brainstorm ideas about different topics.

- Have a different theme each week and get students to share songs, pictures and quotations connected to the theme.

- Generally create a place for students to interact with you and with each other outside of the classroom[4].

To conclude, by supplying the students with easily accessible tools for studying 'on the go', you can enable them to incorporate self-study into their busy lives, accelerating their progress and guaranteeing better results.

This is an assumption related to the problem of General Linguistics. Scientific forecasting is based on a communicative direction. Its justification depends on the research carried out on individual languages. We believe that considering the existing functions of individual language units related to the orientation of the speaker will help to draw scientifically based conclusions about the structure and content of speech.

In each speech context, the relationship of speech situation indicators to the composition of the conversation content changes. Understanding the content of a conversation depends on non-linguistic factors. Language factors include: 1) completeness of the text, 2) correct use and interrelationship of words, and non- language factors include conditions that ensure that the content of the conversation corresponds to reality. The conditions that determine the content of a conversation are called presupposition.

In Kazakh linguistics, the problem of the subject and the human factor is considered in different directions. First, the role of humanity in its origin related to the history of the language, the reflection of the external world in the language, the relationship between objectivity and subjectivity (denotative - connotative) in the language is studied, and secondly, the relationship between the subjective worldview of individual authors and the objective reality of society, revealing the image of the author in reflecting the specifics of the target styles of the literary language at each level of the language (this applies to the fiction style in Kazakh linguistics) is one of the principles that should be based on the study. In the latter direction, the peculiarities of the use of words by poets and writers are considered within the framework of methods and methods of image creation, and the author's orientation has recently become considered as a factor in the formation of the influencing function of language in the activity of a motor nature. Third, the speech subject attracted the attention of scientists associated with the consumption of language, compliance with language norms, and improving speech culture.

Film gives a visual context. The 'visuality' of film makes it an invaluable language teaching tool, enabling learners to understand more by interpreting the language in a full visual context. Film assists the learners' comprehension by enabling them to listen to language exchanges and see such

visual supports as facial expressions and gestures simultaneously. These visual clues support the verbal message and provide a focus of attention.

Variety and flexibility. Film can bring variety and flexibility to the language classroom by extending the range of teaching techniques and resources, helping students to develop all four communicative skills. For example, a whole film or sequence can be used to practice listening and reading, and as a model for speaking and writing. Film can also act as a springboard for follow-up tasks such as discussions, debates on social issues, role plays, reconstructing a dialogue or summarizing. It is also possible to bring further variety to the language learning classroom by screening different types of film: feature-length films, short sequences of films, short films, and adverts.

Given the benefits of using film in the language learning classroom, it is not surprising that many teachers are keen to use film with their students, and an increasing number of them are successfully integrating film into the language-learning syllabus. Until quite recently it was difficult to find pedagogically sound film material to help students improve their language through watching film, and teachers had to spend many hours creating their own materials. However, with the advent of the internet there is now a wealth of online resources for both language teachers and their students. With so many resources, it's sometimes difficult for teachers to see the wood for the trees.

There are also some deviations in the use of deixis that refer to speech situations. For example, he said that tomorrow, now, we use the words not directly referent, but in a general indefinite limit: now we are going to the village. The child will grow up now. Tomorrow is the exam. From these students tomorrow there will be well-known specialists. We arrived (1 person arrived). Here, the pragmatic meaning of a word can be divided into two categories: direct reference and pragmatic, which are related to a specific speech situation.

The theory of the origin of structural categories of language is also being developed as the speech situation is covered in speech. The reflection of speech in the content and structure of speech is associated with the process of cognition, thinking characteristic of the speaking person. In the course of searching for answers to the question of what factors the speaker pays special attention to in the situation "speech", how it is expressed in speech, a new assumption was formed about the types of language construction. This is due to the orientation of the speaker. The structure and content of the conversation is focused either on the speaker himself, or on the listener, or on the situation of the speech. P. V. Durst-Anderson notes that the grammatical construction of languages is based on one of three orientations: "our theory is based on the conclusion that the speech situation is determined in the human consciousness by three different conditions.

Using computer during English lessons increase significantly academic process intensively. Computer teaching assimilates a large amount of material, than it was acquired using traditional teaching conditions. Besides material in using computer is acquired more substantially. Computer supplies multisupporting, that is current, intermediate, total academic process control. Computer supplies multisupporting control of academic process that is current intermediate, total. Using the computer control of quality students' knowledge to achieve the large objectiveness of valuation. Besides, computer control considerably economizes academic time, as it checks students' knowledge simultaneously [6].

Favorable possibilities make computer for organizing students' individual work at the English lesson. Students can use computer to learn separate themes and also to self-control acquired knowledge, to be able to revise any tasks, to get right answer and at the end automatization of forming skills. At the elementary stage of teaching English, in the process of setting aims and tasks introducing . know ledge able activity of students teacher participates spontaneously. Spontaneous setting tasks to students are realized by computer. Of course, teacher must take active part in forming teaching programs, defining spontaneous action of students to decide this or that task. But in realization of the most important psychological pedagogical function of teaching- selfing and acquiring students, aims and tasks in academic perceptual activities in computerizing conditions pungent deficit is possible by spontaneous communication between teacher and student, teacher's alive words.

The current analysis showed that in pedagogical science, especially in the practice of domestic university teaching, the capabilities of learning software, including multimedia technology, are underestimated. This is due primarily to complexity and insufficient development of a theory of the concept of multimedia technology as a didactic tool.

References

- 1 Barker, James L. On The Mortality of Language Learning Methods. Speech Nov. 8 2001. <http://www.didascalie.be/mortality.htm>, 2017.
- 2 Harmer, Jeremy. The Practice of English Language Teaching. 3rd Edition. Essex: Pearson Education Ltd., 2016.
- 3 Asher, James. Principles and Practice in Second Language Acquisition. New York: Pergamon Press.,2017.
- 4 Doggett, G. "Eight Approaches to Language Teaching." Center for Applied Linguistics, Wash.,2016.
- 5 D.C Krashen, S. "The Input Hypothesis." *Current Issues in Bilingual Education*. Ed. James Alatis. Washington, D.C: Georgetown UP., 2018.
- 6 Terrell, T.D. "A Natural Approach to Second Language Acquisition and Learning." *ModernLanguageJournal*, 2018.

UDC 37.018.554

MOBILE TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO NON-LINGUISTIC MAJOR STUDENTS

МПФ-21-9к тобының магистранты - **М.С. Ганиева**
п.ғ.м., аға оқығушы - **М.М. Исламова**
Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет,
Шымкент қаласы. Қазақстан

The main direction in the language policy of Kazakhstan is the trinity of languages. The trilingual language is the key to the future education of the youth of Kazakhstan. The main goal of our country today, which aims to enter the category of highly developed countries in the world, is to educate a competent, conscious generation it's a matter of fact. Along with the spiritual development of the people of Kazakhstan, this idea is a separate direction of our domestic policy. The people of Kazakhstan should be recognized in the world as a cultured country that uses three languages.

Representatives of the Kazakh diaspora are registered and trained as students of the preparatory department. When preparing them for comprehensive testing, effective ways of using various educational methods and innovative technologies are considered.

Currently, most of the students of the preparatory department are from Uzbekistan. In the following years, when passing a comprehensive test for admission to the university, students got acquainted with the textbook of the Kazakh language from secondary school. Currently, there are many difficulties in writing. Because the Cyrillic script is not familiar to them. In order to fill these gaps, we will retrain the alphabet and teach it to read and write competently. In the initial lessons, we write syllabic dictation consisting of several words daily, then write Terms, creative dictation, learn and learn texts. Remember the words given in the last lesson of the dictionary dictation it is better to keep a diary for the purpose of leaving. Gradually, the task is given to distinguish the root and appendages of words. Poems, proverbs and sayings that can be memorized in auditory dictation we learn to write and find mistakes in each other. We will also train you in the ability to read quickly. In addition to the Kazakh language, conditions have been created for simultaneous study of Russian and English. That is, combined language learning has been established.

English is the language of world business, and mastering it will be the key to getting to know the world for young people. Knowledge of the English language opens up endless opportunities for our young people. It is a guarantee of globalization. "Information technology in the advanced modern era, almost every day the English language boldly enters the languages of the peoples of the world through new words and concepts. We should not be left out of this process." "Trilingualism is a phenomenon of the use of three different languages in the process of communication between a specific person, collective, and people in a particular society, if necessary," B. Khasanovich said.

With the development of technology, distance learning is becoming increasingly popular in students' education. Some people hold the opinion that the advantages of distance learning will result in the disappearance of regular schools. First of all, learning at school ensures students study efficiency. In other words, schools create a learning atmosphere which can help students to concentrate on their study. Besides, teachers can communicate with students and try to make sure each student can understand what they said. Compared with learning at school, distance learning could divert attention from learning for students to focus on computer games.

In addition, students' teamwork spirit can be cultivated by schooling. It means students can share their own opinions in group which can help them make a deeper impression of what they are learning. Moreover, students will participate

in some activities to learn how to cooperate with each other. Take sports meeting

as an example, students can take part in the relay race. If they want to win the race, they will collaborate well with other students. Indeed, it is undeniable that distance learning can bring us some benefits that cannot be obtained through school education. For instance, it is easier to access information.

In our time, no one is surprised that English is a common language of communication for everyone. About one and a half billion people around the world speak English, and so many are still learning English. In addition, the official language of 88 countries of the world is English we know that all international conferences and competitions are held in English. After all, English will undoubtedly help you become even more professional and in demand.

New pedagogical technologies are of great importance for the development of the child as a mature person. And the distributor of this new technology, the teacher, the systematic user in his creative work, the propagandist is the teacher. If you can think in a new way, you are a teacher. Therefore, great demands are placed on the person who introduces and distributes new technologies.

The task set by teachers is to constantly improve teaching methods. Each pedagogical technology is necessary for the self - development of the individual, increasing his own creative abilities create favorable conditions for the formation of skills and abilities includes the necessary objective methodological capabilities.

In accordance with the requirements of the society, there is a common approach to teaching foreign languages. The task is to teach the language in a communicative direction. Purpose in it - students can only express their thoughts freely, even if it is simple learning to communicate and exchange views, not to limit themselves, because Universal Education the main purpose of all education provided in a secondary school is to teach students improving the ability to speak a foreign language.

In recent years, new teaching of a foreign language has gained a high rate. The responsibility of teachers in the design of the lesson creates an opportunity for students to communicate effectively in a foreign language. In a short time, they can achieve great success with the help of new technologies. The introduction of innovative technologies in the traditional learning process allows teachers and students to improve traditional forms and methods, as well as new ones, in particular: trainings, round tables, press conferences, etc. The qualification of teachers is reflected in the development of situations in their pedagogical communication, in which both teachers and students have the opportunity to choose and observe. Innovation is not only the introduction of innovations, but also the ability to apply the new to the traditional educational process.

The problem of using new information technologies in the educational process is one of the most urgent. If the goal of teaching a foreign language is to form the subject's skills of intercultural communication, then the use of new information technologies in teaching a foreign language is a necessity arising from the goal of teaching a foreign language.

In informatization of the educational process, it is possible to solve the following methodological and pedagogical tasks: access to large-scale information in education; increased motivation to learn; independent work; self-control, etc.

Personal improvement (development of intellectual abilities, aesthetic education, the ability to engage in research work, the formation of Information Culture, etc.), implementation of a social order (formation of computer skills, training of a specialist in a particular field, etc.), improvement of educational work (improving the quality and effectiveness of education, ensuring the motivation of cognitive activity, deepening interdisciplinary contacts, etc.

The issue of using the internet in foreign language lessons using computer technologies will be discussed. Based on the use of the globalized internet system, it is possible to form the skills of language learners in all four forms of word activity, using the materials of the system will allow them to form reading, writing skills and enrich their vocabulary. Using the internet, the language learner can communicate with representatives of the country.

Increasing students' motivation to learn a foreign language is based on their participation in the following events: debates, competitions, Olympiads, etc.

The term "internet" comes from the English word "international net", which means "International Communication". Through the internet, a language learner can get in direct, direct contact with a language representative, and in a foreign language lesson, you can create a real model of communication by connecting to the Internet. Using language as a means of communication in a natural language environment, language learners get used to responding quickly to pronunciations spontaneously, using various language formulas.

The use of the following information resources and resources of the internet system in a foreign language lesson will be the only effective one:

- e-mail (e-mail), teleconferencing, video conferencing;
- the ability to disclose personal information or, in other words, the Web
- private output to server;
- information directories (Yahoo, InfoSeek/ UltraSmart, Galaxy) search engine (Alta, Vista, HotBob, Open Text), in-system conversation (Chat).

Working with a computer in a foreign language lesson, students also get psychological benefits. In particular, the lack of direct participation of the teacher, who gives an assessment of each work performed by students, indicating the mistake made by them on the basis of repetitions, that is, without approving the result of the work or saying goodbye to a certain extent, ensures that students work independently and have self-confidence. This should not lead to the concept of denying the teacher's place in a foreign language lesson.

On the contrary, the teacher is the only subject of language learners who, as an individual, can perform their tasks and create a socio-psychological situation that determines the results of their work.

Currently, the communicativeness, interactivity, and authenticity of teaching a foreign language dominate the cultural context of the language learning process. These positions create prerequisites for the development of intercultural competence as a component of the ability to communicate. In traditional teaching of a foreign language, language learners are limited only to performing language exercises and memorizing the necessary material. That is, it will look like this: "vocabulary + required structure = language".

However, limiting yourself to memorizing the language structure does not allow you to fully master the language as a means of communication. To teach language communication in a foreign language, it is necessary to create realistic life situations. It creates conditions for students to master the necessary material and form appropriate behavior. The internet system is of great importance in solving this problem.

Let us also describe the traditional foreign language lesson. In most cases, in the process of teaching a foreign language, the teacher controls the game of the student, that is, rather than directing or directing, he moves to a managerial position. This activity, as psychologists have shown, inhibits the thought process of students. For example, a round table, a discussion issue, is prepared by the teacher himself, gives a plan, and requires the student to rely solely on it in his speech. That is, the individual is not given freedom to express his thoughts.

Increasing students' motivation to learn a foreign language is based on their participation in the following events: debates, competitions, Olympiads, etc.

Without understanding the problem, without obtaining the necessary information, without being able to come up with a creative approach to solving the problem, the student cannot have the ability to generalize, formulate and express interesting opinions in their own way. And in solving the problem, it is very important to express new thoughts and valuable opinions. "I'm not sure," he said, "but I'm not sure." Indicators of the effectiveness of the technology of teaching a foreign language are:

- Taking into account the moral, psychological, intellectual and age characteristics of students.
- Creating a positive mood for reading.
- Establishing the principle of exchange of words, scientific communication and partnership between the teacher and the student.
- Increasing the activity of students by increasing the level of memory and creativity.
- Extensive launch of the multimedia and other technical arsenal for mastering training.
- The final result of students' satisfaction with the future by the end of classes.

There are three different types of educational technologies. They are traditional, innovative and informative. The main thing is not the totality of the technology, but its degree. They improve the professional skills of students in mastering the language through their independent search using computer technology, using various sources of information, resources. New information technologies include the introduction, storage and transmission of various information by electronic means. According to the specifics of their use in the educational process, they can be grouped as follows:

Computer training programs (electronic textbooks, simulators, tutors, laboratory exercises, test system). According to multimedia technology, the training system is carried out using a computer, video equipment, and an optical disk set. Intellectual and expert system. Formation of a database of information sets. Telecommunications facilities that combine e-mail, teleconferencing, and regional communication systems. Electronic libraries. These technologies are developing faster in the field of education than their use. More and more e-mails are used in higher education institutions.

Currently, the most common methods of computer video conferencing include audio information exchange, video information exchange, virtual audit boards, keyboards with thematic information, file exchange, and multilateral conferences. These technologies are the property of a student who has a significant knowledge of the English language. After all, these materials are provided only in English. The computer system is a means of improving the educational process. However, information related to learning on the Internet is rare, scarce, and not systematized. Management of the educational process through intermediate communication is carried out by receiving materials, sending them by e-mail, copying course and thesis papers, and exchanging interactive messages. Today, these technologies are of new development importance than training.

However, the desire to learn a foreign language through the use of various information flows will help future medical students develop comprehensively and become competent specialists. The acquisition of technical knowledge by students with the acquisition of a foreign language in accordance with the Professional Program is due to the constant increase in their readiness, search for this purpose, using technological information and pedagogical technologies on a systematic basis. The new pedagogical technology allows students to individually focus on learning a foreign language and take into account their communication skills during training. The difference between

technology and methodology is that the design of learning is aimed at scientifically substantiating learning, and not at summarizing the experience.

The technology is based on the stability of the result. Pedagogical technology from the point of view of personal business, regardless of the state and various factors of learning to clarify the property of didactic knowledge to master science through the use of empirical innovations in the educational process to achieve high results. To do this, it is necessary to improve the content of training, the method, the form of Organization of the educational process, and the manual.

Researchers of the problems of internet technology emphasize that any pedagogical technology is informational. Information technology is distinguished by the widespread use of computer technologies in the educational process. The use of new information technologies in learning satisfies the basic principles of basic pedagogical technology. The use of new pedagogical and telecommunications technologies in the study of a foreign language as a career guidance is an innovative form of education improvement today.

Pedagogical technology refers to the joint technological activity of teachers and students in order to improve the quality of learning and achieve project results.

The learning process is also related to the socio-economic and political conditions of society's development, the actions and vital needs of people, the achievements of modern scientific and technological progress, and the requirements for the student's personality, which are increasing every day. The learning process depends on the movement of students on the path of knowledge, striving for deep, firm and accurate knowledge. The learning process is the solution of educational tasks for students in the course of purposeful interaction between the teacher and students. The learning process is part of a holistic pedagogical process. Learning is a two-way process in which the interaction of the teacher and students is carried out.

In interactive learning, the teacher plays the role of a consultant, partner when conducting classes. And the group learns to build a dialogue by actively supporting each other. A third can also intervene in the conversation of two students. He can also be a student of the opposite group. Since he is from the opposite group, he can also enter an interview with his question or with a new source on a topic that was not mentioned in the interview of two students. This is what polylogue says. This accelerates the acquisition of knowledge and helps to overcome the difficulties encountered. Interactive method-the immersion of the teaching method into interaction (the presence of student activity above the activity of the teacher). The interactive method is to maximize the interaction between teacher and student. Today, interactive learning, which is included in the series of methods and techniques of new technologies, attracts the attention of methodological Sciences. Because this method forms the following habit skills in the student:

- the student feels bold and free. The students are interested in the subject they are studying. That is, the desire to learn for your own needs increases;
- when speaking on a topic assigned to him, he learns to think, search, work creatively, and even focus all his intuition and feelings on a particular problem;
- students learn to act in groups and in pairs.

In a lesson conducted in this way, the teacher can pay individual attention to each student. Because each student has a task that is assigned only to him personally. Here, each student strives for the effectiveness of their work. At the same time, they work as a group and as a couple, so they strive to have enough joint activities.

Therefore, students with low education receive assistance from the best students in some places in the course of completing the task, and the best students provide assistance to their partner so that the group does not lag behind in action. In this way, interactive learning teaches students to solve problems together. Working together is easy, fun, and effective.

In conclusion, only when the number of tasks aimed at creativity and self-activity increases, we can prepare students for the full-fledged representatives of the younger generation, who can express their opinion, prove it, have their own vision of life, are constantly in search, can contribute to the development of society, are awake, inquisitive, engaged in independent creative work. Let the educated youth of Kazakhstan take a special place among the advanced countries of the world.

References

- 1 Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. Prentice Hall, 2018.
  - 2 Nunan, David. Communicative tasks and the language curriculum. TESOL Quarterly 25(2),2106.
  - 3 Nunan, David. Important Tasks of English Education: Asia-wide and Beyond. The Asian EFL Journal Vol7(3), 2016.
  - 4Bax, S. Teaching Methodology. Center for Applied Linguistics Digest. Retrieved Sept. 27. 2016.
  - 5 The end of CLT: a context approach to language teaching ELT J., 2017 .
  - 6 Harmer, J. Popular culture, methods, and context ELT J., 2017.
- UDC 37.018.554

UDC 37.018.554

TEACHING VOCABULARY – THE BASIS FOR FORMING FOUR MAIN SKILLS

ПФ-21-9к тобының білім алушысы - **Б.Қ. Жаманбай**
ПФ-21-9к тобының білім алушысы - **А.Қ. Оразбай**
П.ғ.м., аға оқытушы - **М.М. Исламова**
Жұмабек АхметұлыТашенев атындағы университет,
Шымкент қаласы. Қазақстан

To know a language means to master its structure and words. Thus, vocabulary one of the aspects of the language to be taught in school. The problem is what words and idioms pupils should retain. It is evident that the number of words should be limited because pupils have only 2-4 periods a week; the size of the group is not small enough to provide each pupil with practice in speaking; schools are not yet fully equipped with special laboratories for individual language learning. The number of words pupils should acquire in school depends wholly on the syllabus requirements. A word is a more complex phenomenon than at first it might appear.

How words are learned without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed' .If you spend most of your time studying grammar, your English will not improve very much. You will see most improvement if you learn more words and expressions. You can say very little with grammar, but you can say almost anything with words!' What does it mean to “know” a word? Knowing a word means:

- having the ability to recognize it in its spoken and written forms;
- knowing its different meanings;
- knowing its part of speech, eg. a noun, a verb;
- being able to pronounce it properly;
- being able to use it correctly within a sentence in an appropriate grammatical form;
- for technical words, recognizing it in context being able to recognise different types of

English.

The later are determined by the condition and method used. For example, experiments have proved that the use of programmed instruction for vocabulary learning allows us to increase the number of the words to be learned since pupils are able to assimilate them while working independently with the programme.

A. Vocabulary: what should be taught

1. Form: pronunciation and spelling
2. Grammar
3. Collocation
4. Aspects of meaning (1): denotation, connotation, appropriateness
5. Aspects of meaning (2): meaning relationships

6. Word formation

B. Stages in teaching vocabulary

1. Presenting new vocabulary

2. Retention of words[1].

Vocabulary is the knowledge of words and word meanings. As Steven Stahl puts it, "Vocabulary knowledge is knowledge; the knowledge of a word not only implies a definition, but also implies how that word fits into the world".

Vocabulary knowledge is not something that can ever be fully mastered; it is something that expands and deepens over the course of a lifetime. Instruction in vocabulary involves far more than looking up words in a dictionary and using the words in a sentence. Vocabulary is acquired incidentally through indirect exposure to words and intentionally through explicit instruction in specific words and word-learning strategies. There are four components of an effective vocabulary program:

1. Wide or extensive independent reading to expand word knowledge

2. Instruction in specific words to enhance comprehension of texts containing those words

3. Instruction in independent word-learning strategies, and

4. Word consciousness and word-play activities to motivate and enhance learning

Vocabulary is one of the aspects of the language to be taught in school. It is evident that the number of words should be limited because pupils have only two-four periods a week. It depends wholly on the syllabus requirements. The latter is determined by the conditions and methods used. The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of teaching and learning a FL in school.

Principles of selecting vocabulary have been worked out. The words selected should be:

1. Frequently used in the language.

2. Easily combined

3. Unlimited from the point of view of style

4. Included in the topics the syllabus sets

5. Valuable from the point of view of word-building[2].

The number of words and phraseological units the syllabus sets for a pupil to assimilate is 800 words.

The analysis of the words within the foreign language allows us to distinguish the following groups of words: concrete, abstract and structural.

Words denoting concrete things, actions and qualities are easier to learn than words denoting abstract notions. Structural words are the most difficult for Russian-speaking pupils. The teacher should bear this in mind when preparing for the vocabulary work during the lesson.

Rules:

1. Introduce words in sentence patterns in different situations of intercourse.

2. Present the word as an element, i.e. in a sentence pattern first. Then fix it in the pupils' memory through different exercises in sentence patterns and phrase patterns. In teaching pupils vocabulary to the ear and the organs of speech should take an active part in the assimilation of words. Pupils should have ample practice in hearing words and pronouncing them not only as isolated units but in various sentences in which they occur.

3. While introducing a word pronounce it yourself in context, ask pupils to pronounce it both individually and in unison in a context, too.

4. In teaching words it is necessary to establish a memory bond between a new word and those already covered[4].

Vocabulary: what should be taught

1. Form: pronunciation and spelling

The learner has to know what a word sounds like (its pronunciation) and what it looks like (its spelling). These are fairly obvious characteristics, and one or the other will be perceived by the learner when encountering the item for the first time. In teaching, we need to make sure that both these aspects are accurately presented and learned.

2. Grammar

The grammar of a new item will need to be taught if this is not obviously covered by general grammatical rules. An item may have an unpredictable change of form in certain grammatical contexts or may have some idiosyncratic way of connecting with other words in sentences; it is important to provide learners with this information at the same time as we teach the base form. When teaching a new verb, for example, we might give also its past form, if this is irregular (think, thought), and we might note if it is transitive or intransitive. Similarly, when teaching a noun, we may wish to present its plural form, if irregular (mouse, mice], or draw learners' attention to the fact that it has no plural at all (advice, information]. We may present verbs such as want and enjoy together with the verb form that follows them (want to, enjoy -ing), or adjectives or verbs together with their following prepositions (responsible for, remind someone of).

3. Collocation

The collocations typical of particular items are another factor that makes a particular combination sound 'right' or 'wrong' in a given context. So this is another piece of information about a new item which it may be worth teaching. When introducing words like decision and conclusion, for example, we may note that you take or make the one, but usually come to the other; similarly, you throw a ball but toss a coin; you may talk about someone being dead tired but it sounds odd to say dead fatigued.

Collocations are also often noted in dictionaries, either by providing the whole collocation under one of the head-words, or by a note in parenthesis.

4. Aspects of meaning (1): denotation, connotation, appropriateness[3].

The meaning of a word is primarily what it refers to in the real world, its denotation; this is often the sort of definition that is given in a dictionary. For example, dog denotes a kind of animal; more specifically, a common, domestic carnivorous mammal; and both dank and moist mean slightly wet.

A less obvious component of the meaning of an item is its connotation: the associations, or positive or negative feelings it evokes, which may or may not be indicated in a dictionary definition. The word dog, for example, as understood by most British people, has positive connotations of friendship and loyalty; whereas the equivalent in Arabic, as understood by most people in Arab countries has negative associations of dirt and inferiority. Within the English language, moist has favourable connotations while dank has unfavourable; so that you could describe something as 'pleasantly moist' where 'pleasantly dank' would sound absurd.

A more subtle aspect of meaning that often needs to be taught is whether a particular item is the appropriate one to use in a certain context or not. Thus it is useful for a learner to know that a certain word is very common, or relatively rare, or 'taboo' in polite conversation, or tends to be used in writing but not in speech, or is more suitable for formal than informal discourse, or belongs to a certain dialect. For example, you may know that weep is virtually synonymous in denotation with cry, but it is more formal, tends to be used in writing more than in speech, and is in general much less common.

5. Aspects of meaning (2): meaning relationships

How the meaning of one item relates to the meaning of others can also be useful in teaching. There are various such relationships: here are some of the main ones.

- Synonyms: items that mean the same, or nearly the same; for example, bright, clever, smart may serve as synonyms of intelligent.

- Antonyms: items that mean the opposite; rich is an antonym of poor.

- Hyponyms: items that serve as specific examples of a general concept; dog, lion, mouse are hyponyms of animal.

- Co-hyponyms or co-ordinates: other items that are the 'same kind of thing'; red, blue, green and brown are co-ordinates.

- Superordinates: general concepts that 'cover' specific items; animal is the superordinate of dog, lion, mouse.

- Translation: words or expressions in the learners' mother tongue that are (more or less) equivalent in meaning to the item being taught[4].

Besides these, there are other, perhaps looser, ways of associating meaning that are useful in teaching. You can, for instance, relate parts to a whole (the relationship between arm and body); or associate items that are part of the same real-world context (tractor, farmer, milking and irrigate are all associated with agriculture].

All these can be exploited in teaching to clarify the meaning of a new item, or for practice or test materials.

6. Word formation[5].

Vocabulary items, whether one-word or multi-word, can often be broken down into their component 'bits'. Exactly how these bits are put together is another piece of useful information - perhaps mainly for more advanced learners.

You may wish to teach the common prefixes and suffixes: for example, if learners know the meaning of sub-, un- and -able, this will help them guess the meanings of words like substandard, ungrateful and untranslatable. They should, however, be warned that in many common words the affixes no longer have any obvious connection with their root meaning (for example, subject, comfortable. New combinations using prefixes are not unusual, and the reader or hearer would be expected to gather their meaning from an understanding of their components: ultra-modern, super-hero.

Vocabulary knowledge is not something that can ever be fully mastered; it is something that expands and deepens over the course of a lifetime. Instruction in vocabulary involves far more than looking up words in a dictionary and using the words in a sentence. Vocabulary is acquired incidentally through indirect exposure to words and intentionally through explicit instruction in specific words and word-learning strategies.

References

1. Gez N.I., Lyakhovitsky M.V., Mirolyubov A.A. Methods of teaching foreign languages in primary school. – M.: Higher School, 1992
2. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. – M.: Enlightenment, 1991
3. Passov E.I. Foreign language lesson.-M.: GLOSS-PRESS, 2010
4. Rogova G.V., Rabinovich F.M., Sakharova T.E. Methods of teaching a foreign language in secondary school. - M.: "Astrel", 2018. - 290 p.
5. Passov E.I. Fundamentals of communicative methods of teaching foreign language communication. - M.: Russian language, 1994. - 275 p.

UDC 80/80 (075.8)

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ТІЛГЕ ЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕР

ПФ-21-9к тобының білім алушысы - **М.Б. Сейіл**
ПФ-21-9к тобының білім алушысы - **А.М. Бейбітханова**
П.ғ.м., аға оқытушы - **М.М. Исламова**
Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет,
Шымкент қаласы. Қазақстан

Кірме сөздер - тіларалық қарым-қатынас нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер: сөздер, сөз тіркестері, жұрнақтар т. б. Көбінесе белгілі бір жаңа ұғым-түсініктің атауы болып келетін кірме сөздер «шет тіл сөздері», «интернационал сөздер», «варваризмдер», «калька» сияқты түрлерге сараланып зерттеледі. Кірме сөздердің

кейбірінің түр-тұлғасынан, дыбысталуынан қай тілдің еншісіне жататыны белгілі болып тұрса, ал ертеден қолданылып, тілге әбден сіңісіп кеткен кірме сөздің қайсы бірінің түп төркінін айқындау үшін арнайы этимологиялық зерттеулерге жүгінуге тура келеді. Мысалы, тіліміздегі заң-закон қос сөзінің заңы - орыс сөзі екені баршамазға белгілі, ал төл сөзіміздей болып кеткен заң болса - ерте замандарда қытай тілінен ауысқан лексема.

Тіл қарым-қатынас құралы. Қарам-қатынас нәтижесінде бір тілден екінші тілге сөздер кіреді. Сондықтан кірме сөзсіз «таза» тіл жоқ. Әр халықтың сөз байлығы – оның ұзақ ғасырлар бойы басынан кешірген өмірінің, іс-әрекетінің, ақыл-ой жұмыстарының тілдегі көрінісі. Тілдегі сөздер халықтың қарым-қатынас қажетін өтеу үшін жұмсалады. Сөз – адамдардың айналадағы объективті шындықты, заттар мен құбылыстарды, іс-әтекетті, сан-сапаны айырып тани білгенінің көрінісі [1].

Көптеген сыртқы жағдаятқа байланысты тіл-тілге «жаңа сөздер» еніп отырады. «Жаңа сөздер» дегеніміз белгілі кезеңдерде пайда болған, қолданысқа түскен жаңа зат, жаңа ұғым атаулары, жаңа сөз тіркестері, мағынасы жаңарған, яғни мағынасы ауысқан немесе қосымша мағыналық реңкке ие болған бұрынғы сөздер, сондай-ақ тілде жиі еркін қолданыла бастаған бөгде тілдік сөздерден құрылады. Бұларды лингвистикалық жаңа бірліктер деп те атайды. Тілдегі «жаңалық» деген ұғымды білдіретін құбылыстар екіге бөлініп қарастырылып жүр: бірі – лексикалық бірліктер: жаңа сөздер, тіркестер, морфологиялық жаңа түзілімдер, екіншісі – грамматикалық жаңа тәсілдер. Жаңа сөздерді қолданысына қарай бөліп-бөліп тану керек:

а) қалың көпшілік қолданатын, яғни бұқаралық ақпарат құралдары – күнделікті баспасөз, радио-телехабарлар, көпшілік қолды білім-ғылым әдебиеттері, оның ішінде мектеп оқулықтары мен оқу құралдары жиі пайдаланатын сөздер және

ә) қоғам өмірінің әртүрлі тұстарында: ғылымда, шаруашылық пен өнеркәсіп салаларында, өнерде және тағы басқаларында арнаулы мамандар мен кәсіпкерлер пайдаланатын және қолданыс шеңбері тар (шағын) сөздер.

Олар әр алуан құрал-жабдықтар аттары, конструкторлық-инженерлік атаулар мен осы салалардағы іс-әрекеттерді атайтын сөздер болып келеді. Алдыңғы топтағы жаңа сөздерді орыс және еуропа халықтары тілдерін зерттеушілер бірнеше салаға бөліп қарастырады.

Белгілі бір халықтың қоғамдық, шаруашылық, мәдени тұрмысы неғұрлым күрделі болса, соғұрлым оның тіліндегі сөздік құрам да бай болады деген тұжырым бар [2].

Ағылшын тілінен еңген сөздерді англицизмдер деп атайды. Англицизмдер – қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер мен сөз тіркестері, фразеологиялық оралымдар.

Соңғы 20-30 жыл бедерінде англицизмдер қазақ тіліне қарқынды әрі үлкен көлемде енгені соншалық, лингвистер оларды ағылшын – қазақ билингвизм құбылысы деп атап жүр. Бұл мәселені біріншіден, қоғамдағы ашық халықаралық қарым-қатынас пен, ағылшын тілінің халықаралық тіл ретіндегі мәртебесінің өсуімен байланыстыра қараған жөн.

Сөздердің жаңа заттар немесе жаңа ұғымдармен бірге ену құбылысы тіл-тілде сөз алмасудағы басты және дағдылы құбылыс болып саналады. Тіл-тілдің лексикасында ауызша енген кірме сөздер де, жазбаша енген кірме сөздер де бар. Ауызша түрде енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне байланысты зат атаулары болып келеді. Мұнымен бірге олардың ішінде мәдениетке байланысты ұғымдардың да атаулары болады.

Ауызша енген кірме сөздерге тән ерекшелік сол – олар қабылдаушы фонетикалық заңдарына, орфоэпиялық ерекшеліктеріне бағынып, соған сәйкестендіріледі.

Жазбаша немесе кітаби кірме сөздер көбінесе ғылыми–техникалық, әдебиет пен өнер т.б. арқылы енген және солардың белгілі бір саласына бейімделіп қолданылатын сөздер болып табылады. Шет тілдерден енген сөздер уақыт озған сайын әбден кірігіп, фонетикалық, грамматикалық және семантикалық жақтан игеріліп, сіңісіп кетеді. Англицизмдердің қабылдаушы тілдің грамматикалық заңдарына бағынып игерілуі қабылдаушы тілде олардың грамматикалық формасының мағынасы сақталынбауынан айқын көрінеді. Мысалы, ағылшын тілінің *рельс* деген сөзі ағылшынша көптік жалғаулы сөз болғанмен (ағылшын тілінде

жекеше түрі – rail, көпше түрі – rails), қазақ тілінде жекеше түрінде ұғынылып, көпше түрде қолдану қажет болғанда, оған көптік жалғауы жалғанады (қазақша – рельстер).

Кейде шет тілдік сөздер мен сөз тіркестері тілден тілге аударылғанда, олардың құрылысы сақталып аударылады да, солардың үлгісі бойынша сөздер мен сөз тіркестері жасалады. Шет тілдік сөздер мен сөз тіркестерінің үлгісі бойынша жасалған, олардың құрылысының көшірмесі болып табылатын сөздер мен сөз тіркестері калька деп аталады. Кейбір тұрақты сөз тіркестері де, баламасы болмаған жағдайда, калька жолымен аударылады[3].

Англицизмдердің енуі, сондай-ақ кейде оларды жолымен аударып алу қабылдаушы тілдің сөздік құрамын толықтырып байытады. Қазақ тілінің, лексикасы ағылшын тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздермен толығып, оның аумағы кеңейді. Белгілі бір тілдің сөздік құрамы, ең алдымен, сөз тудырудың сан алуан тәсілдері арқылы сол тілдің ішкі мүмдіктерінің есесінен, бұрыннан бар сөздерден туынды сөздер жасаудың есесінен дамып байыса, сонымен қатар басқа тілдерден жаңа сөздердің енуі арқылы да толығып отырады.

Көптеген тарихи жағдайларға байланысты қазақ тіліне шетел тілінен кірген сөздердің ауысуы дәнекер тіл орыс тілі арқылы жүзеге асады. Шетел тілінен енген сөздер ғылым мен әртүрлі халықаралық деңгейде іске асып жатқан шаралардың негізінде көптеп енуде. Бұл туралы А. Исланова «Шетел сөздердің белгілері мен деректері» атты еңбегінде атап, жұмыс барысында қазақ тіліне енген шетел сөздеріне толық сипат береді. Англицизмдерді дыбыстық құрамдық өзгерістерімен орыс тілі арқылы қабылдаймыз.

Англицизмдер лексикалық және семантикалық болып екіге бөлінеді. Лексикалық англицизмге жаңа ұғымдардың тууымен бірге пайда болған жаңа терминдер жатса, семантикалық англицизмдер деп сөзбе-сөз аудару арқылы төл сөзге қосылған жеке мағынаны айтуға болады. Мысалы, human factor – антропогендік фактор, fresh juice – жаңа сызылған жеміс шырыны, yogurt – йогурт, pudding – пудинг, fast food – (фаст фуд) жеңіл әрі тез әзірленетін тағам, week end – уик энд – демалыс күндер, party – парти – сауық кеші, sponsor – спонсор – демеуші, прайс – баға, бизнесвумэн – бизнес әйелі, юзер – қолданушы, computer system – компьютерлік жүйе, computer center – компьютер орталығы т.б.

Фаст – фуд термині жеңіл әрі тез әзірленетін тағамдарға айтылған. Парти - қонақ күтушінің шақырған адамдарының әңгімелесіп, демалу үшін жиналатын жері, Спонсорлық ету- бір ұйым немесе адамдарды материалдық және физикалық түрде көмек беру болып табылады.

Англицизмдер сөзжасамдық калькалау (макроұя, кодтану), сондай-ақ синтаксистік-морфологиялық, семантикалық, морфологиялық тәсілдер арқылы жасалып, тілдің сөздік құрамын байытады. Англицизмдер төл сөздермен де беріле алады, сөздік құрамында бұрыннан қолданылып жүрген сөз тұлғалары жаңа мағынаға ауысып, жаңа ұғымды белгілеуге мүмкіндік алады. Англицизмдер тілдің лексикалық құрамына ауызша және жазбаша түрде енеді. Ауызша енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне, мәдениетке қатысты атаулар болса, жазбаша енген англицизмдер ғылым мен техниканың жетістіктеріне қатысты болып келеді. Қазіргі тілімізде жасалған англицизмдер көпшілігі сөз тіркестері түрінде келіп, анықтауыштық қатынаста болады. Мысалы, human factor – антропогендік фактор, week end – уик-энд (демалыс күндер), price list – прайслист, hot dog – хот-дог, , computer system - компьютерлік жүйе, computer center – компьютер орталығы, Media – Holding – медиа-холдинг т.б.

Англицизмдердің екі түрлі жасалу жолдары бар:

1) Бұрын-соңды тілде болып көрмеген, жаңа ұғымдардың пайда болуымен байланысты. Мысалы : hot dog – хот дог, yogurt – йогурт, pudding – пудинг, fast food- фаст – фуд, spray – спрей, скраб – scrub, bowling-боулинг, cartridge – картридж, printer – принтер, disk – диск, file – файл, air conditioner – кондиционер, cooler – кулер, mixer – миксер, toaster – тостер, blender – блэндер, manager-менеджер, promoter – промотер, distributor – дистрибьютер, dealer – диллер, mentality - менталитет, stapler – степлер, scotch tape – скотч, computer – компьютер,

monitor – монитор, display – дисплей, presentation – презентация, calculator – калькулятор, notebook – ноутбук, және т.б.

2) Бұрыннан тілде бар атауларды жанартып, ескіні жаңғыртып, жаңаша мән беріп, түрлендіріп қолдану негізінде пайда болады. Англицизмдердің ұлттық тілдің байып, дамуы үшін, оның жаңа мағыналы сөздермен толықтырылып отыруы үшін мәні зор. Мысалы :briefing – брифинг, candidate үміткер (кандидат), journalist – тілші(журналист) және т.б[4].

Ал А. М. Қызырова «Ағылшын кірме сөздерінің қазақ тіліндегі ассимиляция үдерісі» атты диссертациялық жұмысында ағылшын тілінен енген сөздерді талдап, әр кәсіпке байланысты саралап, талқылап қарастырған.Мысалы: ақша және ақшамен байланысты ұғымдар: банкнот, инвестиция, депозит, пин код, банк, грин-кард, доллар, цент, шиллинг, пенс.

Ер адам ұғымын білдіретін синонимдер: күзетші-секьюрити, басқарма- менеджер, босс-шеф, жетекші-куратор-тьютор, іскер-бизнесмен, есепші-аудитор, атқамінер-жокей, тауарды жылжытушы-промоутер, ер адам-мэн, джентльмен, т.б. Демалыс: уик-энд, сейшн, фейшн, круиз, пати, шоп тур т.б.

Ойын: керлинг, хоккей, бокс, биллборд, боулинг, гольф, сквош, гейм, гандбол, футбол, кроссворд, аттракцион, крикет т.б.

Спорт: аквалангты пайдаланатын адам - дайвер, культуризм -бодибилдинг,ұзын қашықтыққа жүгіретін адам - стайер, қысқа қашықтыққа жсгіретін адам - спринтер, велосипед - байк т.б.

Ақпараттық терминдер компьютермен жұмыс істеу барысында кездеседі: геймер (компьютерлік ойындарды жақсы көретін адам), хакер, юзер (жеке компьютерді пайдаланушы), хардвер, софтвер, драйвер, провайдер, т.б.

Хат-жазбалар: майл (компьютер арқылы жіберілетін хат), сайт, файл, е- майл т.б.

Өлшем бірлігі: байт, мегабайт, т.б.

Компьютердің атауы немесе компьютерлік ақпаратқа қатысы бар құрамдық бөлшектердің аты: ноутбук, пентиум, лаптоп, кэш, принтер, декомпилятор, джойстик, факс-модем т.б.

Компьютер арқылы жүзеге асырылатын іс-әрекет: принтовать ету, логиндау (пароль кіргізу), таймерлеу, кликать ету (тышқанның клавишін басы), Internet-браузер, Internet-магазин, Internet-провайдер, онлайн-сауда, дамп, хост, аудит, гамдеу(game- ойын), виндузда жұмыс істеу (Windowsпен жұмыс істеу) т.б[5].

Қазіргі тіл білімі ғалымдарының зерттеуіне сүйенсек күніне 300 сөз қазақ тіліне енеді екен. Ол сөздердің басымы ағылшын тілінен енген. Ресей ғалымдарының пікірінше әсіресе көптеген кірме лексика газет, журнал беттерінде көрінеді, сондықтан газет, журнал бетінде кездесетін мәтіндерді оқу үшін алдымен ағылшын тілін оқыту мәселесі өзекті болып келеді.

Қазақ тіліндегі шетел сөздерінің көптеп енуін халықтың ғаламторды кеңінен пайдалануын айтуға болады. Олар орыс тілі арқылы қазақ тіліне еніп тілдік қолданысқа енген ағылшын сөздері. Қазақ тіліндегі шетел тілінен енген сөздер бүгінгі таңда варианттылықпен беріліп жүр.Н.Уәлиұлы «біршама уақыт бәсекелесе қолданыла келген шеттілдік сөздер, ендігі жерде балама сөзге орын берді. Мысалы көлік (транспорт емес), төрелік сот (арбитраж емес), төреші (арбитр емес), жалға беру (аренда алу емес), жалгер (арендатор емес), мұрағат (архив емес), бос орын (вакансия емес), тізім (ведомость емес), рұқсатнама (виза емес), өмірбаян (автобиография емес), мекенжай (адрес емес), кесте (таблица емес), келісімшарт (контракт емес), құжат (документ емес), төлқұжат (паспорт емес), сынып (класс емес), кеден (таможня емес), ұлықтау (инаугурация емес), керек-жарақ, мүкәммал (инвентарь емес), нұсқаушы (инструктор емес), нұсқау (инструкция емес), ақпарат (информация емес), күнтізбе (календарь емес), хұснихат (каллиграфия емес), біліктілік (квалификация емес), іссапар (командировка емес), сараптау (экспертиза емес), ұжым (коллектив емес), жарғы (устав емес), құзыр (компетенция емес), тәркілеу (конфискация емес), несие (кредит емес), жиһаз (мебель емес), әдіс (метод емес), әдістеме (методика емес),

нысана (объект емес), әкімшілік (администрация емес), пайыз (процент емес), шәкіл (шкала емес), зейнетақы (пенсия емес), зейнеткер (пенсионер емес), мердігерлік (подряд емес)[6].

Бұл дегеніміз кейбір терминдердің, шетелдік сөздердің қазақ тіліне аударылып қолдану мүмкіндігін жоққа шығармайды. Керісінше тіліміздің сөзді қоры кеңейіп, кемелденуінің белгісі екенін көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: Ғылым баспасы, 1984.
2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, 2016.
3. Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: Ғылым баспасы, 2015.
4. Исланова А. Шетел сөздердің белгілері мен деректері. А., 2018.
5. Қызырова Ә.М. Ағылшын кірме сөздерінің қазақ тіліндегі ассимиляция үдерісі. Канд.дисс.автореф. –Алматы, 2017.
6. Уәлиұлы Н.У. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. А., 2017.

UDC 811.111.

STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF COMPUTER TERMINOLOGY IN THE MODERN ENGLISH

Algibay S.M.

Tashenev University

Scientific adviser-master of Pedagogical Sciences **Baktybayeva T.P**

STRUCTURAL AND SEMANTICAL PECULIARITIES OF COMPUTER TERMS

Language develops from time to time. New words appear, while the existing ones change or shift in meaning. According to Chaer (1994:310-313), the change of meaning of a word may be caused by factors such as the developments in science and technology, social and culture, and word usage, the change in perception, and association. Therefore, it can be said that the development of technology plays an important role in the development of language. New innovations and knowledge in computer and information and technology (IT) often require new terms. This results in not only the development of new vocabularies but also the meaning of the existing ones. Parera (2004:211) says that new inventions are given names or terms by creating new words, reviving words that once existed but no longer used, giving new meanings to existing words, and using loan words. Therefore, some words may have different meanings when they are applied in different fields. A case in point is the word *mouse*. In computer field, a mouse is not a type of rodent; it is a tool to move the cursor in monitor.

One of the areas of lexicography is scientific and technical lexicography, which is based on terminology. Linguistic science of the XXI century seeks to embody all aspects of the acquired knowledge in the dictionary form. Lexicography has two sides: scientific-theoretical (it poses general theoretical problems and works on their solution) and practical-applied (it is engaged directly in compiling dictionaries of various types on the basis of theoretical solutions to the main problems).

At the present stage, there is no universal and systematic translation dictionary of computer terminology intended for a wide range of readers. The creation of such a dictionary will help to organize this layer of special vocabulary, to make its translation more understandable and accessible to a wide range of readers, to broaden the horizons of readers in the field of computer technology.

The maximum set of basic components of a dictionary entry is the following:

- part of speech;
- etymological commentary (optional);
- conversion of units;
- conversational unit translation;
- the presence of synonyms or antonyms.

Synonyms in this dictionary are introduced with =, antonyms ={" , and the common variant.

For one-word terms, the concept of part of speech is introduced.

real. enter your user name and password to register the software product

= *check in, log in*; =f= check out, log out Chapter to enter a user name and password for registering the software product = check in, log in; =f= check out, log out W log in _

The term *sign in* is also one of the most common in the Internet space, because almost every site requires registration on its domain to keep track of the number of visitors. Log in and check in are equal synonyms. This term has antonyms, because when you leave the site, you need to log out by clicking the appropriate button. Since this term is used by many people who use Internet resources, it has a common option - *to log in*.

English-Russian dictionary of computer terminology is designed to streamline the layer of special vocabulary related to the field of computer technology, to make its translation more understandable and accessible to a wide range of readers, to broaden the horizons of readers in this field.

In conclusion, the results obtained in the course of the study are presented.

Two appendices to the dissertation present language material, which is the applied language basis of the study: Appendix I Glossary of the considered terms. The application of P. the Author's model of the dictionary of computer terms SOFTWARE

In the future, it is planned to undergo a comprehensive analysis of verbose lexical units to confirm the reliability of the results for the motivation of computer terms and their word-formation features.

Today linguists have recognized that the traditional theory of terminology has a variety of restrictions. The contemporary term application norms are created and recorded based on their practical implementation; therefore, the traditional principles of terminology require reconsideration and should be re-evaluated, as to the process of term formation, its implementation in the text and the communicative settings.

The semantically- and pragmatically-based view of terminology allows us to investigate and analyze terminology not in terms of the structural (morphological term formation patterns) conventions, but rather as a meaning formation practice, which is influenced by numerous complicated semantic relations among terms and is determining the role of the particular term in a given communicative situation.

As the result of the present research *the basic principles of the formation, description and application of modern terms* have been formulated:

- contemporary terms are often created to name an emerging scientific phenomenon, before a well-formulated scientific concept appears – *the semasiological approach to terminology*;

- modern terms are either explained (the semantic aspect) or provided with a context for additional information and better understanding (the pragmatic aspect), or they are accompanied with visual aids (the semiotic aspect) – *representation of special meaning for the needs of communication*;

- terminology is monosemous only in the frame of one scientific field – *adoption of artificial limits for the purpose of terminology unification, harmonization and standardization*;

- terms are studied from the diachronic perspective – *the development of a particular term, the etymological approach as a means for better comprehension of the contemporary meaning*.

- term formation is influenced by the progress in the new technologies – computer linguistics, creation of the artificial intelligence, machine translation, *compiling of terminology data bases and*

LSP onlinedictionaries – organization of special knowledge and mechanisms of special meaning extraction (tags and markers, cross-referencing, access to information in the concept system, etc.).

The basic modern terminology principles stated above are the main theoretical findings of the research. They were formulated as a result of the analysis of the empirical material of the field under discussion. These principles reflect the contemporary tendencies in the terminology development and have a universal character (i.e. to a certain extent suitable for all scientific technical domains).

The organized and scientifically sustained principles of modern terminology creation and use, which govern the terminology research work in any scientific technical field, were formulated to help:

- **terminologists** to establish the theoretical background required to study the mechanisms of term formation (morphological, based on semantic shifts, employing stylistic devices) and designation (single unit terms, complex terms, terminological expressions, symbols, etc);

- **terminographers** to systematize the empirical results of terminology research work, by compiling a variety of both monolingual and multilingual terminographic resources (thesauri, ontology, data banks, dictionaries, glossaries, etc.) in the printed and electronic form;

- **linguists** to investigate various aspects (contrastive analysis, comparative analysis, componential analysis, the theory of semantic and thematic fields, the pragmatic aspect, text analysis, etc.) of terminology application considering a range of norms (generic conventions, register requirements), rules (grammar) and standards (text organization) in one or many languages;

- **translators** to better comprehend the process of meaning transfer and overcome the issues concerning the terminology use in multilingual communicative settings (e.g. lack of the translation equivalent in the TL, nonexistence of the concept in the concept system in the TL, the existence of various translation equivalents for the SL term in the TL);

- **experts in the particular field of knowledge** to express information in a precise, clear and an unambiguous way in both monolingual or multilingual communicative settings.

References

1. Antia, Bassey Edem (2000) *Terminology and Language Planning: an Alternative Framework of Practice and Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.
2. Antia, B.E. (2001): *Metadiscourse in terminology: thesis, antithesis, synthesis* //Terminology Science & Research, 12 (1-2), p. 65-84.
3. ARNTZ, R., H. PICHT und F. MAYER (2002): *Einführung in die Terminologiearbeit*, Hildesheim, Olms.
4. Austin, John (1962) *How to do Things with Words*. Oxford New York: Oxford University Press.
5. AVERBUH, K. JA. (1994): ÑE. K. Drezen, Terminologist and Standardiser //Terminology Science & Research, 5-2, p. 53- 73.
6. Baker, L., & Brown, A. L. (1984) „Metacognitive skills and reading“. //In P. D. Pearson (Ed.), *Handbook of reading research*. New York: Longman, 353-94.
7. Baker, Mona (1992) *In Other Words: a Coursebook on Translation*, London: Routledge.
8. Beaugrande, Robert de & Wolfgang Dressler. (1981/2002) *Introduction to TextLinguistics*. London/New York: Longman.
9. Bessé, B. de, Nkwenti-Azeh, B. and Sager, J C. (1997) „Glossary of Terms Used in Terminology“, *Linguistics*, vol. 35, pp. 861-877.
10. Blank, Andreas (2003) „Polysemy in the Lexicon and in Discourse“. In *Trends inLinguistics: Polysemy – Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Edited by Nerlich, B., Todd, Z., Herman, V., Clarke D. Berlin: Mouton de Gruyter, 267 – 297.

**TRAINING TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF A FOREIGN LANGUAGE IN
DISTANCE LEARNING**

Alisherova Zh., Nyshanbay M., Musa A.
Tashenev University, Shymkent,
Scientific supervisor **Yeszhanova G. D**

Түйін: Мақалада шет тілдерін қашықтықтан оқытудың ерекшеліктері қарастырылған. Жаһандану, инновация және ақпараттандырылған заманауи жағдайларда шет тілдерін оқытуды оңтайландыру жолдарын ұсынады. Сондай-ақ, электронды оқулықтарды, платформаларды, кейс-технологияларды қолдану, аудио және телеконференцияларды тарту, бұл шет тілдерін қашықтықтан оқытуды бәсекеге қабілетті оқыту түріне айналдырады.

Резюме: В статье рассмотрены особенности дистанционного обучения иностранным языкам. Предлагает пути оптимизации обучения иностранным языкам в современных условиях глобализации, инноваций и информатизации. Также использование электронных учебников, платформ, кейс-технологий, привлечение аудио телеконференций, что делает дистанционное обучение иностранным языкам конкурентоспособной формой обучения.

The global development of technologies and their penetration into various are a so common life has a direct impact on the formation of a modern educational sphere.

Traditional forms of teaching no longer satisfy the current needs of modern students. The accelerated pace of modern life and the constant lack of time dictate the search for other way soft learning. In recent years, due to the growth of the country's economy, significant changes are taking place in the field of education. New methods are being developed to bring the content of education and upbringing in line with the rapid development of society and to raise it to new heights. As a result, the whole pedagogical process has changed and new educational technologies have been born that are recognized as effective. Any teaching technology requires a teacher with deep theoretical, psychological, methodological knowledge, great pedagogical skills, the ability to deeply understand and understand the soul of students.

It is known that at present the school uses more than 50 pedagogical technologies in the educational process. It is impossible to cover all these technologies in one lesson. Therefore, the choice and technology of teaching each subject in the school and its practical improvement depends on the pedagogical skills of the teacher, especially the primary school teacher.

The XXI century is the century of new technologies and information. Independent Kazakhstan has also entered the same century. All branches of the country began to be computerized. Now it is the turn of the future of our country, today's young generation must master the ins and outs of computers [1,p.28].

Today, distance learning of foreign languages is in demand for the following reasons. This is due to the need to learn foreign languages without interrupting the main activity in order to be able to fully and successfully develop in their professional field. The current level of technical means of teaching a foreign language makes it possible to significantly bring the process of distance communication between the teacher and the student to the process of real communication. The problem of lack of time and material resources for mastering a foreign language using the traditional form of education. Development of information and communication technologies is part of education. In recent years, the use of computers, e-textbooks, interactive whiteboards in daily lessons in accordance with modern trends is yielding significant results [2,p.63].

The education system is implemented through electronic communication, information exchange, Internet, e-mail, teleconferencing, on-line lessons. Because the teacher is in close contact with each student through the computer network, close attention is paid to teaching, identifying the individual level of each child and allowing them to take individual action. These requirements can be met by the latest computer linguistic research, according to which the teaching aids are electronic

textbooks, multimedia courses, training programs, which in combination is distance learning. For distance learning of foreign languages, a feature of the psychological and pedagogical conditions for the implementation of the educational process is the process of communication between the teacher and the student, which is carried out through computer communications. Distance learning enables constant and dynamic telecommunication at a distance of the student and teacher. It is this feature that makes distance learning of foreign languages over the Internet completely different.

Distance learning technology, which is a requirement of the time and is causing the greatest demand in the educational sphere in recent years, to some extent allows to resolve the above contradictions. The main feature of this technology is the mediated character of telecommunication "teacher - student". Organization of training in this format presupposes compulsory computer literacy of students, as well as realizes a high level of interactivity provided by the possibilities of the Internet, and reveals the multimedia potential of new information. This form of work makes it possible to maximally activate the independent work of students, which is especially important in the context of the transition to new educational standards. At the same time, another feature of distance learning is manifested, consisting in its psychological aspect, primarily for the listener, because the effectiveness of training, which consists mainly of independent work, mostly depends on the student, his will, attention, perseverance and self-control. From our point of view, the technology of distance learning of foreign languages, which includes a variety of work methods, is not only a new form of teaching, but also "a new form of education, which provides the possibility of prompt transmission of information of any volume and type to any distance; interactivity with the help of specially created multimedia information, implementation of the principles of cultural conformity, communicative presentation of material [3,p.71].

Currently, in the distance form of teaching foreign languages, such distance technologies as:

-case technology, which is a close analogue of the technology, a set of educational and methodological materials (case) for self-study and periodically consults with teachers in the regional training centers created for this.

- TV-technology, within the framework of which television lectures and consultations with teachers are used;

-A network technology based on the use of the Internet for consultations and transfer of educational and methodological materials to the student [4,p.89].

Thus, it should be emphasized that pedagogical education today needs pedagogical technologies that provide effective training of specialists who are competitive in the market. The success and quality of distance learning foreign languages to a large extent depend on the effectiveness of the organization and methodological quality of the materials used, as well as the skill of the teachers involved in this process. Distance learning of language emphasizes the importance of developing the ability of learners, where language is the ideal basis for practical communication, an important principle of which should be the principle of ethical duty.

As a result, we note that distance learning is a new form of active student activity in mastering a particular subject. The presence of a huge number of modern methods of teaching foreign languages in a distance format makes the educational process not only interesting, but also productive.

Reference:

1. E.S. Kopyakova., O.N. Anyushenkova, What types of reading in a foreign language are necessary to pay special attention in non-language higher schools. National Association of Scientists. № 2-5 (7). P. 134-136. 2019.

2. I. Klimova, & O. A. Kalugina, & S. N. Khalevina, & A. N.Fedulova, & A. A.Trubcheninova, Investigating effective foreign language learning design and the implications for distance learning tools. DOI: 10.18355/XL.2017.10.03.22; 2020.

3.O.N. Anyushenkova, The use of webinars for distance learning in higher education.

4. World of pedagogy and psychology. № 6 (23). p. 13-21. 2019.

5. O.N. Anyushenkova, Developing English reading, writing, grammar and integrated skills through using language learning technologies. Fundamental and applied scientific research: current issues, achievements and innovations. Collection of articles of the VI International Scientific Practical Conference. P. 299-302. 2019.

THE ROLE OF ENGLISH IN MODERN WORLD

Anarmatova D., Ryskul A.

Tashenev University

Scientific supervisor: **Serikbaeva Sholpan**

English is very important in this modern world. Apart from our mother tongue we need to have a common language which makes us able to communicate with other part of the world. English is the common language which is known to most of the people in the world. It is very important to have good English because an effective communication can reach people better. English words used must be simple so that it can be reached to people easily as well as easily understood by everyone. Nowadays English is being taught to children at primary level itself. Students are strictly made to speak in English when they are in school premises and some modern missionaries schools also punish students with a fine (penalty) - this helps in building a good communication as well as body language.

English can be improved by constant usage, by watching films, reading books with high level Grammar, playing games and trying to use new words. English can be improved by practice. As we know, practice makes the man perfect as well as using good pronunciation and grammar. Most of the jobs in today world are based on English such as IT sector, business field, call Centro jobs and teaching job, etc. So students aspiring for good jobs need to stress upon their English and usage of it because their job depends on this simple structure. English is quite easy in comparison with other languages. Basic English one can learn easily and effortlessly. Mostly people can learn English easily if they try to master some rules and regulations. Unlike many languages, English does not have a complicated structure and except for a few areas of Grammar, it is quite simple.

English is mainly divided into two accents - US and British. US accent is very slow compared to British accent.

Most people of the world follow British accent and only some people follow American accent. In the modern world English is highly useful to have business relations as well as social network with friends and family. A better communicator can communicate effectively and this reaches people very well and chance of misunderstanding is quite less. People can be influenced with your thoughts and ideas as well as they can connect to them without much complications in understanding. Undoubtedly English is required in today's world, as you need to communicate from the time you get up till you go to bed for something or other. It is not just English is only a mode of communication; apart from English there are many languages but English is understood by many people and is the most commonly used language. English is taught to small children at pre-primary level itself. This makes understanding it easy. English is simple at the basic level but if we go deep into it, it is quite tough. The functional grammar is very hard. English must also be learnt because it is used to read various instructions on the road and many other places. It becomes a medium to study various subjects and master them. If you have good English, you can answer questions in examinations in your words as you have mastered the usage.

English has quite a big role in day to day life. English is used in banks, railway stations, bus stations, airways, educational sector, medical, private sector, etc. English is a trade language with other countries. Many students fly aboard for education and jobs. If their mode of communication is English they can manage their communication with the local people. And students are prime learners of English because if they want to build up a good career, they have to have good English speaking skills and confidence to face many people in interviews. Without English it is very tough to manage in this ultra-modern world.

The role of English in the modern world is invaluable. English is believed to be the most commonly used language. More than 450 million people consider it to be native. Another 600-650 million citizens use English as an additional language for communication. It is in demand in many countries of the world. Knowledge of this language is also essential in order to study abroad. Those wishing to find a prestigious and well-paid job can't do without it.

Traveling

With widening horizons, it's the time for cultural intermingling. Since English is the most recognized language across the world, it promotes healthy cultural interaction. This is why more people want to learn English than any other language – it is a great way to learn other cultures. Learning English fosters bonds of friendship, understanding, and peace among different people. If you are far away in a distant land and you don't understand their native language, knowledge of English can save you. Even if it's a completely far off place, you will certainly find someone who understands a bit of English. This is why knowledge of English can be treated as a survival skill. land and you don't understand their.

Education

A staggering majority of higher study programs are conducted in the English language . Countries like the UK and USA , home to the two prominent varieties of the language , offer some of the best education programs . Needless to say , barring language courses , every UK and US University conducts its certificate , graduate , and postgraduate programs in English . In addition , libraries , journals , educational magazines , and bulletins are all published in their native language . Even in countries which are multilingual , English is mostly positioned as the second most important language.

Business

English is the dominant business language and it has become almost a necessity for people to speak English if they are to enter a global workforce. Research from all over the world shows that cross-border business communication is most often conducted in English. Its importance in the global market place therefore cannot be understated. Thus, learning English will open your job prospects and increase your standard of living. It invariably opens up opportunities regardless of your ethnicity, color, or background.

Internet

Special role of English in Internet. Internet are represented Today about 82 % of all texts. The English language for a long time , if not for ever, keep the position as the global language of the international language communication, and first of all as universal languages when the situation. In common language most cases of communication for many peoples is a global English language.

Conclusion

In this article, I am explaining about the role of English in the modern world and tips to improve English. Effective communication is highly useful as it can convince people and it can make people understand clearly. I would conclude by stating that apart from your mother tongue you need to have a common language to communicate with others and share ideas with them. English plays a role of common language between all countries. English is the official language for many countries and it plays a prominent role in all sector of work and it is highly useful for business field and private sector.

References

1. Crystal D. English as a global language. - M., Ves Mir, 2001.-240p. Nesterenko V.S. Problems of existence and prospects for the development of global English in the modern world // Language and culture. - 2011. -№2.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge. Cambridge University Press, 2003.
3. Kakuridis T., Manyan M. Global language, the view of a European.
4. NOU HPE "Moscow Institute of Linguistics" together with the Federal State Budgetary Scientific Institution "Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences" publishes the journal "Questions of Psycholinguistics"
5. METHODS FOR TEACHING SPEAKING SKILLS IN MODERN PEDAGOGY B Djumanova, Журнал иностранных языков и лингвистики 2 (5)

HOW TO START TO SPEAK A FOREIGN LANGUAGE

Anarmatova D., Kurvanbek K., Isakova G.

Tashenev University

Scientific supervisor: **Yeszhanova G.D.**

Түйін: Шет тілдерінің мемлекеттік білім беру стандартында оқытудың мақсаты – сөйлеу, тыңдау, жазу бойынша бастауыш коммуникативті құзыреттілік деңгейінде шет тілдік қарым-қатынасты меңгеру. Тілдік құралдар жүйесіндегі сөздік – сөйлеу әрекетінің ең маңызды құрамдас бөлігі.

Резюме: В Государственном образовательном стандарте по иностранным языкам целью обучения является овладение иноязычным общением как минимум на уровне элементарной коммуникативной компетенции говорения, аудирования, письма. Лексика в системе языковых средств является важнейшим компонентом речевой деятельности.

Communication in a foreign language as a learning goal in the state education standard is speaking, listening, and writing at least at the elementary communicative level. Vocabulary tools in the language system are the most important component of speech. Today, learning a foreign language, especially English, is recognized as very important not only in our country, but all over the world. From our point of view, the most important thing is to work with the vocabulary of a foreign language, because students perform various types of speech through the vocabulary: speaking, reading, writing, listening, translating, etc.

According to many researchers, learning a foreign language at an earlier age contributes to fluency. Moreover, learning a language at a young age has a great impact on the child's educational, intellectual and moral development. That is why today learning a foreign language is an integral part of primary education. N.A. According to Ladik, it is not enough to know the language: it is necessary to be able to understand it, to be able to think in that language, to be able to feel the culture of the country one is studying in comparison with the mother tongue, and to be able to apply the skills learned in the lesson in the future [1,36].

Expressing one's opinion orally differs from expressing one's thoughts in writing, first of all, by the direct difference of the relationship and the existence of a real connection between the communicants, which affects the form and manner of expressing one's thoughts. During the act of crawling, the presence of a companion or an eavesdropper of the shopkeeper gives the person who is crawling an opportunity to observe any action of his or her partner. This gives an opportunity to influence and constantly coordinate the way the student conveys his thoughts orally.

Speaking about teaching oral communication, it is necessary to determine not only the conditions and goals of the learning process, but also what kind of bilingual communication should be taught.

According to the linguistic plan, there are 3 different forms of speech development: monologue, dialogue and polylogue.

Verbal language crawling also offers a certain interest in the psychological project. In the psychology of communication in spoken language, two communicative processes brought into one system under the influence of thinking in the field of cybernetics are persistently recognized. While they are understanding, they are crawling in silence. The student wants to master the subjects related to him, and mastering a foreign language shows the invaluable help he learns when reading special literature. In the process of teaching oral crawling, it is necessary to teach students two types of crawling actions. They are quiet and crawl as they understand. Each of these requires specific exercises.

When describing the methodology of oral speech, we took into account the following basic conditions for proper speech in two languages:

1) monologue and dialogue forms of oral speech occur simultaneously in all stages of teaching;

2) A comprehensive approach to language learning is carried out, that is, simultaneous teaching and learning of oral communication, systematic implementation of preparatory exercises for language and communication:

3) frequent use of additional teaching tools;

4) extensive use of exercises aimed at speaking in the village in linguaphone and computer classrooms.

The necessity of teaching to develop speaking skills, especially teaching to build a dialogue, is closely related to all aspects of teaching to listen with understanding.

In this regard, at the first stage, four urgent problems arise: listening while understanding dialogue and monologue, as well as learning how to speak dialogue and monologue in the correct form. The main goal of teaching to listen with understanding in the act of speaking is to increase the volume of listening with understanding, more precisely, to create a volume of exercises that have individual characteristics for each person and allow to understand several people.

First of all, there should be some connection between the teaching of oral crawling in a certain amount of dialogic and monologic crawling, both in terms of form and content; secondly, with the student's mastery of the relevant discipline; thirdly, any text materials and the presence of serious communication in oral crawling.

At the first stage of study, you should pay attention to internal study. Usually, after reading, explanations are given and exercises are done. It is concluded with methods of learning to speak, singing helps children's logical thinking, language formation, and drawing conclusions.

In order to develop students' English speaking skills, it is necessary to show the correct example of speech. In order to form the student's speaking skills, such activities as teaching the correct pronunciation of phrases, monitoring the clarity of the voice when reciting texts and poems, answering questions, teaching to speak correctly, forming the ability to ask questions, and to complete, are developed simultaneously. Also, the ability to speak the content of the given text and build speech patterns competently, such as conversation through dialogue, is widely carried out.

The peculiarity of speech is developing day by day and is becoming more and more popular. Here, it is convenient for the teacher who often develops texts from easy to complex. In order to master the reading skills, such activities as reading the text, understanding the content by looking at it, being able to read the content of the text independently, and active participation in discussions on the text are used. Depending on the read text, the reader should be able to express his/her thoughts relatively, and read and understand instructions written in public places.

And the student in this study participates in the discussion on the lexical materials that the student has mastered in order to form the skill of reading, and gets used to being able to express what he understands about the text freely. Answering the questions quickly and clearly, composing a song based on a picture, being able to draw a child's picture in various situations, and composing sentences according to a scheme play the main role.

In order to master the educational qualification, it is possible to perform many jobs, making the work difficult at the middle to high level. Voluminous language

Lexical skill is a synthesized process, being able to choose a lexical unit and another phrase according to its meaning. Moreover, the basis of lexical skill is lexical dynamic relations in the form of words and phrases. I.N. Dmitrusenko prefers to teach by showing examples of how the meaning of a word changes with different phrases while learning new words in a foreign language. This approach increases the ability to remember new words in a foreign language[2,15].

Lexical skills are usually divided into two groups:

1) productive vocabulary skills, that is, the skills of choosing and using words during speech and writing;

2) receptive lexical skills, that is, the skills of understanding and recognizing words during reading and listening[3,24].

Lexical skill is closely related to the concepts of active and passive lexical minimum or vocabulary. Verbally and in writing, students often use words to express their thoughts in active vocabulary. As for the passive vocabulary, it is the lexical units that students need to understand while reading and listening to a foreign language. A potential vocabulary consisting of lexical elements is a prediction skill that students can understand without a vocabulary during reading and listening, which is formed at the initial stage of foreign language learning. Lexicon of active and passive dictionary, N.L. According to Shibko, one can freely switch from one dictionary to another. Moreover, the amount of active and passive vocabulary changes at different stages of learning a foreign language. For example, by the end of the learning period, the passive vocabulary is usually four to five times larger than the active vocabulary [4,64].

It can be said that mastering vocabulary is the key to the successful achievement of language competence. Lexical competence, which constitutes the communicative competence of a foreign language, is sometimes more important than other components (for example, than phonetic or grammatical competences). Topical words for initial foreign language learning are taken from traditional topics (for example, family, home, city, car, shop) depending on the age of the student and their cognitive interests. The first step of a foreign language learner in achieving communicative competence is to master the necessary skills. Skills are "the actions that a person does automatically without thinking, how and what he does" [5,73].

That is why it is important to start by memorizing everyday words, phrases, dialogues, proverbs, and short poems in order to speak a foreign language. Today, various video and audio materials are distributed on the social network for the development of hearing ability. Listening is a type of exercise, during which students listen to the text in English and try to convey what they understand, orally or perform any exercises according to the text. Learning vocabulary is not the end goal, but a learning tool that develops all types of speech.

List of used literature:

1. Zhezherova V.P. Actual problems of methods of teaching the vocabulary of a foreign language: cognitive paradigm and prototypical approach to the semantics of the word // Vestnik KRAUNTS. Humanities. 2019. №1. P. 36- 43.

2. Kladova I.S. Technology of full assimilation of the program in English lessons. Methodical recommendations for the formation of lexical and grammatical skills: a textbook. Berezniki, 2018. P.15

3. Ladik N.A. To the Question of the Development of a Modern Textbook in English for Students of Humanitarian Specialties of the FMO // Practice of Teaching Foreign Languages at the Faculty of International Relations of the Belarusian State University: Electronic Collection. Vyp.1. Minsk, 2020. p. 24-25.

4. Malysheva N.K. Secrets of English sounds. M.: Drofa, 2016 p. 64

5. Mikheeva N.F. Methods of teaching foreign languages. 2nd ed., ispr. i dop. M.: RUDN, 2020. P.73

APPROACHES TO THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE OF SENIOR SCHOOL STUDENTS

Mergenbay A.E., Mamytov B.N.

Tashenev University

Scientific adviser-master of Pedagogical Sciences **Baktybayeva T.P.**

The object of the research is the intercultural competence aspect in teaching English in high school with in-depth study of the English language. The subject of the research is the methodology for the formation of intercultural competence of the competence of high school students with in-depth study of the English language on the basis of a specially developed intercultural competence course, which provides for the enrichment of students' foreign language practice through the wide use of sociological and cultural knowledge. The scientific novelty of the work lies in the fact that: for the first time, an attempt was made to coordinate the use of sociological and cultural knowledge in the methodology of teaching English; the definition of intercultural competence of the material is given; The necessity of correlation and inclusion of sociology as a science of society in the practical course of a foreign language is theoretically substantiated, as well as the introduction of a specialized theoretical and practical course in the curricula of schools with in-depth study of a foreign language, aimed at the formation of genuine intercultural competence of senior students. The practical value of the work lies in the development of an in-depth intercultural competence course for the enrichment of high school students with an in-depth study of the English language with scientific knowledge about society and optimizing foreign language communicative practice. Research hypothesis: if in the content of language education in grades 10-11 of schools with in-depth study of the English language, along with classes in language practice, we include specially developed courses for intercultural competence in the curriculum, then: 1) the intercultural competence of students will significantly increase; 2) the level of training in the field of practical knowledge of the English language will significantly increase; 3) interest, motivation for learning, as well as the social significance of a foreign language in general, will increase. The content of language education in the upper grades of schools with in-depth study of the English language should include knowledge of intercultural competence. Intercultural competence of knowledge is a necessary component of the language training of young citizens of Kazakhstan in the context of global internationalization on the threshold of the new millennium. Study of language and culture in the senior grades of schools with in-depth study of the English language provides for the analysis of sociological data of the linguistic environment of the society of the target language, based on the objectivity and impartiality of the information content of these data. The formation of intercultural competence of students in grades 10-11 of schools with in-depth study of the English language occurs through reliance on the socio-cultural background of the students' native environment. It is necessary to take into account the national, regional, religious, age and psychological characteristics of this group of students. For optimal assimilation of knowledge of intercultural competence and for successful mastery of the language in general, it is necessary to provide for the presence in the curriculum of schools with in-depth study of a foreign language of a specialized theoretical and practical course aimed at the formation of intercultural competence of students. English for 10-11 grades of schools with in-depth study of English does not sufficiently reflect the intercultural competence aspect in teaching. The fragmentary representation of information of a sociological and cultural nature does not allow students to enter into an intercultural dialogue and carry out full-fledged communication. The developed courses for intercultural competence are designed to provide high school students with in-depth study of the English language sociological and socio-cultural information that allows them to form intercultural competence in full. The proposed course

of intercultural competence is based on the general didactic principles of developmental and upbringing education, scientific nature, visibility, consistency, as well as the principles of the relationship between sociology and the methodology of teaching foreign languages, information redundancy. In order to form the intercultural competence of high school students in schools with in-depth study of the English language, a minimum is highlighted, expressed in a problem-thematic approach and including material of a socio-cultural orientation. The methodology of work on the course of intercultural competence is implemented in the author's system of interconnected blocks, built taking into account the laws of cognitive processes (synthesis - analysis - synthesis). The effectiveness of the proposed course and the methodology of working with it was tested through the students' proficiency in programmed types of speech activity (speaking in dialogical and monologic forms). Experimental test data have shown: a) an increase in the volume of utterance; b) the relative ease and accuracy in performing speech actions; c) improving the quality of the content of the statement. Refining criteria were the criterion of informative capacity and the coefficient of diversification. Educational value was measured by the level of residual knowledge in the form of test items. The social significance of a foreign language is currently a priority in foreign language education. The sphere of school foreign language education is the environment where a person's consciousness is formed, his worldview is systematized, and love for his culture, traditions and language is instilled. It is here that the foundations of world culture are laid. Technological innovations of the 20th century significantly expanded the possibilities of intercultural communication between people and countries, as a result of which the prerequisites for the emergence of a planetary cultural community arose. However, the technological readiness of civilization for intercultural communication is still an insufficient condition for the creation of an international education system. The current situation in the field of preparing schoolchildren for professional and life activities is specific, as it occurs in the context of comprehending the fact that the state of culture and morality is a product of the moral evolution of the human psyche and intellect. The moral and psychological principles of being are formed in communication, the mechanisms of which cannot be described in terms of speech thinking, speech production, which are, in turn, split into speaking, listening, writing and reading. The rapid development of interethnic communication, the maximum focus on communication in a foreign language makes the issue of improving curricula more and more urgent. To date, all the necessary prerequisites have been formed for the integration of native and non-native cultures in the process of learning a foreign language. Priority in school foreign language education should be given to the development of intercultural competence of students. - optimization of the learning process through the development of a course of intercultural competence, due to the objective need of students to master the culture of the country of the target language. The content of language education in 10-11 grades of schools with in-depth study of the English language must include a course on intercultural competence, as a result of which 1) the intercultural competence of students will significantly increase; 2) the level of training in the field of practical knowledge of the English language will significantly increase; 3) interest, motivation for learning, as well as the social significance of a foreign language in general, will increase. Language acquisition in the context of cultural correspondences is fundamentally important for the formation of adequate communication. Misunderstanding, and as a result of this rejection of a foreign language culture, can lead to a violation of communication. The intercultural component in teaching a 108 foreign language makes it possible to bring learners closer to a better understanding of the behavior of other people both in a foreign language and in their native language environment. Whether it is advisable to consider this approach as a panacea that can solve a number of the most important problems of school education, revealing the essence of social development through the formation of intercultural competence in young people is a matter of time. This is just another attempt to approach the solution of issues from new positions.

References

1. Becker T. Cultural Patterns and Nationalistic Commitment Among Foreign Students in the United States.
2. Byram M., Esarte-Sarries V., Investigating Cultural Studies in Foreign Language Teaching: A Book for Teachers// Clevedon. Philadelphia
3. Black J.S., Mendenhall M. Cross-Cultural Training Effectiveness -A Review and Theoretical Framework for Future Research // Academy of Management Review.-1990.
4. Collier M.J. Cultural and Intercultural Communication
5. Dinges N.G., Lieberman D.A. Intercultural Communication Competence-Coping with Stressful Work Situation // Intern. Journal of Intercultural Relations. -1989.
6. Murphy E. The Cultural Dimension in Foreign Language Teaching: Four Models / Language, Culture and Curriculum, Bd. 1/2, Dublin (Linguistics Institute of Ireland), 1998
7. Russia and the West: The Dialogue of Cultures. Moscow: Moscow State University, 1995.

UDC 37.015.3

MOTIVATIONAL AND VALUE ASPECT OF FUTURE SOCIAL TEACHERS' PROFESSIONAL READINESS TO WORK IN DIFFERENT CAREER COMMUNITIES

Y. Orolbek,

L. N. Gumilyov Eurasian National University
Specialty "social pedagogy"
1st year PhD student,

Scientific supervisor-F. N. Zhumabekova,
candidate of Pedagogical Sciences,
Professor of the Eurasian National University

Abstract. The paper exposes the motivating and value aspects of prospective social teachers' professional preparation to operate in future career. The article examines concepts such as "motive," "motivation" and "motivation." The author examines the motivational potential of various types of professional activity stimulation and presents the findings of a survey of the motivations to study of students of Pedagogy (the training profile -Social Pedagogy) using T. I. Ilyina's method "Motivation of Learning at the University."

Keywords: *social teacher, rural community, need, motive, motivation, interest, value.*

The relevance of the problem under study. Working in various career communities poses specific demands on a social pedagogue, as they must interact with not only students and their families, but also the nearby social environment, coworkers, and administration. All members of the community become aware of a social pedagogue's lifestyle, actions and behavior, communication style with persons in the community, views toward the profession, cultural values, and traditions. It has been demonstrated that a specialist with high morals in their chosen occupational community commands respect and authority and may serve as an example for both students and fellow professionals.

As a result, future social educators must be conscious of their role in the spiritual and material growth of their particular career groups. Only a social pedagogue with humanitarian and altruistic spiritual beliefs may work in line with social justice principles and positively contribute to their community's growth.

The motivation and requirements of the social pedagogue influence the quality of professional work and its outcomes. The job of a social pedagogue, like any other activity, is focused at

addressing their requirements. Motivation is the process that drives a person's behavior toward a goal that meets their needs. History, spirituality, economics, material possessions, social connections, pedagogy, and ethnicity may all have an impact on human wants. The individual's motivating and value attitude toward their prospective vocation is established based on these elements.

Professional motivation will be the incentive for the development of the personality and professional action in this scenario. We think that the development of good professional motivation is one of the indications of future social educators' preparation for professional action in their particular career groups. Our research aims to investigate this phenomena.

Материалиметодикаисследований. We conducted experiments on the basis of the Pedagogical Faculty of the L.N.Gumilyov Eurasian National University.

Throughout the study, the following approaches were used: theoretical (analysis of philosophical, psychological, educational, and socio-pedagogical literature), empirical (observation, testing, questionnaire, interview, and conversation), and general scientific (systematization, generalization).

T. I. Ilyin's "Motivation of teaching at the university" technique was employed. There are three scales in the methodology:

- 1) "knowledge acquisition" (the desire to acquire knowledge, the manifestation of curiosity);
- 2) "mastering a profession" (the desire to gain professional knowledge and develop professionally important skills);
- 3) "obtaining a diploma" (the desire to obtain a document on higher education, and formal knowledge assimilation) [5].

T. I. Ilyin's "Motivation of teaching at the university" technique

Theoretical background

A. Schopenhauer introduced the term "motivation" for the first time in his work "Four Principles of Sufficient Reason" (1900-1910). The word was then widely used in psychology to describe the reasons of human and animal behavior.

Motivation as a mental phenomena is currently viewed in a variety of ways.

In one case, as a set of factors supporting and guiding, i.e. determining behavior (K. Madsen [K. Madsen, 1959]; J. Godefroy, 1992), in another, as a set of motives (K. K. Platonov, 1986), and in the third, as an incentive that causes the organism's activity and determines its direction (K. K. Platonov, 1986).

Furthermore, motivation is regarded as a mental regulation of a specific activity (M. S. Magomed-Eminov, 1998), a process of motive action and a mechanism determining the emergence, direction, and methods of implementation of specific forms of activity (I. A. Dzhidaryan, 1976),

and a cumulative system of processes responsible for motivation and activity (V. K. Viljunas, 1990).

We employ the idea of "motivation" in the study, which is wider than the concept of "motive." Motivation is described in psychology and educational research as a source of personal action as well as a system of motivators for any job. This idea is examined and understood in several ways by scientists: 1) as a single motive; 2) as an entire system of motivations; and 3) as a specific realm consisting of needs, motives, objectives, and interests with complex interweaving and interconnections.

In her research on motivation for learning, A. K. Markova highlights the hierarchy and persistence of its structure, which includes numerous factors such as the need for a person to learn, the goal and meaning of the teaching, the motive of the teaching, emotions, attitudes, and interests.

Research results

The study was conducted on the basis of the Faculty of Social Pedagogy at L.N.Gumilev Eurasian National University. The participants were students who were studying in the field of training "Social Pedagogy" and "Social Work". The study had two main stages: the ascertaining stage and the experimental stage.

At the ascertaining stage of the experiment, a survey was conducted to identify the motives for choosing social pedagogy as a profession. The survey results showed that students had a strong desire to enroll in higher education institutions, but were not always sure that they had correctly decided on the choice of their future profession. The motive of "getting a diploma" dominated among the 1st-year students, while "helping people in need" and "acquiring knowledge" were the main motives for 2nd to 4th-year students.

During the experimental stage, students were introduced to the program and taught the methodology of tracking personal achievements. They made notes about their personal achievements, analyzed them and determined prospects for further self-development. Careful consideration of the data obtained allowed us to make some adjustments in the process of preparing future social pedagogues for professional activity in society.

Research Discussion

The study revealed that students who had a stable negative attitude towards future work as social pedagogues often cited the profession as "very difficult, responsible and at the same time low-paid". However, those who had a positive attitude towards the profession emphasized that it was the most humane profession in the world, and that they wanted to become good specialists and help people solve their social and pedagogical problems.

Analysis of the results of the survey of students of 2-4 courses showed that in the senior courses, students' motivation for studying at the university changes. This is attributed to the appearance of confidence in their knowledge and the ability to self-actualize in their chosen profession.

In conclusion, the study highlights the importance of introducing students to programs that promote personal development and self-reflection, as well as making adjustments in the process of preparing future social pedagogues for professional activity in society.

Table 1: Survey Results on Motives for Choosing Social Pedagogy as a Profession

Motives	1- course	2- course	3- course	4- course
To get a diploma	68.2%	38.9%	30.8%	15.38%
To gain knowledge	16.4%	36.9%	34.6%	30.77%
To help people in need	16.4%	24.1%	34.6%	53.85%

Table 2: Positive and Negative Attitude towards Future Work as Social Pedagogue

ATTITUDE	PERCENTAGE
Positive	N/A
Negative	N/A
Reason for negative attitude	Difficult, responsible and low-paid profession

In conclusion, the study conducted on students of the Faculty of Social Pedagogy at L.N.Gumilev Eurasian National University revealed interesting insights regarding their motivations for choosing social pedagogy as a profession. The results of the survey showed that while the majority of first-year students entered the university with the motive of obtaining a diploma, a significant number of students were also motivated by the desire to help people in need and to acquire knowledge. As students progressed through their studies, their motivations for studying at the university changed, with a greater emphasis on helping people in need and acquiring knowledge.

The introduction of a program that taught students the methodology of tracking personal achievements during the experimental work resulted in adjustments in the process of preparing future social pedagogues for professional activity in society. This program enabled students to analyze their personal achievements and determine prospects for further self-development, which is crucial for future social pedagogues.

References:

1. Andreeva E. A. Motivy i sklonnosti v strukture professional'no-pedagogicheskoy napravlenosti lichnosti studentov raznyh fakul'tetov pedagogicheskogo vuza // Vestnik CHuvashskogo gosudarstvennogo peda- gogicheskogo universiteta im. I. YA. YAkovleva. – 2010. – № 3 (67), t. 2. – 15–20.
2. Bepal'ko V. P., Tatur YU. G. Sistemno-metodicheskoe obespechenie uchebno-vospitatel'nogo pro- cessa podgotovki specialistov. – M. : Vysshaya shkola, 1986. – 141 .
3. Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya tekhnologiya / pod red. i s poslesl. V. V. Davydova. – M. : Pedago- gika-press, 1999. – 534 .
4. Gorbunova T. V. Praktiko-orientirovannyj podhod k podgotovke budushchih social'nyh pedagogov v professional'noj deyatel'nosti // Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2010. – № 7. – 100–101.
5. Il'in E. P. Motivaciya i motivy. – SPb. : Piter, 2004. – 509 .
6. Leont'ev A. N. Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost'. – M. : Politizdat, 1975. – 304 .
7. Petrovskij A. V. Lichnost'. Deyatel'nost'. Kollektiv. – M. : Politizdat, 1982. – 255 .
8. Platonov K. K. Struktura i razvitie lichnosti. – M. : Nauka, 1986. – 256 s.
9. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshchej psihologii / sost., avt. komment. i poslesl. A. V. Brugilenskogo, K. A. Abul'hanovoj-Slavskoj. – SPb. : Piter, 2000. – 712 .
10. Suvorova G. A. Psihologiya deyatel'nosti : ucheb. posobie dlya studentov psih. i ped. vuzov / nauch. red. V. N. Druzhinin. – M. : PERSE, 2003. – 176 .

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ

2 курс білім алушылары - **Абдраш Н., Босын Б.**
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі-ғ.м., аға оқытушы **Мұса Н.Б.**

“Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында” орта білім берудің мақсаты жылдам өзгеріп дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін - өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру деп көрсеткен.

Осындай күрделі мақсаттың жүзеге асуы білім берудің үздіксіздігін қамтамасыз ету жағдайына байланыстылығын да көрсетті. Республикада бұл міндеттердің шешу жолы білім берудің қосымша дамыту бағдарламаларында айқындалады. Сондай - ақ “ҚР тәлім тәрбие тұжырымдамасында” үздіксіз тәрбиенің негізі – ұлттық тәлім тәрбие деп қарастырады. Мұнда әрбір халықтың тәлім-тәрбиелік мұрасы-мәдениеттің құнды бөлігі немесе қазақ халқының педагогикалық ой-пікірлерін бүкіл оқу тәрбие жүйесінің тірегіне айналдыруды көздейді.

Осыған орай, мектепте оқушыларды тек сыныпта ғана тәрбиелеп және қалыптастырып қана қоймай, сыныптан тыс жұмыстарда да тәрбиелеу қажеттілігі маңызды болып отыр.

Оқушылармен сабақтан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары сабақтан тыс немесе сыныптан тыс жұмыс деп аталады. Бұл мұғалім сабақ үстінде жүзеге асыратын тәрбие жұмысын толықтыра және тереңдете отырып, ең алдымен балалардың таланттары мен қабілеттерін неғұрлым толық ашудың, олардың бір нәрсеге қызығушылығы мен ынтасын оятудың құралы ретінде қызмет атқарады, ол оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудың және олардың адамгершілік мінез құлыққа жаттығуын ұйымдастырудың формасы болып табылады[1].

Сыныптан тыс тәрбие жұмысы–тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі.

Сыныптан тыс жұмыстардың мазмұны – оқушының теориялық білімін кеңейтіп, толықтыра түседі және оқушылардың жеке қабілетін дамыта түседі. Оқушылардың сыныптағы және сыныптан тыс әрекеттерінің кірігуі қоршаған орта туралы біртұтас түсінік қалыптастыруға, теория мен практика арасындағы байланысты қамтамасыз етуге, оқу-тәрбие үрдісін құруда және оқушы тұлғасын қалыптастыруда үйлесімдікке жетуге, мұғалімдер мен сынып жетекшілерінің педагогикалық шеберліктерін жетілдіруге, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы ынтымақтастықтың дамуына ықпал етеді.

Қазіргі кезде оқыту мен тәрбие беру үдерісінде сабақтан басқа сыныптан тыс жұмыстардың орны ерекше. Білім мазмұнын әлемдік оқыту жүйесіне теңестіру, сонымен бірге қазақ халқының ұлттық ерекшелігін ескере оқытудың маңызы артуда [2].

Оқушылардың білімін дамыту жолдарының бірі ретінде сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру мәселелерін Р.Ж.Қоянбаев.,З.Абилова,К.Б.,

Бозжанова,Е.Омар, С.Нұрмағанбетов т.б. зерттеу еңбектерінде қарастырады.

Сыныптан тыс оқытуды ұйымдастырудың бірнеше формалары бар: Олар: оқу-саяхат, топ-

серуен, үйірме, клуб жұмысы, ертеңгілік, ғылыми жұмыстар, іскерлік ойындар, диспуттар, б айқау, көрмелер, олимпиадалар, пәндік апталықтар, онкүндіктер, айлықтар т.б. жатады.

Сабақтан тыс тәрбие жұмысының дамытушылық қызметінің маңызы ерекше. Ол белгілі бір әрекетке байланысты оқушылардың психикалық процестерін, оқушыларды жеке-дара қабілеттерін дамытуды көздейді. Соған орай баланың жасырын қабілетін анықтау, бейімін, қызығушылығын дамытуды мақсат тұтады. Егерде оқушы бір нәрсеге қызығушылығы болса, онда мұғалім сол сұраққа қатысты қосымша қызықты мағлұмат беріп, оқуға қосымша әдебиет ұсынып, оған жағдай туғызып, сонымен бірге оны қызығушылығын арттырады.

Қазіргі оқу үрдісінде жеке тұлғаны қалыптастырудағы үйірменің рөлі. Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстардың кең тараған түрі – үйірме жұмысы. Мұны ұйымдастыру жүргізу үстінде мұғалімнің шығармашылық дербестігі айқын көрінеді. Үйірме жұмысы алдымен кең тынысты шараларды жүзеге асыруға бағытталуы тиіс, сонда ғана ол оқушылардың ынта – ықыласын толық қанағаттандыра алады[4].

Үйірме жұмысын негізінен теориялық және практикалық бағытта жүргізуге болады. Үйірме жұмысын қамтуда оқушылардың ынта ықыласын ескеру маңызды мәселе. Мұғалім оқушылардың талаптар мен сұраныстарын қанағаттандыра отырып, үйірме мүшелерін ортақ іске жұмылдыруы тиіс. Үйірменің жетекшісі алынған тақырыбының үйретушілік және тәрбиелік маңызына ерекше мән бергені жөн.

Бастауыш мектеп балаларға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, яғни сөйлеу, оқу, қоршаған орта жөнінде дұрыс көзқарас қалыптастыру, жағдайларды шынайы түрде бақылап, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретеді. Баланы оқыта отырып, оны шығармашылық бағытта жан-жақты дамытады.

Оқушының бос уақытын тиімді ұйымдастыру, оған дұрыс бағыт беріп отыру-барша қауымның ортақ ісі. Оқушы жан-жақты болып өсу тек қана оның мектепте өткізген уақытымен шектелмейді. Бүгінгі таңда жаңа білімді адамды қалыптастыру барысында мектептің қызметі күннен-күнге ұлғая түсуде.

Сыныптан тыс жұмыстарда балалар жасампаздық немесе рөлдік ойындарға ерекше орын береді. Бұл жастағы балалардың ойын іс - әрекеті әрдайым жасампаз болады. Ойында балалар өздерін еліктіретін белгілі бір өнегеге ұқсап бағады. Сондықтан мұғалім балалар ойынына мұқият қарап, олардың орынды өнегеге еліктеуіне жәрдем етуі керек. Оқушылардың ойын іс - әрекетінің құндылығы оның барысында түрлі қиындықтарды жеңуінде, өз тәртібін басқаратынында, батыл, жігерлі және орнықты бола алатындай ойын ұйымдастырылса, ойын өмір мектебі, өз құрдастарының ұжымына еңбек және қарым-қатынас мектебі бола алады. Ойын ұйымшылдық сезімді бекітіп, баланың бастамасы мен өз бетіндігін бекітеді [3].

Сыныптан тыс жұмыстарды түрлі іс-әрекеттердің тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдаланып, баланың қоғамдық мәнін мақсатты, жан-жақты және үйлесімді дамытады. Мектептегі сыныптан тыс тәрбие іс-әрекеттің мазмұнына, ұйымдастырылуына және әдістеріне қойылатын талаптарды бейнелейтін тәрбиенің жалпы принциптері негізінде құрылады. Дегенмен, сыныптан тыс тәрбие жұмысының өзіндік принциптері бар. Бастауыш мектепте сыныптан тыс жұмыстың бір принципі – оған оқушылардың өз ыркымен қатнасуы. Сыныптан тыс жұмыстардың түрлі бағыттары мен ұйымдастыру түрлері бар. Балалардың өз ынтасы мен қабілеттерімен сәйкес істерді таңдап алу мүмкіндіктері бар. Сыныптан тыс жұмыстарда тәрбие барысының ішкі қарам –қайшылықтарын айқын көруге болады. Мұғалімдер, оқушылар ұжымы жетекшілері, қоғамдық ұйымдар өкілдері, ата - аналар балаларға өзін көрсете алатын іс әрекет түрлерін таңдап алу қажет екендігіне кеңес бере алады. Сыныптан тыс жұмыс балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере құрылса, олардың әлеуметтік ортадағы кез келген қарым – қатынасын реттеуге болады.

Сыныптан тыс оқушылардың бастамаларын және өзіндік іс - әрекеттері болу принципін есепке алу арқылы да жүргізіледі. осы принципті еске ала отырып, мұғалім, ата - аналар, жұртшылық өкілдері, қамқоршы оқушылар іс - әрекет түрлерін ұсынады. Ұсыну қызықты істерді оқушылар өз бастамасына сай таңдап алатындай болып шығуы керек. Сыныптан тыс

жұмыстың өзі де ұдайы дамиды. Бұл оқушылар құрамын, олардың қызығуын есепке алып отыруға жағдай жасайды[5].

Педагогика ғылымында сыныптан тыс жұмыстардың түрлерін топқа бөлу айқын қалыптасқан жоқ. Дегенмен, мектеп тәжірибесінде сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру түрлерінің жүйесі айқын көрінеді.

Бастауыш мектеп жасындағы балалармен сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырып, өткізуге жетекшілік рөл – мұғалімдікі. Ол ата - аналардың, жұртшылықтың, еңбек ұжымдарының, қамқоршы оқушылардың күшін біріктіреді. Сыныптан тыс жұмыстар бұл кезде оқушылар ұйымдарының іс - әрекетімен тығыз бірлікте жүргізіледі. Оқушылардың қоғамдық мәнінің әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруға, жасампаздық қабілеттері мен дарындарының дамуына мүмкіндік береді [6].

Қорытындылай келе, оқыту барысында оқушылардың сыныпта алған білімін дамытып, оны ары қарай жетілдіруде сыныптан тыс жұмыстардың маңызы зор. Сыныптан тыс жұмыстардың оқушылардың белсенділігін арттыруда, өзіндік көзқарасының қалыптасуында, білімін жетілдіруде бірден – бір маңызды тәрбие құралы екендігін көреміз. Сыныптан тыс жұмыстарды дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылар бойында ұйымдастырушылық, белсенділік дамиды. Бағалы моральдық қасиеттер қалыптасады. Сыныптан тыс оқытуды жүйелі түрде ұйымдастыру, адам тәрбиесіне айтарлықтай үлес қоса алады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қалиұлы Серғазы. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы, 2003.
2. Сабиров Т. С. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. – Алматы, 1999.
3. Кәрімбаев Нұрсұлтан Жастарға жол нұсқайтын кітап // – Егеменді Қазақстан. 2007. 26 .01
4. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы. 1996.
5. Қоқымбаева Т. Мектеп оқушыларына ұлттық тәрбие берудегі халық педагогикасының маңызы. - Мектептегі психология. 2007 №1.
6. Жарықбаев Қ. Б., Қазақтың тәлім – тәрбиелік ой – пікір антологиясы. – Алматы, 1998.

ӘӨЖ 376

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОҢАЛТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1801-19 тобының студенті - **Абдуалиева А.**
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент
Ғылыми жетекші: PhD, доцент м.а. **Оралбекова А.К.**

Мүгедектерді әлеуметтік оңалту қазіргі заманғы әлеуметтік көмек және әлеуметтік қызмет көрсету жүйелерінің маңызды және күрделі міндеттерінің бірі болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі адамдар санының тұрақты өсуі, бір жағынан, олардың әрқайсысына - оның физикалық, ақыл-ой және интеллектуалдық мүмкіндіктеріне қарамастан, назар аудару, екінші жағынан, жеке тұлғаның құндылығын арттыру идеясы және үшіншіден, демократиялық, азаматтық қоғамға тән өз құқықтарын қорғау қажеттілігі мұның барлығы әлеуметтік оңалту қызметінің маңыздылығын алдын ала анықтайды.

Мүгедектердің құқықтары туралы БҰҰ Декларациясына сәйкес (БҰҰ, 1975 ж.) мүгедек - бұл жетіспеушілік салдарынан қалыпты жеке және (немесе) әлеуметтік өмірінің қажеттіліктерін толық немесе ішінара қамтамасыз ете алмайтын физикалық немесе психикалық мүмкіндіктерітуа біткен толық дамымаған кез келген адам[1].

Оңалту бағдарламасы – ата-аналармен бірлесіп мамандар тобы (құрамында дәрігер, әлеуметтік педагог, мұғалім, психолог) әзірлейтін баланың және бүкіл отбасының мүмкіндіктерін дамытатын іс-шаралар жүйесі. Көптеген елдерде мұндай бағдарламаны бір маман басқарады - бұл оңалту бағдарламасын бақылайтын және үйлестіретін (маман куратор) тізімделген мамандардың кез келгені болуы мүмкін. Мұндай іс-әрекеттер жүйесі баланың денсаулық жағдайы мен даму ерекшеліктерін де, отбасының мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін де ескере отырып, әрбір нақты бала мен отбасы үшін жеке әзірленеді. Оңалту бағдарламасы басқа мерзімге – баланың жасына және даму жағдайларына байланысты әзірленуі мүмкін.

Белгіленген уақыттан кейін жүргізуші баланың ата-анасымен кездесіп, үлгерімін, жетістіктері мен сәтсіздіктерін талқылайды. Сондай-ақ бағдарламаны жүзеге асыру барысында орын алған барлық оң және теріс жоспардан тыс оқиғаларды талдау қажет. Осыдан кейін маман (мамандар тобы) ата-аналармен бірге келесі кезеңге оңалту бағдарламасын жасайды.

Оңалту бағдарламасы баланың қабілетін дамытуға, оның сауығыуына, әлеуметтік бейімделуіне (мысалы, кәсіптік бағдар беру) ықпал ететін нақты жоспар, ата-аналар мен мамандардың бірлескен іс-әрекеттерінің схемасы болып табылады және бұл жоспар міндетті түрде басқа отбасыларға қатысты шараларды қарастырады. мүшелері: ата-ананың арнайы білім алуы, отбасына психологиялық қолдау көрсету, отбасына демалысты ұйымдастыруға көмектесу, сауықтыру және т.б. Бағдарламаның әрбір кезеңінде оңалту процесіне әртүрлі мамандарды тарта отырып, бірден бірнеше бағытта жұмыс істеу қажет болғандықтан, ол бірнеше ішкі мақсаттарға бөлінген мақсатқа ие.

Әлеуметтік реабилитация процесінде міндеттердің үш тобы шешіледі: тұлғаны бейімдеу, автоматтандыру және белсендіру. Мәні жағынан бір-біріне қарама-қайшы және сонымен бірге диалектикалық тұрғыдан біріккен бұл мәселелерді шешу мәні жағынан көптеген сыртқы және ішкі факторларға байланысты [2].

Әлеуметтік бейімделу жеке тұлғаның әлеуметтік орта жағдайына белсенді бейімделуін, ал әлеуметтік автоматтандыру – өзіне деген көзқарастар жиынтығын жүзеге асыруды көздейді; мінез-құлық пен қарым-қатынастағы тұрақтылық, ол адамның өзі туралы идеясына, өзін-өзі бағалауына сәйкес келеді. Әлеуметтік бейімделу және әлеуметтік автоматтандыру мәселелерін шешу бір қарағанда қарама-қайшы көрінетін «Барлығымен бірге болу» және «Өзімен-өзі қалу» мотивтерімен реттеледі. Сонымен қатар, әлеуметтік деңгейі жоғары адам белсенді болуы керек және оның әлеуметтік әрекетке дайындығын қалыптастырған болуы керек.

Әлеуметтік оңалту процесі, тіпті қолайлы жағдайларда да, біркелкі емес дамып келеді және ересек пен баланың бірлескен күш-жігерін талап ететін бірқатар қиындықтармен, тұйықтармен аяқталуы мүмкін. Әлеуметтену процесін баланың балалық шақ әлемінен ересектер әлеміне өтуі тиіс жолымен салыстыратын болсақ, онда ол әрқашан тегіс тақталармен төселмейді және әрқашан анық жол белгілерімен бірге жүрмейді [3].

Әлеуметтену қиындығы деп баланың белгілі бір әлеуметтік рөлді меңгеруіндегі қиындықтар кешені түсініледі. Көбінесе бұл қиындықтардың себептері баланың қоғаммен қарым-қатынасы процесінде қойылатын талаптар мен баланың осы қарым-қатынастарға дайындығы арасындағы сәйкессіздік болып табылады.

Әлеуметтік рөлді меңгерудегі қиындықтар көбінесе балаға бұл рөл туралы хабарланбаған немесе ақпарат жалған болған немесе баланың осы рөлде өзін сынап көру мүмкіндігі болмаған кезде (әлеуметтік сынақтар үшін жағдайдың болмауы) туындайды [4].

Бұл қиындықтарды жеңу критерийлері төмендегідей болуы мүмкін:

1. Пайда болған әлеуметтік мәселелерді адекватты түрде қабылдауға және осы мәселелерді қоғамда қалыптасқан қатынастар нормаларына сәйкес шешуге дайын болу (әлеуметтік бейімделу), т.б. қалыптасқан қарым-қатынастар жүйесіне бейімделу, сәйкес әлеуметтік-рөлдік мінез-құлықты меңгеру және әлеуметтік мәселені шешуге өз әлеуетін

жұмылдыру, сонымен қатар баланың қарым-қатынасы дамиды жағдайларды пайдалана білу.

2. Жағымсыз әлеуметтік әсерлерге төзімділік (автономия), олардың жеке қасиеттерін, қалыптасқан көзқарастары мен құндылықтарын сақтау.

3. Әлеуметтік мәселелерді шешудегі белсенді позиция, әлеуметтік әрекеттерге іске асырылатын дайындық, туындайтын қиын жағдайларда өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру (әлеуметтік белсенділік), кеңістіктік өмір әрекетінің шекарасын өздігінен анықтау және кеңейту [5].

Аталған критерийлердің әрқайсысы баланың әлеуметтік оңалтудың қиындықтарын жеңуге дайындығын көрсетпейді. Оларды тек тұтас деп санауға болады.

Жоғарыда келтірілген ережелерге сүйене отырып, біз мүгедек баланың әлеуметтік оңалту қиындықтарын жеңуге қажетті қабілеттерін және осы қабілеттерді дамытатын кейбір психологиялық-педагогикалық механизмдерді қарастырдық.

Балаға әлеуметтік оңалтудың қиындықтарын жеңуге мүмкіндік беретін ең маңызды қабілеттер:

1. Өмір кеңістігінің шекарасын кеңейту мүмкіндігі.

2. Өзін-өзі анықтау қабілеті;

3. Сараланған қатынастар жүйесі арқылы әлеуметтік рөлдік мінез-құлықты меңгеру қабілеті.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдемесі (01.06.2015 жылғы №348) // <http://online.zakon.kz/>

2. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы (09.04.2016 ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) // <http://online.zakon.kz/>

3. Байтурсынова А.А. Организационно-педагогические условия включения детей с ограниченными возможностями в учебный процесс общеобразовательной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. – Алматы: 2010.

4. Бондаренко Г.И. Социально-эстетическая реабилитация аномальных детей // Дефектология. 1998. №3

5. Дементьева Н.Ф., Модестов А.А. Дома-интернаты: от призрения к реабилитации. — Красноярск, 1993, 195 с.

ӘОЖ: 811.111

ТІЛ МӘРТЕБЕСІ – ЕЛ МӘРТЕБЕСІ

Абдукадыр А., Абдурахманова Г., Есжанова Г.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші –аға оқытушы Есжанова Г.Д.

Резюме: В эту эпоху человека, не знающего и не уважающего своего языка и литературы, можно назвать не полноценным интеллигентом. Потому что, независимо от того, какую профессию он имеет, в духовном воспитании он останется невеждой.

Мухтар Ауэзов.

Summary: In this era, a person who does not know and does not respect his language and literature can be called not a full-fledged intellectual. Because, no matter what profession he has, he will remain ignorant in spiritual education.

Mukhtar Auevov

Ел болам десең бесігінді түзе дегеніндей осы мақаламды зерттеу барысында адамға ана тілдің қаншалықты маңызды екенін түсіндім. Тіл- қастерлі де қасиетті ұғым. Ол әрбір адамға анасындай қымбат. Өмірдің алмастай қырын, абзал сырын түсіне білуіне басты себепкер- ана тілі.

Бүгінгі мақаламды осындай нақыл сөзбен бастағым келді. Себебі, өз ана тілін білмеген адам өзге тілді білуі де мүмкін емес. Тіл – қай ұлтта, қай елде болса да қастерлі, құдыретті. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады. [1, 35]

Тіл байлығы - әрбір елдің ұлттық мақтанышы. Ол атадан балаға мирас болып қалып отыратын баға жетпес мұра. Демек, әр адам ана тілін көзінің қарашығындай қорғауға, оның орынсыз шұбарлануының қандайына болса, да қарсы тұруы тиіс. Мен өзбек ұлтының қызы болсам да, мемлекеттік тілді яғни туған далам тілін білуді өзім үшін парыз деп білемін. Осы елде ата-бабаларым туған, бір атаның балаларындай қазақ ұлтымен қарым –қатынаста болған. Мен де жақын достарым өзге ұлттардан; қазақ, түрік, тәжік, әзарбайжан ұлт өкілдерінен бар. Біз достарыммен ортақ тілде- мемлекеттік тілде сөйлесеміз.

Тілдің мәселесі – ұлттың мәселесі. Мерейін асыратын да, құтын қашыратын да өзіміз. Отбасы өзіміз де, Отанымыз – Қазақстан! Тіл меңгеруде ата-ананың рөлі ерекше екенін, әр отбасы уыз шағынан балаға қазақ тілін үйретуді қолға алса, бұл тілдің еш қиындығы жоқ. “Ана тілін білмеген, анасын да сыйламас” демекші өз ана тілін білмеген жаннан, анасын сыйлайтын жанның шығуы неғайбыл. М.Шахановша айтатын болсам, қазіргі таңда өз тілін өгейсіп, «мәңгүрттеніп» жүргендер көп. Шынында қазақ пен қазақтың, әке мен баланың, әріптестердің жұмыста қазақ тілінде сөйлеспеуі көңілге қонымсыз-ақ жәйт. Бірақ қазақ тілі – тек қазақ халқының тілі емес, мемлекеттік тіл – ортақ тіліміз. Қазақстанда тұратын, оны Отаным деп қабылдайтын, өзін Қазақстанның патриоты деп есептейтін азаматтардың тілі. Елбасымыз айтқандай, «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде». Ендеше, тілімізді, ұлтымызды отбасымызды қадірлегендей қадірлейік! [2, 85]

Мен осы салада ағылшын тілін таңдауымның да басты себебі, бүгінгі күні біздің елімізде тілдердің үш тұғырлығы деген жаңа термин де пайда болды. Әлемдік өркениетке қадам басу үшін қазақ тілімен қатар орыс және ағылшын тілдерін де жетік білуді талап етуде. Жас ұрпақтың білім ордаланыда осыған орай шет тілін меңгеру үшін білім алып жатқаны да қуантады. Әрине, әлемдік даму үрдістерінен кейін қалып қоюға болмайды. Бірақ онсыз да өз елінде еркін өркендей алмаған қазақ тілін кейінгі орынға ысыру қисынсыз деп ойлаймын. Мемлекеттік тіл, яғни қазақ тілі-әлемдегі барлық мемлекеттік тіл сияқты өзінің егемендігін алған тіл. Қазақстанда тұратын әрбір азамат мемлекеттік тілді білуге міндетті. Тілге деген құрмет, халыққа деген құрмет. Көп тіл білсең көкжиегің кең болар,

Құрметтейді кісі екен деп төрге озар. Қай елде жүрсең де бұл дұрысы, Мемлекеттік тілді үйренген жөн болар.

Елбасы: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді»- деп ескертті.

Әлемдегі дамыған елу елдің қатарына қосылу үшін билік «үш тұғырлы тіл» саясатын қолға алып жатқаны белгілі. Ақпараттық техниканың дамыған заманында тілді үйрену қиындық тудырмайды, қайта көп тіл білгеннің ешбір зияны жоқ. Бірақ Қазақ баласы әуелі отбасында Қазақы рухпен тыныстап, ана тілінің нәрлі уызына қанып, ұлттық рухани тәрбиенің қайнар бұлағынан сусындап өсуі керек. Алғашқы тәрбиені ана тілінде қабылдап, Қазақы қасиетпен жетілген бала кейін қандай ортада жүріп, қанша тіл үйренсе де, өз тілін ұмытпайтын, ұлттық қасиетінен көз жазып адасып қалмайтын болады. [3, 56]

Көп тіл білу – әрине, мақтаныш. Ана тілін жақсы біліп тұрып, өзге тілде жетік сөйлесе – бұл сүйініш, мақтаныш; ал ана тілін білмей тұрып, өзге тілде сөйлесе – бұл күйініш, өкініш. Ал мұндағы мақсат – ағылшын идеологиясын сіңіріп, ағылшын болып өмір сүру емес, ағылшынның тілін ғана үйрену және балаларымызды әлемге қанат жайған ағылшын тілімен қаруландыру.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсам, тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тіл мәртебесі – ел мәртебесі. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Әлем таныған ел болу үшін тіліміздің жұлдызын биіктетуіміз керек. Сөзімнің соңын Елбасының ана тілі туралы айтқан мынадай көрікті ойымен аяқтағым келеді: «Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі жас отты да ойнақы. Ана тілінен артық әр ұлт үшін бұл дүниеде қымбат не бар екен?! Ғасырлар бойы ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйтқысы болған – оның ғажайып тілі».

Әдебиеттер:

1. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері / М.Балақаев. Алматы:Қазақстан, 2015.-186 б.
2. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық // Тілдік норма және оның қалыптануы.-Астана: Елорда, 2019.- 230 б.
3. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті: Оқулық/ М.Балақаев, М. Серғалиев.-Алматы:Зият Пресс,2014.-140 б.
4. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

УДК: 81 373.43

НЕОЛОГИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Абсаматова Мухлиса

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель - ст.преп. **Кемелова Г.М**

Мы знаем, что все языки живут и развиваются, в том числе и русский, и казахский языки. Тенденция прихода новых слов коснулась наших реалий, так как мы живем в 21 веке. В нашей казахстанской жизни новые слова внедрились и в русский, и в казахский языки, потому что в жизнь пришли очень много новых явлений мирового масштаба, и название этих слов показывают эти новые понятия. Нужно сказать еще и о всемирной пандемии коронавируса, когда очень много людей вынуждены работать с современными средствами связи, это тоже играет свою роль в процессе прихода новых слов в язык – и в русский, и в казахский. Волей-неволей нам всем пришлось освоить современные технологии и быть активным участником социальных сетей. В этой работе речь пойдет о новых словах в русском языке, с которыми нам приходится сталкиваться в новой реальности.

На разных этапах своего развития русский язык заимствовал слова из других языков. Многие из этих слов давно укоренились в речевом обиходе. Появилось большое количество новых понятий, слов, терминов. Хорошо это или плохо? В русском языке много иностранных слов, потому что они пришли из других языков. Обойтись без употребления иностранных слов в современном мире нельзя, так как они приходят к нам как наименование предметов, явлений, новых понятий. Данная тема заинтересовала меня в связи с ее актуальностью на современном этапе. Большое количество людей употребляют новые слова в своей речи, часто даже не замечая, что у них не русское происхождение. Заимствование слов — естественный и необходимый процесс языкового развития. Лексическое заимствование обогащает язык и обычно нисколько не вредит его самобытности, так как при этом сохраняется основной словарь, а кроме того, неизменным остается грамматика, не нарушаются внутренние законы языкового развития. Заимствование не говорит о бедности языка. Если новые слова и их элементы усваиваются языком по своим нормам, преобразуются по потребностям «берущего» языка, то это свидетельствует как раз о силе, о творческой активности этого языка. Заимствование слов – процесс живой, развивающийся,

плодотворный — происходит и в наше время. Несмотря на то, что новые слова составляют неотъемлемую часть словарного запаса, русский язык сохранил свою полную самостоятельность и лишь обогатился за счет таких слов.

Язык – главное средство человеческого общения. С помощью языка люди научились получать и передавать нужную информацию. С помощью слов мы называем предметы и явления, общаемся, передаём мысли, желания, чувства. Состав русского языка постепенно изменяется, так как в нашем языке появляются новые слова из других языков: английского, немецкого, французского и других. В большинстве своём иноязычные слова обогащают язык, делают его словарь более гибким, например: компьютер, губернатор, футбол, реклама, ноутбук, сканер, гимназия и многие другие. Такие слова называют заимствованными.

Заимствование – это появление и закрепление в русском языке иностранного слова. Слова иностранного происхождения звучат во всех сферах человеческой деятельности: спорте, науке, политике, экономике, культуре и искусстве. Влияние одних языков на другие – процесс естественный, нормальный, поскольку народы, говорящие на этих языках, не живут изолированно друг от друга, а, напротив, более или менее тесно взаимодействуют. Заимствования вызваны необходимостью выразить при помощи слов другого языка многозначные русские понятия, пополнить выразительные средства языка. Подавляющее большинство людей знают, что в русском языке много слов, заимствованных из других языков мира, а опрос среди родителей и учеников показал, что им всем известно о существовании заимствованных слов. Можно сказать, что иностранные слова очень востребованы в профессиональной деятельности. Очень важно знать значение этих новых слов и правильно употреблять их в речи. Так же можно сказать, что как взрослые, так и младшие школьники не смогли бы обойтись в своей речи без употребления слов иностранного происхождения, так как все активно используют их в своей речи. Приход новых слов в русский язык из других языков не избежать, ведь люди разных стран активно сотрудничают друг с другом. Проблема состоит не в новых словах, а в том, кто и как их употребляет. Употребление иноязычных слов, как и других, регулирует лексическая норма. Поэтому, выбирая слова, люди должны обращать внимание на значение, стилистическую окраску, употребительность, сочетаемость с другими словами. Нарушение хоть одного из этих критериев может привести к речевой ошибке.

Причины прихода иноязычных слов.

Почему русский язык так активно сейчас заимствует новые слова? Во-первых, часто одно иноязычное слово заменяет длинное описательное словосочетание. Вместо «Официальное вступление в должность президента страны» употребляется слово «инаугурация», одно слово импичмент заменяет словосочетание отрешение президента государства от должности. Действует также известный закон экономии средств (ср.: маршрутное такси – маршрутка, мобильный телефон – мобильник и т.д.).

Можно выделить основные причины современного заимствования иноязычных слов.

Причины прихода новых слов:

1. Потребность в наименовании новых вещей, явлений, понятий: компьютер, интернет.
2. Необходимость в разграничении понятий :визажист и ранее заимствованное дизайнер.
3. Необходимость в специализации понятий: маркетинг (рынок), менеджмент (управление).

Иноязычные слова в средствах массовой информации

Для развития каждого естественного языка характерен процесс заимствования слов из других языков. Тем менее к самому этому процессу, и особенности к его результатам – иноязычным словам носители языка часто относятся к изрядной долей подозрительности. Зачем что-то брать у других ? Зачем нам имидж, если есть образ, к чему саммит, если можно сказать встреча в верхах? Чем модный нынче в кинематографии римейк лучше обычной переделки?

Язык современного телевидения

Почитайте, к примеру, названия популярных телепрограмм: «Пржекторперисхилтон», «Gomedy Woman», «Gosmopolitan», «Дорожное реалити-шоу» и др.

В телевидении так же, как и в газетах, информация должна быть четкой и понятной. Но не всегда это выполняется. И впоследствии слова теряют свой исконный смысл и употребляются уже так, как понимаются по-новому. На телевидении много употребляют новых заимствованных слов, непонятных для общей массы людей.

Кому адресована уличная реклама?

Вы идете по улицам города и читаете, если можете, на рекламных щитах, вывесках, афишах, в витринах магазинов и офисов фирм такие надписи: DISKONT JEANS, AVON, SELET, GRAND GLUB.

Кому адресовано это разноязычие? Для подавляющего большинства горожан все написанное – бессмыслица. Создается впечатление, что мы отказываемся от понятного языка и активно, бурно переходим на языки других стран. Рекламы, вывески соревнуются в стремлении к значительности, грандиозности.

Русский язык радушно принимает у себя новых «гостей», которые впоследствии становятся полноценными членами большой «семьи». Такие слова, как «джинсы», «бренд», «трафик», «метро» и другие, уже давно обосновались в нашем языке и постоянно используются в повседневной речи. С быстро меняющимся миром язык тоже модифицируется, обогащается, что-то в нем приживается, а что-то остается только на время. Вот примеры некоторых слов, пришедших к нам из других языков:

Зависание – состояние операционной системы или программного обеспечения, при котором они не реагируют на действия пользователя.

Зависать – проводить все свое время в сети.

Гуглить – искать в интернете. Происходит от названия поисковой системы Google. Хотя некоторым спокойно удается гуглить и в Яндексe.

Бан, банить – запрет на какие-либо действия. Например, забанить пользователя на форуме – запретить ему писать посты и комментировать других пользователей.

Респект (от англ. respect – «уважать»). Выражение крайней степени уважения, свидетельство того, что текст понравился комментирующему. Яркий пример: «респект и уважуха».

Рунет – русскоязычная часть интернета.

Спам – никому не нужные сообщения рекламного характера.

Тролль (от англ. troll – «напевать», «болтать»). Анонимный интернет-провокатор. Он специально вбрасывает в паблик что-нибудь горяченькое, чтобы вызвать конфликты между участниками, оскорбления и т.п.

Фейк (от англ. fake – «подделка», «фальсификация»). Как следует из названия, поддельная, лживая информация. Обычно статья, новость или видео.

Список используемой литературы

1. Котелова Н.З. Первый опыт описания русских неологизмов / Котелова Н.З. - М.,1982.-456с.

2. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Шанский Н. М. М.,1964.-423с.

3. Социальная сеть [электронный ресурс]. URL: http://otherreferats.allbest.ru/languages/00033754_0.html.

4. Социальная сеть [электронный ресурс]. URL: <http://kindlebook.ru/referat/dlya-studenta/neologizmy-v-russkom-iazuke/>.

5. Социальная сеть [электронный ресурс]. URL: <http://chrome-extension://oemmnadbldboiebfnladdacbdadm/http://cyberleninka.ru/article/n/neologizmy-i-problema-ih-izucheniya-v-sovremennom-russkom-yazyke.pdf>.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Адамбек Ұ.Б., Тулибай М.Қ.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі-ғ.м., аға оқытушы **Мұса Н.Б.**

Мақалада қазіргі білім беру саласындағы өзекті мәселелердің бірі-жаңа технологияларды қолданудың әдіс-тәсілдері жайлы жазылған. Бастауыш сынып шығармашылық, теориялық негіздерін, эстетикалық көзқарастарын пайымдауын, баға беруін, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған.

«Бала дамуының ең шарықтау шегі- бұл тіл мен ойдың шығармашылығы» (Л.Выготский)

«Адам ұрпағымен мың жасайды» - дейді халқымыз. Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың емес миллиондаған жылдар жасап келеді. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз-оқу. Қазіргі кезде мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет - оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Шәкәрім Құдайбердіұлы «Адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым болатын адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек.

Бұл сапалар адамды дүниеге келген күннен бастап тәрбиелейді» деп есептейді: Ұрпақ тәрбиесі-бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс. Міне, өз ұрпағының өнегелі, өнерлі, еңбексүйгіш, абзал азамат болып өсуі үшін халық педагогикасының негізгі мақсатын шығармашылықпен оқу-тәрбие үрдісіне тиімді пайдалану әрбір ұстаздың міндеті болып табылады. Сондықтан, ұстаз- мұғалімдер қауымының алдына өте үлкен міндет жүктелді. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі- жаңа технология негіздері болып табылады.[1]

Білім беру технологиясы бұл- әдіс-тәсілдер, кадамдар жүйесі, оны орындау дәйектілігі оқушының жеке басын оқыту, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін шешуді қамтамасыз етеді, ал іс-әрекеттің өзі процедуралық, яғни белгілі бір әрекеттер жүйесі ретінде ұсынылады, педагогикалық процестің компоненттерін кепілдендірілген нәтиже беретін іс-әрекеттер жүйесі түрінде әзірлеу жәнәпроцедуралық іске асыру болып саналады. Мұғалімдердің міндеті- баланың жеке басын қалыптастыру процесінде білім, білік, дағды жинақтауға бағытталған дәстүрлі оқытуды өзгерту.

Оқу процесінде оқушының танымдық және шығармашылық қызметін жүзеге асыру үшін білім беру сапасын арттыруға, оқу уақытын тиімді пайдалануға және үй тапсырмасына беретін уақытты азайту арқылы оқушылардың репродуктивті белсенділігінің үлесін төмендетуге мүмкіндік беретін заманауи білім беру технологиялары қолданылады. Заманауи білім беру технологиялары даралауға, оқу процесінің қашықтығы мен өзгермелілігіне, білім деңгейі мен жасына қарамастан оқушылардың академиялық ұтқырлығына бағытталған. Мектепте оқу-тәрбие үрдісінде қолданылатын педагогикалық технологиялардың кең спектрі ұсынылған.

Қазіргі таңдағы ең тиімді жаңа технологиялар:

1. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар
2. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы
3. Жоба технологиясы
4. Дамыта оқыту технологиясы
5. Денсаулық сақтау технологиялары
6. Проблемалық оқыту технологиясы
7. Ойын технологиялары
8. Модульдік технология

9. Семинарлық технология
10. Іс- технология
11. Интегралды оқыту технологиясы
12. Ынтымақтастық педагогикасы
13. Денгей саралау технологиялары
14. Топтық технологиялар.
15. Дәстүрлі технологиялар (сынып-сабақ жүйесі)

Педагогикалық технологияның тиімді тұстары:

1. Оқушы өз бетінше жұмыс жасауға мүмкіндік алады, соған үйренеді;
2. Оқушының жеке қабілеті анықталады;
3. Іштей бір-бірінен қалмауға тырысып, талпынады;
4. Тапсырмалық күрделену деңгейіне сәйкес оқушының ойлау, орындау қабілеті артады.
5. Өзін-өзі тексеруге дағдыланады.
6. Мұғалім жекелеген оқушыларға көмектесуге мүмкіндік алады.
7. Орындау қабілетіне қарай бағаланады.[2]

Қазіргі заманғы сабақтарда проблемасыз оқыту технологиясынсыз немесе оның элементтерінсіз оқыту мүмкін емес. Оның өзектілігі неде?

Бұл технологияның өзектілігі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыра отырып, оқу іс-әрекетіне деген мотивацияның жоғары деңгейімен анықталады, бұл туындайтын қарама-қайшылықтарды шешуде, сыныпта проблемалық жағдайларды жасау кезінде мүмкін болады. Сол қиындықтарды жеңуде оқушыларда жаңа білім, актерлік іс-әрекеттің жаңа тәсілдері қалыптасады.

Тәрбие мәселелерін шешу оқушылардың эмоционалды сферасына жағымды әсер етеді. Балалардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, шығармашылық ойлауына қолайлы жағдай жасайды. Сонымен қатар, проблемаларды көру, сұрақтар қою, гипотезалар қою, тұжырымдамаларды анықтау, бақылаулар мен эксперименттер жүргізу, қорытындылар мен нәтиже жасау, мәтінмен жұмыс жасау, өз идеяларын дәлелдеу және қорғау қабілеттері білім берудің тәуелсіз нәтижелері сияқты білім нәтижелеріне қол жеткізуге әкеледі. Сыныпта проблемалық жағдаяттар жасау бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлауын дамыту тәсілдерінің бірі.

Оқушылар үшін ақпараттық технологияларды қолдану арқылы сабақ өткізу қызықты болады. Нәтижесінде білімді тиімді игеру пайда болады, сабақта анықтық деңгейі жақсарады. Әрине, бұған басқа әдістермен қол жеткізуге де болады (плакаттар, карталар, кестелер, жазу), бірақ компьютерлік технологиялар көрнекіліктің анағұрлым жоғары деңгейін жасайды.

Ойын технологиясы. Ойын - бұл өмірдегі керемет құбылыстардың бірі. Қазіргі педагогикада ойын, дидактикалық ойын тақырып тұжырымдамасын, тіпті тақырыптың бөлігін, сонымен қатар жалпы технологияның элементін игеру үшін тәуелсіз технология ретінде қолданылады. Ойын - баланы әлеуметтендірудің ең күшті құралы, өмірдегі әртүрлі жағдайларды модельдеуге, одан шығудың жолын іздеуге мүмкіндік береді. Ойын адам ретінде өзін-өзі тану саласы ретінде өте маңызды:

Денсаулық сақтау технологиялары. Менің ойымша, адамның денсаулығына жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру - қазіргі адамның жетістігі үшін қажет.

Біздің бүгінгі міндетіміз - балаға денсаулығын сақтау мен нығайтудың түрлі әдістері мен тәсілдерін үйрету деп санаймын. Оқу-тәрбие процесінде денсаулықты сақтайтын технологияларды кешенді қолдану шаршауды азайтуға көмектеседі, эмоционалды көңіл-күйді жақсартады және жас балалардың еңбекке қабілеттілігін арттырады.

Сыни тұрғыдан ойлау - Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Бұл модуль балалардың да, педагогтердің де сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз - сабақта балалардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойынды еркін және зерттей талпындырып, тұжырым жасау. Сын тұрғысынан

ойлау дегеніміз-ой қозғай отырып,оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни карап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Сын тұрғысынан ойлау –оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы.Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама.

Сыни ойлауды дамытудың негізгі әдіснамалық әдістері:

1. «Кластер» қабылдау бөлмесі
2. Кесте
3. Білім беру ми шабуылы
4. Интеллектуалды жылыну
5. Зигзаг, Зигзаг -2
6. «Кірістіру» қабылдау бөлмесі
7. Эссе
8. «Идеялар қоржыны» қабылдау бөлмесі
9. «Синквейн жасау» қабылдау бөлмесі
10. Тест сұрақтары әдісі
11. «Мен білемін ../ білгім келеді ... / білдім ...» қабылдауы
12. Суда шеңберлер
13. Релдік жоба
14. Ия - жоқ
15. «Аялдамамен оқу» қабылдау бөлмесі
16. «Взаимопопрос» қабылдау бөлмесі
17. «Аралас логикалық тізбектер» техникасы
18. «Кросс-дискуссия» техникасы[3]

Педагогикалық технология - бұл мұғалімнің іс-әрекетінің құрылымы, оған кіретін барлық әрекеттер белгілі бір дәйектілік пен тұтастықпен ұсынылады, ал іске асыру қажетті нәтижеге қол жеткізуді болжайды және болжамды сипатқа ие болады. Бұл технологиялардың артықшылығы оқушылардың өзіндік жұмысының рөлі мен пропорциясын күшейтіп қана қоймай, сонымен бірге басты назарда жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту, білім беру процесін даралау және саралау, тиімді өзін-өзі бақылау және оқу нәтижесін өзін-өзі бағалауға ықпал ететін технологиялар болады. Оқытудың басымдығы оқушылардың белгілі бір білім, білік және дағдыларды игеруі емес, оқушылардың өз бетінше білім алу, білім алып, оны өңдей алу, қажет нәрсені тандау, оны мықты есте сақтау және басқалармен байланыстыру қабілеті болуы керек. Инновациялық технологияларды кеңінен енгізу мектеп оқушыларының білім сапасын, танымдық белсенділігі мен оқу мотивациясын жақсартуға жағдай жасайды.[4]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Бабаев С. Б. Бастауыш мектеп педагогикасы: оқу құралы. - Алматы : NURPRESS, 2013. - 416 б.
- 2.Қасқатаева Б. Р. Математика бастауыш курс негіздері: оқуқұралы. - Алматы :Отанбаспасы, 2018. - 146 б.
- 3.Мухаметжанова А. О. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін педагогикалық технологияларды пайдалануға даярлау: монография /- Караганда : Medet Group, 2019. - 184 б.
- 4.Уристимбаева Л.М. Бастауыш сыныптарға арналған дидактикалық материалдар жинағы: әдістемелік құрал.-Жетісай, 2019. -80 б.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ҮШІН ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

2 курс білім алушысы - **Адилбекова А.Б.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы - **Тамабай Ә.М.**

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, – деп атап көрсеткендей-ақ, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру [1].

Қазіргі уақытта білім беру жүйесіне қойылатын талаптар оның мүлде жаңа парадигмасын жасауды қажет етеді. Өйткені өмір сүріп келген жүйе үнемі даму үстінде болып отырған қоғамның сұраныстарына жауап бере алмайды. Сондықтан осы мәселеге мемлекеттік деңгейде үлкен мән беріліп, білім саласын жүйелі реформалау, түбегейлі өзгерістер енгізу қолға алынды.

Қазақстан білім саласының алдына қойып отырған мақсаты – инновациялық оқыту әдістері арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында білімгерлерге жүйелі, нақты білім беру. Алайда, оқытудың белсенді әдістерін қажетті деңгейде қолдану және осы арқылы студенттердің білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру еліміздің барлық жалпы білім беретін орындарында дағдылы ісіне айнала қойған жоқ. Әлі де болса көптеген жоғарғы оқу орындары оқыту процесін ұйымдастыру мен жүргізуде оқытудың дәстүрлі әдістері мен тәсілдерін пайдаланумен шектелуде.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда оқытудың белсенді әдістерін қолдану:

- білім сапасын түрлендіруге,
- білім сапасын көтеруге,
- студенттердің білімге деген қызығушылығын арттыруға,
- жаңашыл жобаларды енгізуге,
- оны тиімді басқаруға негіз болып,
- әрбір білімгерге өзіндік даму жолын табуға,
- әрбір болашақ маманға өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізеді.

Жас маманға сапалы білім мен ұлағатты тәрбие беру, өз білімін жетілдіріп, жеке ғылыми ізденістеріне барлық жағдай жасау үшін білім беру ісін әлеуметтендірудің маңызы зор. Бүгінгі күнде жалпы жоғары білім беретін оқу орындары – жаңа қоғам оқу орындары, яғни мәдени саналы, халықтық мәдениетке интеграцияланған, болашақ маманның жеке білімінің дамуына педагогикалық жағдай жасайтын және қазіргі заман талабына сай жүйемен байланыс түзетін, білімнің жаңа мазмұнымен байланысқан, әлеуметтік өмірге бейімделген, бәсекеге қабілетті жас маман өсіріп, дамыта алатын, ғылым мен білім саласына үлкен үлес қоса алатын жоғарғы оқу орындары болуға тиіс.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің білім сапасын арттыру үшін оқытудың белсенді әдістерін тиімді пайдалану үшін әр білімгер күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық қарым-қатынас жасаулары керек. Оқыту түрлерін, әдістерін мен құралдарын одан әрі жетілдіріп, тиімді тәсілдерді нәтижелі қолданудың жолдарын іздестірулері қажет [2].

Инновациялық білім беруді ұйымдастыруда мәндік көзқараспен тығыз байланыста акмеологиялық көзқарас қарастырылады. Акмеология («акме» – грек сөзі, «шың», «төбе», «бір нәрсенің ең биік басқышы» дегенді білдіреді) – өмірдің әртүрлі өзін-өзі көрсету сфераларында өзін-өзі дамытушылық, өзін-өзі жетілдірушілік динамикасында қарастырылатын адам болып табылатын ғылыми пәндер кешені, ғылыми білімдердің жаңа аймағы.

Акмеологияның пәні – адамның шығармашылық потенциалы, субъектінің өзін-өзі жетілдірудің, айқындалуының түрлі деңгейлеріне, шыңына жетуінің заңдылықтары мен шарттары.

Міндет – барлық білімгерге өзін-өзі дамыту, жетілдіру, өздігінен оқу мен өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру, себебі, бұлар «акме» деңгейіне жетудің негізгі факторларды. Алайда, бұл акмеологиялық факторларды іске асыру үшін күшті қозғаушы себептер қажет. Бұл себептер жетістікке жетудің түрткілері (мотивациясы) болуы мүмкін. Оқытушының міндеті – студенттерге олардың мотивтері мен қажеттіліктерін қалыптастыруға көмектесу. Түрлі білім беру технологияларының да басты міндеті осында.

Осылайша, инновациялық білім беру өз құрамына – жеке тұлғалық көзқарасты, білім алудың мықты негіздерін, мәндік және акмеологиялық көзқарастарды, кәсіби шеберлікті, екі мәдениеттің (техникалық және гуманитарлық) синтезін, жаңа ақпараттық технологияларды қолдануды біріктіреді.

Интербелсенді (интерактивті) оқу/оқыту бірінші мезетте білім игеру процесіне қатысушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделеді. Ағылшын тілінен келген «*интерактив*» сөзі де осы ұғымды білдіреді: «*inter*» дегеніміз «*өзара*» мағынасында, ал «*act*» - «*әрекет жасау*» дегенді білдіреді.

«Интербелсенді» дегеніміз диалог арқылы үйрену/үйрету, яғни «үйретуші – үйренуші», «үйренуші – үйренуші», «үйренуші – өзімен өзі» форматтарында жасаған қарым-қатынас («әңгіме», «сұхбат», «бірлескен әрекеттер»).

Интербелсенді оқу/оқыту білім игеру процесін келесідей ұйымдастыруға ынталы:

– барлық үйренушілерге бірлескен таным процесіне белсенді араласуға мүмкіндік жасау;

– әрбір үйренушінің өзінің үйренгені мен өз білімі туралы түсініктерін ортаға салып, бірлесе талқылап, олар туралы ой толғауына мүмкіндік жасау [3].

Мұндай қарым-қатынастағы бірлескен әрекеттер бірін-бірі жақтыру, өзара силасымдық пен қолдау атмосферасында өтіп, тек қана жаңа білім игеруге жағдай жасап қана қоймай, сонымен бірге таным процесін өзара ынтымақтастық пен бірлесу деңгейлеріне көтереді.

Интербелсенді оқу/оқыту диалогтық қатынасқа негізделеді, ал диалог өз кезегінде өзара түсіністікке, бірлескен әрекеттерге, таным процесінде туындаған мәселелер мен проблемаларды бірлесе шешуге алып келеді. Интербелсенді оқуда/үйренуде білім алушылар келесідей білім, білік, дағды, құзырлық, машықтарға үйренеді:

– *терең олануға;*

– *ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, екішеп, оның ішінен керектісін таңдап алуға;*

– *ақпаратты жан-жақты талдауға;*

– *өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыруға;*

– *пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеуге;*

– *басқа да балама пікірлерді ескеруге;*

– *басқалармен тиімді қарым-қатынас құруға.*

Интербелсенді оқу/оқыту келесі жұмыс түрлері мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады:

– *бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, бүкіл аудиторияның),*

– *жеке және бірлескен ізденіс пен зерттеу жұмыстары,*

– *ситуативтік және рөлдік ойындар,*

–ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, Интернет, құжаттар, мұражай, басқа адамдар: мамандар, т.б.),

–шығармашылық жұмыстар, т.б.

Интербелсенді лекцияның негізгі қағидалары. Интербелсенді лекцияда ақпарат дайын күйінде берілмейді.

Интербелсенді лекция үйренушінің қандай да бір тақырып немесе мәлімет бойынша бірлескен әрекеттер негізінде (топтық пікір алмасу, талқылау, пікірталас, ой қозғау, т.б.) студенттерде өзіндік пікір мен көзқарас қалыптастыруға бағытталады. Интербелсенді лекцияда негізгі қағида «беру», «үйрету» емей – «**ұсыну**» болады. Ұсынылған мәлімет бойынша студенттер бірлескен белсенді әрекеттер арқылы өздігімен жаңа білім құрастырады.

Дәстүрлі монолог түріндегі лекция «студенттердің қарастырылатын тақырып бойынша білімі мен деректері жоқ немесе жоқтың қасы» деген қағиданы ұстанады. Сол себепті де дәстүрлі лекция ақпараттың көп мөлшерін «беруге» мүдделі. Студенттер мұнда әдетте белсенді (пассив) әрекеттер атқарады: тыңдайды, көшіреді.

Интербелсенді лекцияның негізгі ұстанымы келесідей болады: «Студенттер қарастырылатын тақырып бойынша сабаққа дайындалып келген, олардың белгілі бір білімдері бар болғандықтан, лекцияда сол білімдерді дамыту және тереңдету керек». Студенттер силлабуста берілген ақпарат бойынша бүгінгі лекция тақырыбы мен негізгі мәселелерінің қандай екендігін, оған қандай әдебиет көздері арқылы дайындалуға болатындығын, ол бойынша қандай тапсырмалар берілгендігін жақсы біледі. Сол себепті де олар лекцияға шама-шарқынша дайындалып келеді. Ал лекция олардың білгеніне негізделіп, сол білімдерін өрбітуді мақсат тұтады.

- Интербелсенді лекция диалог түрінде өтеді.

Қарым-қатынас келесі форматтарда өтуі мүмкін: *оқытушы – студент/студенттер, студент – студент, студент – тақырып, студент – басқа пікір (зерттеуші, оқулық, т.б.)*. Интербелсенді лекцияда ой қозғау мен өмірден алынған нақты ситуацияларды талқылау және шешу тәсілдерін қолданған тиімді.

- Интербелсенді лекцияда материал тұтастан емес, бөлшектеліп беріледі.

Дәстүрлі лекцияда оқытушы лекцияны ауызша оқып, студенттерден тындау немесе конспект жасау (көшіру) сияқты белсенді (пассив) әрекеттерді атқаруды талап етеді.

Интербелсенді лекцияда әдетте мәтін бірнеше бөлімге (тиімді мөлшері 3-4 бөлік) бөлінеді. Қағазға басылып, үлестермелі материал түрінде таратылып берілген бөлімдерді оқу мен зерттеу барысында студенттер белсенді әрекеттер атқарады: олардың қатарына туындаған қиын мәселелер мен сұрақтарды келтіру, берілген мәлімет бойынша өз түсінігі мен пікірін қалыптастыру, лекцияның тұжырымдарын өзара талқылау, кесте толтыру, жоспар жасау, графиктер сызу, т.б. әрекеттер кіреді. Бұл белсенді әрекеттер жеке және бірлесе жұмыс жасау форматтарында өтеді.

- Студенттердің белсенді әрекеттері бірлескен жағдайда өтуі керек: берілген тапсырмалар шағын топ немесе жұп қатарында орындалады. Студенттер лекцияның бір бөлімін оқып болған соң, жекелей жұмыс жасап, сонан кейін жұптасып (немесе шағын топ құрамында) өз түсініктері мен туындаған ойларымен бөліседі: олардың жаңа білімі мен өзіндік пікірлері осындай ой талқы нәтижесінде пайда болады.

- Интербелсенді лекцияда жана білім студенттердің ой-толғанысы арқылы құралады

Лекцияда студенттер қарастырылған материал бойынша «*Мен сабақта не үйрендім?*», «*Бұл білім маған қандай пайда келтіреді?*», «*Бұл білімді қалайша қолдануға болады?*», «*Бұл білім маған не үшін керек?*», «*Бұл білімді ары қарай қалай дамытамын/жалғастырамын?*», «*Тағы да не білгім келеді?*» деген сұрақтар ауқымында ойланып, өз жауаптарымен бір-бірімен бөліскені орынды. Осындай ой-толғаныс нәтижесінде студент лекция материалы бойынша жаңа білім құрастырады.

Интербелсенді лекцияда бағалау жазба жұмыстары арқылы жүзеге асырылады

Студенттердің сабақта қалайша жұмыс жасағандығын, оның материалды қандай деңгейде игергендігін білу мақсатында лекция аяғында жазба жұмыстарын (ауызша ой-толғаныс әрекеттерінен кейін) орындау керек.

- Интербелсеиді лекция кері байланыспен аяқталады.

Кері байланыс дегеніміз сабақтың соңында студенттерге бірнеше сұрақ қойып, олардың ойларын, қандай сұрақтары мен мұқтаждары бар екендігін, бүгінгі сабақ туралы пікірлері қандай екендігін анықтау. Бұл жауаптар алдағы сабақтарды жоспарлауда қолданып, келесі сабақты студенттердің пікірлері негізінде құрастыруға бағыттайды.

Жоғары оқу орындарында оқып жүрген болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығы ондағы оқыту үдерісінің тиімді ұйымдастырылуымен тығыз байланысты.

Дидактикалық даярлық – кәсіби-педагогикалық даярлықтың негізгі және маңызды саласы. Мұғалімдердің дидактикалық даярлығына олардың оқыту үдерісінің теориясы мен практикасы бойынша игерген білімдері, педагогикалық қызметке деген ынтасы мен мүмкіндіктері жатады.

Бұл бағытта ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне екпінді түрде енгізу бағытында және қолданылатын жаңа құралдардың бірі - бағдарламалық-техникалық кешен болып саналатын «Белсенді экран» болып табылады.

Осылайша ақпараттық технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

- оқу материалын терең түсінуге;
- оқу мотивациясының артуына;
- алған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына;
- білім беруге жұмсалатын шығынның азаюына т.б. [4].

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қай халықтың, қай ұлттың болсын толығып өсуіне, рухани әрі мәдени дамуына ықпал жасайтын тірегі де, түп қазығыда – мектеп.

Мектептердің білім деңгейін көтеру және онда ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқу-тәрбие үрдісін тиісті деңгейге көтеру, мектеп ұстаздарының, педагогикалық ұжымның жүйелі басшылыққа алған бағыты деп есептеймін.

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді тұжырымдай келе, компьютерді қолдану негізінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. // Қазақстан мектебі, 27 шілде, 2007.
2. Алимов.А. Оқытудың интербелсенді әдістемесі. –Алматы. 2010, -263б.
3. Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар, Алматы, 2006. -180 б.
4. Исламкулова С.К. Оқу үрдісін технологияландыруға жаңаша көзқарастар: Оқу әдістемелік құрал. – Алматы: ББЖМБК ҚДИ, 2010. –160 б.

УДК 811.111

BODYLANGUAGE

Айдарбек Э., Сапаралиева Н., Есжанова Г.Д.
Ж. Ташенев атындағы университеті
Ғылыми жетекші: **Есжанова Г.Д.**

Резюме: Если язык неправильный, то то, что сказано, не то, что имеется в виду; если то, что сказано, не то, что имеется в виду, то то, что должно быть сделано, остается невыполненным; если этого не сделать, мораль и искусство придут в упадок; если

справедливость нарушится, люди будут стоять в беспомощном замешательстве. Следовательно, в сказанном не должно быть произвола. Это превыше всего.

Түйін: Тіл дұрыс болмаса, айтылған сөз айтылмаған болып шығады; егер айтылған нәрсе айтылмаған болса, онда істеу керек нәрсе орындалмаған болып қалады; бұл орындалмай қалса, адамгершілік пен өнер азаяды; әділет адасса, халық дәрменсіз абдырап қалады. Демек, айтылған сөзде озбырлық болмауы керек. Бұл бәрінен де маңызды.

Body language is a type of non-verbal communication in which, instead of words, physical movements and positions of the speaker's body are used to express and convey information. By means of body language you can tell other people what you are thinking or feeling at the moment of communication, whether you agree or disagree with your partner as well as whether you are inclined or not to be involved in conversation. This physical behavior may include facial expressions, a body posture, different gestures, an eyes movement, the tone of voice, the use of space, touch, and some other changes in a person's appearance, hence another name of the language "kinesics".

When expressing emotions through the body, facial expressions are the most integral part of communication. The set of facial expressions is very rich. Combinations of eyes, brows, lips, nose and cheek movements help express different moods of a person: happiness, sadness, depression, calmness, anger, etc. For example, a wide smile indicates that the person is happy, feels satisfied and the fact that he (she) is in a good mood. On the contrary, when your lips are pursed, this demonstrates your anger or dissatisfaction with something. Widely-opened eyes are the sign of unexpected joy or surprise whereas looking down means that the person is confused, nervous or depressed. One and the same emotion can be expressed differently. For example, people can show their feeling of surprise by raising their eyebrows or for a stronger reaction - by clasping their hands. How could you interpret the facial movement if somebody is licking their lips? In most cases this demonstrates that the person is thinking over something or calculating something. How can you feel if somebody you are talking to is bored? In this case they are usually yawning, looking absent-minded or some are twisting their hair[1,p.6].

Emotions may also be detected through gestures, i.e. movements made by body parts: hands, fingers, arms, legs or a head, which can be voluntary or involuntary. Arms gestures can express much in the process of communication. In a discussion when very one stands, sits or even walks with folded arms, this is not normally considered a welcoming gesture as it denotes a sort of opposition and someone's disagreement. It could mean that the persons have a closed mind and are most likely unwilling to listen to the speaker's viewpoint. There is another model of arms gestures an arm crossed over the other, demonstrating insecurity and a lack of confidence. It looks as if the person were trying to defend themselves from some imaginary attack[2,p.37].

Hands movements also present a vivid picture of the person's inner world. Thus, relaxed hands indicate confidence and self-assurance, while clenched hands may be interpreted as signs of stress and anger. Then, if a person is wringing their hands, this demonstrates nervousness and anxiety. Along with hands movements, finger gestures can also be very important and expressive in communication. They are commonly used to exemplify one's speech as well as denote the state of well-being of the person making them. In certain cultures pointing using one's index finger is believed acceptable. However, pointing at a person with the index finger may be viewed as insulting and aggressive in other cultures, for example in the Russian traditions. Likewise, the thumb up gesture could denote "OK" or "good" in countries like the US, France and Germany, but this same gesture is accepted as rude and insulting in Iran, Bangladesh and Thailand, where it is an equivalent of showing the middle finger in the US.

It would be interesting to research into body postures from the viewpoint of their participating in the process of communications. Surely one can easily detect the "message" sent by a certain body posture. For example, a person sitting till the back of their chair, leans forward with their head nodding along with a discussion implies that they are open, relaxed, and generally ready to listen.

On the other hand, a person who has their legs and arms crossed with the foot kicking slightly demonstrates that they are feeling impatient and emotionally detached from the discussion.

Body language is not universal though there are a lot of elements that can be recognised common for a number of cultures. However, in every culture some specific gestures can be found. Moreover, one and the same gesture may denote different even opposite things. Thus, in most countries the head nod is used to signify "yes" or agreement while shaking a head means "no" or disagreement. However, in Bulgaria and Greece these gestures are interpreted in quite an opposite way. Rubbing palms one against the other in Russia can be read as "everything is OK, successful", whereas in Japan this same movement will be interpreted as "help, I have some problems". In traditional Anglo-Saxon culture, avoiding eye contact usually shows a lack of confidence or certainty. But in the Latino culture direct or prolonged eye contact means that you are challenging the person with whom you are speaking or that you have a romantic interest in the person. In many Asian countries a prolonged eye contact may be a sign of anger and aggression [3,p.84].

Gestures as well as speech can be professional. For instance, some of them are used by referees during sports competitions; with the help of others stockbrokers communicate buying or selling shares in companies. Besides, as it can be seen from the examples given above, body language can be formal or colloquial, neutral or vulgar, otherwise it may possess characteristics typical for a verbal language.

It is quite evident that body language adds a lot to the process of communication making our conversation expressive, exact, and understandable. By becoming more aware of body language and understanding what it might mean, you can learn to read people more easily. This puts you in a better position to communicate effectively with them. What is more, by increasing your understanding of others, you can also become more aware of messages that you convey to them.

Reference:

1. Dudorova E.S, Razgovorniy angliyskiy: Actualnie temy dly svobodnogo odsheniya / Saint Petersburg: KARO, 2019-p.6
2. Barry, Michael V. "English in Ireland". In Bailey, 2020, p. 37
3. Richard W.; Görlach, Manfred (eds.). English as a World Language. University of Michigan Press. 2019 pp. 84–104.

ӘӨЖ 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КРЕАТИВТІЛІК БЕЛГІЛЕРІ

2 курс білім алушылары - **Алайдар Ә.Ж., Кинязова Ұ.Е.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: **Ғ.М., оқытушы Тамабай Ә.М.**

Қазіргі заман психологиясы мен педагогикасында психологиялық шығармашылық аумағындағы зерттеулер белсенділік байқалуда. Өйткені қоғамдық тәжірибе шығармашылық жетістік тұлғалық емес, әлеуметтік мағынаға ие болғандығын мойындап, психология-педагогикалық ойларды осы проблемаға назар аударуына мәжбүр етті.

Шығармашылық психологиясының негізгі міндеті шығармашылық процесс пен креативтіліктің психологиялық механизмдері мен заңдылықтарын ашу. Креативтілік – ағылшынның “Creativity” сөзінен аударғанда шығармашылық деген мағынаны береді.

Шығармашылық психиканың даму механизмі мен негізі ретінде қарастырылады (Н.В. Кипиани, А.М.Матюшкин, Я.А. Пономарев, И.Н. Семенов және т.б.). Оны зерттеу ойлау заңдылықтарымен байланыстырылады (Н.Г. Алексеев, С.М. Бернштейн, В.С. Библер, В.Н. Пушкин, О.К. Тихомиров, Э.Г. Юдин және т.б.).

Ярошевский сияқты авторлардың айтуы бойынша креативтілікті зерттеудің қорытындылары айтарлықтай нәтижелі болмады. Шетел зерттеулерінің креативтілікке берген анықтамалары мен ұғымдарын талдай және жалпылай отырып, Р. Холлменн былай дейді: «Креативтілік жаңа тәсілмен жүзеге асырылған қабылдау ағыны (Маккеллар), жаңа байланыстар табу қабілеті (Кюби), жаңа қарым-қатынастардың пайда болуы (Роджерс), жаңа шығармалардың туындауы (Меррей), жаңалықтар ашуға және оларды білуге қабілеті (Лассуэль), жаңа шешімдерге әкелетін ақыл-ой іс-әрекеті (Жерар), жаңа ұғымға тәжірибені көшіру (Тейлор), жаңа констелляциялық мағыналардың елесі (Гизелин)» [1].

Бірақ көптеген зерттеушілер креативтіліктің анықтамасында тұлғаның ерекшелігіне немесе қасиетіне басты назар аударады. Дж. Гилфорд креативтілік пен шығармашылық потенциалды табысты шығармашылық ойлауға ықпал ететін қабілеттер мен басқа ерекшеліктерінің жиынтығы тәрізді анықталуы мүмкін деп есептейді.

Креативтіліктің жаратылысын қарастыру оны оқып-үйренудің негізгі сараптамалық бағытына негізделген. Жалпы алғанда оларды бағытталуына сәйкес үлкен екі топқа біріктіруге болады.

Бірінші топқа жалпы психологиялық және **концептуалдық** бағыттағы зерттеулерді жатқызуға болады (Д.Б. Богоявленская, 1983; К. Дункер, 1965; А.Я. Пономарев, 1976; С.Л. Рубинштейн, 1941; О.К. Тихомиров, 1969 және т.б.). Бұл топтың психологтары шығармашылық психологиясының методологиялық негіздерін, оның заңдылықтары мен шығармашылық қызметтің механизмдерін зерттеді. Шығармашылық психологиясында жалпы психологиялық теорияны құру мәселесі (Б.Ф. Ломов, Я.А. Пономарев, О.К. Тихомиров), педагогика мен психологияның әртүрлі бағыттарын зерттеудегі әлеуметтік тұрғыдан маңызды қорытындысын біртұтас ете алу қабілеті шұғыл шешім қабылдауды қажет етіп тұр.

Екінші топты шығармашылық іс-әрекетке қабілеттіліктің тұлғалық мінезін сипаттау мен анықтауға бағытталған дифференциалды-психологиялық типті шығармашылықты сараптамалық-эмпирикалық зерттеу құрайды.

Креативтілікті – жаңа өнім немесе шығармашылық ойлаудың қорытындысы деген пікірді ұстанған ғалымдар таласы әлі де жалғасуда (К. Тейлор, В.А. Терехов, О.К. Тихомиров және т.б.). Басқа зерттеулерде жаңаны құруда шығармашылық процестің басымдылығы көрінеді (Р. Арнгейм, А.В. Брушлинский, В.А. Моляко, В.Н. Пушкин, Р. Уоллес, П.М. Якобсон және т.б.). Бұл ұстаным әсіресе Р. Арнгеймнің еңбектерінде айқын көрінеді. Ол «шығармашылық туралы ол туындататын нысанға қарап айтуға болмайды... Креативтілік – бұл білім, әрекет және тілектердің толық ашылуы» [6, 376]. Психологиядағы эвристика мәселесін зерттей келе, В.Н. Пушкин: «Психологиялық процесс көмегімен шешілетін жаңа стратегия қалыптасады, эвристикалық іс-әрекет деген атауға ие жаңа дүние анықталады» деген пікірге келді [2].

Креативтілік маңызды және ерекше феномен болатын бұрынғы зерттеулер мен қазіргі зерттеулерде креативтілікті тұлғаның интеллектуалдық және тұлғалық ерекшеліктері ретінде қарау беталысы айқындалады. Бұл креативтілік мәселесіне деген әр түрлі бағытталғандықты көрсетеді: ол әрине, барлық тұлға бірдей жете алмайтын креативтілік қорытындысы емес (бұл мәселе күрделірек, өйткені қорытынды ретінде тек ғылымдар мен қас шеберлер жететін объективті әлеуметтік маңызды жаңа қорытынды қарастырылады), рефлексия және субъективті өз-өзін бағалау негізіндегі тұлғалық маңызды жаңа сапа деп зерттеледі.

Әрбір ғылымның ұстанымы дәлелденген, мақұлдауды күтеді. Бірақ, педагогикада (креативтік андрагогикада) оның сапалы көрсеткіштері мен пайда болу деңгейін анықтау толық мүмкін емес. Егер креативтілік сипатталған ұстанымдардың тек біреуі арқылы ғана түсіндірілсе, онда мәселе бір жақты ғана қарастырылады. Тұлғаның шығармашылық потенциалы жалпы алғанда креативтілігі дамитын шығармашылық білім беру мен тәрбиелеу процесін ұйымдастыру және басқару ретінде қарастыратын педагогикаға қатысты. Сол себепті креативті білім беру және тәрбиелеу процесінде тұлғалық категория ретінде креативтіліктің дамыту мүмкіндігін зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу пәніне байланысты қарастырылатын психология-педагогикалық құбылысты жүйелі түрде қарастыру керек. Мұндай әдістемелік бағдар педагогикада креативтіліктің бүкіл процессуалды кешенділігін қарастыруды талап етеді, яғни ғылым негіздерін тану процесі мен қарама-қайшылық негізіндегі жаңа идеяларының туындауының (ішкі және сыртқы) бастапқы сатысынан педагогтың шығармашылық гүлдену кезеңіндегі тұлғалық және әлеуметтік нәтижесіне дейінгі аралықты қамтиды.

Я.А. Пономарев шығармашылық психологиясында туған жаңа бағыттарды сипаттай отырып, пайда болып, содан соң өз бетінше өмір сүре бастаған әлеуметтік психологияны және шығармашылық психофизиологиясын бөліп көрсетеді. Шығармашылық психологиясынан жоғары қарай шығармашылық әлеуметтік психологиясы туындады. Әлеуметтік психологиясы арқылы қоғамдық ғылымдармен, ал шығармашылық психофизиологиясы арқылы биологиялық кең көлемді байланыс пайда болады. Шығармашылық психология және оған жақын психологиялық топтар маңында педагогикалық және сол сияқты басқа ғылымдар, олар арқылы практикамен байланыстыратын қолданбалы пәндер пайда болады [4].

Креативтілікті зерттеуде өткізілген талдау жалпы заңдылықтар мен ерекшеліктерді тауып, кәсіптік андрагогикада жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Креативтілік тұлғаның аса маңызды интеллектуалдық-эвристикалық сапасы ретінде емес, бағалы-тұлғалық, көп деңгейлі білім беру деп түсіндіріледі.

Креативтілік адамның рухани және тұлғаның шығармашылық өзіндік даму шартының ажырамас бөлігі болатын бағалы тұлғалық саналы категориясы. Ол оның өзіндік көкейтестілігінің айтарлықтай резерві болып табылады. Креативтілік тұлғаның білімнің жан-жақтылығымен емес, қабылдау, мәселелерге сезімталдығы, жаңа идеяларды қабылдауға икемділігі мен жаңаны құру мақсатында тұрақтап қалған стереотиптерді өзгертіп, өмірлік проблемалардың күтпеген және кездейсоқ шешімін табумен айқындалады.

Педагогикада креативтілікті зерттеу оның тұлғалық категориясы ретінде өздік білімін көтеру мен шығармашылық тұлғаның дамуына жету мақсатында оқыту және тәрбиелеудің шығармашылық процесі тиімді ұйымдастыру мен басқару формаларын табуға мүмкіндік береді. практикалық аспектідегі ғылыми зерттеулерді жүзеге асыру мазмұнды түрде инновациялық практикада қорытындылатын білім беру мен тәрбиелеу процесін модельдеуден көрінеді. Тұлғаның креативтілік потенциалы саналы іс-әрекетте дамитын болғандықтан білім беру әрекетінде тұлғаның креативті процеске тиімді кірісуіне жағдай туғызу керек. Шығармашылық дара тұлғаның саналы және бейсаналы ұғымдары қалыптасатын креативті процесі үздік ұйымдастыру мен реттеуде қиыншылық туғызады.

Зерттеу көрсеткендей креативтіліктің дамуының саналы диалектикалық процесіне тұлғалық жүйедегі сана және бейсана ұғымдары жатады. Креативтілік тұлғаның саналы және бейсаналы феномендарының психикасын зерттеу өзін-өзі тану мен өзіндік сана сатыларын айқындау қажеттіліктеріне әкеліп соғады.

Философтар мен психологтардың анықтамасы бойынша саналылық тұлғаның қоршаған орта, адамдар және өзі туралы әлеуметтік маңызды меңгерген саналы білім көлемі. Олар интериоризация мен экстериоризациядан кейін вербальды және вербальды емес әдістер, символдар, эмоционалдық көркемдік образдар көмегімен әлеуметтік және жеке тәжірибесі арқылы қорытындыланып, басқа адамдарға жетілдіріледі. Біз саналы түрде қабылдайтын мидағы оқиғалар мидың тілдік жүйесімен өңделетін оқиға болып табылады.

Сананың пайда болуы ішкі процестердің интериоризациясы мен өзін-өзі тануының пайда болуына әкеліп соғатын ой және вербальды диалогтар мен коммуникативті процестермен байланысты. Өзін-өзі тануды психологтар санамен генетикалық және функционалды байланыстағы тұлғаның орталық қалыптасуының бірі ретінде қарастырады. Сана әлеуметтік орта мен психиканың жоғарғы ықпалдық формасы. Сананың деңгейі интеллектуалдық дамудан, дара ақпараттық тәжірибеден және өзін-өзі танып білуге деген қабілеттіліктеріне байланысты. Түскен ақпарат санада өңделеді және тұлғаның интеллектуалдық тәжірибе, ойлау, дүниетану және саналылығының негізі болып табылады.

Тұлғаның креативтілігі мен шығармашылық ойлауын психологиялық тұрғыдан зерттеу олардың шығармашылық ерекшелігінің ғылыми-психологиялық әдістерін табуымен байланысты болды. Ойлау механизмдерін зерттеу проблемалар мен міндеттерді шешу материалдарымен өткізілді. Бұлай істеу абстракцияның сәйкес жүйесін құрастырып, шығармашылық ойлаудың өнімділігін айқындауды талап етеді.

Ойлау саласындағы психология-педагогикалық зерттеулерді талдай отырып, олардың тұлғалық шарттарының әртүрлі аспектілерін айқындауға болады: даралық-жіктеу айырмашылықтары, креативтілік қасиеттері, шығармашылық белсенділігі, бағыттылық, жинақылығы, қайраттылығы, түрткілік және эмоционалдық факторлар.

Шығармашылық ойлауды танып-білудегі әртүрлі бағыттарды саралай отырып, ойлау әрекетінің танымдық жоспарын айқындап алу керек.

Әлеуметтік орта танымдық сферамен тығыз байланысты санаға әсер етеді. Санада өндірілген ақпараттық, тұлғалық маңызды тәжірибе санасыздық, бейсаналылық, санадан тыс деңгейлерінде сақталады.

Бейсаналылық және санасыздық процестерін танып-білмей, шығармашылық тұлғаның дамуы мен креативтілікті тану жолдарын анықтау мүмкін емес.

Интуитивті фазадағы шығармашылық кездейсоқ, басқарылмайды, аяқ астынан туындайды. Шығармашылық пен аяқ астылықтың өзара байланысын Ф. Ницше ішкі себептермен пайда болған, сыртқы әсермен болмаған, яғни аяқ астылықты шығармашылықтың қозғаушы күші деп қарастырған. Бұл себепті зерттеу байланысымен ықпалдаспайды, сондықтан кездейсоқ болып табылады: «Мен кездейсоқтық арасындағы шығармашылық бастауын, белсенді күшті аштым: оқиға шығармашылық импульстардың қақтығысуы», - дейді Ф. Ницше.

Шығармашылық проблемасына әрекетті түрлендіру арқылы қарастыру тиімді бола бастады. Бұрыннан белгілі ғылыми, техникалық, әдеби, музыкалық, көркемділік шығармашылыққа ойын, оқыту, коммуникативті, жағдаяттық, әскери, басқару тағы басқа шығармашылық түрлері қосылды.

«Шығармашылық жалпыламалық сипатта бола ма, ол неден көрінеді?» - сұрағына жауап іздеген қазіргі заман зерттеушілерінің педагогикалық әрекетке көзқарастарын қарастырайық.

Л.И. Беляеваның пікірінше, «педагогикалық әрекет» ұғымы педагогиканың негізгі категорияларының арасынан лайықты орын алған жоқ.

М.М. Поташниктің ойынша: «педагогикалық еңбектің шығармашылықсыз болуы мүмкін емес, олай болмайды да, өйткені, қайталанбас балалар, түрлі жағдайлар, оқытушы тұлғасы және кез-келген педагогикалық шешім үнемі осы ерекше факторлардан туындайды. Балалармен жұмыс істеп жүрген мұғалімдер осы ерекшеліктерді ескермесе, оның әрекеті «педагогикалық» еңбектен тысқары жатыр деген сөз. Ғылым және өнер қортпасынан туындаған педагогикалық әрекет шығармашылықты туындатады».

«Педагогикалық шығармашылық» және «педагогикалық шеберлік» ұғымдарын талдай отырып, ғалым олардың мағыналары жағынан ұқсастығын атап көрсетеді. «Шебер деп өз мамандығын терең игерген қызметкерді атауға болады. Шеберлік үлкен тәжірибеге байланысты. Шебер бола қоймаған жас мұғалім де шығармашылықпен жұмыс істей алады».

XX жүзжылдықтың соңында психология мен педагогикада шығармашылық туралы әртүрлі мәліметтер жинақталды. Бірақ, жаңа білімге енгізіп, жетілдіру үшін, барлық ақпараттық материалдар өз кезегінде мағыналылықты, жүйелілікті қажет етеді. Бұндай жаңа білімге шығармашылық тұлғалардың типтерін, шығармашылық тұлғаның ақылының белгілері мен сапасы, шығармашылықтың пайда болуының механизмдері мен формалары, шығармашылық еңбек шарттары мен оның түрткісін жатқызуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Чернилевский Д.В. «Білім беру жүйесінің қалыптасуының шығармашылық аспектілері». - М., 2016 ж.

2. Шевченко Л.Л. «Педагогикалық шығармашылық». - М., 2016 ж.
3. Рахимов А.З. «Шығармашылық психологиясы». - Уфа, 2015.
4. Гнатко Н.М. «Шығармашылық мәселесі және еліктеу құбылыстары». - М., 2014.
5. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. «Педагогикалық шығармашылық» - М., 2020.
6. Калмыкова З.И. «Оқудың негізі ретінде өнімді ойлау» - М., 2018 ж.
7. Козырева Л.А. Педагогика және шығармашылық психологиясы бойынша дәрістер. - Пенза, 2014 ж.
8. Морозов А.В. «Шығармашылық диагностикасы» // Монография. - М., 2002 ж.

ӘОЖ 82:398.91

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Анарбаева А.Н., Рысқұлбек М.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **а.о. Ормаханова Г.С.**

Бұл мақалада фразеологиялық бірлік, тұтастық, тізбек туралы түсініктер, айырмашылықтар қамтылған. Ағылшын, қазақ тілдеріндегі фразеологиялық сөздіктер және аудармадағы ерекшеліктер қарастырылады. Сөзбе-сөз аудармадағы мағына мен фразеологизмдердің жалпы білдіретін мағынасы мүлдем бөлек. Сондықтан әрбір тіркестің мағынасына көңіл бөлген жөн.

Фразеология – «phrasis» – орам, сөйлемше «logia» – ұғым, ілім деген грек сөздерінен жасалған термин. Екі немесе одан да көп сөздерден құралып, бір ғана лексикалық мағына беретін сөздерді фразеологизмдер дейміз.

Егер фразеологизмдерді сөзбе-сөз аударатын болсақ, онда біз өз халқымыздың және басқа елдердің сөйлеу мен жазба әдебиетіне нұқсан келтірген болар едік. Мысалы ағылшын тіліндегі, As busy as a bee – толассыз жұмыс жасау дегенді сөзбе-сөз дәл аударсақ, ол тіпті күлкілі «жұмысты арадай жасау» деп шығар еді.

Тұрақты тіркестер екі түрге бөлінеді: идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер.

Идиомалық топқа жататын тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің байланысы берік болады, олардың тұтас болып тұрғандағы мағыналарына қатысы болмай, мүлде бөтен мағына береді. Мысалы: «қабырғаңмен кеңес» (ойлан), «қой аузынан шөп алмас» (жуас), «салы суға кетіп отыр» (көңілсіз), т.б.

Фразалық топқа жататын тіркестер – тұрақты тіркестердің бірқатар мағынасы оларға қатысып тұрған сөздердің бірі болмаса, бірінің лексикалық мағынасымен байланысы болады. Мысалы: «таяқ жеу» (соғылу), «бас көтеру» (қарсылық ету), «жаны ашу» (аяу), «есінен шығу» (ұмыту).

Амосова фразеологизмдерді – фразема, идиома деп екі топқа бөледі. Фраземалар – оларды құрап тұрған компоненттерінен шығады. Мысалы: beef tea, крепкий мясной бульон, кою майлы сорпа, knit one`s brows, нахмуриться, кеудесін қақты (жақтырмай қарады). Идиомалар құрамындағы сөз мағынасымен сәйкес келмейтіндігін айтады. Мысалы: play with fire играть с огнем, отпен ойнау. Мысалы ағылшын тіліндегі, «Storm in a teacup» болмашы жайт, ұсақ-түйек деген мағынаны білдіреді. Егер бұл тіркесті сөзбе-сөз аударсақ «кеседегі ызғарлы жел» деп шығар еді.

Жалпы қазақ тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологизмдер деп аталады, ал ағылшын тілінде фразеология немесе идиома деп аталады. Ағылшын идиомасын қарастыратын болсақ, оның өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен: фразеологиялық тіркестер және идиомалар ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көптеп қолданылады.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қысқаша сөздігі:

A heart of stone - Тас жүрек
Be all ears - Сақ құлақ
Be childish - Бала болу
Carry water on the both shoulders - Діңкесі құру
Clear one`s mind of smth - Мүлде ұмыту
Dance to one`s tune - Біреудің аузына қарау
Hold one`s tongue - Тілді тый
Make a mountain out of the molehill - Түймедейді түйедей қылу

Ағылшын тілінде әрбір идиома сөз таптарымен бірге қосарланып келеді. Егерде сын есімдермен тіркесіп келетін тұрақты сөз тіркестеріне келетін болсақ, ол екі немесе үш сөзден құралады. Мысалы: «light fingered» деген идиомалық тіркес ұрлыққа жақын, қолының сұғанағы бар адам дегенге саяды. «Long in the tooth» бұл тіркестегі «long» сөзі ұзын деп аударылып сын есім қызметін атқарып тұр. Сөзбе-сөз аударсақ тісі ұзын кісі. Аталған тұрақты тіркес (идиома) «кәрі» деп аударылады. Етістікпен қолданылатын тұрақты сөз тіркестері де жетерлік. Етістік «to go» және зат есім «song» қосарланып келсе, ол тұрақты сөз тіркесіне айналады. Алайда олардың қосарланып келгендегі мағынасын болжау өте қиын. «To go for a song» бір зат өз бағасынан төмен мөлшерде сатылған кезде қолданылады.

Ағылшын тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологиялық бірлік (motivated) және фразеологиялық тұтастық (non-motivated) деп екі топқа бөлінеді. Фразеологиялық бірліктердің мағынасын түсінуге болады. Оларға мақал-мәтелдер де кіреді. Мысалы:

All are not saints that go to church.
Шіркеуге барғанның бәрі имам емес.
All are not hunters that blow the horn. All are not gold that glitters.
Жылтырағанның бәрі алтын емес.
All bread is not baked in one oven.
Бессаусақ бірдей емес.
Everything comes to him who waits.
Сабыртүбісарыалтын.
Everybody`s business is nobody`s business.
Қойшы көп болса қой арам өлер.

Ал, фразеологиялық тұтастықтың мағынасы тұрақты болады. Олардың жеке тұрғандағы мағынасымен жалпы білдіретін мағынасы сәйкес келмейді. Мысалы: to keep oneself in hand (өзін-өзі қолғаалу), to sit on one`s hands; not to do a hand`s turn (қолқусырып отыру), not to move a finger (қолының ұшын қимылдатпау), to kill time (уақытты босқа өткізу), to kill two rabbits with one stone (біроқпен екі қоянату), to give up all of it (қолын бір-ақ сілтеу), to keep the eyes shut (бірнәрсеге көз жұмақарау).

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің мағына-мәні осы тілдерде сөйлейтін ұлттың ертеден бергі өмірін жан-жақты айқындайды. Халықтың күнделікті өмір тіршілігі негізінде пайда болып қалыптасқан тұрақты тіркестерді қос тілден жиналған деректерімізден кездестіруге болады. Бұл тұрақты тіркестер тілдік қолданыста әр уақыттың салт – дәстүріне, әдет – ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген.

Фразеологиялық ғылымда өзектіліктің негізгі белгілері, қасиеттері ретінде фразеологизмнің үш белгісі аталады:

- а) дайын түрдегі тұтыну туралы белгі;
- Б) мағынаның тұтастығы;
- Б) Мұқият тұжырымдау.

Фразеологизмнің дайын күйде жұмсалатындығының белгісі-тұрақты тіркестер қарым-қатынас, сөйлеу процесінде жасалмайды, бірақ дайын күйде біртұтас (бүтін, бір) тұтас ретінде жұмсалады. Фразеологиялық етістіктің бұл қасиеті еркін сөйлеммен салыстырғанда айқын көрінеді. Мысалы: тамақтану, қолды жуу, үйді тазарту және музыканы жақсы көретін еркін тіркестер, ақылды адам, үй салу қарым-қатынас процесінде бір-бірінің айтылуынан,

әңгімеде, ас үйдегі арқан, түйе сияқты түймедақ жасау, аузынан шөпті шығармау қой мен биенің ұясы туралы, таң туралы, күйеуінің шай кеші туралы және т. б. мұндай сөз тіркестері біздің жадымызда біріктірілген күйде, айнадағы қателіктерсіз тұтас күйде сақталады және айтылған кезде олардың дауыссыздары (сөздері) сөйлеушінің қалауы бойынша біріктірілмейді, олар тұрақты күйде, бүтіннің бөлігі ретінде, үздіксіз күйде қолданылады. өлеңдегі хор сияқты біртұтас бүтін. Бұл қасиет тек тұрақты тіркестерге ғана емес, сонымен қатар лексикалық бірлік (біріктірілген) тіркесіне де тән. Мысалға: әдемі, жылдам, үнсіз, сөзде сөйлесу, күлу, күлу, және белгілі бір дәрежеде оларға синонимдік фразеологиялық бірліктер "аузыңды үргендей", "көзді ашып-жұмғанша", "жабық аузыңды ашпа", әңгіме баста, күлдір, көзбен көру, мәжбүрлеу күлімсіреу дайын күйде өткізу қабілетімен сипатталады. Мысалы, егер біз қазақ-ағылшын тілдеріндегі тұрақты өрнектерді салыстыратын болсақ:

бір таспен екі құсты өлтіру-бір таспен екі қоянды өлтіру;

мысық пен иттің өмірі-ит пен мысық сияқты өмір;

құлақ түрту үшін;

батылдықты жеңу - жүрекке сіңу;

қарсыластармен кездесу-қиындыққа тап болу, қиындыққа түсу;

to take advantage of something-бір нәрседен пайда табу;

Біреудің сеніміне ие болу-біреудің сенімін ақтау;

ақымақ бол, ақымақ бол, ақымақ бол-аузыңда не бар екенін оқы;

кек алу – қазды дайындау - бірінші орынға қою;

сыртқы түрі бойынша бағалау-сырттан қарап, тонды төмендету;

елге қарсы агрессия-құпталады;

маймыл (жоғарыдан, үшін) — депрессияға түсу (депрессияға ұшыраған түр).

Фразаның мән-жайы фразеологизмнің негізгі белгілерінің біріне де қатысты. Мұқият сөз тізбегіндегі сөздер әркім қалағандай емес, белгілі бір жүйеде орналасқан. Бұл сөздер бір-бірімен тығыз байланысты. Егер олар бір-бірімен сөзбен сөйлескісі келмесе, олар тұрақты орналастыру тәртібін өзгерткісі келмейді.

Мысалы, red tape, kick the bucket тұрақты тіркесінде red, kick, blue, give немесе tape, Radio, The ball сөздерінің орнына қолданылмайды: егер біз оны осылай өзгертсек, олар тұрақты фраза болуды тоқтатады немесе тіпті мағынасыз, түсініксіз болады және кейбір жағдайларда сөз тіркесі мағынаның тұтастығын жоғалтады. Кейде бірнеше идиомалар қарапайым сөз тіркесінің бөлігі ретінде бір сөздің әртүрлі тұлғаларынан жасалуы мүмкін. Мысалы: оның жамбасы жерге тигенше (ол өлгенше), жамбасы жерге тиді (қайтыс болды, жерді тастады), жамбасы жерге тиген жоқ (ешкімнен құлап кетпейтіндей күшті). Кейде бір дыбыс жалпы сөйлемнің мағынасын өзгертеді.

Қорытындылай келе, халық санасының, дәстүрлерінің, мәдени өмірінің тарихын бейнелейтін фразеологиялық бірліктермен таныспай, тілдің байлығы мен оның ерекшелігін толық түсіну мүмкін емес. Халықаралық және тілдерлік қатынастарды дамытудың осы кезеңінде шет тілін ана тілімізбен салыстырғанда зерттеу лингвистиканың әрбір саласы үшін ерекше маңызға ие.

Әдебиеттер :

1. Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ тілінің лексикологиясы және стилистикасы. – Қарағанды: Болашақ, 2009. –129 б.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. –712 б.
3. Куинин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1996. – 381с.
4. Peter Watcyn-Jones. Test your idioms. – China: Penguin English Guides, 2002. –133 p.
5. Баймахан Т., Байтелиева А., Утешова Н. Английские пословицы и их эквиваленты в русском, казахском и турецком языках. – Туркестан: Туран, 2010. –176 с.
6. Kuzmin S.S. Translating Russian idioms. – Moscow: Vysshaya shkola, 1977. – 210 p.

ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН САРАПТАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Торғаев Б.П.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – тар.ғ.к., қауымдастырылған проф.м.а **Апашева С.Н.**
№81 Т. Тәжібаев атындағы жалпы білім беретін орта мектеп, география пәні мұғалімі

Кундебаев Б.А.

Кез-келген архив қағаз және электрондық негіздегі құжаттарды жинау, уақытша сақтау мен пайдалану мақсатында ұйымдастырылады. Ведомстволық архив құрамында электрондық құжаттар архивы пайда болады. Архив оның міндеттерін, функцияларын, толықтыру көздерін және қабылданатын құжаттар құрамын айқындайтын Ережеге сәйкес жұмыс жүргізеді. Қазақстан Республикасы архивтер мен құжаттаманы басқарудың уәкілетті мемлекеттік органы, архивтер мен құжаттаманы басқарудың жергілікті уәкілетті мемлекеттік органы (бұдан әрі - уәкілетті органдар), Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архивтері, Қазақстан Республикасы Президентінің архивы, республикалық маңызы бар қалалардың және Қазақстан Республикасы астанасының мемлекеттік архивтері, облыстардың, қалалардың, аудандардың мемлекеттік архивтері және олардың филиалдары (бұдан әрі - мемлекеттік архивтер) осы Ережелерді ведомстволық архивтер жұмысының іс-тәжірибесіне ендіруде әдістемелік және практикалық көмек көрсетеді және олардың орындалуына бақылау жасайды [1].

Кез келген архивті (оның ішінде "электрондық архивті") құрудың мақсаты - орындалған құжаттар мен жабық істерді қайта пайдалануды ұйымдастыру. Бірақ мұндай мүмкіндікке ие болу үшін бірнеше шарттарды орындау қажет:

- ұзақ мерзімді құжаттамалық саясатты әзірлеу, яғни әлеуетті пайдаланушылардың шеңберін және оларды шешу үшін құжаттар қажет болуы мүмкін міндеттер шеңберін анықтау және осыған сәйкес құжаттардың жіктемесін жүргізу және оларды сақтау мерзімдерін бағалау;

- әзірленген саясатқа сәйкес архивтік сақтау үшін құжаттарды іріктеуді жүргізу;

- осы құжаттар бойынша тиімді іздеу-анықтамалық жүйесін құру;

- барлық сақтау мерзімі ішінде құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, яғни олардың тұрақты есебін жүргізу және құжаттарды сақтаудың оңтайлы жағдайларын жасауға, олардың бүлінуіне жол бермеуге және олардың тұтынушылық қасиеттерін қолдауға бағытталған шаралар жүйесін іске асыру, бірінші кезекте құжатталған оқиғалардың, процестердің, құбылыстардың шынайы дәлелі болуы үшін;

- құжаттарды жоғалту тәуекелін барынша азайтатын құжаттарды пайдаланудың осындай жүйесін енгізу [2].

Электрондық құжаттардың құндылығын сараптау ерекшеліктері. Электрондық құжаттарды архивтік сақтауға іріктеу ұйымның сараптау комиссиясы жүргізетін ЭҚ құндылығын сараптау нәтижесінде жүзеге асырылады.

ЭҚ сараптамасының бірінші кезеңінде Архив іс жүргізу қызметімен немесе ұйымда ақпараттық технологиялардың жұмыс істеуіне жауап беретін қызметпен бірлесіп, сараптаудың жалпы өлшемдеріне сәйкес құжаттары құндылығы болуы мүмкін жүйелердің, тақырыптар мен жобалардың тізбесін анықтайды. Тізбенің шеңберінде ПҚ тұрақты және уақытша сақтауға іріктеу жүргізіледі; тізбені ұйымның сараптау комиссиясы бекітеді.

ЭҚ сараптамасын сараптамалық комиссия дәстүрлі тасымалдаушылардағы ұйымның құжаттамаларымен өзара байланыста жүргізеді (жалпы және арнайы өлшемдер жүйесі кешенінде қолданылады):

- маңыздылығы;

- құжаттың толықтығы (аяқталуы);
- құжаттың түпнұсқалылығы;
- архивтік сақтауға қабылданған құжаттарда қайталанатын ақпараттың болмауы;
- ЭҚ архивке сақтауға қабылдау кезінде мынадай факторлар есепке алынады:
- ЭҚ қабылдауға шектеулер;
- ЭҚ құру процесінің аяқталуы;
- архивке қабылдау кезінде ЭҚ басқа форматқа аударылуы мүмкін құны;
- ЭҚ беруге кедергі келтіретін заңнамалық актілердің болуы;
- қажетті ілеспе құжаттаманың болуы;
- ЭҚ сақтаудың әртүрлі режимдеріне электрондық жабдық түрінің сәйкестігі;
- сақтауды қамтамасыз ету шығындары.

Электрондық құжаттардың құндылығына сараптаманы ұйымның сараптама комиссиясы қосымша белгілерді ескере отырып, қағаз тасығыштағы құжаттардың құндылығына сараптама жүргізу үшін белгіленген тәртіппен жүргізеді, мысалы: электрондық құжаттың түпнұсқалылығы; электрондық қолтаңбаның болуы; түпнұсқалық бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдаланбай электрондық құжаттардың ақпаратын қайта шығару және өңдеу мүмкіндігі және т. б. [3].

Электрондық істерге электрондық құжаттарды қалыптастыру тиісті ақпараттық жүйелерде ұйымның құрылымдық бөлімшелерінде жүзеге асырылады.

Электрондық іс келесі құрылымға ие:

- электрондық құжатты электрондық іске орналастыру кезінде Орындаушы (ақпараттық жүйені пайдаланушы) толтыратын істің электрондық құжаттарының ішкі тізімдемесі, істің индексі және Істер номенклатурасы бойынша істің тақырыбы көрсетілген.

- ішкі тізімдеме құжат парақтарының санын, файл пішімін және оның ақпараттық көлемін (байтпен) көрсете отырып, электрондық іске орналастырылған электрондық құжаттардың күндерін, индекстерін, тақырыптарын хронологиялық тәртіппен тізбектеп аударудан тұратын есеп ретінде ақпараттық жүйемен автоматты түрде қалыптастырылуы мүмкін.);

- хронологиялық тәртіпте, авторлардың, корреспонденттердің алфавиті бойынша немесе ақпараттық жүйемен қамтамасыз етілетін басқа да тәртіпте орналасқан, электрондық құжатты жасау (қол қою) кезінде оларға берілген атаулары бар электрондық құжаттардың файлы немесе файлдары.

Электрондық іске тұрақты немесе уақытша (10 жылдан астам) сақтау мерзімдерінің электрондық құжатын енгізу үшін ақпараттық жүйеде ұйымның нормативтік құқықтық актісінде белгіленген және мемлекеттік немесе муниципалдық архивпен келісілген, жинақтау көзі ұйым болып табылатын құжатты архивтік сақтау форматына (pdf, pdf/A, tiff немесе басқа) айырбастау жүргізіледі.;

- электрондық құжат ақпараттық жүйеге енгізілген және оның көмегімен сәйкестендірілуі мүмкін метадеректер (есепке алу-тіркеу карточкаларының немесе өзге де "кіру" нысандарының) файлы немесе файлдары;

- электрондық құжаттардың электрондық қолтаңбаларының файлы немесе файлдары немесе электрондық қолтаңбалардың түпнұсқалығын тексеру нәтижелері туралы белгінің хронологиялық біріздігінде орналасқан белгіден тұратын файл (ақпараттық жүйеден есеп ретінде қалыптастырылуы мүмкін) [4].

Алайда, электрондық құжаттар әлі де ұзақ уақыт бойы кез келген ұйымның Құжаттамалық қорының бір бөлігі ғана болатынын ескеру керек. Қағаз құжаттарымен бірге олар ұйымның бірыңғай Құжаттамалық қорын құрайды. Көптеген ұйымдарда электрондық құжаттарды пайдалану осы күнге дейін, негізінен, көмекші, анықтамалық-ақпараттық сипатқа ие: қосымша мәліметтер (білім) алу мақсатында ақпаратты жедел іздеу және талдау үшін. Сонымен қатар қағаз құжаттары негізгі, дәлелді күші бар ретінде қарастырылады және әртүрлі ресурстарды: әкімшілік, қаржылық, материалдық, өндірістік, кадрлық және т. б. басқаруды құқықтық қолдауды қамтамасыз ету мақсаттарына қызмет етеді. Ұйым архивін,

сондай – ақ ақпаратты Құжаттаудың осы екі тәсілі бірлігінде, ал электрондық архив-ретроспективті ақпаратты жедел алу құралы ретінде, заңды маңызы бар құжаттарды пайдалану қорының қазіргі заманғы іске асырылуы ретінде қарастырған жөн. Бірақ ең бастысы, қағаз құжаттардың, олардың сандық көшірмелері мен деректер қорының құрамына енгізілген құжаттардың өзара байланысы болып табылады. Бұл өзара байланыс құжаттарды есепке алу жүйесімен (қағаз және электрондық), қабылданған индекстеу, бағыттау, топография және құжаттарға қол жеткізуді бақылау технологияларымен өзара байланысты болады.

Электрондық архивті құру кезінде кез келген құжаттардың " жағымсыз " ерекшеліктерін ұмытпау керек-жылдан жылға көлемдерде ұлғаю қажет. Гигабайттарда құжаттардың саны мен олардың мөлшерінің жылдық көлемдерінің болжамы электрондық құжаттарды орналастыруды сауатты ұйымдастыруға көмектеседі: жедел орындалатын және неғұрлым талап етілетін құжаттар – жылдам тасығыштарда (қатты дискілерде, RAID-массивтерде), архивтік құжаттар (олардың елеулі көлемі кезінде) – сыртқы тасығыштарда (оптикалық дискілерде, магниттік таспаларда).

Графикалық форматтағы электрондық құжаттар – цифрланған құжаттар ең көп көлемге ие. Практика көрсеткендей, ұйымдардың басым көпшілігінде құжаттар сканерленеді және TIFF форматында сақталады. Нәтижесінде, бір жерлерде цифрлау басталғаннан кейін үш-төрт жылдан кейін серверлік ресурстардың таусылуына тап болады. Мұндай тәсілде екі басты түсінік бар: цифрлау бойынша қолда бар ұсыныстар және сканерлеу жүргізілетін Жабдықтың технологиялық сипаттамалары (тек TIFF). Бұл ретте, цифрлау бойынша ұсынымдар 1990 жылдардың ортасына дейін әзірленгенін және олар, негізінен, сурет құжаттарына қатысты екенін, содан бері де-факто стандарты JPG форматы-неғұрлым үнемді және кең таралған және кемінде сапалы формат болатын Интернет пен сандық фото дамығанын ескереді. Кез-келген заманауи графикалық браузерде конверторлар бар, олардың көмегімен автоматты режимде жинақталған цифрланған құжаттарды JPG-ға тез айырбастауға болады. Сонымен қатар, электрондық бейнелерді PDF "архивтік" форматына айырбастауға мүмкіндік бар.

Төменде әр түрлі форматтарда сақталған бір мәтіндік құжаттың көлемі көрсетілген кесте берілген.

1 кесте – Форматына байланысты құжат көлемі

Форматы	Кбайттардағы көлем	TIFF-ке қатынасы
TIFF (сканерлеу 100 dpi, ч/б)		
PDF	113,5	0,30
XML	109,6	0,29
JPG (сканерлеу 100 dpi, ч/б, қысу – 20%)	93,6	0,25
MS Word – RTF	35,3	0,09
MS Word 9.0 (*.doc)	29,4	0,08
HTML	21,1	0,06
Мәтіндік файл (*.txt)	8,4	0,02

Жоғарыда келтірілген кестедегі деректертің өте ірі емес ұйымда жылдық құжат айналымы тек ұйымдық-өкімдік құжаттамалар (бұйрықтар, өкімдер, нормативтік құжаттар, хаттамалар, жоспарлар, есептер, хат алмасулар және т.б.) шамамен 20 мың құжатты құрайтынын нақтылайды. Сәйкесінше, олардың TIFF форматындағы цифрланған көшірмелерінің жиынтығы 7,5 Гбайт, неғұрлым үнемді JPG – 1,9 Гбайт, PDF немесе XML мәтіндік форматтағы көшірмелер 2 Гбайт, RTF немесе MS Word – 650 Мбайт және ақырында қарапайым мәтіндік форматта – 168 Мбайт құрайды [5].

Электрондық құжаттарды есепке алу бірліктері мен нысандары құжаттарды сақтаудың міндеттері мен мерзімдерімен айқындалады. Ұйымның іс жүргізуінде және архивінде есепке алуға қойылатын талаптар электрондық құжаттарды мемлекеттік есепке қойған кезде мемлекеттік архивке қарағанда едәуір қатаңдау болуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Ведомстволық мұрағаттар қызметінің негізгі ережелерін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитетінің 2003 жылғы 29 желтоқсандағы № 93 бұйрығы.[Электронды ресурс] <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/V030002679>. (қаралған күні 15.09.2022)

2. Authenticity of Electronic Records: A Report Prepared for UNESCO and the International Council on Archives. ICA, Study 13-2, January, 2004.

3. Ларин М. В. Проблемы совершенствования документационного обеспечения управления в современных условиях // Отечественные архивы. 2009 № 3. С. 26-33.

4. Михайлов О.А. Электронные документы в архивах: Проблема приема, обеспечения сохранности и использование. М., 2008. С. 244.

5. Жумер В. Важнейшие аспекты экспертизы ценности документов: анализ международного опыта (1950-1990-е годы) // Отечественные архивы. - 2000. - №4. – С. 10-17.

УДК 372.8

МОДЕЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕВУШЕК

Жамалдин А.

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент

Научный руководитель: к. п. н. **Арзымбетова Ш.Ж.**

Рассматривая теорию формирования ценностных ориентаций у девочек девиантного поведения, ее экспериментально четкий и последовательный анализ требует сохранения и обобщения содержания и сущности. Она реализуется через раскрытие смысла понятия «модель». По мнению философа В. А. Штоффа, «модель - это понимание системы исследований, в которой материальный или мысленный образ воплощается или порождает объект, который способен дать нам новую информацию об этом объекте» [1].

Термин «модель» происходит от латинского слова «модули», что означает «размерность», «метод», «образ» . При изучении учебного процесса модель является средством визуализации связи между общей структурой и отдельными частями изучаемой проблемы. Создание модели называется «моделирование». В процессе моделирования одна система (объект исследования) превращается в другую (модель) своим способом познания (В.Г. Афанасьев). Исходя из перечисленных выше социально-педагогических и психологических теорий, в ходе исследования нами была создана структурно-содержательная модель развития эмоционально-волевой сферы девушек в соответствии с выводами, вытекающими из ведущих теорий[2].

Цель исследования - сравнительный анализ ценностных ориентаций девушек с формально нормальным поведением и девушек, которые уже имели зафиксированные конфликты с законом или находятся в группе риска. Под нормальным поведением контрольной группы мы понимали поведение, которое удовлетворяет социальным заданным критериям и по ним полностью получает социальное подкрепление и одобрение со стороны взрослых (хорошая учеба, проживание в благополучных семьях с расширенными межличностными отношениями, отсутствие документально зафиксированных конфликтов с законом). Основная обследуемая группа (далее экспериментальная) была представлена подростками, стоящими на внутришкольном учете или учете при подразделениях по делам несовершеннолетних районов города, а также подростками, проживающими в детских реабилитационных центрах, детских социальных приютах, поведение которых не соответствует выделенным критериям.

В модели определяются следующие критерии формирования ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением:

I. Умение видеть значение ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением.

II. Умение видеть важность процесса ценностных ориентаций девушек девиантного поведения.

III. Уметь видеть педагогическую диагностику процесса ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением.

IV. Уметь видеть научно-методологию процесса ценностных ориентаций девушек девиантного поведения.

Также включены отдельные показатели этих дифференцированных ключевых критериев

В модели определяются следующие критерии формирования ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением:

- I. Умение видеть значение ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением.
- II. Умение видеть важность процесса ценностных ориентаций девушек девиантного поведения.

III. Уметь видеть педагогическую диагностику процесса ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением.

IV. Уметь видеть научно-методологию процесса ценностных ориентаций девушек девиантного поведения.

Также включены отдельные показатели этих дифференцированных ключевых критериев:

1. Формирование «умения видеть» ценностные ориентации девушек с девиантным поведением.

2. Уметь «видеть» отдельные компоненты ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением.

3. «Уметь видеть» механизмы ценностных ориентаций девушек с девиантным поведением.

4. «Уметь видеть» правомерность ценностной ориентации личности.

5. Уметь «видеть» противоречия в ценностях девушек с девиантным поведением.

Основные показатели способности «видеть» значимость процесса ценностной ориентации девушек с девиантным поведением:

1. Уметь «увидеть» важность процесса ценностной ориентации девушек с девиантным поведением.

2. «Уметь видеть» механизмы процесса ценностной ориентации девушек с девиантным поведением.

3. Уметь «видеть» составляющие процесса ценностной ориентации девушек с девиантным поведением.

4. Процесс ценностной ориентации девушек с девиантным поведением уметь «видеть» противоречия и закономерности.

5. Процесс ценностной ориентации девушек с девиантным поведением «видеть» взаимодействие компонентов [3].

Данная модель дополняется как содержательным характером, так и психологическим. Здесь опираясь на теоретические основы развития личности, выделяем три основные сферы развития: познавательную, деятельностьную, мотивационную/.

Содержание познавательной сферы определяется следующими знаниями: значение ценностных ориентаций девушек девиантного поведения; значение процесса ценностных ориентаций девушек девиантного поведения; значение педагогической диагностики ценностных ориентаций девушек девиантного поведения и осознанное усвоение основ знаний о научно-методической системе процесса ценностных ориентаций.

Основная цель, задачи, принципы и направления деятельности социального педагога с несовершеннолетними подростками, содержание работы и результат данной модели в развитии эмоционально-волевой сферы несовершеннолетних преступников.

Для определения содержательной, технологической структуры и механизмов реализации целей-задач, указанных в модели, были изучены нормативные документы: Закон Республики Казахстан Об образовании, Закон Республики Казахстан О правах ребенка, Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и учете детской безнадзорности и беспризорности», конвенция о правах ребенка и др [4].

Кроме того, при разработке модели социально-педагогической работы по развитию эмоционально-волевой деятельности несовершеннолетних мы руководствовались следующими социально-педагогическими принципами:

- социальная направленность образования;
- единство воспитательных воздействий;
- личностно-ориентированный;
- с учетом возраста и индивидуальных особенностей.

Принцип общественной направленности воспитания важен в установлении цели работы по переориентации несовершеннолетних преступников в общественную жизнь.

Руководствуясь принципом единства воспитательных воздействий, мы рассматривали каждую часть и элементы модели как педагогическую систему, составляющую единое целое. При организации и планировании работы с несовершеннолетними с учетом их возрастных и индивидуальных особенностей основное внимание уделялось развитию эмоциональной и произвольной сфер, характеристике возрастных и индивидуальных особенностей с физиологической, психологической, педагогической точек зрения. Личностно-ориентированный подход объясняется в педагогике понятием «личностно-ориентированный». То есть общаться с человеком на основе субъективного подхода. Личностно-ориентированное общение – предполагает создание ситуаций, в которых видна личная деятельность учащегося (выбор, мотивация, рефлексия и др.).

Литература

1. Намазбаева Ж.И. Психология: оқулық. – Алматы: Print, 2005. – 296 с.
2. Акажанова А.Т., Курбаналиева М.К. Теоретическое исследования по психолого-педагогическому сопровождению несовершеннолетних/// Международный научно-популярный журнал «Наука и Жизнь Казахстана». - Алматы, 2016. - №4 (39). - С.140-142.
3. Акажанова А.Т., Курбаналиева М.К. Ювенальная юстиция и реабилитационно-коррекционная работа с несовершеннолетними в учреждениях закрытого типа /// Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. Серия психологии и социологии. – Алматы, 2015.-№2(53) - С.110-115.
4. Закон РК «О правах ребенка» №345-ІІ от 08.08.2002 г., ст. 48, п. 2.

ӘОЖ 82:398.91

Қазақ, ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастығы және айырмашылығы

Бағдат А.С., Оралбек А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **а.о. Ормаханова Г.С.**

Халық қашан да өскелең ұрпақты тәрбиелеудің мәнін, оның қиындығы мен қуанышын, одан шығатын нәтижені біліп отырған. Ауыз әдебиетіндегі шағын жанрлардың бірі – мақал-мәтелдер біздің ой-өрісімізді, дүниетанымымызды, қиялымызды, тілімізді дамытуда, тәлім-тәрбиесінде терең мән жатыр.

Мақал-мәтелдер – ұзақ жылдар бойы халықтың іс-тәжірибесінен түйінделген даналық жемісі. Мақал-мәтелдер - әр кезеңде ата-бабадан ұлағатты сөз, парасатты ой ретінде ұрпақтың еншілеген мол қазынасы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінінде халықтың өмір сүру барысындағы тәжірибесі, көңілге түйген ақылының кені жатыр.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал мен мәтелге мынандай түсіндірме берілген: мақал – үлгі-өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз; мақал деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз. Мәтел – тұжырымды. Бейнелі әрі ықшам нақыл сөз.

Қай елдің мақал-мәтелдерін алмасақ та, барлығының ең басты ерекшелігі– тәрбиелік маңыздылығы. Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерді үйрену негізінде біз тек ағылшын халқының көп ғасырлық өмірлік тәжірибесімен, әлеуметтік, этикалық және эстетикалық көзқарастары мен дүниетанымымен танысып қана қоймай, ең бастысы сол нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәнін түсініп, сөздік қорымызды байытамыз.

Ағылшын тілінен қазақшаға аударуда қиыншылықтар кездесетіні де сөзсіз. Аударманы жасаған кезде басқа тілдің көмегі арқылы белгілі бір тілдегі мазмұнды мүмкіндігінше дәл жеткізу, ағылшын тіліндегі мақалды немесе мәтелді түсініп, оны өз туған тілінде түсіндіруге және керісінше жасау іскерлігіне ие болу міндеті қойылады. Екі тілдегі мақал-мәтелдердегі

немесе нақыл сөздердегі мағыналық реңктің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ұғыну ағылшын тілін үйренуіне елеулі көмек көрсетеді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер жан-жақты қарастырылып талданды.
Мәселен:

1. Ағылшын, қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдер жеке тақырыптар бойынша сараланды;

А) АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАСИЕТІ

HUMAN BEING and HUMAN NATURE

1) Әрелдің салты басқа, иттері қарақасқа.

Every country has its customs.

2) Сырты жалтырауықтың іші қалтырауық.

Appearances are deceptive – never judge from appearance.

3) Сиыр баласын торпағымдер, қарға баласына пағымдер.

Every cook praises his own broth.

Ә) ЕҢБЕК пен КӘСІП туралы

WORK and LABOUR

1) Іскеуақыт, ермеккесағат.

Business before pleasure.

2) Еңбектүбі – қуаныш.

The end crowns the work.

3) Қысарбаңдысайла, жазшанаңдысайла.

After dinner comes the reckoning.

Б) ҒЫЛЫМ- БІЛІМ туралы

KNOWLEDGE and SCIENCE

1) Білім – қуат.

Knowledge is power.

2) Ақылдыкөндімдесе, ақымақжеңдімдейді.

The fool does think he is wise,

but the wise man knows himself to be a fool.

3) Көргеніңдікөңілгетүй.

Learn wisdom by the follies of others.

В) ДЕНСАУЛЫҚ туралы

HEALTH

1) Денсаулық – зор байлық.

Good health is above wealth

2) Демі бардыңемі бар.

Take a hair of the dog that bit you.

3) Тазалық бар жерде денсаулық бар.

If each would sweep before his own door,

he should have a clean city.

4) Кесел батпандапкіріп, мысқалдапшығады.

Agues come on horseback but go away on foot.

Г) ДОСТЫҚ туралы

FRIENDLINESS

1) Досыңды қиналғанда бір сына,

Қуанғанда бір сына.

A friend in need is friend indeed.

2) Жүзсомыңболғанша, жүздосыңболсын.

A friend in court is better than a penny in purse.

3) Жаңа ДОС жаныңда жүргенде, ескі ДОС есінде жүрсін.

Old friends and old wine are best.

4) Ақымақ достан ақылды дұшпан артық.

Better an open enemy than a false friend.

2. Мақал-мәтелдер мағыналарына қарай сараланды:

а) Мақал-мәтелдердің 2 (қазақ, ағылшын) тілде сөздік баламасының әр түрлі мағыналарының бірдей болуы;

Мысалы:

Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.

One drop of poison spoils the whole tun of wine.

Бұл мәтелде 2 тілдегі сөздік баламасы әртүрлі, бірақ мағынасы бір.

ә) Мақал-мәтелдердің 2 (қазақ, ағылшын) тілде сөздік баламасының дәл келуі;

Мысалы:

Білім – қуат.

Knowledge is power.

Бұл мәтелде 2 тілдегі сөздік баламасы және де мағынасы дәл келіп тұр. Бұл синонимикалық мәтелдер, яғни аудару барысында тікелей аудару арқылы аударылған, мағыналарыда, сөздері де бірдей. Бұндай ұқсас синонимикалық мақал-мәтелдерді шетел тіл меңгеруде қолдану өте қолайлы.

Мақал-мәтелдерге тән көркемдігі, ырғақты суреттеуі арқылы олар өте тез есте сақталып, ағылшын тілін үйренудің әр түрлі аспектілері мен кез-келген басқа мақсат үшін иллюстрация ретінде қолданыла алады.

Бұл бейнелік нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді қолдану барысында, біз халық даналығының мағынасына тереңірек үңіліп түсінеміз. Мақал-мәтелдердің мәнерлі формасы оларды тез есте сақтауға мүмкіндік береді, бұл ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерінде кездесетін грамматикалық құрылыстарды өңдеуге көмектеседі.

Мағыналары бір екі фразаны екі тілде салыстыру қандай болса да тақырыпта әңгіме жүргізуге мүмкіндігін береді. Бұл қысқа нақыл сөздердің терең мағынасы ой өрісті кеңейтіп, дамытып қана қоймай, өзінің тәрбиелік маңыздылығымен құнды болып табылады.

Ағылшын және қазақ мақал – мәтелдерінің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері және оларды топтастыру

Мақал – мәтелдерді топтастырудың негізгі қағидалары. Тіл білімінде мақал – мәтелдерді топтастырудың бірнеше қағидасы бар, енді солардың негізгі түрлеріне тоқталайық.

1. *Әріптік, әліпбилік (алфавиттік) топтастыру.* Аты айтып тұрғандай, топтастырудың бұл түрінде мақал құрамындағы алғашқы сөздің басқы әрпі негізге алынады. И.С. Гварджаладзенің, Г.Л. Айшерсонның, В.С. Смиттің жинақтарында ағылшын мақал – мәтелдері әліпбилік тәсілмен түзілген, Тілдік бірліктерді осы тұрғыдан топтастырудың тиімділігін оның қарапайымдылығымен, қолдануға қолайлығымен, ал кемшілігін басқы әріп негізге алынатындықтан, мағыналас тіркестердің басқа топқа саралануымен түсіндіруге болады.

2. *Ұйытқы сөз арқылы (лексикалық энциклопедиялық) топтастыру.* Зерттеу барысында белгілі паремиологтар А.Жигулиев, М.В. Буковская және бірқатар шетел ғалымдарының осы әдіске зор мән беретіндігі байқалды. Қажет тілдік бірлікті ұйытқы сөзге сүйене отырып, оңай тауып алуға болатындығын аталмыш әдістің ерекшелігі деп танымыз. Ал кемшіл тұсы жоғарыда аталған әдіспен пара-пар, өзара мағыналас мақалдар бөлек, ал, керісінше, лексемалары бір, мазмұны бөлек түрлері бір топқа енеді. Мысалы,

"Жуас түйе жөндеуге жақсы",

"Түйе бойына сеніп жылдан құр қалыпты",

"Түйе көп болса, жүк сыймас" тәрізді мақал – мәтелдер семантикалық алшақтыққа қарамастан, бір тақырыптық топқа біріктіріледі. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінде аталмыш әдіс бойынша құрастырылған мақал - мәтелдер жинағының жоқтығы анықталды.

3. *Монографиялық топтастыру.* Мұнда мақал – мәтелдер жинақталған уақытына, кезеңіне, таралу аймағына орай жіктелген. "Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XIII-XX веков" және "Ақылдың көзі, Ташкент маңы және Сырдария

жағалауындағы Қазығұрт пен Қаратау бөктеріндегі ежелден тұратын қазақтардың мақалдары" атты жинақтар монографиялық топтастырудың айқын үлгісі.

4. *Генетикалық тұрғыдан топтастыруда* мақал – мәтелдердің шығу төркіні, белгілі бір халыққа, тілге қатыстылығы негізге алынады. М.Брагинскийдің жетекшілігімен жарық көрген "Шығыс халықтарының мақал-мәтелдері" жинағы осы генетикалық әдіспен түзілген.

5. *Тақырыптық (тематикалық) топтастыру*. Бұл қағида бойынша мақал-мәтелдер мән-мағынасына қарай топтастырылады. Зерттеу барысында көп жағдайда қазақ мақал-мәтелдерінің осы қағидамен топтастырылғандығы байқалды. Топтастырудың бұл қағидасы мағыналас мақал-мәтелдерді бір топтан оңай тауып алуға болатындығымен ерекшеленеді. Себебі, ізденуші немесе тілді үйренуші өзінің мақсат –мүддесіне орай қажет мақал-мәтелді тақырыбына қарап оңай тауып алады, әрі қолдануға да өте ыңғайлы.

Мақал-мәтелдер — халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктер болып табылады:

- мақал көп жағдайда үлгі – өнеге, өсиет айтуға құрылады. Ал мәтел, сөз тіркесі, қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түрінде келіп, көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді және нақты тұжырым, қорытынды пікір жасалмайды;

- ағылшын тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастырылады;

- мақал-мәтелдер өзге тұрақты сөз орамдарына (қанатты сөз, нақыл сөз т.б.) қарағанда, тұлға жағынан ықшам, мазмұны жағынан тұтас, әмбебап болады;

- мақал-мәтелдердің тұлғасының тұрақтылығы мен тілде бұрыннан "дайын" материал ретінде қолданылатын сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді;

- мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық табиғатын айқындауда Табиғат - Адам - Қоғам" деп аталған үш бірлестікті қамтитын идеографиялық классификация тиімді;

- бірқатар қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің құрамы мен құрылымы және мағынасы тұрғысынан өзара сәйкестіктері байқалды, абсолютті эквивалент, яғни теңбе-тең балама түрлері де кездеседі;

- ағылшын мақалдары көбіне бір сөйлемнен ғана құралса, қазақ мақалдарының басым көпшілігі екі, не бірнеше тармақты болып келеді. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі айтылар ойдың басқа бір жағдай, не құбылыспен салыстырыла жеткізуін тілдік ерекшеліктер санатына жатқызуға болады;

- кейбір қазақ мақал-мәтелдерінің күндерегі қазақ қоғамында қалыптасқан билер институтымен, яғни Майқы, Төле, Әйтеке есімдерімен, Абай, Ыбырай, Жамбыл т.б. шығармаларындағы мазмұнды сөз үлгілерімен, қоғам қайраткерлерінің қанатты сөздерімен, жұмбақтар және діни мазмұндағы шармалармен, тығыз байланысты;

- ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің құрамында елді-мекендердің, атаулары мен кісі есімдері жиі кездеседі;

- туыс емес тілдердегі бірқатар мақал-мәтелдердің өзара мағыналас болып келу қазақ және ағылшын халықтарының өмір тәжірибесінің, көзі жетіп, көкейіне түйген ой-тұжырымдарының ұқсастығымен, астастығымен байланысты;

- тіл-тілдегі мақал-мәтелдер әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөнінде ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады;

- әртектес тілдердің мақал-мәтелдерін салғастырмалы түрде зерттеу жұмыстары жалпы тіл білімін теориялық тұрғыдан соны тұжырымдармен толықтыра түседі және кейбір практикалық мәселелердің шешімін табуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Жүсіпова Р.Б. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал – мәтелдердің синонимдік мәні// Қаз ҰУ Хабаршысы – Филология сериясы // N 3- 2003.

2. Адамбаев Б. Ағылшын және қазақ мақал – мәтелдерінің құрылымдық және мағыналық ұқсастықтары // Алматы-1996.
3. Ағылшын – қазақ тілдеріндегі кейбір ұқсастықтар туралы // Қазақстан мектебі – 2001, N 3.
4. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған: Ж. Дәуренбеков - А., 2001.
5. Ағылшын-қазақ мақалдарының этнолингвистикалық ерекшеліктері // Мир языка. "Аударманың көкейкесті мәселелері" атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, 2001.
6. Әлімбаев М. Халық – ғажаптәлімгер. – А., 1994.

ӘОЖ 94 (574)

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ БАТЫРЛАР ЖЫРЫН СУРЕТТЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ПФ21- 1к тобының студенттері **Бақтыбай М., Садықов Ш.**
Ж.А. Ташенов атындағы университет
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**

М.Әуезовтің ғалымдық жолы көпке мәлім. Оның жасынан-ақ жазушылық қызметпен бірге әдебиеттану ғылымын зерттеу саласында да еңбек еткендігі белгілі. М.Әуезовтің қаламынан қазақ халқының ауыз әдебиетіне арналған көптеген зерттеулер шықты. Ол айтулы фольклоршы, өмірінің соңғы жылдарында да Ғылым Академиясының Әдебиет және өнер институтында ауыз әдебиеті бөлімін басқарған болатын. Сонымен бірге М.Әуезовтің әдебиетіміздің тарихына, кеңес тұсындағы әдебиет дамуының өзекті мәселелеріне арналған еңбектері де көптеп табылады. Бұл М.Әуезов шығармашылығының ең зерттелмеген саласы.

«Мұхтардың әдебиет тарихы», оның басталуы мен дамуы жайлы ойлары тым қызғылықты. Бірақ қазақтың қоғамдық өмірінің дамуы жайларына сүйеніліп айтылған бұл ойлар кейін өріс ала алмай, Мұхтардың ұлтшыл ретінде айыпталуына (1930-1932) байланысты тоқталып қалды. Оның алғашқы күрделі еңбегі «Әдебиет тарихы» [1] пайдаланудан алынып, идеялық жағынан зиянды кітаптардың қатарына қосылды», - деп бұл кітап автор тағдырын одан да қиындата түскенін ескертеді.

«Әдебиет тарихында» мезгілінде объективті ғылыми тұрғыдан айтылған терең тұжырымдар қатарына қазақ елінің отарлануы, өз тәуелсіздігінен айрылуы, осыдан туған кесепаттардың әдебиеттегі көріністері туралы байлам-пайымдауларды жатқызу керек.

Әдебиет тарихын дәуірлеу мәселелеріне келгенде, автордың исламға дейінгі және исламнан кейінгі әдебиет деп ұзақ тарихты екі орасан үлкен кезеңге бөліп қарауында ғылыми негіз жатыр. Бұл, әсіресе, фольклорға ерекше дөп келеді. Мұндай идеяны ең алдымен А.Байтұрсынов айтқанын да естен шығармау қажет. Қазақ АССР-інің тұңғыш Халық ағарту комиссары болған ғұлама ғалым А.Байтұрсынов «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Әліппе астары» еңбектерінен кейін 1926 жылы «Әдебиет танытқыш» оқулығын жазған еді. А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқышта» жеке шығармаларды тиянақты талдау мақсатын алдына қоймаған, негізгі нысана – қазақ әдебиеті үлгілерінің басты-басты жанрлық формаларын ұғындыру болған.

«Әдебиет тарихының» 2-бөлімін «Батырлар әңгімесі» деп атаған. Оны М.Әуезов орыс, Европа фольклористикасында сол кезеңде қалыптасқан таным үлгісімен «ұлы батырлар және кіші батырлар» деп екі жікке бөліп қарастырады. Бірақ оны жалаң алып жапсыра салмай, қазақ жырының өз табиғатына сәйкес саралай алған. Бұлардың негізгі айырмасы, алдымен жырдың тууының тарихи мерзіміне байланысты. Ұлы батырлар туралы жырдың тууы ерте дәуірдегі түрік бірлігі заманымен сабақтас болып келеді. «Қазақ елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп санау керек. Бұрынғы түрік, монғол дәуірі

жүрген заманда алтын орда, ақ орданың күндері айтылатын жерлер бар. Ноғайлы, қырым, қыпшақ, қырғыздардың бір жалаудың астында бір ел болып жүрген кездерін айтады. Бұл түрік жұрттарының жік-жікке бөлінбей тұрған күндері. Бірін-бірі жат демей бауыр көріп жүрген кездері» [2,56-б.], - деп батырлар әңгімесін қазақтың тарихымен байланыстыра отырып, мерзіміне қарай топтастырады.

Ол кездегі тыныштық, амандық, түгелдік ылғи найзаның ұшы, білектің күшімен алынатын, қара күштің ғана дәуірі жүрген заман. Сондықтан бұл кезеңнің батырлары туысы бөлек, орны басқа, ел қиялындағы баға – жоғары болған, ер- рудың басшысы, әрі ел іргесін бермейтін елдің ұлы қамқоры, ханы қатарлы болғандар. Олардың жаратылысын табиғат, әулие, пері сияқтылар араласып, кейбірі көп тілеуімен әулиеге ат, қорасанға қой айтқан күнде туған, айрықша жаратылған ерекше жандар.

Ал кіші батырлар бертінірек заманда, қазақтың тіршілігі тыныштық дәуіріне қарай ауысып, асау ханның жуасыған кезінде шыққан – батырлар. Әуелгі батырлар пірдің тілеуімен туып, пірдің қорғауымен тіршілік ететін болса, «соңғы батырлар әншейін қоңыр қазақша туады... Уақыт өткен сайын кіші батырлардың пішіні алыстағы ерекше жан сияктанбай, өмірге жақындап келе жатқан сияктанады» [2,97-б.], - дейді автор. Бұл кезеңде ілгергі ірі бірліктер ыдырап, «әрбір ру отырған жер ыңғайына қарап, бөлек –бөлек елдік жасап кеткен кезде шыққан батырлар». Сондықтан «бұлардың ісі мен күшінің бәрі де қазақтың өз ортасындағы араздық пен жаулыққа жұмсалады. Болмаса үй іші, туыстың ғана жоғын жоқтайды», - деп сипаттайды.

Ұлы батырларға автор: «Едіге», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер сайын», «Нәрікұлы Шора батырлар» жырларын, кіші батырларға: «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр» жырларын жатқызады.

Кітапта жазушы осы жырлардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, оларды алдымен қысқаша мазмұндап алып, одан соң олардың мәнісіне тоқталып, ғылыми, әдеби талдаулар жасайды. Сол арқылы автор әдебиет тарихы, ауыз әдебиеті туралы алғаш рет қазақ әдебиеттану ғылымында шын мәніндегі зерттеу еңбектің де, оқулық құралдарының да үздік үлгісін жасап берген. М.Әуезовтің бұл еңбегіне бара-бар жоғары оқу орындарына арналған өте қажетті оқулықтар осындай үлгіде қалыптасқан жоқ. Сондықтан бұл оқулық қай жағынан алған күнде де үлгі тұтар еңбек.

Автор әдебиетімізде жырланатын оқиғалар мен «ескі тарих көлемінде болған ірі мезгілдердің» байланысы тек тұспалмен көрінетіндігін де арнайы атап өткен.

М.Әуезовтің «Батырлар әңгімесін талдауының негізгі бір ерекшелігі әрбір жырдың тарихи негізін, ел тарихымен жанасатын тұстарын айқындап, өзіндік болжамын айтқан. Мәселен, Едіге жырында Тоқтамыс, Ақсақ Темір заманының ізі бар десе, Қобыланды батырды Жәнібек, Әбілхайыр хандардың тұстасы, Ер Тарғын, Ер Сайын, Шора батырларды Ноғайлы, Қыпшақ бірліктері заманымен байланыстыра әңгімелейді.

Қорыта келгенде, автор бұл талдауларында әрбір жырдағы батырлар бейнесінің өзіндік жасалу ерекшеліктеріне де, олардың жан серігі, нәзік сезім, махаббат иесі бола алған әйел заты, «қыл құйрықты жел жетпес есті серігі – ер қанаты жүйрік аты» туралы да, жырдың көркемдік ерекшеліктері жазылу тілі жайлы да терең сыршылдықпен жазған. «Қобыланды батыр» жыры туралы былай жазған: «Күн батыс сыншылары: Барлық Азияның ақындық суреті ылғи алыстан, үлкеннен алған мысалмен келеді. Көпіртпей, аспандатпай салыстыра алмайды, - дейді. Ондағысы сұлуды ай, жұлдызбен, жақсылықты аспанмен, күнмен, құдайшылық сипатымен, діндарлық наныммен айтқан суреттерді айтады. Қобыланды батыр жырындағы суреттер ол күйден аман. Бұның суреті - өмір суреті. Әркімнің көз алдында көрініп жүрген халдан алған сурет. Бірақ ауаны үлкен, шұбарланған, түсі мол сурет... Көтеріп сөйлеген суреттерінің өзінде де көңілге қанықтығы толған суретті еріксіз қондырғандай болады»

Жырдың ең құнды жағы, оның тілінің өте бай, таза, көркем болып келуінде деп, «...Сипаттауға келгенде, көріктеу, ұқсатудан гөрі теңеу сөздерді молырақ қолданады»... Көп

жерде жырдың ұйқасы тек сыртқы жағынан ғана емес, көбіне ішкі жағында болады» [2,413-б.], - деп әдеби көркемдік талдаудың да үздік үлгісін көрсетеді

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: Жазушы, 1989.-119б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы.-Алматы: Ана тілі, 1991.-240б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы: Жазушы, 1-кітап, I том, 1960.-430б.
4. Песни степей. -Москва: Просвещение, 1940.-230с.
5. Әуезов тағылымы. -Алматы: Жазушы, 1987.-430б.

ӘОЖ 811.111

ДИСФЕМИЗМДЕРДІҢ ТІЛДЕГІ ОРНЫ

Барлыбай І., Арапбек А.

Тәшенев университеті, Шымкент қаласы
Ғылыми жетекші-ф.ғ.к. Темірбекова Г.Қ.

Қай тілдің болмасын ішкі ерекшеліктерін тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры тіл иесі этностың ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының беттерімен, мәдениетімен, мінез-құлқымен байланысты. Ұлтқа тән қадір-қасиетті танытатын тіл болса, тіл деректерінің жинақталар жері – көркем шығарма. Көркем шығарма – ұлттық болмысқа қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс. Көркем шығарма мәтінінде кездесетін әр түрлі тілдік құбылыс ұлттық тілдің барлық қабаттарынан алынады. Жергілікті ерекшеліктер лексикологияда қолданылу өрісі тар, шектеулі қабатқа жатқызылады, олай болса, жергілікті ерекшеліктердің нақты көрінер, басқа танылар тұсы – көркем шығарма мәтіні.

Жазушы көркем шығарманы сөзбен көркемдеу барысында образ іздейді, ол үшін оқырманға әсер етіп, кейіпкерді «өз тілінде» сөйлетуге тырысады. М. Әуезов «Қазақстанның бар өлкесіндегі халықтық тіл байлықтарын мол пайдалану мәселелерін үнемі шартты талап етіп, сынап отыру керек» [1,83], – деген екен, сондықтан әдеби тіл дамуының өр кезеңінде жергілікті ерекшеліктер, диалектизмдер, дисфемизмдер олардың көркем әдебиетте қолданылуы мәселесі көтеріліп отыруы заңды.

Көркем шығармада жазушы оқиғаны шынайы көрсету мақсатында кейіпкердің тіліне сыпайы, мәдени сөздер мен қатар дисфемизм сөздерді де қолданып отырады. Бұндай дөрекі сөздерді қолдауда жазушы өзі суреттейтін кейіпкерінің мінез-құлқын да ескереді. Күнделікті өмірде, әдеби қолданыста жағымды, сыпайы, әдепті сөздерді дөрекі, тұрпайы, анайы сөздермен ауыстырып айту дисфемизмдер деп аталады. Қазақ тіл білімінде басқа сөз топтарына қарағанда ғылыми тұрғыда зерттелуден кенже қалған сала дисфемизмдер деп айтуға болады. Әлі күнге дейін тілдік құбылыс ретінде оның мағыналық түрлері мен жасалу жолдары мен ерекшеліктері жайында қазақ тілінде зерттеулер өте аз деп айтуға болады. Дисфемизмдер туралы алғашқылардың бірі болып құнды пікір айтқандар Ғ. Қалиұлы мен Ә. Болғанбайұлы. Олар дисфемизмге мынадай анықтама береді: —Дисфемизм, какофемизм – тілде әдепті сөзді әдепсіз (дөрекі) сөздермен ауыстырып айту. Дисфемизм мағынасы жағынан эфемизмге қарама-қарсы құбылыс. Белгілі контексте жөнімен дұрыс жұмсалған сөзді мағынасы неғұрлым дөрекілеу сөзбен алмастыру – сөзді ауыспалы мағынада (троп) қолданудың бір жолы [2, 232 б.]. Белгілі түрколог Б. Сағындықұлы: -Дисфемизм тәсілімен сөз қолдану – мағынасы жағынан эфемизмге қарама-қарсы тілдік құбылыс соңғысы сөздің ұғым-түсінігін сыпайылап әдемілесе, алдыңғысы керісінше жағымды мағынаны дөрекілейді, қатайтады. Күнделікті өмірде, әдеби қолданыста жағымды, сыпайы әдепті сөздерді дөрекі, анайы сөздермен ауыстырып қолдану тәсілі тіл білімінде дисфемизм деп аталады.

Дисфемизмдер көркем шығармада көбіне ауызекі сөйлеу тілінің үлгісі ретінде кейіпкерлер тілінде беріледі. Сол арқылы өр жазушы өз қаһармандарының мінез-құлқын, білім дәрежесін, іс-әрекетін бейнелейді, шынайы образын жасайды, – деп жазады [3, 99]. Жалпытіл білімінде дисфемизмдер жеке алынып зерттелінбесе де, жанама зерттелімдер бар. Қазақ тіл білімінде дисфемизмдер күні бүгінге дейін қарапайым сөздердің құрамында қарастырылып келеді. Әсіресе дисфемизмдердің халық ауыз әдебиетінде кездесер орны, алатын орны ерекше. Дисфемизмдердің шешендік өнерде де алатын өзіндік орны бар. Оның мәнісі бірқатар жағдайда ащы шындықты айтуда тілдік құрал ретінде үлкен қызмет атқарады.

Бұл туралы Б.Адамбаев: —Шешендік өнер көп жағдайда әншілік, күйшілік, ақындық өнер деп танымай, кейбір таңдаулы адамдардың жақсылар мен жайсандардың жеке бастарының қасиеті - ретінде бағаланған [4, 95 б.].

Халық қазынасының тамаша үлгісі лиро-эпостық жырларында да дисфемизмдер кездеседі. Бұл жырлардағы дисфемизмнің халықтық сипаты төмендегі мысалдардан көрінеді.

1. Қайғыменен қан жұтып,
Қобыз алып қолыма
Тартамын сонда күй,-дейді.
2. Қой боғындай қорғасын
Ажалболыпжабысты (ҚызЖібек).
4. Сыртымнанқатыншылапкүңкілқылмай,
Көзімееркекболсаң, айтшы баян (Айман-Шолпан).

Лиро-эпостықжырлардағыдисфемизмдерхалықтыңтұрмыс-тіршілігіне, үйленусалтына, әдет-ғұрпынабайланыстыпайдаболған. Дисфемизмдерішкісезім, қуаныш пен мұң, қайғы-шерді айқын суреттеу үшін таптыртпайтын тілдік құрал. Қазақ ауыз әдебиетінің ерте заманнан келе жатқан тағы бір үлкен саласы – айтыс. Айтыс өлеңдеріндегі халықтық дисфемизмдер халқымыздың басынан кешірген өр замандағы тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына мәдениөмірі мен шаруашылығынабайланыстыпайдаболған. Дисфемизмдер, көбінесе, айтыс ақындарының жеңу құралы ретінде бір-бірінің кемшіліктерін бетіне басу үшін қолданылған.

Дисфемизмдердіңқайнар көздеріхалықауызәдебиетініңмаңызытуралы М. Ғабдуллин, Б. Ысқақовбылайдейді: —Қазақхалқыныңертезамандажасаған мәдениұрасыныңбір түрі – халықтың ауыз әдебиеті. Жазу-сызуөнеріболмағанертекезде-аққазақхалқыөзініңтұрмыс-тіршілігі, қоғамдықөмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүниетанудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтелдер, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауыз екі айту түрінде тудырған. Сондықтанда бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналықсөзі, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз! [5, 3 б.]. Дисфемизмдердіңжиіұшырасатынжері – халық мақалдары, аңыздар, эпостықжырлар, лиро-эпостықжырлар, айтыстар.

Мақал-мәтелдермазмұныжағынан бай, көлемішағын, тілі көркемхалықшығармасы, белгілібірхалықтыңқоғамдықтіршілігінен, табиғатқұбылыстарына көзқарасыбейнеленгенқысқаша, тәрбиелік мәнізорхалықтыұндысы.

Мақал мен мәтел – халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесінен, өмір тануынан қорытылған, тұжырымдалған ой-түйіні және бірөйдіұтымды, өткіретіп жеткізуі кейде дисфемизмдер арқылы да көрініс тапқан.

Заманына қарай күлкісі, тауына қарай түлкісі; Сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі – деген ереже сөздер өр заманның тілі, көркем сөзі, әдебиеті сол заманның салт-санасына, сол заманның тұрмысына ол заман тұрмысынан туған мұратына ұқсай туады деген сөзді қуаттайды [6,295 б.].

М. Балақаев пен М. Серғалиев: —Мақал-мәтелдер - халық даналығының айнасы, оларды тудырған халық тіл байлығының алтын қазынасы. Мақал-мәтелдердің көбі өмір шындығының қорытындысы, іс-әрекеттің ережесі болып келеді. Олардың —бөрі заңның, өсиеттің, ереженің күшіндей күші бар қысқа-қысқа нақыл сөзге айналып, тілде сақталып қалады, – деп мақал-мәтелдерге үлкен баға береді [7, 94 б.]. - Оттама, сенің атың үшінші,

менің атым келеді! Түрі әкесіне ұқсағанымен, әлі денесі толықпаған талдырмаш, сондықтан бойшаң көрінеді, еріннің үстінде мұрты тайлақтың жүніндей болып шыққан...

– Кескен қара томар сияқтанған түрі қандай жаман өзінің!—деп іштей жаратпай отырғанын жасырмады...

– Әлдеқайда ит жеккен Үркітке барып тірілей шірігенше, сүйегім өз жерімде қалсын...

Дисфемизмдердің көркем әдебиетте қолдануы бұл тек қана күнделікті сөйлеу тілінің көрінісі ғана емес, жаман кейіпкерлердің мінездемесі, кейде өткір тілімен шындықты тура айтудың бір жолы іспетті. Көркем әдебиетте бүкіл халықтық қолданыстағы дисфемизмдер де молынан кездесетініне жазушыларымыздың әр түрлі тақырыпта жазылған шығармалары дәлел бола алады. Егер әр жазушының шығармасына статистикалық анализ жасасақ, бір шығарманың өзінде бүкіл халықтық қолданыстағы дисфемизмдермен қатар жазушының өз ойынан жасалған дисфемизмдердің кездесетіне көз жеткіземіз.

Қорыта айтқанда, көркем шығармалардағы, баспасөз беттеріндегі және қазіргі кездегі дисфемизмдерді саралай келсек, басы артық құлаққа жағымсыз естілетін дисфемизмдерді молайтпау керек, қайта оларды азайту, тіпті тоқтату қажет.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М.О. Шығармалар жинағы. 12-том. – Алматы: Жазушы, - 1969. – б.533
2. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – б.232
3. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 99 б.
4. Адамбаев Б. Алтын сандық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 90 б.
5. Ғабдуллин М., Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 3 б.
6. Сейфуллин С. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1964. – 295 б.
7. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Зият Пресс, 2004. – 94 б.

ӘОЖ 1751

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕКТЕПТЕ ОҚИТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бекташ М., Тұрсынбек Т.

Tashenev University, Шымкент қ,

Ғылыми жетекші-магистр, аға о.Айтжанова С.Е.

«Қазақстан бүкіл әлемде үш тілді пайдаланып жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі-ұлттаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі»-деп Елбасымыз өз жолдауында айтып кеткені есімізде. Қазіргі заман ағылшын тілін талап етуде. Ағылшын бірінші дүниежүзілік әмбебап тілі болып табылады. Еліміздің тарихында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, білім беру саласындағы жаңа бағыттар ағылшын тілін оқытуды үнемі жетілдіруді, оқытудың ғылыми және әдістемелік деңгейін көтеру міндеттерін жүзеге асыруды қарқынды түрде талап етуде. Осыған орай, ағылшын тілі тілдің үш тұғырының бірі ретінде қызмет етудің алғышарты - оның қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қолданылуы, әлеуметтік-экономикалық, мемлекеттік зор ұлттар мен ұлыстардың бір-бірін түсінуіне – халықаралық сипат алған ағылшын тілінің өзіндік рөлі зор. Ағылшын тілі - халықаралық тіл. Әлемдегі ең көп тараған, әрі қытай тілінен кейінгі халық саны бойынша ең көп пайдаланатын тіл. Ағылшын тілі — БҰҰ-ның алты тілінің бірі болып саналады. Ағылшын тілі — дүние жүзіне ең кең таралған тіл. Үндіеуропа тілдерінің батыс герман тілдеріне жатады. А. т.

құрылымы жағынан флективті. Ұлыбритания, АҚШ, Аустралия, Жаңа Зеландияның мемлекеттік тілі болып табылады. Оған қоса көптеген мемлекеттердің ресми тілі болып саналады. Ағылшын тілі қоғамдық құбылыстың бір формасы. Бірден-бір фактор, өмірдің әмбебап бейнесінің дамуының үдеуінде - ағылшын тілі болып табылады. Ағылшын тілі жанасушылықтың негізімен, сол салдардан осы айқын: ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің арасындағы жаһанды тіл болады. Ағылшын тілі заманымызда өте маңызды рөл алып отыр. Қазіргі таңдағы мектептерде ағылшын тілі тереңдетілген негізгі пәндер арасына тікелей кірген. Мектептерде бірінші сыныптан бастап ағылшын тілі пәндік жүйе ретінде кестеге енгізілген. Тіпті балабақшалардың өзінде ағылшын тілінде сөйлеуді, оқуды үйретеді. Ғаламтор желілерінде, кішкене балаларға арналан түрлі-түрлі мультхикаялар баршылық. Керек дегенде, Ағылшын адамдары да ғаламторға оқыту, үйрету әдістерін енгізіп қойғаны да рас. Елімізде жыл сайын шет елдерде білім алатын жастарымыздың саны артуда. Сол себепті де ағылшын тілін тереңдетіп оқитын мектептер, жоғары оқу орындары, тілге күш салуда. Еліміздің біршама аймақтарында да, Ағылшын тілін жетік меңгеру үшін көптеген курстар ашылған. Елімізде сонау заманнан бері келе жатқан, Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университетіміз тілдерді оқытуда үлкен күш салғаны баршамызға айқын. Қазіргі таңда университетімізде көп тілді оқыту курстары бар: Француз, Қытай, Түрік, Орыс, Ағылшын тілдері, т.б. Ағылшын тіліне жеке тоқталсақ, тілді үйренуде студенттеріміз өз білімдерін шыңдауда. Қазіргі таңда, заман талабы тек қана жоғары оқу орындарында «Бакалавр» дәрежесімен ғана шектелмейді, сонымен қатар «Магистратура», «Докторантура» сияқты жоғары лауазымдарды талап етуде. Ол үшін міндетті түрде ағылшын тілін жетік меңгеру қажет. Тілді меңгеру қиынға соғатыны арине рас. Сол себепті, ағылшын тілінде аудио-видео, онлайн программаларды көп көріп, тыңдау қажет. Ағылшын тілін оқып меңгеремін деген әрбір тұлға сөздік қорды байыту қажет. Ағылшын тілінде 34 шақ бар. Негізінен 12 шағын меңгеретініміз де бар. Оқу орындарында тереңдетілгендіктен осының барлығын қарастырамыз. Кейінгі жылдары ағылшын тілін оқытуда қолданылатын жаңаша оқу әдісінде білім беруді компьютерлендіру дейміз. Бүгінгі таңда адамзат өмірінде компьютердің қолданылмаған жері жоқ. Компьютер арқылы ағылшын тілінде онлайн бағдарламаларды көптеп көреміз. Ағылшын тілі- инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, әлемдік қарым-қатынас тілі, кейбір мамандық бойынша білім алу тілі, жастар арасында беделді тілге, БАҚ, әсіресе Интернет арқылы ақпарат алу тіліне айналып келеді. Міне, осымен байланысты «Үштұғырлы тіл мәдени жобасын» Қазақстан кеңістігінде тиімді қолданудың шешімдері ретінде мыналарды ұсынамыз:

- Ағылшын тілін оқытуды бастаудың жасын лингвопсихологиялық негізде дәлелдеу және жаппай ұстану;

- Ағылшын тілдерін ақпарат алудың, өз тілінің құндылықтық жүйесін салыстыра, салғастыра отырып танудың құралы ретінде оқыту.

Елбасы «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз ағылшын тілін игеруде серпіліс жасауымыз керек. Демек ағылшын тілін білмей, заман талабына лайықты, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруға толық қол жеткізе алмаймыз. Орыс тілі арқылы қосымша білім алып, дүниетанымын байытып, араласатын ортасын кеңейтіп, іргелес мемлекеттерден анағұрлым ілгері тұрған Қазақстан бұл жетістіктерімен шектеліп қалмау үшін де көптілділікке ұмтылуда. Өйткені еліміздің біліктілігі мен сауаттылық деңгейін әлемге танытып, алпауыт мемлекеттермен тереземізді теңестіру мүмкіндігіне жетелейтін қадамдардың маңыздысы – көптілділік. Шетелдіктердің арасында біліктілігімен, сауаттылығымен суырылып алға шығу үшін де тіл білу маңызды. Егер сіз Қазақстанда ағылшын тілінен сабақ беретін болсаңыз, біз сізге сабақ беруге арналған пайдалы ресурстардың бірқатарын қуана-қуана ұсынамыз. British Council-да ағылшын тілінің оқытушыларына арналған тегін материалдардың кең ауқымы бар. Сізге:

- 1) Оқытушыларға арналған онлайн-курстарға жазылуға;
- 2) Сабақ жоспарлары мен материалдарын тегін түсіріп алуға;

- 3) Кәсіби даму, конференциялар және біліктілікті арттыру туралы ақпаратпен танысуға;
- 4) Оқу-әдістемелік материалдарды талқылауға қатысуға және пайдалануға;
- 5) Ағылшын тілі мұғалімдеріне арналған Facebook бетіне жазылуға болады.

Ағылшын Тілі Маманы бағдарламасына АҚШ сыртқы істер департаменті сырт елдерде мерзімі екі аптадан 4 айға дейін созылатын бағдарламаларды жүргізуге, ағылшын тілін шет тілі ретінде үйрету (TEFL) және ағылшын тілінде басқа тілділерге үйрету саласындағы АҚШ академиктері мен мамандарын жалдайды. Жоба тақырыптарына оқыту жоспарын дайындау және бағалау, ұстаз дайындау, оқу құралдарын жетілдіру, немесе Арнайы Мақсаттарға арналған ағылшын тілі кіреді. Кей жағдайларда, кеңесшілерге дәріс беру үшін сандық видео конференциялар мен вебинарлар (онлайн семинарлар) қолданылады. Ағылшын тілі бағдарламаларының, шет елдерде оқу үшін арнайы маманданған елдер кіреді. Ағылшын тілін үйрету форумы — 1962 жылдан бері тоқсан сайын мұғалімдердің мұғалімдерге арнап жазып, ағылшын тілінің кеңсесі арқылы таратылып отыратын журнал. Ағылшын тілінде қазіргі заман талабына сай көптеген технологиялар жаңаруда. Тілді жақсы үйреніп, меңгеру, әрбір жастарымыз үшін қажет. Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының ұйымдастыруымен өткізілген шара Қыздар университеттің 70 жылдық мерейтойы аясында ұйымдастырылды. Олимпиаданың негізгі мақсаты – болашақ мамандардың кәсіби білімі мен іскерлігін қалыптастыру, ынтасын және шеберлігін арттыру. Олимпиада 4 аспектіде, яғни «Оқылым, тыңдалым, жазылым және айтылым» бойынша 3 кезең негізінде өткізілді. Олимпиадалар көптеп, мектеп қабырғаларында да болады. Ағылшын тіліндегі олимпиадалараға көптеген азамат, азаматшаларымыз қатысып бақ сынауда. Егер ағылшын тілін жетік меңгеріп, толықтай олимпиадалардан орындарға ие болса, шет елде білім алуға таы бір мүмкіндік туады. Ағылшын тіліндегі ең қысқа сөйлем үш әріптен тұрады (I am/I do), ал егер I am-ді I'm-ға қысқартса, онда тіпті екі әріптен тұрады. Ағылшын тіліндегі ең ұзын сөз – pneumonoultramicroscopicsilicovolcanoconiosis. Бұл тыныс жолы ауруының атауы. «The quick brown fox jumps over the lazy dog» сөйлемінің ерекшелігі сол, ағылшын әліппесіндегі барлық әріп кездеседі. Талай айтылған алғашқы сөз: «ОК». Қазір бұл сөзді айтып көрмеген адам кемде-кем. «The sixth sick sheik's sixth sheep's sick» жаңылтпашы ағылшын тіліндегі ең қиын жаңылтпаш болып саналады. Тіл сындырғыңыз келсе, осы сөзді қайталаңыз. Ағылшын тіліндегі month, orange, silver, purple - осы 4 сөзге ғана ұйқас табу қиын екен. Кейбір ақындар ізденістерінің арқасында orange сөзін courage, rotidge, arrange және т.б. ұқсас сөздермен үйлестіріп көрген екен, бірақ мағынасы жағынан бұл қисынсыз болып шыққан. & нышаны бір кездері ағылшын тілінің әліпбиінде болған екен. Ал қазір таңбаға «амперсэнд» деген атау берілген. Ағылшын тілінде құрлық атаулары басталған әрпімен аяқталады. Білесіз бе, оқиғаны ағылшын тілінде баяндау үшін 1500-2000 аралығындағы сөздерді білу жеткілікті. Алайда, көп білгеніңіз өзіңізге жақсы. Айта кетейік, ағылшындардың өзі шамамен 12000-20000 аралығында сөз біледі, бұл оның біліміне, ортасына байланысты. Атақты Шекспир шығармаларында 30000 сөз қолданған.

Қорытындылай келе, ағылшын тілі – байланыс тілі. Ағылшын тілі қазіргі заман талабына сай, кең ауқымда қолданылатын тіл. Жаһандық экономикадағы тіл десек, кем түспес едік. Ағылшын тілі заманымызда өте маңызды рөл алып отыр. Қазіргі таңдағы мектептерде ағылшын тілі тереңдетілген негізгі пәндер арасына тікелей кірген. Қазіргі таңдағы мектептерде ағылшын тілі тереңдетілген негізгі пәндер арасына тікелей кірген. Мектептерде бірінші сыныптан бастап ағылшын тілі пәндік жүйе ретінде кестеге енгізілген. Халықаралық сипаттағы ағылшын тілінің рөлі, қазіргі XXI ғасырда тереңдетілген, маңызды рөл болып саналуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Республикасының Президентінің Жолдауы - 2012 жыл
2. «Айқын» газеті, жаңа басылым «Еліміздегі ағылшын тілінің рөлі»
3. Шетел тілін оқыту әдістемесі №4(48)2012
4. Мектептегі шет тілі №5 2008

МЕКТЕПТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚИТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ПАЙДАЛАНУ

**Бектұраш Ү.
Сабиржанова М.**

Tashenev University, Шымкент қ,
Ғылыми жетекші-магистр, аға о.Айтжанова С.Е.

Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты қоғам шығармашыләрекет пен шығармашыл тұлғаға мұқтаж екенін күнделікті өмірдің өзі дәлелдеуде,осыған орай бүгінгі күні білім беру мекемелері мен ұстаздарға үлкен талап қойылуда. Ағылшын тілін оқытудың басты мақсаты – шынайы өмірде оқушылардың ағылшынтілінде қарым-қатынас жасай алу негіздерін қалыптастыру болып табылады. Ағылшынтілін оқытудың тарихы жүз жылдап есептелінеді.Орта мектепте ағылшын тілін оқытудың тарихы 1947 жылдан басталады. Содан бері қарай көптеген өзгерістеренгізілді. XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технологиябағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болыптабылады.Жаңаша көзқарастардың дамуы шетел тілін оқыту, дамытуға ықпалынтигізуде. Білім алушылардың жан-жақты дамуына, сапалы білім алуына,өмірдежақсы көрсеткіштерге қол жеткізуінде ағылшын тілін жақсы меңгеруінің маңызы үлкен.Осыған орай қазіргі заманға сай ағылшын тілін тиімді үйретуге мүмкіндік беретін көптеген әдістер пайда болды. Сондықтан, әр мұғалім өзінің шығармашылығын дамытаотырып озық іс-тәжірибелерді пайдалана білуі тиіс. Сонымен, еліміздің мектептерініңоқу үрдісі түбегейлі өзгеріп оқытудың жаңа түрлері, әдістері, жаңа бағыттағыинновациялық педагогикалық технологиялар пайда болып, олар білім мазмұныныңтолығымен жаңаруына себепші болуда.Жеке тұлғалардың қалыптасуын қамтамасызететін деңгейлеп, саралап оқыту, жобалап оқыту, коммуникативті оқыту,ақпаратты-коммуникациялы оқытудың негізгі-қағидалары балаға өз бетімен ықпал ету,өзіндікпікірлерін анық жүйелі жеткізе алатын жеке тұлға қалыптастыру, оқушылардың, танымдық, шығармашылық қабілетін жеке тұлғаның дамуына әсер етуші фактор ретінде танылып, әдістемелік-теориялық негіздерге сүйене отырып анықталды. Соның ішіндеинтерактивті, белсенді оқыту әдістерінің маңызды роль атқаратыны анықталды.[1.14] Жалпы білім беретін мектептерде ақпараттық коммуникативтік технологиялармен оқыту үдерісін ұйымдастырудың ерекшеліктері осы бағыттағы ағылшын тілі сабақтарыжүйесін негіздеп,олардың педагогикалық, психологиялық шарттарын жасау арқылыайқындалды.

-инновациялық технологиялар жүйесімен оқыту-мақсатты түрде жобаланыпсаналы түрде ұйымдастырылатындығы зерттеу барысында нақтыланады;

-ақпараттық технологиялар жүйесімен оқытуда көрсетілетін әдістердің өзарабайланыса, араласа қолданылуы зерттеуде айқын көрінеді.Зерттеудің теориялық маңыздылығы. Жалпы білім беретін орындарда ағылшынтілін ақпараттық коммуникативтік технологиялар жүйесімен оқытудың әдістемеліктұғыр арқылы жасалған өзіндік құрылымдық –мазмұндық болмысы мен технологиясытуралы теориялық түйіндер мен дидактикалық ұстанымдар жүйесінің құрамдас бөлшегіретінде ағылшын тілін жаңаша жаңғыртып оқытуға қосылған үлес ретінде таныла алады. Зерттеудің практикалық құндылығы. Жұмыста қарастырылған нәтижелер жалпыбілім беретін мектептерде шет тілін оқытуда оқушыларды коммуникативті оқытутехнологиясы негізінде сөйлеу дағдысын қалыптастырудың тиімді жүйесі ретіндеақпараттық технологияны, компьютерді мультимедианы қолданудың артықшылығытәжірибе жүзінде дәлелденіп, негізделді; зерттеу нәтижелерін мектепте ағылшын тілісабағында қолдануға болады.

Бірінші тараудың бірінші тарамшасында ағылшын тілін оқытудың құрылымдықжәне мазмұндық негіздері сипатталады. Ағылшын тілін оқытудың тарихы жүз

жылдапесептелінеді, әрине осыншама уақыт ішінде оқыту әдістемесі де әр кезеңде тілдің әраспектісіне назар аудара отырып көптеген өзгеріске ұшырап отырды. Ағылшын әдіскері Г.Пальмер бұл кезең туралы былай деген екен: «Take care of the first two stages and the rest will take care of itself». Бұл кездегі бағдарламада оқыту, түсіну және шет тіліндегі мәтінді аудара білу. Ауызша сөйлеуді түсіну, ауызша мен жазбашаның негізін қалау. Бағдарламада бөлімнің екі түрін рецептивті және өнімділікті айқындайды. Алғашқы кезеңге бірінші орынға оқып-түсіну және аудармақойылады. 1961 жылғы қаулыдан кейінгі өзгерістер. Бұл кезеңдегі бағдарлама бойынша бірінші орынға тәжірибелік мақсат қойылды. Ауызша сөйлеуде өз ойын айта алу және ауызша хабарлама жасауға (монолог) және ағылшын тілінде әңгіме жүргізе білуге (диалог) мән берілді. Оқуға қойылатын талап та өзгерді. Орта мектепте мынадай талаптар қойылды: ағылшын тілінде әңгімелесе білу; сөздіксіз күрделі емес мәтінді оқып-түсіну; оқи білу. Жазуға көмекші рөлі берілді. Лексиканың көлемі азайды. Бағдарламада тілді тәжірибелік білу жағына басты назар аударылды. [2.25] Тіл — сыртқы дүние мен қоршаған орта туралы білім алу көзі. Пәнді оқытуда оқушылар ағылшын тіліндегі атаулармен, құбылыстармен танысады. Танысу ауызша және жазбаша түрде жүреді. Осы екі түрді меңгеру ағылшын тілін игерудің тәжірибелік

мақсаты болып табылады. Яғни, оқушы ағылшын тілін ауызша және жазбаша түрде пайдалана білуі тиіс. Ағылшын тілін тыңдап түсіне білу және сөйлей білу ауызша түрге жатады. Жазбаша түрге тілдің жазбаша түрін пайдалана білу немесе жазу және ағылшын тілінде жазылған мәтінді оқи білу жатады. Тіл қатынас құралы, ол ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады. Ауызша түрге: тыңдау, түсіну және сөйлеу әрекеті жатады. Жазбаша түрге: оқу және жазу әрекеті жатады. Тыңдау, сөйлеу, жазу және оқу дағдыларын қалыптастыру оқушының тілді ауызша да, жазбаша да жақсы меңгеруіне тікелей әсер етеді. Оқушы тілді жақсы меңгеру үшін осы төрт дағдының негізі берік қалануы керек. ХХІ ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. Жас ұрпаққа саналы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы. Сондай-ақ халықаралық қатынастар аясында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өзгерістердің әсерінен қоғамда ағылшын тілінің рөлі өзгерді. Ол қарапайым оқу пәнінен заманауи білім беру жүйесінің негізгі элементіне айналды. Осыған орай қазіргі заманға сай ағылшын тілін тиімді үйретуге мүмкіндік беретін көптеген әдістер пайда болды. Сондықтан, әр мұғалім өзінің шығармашылығын дамыта отырып озық іс-тәжірибелерді пайдалана білуі тиіс. Сонымен, еліміздің мектептерінің оқу үрдісі түбегейлі өзгеріп оқытудың жаңа түрлері, әдістері, жаңа бағыттағы инновациялық педагогикалық технологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының толығымен жаңаруына себепші болуда. Білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі инновациялық педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып білім сапасын арттыру. Ағылшын тілін ақпараттық технологиялар жүйесімен оқытудың ерекшелігі: оқу материалдарының ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы оқушылардың оқу іс-әрекетін мұғалімнің көмегімен немесе компьютер арқылы меңгерілуі. Жеке тұлғалардың қалыптасуын қамтамасыз ететін деңгейлеп, саралап оқыту, жобалап оқыту, коммуникативті оқыту, ақпаратты-коммуникациялы оқытудың негізгі қағидалары балаға өз бетімен ықпал ету, өзіндік пікірлерін анық жүйелі жеткізе алатын жеке тұлға қалыптастыру, оқушылардың, танымдық, шығармашылық қабілетін дамыту болып табылады. Оқытудың мақсаты оқу бағдарламасымен айқындалады.

Оқытудың негізгі үш түрі бар: 1. тәрбиелеу, 2. ағарту, 3. дамыту.

Оқытудың тәрбиелік мақсаты. Оқушылардың көпшілігінің ағылшын тілін оқуға деген үлкен қызығушылықпен кірісуі, олардың ағылшын тілінде қалай сөйлейтінін естігісі және сөйлегісі келеді. Олар алғашқы кезде амандасып, қоштасып үйренеді, заттардың атауларын біле бастайды. Осы кезеңде қарым-қатынас екі жақты болуды талап етеді себебі, олар тыңдай білуге де, сұрай білуге де үйретілуі керек. Оқытудың ағартушылық мақсаты. Кез-келген тілдің ағартушылық қызметі зор. Әрбір тіл сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетінің тікелей көрсеткіші және сол тілде сөйлейтін ел туралы

хабардарболуы; өз ойын дұрыс жеткізе алуды үйренеді. Оқытудың дамыту мақсаты. Оқу-ұйымдастыру білігі мен дағдысын қалыптастыру дамытушылық мақсаттарының негізіболып табылады. Себебі, оқушының тіл білімі деңгейін жоғарылату және сол тілдеойлауды дамыту-тіл білімін дамытудың басты міндеті.Ағылшын тілін оқытудың басты мақсаты – оқушылардың ағылшын тілінинновациялық тілінде қарым-қатынас жасай алу негіздерін меңгеруі болып табылады.Еліміздегі білім беру саласында оқытудың жаңа түрлері, әдістері,жаңа бағыттағытехнологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының жаңаруына себепші болуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан мемлекеті №3 2007ж
2. Шетел тілін оқыту әдістемесі №2 2003ж
3. Шетел тілін оқыту әдістемесі №5 2007ж
4. Мектептегі шет тілі №3 2006ж

ӘОЖ:159.9.019.4

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІРЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Тастанбек Б., Халметова Ф.

3 курс білім алушылары

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі:– ғ.м., оқытушы **Бердібек А.М.**

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «Егемендігіміздің мәңгілік ұштағаны – Алтайдан Атырауға, Алатаудан Арқаға дейін кең көсілген байтақ жеріміз, ананың ақ сүтімен бойымызға дарыған қастерлі тіліміз және барлық қиындықтардан халқымызды сүріндірмей алып келе жатқан береке-бірлігіміз. Біз осы үш құндылықты көздің қарашығындай сақтаймыз. Сонымен қатар осы орайда, халқымызды біріктіретін ортақ құндылықтарды барынша дәріптеп, ой-санаға берік орнықтыруымыз керек. Бүкіл қоғамды ұйыстыратын құндылықтар неғұрлым көп болса, бірлігіміз де соғұрлым бекем болады» делінген [1].

Қазіргі уақытта құндылықтардың табиғатын әртүрлі түсіндіретін түрлі бағыттар дамыды. Шартты түрде аксиологиялық тұжырымдамалардың келесі түрлерін ажыратуға болады: объективті-идеалистік, субъективті-идеалистік, натуралистік, трансценденталистік, элеуметтік, диалектикалық-материалистік. Бұл аталған тұжырымдамалар түрлерінде құндылықтар құбылыстардың заттық-пәндік қасиеттері, адамның психологиялық сипаттамалары, адам немесе қоғам үшін оң және теріс мәндерді білдіретін қоғамдық өмір құбылыстары болып табылады [2].

Құндылық бағдар - бұл адамның белгілі бір құндылықтарға бағытталуы. В.А.Сластенин құндылықтық бағдарды адамның қоршаған әлемге және өзіне қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің белгілі бір құндылықтарына бекітілген көзқарастар түрінде тұрақты қарым-қатынас жүйесі деп тұжырымдайды. Соңғы уақытта жастардың құндылық бағдарларының материалдық құндылықтарға ауысуы байқалады, бұл біздің қоғамның болашағы үшін алаңдаушылық тудырады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде белсенділік пен қарымқатынастың реттеушісі ретінде құндылықтар мәселесі бұрыннан қалыптасып келе жатқанын атап өту керек. Құндылықтың мотивациялық-қажеттілік аспектісін С.Ф.Анисимов, Г.Р.Дилигенский, Б.Н.Додонов, Ю.М.Жуков, К.Клакхон, Ф.Стродбек, А.Маслоу, Е.Ю.Потева,С.Шварц, Ю.А.Шеркович, танымдық аспектісін Б.Г.Ананьев, Л.С.Выготский, Л.Н.Леонтьев, В.Франкл, Р.Х.Шакуров, құндылықтар мен мақсат қоюдың өзара байланысын Е.Н.Головаха,

Л.Н.Иванко және т.б. ғалымдар қарастырды. Сонымен қатар, әлеуметтік-психологиялық және психологиялық-педагогикалық зерттеулерде жасөспірім кезеңдегі тұлғаның құндылық бағдарларының құрылымы мен динамикасы (О.И.Зотова, М.Н.Бобнева, Е.А.Васина), мінез-құлықты әлеуметтік реттеудегі құндылық бағдарларының рөлі (В.С.Мерлин), құндылық бағдарларының жеке тұлғаның типтік және сипаттамалық ерекшеліктерімен байланысы (И.В.Дубровина), кәсіби бағдар (В.С.Собкин), әр түрлі жастағы балаларда құндылық бағдарларының даму шарттары мен заңдылықтары (Б.С.Круглов, И.И.Прокопьев, Е.В.Шорохова және т.б.) ғылыми еңбектерінде зерттеледі.

Шетелдік психологияда құндылықтық бағдар мәселелерімен М.Рокич, Г.Олпорт, Ф.Вернон, К.Клакхон, т.б ғалымдар айналысты.

Құндылық бағдар – бұл адамның санасында стратегиялық өмірлік мақсаттар және жалпы дүниетанымдық бағдарлар ретінде танылған құндылықтардың көрінісі. Н.А.Кирилова құндылық бағдарларын қарастыра отырып, оларды «жеке тұлғаның қарымқатынас жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатын, адамның әлемге, өзіне деген жалпы көзқарасын анықтайтын, жеке ұстанымдарға, мінез-құлыққа, іс-әрекетке мән мен бағыт беретін күрделі психологиялық құбылыс» деп санайды [3].

К.Клакхон үшін құндылықтардың функционалды рөлі қоғамдағы адам өмірінің фактісімен байланысты. «Құндылықтар не үшін қажет?» деген сұраққа ғалым оларсыз қоғам өмірі мүмкін емес еді... жеке адамдар басқалардан жеке және эмоционалды қарымқатынас тұрғысынан қажет нәрсені ала алмады, олар сонымен қатар тәртіп пен ортақ мақсаттар үшін қажетті шараны сезінбейтін еді деп жауап береді. Осылайша, құндылықтық бағдарлар адамға белгілі бір позицияны алуға, көзқарас табуға және бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, құндылықтар белсенділік пен мінез-құлықты ынталандырады. Б.Ф.Ломов атап өткендей, «әлемдегі адамның ұйымы және жеке мақсаттарға жетуге деген ұмтылыс жеке тұлға құрылымына кіретін құндылықтармен байланысты». Құндылық бағдарлары тұжырымдамасы бойынша (В.А.Ядов, А.А.Ручка және т.б.) құндылықтарды тұлғаның іс-әрекетінің имманентті реттеушілері ретінде тану олардың санадағы көрінісіне қарамастан мінез-құлыққа әсер ете отырып, субъектінің өзі үшін құнды болып табылатын, барабар түрде көрсетілген саналы сенімдері немесе идеяларының бар екендігін жоққа шығармайды.

Негізгі элементтері ізгілендіру болып табылатын білім берудің заманауи реформасы гуманитарлық білімнің ерекше белгілерінің қатарына таным процесінің құндылығы мен мағынасын игеруді, өмірдің мәнін түсінуді жатқызады. Бұл ұстанымды В.Франкльдің мына сөзі жақсы суреттейді: «өмірдің мәні табуға болмас, оны түсіну керек».

Білімнің рөлі белгілі бір білімнің мөлшерін берумен шектелмейді, ол мәдениеттің абсолютті психикалық құндылықтарын қалыптастырады, бұл адамға өмірдің мәнін өзінің жалпыадамзаттық құндылықтарымен түсінуге мүмкіндік береді. Гуманистік психологияның негізін қалаушылар К.Роджерс пен А.Маслоу адамның басты мақсаты – тұлға болып қалыптасу, өзін-өзі тану, өзінің потенциалын жүзеге асыру деп санайды. А.Маслоу психоаналитиктер жиі назар аударатын инстинктивті қажеттіліктерден басқа, адамның шындыққа, сұлулыққа, жетілуге, жан-жақтылыққа деген жоғары рухани қажеттіліктері бар деп санайды. Психологтар мен педагогтардың міндеті – адамға осы қажеттіліктерді түсінуге және белсендіруге мүмкіндік беру.

Э.Фромм, В.Франкл болашақ адамзаттың басты қаупі адамгершілікті жоғалту деп білді, өйткені рухани бағдарсыз адам өмірінің мәні де аз болады. Д.Бом ғылым да руханилыққа ие, ғылымға білім шекарасынан асып түсетін таңданыс пен қызығушылық сияқты қасиеттер тән. Оның шешуші қасиеті бар, ол біздің сенімімізбен сәйкестігіне қарамастан фактіні немесе оны түсіндіруді талап етеді. Мұндай қабілет пен дайындықты мен «ғылыми рух» деп атаймын. Дәл осы қағида ғылыми қызметті шабыттандырады. Ғылымның жүріп өткен жолының өзі де елеулі рухани мәнге ие. Егер бұл рух біздің өміріміздің барлық саласында басым болса, бізде проблемалар аз болар еді деп санайды.

Э.Фромм бағдарлау жүйесіне қажеттіліктің қарқындылығы көптеген зерттеушілерді әрдайым таң қалдыратын фактіні түсіндіреді, атап айтқанда, адамдар иррационалды– саяси, діни немесе басқа да ілімдердің арбауына ұшырайтын жеңілдікті түсіндіреді, ал олардың әсерінен тыс жерлерде мұндай құрылымдардың пайдасыздығы айқын көрінеді [4].

Шын мәнінде, соңғы жылдары бұқаралық сана мен нақты адамдарға әсер етудің күшті құралдары пайда болды. Бұл жеке және әлеуметтік сананы, адамдардың мінезқұлқын басқару техникасының әсер етуі. Мұндай әсерлерге өздерінің корпоративтік мүдделеріне сүйене отырып, адам құндылықтары әлемін қалыптастыруға тырысатын бұқаралық ақпарат құралдары мен жарнама жатады. Өмірлік құндылықтар жүйесі қалыптаспаған жастар осындай жоспардың жарнамасына ұшырайды, сондықтан оның құндылықтар жүйесі тұтынушылық бағдар алады. Тек моральдық адамгершілік нұсқаулықтар мен өмірлік құндылықтарды анықтайтын саналы әлем картасы бар психикалық агрессияға қарсы тұра алады.

Э.Днепров азаматтық қоғам құндылықтарын бекітуге, қазіргі әлемде оқушы тұлғасының қалыптасуы мен әлеуметтенуіне ықпал ететін білімнің әлеуметтік-гуманитарлық бағытын күшейту қажет екенін атап өтті. Білім беру, бір жағынан, қазіргі қоғамның әртүрлі процестерінің тез өзгеруі жағдайында адамды өмірге дайындауы керек, екінші жағынан, қоғамдағы ұзақ уақыт бойы қалыптасқан құндылық вакуумын толықтыруы керек [5].

Жастармен жұмыс істейтін педагог-психологтарға оқытудың, тәрбиенің және тұлға дамуының барлық деңгейлерінде инвариантты білім беру идеалдары мен құндылықтарын іздестірген тиімділік танытады. Б.Г.Гершунский толеранттылық мәселелерін талқылай отырып, білім берудің тәрбиелік, гуманитарлық, адамгершілік аспектілері, философиялық және білім беру, аксиологиялық идеялардың конвергенциясы мен интеграциясы ерекше маңызды екенін айтады. Ғылым, техника және өндірістегі жаңа және жоғары жетістіктерді ескере отырып, білім беру саласындағы халықаралық тәжірибені кіріктіру, әртүрлі білім беру деңгейлерінде әртүрлі пәндерді оқытудың тиімді технологиялары мен әдістемелерін пайдалану, білім беру сапасын арттыруға бағдарланған психологиялық-педагогикалық және пәнаралық зерттеулерді ұйымдастыру қажет. Осылайша біз адамгершілік бағдарлар мен әртүрлі ғылымдарды оқытудың жаңа әдістерін іздеу мәселелері бір-біріне жақын деген қорытындыға келеміз [6].

Б.Г.Гершунский адамның қазіргі дүниетанымын, оның менталитетін қалыптастыру саласындағы процестерді қарастыра отырып, қазір білім мен сенім арасында терең бөлініс бар деп жазады. Сонымен қатар, мұнда «білім» ұғымы көп немесе аз дәстүрлі түсіндірмеге ие, ал «сенім» оның барлық көріністерінде материалдық және рухани болмыстың мағынасын түсіндіреді. Ғалым сенімнің вакуумы із қалдырмай өтпейтінін, оның көптеген көріністерінде қиын рухани деградацияға әкелетінін айтады. Білім беру осы мәселелерді шешуде маңызды рөл атқара алады, әр адамды белгілі бір қоғамның, жалпы адамзат өркениетінің мәдени және ақыл-ой құндылықтарымен байланыстыра отырып, осы құндылықтарды білім беру мазмұны мен процесінің мақсатты белгілеу жүйесіне тікелей немесе жанама түрде қосады [7].

Д.Бом Эйнштейннің шәкірті бола отырып, мәдениеттің негізгі мазмұны ғылым, өнер және руханият екенін айтады. Бұл элементтер бөлініп қоғам келісілмеген кезде, мәдениет біртіндеп мағынасынан айырылып, қоғам құндылықтар мен мақсаттарды жоғалтады. Сондықтан қазіргі уақытта ізгілендіру мәселелері ерекше өзектілікке ие болды, олар жаратылыстану біліміне терең еніп келеді.

Ғылыми білім стратегиясы фактіні зерттеушінің қалауына қарамастан ғылымда танылатын теориядан басым болады. Бұл фактіге деген көзқарас студентке мінезқұлқтың моральдық заңдылықтарын құруға әсер ететін объективті шындықтың мағынасын көрсетуге мүмкіндік береді. Ғалым фактіні ескермеуге немесе бұрмаламауға тырыспай, оның теориясына сәйкес келтірместен мойындайтындықтан, қоғамның моральдық заңдарын әркім өзін-өзі ақтауға немесе жеке тұлғаға азғындық жасауға мүмкіндік беру үшін түсіндіре алмайды. Басқа қажеттіліктермен қатар, адамға «шекараларды еңсеру» қажеттілігі, кез-келген тыйым салу шегінен өту ниеті тән екендігі белгілі. Барлық адамдарға тән бұл қажеттілік этикалық тұрғыдан бейтарап, бірақ адамның психоәлеуметтік бағытына байланысты оң және теріс құбылыстарға жатқызылуы мүмкін [7].

Моральдық-адамгершілік аспектілермен байланысты ұлы ғалымдардың өмірінен алынған драмалық оқиғалар тарихының үзінділері үлкен тәрбиелік мәнге ие болуы мүмкін. Адамзаттың игілігі үшін артықшылықтар мен материалдық пайдадан бас тартқан ғалымдардың жоғары моральдық мінез-құлқының мысалдарын келтіруге болады.

Сонымен психологиялық педагогикалық ғылымдар тәжірибелері жастардың өмірлік құндылықтары мен адамгершілік бағдарлары мен қағидаттары жүйесін қалыптастыруға елеулі үлес қосуға болатындығын көрсетеді. Өзіндік құрылымы мен иерархиясы бар өмірлік құндылықтар жүйесі тұлғаны қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат /Орал өңірі газеті, 8 қаңтар 2021ж., №2 (20926) Б.2-3
2. Сластёнин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. М., 2003.
3. Бом Д. Наука и духовность: необходимость изменений в культуре // Человек. 1993. №1.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. 2004
5. Днепров Э. Попытка пересмотра содержания образования удалась не полностью // Учительская газ. 2002. №45.
6. Гершунский Б.Г. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования // Педагогика. 2002. №7.
7. Гершунский Б.Г. Образование в XXI веке. Синтез Знания и Веры. М., 1998.

ӘӨЖ 373.3

ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫНДАҒЫ АУЫТҚУШЫЛЫҚТЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ӨЗАРА ТИІМДІ ӘСЕР ЕТУ ЖОЛДАРЫ

Тастанбек Б., Халметова Ф.

3 курс білім алушылары
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: – **ғ.м., оқытушы Бердібек А.М.**

Ата-бабамыз бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген сондықтан да «жаны баладай таза, бала сияқты ақкөңіл» деген сөз тіркестері белгілі бір пәк сезім суреттерін бейнелейді. Бірақ қазір жасөспірімдер арасында бұзақылық өршіген. Жақынына пышақ ала жүгіретіндері де аз емес. Жастар арасында қылмыс өршіп барады. Әсіресе, ауыр қылмыстың белең алуы аландатады. Ер балалардан қыздар да қалысып жатқан жоқ. Жылына төрт мыңға жуық жасөспірім түрмеге тоғытылады.

Ұрпақ тәрбиесі қай заманның, қай қоғамның болсын көкейкесті мәселелері болып келгендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Тәрбие ана сүтінен басталып, біреудің біреуге ықпалы арқылы өмір бойы қалыптасатын күрделі құбылыс. Бала тәрбиесі салғырттыққа, себеп - сылтау іздеуге төзбейді. Оны жүргізу үшін педагогикалық ұжымның кәсіптік білгірлігі, ата-аналардың саналық көзқарасы және осы принциптерге негізделген мектеп пен отбасы арасындағы тығыз байланысқан одақ, нәтижелі жұмыс қажет. Соңғы кезде жасөспірімдер, жеткіншектер арасында мектеп қабырғасында жүріп- ақ кейбір келеңсіз оқиғаларға оқушыларымыздың көп ұрынуы, «қауіпті топтағы» бала есебін толықтыруы, сөз жоқ, мектеп ұжымы мен ұстаздарды ойландырады. Осының себебіне үңілсек, әр түрлі пікірлер айтуға болады.

Қауіпті топ дегеніміз- мінез-құлқында ауытқушылығы бар және де қоғамда қалыптасқан нормалар мен ережелерді сақтамайтын топ. Ғылымда қауіпті дегеніміз- девиация латынның «*deviatio*» тыңдамау, ауытқу деген мағынаны береді. Осыған байланысты әдебиеттерде кездесетін «қиын бала», девиантты мінез-құлық», ауытқыған мінез-құлық» ұғымдары синонимдес болып табылады.

Ауытқушы мінез-құлық деп қоғамда қалыптасқан нормаларға сәйкес емес мінез-құлықты айтамыз (И.А.Невский). Белгілі әлеуметтанушы И.С. Кон девианттық мінез-құлықты психикалық денсаулық, құқық, мәдениет немесе мораль қалыптарының жалпы қабылданған қалыптардан ауытқыған іс-әрекет жүйелері ретінде қарастырады.

Девианттық мінез-құлық екі үлкен категорияға бөлінеді. Біріншіден, бұл анық немесе жасырын психопатологияның (патологиялық) барлығын білдіретін психикалық денсаулық қалыптарынан ауытқыған мінез-құлық. Мұндай әрекеттер аз болса, олар құқық бұзушылық, ал салмақты болса, әрі жазаланса – қылмыс деп аталады [1].

Балалар мен жеткіншектердің мінез-құлқындағы ауытқушылық көріністері олардың адамгершілік және әлеуметтік дамуы жағынан дара ерекшеліктер мен тұлғалық көріністерін, нақты жағдаяттар мен өмір жағдайларына және іс-әрекеттеріне қарай әртүрлі болуы мүмкін.

Оларды мынадай топтарға топтауға болады: итермелеуші жағдайлармен туындаған жағдаяттық, уақыттық көріністерге немесе реакцияларға және жағымсыз өмір ахуалдарымен, іс-әрекеттермен негізделіп, қандай да бір тип түрінде дамитын мінез-құлықтағы ауытқушылықтың тұрақты нысандары.

Мінез-құлықтық реакция бір рет немесе жүйелі түрде әсер ететеін өмірдің жағымсыз жағдайларымен және шарттарымен шақырылады. Соңғы жағдайда нақ осы немесе басқа ахуалға алып келетін мінез-құлықтағы өзгерістер біртіндеп жиналып көрінеді немесе бірден шарт кетеді. Бұған мысал ретінде тойтарыс беруді, қарсы шығуды, кетіп қалуды, агрессияны келтіре аламыз. Бұл реакциялардың көріну нысандары өте көп болуы мүмкін. Олар әрдайым қандай да бір психологиялық ахуалға жауап ретінде туындайды да, оның жойылумен қоса бұл да жоғалады. Бірақ егер жағдайлар жиі қайталанып, бірінің үстіне бірі қатпарлана берсе, онда реакциялар беки түседі де, осындай немесе басқа типтегі мінез-құлықтың дамуына алып келетін тұрақты психологиялық комплекстер туындайды [2].

Оқушылардың ауытқушылық мінез-құлқының себептері мен факторлары:

а) тәрбиеленгендігінің себебінен қажетті білімдердің, біліктердің, дағдылардың жоқтығынан немесе теріс тәрбиеден бұзылғандығынан, мінез-құлқындағы жағымсыз таптаурындардың қалыптасқандығынан баланың, жеткіншектің өзін дұрыс ұстамайтындығынан туындайтын әлеуметтік-педагогикалық олқылықтар;

ә) жайсыз жанұялық қарым-қатынастардан, баланы тәрбиелеуде ұлттық салт-санада қалыптасқан этнофункционалдық ерекшеліктерді мүлдем ескермеуден, жанұядағы жағымсыз психологиялық ахуалдан, оқудағы жүйелі сәтсіздіктерден, сынып ұжымындағы құрбыларымен өзара қарым-қатынастың орнамағандығынан, ата-аналарының, мұғалімдердің, сыныптас жолдастарының және т.б. дұрыс емес (әділетсіз, дөрекі, қатал) қатынастарынан туындайтын терең психологиялық жайсыздықтардан;

б) психикалық және физикалық денсаулығы мен дамуы жағдайындағы ауытқушылықтармен, жас ерекшелік дағдарыстарымен, мінез-ацентуациясымен және басқа да физиологиялық және психоневрологиялық ерекшеліктер себептерімен;

в) ішкі және сыртқы белсенділігінің саналы көріністеріне, өзін-өзі көрсетуіне жағдай жасалмағандығымен; іс-әрекеттердің пайдалы түрлерімен айналыспағандығымен, жағымды және маңызды әлеуметтік және жеке өмірлік мақсаттары мен жоспарларының болмауымен;

г) қараусыз қалумен, қоршаған ортаның кері ықпал етуімен және осының негізінде дамитын әлеуметтік-психологиялық дезадаптациямен, әлеуметтік және жеке құндылықтарының жағымсыз түрге асуымен.

Балалар мен жасөспірімдерге қоршаған адамдардың немқұрайлылығы, зейін қоймауы негізінде дамитын әлеуметтік-педагогикалық бақылаусыз қалу бұл тізбектегі ерекше рөл мен мағынаға ие. Нәтижесінде жалғыздық, қараусыз қалғандық, қажетсіздік, қорғансыздық сезімдері пайда болады.

Өзінің ішкі әлеміне жақсы көретін, құрметтейтін адамдарының құндылықтары мен ұстанымдарын, нормаларын енгізген жасөспірім еліктеу арқылы өзінің қандай болғыс келетіндігі жөніндегі идеалын қалыптастырады. Жоғары адамгершілік ұстанымы бар адамдармен қарым-қатынас жасау – жасөспірімге мінез-құлқына қатынасын өзгертуге мүмкіндік береді.

Сондықтан да, тәуекел тобындағы балалармен жұмыс жемісті болуы үшін, әртүрлі формадағы ауытқушыларды тудыратыны факторларды анықтап алу қажет.

Балалар мен жасөспірімдердің дамуы мен мінез-құлқына кері әсерін тигізетін сыртқы факторларға мыналарды жатқызуға болады.

— заңдардың және құқық қорғаушы орындардың жетілмегендігі, қылмыстардың жазаланбауы;

— экономикалық тұрмысы төмен балалы отбасыларға әлеуметтік кепілдіктердің және мемлекеттік қолдаудың жоқтығы;

— ұлттық құндылықтарға мән берілмеуі;

— бұқаралық ақпарат құралдары арқылы зорлық-зомбылық және қатігездікті насихаттау;

— сапалы тегін қосымша білімге балалардың қолының жетпеуі (үйірмелердің, секциялардың және т.б.)

— отбасындағы тәрбие стилі (балаға бірыңғай талаптардың қойылмауы, ата-аналардың қатыгездігі, олардың жазасыздығы және баланың құқықсыздығы);

— оқушылардың білімін бағалауда объективтіліктің болмауы;

Аталып өткен тәуекел факторлары сыртқы, объективтік сипат алады. Сондай-ақ балаларға бұдан басқа да, педагогтар білімге тиісті ішкі тәуекел факторлары да әсер етеді. Оларға: өзінің қажетсіздігін сезіну, өзіндік бағасының төмендігі, өзіне-өзі сенімсіздік, өзін-өзі бақылау мен өзіндік тәртіптің жеткіліксіздігі, әртүрлі жағдайларда сындарлы ойлау мен адекваттық шешім қабылдай алмау, өз-өзіне және басқаларға өзінің сезімдері мен реакцияларын жеткізе алмауы жатады [3].

Балалар мен жасөспірімдердің тұлғасындағы және мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алу, оларды психологиялық имунизациялауды қажет етеді, яғни, әлеуметтік –құзырлы адам болып қалыптасуы үшін мінез-құлықтың психогигиеналық дағдыларына, дұрыс таңдау жасай алу біліктерін үйрету.

Балалар мен жасөспірімдер тұлғасы мен мінез-құлқындағы ауытқушылықтың алдын алу жұмыстары тек мыналардың негізінде жүзеге асса ғана тиімді болады:

1. оқу іс-әрекеті жемісті болғанда;

2. оқушыларды қанағаттандыратын, эмоционалдық жағымды өзара қарым-қатынас жүйелері (құрбылармен, мұғалімдермен, ата-аналарымен);

3. психологиялық қорғалуы болғанда.

Психопрофилактикалық бағыт бойынша, мінезінде психологиялық ауытқушылығы бар оқушылардың ата-аналарына, отбасындағы бала тәрбиесіне байланысты, мінезінде ауытқушылығы бар балалармен, ата-аналармен, ұстаздармен үшті қодақты нығайту, қарым-қатынасты реттеу, бір-бірінің білу мақсатында «Тәрбие отбасының басталады», «Зорлық-зомбылықсыз балалық шақ», «Баланы мадақтау мен жазалау» тақырыптарында баяндама оқылды [4].

Оқушыларға «Ұялы телефонның зияны», «Жеткіншектерге компьютерді әсері», «Зорлық-зомбылық күш көрсетудің алдын алу» тақырыптарында баяндама оқылды. «Темекінің зияны», «Суицидтің алдын алу», «Ішімдіктің зияны», «Нашақорлық» тақырыптарында видеороликтер көрсетілді.

Мінезінде психологиялық ауытқушылығы бар балалар мен ата-аналар мен, ұстаздармен психологиялық түзету-дамыту жұмыстары жүргізілді. Баламен және әр түрлі жаттығулар жасалып, музыка терепия, және аутотренингтер жүргізіледі. Оқушылармен «Өзінді-өзі тани біл» атты коррекциялық сабақ өткізілді. Және де мінезінде ауытқушылығы бар оқушылармен әр ай сайын психологиялық-коррекциялық жаттығулар жүргізілді. Баланың өз-өзін қадағалап, өз мінезіне талдау жасай білу мақсатында «Менің мінезім», сыныптың, ата-анамен балалар арасындағы қарым-қатынасты нығайту мақсатында «Бақылаушы-басқарушы» ойыны ойнатылды. Өзара жағымды ахуал қалыптастыру мақсатында «Жылы жүрек», баланың ішкі эмоциялық ашу-ызасын шығару мақсатында «Ашуды шардан шығару», Баланың мінез-құлқын түзету мақсатында «Қолғап», «Мазайка», «Мен қандаймын», «Жарнамалау», «Жетістік» тренингтері өткізілді.

Жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтың алдын алу бірден-бір жолы бұл оқушылардың бос уақытын тиімді өткізуін ұйымдастыру болса, осы бағыттағы жұмыстардың бәрі мектепте оң жолға қойылғанын атап кетуге болады. Егер де бала өз уақытын тиімді іске арнайтын болса, оған ұстаздары үлкен сенімділік артып, белсенділігін

қолдайтын болса, бала тәртіпсіздік жасау түгілі, тіпті жаман әдетке де бойын алдырмауға да дағдыланып кетеді [5].

Қазір білекке сенетін заман емес, білімге сенетін заман. Сондықтан да ұстаздардың алдында жас ұрпақты үздіксіз тәрбиелеумен қатар терең біліммен қаруландырып, алған білімдерін өмірдегі қажеттігіне жарата алатындай етіп қалыптастыру сияқты міндеттер тұр. Себебі, қазіргі жаһандану заманында қоғамға білімді, сапалы, жоғары интеллектуалды, жан - жақты жеке тұлға қажет. Сондықтан мектеп – мұғалім- ата ана арасындағы «үштік одақ» жақсы болғанда ғана, алға қойған мақсаттарға жетуге болады.

Қорыта келгенде, тәрбиесі «қиын» жасөспірімдерді тәрбиелеу проблемасын ата – аналар, психолог-педагогтар болып бірігіп қолға алуымыз қажет. Өйткені тәрбие саласында жүрген кемшіліктерді уақыт өткен соң қайыра қалпына келтіру қиын. Жас шыбықтың шорт сынбай, қайырылса да қайта орнына келгенінің жақсы болатыны секілді, қиюы келіспеседе қиын баланы тәрбиелеу қажырлы, қайратты еңбекті талап етеді. Ұрпағымыз жұмсақ мінезді, мейірімді, байланыс жасауда қиындық тудырмауы үшін өмірдің сынына төзбей, «қиын бала» атанған бауыр етіміз балалардың тәрбиесіне бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып іске кірісе отырып, болашақта бұндай балалардың қатарының артуына жол бермеу біздің педагогтардың басты міндеттерінің бірі деп санаймын.

«Балаға қайырымдылық пен жаман қылық әуел бастан жаратылысынан дарымайды. Бірақ қайырымдылықпен немесе жаман қылықпен байланысты күйге жаратылысынан бейім болуы мүмкін, сонда оған қандай да болсын басқа әрекеттерден гөрі әлгі күйден туатын әрекеттерді істеу оңайырақ болады. Сондықтан, оны қандай да болсын сырттан келген басқа бір ниет қарама-қарсы жаққа бағыттап жібермесе, ол әуел бастан-ақ жаратылысынан өзіне оңайырақ келетін әрекетке бет қояды» деген Әл Фараби. Барлық жағымды, жағымсыз оқиғалар санасына жаңа ғана сәуле саңылауы түсе бастаған балаларға әсер етері анық –дей келе қандай жағдай болмасын көк шыбықтай көктеген балаларымыздың күні ертең ел азаматы болып шығу өлшеусіз үлес қосу басты міндеті “Бәрі анадан ізгі болып туғандар, сүтпен сіңіп жан-жүйесін құғандар, жақсыға ерсе жақсы бола бастайды, жаманға ерсе, жауыздықтан қашпайды”. Сонда жасөспірімдер арасындағы бұзақылыққа кім кінәлі деген сұрақ туындағанда ол отбасындағы тәрбиенің төмендегені, ата-ана балаға деген көзқарасын дұрыс түсінбеуі, қоғамдағы теріс ықпалынан балаларын қорғау білмегені деп қорытындылауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Балаларға өзара тиімді әсер ету жолдары». К.Елшібаева /Алматы 2010ж
2. «Мектептегі психология журналы» № 6 /2016ж.
3. «Психологиялық тест жинағы» Ф.Бизақова /2012ж/
4. « Психологиялық түзету дамыту жұмыстары» Ф.Бизақова /2012ж/
5. «Жүйке жұқармасын десеңіз». Г.Я Долгопятов /2014ж/

УДК 372.82

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА»

Буркитбаева Т.

Университет им. Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель - к.п.н., и. о. профессора **Арзымбетова Ш.Ж.**

Здоровье подрастающего поколения – стабильный стержневой приоритет суверенного Казахстана, кардинальная стратегическая цель социального развития страны, ее незыблемый ориентир и вместе с тем главнейшая базовая основа воплощения всех долгосрочных планов и программ. От эффективного и успешного решения этой проблемы в самой непосредственной степени зависит общая динамика социального прогресса Республики Казахстан, устойчивый рост его количественных и качественных показателей, гарантии реального благосостояния страны и ее глобального признания. Данные положения отражены

в законодательно-концептуальных документах, очерчивающих контуры развития социальной сферы и в том числе образовательной системы Республики Казахстан на ближайшую и далекую перспективу: «Стратегия развития Республики Казахстан до 2030 года» (1997), Указ Президента РК «О первоочередных мерах по улучшению состояния здоровья граждан РК» (1998), Постановление Правительства Республики Казахстан «О комплексной программе «Здоровый образ жизни» (1999), Закон РК «Об образовании» (2007), «Комплексная программа воспитания в организациях образования РК» (2000) и др. Согласно основным положениям, отраженным в данных документах, главной задачей сегодняшнего дня является воспитание личности, обладающей устойчивой системой ценностных ориентаций, ведущей здоровый образ жизни и способной к творческой самореализации во всех сферах деятельности.

Поэтому формирование здорового образа жизни каждого гражданина республики Казахстан является одной из важнейших, фундаментальных проблем современной педагогики, решение которой сегодня возможно лишь при опоре на знания и глубокое понимание сущности и природы человека, его физическо-го, психического и духовного состояния. При этом, наряду с экологическими, биологическими, материальными факторами, влияющими на уровень приобщенности младшего школьника к здоровому образу жизни, важнейшее место отводится воспитанию. В этом контексте поиск эффективного решения проблемы формирования ЗОЖ подрастающего поколения должен рассматриваться в спектре важнейших задач, стоящих перед общеобразовательной школой, где обучается каждый гражданин нашей республики. Современная школа сегодня призвана выполнять функции важнейшего звена социализации подрастающего поколения, включая приобщение школьников к общечеловеческим ценностям, важнейшей из которых является здоровье [1]. Своевременные педагогические меры, направленные на формирование ценностного отношения к здоровью, развитие позитивной мотивации и устойчивой потребности в ежедневных формах деятельности по укреплению и сохранению здоровья позволят избежать детям в будущем приобретения отрицательного опыта вредных привычек, сохранить потребность в двигательной активности, укрепить растущий организм.

Даже показатели средней продолжительности жизни без учета результатов комплексных социально-биологических исследований недостаточно для такой оценки. Следовательно, данное понимание здоровья слишком многогранно и относительно и в аспекте нашего исследования требует конкретизации.

Данное положение позволяет нам сузить круг научного поиска в области определения сущности искомого понятия, рассматривая его с позиции индивидуального здоровья. Для этого нами проведен теоретический анализ различных подходов, с целью определения основных показателей, позволяющих наиболее полно характеризовать сущность данной категории (таблица 1).

Проведенный теоретический анализ позволил выделить следующие ключевые показатели, раскрывающие сущность понятия «здоровье»:

- отсутствие болезней;
- нормальное функционирование организма в системе «человек – окружающая среда»;
- полное физическое, духовное и нравственное благополучие;
- способность адаптироваться к постоянно меняющимся условиям существования в окружающей среде;
- способность к полноценному выполнению основных социальных функций.

При этом, согласно точке зрения Н.Н.Куинджи, Т.С.Казаковцевой, Т.Л.Косолаповой [2] и др., здоровье следует рассматривать как «динамическое состояние, которое может ухудшаться или улучшаться». Т.е. здоровье – это не постоянная величина, это динамическое состояние, обусловленное наличием и интенсивностью воздействия множества субъективных и объективных факторов.

Таким образом, обобщая вышесказанное, можно сделать следующий вывод: *здоровье индивидуума – это динамическое состояние, характеризующееся совокупностью следующих показателей: отсутствием болезней; нормальным функционированием организма в системе «человек – окружающая среда»; полным физическим, духовным и нравственным*

благополучием; способностью адаптироваться к постоянно меняющимся условиям существования в окружающей среде; способностью к полноценному выполнению человеком основных социальных функций.

Функция здоровья заключается в обеспечении достаточного уровня жизнедеятельности человека, проявляясь в его биологической и социальной активности в различные возрастные периоды жизни.

Таблица 1 - Теоретический анализ различных подходов ученых к определению сущности понятия «здоровье»

Автор	Сущность понятия «здоровье»	Ключевые показатели
ВОЗ	«Здоровье - состояние полного физического, психического и социального благополучия человека, которое формируется в результате комплексного воздействия на человека и человеческие коллективы социально-экономических, природно-экологических, биологических и психоэмоциональных факторов»	+ полное физическое, духовное и нравственное благополучие; + нормальное функционирование организма в системе «человек – окружающая среда»
И.И. Брехман И.А. Аршавский	- способность человека сохранять соответствующую возрасту устойчивость в условиях резких изменений количественных и качественных параметров триединого потока сенсорной, вербальной и структурной информации	+ способность адаптироваться к постоянно меняющимся условиям существования в окружающей среде;
И.А. Гундаров В.А. Полесский	такое состояние организма и такие формы жизнедеятельности, которые обеспечивают приемлемую длительность жизни, необходимое ее количество (физическое, психическое, социальное) и достаточную социальную дееспособность	+ способность к полноценному выполнению основных социальных функций; + полное физическое, духовное и нравственное благополучие;
Э.Н. Вайнер Г.А. Кураев	...состояние организма, которое дает человеку возможность в максимальной степени реализовать свою генетическую программу в условиях социокультурного бытия данного человека	+ способность к полноценному выполнению основных социальных функций; + способность адаптироваться к постоянно меняющимся условиям существования в окружающей среде;
А.М.Изуткин Г.И.Царегородцев	- это состояние гармоничной саморегуляции и динамического равновесия со средой	+ нормальное функционирование организма в системе «человек – окружающая среда»;
В.П.Казначеев	- это процессы сохранения и развития биологических и психических функций организма, оптимальной трудовой деятельности и социальной активности человека, способности в соответствии с возрастными особенностями к воспроизводству здорового потомства при максимальной продолжительности активной жизни[3]	+ нормальное функционирование организма в системе «человек – окружающая среда»; + способность к полноценному выполнению основных социальных функций

Проведенный теоретический анализ позволил сделать следующие выводы:

- здоровье индивидуума – это динамическое состояние, характеризующееся совокупностью следующих показателей: отсутствием болезней; нормальным функционированием организма в системе «человек – окружающая среда»; полным физическим, духовным и нравственным благополучием; способностью адаптироваться к постоянно меняющимся условиям существования в окружающей среде; способностью к полноценному выполнению человеком основных социальных функций;

- принимая во внимание вышеприведенное определение ЗОЖ, а также учитывая закономерности и особенности психического и физиологического развития детей младшего школьного возраста (Р.С.Немов, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, А.В.Петровский, Л.И.Божович и др.[4]), под *здоровым образом жизни младшего школьника* мы понимаем *индивидуальные формы деятельности ребенка, направленные в соответствии с общепризнанными аспектами ЗОЖ на удовлетворение потребностей в сохранении, укреплении и развитии индивидуального и общественного здоровья, осознанность и устойчивость которых определяется личностной позицией младшего школьника, а также качеством внешних воспитательных воздействий;*

- данные о состоянии здоровья современных школьников, а также анализ характера деятельности школьных учителей и родителей позволяют судить о том, что процесс формирования здорового образа жизни младших школьников требует совершенствования и систематизации.

Воплощение данных задач представляется возможным, если будут задействованы возможности всех звеньев целостного педагогического процесса формирования личности ребенка, важной структурной составляющей которого является процесс внеклассной деятельности младших школьников.

Литература

1. Тлеукабыл-улы У. Повествование исцеления. – Алматы: Жалын, 2006. – 560с.
2. Антология педагогической мысли Казахстана /Сост.К.Б.Жарикбаев, С.К.Калиев. - Алматы: Рауан, 2005. - 512с.
3. Тайжанов А.Т. Педагогические взгляды М.Ауезова. – Алма-Ата, 2000. – 72с.
4. Аймагамбетова Р.Х. Об аксиологической значимости здоровья детей в педагогической мысли Казахстана // Материалы Международной научно-практической конференции «Здоровый образ жизни: форма проявления социальной модернизации». – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2005. - С.179-184.

ӘОЖ 372.8

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ДЕПРЕССИЯҒА БЕЙІМДІЛІКТІҢ АЛДЫН-АЛУ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСЫ

Бұйрабай Ж.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.

Ғылыми жетекші:п.ғ.к. **Арзымбетова Ш.Ж.**

Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін талқылай отырып, белгілі бір дене жаттығуларын жасау немесе топтағы адамдармен қарым-қатынас жасау, ұзақ мерзімді медитация және йога жасау арқылы кез келген депрессияның алдын алуға болатынын дәлелдедік. Қазіргі уақытта психологиялық-педагогикалық тұрғыдан депрессияны басқарудың ақпараттық технологияларының дамуына байланысты Интернет арқылы да әртүрлі идеяларға немесе арнайы курс бағдарламаларына жылдам қол жеткізуге болады.

Модельдерді құру педагогикалық зерттеулерді жүзеге асырудың маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Әрі қарай, білімге қажетті негіз жасалады, келесі кезеңге өту - дизайнның, модельдеудің шағын, бірақ маңызды бөлігі.

Білім беру процесін, сондай-ақ оның жеке құрамдас бөліктерін модельдеу, оқу үдерісін модельдеу және білім сапасын әдістемелік қамтамасыз ету маңызды құрылымдық буын бола отырып, ЖОО-да әлеуметтік педагог кадрларды даярлау процесінің негізгі элементтерін анықтау әдісі болып табылады. Модель әлеуметтік педагогтарды дайындау процесінің барлық аспектілерін көрсетпеуі мүмкін. Дегенмен, модель құру, қарама-қайшылықтарды түсіну, мәселені анықтау және оны шешу құралдарының моделін құру процесі.

Бұл модель өзін-өзі қамтамасыз етеді және әрекет бағдарламасы ретінде жүзеге асырылуы мүмкін немесе мәселені шешудің таңдалған құралдарының жеткіліксіздігінің көрсеткіші болуы мүмкін.

И.В. Степаненко мен И.Р. Позднякова модельдеу нәтижелерінің екеуі де тиімді болады деп есептейді, өйткені модельдеу кезеңінде белгілі бір әдістің немесе технологияның сәтсіздігін анықтау осы кезеңде түзетілетін басқа технологияларды көруге және қажетті жаңа сапаға қол жеткізуге мүмкіндік береді [2].

Ю.Ветров пен М.Мельникованың пікірінше, модельдеудің келесі кезеңі – объектіні жан-жақты зерттеу, оның негізгі белгілері мен белгілерін, объекті ішіндегі құрылымдары мен қатынастарын бөліп көрсету [1]. Бұл оның негізгі құрамдас бөліктері мен қарым-қатынастарын анықтауға, түптеп келгенде ол тәуелді болатын жүйені алуға, сондай-ақ жүйеге тікелей және жанама әсер ететін сыртқы факторлармен өзара әрекеттесуді көруге мүмкіндік береді.

Модельдеу формасын мұндай мұқият зерттеу модельдеу мақсатын анықтау, күтілетін нәтижені анықтау үшін қажет.

Жоғарыда аталған теориялардың негізінде зерттеу барысында жетекші теориялардың қорытындыларына сәйкес депрессияға бейімділіктің алдын алу бойынша әлеуметтік педагогиканың құрылымдық-мазмұндық моделін жасадық.

Студенттік депрессияның алдын-алуға бағытталған оқу процесін әлеуметтік-педагогикалық қолдау моделі әзірленді, ол студенттік депрессияның алдын алуға бағытталған оқу процесін әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың екі векторын ұсынады:

- жалпы профилактика (барлық оқушылардың мектеп өміріне араласуын қамтамасыз ету және олардың мектептегі қиындықтары мен әлеуметтік шеттетілуінің алдын алу);
- арнайы профилактика (ерекше педагогикалық назарды қажет ететін барлық оқушыларды анықтау және оларға еріп жүру, олармен жеке деңгейде жұмыс жасау)[3].

Студенттердегі депрессияның алдын алуға бағытталған оқу-тәрбие процесін әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың негізгі бағыттары ретінде модель шеңберінде мыналар көрсетілген: ғылыми-әдістемелік, ақпараттық-талдау, диагностикалық, түзету-дамыту, профилактикалық, кеңес беру, білім беру, әлеуметтік және диспетчерлік.

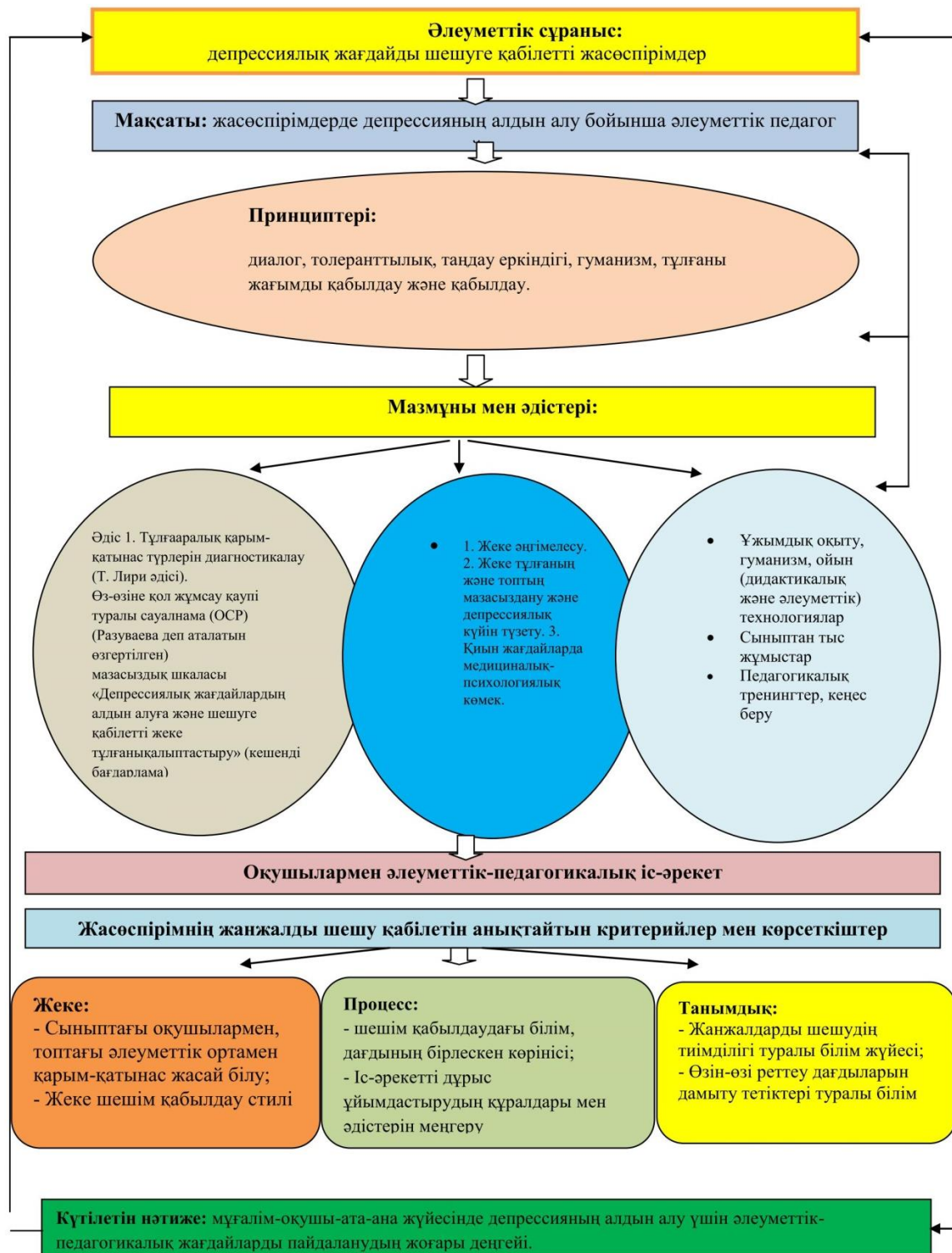
Ғылыми-әдістемелік бағыты. *Міндет*–білім алушылардың депрессиясының алдын алуға бағытталған білім беру процесін әлеуметтік-педагогикалық қолдауды қамтамасыз етуде пәнаралық (эртүрлі пәндер мен оқу пәндері) және ведомствоаралық (педагогика, психология, медицина, физиология, этика, мәдениет) пәрменді көмек жүйесін құру.

Ақпараттық-аналитикалық бағыт. *Міндет*–мониторинг деректері, оқушылар мен педагогтардың психофизиологиялық және эмоционалдық жай-күйін бақылау, Оқу-тәрбие іс-шараларының тиімділігі, оның ішінде компьютерлік технологиялар мен интернет мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім алушылардың депрессиясының алдын алуға бағытталған білім беру процесін психологиялық сүйемелдеу.

Диагностикалық бағыт. *Міндеті*–оқушылардың жеке - психологиялық ерекшеліктері туралы уақтылы және сенімді ақпарат алу, балалардың мүмкіндіктерін, қызығушылықтарын, қабілеттері мен бейімділігін анықтау, білім беру мекемелері жағдайында депрессия бойынша тәуекел тобындағы балаларды жедел анықтау үшін психологиялық скринингтік әдістемелер пакетін қолдана отырып, оқушылардың оқуындағы, мінез-құлқындағы және дамуындағы

бұзушылықтардың себептерін анықтау.

Түзету және дамыту бағыты. *Міндет*–адамның өнімді психикалық дамуы мен қалыптасуын қамтамасыз ету, жас және жеке даму мүмкіндіктерін, сондай-ақ жеке өсу мен кәсіби өзін-өзі анықтауды жүзеге асыру: оқушылардың физикалық, психикалық және моральдық дамуындағы ауытқуларды әлсірету, азайту немесе жою, депрессия қаупінің алдын алу[4].

2-сурет – Жасөспірімдердегі депрессияға бейімділіктің алдын алудағы әлеуметтік педагог қызметінің құрылымдық-мазмұндық моделі

Профилактикалық бағыт. *Міндет* – девиантты және делинквентті мінез-құлықтың, алкоголизм мен нашақорлықтың, балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дезадаптациясының, сондай-ақ жасөспірімдер мен жастардың депрессиялық көріністерінің алдын алу.

Кеңес беру бағыты. *Міндеті* – оқушыларға, педагогтарға және ата-аналарға депрессияның алдын алуды әлеуметтік-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру мәселелері бойынша көмек көрсету.

Әлеуметтік-диспетчерлік бағыт

Типтік модельдің маңызды артықшылығы оның өте жалпыланған сипаты болып табылады, бұл нақты мектептің білім беру ортасының сипаттамаларына байланысты алдын-алудың негізгі бағыттарын нақты мазмұнмен толтыруға мүмкіндік береді.

Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын-алу жұмыстарына заманауи көзқарас практикалық, жас және әлеуметтік психологияның жетістіктерін қолдана отырып, дәстүрлі психологиялық, педагогикалық, медициналық, құқықтық және қоғамдық ықпал ету шараларын күшейтумен сипатталады.

Әдебиеттер

1. Книжникова С.В. Структурно-функциональное описание жизнестойкости в аспекте суицидальной превенции / С.В. Книжникова // Феноменология и профилактика девиантного поведения: материалы IV Всероссийской НПК (Краснодар, 28–29 октября 2010 г.). – 2010.

2. Щербатых, Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 2008. 256 с.

3. Яковлев, Г. М. Резистентность, стресс, регуляция / Г. М. Яковлев, В. С. Новиков, В. Х. Хавинсон ; отв. ред. В. И. Медведев. Ленинград : Наука, 1990. 238 с.

4. Стресс жизни. Понять, противостоять и управлять им : сборник / сост. Л. М. Попова, И. В. Соколов. Санкт-Петербург : Лейла, 1994. 384 с.

ӘОЖ: 372.8:330

ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

**Д.п.н., профессор Досбенбетова А.Ш.,
Магистр-преподаватель Анапьяева С.А.**
Университет им.Ж.А.Ташенева
г Шымкент, Республика Казахстан

Әлемдік қоғамдық жүйенің қазіргі таңдағы жай-күйі әлеуметтік-экономикалық дамудың қарқынының жылдамдауымен және интенсификациясымен ерекшеленеді. Бүгінгі таңдағы күрделі экономикалық жағдайларға тез бейімделу, тиімді әрекет ету және жылдам әрі дұрыс шешім қабылдау қабілеті адамның жоғары сұранысқа ие болу қасиеттеріне байланысты. Сондықтанда қазіргі мектепте білімнің негізгі мақсаттарының бірі– еңбек рыногында сұранысқа ие болған тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру және дайындау болып табылады.

Бұл мәселе туралы Е.В. Савина тереңірек әрі нақтырақ пікір айтады: “білім берудің жаңашыл жүйесіндегі оқыту мен тәрбиенің басты мақсаты – технологиялық қоғамның кез келген жағдайында өмір сүруге қабілетті әрі дайын тұлғаны дамыту, яғни адамды ... оқу және өмірлік жағдайларда өздігімен тәрбиеленуге және өзін-өзі бақылауға дайындау”. Міне, сол себепті педагогикалық теория мен практикада экономикалық мәдениетті болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігінің басты шарты ретінде оқыту мәселесі күннен күнге өзекті мәселеге айналып келеді [1].

Экономикалық мәдениет – қоғамның жалпыадамзаттық мәдениетінің бір бөлшегі ретінде “мәдениет” және “экономика” деген сөздердің бірігуінен тұрады. Бұл ұғымдардың әрқайсысының бірнеше мағынасы мен анықтамасы бар. Мәселен, “мәдениет” ұғымы латын тілінен аударғанда, *culture - өсіру, тәрбиелеу, білім беру, мәртебесін көтеру және даму* деген мағынаны береді. Н.В. Князеваның пікірінше, мәдениет дегеніміз– адамзаттың қолымен құралған рухани және материалдық құндылықтардың жиынтығы [2].

Н.С. Мурадова мәдениеттің антропологиялық талдауынан алшақтап, мәдениеттің адамға бәсекелестілігін ерекше атап өтеді.

Н.С. Мурадованың пікірінше, мәдениет табиғат пен қоғамды, адамзат пен жеке адамның өмірі мен мұрасын интеграциялайды. Сөйтіп, мәдениет адамзаттың даму және шығармашылық табиғатын ашудың факторларының бірі болып табылады [3].

Адамның нақты қоғам мүшесіне айналу процесі, оның әлеметтенуі күрделі әлеуметтік-қоғамдық қарым-қатынастарға етене араласуынсыз, оның адамзат өркениетінің бұрынғы тәжірибесін меңгеруінен мүмкін болмайды. Алайда, осымен бір мезетте осы қоғамның даму тарихы, оның болашақтағы жетістіктері жеке тұлғаның өмір сүру әрекетінің, оның шығармашылық бастауларының даму және жүзеге асуының нәтижесі. Осылайша, әртүрлі анықтамалар мен пікірлерге қарамастан, “мәдениет” ұғымының әрбір анықтамасында өзгеру, даму, құру, өркениеттік құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа тарату және тұлғаның материалды-рухани өмірге бейімделуі деген түсінік жатқанын көреміз.

“Экономикалық мәдениет” ұғымын талдау шеңберіндегі келесі дефиниция - “экономикалық” деген ұғым. “Экономика” сөзі грек тілінің *oikonomia* – «үй шаруашылығын басқару» деген сөзінен туындаған. Қазіргі орыс тілінде бұл ұғымның бірнеше мағынасы беріледі. Көбінесе бұл ұғым ғылыми пәннің атауы, субъектив-объективтердің әртүрлі деңгейдегі шаруашылық әрекеті ретінде және материалдық құндылықтар мен байлықтарды құру бойынша өндірістік әрекеттермен байланысты қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде қолданылады. Қоғамдық өнім (материалдық құндылықтар немесе байлықтар) адамның экономикалық әрекетінің нәтижесі болып саналады.

Б.К. Моминбаевтың пікірінше, “экономикалық әрекетті экономикалық субъектінің экономикалық санасы, қажеттілігі мен еркін реттейтін белсенділігі” деп түсіну керек [4].

Яғни экономикалық әрекеттің негізгі пәні – материалды байлықтардағы шектеулі ресурстарды қолдану процесінде туындаған мәселелерді шешу және пайда табу көзімен қызмет ету болып саналады. Экономикалық әрекет – бұл нақтылы объектіге тікелей байланысты және тиімділік шартына тәуелді әрекет, мазмұн, форма және тәсілдер. Экономикалық әрекет құрылымындағы басты уәж - экономикалық қызығушылық, экономикалық әрекетті жүзеге асыруға саналы қажеттілік ретінде жұмсалуды. Ал экономикалық тұрақтылық – көздеген мақсатты жүзеге асыру үшін қызығушылық пен тәсілдерді бекіту құралы мен формасы; экономикалық еркіндік-экономикалық жүйенің тиімді дамуының қажетті шарты, оның арқасында экономикалық әрекеттің қатысушылары өзінің іс-әрекетін жүзеге асыру, оның нәтижелерін қолдану және мақсатқа жету мен нәтижелілігі тәсілдерінің түрін өздері анықтайды. Экономикалық әрекеттің мақсаты – адамның өзі қатысатын өмір сүру қалпының сапасын көтеру.

Экономикалық әрекеттің мынадай түрлері белгілі:

- өндірушілік;
- ұйымдастырушылық-басқарушылық;
- аналитикалық;
- коммуникативті;
- қаржылық;
- менеджерлік;
- интеллектуалды.

Осы әрекеттің түрлерінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, адамның экономикалық мәдениетінің дамуына қоятын арнайы талаптары болады.

Өндірушілік әрекет – экономикалық әрекеттің ерекше түрі ретінде бір жағынан, өндірістің әлеуметтік-экономикалық феномен ретіндегі рөліне негізделеді. Екінші жағынан, ол өндірушінің экономикалық процесті (өндіріс, тұтыну, коммерция және т.б.) өздігімен және ерікті түрде жүзеге асыратын, ресурстардың барлық түрлерін қолданатын, барлық жауапкершілікті өзіне жүктеп, тәуекелге қорықпай бара алатын, инновациялық шығармашылық әрекетпен айналысатын және алдына “қолда барды өзгертіп, жақсартып, соңынан пайда табу” мақсатын қойған экономиканың субъекті ретіндегі жеке қасиеттеріне негізделеді.

Л.Л. Любимова өндірушілікті қоғамға қажетті іскерлік жобаларды жүзеге асыру, тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру және ерекше идеяларды жүзеге асыруда тәуекелге бел буа білу, жауапкершілікті мойнына алу, жаңалық ашуға тырысу және сол үшін әрекет ету, қолда барды өзгерту арқылы пайдаға қол жеткізе білу деп түсінеді[5].

А.Т. Шпак өндірушілікті әрекет категориясына мүлдем жақындатпайды. Оның пікірінше, өндірушілік алдына қойған басты мақсаты – жаңа және ескі (жаңа тәсілмен) тауарларды жарыққа шығару үшін барынша және әртүрлі мүмкіндіктерді қолдана отырып өндірісті реформалау және революциялау, шикізаттың, тұрмыс рыногының жаңа қайнар көздерін табу болып табылатын адамның іс-әрекеті деп түсінді. Өндірушілік – кез келген қоғамға тән жалпы экономикалық әмбебап функция[6].

Ю.К. Васильев өндірушілік әрекет екі нұсқада көрінетінін айтады: біріншісі – ойдан шығарылған және ойлап табылған жаңалықтарды өндірісті-экономикалық жүзеге асыру; екіншісі – рыноктық жаңашылдық (рыноктың жаңа сегменттері, қажеттілікті қалпына келтіру). Ол кәсіби әрекеттің бұл түрінің мынадай айрықша белгілерін атап көрсетеді: қоғамның жаңа тауарлар мен қызметтерге деген сұраныстарын қанағаттандыру немесе тауарлар мен қызметтер рыногының сегменттерін кеңейту; халықты жұмысшы орындарын құру арқылы жұмыспен қамту; пайда көру және оның негізінде өз капиталын жинақтау [7].

Осы тәсілдерді жалпылай келе, мынадай қорытынды шығаруға болады: өндірушілік – жаңа экономикалық мүмкіндіктерді іздеу немесе зерттеу ғана емес, адамның интеллектуалды-шығармашылық қабілеттері мен оның ішкі тұлғалық қасиеттерін ашу.

Ұйымдастырушылық-басқарушылық әрекет – өндіріс саласындағы өндірушілік процестерді ұйымдастыру қабілетіне, өндірістік ұйымдастырушылық-басқарушылық құрылымын құрастыру, еңбек процестерін жобалау және еңбек нормасын, сонымен қатар, күнтізбелік-жоспарлық нормативтерді есептеу, жылдам-өндірушілік жоспар құру және өндірістің барысын жылдам басқаруды ұйымдастыруға негізделеді.

Аналитикалық әрекет – экономика субъектілерінің экономиканың объектісі бойынша іскерлік операцияларды, мәселелерді шешу, ғылыми білім беру мақсаттарын, шығармашылық процестерді жүзеге асыру үшін қажетті байланыстарды құру мақсатындағы іс-әрекеті. Бұл әрекет ауызша немесе жазбаша, тікелей байланысты немесе жанама байланыс арқылы жүзеге асырылады.

Менеджерлік әрекет – өндірістің сыртқы және ішкі құрылымын құрумен байланысты әрекет.

Экономикалық кәсіптің болашақ маманының *қаржылық әрекеті* – тұлғаның қаржылық талдау және алдыңғы кезеңдердің мәліметтерін қолдану арқылы өндірістің ағымдық әрекетін қалыптастыруға және басқарушылық шешім қабылдау қабілеттерін, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қаржылық талдау нәтижелерінің негізінде нақтылы шаруашылық кезеңнің төлемдік күнтізбесі құрастырылады. Бұл күнтізбеде кіріс және шығыс бөліктер қамтылады, ол өз кезегінде нақтылы шаруашылық өндірістің болашақтағы стратегиялық саясатын құруға мүмкіндік береді.

Интеллектуалды танымдық әрекет – экономикалық жағдайлардағы, экономикалық фактілер мен құбылыстардың экономикалық шындықты тану процесі.

Сонымен, әрекеттің жоғарыда сөз етілген түрлері адамның интеллектуалды-шығармашылық қабілеттеріне, оның тұлғалық қасиеттері мен әлеуметтік-экономикалық білім мен дағдыларына сүйене отырып, бүгінгі таңда оның экономикалық мәдениетінің деңгейлеріне деген жоғары талаптарын көрсетеді.

Осылайша, экономикалық мәдениет қоғамның жалпы мәдениетінің маңызды бөлшегі екенін көреміз. Ол ұрпақтан ұрпаққа таралып отырады. Мәліметтерге сүйенсек, экономикалық білім мен дағдылар өркениеттің қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде-ақ өскелең ұрпақты тәрбиелеу, оқыту және даму процесінің маңызды компоненті болып табылады. Бұны жазушылардың көне мектептері мен шешендік мектептердің “экономикалық жаттығулары”, ортағасырлық оқу орындарындағы күрделі экономикалық дайындықтың болғанын дәлелдейді.

Әдебиеттер:

1 Савина Е. В. Формирование базисных элементов экономики младших школьников в учебном процессе. -Дисс. ...канд.пед.наук.-Челябинск, 1999г.

2 Ястребов В. А., Князева Н. В. Формирование экономического мышления учащихся средней образовательной школы // Школа.-№5-2000г.

3 Мурадова Н. С. Теоретические основы формирования социально-экономической культуры личности в системе непрерывного образования: монография. – М.: Орел, 2005. – 192 с.

4 Моминбаев Б. К. Теоретические основы профессиональной подготовки инженера-педагога в сельхозвузе: автореф. ... докт. пед. наук. – Екатеринбург, 1991- 34 с.

5 Любимова Л. Л. Проблемы экономического образования в России // Школьный экономический журнал, 1997. № 1. – С. 55-65.

6 Шпак А. Т. Организация экономического образования и воспитания учащихся: Учебное пособие- Киев: Радянська школа, 1987-127 с.

7 Васильев Ю.К.Экономическое образование и воспитание учащихся.- М.:Педагогика,1983г.

УДК 811.512.122

MY NATIVE LANGUAGE IS KAZAKH

ЕримбетоваА. , КенесбековаГ.

Ж.А.Ташенев атындағы университеті , Шымкент қ , Қазақстан

Түйін: Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәселесі. Габит Мүсірепов

Резюме:Родной язык - это вечности этого народа, который создал этот язык, показывает как давнее, так и настоящее и будущее созданного народа. ГабитМүсрепов

Language is a vital part of human connection.Language is sacred, sacred and powerful in any country and nation.

The language is formed by breastfeeding every citizen. The qualities acquired through breastfeeding develop through the native language. Respect and love for the native language should begin in childhood. A special feeling and attitude to the people around you, to the environment in which you grew up, to the Motherland begins with knowing your native language. The Kazakh language is a spiritual treasure of our people, an invaluable heritage passed down from father to son, from generation to generation.

Kazakh language is the native language of the Kazakh people. The great

Kazakh poet M. Zhumabayev said: “There is nothing more precious to a nation than its language, but in the language of one nation the secrets, history, way of life and character of that nation are clearly visible”[1,6].

The native language, the Kazakh language, is the seventh most widely used language in the world out of about six thousand languages, and one of the top ten languages in terms of language richness, art and expressiveness. It is also one of the six hundred languages in which the oral and written language culture of the world is formed, and two hundred languages with state status. Representatives of more than a hundred nationalities living in Kazakhstan must know the people of Kazakhstan, including the life, literature, customs, culture, literature and language of the Kazakh people. Respect for the language - respect for the people. It is impossible for a people and a country to live without language. To become a world-renowned country, we need to raise the star of our language. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995), The concept of "Language Policy"(1996) and based on this, the Law "On Languages" (1997) stipulates that the languages of the republic serve as a tool for interethnic harmony and spiritual cooperation and diversity of languages[2,8].

The only state language in the country is the Kazakh language, which has a constitutional status. There are several prerequisites for the Kazakh language to serve as the state language in the Republic of Kazakhstan. In particular, the presence of external factors such as a sufficient number of users of the language, the presence of natural and unnatural language environment, spread to all regions of the country, the presence of various spheres of public life and oral and written, as well as the structure of the Kazakh language. The presence of internal linguistic factors as one of the national languages with a mature, rich lexical and phraseological resources, ancient written and oral traditions - allows the Kazakh language to serve as the state language. Public activity of the state language is carried out in the most important areas of public life: management, information, education and upbringing (preschool, primary, secondary, high school), science and technology (in research institutions); in the field of social sciences, natural and applied sciences, technical and applied sciences, economics, general sciences, in the field of mass media, in the field of office work; in state, socio-political, cultural institutions and organizations, in institutions of physical culture, sports, tourism, health care and treatment; in public catering establishments; in art institutions (theater, cinema); in diplomatic relations; in military and patriotic upbringing and education; in economic management and organization; in production and industrial facilities; Republican and international congresses, conferences, meetings, gatherings, etc. in the Republic of Kazakhstan[3,58].

In addition, the native language is a pillar of peace and unity. If we develop the state language, we will be able to communicate with people of other nationalities through this language. I am very glad and proud that the Kazakh language is the state language. Kazakhstan must hold the Kazakh language in high esteem in order to become one of the fifty strongest and most competitive countries in the world. Language is the soul of a nation. And the future of the nation is its mother tongue. Language develops while living with the people, the language of each nation is its happiness and support. President N.A. Nazarbayev, deeply thinking about the future of the people, said that “the most important thing of the state is not only wealth, but also the future of our mother tongue.” The mother tongue is a golden treasure, it is our duty to cherish the mother tongue and strengthen its reputation. That’s why we should never lower the value of the precious word that we are creating together with our people. We should not forget that it is our main duty to respect our beautiful mother tongue and teach it to the young generation from an early age!

REFERENCES

1. Дудорова Э.С. Разговорный английский: Актуальные темы для свободного общения: Учебное пособие/. – Санкт-Петербург: КАРО, 2019. ISBN 978-5-9925-1393-6.
2. Dunton-Downer, Leslie (2010). The English Is Coming!: How One Language Is Sweeping the World. New York: Touchstone Books. ISBN 978-1-4391-7665-8.
3. Ордабекова А. Үштұғырлы тілбағдарламасының ізудің маңыздылығы / А. Ордабекова // Ұлттық тәрбие. - 2016. - №3. - 58 б.

УНИВЕРСИТЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ермаханова А.Е.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – (PhD) философия докторы Ауезов Б.Н.

Оқытуда педагогика мен психологияның интеграциясын қолдану тәжірибесін жинақтай отырып, оқытуда пәнаралық байланыстар, кіріктірілген сабақтар, интеграцияланған курстар пайдаланылатынын, сондай-ақ интеграция дипломдық зерттеу жұмысын жазу кезінде, бақылау-өлшеу материалдарын әзірлеу кезінде, сынақтар мен емтихандарға қатысты мәселелерде пайдаланылатынын атап өткен жөн. Педагогикалық немесе психологиялық компоненттердің үстемдігін немесе олардың теңдігін оқытушылар сабақта шешілетін мақсаттар мен міндеттерге байланысты икемді түрде анықтайды.

Әрине, кіріктірілген сабақтар ғана емес, сонымен қатар педагогика мен психологияда интеграция жоқ сабақтар қажет. Мұндай сабақтар тақырыпты тереңірек игеруге мүмкіндік береді, тек интеграцияланған сабақтарды өткізу мазмұн шекараларының бұзылысына әкеледі және оқытудың тиімділігін төмендетеді. Сондай-ақ сарапшы ретінде әрекет еткен оқытушылардың педагогика мен психологияны кіріктіруге деген оң көзқарасын атап өткен жөн. Педагогика мен психологияны олардың болашақ қызметінде интеграциялаудағы әртүрлі перспективаларға біріктірілген бағдарламаларды, оқу-әдістемелік құралдарды және жаңа әдістерді әзірлеуді қамтиды. Студенттердің психологиялық-педагогикалық білімдерін интеграциялаудың әртүрлі деңгейлерінің қалыптасуын талдап көрейік.

Студенттердің танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларын қарастырғанда педагогика мен психологияның интегративті байланысын орнатудың үлкен мүмкіндіктері ашылады. Оқыту процесінде танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формаларының рөлдері алуан түрлі, айқын психологиялық-педагогикалық сипаттағыларға тоқталайық.

1. Танымдық іс-әрекеттің тиісті формаларын мақсатты түрде таңдамай, яғни, оқу процесіне қатысушылар арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір құрылымын (оқытушы – студенттер, оқытушы – жеке студент, студенттердің әртүрлі топтары арасында, топ ішіндегі студенттер арасында) осы қатынастарды арнайы жоспарлаусыз ұйымдастырусыз мүмкін емес.

2. Танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формалары арқылы студенттердің репродуктивті және өнімді, шығармашылық танымдық әрекетін белсендіру міндеті шешіледі.

3. Танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формаларын қолдануда әртүрлі үйлесімде болуы оқу процесі барысында студенттердің танымдық іс-әрекетінің индивидуалды сипатын жеңуге, ұжымшылдық принциптердің рөлін арттыруға, оқушылардың әлеуметтік белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді және әр білім алушының қабілетіне қарай дамыту.

4. Танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формалары арқылы студенттер белгілі бір әлеуметтік тәжірибені меңгереді[1].

Тақырыптың маңызды ережелерінің бірі – сабақтың нәтижелілігі, тиімділігі мәселесі. Теориялық жұмыстар мен озық педагогикалық тәжірибе туралы еңбектерді талдау дидактикалық жүйе ретіндегі сабақтағы кемшіліктер оқытушының тұлғалық ерекшеліктерінің арқасында жойылатынын көрсетеді. Жоғары білім беруде сабақтың тиімділігін арттыру шарттарын қарастырған кезде айқын интеграциялық психологиялық-педагогикалық сипатқа ие озық және инновациялық педагогикалық тәжірибеге жүгіну өте маңызды.

Біз озық педагогикалық тәжірибенің кейбір интеграциялық элементтерін көрсетеміз.

1.Терең және кең психологиялық-педагогикалық дайындық, педагогикалық ойлаудың жүйелі сипаты, перцептивті-рефлексиялық және басқарушылық қабілеттері мен

педагогикалық техникасының дамуының жоғары деңгейі, оқу-тәрбие процесіне қатысушылармен өзара әрекеттесу қабілетінің дамығандығы.

2. Алдыңғы қатарлы оқытушылар үшін жаһандық педагогикалық мақсатқа – студенттердің белсенді тұлғасының үйлесімді дамуына қарай қозғалысы белсенді түрде жүзеге асырылатын сабақта сындарлы мақсаттарды (тәрбиелік, дамытушылық, оқыту) нақты қою және оған қол жеткізу арқылы өтеді.

3. Оқытудағы гуманистік көзқарас.

Енді «Біртұтас педагогикалық процесті ұйымдастыру формалары» тақырыбына кестелік мәтіндік талдау жасайық.

Кесте 1 – Интеграциялық пәндерді ұйымдастыруда бірұтас педагогикалық процесті ұйымдастыру формалары

Тақырыптың жетекші идеясы мен жетекші жағдайлары	Тақырыптың жетекші идеясы мен жетекші ұстанымын ашу үшін психологиялық пәндерден алынған білімдер
Тақырыптың жетекші идеясы: Сабақ оқу әрекетінің негізгі формасы ретінде	<p><i>Жалпы психология:</i> Психикалық белсенділік. Белсенділік мотивтері. Тұлға құрылымы. Іс-шаралар. Жеке тұлғаның әрекеттегі белсенділігі.</p> <p><i>Даму психологиясы:</i> Жетекші іс-әрекет. Іс-әрекет пен қарым-қатынаста балалардың танымдық процестері мен жеке қасиеттерін дамыту.</p> <p><i>Педагогикалық психология:</i> Педагогикалық процестің субъектілері. Оқу іс-әрекетінің субъектілері. Оқу іс-әрекеті, оның сипаттамасы. Оқу-тәрбие үрдісіндегі оқу-педагогикалық ынтымақтастық.</p>
Жетекші ережелер: 1. Педагогикалық процесті ұйымдастыру формалары туралы түсінік.	<p><i>Жалпы психология:</i> Қажеттіліктер, мақсатты бағдарлар, тұлғалық құндылықтар. Жеке тұлғаның ерекшеліктері, топтағы тұлға, жеке адам мен топ арасындағы қарым-қатынас, топтағы тұлғааралық қарым-қатынас. Жеке белсенділік.</p> <p><i>Жас ерекшелік психологиясы:</i> Өртүрлі жас топтарындағы оқушылардың психологиялық ерекшеліктері. Өртүрлі жас топтарындағы оқу әрекетінің ерекшеліктері.</p> <p><i>Білім беру психологиясы:</i> Оқыту басқару процесі ретінде. Оқушылардың оқу әрекеті және оны анықтайтын факторлар. Ақпаратты ұсыну формасы.</p>
2. Сабақ тұтас педагогикалық процестің элементі ретінде	<p><i>Жалпы психология:</i> Белсенділік түсінігі, оның психологиялық сипаттамасы. Білімді игеру. Дағдыларды, әдеттерді, әдеттерді қалыптастыру. Тұлға және топ, тұлға мен топтың даму факторлары. Оқытудағы танымдық процестер мен қабілеттер.</p> <p><i>Жас ерекшелік психологиясы:</i> Өр түрлі жас топтарындағы интеллектуалды даму.</p> <p><i>Тәрбие психологиясы:</i> Оқыту, оқу. Оқу іс-әрекеті, оның құрылымы. Оқыту кезеңдері. Өртүрлі жас топтарында оқытудың ерекшеліктері. Мұғалім мен оқушы өзара әрекеттестік субъектілері ретінде. Мұғалім жұмысының нәтижелілігі мен тиімсіздігі.</p>
3. Сабақтың типологиясы және олардың құрылымы	<p><i>Жалпы психология:</i> Жеке тұлғаның танымдық процестері мен қабілеттері. Ойлау және оның ерекшеліктері. Когнитивті процестердің жеке ерекшеліктері. Білім, білік, дағдыны қалыптастыру. Тұлға қасиеттері.</p>

	<p><i>Даму психологиясы:</i> Әр түрлі жас топтарындағы танымдық процестердің дамуы.</p> <p><i>Педагогикалық психология:</i> Оқытудағы білім, білік дағдыларын меңгерту. Қабылдау, есте сақтау, ойлау психологиясы. Оқу-тәрбие процесіндегі өзара әрекет және қарым-қатынас. Педагогикалық шеберліктің психологиялық негіздері.</p>
4. Оқытушы мен студенттерді сабаққа дайындау.	<p><i>Жалпы психология:</i> Қабілет туралы түсінік, қабілеттердің тұлғаның басқа қасиеттерімен байланысы. Тұлғаның даралық-типологиялық ерекшеліктері. Танымдық процестердің жеке ерекшеліктері: қабылдау, есте сақтау, ойлау.</p> <p>Белсенділік психологиясы.</p> <p><i>Даму психологиясы:</i> Әртүрлі жас топтарындағы танымдық процестердің ерекшеліктері.</p> <p><i>Педагогикалық психология:</i> Мұғалімнің іс-әрекеті мен тұлғасына қойылатын талаптар. Мұғалім педагогикалық қызметтің субъектісі ретінде. Мұғалім жұмысының нәтижелілігінің факторлары мен шарттары. Ассимиляция оқу әрекетінің буыны ретінде. Оқу мотивациясы.</p>
5. Сабақта студенттердің жұмысын ұйымдастыру формалары.	<p><i>Жалпы психология:</i> Тұлға, тұлға құрылымы, тұлғаның құндылық бағдарлары, тұлғалық мағыналар. Тұлға және топ. Топтағы қарым-қатынас және тұлғааралық қарым-қатынас.</p> <p>Белсенділік психологиясы. когнитивтік процестер. Мүмкіндіктер. Қиял мен шығармашылық.</p> <p><i>Даму психологиясы:</i> Психикалық даму және оқу. Әртүрлі жас топтарындағы проксимальды даму аймағы. Бастауыш мектеп жасындағы, жасөспірімдік және жастық шақтағы балалардың психологиялық ерекшеліктері.</p> <p><i>Педагогикалық психология:</i> Оқытудың психологиялық теориялары (Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, т.б.) Педагогикалық іс-әрекет психологиясы. Мұғалім тұлғасының психологиясы. [2-3]</p>

Интеграциялық сабақтарды ұйымдастырғанда, үш мақсатты біріктіру қажеттілігі туындайды – мазмұн мен ойлауды игеру, кәсіби іс-әрекет пен ойлауды ұйымдастыру туралы идеяларды дамыту, кәсіби оқытудың біртұтас кеңістігінде студенттердің тұлғалық дамуы мен ойлауы.

Концептуалды және технологиялық деңгейде мұндай интеграцияға белсенді оқыту әдістерін қолдану арқылы қол жеткізуге болады.

Топтық форма мен белсенді оқыту әдістеріне соңғы жылдары жоғары оқу орындарында кең тараған ойын әдісі жатады. Олар әртүрлі атаулармен қолданылады: оқу ойындары, педагогикалық ойындар, театрлық педагогика элементтері бар рөлдік ойындар, пәндік ойындар, драматизациялық ойындар, ұйымдастырушылық және іскерлік ойындар, шығармашылық рөлдік ойындар және т.б. Қолданылу саласына және белгілі бір салада шешілетін міндеттерге байланысты ойын әдісі мазмұны, формасы, техникасы және атауы бойынша түрленеді.

Ойын оқыту әдісі көп функциялы және студенттердің әртүрлі психологиялық қасиеттері мен сапаларын қалыптастыру үшін қолданылады: кәсіптік бағыттылық, психикалық дербестік, белгілі бір қызмет саласындағы білім, дағдылар, танымдық және кәсіби міндеттерді шығармашылықпен шешу және т.б.

Студенттерге интегративті тәжірибені жүзеге асыру үшін ойын әдісін қолдануды ұсынамыз: педагогиканың психологиямен интегративті байланыстарын өз бетінше модельдеу, интегративті мәселелерді әртүрлі педагогикалық-психологиялық білімдер тұрғысынан шешу, ойлаудың интегративті стилін қалыптастыру.

Ойын әдісі арқылы интегративті-тақырыптық тәсілді жүзеге асыру арқылы үш мәселені шешуге болады: гностикалық – интегративті білімді, интегративті ойлауды қалыптастыру; элеуметтік-психологиялық – кәсіби-рөлдік қарым-қатынасқа үйрету; аспаптық – педагогикалық интеграцияны жүзеге асыру үшін дағды мен дағдыны қалыптастыру. Интеграция білімнің, теорияның және практиканың жеке құрамдас бөліктерінің өзара байланысы арқылы ғана жүзеге асырылатындықтан, оны оқушылардың өзара әрекетінсіз жүзеге асыру мүмкін емес [4].

Педагогика бойынша семинарды «Біртұтас педагогикалық процесті ұйымдастыру формалары» тақырыбына ойын-дискуссия түрінде өткізудің ықтимал нұсқасын қарастырайық. Талқылау мақсаты: «Біртұтас педагогикалық процесті ұйымдастыру формалары» тақырыбына интегративті-тақырыптық тәсілді қолдана отырып мазмұнды талдау жүргізу.

Сабактың формасы:

1. Талқылау кезеңдерін көрсететін экраны бар тақта.
2. Екі немесе үш ынталандырушы ұрандар.
3. Үшбұрышта орналасқан кестелер. Құрал-жабдықтар: магнитофон, бейнекамера, сағат (екінші қолмен сағат немесе үстел). Семинарды жүргізетін оқытушы сарапшы ретінде әрекет етеді. Дайындық кезеңі.

Академиялық топтың барлық құрамы төрт командаға бөлінген:

- 1) теоретиктер;
- 2) қарсыластар;
- 3) сыншылар;
- 4) координаторлар.

Пікірталас өткізу ережелері қабылданып, рөлдік бекітулер қарастырылған:

- 1) Теоретиктер – 3-5 минут ішінде дипломдық жұмысты негіздейді;
- 2) Оппоненттер – тезисті жоққа шығарады және антитезаны негіздейді;
- 3) Сыншылар – екеуінің де осал тұсын табу, проблемалық мәселелерді көтеру, өз мәлімдемелерімен барлығының назарын осыған аудару;
- 4) Координаторлар – теоретиктер мен оппоненттер арасында ортақ тіл табу;
- 5) Баяндамашы – өтініштер тәртібін белгілейді және олардың мазмұнын бақылайды;
- 6) Сарапшы – талқылау тұйыққа тірелсе немесе қате пікірлер айтылса, оны тоқтатуға құқылы.

Педагогиканың психологиямен интегративті байланыстарын зерттеу кәсіптік білім беру педагогикасының одан әрі дамуы кәсіптік білім беру мазмұнын, кәсіптік оқытудың әдістері мен формаларын барған сайын кеңірек интеграциялау бағытында жүретініне сенімді болдық.

Әдебиеттер

1. Мұханбетжанова Ә. Білімді интеграциялау негізінде оқушыларда дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыру. – Алматы. ЖАК-тың редакциялық баспа бөлімі. 2000. – 248 б.
2. Сейткалиев С.К. Интегрированное образование в Казахстане: проблемы и политика // Интеллект, идея, инновация. – 2017. – №1. – С. 23 - 26.
3. Абсатова М.А., Оралбекова А.К. Қазақстандық ғалымдардың еңбектеріндегі интеграция мәселесінің зерттелуі // Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігінде атты жас ғалымдардың VII халықаралық ғылыми конф. матер. – Алматы, 2015. – Б. 35-38.
4. Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: РБК, 1995. – 117б.

БОЛАШАҚ ЖАСТАРҒА «МӘНГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ АЯСЫНДА ҰЛТТЫҚ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ФАКТОРЛАРЫ

Қалилаш А.Ж.

Tashenev University Шымкент қ
Ғылыми жетекші: Т.Ғ.М.аға оқытушы
Кашкинбаева.А.Т

Жүйелілік және тұтастық қағидалары болашақ маманнан мыналарды жете ұғынуды талап етеді: а) ұлттық сана-сезімді қалыптастыру бұл бірсәттік әрекет емес. Бұл ЖОО-дағы білім алудың барлық жылдары барысында ұлттық идеяның үш құраушылары контекстінде (мәнмәтінінде) қазақ ұлты мен Қазақстан қажет ететін ұзақ үрдіс. ә) бұл жүйеде, болашақ мамандардың (курстан курсқа көшкен халықтарының ұлттық мәдениетін меңгеру жүйесі ретінде қарастыруды сайын) ұлттық сана-сезімін, ділін, азаматтығын және патриотизмін қалыптастырудың және дамытудың үздіксіз үрдістер жүйесінде тұтастық студенттердің оқу және оқудан іс-әрекеттерінің бірлігі ретінде анықталады; б) ұлттық сана-сезімді қалыптастыру ЖОО-да оқытылатын барлық негізгі пәндер бойынша (әлеуметтік-гуманитарлық, психологиялық-педагогикалық және арнайы циклдегі оқу пәндері) білімді меңгеру үрдісінде; практиканың барлық түрлерін өтуде, тәрбиелік іс-шаралар жүйесіне қатысуда және т.б. жүзеге асырылады; в) тұтас педагогикалық үдеріс жағдайында оқу танымдық, өздігінен білім алу, ғылыми-зерттеушілік, қоғамдық-саяси, мәдени-ағартушылық, спорттық-сауықтыру және басқа да іс-әрекет түрлері болашақ маманның ұлттық сана-сезімін қалыптастыру құралдары болып табылады.

Мәдениет тұғыры. Мәдениет тұғырының өзегі «мәдениетті танушы және жасаушы адам болып табылады...». Сондықтан болашақ маманның ұлттық сана-сезімін, патриотизмін және азаматтығын қалыптастыру үрдісінде сонымен қатар білім берудің тұлғалық бағдарлық парадигмасы арнасында және білім үрдісі бағытында дамуы тиіс: а) студенттерді бүкіл дүниежүзілік қауымдастықта және қазіргі ұлттық саясатымен, ұлттық идеясымен; біздің мемлекеттің алтын қорын құрайтын саясат, ғылым, техника, білім, әдебиет және өнер саласындағы Қазақстанның барлық халықтарының ірі қайраткерлерімен, қазақтың ұлы ойшылдарының өмірі мен қызметімен, маңызды тарихи оқиғаларымен таныстыру; ә) оларда ақыл - ой, өздігінен білім алу және зерттеушілік мәдениетін, саяси, этникалық және этникааралық мәдениетін, эстетикалық және этикалық мәдениетін, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін дамыту; б) олардың әлемді ұлттық-жүйелілік тұрғыдан көруін дамыту. Аксиологиялық тұғыр. Аксиологиялық (құндылықтар) тұғыр тұлға адамзаттың жоғары құндылығы ретінде қатысатын барлық гуманистік тұжырымдамалардың негізі болып табылады. Аксиологиялық ойлаудың ортасында өзара тәуелді, өзара әрекеттесетін әлем тұжырымдамасы орналасқан. Ол біздің әлем тұтас адамның әлемі, сондықтан адамзатты біріктіріп қана қоймай, әсіресе әрбір жеке адамды сипаттайтын жалпыны көру қажет деп есептейді. Аксиологиялық тұғыр мәдениеттің өзегі болып саналады.

Ұлттық тәрбие контекстінде (мәнмәтінінде) тұлғаның ұлттық сана-сезімінің қалыптасуының мәні болашақ мамандарда олардың құндылық қатынастарын анықтайтын ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін қалыптастыруға бағдарлаумен сипатталады: а) өз халқына, бірге тұрып жатқан халықтарға, тұтас алғанда, әлемдік қауымдастыққа; ә) өзінің іс-әрекетіне, ұлттық мәдениеттің тасымалдаушы адам ретінде. Адамның құндылық қарым-қатынасы оның психологиялық жағдайын, өмірге ырзалығы мен толыққандылығын, оның мәнін анықтайды, ал құндылықтар жүйесі мінез-құлқы мен әрекеттерін реттейді, күнделікті және мотивациялық - қажеттіліктерін, оны кәсіби іс-әрекетінде басшылыққа алуға бағыттылығы мен дайындығын анықтайды.

Этнопедагогикалық тұғыр. Бұл әдіснамалық тұғыр «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының бірінші құраушысы – этнос қалыптастырушы контекстінде (мәнмәтінінде) ерекше маңызға ие. Этнопедагогикалық тұғыр негізінде болашақ мамандардың ұлттық сана-сезімін тәрбиелеу (халықтың тілі, тарихы, өнері, ауыз әдебиеті, салты мен дәстүрі сияқты ұлттық категорияларды (құндылықтарды) тірек етеді. Этнопедагогикалық тұғыр негізінде болашақ мамандардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру олардың ұлттық өзіндік ерекшелігін сақтаудың, өз халқының тіліне, тарихына, дәстүрі мен салтына, мәдениетіне саналы-адамгершілік қатынасын тәрбиелеудің маңызды шарты болып табылады. Бұл әдіснамалық тұғыр: патриотизм сезімін, туған жеріне құштарлығын қалыптастыруға; өзінің туған жерінде тыныштық пен бейбітшілікті сақтауға өзінің халқының алдындағы жауапкершілікке тәрбиелеуге бағытталған.

А.С. Макаренко: «адамның қызығушылығына қызмет ететін тәрбие ғана шынайы болып табылады. Бұл талаптарға жауап бермейтін тәрбие халыққа қарсы және тәрбиеге қарсы деп сипатталады, өйткені ол адам тұлғасын аздырады», - деп жазды.

Болашақ мамандардың, мемлекет құраушы ұлт өкілдерінің ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда этнопедагогикалық тұғыр оның географиялық, тарихи және экономикалық ерекшеліктерімен негізделген өмір сүруінің бірегейлігін, оның нанымын, өмірлік ұстанымын көрсету ретінде өз халқының менталитетін; соны- мен қатар ұрпақтан ұрпаққа берілетін, сөздерінде, моралдық ұстанымдарында, мінез-құлық нормаларында, құндылықтарында, салтында, әдет-ғұрпында, мерекелерінде және т.б. көрініс табатын әлеуметтік және мәдени мұра элементі ретінде дәстүрін зерттеуді ұсынады. Болашақ мамандардың этникалық әлеуметтенуі, этникалық сәйкестігі контекстінде (мәнмәтінінде) этнопедагогикалық тұғырды жүзеге асырудың нәтижесі болып табылады: а) ұлттық сана -сезімі жоғары (өз халқының ана тілін, тарихын, төл мәдениетін, дәстүрі мен салтын білетін, Қазақстанда және бүкіл әлемдік қауымдастықта тұратын барлық халық пен ұлыстың тіліне, тарихына, мәдениетіне, салты мен дәстүріне сыйласымдық қатынасты меңгерген) ұлттық мақтаныш сезімі дамыған, өз халқының патриотын, жасампаз тұлғаны қалыптастыру; ә) этникалық толеранттылықты қалыптастыру. Этникалық толеранттылық әлеуметтік құбылысы ретінде басқа этникалық мәдениетке жағымсыз қатынастың жоқтығын көрсететін, атап айтқанда, өзінің тегінде жағымды қабылдауды сақтау барысында басқа мәдениеттің жағымды бейнесінің бар болуы. Демек этникалық толеранттылық өзінің мәдениетінен бас тарту ретіндегі ассимиляцияның / ұқсатудың салдары емес, ол өзінің этникалық мәдениетіне және сол топ байланысқа түсетін топтың этникалық мәдениетіне жағымды қатынасы немесе «қабылдауы» арқылы этникааралық интеграция сипаттамасы болып табылады.

Ұлттық мәдениет неғұрлым өркендеген сайын оның рухани қарым-қатынас саласына қосылу қабілеті артады және де соғұрлым оның тұлғаға ұлттық тәрбие берудегі мүмкіншіліктер аясы кеңейе түседі. Тәжірибеден байқағанымыздай, шығыс мәдениеті еуропа елдерінің мәдениетіне айтарлықтай мол әсер етуде. Мысалы, йога, ежелгі қытай гимнастикасы, нүктелі массаж және т.б. тағамтану индустриясында сергітетін шайлар, көк шай және т.б. үлкен сұранысқа ие. Дегенмен өзге мәдениетті түсіну үшін адам алдымен төл мәдениетін танып-білуі тиіс. Ұлттық дәстүрлерге деген құрмет арқылы ғана адам өзге елдің мәдениетін бағалауды үйреніп, жалпыадамзаттық мәдениетке араласа алады. Жастарға ұлттық тәрбие берудің өзектілігін арттыратын қуатты мега- фактор – жастардың әлемдің ақпарат кеңістігіне белсенді түрде кірігуі болып табылады. Бұл өзгеше дүниеқабылдауды қалыптастырып, құндылықтар жүйесі мен нормаларын өзгеріске ұшыратады. Сол арқылы олардың әлеуметтенуіне жағымды-жағымсыз әсер-ықпал орын алады. Жаһандық ақпараттық кеңістік пен еркін ақпарат айналымының ауқымы мен әсер-ықпалы шексіз, әр адам өз іс-әрекетінің нәтижелеріне дербес жауапкершілікке ие болуы тиіс, себебі ақпарат сапасын бағалау мәселесі заманауи білім берудегі маңызды мәселелер қатарынан орын алады.

Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар дамуының жеделдетуіне орай адамдардың территориялды шектеуден аттамай-ақ байланыс орнату, қажет ақпаратты алу мүмкіндігі артты. Бұрын адам өзге мемлекеттегі адамдармен тек хат, жеделхат арқылы ғана қарым-

катынас жасай алған болса, қазіргі кезде адамдар арасындағы байланыс уақытпен де, қашықтықпен де шектелмейді.

Әдебиеттер:

1. Пірәлиев С.Ж., Нәрібаев К.Н., Жампеисова Қ.Қ., Иманбаева С.Т., Хан Н.Н., Қалиева С.И т.б. Қазақстан ЖОО-ларында «Мәңгілік Ел» ұлтық идеясын жүзеге асыру тұжырымдамасы. – Алматы, «Ұлағат», 2015. – 54б.
2. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. Сочинения: в 2 т. Т.2. – М.: Мысль, 1974.
3. Панькин А.Б. Формирование этнокультурной личности. – М.: МПСИ, 2006.
4. Образование: сокрытое сокровище. Доклад международной Комиссии по образованию для XXI в., представленный ЮНЕСКО. – Париж, ЮНЕСКО, 1997.
5. А. Данилюк, А. Кондаков, В. Тишков. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2014.
6. Ващенко Г.Г. Воспитательный идеал. – 3-е изд. – Полтава, 1994. 101

УДК 801.81

ФОЛЬКЛОРНЫЕ СКАЗКИ И ИХ ЖАНРОВЫЕ РАЗНОВИДНОСТИ.

Әбубәкірова Д., Юлдашбекова М.

Tashenev University, г. Шымкент.

Научный руководитель - **к.ф.н. Ботабаева Ж.Н.**

Сказка - один из древнейших видов народной словесности, эпическое, преимущественно прозаическое произведение волшебного, авантюрного или бытового характера с установкой на вымысел, что не лишает сказку связи с действительностью [1,7]. По тематике и структуре сказки делятся на волшебные, бытовые и сказки о животных.

Изучением сказки как составляющей части духовной культуры народа занимается целый ряд наук фольклористика (Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп), этнография (А.Н. Афанасьев, Б.Н. Путилов), литературоведение (С.С. Аверинцев, О.М. Фрейденберг), философия (П.С. Гуревич, А.Ф. Лосев), культурология (Я.В. Боровский, М.Э. Матье), лингвистика (А.А. Потебня, С.М. Мокиенко) и другие науки [2, 43].

Теоретические аспекты жанра «сказки» освещались в трудах крупнейших представителей литературной эстетики и критики XVIII - первой трети XIX вв. Чрезвычайно симптоматично, что «сказка» интересовала прежде всего адептов и ревностных защитников классицизма - начиная с Мармонтеля, И.Г. Зюльцера, Ж.Ф. де Лагарпа и аббата Ш. Баттё и заканчивая графом Хвостовым, Мерзляковым и Остолоповым. Дело в том, что художественные принципы, лежащие в основе этого жанра, оказались необычайно созвучны всей классицистической литературе (несмотря на очевидные и нередко весьма существенные отклонения стихотворной комической новеллы в сторону рококо). Отмечая указанные особенности поэтики данных произведений.

Г.Н. Ермоленко пишет: «Средства типизации в сказках восходят к классицистической эстетике. Характеры отличаются однолинейностью, в них доминирует одна определяющая черта — лицемерие, скупость, тщеславие» [3, 6].

Передаваясь из уст в уста, сказки менялись, как и действительность, которую они отражали. Порой сказки разных народов очень схожи, так как несут эстетические взгляды трудовых слоев населения, их мечты, боль и ненависть к эксплуатации в любых ее проявлениях. Сказки разных народов имеют и ярко выраженные национальные черты.

Русские народные сказки чрезвычайно разнообразны. Их национальный характер выражается в языке, в бытовых подробностях, в характере пейзажа.

В русских сказках часто встречаются повторяющиеся определения: добрый конь; серый волк; красная девица; добрый молодец, а также сочетания слов: пир на весь мир; идти, куда глаза глядят; буйну голову повесил; ни в сказке сказать, ни пером описать; скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается; долго ли, коротко ли, палаты белокаменные. Встречаются также тавтологии: диво дивное, чудо чудное; сросшиеся синонимы: путь-дороженька, горе-несчастье.

Издавна сказки были близки и понятны простому народу. Фантастика переплеталась в них с реальностью. Живя в нужде, люди мечтали о коврах-самолетах, о дворцах, о скатерти-самобранке. И всегда в русских сказках торжествовала справедливость, а добро побеждало зло. Форма сказки идеальна. Сказка дает схему человеческих отношений. В ней чувствуется стремление народа восстановить справедливость.

Народной сказке свойственны все особенности фольклора. Сказочник зависит от традиций, в форме которых сказка дошла до него. Эти традиции создавались многими поколениями сказочников.

Русским народным сказкам присущи определенные образы героев: образ дурака, доброго, веселого, удачливого победителя всех жизненных невзгод; образ ловкого, смелого солдата, победителя самой смерти; образ чудесной работницы; образы коварного и мстительного царя, страшного чудовища, которое надо победить; образы чудесных помощников, будь ли это волк, верный конь, благодарный за привет старичок.

Сказке, как жанру фольклора, свойственны все черты искусства, традиционно сообщаемого народом. Это есть то общее, что объединяет сказку с любым видом фольклора. Сказочники нарушают правдоподобие. Смещение реального плана в изображении - отличительная черта всех сказок. В сказках о животных неправдоподобно спорят, разговаривают, ссорятся, любят, дружат, враждуют звери. В волшебных сказках свои чудеса: скатерть-самобранка, волшебный клубочек, живая имертвая вода, гребешок, превращающийся в дремучий лес, молочные реки в кисельных берегах, ковер-самолет и т.п. В бытовых сказках присутствует своя фантастика: батрак Иванумудряется собрать оброк с чертей; прилипчивое горе-горемычное; журавли, которые уносят мужика на небо вместе с лошадей и телегой и другие. Одним словом, сказки воспроизводят невероятные события, дела, поступки. В сказке реальность представлена неправдоподобно.

Сказочная фантастика выражает стремление устремления народа, его мечты, желания, надежды. В этой фантастике воплощалось все, что волновало сердце и ум народа. Глубокая народность - естественная особенность такого вымысла. Сказочный вымысел служит раскрытию жизненной правды. В этом состоит специфика сказки.

Условно сказки подразделяются на волшебные, авантюрные, бытовые и о животных. Причем в сказке традиционно присутствуют добрые и злые герои (отрицательные и положительные) [4,7].

В вопросе классификации сказок предлагались разные мнения. Так, классификация А.Н. Афанасьева признана фольклористами самой лучшей. Исследователь предложил следующую систему сказки о животных, волшебные, мифологические, фантастические, былинные, исторические сказания, новеллистические или бытовые, былички, народные анекдоты, докучные, прибаутки.

Э.В. Померанцева, в свою очередь, в исследовании «Судьбы русской сказки» выделяет «четыре основные группы сказок сказки о животных, волшебные сказки, авантюрные и бытовые». После выхода в свет книги Э.В. Померанцевой выступил В.Я. Пропп, предлагая свою систему классификации Относя сказку «к области народной прозы», он называет ее не привычным термином «жанр», а «одним из родов прозы», а далее определяет сказку по ее «структурным признакам» «В результате она распадается на сказки волшебные, кумулятивные, о животных, о людях» В качестве более узкого термина он предлагает слово «тип», а «типы распадаются» на сюжеты, сюжеты - на версии и варианты [5,4].

Финский ученый А. Аарне делит весь сказочный фонд на животные сказки, собственно сказка и анекдоты.

Наиболее распространенной считается классификация, в которой выделяются три группы (Э.Ф. Шафранская): сказки о животных, волшебные сказки, социально-бытовые сказки [6,8].

Социально-критическое начало породило в сказках о животных многочисленные и разнообразные приемы сатирического изображения действительности. Эти приемы сопутствуют воспроизведению постоянной и неослабевающей борьбы и соперничества зверей. Борьба, как правило, кончается жестокой расправой над противником или злой насмешкой над ним. Сказка не устает ставить осуждаемого зверя в смешное положение [7,11].

«Сказка - ложь, да в ней намек, добрым молодцам урок», - говорил о народных сказках А. С. Пушкин [8,12].

Все, о чем сказано выше, и определяет значение народных сказок как памятников творческой деятельности широких трудовых масс. Сказки ценим мы за подлинную народность содержания и за поэтическую национальную форму. А. Нечаева [8, 54].

Вспоминая своё детство, Максим Горький писал: «...сказки няньки и песни бабушки внушили мне смутную уверенность, что есть кто-то, кто хорошо видел и видит всё глупое, злое, смешное... кто-то очень умный и смелый».

Это народ, умный и смелый, в своих сказках, пословицах и поговорках смеётся и над царями, и над богами, и над попами... Борется с ними острым и метким словом.

И у каждого народа, сковывала его волю, внушая мысль о бессилии перед всемогущим богом. Н. Алембекова [8, 87].

Сказки - самый ценный народом вид искусства, их любили во все времена, любят их и сегодня, в век неслыханного взлета техники и высокого развития литературы, любят одинаково и взрослые и дети. Каждый народ бережно пронес свои сказки сквозь тысячелетия.

Много можно узнать из сказок. В них отражается дух народа, его быт, образ жизни национальный характер. Сюжет может быть сколь угодно фантастическим, но детали повествования всегда реальные точные, соответствующие той земле, где живёт сказка, соответствующие культуре народа - её творца. Историкам и этнографам удаётся по фольклорным материалам — по сказкам, эпосу - восстанавливать картины жизни далеких времён.

Список использованной литературы.

1. Померанцева Э.В. Сказка // Литературный энциклопедический словарь. — М., 2007.- С. 383.
2. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. - М., 2006. - С.87.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Николюкина. - М.: НПК «Интелвак», 2003. 989-990 стб.
4. КхерибишМунира. Диссертация по теме "Русский язык". [Электронный ресурс] Диссертации по гуманитарным наукам. Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/leksikografichesloe-opisanie-russkih-narodnyh-skazok-v-uchebnyh-tselyah#ixzz32VYmRYra>
5. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество: Учебник для фил. спец, ун-тов. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Высшая школа, 2003. - С. 95-96; 100-101.
6. А.А. Скакун. Мировая культура XVI-XVIII веков как метатекст: дискурсы, жанры, стили. Материалы Международного научного симпозиума «Восьмые Лафонтеновские чтения». Серия “Symposium”, выпуск 26. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. [Электронный ресурс] Философская антропология. Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/we/skakun.html>.
7. [Электронный ресурс] Устное народное творчество Вологодского края. Режим доступа: <http://www.booksite.ru/fulltext/ust/noy/ena/rod/noe/index.htm>
8. Шафранская Э.Ф. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. –С. 38.

МӘШҺҮР ЖҮСІПТІҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІН ЖИНАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Әшімхан Ұ.

Ж.Тәшенов атындағы университет

Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м.,аға оқытушы

Байболова А.Ж.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев – қазан төңкерісіне дейінгі әдеби процесте үлкен рөл атқарған ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр әдебиетінің көрнекті тұлғасы. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші ғалымдарымыз оны осы кезеңнің белді де белгілі өкілдерінің бірі деп атайды. М.Ж.Көпейұлы туралы уақыттың талғам-талабына қарай әр кезде әр түрлі пікірлердің болғаны рас. Алайда оның кестелі өлеңдері мен келісті ойларын, әсіресе, халық ауыз әдебиетін жинаудағы еңбегін ешкім жоққа шығарған емес.

Мәшһүр Жүсіптің қалдырған мұрасынан оның араб пен парсы елдерінің тарихын, философиясын жақсы меңгергені мұндалап тұрады. Сонымен қатар физика, астрономия, химия, геология ғылымдарынан да хабары бары байқалады. Мәшһүрдің өмірі мен шығармашылығын қазақ әдебиетінің алыптары да өз зерттеу нысанына айналдырды. Атап айтқанда, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Қ.Бисенбиев, Ә.Қоңыратбаев, І.Жарылғапов, Ы. Дүйсенбаев, М. Бөжеев, Д. Әбілов, Ә. Жиреншин, С. Дәуітов, З. Сейітжанов т.б.

Ең алғашқылардың бірі болып М.Көпеевтің шығармашылығы мен өмір жолына қызығушылық танытып, зерттеген ғалым Мәшһүрдің жерлесі –Әлкей Марғұлан болды. Жастайынан туған өлкесінен ақынның өлеңдерін жаттап өскен Әлкей Марғұлан ақынның шыққан тегі, өскен ортасы мен шығармашылығы туралы өте көп ақпарат береді. Ақынның шығармашылығындғы діни сарындар туралы зерттей келе, діни молдалардан сабақ алып, сол ортада өскендіктен «діншіл молдалардың айтқанынан біраз уақытқа дейін шыға алмады» [1] деген тұжырымға келеді. Мәшһүр Жүсіп жайлы зерттеу жасап, сын-пікірлерін білдірген ғалымның бірі – Бейсенбай Кенжебаев еді. «Қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары» атты еңбегінде ақынды демократтық ақындардың қатарына жатқызып, Қазан қаласында басылған әр еңбегіне жеке тоқталады. Мәшһүр Жүсіптің «қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі» деген ұзақ өлеңін талдай келіп, «Бұл жинағында Мәшһүр Жүсіп негізінен демократтық-ағартушылық жолда бола тұрып, біраз қателесті де» [2, 127], – деп, бүгінгі күнге дейін дұрыс саналып келген идеологияны жақтайды. Әрине, білімдар сыншының бұл пікірін қаралауға еш негіз жоқ. Өйткені, Кеңес өкіметі орнағаннан бері қарай дінге деген теріс көзқарас қалыптасқаны мәлім. Профессор Б. Кенжебаевқа мұндай пікір айтқызып отырған сол сыңаржақ көзқарастың әсері.Сонымен қатар Мәшһүрдің еңбектеріндегі елді оянуға, өркениет пен мәдениетке шақыруын жоғары бағалайды.

Әдебиет тарихының көмескі мәселелерін айқындауда 1959 жылы өткізілген ғылыми-теориялық конференцияның маңызы айрықша болды. Себебі конференцияда ХІ Бұл конференцияда қазақ әдебиетінің келелі мәселелерін шешуге бағытталған бірқатар ұсыныстар айтылды. Ол ұсыныстар әдебиет тарихын тануға әрі жалпы қазақ әдебиеттануына кедергі болып келе жатқан проблемалардың бетін ашып алуға ықпал етті. М.Ж. Көпейұлының әдеби мұрасы жайында баяндама жасаған І.Жарылғапов болсын, не басқа баяндамашылар (Е. Ысмайлов, Ә. Қоңыратбаев, Ш. Кәрібаев, Б. Кенжебаев) болсын, бері дерлік оның творчествосының құндылығын, әсіресе, халық ауыз әдебиетін жинаудағы еңбегін аса зор бағалады. Әрине, шығармаларының идеялық қайшылығы бар деп саналған М.Ж. Көпейұлының әдеби мұрасы талас тудырмай қойған жоқ. Бұл конференцияда сөз сөйлегендердің қатарында белгілі әдебиет алыбы М.Әуезов те болды. Біршама әдебиеттің

өзекті мәселелерін қозғай келе, М.Ж.Көпеевтің халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жинаудағы ерен еңбегін жоғары бағалады. М.Ж. Көпейұлы туралы баяндама жасаған, жарыссөзге шыққан сыншыларға сын-ескертпелерін айта келіп, былай дейді: «Мәшһүрдің ұзақ өміріндей шығармашылық жолының да талай-талай кездері болған. Соны ескерту қажет еді. Ол кейде патшалықты жақтаса, кейде халықтық сарынға жақындаған. 1905 жылғы патша манифесінен үміт етіп сөйлеген кезі де бар. Бұл тарихтық заңды жайлар. Мұндай кездерін мінеудің қажеті жоқ» [3]. Араға екі жыл салып, академик-жазушы М.Әуезов М.Көпеевтың еңбегін бағалай келе: «Өз шығармаларын былай қойып, басы ашық ескі үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және де естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілу шарт» [4] дейді.

Қазақ фольклористика тарихында жасаған еңбегі ескеріліп, өз орнын алған адамдардың бірі де бірегейі М.Ж.Көпеев болды. Ол халық ауыз әдебиетінің көптеген үлгілерін жинап, хатқа түсірді. Атап айтқанда: айтыстар мен дастандар, шежірлер мен хикаялар, тарихи жырлар және зар заман ақындарының әдеби мұрасы т.б. З.Сейітжановтың зерттеуі бойынша, Мәшһүрдің ауыз әдебиеті үлгілеріне қызығушылығы бала кезінен ояңған. Тоғыз жасында Бұқардан келген Қамар хазіретке шәкірт болып, «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» және «Төрт жігіттің өлеңі» т.б. жырларды жазып, жаттап алады. Жаттап алған қиссаларын ел алдында айтып, аты көпшілікке таныла бастады. Бұл туралы Мәшһүрдің өзі былайша жырлайды:

Көргеннен оны Мәшһүр жазып алды,
Соқтырып жұрт алдына жатқа салды.
Аузынан сілекейі шұбырумен
Тамаша естіген жан аң-таң қалды [5, 356].

Көпейұлы Жүсіптің Мәшһүр атануы да осы талантына қатысты. Өзі жазып алып, жатқа айтатын қисса-жырларына көпшілік тамсанып: «Көпейдің ұлы сайрап тұрған бір бұлбұл. Сөйлеген сөзі, айтқан өлеңі кісінің мейірін, құлағының құрышын қандырады. Ағып тұрған бұлақ, жанып тұрған шырақ»[5, 357]дейді екен. Сол кездері Шорманның ұлы Мұса Баянауыл дуанына аға сұлтандық еткен екен. Бір күні Баянауылдағы хазіретке сәлем беруге келгенде, ел аузынан «Осында Көпейдің бір баласы бар, білмейтін сөзі, айтпайтын қиссасы жоқ» дегенді естіп, Жүсіпті өзіне алдырады. Сол отырыста Жүсіп «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын орындап, тағы да елді аузына қаратады. Тоғыз жасар баланың бұл өнеріне тамсанған Мұса Шорманұлы: «Өз заманында халыққа мәшһүр болар бала екен» дейді. Осы оқиғадан кейін Мәшһүр деген атқа ие болған екен. Осылайша Мәшһүр атанған Жүсіп он бес жасына дейін Қамар хазіреттен сабақ алып, одан әрі бала оқытады. Оқытушылықпен айналысып, мал жинап «көшпелі қазақтың» қатарына қосылған соң, өлең жазуға бет бұрады. Сол кездегі мерзімді басылымдарға өлеңдерін шығарады.

Мәшһүр ел мұрасы – ауыз әдебиеті үлгілерін ыждаһаттылықпен жинайды, оны ел алдындағы азаматтық борышым деп санайды. Ол ел қазынасын жинаумен ұзақ уақыт айналысқан. «Қазақ ССР тарихындағы» дерекке сүйенсек, Мәшһүр де орыс ғалымдарымен қатар халық ауыз әдебиетін жинаушылардың қатарында: «XVIII ғасырдың оқиғаларын көрсететін тарихи поэтикалық шығармалар фондысы өткен ғасырдың екінші жартысында тағы да көбейіп, қомақтана түседі. Оларды жинауға В.Радлов, Г.Потанин, Ы.Алтынсарин, М.Көпеев т.б. еңбек етеді [6, 581-582].

Фольклорға жастайынан құмар болған Мәшһүр бірде Шорманның үйінде қонақта болады. Қайтар кезінде Шорманның Сәдуақас деген ұлы Мәшһүрден бұйымтайын сұрайды. Сонда Мәшһүр: «Қолқа салып келген құда емеспін, қой сұрай келген қожа емеспін. Бата сатқан қарт емеспін, мата сатқан сарт емеспін. Менің мал жинамайтынымды өзің білесің. Маған арыдан келе жатқан әкең Мұсаның жинаған қазақша ескі өлеңдерін берсең болады» [7, 360] дейді. Мәшһүрдің бұл жауабынан халық мұрасын жинап, келер ұрпаққа жеткізуді ең ұлы мақсаты етіп қойғанын анық аңғаруға болады. Ол халықтың өткен тарихын ұғыну үшін ауыз әдебиетінің маңызы зор екенін білген. Оған дәлел өз сөздері: « Қазақтың ауызша айтқан

өлеңі, жоқтауы, жұмбағы, айтысы рухани тарихы үйінің шаңырақ, кереге, уығындай мүшесі. Ел тарихы ауызша айтқан әдебиетсіз томағасы түгел жазылмайды. Қазақ жұртының мәдениетін түгел жазуға ауызәдебиеті қорға қалаған кірпіш болады» [5].

М.Ж.Көпеев фольклордың үлкенді-кішілі барлық түрлерін жинады, атап айтқанда: мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары, жұмбақтар мен жаңылтпаштар, эпикалық жырлар, батырлар жыры, тарихи жырлар, шешендік сөздер мен айтыстар, ертегілер мен шежірелер т.б. «Көпеев бүкіл қазақ даласын, Түркістан өлкесін аралап, көптеген адамдармен, суырып салма жыршылармен кездесті. Өзінің белгілі адамдармен әңгімелерін, олардың айтқандарын, маңызды нақылдарын, ұтымды өткір сөздерін өзінің дәптеріне, күнделігіне жазып отырды. Оның үстіне ол орыс, татар ғалымдары мен жазушыларының қазақ жайындағы жазбаларын зейін қоя зерттеді. Қазақтың әдебиеті мен тарихы жөніндегі бағалы материалдарды жинады» [8, 67].

Қорыта келгенде, Мәшһүр Жүсіп халық ауыз әдебиеті үлгілерін сол қалпында мәтінді өзгертпей жазып алып, жинауды мақсат етті. Қолжазбаларына үңілсек, әзіл-қалжың ретінде айтылған дүниелерді де сол қалпын бұзбай жазып алған. Сол себепті де Мәшһүр жинаған фольклор үлгілері өзінің көнелгімен, тазалығымен, түпнұсқалығымен ерекшеленеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Марғұлан Ә. Қазақ әдебиеті. – 1940. – №2. – 5 қаңтар.
2. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – Алматы: ҚКБ, 1958. – 308-б.
3. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959, ҚМКӨБ, 556-б.
4. Әуезов М. Қорытынды сөз // әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы, 1961. 358 б.
5. Көпеев жазбалары. Қазақ КСР архиві.1171-папка
6. Қазақ ССР тарихы. Алматы 1957, 1-том
7. Қазақ фольклористикасының тарихы : рев. дейінгі кезең / Қаз. ССР ҒА, М. О. Әуезов атын. әдеб. және өнер ин-ты; [ред. алқа Р. Бердібаев]. - Алматы : Ғылым, 1988. – 430
8. Жүсіпов, Н. Қ. «Мәшһүр-Жүсіп және фольклор». - Павлодар : С. Торайғыров атын. Павлодар мем. ун-ті, 1999. - 94

ӘОЖ 821.512.122-3

СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР

Әшірбек Ұлағат Арысбекқызы.

Tashenev University, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Байболова А.Ж.**

Сөйлеу мәдениеті тіл білімінің бір саласы ретінде функционалды стилистикада, прагматикада және сөйлеу актілерінің теориясында қарастырылады. Сөз мәдениетін қазақ тіл білімі саласында А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М.Балақаев, Р.Сыздық, Н.Уәли, Д.Әлкебаева, Б.Қапасов т.б. сынды ғалымдар өз еңбектерінде зерттеу нысанына айналдырды. Қазақ тілінде сөз мәдениетінің ғылыми пән ретінде қалыптасуына, оған тән ұғым-түсініктердің пайда болуына тілдегі түрлі экстралингвистикалық факторлардың, заманауи өзгерістердің ықпалы зор.

Сөйлеу мәдениетіне сөйлеудің дұрыстығы, тазалығы, дәлдігі, ойға қонымдылығы, анықтылығы және түсініктілігі, мәнерлілігі мен әртүрлілігі, естілуге жағымдылығы мен орындылығы кіреді.

Сөз мәдениеті ғылымының қазіргі даму бағыттары, ең алдымен, қазақ тіл білімінің өткендегісімен және бүгінгі даму деңгейімен, жалпы тілтанымдағы дәстүрлі

парадигмалардың жаңа парадигмаларға ығысып орын беру үрдісімен тығыз байланысты. Қазақ сөз мәдениетінің пән ретінде қалыптасуының алғышарты ретінде, жоғарыда айтылғандай, қазақ тілі бойынша жазылған алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарында (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, т.б.) грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық нормалардың ереже түрінде ұсынылуы әдеби тілдің кодификацияланған нормаларды қалыптастыруда маңызы зор болды. Сонымен бірге сөз мәдениетінің даму жолы қазақ әдеби тілінің тарихымен тығыз байланысты екендігі мәлім.

Адамдар арасындағы қарым-қатынас тіл арқылы жүзеге асады. Тіл адамның ойын ғана емес, сезімін де білдіреді. Сөйлеу процесінде тіл арқылы екінші бір адамның сезіміне әсер етуге болады. Адам әлеуметтік дәреже көтерілген сайын оның адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынасқа, жағдаятқа байланысты сөйлеу әрекетіндегі сөз таңдау, ауыстыру қатар жүріп отырады.

Сөз мәдениетін зерттеудің жаңа бағыттары қазақ тілінің әлеуметтік ахуалын жақсартып, мәртебесін көтеруде аса маңызды болып отыр. Өйткені мәдениеті жоғары тіл ғана ұлттық тіл, мемлекеттік тіл ретінде қызметін мінсіз атқара алады. Осыған орай сөз мәдениетін зерттеу, оны оқыту, жас буын мен көпшілікке қолжетімді болу ісі өзекті сипат алып, оның келелі-келелі мәселелерін, ғылыми негіздерін бүгінгі ұрпаққа түсіндіру, сөз өнеріне, сөз эстетикасына тәрбиелеуді күн тәртібіне қойып отыр.

Қазақ тіл білімінде сөйлеу мәдениетінің әлеуметтік маңызын ашу. Осы мақсатқа жету үшін **міндеттер** қойылды.

Сөз мәдениеті – көп аспектілі ғылым және ауызша және жазба әдеби тілдің қалыптарын (екпін, сөздерді дұрыс қолдану, айту, стилистика мен грамматика ережелерін) меңгеру және тілдің мәнерлеу құралдарын қатынастың әртүрлі жағдайларында олардың мақсаттары мен жағдаяттарына қолдану біліктілігі. Сөйлеу мәдениетіне сөйлеудің дұрыстығы, тазалығы, дәлдігі, ойға қонымдылығы, анықтылығы және түсініктілігі, мәнерлілігі мен әртүрлілігі, естілуге жағымдылығы мен орындылығы кіреді. Бұл ғылым жайлы түсініктер өте ертеде пайда болды. Сөйлеу мәдениеті тілдік норма, қарым-қатынас түрі, оның этикалық нормасы мен ережелері, принциптері, қоғамдағы сөйлеу әдеби сынды мәселелерді қарастырады. Сөйлеу мәдениеті – қазақ лингвистикасында кенже қалған ғылым саласы. Күнделікті өмірде тілді қолдану, сөйлеу, жазумен тығыз байланыста қарастыруы өзге тіл білімі салаларынан ерекшелеп тұрады. Сөз мәдениетінің дербес пән ретінде өз іргетасын қалап, дамуы қазақ тіл білімінің дамуымен тығыз байланысты.

Сөз мәдениеті қазіргі кезеңде ЖОО-да базалық пән ретінде оқытылып келеді. Сөйлеу мәдениеті тіл білімінің бір саласы ретінде функционалды стилистикада, прагматикада және сөйлеу актілерінің теориясында қарастырылады. «Сөз мәдениеті» деген термин көпмағыналы. Л.К.Скворцов: «Культура речи – владение нормами устного и письменного литературного языка (правилами произношения, ударения, грамматики, словоупотребления и др.) а также умение использовать выразительное языковые средства в разных условиях в разных соответствии с целями и содержанием речи» [2, 36] деген. Бұл дегеніміз сөз нормалары сол тілдің құрылымдық жүйесінен шығады. Белгілі ғалым Б.Н. Головин сөз мәдениетін тілдік-құрылымдық жақтан қарай отырып, оны сөздің коммуникативтік сапасы жөніндегі ілім мен жүйелер жиынтығы деп қарайды. Автор коммуниканттар факторына, олардың тілдік білім жүйесіне ерекше көңіл бөледі. Л.К. Грауциня, Е.Н. Ширяеваның редакциясымен жарық көрген «Культура русской речи» деген кітапта ұстанған негізгі концептуалдық, теориялық принцип материалды тереңнен талдауы, хрестоматиялық үлгілердің берілуі, сөз мәдениеті бағдарламасын ұсынуы жағынан ауқымды әрі озық еңбек деуге болады. Аталмыш кітапта тілдік және тілдік емес құрылымдар өзара байланысты қаралып, сөздің сапасына оң әсер ететін негізгі факторлар ретінде көрсетіледі.

Сөз мәдениетін қазақ тіл білімі саласында А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М.Балақаев, Р.Сыздық, Н.Уәли, Д.Әлкебаева, Б.Қапасов т.б. сынды ғалымдар өз еңбектерінде зерттеу нысанына айналдырды. Қазақ тілінде сөз мәдениетінің ғылыми пән ретінде қалыптасуына, оған тән ұғым-түсініктердің пайда болуына тілдегі түрлі

экстралингвистикалық факторлардың, заманауи өзгерістердің ықпалы зор. Қауымдастық мүшелерінің қоғамдық-әлеуметтік тіршілігімен байланысты тілдің де қадір-қасиеті артып, сөз құдіретіне бас ию нәтижесінде халықтың өмірден түйген түйінді ойлары тілде көрініс тапты: тіл туралы қанатты сөздер, мақал-мәтел, фразеологиялық сөз орамдары, жұмбақтар т.б.

Адамдардың қоғамдағы орны, мәртебесі, лауазымы және мамандығы олардың сөйлеу әрекетінің сөз әдебіне сай келуі немесе кейбір ауытқушылықтардың болуына әсер етеді. Адамдардың білім дәрежесі оларды әдеби тіл және ауызекі сөйлеу тілін қолданушылар деп бөлуге мүмкіндік береді. Сөйлеу әдебі сөйлеушілердің алыс-жақындығын, ресми-бейресми, таныс-бейтаныс сипаттарын анық көрсететін көрсеткіш болып табылады. Ал «сөйлеу әдебі дегеніміз – коммуниканттардың қатынас орнату, қолдау және доғару қызметтеріне тән, әлеуметтік белгілермен анықталған ұлттық-мәдени ерекшеліктердің жиынтығы» [1, 10].

Әрбір адам сөйлеген кезде көптеген рөлдер мен сөйлеу жағдайларына, қарым-қатынас пен адресанттарының ығына қарай жығылып, соған сәйкес сөйлеу мәнерін таңдайды және өзгертіп отырады. Бір жағдаят пен сөйлеу қалыптан екінші сөйлеу қалпына жылдам өзгертеміз. Бұл жайлы қарым-қатынас пен сөйлеу этикеті жайлы жазған Ресей тіл білімінің ғалымы Н.И.Формановская былай дейді: «Чем культурнее человек, тем выше его культура общения и тем совершеннее его способность переключаться.. Оно зависит от присущих человеку постоянных социальных признаков, его собственных привычек, его излюбленных речевых приемов» [19, 22]. Адамдардың өзара қарым-қатынасы алдымен тіл арқылы жүзеге асады. Тіл пікір алысу құралы ретінде адамның тек ойын ғана емес, сезімін де білдіреді. Сөйлеудегі ізет, құрмет, сыпайыгершілік кісінің сезіміне әсер етеді. Өмірде жиі қолданылатын амандасу, қоштасу, ризалық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, көңіл айту, сөйлеу этикеті деген ұғымға саяды. Адамдардың дидактасына, ең алдымен, дәнекер болатын да – осылар. Сөйлеу этикеті дегеніміз – сөйлеушілердің сөз қатынасын орнатуға және бұлардың әлеуметтік жағдайына сәйкес сыпайы қатынас құруға арналған белгілі бір коммуникативтік стереотиптердің жиынтығы. Тамыр-таныстарымен кездескенде – амандасу, кетерде – қоштасу қаншалықты дәстүрлі әдетке айналса, біреудің қуанышына, қайғы-қасіретіне ортақтасу соншалықты табиғи да.

Көпшіліктің алдында шешен сөйлеу – адамның терең білімінен, мол тәжірибесінен, қабілеті мен қарымынан туындайтын өнер. Тарихта «от ауызды, орақ тілді» шешендер деп санаулы ғана адамдардың аты аталатынын сондықтан. Шешендік дегеніміз – жеке тұлғалық бастама мен бағыт және ондағы талант пен талап, жасампаздық, сөзді көркем жеткізе білу, сөз арқылы көпшілікке әсер ете алу. Шешендік әлеуметтік-тұрмыстық, саяси-әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдардың барлық саласында қызметі кеңіп, ықпалы артуда. Шешендіктің әсері негізінде қоғамда сөйлеу мәдениетінің деңгейі көтеріліп, табиғаты тазарады.

Ұлт ұстазы атап кеткен шешен сөздердің барлық түрі қазіргі қоғамда бар. Саясат шешен сөздеп отырғанымыз қазіргі әлекметтік-саяси мазмұнды шешендік сөз. Бұл сөздер мемлекет басшыларының, мемлекет қайраткерлерінің, ел қалаулыларының сөздеріне қатысты болып келеді. Ғалымның билік шешен сөз деп атағаны, қазіргі таңда ғылымда сотта айтылатын шешендік сөз деп аталады. Бұл сөздер сот жүйесіндегі қызметкерлердің қолданыстағы сөздері. Үшінші шешендік сөздің түрі той-думан, түрлі мерейтойларда айтылатын қошамет шешен сөз, қазіргі тілде әлеуметтік-тұрмыстық шешен сөз. Әлеуметтік-тұрмыстық шешен сөзге мемлекет, қоғам, өнер, әдебиет, ғылым қайраткерлерінің мерейтойларына арналған құттықтаулар, мадақтау сөздермен қатар ел азаматтарынан айырылған күндегі аза сөздер де жатады. Ғалымдардың жоғары оқу орындарындағы аудиторияларда оқитын дәрістері, ғылыми баяндамалары, шолулары, хабарламалары білімір шешен сөзді анықтайды, ғылыми тілмен айтсақ, академиялық шешен сөз деп аталады. Ал молда, имам секілді дін өкілдерінің сөз діни шешендікке жатады.

Әр сөйлеу ортасының өзіне сәйкес сөйлеу ерекшелігі болады. Сөйлеу ерекшелігі дегеніміз сөйлеу тақырыбы, сөйлеу мәнері, сөйлеу уақыты, сөйлеу тілі сияқты маңызды мәселелерді қамтиды. Көп адам жиылған жиындарда ұйымдастырылып отырған жиын

тақырыбына сәйкес сөз дайындалады. Жиынға көп адам жиылып, сөйлейтін адамдар саны да ккп болғандықтан регламент ретінде сөйлейтін уақытқа шектеу қойылады. Ұжымдық, туыстық отырыстар секілді шағын жиындарда да жиын тақырыбына сай сөз дайындалады, бұл жерде де уақыт мөлшері болады. Мысалы, той болса, құттықтау сөздің мөлшерін көбейтпей жиналған көпшілікті жалықтырып алмас үшін мөлшерімен сөйлеген дұрыс.

Көптің алдына сөз сөйлеуге шыққан адам алдымен тыңдаушысын сыйлауы тиіс. Сөзінді көп тыңдайтын болған соң, оның тыңдаушының «құлағының құрышын қандырадай» болғаны жөн. А.Байтұрсынұлы бұл жайында: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білуі тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс» [36, 95] дейді. Сондықтан көп алдында сөйлеу де өнер деп айта аламыз. Ал кез келген өнерді үйрену үшін алдымен ынта, сосын оқу, ізденіп, еңбек ету керек. Сонда ғана өнерді бағындыруға болады.

Тіл – көркем образдар жасаудың құралы ретінде пайдаланылады. Сонымен, әртүрлі функционалдық стильдік қызметтегі тілдік бірліктер, стильдік реңктегі сөздер шаршысөздердегі шешендіктің стильдік бедерін көрсетеді. Шешендік сөзді дайындау барысында, сөйлеу кезінде пайда болатын үлкен қайшылық – кітаби тіл нормасы мен сөйлеу тілі нормаларының қатарласа жұмсалуды, өйткені шешендік сөз жазба (кітаби) тіл негізінде «әзірленеді», ал сөйлегенде, яғни ауызша сөзге айналғанда сөйлеу тілінің әсерінде болады. Ауызша сөзде «шаршытоп алдындағы сөздің баяндау мәнерінде шешен қатаңдығы басым кітабилыққа бой ұрмауға, еркіндігі басым сөйлеу тілінің жетегінде кетпеуге тырысады. Шешен кітабилыққа бой ұрса, сөзі қасаң, таптаурын тартып, аудиторияға әсер-ықпалы төмен болады, ал сөйлеу тілінің элементі басым болса, тұрмыстық деңгейдегі сөзге айналады, ондай сөздің қоғамдық-әлеуметтік мәні жоғары болмайды». Шешеннің сөзі оқушыға емес, тыңдаушыға арналады, сондықтан шаршысөзде кітаби элементтер мен сөйлеу тілі элементтерінің арасалмағын үйлестіріп отыру аса қажет.

Қорыта айтсақ, шаршысөз тақырыбы мазмұнды, мәнді, өзекті болуға тиіс; сөздің мазмұнын қамтамасыз ететін қажетті материалдар орынды қолданылуы тиіс; аудиториямен байланыс ойдағыдай болуға тиіс. Аудиториямен үйлесімді байланыс орнатуға сөйлеуші ерекше көңіл бөліп отырса, тыңдаушылармен байланыс күшті болып, сөздің тиімділігі де, әсерлілігі де арта түседі. Тәжірибелі шешеннің назары үнемі тыңдаушыда болады да, олардың қабылдау реакциясын бақылап отырады. Сөйлеуші аудиторияның жетегінде кетпей, тыңдаушыларды өзіне тарта білуі тиіс. Сонымен шаршытоп алдына шығып сөйлеуді әрбір шешен өнер деп бағалап, өзінің кәсіби қызметі деп түсінеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейсенова А.Д. Лингвистикалық мәдениеттану: Этикет формаларына салыстырмалы талдау. Кандидаттық диссертация авторефераты, 1998
2. Мечковская Социальная лингвистика. М: Флинта: Наука, 1999
3. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің. - Алматы: Қазақстан Баспасы, 1965.- 185 б.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы): монография / Р. Сыздық. - Астана : Елорда, 2001. - 228 б.
5. Сыздық Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы, 1983. – 75 б.
6. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. - Алматы: Print-S, 2005.- 112
7. Уәлиев Н. Қазақ тілі – қандай тіл? //Тілтаным. Алматы, 2004. N3
8. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. автореф. Алматы, 2007. 312 б
9. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым баспасы, 1987.- 271 б.
10. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник// Под.ред. Т.А.Ладыженской, А.К.Михальской, сост. А.А.Князьков. – М: Флинта: Наука, 1998

SITUATIONS AS A TYPE OF ACTIVITY IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Жабарова Д.Е.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы.

Ғылыми жетекші – Э.Ғ.К. Құдабаева П.А.

Abstract: This article refers to the importance of a situational approach to learning English in junior and senior grades. The main attention is paid to the methods of creating the situational principle and applied methods. Appreciation to this method not only different motivations of students are realized, special attention is paid to each child's self-confidence and ability to achieve goals when creating situations.

Key words: skills, situations, activity, foreign language, communication.

Situations can be a valuable type of speech activity in foreign language lessons because they provide students with a way to practice using the language in realistic and practical scenarios. By creating and simulating situations that students are likely to encounter in real life, teachers can help students develop their communication skills and confidence in using the language. The situation in speech activity is the context in which people communicate. It includes many factors such as location, time, social status, goals and intentions of participants, their relationship to each other, conversation theme, etc. All of this information influences how participants interact, what language and style they use, how they interpret each other's messages and how they solve their communication problems.

Situations can also be an effective way to integrate the four language skills (reading, writing, listening, and speaking) in a meaningful way [1]. For example, a situation can involve reading a menu, ordering food in a restaurant, listening to the waiter's response, and then responding back in the target language. This can help students practice multiple skills simultaneously and in a way that mimics real-world communication.

In addition, situational activities can help students develop cultural competence by exposing them to the customs, traditions, and norms of the target culture. By incorporating cultural elements into the situations, teachers can help students understand and appreciate the cultural context in which the language is used. Overall, situations can be an effective and engaging way to help students develop their language skills in a meaningful and practical way.

Situations can be used as a type of speech activity in foreign language lessons to develop reading, speaking, and writing skills [2]. Here are some examples of how situational activities can be incorporated into each language skill:

1. Reading:

–Reading and analyzing authentic materials, such as menus, schedules, or news articles, that relate to situational contexts;

–Identifying key vocabulary and expressions used in situational contexts;

–Completing reading comprehension exercises based on situational scenarios.

2. Speaking:

–Role-playing situational scenarios, such as ordering food in a restaurant or asking for directions;

–Conducting situational interviews with classmates or native speakers to practice using situational language in a real-life context;

–Creating and presenting situational dialogues or skits.

3. Writing:

–Writing situational emails, letters, or texts to practice using language in a written format;

–Completing situational writing exercises, such as writing a restaurant review or a travel itinerary;

–Creating situational stories or narratives to practice using language in a creative context.

By incorporating situational activities into foreign language lessons, students can practice using language in a meaningful and authentic way that reflects real-life communication. This can lead to increased confidence and proficiency in using language in a variety of contexts.

For instance, teacher can provide a list of common interview questions and ask the students to practice answering them in pairs or small groups. The students can take turns being the interviewer and the interviewee, and the teacher can provide feedback on their language use. The teacher can also provide additional resources, such as articles or videos on how to prepare for a job interview, and have the students discuss them in class to develop their understanding of the topic and build their vocabulary [3]. This type of situational activity allows students to practice using language in a practical and relevant way while also developing their confidence in communicating in English. It can be an effective way to enhance their language skills and prepare them for real-life situations.

Types of situational activities

There are different types of situational activities that can be used in foreign language lessons, depending on the specific language skills and learning objectives that are being targeted. Some common types of situational activities include:

Role-plays: Role-plays involve students taking on different roles in a scenario and using the target language to communicate with each other. For example, students might role-play a job interview, a doctor's visit, or a conversation with a salesperson.

Picture 1

Problem-solving tasks: Problem-solving tasks involve students working together to solve a problem or complete a task using the target language. For example, students might have to plan a party, organize a trip, or solve a mystery.

Information-gap activities: Information-gap activities involve students working together to share information that they each have. For example, one student might have a map and the other student might have directions, and they need to work together to find their way to a specific location.

Picture 2

Simulation games: Simulation games involve students playing a game that simulates a real-life situation using the target language. For example, students might play a restaurant simulation game where they take turns being the waiter and the customer, using the target language to order food, ask for the bill, and so on.

Project-based learning: Project-based learning involves students working on a longer-term project that involves using the target language to complete a task or solve a problem. For example, students might work on a project to create a tourism brochure for a city using the target language.

Overall, the type of situational activity used in foreign language lessons will depend on the specific learning objectives and the language skills that are being targeted.

Picture 3

Scientific consensus

Scholars from various fields have explored the concept of speech activity and described it in their research. For example, in linguistics, there is the concept of "situational linguistics" which explores the interaction between language and the situation in which it is used. Scholars in this field examine how different situations affect the language forms that are used and what principles and strategies underlie the choice of language.

For instance, in the study, Duckworth looks at how the situation affects how people respond to the challenges and how it affects their development and achievement in life[4]. She explored different aspects of situations, such as motivation, expectations and context, and how they influence behavior and success.

One of the key findings of the study is that the situation has a significant impact on how people behave and develop their personalities. For example, she found that children who grew up in unfavourable circumstances tend to have a lower motivation and mood for achievement than children who grew up in favourable conditions.

She also studied how the situation affects the development of self-control and persistence. She found that people who are used to solving difficult problems and overcoming difficulties tend to have stronger self-control and perseverance. A study by Angela Duckworth shows that the situation has a significant influence on behavior and personality development, and that understanding this influence can help people better understand themselves and others. The situation in speech activity has also been studied in the field of sociolinguistics. Scholars here study how social factors such as social status, age, gender, ethnicity, etc., influence language choices and use of language in different situations.

In conclusion, situational activities are a valuable type of speech activity that can be used to enhance foreign language learning. By providing a practical context for language use, situational activities can help students develop the language skills and cultural awareness they need to communicate effectively in real-life situations. Different types of situational activities, such as role-plays, problem-solving tasks, and simulation games, can be used to target specific language skills and learning objectives. The most important things to consider when using situational activities in

foreign language lessons are authenticity, relevance, engagement, feedback, and variation. By paying attention to these factors, teachers can create effective and enjoyable language learning experiences for their students[5]. Through situational activities, learners can develop their communicative competence in a foreign language. This involves not only mastering the grammar and vocabulary of the language, but also the ability to use language appropriately in different social and cultural contexts. By participating in situational activities, learners can become more confident and proficient in using a foreign language for communication.

Furthermore, situational activities can help students to develop cultural awareness and sensitivity. Different cultures have different customs and social norms, and situational activities can provide an opportunity for students to learn about these differences and how they might impact communication in a given situation.

References

1. Колкова М.К. Традиции и инновации в методике обучения иностранным языкам / Под ред. М. К. Колковой. – СПб.: КАРО, 2007. – 288 с.
2. Нелюбин Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка: Учебное пособие. – 4-е издание, пер. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 128 с
3. Крючкова Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л.С. Крючкова, Н.В. Мощинская // Русский язык как иностранный: Учеб. пособие. – 3-е изд. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 480 с
4. Angela D. Duckworth "The Power of Context: The Development of Personality" research in 2000.
5. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Продвинутый курс: учеб. пособие / Е. Н. Соловова. - 2-е изд. - М.: АСТ: Астрель, 2010. - 271 с.

UDC 372.881.111.1

MODEL OF DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE AND METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS BY MEANS OF MODULAR TRAINING

Zhanatbekova A.Zh.

University named after Zh.A. Tashenev, Shymkent
Scientific supervisor-senior lecturer **Nazarova G. Zh.**

As you know, improving the quality and effectiveness of training for targeted training of future teachers in general, and in the field of foreign languages, in particular, cannot be imagined without preliminary development of a model aimed, in accordance with the intent of this study, at the formation of communicative and methodological competence of a specialist. In this regard, it is necessary to identify the most key points on which we relied when building a model for the formation of communicative and methodological competence.

First of all, the model, exploring the system in the unity and interaction of its elements, is a reflection of the essential features of the studied object, its properties, structure, dynamics, features of the functioning of real objects, because «it contains potential knowledge that a person, exploring it, can acquire, make visual and use for their own purposes». The model also predicts the results of further development of the object, being a «prototype of the future state» [87; 69]. The pedagogical meaning of the model is «to identify actual and promising tasks of the educational process, scientific substantiation of the conditions for possible convergence between probable and desired changes in the development of foreign language competence of future teachers» [48; 57].

We adhere to the point of view of B.A. Stoff, according to which a model is «a means of displaying, reproducing one or another part of reality for the purpose of its deeper cognition» [2:

115]. The model is a means of research and improvement of an object and phenomenon.

The theoretical and methodological basis for the development of a model for the formation of communicative and methodological competence of future teachers of foreign languages was the research of O.L. Zakharova, V.P. Sergeeva, A.B. Sorokin, E.E. Sysoeva B.C. Ilyin, V.A. Kan-Kalik, N.V. Kuzmina, R.K. Minyar-Beloruhev, V.A. Slastenin, G.V. Sorokov, G.V., Rogovoy, A.I. Shcherbakova, etc., devoted to the disclosure of general patterns of professional training and problems of teacher personality formation.

The main components of the model, as it seems to us, are the goal, objectives, principles, content, forms, methods, means and result. According to the principle of system analysis, which states that the construction of a model begins with the identification and formulation of its purpose, the goal was formulated by us as the formation of communicative and methodological competence (CMC) of students – future teachers of English. In accordance with this goal, the following tasks were identified: the development of structural components of students' communicative and methodological competence (language, speech, linguistic, socio-cultural, discursive, professional), diagnostics of the level of development of students' foreign language competence and its correction.

The basis for the development of a model for the formation of communicative and methodological competence were system-integrative, personal-activity and competence-based approaches.

Thus, a systematic approach was used to study the process of developing the foreign language competence of future English teachers. «The system approach is based on the study of an object as a system and consists in the study of internal and external properties and relationships that determine the integrity of the object, as well as the study of hierarchical relationships when an integral object is considered as part of a higher-order system. The system is understood as the organization of «elements combined into a single whole to solve a specific task,» and the properties of the system are not reduced to «the properties of the elements forming it» [263; 251]. It is an obvious fact that the dismemberment of the pedagogical system into its constituent components and their analysis is possible by the power of abstraction. With the help of a systematic approach, or rather its tool - system analysis - it is possible to move from a real object to a model. «System analysis is a set of methodological tools used to study systems and their representation in the form of models» [2; 57].» Within the framework of the system approach, the decomposition of the object into a system of individual constituent elements is carried out first, then, after identifying the connections between them, structuring is carried out, i.e., «system synthesis of the object» [3; 250].

The integrative approach is based on the representation of professional and methodological competence as an integral system and allows identifying the integrative properties and qualitative characteristics of the object, its main and secondary components (L. Berestova, A.L. Busygina, A.A. Verbitsky, N.N. Lobanova, A.K. Markova, N.V. Ostapchuk, G.N. Serikov, V.A. Sitarov, G.S. Sukhobskaya, etc.). A systematic approach allows us to consider the PC as an integrative and structural integrity of the components of the subject of professional activity, which are interconnected and cover all areas of the teacher's personality. It also provides an opportunity to study a person from the perspective of her professional development prospects.

The development of a model based on the competence approach as a set of general principles for determining the goals of education, selecting the content of education, organizing the educational process and evaluating educational results involves the implementation of the following principles:

- the development of students' ability to independently solve problems in various fields and activities based on the use of social experience;
- the content of education is a didactically adapted social experience of solving cognitive, moral, ideological and other problems;
- creating conditions for the formation of students' experience of independent solution of cognitive, communicative, moral, organizational and other problems;
- evaluation of educational results is based on the analysis of the levels of education achieved by students at a certain stage of training» [99; 5-6].

The implementation of the principles of a communication-oriented and professionally oriented approach requires that teaching a foreign language and the theory and methodology of teaching foreign languages should be of an activity-based nature. Teaching the practice of oral and written speech should be similar to the process of communication, when the interlocutors are trying to solve real and imaginary tasks of joint activity with the help of a foreign language. For this purpose, the «practice of real communication» is provided in the educational environment and the speech orientation involves the use of communicative and professionally valuable material in foreign language classes.

As you know, improving the quality and effectiveness of training for targeted training of future teachers in general, and in the field of foreign languages, in particular, cannot be imagined without preliminary development of a model aimed, in accordance with the intent of this study, at the formation of students' communicative and methodological competence. In the model, separate essential aspects of the projected activity of students of a language university were identified, on the basis of which the real results of students' educational activities related to the level of development of their KMC were evaluated. As a result of the model, there is a positive dynamics of growth in the level of formation of communicative and methodological competence of students - future teachers of English. In the model, all components are interconnected, represent a single whole.

Based on all of the above, it can be concluded that the model we have developed is designed to ensure the formation of communicative and methodological competence of future teachers during academic and extracurricular activities, during independent work and during pedagogical practice in experimental learning.

Literature

1. Isaeva T.I. To the nature of Pedagogical Culture: Competence - Based approach to its Structure // Higher school teacher in the XXI century. tr. International scientific and Practical Internet conference. - Rostov-on-Don, 2003.
2. Iskandarova O.Yu. Theory and practice of formation of foreign-language professional communicative competence of a specialist: Abstract. dis. ... doctor of pedagogical sciences / Orenburg, 1999. -38 p.
3. Iskandarova, O.Y. Problem-communicative approach as a factor of activation of cognitive activity of students: dis. ...Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.08 / Ufa, 1997. - 275 p.

ӘОЖ:37.58:004

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

2 курс білім алушылары - **Жанқозы М.Р., Әмір Ш.Е.**
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы **Тамабай Ә.М.**

XXI ғасыр — озық технологиялар ғасыры. Сондықтан білім беру жүйесінде жаңа технологияларды тиімді пайдалану заман талабы. Әсіресе, шет тілін үйренуде мұның пайдасы өте зор. Себебі, тіл үйрену арқылы адам бүкіл бір ұлттың мәдениеті мен әлеуметін қатар үйренеді. Адам көру, есту арқылы тіл қолданушылардың мәдениетін тезірек сезінеді. Яғни, өзінің де сол тілді меңгергендердің қатарына қосылуы жеңілдей түседі [1].

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын ғана емес, оның жеке бас тұлғасын, білім алу арқылы азамат ретінде дамуын қойып отыр. Дәстүрлі оқыту оқушыларға дайын, жаңаша оқыту технологиясы процесін ұйымдастыру, басқару және бақылау болып табылады. Жаңаша оқыту технологиясы — белгіленген мақсатқа нәтижелі қол жеткізуді қамтамасыз етуде оқытудың формасы, әдістері мен

құралдарын ашып көрсетіп, оқу бағдарламасында белгіленген оқытудың мазмұнын жүзеге асыру тәсілі. Оқытуды жаңаша ұйымдастыру да мына міндеттерді қамтуы тиіс:

- Оқушыларды оқу үрдісін басқаруға қатыстыру;
- Ұжымдық іс-әрекетті ортақ қарым-қатынас құралы ету;
- Деңгейіне қарап саралап, ерекшелігіне қарап дараландырып оқыту.

Міне, осы міндеттерді қамтитын «дамыта оқыту» жүйесі даму заңдылықтарын ескере отырып, теориялық ойлауға бағытталған іс-әрекет арқылы баланың жақын даму аймағында оқытады. Нақ осы мәселелерді жүзеге асыруға бағытталған оқыту технологияларының көпшілігі ұжымдық ой қызметі негізінде баланы өз іс-әрекетінің субъектісі етуге ұмтылады, мақсатты оқу іс-әрекеті барысында нақты оқу міндеттерін шеше отырып, даму педагогикалық ықпалдың алдын алатын іс-әрекеттік оқыту тәсілі арқылы балада ақпараттық және жалпы біліммен қатар, амалдар мен құндылықтар жиынтығын, біліктілігін қалыптастырады [2]. Жаңаша оқыту технологиялардың бірі — «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы — технологиялардың ішіндегі шоқтығы биік, ерекшелігі мол, құнды технология.

Бізді, ағылшын тілі пәні мұғалімдерін, «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы несімен өзіне баурап алды:

- кез келген ұстазға сапалы сабақ беруге мүмкіндік беретіндігімен;
- оқыту мен ұйымдастырудың тиімді әдістерінің көптігімен. Бұл бағдарламада жүзге тарта стратегия бар екені белгілі. Сол әдіс-тәсілдерді жақсылап игеріп, ішінен қажеттілерін таңдау арқылы әр сабақтың мақсат-міндеттерін тиімді де оңтайлы жолмен жүзеге асыруға мүмкіндік мол.

• «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының өзге бағдарламалардан ерекшеліктері;

- сын тұрғысынан ойлау сабақтарының алғашқы шарттары.

Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау сабақтарында мына мәселелерге назар аударылады:

1. Сабақты белсенді өткізіп, әр баладан еркін жауап беруіне жағдай жасау.
2. Сенімділікке тәрбиелеу үшін баланың жауабын санмен бағаламау.
3. Қиялындамыту үшін «менің ойымша» деген жауапқа дағдыландыру.
4. Әртүрлі жауапқа бірдей қарау, жақсысын мадақтап, нашарын сынамау.
5. Тіл байлығын дамыту үшін, қалайда жауапты соңына дейін тыңдау.
6. Жауап беруге тілек білдірмеген баланы өзгеріссіз, қинап сұрамау.
7. Баланың дүниетанымының кеңіп, рухани өсуіне жағдай жасау.
8. Жеке тұлғаретінде «мен» деген рөлін көтеру, өз пікірін қалыптастыру.

Негізгі үш сатының маңыздылығы. Бұл жаңаша оқыту технологиясында барлық стратегиялар үш саты бойынша қолданылады.

I-саты — баланың қызығушылығын ояту — ой шақыру, бұл әрбір сабақта қажет. Сатының мүмкіндіктері: қаралып отырған тақырып немесе проблема бойынша оқушының бар білім қорын қорыту, өзектендіру, оқып отырған тақырыпқа тұрақты қызығушылық тудыра отырып, оқушының оқу іс-әрекетін мотивациялау, сабақ үстінде оқушының белсенділігін ояту.

II-саты — мағынаны ажырата білу. Бұл жердегі міндеттер мүлде бөлек. Саты оқушыға жаңа ақпарат алуға, оны ой елегінен өткізуге, өзінде бар білімдерін біріктіруге мүмкіндік береді, мәтінді жан-жақты және әртүрлі талдау жұмысы жүреді.

III-саты — ойтолғаныс-рефлексия. Мұнда, негізінен, алынған ақпаратты қорыту, жалпы ой елегінен өткізу; оқушыға жаңа ақпарат, жаңа білім беру, оқып отырған материалға әрбір оқушының өзіндік қатынасын қалыптастыру т.б. мән беріледі.

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының тағы бір маңыздылығы, жүйенің кейбір ерекшеліктерінде, «тек қана есте сақтауымен емес, өзінің терең ойлануымен игеріп алған білім ғана білім» — деп, әйгілі орыс жазушысы Толстой айтқандай, бұл жүйенің бір ерекшелігі, кез келген ақпараттың жан-жақты ой елегінен өткізіп барып қабылданатындығы.

Екінші бір ерекшелігі, білім көбіне, «өзгенің ақыл-ойымен шындалмаған білім білім емес» деп француз ғалымдары айтқандай, жеке емес, топтық не ұжымдық талқылаулар түрінде игерілетіні.

Дамыта оқыту жүйесі сияқты, «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының тиімділігі негізгі қағидалары мен мақсат-міндеттері дамыта-тәрбиелей отырып, шығармашыл тұлға қалыптастыруға бағытталған.

Бұл — жалпы сыныптар бойынша берілген басты сипаттар. Сабақта оқушылар мәтіннің өзімен бірнеше жұмыс жүргізе алуларына болады. Мысалы: жалпы, СТО ойлау бағдарламасында мұғалім жұмысында көбіне топтық, жеке, жұп бойынша жұмыстар жүргізіледі. Мұғалім әр оқушының білім алуға бағытталған іс-әрекетін бақылауға алады. Оқушы жұмыстары жеке жинақ, папкаларда көрсетіледі. Мұғалім тек бағыттаушы ретінде қызмет жасайды, оқушылар жаңа сабақ, ақпараттарды өз бетінше меңгереді. Сыныптағы оқушылар өзгерісі — оқушылардың жаппай тілдік әрекетке түсуі, әрине, таза ағылшын тілінде сөйлемегенмен, көбіне ағылшынша сұрақтар қойып, оған жауап беруге тырысады. Оқушылардың ойлау деңгейлері әлдеқайда жоғарылайды. Белсенділік танытып қызығушылықпен жұмыс жасап жатқанда, тіпті кейде қоңыраудың соғылғанын байқамай да қалады.

Білім сапасы бұл сыныптарда көтеріліп келеді. Сабаққа нашар деген оқушылардың да көзқарасы өзгерген, оларда талпыныс, күштарлық, ынта-жігерлері қалыптасып келеді. Мұғалім ретінде қол жеткізіп жүрген жетістіктерді осы сыныптар арқылы көрсетіп жүрміз.

Елбасының Қазақстан халқына 2012 жылғы 27 қаңтардағы Жолдауында «Қазақстанда адам капиталының сапалы өсуі — бұл, ең алдымен, білім және денсаулық сақтау. Оқыту үдерісіне заманауи әдістеме мен технологияны енгізу, педагогикалық құрамның сапасын арттыру, біліктілікті растайтын тәуелсіз жүйені құру, жастар үшін білімге қолжетімділік аясын кеңейту қажет. Білім тек білім беріп қана қоймай, сондай-ақ алған білімін әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалануға икемделуі керек» делінген [3].

Ұстаздың қоғам өмірінде алатын орны мен олар атқарып отырған міндеттердің айрықша маңыздылығын Елбасымыз Н.Назарбаев: «Мұғалімдер қоғамның ең білімді, ең отаншыл, ең санампаз бөлігі болып табылады», — деп атап көрсетті. Әр мұғалім күнделікті сабақта өз ісін зерттеп, жаңашыл әдіс-тәсілдермен оқушының білім сапасын арттыруы керек. Соның бірі — ақпараттық технология.

Ақпараттық технология — ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер — технологиялық құралдардың жиынтығы. Оқыту үрдісінде ақпараттық технологияны қолдану білім сапасын жақсартуға көмектеседі. Сонымен бірге кейде қол жетпейтін көрнекіліктерді пайдалануға, білім мен мәліметтерді әр түрлі формада ұйымдастыруға, қажетті модульге тез арада қол жеткізуге көмектесе алады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бап 7-тармағында: «Оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» міндеті қойылған [4]. Қазіргі ғылым мен техниканың шарықтаған шағында шетел тілі сабақтарында көрнекіліктердің қай түрі болсын молынан пайдалану мүмкіндігі бар. Яғни, оқытудың мұндай жүйесінің құралы компьютер болып табылады.

Мектепте компьютермен жұмыс істеу өте пайдалы. Өйткені нашар оқитын оқушының өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, себебі балаға компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді. Заман талабына сай техникалық құралдарды ағылшын тілі сабақтарында қолдану — мұғалім жетістігіне апаратын тиімді жол.

Компьютер арқылы оқыту мынадай міндеттерді қамтиды:

- Оқушылардың компьютерлік сауаттылығына;
- оқыту-тәрбиелеу үрдісіндегі ақпараттық алмасу сипатын анық қындау;
- дайынбағдарламаларды қолдана білу шеберлігін арттыру;
- ойлау қабілетін дамыту;
- ЭЕМ-нің мүмкіндіктерін пәндік материалда меңгеруді қолдана білуге үйрету.

Осығанорай, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерінің ең күрделі түрі — «Мультимедиалық кабинетте компьютер және интерактивті тақта арқылы ағылшын тілінде сабақтар өткізу». Бұл оқушылардың пәнге деген танымдық қызығуын арттырады, тиянақты білім алуына жағдай туғызады. Сабақ үстінде өзбетінше берілген тапсырмаларды орындау барысында оқушының оған қызығуы арта түседі. Сабақ барысында компьютерді қолданудың жақсы жақтары: түрлі-түсті иллюстрациялар, анимациялар естесактау процесі үшін тиімді.

Өз жұмысында компьютерді қолданған мұғалім өзінің өткізетін сабағының сапасын арттырып, оқушылардың танымдылық қызметін ұйымдастыруды белсенді түрде жүргізеді. Бұл жағдайда ағылшын тілі пәні мұғалімінің міндеті оқушыларға әр түрлі жаттығуларды орындауда компьютер көмегі мен мүмкіндігін көрсету өз бетімен компьютерді қолдануды үйрету болып табылады. Сондай-ақ ағылшын тілін меңгерту барысында компьютерлік ойындардың да тигізер пайдасы зор.

Ақпараттық коммуникациялық технологиялардың бірі — Интернет. Интернет оқу үрдісін жеңілдетіп, сабақты қызықты, әрі тиімді ұйымдастыруға, оқу-білім сапасын көтеру үшін көптеген мүмкіндіктер береді:

- Сұраныс бойынша ақпарат алу;
- Интернет тараптарында берілген пән бойынша тапсырмалар мен жаттығулар орындау;
- пән бойынша әр деңгейде тест жұмыстарын ұйымдастыру;
- сабақта қырыбына байланысты ақпарат көздерін табу;
- тақырыптық жобалар дайындау;
- шетел авторларының шығармалары мен танысу;
- электронды сөздіктерді қолдану;
- электронды пошта арқылы шетелдіктермен хат алмасу;
- аудио-бейне материалдар қолдану.

Интернет мүмкіндіктерін жоба жасауға қолданған да қызықты. Мысалы, мұғалім қазіргі кезде мазалап жүрген мәселелерді Интернеттен тауып алып, оқушыларға ұсынып, тапсырма береді. Берілген мәселе бойынша оқушылар ақпарат жинап өз жобасын құрады, ол жобаға енгізген материал бойынша өз ойын, ұсынысын беріп, ақпараттар мен келісіп немесе келіспей талқылай алады. Әр мәселе бойынша материалдар ұсынуға болады. Интернеттегі аудио-видео бағдарламаларды оқушыларға сабақ татындатуға, талқылауға болады (мысалы, президенттік сайлау, әлемде болып жатқан оқиғалар, білім беру жүйесіндегі жаңалықтар т.б.). Бұндай жұмыс түрлері оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырады. Осыны айтқеле, ағылшын тілі сабағында Интернетті қолдану арқылы көптеген жетістіктерге жетуге болады [5].

Сондықтан да ағылшын тілін мектептерде жүйелі оқыту үрдісін қалыптастыру бүгінгі күннің басты талабына айналып отыр. Ағылшын тілін оқытудың тиімді де ыңғайлы жүйесі мен құрылымын қалыптастыру әрбір мұғалімнің шеберлігі мен шығармашылығына байланысты. Мектептердегі ағылшын тілі пәні мұғалімдердің мақсаты — оқушылардың сөйлеу дағдысын дамыту, қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру, ағылшын тілін меңгертіп, сөйлеуіне жағдай тудыру. Бұл орайда ағылшын тілін оқытудың озық технологиясын меңгеру — үлкен істің бастамасы.

Өз тәжірибемізде сабақтағы теориялық білімді сабақтан тыс шаралармен ұштастыра отырып, оның өткізілу түріне, тәрбиелік, білімділік, мазмұнына баса көңіл бөлеміз. Себебі оқушылар бойында белсенділік, мақсат көздеушілік, ұйымшылдық, намысшылдық, жауапкершілікті сезіне білу сияқты саналы көзқарас, жақсы қасиет осындай тәрбиелік іс-шараларда қалыптасатыны белгілі.

Сонымен бірге көбіне қазақтың балалары өз ойын кесіп айтудан жасқанады және жеткізіп айта да алмайды. Сондықтан «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламаның ұтымды жағын көре отырып, былтырғы оқу жылынан оқушылар шығармашылығын дамытумен айналыстық. Сабақ барысында СТО бағдарламасының стратегияларын қолдана отырып әр түрлі міндеттерді шешіп, проблемалық сұрақтарды талқылап, дискуссия ұйымдастырдық. Оқушылардың жазған эссесін оқығанда оқуға деген мотивациясы артып,

ойлау қабілеті белсендендіріліп, креативті, сын тұрғысынан ойлауы дамыды деп айтуға болады. Оқушылардың пікірі бойынша, сабақта алынған білімдері терең бекітіліп қалды.

Қорыта келе, «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасын дер кезінде қолға алынған, уақыт талабына сай көтерілген іс-шара деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. *Ишанғалиева А.М.* Құзыреттілік — білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетелтіліноқыту әдістемесі. — № 2. — 34-б.
  2. *Бабаев С., Қазиева К.* Педагогикалық инновациялар мен педагогикалық озат технологиялар — талапшан мұғалімненшісі // Бастауыш мектеп. — 2011. — № 4. — 25-б.
  3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту — Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. — № 41-42 (27114). — 28 қант.
  4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. — 1999. — 23 шілде. — 2-5-б.
- Полат Е.С.* Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. — 2001. — № 3.

ӘОЖ 371.31

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК МӘДЕНИЕТІН ДАМУҒА ДАЯРЛЫҒЫ

Ибракова М.С.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. **Арзымбетова Ш.Ж.**

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде жалпы мәдени құндылықтардың өзектілігі байқалады. Осыған байланысты жеке тұлғаны заманауи мәдениеттің көбеюі мен дамуына қосуды көздейтін мәдени көзқарас басым болады. Мәдени мұраның едәуір бөлігі ақпарат көздерінде көрінеді, олармен жұмыс істеу үшін адамның ақпараттық мәдениетінің сапалы жаңа деңгейі қажет.

Сонымен қатар, білім беруді ақпараттандыру процесінің ерекшелігі жеке тұлғадан түбегейлі басқа білімді, дағдылар мен қабілеттерді талап етеді, бұл оның өзгерістерге бейімделуін қамтамасыз етеді және қоғамда лайықты орынға кепілдік береді. Осыған байланысты білім беру процесінде жаңа, ақпараттық қоғамға көшуге байланысты міндеттер қойылады.

Білім беруді ақпараттандыру процесі бастауыш мектептен бастап ЖОО-ға дейінгі және одан кейінгі барлық білім беру сатыларын қозғайды, олардың әрқайсысында білім алушылардың дайындығы мен даму деңгейіне сәйкес келетін мақсаттар мен міндеттер қойылады. Қазіргі уақытта осы процестің іргелі негіздері бастапқы буынға салынатын бағдарламалар жиі жасалауда.

Қазіргі жағдайда бастауыш мектептің өзі де өзгереді. Әр түрлі типтегі және вариативті бағдарламалардағы білім беру мекемелерінің пайда болуы негізгі міндеттердің бірін анықтайды-бастауыш сынып оқушысын әртүрлі ақпарат көздерін қолдана отырып, қажетті білімді өз бетінше алуға үйрету. Бұл, ең алдымен, оның ақпараттық мәдениетін дамытуды білдіреді, өйткені бұл бастауыш мектепте оқытудың келесі кезеңдерінде дамудың негізі қаланады.

Компьютер жетекші ақпараттық құрал ретінде адам өмірінің әлеуметтік және білім беру салаларына мықтап енгені және оның ақыл-ойы мен мәдениетін дамыту құралдарының бірі болып табылатыны жалпыға ортақ. Жақында оның көптеген отбасыларда пайда болғаны,

сондықтан бастауыш сынып оқушыларына тікелей қол жетімді болғаны да маңызды. Компьютер қазіргі заманғы балалардың үлкен қызығушылығын тудырады, өйткені бұл олардың танымдық және ойын қажеттіліктерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді ал бастауыш мектеп олардың сұраныстары мен осы саладағы қажеттіліктерін қанағаттандыруға әлі дайын емес, тіпті егер ол компьютерлік сыныпқа ие болса да [1].

«Ақпараттық мәдениет» ұғымының мәнін анықтауға әртүрлі көзқарастар бар. Біздің зерттеуімізде ақпараттық мәдениет дегеніміз-біліммен, деректермен, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениеті, яғни білімді ұсынудың негізгі әдістерімен сипатталатын қабілеттер жиынтығы, сонымен қатар оларды мазмұнды есептер шығару және шешу үшін практикада қолдану мүмкіндігі. Біз ақпараттық мәдениет ұғымын ақпаратпен жұмыс істеу кезінде әртүрлі ақпараттық құралдарды ескере отырып, кең мағынада қарастырамыз.

«Тұлға мәдениеті», «тұлғаның ақпараттық мәдениеті», «бастауыш сынып оқушысының ақпараттық мәдениеті» категорияларын салыстырмалы талдау әрқайсысының орнын табуға мүмкіндік береді. олардың ішінде әлем туралы ең жалпы философиялық идея [2].

Бұл зерттеуде дайындық субъектінің іс-әрекеттерінің сипаты мен күрделілік деңгейіне сәйкестік критерийі бойынша олардың белсенді қабілеттерінің жай-күйінің сипаттамасы ретінде қарастырылады; іс-әрекет субъектісінде істің мәнін, қажетті білім мен дағдыларды, сондай-ақ оның мотивациялық саласының жай-күйін қажетті түсінудің болуы.

Дайындық келесі аспектілерде болады:

- субъектінің мотивациялық саласының жағдайы ретінде;
- алынған кәсіптік білімнің салдары және алдыңғы практикалық тәжірибенің нәтижесі ретінде;
- қызмет субъектісінде проблеманы қажетті түсінудің болуы ретінде;
- қызметті жүзеге асырудың тұрақты рефлексиясы және оны жетілдіру ретінде [3].

Қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаһандық ақпараттандыру процесіне негізделген қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-техникалық революция ақпараттандыру мен білім беру саласын қажет етеді.

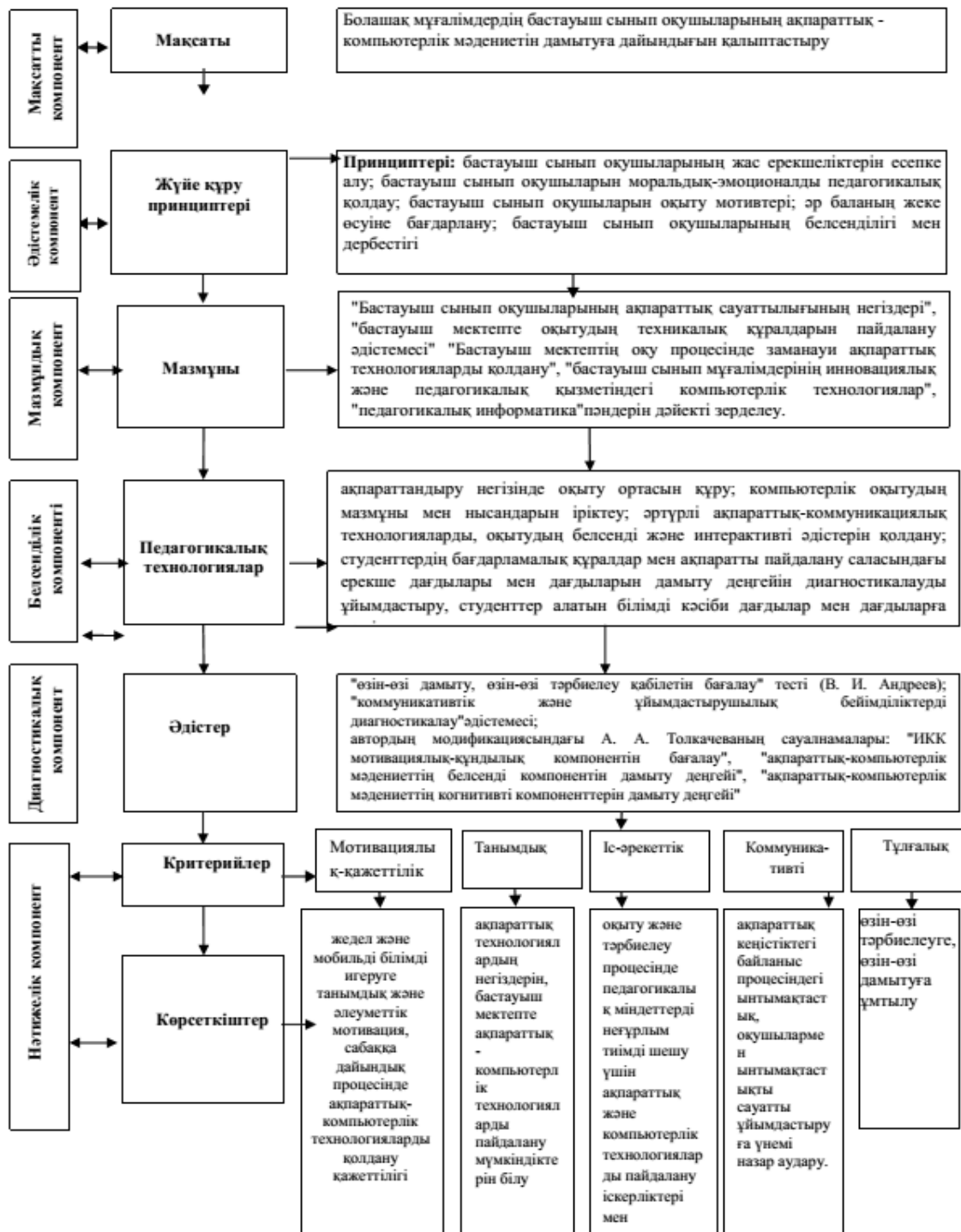
Осыған байланысты білім беру мазмұны мен жеке тұлғаның ақпараттық-компьютерлік мәдениетінің деңгейі туралы жаңа мәселе туындайды. Мұндай мәдениеттің дамуы білім беру жүйесінде жаңа ақпараттық технологиялар саласында құзыретті мамандар болған жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру әрқашан білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болды және қазір бұл мәселе жаңа реңктерге ие болуда.

Болашақ педагогтар қоғамды ақпараттандыру жағдайында білім беру қызметтері нарығында сәтті бәсекеге түсуі үшін оларда болашақта бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-компьютерлік мәдениетін дамытуға ықпал ететін ақпараттық-компьютерлік құзыреттілік компоненттерін қалыптастыру қажет.

Педагогикалық жүйелерді модельдеу мен болжаудың теориялық және қолданбалы ғылыми тәжірибесіне сүйене отырып, біз Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-компьютерлік құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық моделін жасадық.

Болашақ мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық - компьютерлік мәдениетін дамытуға дайындығын қалыптастырудың құрылымдық моделі

Бұл модельді біз бастауыш білім беру саласындағы мамандарды кәсіби даярлаудың кіші жүйесі ретінде қарастырамыз және оған мыналар кіреді: мақсаты, мазмұны, детерминанттар жүйесі, кезеңдері, тетіктері және ақпараттық-компьютерлік құзыреттілік негіздерін қалыптастырудың болжамды нәтижесі.

Бастауыш білім беру мұғалімдерін кәсіби даярлаудың негізгі мақсатын қоғамды ақпараттандыру жағдайында педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындықты

калыптастыру ретінде түсіне отырып, қалыптастырушы эксперимент кезінде біз оның барлық элементтері оның ұйымына бағынатын осындай білім беру процесін ұйымдастырдық.

Олардың ішінде біз ерекше атап өтетініміз: оқу ортасын құру, оқытудың мазмұны мен формаларын таңдау, әртүрлі оқыту технологияларын, оқытудың белсенді әдістерін қолдану. Сонымен қатар, студенттердің кәсіби маңызды қасиеттерін дамыту деңгейін арнайы ұйымдастырылған диагностикалаудың ерекше рөлін атап өткен жөн. Оқу білімін кәсіби білімге айналдыру педагогикалық практика процесінде жүзеге асырылады, сонымен қатар студенттердің кәсіби құзыреттілік деңгейінің бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-компьютерлік мәдениетін дамытуға әсері тексеріледі.

Қорытындылай келе, қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Мектеп – үйрететін орта, оның жүрегі – мұғалім. Ізденімпаз мұғалімнің шығармашылығындағы ерекше тұс – оның сабақты түрлендіріп, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Ұстаз атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арындай таза ұстау – әр мұғалімнің борышы. Ол өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам. Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін – өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Жаңа формация мұғалімі табысы, біліктері арқылы қалыптасады, дамиды. Нарық жағдайындағы мұғалімге қойылатын талаптар: бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапасының жоғары болуы, кәсіби шеберлігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі. Нәтижеге бағытталған білім моделі мен басқарудың жаңа парадигмасы аясында жекелеген ұғымдар мен нормаларды және тиімді педагогикалық технологияларды меңгеру үшін педагогтардың кәсіби мәдениетін дамытуға бағытталған оқу қажеттіліктері туындылап отыр.

Әдебиеттер

1. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық - коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

2. Роберт И.В., Панюкова С.В., Кузнецов А.А., Кравцова А.Ю. Информационные и коммуникационные технологии в образова-нии: Учебно-методическое пособие для педагогических вузов. / Под редакцией И.В. Роберт. - М.: ИИО РАО, 2006. - 374 с.

3. Таутаева Г.Б. Бастауыш мектепте Интернет-ресурстарды пайдаланудың әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дис.: 13.00.02. – Алматы, 2010. – 18 б.

4. Уайдуллақызы Э. Бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2014. – 160 б.

ӘОЖ 37.016:511-028.31

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ОҚУШЫЛАРДАҒЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ, ФИЗИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Илясова Ұ.Ә.

Бастауышты оқыту әдістемесі мен педагогикасы
білім беру бағдарламасының магистранты
Ж.А. Тәшенев университеті

Аннотация. В этой статье мы рассмотрим эффективные методы формирования биологических и физических понятий в начальной школе. В начальном классе мы формируем у учащегося общий взгляд, мировоззренческое мышление, поощряем практическую работу, формируем биологические и физические понятия с помощью избранных методов. Цель

статья: Показать множество эффективных методов формирования биологических и физических понятий учеников в начальных классах.

Ключевые слова: метод, подход, технология, инновации, методы обучения.

Annotation. In this article, we will consider effective methods for the formation of biological and physical concepts in elementary school. In the elementary grade, we form a student's general outlook, worldview thinking, encourage practical work, form biological and physical concepts using selected methods. The purpose of the article: To show a variety of effective methods for the formation of biological and physical concepts of students in primary school.

Key words: method, approach, technology, innovation, teaching methods.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру-бүгінгі күннің басты талабы.

Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек. [1]

«Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы. Ал оның негізі бастауыш сыныптарда қаланбақ. Сондықтан да бастауыш сыныпта әр сабаққа әр түрлі тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру ең басты мәселе. [2]

Бастауыш сынып пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді. [3]

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік.

Оқушылардың биологиялық, физикалық ұғымдарды қалыптастыруға бағытталған әдіс-тәсілдер: проблемалық (мәселелік) оқыту, түсіндірмелі - иллюстрациялық әдіс, болжамдар әдісі, "клок бадис" немесе төрт оқушыға кездесу белгіле әдісі, "тимбилдинг" әдісі, сәйім-бат-дэфэрэнт (Бірдей бірақ басқа) әдісі, "Бумеранг" тәсілі, "дұрыс және қате тұжырымдар", немесе "сіз сенесіз бе?" тәсілі, ұғымдарға анықтама беремін, "графикалық көз" әдісі, сын тұрғысынан ойлау, эссе жазу, "филфорд" әдісі, "тікели радиоэфир" стратегиясы, салыстыру тәсілі, "жіңішке және жуан сұрақтар" кестесі, сипаттау, жоба әдісі, бақылау, зерттеушілік

әдіс, "зияткерлік гол" ойыны, "кластер" тәсілі, "инсерт" тәсілі, "синквейн" тәсілі, эксперимент әдісі.[4]

Жоғарыда берілген әдіс-тәсілдердің бірнешеуіне тоқталайық:

1. *Проблемалық (маселелік) оқыту* - мұғалім кішкентай мектеп оқушылары алдына мәселе қояды және оны шешу жолдарын көрсетеді, туындайтын қарама-қайшылықтарды ашады. Бұл әдістің ерекшелігі сол ғылыми таным алгоритмін көрсету жүзеге асады. Оқушылар мұнда мәселені шешу логикасын бақылайды, ғылыми ойлау әдісі және тәсілімен, танымдық әрекеттерді ашу мәдениетінің үлгісімен танысады. Мысалы, жаратылыстану, 4-сынып бойынша Су қалай ластанады? Тақырыбында 76-77 бет тапсырма түрлерін ұсынуға болады.

Мақсаты: іскерлікті тексеру: а) бірнеше фактілердің негізінде қорытынды құрастыру; б) мәселені шешудің бірнеше нұсқасын ұсыну.

Тапсырма 1. Үлбі өзенін пайдалану туралы фактілерді оқы. 2. Фактілер негізінде Үлбі өзенінің жағасында тұратын адамдардың өмірінде туындайтын жалпы проблеманы атап көрсет.

Сурет 1

Оқушылар осы тапсырмаға өз көзқарастарын білдіріп, түрлі жауаптар айтады, мысалы көптеген оқушылар «Үлбі өзенінің жағалауындағы өнеркәсіптік кәсіпорындар суға қалдықтар мен сарқынды суды ағызудың нәтижесінде судың қатты ластануы орын алды» деген пікірде болды.

Тапсырма 2. Бұл мәселені шешуге өзіңнің жауабыңды ұсын. Жауап берген оқушылардың да нұсқасы әртүрлі болды. Мысалы: өнеркәсіптік кәсіпорындар ағынды суларға арналған сүзгілерді орнатады; өнеркәсіптік кәсіпорын бір реттік су әкелуге және тек осы суды ғана пайдалануға көшуі керек; мен егер президент болсам, елімнің байлығына жауапкершілікпен қарап, өзен-көлдеріміздің ластануына жол бермей, бақылауда ұстар едім және т.б. жауаптар болды.

Проблемалық оқытуды жүзеге асыру үшін:

- ең өзекті, маңызды міндеттерді іріктеу;
- оқу жұмысының алуан түрлеріндегі проблемалық оқытудың ерекшеліктерін анықтау;
- проблемалық оқытудың оңтайлы жүйесін құру, оқу және әдістемелік құралдар мен басшылықтарды құру;

- баланың белсенді танымдық қызметін тудыруға қабілетті мұғалімнің жеке көзқарасы мен шеберлігі.

4-сыныпқа арналған «Жаратылыстану» оқулығының 40-41 беттеріндегі «Қандай жануарлар жойылып бара жатыр?» тақырыбын өткен кезде мәтіннен болжамды растауға арналған фактілерді табу іскерлігінің қалыптасуын тексеру мақсатында ұсынылатын тапсырма:

1. Неге кейбір жануарларды жойылудың шегінде тұр деп айтады?
  2. Оқулықтың 41 бетінде берілген мәтіндегі фактінің көмегімен дәлелде және болжамды растайтын фактілерді теріп жаз.
- Оқушыларға төмендегі үлгіде кестені толтыру тапсырмасы ұсынылды.

Кесте 1

Жануарлардың жойылу себептері	Мысалдар
1. Аң аулау, браконьерлік. 2. Тіршілік ортасының ластануы. 3. Тіршілік ортасының тарылуы.	Таймень, дуадақ, шаян. Қар барысы, ақбөкен, жолбарыс Панда, құландар, карақұйрықтар

Оқушыларға ұсынылған осы сияқты көптеген тапсырмалардың түрлерінен мысалдар келтіруге болады.

Болжамды құрастыру іскерлігіне арнайы түрде жаттығуға болады. Қарапайым жаттығу ұсынайық: Қанеки, бірге ойланайық: Құстар оңтүстікке қалайша жол табады? Неліктен аспанда жұлдыздар пайда болады? Неліктен көктемде ағаштар бүршік жарады? Неліктен су ағады? Неліктен жел соғады? Неліктен жаңбырдан кейін аспанда кемпірқосақ пайда болады? Неліктен гүлдер әр түрлі болады? Қалайша металл ұшақтар ұша алады? Неліктен күн және түн болады?

Болжамдар бұл жағдайда мынадай болуы мүмкін, мысалы: «Құстар жолды күн және жұлдызға қарап анықтайды». «Құстар жоғарыдан өсімдіктерді көреді - ағаштар, шөптер және басқалар - олар ұшу бағытын көрсетеді», «Құстар жылы ауа ағымдарын тауып, сол бойынша ұшады», «Мүмкін олардың ішінде ұшақтар мен әуе кемелерінде болатындай ішкі табиғи компастары бар».

4) «Клок Бадис» (Төрт оқушыға кездесу белгіле) әдісі. Бұл әдіс тақырыпты талқылауға арналған. Жұмысты былай ұйымдастыруға болады. Әр оқушыға циферблат беріледі. Онда 4 уақыт - 9:00, 12:00, 3:00, 6:00 - белгіленген. Сол белгіленген төрт уақыттың тұсына әркім өздерімен кездесетін балаларының аты-жөнін жазады. Балаларды сұрақ қою арқылы таңдайды, мысалы: «сағат 09:00 де боссың ба?». Сол балалармен мұғалімнің нұсқауы бойынша тапсырмалар орындайды. Сағат 09:00 де кездесетін оқушымен үй тапсырмасын талқыласа, 12:00 де кездесетін оқушымен жаңа тақырыпты пысықтау тапсырмаларын орындауы мүмкін. Ал 03:00 де кездесетін оқушымен өзіндік жұмысты талқыласа, 06:00 де кездесетін оқушымен сабақты қорытындылауға арналған тапсырмаларды орындауы мүмкін.

Дидактикалық мақсаты: Оқушыларға сабақ барысында жұмыс істейтін жұптарын өз қалаулары бойынша таңдату, оқушылардың сабаққа қызығушылығын, жұмыстың өнімділігін арттыру.

Бұл әдістің тиімділігі: белгіленген кездесуде тақырыпты зерттеу, мәселенің жолын бірге табу, жауаптарын салыстыру, пікірлерін талқылау арқылы сөздік қорлары дамып, ой бөлісу арқылы, тақырып бойынша ой-өрісін дамытады, ойын сәтін жеткізеді. Ауызша немесе жазбаша талқылау жұмысы болады. Жұппен жұмыс жасау арқылы коммуникативті дағдылары дамиды, қарым-қатынас жасау мәдениеті қалыптасады.

5) «Тимбилдинг» әдісі тақырып бойынша өз ойларын талқылауға арналған. Оқушылар шеңбер жасап отырады. Әр топтан ортаға жауап жазатын оқушы белгіленеді, берілген тақырып бойынша әр оқушы өз ойын топта білдіреді, топ мүшелері ол баланың ойымен келісіп немесе келіспейтіндіктерін жоғары не төмен бағытталған бас бармақтары арқылы

білдіреді. Жазатын оқушы топ мүшелері кұптаса - үшбұрыштың ішіне, кұптамаса үшбұрыштың сыртына жазады. Кезек ретпен беріледі, яғни барлық оқушы қатысады. Сұрақ мазмұны бойынша әр оқушының айтқан екі сөзін таңдап, жазып болғаннан кейін сол сөздерді пайдаланып, топтың аты мен ұранын құрастыруға болады. Тапсырма топта орындалғаннан кейін ортақ

үлкен топта талқылау жүргізіледі. Мысалы: 3-сыныптағы «Фотосинтез үдерісі» тақырыбы бойынша оқушылар төмендегідей жұмыс жасауы мүмкін. I. Өсімдіктегі пигмент деп аталатын зат хлорофил деп аталады (ішіне)

2. Өсімдіктерге көмірқышқыл газы қажет емес (сыртына)

Топтың аты: Хлорофилл. Топтың ұраны: Хлорофиллміз бояғыш, Табиғатты қорғаймыз.

Дидактикалық мақсаты: Топ мүшелерінің барлығының топ жұмысына, зерттеуге қатысуын жүзеге асыру.

Әдістің тиімділігі: оқушылардың бірін-бірі тыңдау, ойын дамыту, қорытындылауға мүмкіндіктері туады. Топта бірлескен жұмыс, бір-бірін қолдау, топтық рух мадақталады. Топпен жұмыс жасағанда, тыңдау, келіспеушілікті құрметпен білдіру қабілеттеріне назар аударылады. Нәтижесінде өз ойы бар оқуға қабілетті тұлға қалыптасады.

б) *Сэйм-Бат-Дэфэрэнт* (Бірдей, бірақ басқа) әдісі оқушылардың сын тұрғысан ойлау қабілетін арттыруға, зерттеу дағдыларын дамытуға, сөздік қорын молайтуға, заттар мен құбылыстарға жан-жақты қарауға, зерттеуге үйретеді, ой түйіндеуге, қорытындылауға көмектеседі.

Жаратылыстану сабақтарында кез келген тақырып бойынша ми шабуылы ретінде қолдануға болады. Оқушылар тақырыпқа байланысты берілген суреттерге қарап, негізгі берілген сөздерден басқа сурет туралы барлық ақпаратты жинақтайды.

Оқушыларға сурет көрсетіледі. Суреттің маңайында сол сурет мазмұнына сай сөздер беріледі. Балалар сол суреттегі сөздерден басқа сөздерді айтуы керек. Мысалы, 3-сыныптағы Жаратылыстану пәнінің

7) «*Бумеранг*» тәсілі оқушылардың сұрақ кою дағдыларын жетілдіреді, тақырып бойынша ой тұжырымдауды, ойлау операцияларының барлық түрлерін дамытады. «Бумеранг» тәсілі бойынша оқушылар өздері сұрақ қойып, сол сұраққа өздері жауап береді. «Бумеранг» тәсілін алдыңғы сабақты пысықтауға немесе жаңа тақырыпты қорытындылау кезеңінде де пайдалануға болады. Жалпы, бұл әдісті 1-сыныптан бастап қолданған жөн. Бұл тәсіл бойынша жауап беретін оқушылардың саны алғашында аз болуы мүмкін. Әдетте оқушылардың қызығушылығы бірнеше бала жауап бергеннен кейін артады. Оқушыларды қызықтыру мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Мысалы: 3-сыныптағы «Қатты, газ, сұйық тәріздес заттар» тақырыбы бойынша сабақты пысықтау кезеңінде оқушы мұғалімнің нұсқауымен өзіне төмендегідей сұрақ қойып, оған өзі жауап береді.

Нәліктен бір зат үш түрлі болып көрінеді? Себебі: заттар үш күйде болаалады - қатты, сұйық, газ тәріздес. Осылай жалғаса береді.

«Бумеранг» тәсілі бойынша өздері сұрақ қойып, өздері сол сұраққа жауап беретіндіктен, оқушы сұрақ қоя отырып жауабын алдын-ала ой елегінен өткізеді. Яғни білу, түсіну, қолдану, талдау, салыстыру, жинақтау операцияларын бірден жүзеге асырады. Бұл өз кезегінде әр оқушының тақырып бойынша білімін сараптауға мүмкіндік береді.

Осылайша біз, өз ізденісіміздің нәтижесінде, бастауыш сыныптарда оқушылардағы биологиялық, физикалық ұғымдарды қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін жасадық. Бұл әдіс-тәсілдер оқушыларда биологиялық, физикалық ұғымдарды қалыптастыруға бағытталады. Әр құрылымға сәйкес әдіс-тәсілдерді таңдап, жинақтап ұсындық.

Қорыта келе мені болашақ мұғалім ретінде алдыма қойған мақсатым-оқушыларға ұлттық педагогикалық тәрбие және білім берумен қатар олардың шығармашылық қабілеттерін арттыру. Сол себепті сабақты идеялық жағынан ғылыми негізде, өмірмен байланысты ұйымдастыру, білім құмарлығын таныту, әр сабақта оқушыларды ойлануға өздігінен ізденіс жасауға баулып, ойын ауызша, жазбаша жинақтап баяндай білуге, мәдениетті сөйлеуге үйрету арқылы ұлттық әдет-ғұрыпты бойына сіңіруге

дағдыландыру - әрбір ұстаздың абыройлы борышы деп санаймын. «Мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін өрістетудегі негізгі тұлға-мұғалім» деп Стронг айтқандай, ұстаздық білімділікпен қоса ізденімпаздықты, дарындылық, ұйымдастырушылық, тағы да көптеген құндылықтарды талап ететін маман иесі. Шығармашылық қабілет баланың табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз – оқушының бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерді ашып көрсету.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Чинибекова Б. [Ұстаз күніне арналған тәрбие сағаты] / Чинибекова Б., Молдақұлова Ж., Бирбаева С. // Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар.- 2015.- N 4. – 36-37 б.
2. Асанов Ж. Педагогикалықғылыми-зерттеуәдістері:Оқуқұралы - Астана: Фолиант, 2015. – 120 б.
3. Әбенбаев С. Педагогика: Оқуқұралы.-Астана.- 2014. –336 бет.
4. Қазақстан Республикасында жаңартылған білім беру мазмұны бойынша қазақ тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы // Педагогикалық шеберлік, 2016. – 14б.

ӘОЖ 372.831

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ – ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Оразәлі Н.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкентқ.

Ғылыми жетекші:п.ғ.к., доцент **Қаражігітова К.Н.**

Республикада оқыту мазмұны жаңартылып, жаңа буын оқулықтарының негізінде жасалған бағдарламалар бастауыш мектептің жаңа жүйеге көшіуін әрбір мұғалімнен жаңаша жұмыс істеуін, батыл шығармашылық ізденісін, оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын арттыруды талап етеді. А.С.Макаренко оқушыларды сабаққа тарта білу,олардың оқуға қызушылығын арттырып, білімге құмарту керектігіне баса көңіл бөлді. Оның пайымдауынша, қызығушылық сапалы оқудың негізгі жолы, ешбір қызығусыз тек қана зорлық күшімен жүргізілген оқу оқушы бойындағы білім алуға деген құштарлықты жояды.

Жас бала не нәрсені болса да құмар, қызыққыш, қолымен ұстап, көзбен көргенді жақсы көреді. Оқушылардың қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан, әрбір сабақта бұрыннан белгілі мәліметтерді қайталай бермей, оқытудың жаңа әдіс- тәсілдерін іздестіру қажет.Қазіргі сабақтың түрлері сайыс, жарыс сабағы, концерт, аукцион,кіріктіру сабағы т.б. өз нәтижесін беріп жүр. Әсіресе, халықтық, педагогиканы пайдаланып, ата-бабаларымыздың жақсы дәстүрін шәкірттердің бойына дарыту мақсатында халық ауыз әдебиетін пайдалануға болады.Қазақ халқының мейірімділігі, кеңпейілділігі, сыпайылығы,көпшілдігі, сөзге беріктігі туралы әңгімелеу арқылы осы қасиеттерді шәкірт бойына сіңіру, үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу,әдептілікті бйік ұстаусияқты әдет- ғұрыпты үйретуге болады. Оқушының пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта проблемалы жағдай туғызып отыру да маңызды. Мәселенің шешімін табу арқылы оқушының ойлау қабілеті нығайып кез келген, проблеманы шешуге үйренеді.

Дамыта оқудың Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов жасаған жүйесі 3 негізгі құраушыдан (оқу мақсаттарының қойылуы, оны шешудің жолын бірлесе қарастыруы, шешімнің дұрыстығын дәлелдеуі)тұрады. Сабақта жақсы оқитын оқушылармен ғана белсенді жұмыс істеп қана

қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуі ойластырылса, әр оқушының, оқуға деген қызығушылығы артады.

Бастауыш мектеп – оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды қайталанбас кезең. Содықтан бастауыш білім – үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы, қиын да жауапты жұмыс.

Бастауыш мектеп балаға білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, яғни сөйлеу оқу, қоршаған орта жөнінде дұрыс көзқарас қалыптастыру, жағдайларды объективті түрде бақылап, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретеді.

Білім беру мекемелерінің қазіргі жаңа құрлымы мен оқытудың жаңа мазмұны мұғалімдер қауымына жаңаша іскерлік пен жаңа технологияны ендіру міндеттерін шешуді талап етуде. Мұның өзі бастауыш мектепте оқушының пәнге деген қызығушылығы мен белсенділігін қалыптастыруда маңызы зор екендігін айғақтайды.

Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттері екі түрлі әрекетте дамиды. Біріншіден кез-келген бала адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақтаған тәжірибесінмеңгертугебағытталған оқу әрекеті арқылы дамиды, білім, білік, дағдыны қабылдайды. Екіншіден – кез келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің асыруға бағытталған жаңа әдіс- тәсілдер іздейді. Проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасайды.

Екі әрекетте оқушылар – екі түрлі мүдделер көзделген әр түрлі мақсатты шешеді. Мысалы оқу әрекетінде белгілі дағдыны қалыптастыратын, белгілі бір ережені меңгеретін жаттығулар орындаса, шығармашылық әрекеттерде баланың іздену жұмысы басты нысана болады. Оқу әрекеті баланың жалпы қабілетін дамытса, шығармашылық әрекет нақты жағдайды шешу барысында нәтижеге жеткізетін қабілеттерін дамытады. Жаңа буын оқулықтары ұстаздардан шығармашылық пен ізденушілік, жаңашылдықты талап етеді. Оқушыларға білім жүйесін терең әрі тиянақты беру үшін оқыту әдісін жетілдіру – әр ұстаздың негізгі міндеті. Бастауыш сынып оқушыларының ой-өрісін дамытуда ойын әрекетінің маңызы зор. Ойын – балалардың негізгі іс- әрекеттерінің бір түрі. Ойын балалар үшін күрделі әрекет. Балалар білімді ойын арқылы да ала алады. Сабақтағы ойын арқылы білімін шыңдап, ой-өрісін кеңейте алады. Ал ойынның өз мақсаты, жоспары, тәрбиелік мәні, қажетті заттары, ерекшеліктері болады. Баланың жас ерекшелігіне, сай ұымдастырылған ойындар баланың ақыл-ын, дүниетанымын кеңейтеді, мінез- құлқын, қалыптастырады және де сабаққа деген қызуғышылығын арттыру.

Оқушылардың сабақтағы қызығушылығы мен белсенділігін қалыптастырудың жолдары сан-алуан. Бұл пікір педагогикалық әдебиеттерде көрсетіліп, нақтыланған әрі бірнеше ғалымдар пікірлеріне үндесіп отырады. Сондықтан қандай да бір пән болмасын, сол пәнге оқушының қызығушылығын, белсенділігін қалыптастыруды тудыру жолдары, шарттары мен қолданылатын жұмыс түрлерін жинақтап көрсетуге болады.

1. Берілетін білім мазмұны мен оқушының жас ерекшелік ақыл-ой даму деңгейінің сәйкестігі.

2. Берілетін білім мазмұнының қызықты болуы.

3. Оқу әрекеті мотивінің, міндет мақсатының, айқындылығы

4. Мұғалімнің кәсіби және мәдени құзырлығының жоғары деңгейлігі.

5. Оқушылардың міне-құлық, қабілет ерекшелігінің ескерілуі.

6. Оқушылардың өз бетінше және шығармашылық жұмысының тиімді ұйымдастырылуы.

7. Оқытудың көрнекілікке, бақылау әрекетіне негізделі жүргізілуі.

8. Оқушының оқу мүмкіндігін, денсаулығын есепке ала оқыту

9. Проблемалық ситуация тудыра оқыту тиімділігі.

10. Ерік – жігері, жауапкершілік, борыштық сезімін тәрбиелеу.

Сабақта берілетін оқу материалдарын оқушыларға жеткізу үшін, әр – түрлі оқыту әдістерін қолдануға болады. Мектептегі ең кең тараған оқыту әдісі – ол мұғалімнің ауызша баяндауы. Бұл әдіс оқу процесінде жетекші рөл атқарады, барлық пәндерді оқытуда және сабақтың түрлі кезеңдерінде әсіресе жаңа материалды түсіндіруде кеңінен орын алады.

Мұғалім өзінің сөзін көрнекі бейнелермен байланыстырады. Мұғалімнің ауызша баяндауы, сұрақтарды анық және түсінікті етіп қоюы, проблемалы ситуация тудыратын етіп қоюы, баяндалатын материалдың ең маңызды жерлерін айырып беруі, хабарлаудың жүйелі және дәлелді болуы қажет. Мұғалімнің сөзі әсерлі, тартымды, сенімді сонымен қатар дауыс ырғағы мен мимикасы мәнерлі және бай болғаны жөн.

Қызығу оқыту мен тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасады. Оны қалыптастырудың негізгі жағдайлары:

- оқытудың мазмұны, ғылым ментехниканың соңғы табыстары, бұрыннанбілетін мағлұматтың жаңа қырынан ашылуы;

- оқушылардың таным әрекетін ұйымдастыру формалары, құралдарын және әдістерін жетілдіру. Бұған жататындар: сабақта қолданылатын көрнекі құралдардың тиімділігін арттыру, танымдық ойындар ұйымдастыру, пәнаралық байланыстарды тудыру, оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстарын тиімді ұйымдастыру, білім тексеру мен бағалаудың алуан түрлерін ұтымды пайдалану арқылы оқытудағы кері байланысты жетілдіру.

Әдебиеттер

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика оқулық . Алматы - 2019ж.
2. Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С. Қазақ отбасы тәрбиесі: Оқу құралы/ Тараз - 2016ж.
3. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы. Алматы - 2019ж.
4. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. - Алматы, 2009
5. Тажбаева С.Г. Мектептегі тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2013.

ӘӨЖ. 410.1

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНА ТӘН КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Каримова М.А.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1 тобының студенті,
Шымкент қаласы

Өмірбек Т.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к
тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясына тән идеялық көркемдік ізденістердің бір – ақынның ішкі әлеміндегі жанартау боп жатқан толқыныстардың шындық өмірдегі оқиғалармен қабысып жатуы. Мысалы 2021 жылғы «Алаш» сыйлығының иегері, талантты ақын Б.Алдиярды алайық. Бақытжан Алдияр шығармашылығының бір қыры - жай көзге байқала бермейтін құбылыстарды, немесе сәттерді ерекше тапқырлықпен, тың тіркестермен бере білуі. Ол мейлі теңеу, мейлі эпитет не болмаса метафора болсын, ақынның аңғарымпаздығы мен тілге шеберлігі анық байқалады:

Көкірегім – көк теңіз,

Көп өмірге өкпеміз.

Көкежасық мінезім,
Көргенсіз деп сөкпеңіз.
Алып жатқан аласын,
Жоқ ешкімге таласым.
Жүрегімнің қан аққан
Ит жалады жарасын.

Ақынның қансыраған жүрегін қаңғыған ит жаламағанда, адамдар аяушылық жасайды деймісіз?! Шабытты шақтарында адамның ішкі ой-тебіреністері мен сезім қатпарларының сан қилы өзгерістерін дәл тауып, жаңа қолданыстармен қапысыз бере біледі:

Дәлдүріш таққан кінәдан,
Дәруіш болып жылағам.
Құлаған сәтте дем берді,
Ақжүніс ару пір – анам.
Абадан қасқыр – айғағым,
Азуын бойға байладым.
Түсімде сүйдім бабамның
Бөрілі басы байрағын.

Осы үзінділердегі «абадан қасқырдың азуын бойға байлау..» - ..., даланың тағысына біткен бірбеткей мінез ер жігіттің басына іс түсіп, жауынан қорлық пен зорлық көріп жатқан ілуде бір табылатын қайсарлықтың ұштығын танытпай ма? Ондайда жігіт жауынан көрген зорлық, қорлығының бәрін жасырып, «жұтып» қоятынын ақын біледі. Біледі де кеудесі кекке толады. Адамға емес, оны соған мәжбүр етіп қойған заманға өкпелеу керек екендігін зерделі жігіт түсінеді. Шаш ал десе, бас алатын үкіметтің қызметкері де бір, айтаққа ерген ит те бір екеніне мойынсұнған есіл жігіт амалдың жоқтығын түсінеді. Кез келген сәт, кез келген уақытта әлгі дөң мінезділіктің өңі өзгеріп қайталана беретіні тағы аян. Бұл – табиғат заңы.

Күллі қазақ қауымының күнәсін
Мен арқалап жүрген екем... Расым!!!
Ол аз десең жемқор екем, жөйт екем...
Сенбегендер Сот ағайдан сұрасын...
Менің өзім көп емеспін, аз-ақпын,
Шешімді де тез шығарды ғажап тым...
Сот ағатай дәл сол мезет мені емес,
Соттап тұрды Қара Өлеңін Қазақтың..

Бұл еш адамнан қайыр күтпеген шарасыз кейіптегі ақынның аузынан шыққан жалын атқан өкініш емес пе? Осы ойға бекіген ол шарасыздықтан тағы да сырласар өлеңіне жүгінеді:

Бастан солай біраз дәурен өтті ырза,
Одан бері жардан ұшты көп құлжа...
...Сіздерге де бір сот болар, сол кезде
Айыптаушы мен боламын, сот мырза!!!

Осы бір өмірлік пәлсапаны ол өзіне жұбату әрі тоқтау салу мағынасында түсіндіргенмен, бір алладан медет сұрап, ақырын күтпек. Бұл емеуріннің түкпірінде мысқыл мен мұңдалап тұрған-ды. Сөйтеді де иненің шаншуындай осындай күдік ойды тұспалдайды:

Жұлдыз болып жарқырасам бір ғажап,
Кімге рахат сыйлар едім, кімге азап?!
Молда болсам...
Айтқанымды емес-ау,
Істегенімді істейді ғой бұл Қазақ...
Ешбірімен сыйыспастан мұратым,
Басқа болып шықпайды екен тым атым.
...Е, мейлі онда... жай ғана,
Ақын бола салайықшы... Ұлы ақын!!!

Сөздің реті келгенде әлгінде бір жіпке тізген нәрселерінің әрбірі елге айтар сөздің әсерін арттырып, сөзге мән беретін халықтың қисынды уәжге құлақ қоятындығын әйгілеп тұрғандай. Ал мұндай дәлелмен келтірілген дәлме-дәл жауаптарға оқырманның айтқан төрелік сөзі де төрт аяғын тең басқан тұшымды- ақ сөздер болуы кәдік. Өмірге шалықтап кеп, фәниден шалықтап кететін қайран көкірек қандай да бір қысталаң, өліара-көкөзек шақтарда болмасын әлгі енжар марғау жалғанның өңіріне өзінің, өз ел-жұртының мұрат-мінезін, нұр-шапағатын, кек-күйінішін қағып, шегендеп үлгіргісі келмей ме? Ақын осыны ұғады.

Әдебиеттер:

1. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. – Алматы: Ақын, 1978.-368 б.
2. Серікқалиев З.. Жылдар сазы. – Алматы: Ақын, 1971.-216 б.
3. Серікқалиев З. Ақ жол.- Алматы: Ақын, 1990. -464 б.

ӘӨЖ. 411.10

М.ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІ МЕН «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ АВТОР БЕЙНЕСІ МЕН КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН АШУДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Адилов А.А.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1 тобының студенті,
Шымкент қаласы

Бекназар Ә.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к
тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е.

Тегінде көркем әдебиетте ұлттық мінездің көрінісін екі түрлі сипатта аңғарамыз. Біріншісінде көркем суреткердің тарихи тұлғаларға байланысты жазған көркем шығармаларында болса, екіншісі сол тарихи тұлғаның өзінің қолымен жазып қалдырған естеліктері, не болмаса, өзінің өміріне байланысты жазған көркем шығармасынан аңғарамыз.

XX ғасырдың құнды көркем туындысы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы дейтін болсақ, осы шығармада XIX ғасырда өмір сүрген бірнеше ондаған тарихи образдардың ұлттық мінез жиынтығы берілген. Бір ғана Құнанбай бейнесі арқылы сол замандағы беделімен елге басшы болған адамдардың мінезі байқалады. Сөзі өткір, ағайын-туысқа бірде қатал, бірде меірман, дұшпанына ымырасыз қатты. Ал осы мінездің астарында қазақтың ұшы қиыры көрінбейтін сахарасына ғана тән мінездің ұшқыны жатыр емес пе. Сол сияқты, Абайдың бойында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан даналық мінездің мол қордалануы және суреткердің соны шебер бере білуі әдеби туындыдағы соны жетістік болатын. Халықтың мінезі бірдей болады деген ұғым болмаған. Қазақтың қалың ортасында түрлі мінезді адамдар да болады. Бірі сол халықтың жақсылық тұсын білдірсе, екіншісі осал тұсынан хабар беріп жатады. Демек, Құнанбай, Абайлардың қасында кері мінезді адамдар да шебер суреттелген. Абайдың қасында Тәкежан, Жиренше сияқтылар Абайдың танымдық жетістігіне жирене қарап, көре алмаушылықтың құрбаны болса, ал Құнанбайдың қасында Алшынбайлар, орыс әкімдері байлық пен дәулеттің құлына айналғандығын байқаймыз. Ендігі мәселе мінез-құлықтың өзі не деген сұрақ төңірегінде танымдық тұрғыда ой өрбітіп көрелік. Әлемде өзгермейтін, қозғалмайтын ешнәрсе жоқ. Бәрі өзгерісте, қозғалыста. Бірақ, тез өзгеретін немесе тез өзгермейтін құбылыстар да бар. Өте баяу өзгеретін құбылыстарға мінз-құлық, тіпті адамның бет әлпеті, дене құрылысы да

жатады. Қазақ халқының мінез-құлқы оны қоршаған ортаға – кең далалық кеңістікке, географиялық жағдайға, баққан малға, оның шаруашылығына байланысты қалыптасты. Ғасырлар ең далада мал бағып, қысы-жазы тек мал соңында асықпай көшіп-қону арқылы қалыптасқан қазақтың мінез-құлқы төмендегідей. Оған қоса ел басынан өткен алмағайып кездерді айталық. Елін-жерін сыртқы жаулардан қорғау үшін болған небір зұлмат соғыстар. Осының барлығы қазақы мінезді қалыптастыруға өзінің үлесін қосты. Біріншіден, ол ерекше бір жағдай болмаса етек-жеңін жимай, кеңге салып, асықпай, байсалды өмір сүрген. Екіншіден, қазақ әңгімелескенде асықпай, әр нәрсенің мән-жайын, түсінісуді қажет еткен. Сөйлескенде ол қашан да әңгіменің түйінін іздеген. «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні болу керек» деп түсінген, әйтпесе сөз мылжыңға айналады. Бір ғана мысал, «Абай жолы» романында М.Әуезов «Қырт Жұманды» мысалға келтіріп, оның мылжындығын аз сөзбен суреттеп, дәлдік образ жасайды. Бір күні Жұманның үйіне бір топ адам, оның ішінде Абай бар қонақ болады. Ет турап отырған Жұман әңгіме бастайды. Романда бұл көрініс былай суреттелген: «Осы қазақ иттің не оттайтынын білмеймін. «Жұман қырт», «Жұман қырт» маған ат қойып, айдар тағып алды. Соңымнан бір қалсайшы. Егер көп сөйлейтін кісі қырт болса, кешелілер дүйім елді жиып алып, күні бойы Күнекең жалғыз өзі сөйлеуші еді. Абай тап бір ет асым жапа-жалғыз өзі сөйледі. Көп сөйлеген қырт болса, анық қырт осылар емес пе? Менде осы не ақысы бар «қырт» деп қыр соңымнан қалмайтын! – дегенде Абай қолын жуа алмай, өне бойымен селкілдеп, қатты сықылықтап күледі. Екі көзінен жас аққанша күлген... Абай әл жия бере, Жұманға оқыс бір жауап айтты. – Уәй, ақсақал! – деп күле түсіп, - қырт атану үшін көп сөйлеп әуреленудің керегі жоқ. «Қатын, т...п алғаным ақыл болған екен деген сөз де жетеді.» дегенде үйдің іші ду күлді. Бұның есіне Жұманның соңғы қыста өз үйінде отырып айтқан бір сөзі түскен еді. Жұман қысты күні таң ертең дәретке шығып келді. Аздан соң күн бұзылып, қатты жел тұрып, ақ түтек боран болып кетеді. Сонда Жұман терезеге қарап қатынын шақырып алып: - Уәй, қатын, сен білдің бе? Бағана ұлы жарықта отырып алғаным қандай ақыл болған, ә! - депті». [1,27-28]. Бұл келтірілген мысал қазақтың бос сөзді, мәнсіз сөзді жақтырмайтынын байқатады. Үшіншіден, қазақ көп жағдайда қойылған сұраққа тез жауап қайтармаған. Сырын білмейтін адам оның бұл мінезін естімеді, тыңдамады деп те ойлаған. Шынында олай емес. Әрбір айтылған сөзді талдап, пайымдап барып жауап қайтаратын болған. Төртіншіден, қазақ жерін жиһангез, жолаушылар жаз кезінде аралап, қазақтарды ойын-сауықшыл, жұмыс істеуді ұнатпайтын, жалқау халық деп ойлап, солай жазып кеткен. Ал шындығында қазақ елдің басындағы уайым-қайғыны тек ойын-сауық қана сейілтеді деп қабылдаған. Оның бір себебі, талайлаған ғасыр елдің басына орнаған қалың нәубетті ұмыттыратын осы тәріздес ойын-сауық болатын..

Әдебиеттер:

1. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті. Алматы: Ғылым, 1999 ж.
2. Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. Философия. – Алматы: Атамұра, 1994.
3. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. Алматы: Қазақстан, 12991 ж.
4. Жұмалиев Қ. Егеулі найза. Алматы. Жазушы, 1979 ж.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Арыстан Ж.К.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1 тобының студенті,
Шымкент қаласы

Нышанбай А.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к
тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е

Фразеологизмдер, жалпы тілдердегі тұрақты тіркес атаулының бәрі аударма практикасы үшін де, теориясы үшін де ең қиын, күрделі проблеманың бірі. Аударма тәжірибесінде фразеологизмдерді екінші тілге берудің неше түрлі қиындықтары кездесіп, теориялық тұжырым жасауға итермелейді. Өйткені әр тілдегі фразеологизмдердің мағыналық және стилистикалық қызметі алуан-алуан болады. Оның құрамына кірген сөздердің байланысы да әр тілде әрқилы. Міне, осыларды аудару кезінде әр тілдің өзіне ғана тән сөздердің тіркесу ерекшелігі көрінеді.

Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу қабілетін, фразеологизмдердің мазмұнын, мағынасын, сырын талдап жазған еңбектердің біразын жоғарыда атап өткенбіз. Ал фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару мәселесі аса қажет әрі барынша қиын проблема екенін сол еңбектерден және көркем әдебиетте қолданылып жүрген фразалық тіркестер табиғатынанақ тануға болады. Ғылымда фразеология мәселесі сөз бола бастаған уақыттан-ақ оны екінші тілге аудару жайы қарастырылып келеді.

Аударма – ел мен елдің арасына дәнекер болатын аса зор мағыналы құрал. Аудармамен шұғылданған бірдебір зерттеуші фразеология мәселесін аттап өте алған емес. Тіркестердің аудармасын тікелей тексермегенмен, аудармашы-зерттеуші өзінің саласына қатысты тұстарда фразеология аудармасына байланысты пікірін айтып отырған. Бұл тұста ескеретін бір жайт, сол айтылған пікірлердің бәрі біркелкі емес екенін және ондай пікір қозғаушылар әрқилы ғылым өкілдері екенін есепке алған жөн.

Жалпы аударма проблемасы жөнінде айтылып жүрген тұжырымдарды екі топқа бөлуге болар еді. Бірі – әдебиетшілер тарапынан айтылған, екіншісі – тілші ғалымдар ұстанған пайымдаулар. О баста бұл екі ағым өкілдері қызу қарқында қарсы дау айтысқанмен, қазір қайсысы болса да сабаға түсіп, аударма теориясының өзіне ғана тән, өзіндік сырларына тереңірек үңіліп, көп жағдайда келісімге келе бастағандай. Мұның өзі белгілі дәрежеде аударманың ғылым ретінде қалыптасып, әрқилы проблемаларын алға тартқанын танытады. Сонда да болса, біз аударма мәселелерін әдебиетшілер мен тілшілер бір пәтуға келіп, қауымдаса тексеріп жатыр деп айта алмаймыз. Ғылым болған соң оның даулы, даусыз мәселелері толып жатады.

Фразеологизмдерді аудару мәселесі аударма теориясының бір саласы болғандықтан, бұл жайында тілші, әдебиетші ғалымдар әрқилы пікір өрбіткен. Біздің жұмысымызға тікелей қатысты болғандықтан, енді фразеологизмдерді аудару ісіне қатысты пікірлерді талдап көрелік.

Бұл мәселені орыс ғалымдары да, қазақ ғалымдары да сөз етіп жүр. Басқа ұлт республикаларында да аударма ғылым объектісіне айнала бастады. Тұрақты тіркестердің екінші бір тілдегі табиғатын тексергенде, біздің алдымен жүгінетініміз орыс ғалымы, тіл білімпазы А.В. Федоровтың еңбектері. А.Б. Федоровтың аударма теориясын жасаудағы рөлі айрықша. Оның соңғы шыққан «Основы общей теории перевода» кітабында біраз жаңалықтар енгізілген. Фразеологизмдердің аудармасына байланысты да көптеген ғалымдардың кейінгі шыққан еңбектерін мұқият қарап, қорытынды пікір айтуға тырысқандық байқалады. Бұл мәселеге кейінірек арнайы тоқтайтын болғандықтан, қазір қазақ оқымыстыларының арасында өрбіген ой-пікірлердің де тамырын басып байқайық.

Фразеологизмдердің аудармасы жөнінде әдебиетші ғалымдарымыз да, тіл білімпаздары да, жазушыжурналистеріміз де бірде арнайы тоқтап, енді бірде белгілі бір проблемаларға байланысты жол-жөнекей сөз арасында болса да әңгіме етіп жүр. Қай-қайсысы да белгілі бір көркем шығарманың аудармасын қараған кезде, мақал, мәтелдер мен идиомалық тіркестердің аудармадағы көрінісін байқамай өте алмайды. Аударма теориясы үшін, оның ішінде фразеологизмдерді екінші тілде беру мәселесіне келгенде, әр кезде әр түрлі елдің әрқилы көркем туындыларының аудармасы жайында айтылған мұндай пікірлерді жинақтап, електен өткізудің мәні зор.

Қазақ ССР Ғылым академиясының академиктері І.К. Кеңесбаев, М.Қ. Қаратаевтардың, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшелері М.Б. Балақаев, Ғ.Ғ. Мұсабаевтардың зерттеулерінде осы мәселе тұрғысында біраз пайымдаулар жасалған. Қазақстанда аударма теориясын жасауға мейлінше зор еңбек сіңірген аудармашы ғалымдарымыз болды. Олар – филология ғылымдарының кандидаттары С.О. Талжанов пен Ә.Сатыбалдиевтер еді. Аударма ғылымының теориясын жасауда бұлардан да басқа ғалымдардың үлесі мол. Мәселен, марксизм-ленинизм классиктері шығармаларының аудармаларын мұқият зерттеп, келелі ой-пікірлерін дамытып, үлгі-өнеге көрсеткен білгір мамандардың еңбектерінсіз бұл салада зерттеуіміз олқы соғар еді. М.Жанғалин, Қ.Сағындықов, Қ.Шәріпов, І.Жарылғапов т.б. ғалымдардың ғылыми ой-пікірлері қазақ аударма ғылымының қалып-тасып, дамуына едәуір ықпалын тигізді. И.Ландау, С.Қоспанов, Ә.Бектемісов, З.Тұрарбековтердің диссертациялық еңбектерінде де фразеологизмдерді аудару жайында арақидік айтылған пікірлер кездесіп қалады. Мұның үстіне кейінгі жылдары жеке жазушылардың тілі және стилі, олардың көркем шығармаларда қолданған бейнелеуіш құралдарына арналған диссертациялық жұмыстар және зерттеулер көбеюде. Жазушы бейнелеуіш құрал есебінде қолданған фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді тексерген арнайы еңбектер де бар. Мұндай жұмыстарда аударма мәселесі арнайы сөз болмағанмен, көңіл тоқтатуды тілейтін, біздің тақырыбымызға аз да болса қатысы бар ғылыми тұжырымдар кездеседі.

Тілші ғалымдардан бұл салада ой-толғағандардың бірі – І. Кеңесбаевтың мына бір тұжырымын алдымен еске алған жөн: «Аудару техникасы, аударма тілі өз алдына айрықша сөз болуға, айрықша тексерілуге тиіс деп ойлаймыз». Академик ғалым «Қазақ тілінің идиомдары туралы» деген зерттеуінде аудару техникасына да байланысты өз топшылауларын айтқан. Ол идиома, мақал, фразалардың өзара айырмашылықтарын талдайды да, оларды басқа тілдерге аударудың жолдарын қарастырады. Бұларды аударуға бола ма, болмай ма деген сұрақтарға жауапты ғалым мақал, фраза, идиомдардың өз қасиеттерінен түзеді. Әрбір жеке тілдің өзіне ғана тән және анағұрлым көнеленген идиомдар сияқты категорияларды «калька» ретімен алмасқа лаж жоқ дейді. Мақал, фраза, идиомдардың лексикалық өзгешеліктерін егжей-тегжейлі талдайды да, олардың сөзбе-сөз аударуға келмейтіндігін түйеді. Бірақ акад. Кеңесбаев бұларды бір тілден екінші тілге мүлде беруге болмайды деп үзілдікесілді пікір айтпайды. Оларды аударудың әртүрлі жолдарын «ізденіп, мағына жағынан сәйкес келетін тізбектерді тауып, аударма тілін жұртқа түсінікті етуді қарастыруымыз керек»,– деп түсінеді. М.Балақаев, Б.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтар 1966 ж. басылып шыққан «Қазақ тілінің стилистикасында» фразеологияның аудармасына арнайы тоқтаған. Мұнда авторлар мәселенің қиындығын айтып қарап отырмай, фразеологизмдерді орыс тілінен қазақ тіліне аударудың әртүрлі жолдарын қарастырады. Үш түрлі тәсіл болуы ықтимал екенін дәлелдейді. Ол қандай тәсілдер: Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі». Мысалы: «Вариться в собственном соку» – өзімен-өзі болу. «Козел отпущения» – кінәлі ету. «Подложить свинью» – қастық істеу. «Яблоко раздора» – егестің басы. «Бросать слова на ветер» – пәтуасыз сөз айту т.б. Екіншіден, «фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігі ескерілетінін» айтады. Мысалы: «беречь как зеницу ока» – көздің қарашығындай сақтау; «в пух и в прах» – күлін көкке ұшыру; «зубы точить» – тісін қайрау; «волосы встали дыбом» – төбе шашы тік тұру; «за тридевять земель» – жердің жеті түбі; «до седьмого неба» – төбесі көкке жету; «выйти в люди» – адам санатына қосылу; «утопающий за соломинку хватается» – суға кеткен тал қармайды т.б. Тіл-тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мәндес келуі,

шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Мұның аударма жұмысын едәуір жеңілдететіні сөзсіз. Үшіншіден, «көптеген тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші бір тілге сөзбе-сөз аударылады». Бұл тұста авторлар тұрақты сөз тіркестерінің басқа түрінен идиомдарды бөліп алады. Мақал-мәтел, қанатты сөздердің сөзбе-сөз аударуға тезірек көнетінін мысалдармен көрсетеді. Мысалы: «ни рыба, ни мясо» – балық та емес, ет те емес; «как две капли воды» – екі тамшы судай; «лучше поздно, чем никогда» – ештен кеш жақсы; «береги честь смолоду» – арыңды жастан сақта; «черепаший шаг» – тасбақа аяң т.б. Мұндағы аудармалар әр тілдің фразеологиялық қорын байытатын көз. Осымен бірге сөзбе-сөз аударманың өрескел қатеге апарып соқтыратын сәтсіз мысалдарын да әртүрлі саяси көркем әдебиеттен алып көрсетеді. Аудармашылар үшін тағы бір аса қажетті пікір мынау ма деп ойлаймыз. Аталған кітаптың авторлары фразеологизмдерді аударудың әлгіндей бірнеше тәсілдерін талдай отырып, аудару процесінде кетіп жататын қателердің сырына үңіледі. Мұндай жағдайда, әсіресе әр халықтың тілді қолдану дәстүрін мұқият еекере отыруы, әрбір тұрақты тіркестің шығу, жасалу төркінін зерттеп білу қажет екенін басты шарттың бірі есебінде ұсынады. Яғни, авторларша айтқанда, «фразеологизмдерді аударуда олардың мағынасын, қалыптасу жолын жақсы білу» қажет. Сөйтіп фразеологизмдерді аударудағы ең өнімді тәсіл сөзбе-сөз аударудың тиімді, тиімсіз жағы бар екен. Қазақ тілшілерінің фразеологизмдерді аудару жөніндегі пікірлері осыған саяды.

Әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – Москва, 1971. – 60 с.
2. Смит Л.П. Фразеология английского языка. //Перевод с англ. А.Р. Игнатьева. – Москва, 1959.
3. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва, : Прогресс, 1989. – 5с
4. Рысалды Қ.Т. Салғастырмалы типологиялық зерттеудің өзекті мәселелері // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – Алматы, 2001. – 31 с.
5. Абилгалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков. Дисс. канд. фил. наук. – Алматы, 1992. – 9с.
6. Алдашева А. Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер –Алматы, 1940. – 726 с.
7. Чиненова Л.А. Английская фразеология в языке и речи. – Москва, 1986. – 161с.

ӘӨЖ. 410.11

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАСЫ ЖАЙЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Жүзтан Б.С.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1 тобының студенті, Шымкент қаласы

Оралбек А.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е

Фразеологизмдердің аудармасы жайындағы пікірлерлерге үңілгенде, көбінесе марксизм-ленинизм классиктері шығармаларындағы тұрақты тіркестерді қазақ тіліне беру жолдарын қарастырушылардың еңбегін талдамай кетуге болмайды. 1958 жылы Алматы қаласы аударма проблемаларын қарастырған үлкен жиын ордасына айналды. Онда орыс

тілінен Орта Азия, Қазақстан және әзірбайжан халықтарының тіліне әдебиеттерді аударудың көп жылғы тәжірибесі сарапқа салынып, әрқилы әдістер ұсынылған болатын. Қазақстаннан төрт баяндама әзірленді. Соның ішінде біздің жұмысымызға тікелей қатысы бары екеу. Оның бірі – «Орыс тілінен қазақ тіліне аударудың негізгі принциптері» деген тақырып бойынша жасалған М. Жанғалиннің баяндамасы. Мұнда аударма принциптері марксизм-ленинизм классиктері дамытқан қағидалар негізінде қарастырылған. Маркс, Энгельс, Ленин еңбектеріндегі аударма жайындағы пікірлер талданған. Бұлардың, әсіресе В.И. Лениннің аударудағы тәжірибесіне сүйене отырып, автор тексттің мазмұны мен формасын, оның дәл, адекватты аудармасын беру жолдарын көрсетеді. Шындығында, аударманың қандай проблемасын талқылағанда болмасын, біз ең алдымен марксизм-ленинизм классиктерінің тәжірибелеріне сүйеніп, олар қолданған принциптерге жүгінуге тиіспіз. Сол себептен М. Жанғалиннің бұл ғылыми пайымдаулары аударма теориясының белгілі бір кезеңін танытатын құбылыс. Ол, әсіресе Владимир Ильичтің аударушы ретіндегі қызметіне толығырақ тоқтаған.

Қай кезде болсын марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектерінде кездесетін бейнелі сөздерді, тұрақты тіркестерді, мақал-мәтелдерді беру аударма практикасында ең қиын мәселенің бірі. Мұндай мәселеге барғанда, тіпті көркем шығармалардағы фразеологизмдерді аударғанда да, алдымен Ленин қолданған тәсілдерді үйреніп, тәжірибесін талдау қажет. Классиктер бейнелеуіш сөздерді шығармаларының эмоциялыэкспрессивті өңін ажарландыру үшін қолданады. Сондықтан бұларды творчестволық талғаммен беруге тырыспаса, сәтті аударма жөнінде әңгіме қозғаудың мәні жоқ. Осы тұрғыдан қарағанда М. Жанғалин жорамалдарының рөлі едәуір.

Бейнелеуіш құрал дегенде М. Жанғалиннің толығырақ тоқтағандары – мақал мен мәтелдер. Орыс зерттеушілерінің шығармаларында неміс, француз, ағылшын, итальян, грек сияқты көптеген халықтардың мақалдары кездеседі. Оларды Ленин бірде аудармасымен қатарластырып берсе, бірде жақша ішінде түсіндіріп отырады. Қалай болғанда да әлгі мақал-мәтел оқушыға түсініксіз күйде қалмайды. Толық, дәл, адекватты аудармасы беріледі. Егер, мақал дәл аударуға келмесе, Ленин еркіндіктен де қашпайды. Морфологиялық ауытқуға барғанмен, мағыналық дәлдікті толық сақтайды. Мұндай жағдайда Ленин өзінің еркіндеу кеткенін ескертіп отырады. Жақша ішінде әлгі мақалдың түпнұсқа тіліндегі кейпін береді. Оқушы аударманың дұрыс-бұрыстығын көруге мүмкіндік алады. Орыс зерттеушілерінің өз шығармаларында не қазақ, не өзбек, не әзірбайжан мақал-мәтелін қолданған емес, сондықтан оларды қалай да аудару қажет екені түсінікті. Мұндай жағдайда Лениннің өз айтқандары көмекке келетінін дәл таниды М. Жанғалин. Егер аударуға еш мүмкін болмаса, соның ана тіліндегі баламасын іздеу керек. Онда да ол мақалдың бүкіл контексте қалай оқылатынын, түсінілетінін қадағалау қажет екені молдаван ғалымдарының тәжірибесі мысалға алынып, аударудың жақсы үлгілері мегзеледі. Ленин тәжірибелерін талдай отырып, оның аудару тәсілдерін М. Жанғалин бейнелі құралдарды аударудың негізгі принциптері есебінде ұсынады. Сөйтіп, мақал-мәтелдерді аударудың мынадай бірнеше жолдары көрсетіледі.

М. Жанғалиннің дәлелдеуінше, біріншіден, мақал-мәтелдерді марксизм-ленинизм классиктері еңбектерінің идеялық мазмұнын мейлінше ашық, айқын ашу үшін қолданылған құралдар деп түсінеді. Сол себепті бұлардың аудармасы да өте дәл, анық, түсінікті, көркем болуға тиіс; екіншіден, қазақ тілінде баламасы жоқ мақал-мәтелдің бәрі аударылуы тиіс. «Балық жоқта, бақа да балық. Қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін ұрады дегендер тәрізді. Осы келтірілген мысалдар, шынында, қазір төл дүниелермен бірдей қорымызға еніп, өзге жұрттан келгені ұмыт боп барады; үшіншіден, егер кейбір мақал-мәтелдердің қазақ тілінде толық баламасы табылып тұрса одан қашудың қажеті жоқ. Қап түбінде біз жатпас осыған дәлел; төртіншіден, Ленин еркін аударған шет тіл мақал-мәтелдері де логикалық мәні жағынан болсын және мүмкіндігінше, тілдік, грамматикалық қасиеттеріне дейін дәл аударып жеткізуге тырысу керек. Мысалы, Ленин аударған не так норовим, чтобы в рот, как чтобы в карман деген неміс мақалы қазақшада Ауызға салғаннан гөрі, қалтаға салғымыз келеді болар

еді. Мінеки, М.Жанғалиннің пікірі осы тектес. Мұнда фразеологизмнің бір түрі ғана – мақал-мәтел сөз болады. Ол тұрақты тіркестердің бар түрін талдап жатпайды. Идиомдар да, фразалар да т. б. түрлері түгелімен мақал-мәтел тасасында қалған. Ал марксизм-ленинизм классиктері шығармаларында тек мақал-мәтелді ғана емес, бейнелі сөз тіркестерінің әлденеше түрін – идиомдарды да, фразалық түйдектерді де, фразалық тұтастықтарды да мейлінше мол қолданып, өздерінің негізгі мақсатын шешен де шебер жеткізуге тырысқаны мәлім. Сондықтан М. Жанғалиннің пікірлері тек мақал-мәтел төңірегіне қатысты. Оның өзінде де негізгі пікірлерін дамытып, жүйелеп өрбіте алмаған. Әрине неге өйтпеді деп ешкім де кінә таға алмайды, Өйткені бұл тұстағы М. Жанғалиннің негізгі мақсаты мақал-мәтел, фразеологизмдердің аудармасын арнайы тексеру емес, жалпы аударма мәселесінің кейбір негізгі принциптерін қарастыру. Осы көлемде қарасаң, жоғарыда ескерткеніміздей, М.Жанғалиннің ғылыми тұжырымдары ой толғататын салмақты әрі салиқалы. Марксизм-ленинизм классиктері шығармаларында кездесетін идиома, қанатты сөз, мақал-мәтелдерді қазақ тіліне аударудың мәселелерін арнайы тексерген зерттеушінің бірі – Қ.Сағындықов. Ол өзінің ғылыми тұжырымдарын негізінен Орыс зерттеушілерініңшығармаларының қазақ тіліне аударылуына байланысты дамытқан. Жалпы, түрлі тұрақты тіркестерді, оның ішінде мақал-мәтелдерді қазақ тіліне аудару мәселесін зерттеп, алдымен әңгіме еткен Қ.Сағындықов десек қателеспес едік. Қазақ тіл білімінде, тіпті бүкіл филология ішінде мақал-мәтел аудармасын арнайы зерттеген бірде-бір еңбекті (тек Мұзафар Әлімбаев болмаса), бірдебір кісіні күні бүгінге дейін білмейміз. Сондықтан Қ. Сағындықовтың тұжырымдарына кеңірек тоқтауды қажет деп санаймыз. Әдетте, орыс және басқа халықтардың ғалымдары мақал-мәтелді аударудың қиындығын поэтикалық аудармамен салыстырып танытпақ болатын. Шынында, қиындық жағына келгенде бұлардың өзара ұқсастығы бар. Ал түбегейлі тексере келгенімізде бұлардың жекежеке өздеріне ғана сыйымды сыры байқалады. Әрқайсысының табиғатына лайықты күрделі проблемалары көрінеді. Міне, осыған байланысты, яғни мақал, мәтелдердің табиғаты, қасиеті және оларды пайдаланудың реті жайында Маркс, Энгельс және Лениннің айтқандары аударма мәселесімен шұғылданушылар үшін айрықша рөл атқарады. Олар мақал-мәтелдерді, тіпті күллі бейнелі сөздерді қоғамдық өмір құбылысының сәулесі ретінде, яғни жаңа мен ескінің күресінің сәулесі ретінде қарастырады. Олай болса, мақал-мәтелдерді қоғамдық өмірдің нақты тарихи жағдайларына орай және сол кезеңдегі әдеби тіл дамуының тұрғысынан тексерген жөн. Сағындықов мақал-мәтелдерді әдебиеттерде қолданғанда оларды бір тілден екінші тілге аударғанда ұстанатын негізгі принцип және міндеттер осыған орай туады деп түсінеді. Сөйтіп бұл мәселеге диалектикалық жолмен келеді.

Аударуды әңгіме етпей тұра тұрғанның өзін де, оларды ретін тауып, мағынасын, мәнін дәл ұғып қолданудың өзі шеберлік. Қолданудың тамаша үлгілерін, біз марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектерінен байқаймыз. Олар мақал-мәтелдерді көркемдік құрал ретінде (пікірлерінің бейнелі, дәл ұғымды әсерлі болуы) қолданумен қатар, кейде қоғамдық өмірдің нақты құбылыстарының мәнін айқын танытатын тарихи дерек ретінде пайдаланған. Сағындықов Маркстің «Навоз и у бога крадет» және «Вези навоз, не ленись, хоть богу не молись» деген орыс мақалдарын талдағанда шаруа адамның агрономиялық мәдениетті дін тұманынан артық санағанын айтады.

В.И. Лениннің мына сөзі де зерттеушінің ілгері пікір қозғауына демеу болған. «Бывают такие крылатые слова, который удивительной меткостью выражают сущность довольно сложных явлений» Сағындықов бұдан кейін орыстың көркемсөз шеберлерінің пікірлерін саралап шығады, түйінді қорытынды жасайды. Бейнелі сөздер тобының табиғатын түбегейлі тексеріп және олардың ана тілімізде толыққанды аудармасын беру жолдарын қарастыру қажет деп түйеді. Осы мәселенің біразын Орыс зерттеушілерініңшығармаларының қазақ тіліне аударылу сапасын тексеру арқылы айқындаған. Ол алдымен Орыс зерттеушілерініңшығармаларындағы бейнелі сөздерді мынадай үш топқа бөледі: а) көркем бейнелер, афоризмдер, нақыл сөздер (изречения) және қанатты сөздер; ә) идиомдар және фразеологиялық тіркестер; б) мақал мен мәтелдер. Көріп отырсыздар, Сағындықов тұрақты

тіркестердің табиғатын, түрін тереңірек білетінін байқатады. Ол кейбір ғалымдар тәрізді тұрақты тіркестердің бәрін мақал-мәтел айналасына үйірмей ажыратып алады. Мақал-мәтел, идиом, фразеологиялық тіркестер, афоризмдер, қанатты сөздердің табиғатын, өздеріне тән ерекшеліктерін тереңірек тексермегенмен, олардың бөлек-бөлек тілдік құралдар екенін бұларды зерттегенде сондай айрықша белгілеріне көңіл бөлу қажет екенін ескертеді. Біз мұны зерттеушінің табысының, саналы пайымдауларының бірі деп білеміз. Орыс зерттеушілерінің шығармаларында орыс жазушылары А.С. Пушкин, Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, М.Е. Салтыков-Щедрин, И.А. Крылов, А.С. Грибоедов, А.П. Чехов, А.М. Горький жасаған көркем бейнелер, афоризмдер, нақыл сөздер, қанатты сөздер молынан кездеседі. Орыс зерттеушілерінің бұларды тіліне тиек ете отырып, революция мен жұмысшы табының жауларын аямай соғып отырған. Мәселен, Щедрин жасаған жексұрын бейненің бірі – Иудушканың сатқын Троцкийді эшкерелеуге, «данасынған шабақтардың» (премудрие пескари) халықшылдар, эсерлер, меньшевиктерді масқаралауға септігін тигізгенін білеміз. Ленин шығармаларынан Гогольдің талай «держимордалары» мен «маниловшыл» қиялкештерін табамыз. Оның көрегендігінен А.П.Чеховтың «Құндақты адамдарын» да танимыз. И.А.Крылов мысалдары мен Грибоедовтың «Ақылдың азабы» комедиясынан алынған «Ал төрешілер кімдер?» («А судьи кто?»), «Кещенің төрелігін тыңдар болсаң» («Услышишь суд глупца»), «Көрмес, пілді де көрмес» («Не приметить слона»), «Мысықтан күшті аң жоқ» («Сильнее кошки зверя нет»), «Көкек қоразды мақтайды» («Кукушка хвалит петуха») т.б. тәрізді нақыл сөздер В.И.Лениннің қолдануында мүлде жанданып, қазір мақал, мәтел сияқты ел арасына кеңінен таралып кетті.

Ленин еңбектерінде донкихоттық, геростраттық әуре-сарсаң, Кирр жеңісі, Прокруст аясы, Ахилесс өкшесі, Хеопс пирамидасы т.б. тарихи адамдар мен мифтік геройлар есіміне байланысты туған тіркестер де шебер рөл ойнайды. Сағындықов осы аталған афоризмдер, нақыл сөздер, көркем бейнелер мен қанатты сөздерді логикалық мәнін, формасын сақтап, дәл аудару керек деп кесіп айтады. Кезінде бұлардың мағыналық мәнін беруге тырысушылық та болды. Соның нәтижесінде қазақ оқырмандарының талай «түмсықбұзарлармен» («держиморда»), талай «қиялшылдармен» («маниловщина»), талай «қожанасырлық» («донкихотство») істеушілермен таныс болғаны мәлім. Аударма ісіндегі осындай олақтықтардың себебін айқындай отырып, Сағындықов түрлі афоризмдердің, қанатты сөздердің, әдеби бейнелердің, нақыл сөздердің қазақ тіліне берілу тарихын шоларды. Сөйтіп мұндай категорияларды аударуды тарихи және мифтік есімдерді сақтаудың ерекше мәні бар екенін тәжірибе жүзінде дәлелдейді. Аударманы бұлай қарастыру ғылыми дәлдікке апарады, әрі ана тіліміздің сөздік қорын жаңа фразеологиялық тіркестермен байытады деп түсіндіреді. Орыс зерттеушілерінің еңбектерінде идиомдар да көп кездеседі.

Әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – Москва, 1971. – 60 с.
2. Смит Л.П. Фразеология английского языка. //Перевод с англ. А.Р. Игнатъева. – Москва, 1959.
3. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва, : Прогресс, 1989. – 5с
4. Рысалды Қ.Т. Салғастырмалы типологиялық зерттеудің өзекті мәселелері // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – Алматы, 2001. – 31 с.
5. Абилгалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков. Дисс. канд. фил. наук. – Алматы, 1992. – 9с.
6. Алдашева А. Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1940. – 726 с.
7. Чиненова Л.А. Английская фразеология в языке и речи. – Москва, 1986. – 161с.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАСЫ ЖАЙЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Жұмашева А.М.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1
тобының студенті, Шымкент қаласы

Тазабек З.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к
тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е

Ең алдымен, терминнің өзі жайында бірер сөз. Зерттеуші идиомдарды лингвистикалық терминологияда қалыптасқан ұғым тұрғысынан ұққан. Оларды не идиом деп, немесе тілші ғалымдар қолданып жүрген термин бойынша фразеологиялық түйдектер (тұтастықтар – фразеологические сращения) ретінде қарастырады. Фразеологиялық түйдектердің өзіне ғана тән өзгешеліктерін дәл танып, екінші тілге аударғанда осы қасиеттерге ерекше көңіл бөлудің қажет екенін айтады. Идиомдарды аудару мәселесіне келгенде, Сағындықов өзінен бұрын пікір айтқан ғалымдардан, өз тұтастарынан әрі кете алмаған. Ол да идиомдардың әлгі негізгі қасиеттерін аударуға тосқауыл болатын кедергілер ретінде таниды. Сондықтан «точный перевод их на казахский язык с сохранением значений лексических составных частей невозможен», – деп үзілді-кесілді тұжырым жасайды. Өйткені бұларды бір кездегідей сөзбе-сөз аударатын болсақ, держать нос по ветру дегеніңіз «мұрнын желге тосу» боп, насолить дегеніңіз «тұз себу» (он мне насолит – «ол маған тұз септі») боп шыға келер еді. Зерттеушінің пікірінше, бұл шынында да, бір жағынан, түпнұсқаны бұзу болса, екінші жағынан, ана тілінің грамматикалық нормаларын, ежелден қалыптасқан ережелерін тәлкек ету деген сөз. Бірақ ол идиомдарды мүлде беруге болмайды деп түңілмейді. Мұндай ауыспалы мағынадағы тіркестерді, яғни идиомдарды қазақ тіліне аударуға әбден болады деп есептейді. Оның ойынша, қай халықтың болсын, белгілі бір зат не құбылыс жайындағы түсінігі бірдей, тек тілі басқа. Ендеше мұндай жағдайда белгілі бір ұғымды беруге септік жасап тұрған жеке сөздерді аударуға тырыспай, сол компоненттер жеткізіп тұрған ойды жеткізу қажет. Сағындықов жоғарыдағыдай идиомдардың қазақ тілінде сәйкес келетін баламаларын іздейді. Мәселен, ол брать быка за рога дегенді тоқетерін айту немесе «түйінді жерін табу деп, вывести на чистую воду дегенді бет пердесін ашу немесе әшкерелеу деп, вариться в собственном соку дегенді өзімен өзі болу деп, дело в шляпе дегенді іс бітті не іс оңға басты деп, ставить палку в колесо дегенді тосқауыл жасау немесе кесекөлденең келу деп алғанды дұрыс деп есептейді. Ал жоғарыда келтірілген держать нос по ветру – аңысын аңду болуға тиіс.

Ленин шығармаларындағы идиомдардың берілу сапасын саралай отырып, аудармашылардың әрқилы тәсілдерге барғанын аңғартады, жіберілген қателер мен жөн-жосықтарды жіктейді. Ретті-ретсізін көрсетіп, идиомдарды қазақ тіліне берудің барынша ғылыми дәл жолдарын көрсетуге тырысады. Сонда Сағындықов пайымдауларынан, негізінен мынадай екі түрлі жағдайды байқаймыз. Идиомдардың, біріншіден, қазақ тіліндегі баламасын табуға болады екен. Жоғарыдағы мысалдардан көргеніміздей, бұлардың бәрі де түпнұсқадағы идиомдардың мағынасын дәл беріп тұр. Екіншіден, орыс тіліндегі тұрақты фразеологиялық тіркестердің (автордың қолдануы бойынша – А.Ө.) біразын қазақ тіліне аударғанда барлық жағынан дәлме-дәл, эквивалентті болып келеді. Бұларды кейде я аударма деп, я төл тіркес деп ашып айту қиынға соғады. Сағындықов берген мысалды түгел келтіреміз: Беречь как зеницу ока – «көздің қарашығындай сақтау»; в мут-ной воде рыбу ловить – «лай судан балық аулау»; в прятки играть – «жасырынбақ ойнау»; волк в овечьей шкуре – «қой терісін жамылған қасқыр»; волосы встают дымом – «төбе шашы тік тұрады»;

как небо от земли – «аспан мен жердей» немесе көк пен жердей; черепаший шаг – «тасбақа аяң» т.б.

Кейбір лингвист-ғалымдар идиомдарды бір тілден екінші тілге аударуға мүлде болмайды деп кесіп айтады. Осы мәселені Сағындықов «вот где зарыта собака» деген идиомның төңірегінде туған тартысқа байланысты біраз өрбіте түскен. Бұл идиома қазақ тілінде екі түрлі вариантта берілген. Бірі, мағыналық аударма – «Істің мәні, міне осында»; екіншісі сөзбесөз аударма – «Иттің көмілген жері осы». К. Шәріпов т.б. кейбір зерттеушілер мұның алғашқысын қолдайды. Олардың сүйенетіні идиомдарды басқа тілге аударуға мүлде болмайды дейтін тілшілер қағидасы. Ал дәл аударманы жақтайтындар мынадай деректерге сүйенеді: «Неміс тілінен бұл идиоманың лексикалық құрамы түгел аударылып алынған, сондықтан оны дәл осылай қазақ тіліне аударуға болады» дейді. Осындай екіұдай талас пікірді қатар алып келгенмен, Сағындықов бұл жайында өзінің нақты пікірін шешіп айтпайды. Көпшіліктің үлесіне қалдырады. Осының өзі-ақ аудармадағы идиома проблемасының қаншалықты қиындығы барын аңғартса керек. Ал біз бұл мәселе тұрғысындағы ойларымызды әзір айтуға асықпаймыз. Өйткені алда әлі талай ғалымдар пікірі тоқайласатын болғандықтан, солардың тұжырымдарын түгел сарапқа салып, талдаған соң ғана, біраз мәселе айқындалмақ. Сондықтан әзірге бұл мәселені сол ғалымдар талқысына сала тұрамыз.

Сағындықовтың ендігі бір толығырақ тоқталған мәселесі – мақал-мәтел проблемасы. Бұларды аударуда қатаң талап қойылады. Бір қарағанда мақал-мәтел аударуға көнбіс. Сол көнбістік бұлжытпай орындалуға тиіс көптеген талап-тілектерді алға тартқан. Бірқатар талаптар мыналар – мағыналық дәлдік, образдылық, ауыспалы мағыналы, әсерлі әрі ұйқасты болу т.б. Тәжірибесіздіктен кеткен олқылықтардың екі түрі мынадай: орыс мақал-мәтелдері ретті-ретсіз жерінде де қазақ мақалдарымен алмастырылған немесе сөзбе-сөз аударма тәсілі қолданылған. Мұның қай-қайсысы болса да жоғарыдағы талаптар талғамына жарамайтыны белгілі. Дегенмен көптеген жылдар жемісі Ленин қолданған мақал-мәтелдерді аударудың нәтижелі жолдарын жинақтаған. Қазақ аудармашыларына тамаша үлгі болған Лениннің өз аудармалары, яғни шет тіл мақал-мәтелдерін орыс тіліне аударудағы ол қолданған принциптер. Сол принциптерді егжей-тегжейімен қарастыра отырып, Қ. Сағындықов екі түрлі жайды ерекше атайды. Оның бірі мақал-мәтелдерді құрамындағы барлық сөздерімен түгел, дәл аудару. Мысалы, Хорошо смеется тот, кто смеется последним; Кто желает знать врага, тот должен побывать во вражеской стране; Обещания, что корка от пирога: их на то и пекут, чтобы ломать потом дегендер француз, неміс, ағылшын мақалдарынан аударылған.

Мұнда түпнұсқаның бар компоненттері сақталып отыр.

Екіншіден, Орыс зерттеушілеерінің мағыналық аудармаға да барған. Мақалдың мағыналық дәлдігін беруге мүмкін болса, онда түпнұсқаның формасы мен образдылығын сақтап жатпай-ақ, соған сай келетін орыс мақалын алып отырған. Мысалы, «Свой своему поневоле брат» деген осыны аңғартады.

Өздерінің аудару принциптерін осы бағытта ұйымдастырған Орталық Комитет жанындағы Марксизм-ленинизм институты қазақ филиалының мақал-мәтелдерді қазақ тілінде беруде қолданған тәсілдерін Сағындықов мынадай үш топқа бөліп қарайды. Орыс тіліндегі қалпынша береміз. 1. Точный перевод пословицы с сохранением вещественно-образного значения слов и соблюдением ее характера и афористичности. Былайша айтқанда, бұл тәсіл бойынша аударылған мақал-мәтел мазмұны жағынан да, түрі жағынан да түпнұсқаға дөп келетін, сонымен бірге ана тілінің өзіне тән қағидаларына сыйымды, лайықты болуы тиіс. Осындай тәсілмен аударылып, тілімізде орныға бастаған, тіпті төл мақал-мәтелдерден айырғысыз көптеген мысалдар келтіріледі.

Әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – Москва, 1971. – 60 с.
2. Смит Л.П. Фразеология английского языка. //Перевод с англ. А.Р. Игнатьева. – Москва, 1959.

3. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва, : Прогресс, 1989. – 5с
4. Рысалды Қ.Т. Салғастырмалы типологиялық зерттеудің өзекті мәселелері // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – Алматы, 2001. – 31 с.
5. Абилгалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков. Дисс. канд. фил. наук. – Алматы, 1992. – 9с.
6. Алдашева А. Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1940. – 726 с.
7. Чиненова Л.А. Английская фразеология в языке и речи. – Москва, 1986. – 161с.

ӘӨЖ. 410.11

ЗЕЙНОЛЛА СӘНІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Лесбекова Ж.Д.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1
тобының студенті, Шымкент қаласы

Үсенхан А.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к
тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е

Еске сала кетсек, Зейнолла Мүбәрақұлы Сәнік 1935 жылы Қытайдың Тарбағатай аймағында дүниеге келген. Бейжің қаласындағы орталық жастар институтын бітіріп, еңбек жолын баспагерліктен бастаған. Үрімжідегі жастар баспасында жауапты редактор болып қырық жылдай қызмет атқарған. 1955 жылдан бастап әдеби зерттеу жұмыстарын жаза бастаған. Сол уақытта Қытайда жүргізілген «мәдени төңкерістің» ауыр соққысына ұшырап, «халық жауы» болып, ауыр күндерді де өткерген. Соған қарамастан, қаламгердің ғылыми еңбектерінен, роман, повестерінен құралған жиырмадан астам кітабы жарық көрген. Қазақстанда «Қаракерей Қабанбай», «Хас батыр Қабанбай», «Тұғырыл хан», «Демежан батыр», «Халық күйшісі Қайрақбай», «Баспай» атты кітаптары мен еңбектері жарияланған. 2013 жылы өмірден озды. Әсіресе, қаламгердің «Хан батыр Қабанбай», «Қаракерей Қабанбай», «Қазақ ертегілері», «Қазақ емшілігі мен дәрігерлігі», «Қазақ этнографиясы» секілді ұзақ жылдық қажырлы еңбегінің жемісі сықылды шығармалары өз алдына бөлек әңгіме. **Қазақстан тәуелсіздігі қандастарымыздың атажұртқа қосылуымен бірге шетел қазақтарының әдеби-мәдени мұраларының да алтын қордан орын алуына мүмкіндік жасады. Халқымыздың тарихи-әдеби мұраларын жинастыруда Қытайдағы тарихшы, әдебиетші, шежірешілеріміз бен ақын-жазушыларымыздың еңбегі ерекше.**

Зейнолла Сәнік қазақ халқының патриоты, ел мен жерге байланысты құнды деректерді, тарихи мұраларды тарихшы-этнограф ретінде мақсатты түрде қолға алып, ерекше ықыласпен, асқан қызығушылықпен зерттеген. Миллиардтар елінде халықтың беткеуістар ұлдарының еңбектерін, өнерпаздарының өнерлерін тасада қалдырмаудың абзалы жинақтау, жариялау деп ұғынған зерттеуші сол жолда тынымсыз еңбек етті. Алдымен ғылыми еңбектері де, тарихи шығармалары да мақала түрінде жарық көрген. Белгілі бір тақырыппен жұмыс істеу барысында, оны жан-жақты зерделеп, газет бетіне шағын мақала ретінде шығарып, уақыт өте толықтырып көлемді монографияға айналдырған. Бүгінгі күні зерттеушінің еңбектері ізденімпаздық пен ыждақаттылықтың негізіндегі қажыр-қайрат, асқан төзімінің арқасында туындаған құнды мұра, мол қазына. Соның ішінде «Қаракерей

Қабанбай», «Сүлеймен би», «Тұғырыл хан», «Демежан батыр» сынды тарихи эсселері мен зерттеулері тың деректерден сыр шертеді. Зейнолла Сәнік есімімен тығыз байланысты дүниенің бірі «Қаракерей Қабанбай» тарихи эссесі екені рас. Себебі бұл – Зейнолла Мұбаракұлының Бейсенғали Садықанұлының ұсынысымен, берген деректерінің негізінде ұзақ жылдар бойы зерттеген тақырыптарының бірі және бірегейі. Неге Зейнолла Сәнік бұл тақырыпқа дендеп барды деген сауалдың да қылаң берері жасырын емес. «Қабанбайдан жеті ұл туады: Үмбетай, Кішкентай, Сырымбет, Едіге, Байтақ, Мойнақ, Әлі. «Жеті Қабанбай» аталуы содан. Жоңғардың соңғы ханы Әмірсана тарихынан хабары бар адамдар оның қазақты көп жағалағанын біледі. Қабанбай кенже ұлы Әліге Әмірсананың Мөней атты қызын әперген. Мөнейден – Айтқұл, Сарқұл (Сәнік аталып кеткен Үрімжіде «Қабанбай батырды» бастырған Зейнолланың арғы атасы. Ол өзін Зейнолла Сәнік деуі сондықтан)» деп жазады профессор Болатжан Әбілқасым. Қабанбайдың ұрпағы болуынан бөлек, оған байланысты аңыз-әңгімелерге, тарихи жырларды естіп өскендігі, өзі де осы негіздегі ел аузындағы әңгіме, деректерді ерінбей жинауы, қазақ тарихына ерекше ықылас қойғаны тағы бар. Қабанбай туралы шығармалардың ішіндегі шоқтығы биік туынды Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабозы» екені анық. Сондықтан да болар Зейнолла Сәнік «Қабдеш көркемдік тұрғыда жазса, менікі деректі роман» деп атап көрсеткен. Дегенмен, мәтіндегі ойдың мазмұндылығы мен ақпараттылығын, жадыда сақталып қалуына назар аударып отырған. Сол үшін қайсыбір қолданыста өзінің өмірден түйгенін оймақтай ойға сыйдырып, кестелі сөзбен өрнектеп жеткізеді. Жазушы ел ішіндегі бұрыннан қалыптасқан сөз тіркестерін өз ойымен қорытып басқаша құбылтып, көркемдеп те ұсынады. Кей ділмар сөздерде негізгі ой сақталғанмен қаламгер тарапынан заман талабына сай кейіпкер аузынан түрленіп, түлеп қайтадан қанат қағады...Қабанбай батырдың күреске толы өмірі батырлық жырларда қиял-ғажайып мазмұнға ие. Мысалы, Бұқар жырау толғауында «Жау келгенде жарағым, Басындырмас пырағым» деп суреттеуін бәріміз білеміз. Олай болса, – Қазақ, «шешеннің тілі – ортақ, шебердің қолы – ортақ» дейді екен, осыған «елдің елдігі – ортақ, ердің ерлігі – ортақ» деген сөзді қосқым келеді. Қабанбай батырды бүкіл ел болып көтерсе, бұл бәріміз үшін мақтаныш қой - деп білетін сөз зергері З.Сәніктің эсселеріндегі «қысқа сөзбен түйінделген бейнелі ой», ділмәр сөздерін танып байқайық.«Хан батыр Қабанбай» тарихи эссесінде батырдың ерлік істерін былай айқындайды: «Қабанбайдың есімі өз кезінде қазақтармен қатты жауласқан жоңғарлардың жүрегінде сұрапыл күш пен сесті айбардың жойқын ізін қалдырған»; «Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай атқа мінді дегенде, жұртыңды тастап қаша бер» деп жоңғарлар мәтелдеген; «Жұдырықтай жұмылған бірлігі болмаса, қазақтың жер бетінен құрып, тындым болып етуі ғажап емес еді». Ұлан-ғайыр даланы мұра қып қалдырған ата-бабамыз жау келгенде бірлікті ту қылып, ерлікті жыр қылып, күш біріктіріп ұмтылған. Расында да талай қилы кезенді басынан өткерген ұлтымыз сын сағатта ынтымақ пен ауызбіршіліктің арқасында әрқашан жеңіске жетіп отырған. Жазушы қазақ боп сақталудың негізі жұдырықтай жұмылған бірлікте екенін түйіндеп жеткізеді.«Шектеулі уақыт шешілмейтін күрмеу сияқты». Уақыт – алтыннан қымбат. Уақыттың қадірін білмеген адам санаулы уақытта аласұрып, тар шеңбердің ішінде қалғандай күй кешетіні хақ. Адамның өмірі де уақытпен шектеулі. Ал шектеулі уақытта дұрыс мақсат-мұратыңды айқындап, межелеп алмасаң кейін бәрі кеш болуы ықтимал.«Білім дегеніңіз бұрыннан бері сұрағанға қарай сұлаған ғой». Кім үйренуге, оқуға асықса оған да білім есігіні айқара ашылатыны сөзсіз. Білсем деген ниеті бар адам үшін кез-келген нәрсе қиындықсыз келеді.«Әке мұраты – баланың алдында кету, бала мұраты – әкені ардақтап жөнелту». Әке үшін баласының өзінің алдында дүние салуы қиынның қиыны. Ал бала мәңгілік сапарға ардақтап жөнелтуге міндетті. Ол сезімді тек әкелер түсіне алады.«Асылыңды жоғалтсаң да, нәсіліңді жоғалтпа». Нәсіл сөзінің артында ұлт, тіл жатыр. Осы киелі ұғымдардың адам баласы үшін мәні зор. Жеті атасын білу жетелілік. Онда ұлтыңды да ұлықтайсың, тіліңді де сатпайсың. Тіл сарқылмас қуат, арың мен мәдениетің.«Дүниеде тірліктен қымбат нәрсе жоқ. Басқаны сатып алуға болар-ау, тірлікті сатып алуға болмайды». Тіршілік адам баласына берілген мүмкіндік, салауатты өмір салты, рухың да, тәнің де азбай тіршілік ету бір бақыт. Денсаулық

бір аманат, соны қадірлеп күту маңызды.«Ел аралап, білім жинаған адам егінші сияқты». Кейбіреулер сол егіннің бабын тауып, мол өнім алады. Ал енді біреулер сол бапты таба алмай, тапса да ұқсата алмай, жарытып ештеңе ала алмайды немесе құралақан қалады. Білімді алу бар, қолдану бар. Оның бәрі сол қажеттілікті сезіну мен түйсінуге байланысты.

«Көйлектің кірі жуса кетеді,

Көңілдің кірі айтса кетеді». Ел ішінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан сөз оралымдарын жазушы орнымен пайдалана біледі. Адамның жан дүниесі үнемі жақсы сөзбен суарылып тұрады. Жақсы лебіз тындасаң, жаның рахаттанады. Сондай жақсы энергияны өзің де басқа адамдарға сөз арқылы жолдай аласың. Күйінішінді сыртқа шығару түсінісу болып табылады.«Көрген түстей қысқа өмірге – көрегендік, соның қадір-қымбатын түсінетін түйсік керек сияқты». Сана, түйсік адам баласына берілген үлкен сый, сол сыйдың арқасында қадірлеуді ұғынамыз. Уақытынан кеш келіп жататын түсінік кейде дер кезінде қадірлемей қалу жағдайларын туғызады.«Дүниедегі нәрселерді адам сұрап біліп, түгесіте алмайды. Көріп, көзі тоймайды, естіп, құлақ құрышы қанып болмайды екен». Он сегіз мың ғаламның таңғажайыбын танып білу, оны игеру расында да мүмкін емес. Бірақ адам өзіне не қажетті екенін білуі тиіс. Қашанда пайдалы әрі қажетті нәрсені игеруі маңызды.«Азамат адамның азаматтығы – біреудің мінін қазғылап, кемшілігін шұқылау емес, сол кемтіктің астарында жатқан артықшылықты аршып алуға болуға тиіс». Кең жүрекпен көрегенділіктің уәжі деп ойлаймыз. Саналылық, түсіністік, жақсы көрушіліктің мүмкіншілігі екені даусыз.«Бір адамның, бір кітаптың, яки бір оқиғаның кейде шешуші рөл атқарып кететіні де шындық». Өміріміздің әп-сетте өзгеріп шыға келуіне бір сағат таныс болған адамың да, үш сағатта оқып бітірген кітабың да септігін тигізуі мүмкін.«Сүлеймен би» тарихи эссесінде де Зейнолла Сәнік ділмар сөздері өзіндік көркемдігімен ерекшеленеді, образдан гөрі ойға көбірек көңіл бөлінген. Өрнектеуден гөрі салыстыруға, өз ойын дәлелдеп ақиқатын айту тәжірибесіне сүйенген. Қабанбай батырдың төртінші ұрпағы Сүлеймен би Әділбекұлы қазақ даласында шешендігімен, қара қылды қақ жарған әділдігімен әйгілі болған. Сүлеймен есімін Әсет Найманбайұлы, Сара Тастанбекқызы, Кәрібай Таңатарұлы сынды ақындар өз жырларына арқау еткен. Зейнолла Сәнік тарихи эссесінде «Сүлеймен бидің асын» соңғы ас деген екен. Оған себеп те жоқ емес. Аста үш жүз ат шапса, қырық атқа бәйге берілген. Бұл астың ерекше аталуы біраз жайттарға себепші болуымен тікелей байланысты. Мәселен Сүлеймен би асының шарапаты «Әсет пен Кәрібай» айтысының дүниеге келуіне, күні бүгінге дейін шоқтығы биік саналатын романдардың тууына, Илияс Жансүгіровтің «Құлагер» романына да арақау болғанына көз жеткіземіз.«Заманға қарасақ, астындағы шоғын тартып қойған қазанға ұқсап, бүлкілдеп, қайнап жатқан тәрізді. Бір күн болмаса, бір күн бұрқ-сарқ қайнап кетіп, асып төгіліп жата ма деп қорқасың, балапан басына, тұрымтай тұсына кете ме деп ойланасың». Бұл Найман руының ішіндегі Байжігіттің үлкені Тоғас руынан шыққан Байбарақ батырдың ұрпағы Додабақ бидің сөзі. Қаламгер билердің аузына осы сөзді сала отырып, уақыт тынысын, заман лебін аңдатады. Келешекке алаңдайды. Қазақ халқының ас беру рәсімінің маңызын әспеттейді, яғни құр ас ішіп, дұға бағыштау емес ұлт болашағы үшін алқа құрып, келелі мәселелер талқыланғанын жеткізеді. Бұқара халықтың от тілді, орақ ауызды би- шешендерінің сөзіне ұйығанын, сөз құдыретіне жүгінгенін байқатады.«Қонақ күтудің өзі де мін шығармай күту. Орасан тапқырлық пен білгірліктің, тату-берекенің көрінісі». «Қонақ аз отырып, көп сынайды», «Құтты қонақ келсе қой егіз табады» деген халқымыз ежелден-ақ тұрмыс-салтында қонақ күтудің мәдениетін қалыптастырған. Қонақтың қас қабағынан танып, ерекше көңіл аударып, ізетпен ілтипаттың үлгісін көрсете білген. Ақ пейіл дарқан көңіліне риза болған қонақ қимай аттанған. Арада сыйластықтың алтын көпірін орнатқан.«Ат ердің қанаты болса, бәйгеге қосқанда, салтанаттың санаты». 3. Сәнік «Ат бәйгесі» деп алған тарауында Сүлеймен би асында «үш жүз ат бәйгеге қосылып, қырық атқа бәйге» берілген деген дерек келтіреді. «Үш сөз сөйленсе, соның екеуі жүйрік атқа тән болып шығады» деп қалам тербейді. Жүйрік ат иесінің беделі мен абыройын асқақтатып, салтанатын асырғанын айтады.«Адам тоқтықтың қадірін жоқтықта, жанашырдың қадірін жаны қысылғанда барып біледі». Бұл афоризмді Зейнолла Сәнік

«Түйеші үкірдай заманында» атты тарихи бөлімінде ұтымды қолданған. Әсет Найманбайұлы сияқты ақтаңгер ақынға қамқорлық көрсеткен үкірдай тұлғаланып көрінеді. Түйешінің адамгершілік қасиеттерін, ел-жұртына жасаған қамқорлығын тілге тиек ете келіп, автор соңында осындай афоризммен түйіндейді. Тарих қойнауында өзіндік орны бар, Шыңғыс ханның өгей әкесі, әрі тәрбиесіне де тікелей қатысы бар тұлға – Тұғырыл хан. Өз кезегінде батырлықтың да, нағыз ержүректіктің де үлгісін көрсете білген тұлға. «Бастаусыз су, тамырсыз ағаш болмайды ғой, су ішкен құдығымызды қадір тұтайық, басып келген жолыңды, өрмелеп келген өріңді ұмытпағайсыңдар...» бұл Көкше әулие тәмсілі болса, «Жауынды көбейтпе, жауы көптің – жазымы көп» Құтылық әже даналығын есіне түсірген Тұғырылдың соңғы күндеріндегі ой арпалысы былай беріледі: «Таң ұзарса, түс көбейетіні сияқты жол ұзарса, адам қиял шүнетіне шөге береді ғой». «Іс оңынан басайын дегенде адам ақыл соңына түседі». Әйгілі Темучин туралы әңгімелеу барысында оқтын-оқтын сәулелі ойлар тізбегін қолданып отырады. «Абыройын таза ұстаған әйел – алтын қазық». Автор еріне адал, қамқор әйел образын осы бір ауыз сөзбен-ақ жеткізіп кетеді. Шаңырағы ғана емес, ел ісінде жүрген ерінің қамын күйттеп, жағдайын жасаған әйел берекенің де, бірліктің де ұйытқысы, алтын қазығы екенін меңзейді. «Ауызбен арыстан алу оңай». Даңқты Шыңғыс қағанның аузымен Кетбұғаға қарата айтылған бұл тіркесті қағанның ұлдарына берген мінездеу, сипаттау, сынау барысында қолданады. Расында да қазақ «батырсынған жігітті жауда сына, шешенсінген жігітті дауда сына» деп аузымен орақ орғандарды ғана емес, жарағын асынып жау келгенде ерлік көрсеткендерді төбесіне көтерген. Сондықтан «ауызбен арыстан алу оңай» деп қатал талап қойған. «Бақ пен дәулет дегендеріңіз көшпелі алтын сияқты». Басыңа қонған бақ та, дәулет те бағалай білмегенге сағымға айналып бір сәтте ұшатыны хақ. Қасиетті, киелі дүниелердің бір орында тұрақтап тұруы да қиын. Автор «қолда барда алтынның қадірі жоқ» деген тәмсілді көшпелі алтын сияқты айнып кететін киімен байланыстырып қолданады. «Бөрте ханымның аяғы бұл үйге құт боп кірді. Қоңырат елінің еншісі дәулет боп орнады» деп топшылайды. Адамның ең бірінші дұшпаны өз нәпсісі екені белгілі. Иmandылық, ізгіліктен алшақтатын нәпсінің бір қаруы – ашу. Қаламгер осы ашу туралы: «Ашудың суын ақылмен қайтарған дұрыс» деп ой қорытады. «Алыстан айғайлап келген жауды алу оңай. Ең қатерлісі – абайсызда аңдатпай соғатын іргелі жау», деген сияқты өзіндік ой қорытып, ділмәр сөз тізген жазушының қаламынан төгілген әр сөз өмір тәжірибесі мен құнарлы ойдың піскен жемісі. «Қайратыңды өліге емес, тіріге көрсет». Халқымыздың болмысында, ұлттық танымында ешқашан дүниеден қайтқан адам туралы теріс пікір, жаман сөз айтылмайды. Өкінішке орай, кейде тірі кезінде үндемей жүргендер, өмірден озған адам туралы пендешілікпен ғайбат айта бастайды. «Кесек батыр кесілген басқа қоқандамас болар». Батырлар күш тең болғанда ғана белдеседі. Бұл жерде автор жеңіліс туралы тұспалдаған іспетті. Үнемі ізденісте жүрген жазушы ел ішіндегі көнекөз қариялардан естігендерін қойын кітапшасына түртіп алып отырғанын, кейін сол дүниелердің көп көмегі тигенін өз естеліктерінде үнемі айтып отырған. Бес бөлімнен тұратын Демежан Кешубайұлы туралы еңбекте ұлт болашағы үшін жанын пиде еткен батыр, әрі шешен Демежен өмірінен сыр шертіледі. «Демежан» тарихи эссесін оқи отырып, ұлт азаттық күрестің тек орыс империясының қол астындағы ғана емес, қытай империясына бағынған қазақтардың басынан да жанкешті оқиғалардың орын алғанын білуге болады. Бұл эсседегі ділмәр сөз жанрлық жағынан мақал-мәтелге ұқсайды, нақтылыққа негізделген. Ақиқатты дәлелдеуден гөрі басынан өткізген өз тәжірибесінің үлгісі. «Өткір пышақ қынға қас, артық қайрат жанға қас», «Көрген көргенін көсеу түрткенін...», «Билік ұстау оңай, біліп ұстау қиын», «Адамды түрмеде, атты кермеде... деген бұған да ерлік, төзімділік керек, оңай-оспаққа иілме...» «Жайшылықта дос көп, басыңа күн туғанда жүрмесін өш боп», «Қаһарынан қан сорғалап, демінен аяз бүркіп тұрған ашулы үкімет, бұл өңір оның ашса алақанында, жұмса жұдырығында тұр», «Қашып жүрген өлімнен қасқайып тұрған өлім артық»; Қазақ қаламгерлерінің кез келген прозалық шығармалары билер сөзіне, шешендік арнау, толғау, афоризмдерге толы. Өйткені «Өнер алды – қызыл тіл» деген халқымыз ең алдымен тіл құдіретіне жүгінген. Сұлу, көркем, бейнелі сөздермен құнарлы ойды тоғыстырған

қаламгер оқырман талғамынан шығуға талпынған. Жалпы халық аузынан тастамай айтып жүрген қанатты сөздер сияқты Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы ділмар сөздер де халықтың керегіне жарайтын асылына, ұрпақ мұрасына айналар деп сенеміз.

Әдебиеттер:

1. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. – Алматы: Жазушы, 1978.-368 б.
2. Серікқалиев З.. Жылдар сазы. – Алматы: Жазушы, 1971.-216 б.
3. Серікқалиев З. Ақ жол.- Алматы: Жазушы, 1990. -464 б.
4. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш.- Алматы: Атамұра, 2003.-208 б.

ӘӨЖ. 410.11

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Мұзлыбай Д.Ы.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к1 тобының студенті, Шымкент қаласы

Азат Ұ.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші -

ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е

Ақынның бақыты – көшеде машинамен жүріп, тойда төрде отыру болмаса керек. Оның ойы он бөлмелі үйменен, немесе орден толы омырауымен өлшенбейді. Бақыттан, байлықтан ұлы болған адамды, әсіресе, ақынды әдебиет тарихы біле бермейді. Ортақ ұстазымыз. М.Ю.Лермонтов шамырқанған бір сәтінде:

Жыртылсын жырдың өңірі,
Тыныштық жай бір елес пе!
Додасыз ақын өмірі
Дауылсыз теңіз емес пе?!- [1,128]
десе енді бір мезетте:

Астында дария- көк майдан,

Үстінде сәуле, алтын күн.

Қарашы, ол бүлік құдайдан

Сұрайды дауыл күні – түн!- демей ме Абай аудармасы арқылы! Біздің идеологиялық басшылар мен белсенділер күні кешеге шейін көреген – кемеңгерлік міндеттерін ұмытып, әскери комендаттың қызметін атқарып келеді. Арнайы тұрғызған қоршау – қорғаны болмаса да, әдебиет әлеміне ұрықсат құжатынсыз яки айқын саяси бақытсыз бас сұғу мүлдем мүмкін емес-ті. Сол құдіретті құжаттың ролін ең алдымен шығармаларың мен жинақтарының басты тақырыбы, әсіресе аттары атқаратын. «Бақыт», «Бақытты бал», «Сенің Отаның», «Біздің Отан», «Отан ұлы», «Отан үшін», «Шопан жыры», «Колхоз жыры», «Жеңіс жыр», «Достық жыры», «Орақ пен балға», «Көмір - коммунизм», «Октябрь ұланы», «Революция нұрымен», «Бастаушымыз - партия», «Партбилет», «Большевиктер», «Большевиктер ауылы», «Қызыл тау», «Қызыл Түркістан», «Қызыл генерал», «Дала комиссары» тәрізді өңшең бір әсіреқызыл атаулар көркем сөз өнерінде біраз жылдар бойына саяси сауыт ретінде авторларды сын жебесімен мүмкіндігінше қарғап келді ... Ал енді «Дауыл», «Біз де қазақпыз», «Ар іспетті әдемі де астарлы поэтикалық аттарға әдеби сыншыларымыз бен партиялық босстарымыз, әсіресе әйгілі цензурамыз оскырына қарап оқыс мінез көрсетті. Авторларын саяси сабаудың астына алды. Сүтке тиген күшіктей қудалады. Ақылдар азып, дарындар тоз-тоз болды.

Осының бәрін көріп, көріп қана қоймай, көңіл сүзгісінен әлденеше қайыра өткізген Мұқағали тәрізді тұйық талант «Мавр», «Ильич», «Большевиктер», «Космонавт ойлары» деген толғау- дастандарға тегіннен – тегін барған жоқ. Ерте ме, кеш пе ... «Бала шақтан - болашаққа », «Аққулар ұйықтағанда», «Ару ана», «Жан азасы» сияқты классикалық дүниелеріне жол аршу үшін барды.

Мен де өзімше алып бір комбинатпен

Қорытылған не пәле жүрегімде.

тәрізді тармақтар мен жұмбақтау жолдар белгілі бір мақсат – мүддесіз айтыла салмаған шығар. Әсіресе, «не пәле» деген тіркестің тұсында біраз ойлағанымыз дұрыс. Шынайы дарын нені жырласа да жанып-күйіп, күйіп-пісіп, таусыла, тіпті сарқыла жырлайды. Осындай есеби тақырыптың өзі тақырып ретінде екінші қатарға ығысып, көркемдік қуат суырылып ілгері шығады. Ақын күдіретін арбалап, автор не айтса, оқырман соған иланып, соған құлап, елти береді, елти береді. Өстіп жүректің құранымен кейбір нәрселеді амалсыз жазғанын әйгілі ақынымыз жасыра алмайды.

«Көңіл деген құйты – құсты

Көнбейтінге көндірдім.

Сенетінге иландырмай,

Сенбейтінге сендірдім», - дейді.

Мақтану ма?! Өзіне өзі риза болу ма? Жо-оқ! Бірі де емес соның! Керісінше. Өзіне дәлірек айтсақ заманына, қоғамына өкпе арту. Өзін өзі шабақтау. «Ақынның ақындығы – арда ғана» деп, жыр жай намазына ақ ниет, ақкөңілдің бимаза басын тағы бір иіп, ашына сөйлеуі.

«Өзгеден ұрлап жасырған

Өзімдік менің мінім бар», - деуі де осыған байланысты болуы керек. 60-80 жылдары өлең өңірінде ерікті ұйқасты көбірек пайдаланып, оны түрлендіре түсуге көп тер төккен ақындардың бірі - Мұхтар Шаханов. Ол өзінің ғажайып сазды лирикасын стильдік ізденіс жолына саналы түрде бұрды. Әрине, ол жеміссіз болған жоқ. Оның үстіне Мұхтар жаңа-шылдығы көбінесе "өнерден-өмірге" принципіне орай айқындық табатындай. Әр кезде де солай, кезеңнің бауыздау шындығына екінің бірі қол соза бермейді. Өйткені, ол қиынның қиясы. Ол үлкен қажыр-қайратты талап етеді. Өзгеше жаратылыс, бөлекше сезім-күйді керек етеді. М.Шаханов творчествосы өзінің өмірімен тікелей қарым-қатынасқа түсу-мен оқшау тұр. Өлең сияқты қасиетті өнерді буы бұрқыраған өмірдің бүгінгі сауалымен суарады. Сол сияқты өмірдегі әділетсіздіктің, тоғышарлықтың уақытқа қарай түлеп алған жаңа түрлерін зерделілікпен зерттеп, өлең қуатымен батыл әшкерелейді. Оның ақын ретіндегі жаңашылдығы осы арада. Яғни, оның шығармашылығынан ежелгі өлең лебінен гөрі өмір лебі көбірек еседі. Жұртты маңайына үйретін де оның өлеңіндегі осы тірі тағдыр. Мықтап ойланатын, түйінді тұс. Ақындықтың ең үлкен сыны осы болмақ. Мұхтар поэзиясын бізге жақын ететін тағы бір қасиет - оның тақырыбын табуында. Оның таңдайтыны - ең қажет тақырып, ақын өлеңдерін оқып отырғанда ол көтерген тақырыпты аттап өтіп өмірдің бүгінгі күнін келесі күнмен жалғау мүмкін еместей көрінеді. Әрине, моральдық тұрғыда. Әрине, бұл сияқты жаңа мазмұн жаңа түр керек етеді. Мазмұнға сай түр тумаса поэзия жұтайды. Басқа ақындар айналып өтетін "қауіпті" тұстарға Мұхтар құмар-ақ. Поэзияның даңғыл жолымен шауып өтетін талантын ол әдейі қиынға салатындай. М.Шаханов жайлы замандастарында екі ұдай ұғым бар. Бірі - Шаханов поэзия тереңіне бойламайды, арзан амалдарға жетік дегенге саяды. Ал екінші - 70-80-жылдардағы қазақ поэзиясына соны бір леп әкелген М.Шаханов поэзиясы шын мәнінде қуатты поэзия. Өмірдің өз талабынан туған актуальды поэзия дегенді іштей де, сырттай да меңзейді, мойындайды. Творчество деген де адам табиғаты секілді: абсолюттікке көнбейтін, күрмеуі күрделі процесс қой. Кінәмшіл өнер табиғаты кейде тым жаңалықты жарата бермейді. Идеяға тізгін ұстата бергеннен де сақ болған жөн. Идея тізгініне иесі ие бола алмай қалатын сәттер де жиі ұшырасып қалады. Сөз жоқ, бұл талантты ақын творчествосында белең алған белді мәселе дегіміз келмейді. Ескеруді ғана керек етеді. Ал, шындығында алмас жігер, нәрлі сөз, адалдық сияқты күре тамырдан қаулаған ақын

творчествосы солқылдақ емес, емен ағаштай мығым жатыр. Талант көпшілігінде мықты негіз, құнарлы топырақ болмағандықтан күйреп қалады, күйіп кетеді. Ал, Мұхтарда әлгіндей мықты негіз бен талант тең. Келешек - келешек, ал енді оның бүгінгі өлеңдерінің кейбір ерекшеліктерін, әсіресе, қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңашылдық сипаттарына қатысты ойымызды бөлісіп көрейік. М.Шаханов соңғы жылдардағы қазақ поэзиясына жанрлық, стильдік сипатта бірқатар жаңалық әкелген ақын. Біз Мұхтарды лирик дейміз бе, эпик дейміз бе? Екеуіне де негіз бар. Эпик деуімізге болады: өлеңдерінің дені сюжетке құрылған. Баллада, поэмалары оның творчествосының негізгі тараулары. Бірақ осы пікірмен тұрақтап тұра алмаймыз. "Мұхтар эпик ақын" дегенде оның жарты қасиеті, негізгі қасиеті тасада қалып қойғандай сезіледі. Ол ең алдымен мықты лирик қой. Ол эпика мен лириканы ұштастыруда талантын танытады, шеберлік көрсетеді, өзіндік жаңалығын енгізеді. Яғни, Шаханов творчествосын бір жанр ерекшелігіне ғана сыйғызып талдау қиянат. Оның творчествосынан өмір-өнердің бір-бірімен жақындасуы, ой, мақсат, бояу өрнектерінің бір мүлдеге қарай шоғырланып, тұтасқан бүгінгі өнердің күрделі көрінісі жота көрсетеді. Сөйтіп барып өнер алдына тосып отырған күрделі заман сауалы - жалпы адамзаттық әрі әлемдік жаңалықтармен (өнер саласындағы, әрине) ұштаса түседі. Бұл әрине, дерек, заттық деген ұғымнан өзге. Творчество тылсымның нәзік сырларымен сабақтас. Мәселен, "Отырар элегиясы", "Күре тамырды іздеу", "Шың басындағы оқиға" атты поэмаларындағы лирикалық элементтерді алып тастаңызшы, біріншіден, лирикалық меннің қатысуымен туып тұрған шығармадағы динамика жоққа шығар еді. Яғни поэманың соғып тұрған жүрегі оның өн бойындағы қан тамырларының жұмысын жақсартып тұр. Оқиға сюжетінен сол жүрек соғысы басыңқы жатыр. Мөп-мөлдір әдемі лирикаларында, шағын поэмалары мен балла-даларынан анық аңғартқан ақынның ізгілікке құштар, мөлдірлікгі мадақтайтын, үлкен ерлікті, тым биіктікті қалайтын сұңқар көңілі осы шығармаларда біраз тоят табады.

Әдебиеттер:

1. Мақатаев М. Соғады жүрек. – Алматы. 1982ж. -95. б.
2. Нарымбетов Ә . Қазақ совет поэмасы .- Алматы. 1977ж. -115 б.
- 3.Кекілбаев Ә. Дәуірмен бетпе-бет. – Алматы. 1972ж. -223 б.
- 4.Әшімбаев С . Ақиқатқа іңкәрлік. – Алматы. 1997ж. -145 б.

ӘӨЖ. 410.11

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Наврузов М.А.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-19-1к2 тобының студенті, Шымкент қаласы

Ермахан Н.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің ПФ-20-1к тобының студенті, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші - **ф.ғ.к. Қалыбеков Б. Е**

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру мектептің осы күнге дейін дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты.

Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу –тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің

мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда [5,3 б.].

Білім беру мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілетінің дамуымен ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламасының нақтылануымен байланысқа түсуде.

Ақпарат дәстүрлі әдістері: ауызша және жазбаша, телефон және радио байланыс – қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде.

Баланың жеке басын тәрбиелеуде оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлуде. Есте сақтау, ақыл–ойын дамытатын оқуға көшу;

Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты міндеті. Бастауыш мектептің алдында тұрған негізгі мәселе оқушыларды дамыта оқыту, яғни оқушыны оқу әрекетіне қалыптастыру, олардың оқуға ынтасын ояту, қызығушылығын ояту.

XXI ғасыр табалдырығында тұрған азамат дамуының жаңа кезеңі білім беру прогрестің ең маңызды факторларының бірі болып саналатын кезең [6,13б.].

Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында қазіргі мектептер:

- практикалық қызметте жинақталған барлық игіліктердің сақталуы ;
- қоғамның интеллектуалды қуатын жетілдіру;
- еліміздің материалдық –қаржылық әл-ауқатын әрі қарай дамыту;
- орта білім беру жүйесін әрі қарай дамыту тағы сол сияқты міндеттерді көздейді.

Ғылыми -педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көтеретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбінде жаңашыл инновация деп аталады.

«**Инновация**» ұғымы педагогикалық сөздік қорына ежелден енген екен. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде «жаңа», «жаңалық енгізу» деп көрсетіледі. Кейбіреулері оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды. Біздің ойымызша, бұл түсініктер кең мағынадағы терминдермен білім беру жүйесіндегі кез-келген өзгерісті сипаттайды [7,45 б.].

Инновация термині қазіргі білім берудің теориясы мен практикасында кеңінен қолданылуда. Инновация ұғымы ең бірінші XIX-ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеулерінен пайда болды, яғни бір мәдениет түрлерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл, ұғым этнографиясында әлі күнге дейін сақталған.

Инновация (латын сөзі in – в, novis- жаңа)- жаңа, жаңалық, жаңарту дегенді білдіреді екен. С.И.Ожегов сөздігі бойынша: инновация бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық [8,17 б.].

«Ғылымның қайнар көзі» -Ресейде «инновация» ұғымына өте үлкен күдікпен қараған. XIX-XX ғ. басындағы бірде-бір білім реформаларында бұл термин кезікпейді. «Инновация» ғылымына берілген ең ескі емес анықтама, бұл салада американдықтар мен европалық көлемді зерттеулер иесі Э.М.Роджерстің анықтамасы болып есептеледі. Э.М.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Кейіннен «инновация» ұғымы «білім беру жүйесіне жаңаны енгізу» мағынасында педагогикалық еңбектерде кездесе бастады.

«Инновациялық негізін құраушы ұғымдардың –«инновация» «нововедение» новшество» «новое» т.б. қазақша аудармаларын жасаған Ы.Алтынсарин атындағы білім проблемаларын ғылыми зерттеу институты әдіскері К.Құдайбергенов болып табылады. Өз еңбектерінде «инновацияны» - нақты қойылған мақсатқа сай жасалынған жаңа нәтиже деп есептеді. Демек, инновация мақсат пен нәтижеге – жаңалыққа бет бұрудың кілті [9,85 б.].

Қоғамдағы қазіргі кезде қайта құрулар экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар қоғамның алдағы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігінің білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологиялары, оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды –машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі ізденіп

табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі әлемде болып жатқан өзгерістермен онша үндеспей отыр, қазіргі педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа модулін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр. Оның жүйесінің негізгі ұстанымдары: «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында» көрсетілген [10,45 б.].

Қазіргі кезде әлемдік қауымдастық Қазақстанды нарықтық экономика елі ретінде танып отыр. Тәуелсіздік алған қысқа тарихи кезең ішінде Қазақстан экономикада сілкініс жасады, әлемдік өркениетпен ықпалдасуда жаңа прогресшіл технологияларды пайдалануда. Елдің әлеуметтік-экономикалық даму перспективалары айқындалған.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруді мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Инновациялық процесті зерттеу барысында жүйенің бір жағдайдан екінші жаңа жағдайға көшуі және жаңалықты енгізу процесіне басшылық жасау мәселелерін зерттеу маңыздылығы Н.В.Горбунова, М.В.Кларин, А.В.Лоренсов, М.М.Потащник, В.И.Загвязинский, Т.И.Шамова, Н.Р.Чосуорбекова және т.б. зерттеулерінде қарастырылған [11, 63 б.].

Бүгінгі таңда Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, Ш.А.Амоношвилидің ізгілікті тұлғалық теориясы, В.А.Шаталовтың оқу материалының тірек белгілерімен тірек конспектілері (сызба үлгілері) негізінде қарқынды оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның, М.М. Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа да көптеген ғалымдардың технологиялары кеңінен танымал. Сонымен қатар Лысенкованың «Перспективті дамыта оқыту технологиясы», Н.П.Гузиктің «Сынып ішіндегі деңгейлеп –саралап оқыту технологиясы», В.В.Фирсовтың «Міндетті нәтижелер негізіндегі саралап оқыту технологиясы», Н.Н.Пиканның «Саралап деңгейлеу технологиясы», В.Дьяченконың «Жобалап оқыту технологиясы», М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы», В.М.Монаховтың технологиясы, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтың «Дамыта оқыту технологиясы», В.Занковтың дамыта оқыту жүйесі, И.П.Волковтың «Шығармашылық пен дамыта білім беру технологиясы», Ш.Амоношвилидің «Ізгілікті – тұлғаны оқыту технологиясы», В.Д.Шадриков «жеке бағытталған оқу жоспары негізінде оқыту технологиясы», «Ұжымдық тәсілмен оқыту технологиясы» «Ақпараттық оқыту технологиясы» (Дьяченко), «Проблемалық оқыту технологиясы», «Ойын арқылы оқыту технологиясы» В.В.Гузив т.с.с. жаңа технологиялық оқыту түрлері зерттелді [12,98 б.].

Яғни оқу процесін технологияландыру дегеніміз-білім беру бағыттарына сай оқыту процесін құрастыру. Педагогикалық технологияның өзіндік ерекшелігі –қойылған мақсатқа жету мүмкіндігіне кепілдік беретін оқыту процесін құрастыру және оны жүзеге асыру. Оқылатын пән мазмұны мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс- әрекеті. Оқушының ішкі даму процесі негізінде анықталған нақты мақсат қана педагогикалық технология құрылымын түсіну кілті бола алады (Қосымша №1 кесте).

Қазақстанда Ж.А.Қараевтің, Ш.Т.Таубаева, Қ.Қ.Қабдықайыров, С.Н.Лактионова, М.М.Жанпейісованың және басқа да ғалымдардың оқытудың жаңа технологиялары белсенді түрде қолдануда.

Ал соңғы жылдары оқытудың модульдік технологиясы мен В.М.Монаховтың, Дьяченконың оқытудың ұжымдық тәсілі, сондай-ақ, профессор Ж.Қараевтың оқытудың дербестендіру мен дифференциялау және білім беруді демократияландыру мен ізгілендіру ұстанымдарына негізделген жаңа педагогикалық компьютерлік технологиясы еліміздің көптеген мектептерінде қолданысқа ие болуда [13, 54 б.].

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі- баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы.

Оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында жаңа білім парадигмасына сүйене отырып, біз оқыту технологияларын тиімді жақтарын таңдап алуымыз қажет және оқыту – тәрбие үрдісінде озық технологияларды белсенділікпен енгізілуі керек.

Әдебиеттер:

- 1 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. // Қазақстан мұғалімі, №12, 1999ж.
- 2 Қазақстан Республикасы «Білім» мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан мұғалімі, №13 Алматы, 28 қазан, 2000ж.
- 3 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. // Қазақстан мұғалімі, №21, 2004 ж.
- 4 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологий. – М.: «Педагогика», 1989ж. - С. 21-38.
- 5 Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения. – Ақтөбе: РИПК:СО, 1999ж. – 324 с.

ӘӨЖ 159.9

АҚПАРАТ КӨЗДЕРІ БОЙЫНША АНЫҚТАЛАТЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ(еңбекке баулу)

Келдибаева В.Н.

7М01301 «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Ж.А. Тәшенев университеті, Қазақстан Республикасы.

Аннотация

Младший школьный возраст, даёт прекрасные возможности для использования словесных методов обучения и развития способностей к творчеству.

Primary school age provides excellent opportunities for the use of verbal teaching methods and the development of creative abilities.

Түйін сөздер: әңгімелесу, кітап, ережелер, демонстрациялық және практикалық әдістер.

Ақпарат көздерімен анықталған оқыту әдістері үш негізгі түрді қамтиды: ауызша, демонстрациялық және практикалық әдістер.

Ауызша сөздік әдістер. Еңбекке баулу тәжірибесінде түсіндірме, әңгіме, әңгіме, нұсқау сияқты ауызша сөздік әдістер кеңінен қолданылды [1]. Түсініктеме презентацияның нақтылығымен сипатталады. Жұмысты дайындау кезінде мұғалім жұмыс орнын қалай ұтымды ұйымдастыру керектігін түсіндіреді; жоспарлау кезінде - сызбаны қалай құруға және жұмыстың реттілігін анықтауға болады; түсіндіру процесінде мұғалім балаларды материалдардың қасиеттері мен құралдардың мақсатымен, ұтымды еңбек әрекеттерімен, техникалармен және операциялармен, жаңа техникалық терминдермен таныстырады.

Нұсқауды оқыту әдісі ретінде де, сабақта қолданылатын ауызша әдістердің жиынтығы ретінде де қарастыруға болады. Оқыту әдісі ретінде нұсқаулық дегеніміз-оқушылардың практикалық іс-әрекетін түзету үшін еңбек әрекетінің әдісін түсіндіру. Кіріспе, ағымдағы және қорытынды нұсқаулар болып бөлінеді.

Кіріспе нұсқаулық нақты еңбек міндеттерін қоюды, операцияларды сипаттауды, еңбек әдістерін орындау және өзін-өзі бақылау ережелерін түсіндіруді қамтиды. Ағымдағы нұсқаулық жіберілген қателіктерді түсіндіруді, дұрыс жұмыс істемеу себептерін анықтауды

және дұрыс әдістерді түсіндіруді қамтиды. Қорытынды нұсқау жақсы жұмыстарды талдауды, жұмыста жіберілген қателіктерді сипаттауды және оқушылардың жұмысын бағалауды қамтиды.

Әңгімнің мұғалім негізінен жаңа білімді жеткізу үшін қолданады. Ол анық, қысқа болуы керек және нақты техникалық ақпаратты жанды баяндаумен біріктіруі керек. Әңгіме индуктивті, дедуктивті және генетикалық принциптерге негізделуі мүмкін. Бірінші жағдайда мұғалім балаларды техника мен өндірістің нақты объектілерімен таныстырады және біртіндеп жалпылауға көшеді; екіншісінде - оқушыларды жалпы ұғымдармен таныстырады, содан кейін оларды нақты мысалдармен суреттейді; үшіншісінде - оқушыларды объектілерді түсінуге жетелейді, олардың пайда болу тарихын көрсетеді. Мұғалім оған проблемалық элементтерді енгізгенде, гипотезалар мен оларды растау тәсілдерін құрумен ғылымның дамуындағы қайшылықтарды көрсеткенде, әңгімені қабылдау күшейеді. Бастауыш сыныптардағы мұғалімнің әңгімесі, әдетте, оқушылардың бұрын алған біліміне сүйенеді, балалардың белгілі объектілер туралы түсініктері мен ұғымдарын жүйелейді, оларды білімді практикада қолдануға үйретеді. Еңбек сабағында мұғалімнің әңгімесіне өте аз уақыт бөлінеді; сондықтан оның мазмұны өте қысқа болуы керек.

Әдетте мұғалімнің әңгімесі материалдарды, құралдарды, жабдықтарды, графикалық құралдарды көрсетумен бірге жүреді. Жаңа терминдерді қолданған кезде мұғалім оларды нақты айтып, тақтаға жазуы керек. Әңгіме келесі дидактикалық талаптарды қанағаттандыруы керек: сенімді, логикалық дәйекті, анық, дәлелді, эмоционалды, бастауыш сынып оқушыларын түсінуге қол жетімді. Еңбек сабақтарында әңгіме жиі әңгімелесуге ауысады.

Әңгіме мұғалім мен оқушылардың ауызша пікір алмасу арқылы жаңа білім алуға және оларды бекітуге бағытталған. Бұл балалардың ойлауын белсендіруге ықпал етеді: мұғалімнің басшылығымен балалар оқу материалын түсінеді, оны талқылайды, теориялық материал мен тәжірибе арасында байланыс орнатады. Сөйлесуді сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады. Сабақтың басында өткізілген әңгіме балаларға алдыңғы сабақтармен байланыс орнатуға, жұмысқа қажетті материалдар мен құралдарды анықтауға, еңбек процесінің реттілігін көрсетуге көмектеседі. Оқушылардың ақыл-ой белсенділігін барынша арттыруға, мүмкін болатын оқу міндеттерінің шешімін өз бетінше табуға мүмкіндік беретін эвристикалық әңгіме ерекше құнды деп саналуы керек.

Әңгіме сияқты, әңгімелесу табиғи заттар мен олардың бейнелерін көрсетумен бірге болған кезде сенімдірек болады. Практикалық жұмыс барысында ағымдағы әңгімелесуді жүргізу қажеттілігі туындауы мүмкін, онда нақты сұрақтар мен оларға жауап беру арқылы мұғалім еңбек процесі туралы қосымша ақпарат береді. Практикалық жұмыс аяқталғаннан кейін қорытынды әңгімелесу жиі өткізіледі, оның негізгі мақсаты - оқушыларды жұмысты талқылауға тарту, олардың жұмыс нәтижелеріне сыни көзқарасын үйрету.

Демонстрациялық әдістер оқушылардың нақты пәндер мен олардың бейнелерін тікелей қабылдауын қамтамасыз ете отырып, оқытудың көрнекілік принципіне жүзеге асырады. Демонстрациялық әдістер баланың сенсорлық және ойлау процестерін белсендіреді, бұл оған оқу материалын игеруді жеңілдетеді. Мұғалімнің қолында бар демонстрациялық құралдарды екі топқа бөлуге болады: табиғи және бейнелеу. Табиғи құралдарға материалдар, құралдар, дайын бұйымдардың үлгілері және т.б.; бейнелеу құралдарына - макеттер, кесте модельдері, суреттер, фотосуреттер, сызбалар, диаграммалар, диафильмдер, технологиялық карталар және т. б. Әр нақты жағдайда мұғалім сабақ үшін ең оңтайлы көрнекі құралдарды таңдайды (1-кесте).

1-кесте Демонстрациялық құралдарды қолданудың шамаланған тізімі

Бағдарлама бойынша жұмыс түрлері	Құрал
1. Балаларды материалдармен таныстыру: қағаз, картон, мата, әртүрлі материалдар, тұқымдар	Демонстрациялық жинақтар. Үлгі материалдарының үлестірме жинақтары

2. Балаларға өнеркәсіптік материалдарды өндіру, табиғи материалдарды өндіру және қолдану туралы мәліметтерді хабарлау	Технологиялық жинақтар. Диафильмдер. Кинофильмдер. Суреттер
3. Тәжірибелер процесінде материалдардың қасиеттерін зерттеу	Кестелер-жинақтар
4. Материалдарды өңдеу әдістерін зерттеу: құралдармен, құрылғылармен, жұмыс әдістерімен танысу. Бағдарламада көзделген бұйымдарды дайындау	Құралдар мен құрылғылар. Кесте технологиясы. Еңбек мәдениеті бойынша кестелер. Жартылай фабрикаттардың үлгілері. Технологиялық карталар

Әрбір оқу құралы – зауыттық және қолдан жасалған - оқу-тәрбие міндеттеріне жауап беруі, ғылыми тұрғыдан сенімді болуы, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек. Оқу құралдары оқушыларға объектілерде ең жалпы және типтіктерді табуға көмектесуі керек.

Олар дәл, қысқа, сенімді болуы керек.

Мұғалім әдетте оқу құралының көрсетілімін түсіндірумен біріктіреді. Мысалы, 3-сыныпта конверт жасау кезінде мұғалім оқушыларға жұмыс үстеліне бір конверттен таратады және үлкен конвертті көрсетеді. Конверттерді қарастыра отырып, балалар конверттер мен желімдеу жолақтарының бүйірлерінің санын белгілейді. Мұғалім ашылған конвертті альбом парағының жоғарғы сол жақ бұрышына мықтап басып, қарындашпен айналдыруды ұсынады.

Айналдыру кезінде жайылма контурлары өте ұқыпты болмауы мүмкін. Сондықтан мұғалім балаларға сызғыш пен бұрыштама көмегімен жайылманы тексеріп, оларға түзетулер енгізуді ұсынады. Мұғалім конвертті желімдеу үшін не істеу керектігін сұрайды. (Қосымша үш бүктеме сызығын салу керек). Қағаздың біркелкі бүгілуі үшін қайшының доғал ұшымен сызғыш бойымен бүктеу сызығын сызу керек. Кесу мен илуден кейін жайылма екіншісіне іргелес болады, ал жолақтар бүйірлері мен үстіңгі жағынан бүгілген жақтарын жабады.

Кейбір оқушылардың жолақтары бүйірлеріне тығыз орналаспайды. Өлшемдерді тағы бір рет тексеріп, дәл сіздіктерді жою қажет. Қорытынды-желімдеу операциясы болады. Жайылмасыз басын көрсете отырып, мұғалім сыздабада әр жолдың өз мақсаты бар екенін көрсетеді: контурлар қатты қалың сызықпен, өлшемдері жұқа қатты сызықпен, бүктеме екі нүктесі бар штрих – нүктелі сызықпен, желіммен жағу орындары - люкпен, өлшемдері миллиметрмен көрсетілген. Мұғалім тағы бір рет жайылманың дәлдігін тексеруді ұсынады, содан кейін конверттерді жабыстырады.

Табиғи заттардың демонстрацияларын мұғалімнің сөзімен үйлестіру оқуды түсінікті етеді, балалардың еңбек тапсырмасына деген қызығушылығын оятады, олардың шығармашылық бастамасын оятады. Өнім үлгісін белсенді бақылау нәтижесінде балалардың өздері жұмысты неден бастау керектігін, қандай элементтерден жайылманы салу керектігін, қандай материалдарды дайындау керектігін, қандай құралдардың көмегімен және технологиялық операцияларды қандай әдістермен жүргізу керектігін анықтайды.

Эвристикалық әңгімелермен үйлесетінде монстрациялар әсіресе еңбек сабақтарында пайдалы. Бұл жағдайда бақылау процесінде балалар еңбек процесін жүргізудің ұтымды жолдарын өз бетінше іздеуге итермелейді.

Бейнелеу демонстрацияларының жазбаша сөзбен үйлесуі қазіргі уақытта еңбек сабақтарында кеңінен таралуда. Оқушыларды ересектердің еңбегімен таныстыру кезінде мұғалім целлюлоза-қағаз, полиграфия, тоқыма, керамика, құрылыс өнеркәсібі туралы картиналар, диафильмдер, кинофильмдер көрсетеді. Материалдарды, құралдарды, жұмыс әдістерін, еңбек іс-әрекетін ұйымдастыруды, қауіпсіздік техникасын зерттеуде кестелер кеңінен қолданылады. Кейбір жағдайларда мұғалім кестелерді иллюстрация ретінде, ал басқаларында нұсқаулар ретінде пайдаланады. Мысалы, қағаздың бүгілу процестерін

көрсететін кестелер жұмыс әдістерін түсіндіру кезінде иллюстрация ретінде, ал практикалық жұмыс кезінде нұсқаулық ретінде қолданылады. Кейбір тақырыптар бойынша еңбек сабақтарында оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша бірқатар картиналарды көрсету қажеттілігі туындайды. Сабақтарда дайын суреттерді көрсетумен қатар, мұғалім ГОСТ-тың барлық талаптарын қатаң сақтай отырып, суреттер тақтасында суреттер, эскиздер мен сызбаларды орындауы керек.

Практикалық әдістер. Еңбек сабақтарында оқушылар политехникалық біліммен қатар жалпы еңбек политехникалық дағдыларын меңгереді: еңбек өнімін жобалау, еңбек процесін жоспарлау, жұмыс орнын жабдықтау, белгілеу, өңдеу, өлшеу, құрастыру, монтаждау, әрлеу операцияларын жүзеге асыру, өзін-өзі бақылау. Шеберлік-бұл тәжірибеде қолданылатын білім.

Шеберлік дегеніміз-оқушының дұрыс жұмыс әдістерін таңдай отырып, берілген әрекеттерді саналы түрде орындауы. Білім шеберлік дәрежесіне дейін жеткізілмеуі мүмкін. Мысалы, оқушы қағазды пышақпен қалай кесу керектігін білуі мүмкін, бірақ бұл әрекетті орындай алмайды. Сондықтан білімді шеберлікке айналдыру үшін қосымша нұсқаулар мен жаттығу жаттығуларын жүргізу қажет. Шеберлікке оқыту барысында бала біреудің тәжірибесін, мысалы, мұғалімнің тәжірибесін қабылдайды, бірақ басты рөл оқушының жеке тәжірибесіне жатады.

Біліктілікті үйрету кезінде еңбек операциялары әдетте кішігірім элементтерге бөлінеді-еңбек тәсілдері мен әрекеттері. Оқытудың бірінші кезеңінде әрбір еңбек әрекетін оқушы орындайтын әрбір элементті мұқият ойластыра отырып, баяу қарқынмен жүзеге асырады. Мағыналы және игерілген еңбек әрекеттері біртіндеп еңбек әдістеріне біріктіріледі, бұл өз кезегінде арнайы жаттығулар процесінде одан әрі түсінуді және жетілдіруді қажет етеді. Еңбек әдістері біртіндеп операцияларға, содан кейін еңбек біліктілігіне біріктіріледі.

Әдетте біліктер баланың автоматтандырылған әрекетін түсінетін дағдылардың бастапқы кезеңі ретінде қарастырылады. Алайда, ең күрделі біліктер дағдылардың элементтерін қамтуы мүмкін. Осылайша, біліктер мен дағдылар диалектикалық бірлікте болады, олар бірін-бірі толықтырады және шарттайды. Алайда, шеберлік әрдайым дағдыдан ерекшеленеді, өйткені ол үнемі еңбек әрекеттерін саналы, автоматты түрде орындаумен байланысты.

Мидың үлкен жарты шарларының қыртысында біліктерді қалыптастыру кезінде сенсорлық, аналитикалық, моторлы және жүйке жасушаларының басқа аймақтары арасында көптеген ассоциациялар (байланыстар) жасалады. Бастауыш сыныптарда мұғалім, әдетте, графикалық ақпаратпен жұмыс істеу және құралдармен жұмыс істеудің қарапайым әдістерін игеру бойынша қарапайым әрекеттерді қоспағанда, еңбек операцияларын меңгеруді автоматтандырылған дағдылар деңгейіне жеткізуді мақсат етпейді. Сондықтан мұғалім еңбек сабақтарына басты назар балалардың еңбек біліктерін қалыптастыруға аударады.

Еңбек политехникалық дайындық барысында бастауыш сынып оқушыларында үш негізгі біліктер тобы қалыптасады. Бірінші топқа политехникалық біліктер жатады: өлшеу, есептеу, графикалық, технологиялық; екіншісіне - жалпы еңбек біліктері, ұйымдастырушылық, конструкторлық, диагностикалық, операторлық; үшіншісіне - арнайы еңбек біліктері: қағазды, картонды, матаны, әртүрлі материалдарды өңдеу, құрастыру, баптау және т.б. Біліктерді қалыптастыру әрдайым оқушылардың практикалық іс-әрекетімен байланысты. Сондықтан біліктерді қалыптастыру әдістерінің негізі оқушылардың іс-әрекетінің түрлері болуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бабаев М.А. Роль беседы в активизации учащихся в начальных классах в процессе обучения. Баку, 2012.
2. Байзакова Е.М. Развитие методов обучения в истории начальной школы Казахстана. Автореферат. А., 1995.
3. Оралбекова Т.Ш. Методическое руководство. Пособие для учителей. А., Атамұра, 2018.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС – ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

2 курс білім алушылары **Кенжаева Н., Ражаббаева Р.**
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі-ғ.м., аға оқытушы **Мұса Н.Б.**

Қазіргі таңда еліміздің болашақ ұрпақтарын тәрбиелеу бағытындағы білім беру мәселесі - мемлекетіміздің басты ұстанымдарының бірі. Осы ұстанымға жетудің бірден – бір жолы: әлемдік білім кеңістігінен орын алу, өркениетті, қуатты елдер қатарына қосылу болып табылады. Оқытудың инновациялық технологияларын пайдалана отырып білім сапасын арттыру, сондай – ақ рухани жан дүниесі бай, жан – жақты дамыған ұрпақ тәрбиелеу - осы ұстанымдардан туып отырған өзекті мәселелердің бірі. Бүгінгі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр.

Оқушының шығармашық іс - әрекетіне жағдай тудыру дегеніміз – оқушыны ойлай білуге үйрету екені сөзсіз. Бүгінгі таңдағы жаңаша білім беру міндеттерін негізі үш мақсат қана шеше алады. Олар-дүниетанымдылық, шығармашылық және терең білімділік.

«Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады» деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай мұғалімнің ізденісі жан-жақтылығы, күзиреттілігі арқылы айқындалса, сол күзиреттілік оқушы шығармашылығы арқылы көрінеді. Мектеп қабырғасында оқытылатын пәндер бойынша дарындылық танытқан оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту өз ісіне жауапкершілікпен қарайтын мұғалімнен педагогикалық- психологиялық көріністі талап етеді. «Шығармашылық» ұғымының жалпы теориясын зерттеген С.Л.Рубинштейн «оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады» - дей келе, «шығармашылық, шешімінің нәтижесі баланың өзі үшін жаңалық болса жеткілікті» екендігін айтады, яғни баланың шығармашылық өнімді еңбегі оның жеке тәжірибесімен салыстырылады.

« Қыран – түлегіне қайыспас қанат сыйлайды, ұстаз – шәкіртіне талап сыйлайды » деген халқымыздың қанатты сөзі ұстаз арқылы дарыған талаппен ұрпақтың алысқа ұшатынын меңзешген сияқты. Еліне қорған, ұлтына қамқор болар ұрпақтың қашанда көңілі ояу, айналасындағы өзгерістерге сын көзбен қарай білуі, пікір, қорытынды айтып, шешім қабылдай алуы қажет – ақ. Міне, бұл биік – оқушының шығармашылығы арқылы келетін іс. ендеше оқушыларды шығармашылыққа баулуды алғаш мектепке келген сәттен бастап – ақ қолға алу керек.

Бастауыш сынып- оқушысы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды қайталанбас кезең. Сондықтан бастауыш білім- үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы, қиын да жауапты жұмыс. Бастауыш мектеп балаға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, яғни сөйлеу, оқу, қоршаған орта жөнінде дұрыс көзқарас қалыптастыру, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретеді. Дамыта оқытудың ең басты мақсаты- баланы оқыта отырып, оны шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту. Оқушылардың шығармашылық қызығуын ояту, ана тіліне сүйіспеншілігін қалыптастыру өте маңызды іс. Мұндай іс мұғалімнен көп ізденуді талап етеді. Шығармашылық дегеніміз- адамның өмірінде өзін-өзі таңуға ұмтылуы, өз бетінше ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіндеп, өздігінен сапалы дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек.

Шығармашыл адам жаңашыл, ізденімпаз болады, алдына қойған мақсаттарын жүзеге асыру барысында кездескен кедергілерді жеңе алады, үздіксіз ізденіп отырады. И. Д. Левидовтың пікірінше, оқушылардың шығармашылық қабілеттері деп іс-әрекет

қорытындысында жаңа бір нәрсені үйренулері және оқушылардың даралық бейімділіктерінің, қабілеттерінің, тәжірибелерінің көрінуі болып табылады. Оқушылардың шығармашылық қабілетін танып білу үшін олардың қабілет деңгейін әр алуан болатынын ескеру керек. Қабілетін анықтау үшін психологиялық тесттер қолдануға болады. Көптеген психологтар оқушылардың жасы өскен сайын нерв жүйелерінің мүмкіндіктері кеңейіп, қалыптастырып отыратындығын, бірақ оқушының дамуы үшін ең қажетті, құнды қасиеттерінің біртіндеп жоғалып отыратындығымен түсіндіре отырып, бала қабілеттерінің дамуы үшін ең қымбатты кезеңді тиімді пайдаланып алуға асығу керектігін ескертеді. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай зейіні тұрақсыз, қабылдау мүмкіндіктері де әр алуан болады.

Бейімділік – бұл адамның белгілі бір іс - әрекетпен айналысуға бет бұрысы, оған көңілінің аууы, оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы белгісі. Сондықтан да біздіңше, балалық кезде ерекше көзге түсетін бейімділіктердің келешекте олардың қабілеттерінің көрсеткіштері екенін ескеріп, оқушылардың бейімділіктерін дер кезінде көре біліп, оларды соған сәйкес қабілеттерді дамыту біздің міндетті борышымыз екенін ұмытпауымыз керек. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту жөнінде И.П.Волновтың айтқан пікірі өте құнды. Ол балалардың әр саладағы қабілеттерін айқындау, дамытуға қажетті, тиімді жағдай туғызуы, бірінші сыныптан бастап балалардың қабілеттерін, бейімділіктерін дамытатын дербес, өздігінен орындайтын шығармашылық тапсырма жүйесін құру, оны сыныптан тыс жұмыстар арқылы да жүзеге асыруға болады дейді. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық жұмыс қабілеттерін олардың өз беттерімен меңгерген білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын пайдалана отырып, өздеріне бұрыннан белгісіз жаңадан бір нәтиже алуы деп түсінеміз.

Оқушының шығармашылықпен айналысуына қоршаған ортасы, ата – ана, мектеп қолайлы жағдай туғызуы керек. Мұғалімнің міндеті шығармашылық бағыт – бағдар беріп отыру. Шығармашылықпен жеке дара оқушы емес, сыныптағы барлық оқушылар айналысу үшін мүмкіндік керек. Мұндай іске белгілі бір тақырыпта пікір – сайыстар өткізудің маңызы зор. Күнделікті сабақта өтілген тақырып бойынша оқушының ойын білу, сол тақырып бойынша көзқарасын білдіруі, шығарманы талдауы – шығармашылық қабілетті арттырудың бір жолы. Шығармашыл қабілетті дамытуда ең алдымен, қарапайым нәрселерді суреттей білуден бастаған жөн. Бала күнделікті өмірде өзі көріп жүрген оқиғаларды баяндай білуі, оған өз түйсігімен қарап, өд жүрегімен сезініп, ішкі жан дүниесіндегі тебіреністі әңгімелей білуге үйрету керек.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда логикалық тапсырмалардың да маңызы зор. Логикалық тапсырмалар оқушыларды белсенділікке тәрбиелеуге, өз бетінше іздене білуге дағдыландыру, икемділік пен шеберлікке баулу мақсатында пайдаланылады.

Бастауыш сыныптағы оқытудың мазмұнында ерекше орын алатын пән – ана тілі. Ана тілін үйрету – сөздерді түсініп, меңгеріп оқу, жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйрену мен қатар, бала сансыз көп ұғымдарды, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін де меңгереді. Ана тілін оқып-үйрену арқылы олар Қазақстанның мәртебесін көтере туған халқының өткені мен бүгіні, болашағы жайында мол мағлұматтар ала отырып, танымдық, тәрбиелік, білім-дағдыны үйренері хақ. Өтілетін әр сабақ белгілі бір мақсатқа құралған, оқушы танымы мен дүниетанымын қалыптастыра отырып шығармашылыққа баулуы тиіс. Ол үшін мұғалім күнделікті сабаққа жете ізденіп, жаңа технологияны шебер пайдаланса, сабақ өз мақсатына жеткен шығармашылыққа бағдарланған, оқушы дүниетанымын байытатын бірден-бір сабақ болар еді. Қай сабақ болмасын «мынау оның білімдік жағы, мынау тәрбиелік жағы» деп бөліп жаруға болмайды. Себебі білім мен тәрбие-әркез егіз үрдіс. Шебер мұғалім осы екі қасиетті оқушы бойына дарыта оқыта отырып, оқыту әдісін, жаттықтыру жұмысын, қолданылатын көрнекілік түрлерін оқушының жас ерекшелігін ескере отырып, қабілеті мен ынтасына қарай таңдай білсе, өзі көздеген мақсатына жетеді.

Оқушылардың шығармашыл қабілеттерін әр түрлі әдіс тәсілдерін қолдана отырып арттыруға болады. Олар мынадай:

1. Тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау;

2. Арнаулы бір тақырыпта пікірталас тудыру;
3. Логикалық ойлауын дамытатын ойындармен берілген тапсырмаларды шешу (анаграмма, сөзжұмбақ, ребус, құрастырмалы ойындар, т.б)
4. Әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу;
5. Қиялдау арқылы сурет салғызу, рөлге бөліп оқыту;
6. Мәтін кейіпкерлеріне мінездеме беру;
7. Ой шапшаңдығын, сөз байлығын дамытуда өлең шумақтарын құрастыру;
8. Мәтін, ертегі, әңгімені өз бетінше аяқтау.

Осындай әдіс – тәсілдерді үнемі жүргізу оқушыларды шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы қабілет көзін ашып, тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді. Бала бойындағы қабілетті ашу – оқушыны шығармашылық бағытта дамуына жете мән беруі болып табылады.

Бала мен мұғалім арасындағы қарым-қатынастағы сезім байланысын орнатып, үйлесімділікке қол жеткізуге Ш. Амонашвалидің мұғалімдерге берген кеңесін берген кеңесін де басшылыққа алуға болады. Ол: «Педагогикалық процесте баламен тіл таба білу, яғни балаға өз ойын, талғамын, көңіліндегісін айтуға мұрсат беру тәрбиешіден көп шеберлікті талап етеді. Осынау қарым-қатынаста бала жанының қозғалысы ұстаз жанының қозғалысымен үйлесім тапқан кезде бала өз бойындағы табиғи дарынын ашады, ал мұғалім өзінің шығармашылық жігер қуатының жемісін көруге мүмкіндік алады. Басқаша айтқанда, бала шығармашылығы мұғалім шығармашылығымен ұштасып кетеді. Мұндай жағдайда рухани тұтастық пайда болады» - дейді.

Шығармашылықпен айналысқан оқушының ойы жүйрік, тұғыры биік азамат болып қалыптасады. Ана тілімен қатар қазақ тілі сабағы да сөзбен жүргізілетін жұмыс сөздерді байланыстырып сөйлеуге, әңгіме айтуға, шығарма жазуға көмектеседі. Сөздік жұмысы оқушыны бір жағынан ойлауға жетелесе, екінші жағынан қызығушылығын оятып, шығармашылық қабілетін арттыруға, белсенділікке ынталандырады. Мысалы:

Берілген сөздердің ішінен солдан оңға қарай оқығанда жаңа сөз шығатын сөздерді теріп жаз:

Қыран	қала	Дархан
Мұз	бұлақ	есек
Қысым	сүт	киім

Бұл жұмыстар оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға зор үлесін тигізеді. Оқушыны шығармашылыққа баулу, өз еңбегінің нәтижесін көруге, оны бағалауға бағыттау-өте күрделі үрдіс. Оқушының шығармашылық мүмкіндігі оның жеке тұлға ретінде қалыптасу үрдісінде пайда болады. Егер шығармашылық оқушының жас кезінде бағалы бағдар болып қалыптаспаса онда болашақта да оның қалыптасуы екіталай. Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты міндеті. Олай болса, қазіргі ұстаздар қауымының алдындағы үлкен мақсат: өмірдің барлық саласындағы белсенді, шығармашылық іс-әрекетіне қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу. Оқушы шығармашылығын дамыту ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Бұл қоғам талабынан туындайтын қажеттілік. Қоғамның әлеуметтік – экономикалық даму деңгейі сол қоғамдағы жеке адамның шығармашылық мүмкіндігіне байланысты. Оқушы шығармашылығы практикалық әрекеттер, ізденімпаздылық арқылы дамиды. Шығармашылыққа үйрететін сабақтар – жаңа технологияларды қолдану болып табылады. Мұндай сабақтарда оқушыға ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасында ынтымақтастық қатынас сақталады. Мұғалім бақылаушы емес, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетін ұйымдастыратын шығармашылық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана оқушы интелектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады. Оқушының шығармашылығына бағыт – бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген М. Жұмабаев болатын. Ол балалардың ойларын дамыту туралы «Ойлау жанның өте бір қиын терең ісі - деп атап көрсете келіп, тәрбиеші баланың ойлап, үйренуіне көп күш жұмсау керектігін ескертеді.

Қорыта келгенде, бастауыш сыныптың қай пәнінде болсын оқушылардың танымдық шығармашылық қабілетін дамыта оқыту олардың сабаққа деген қызығушылығын оятып,

ойын, ынтасын, дамыта түседі. Мұғалім өз сабағын шығармашылықпен өткізе алса, өзінің білімін сарқып жұмсаса, үнемі ізденіс үстінде болса, шәкірттерді анасындай аймалап жүрек жылуын бәріне бірдей шаша білудің қорытындысы- бағбанның жақсы ағаштан жиған сапалы жемісі іспеттес. Бүгінгі күннің мұғалімі – шығармашылық адамы. Ол қанша ізденсе, болашақ ұрпаққа соншалықты сапалы білім бермек. Ендеше мұғалім күш- қуатын көңіл- күйін әрдайым жоғары көтере білсе, сонда сабақ беру сапасы арта түсіп, еңбегі жанады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 2 жылдық білім журналы №6 – 2007, №10-2008
2. Бастауыш мектеп журналы 2003-2007ж
3. Педагогикалық ізденіс – Алматы: Рауан 1990
4. Б. Қ. Игенбаева «Адамгершілік сабақтары»
6. Қазақстан мектебі №4,8 - 2011ж

ӘОЖ 372.8

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ДЕПРЕССИЯҒА БЕЙІМДІЛІКТІҢ АЛДЫН-АЛУ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСЫ

Абай А.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.
Ғылыми жетекші: п.ғ.к. **Қуатова Ж.Ж.**

Толеранттылық (төзімділік) - адамның әлеуметтік өмірдегі, тұрмыс тіршілігіне әр түрлі процестерге, қоғамдағы әр түрлі қайшылықтарға барынша сабырлы және орнықты қарым - қатынас. Адамның жеке өмірінде, қоғамның дамуында кездесетін көптеген қиындықтар, үйлесімсіздіктер, ауытқулар объективті сипаттағы заңды құбылыстар. Олар тұлғаның жеке өміріндегі, әлеуметтік субъектінің рухани жетілуі барысында қажетті маңызды баспалдақтар. Қиындықтарды жеңе білу адамның әлемге деген қатынасының белгілі бір оңды бағытта, құндылықтық бағдарда қалыптасуына негіз болады. Сонымен қатар осы қатынастардың негізінде дүниетанымдық жүйеде мағыналық негізге шынайы руханилықпен, мәнділікпен көмкерілген құрылымдардың қалыптасуына мүмкіндік ашылды[1].

Толеранттық адамның дүниеге қатынасындағы қарапайым шыдамдылықпен біршама биікке көтерілген деңгей. Өйткені шыдамдылық адамның табиғи қасиеттерінің маңызды көрінісінің бірі болса, төзімділік осы шыдамдылықтың сабырлықпен астасқан сапалы көрінісі болып табылады. Шыдамдылыққа табиғи қайсарлық, табиғи рухтың мықтылығы көмектесе, төзімділікке парасаттылық пен зерделіктің, ақыл мен руханилықтың өзара бірігуі негіз болады. Сондықтан толеранттық ешқашанда пенденің кез – келген шешімге басын шұлғып, қисынсыз әр нәрсеге көнгіштік танытуымен, принципсіз іс-әрекеттерімен, қоғамды бұзушыларды қолдаумен айқындалмайды. Ол адам үшін негізінен ақиқаттың шынайы жолына, тұлғалық жетілудің биігіне баратын алғашқы баспалдақ іспетті.

Толерантты қарым-қатынас қалыптастыру мақсатына жету тиянақты мазмұнмен қамтамасыз етіледі, оның ішінде дүниетанымдық идеялар, өнегелі құндылықтар, этикалық және құқықтық нормалар, жаңа заман талабына сай толерантты мінез-құлықтың жоғары деңгейімен ерекшеленетін оқушы тұлғасын қалыптастыруға қажетті білімдер, біліктер мен дағдылар ерекше атап айтуға болады. Толерантты қарым-қатынас қалыптастырудың мазмұны толерантты мінез-құлықты тұлғаны қажет ететін қоғам талабынан тәуелді.

Осы заңдылықтар педагогикалық әрекеттіліктің сабақтастығы қағидасында көрініс табады, яғни бұл қағида жүйелі, функционалды ұйымдастырылған оқу-тәрбие үдерісінің кезеңдерін нақты, қисынды логикамен құру болып табылады [2].

Оқу және әлеуметтік, мәдени салаларды біріктіретін фактор оқушының ішкі көзқарастарын қалыптастырудың педагогикалық әрекеттестікке бағдарлау болып табылады.

Оқушының өзіндік ерекшеліктерін ескеру дифференциалдық көзқарасты талап етеді. Ұжымдық, топтық, жеке жұмыстарды орынды үйлестіру арқылы үлкен жетістіктерге жетуге болады [3].

Толерантты қарым-қатынасты қалыптастырудағы жеке және дифференциалды көзқарас қағидасында осы заңдылықтар ескеріледі.

Толерантты тұлғаны тәрбиелеудің ұстанымдары:

–Мақсаттылық ұстанымы

Толеранттылыққа тәрбиелеу педагогикалық әсер етудің нақты мақсаттылығын жете түсінуін, педагогтың мақсатының нақты анықталуын талап етеді. Бұл сапаны қалыптастыру баланың қоғам үшін маңыздылығын сезіне білу секілді сапалардың неге қажеттігін жете түсінуі мен түрткісі болғанда ғана мүмкін болады. Бала мен педагог мақсатының бірлігі толеранттылыққа ұтымды тәрбиелеудің бірден-бір факторы болып табылады.

–Мәдени сәйкестілік ұстанымы

Толеранттылыққа тәрбиелеу үрдісінде баланың мәдени және этникалық тәрбиеленуші ортасын ескеру қажет. Бұл ұстаным тәрбиені халықтың, отбасының, әлемнің мәдениетіне кіріктіруден көрінеді. Толеранттылыққа тәрбиелеу балада өз халқының салты мен дәстүрлеріне, тәртібіне, жалпы алғанда әлемдік мәдениетке сәйкестене отырып және осы тұста өзінің жеке даралығын жоғалтып алмай өзінің өмірін құра білуді қалыптастырумен тікелей байланысты.

–Толеранттылыққа тәрбиелеудің өмірмен байланысы ұстанымы

Көп жағдайда толеранттылыққа тәрбиелеу баланың бұл санаттың маңыздылығын қаншалықты сезінетінінде және оны өмірмен байланыстыруына тәуелді болады. Сондай-ақ қоғамдағы жағдайға ғана емес, жалпы, баланың туыстарымен, достарымен, педагогтармен толерантты өзара қарым-қатынасына байланысты өмірлік жағдайларға бағытталу қажет. Ұстаным, әлеуметтік ұйымдастырылған тәрбие үрдісі және шынайы өмір тәжірибелері бірлігінде тұжырымдалады.

–Тұлғаға құрметпен қарау ұстанымы

Баланың өмірлік ұстанымына, оның дүниетанымына қарамастан оған деген құрметпен қарау тәрбие үрдісіне қажетті ұстаным болып табылады.

Толеранттылықты қалыптастыруда бұл ұстаным екі есе маңыздылыққа ие болады. Оларды түзетуде қажеттілігінде баланың көзқарасы мен ұстанымын қабылдай және сыйластық таныта отырып, біз оған әлемге басқа көзқарастағы адамға толерантты қарым-қатынастың мысалын көрсетеміз.

–Толеранттылыққа тәрбиелеу үрдісінің әлеуметтік уағдаластығы ұстанымы

Толеранттылыққа тәрбиелеу көп жағдайда әлеуметтік ортасының әсерімен шарттасады. Бала ортасының толеранттылығы қаншалықты төмен болса, оны қалыптастыру үрдісі де соншалықты қиын жүреді. Сондықтан да бұл үшін сәйкес жұмыстардың формалары, әдістері мен тәсілдерін іріктей отырып, әлеуметтік ортаны зерттеу және оған толеранттылықтың ұсыныстарын көшіру қажет.

–Тәртіп пен білімнің бірлігі ұстанымы

Бұл ұстаным толеранттылықты қалыптастыру бойынша тәрбие үрдісінің өзара байланысты, бір тұтасты құраушы ақпараттық және мінез-құлықтық секілді екі деңгейде құрылуын талап етеді. Толеранттылық қалыптасуының негізгі өлшемі нақты бір ерекшелігі бар адамдармен және топтармен өзара толерантты, сындарлы әрекет ете білу болуы қажет.

–Ынтымақтастық және сұхбаттастық ұстанымы

Білім беру кеңістігінде сұхбаттасу және ынтымақтастыққа сүйену өзара әрекеттесудің жетекші түрі ретінде толеранттылыққа тәрбиелеу ұстанымдарын ұстану үшін міндетті болып табылады. Сондай-ақ сұхбат және ынтымақтастық мына құрылымда өзара әрекеттесудің артықшылығы болуы қажет: оқушы – оқушы, оқушы – мұғалім, оқушы – мұғалім – орта, оқушы – мұғалім – мәдениет [68].

Мақсаты: Мектеп оқушыларының мүмкіндігі шектеулі адамдарға толеранттылығын қалыптастыру

Міндеті:

-Мектеп оқушыларының жалпыадамзаттық құндылықтар (ақиқат, сүйіспеншілік, дұрыс әрекет, ішкі тынышты, қиянат жасамау) арқылы мүмкіндігі шектеулі адамдарға толеранттылығын қалыптастыру;
-Мектеп оқушыларының бойында толеранттылық қасиетті дамыту.

Ұстанымдары: кешенділік, жүйелілік, гуманистік, теория мен тәжірибені байланыстыру.

Мазмұны: Толеранттылықты қалыптастырудың негізгі құрылымдық компоненттері

<p>Мотивациялық – құндылықтық компонент -Жалпыадамзаттық құндылықтар; -Мәдени құндылықтар; -Этникалық құндылықтар;</p>	<p>Когнитивті компонент -Толеранттылық жайлы терең білім; -Заң жөніндегі білімдердің болуы; - Білім берудің кезеңдері және өсу тенденциялары.</p>	<p>Тұлғалық мінез-құлықтық –компонент -Шыдамдылық; -Гуманизм; -Сенім білдіру; -Өзгелерді жақсы қырынан қабылдау; -Жанашырлық.</p>	<p>Эмоционалдық компонент -Эмоциялық тұрақтылық; -Эмпатия; -Оқушылардың танымдық іс-әрекеті және эмоциялық жай-күйі.</p>
---	--	--	---

Мектеп оқушыларының толеранттылығын қалыптастырудың әдістері және технологиялары

<p>Педагогикалық технологиялар</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Ұжымдық оқыту технологиясы (топтық және командалық тапсырмалар) ❖ Ойын(дидактикалық және әлеуметтік)технологиялары; (рөлдік және сюжеттік ойындар) ❖ Инновациялық технологиялар (АКТ қолдану) 	<p>Әдіс-тәсілдер</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Тренингтік әдістер <ul style="list-style-type: none"> - Толеранттылық:бұл не? - Толеранттылыққа тәрбиелеу - Толерантты тұлға 2.Диагностикалық әдістер: <ul style="list-style-type: none"> - Бақылау - Әңгіме: (Жастардың рухани өмірі және мүгедектерге деген төзімділіктің этикасы) - Сауалнама: («Сіз қаншалықты төзімдісіз?», Толеранттылық құндылық ретінде(М. Рокич), - Тест : (Коммуникативті толеранттылық тесті (В.В. Бойко))
---	---

Мектеп оқушыларының толеранттылығын қалыптастыру формалары

<p>Сабақ мысалы :өзін-өзі тану пәні (9-сынып «Жарасымды қарым-қатынас») (10-сынып «Адами қарым-қатынас жасау ізгіліктері»)</p>	<p>Сыныптан тыс жұмыстар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - тәрбиелік іс-шаралар - ата-аналар жиналысы - ашық сабақ.
---	---

Нәтижесі: Мүмкіндігі шектеулі адамдарға деген толеранттылығы жоғары деңгейде қалыптасқан оқушы тұлғасы.

Сурет 2 – Мектеп оқушыларының мүмкіндігі шектеулі адамдарға толеранттылығын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі

Жоғарыда айтылғандарды ескере отыра, біз мектеп оқушыларының толеранттылығын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін жасадық. Бұл модель оқушыларды мектепте оқыту барысында толеранттылықты қалыптастырудың жетілдірілген жүйесін өңдеп шығаруға мүмкіндік туғызады. Мектеп оқушыларының толеранттылығын қалыптастырудағы даму ерекшеліктерін тәжірибелі зерттеу нәтижесіндегі зерттеу құрамы оқушылардың ішкі тұлғалық мәселелерін бөліп көрсетуге мүмкіншілік береді.

Жоғарыда көрсетілген кестедегі мақсаты мен міндеттері, қызметтеріне мынадай қағидалар ашады:

- Оқу-тәрбие үдерісін толерантты қарым-қатынас деңгейін арттыруға бағыттау;
- Тұтастай тәрбие үдерісінің субъектісі ретінде көріне алатындай және әрбіроқушының қызығушылығы мен мүмкіндігі ескеріліп, оның дамуын бұрынғы көрсеткіштермен салыстыруға мүмкіндік беретін жекешелік;
- Жас ерекшелігін ескеру;
- Әрбір оқушының ұжымдық қатынаста өз орнын табуна көмектесіп, әріұжымда психологиялық жайлы күй тудыруға мүмкіндік бере отырып жеке тұлғаны ұжымда қалыптастыру.

Әдебиеттер

1. Лишин О.В. Педагогическое психология воспитания. Учебное пособие для школьных психологов и педагогов / Под ред. Д.И.Фельдштейна. - М.: Институт практической психологии, 1997. - С.256

2. Нургалиева Г.К. Ценностное ориентирование личности в условиях информатизации образования. – Алматы: РЦИО, 2004. – С.311.

3. Айдарбекова А.А., Ермекбаева Л.Х., Дербисалова Г.С., Самигулина З.Р. Организационные основы формирования позитивной культуры инклюзивной школы // Методические рекомендации / –Алматы, 2013.

ӘОЖ 821.512.122

ЭССЕ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Қалдыбек Ж.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

Бүкіл әлемдік әдебиеттану ғылымында жанр типологиясының өзгеріске түсіп, үнемі жаңарып, жаңғырып отыруы заңды құбылыс болса, бұл арнаның қайта бағамдау мәселесі де толастамайтын үрдіс. Әсіресе бұл эссе жанрымен жазылған шығарма түрлерінен анық байқалады. Сондықтан да роман-эссенің табиғатын ашу үшін алдымен роман мен эссенің жанрлық сипатына және екі жанрдың өзіне тоқталуға тура келеді.

Романның жекелеген нұсқалары ерте дәуірден белгілі. Дегенмен оның жаңалық сипаттары бертінде қалыптасты, XVI — XVIII ғасырларда батыста ақсүйек серілердің бастан кешкендерін суреттейтін романдар дамыды. Бұған испан жазушысы Сервантестің “Дон Кихот”, француз жазушысы Лесаждың “Ақсақ шайтан” романдары мысал бола алады [1].

XIX ғасырдан бастап роман жанры биік деңгейде дами түсті. Романның ерекше үлгілерін Францияда Г.Флобер, А.Стендаль, О.Бальзак, Ж.Занд (Ж.Санд), Англияда В.Скотт, Ч.Диккенс, Ресейде А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.С.Тургенев, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский, И.А.Гончаров, АҚШ-та М.Твен, Дж.Лондон, Германияда Т.Манн, Г.Манн,

т.б. жасады. Орыс жазушылары Толстой мен Достоевский адам психологиясын, “мінез диалектикасын” ашудың тамаша үлгісін көрсетті.

Кеңес заманында М.Горкий, А.Толстой, М.Шолохов, А.Фадеев секілді суреткерлер тудырған романдар әдебиеттің дамуына үлкен ықпал жасады. Қазақ әдебиеттанушысы А.Байтұрсынов “Әдебиет танытқышында” (1926, 2003) романды ұлы әңгіме деп атап, оған “тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды” жатқызады. Ол “Ұлы әңгіме өңшең үлкен уақиғалардан болмай, ұсақ істерден де өнеге көрсетуге тырысады, оны жазушы көркем сөздің әуезе, толғау, айтыс - барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек” [2] деп атап көрсетеді.

Қазақ әдебиетінде М.Дулатовтың “Бақытсыз Жамал”, Т.Жомартбаевтың “Қыз көрелік”, С.Көбеевтің “Қалың мал”, С.Торайғыровтың “Қамар сұлу” шығармаларынан бастау алған бұл жанр жан-жақты дамыды. Қазақ романын көркейтуде М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Х.Есенжанов, Ә.Нұрпейісов, І.Есенберлин, Т.Ахтанов, М.Мағауин, т.б. жазушылардың еңбектерін атап айтуға болады.

Қазіргі қазақ әдебиетінде романның психологиялық, тарихи, биографиялық, публицистикалық, хронологиялық т.б. түрлері қалыптасқан. Роман-эпопеялар жанр дамуының кең мүмкіндіктерін танытты. Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясы әлемдік даңққа ие болды, ол қазақ әдебиетінің биік идеялық-көркемдік жетістігі саналады.

Эссе де – прозалық әдеби жанр. Француз тілінен аударғанда «очерк» немесе «нобай» деген мағынаны білдіреді. Эссе автордың дара әсерін, белгілі бір мәселеге қатысты көзқарасын көрсетеді. Ол белгілі бір сұраққа толық жауап бермейді, тек сол мәселеге қатысты өз ойын немесе әсерін көрсетеді. Эссе жазу кезінде логика, ойды дәйектеу мен ақпаратты сауатты жеткізу қабілеті жақсы дамиды. Баяндау стилі көбіне сөйлеуге бағытталған [3].

Әдебиеттегі Эссе – соны пікірлерге көбірек мән беріліп, оқырманды ой теңізінде жүздіретін таңдай қақтыратын, өзінше ойлап-сезіну қажеттілігін туғызатын, қаныңды қыздырып, рухани әлеміңе азық сыйлайтын, дүние құбылыстарын өткір қабылдауымен ерекшеленетін көркем туынды. Эссе табиғаты сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылады. Өзгеше бітімді бұл өнер туындысында эссеші интеллектуалдық байлығын, аңғарымпаздығын, жарқын, тапқыр ойлылығын, өмір саяхатындағы көрген-білетін, сезінген-түйгенін, тәжірибелерін жомарттықпен жайып салады. Эссе сипатында туған туындыларға батыл болжамдар мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар, көкейге қо-нымды, таным көкжиегін кеңейтуге қозғау саларлық байламдар тән.

Эссеге негізгі қойылатын талап - белгілі бір тақырыпты, мәселені талдау, сипаттау және бағалау болса, негізгі мақсаты - тақырыпқа байланысты өз білімін көрсету және сұраққа берілген жауаптың дұрыстығына оқытушыны (оқырманын) сендіре білу болып табылады. Бұл эссенің өзге жазба жұмыстарынан ажырата білудегі басты талаптардың бірі ретінде көрініс табады.

Сондай-ақ, эссені жазуда негізінен формалды стильді басшылыққа ала отырып, өз ойын нақты дәлелдер мен мысалдар арқылы жүйелі түрде беріп, ондағы әрбір бөлімнің талапқа сай жазылуын ескеру керек.

Роман жанрының зерттелу тарихына қарағанда қазақ эссеистикасы туралы толыққанды зерттеулерді кездестіре алмадық.

Жанр мәселесіне келгенде даулы пікірлер өте көп. Әдебиет теориясы туралы еңбектердің көпшілігінде әдебиеттің тегі - жанр, ал әдеби шығарма – жанрлық түр деп тұжырымдалады. Бұл күнге дейінгі терең және тиянақты әр түрлі зерттеулер жүргізілгенімен, әлі де болса көптеген сұрақтар мен шешілмеген мәселелер бар екені даусыз. Осы уақытқа дейін жанрлар табиғаты, олардың жіктелуі, шығарма параметрлері туралы таластар толастар емес [26]. Сондықтан да жанр проблемелерін бар қырынан ашып көрсетпей-ақ, эссе жанрының генезисі мен типологиясын айқындау арқылы жанр теориясын бірнеше аспектіде қарастырғанды жөн санадық.

XX ғасыр әдебиеттануында әдебиеттің жаерлық жағынан дамуын талдап, тану үшін классикалық эстетика қалыптастырған жанрлық детерминациялану теориясын енгізгі әрі басты бағыт етіп ұстау қажет деген ұстаным қалыптасқан. Бүгінгі жанрлық даму теориялары қандай

өзгешеліктермен ерекшеленсе де, олардың барлығы жанрдың «әлемдік жағдаймен» және дәуірлік санамен байланысы мәселесіне келіп тіреледі. Бұл жағдай табиғаты жағынан әр түрлі жанрлық теорияларды, әсіресе жанрологиядағы тарихи (историзм) және салыстырмалы-типологиялық бағыттарды жақындату мүмкіндігін айқындап береді.

Әдебиет жанрларының жиынтығы белгілі бір жүйені құрайды және бұл жүйе тарихи дәуірлер сипатына қарай әр түрлі болып келеді. Егер типологиялық жағынан қарастыру жанрдың тұрақтылығын әйгілесе, тарихи тұрғыдан қарастыру жанрдың өзгермелілігін айқындайды да жанрдың даму тәртібі бұзылады. Жанрлық жүйенің «әлем жағдайы» мен санаға тәуелділігі туралы жалпы пікір бұл екі тәсіл бойынша олардың белгілі бір мөлшерде байланысып кететінін айқындайды. Бірақ типологиялық концептіде ол бөліп алынып және жалпылай қарастырылса, екінші концептіде жанрды белгілі бір тарихи кезеңнің жанрлар жүйесіне қатыстырып қарастыруды мақсат ететін тарихи категория ретінде түсіндіруде бұл байланыс нақты алынған кезеңмен шектелген.

Эссе жанры кеңес әдебиетінде тамырын терең жая қойған жоқ. Керек десеніз, оны өміршең құбылыс деп санамау да орын алған еді. Ал, батыстық әдебиетте, әсіресе ағылшын-американдық, латынамерикандық әдебиетте өте танымал, әрі оқырман сұрансынына ие болды. Десе де, кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиетінде «мемуар», «очерк» деген атаулармен телініп жазылса да, бұл жанрда біршама шығармалар бар. Мысалы: Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу», Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі», Ғабиден Мұстафиннің «Өмір белестері» т.б. сияқты шығармаларды атауға болады. Бұлардың барлығы кең көлемдегі ғұмырбаяндық роман жанрының алғашқы негізі болып саналады. Ал эссе деген атпен нақтылы жазылған шығармалар қатарына ең алдымен Оралхан Бөкейдің «Ел мен жер» (1975ж.) атты эссесі жатады [4].

Қазіргі әдебиеттің даму бағдары әдебиеттану ғылымының алдына күрделі міндеттер қоқып отыр. Соның бірі – әдебиеттегі роман-эссе жанрының қалыптасу тарихы, оның көркемдік-идеялық қызметі сияқты ұстанымдар. Романда шығарманың сюжеті характерлер дамуының қисынынан, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасынан туындаса, эсседе сюжет түйсікке негізделеді. Бұған еркін форма – шексіздік тән. Міне, осы сипат роман және эссенің тұтасуына, бір жанрға айналуына, оның жеке жанр ретінде оқшаулануына алып келеді.

Әдебиеттегі роман туралы да, эссеистика туралы да алғашқы пайымдаулар әлемдік әдебиеттануда өзінің бастауын белгілі бір кезеңнен алады. Мұны романның да, эссенің де еуропалық Ренессанс – қайта өрлеу дәуірінде (XV ғасыр) туып, қатар дамып отырғанын көруге болады.

Роман-эссе жанрын қазіргі әдебиеттің арқауында қарастыру – қазақ әдебиеттануында қолға алынбаған тың мәселе. Ұлттық әдебиетіміздегі роман-эссенің алғашқы негізін айқындау, қай кезеңнен бастау алатындығын дәлелдеу, оның поэтикалық құрылымы мен өзіндік қырларын, көркемдік деңгейін саралау әдебиеттану үшін аса қажет. Осы тұрғыдан алғанда, әлемдік әдебиеттанудағы роман мен эссенің ара қатынасы мәселесімен байланысты қарастыра отырып, роман-эссенің жеке жанр ретіндегі өзіндік ерекшелігін ашу, ұлттық әдебиетіміздегі даму сипатын зерделеу тақырыптың өзектілігін айғақтайды.

Кеңес өкіметі тұсында роман-эссе туралы түсінік болған жоқ, тіпті эссе жанрының өзі де толық мойындалмай келді. XX ғасырдың басында бұл жанрдың теориялық аспектілерін зерттеу бастамасы «Айқап» журналында көрінгенмен, бірақ кеңес әдебиетінің топырағына толық орныкпады. Орыс әдебиеті зерттеушілерінің бұл мәселеге назар салуы XIX ғасырдың аяқ шенінен басталса, қазақ әдебиетінде көркемдік жанрдың үлкен бір арнасын қалыптастырған эссеистика XX ғасырдың соңынан яғни тәуелсіздік алған жылдардан бастап қана тікелей қолға алына бастады. Ал содан бері қазақ роман-эссесін арнайы қарастырған зерттеу жұмысы жоқтың қасы.

Қазақ әдебиетіндегі эссенің әдеби жанр ретінде пайда болу тарихы, қалыптасуы және дамуы Абай қарасөздерінен бастау алады. Ұлттық әдебиеттегі эссеистік сарындағы шығармалар, алғашқы бастау көздері Абай Құнанбаевтың «Отыз сегізінші қара сөзі» мен Шоқан Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделіктері» және Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұтылғанның өмірі» шығармасы.

Роман-эссе табиғаты, жанр генезисі, поэтикасы мен типологиясы мен даралық сипаты Абай қарасөздері арқылы өзіндік мектеп қалыптастырған қазақ қаламгері мұрасындағы

эссеистика түрлері дәстүрге ұласып, жаңашылдықпен дамыды. Оралхан Бөкейдің «Ел мен жер», Әбділда Тәжібаевтың «Хаттар сөйлегенде», Ғафу Қайырбековтің «Елтіңжал», Әзілхан Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым», Сафуан Шаймерденовтің «Бір таба нан», Тұсынбек Кәкішевтің «Сәкен Сейфуллин», Мұзафар Әлімбаевтің «Көңіл күнделігінен», Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние», Мұхтар Мағауиннің «Мен», Қалихан Ысқақовтың «Келмес күндер елесі», Тұрсын Жұртбайдың «Бесігінді түзе» т.б. осы саладағы кәрік шығармалар бар. Сондай-ақ тарихшы ғалым Қойшығара салғараның «Алтын тамыр» (1986), «Көмбе» (1989), (Қазақтың қилы тарихы (1992), «Қазақтар» (1995) атты төрт томдық роман-эссесі мен академик Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» (1997) роман эссесі бар. Осы академик Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» (1997) роман эссесі зерттеу нысанына алынды.

Қазақ әдебиеттануында роман-эссе жанры арнайы зерттеу нысанына алынған жоқ. Десе де, қазақ эссе жанры және оның жекелеген түрлері туралы Сыдықназаров Мұхит Қаржаубайұлының «Традиция жанра эссе в современной прозе Казахстана», Какенова Асель Мырзағалиевнаның «Қазақ прозасындағы Мұхтар Әуезов бейнесі және шығармашылық тұлға концепциясы», Қожахметов Бектай Қалиұлының «Әбділда Тәжібаев – мемуарист-жазушы» атты кандидаттық диссертацияларды атауға болады. Аталған зерттеу авторлары негізінен эссеистика мәселесіне әр қырынан келіп, салмақты ойлар тұжырымдаған. Сонжай-ақ қазақ прозасында эссеистика туралы Қ.Ергөбектің, С.Негимовтің Д.Ысқақтың бірнеше мақалаларында сөз болды.

Орыс және шетел әдебиеттануында эссеистика көп қарастырылғанмен, роман-эссе туралы жазылған арнайы ғылыми жұмысты кездестіре алмадық. Тек Н.Новоселованың «Эссе романного плана» т.б. еңбектері бар. Аталған еңбектерде эссе табиғаты, жанрлық сипаты романдық форманың эссешілдік бастаулардан басымдығы кеңінен қарастырылып, тұжырымдар жасалады.

Зейнолла Қабдоловтың роман-эссесінде Мұхандай, Мұхтар Әуезовтей қаламгердің, суреткердің күллі жан дүниесі, адамдық болмысы, ұстаздық еңбегі автор көзімен бағаланып, авторлық баяндаулар арнасында ашылады. Романның негізгі оқиғалық арқауы – М.Әуезовтің 1930-60 жылдар аралығында Қазақ Ұлттық университетінің (сол кездегі С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің) қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық қызмет еткен кезеңінен бастау алады да, ары қарай лирикалық шегіністер, авторлық ремаркалар, кейіпкерлер диалогы арқылы ұстаздың осыған дейінгі тағдыр белестеріне де шолу жасалады.

Елімізге белгілі әдебиеттанушы ғалымдар: Бейсенбай Кенжебаев, Белгібай Шалабаев, Темірғали Нұртазин, Тұрсынбек Кәкішев, Мәстүра Сармурзина, жазушы Сафуан Шаймерденов сынды тұлғалар роман-эссенің басты-басты кейіпкерлеріне айналып, оқырманмен жүздеседі. Мұханды қоршаған ғылыми орта, ұстаздық орта бар болмысымен қайта тіріледі.

Мұхтар Әуезовтің ұзақ та, ұланғайыр шығармашылық сапарын, суреткерлік ерен еңбегін автор әр тарауда қиялай соғып әңгіме арқауына айналдырады. Осы беттерден Мұқанның жеке пендешілік тіршілігі де, от басы, ошақ қасы тіршілігі де, ағайын-туыс, дос-жаранға қатысты мол өмірдеректік суреттеулер де өз орнымен, өз кезегімен көз алдымыздан өтеді. Олардың бірде-біреуі де Мұқанның өміріне қатыссыз айтылмайды. Хакім Абай жырлағандай «соқтықпалы», «соқпақпыз» ғұмыр кешкен, қазақ руханиятына қайталанбас көркем мұра қалдырған суреткер қаламгердің тұтас тұлғасымен роман соңында оқырман қимай қоштасады. Осылайша роман-эссенің күллі эстетикалық әсері, көркемдік күші Мұхтар Әуезовтің өз туындыларымен қатар жарыса биіктей береді, биіктей береді [5].

Әдебиеттер

- 1.Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
- 2.Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 244 бет.
- 3.Қабдолов Зейнолла. Қазақтың жүз романы: Оқу құралы (құрастырып дайындаған Р.Нұрғали). - Астана: Фолиант, 2004
- 4Қабдолов З. Менің Әуезовім. – Алматы: Санат, 1977
- 5 Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845 – 1904) //Әр жылдар ойлары. – Алматы: ҚМКӘБ, 1959. – 380 б.

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК «МЕНІН» ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ЕРТТЕЛУІ

Қансейт А., Баймат О., Есен Г.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к. **Қаражігітова К.Н.**

Қазіргі педагогикалық психологияда адамға өзінің мінез-құлқы мен іс-әрекетінің шынайы субъектісі ретінде әрекет етуге, оның даму перспективаларын, оларды жүзеге асыру жолдары мен құралдарын дербес анықтауға мүмкіндік беретін реттеу процестерін қалыптастыру мәселелері ерекше өзектілікке ие. Өзін-өзі реттеу механизмдерінің қалыптасуын анықтайтын факторлардың ішінде субъектінің қызметінің бағыты мен дәрежесін анықтайтын «Мен» тұжырымдамасы орталық орын алады. Позитивті «Мен» тұжырымдамасының болуы адамның өзіндік бірегей даралығын жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етудің таптырмас шарты болып табылады. Сондықтан «Мен» тұжырымдамасын зерттеу мәселесі біз үшін өте маңызды.

Мен-концепция – адамның өзі туралы жалпылама ойы, оның жеке тұлғасына деген көзқарастарының жүйесі. Мен-концептісінің сипаттаушы компоненті көбінесе «Мен» бейнесі деп аталады. «Мен» бейнесі - адамның өзіне және басқаларға қатысты әрекеттерінің бейнелер (сезімдер, қабылдау, идеялар) және сипаттамалық бейнелерінің жиынтығы. Өзіндік «Мен» Д.А.Леонтьевтің анықтамасы бойынша, адамның өзін-өзі сезінуінің бір түрі болып табылады, онда адам өзін-өзі ашады. Тұжырымдама (лат. сопере) мынаны білдіруі мүмкін: кез-келген құбылыстарды түсіну, жүйе, түсіндіру, жарықтандыру идеясын басшылыққа алу. С. Андреас «мен-тұжырымдама — бұл адамның өзіне қатысты идеясы» деп есептеді [1]. Шын мәнінде, «Мен» туралы түсініктер туралы айту дұрысырақ, өйткені бізде өзіміз туралы көптеген идеялар бар. Бірақ біз «Мен-концепциясы» терминін адамның өз есебіне қатысты кез келген және барлық идеяларын білдіру үшін қолданамыз.

Қарастырылатын «Мен» тұжырымдамасының келесі құрамдас бөлігі «Мен» тұжырымдамасының бағалау компоненті немесе эмоционалды компонент. К.Берн «біздің жеке тұлғаға жатқызатын қасиеттер әрқашан объективті емес және басқа адамдар олармен келісуге әрқашан дайын бола бермейді. Өзін-өзі сипаттау әрекетінде, әдетте, жеке бағалау сәті болады. Басқаша айтқанда, мен-концепция адамның жеке басының қасиеттерінің мәлімдемесі, сипаттамасы ғана емес, сонымен бірге олардың бағалау сипаттамаларының, олармен байланысты тәжірибелердің жиынтығы болып табылады».

Көбінесе әдебиетте Мен-концепциясының синонимдері ретінде жиі қолданылатын «Мен-бейнесі» термині жеке тұлғаның өзі туралы идеяларының динамикалық, бағалаушы, эмоционалды сипатын жеткілікті түрде жеткізе алмайды. Біздің ойымызша, кейбір ғалымдардың бұл терминдер мен-концепцияның бірінші статикалық, когнитивтік компонентін ғана белгілеу үшін қолданылуы керек деген пікірімен келіскен дұрыс. Екінші, бағалаушы компоненттің болуын атап өту үшін авторлардың көпшілігі «өзін-өзі бағалау» терминіне жүгінеді. Сонымен, Куперсмит (1967) өзін-өзі бағалауды жеке адамның өзіне деген қатынасы деп атайды, ол бірте-бірте дамып, үйреншікті сипатқа ие болады; ол мақұлдау немесе құптау ретінде көрінеді, оның дәрежесі индивидтің өзін-өзі бағалауға деген сенімін анықтайды. Розенберг (1965) өзін-өзі бағалауды дәл осылай анықтайды. Ол үшін бұл «Мен» деп аталатын белгілі бір объектіге бағытталған оң немесе теріс қатынас.

С.Андреас бұл терминдерді «бірін-бірі алмастыратын» терминдер ретінде қолданбауға шақыра отырып, өзіндік «Мен» және өзін-өзі бағалаудың арасына нақты шекара қояды. Біздің ойымызша, бұл терминдердің айырмашылығын өте айқын және анық түсіндіреді. С.Андреастың көзқарасы бойынша, «өзін-өзі бағалау – бұл біздің мен-концепциямызды

талдауымыздың нәтижесі. Ойлаудың логикалық деңгейлерін пайдалана отырып пайымдауды ұнататындар үшін келесі тұжырымды беруге болады: Өзіндік тұжырымдама тәжірибеге қатысты жалпылау болып табылады, сондықтан ол сипаттайтын тәжірибе жиынтығынан жоғары, жалпы логикалық деңгейге ие. Өзін-өзі бағалау - бұл мен-концепциясына қатысты жалпылау, сондықтан ол мен-концепция деңгейінен де жоғары логикалық деңгейге сәйкес келеді». П.Мусен де «өзін-өзі бағалаудың психологиялық процестері мен өзіндік тұжырымдамалары әртүрлі. Мен-концепция өзі туралы бағалаушы емес, сипаттаушы идеялардың жиынтығын білдіреді. Өзін-өзі бағалау түсінігі, керісінше, адамның өз қасиеттерін қалай бағалайтынын білдіреді» [2].

Ғалымдардың негізгі теорияларын зерделеп, талдай отырып, біз өзіндік концепцияда оның когнитивтік компонентін ғана емес, эмоционалдық-бағалаушы жағын да сенімді түрде бекіте аламыз. Өзін сипаттаудың кез келген әрекеті жалпыға бірдей танылған нормалармен, критерийлермен және мақсаттармен, жетістік деңгейлері туралы идеялармен, моральдық принциптермен, мінез-құлық ережелерімен және т.б. анықталатын бағалау элементін қамтиды.

Ал осы тармақта қарастыратын «Мен» тұжырымдамасының соңғы құрамдас бөлігі мінез-құлық компоненті болып табылады.

Адамдардың өз сенімдеріне сай әрекет ете бермейтіні белгілі. Көбінесе мінез-құлықтағы қатынастың тікелей көрінісі оның әлеуметтік қолайсыздығынан, жеке адамның моральдық күмәндарынан немесе оның ықтимал салдардан қорқуына байланысты өзгертіледі немесе толығымен шектеледі. Мысалы, қарапайым жағдай: өзін қатал адам санайтын жасөспірім мектептегі мұғаліміне қатысты мұндай мінез-құлық қасиеттерін көрсете алмайды.

Қазіргі уақытта дарынды оқушылардың жеке басын зерттеу бойынша көптеген зерттеулер бар. Осы зерттеулерді теориялық талдау барысында Мен-тұжырымдаманың сипаты мен құрылымдық компоненттеріндегі айырмашылықтарды анықтауға болады.

О.С. Анисимов субъектінің өзін-өзі көрсету және іс-әрекет жүйелерін бөліп көрсетті, олар келесідей көрінеді:

- өзін-өзі тану ретінде сыртқы қатынасқа «шығару»;
- басқаға көңіл бөлу және оған деген көзқарасты қалыптастыру шарты ретінде әрекетке кедергі: бағалау негізі ретінде ішкі күйді көрсету;
- өзін-өзі бейнелеуге және басқаны бағалауға қатысу;
- өзін-өзі бағалау және өзі туралы бастапқы идеяларды қайта құрылымдау үшін пайдалану үшін басқаның өмір сүру режимін алу;
- идеалға негізделген мінез-құлықты қайта құрылымдау; өз идеалымен сәйкестендіру;
- идентификация барысында өзі туралы идеялардың өзгеруіне байланысты мінез-құлықты қайта құрылымдау;
- идеалды өзін-өзі бейнелеу: әрекет жобасы, іс-әрекетті талдау және қазіргі және идеалды өзін-өзі бейнелеу критерийлері арасындағы қарама-қайшылықтағы тұлғаның күйі [3].

Сонымен, «Мен» тұжырымдамасының әртүрлі құрамдас бөліктері мен компоненттері туралы зерттелген материалды қорытындылай келе, біз келесі қорытынды жасауға болады: Мен тұжырымдамасы салыстырмалы түрде тұрақты, азды-көпті саналы, жеке адамның өзі туралы идеяларының бірегей жүйесі ретінде тәжірибеден өтеді, соның негізінде ол басқа адамдармен қарым-қатынасты қалыптастырады және өзіне сілтеме жасайды. Біртұтас, ішкі қайшылықтардан ада болмаса да, адамның өзіндік бейнесі, өзіне деген көзқарас ретінде әрекет етеді. «Мен-концепцияда зерттеушілер жеке тұлғаның жалпы әл-ауқатын анықтайтын өзіндік сананың тұрақты құрамдас бөлігін көреді. Мен-концепциясында субъектінің өзі туралы интеграцияланған білімінің рефлексиясы оның өзіндік сенімділігін, өзіндік ерекшелігін және тұтастығын сезінуге мүмкіндік береді. Өзіндік концепция келесі компоненттерді қамтиды:

1) когнитивтік – адамның қасиеттерінің, қабілетінің, сыртқы келбетінің, әлеуметтік маңызының және т.б. бейнесі; өзін-өзі тану;

2) эмоционалды (эмоционалды біртұтас, аффективті) – адамның өзіне тұтас немесе жеке аспектілеріне, әрекетіне және т.б. және өзін-өзі бағалау жүйесінде көрінеді;

3) мінез-құлық (регуляторлық) – танымдық және эмоционалдық компоненттердің мінез-құлықтағы, іс-әрекеттегі, қарым-қатынастағы көрінісі.

Мен-концепция – әлеуметтік әрекеттің алғы шарты мен салдары, әлеуметтік тәжірибемен анықталады. Оның құрамдас бөліктеріне мыналар кіреді:

1) шынайы Мен – жеке тұлғаның, оның шын мәнінде қандай екенін көрсетуі;

2) өзін-өзі айна - басқалардың оны қалай көретіні туралы түсінік;

3) идеалды Мен – жеке адамның өзінің қалай болғысы келетіні туралы идеясы.

Әдебиеттер

1. Калинаускас И.Н. Игры, в которые играет Я. - СПб.: ИК «Невский проспект», 2003. - 288 с.

2. Майерс Д. Социальная психология. 6-е международное издание. - Питер.: 2002. - 752 с.

3. Epstein S. The self-concept revisited: or a theory of a theory. // American Psychologist. V. 28, 1973. - p. 404-416.

ӘӨЖ 373.3

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫН ДУАЛЬДІ БІЛІМ БЕРУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

2-курс білім алушылары **Қожабайқызы Б., Есенгелді Ғ.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: – **Мұса Н.Б. ғ.м., аға оқытушы**

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруда педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесін жетілдіру және құрлымдық жүйелерінің өзара әрекеттестігі мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Елбасының тапсырмасы бойынша Қазақстанда техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту үдірісі басталды. Осыған орай, мамандарды даярлау жүйесінде оқытудың дуалдық жүйесін енгізу тапсырылды. Қазіргі кезде әлемде оқытудың дуалды жүйесі-бастауыш сынып педагогтары мамандарын даярлаудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады [1].

Дуалды білім беру дегеніміз, ол – техникалық-кәсіптік оқу орындарының жұмыс беруші жеке сектордағы өндіріс, шаруашылық мекемелерімен серіктестік ретінде бірлесе отырып, нарық заманында бәсекелестікке төтеп бере алатын, жаңа инновациялық-технологиялық бағдарламаларды меңгеруге дайын жұмысшы мамандарын даярлау деген сөз.

Білім берудің дуалды жүйесін енгізу үрдісі қажет ететін кезеңдер мен келелі мәселелер жиынтығынан тұрады, атап айтқанда:

1. Заңнамалық деңгейде шешімдер қабылдау немесе өзгерістер енгізуді қажет ететін мәселелер;

2. Дуалды білім беру жүйесін методологиялық және әдістемелік негізде көрсететін мәселелер;

3. Мүдделі орталарда (бизнес – құрылымдар, білім алушылар, студенттер, педогогикалық ұжымдар) дуалды білім беру жүйесін жүзеге асыру механизмі мен идеялық негіздерін қозғаумен байланысты мәселелер;

4. Ұйымдастыру мәселелері (оқу үрдісін ұйымдастыру, практикадан (қолданбалы) өтуді ұйымдастыру, оқыту үрдісінің компоненттері);

5. Қаржы мәселелері.

Дуалды білім беру оқу үрдісінде жүзеге асырылуы колледждерде қалыптасты. Экономиканың өндірістік секторлары үшін біліктілігі жоғары деңгейдегі жұмыс мамандары аса қажеттілік тудыратын болғандықтан да колледждер базасында дуалды білім беру жүйесін енгізу қарастырылады [2].

Жобаны жүзеге асыру кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі. Білім беру мекемелері мен кәсіпорындарының әрекет ету бағдарламалары мен жоспарларын біріктіру жағдайларында дуалды білім беру жүйесін әзірлеу және енгізу:

нормативтік – құқықтық базаны дайындау;

оқу құжаттамасын (оқу жоспарлары, бағдарламалары) әзірлеу және бейімдеу;

штаттық нормативтер, тарификациялау механизмі, оқу кестесін әзірлеу;

ғылыми – әдістемелік, кадрлық, техникалық, жобаны ақпараттық қамтамасыз ету механизмдерін анықтау және әзірлеу.

2. Енгізу кезеңі. Халықпен және әлеуметтік серіктестермен ақпараттық – түсіндірме жұмыстарын жүргізу. Дуалды білім беруді жүзеге асыратын мекемелерді ресурстық қамтамасыз ету, эксперименталдық модульдерді жүзеге асыру.

кәсіби – бағдар қызметі;

оқу – теориялық қызметі;

кәсіби – практикалық қызмет.

3. Қорытынды кезең.

Дуалды оқыту жүйесін енгізу бойынша жұмыстар нәтижелерін талдау және жалпылау; оқыту үрдісінің нәтижелілігін бақылау және талдау бойынша аттестациялық қызмет.

Дуалды білім беру жүйесін енгізу кезінде колледждердің қызмет саласы мен құзыреттілігіне мыналарды жатқызуға болады:

Дуалды білім беру жүйесін енгізу кезінде колледждердің қызметі:

Дуалды білім беру жүйесінің бағыттары:

- колледждің материалдық-техникалық базасын жаңғырту;

- кәсіптік оқытудың дуалды жүйесін енгізу арқылы әлеуметтік әріптестікті дамыту;

- бәсекеге қабілетті маман дайындау үшін инновациялық технологияларды қолдану;

Әлеуметтік әріптестікті дамыту бағыттары

Өндірістік тәжірибе бойынша жұмыс бағдарламаларын бірлесе әзірлеу;

Кәсіпорынның материалдық-техникалық базасын қолдану арқылы білім алушылардың тәжірибелік оқуын ұйымдастыру (құралдар мен арнайы жабдықтарды қолдану мүмкіндігі беріледі);

Оқу бітірушілердің қорытынды аттестациясы кезеңінде кәсіпорын өкілдерінің мамандар даярлау сапасын бағалауы;

Бірлескен конференциялар мен семинарлар өткізу;

Ары қарай жұмысқа орналасумен өндірістік тәжірибеден өтуге үшжақты шарттар жасау;

Кәсіпорындарда арнайы пәндер оқытушыларының сынақ өтулерін ұйымдастыру.

Қазақстанда оқу орындарының басым бөлігі дуалды оқытуға көшуде. Кеңестер заманында техникалық және кәсіптік оқытудың 50 пайызы өндірістік оқытуға негізделген болатын. Ал, Қазақстандық дуалды оқыту жүйесі кәсіпорын, жұмысшы, мемлекет тарапынан біртұтастықта қарастырылады.

Жаңадан енгізілген дуалды оқыту жүйесі төмендегі мәселелерді шешуге оң ықпал етпек:

- қажетті мамандарды анықтау;
- түлектерді жұмыспен қамтамасыз ету;
- техникалық және кәсіптік білім беру саласын қаржыландыру болып табылады.

Дуалды оқыту жүйесі дегеніміз-теорияны өндіріспен ұштастыра оқыту технологиясы. Ол алғаш Германияда пайда болып негізі қаланды. Дуалды оқыту жүйесінің кәсіби мамандар даярлауда тиімділігі мен нәтижелілігі зор екендігі тәжірибеде дәлелденген. Дуалды оқыту жүйесі қазіргі дүниежүзілік тәжірибеде бар дүние. Оның жарқын мысалдарының бірі-Германиядағы кәсіптік-техникалық білім берудегі даярлаудың дуалдық жүйесі. Мұнда білім алушылар уақытының үштен екі бөлігінде еңбек ете жүріп өндірістен қол үзбей оқиды, тек уақытының үшінші бөлігін теориялық оқуға, білімді ұйымдастыруға арнайды [3].

Келешекте дуалды білім беру жүйесін іске асыру барысында

Оқу үрдісіне дуалды білім беру жүйесін сәтті енгізу келесі мәселелерді шешуге мүмкіншілік береді:

1. Талапкерлердің кәсіби өзін өзі билеуі;
2. Оқу мекемесінің тартымдылық беделінің артуы, студенттер контингентінің жоғарылауы;
3. Білім алушылардың қызығушылығы мен сұранысына қарай бағдарламалар, элективті (икемді) курстар бағдарламаларын әзірлеу;
4. Мамандықты тереңірек ойланып таңдауға, социализация, тапқырлық пен шығармашылыққа бейімдейтін біліктіліктің дамуы;
5. Дуалды жүйе бойынша оқытылатын тұлғаның қажетті біліктілік пен еңбек дағдыларына, кәсіби білімге ие болып еңбек нарығында сұраныс деңгейінің жоғарылауы;
6. Бітірушілерді дайындау деңгейінің жоғарылауы;
7. Бітірушілерді одан әрі жұмысқа орналастыру, жұмыссыздықтың қысқаруы;
8. Бітірушілердің әлеуметтік бейімделуі;
9. Білім беру мекемелерінің жобаларды жүзеге асыру кезеңдерінде қосу арқылы кәсіпорындармен өзара әрекеттесу аясын кеңейту;
10. Білім беру мекемелерінің бәсекелесуге қабілеттілігін жоғарылату.

Дуалды білім беру жүйесінің тиімділігі:

- мамандарды даярлаудың дуалды жүйесі білім берудің дәстүрлі нысандары мен әдістерінің негізгі жетіспеушіліктері – теория мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жояды;
- даярлаудың дуалды жүйесінің құрылымында маманға әсер етіп, болашақ қызметкердің жаңа психологиясын жасау механизмі жатыр;
- қызметкерлердің дуалды білім алу жүйесі білім алу мен жұмысқа дағдылануға жоғарғы мотивация береді, өйткені олардың алған білімдерінің сапасы жұмыс орындарында атқаратын қызметтік міндеттеріне тікелей байланысты;
- сәйкес мекемелер басшыларының өз қызметкерлерін іс жүзінде оқытуға мүдделілігі;
- тапсырыс берушімен тығыз қатынаста жұмыс істейтін оқу орыны оқу барысында болашақ мамандарға қойылатын талаптарды ескереді;
- дуалды білім беру жүйесі таяу жылдары Қазақстанның кәсіби оқытуында кеңінен қолданылуы мүмкін.
- мамандардың кәсіби дайындығын жоғарылатуға ықпал етеді;
- еңбек өнімділігі артады, халықтың көшіп – қонуы азаяды, әлеуметтік шиеленіске жол берілмейді.

Дуалды оқыту жүйесі келешекте маманның болашақ кәсіби бойынша жұмыс орнын табу мәселесіне, оқуға да, ынтасына да тікелей әсер етеді. Олар өндіріске маман ретінде бекітіле отырып, оқу барысында ерекше көзқарас қалыптастырып, жауапкерлікті түсініп, қызыға оқиды. Сонымен қатар студент өндірістік ұжымдағы қарым-қатынасқа ерте бейімделіп, әлеуметтік ортаға үйренеді. Бұл жерде еңбек нарығында сұраныс болса, жаңа бітірген жас маман жұмысқа тез-ақ орналасатынын ерекше айтып өткім келеді. Ақиқатында жастарға дуалды оқыту жүйесі ересек өмірге өтуге бейімделу жеңіл болады. Оқу барысында өз еңбегіне ақы ала отырып, ал кейін жақсы маман жұмыс орнына кедергісіз орналаса алатын

болады. Дуалды оқыту жүйесі Германия, Австрия, Дания, Нидерланды, Швейцария сияқты көптеген еуропалық елдерде және соңғы жылдары Қытайда және Азияның басқа да елдерінде кең тараған және оң нәтижеге ие болып отыр және осы дамыған елдердің қатарында Қазақстан Республикасында биік тұғырдан көрінетіне сенімдімін. Дуалдық жүйе бойынша оқыту білім алушылардың кәсіби біліктер мен дағдыларды, іскерліктерді тікелей жұмыс орнында меңгеріп, жан-жақты кәсіби дамуына мүмкіндік беріп, түрлі жүйелердің – білім, ғылым, өндірістің – өзара байланысын, өзара әсерін, өзара кірігуін қамтамасыз ету арқылы кәсіптік білім беру жүйесінің сапасын арттыратындығы сөзсіз [4].

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Техникалық және кәсіптік білім беруді дамыту жүйесіне қызмет ететіннің барлығы - біздің еліміздің болашағына қызмет етеді» -деп атап көрсеткендей, дуалды білім беру жүйесі еңбек нарығында сұранысқа ие мамандарды даярлауға мүмкіндік беріп, әрбір түлектің оқу орнын бітіріп шыққан соң жұмысқа орналаса алуына кепілдік береді, демек «Дуалды оқыту - кадрдың бәсекеге қабілеттілігінің кепілі».

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы;
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы;
3. «Техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың жолдары», Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы № 4 (13) 2007ж;
4. «Қазіргі білім беру технологияларының әдіснамалық негіздері», Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №8 (20) 2008ж;

ӘОЖ 94 (574)

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ «ҚЫЗ ЖІБЕК» ЖЫРЫН СУРЕТТЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ПФ21- 1к тобының студенттері **Қуаныш А., Орынбасар С.**
Ж.А. Ташенов атындағы университет
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**

М.Әуезовтің көп жылдар бойында жинақталған, газет –журналдарда жарияланған мақалалары мен зерттеулерін жеке кітап етіп шығару 1958 жылы ғана сөз болады. Алғашқы тәжірибе ретінде 1959 жылы «Әр жылдар ойлары» атты жинақ жарық көрді. Ал М.Әуезовтің ғылыми еңбектерінің қазақ тіліндегі бір томдығы 1962 жылы жарық көрді. Алғашқы жинақты редакциясымен өзі айналысып үлгірсе, ал кейінгі «Уақыт және әдебиет» атты жинақты редакциялаған, құрастырған Ысқақ Дүйсенбаев еді. Екі бөлімнен тұратын бұл жинақтың бірінші бөлімін ғылыми зерттеулеріне, ал екінші бөлімін мақалалар, рецензиялар, сөйлеген сөздер мен баяндамаларына арнайды.

М.Әуезов қайтыс болғаннан кейін, оның әдеби – мемориалдық музейі 1963 жылы 27 қарашада ашылып, шығармаларының қолжазбалары және жазылу тарихына қатысты әр түрлі жазба материалдар жүйеге келтіріліп, зерттеу ісі қолға алынады. Жазушының қолжазба мұрасының сипаттамасы жеке кітап болып басылып, 1972 жылы «М.О.Әуезов творчествосы бойынша библиографиялық көрсеткіш» «Ғылым» баспасында басылып шықты. Әуезов шығармашылығына арналған ғылыми еңбектер, диссертациялар, естеліктер жазылды.

М.Әуезов туралы алғашқы монографиялық очерктердің авторлары З.Кедрина мен А. Нұрқатов болды. Кейінірек Е.Лизунованың, Л.Әуезованың, З.Ахметовтің, З. Қабдоловтың, М.Мырзахметовтің, Т.Жұртбаевтың монографиялық еңбектері жарық көрді.

Әрине, жіті қараған кісі А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (Ташкент, 1926) кітабындағы жанрлық жіктеулердің, термин, категориялардың, анықтамалардың дәлдігін,

тереңдігін, өнердің ұлттық ерекшеліктерін тап басып айтудағы даналықты бірден көрер еді [1]. Бұл әдебиеттанудан алғашқы байсалды теориялық зерттеу болса, соған іле-шала өкшелес шыққан М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» аты кітабы қазақ әдебиеті тарихына арналған тұңғыш жүйелі еңбек болып саналады. Бұл туралы 1960 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихында»: «Қазақстан фольклористері ендігі жерде ауыз әдебиетін сала-салаға бөліп зерттей бастады. Ауыз әдебиетінің шығармаларын жанрлық ерекшеліктеріне қарай бөлу, бұрын зерттеу ісінде болып келген кемшіліктердің орнын толықтырды, өйткені Радловтың жинағы шыққаннан кейінгі мезгілде бұл мәселе шын мәнінде қайта қаралмаған еді. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың бас кезінде Фалев, Диваев, Сейфуллин, Әуезов сияқты фольклорист-ғалымдар ауыз әдебиетін жанрға бөлу жөніндегі мәселені қазақ халқының тарихымен байланыстырады. Осы айтылған жайлар 1920 жылдардың соңғы кезінде М. Әуезов еңбегінде («Әдебиет тарихы» Қызылорда-Ташкент 1927 ж.), 1930 жылдардың бастапқы дәуірінде С. Сейфуллин зерттеуінде («Қазақ әдебиеті» 1-кітап, Қызылорда, 1932 ж.) тереңірек баяндалады», – деп жазған.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры мен «Қыз Жібек» махаббат жыры болумен қатар көшпелі қазақ халқының өзгеден бөлек тұрмыс – тіршілігінен, салт, кәсібінен көп мәлімет беретін, қалың қазақ жайлаған жібектей шалғыны, көлеңкелі ағашы, қоңыр желі, малға шүйгін ақ көдесі бар. Сарыарқаның жыры барлық қазақ елінің ішкі, сыртқы өмірінің күйі, даласы мен кәсібі, салтының жыры... Кең ауданды әңгіме осы сияқты белгілеріне қарағанда, Қозы Көрпеш қазақтың сымбатты өнерінің ішінде ұзаққа созылған тұтас бір дәуірдің мол қорытындысы болады» [2,120-б.] – деп жоғары баға береді.

«Қозы Көрпеш – Баянның мәнісі» атты бұл талдауында жазушы жыр кейіпкерлеріне жеке-жеке тоқталып, олардың әрқайсысының бір-біріне де, басқаларға да мүлде ұқсамайтын өте шебер жасалған типтік бейнелер тізбегі сияқты. «Ежелден мінезге қарап, адамға баға беріп, бар өмірінде мінез бен туысқа қарай сын жасап, барлық тіршілік жіптері көп тараулы мінездермен жалғасатын қазақ елі бұл әңгіменің тұсында өзінің мінез сынына жүйріктігін айқын көрсеткен» [2, 121-б.], - дейді. Жырдағы бір жағынан, өте нәзік, сұлу сезімді махаббат иелері мен, екінші жағынан, қара күш пен дүниеқор пысықтардың тартысы «қасын түйген қара бұлт пен жүйрік, өткір найзағайды алыстырғандай болады,» - деп сипаттап көрсетеді.

Автор осы сияқты жырдың аса жоғары көркемдік ерекшеліктері қатарына оның мағыналы мазмұнынан басқа тіл кестесі мен өлең түрін де қосады. «Мұның тілі батырлар өлеңіндегі құлан жортыс сияқты құба жондатқан аспандағы тіл емес. ...Жақын замандағы шешен қазақтың ортасында кестелеп айтылып жүрген қара тілі» [2,131-б.].

Оның ішінде кәрі-жас бірдей сүйегін салт өлеңдері: жар –жар, қоштасу, естірту, жоқтаудың бәрі де бар. Олар әңгіменің ағымына өте жарастық болып, сұлу түр болып үйлесіп кететінін айрықша атап өткен.

М.Әуезов «Қыз Жібек» жырын да өзіндік ерекшеліктеріне қарай талдай келіп, оны ел әдебиетінің ішінде жазбаның романы сияқты көрінеді деген тұжырым жасайды.

Бұл 3-бөлім 1939 жылы шыққан еңбекте «Ғашықтық жырлары» деп аталып, біраз өзгертілген. Авторлар «Ғашықтық жырларының» батырлық эпостан басты- басты үш өзгешелік, ерекшелігін атап көрсетеді:

1.мұндағы өзекті тақырып екі жастың ынтық махаббаты мен бақытқа жету жолындағы тартысы, қайғы- зары; 2.бұл жырлардың драмалық негізде халықтың әдет- ғұрып салты жатады; 3.бұларда образдар реалистік түрде сипатталады, оқиғалары мен кейіпкерлердің іс-әрекеттері психологиялық жағынан нанымды етіп беріледі деп есептейді.

Қорыта келгенде, жырдың ескі әдет-ғұрып, ертедегі сенім-нанымнан аса алмай, жесірлік, әмеңгерлік салтына амалсыз ойысқанына өкініш білдіреді. Дегенмен «Қыз Жібек» жырының көркемдік ерекшелігін сүйсіне отырып талдайды.

М.Әуезов «Әдебиет тарихы» атты оқулығында: «Қыз Жібек» - ел салты, ел ескілігінің бір табысы. «Қыз Жібек» әңгімесінде қазақ сияқты елдің бұрынғы әйелге берген бағасы білінеді... «Қыз Жібек» әңгімесі жалғыз ғана әйел емес, барлық елдің дүниені түсінуі мен

ұғынуын тұтас көрсетеді [2,135-б.], - деп кейіпкерді жалғыз емес, сол ортасымен тығыз байланыста қарастырады

Жырдың ең құнды жағы, оның тілінің өте бай, таза, көркем болып келуінде деп, «...Сипаттауға келгенде, көріктеу, ұқсатудан гөрі теңеу сөздерді молырақ қолданады»... Көп жерде жырдың ұйқасы тек сыртқы жағынан ғана емес, көбіне ішкі жағында болады» [2,413-б.], - деп әдеби көркемдік талдаудың да үздік үлгісін көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: Жазушы, 1989.-119б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы.-Алматы: Ана тілі, 1991.-240б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы: Жазушы, 1-кітап, I том, 1960.-430б.
4. Песни степей. -Москва: Просвещение, 1940.-230с.
5. Әуезов тағылымы. -Алматы: Жазушы, 1987.-430б.

ӘОЖ : 821.512.122

МАҒЖАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ, ПОЭТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Құттыбаева Ж., Омарова Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі-ғ.м., аға оқытушы **Мұса Н.Б.**

Әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуенов Мағжан поэзиясы туралы тебірене тұрып, былай толғайды: «Өлмейтұғын өлең жазғандар халық жүрегінде мәңгі сақталмақ. Бұл заңдылық Мағжанға да қатысты. Мағжан поэзиясы жарты ғасырдан аса ел көзінен таса жерде ұсталды. Тіпті Қазақстаннан да әрі ұзатылып жіберілді. Олай дейтінім, ақынның үш жинағының үшеуін де Алматы кітапханаларынан таба аламай, Москва, Ленинград кітапханаларына баруға тура келді. Тілеуің бергір, солар ғана ақын мұрасын сақтап қалыпты.

Алайда кітаптары елінен жырақ кетсе де, ақын поэзиясы, әлгінде айтқанымыздай, халқымен бірге болды. Туған әдебиетінің төрінен амалсыз кетсе де, көңілінің төрінен кеткен жоқ. Қазақ поэзиясының стилистикалық құрылымында үнемі үстемдік етіп келді десек, артық айтқандық болмайды. Үш бірдей елдің – татар, орыс, қазақ ғалымы саналатын, Мағжан поэзиясының жалынды насихатшысы профессор Хайролла Махмудов айтқандай, «Мағжанның поэтикалық мәдениеті, оның асқан шеберлігі қазақ поэзиясына ғана емес, басқа түркі халықтарының (татар, өзбек, қырғыз, башқырдың) белгілі ақындарының творчествосына игі әсерін тигізді» [2, 32-б.].

Міне, әдебиетші ғалымдардың пікірі - осындай. Мағжан ақын өз жолын өзі жасаған, жаңа шығармашылық контекст жасаған ақын екендігін кезінде замандастары да мойындаған. Мағжан стилі сол кезде бүкіл қазақ поэзиясына әсер еткен. «Абай мектебі» сияқты «Мағжан мектебі» деген түсінік те пайда болған. Ақынның замандасы, үзеңгілес сырласы Жүсіпбек Аймауытов әдемі бір шындықты жайып салған:

«Санап тексеріп қарасақ, - дейді Жүсекең, - Мағжанға қарсы жазып жүрген ақындарымыздың бәрі Мағжан өлеңінің даяр түрімен жазып отырғанын көресіз. Жеңіл-желпі өлеңшілер былай тұрсын бір кезде күшті болған ақындарымыз Мағжанға ұстаз болған ақындарымыз бұл күнде өлең жазса, баяғы шәкіртіне еліктейтін болыпты» [2, 33-б.].

«Қазақ әдебиетіне Мағжан әкелген жаңалық хақында жоғарыда біз де біраз ой айтуға тырыстық. Тіпті тақырып жаңалығының өзі қаншалық. Және соның бәрі кездейсоқ қаламға іліне салған дүниелер емес. Терең ой жүйесінің сілемдері. Адамзаттың алыс нысанасын, түпкі мүдделерін қозғаған кең тоғаныстар. Қазір, мәселенки, біздер ұлт тағдыры мен экологияның ішкі байланысы бар екеніне көз жеткіздік. Мұны өзімізше пікір ретінде

кабылдадық. Ал шынында, бұл пікір Мағжанның ел-жұртым деп өксіген жүрегінің ұшқынынан туғанына шәк келтіруге болмайды.

Немесе тіл мәселесін алайық. Мағжан түсінігінде бұл ұлт суверендігінің кепілі іспетті. Ол аман тұрса, құлаған туың да қайта тігілмек. Қазақ тілін ол сарқылмас кенішке бағалаған. Алтын күннен бағасыз белгі боп көрінсе де, алынбас қамалың осы болуға керек, дейді ақын «Қазақ тілі» өлеңінде. Отаршылдық мүшкіл хәлді еске алып, Мағжан бірлік, елдік, ерліктен айырылып қалдық. Бірақ тіл тұрғанда, тіл амандығында шүкірлік ету керек деген сыңайда ой тербейді. Бытырыған балалары болса, бауырына жинап алар да осы баба тілі – «нұрлы жұлдыз», дейді ақын. Бұдан да Мағжан поэзиясының актуальділігі, өміршендігі сызат береді. Қазіргі ана тілі айналасында қызған айтыс таластарды еске алсақ, бұған иланатынымыз сөзсіз» [2, 34-б.].

Мағжан Жұмабаев туралы қазір айтылып, жазылып, жарияланып жатқан мақалалар, ой-пікірлер – өте көп. Бірақ олар көбіне таныстыру, жеткізу, сипаттау дәрежесінен аса алмайды. Арнайы зерттелетін мәселелер, әрине, ұшан-теңіз. Мағжан поэзиясының өзі зерттеушілерге таптырмас, таусылмас тақырып қой.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген әдебиетінде Сәбит Мұқанов М.Жұмабаевтың творчестволық мұрасына мынадай баға береді:

«Ақындық жағына келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқақ ақын қазақта жоқ» [1].

Бұл – шындық және биік те әділ берілген баға. «Және атап өтуіміз керек – жүрек жұтқан көзсіз ерліктен туындайтын, «бас кеспек болса да, тіл кеспес жоқ» деп шындықты айтудан тайсалмайтын батыл баға. Олай дейтініміз – С.Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген еңбегі Сталиннің культі қағына бастаған шақта жарық көрді. Бұл кезде М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтар айдауда, абақтыда. Солай бола тұрса да, олардың халық көңілінен шығармау үшін кітап жазып, жария еткен, көп мағлұмат қалдырған Сәбеңе бүгін біздің айтарымыз тек алғыс қана болуға керек.

Рас, Сәбең кітабында сол кездің солақай дәрекі социологиялық сынының табы бар. Оны өзі де кейін мойындаған. Бұл үшін Сәбең пәлендей өкпе артудың керегі жоқ сияқты. Біріншіден, олай сынамаसा, кітаптың жарық көруі де неғайбіл еді. Екіншіден, М.Жұмабаев творчествосында қаншама «жуып-шайғанымызбен» идеялық кінәрат-кемшілік расында бар ғой. Оған көзжұмбайлық жасау да жөн емес. Бұл кемістік, ағаттықтар жайында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов және Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы қорытындысында әділ де дұрыс айтылды емес пе? Үшіншіден, сол кітабы, берген бағалары үшін С.Мұқановтың өзі де талай көресіні көрді ғой. Оны неге есепке алмаймыз?

С.Мұқановтың тіл өнегесінде Абайдан соң Мағжаннан асқан ақын жоқ дейтініне көп сыр бұғулі. Сәбең қазақ ақынының жаңашылдығын Мағжан тұсында әдеби байланыстардың күшеюімен түсіндіреді. Бір кезде өлең үлгісінде Шығыстың, араб, парсы әдебиетінің әсері күшті болды. Қазақстанның Россияға қосылуынан кейін жағдай өзгереді. Европа, орыс мәдениетінің озық өнегесі қазақ сахарасына әсерін тигізе бастады. Оның насихаттаушылары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев сияқты орыс мектептерінен тәлім-тәрбие алған, дүние жүзі мәдениетінен нәр алған қазақ интеллегенциясы, зиялылары еді. Абай жолын берік ұстаған олар қазақ қауымын орыс тілі арқылы цивилизацияның жетістіктерін игеруге баулыды» [2, 35-б.].

Мағжанның қазақ әдебиетіне енгізген жаңалығының аз емес екенін жоғарыда аталған мақаласында Жүсіпбек Аймауытов та қуаттайды. Әсіресе өлең техникасын жетілдіруге сіңірген еңбегін баса айтады. Жаңа өлшеулер шығарды, тілді ұзартты дейді. Мағжанның суреткер, сөз ұстасы дегеніне тағы бір дәлел есебінде, Жүсекең мынадай пікір тарқатады:

«... Ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, мектеп (школ) ашқан күшті ақын Мағжан екеніне дау жоқ. Абайдан соң өлең өлшемдерін түрлендірген тағы да Мағжан. Мағжан тыңнан 8 – 9 өлшем туғызды, бәрін

бірдей санаудың қажеті жоқ. «Сап-сары бел», «Біраз Фетше», «Шылым», «Александр Блок», «Мені де, өлім, әлдиле», «Күншығыс» тағы басқа өлеңдері Абай өлшеуінде жоқ.

«Біраз Фетше» өлеңі 2 буынды тармақтан түзілгенін Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты ғылыми еңбегінде арнайы атап өтеді» [3].

Сыршылдық, лирикалық жағынан Мағжан көп ақынға дес бермейді.

Бұл жаңалықтардың мәнісін мазмұн мен форма арасындағы сабақтастықтан іздеуіміз керек. Сонда ғана Феттің 7 буынды, 2 бунақты өлеңін («Шепот, робкое дыханье») Мағжан не себепті 2 буын, бір бунақ етіп аударғанына қанық бола аламыз.

Сонымен, Афанасий Фет өлеңі айлы жарық түні кездескен екі жастың құпия сырын көпшілікке шаша бермейді. Олар көрінбейді. Күңгірт, бір тұтылған шымылдыңтың артында тұрғандай. Суреті тым боз-боқыр. Тек сыбыр-сыбыр, күбір-күбір деміккен дауыс қана алыстан естіледі. Мағжан осы сәтті өзінше шешпек болады. Қалай? Буын санын барынша қысқарту арқылы. Өлең одан ұтпаса, ұтылмаған. Қазақтың таным-түсінігіне қайта жақындай түскен сияқты. Түпнұсқадан аударма тек түр жағынан ғана алшақтаған. Өлеңнің тақырыбын өзгертіп, «Біраз Фетше» деп аталуы да сондықтан болуы тиіс.

Сонымен Мағжан әдебиетте жаңа түр тауып отыр. Оқырман аударманы жатырқамай, ақынның табиғи өлеңіндей қабылдаған. Қайта Мағжан А.Фет өлеңінің ажарын аша түскен. Мағжанның тапқырлығы осында.

Ақынның «Шылым», «Александр Блок», т.б. жырлары - аралас буынды өлеңдер. Ол, әсіресе, Абайда көп кездесетін түр. Ондайлар көне әдебиетімізде кездескенімен, тек Абай ғана келістіріп құбылтқан құрылым. Мағжанның жаңағы өлеңдерін сол аралас буынды өлеңдерінің жалғасы деп түсінуіміз керек.

Абайдан бір мысал:

Бойы бұлғаң,

Сөзі жылмаң

Кімді көрсем мен сонан

Бетті бастым.

Қатты састым,

Тұра қаштым жалма-жан [5, 135-б.].

Бастапқы екі тармақ 4 буыннан келеді де, үшіншілері 7 және 8 буыннан тұрады.

Енді Мағжанның «Шылым» өлеңінен үзінді келтіріп көрелік.

Қолда шылым,

Тартып, күлін

Түсіремін табаққа.

Кейде ұмытып,

Түтін жұтып,

Жіберемін тамаққа [4, 85-б.].

Мұнда алғашқы екі жол 4 буыннан тұрса, үшіншісі – 7 буын және бір бунақ. «Александр Блок» өлеңінде аяғы қос тармақ 5 буынды да, үшіншісі – 6 буын.

Александр Блок –

Мәңгі жас жүрек

Үмітін бір үзбеген.

Батып алтын ойға,

Талмай қарап Айға,

«Әдемі әйел» іздеген [4, 85-б.].

«Мені де, өлім, әлдиле» атты өлеңінің екі жолы 8 де, үшінші 7 буын құрайды. Мұндағы айырма әр шумақ 11 жолдан тұрады және соңғы тармағы әр шумақтың соңында рефрен ретінде қайталанып отырады.

Қажыдым енді, күш бітті,

Көңілсіз, салқын, күн бұлтты,

Жел бұйығын тербелген,

Әлдекімнің өлгенін,

Оны қалай көмгенін,
Әңгіме ғып күңіренген.
Жел, күңіренбе, жасың тый,
Өлім күйі – тәтті күй.
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!.. [4, 95-б.]

Аралас буынды осы үш өлеңді Абай өлеңдерінде кездесетін үлгілермен салыстырғанда түйетініміз мынау: Мағжан ұлы ұстазы Абай ашқан түрлерді жетілдіре түскен. Әсіресе, оқырман назарын аударатын белгілі бір сөздерді қайталауларды күшейткен.

Мағжан Жұмабаевтың әдебиеттің поэзия саласына әкелген жаңалықтарын Мұхтар Әуезов те ерекше бағалаған.

«Абайдан соң «Мағжанды сүйемін, европалығын, жарқырағын, әшекейін сүйемін – деп жазды Мұқаң. – Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып, Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып жайлауы жарқыраған Арқа қызын көріп сезгендей боламын. Мағжан культурасы зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманнан басып озып ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет үшін деген таңба айқын болмайды, нәрлі-нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бір жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, арқы күйге анық қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін» [4].

Мұхтар Әуезов пікірінен түйетініміз: Мағжан Жұмабаев қазақ өлеңінің әшекейін, жылтырағын жаңа сапаға көтерген. Өлең кестесінің келісімін келтіру, поэзияның әуезділігін, күйшілдігін арттыру жағынан Мағжан өзіне тұтастардан алдына жан салмайды.

Ахмет Байтұрсынов та Мағжан поэзиясы жөнінде осыған жуық пікір айтады. «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде теоретик ғалым өлең табиғатына байланысты талдауларын үнемі Мағжан шығармаларына сүйенеді, Абай туындыларымен бірге үлгі есебінде алып отырады. Мәселен, «Әдебиет танытқышта» Мағжанның толқынды қалай кескіндегені көрсетілген.

Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады,
Толқынмен толқын жарысад.
Күңіренісіп кеңеспен,
Бітпейтін бір егеспен
Жарысып жарға барысад [4, 76-б.].

Мағжан өлеңдерінде біз сөздің көркін, әрін келтіретін көріктегіш құралдарды көптеп кездестіреміз, әсіресе, тенеулер мен эпитеттер молынан ұшырасады. Ол белгілі журналдарды («дай», «дей» т.б.) пайдалана отырып өзінің суреттеп отырған нысанын жеткізуге тырысады:

Әдебиеттер:

- 1.Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002
- 2.Елеукенов Ш.Р. Мағжан Жұмабаев.- Алматы: Білім, 1990
- 3.Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2012
- 4.Жұмабаев М. Жан сөзі. Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2005
5. Аймауытов Ж.«Мағжанның ақындығы» //Қазақ әдебиеті, 1989 жыл,27 қаңтар

Буллинг және кибербуллингке қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері

П.ғ.д., профессор Шалғынбаева К.К.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Астана қ. Қазақстан

Аңдатпа:

Мақалада буллинг пен кибербуллингке қатысушылардың (ата-ана, бала, мұғалім, тәрбиеші және т.б) әлеуметтік –психологиялық ерекшеліктеріне теориялық және практикалық тұрғыдан сипаттама беріліп, буллинг пен кибербуллингтің түрлері анықталған. Сонымен қатар отандық және алыс-жақын шетелдік ғалымдардың буллинг пен кибербуллингтің түрлері бойынша анықтамалары нақтыланған.

Түйін сөздер: буллинг, кибербуллинг, зорлық-зомбылық, отбасындағы зорлық-зомбылық, жасөспірімдер, физикалық күш қолдану

Резюме:

В статье с теоретической и практической точки зрения описаны социально-психологические характеристики участников буллинга и кибербуллинга (родителей, детей, учителей, воспитателей и др.), а также определены виды буллинга и кибербуллинга. При этом уточнены определения отечественных и зарубежных ученых о видах буллинга и кибербуллинга.

Ключевые слова: буллинг, кибербуллинг, насилие, домашнее насилие, подростки, физическое насилие.

Summary:

The article describes the socio-psychological characteristics of bullying and cyberbullying participants (parents, children, teachers, educators, etc.) from a theoretical and practical point of bullying and cyberbullying. At the same time, the definitions of domestic and foreign scientists on the types of domestic and foreign scientists on the types of bullying and cyberbullying have been clarified.

Keywords: bullying, cyberbullying, violence, domestic violence, teenagers, physical abuse.

Мақала BR 18574152 «Балаларға қатысты буллингтің алдын алу шараларын әзірлеу және оның өзекті аспектілерін зерттеу» ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитетінің мақсатты- қаржыландыру бағдарламасы аясында жарияланды.

«Әлеуметтік психология» термині топтың және топ ішіндегі халықтың мінез-құлқын, іс-қимылының жағдайын, топпен ара қатынасын анықтайтын психологияның бір саласы. Д. Майерс әлеуметтік психологияға: « бұл әртүрлі жағдайлардың әсерін зерттейтін ғылым, адамдардың бір-бірін қалай қабылдайтынына және бір-біріне қалай әсер ететініне назар аударды, дей келіп, жазушы Герман Мелвилдің мынадай бір сөзін басшылыққа алады: «біздің өмірімізді мың көрінбейтін жіптер байланыстырады», демек, әлеуметтік психологияның мақсаты – осы байланыстардың мәні мен маңызын түсіну, ал ол біздің бәрімізді қызықтыратын сұрақтарға жауап іздейді және соған жауап беруге алып келеді» деген анықтама береді[1]. Демек, әлеуметтік психология адамдар арасындағы тұлғаралық қарым-қатынас және бір-бірінің қарым-қатынасына әсері, ықпалы жайлы зерттейтін ілім деп тұжырымдауымызға негіз болады.

Олай болса, адамның әр жас кезеңіндегі әлеуметтік сапалық өзгерістері әлеуметтену үдерісінің негізі мен мәнін құрайды. Оның себебі айналадағы ортаны өзінше

қабылдауына және соған лайық мінез-құлық, әрекет, іс-қимыл жасауына бағыттайды. Жасөспірімнің айналасында болып жатқан құбылысты қалай қабылдауына қарай, соған сәйкес іс-әрекет жасап, жауап беруі оның біртіндеп сол айналасын саналы сипатта қабылдай бастауының көрінісі. Жасөспірімнің әлеуметтік өзгеріске ұшырауы ол табиғи заңдылық. Өйткені, әр жас кезеңінде бала өзіндік ерекшеліктерге ие болады, ол оның әлеуметтік қалыптасуының ерекшелігін анықтап, осы үдерісте маңызды рөл атқаратын белгілі субмәдениеті қалыптастасады.

Мәселен, бүгінгі таңда Қазақстанның барлық өңірінде зорлық-зомбылық құрбандарына тегін медициналық-әлеуметтік, әлеуметтік-құқықтық, әлеуметтік-психологиялық қызметтер, сондай-ақ уақытша баспана беру қызметтері көрсетілетін 35 дағдарыс орталығы жұмыс істеуде (17-сінде баспаналар бар), ал 2006 жылы 10 өңірде ғана 24 орталық жұмыс істейді [2]. Сонымен қатар, **отбасыларды** қолдаудың ресурстық орталықтарының қызметі ұйымдастырылған. Формальды білім беру жүйесінде оқушыларды адамгершілік және патриоттық сезімге тәрбиелеуге қатысатын әкелердің қоғамдық бірлестіктері дами бастады. **Отбасы күні белгіленіп**, жыл сайын «Мерейлі отбасы» ұлттық сайысы өткізіледі, отбасылық қарым-қатынастарды, моральдық-этикалық және рухани-адамгершілік құндылықтарды нығайту жөніндегі 2015-2020 жылдарға арналған жалпыұлттық жоспар бекітілді, ол отбасылық құндылықтарды нығайту, саламатты өмір салтын қалыптастыру, Жалпыға бірдей еңбек қоғамын құру сияқты үш бағыт бойынша іске асырылады, балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институты құрылды.

Бұдан әрі 2016 жылғы 6 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат» тұжырымдамасы қабылданып, шұғыл шешім қабылдауды талап ететін төмендегідей өзекті мәселелер көтерілген:

- Ажырасу және некесіз бала туу үдерісінің өскені байқалады. Шамамен әрбір үшінші неке ажырасуда. Кәмелеттік жасқа толмаған балалары бар ерлі-зайыптылардың ажырасу үлесі көбейді. 2011 жылы 160,5 мың некенің 44,9 мыңы ажырасса (28%), 2015 жылы 148,7 мың некенің 53,3 мыңы ажырасқан (35%);[3].

- Толық емес отбасылар саны артуда. 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда толық емес отбасылар үлесі 6,8%-ға артқан. Олардың ішінде 400 мыңнан астам әйел 700 мыңнан астам баланы, ал 60 мыңнан астам ер адам 300 мыңнан астам баланы тәрбиелеп отыр (15,1% бала анасымен ғана, 6,4% бала әкесімен ғана тұрып жатыр). Демек әрбір 5-бала толық емес отбасында өмір сүруде;

- «Азаматтық» және кейбір этникалық топтар өкілдері арасында туысқандық некелер белгілі бір деңгейде орын алуда. Ерлер мен әйелдердің азаматтық хал актілерін жазу органдарында тіркелмей, діни мекемелер арқылы неке қию жағдайлары жиіледі. Бұл ретте отбасының қолайсыз құндылықтары, оның ішінде әйелдің отбасындағы рөлі, оның әлеуметтік белсенділігі мен жұмысбастылығы дәріптелуде. Кейіннен осындай отбасыларда ажырасуға әкеп соқтыратын жанжалдар болып жатады;

- Қыз алып қашу және оларды күштеп тұрмысқа беру оқиғалары орын алуда, бұл өз кезегінде ұлттық салт-дәстүрді қайта жаңғырту емес, құқықтық зайырлы мемлекетте қылмыс болып табылады;

- Ерте жастан некеге тұру, кәмелеттік жасқа толмағандардың жүкті болуы, ерте жастан аборт жасату проблемалары орын алуда, бұл, әсіресе, ауылдық жерлерде кеңінен таралып отыр. Қазақстанда екі миллионнан астам 18 жасқа дейінгі жасөспірім қыздар мен бойжеткен қыздар тұрады, бұл республикадағы барлық әйел тұрғындардың бесінші бөлігі. Соңғы бес жылда жасөспірімдер жүктілігі бойынша 33 051 жағдай тіркелген, оның ішінде 15 пен 18 жас аралығындағы қыздар арасында 9 906 аборт жасалған. 15-18 жасқа дейінгі қыздар арасындағы аборт саны жоғары болып қалып отыр және 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер мен қыздардың жалпы санының 0,1%-ын құрайды немесе жылына шамамен 2 мың аборт жасалады; [4].

Бүгін таңдағы қоғамда *отбасындағы зорлық-зомбылық* және қатыгездік жағдайлары жиілеп кетті. Ал, Қазақстан Республикасының «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» заңының 4-бабында тұрмыстық зорлық-зомбылық күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және экономикалық зорлық-зомбылық түрінде болуы мүмкін, оларға тоқталып өтсек:

- Күш көрсету зорлық-зомбылығы - дене күшін қолданып, денені ауыртып денсаулыққа қасақана зиян келтіру.

- Психологиялық зорлық-зомбылық - адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды немесе өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына әкелетін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту.

- Сексуалдық зорлық-зомбылық - адамның жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер.

- Экономикалық зорлық-зомбылық - адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру [5].

Осылайша, әлемде отбасындағы зорлық-зомбылықтың төрт түрінің жиі қайталанатыны анықталды. Бұл физикалық зорлық-зомбылық, психологиялық зорлық-зомбылық, жыныстық зорлық-зомбылық және экономикалық зорлық-зомбылық.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың өте кең таралған түрі - физикалық зорлық-зомбылықты зерттеген ғалымдар: Ю.М. Антонян, А.Н. Ильяшенко, К. С. Силанов, Н. Ходырева, Д.А. Шестаков және т.б. Аталған ғалымдар өз зерттеулерінде физикалық зорлық-зомбылықты бостандықты шектеу, ұрып-соғу, азаптау, азаптау арқылы адамға физикалық немесе психологиялық зиян келтіру мақсатында әсер ету ретінде қарастырған [6].

О.В. Старков өз зерттеуінде «физикалық күш қолдану арқылы адамның анатомиялық және физиологиялық тұтастығын бұзу, суық және атыс қарулары, сұйықтықтар, сусымалы заттар және т.б. арқылы адамның анатомиялық және физиологиялық тұтастығын бұзу, сондай-ақ сыртқы тіндерге зақым келтірместен адамның ішкі ағзаларына әсер ету» деп тұжырым жасаған [7].

Ғалым Л. Д. Гаухман «физикалық зорлық-зомбылық - басқа тұлғаға оның еркінен тыс дене және әлеуметтік тұрғыда заңсыз әсер ету» - дей келе, оны екі түрге бөлген: 1) адам ағзасына әсер ету; 2) адамның ішкі мүшелеріне сыртқы тіндерге зақым келтірместен әсер ету (опа, улану т.б.) [8].

Мәселен, кезінде Л.С.Выготский, Д.Б.Эльконин, С.Холл және басқа да көптеген ойшылдар жасөспірімдік шақты зерттеп, оға сипаттама беріп, осы кезеңнің ерекшеліктерін «жасөспірімдік жаста мектеп оқушыларында агрессия байқалады, құрдастарын таң қалдыруға ұмтылу көбінесе басқалардың есебінен өзін-өзі растау арқылы пайда болады. Басқаша айтқанда, жасөспірімдер қорқытудың өзіне де, құрбандарына да тигізетін зиянын түсінбей зорлық-зомбылық жасауға бейім болады» - деп, анықтаған [9].

Дәл осындай пікірде, отандық зерттеуші К.М.Арымбаева- «жасөспірім – барлық қатынас жағынан ересек адам деп қарастырылады. Бірақ оларды толығымен жетілген адам деп айта алмаймыз, сондай ақ, нақты осы жасөспірім шақта тұлғаның әлеуметтік бейімделуі белсенді жүреді. Мектеп пен ата – аналардың жасөспірімдерді, жұмысқа, оқу – танымдық және қоғамдық – саяси іс - әрекеттерге, жанұя жағдайына, азаматтық борышты өтеуге тәрбиелеуде үлкен маңызды мән жатыр және жасөспірімдік кезеңнің өзі сыни өтпелі кезең ретінде жыныстық жетілу мен ересектікке байланысты тұлғаның маңызды өзгiрiстерiмен сипатталады. Сондықтан оны өтпелі кезең деп атайды. Ал, қорқыту – бұл топ мүшелерінің бірін екіншісінің немесе басқа адамдар тобының агрессивті түрде қудалауын қамтитын зорлық-зомбылық түрлерінің бірі»-дейді [10].

Қорқытудың мына төмендегідей түрлері бар:

Физикалық – жәбірленушіге тікелей физикалық әрекеттер (соққылар, тепкілер, ұрып-соғу, жыныстық қудалау);

Сөздік – балағаттау, қорқыту, қорлау, келемеждеу, қорлау; ауызша айқаймен, дауыс көтеру арқылы және күліп, кекетіп-мұқату арқылы зорлық көрсетеді. Құрбанды қорлап, оның намысына тию, сыртынан ол туралы өтірік айту, өсек тарату, дәрекі сөйлеу, жәбірлеу сөз түріндегі буллингке кіреді.

Әлеуметтік-психологиялық – әлеуметтік оқшаулау немесе оқшаулауға бағытталған қорқыту (өсек, елемеу, бойкот, манипуляция); кейде *реляцион* немесе, әлеуметтік агрессия деп те атайды. Бұл – бір адаммен қарым-қатынас құру арқылы оған зиян келтіру, кемсіту. Сондай-ақ реляцион буллинг түсінігін бір адам басқа жанның репутациясына кір келтіргісі келген, оның қоғамдағы беделіне нұқсан келтіруді ойлап жасаған әрекетін сипаттағанда да қолданады. Relational буллинг сырт көзге жақын араласатын адамдар боп көрінетін ортада болуы мүмкін. Сондықтан ол ұзақ уақыт басқа адамдарға байқалмай, бірнеше жылға жалғаса береді

Экономикалық – ақшаны, қымбат заттарды бопсалау немесе тікелей таңдау, киімге зиян келтіру;

Сондай-ақ, буллинг бұдан да басқа қандай жерде немесе кімге бағытталғанына байланысты бірнеше типке бөлінеді.

Мүгедектігі бар адамға қарсы буллинг

Мүгедектігі бар немесе аутизммен ауыратын адамдар да буллингке жиі ұшырайды. Мұқатушы мұндай адамды денесіндегі ерекшелігіне бола кемсіте береді.

Жыныс ориентациясына байланысты буллинг

Адамды жыныс ориентациясына байланысты қорлау, жағымсыз сөз айту, ұрып кету де буллингке жатады. Бұл жерде жәбірленуші көбіне топ адамның кемсітуіне ұшырайды.

Заңмен қорқыту

Заңды буллингке адамды бақылауда ұстау немесе жазалау үшін сот құралдарын қолдану кіреді. Қорқытудың мұндай түрін жасайтындар көбіне ұзаққа созылатын сот процестерінің басталуына себеп болады. Осылайша буллинг жасаушы құрбанды өзіне бағынышты қылуға, қорқытып-үркітіп отыруға тырысады.

Әскердегі буллинг

Әскердегі ұру, мұқатып-кекету де буллингке жатады.

Жыныстық буллинг

Буллингтің мұндай түрінде адам өзгені қорқыту үшін оны зорлау арқылы күш көрсетеді.

Ата-ананың баланы қорқытуы

Ата-ана балаға агрессия көрсетсе, оны шектен тыс мұқатып, ұрып-соқса, бұл да буллинг болып есептеледі. Тіпті кей психолог ата-ана баласының өзгені қорқытып жүргенін байқаса, кінәні өзінен, үйден іздеуге кеңес береді. Агрессия көріп өскен бала оны басқаға бағыттауы мүмкін.

Сонымен бірге буллинг адамның араласатын ортасына қарай оқу орнындағы, түрмедегі, мектептегі, медицинадағы қорқыту немесе жұмыстағы кемсіту деп атала береді.

Қорқытудың ең жиі құрбандары – өздерін қорғай алмайтын балалар мен жасөспірімдер. Сондай-ақ кез келген адам құрбан болуы мүмкін (құрбысы, мұғалімі, физикалық кемістігі бар сыныптасы, оқу-үлгерімінде қыйындықтары бар және т.б.) Қорқытудың ең көп тараған түрлері:

- физикалық агрессия (тепкілер, ұрып-соғу, төбелестер және т.б.);
- ауызша қорлау (балағаттау, дауыс көтеру, қорлау және т.б.);
- психологиялық қорқыту (топтың психологиялық қысым көрсетуі, елемеу, байкот жариялау және т.б.);
- ақша бопсалау, мүлікке зиян келтіру;
- кибербуллинг (Әлеуметтік желілерді пайдаланып қорлау);
- телефон арқылы қорлау;

- сексуальды қорлау;

Отандық теория мен практикада зорлық-зомбылық мәселесі ұзақ уақыт бойы мүлдем қарастырылмаған, алайда, бірлі-жарым қолайсыз әлеуметтік ортаның (толық емес отбасы, «элиталық емес мектеп», уақытша қыйындықтар) көрсеткіші ретінде түсіндірілді.

Қазіргі қатыгездік пен зорлық-зомбылық жұртшылық категориясының басым бөлігіндегі материалдық, таптық, нәсілдік, мәдени, діни, әлеуметтік-экономикалық және басқа да аспектілеріне қарамастан барлығында болатыны айқын болып отыр.

Кибербуллинг (ағылшын тілінен – cyberbullying) немесе интернет-буллинг- әлеуметтік желілер, электронды пошта арқылы интернетте қорлау. Ол қауесеттер мен жалған ақпаратты таратуды, жеке парақшаларды бұзуды, жағымсыз хабарламалар мен пікірлерді жіберуді қамтиды. Бұл қорлаудың ең жас және ең қауіпті түрі, өйткені одан қорғану және қауіп қайдан келетінін табу өте қиын.

Кибербуллингтің түрлері. Кибербуллинг — бұл сандық технологияларды пайдалану арқылы қорқыту. Кибербуллинг әлеуметтік желілерде, мессенджерлерде, ойын платформаларында және ұялы телефондарда болуы мүмкін. Бұл қорқыту нысанасына айналған адамды қорқытуға, ашуландыруға немесе масқаралауға бағытталған мақсатты мінез-құлық моделі.

Шеттету — Интернеттегі қарым-қатынас ортасынан құрбанды қасақана шеттетеді, мысалы: ойынға, кездесулерге немесе топқа кіргізбеуі, онлайн-әңгімелерден шығарып тастауы;

Қудалау — баланы не жасөспірімді хабарламалар арқылы қорлау сөздер жазып жеке не топ чаттарына жібереді;

Аутинг — жеке ақпаратты иесінің рұқсатынсыз жариялау, тікелей қорқытулар, өсектер жариялау;

Хейтинг — қорлаушы комментарийлер жазушылар және оның фотосының астындағы немесе хат алмасудағы адам туралы жағымсыз пікірлер.

Киберкездесу — ересек адамдардың интернет арқылы кәмілетке толмағандармен сөйлесіп, жыныстық мақсатта жеке кездесуге сөз байласуы.

Фрейтинг — бала немесе жасөспірімнің жеке парағын иеленіп алып, оның атынан жаман ақпарат жариялауы. Бұл құрбанның беделіне нұқсан келтіреді;

Жалған профиль қолдану — шынайы есім мен фамилиясын не телефон номерін пайдалана отырып, жалған парақша ашу;

Диссинг — бала туралы жалған ақпарат жазу немесе оның атынан жарнама жасау. Бұл баланың беделін түсіріп, басқалармен қарым-қатынасын бұзуы мүмкін;

Кетфишинг — кибербуллер баланың жеке парақшасына ұқсайтын жаңа парақша ашып, ішіне жеке суреттерді салып қоюы. Достар тізіміне баланың достарын қосады, сұраған кісілерге бұрынғы парақшаның бұзылғанын не парольді ұмытқанын айтып сылтауратуы мүмкін. Осы парақша арқылы өзгелерден ақшасұрап не бала атынан жаман сөздер жазылуы мүмкін.

Грифинг — онлайн-ойындар ойнау барысында қасақана кедергілер келтіру және ойыннан ләззат алуына бөгет жасау.

Ростинг — қудалаудың құрбаны «берілгенше» топтық онлайн қудалау.

Троллинг — арандатушылық немесе қорлайтын тақырыптар туралы хабарламалар жіберу.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әлеуметтік психология: оқу-әдістемелік құрал / Г.Қ. Айқынбаева, А.М. Айтышева, Б.Ш. Байжұманова, А.Р. Ерментаева, Қ.Р. Қалкеева, А.С. Нұрадинов, Қ.Қ. Шалғынбаева, Г.К. Шолпанқұлова – Нұр-Сұлтан – 2019.- 205б.

2. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы Астана, 2019. 1 сәуір.

<http://politex.kz/index.php/kz/studentterge/zhastarsayasaty/92-2020-zh-dejingi-zhastar-sayasatyny-t-zhyrymdamasy>

3. ҚР «2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясы» N1677 жарлық, 29 қараша 2005ж. Астана қ. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U050001677>

4. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214> ҚР 18.02.2014 № 175-V берілген өзгерістерімен, толықтыруларымен.

5. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>

6. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 4-бап.

7. Старков О.В. Бытовые насильственные преступления.Рязань,1992. С. 34.

8. Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. М.,1969.С.6-8.

9. Гребенникова, О.А., Добролюбова, М.И. Буллинг в образовательной среде как угроза здоровью школьников [Текст] / О.А. Гребенникова, М.И. Добролюбова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. - № 59. – 1-6 с.

10. Арымбаева К. М. Девиантты мінез-құлық жасөспірімдерді әлеуметтік-педагогикалық оңалту мазмұнын жобалаудың ғылыми негіздері.Докторлық диссертация.2010 ж. https://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1

ӘОЖ 377:004.9(574)

КӘСІБИ ӘЛЕУМЕТТЕНУ: СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ТАБЫСТЫ МАНСАПТЫҚ БАҒДАРЫ

Алтынбек Ұ.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы **Мамбетова А.Т.**

Мансаптық бағдарлар адамның кәсіби бағыттарының компоненті болып табылады, әрине бұл бағыттар адамның кәсіби даму бағытындағы таңдауын көрсетеді. Осы саладағы тәжірибе мен қызметке байланысты көріністердің жеке үйлесімі болып табылады.

Студенттерді кәсіби әлеуметтенуге даярлаудың соңғы кезеңінде жоғары оқу орындарындағы заманауи білім беру кеңістігі жағдайында жаңа әлеуметтік рөлдерді игерудің сәтті үрдісіне әсер ететін мансаптық бағдарларды айқындау мәселесі мағыналы және маңызды болады. Бұл мәселенің өзектілігі жоғары оқу орнында оқытудың барлық процесінде, кәсіби құндылықтар қалыптасқанда көрінеді. Кәсіби «әлеуметтену — екі жақты процесс: бір жағынан, кәсіби байланыстар жүйесінің, кәсіби ортаға интеграциялау арқылы тұлғаның әлеуметтік тәжірибе алуы; екінші жағынан, болашақ педагогтердің жоо-дағы белсенді қызметі арқылы қоғаммен байланыс жүйесін белсенді құру.

Бұл процесс мансаптық мақсаттар қоюмен жеке тұлғаның кәсіби дамуының сәттілігін анықтайтын жоспарларды әзірлеудің ерекшелігінде көрінеді және әлеуметтену процесінің қозғалысын қамтамасыз етеді.

Педагогикалық жағдаяттардың дағдарысын анықтаудың негізгі тәсілдерін талдау үш сипаттамамен ерекшеленетін кәсіби ортаны әлеуметтендірудің сыртқы немесе ішкі факторларының өзгеруіне байланысты: негізгі құндылықтардың өзгеруі, жағдаятты мәселені түсінуге және одан әрі шешуге шектеулі уақыт, педагогикалық менеджмент жүйесіндегі белгісіздік деңгейі [1].

Дағдарыс жағдаяттарындағы белгісіздік теориясы мен практикасын зерттеу материалдарында зерттелетін бағыттардың мазмұнын ескере отырып, ықтимал мағыналар мен әрекеттерді бағалау схемалары қажет.

Педагогикалық практикадағы нақты жағдайға байланысты түсіндірілетін терминдер мен ұғымдардың бірыңғай «семантикалық» анықтамасы қажет.

Өзара байланыстың сенімділігі тандалған зерттеу бағыттары нәтижелерге әкелуі мүмкін. Сондықтан жеткілікті хабардар болу, сенімділік және нәтижелерді дәл болжау мүмкіндігі болашақ мұғалімнің жеке кәсіби орталықтанған қызметін жобалау үшін қажетті құзыреттерді қалыптастыру кезеңінде туындайтын қауіп-қатер ауқымының салдарын азайтады.

Өйткені қазіргі жастардың өздерінің шынайы емес мақсаттарын, мансаптық ұмтылыстарын түсіну болашақ мамандықтағы көңілдерінің қалуларын болдырмауға, сонымен қатар кәсіби оптимизм мен өз іс-әрекеттеріне деген сенімділікті қабылдауға әкелуі мүмкін. Бұл студенттердің жеке жетістіктерін қалыптастыруға және кәсіби әлеуметтенудің алғашқы кезеңдерінде мансапты басқаруға, сауатты көзқарас қалыптастыруға жеткілікті үлес қосатын кәсіби білім беру жүйесіне жаңа бағыттарды талап етеді [2].

Әлеуметтену жағдайында кәсіптік білім беру жүйесіне қойылатын жаңа талаптардың болмауы студенттерге кәсіптік бағдар беруде көмек көрсету болашақ мамандардың мансаптық өсуін қолдау жағдайларына ерекше назар аударылмайтындығын дәлелдейді, бұл университетте еңбекке әлеуметтенудің нақты бағдарламалар мен кәсіптік бағдарлау іс-шараларын енгізуді болжайды.

Әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерді талдауда кәсіби мансаптың әлеуметтенуінің мәні туралы, мәселен, мансаптық мотивация туралы (Д.Г. Винтер, Д. Макклелланд), мансаптық мақсаттар үшін (А.К. Гусева, А.Я. Кибанов), өз мансабын басқара білу (Э. Шейн, Д.Т. Холл), белсенді прогресс процесінде тұлғаның қалыптасуы мен дамуы (А.А. Деркач, А.К. Маркова, Э. Маль) мәселелері көптеген авторлардың еңбектерінде көрініс тапқандарын көрсетеді. Сонымен қатар Ресей және Украина ғалымдарының еңбектерінде (В.А. Чикер, Л.И. Почебут, Л.М. Карамушка, Е.И. Бондарчук) табысты мансаптық өсуді дамыту принциптері зерттелген [3, 4, 5].

Болашақ маманның мансаптық өсуі және оның жеке әлеуетін іске асыру оның кеңейтілген әлеуметтік кеңістігін зерттеу нәтижесінде пайда болады.

Зерттеудің осы кезеңінде біз кәсіби әлеуметтенудегі мансап бағдарының түсінік мазмұны, жекелегенде педагогикалық мамандықтың студенттерінде жеке тұлғаға бағытталған қызметті қалыптастыру мен өзіндік менеджментті қалыптастыруды зерттейміз.

Педагогика және психология саласында мансап, бір жағынан, қоғамдық-әлеуметтік прогрестің моделі ретінде, екінші жағынан, оның кәсіби қызметінде жеке әлеуетті іске асыру процесі ретінде қарастырылады.

Жоғарыда аталған процестер өзара байланысты. Мансап — оны сауатты таңдау және іске асыру кәсіби қалыптасу мен өзін-өзі дамытудың ажырамас бөлігі, сонымен қатар, біздің ойымызша, педагогтің жеке үйлесімін, психологиялық және физикалық әлеуетін сақтау болып табылады. Мансапты ақылға қонымды жоспарлау — тұлғаның кәсіби дамуының маңызды аспектілерінің бірі және оның табысты өзін-өзі жүзеге асыру болып табылады [4].

Табысты мансап тұжырымдамасы ең алдымен табысты кәсіби өзін-өзі анықтаумен байланысты. Д. Сьюперттің кәсіби өзін-өзі анықтау теориясы психологияда ең танымал болып табылады. Оның бірі жұмысқа қанағаттану (көбінесе жалпы өмір) адамның кәсіби ортада өзінің қабілеттіліктерін, қызығушылықтары мен жеке қасиеттерін іске асыру үшін жеткілікті мүмкіндіктерге ие болу дәрежесіне байланысты екенін айтады, бұл оның кәсіби даму кезеңінде қолайлы деп саналатын рөлді ойнау қабілетін анықтайды. Тұлғаның кәсіби жолының маңызды детерминанты — бұл оның жеке басының идеясы — «кәсіби өзіндік тұжырымдамасы», ол өмірдегі әр адамның бірқатар мансаптық шешімдерінде көрініс табады. Табысты мансаптың өлшемдері өмірлік жағдаяттарға қанағаттану (субъективті өлшем) және әлеуметтік жетістік (объективті өлшем) болып табылады. Яғни, мансаптың объективті, сыртқы жағы — бұл жеке тұлға жүзеге асыратын кәсіби іс-әрекеттің дәйектілігі, ал субъективті, ішкі жағы — тұлғаның мансап, кәсіби өмір салтын және ондағы рөлін қалай қабылдайтындығы. «Табысты мансап» шетелде пайда болған (итальян тілінен

аударғанда *carriera* — табысты өмір жолы дегенді білдіреді) және әртүрлі мағынада түсіндіріледі:

- табысты мансап — тұлғаның өзін-өзі дамытудың жалпыланған моделіне сәйкес әрекет етуге ұмтылысын білдіретін, кәсіби әрекеттерінің тізбегін және басқа да өмірлік рөлдерді құрайтын өмірдегі оқиғалар;

- табысты мансап — табысқа жетер жол, қоғамда белгілі бір позицияға жету, тұлғаның кәсібі – маман синонимі және мамандықтағы қозғалысы;

- табысты мансап — лауазымдардың реттілігін өтумен байланысты өмір жағдайы, әлеуметтік мойындау мен жетістікке жетудегі белгілі бір кәсіби қызметтің жекеленген түрлеріндегі тұлғаның жеке дара жолы.

Табысты мансап түсінігі отандық ғалымдардың еңбектерінде неғұрлым толығырақ көрсетілген:

табысты мансап — тұлғаны дамытудың кәсіби кеңістігі, өзін-өзі жүзеге асырудың бір түрі, еңбек кезеңіндегі мамандардың лауазымдық өсу жолының иерархиялық көрінісі;

- табысты мансап — бұл «кәсіби өмір жолы», «кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру», «кәсіби өзін-өзі анықтау».

Әдебиеттер

1. Магауова А.С. Социализация молодежи и современные молодежные субкультуры: учеб.пос. / А.С. Магауова. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 160 с.

2. Новикова А.А. Социальная компетентность: критерии и методики определения / А.А. Новикова // Современные проблемы науки и образования. — 2015. — № 1–1. — Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17693>

3. Глушко А.Н. Содержание профессионального развития и направления психологической помощи студентам в процессе обучения в вузе / А.Н. Глушко // Психология обучения. — 2016. — № 11. — С. 63–69.

4. «Кәсіптікбағдарлау теориясы мен әдістемесі» пәні бойынша оқу-әдістемелік кешен / Құрастырғандар: доцент Самашова Г.Е., Нұрмағанбетова М.С. жән.б. — Қарағанды: ҚарМТУ баспасы

ӘОЖ 37.022

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ БІЛІМ БЕРУ ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ

Туркменбаева Г.Ж.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – ф.ғ.к, доцент Масалиева Ж.А.

Маманның кәсіби құзыреттілігі – күрделі де көпқырлы категория. Қай саланың болмасын адамның кәсіби сапасының қажетті құрамдас бөлігі кәсіби құзыреттілік болып табылады. Қазіргі кезде шет ел әдебиеттерінде бар кәсіби құзыреттілік анықтамалары, яғни ана тілімізге «терең Қазіргі кезде шет ел әдебиеттерінде бар кәсіби құзыреттілік анықтамалары, яғни ана тілімізге «терең білім», «тапсырманы барабар, сәйкесінше орындау күйі», «қызметті сапалы орындау қабілеттері» деп аударылып қолданылуда [1, 97 б.]. Алайда олар да басқа да қолданыстағы түсініктер бұл ұғымның мазмұнын толық нақты түсіндіре алмады.

Кәсіби құзыреттілік маманның дайындық сапасының сипаттамасы, еңбек қызметінің тиміділік әлеуеті ретінде қарастырылады. Педагогикада бұл категория «жалпымәндеі құзыреттіліктен» туындағын өнімді компонент ретінде немесе «маманның білімділік

деңгейі» ретінде қарастырылады. Егер кәсіби шеберлік деңгейлері жүйесінде құзыреттілік орнын анықтайтын болсақ, онда ол орындаушылық пен кемелдену арасында орналасқан.

Педагогикалық қызмет табиғатында шығармашылықты талап ететіні белгілі қағида. Адамның шығармашыл мүмкіндіктерінің дамуы тұрғысынан интеллектуалды, эмоционалық, рухани потенциалының баюына, жетілдіруге, тануға ұмтылуға нақты жағдай туғызады. Осыған байланысты педагогтың кәсіби дайындығының мақсаты да өзгереді. Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасу процесі кәсіби білімнің, біліктің, іс-әрекеттің қалыптасуын қамтиды, педагогтың жалпымәдени дамуын, өзінің көзқарасының және тұлғалық кәсіби құнды қасиеттердің қалыптасуын қамтиды [2, 137 б.].

Педагогтың кәсіби құзыреттілігі деп, біз өзара байланысты үш компоненттен тұратын тұлғаның қасиеттерін түсінеміз:

- Педагогикалық қыметте жүзеге асатын кәсіби білім;
- Кәсіби біліктілік;
- Мұғалімнің кәсіби құнды қасиеттері;

Бұл үш компонент мұғалімнің тұлғасын дамыту мақсатымен біріктірілген, сонымен қатар әр компонент педагогикалық қымет үрдісінде бірде алғышарт, бірде құралы, бірде нәтижесі болып қызмет атқарады. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үрдісі кәсіби білім, білік, дағдыны қалыптастыру, педагогтың жалпы мәдени дамуын, оның тұлғалық көзқарасын және кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруды білдіреді.

Педагог мамандардың құзыреттіліктерін қалыптастырудың 8 деңгейін қарастыруға болады:

1. Пәндік - мамандық қызметтеріне байланысты қойылатын проблемаларды шешу қабілеттілігі.

2. Аналитикалық бақылау - пәндік іс-әрекеттерін талдау мен бақылау проблемаларын шешу қабілеттілігі.

3. Ұйымдастырушылық – оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерін ұйымдастыруға бағытталған проблемаларды шешу қабілеттілігі.

4. Коммуникативтік - «Мұғалім-Оқушы», «Оқушы-Оқушы», «Мұғалім – Ата-ана» және т.б. жүйелердегі қарым-қатынасты проблемаларды шешу қабілеті.

5. Бейімделген - қазіргі жағдайдың өзгерістері мен талаптарына сәйкес проблемаларды шешу қабілеттілігі.

6. Үлгілік/психологиялық – психологиялық, жекетұлғалық, жекетұлғалар арасындағы өзара қарама-қайшылықты шешу проблемаларының қабілеттілігі.

7. Жобалық – мектепті, мұғалімді және оқушыны дамыту жобаларын шешу қабілеттілігі.

8. Ғылыми-ізденістік – мектептің, мұғалімнің және оқушының даму нәтижелерін зерттеуді ұйымдастыру және оны өткізу проблемаларын шешу қабілеттілігі.

Жоғарыда келтірілген ой-пікірлер болашақ мұғалімдердің кәсіби сапасын дамытуда құзыреттілік мәселесін алдыңғы орынға қоятынын, ғылыми еңбектердің өзекті мәселесі болғандығын дәлелдейді. Яғни, кәсіби құзыреттілік – кәсіби сапаның маңызды құраушысы мен оның жоғары деңгейінің көрсеткіші. Кәсіби құзыреттілік белгілі бір бағыттағы кәсіби міндеттерді шешуде көрініс береді.

В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Л.И.Мищенко және т.б педагог мамандығының ерекшелігіне орай педагогтың кәсіби сапасы ұғымын оның педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және тәжірибелік жағынан дайындығы мен кәсіби шеберлігінің бірлігі ретінде түсіндіреді. Бұл жағдайда кәсіби сапаның құрылымы неғұрлым жалпыдан жеке біліктілікке бағытталған педагогтың біліктілігі арқылы анықталады. Педагогтың педагогикалық ойлау білудегі (ішкі, ойлау әрекеттері) жалпылама біліктілігі кезінде байқалатын теориялық дайындығының мазмұны мұғалім бойындағы аналитикалық, болжамдық, жобалау және рефлексивтік біліктіліктерінің болуымен анықталады. Тәжірибелік дайындығының мазмұны педагогтардың әртүрлі біліктіліктерінің (сыртқы, тәжірибелік) қалыптасуымен айқындалады [3, 256 б.].

Көбіне бұл ұғым кәсібиліктің жоғары деңгейін бейнелеуде қолданылады. Кейбір авторлардың пікірінде «кәсіби сапалар» ұғымы «кәсіби қызметке даярлық» (В.А.Сластенин, Н.Н.Лобанова және т.б.) және «педагогикалық кәсібилік» ұғымымен теңестіріледі. Кәсіби-педагогикалық сапалар мен оның жекелеген түрлерінің жалпы феноменологиясы Н.В.Кузьминаның еңбектерінде көрініс тапқан [4, 49 б.].

Ғалым психолог В.Р.Веснин кәсіби сапалар негізіне кәсіби жарамдылығын енгізген, «психофизиологиялық іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті адамның психологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы ретінде түсіндіреді [5, 18 б.].

Ғалым А.К.Маркова кәсіби сапаны әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыра отырып, кәсібиліктің психологиясына қатысты ұғымды кәсібилік, құзыреттілік мамандық үш түрлі ажыратады.

Автор сапаларды адамның кәсіби талаптарына сай жеке сипат дәрежесі, яғни адамның кәсіби қызметіндегі, кәсіби қарым-қатынастағы көрегендігі оның даралығы мен кәсіби тұлғалық бейнесінің тұрақтануы деп пайымдайды. Сол секілді маманның кәсіби көрегендігіне байланысты төр кәсіби сапалардың түрін ажыратады:

- кәсіби қызметті жоғары дәрежеде меңгеруіне және өзінің кәсіби дамуын жобалау қабілетіне байланысты арнайы сапалар;

- субъект-субъектілік біріккен қызметті ұйымдастыру біліктілігін меңгерумен байланысты әлеуметтік сапа;

- тұлғалық өзін дамыту, өзін көрсету тәсілдерін меңгерген, сол секілді, тұлғаның кәсіби деформациялануына қарсы тұра алатын тұлғалық сапалар;

- өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі ұйымдастыру, өз кәсібі төңірегінде даралығын дамыту, кәсіби тұлғалық өсу дайындығын меңгерген даралық сапалары.

Ғалымның тұжырымдамасы бойынша педагогтың кәсіби сапасының құрылымы төмендегідей:

- кәсіби психологиялық және педагогикалық білімі;

- кәсіби педагогикалық іскерлігі;

- мамандық талап ететіндей педагогтың нұсқауы, кәсіби психологиялық ұстанымы;

- педагогтың іскерлігі мен білімін меңгеруді қамтамасыз ететін тұлғалық ерекшеліктері – деп көрсеткен [1, 213 б.]. Ғалымның бұл пікіріне қосыла отырып, аталған сапалардың мамандарды кәсіби дайындау үрдісінде (тәжірибеде) қалыптастыру қажеттілігіне көңіл бөлеміз.

Ғалым Е.М.Павлютенков болашақ мұғалімдердің кәсіби сапалары деп оның өзінің қызметін орындау түрін айтады. Автор кәсіби сапаларды болашақ педагогтардың келесі сипаттамасын ұсынады:

- өзіне қатысты шешімді және өзін-өзі дамытуға байланысты шешімді қабылдау алу қабілеті;

- өзіне-өзі сенімсіздікті жеңе білу қабілеті;

- мақсатқа жетудің ең тиімді түрлерін көрсету;

- алынған білім мен тәжірибе негізінде болып жатқан шарттарға байланысты қызметтің сипаты мен мазмұнын анықтау қабілеті [2, 94 б.].

Болашақ мұғалімдердің кәсібилігі жайлы көрнекті психолог Ж.Ы.Намазбаева: «... педагог өзінің бойында бар қасиеттерін ғана шәкірттерінің тұлғасында дамыта алатынын ескерсек, аталған мамандардың тұлғалық-кәсіби қасиеттерінің маңыздылығын айқындап, түзету мәселелерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр» деген пікір білдіреді [3, 146 б.]. Айтылған пікірмен қосыла отырып, шындығында маманды дайындау барысында болашақ педагогтардың кәсіби мәнді сапаларын дамытуда педагогикалық үдеріс маңызды деген тұжырым жасаймыз.

Жоғарыда зерделенген ғалымдар еңбегін қорытындылай келіп, студенттердің кәсіби сапаларын дамытуда педагогикалық үдеріс оның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін талдауына мүмкіндік береді, оның кәсіби қалыптасуының негізгі формасы деп тұжырымдаймыз. Сонымен қатар, заман талабына сай педагогтың кәсіби іскерлік сапаларын жинақтай отырып төмендегі сызбада ұсынамыз.

Сурет 1 – педагогикалық әрекетті ұйымдастыру құзыреттіліктері

Сызбадан көріп отырғанымыздай педагогтың кәсіби сапалары күрделі және ауқымды жүйеден құралған екен. Ол кәсіби этикалық сапалар, педагогикалық қабілет және кәсіби құзырттіліктер секілді ірі компоненттерден құралған. Ал жеке компоненттердің өзі кәсіби сапаны дамытуға ықпал ететін білім, білік және дағдылар жиынтығынан тұрады екен. Бұл өз кезегінде болашақ маманның кәсіби сапаларын дамыту жұмыстарын ертерек, нақты айтар болсақ білім беру үдерісімен қатар тәжірибе барысында да дамыту қажеттігін талап етеді.

Әдебиеттер

1. Оразбаева К.О. Жаһандану жағдайында болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед. ғыл. док. ...дис. Алматы, 2016. – 163 б.
2. Аманжолов С. Құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық негіздері // Өскемен: 2007. – Б.135-140.
3. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко Л.И., Шиянов Г.А. Педагогика: учебное пособие. – М., 2007. -354 с.
4. Веснин Р.В. Практический менеджмент: пособие по кадровой работе. – М., 2008. – 59 с.
5. Гарбер Е.И., Козача В.В. Методика профессиографии. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2002. - 196 с.

ОҚУШЫЛАРДА ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҰҒЫМДАР ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ЗЕРДЕЛЕНУ ЖАЙЫ

Мұсаева Ә.М.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші –тар.ғ.к. Орынбаева Г.У.

Уақыт талаптарына сай әрбір педагогтің алдында білім мен ғылым жетістіктерін оқытып игерту мен халықаралық деңгейге көтеруі жүктеледі.

Әлеуметтік және мәдени үдерістердің жаһандануы жетекші әлемдік үрдіске айналуға. Сол сияқты білім беруге де жаһандануы тән болып отыр. Жаһандану еңбек әрекетін интеллектуальды етуді жоғары білім берудің кәсіптік қызметінің даму факторына айналдырды. Еліміздегі саяси-әлеуметтік жағдай білім беру үдерісіне жаңа талаптар қойып отыр.

Оқушылардың білім сапасы оларда қалыптасқан тарихи ұғымдардың деңгейіне байланысты, себебі ұғым ғылыми білімнің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда тарихи-әлеуметтік ұғымдарды қалыптастыруды оқушылардың меңгеруі өзекті мәселелердің қатарынан табылады. Адамдардың көптеген ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибелері ұғымдарға бейнеленеді. Осы тұрғыдан қарағанда әрбір ұғым өзара байланысқан ұғымдар жүйесінен тұрады.

Ұғымның ғылыми білімдердің негізгі құрылымдық элементі болып табылуының себебі: **біріншіден**, ұғымның логикалық және гносеологиялық роліне, ұғымдар арасындағы қатынастарға байланысты. Өйткені, ұғымдар және олардың арасындағы байланыстар, ақиқат шындықты, заттар мен құбылыстардың мазмұнын бейнелейді.

Екіншіден, ұғымның психологиялық мәніне байланысты. Психологиялық көзқарас тұрғысынан түсіну дегеніміз зерттелмекші құбылыстар мен заттардың ерекшеліктерін анықтау, талдау мен іріктеу негізінде олардың мәнді белгілерін бөлу, ойша қорытындылар жасау, ұғымдар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды орнату. Ойлау - дегеніміз ұғымды пайдалана білу. Егер оқушы қайсыбір заттың қандай қасиетке ие, басқа заттармен қандай байланыста және қатынаста, сонымен қатар одан айырмашылығының неде екенін түсінсе, онда оқушыда қарастырылған зат туралы ұғым бар деген сөз [1].

Бастауыш сынып оқушыларына білім берудегі басты мақсаттарының бірі – тарихи-әлеуметтік ұғымдар әсері арқылы олардың білімін өмір тәжірибесімен байланыстыру. Ғылымның алғашқы лебі тарихи ұғымдар арқылы оның бастапқы элементтерін ұғыну дағдыларын қалыптастыру.

Осының негізінде оқушының кейінгі мәдени мұраларды меңгеруіне және оның жеке тұлға ретінде дамуына көмектеседі. Соңғы уақытта бастауыш сынып оқушыларына білімді сапалы меңгерту жолында жүргізілген зерттеулер оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңартып, нәтижесінде оқушының тарихи-әлеуметтік ұғымдарын қалыптастырудың жаңа және тиімді жолдарын ұсынуда. Әрі тарихи - әлеуметтік ұғым адамгершілік тәрбиесі барысында әлеуметтенуді тиімді іске асыруды қамтамасыз етеді [2].

Бастауыш білім берудің оқу жетістіктерінде деңгейлері ретінде ұзақтығы 2 жылдық әрбір оқыту циклдері үшін белгіленген бастауыш білім берудің қысқа мерзімді мақсаттар жүйесі (бастауыш білім беруде білім алушылардың оқу жетістіктерінің 1-2 сыныптарды қамтитын 1-ші; 3-сыныптарды қамтитын 2-ші екі деңгейі берілген); күтілген нәтижелерді нақтылау оқу пәндерінің бағдарламаларында циклдар бойынша білім беру салалары аясында көрсетіледі; бастауыш білім берудегі күтілетін нәтижелердің екі деңгейлі жүйесі тұлғаның даму деңгейінің өлшеуіші болып табылады; күтілетін нәтижелер түйінді және пәндік құзыреттердің біріктірілген біртұтастығын көрсетеді [3].

Оқушыларға білім берудің қазіргі кездегі жалпы мақсаты білімді әрі ынталы жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаның санасына күнбе-күн өзгеріп тұратын дүниенің

көрінісін үздіксіз білім беру барысында түсіндіре отырып, оқушыларды белсенді әрекеттерге дайындайтын, оқу-тәрбие үдерістері барысында қалыптасатын көзқарастар мен идеялық-адамгершілікті, мәдени және эстетикалық ұстанымдарды, мінез-құлық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік жасау.

Педагогика ғылымында білім мазмұны тұлғаның бойында жағымды қасиеттерді қалыптастыратын, педагогикалық тұрғыдан бейімделген әлеуметтік тәжірибе түріндегі ғылым негіздері, оқушы меңгеруге тиіс білім, икемділік, дағдылар жиынтығы, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен эмоционалды-құндылық қатынастар тәжірибесі құрамына енетін адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі ретінде қарастырылады (В.С.Леднев, В.В.Краевский).

Оқушылардың жүйелі білімдерін қалыптастыру үшін ол білімдердің ұғымдық анықтығы, пайда болуы мен даму тарихы жөнінен пәндік білімдер арасындағы байланыстың сипаты белгілі болуы, яғни оқушының белгілі бір дәрежеде ұғым туралы білімдері болуы тиіс. Сонымен қатар, оқушыларды ғылыми танымның ең жалпыланған әдістерімен, таным диалектикасы туралы білімдерімен қаруландыру қажет. Мұнда білімді алуға және оны баяндауға бағытталған оқушының өзіндік іс-әрекеті де жүзеге асырылуы тиіс. Оқушы ұғымдарды танып біліп қана қоймай, оның тарихы мен қандай белгілері бойынша танылып тұрғанын да түсінсе, бұл оқушының ұғымды саналы меңгергенін білдіреді [4].

Педагогикада «**Ұғым**» деп, заттар мен құбылыстардың елеулі объективті жақтарын бейнелейтін, арнайы терминдермен бекітілген ғылыми білім формасын айтады. Сезімдік бейнелерден (түйсіну, қабылдау) ұғымдардың айырмашылығы, олар барлық сапалық дәрежелерінің көп қырлылығымен ерекшеленетін дараланған нәрсе емес.

Оны көп қырлылықтан оқшаулайтын оның ерекше белгілері, осы белгілердің арқасында ұғымдар орталықтандырылады және оның басқалардан негізгі айырмашылығы да осында.

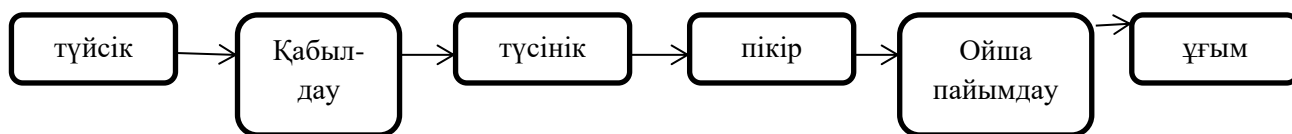
Ұғым - материалдық дүниенің белгілі бір объектілері – адамгершілік, шығармашылық қатынастар туралы білімдердің дамуындағы дара белес нәтижесі.

Ұғымдағы бейнеленген заттар мен құбылыстар санына қарай, ерекшеленген бірыңғай кластар санына қарай, ұғымдардың өзара байланысы оның сипатының келесі логикалық категорияларын айқындайды: мазмұны, көлемі, басқа ұғымдармен байланысы және қатынасы. Ұғымдардың мазмұны болып, осы ұғымдар арқылы санамызда бейнеленетін заттар мен құбылыстар сапасының елеулі қасиеттерінің жиынтығы болып табылады. Мазмұнына қарай ұғымдар ғылымда **қарапайым** және **күрделі** болып екіге бөлінеді.

Ұғымның көлемі осы ұғым қамтитын немесе ұғым көмегімен санамызда бейнеленетін объектілер санымен сипатталады. Осы тұрғыдан ұғымдарды **жалқы** және **жалпы** ұғымдар, **категориялар** деп бөлуге болады. Жалқы және жалпы ұғымдар бөлінбейтін диалектикалық бірлікте болады: жалпы ұғымдарды жалқы ұғымдарсыз түсіну мүмкін емес, ал жалқы ұғымдар да өздеріне сәйкес жалпы ұғымдардан туындайды [4, 125 б.].

Ұғымдарды қалыптастыру барысында оқушылардың өмір тәжірибесіне сүйену қажет, - деген ғалымдардың ойларына, пікіріне қосыламыз. Оқушыларға ғылым негіздерін игерту барысында, ұғымдарды мақсатқа сай қалыптастыруда өмір тәжірибесінде қалыптасқан түсініктерін ұғым деңгейіне жеткізу қажет, - деп тұжырымдаймыз.

Ғалымдардың пікірлері мен ойларын негізге ала отырып, оқушылардың тарихи-әлеуметтік ұғымдарын қалыптастырудың төмендегідей «Сызба 1 - бойынша» нұсқасын ұсынамыз.

Сызба 1 - Ұғымдарды қалыптастыру үдерісінің құрылымдық жүйесі.

Психологтар Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, С.Л. Рубинштейн, Д.Б. Элькониндердің зерттеулері көрсеткендей, оқушылар санасы білімді неғұрлым көбірек қамту, олардың

тығыздығы неғұрлым сыйымды ұғымдарды жасау бағытында дамидынығын анықтайды [2, 45 б.].

Тарихи теорияны сипаттаудың келтірілген сызбасы дедуктивті және сипаттама теорияларды (мысалы, Л.Я. Зорина теориясы) көрсету үшін пайдаланылады. Айта кететін айырмашылық – кейбір сұрақтың өзіндік ерекшелігі бар.

Оқу бағдарламасы мен оқулықтарда дедуктивті теорияның мазмұны әле толық берілмеген. Тек оның бір бөлімі- негіздемесі берілген [10].

Айтылған мәселелерді қысқаша қорытындылайтын болсақ, онда төмендегі кестеге көңіл аударған жөн.

Кесте 1

Әдіснамалық білімнің негізгі түрлерінің элементтерін сипаттаудың құрылымы

Тарихи теория	Тарихи дерегі	Заң	Тарихи ұғым	Эксперимент туралы білім	Қолданбалы білім
Теорияны зерттеу пәні мен нысаны	Құбылысты табиғи тілмен және белгілі ұғымдармен сипаттау	Заңның формулалары	Ұғым анықтамасы	Эксперимент мақсаты	Нысанның қызметтік анықтамасы
Теорияның негіздемесі	Сандық және сапалық сипатта - маларды енгізу	Заңды символ - дық формулада жазу	Анықтаманы символдық формулада жазу	Зерттеу әдістемесі	Нысан жұмысы негізделген заң
Теорияның инструментариясы	Құбылысты жаңа тарихи ұғыммен сипаттау	Заңды алу жолдары	Анықтама анализі	Өлшеу нәтижесі	Құрылыс сызбасы
Теорияны қолдану шекарасы	Құбылыстың заңдылық формуласы	Заңды қолдану шекарасы	Анықтаманы қолдану аймағы	Нәтижелерді интерпретациялау	Жұмыс үдерісі
Теория салдары және оны тексеру	Құбылысты белгілі теория негізінде талқылау.	Заңды қолдану	Өлшеу бірліктері	Қорытынды мен ұсыныстар	Объектілерді қолдану

Жоғары деңгейде бастауыш сынып оқушысы барлық операцияларды өзгертілген (таныс емес) жағдайда түсініп орындайды, кез келген өзіндік іс-әрекетін негіздеп бере алады, проблемалық жағдаяттарды өз бетімен шешеді, мәселені жан-жақты қарастырып, толықтай талқылып бере алады.

Орташа деңгейде бастауыш сынып оқушысы тапсырманың кейбір, кейде көп бөлігінің мағынасын түсінеді, орындауға тиіс әрекетті ережеге сәйкес негіздеп бере алады, шығармашылық тапсырманы жинақталмаған түрде берсең, өзі ретке келтіріп қатесін таба

біледі. Оқу материалын мағынасы бойынша бағдарлай алады, меңгерген ұғымды жекелеген жағдайларда ғана пайдалана алады.

Төмен деңгейде бастауыш сынып оқушысы берілген ұғымның мәнін мұғалімнің басшылығымен шашыраңқы күйде түсінеді, әс-әрекетті нұсқа бойынша орындайды, өзіндік жұмысын ереже бойынша негіздей алмайды, тек жекелеген операцияларды тізбектелмеген күйде орындайды.

Бұл қарастырып отырған деңгейіміз білім беру субъектілері мен объектісі арасында әрекет алмасуын басқаруды қамтиды. Тарихи-әлеуметтік ұғымдарды қалыптастырудың педагогикалық жолдары мұғалім мен оқушының өзара қарым-қатынасы негізінде жүзеге асады. Сондықтан аталған кезеңдер бір-бірімен тығыз байланыста болады.

Әдебиеттер

1. Р.Н. Нұрғалиев, Ғ.Г. Ақмамбетов. –Философиялық сөздік: Алматы.: «Қазақ энциклопедиясы», 2006. – 525 б.

2. А. Абдулина. Адамгершілік тұлға тәрбиелеудегі «Өзін-өзі танудың» рөлі // Педагогикалық, танымдық журнал. – 2013. - №2 (58), наурыз-сәуір. – Б. 3-5.

3. Бастауыш мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 41 б.

4. Қ.Ж. Қожахметова Әлеуметтік педагогикалық ой-сана. 10 томдық – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. Кеңестік дәуіріндегі педагогика / жетекшісі. 8- т. - 400 б.

ӘОЖ 821.512.122-3

ҚАЗАҚ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІС.АМАНЖОЛОВЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Мұстафа Ш.

Ж.Тәшенов атындағы университет
Шымкент қаласы
Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы
Байболова А.Ж.

Ұстаздың жолындағы ғалым өткен ғасырдың 30 жылдарынан бастап өз өмірінің өзегі болған «Ана тілі ананың ардақты баласындай» деген ұстанымды берік тұтынды. Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен кемелденуіндегі басты ұйытқы, түп қазығы халық тілі екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Халық тілінің жергілікті үлгісін алғашқы зерттеуші диалектологтардың көш басында С. Аманжолов ғалымның сіңірген еңбектері ұшан – теңіз. С. Аманжолов «Қазақ диалектологиясының негізгі проблемалары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. С. Аманжоловтың «Қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясының мәселелері» атты монографиясы жарық көрді. Бұл еңбекте негізінен қазақтың ру, қазақ тайпалық одақтары туралы тайпа таңбаларына кең зерттеу жүргізді. С. Аманжолов қазақ тарихын зерттеуде тау, тастарға жазылған көне жазуларға сүйеніп нақты дәлелдер іздеген. Ең алғаш «Қыпшақ» сөзіне түсініктеме жазып, оның бір тайпа атынан шыққанын және Түркі қағанаты құрылғанға дейін нығайып, мұндағы тайпалардың «Түркі – Қыпшақтар» деп атағанын дәлелдеді [1, 67]. Сонымен қатар ғалым қаңлылар, меркіттер, қидандар туралы Аристовтың еңбектеріне сүйеніп, зерттеп, дәлелді талдау жасады. Зерттеуші ғалым, үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ, жалайыр, алшын, арғын, дулат тайпаларының шығу тегі жекелей зерттеулер келтіре отырып, қазақ халқының халық болып қалыптасуы алғашқы кезде пайда болған тайпалардың тарихы мен байланысты екендігін көрсетеді. Қазақ халқының шығу тегінің білгірі С. Аманжоловтың көз қарастарымен еңбектері жалпы қазақтың, оның тілі мен мәдениеті тарихының дамуына елеулі үлес қосады.

С. Аманжолов қазақ халқының эволюциялық даму барысындағы түр негізі тереңде және біртұтас екендігін дәлелдеп, қазақ халқының шығу тегі арыдан бастап, тарих қойнауының шынайы деректерін бірнеше жыл бойы жинақтап көрсетуге тырысқан ғалым.

С. Аманжоловтың «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері» атты ғылыми еңбегі көптеген тіл саласындағы шешілмеген мәселелерді ашуға көмек етеді. Оның бірі Қазақстанның кең байтақ жеріндегі әдеби тілдің қалыптасуы. Автордың бұл еңбегіне сүйене отырып, әдеби тілдің Қазақстанның солтүстік аймақтарына қалыптасқан деген қорытындыға келеміз. Ғылыми еңбек жеті бөліктен тұрады.

I. Қазақ халқының этникалық құрамы туралы деректер мен зерттеулер.

II. Қазақ тіліндей ежелгі тайпаның диалектілері туралы кейбір деректер.

III. Қазақтың халық тілінің тарихи қалыптасуы.

IV. Қазақ тіліндегі диалектілердің тарихи зерттелуі.

V. Қазақ тілінің негізгі диалектілері жоғарыдағы аталған еңбек бөлімдеріне қоса автор

С. Аманжолов Қазақстан аймағындағы қазақ тілінің диалектілер картасын көрсетеді.

VI. Диалектологиялық сөздік.

VII. Қосымшалар[1].

Бұл еңбекке назар аударсақ, профессор С. Аманжолов қазақ тіліндегі диалектілердің пайда болуы мен қалыптасу тарихын қазақ жеріндегі бұрынғы тайпалық одақтармен, жүздермен байланыстырып қарайды. Қазақ жеріндегі үш жүз – үш тайпалық одақ ретінде қазақ біртұтас халық болып құрылғаннан көп бұрын, VII – IX ғасырлардың арасында қалыптасты деп қорытынды жасайды.

С. Аманжолов қазақ диалектологиясының теориялық мәні бар өзекті мәселелердің (мәселен, қазақ тілінің өз ішінен диалект сөйленістерге бөлінетіндігі, қазақтың ұлттық әдеби тілінің диалектілік негізі, диалектілердің бұрынғы ру – тайпа тілдеріне қатысы қазіргі диалектілік ерекшеліктердің сипаты және аймақтық жағынан жіктеуі т.б.) қай – қайсысын болса алғаш рет ғылыми дәрежеге көтеріп ғана қоймай оларды кең көлемде зерттеуде даулы мәселелерді шешуге батыл қадам жасады. Халық тілі дегеніміз – диалектілерден құралған, бірақ әдеби тіл сатысына жетпеген тіл [2, 93]. Әдеби тіл деген нәрсе сапасы жағынан да өзінің, ерекше қасиеттері жағынан да ру тілінен де ру – тайпа тілінен де, ру – тайпа одақтарының тілінен де, халық тілінен де жоғары тұратын нәрсе. Қазақ диалектілері дегеніміз - әдеби тілге қарсы, негізінде ру – тайпа одақтарының тілдері соның қалдықтары. Бұларда өсіп, өзгеріп отырады. Оларды бір сөзбен айтқанда ел тілі, халық тілі деп атаймыз.

Сөйтіп үш жүздің қалыптасуымен үш жергілікті диалект пайда болған. Қазіргі тіл білімінде де қалыптасқан классификацияға сай қазақ тілінің оңтүстік диалектісі, қазақ тілінің батыс диалектісі және қазақ тілінің солтүстік – шығыс диалектісі. Әрбір диалектінің өзіне тән тілдік ерекшеліктері бар. Өз зерттеулерінде С.Аманжоловтың әдеби тілдің диалектілік негізі туралы мынадай ой айтылады. «Қазақтың ұлттық әдеби тілінің диалектілік негізі бар, оның негізі қазақ тіліндегі солтүстік- шығыс диалектісі» [3, 56] деп қарайды.

Бір ескеретін нәрсе мәселе, жалпы қазақтың жазба әдеби тілі тарихында Абай мен Ыбырайдың алытын орын жөнінде оның пікірінде басқа зерттеушілерден алшақтық жоқ. Ол жаңа бағыттағы қазақ әдеби тілінің, яғни қазіргі ұлттық тілдің негізін XIX ғасырдың екінші жарытысымен, Абай, Ыбырай шығармашылығымен байланыстырады. Абай мен Ыбырай шығармалары өздерінің туған өлкесіндегі халықтық тіл материалдары негізінде жазылды. Қазақ тілінің диалектілік құрылысы жағынан қарағанда бұл оның солтүстік-шығыс диалектісі еді.

Сол сияқты өз кезегінде профессор С.Аманжолов оңтүстік диалектісінің лексикалық ерекшеліктерін 20 салаға бөледі. Егіншілік пен бау – бақшаға байланысты сөздер өте көп, және олардың кейбірі баспасөз арқылы әдеби тілге еніп, бүкіл халық пайдаланатын сөздерге айналып отыр. Жалпы қазақ тілі лексикасының тарихын зерттеуде бұлардың зор мәні бар (таға – нағашы, үстін – діңгек, тіреу, пілік – білте) т.б.

Оңтүстік диалектісінде қазақ әдеби тілімен салыстырғанда қалыптасуында мағынасында қолдануында ерекшелік бар идиомалық, фразалық сөз тіркестері едәуір мөлшерде кездеседі: біршек бөлу – бөліну, тән алмау – мойына алмау, т.б. Қазақ тілінің батыс диалектісіне С. Аманжоловтың пікірінше алшын тайпалар одағының тілі жатады. Аталған тайпалық бірлестіктер әр түрлі тарихи жағдайға байланысты ұзақ уақыт бойы оқшауланып келгендіктен және бір аймақта тұрып, қоғамдық, шаруашылық, мәдени өмірі ыңғайлас болғандықтан, олардың тайпалық тілде бір жергілікті диалект болып қалыптасқан. Соңғы зерттеулерге сай қосарымыз, қазақ тілінің батыс диалектісі кең көлемді қамтиды, сонымен бірге диалектілік ерекшеліктердің таралу (шегі, сақталу сипаты бірдей емес, олардан батыс диалектісінің өз ішінен сөйленістерге бөлінетіні байқалады. Профессор С. Аманжоловтың пікірінше «диалектизм деген нәрсе тіліміздің жалпы өсу, даму тарихын бақылап тексеру үшін ғана, талдап беру үшін қажеті бар нәрсе емес екендігін естен шығармауымыз керек») [4,198].

Қазақтың халық тілі мен ауыз әдебиет үлгілерінен жиналған материалдарды және қазақ тілінің тарихын зерттеу нәтижесінде С. Аманжолов қазақ тілінде үш диалект бар деген қорытындыға келді. Олар мыналар:

- оңтүстік диалектісі – Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстарын және Талдықорған мен Қызылорданың кейбір оңтүстік аудандарын қамтиды;
- батыс диалектісі – Батыс Қазақстан, Ақтау, Ақтөбе облыстарын және Қызылорданың солтүстік аудандарын, Қостанайдың кейбір батыс аудандарын қамтиды;
- солтүстік-шығыс диалектісі – Ақмола, Павлодар, Семей, Шығыс Қазақстан, Көкшетау, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облыстарын және Қостанай мен Талдықорған облыстарының кейбір аудандарын қамтиды.

Қазақ тілінің солтүстік-шығыс диалектісіне тоқталсақ, С. Аманжолов қазақ тілінің солтүстік-шығыс диалектісіне бұрынғы керей, найман, арғын, қоңырат және қыпшақ тайпаларының тілін жатқызады. Бұл тайпалар ерте замандардан бастап-ақ Ертіс, Есіл, Тобол, Торғай өзендері бойын; Алтай, Тарбағатай алқабын, Арқа жерін мекен еткен. Олар оңтүстігінде – ұлы жүз тайпаларымен, батысында – кіші жүз тайпаларымен және татар, башқұрттармен, солтүстігінде – алтайлықтармен және Барабин, Тобыл татарларымен, шығысында – монғол, қытай және ұйғырлармен шектескен.

С. Аманжолов солтүстік-шығыс диалектісін қазақтың әдеби тілінің негізінде жатқан диалект деп есептейді. Қазақ тілінің диалектілері мен қазіргі әдеби тілін фонетикалық, лексикалық және грамматикалық жағынан жан-жақты салыстыра келіп, басқа диалектілерге қарағанда, солтүстік-шығыс диалектісінің қазіргі әдеби тілге әлдеқайда жақын екендігін атап көрсетеді. Әдеби тілдің негізінде жатқанына қарамастан, солтүстік-шығыс диалектісінде қазір де сақталып қалған, әдеби тілге енбейтін жергілікті тілдік ерекшеліктер кездесетінін де ескертеді.

Бірақ автор өзінің еңбектерінде оларға кең тоқтап, талдау жасамғанын байқаймыз. Оның себебі, біріншіден, автордың солтүстік-шығыс диалект ұлттық әдеби тілдің негізіне жатты деген көзқараста болуында, екіншіден, Қазақстанның солтүстік, орталық және шығыс аудандарындағы халық тілінің басқа жерге қарағанда нашар зерттелуіне байланысты. Бұл аймақ соңғы кездерде ғана зерттеліп келеді. Кейінгі кезде жиналған материалдар аталған аудандарда да жергілікті ерекшеліктердің белгілі мөлшерде кездесетінін, таралу сипаты әр түрлі болғандықтан, өз ішінен шағын говорларға бөлінетіндігін көрсетеді.

С. Аманжолов өз еңбегінде қазақ тілінің жергілікті

- 1) дыбыстық
- 2) грамматикалық
- 3) лексикалық ерекшеліктерге нақты тоқтайды.

Соның нәтижесінде қазақ тілін игеру барысында көптеген тілмен байланысты мәселелерді шеше алуымызға жол ашылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы: Сөздік-Словарь, 2004 ж.- 536 б.
2. Тасымов А. Қазақ диалектологиясы. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2005. - 157
3. С. Аманжоловтың ғылыми мұрасы және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері: халықаралық ғыл.-практ. конференциясының материалдары.
4. Қазақ тілінің солтүстік-шығыс диалектісі (Профессор С.Аманжолов бөлуі бойынша)//Қалиев Ғ. Қазақ диалектологиясының мәселелері: Пед. Институт. Сырттан оқушы студентер үшін көмекші құрал/ Ғ.Қалиев. – Алматы, 1960.-36-42 бет.
5. Еңбектер:
6. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы: Сөздік-Словарь, 2004 ж.- 536 б.
7. Аманжолов С. Қазақ тілі грамматикасы. Алматы: Санат, 1994
8. Аманжолов С. Аманжолов, С. А. Қазақ тілінің шығуы [Мәтін] : [тұңғыш жарияланған еңбегі] / С. А. Аманжолов // Ақиқат. - 1994. - № 2. - Б. 13-15
9. Аманжолов С. Морфология мәселелері Морфология мәселелері [Мәтін] / С. А. Аманжолов // Қаз МУ хабаршысы. Филология сериясы. - 2003. - № 4. - Б. 3-7.
10. Тасымов А. Қазақ диалектологиясы. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2005. - 157
11. С. Аманжоловтың ғылыми мұрасы және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері: халықаралық ғыл.-практ. конференциясының материалдары.
12. Досқараев, Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. - Павлодар : С. Торайғыров атын. Павлодар мем. ун-ті, 2010. – 143
13. Сайрамбаев Т.С. Түркі әлемінің жүгін арқалаған ғалым / Т.С. Сайрамбаев // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. - 2004. - № 6 (78). - 24-25 бет.

UDC372.881.111.1

THE CONCEPT OF A PHRASEOLOGICAL UNIT

Nurkiyasova Sh.

University named after Zh.A. Tashenev, Shymkent
Scientific supervisor-PhD doctor **Meirbekov A.K.**

Native speakers have a repertoire of expressions, phrases, utterances that they have included in their "mental lexicon" through mental images throughout their lives. These are expressions that allow us to briefly formulate an idea or concept that is common and understandable to other interlocutors of the same language. However, for L2 students, this group of formulas and expressions does not imply any predetermined idea and in many cases they are not even able to recognize that they are in front of them. one of them; even the recurrent mechanism of L2 students, translating "word for word" into their language, does not allow them to understand the message that each of these blocks² transmits. It is for this reason that there is no doubt in the teaching of languages that there is a need for mechanisms that facilitate the work of teaching a student and do not assume difficult and difficult work for him, but entertaining and relaxed. In the case of so-called phraseological units, they are acquired from the very beginning, when the student begins to create his own mental lexicon, that is, a set of mental images based on the content of fixed expressions located between the lexical structure and meaning [1, p.88].

In recent decades, confidently developing phraseological science, researchers have given dozens of different signs to the terms "phraseological unit" and "phraseological unit".

For example, according to Andreeva I. O. definition, a phraseological unit (or phraseological unit, phraseological turn, expression, stable expression, idiom, phraseser) is reproducible, integral in meaning, stable in composition and structure of the phrase, a combination of words that is

characterized by relative stability, expressiveness, integral meaning, and which is reproduced in a ready-made form [2, p.6].

Currently, the term "phraseology" has not received a final, exhaustive and generally accepted definition that would satisfy all scientists. One of the interesting definitions is the variant presented in Lexica and Phraseology according to the general edition of Venzhinovich N. F.: "The subject of the study of phraseology are stable combinations of two or more words that create semantic integrity and are reproduced in the process of speech in the form of ready-made verbal formulas" [26, p.113].

When, in order to discover a new poetic difference in the language of a sentence or phrase, it loses its usual original meaning, acquiring a new special meaning, then such a sentence or phrase begins to be called. However, his interpretation of the concept itself is somewhat more vague than the explanation of other linguists: "phraseological unit is a phrase in which its original meaning is not perceived, and the meaning is unusual" [3, p.128].

Each of the authoritative definitions (and the modern phraseology of the Kazakh language has at least 20 of them) in one way or another complements and clarifies the previous one, so we cannot stop at just one. Phraseological phenomenon, including: phrases, idioms, constant phrases, expressions, expressions, persistent turns, sayings, proverbs, etc.

It is possible to distinguish a phraseological unit from an ordinary phrase or sentence by a number of properties and features. Due to such features, individual entrepreneurs can be considered independent units of speech, despite the superficial equivalence, the external ability of such combinations to words or complete sentences. Kazakh scientist Turlybekova I.A. identifies the following signs of a phraseological unit (idiom) Kazakh language:

1. The idiom is used exclusively in the context of a sentence and cannot be used separately.
2. An idiom cannot be replaced by a synonymous word.
3. The essence of the idiom is not in the verbal meaning, but in the meaning of emotions, feelings and the expression of quality.
4. Idioms are an indicator of the social development and prosperity of the language [4, p.314].

Among the important features and properties of phraseological units that we perceive as self-evident, we should also point out the multicompetence, the relative constancy of the component composition and structure of the PT, the ability to enter into synonymous and antonymic relations, etc.

Phraseology as an independent linguistic discipline emerged at the beginning of the twentieth century. In the scientific works of the famous Swiss linguist S. Bally

"Essay on Stylistics" and "French Stylistics" introduced a section on phraseology and for the first time presented an attempt to justify phraseology as an independent linguistic discipline. Vinogradov V. S. noted that if in a certain phrase each graphic unit loses partially or completely its meaning and only the phrase as a whole retains a clear meaning, then it can be argued that we are dealing with a phraseological expression. General theoretical problems of phraseology and gave a significant impetus to the emergence of phraseology as a new independent linguistic science.

In the educational and methodical literature of the 20-40s, in particular in the works of S. Abakumov, L. Bulakhovsky, E. Polivanov, the question of studying stable combinations of words in a special section of linguistics – phraseology was clarified.

Based on the works of S. Bally, V. Vinogradov developed the doctrine of phraseology as a separate science, considered issues related to the basic concepts of phraseology, its tasks and volumes. Subsequently, the question of singling out phraseology as a separate linguistic science was raised by B. Larin.

In the 50s, the main attention was paid to the similarity and difference of phraseological units with the word and word combinations, the problems of phraseology were mainly limited to clarifying the criteria of phraseology and clarifying the basics of classification of phraseological units. In the late 50s, there was a tendency for a systematic approach to the problems of phraseology, and issues related to the description of phraseological units as structural units of the

language began to be studied (O. Akhmanova, O. Smirnitsky). In the 60-70s of the twentieth century, the actual development began to be intensively developed phraseological methods of studying phraseological objects based on the ideas of system-level analysis of language facts (V. Arkhangelsky, V. Zhukov, M. Tagiev), the study of the system Organization of phraseological composition (I. Chernyshova, M. Shansky) and its development (V. Mokienko, O. Fedorov) has gained popularity. Special attention was paid to the semantics of phraseological units, its nominative aspect (V. Telia), phraseological formation in its dynamics (S. Gavrin, Yu. Gvozdev), signs of compatibility of words-components (M. Kopylenko, Z. Popova), comparative typological study of phraseological composition (Yu. Avaliani, L. Roizenzon), as well as the development of descriptions of phraseological units in dictionaries (O. Babkin, O. Molotkov) 5]. During 2017, the first Kazakhstan textbook by Suleimenova E.D. "Linguistic processes and politics" was published in two parts.

In 2019, Baimukhanbetov A.E monograph "phraseology of the Kazakh language" was published [35], which became a new impetus for the study of phraseology as a separate science. In the monograph, the researcher deeply and comprehensively, taking into account the achievements of the National phraseological school, "describes the theoretical problems of Kazakh phraseology: phraseology as a linguistic unit, the principles of scientific classification of various phraseological material, the content and form of phraseology, structural and semantic types of phraseological units, system connections in phraseology, etc. Baimukhanbetov A.E is not limited only to describing the achievements of phraseology as a linguistic discipline, but also clearly and consistently formulates the topics of possible future phraseological studies, outlines the boundaries of individual problems, etc." [6, p.58-59].

In the 90s of the twentieth century, dissertations devoted to various aspects of literary phraseology are noticeably activated: the place of phraseology in the language system, phraseological units in the idiosyncrasy system, phraseological sentences, phraseology as an expression of the national mentality, phraseological innovations, system relations of components of phraseological units, components in phraseological units, symbols in the phraseological system of the language, semantics and dynamics of individual thematic groups.

HallidayMak, analyzing the stages of studying phraseology, outlines three periods:

1. 20-40s of the XX century – an attempt to determine the place of phraseology in the circle of linguistic disciplines.
2. 50-60s of the XX century – development of V. Vinogradov's ideas, development of basic concepts, design of two approaches to determining the volume of phraseology – wide and narrow.
3. 70-80s of the XX century – involvement of linguistic, historical, folklore, ethnographic data, broad genetic and typological parallels [2, p.11].

Three periods of the history of studying Kazakh phraseology:

1. Preparatory (50-60s of the XX century) – justification of the basic concepts of phraseology, description of the stylistic use of phraseological units in literary texts, etc.
2. structural and semantic description of phraseology (70-80s of the XX century)-systematization of phraseological material by structure, semantics, grammatical and stylistic parameters.
3. functional study of phraseology (90s of the XX century-the beginning of the XXI century) - a comprehensive study of phraseology in pragmatic, cultural, ideographic and other aspects with the involvement of scientific achievements that study the human phenomenon [3, P. 51].

Abilkhasimova B.B. in her dissertation for the degree of candidate of philological Sciences "Kazakh phraseography of the XIX – early XX centuries", analyzing the historical development of phraseology, defines two main periods of its formation: the period of origin (XVII – XVIII centuries); the period of formation (XIX – early XX centuries) [4].

At the present stage, synchronous and diachronic aspects continue to be developed in phraseology, terminology is clarified, system connections of phraseological units are studied, and the mechanism of phraseological formation is revealed with the involvement of genetic and typological parallels. Many of these questions have become traditional. New aspects in phraseology

are considered not only new areas of phraseology research, but also fundamental coverage of previously outlined but insufficiently developed issues.

In the works of modern linguists, we observe new aspects in the study of phraseology. The structural-semantic paradigm is gradually being replaced by the psychocognitive aspect (E. Bartminsky, S. Denisenko, D. Dobrovolsky, O. Zaburanna, O. Levchenko, S. Nebzhegovskaya), which is most clearly represented in the works of O. Selivanova. The study of the areal (dialect) phraseology of the Kazakh language has been particularly intensified. Scientists are trying to draw attention to the further accumulation of dialect material, the need to present areal phraseology as a system, develop an effective methodology for areal description, analyze phraseology in an ideographic and thematic aspect, and clarify derivational base, methods and factors of phraseology. In recent years, there has been a comprehensive dissertation study of phraseology in individual regions. Attention to jargon-argot phraseology has also increased. The question of connotation of phraseological units as an important aspect of their semantic structure is also acute. Anthropocentrism is actively developed in the field of phraseological significance as a driving force for the development of nominative language tools, which makes it possible to analyze language as a system of cultural categories, as constants of culture.

The rapid development of society, the need for a systematic study of phraseology, the ability to actively apply computer technologies, the need to compile ideographic dictionaries led to an onomasiology (ideographic, thematic-ideographic) description of phraseological systems of literary and areal phraseology.

Phraseological innovations of certain time limits are relevant as a manifestation of their dynamics on a synchronous cross-section of speech. Lexical-semantic and phraseological systems are most sensitive to the action of integration, globalization processes, Europeanization and internationalization processes, and in general to changes in society. They require research, in particular, the figurative and emotional basis of phraseological units at the intra-language and Inter-language levels, the identification of trends in formation (especially in the mass media), modeling within the framework of lexico-semantic systems, the formation of a phraseological unit in close connection with extralingual conditions, a multidimensional connection of phraseological units and society, an ideographic classification of phraseological units, the identification of the most productive phraseological spheres (computer language), the revival of stable compounds, mechanisms of language evolution, the intensity of replenishment with phraseological neologisms, the stratification of phraseological units from the point of view of their functional expediency and phraseographic status. In this regard, there is a need to study the development of neography and neophraseology.

Literature

1. Turlybekova I.A. The formation of phraseology as an independent science in the aspect of synchrony and diachrony. L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, article in the proceedings of the conference. 2021, pp. 314-321
2. Allan, R. From *Do You Know* to *I Don't Know*: An Analysis of the Frequency and Usefulness of Lexical Bundles in Five English Language Self-Study Books. *Corpus Pragmatics* 1, 351–372. 2017. <https://doi.org/10.1007/s41701-017-0016-9>
3. Allan R. Lexical bundles in graded readers: To what extent does language restriction affect lexical patterning? *System*, 720. 2017. doi:10.1016/j.system.2016.04.005.
4. Fuertes-Olivera Pedro A. The Cambrian Explosion in Lexicography: Some reflections on the development and creation of specialized online dictionaries. *International Journal of Lexicography* 29 (2):226-247. 2016.
5. Bowker L. Corpus linguistics is not just for linguists: Considering the potential of computer-based corpus methods for library and information science research. *Library Hi Tech*, 36(2), 358–371. 2018. <https://doi.org/10.1108/LHT-12-2017-0271>
6. Vinogradov V. S. Translation: General and lexical questions. Moscow: KDU. 2016.

ЕЛ МӘДЕНИЕТІ ТІЛДЕН БАСТАЛАДЫ

**Нұрматова М.Б.
Абдихалилова Г.А.**

Tashenev University: Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: - **магистр оқытушы Келимбетова Ф.Қ.**

Ана тілінің қадір-қасиетін біле білген екі қазақтың бірі оны ұлттың рухына, халықтың қазына-байлығына балайтыны бар. Талас жоқ, бәрі дұрыс. Халықтың қасиетті тілімізге беріп жүрген бағасы бұл ғана емес. Кейбіреулерін атап өтейік: «Тіл – халықтың жаны, ділі, рухы, елдік қасиеті, ұлттық болмысы», «Тіл – атадан қалған асыл мұра», «Тіл – асыл ойдың бұлағы», «Тіл – ел басқарудың құралы», «Тіл – тәуелсіздіктің тұғыры», «Тіл – елдігіміздің іргетасы», «Тіл – білім, тәрбие тұғыры», «Тіл – татулық тірегі», «Тіл – тәуелсіздік тұғыры», «Тіл – достықтың мерейі», «Әдеп басы – тіл», «Тілді қорлау – халықты қорлау», «Тілі өлген ел – тірі өлген ел», «Тіл - өлшеусіз қазына, өрісі кең әлем», «Ұлттың қуаты – тілінде». Бұл тәрізді халықтың жүрегінен шыққан, ана тіліне деген мейірім, махаббат сезімін білдіретін қанатты сөздер көп-ақ. «Халықтікі» деп отырғанымыздың себебі – көбісінің авторы белгісіз, ұмыт болған. Бірақ олар – ел қамын жеген, тіл тағдырына бейтарап қала алмаған халық перзенттері. Және бұлар ойланып-толғанып барып, ақиқатқа көзін жеткізіп барып айтылған ой-тұжырымдар. Бұл тәрізді ой-тұжырымдардың баршасы – ел аузынан түспей, ғасырлар өтсе де ұрпақ жадында сақталған қанатты сөздер. Сөзіміз дәйекті болу үшін бірер дерек келтіре кетейік: мәселен, «Тәрбие басы – тіл» деген осы күнге дейін мән-мағынасын жоғалтпаған қанатты сөзді ХІ ғасырдың ұлы филологі – Махмут Қашғари айтса, «Әдеп басы – тіл» деген тағылым-өсиет ХІІ ғасырдың ұлы ойшылдарының бірі – Ахмет Йүгнәкийдің есіміне қатысты. Бұлардың баршасы - өз кезінде айтыла салған әсіре қызыл сөз емес, ойшыл да ақылман бабаларымыздың өмірден алынған, жүрегінен қайнап шыққан, күдіреті күшті ана тіліміздің қадір-қасиетін терең түсінуден туындаған қанатты сөздер.

Үзілмей келе жатқан даналық дәстүрінің жалғасын біз бүгінгі ұрпақтан да көріп отырмыз. Ана тіліміздің айтып жеткізуге болмайтын асыл да абзал қасиеттерін тап басып танып, қанатты сөзге айналдырып жіберген зиялыларымыз да баршылық. Олардың бір айырмашылығы: тіл туралы айтқан ой-тұжырымын нақтылы деректермен дәлелдеп, сипаттап айтады. Мысалы, заманымыздың әйгілі жазушысы Шыңғыс Айтматовтың: «Әрбір халық жер бетінде мәңгі-бақи жасау үшін келеді» деген пікірі бар. Осы пікірге унисон айтылған Ғабеннің де тілге байланысты «Тіл – мәңгіліктің мәңгілігі» деген пікірі бар. Және бұл пікір мынандай жағдаятта дүниеге келгенін көреміз: «Ана тілі дегеніміз – сол тілде жасаған, жасап келе жатқан (және жасай да бермекші - Ә.Ә.) халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәселесі. Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады. Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді» (Ғ.Мүсірепов). Тағы бір мысал. «Тіл – халықтың жаны» деген қанатты сөздің жәй айтыла салған әсіре қызыл сөз емес, өмірлік мәні зор философиялық кредо екендігін дәлелдейтін ой-тұжырымды біз жазушы Дүкенбай Досжаннан естідік. Ол: «Менің жаным - қазақ тілінде» деп алып, соны дәлелдейді. Ана тіліміздің жаршысы, ар-намысы, ұйытқысы саналатын қаламгерлер қауымының жаны өз тілінде болса, онда халқының жаны да сол тілде болғаны ғой. Сол Д.Досжан әңгімесін мынандай салыстыру арқылы өрбітеді: «Ертеде былай дейтін: «Пәлен жерде Өтеген» деген сұрапыл күш иесі дәу тұрады. Оны жеңу өте қиын. Өйткені, оның жаны кеудесінде емес, басқа жерде. Оны өлтіремін десең, биік дарақ басына іліп қойған сандық бар, сандық ішінде балапан кептер бар, әлгі сандықты атып түсірсең, кептер ұшып шығады, кептерді атып түсірсең, сонда ғана әлгі дәудің жаны шығады» - дейтін. Мына өмір де айна қатесіз. Біздердің, қазақ тілінде жазатын жазушылардың жаны ана сүтімен сіңген ұлттық тілімізде.

Қазақ тілі, әсіресе, бұл – қаламгерлердің жаны, ана тілі өлген күні олардың да күні бітеді» - деп, жазушы өзін алып күш иесі дәуге, кеудесіндегі жанын – ақ кептерге балайды («Ана тілі», No29, 24.07.2003, 1). Бұл ой-тұжырым негізінде символика жатса да, ана тіліміздің табиғаты мен тағдыр-тауқыметін дұрыс көрсетіп тұрған шындық. Бұл тәрізді қанатты сөздерді хан да айтқан, қара да айтқан және қарақан басының қамы үшін емес, халқының қасиетті тілінің тағдыры үшін қабырғасы қайыса отырып айтқан ғой.

Бүгінгі қазақ тілінің тағдыры мен болашағы, қадір-қасиеті елбасын да аз ойландырып, аз толғандырып жүрген жоқ. Сондықтан да болар, елбасының уәли ауыздан шыққан: «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде», «Ана тілі – бәріміздің анамыз, өйткені ол – ұлтымыздың анасы», ал кейінгі (2005) Қазақстан халықтарына арналған жолдауында айтылған: «Біз барша Қазақстандықтарды біріктірудің басты факторларының бірі – еліміздің мемлекеттік тілін, барлық қазақтардың ана тілін, одан әрі дамытуға бар күш-жігерімізді жұмсауымыз керек» (Н.Назарбаев) деген уәжінде қазақ тілін Қазақстан халықтарының басын біріктіруіне ұйытқы болуын уағыздап отыр.

Міне, елбасының осы сияқты ұлағатты ой-тұжырымдары Мемлекеттік мәртебеге ие болса да, дйттеген биігінен көріне алмай келе жатқан қазақ тілін жай мадақтау үшін ғана емес, оның зор болашағына деген сенімін, тарихтың талғауымен (тәлкегімен) көп ұлттың өкілдері қауышып, қауымдаса өмір сүріп келе жатқан Қазақ жерінде соларды дүрліктірмей, дұрдараз қылмай, тас-түйін болып бірігіп, бейбіт өмір сүруіне ұйытқы болатын аса биік миссиясының барлығын да аңғартып отыр. «Ана тілі - бәріміздің анамыз, өйткені ол – ұлтымыздың анасы» деген қанатты сөздің мән-мағынасы бәрінен де терең. Өйткені ұлт болу – этникалық дамудың ең жоғары сатысы, шарықтау шегі. Оны ұйыстырушы, ұйымдастырушы факторларға ортақ табиғи мекен, ортақ өмір-тіршілік көздері, ортақ мәдениет, ортақ дәстүр, ортақ психология және тіл жататыны белгілі. Тілдің «ұлт анасы» болуын оны сүйіп өскен ұл-қыздарымен қатар, әр алуан себептермен осы ұядан тәркіленіп, алыстап кеткендерді, не өз қағынан жеріген киіктей, «ана тілі» деген құдіретті күшті мойындамай жүрген нигилистерді, не қоғам дамуының әсерінен бұл ұлттық құндылықты бағалай алмай жүрген «жаңа қазақтардың т.т. өз құзырына алуы деп түсінген жөн.Елбасының ана тіліміз табиғи болмысы мен болашағы туралы бұданбасқа да айтқан пікір-тұжырымдары баршылық. Біле білсе, олар елімізде жүргізіліп отырған мемлекеттік тіл саясатының негізгі де өзекті мәселелерін баяндайтын, ана тіліміздің бүгіні мен алдағы болашағын болжалдайтын бағдарламаның қысқа жобасы іспетті: «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде!».Әрбір халықтың өз ана тілі бар. Ол – жеке адамның ойлап тапқан туындысы емес, барша ұлтқа ортақ, соның төл перзенті. Сондықтан да болар, ана тілінің барша болмысы, тіпті оның әрбір дыбысы мен жалғау-жұрнағы сол ұлттың әрбір шынайы азаматына танымал, мәдени-элеуметтік өмірде өзіндікмәні бар киелі ұғым.

Ана тілін әркім-ақ қолданады, бірақ ол жеке адамның қарақан басы үшін жасалған дүние емес. Әдетте, бұл сауалға лингвистика ғылымының: «ана тілі – этникалық қауымдастық мүшелерінің өзара түсінісіп, байланыс жасауға қажетті қатынас құралы» - деген жауабы дайын тұратыны белгілі. Бұл да – шындық. Бірақ ана тілінің атқаратын қызметі тек сол ғана ма? Тілдің коммуникативтік қызметтерінен басқа ерекше атауға тұрарлық эстетикалық және коммулятивтік қызметтері тағы бар емес пе? Тілдің эстетикалық қызметі белгілі этникалық қауымдастықта қалыптасқан көркемөнердің (сурет, сәулет, бейне, музыка т.б.) небір ғажайып үлгілерін тіл арқылы бейнелеп жеткізуде, табиғат пен қоғамдық өмірдегі небір ғажайып құбылыстарды сөздің құдіретті күшімен әсірелеп танытып, адамның жан дүниесіне эстетикалық ләззәт сыйлаудан айқын байқалса, ұрпаққа төкпей-шашпай, өзінің бояу-нақышымен жеткізу үшін тілдің қазына-байлығымен қатар, құдіретті күші де, көркемдік қуаты да қажет. Басқаша айтқанда, «Мәдени мұра» бағдарламасы ауқымында халық жадынан жаңғырып-жаңаланып шығып, өзінің қолына қайта оралғалы отырған жүздеген томдық өткендегі бабаларымыздың асыл мұрасы, екінші жағынан – «қазақ тілі» атты көне де байырғы мәдениеттің де төл ескерткіші. Бұл объективті фактор «қазақ тілі мемлекеттік тіл бола алмайды, ол - қойшы-қолаңның тілі» деп оны өзінше құстаналаушыларға, өз тілінен жеріген кейбіреулерге нақтылы жауап болып саналса керек.

Дүниедегі барша құндылықтың парқы, әдетте, салыстыру арқылы ғана байқалады. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жаңғырып, жарық көруге тиісті барша материалдық, рухани құндылықтарымызды, атап айтқанда: сәулет-құрылыс, көркем сурет, музыка, ән-күй, қолөнер т.б. сан алуан ұлттық мәдениет нысандардың парқын, әдетте, басқа халықтардың сондай құндылықтарымен салыстыра-салғастыра қарағанда ғана айқын көре аламыз. Ондай мүмкіншілік енді ғана туайын деп отыр. Қазақ жерінің асты да, үсті де көне қазына-байлық, мұраға толы. Сол мол да бай мұраларымыздың үлкен бір саласы – біз сөз етіп отырған – тіл құзырынан туындаған рухани мұраларымызды жан-жақты дамытуды елбасымыз экономикалық дамуымыздың заңды жалғасы деп қарап отыр. Міне, осы тұста, көптен бері дұрыс шешімі табылмай, қоғамдағы көптеген проблеманың бірегейіне айналып отырған тіл проблемасы табиғи түрде алдымыздан көлденеңдеп шығатыны сөзсіз. Кезінде, желтоқсан оқиғасының дүмпуінен кейін, ел болып, жұртболып, қоғам құрып, үлкен дау-дамаймен жүргізілген күрес нәтижесінде ана тілімізге биік мемлекеттік мәртебе берілгені белгілі. Бұл мәртебе ғасырлар бойы қағажу көріп, қоғамдық өмірден тәркілене бастаған ана тіліміздің беделін көтеру үшін ғана емес, ендігі жерде сол тілді қоғам болып қорғап қалу үшін даму үрдісін жалғастырып заңды құқығын сақтап қалу үшін қажет болды. Егер сол кезде, яғни бұдан 15 жылдай бұрын, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілмей, мәселе басқаша (қос мемлекеттік тіл түрінде т.б.) шешілген болса, бүгінгі дау-дамайдың, тіл туралы талас-тартыстардың біреуі де болмаған болар еді. Сондықтан да бүгінгі күрес – тіліміздің мәртебесін сақтап қалу үшін күрес. Бұл күрестің бұрынғы күрестерден айырмашылығы - ол демократия мен тәуелсіздіктің, сөз бостандығының дами бастаған жағдайында өтіп отыр. Олай дейтін себебіміз: қазақ тілі үшін күрес бүгін ғана басталып отырған әрекет емес. Жігер-күші тасып, қазақ тілі үшін күреске бүгін ғана араласып отырған кейбір тіл сүйер қауым мүшелеріне бұл тәрізді әрекеттің бүгін ғана басталғандай болып көрінуі еріксіз езу тартқызады. Ал, біле білген адамға бұл дерттің ұлт бойына жұғып, қасаң болып қалғаны қашан. Ол дертпен қазақтың саналы азаматтары шама-шарқына қарай үзбей күресіп келе жатқандығына да, міне, 100 жылдан астам уақыт өтіп кетіпті. Сөзіміз дәйекті болу үшін ескерте кетейік: бұдан тура 100 жыл бұрын, яғни 1905 ж. Қоянды жәрмеңкесінде жазылған «Қарқаралы петициясында»: ұлттық мүдденің бірі ретінде: «Ауылдарда сабақ орыс тілімен бірге қазақ тілінде де жүргізілетін мектептер ашу, мемлекеттік апаратта, сот орындарында, іс қағаздарын қазақ тілінде жазу, олардың жұмысында қос тілділікті жолға қою... т.т.» деген талап қойылады (Әлихан Бөкейханов. Шығ., 1994, 13 б.). Ойлап тұрсақ, бұл қай заман еді?

Тіл қасіретіне ұшыраған халықтың мұң-зары одан кейін тоқтап па еді? Жоқ, ешбір тоқтаған емес. Ал қоғамда бізге дейін де тіліміз үшін талай күрес болған жоқ па еді? Халықымыздың саналы азаматтары (Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхаметов, Әлихан Бөкейханов т.б.) замана райына қарай қазақ тілінің тағдыры үшін күресін ешқашан тоқтатқан емес еді ғой. Тек, Сәкен Сейфуллиннің бір өзі ғана 1923 ж. үкімет қаулысымен мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілінің мүшкіл жағдайына байланысты баспа бетінде арнайы 50-дей сын мақала жазғаны бар емес пе еді? Бір ғажабы, сол кезде айтылған әңгімелердің көбісі бүгін де қайталанып отыр. Советтік партократия кезінде де тіл саясатындағы бұра тартып, белінен басушылық кейбір саналы зиялылардың (мыс., Р.Бердібаев т.б.) қолына қалам алғызып пікірін ашық айтуға мәжбүр еткені де белгілі. Бірақ ол заман мен бұл заман бір емес қой. Ол кезде мәселе қалай көтерілсе, сол сәтте-ақ басылатын.

Ал тіліміз үшін бүгінгі күрес демократия, егемендік, сөз бостандығы жағдайында өтіп жатыр емес пе? Әркім ойға келген пікірін ашық айтуға құқылы, ол пікір сол сәтте-ақ қалың жұртшылықтың да, үкіметтің де құлағына жетіп жатады. Тыңдайтын құлақ болса, айтылатын сөздің біразы айтылды-ау, әлі де айтыла бермекші. Тіпті, бүгінгі таңдағы тіл туралы әңгімелер кешегі 80-90 жылдардағы әңгімелерден де басқашалау... ендігі күресіміз әйтеуір күрес емес, Мемлекеттік тіліміздің мәртебесін (статусын) өз деңгейіне көтеру үшін оны мемлекетті басқаруға жарайтынына дейін өсіру үшін күрес. Өткен замандардай емес, қазіргі жағдаятта барлық заңды құқық күресушілер жағында, оларды ел-жұрт қолдайды, бірақ бұл күресті қызу науқанға айналдырып, ұрандатып, басын жарып, көзін шығармай өркениетті, мәдениетті тәсілдермен жүргізу қажет деп білемін. Бүгінгі күресіміз ерекше бір

белсенділікпен, қызуқандылықпен өтіп жатқаны рас. Бірақ ол қалың жұрт, қарапайым халық арасында емес, парламент пен үкіметтің биік-биік мінберлерінде көбірек көзге түседі. Қалай болғанда да, мемлекеттік тіліміздің баяғыша жетім баладай есіктен сығалап, өз төріне емін-еркін өте алмай, әлі де аяғына қан түскен аттай кібіртіктей басуы, әрине, өкінішті-ақ. Дегенмен, баршамыздың есімізде болатын жағдай: ана тіліміздің тағдыры үшін күрес әрқашан да қажет, оның қандай түрі болса да діндеген мақсатқа толық қолымыз жетпегенше тоқтамауы қажет. Бірақ күрес үшін ғана күресудің немесе тіл тағдырын бір сәтте шеше салам деп күресудің қажеті жоқ. Қашаннан бері тоқтамай де, толастамай да келе жатқан тіл үшін күресімізді, ендігі жерде не үшін күресетін түпкі мақсат-міндетін айқындап алуы керек. Солардың бірі – ұлт бойына дарып, «батпандап кіріп, мысқылдап шығатын» кәрі дерттің 3-4 ұрпақтың табиғатына сіңіп, болмысын жаулап алған тарихи-әлеуметтік, психологиялық, дәстүрлік фактордың себептерін айқындап, соның салдарын жоюға күш салуы қажет. Тіліміздің еркін дамуына әлі де, бүгінгі тәуелсіз мемлекет жағдайында да тосалғы, өсіп-өркендеуіне кедергі болып келе жатқан факторларды толық айқындап алып, ең алдымен солардың тамырына балта шабу қажет сияқты. Өйткені әрбір дерттің бетін қайтарып, емдеу үшін алдымен оның пайда болу себеп-салдарын, аурудың түрін (диагнозын) айқындап алу қажет екені белгілі. Күрестің алғы шарты да сол күрестің себеп-салдарын, түпкі мақсаттың негізгі мүддесін, нысанаға жетудің нақтылы әдіс-тәсілін айқындап алу. Онсыз жүргізілген күрестің бәрі – қарбалас науқан, жалаң үгіт-насихат, ұран. Мемлекет тіліміздің аяғына тұсау болып келе жатқан ірі-ірі факторлардың бірнешеуін және оларды шешудің (өз көзқарасым бойынша) кейбір жолдарын атап өтейін. Мемлекеттік тіліміздің малтығып, кең жолға шыға алмай жатуының көп себептерінің бірегейі – оң жақтағы ұлы көршімізге байланысты. Оның ғасырларға созылған отаршылдық және совет дәуіріндегі тоталитарлық саясаты бар, көршілес, достық қарым-қатынасы, демографиялық, мәдени, салт-дәстүр т.б. бар факторлар. Оны таратып, талдап айтпаса да түсінікті. Осы факторлардың тым тереңдеп, халқымыздың салт-санасын билеп алған әсерін біртіндеп болса да шектемесе, жағдай көп уақытқа дейін өзгермейтіні мәлім. Осы мәселені тіл саясаты арқылы, бейбіт жолмен шешуге болатын сияқты. Оған үкімет те, қазақ халқы да және Қазақстандағы барша ұлт өкілдері де саналы түрде атсалысуы қажет деп білемін.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы негізгі заң актілері.- Алматы: Юрист, 2003.-40б.
2. Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасу тарихы. История становления независимости Казахстана: Сб. выступлений и статей / Ред. А.С.Сағынғали, Б.М.Қайпова.- Астана: Таймас, 2008.-400б.
3. Рысбай К. Егеменқазақелі.- Тараз: ЖШС Рысбаева и К., 2009.- 300 б.
- Тілжәнеруханият: өзекті мәселелер. Халықаралық конференция материалдары.-Астана: Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру - әдістемелік орталығы, 2010.- 560б.
4. Шүкірұлы С. Мемлекеттік тіл мұраттары: көмекші құрал.- Алматы: Ғылым, 2002.- 352б.
5. Махат Д. Тіл мен діл тағдыры: тарихи деректер, уақыт бедері және ақиқат (мақалалар мен зерттеулер).-Астана: Ана тілі, 2007.- 192 б.
6. Туған тіл туралы толғаулар.- А.: Арыс, 2007.- 88 б.
7. Айтбайұлы Ө. Ана тілім, ана сүтім, арым менің... Алматы: Арыс, 2007.
8. Тіл туралы толғам. Астана: Ер-Дәулет, 2007. - 160 б.
- Мақтым Шәбжантайқызы: Ана тілім-азығым, адастырмас қазығым. Көкшетау, 2002.
9. Қалиев Қ. Қазақстан: тәуелсіз және мемлекеттік тіл: монография. Петропавл, 2005
10. Ана тілім-ардағым.- Алматы: Қазақстан, 1990.- 168 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАФИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Р. Ибрагимов¹, Ә.Б.Бахтыбай²

¹педагогика ғылымдарының докторы, доцент
ORCID.org | 0000-0002-2423-806X

E-mail: raskul1953@mail.ru

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
²магистрант

E-mail: 12628mf@mail.ru

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Кіріспе

Еліміздегі жаңартылған білім бағдарламасымен оқытылатын математика пәні ондаған әр түрлі салалардан тұрады. Олардың өзіне тән мазмұны, оқыту әдіс-тәсілдері бар. Бүгінгі таңда ғылым мен техниканың қарыштап дамуына байланысты математика ғылымы да тереңдей түсіп, ондағы зерттеу объектілері де кеңейе түсті. Сөйтіп адамзат ақылымен құрылған жоғарғы абстракцияларды қамти отырып, теориялық математикамен бірге қолданбалы математика да тез қарқынды дамуға [1].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін мемлекет тарапынан біршама жұмыстар жасалып жатқаны белгілі. Атап айтқанда, «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы» оразан зор орын алады. Бұл тұжырымдамада жоғары білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын жағдайларда алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты екіжақты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру екені айтылған [2, 8-6].

Білім беру жүйесінде соңғы уақытта үздік білім беру ресурстарын және технологияларды пайдалану жылдам қарқын алды. Білім алу мүмкіншіліктері ұлғаюда: қашықтықтан білім алу, онлайн-курстар, электронды оқулықтар, бейнелі дәрістер, виртуалды кеңістіктегі санқилы тренингтер, электрондық және цифрлық білім беру ресурстары.

Maple, Mathematica, MathCAD, Maxima, Scilab арасында Maple, MATLAB компьютерлік математика жүйелерін қолданып оқытудың мүмкіндіктері күннен күнге артуда, оның құралдары заманауи білім берудің сұранысын қанағаттандыруға мейлінше дайын болуды көздейді.

Білім беруді жаңғырту міндеттерін табысты шешу үшін мектеп пәндерінің мазмұнын құрастырудың жаңа тәсілдері, оқыту технологиялары мен әдістемелерін жетілдіру қажет.

Қазіргі заманғы орта мектептегі білім беру міндеттерін кешенді шешудің бір жолы оқушылардың компьютерлік математика жүйелерін қолданып сабақтарды жоспарлау, нәтижелерді талдау және бағалау қабілетін қалыптастыру болып табылады.

Орта мектеп математика курстарын оқытуда компьютерлік математика жүйелерін қолдану оқушылардың шығармашылық, интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға, алған білімдерін өмірде қолдану дағдыларын дамытуға, білген тақырыптарды есте сақтауға және математиканың іргелі негіздерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда дамып келе жатқан орта мектеп математикасын оқытуда Maple КМЖ-ны қолданыстарын айқын байқай алмаймыз, яғни қолдану аспектілері жеткіліксіз. Оқу-әдістемелік, педагогикалық-психологиялық әдебиеттерге жасалған талдаулар компьютерлік математика жүйелерінің мүмкіндіктері әлі де болса жете зерттелмегендігін көрсетті.

Зерттеу әдістері

Қазіргі білім беру стратегиялары мен әдістері, ұйымдастыру формалары компьютерлік математика жүйелерін қолданып оқытуды енгізуге бағытталса да, орта мектеп математикасыноқытудаMarple КМЖ-ны қолдану мүмкіндігі жеткілікті зерттелмегеніжәне оның дидактикалық әлеуетінпайдаланудың әдістемесі әлі толық жасалмағаны белгілі.Сонымен бірге оқушылардың графикалық мәдениетін қалыптастыру мәселелері де дамыта түсуді қажет етеді.

Оқушылардың графикалық мәдениетін қалыптастыру бастауыш сыныптан бастау алуы керек. Бастауыш сыныптарда графикалық мәдениетті қалыптастыруда графикалық диктанттардың ролі үлкен болады.

Графикалық диктант – бұл пәннің схемалық бейнесі, оқушылар жануарды немесе табиғаттың қандай да бір объектісін тани алатын айрықша ерекшеліктерін бөліп көрсететін фигура. "Графикалық диктант" әдістемесі логикалық ойлауды дамытуға, сөздік қорын белсендіруге, оқушылардың пәндік дағдылары мен әмбебап оқу реттеушілік әрекеттерін қалыптастыруға арналған. Бұл мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес сәтті білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге мынадай мүмкіндіктер береді:

- ереже бойынша, ерікті түрде, өз бетінше немесе ересек адамның нұсқауы бойынша әрекет ету, тапсырма шарттарының жүйесіне бағдарлану;

- кеңістікте бағдарлау және эмоционалды-ерікті саланың қалыптасуын қамтамасыз ететін қозғалыстардың ұсақ моторикасына арналған тапсырмаларды орындау.

Графикалық редактор дисплей экранында тышқан, әр түрлі бояумен қалам және т.б. көмегімен кескіндер салады. Сонымен қатарредактор дайындалған бейнелерді сақтау, принтермен, жадпен жұмысты қолайландыру және т.б. жұмыстарды ұйымдастыруды бағдарлайды.

Нәтижелерді талдау

Графикалық бағдарламаларда шығармашылық жұмыс жасау – бүгінгі күннің талабы, өйткені қазір ақпараттық технология ғасыры. Бүгінде, оқытушылар мен білім алушылардың компьютерлерді, заманауи графикалық бағдарламаларды білуі артып келеді және алған жұмыс дағдыларының арқасында түлектер кәсіби қызметке жақсы дайындалатынына сенімді. Бұл олардың еңбек нарығында оңай бәсекелесе алатынын білдіреді. Білім алушылардың графикалық білімінде компьютерлендіру-бұл мақсат емес, мақсатқа жетудің құралы. Жеке пәндер бойынша оқушылардың үлгерімін есепке алу және бақылау мақсатында компьютердің рөлі артады.

М. Воронинаның айтуынша, пәндерді компьютерлік қолдау жұмысты жекелендіруге, пәнге деген қызығушылықты арттыруға және мектепте оқуды мағыналы және тиімді етуге мүмкіндік береді [3]. Олай болса, мектеп қабырғасынан бастап компьютерді игеру – өмір талабы. Осы тұста болашақ математика пәні ұстаздарының алдына қойған негізгі мақсаттарның бір– өскелең жасөспірімдерге білім беріп қана емес, сондай-ақ онымен бірге ақпараттық технологияны, оның ішінде графикалық мәдениетті қалыптастыруға даярлау. Уақыт талабына сәйкес білімге құштар, шығармашылық жұмыс жасайтын, білімін өздігінен толықтыра алатын жеке кәсіби, білікті маман даярлау аса маңызды.

Графикалық бағдарламалардың мүмкіншіліктері әртүрлі бөлек болады, бірақ олардың элементтері және бір-бірімен байланысы негізінде ортақ принциптері болады. Сол құрылымдарға қатысты векторлық, расторлық және үш өлшемді суреттерді бейнелеу бағытын көрсетуді теориялық және тәжірибелік бірнеше бөлімдерге бөліп оқыту керек.Алғашқы бөлімде бейнелерді құрудың теориялық мәселелерін қарастыруды мақсат етеді.

Компьютерлік графика растрлық, векторлық және фракталдық болып үш топқа бөлінеді. Олар өзара монитор экранында салу кезеңінде болмаса қағаз бетіне басып шығарылатын кезінде суреттердің құрылу ұстанымдары бойынша бөлінеді.

Растрлық графикада бейнелер әртүрлі түспен нүктелердің жиынынан құралады. Графикалық ақпараттардың мұндай нүктелер жиынтығы немесе пиксельдер негізінде берілуі

растрлық түріндегі берілуі болады. Растрлық бейнені құрайтын әрбір пиксельдің өз орны және түсі болады, сондай-ақ әрбір пиксельге компьютер жадында бір ұяшық немесе орын қажет болады.

Растрлық графика электронды мультимедиалық және қолжазбалық басылымдарды істеп шығару үшін де көп пайдаланылады. Растрлық графикалық редакторлар көп жағдайда жаңа суреттерді бейнелеге емес, дайын суреттерді түзету үшін пайдаланылады. Осы мақсатта көп жағдайда суретшінің өзі қолмен салған дайын суреттер сканерлеп алады, болмаса фотосуреттер қолданылады. Соңғы уақытта растрлық бейнелерді компьютерге басу үшін сандық фотокамералар мен видеокамералар көп пайдаланылуда.

Векторлық бейнелер, бұл — сызықтар мен доғалар, шеңбер мен тікбұрыш секілді геометриялық нысандар жиынтығынан тұратын сызбалар. Бұл жерде вектор дегеніміз — осы нысандарды бейнелейтін ақпараттар жинағы.

Қазіргі уақытта компьютер графикасы инженер дизайнер, сәулетші және конструкторлардың сонымен қатар студенттер мен оқушылардың қарапайым жұмыс құралына айналғаны айтылады [4].

Векторлық сызбаның негізгі артықшылығы оған бейне сапасын төмендетпей ауыстыруға, оңай қысқартуға және ұзартуға болатындығында. Тағы да бір артықшылығы — векторлық сызбалардың мәлімет өлшемі растрлық сызбалармен салыстырып қарағанда бірашамааз болады. Векторлық сызбалар CorelDRAW, Adobe Illustrator, Micrografx Draw сияқты векторлық графикалық редакторларында жасалынады.

Векторлық сызбаменмен жұмыс жасауға бағытталған бағдарламалық құралдар алғашқы кезекте сызбаларды түзету үшін емес, оларды басынан бейнелеу үшін пайдаланылады. Осындай құралдар біздің өмірімізде және агенттіктерде, дизайнерлік бюроларда, редакциялар соның ішінде кітаптар мен журналдар жазу баспаларында көп пайдаланылады. Қарапайым нысандар және қаріптерді қолдануға негізделген сәндеу жұмыстары векторлық сызба құралдарымен айтарлықтай оңай жасалынады.

Р.У. Синдаровтың пікірімен айтсақ, «оларды пайдалану жобалық жұмыстарды тиімді орындауға, дизайнер пайдаланушыға жоғары дәлдік коэффициентімен сызбаларды жылдам және сапалы орындауға, сондай-ақ сызбаларды қағазға көрсетуге мүмкіндік береді» дей отырып, пәннің барлық тақырыптары әзірленген презентациялармен бірге жүреді [5].

Растрлық бағдарламалар кескінді құрайтын нүктелермен жұмыс жасайды. Растрлық кескін құрастырма сияқты өте кішкентай элементтер – пиксельдерден құралады. Растрлық кескін тор көзді дәптер беттеріне сәйкес, оның әрбір беті бір түспен боялған және мұндай бояу нәтижесінде кескін құрастырылады.

Оқу материалының көрнекілік жағының мол болуы сенімді және оны ассимиляциялау процесін күшейтуге көмектеседі. Сондықтан математика, сызба геометрия және инженерлік графика сабақтарында компьютерлік графикалық суреттер слайдтар қолданылады [6].

Түстерді компьютерге шығаруға мүмкіншілік жасайтын, түстер сипаттамасы үшін арнайы құралдар тағайынлатын түстер моделі. Оны компьютерлік сызбаларда нәтижелі қолдану үшін түстердің нүктелерін электрондық сәуле арқылы жарық жасайды. Ол нүктелердің өлшемі өте кішкентай. Әр түрлі нүктелерді біріктіргенде жарқырағаннан басқа түстер шығады. Түстерді және оларды сипаттаудың әдістері бар.

Субтрактивті түстер жүйелері көгілдір, сары, күлгін түстерден тұрады. Осы үш түрлі түсті пайдалану арқылы қалған қызыл және жасыл көк түстер алынады. Осындай жүйедегі түстерді әр түрлі көлемде араластырып көптеген басқа түстер алынады.

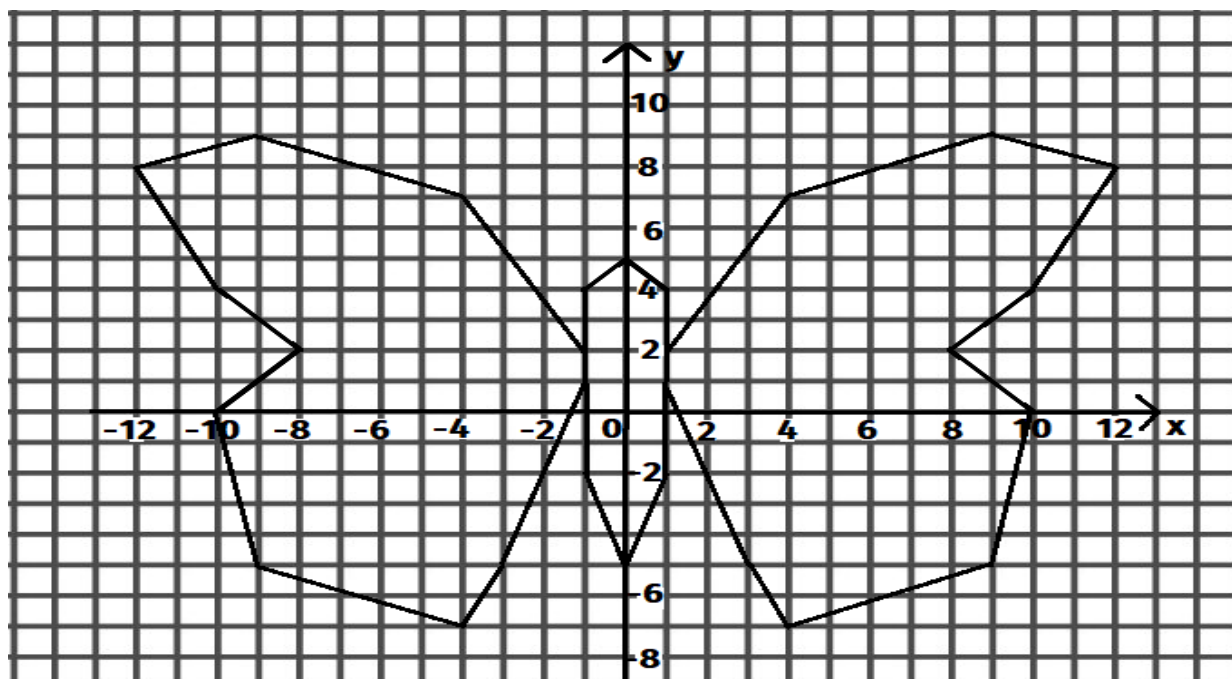
Қолданушыға графикалық деректерді қалай сақтауы туралы деректерді білудің қажеті жоқ. Бірақ векторлық және растрлық форматының айырмашылықтарын айқындай білуі, сызбаны оңтайлы сақтау үшін маңызы бар. Векторлық файл форматтарының оңай графикалық нысандарды құруға арналған сызбаларды суреттейтін, командалар жинағы бар.

Осы біліктілік бойынша сәтті оқу үшін оқушының информатика, сызу, бейнелеу өнері саласында білімі болуы керек. Оқуды аяқтағаннан кейін оқушылар әртүрлі бейнелеу

беттерінде жұмыс істеу және векторлық және растрлық графика бойынша әртүрлі графикалық бағдарламаларды пайдалану дағдыларына ие болады [7].

Қолданушыға графикалық ақпараттың сақталуы туралы деректерді білудің қажеті жоқ. Бірақ та, векторлық немесе растрлық формат айырмашылықтарды білу бейнені оңтайлы сақтау үшін маңызы бар. Графикалық нақыштар мен оюлар салуда, смарт (ақылды) үйлердің безендірілуі мен графикалық-есептік жұмыстарды ұйымдастыру маңызды роль атқарады. Мысал ретінде (Сурет 1) көбелектің графикалық бейнесін жасауды көруге болады.

Сурет 1. Графикалық жұмыс: Көбелек

Сурет 1-де Көбелектің графикалық бейнесі $(0; 5)$, $(0; -5)$, $(1; 4)$, $(1; -2)$, $(1; 2)$, $(1; 1)$, $(4; 7)$, $(9; 9)$, $(12; 8)$, $(10; 4)$, $(8; 2)$, $(10; 0)$, $(9; -5)$, $(4; -7)$, $(-1; -2)$, $(-4; -7)$, $(-9; -5)$, $(-10; 0)$, $(-8; 2)$, $(-10; 4)$, $(-12; 8)$, $(-9; 9)$, $(-4; 7)$, $(-1; 2)$, $(-1; 1)$ нүктелердің қиылысуы арқылы жасалатынын анық байқауға болады. Оқушылар мұндай графикалық жұмыстарды қызыға және түсіне отырып орындайды. Бұл жерде графикалық файл түрі сыртқы тасуыштағы графикалық ақпараттардың көрсетілуі және орналастыру әдістері беріледі.

Векторлық файл түріндегі айтарлықтай қиын емес графикалық нысандарды тұрғызуға арналған сызбаларды сипаттайтын командалар жинағы бар.

Осындай графикалық бейнелерді салғанда мұғалім сабақта есепті шығарған кезде дайын сызбасы бар кестені пайдаланатын болса, уақытты үнемдей алады. Мұндай кестені жиі пайдалануға болмайды. Қажетті дағдыларды қалыптастыру үшін оқушылардәптерге сурет салуы керек. Сабақта белгілі бір фигураның бірінші сызбасы дұрыс шықпауы да мүмкін екенін түсіндіру керек. Сондықтан дәптерде ондай кескіндер болмау үшін алғашқы эскиздерді бөлек қағаздарға жасаған дұрыс. Кодтық пленкаға салып, кейін сызбаларды көрсетуге болады. Осы суреттерге қарап, оқушылар фигураның орнын талқылап, таңдайды, қателерін түзетеді, өз нұсқаларын ұсынады.

Математика сабақтарында оқушылардың графикалық мәдениетін тәрбиелеудегі барлық жұмыстарды көп қырлыларды қарастыру басталатын уақытқа ауыстырмау керек. Суреттегі әріптерді дәл жазудың маңызы зор. Сонымен, түзу сызықты білдіретін әріптер оның бір жағына сызбаның басқа сызықтарымен қиылыспайтындай етіп жазылуы керек. Көбелек, аю, мысықты белгілейтін әріптер бір біріне кедергі келтірмейтіндей жақсы жазылуы тиіс. Екі жазықтықтың қиылысу сызығын бейнелей отырып, жазықтықтардың бөліктерінің шекараларының қиылысу нүктелерін кесіндімен қосу керек (Сурет 1).

Қорытынды

Математика сабақтарында көбірек есептік-графикалық орындау оқушылардың графикалық мәдениеттерін қалыптастыруда өте маңызды болып табылады. Мысалы, үйдің құрылымын зерттеп, дизайнын жасауда есептік-графикалық жұмыстарды ұйымдастыру оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырады.

Оқушылардың графикалық мәдениетін тәрбиелеу жұмысы олардың кеңістіктік бейнелерін дамыту жұмыстарымен тығыз байланысты болуы керек. Графикалық мәдениеттің төмен болуының негізгі себептерінің бірі оқушылардың кеңістік бейнелеуінің жеткіліксіз дамуы екендігін көптеген фактілер куәландырады. Мектеп оқушыларын кеңістік объектілерін бейнелеуге, оларды дұрыс бейнелеуге, сызбаларды дұрыс «оқуға» үйрету үшін кеңістіктік фигуралардың сызбаларын сәйкес модельдермен бейнелей білу керек. Бірақ осы пән бойынша алғашқы сабақтарда немесе әрбір бөлімді зерттеудің басында материалдық үлгілер өте қажет [9].

Қорыта айтқанда, графикалық жұмыстар оқушыны шыдамдылыққа, дәлдікке, материалды графика арқылы кескіндеуге үйретеді. Оқушылардың шығармашылық қиялын, ойлау қабілеттерін дамытады. Бүгінгі еңбек нарығында осындай графикалық жұмыстарды орындайтын дизайн мамандары көбірек сұранысқа ие болып отыр. Ешқандай интерьер, қоғамдық іс-шара немесе қасбет, графикалық жұмыстар арқылы безендірісіз жасалмайды. Сонымен қатар, кез келген кәсіпорындар жарнамалық өнімдерін, фирмалық стильдерін осы графикалық безендіру арқылы жүзеге асырады. Графикалық жұмыстарды, композиция негіздерін, материалтану негіздерін, дизайн жұмыстарын орындап оларды зерттейтін, жарнамалық материалдар жасайтын дизайнерлер графикалық мәдениетті қалыптастыруда үлкен роль атқарады.

Кәсіптік даярлау барысында білім алушылар түрлі ресімдеу жұмыстарын орындау қағидаттарымен және реттілігімен танысады; қаріп, бейнелеу белгілерінің неғұрлым тән ерекшеліктерін көре және жеткізе алады. Олар түрлі-түсті үйлесімділік заңдылықтарын, тональды қатынастарды, әртүрлі көркем материалдармен және әртүрлі әдістермен жұмыс істеу дағдыларын игереді. Графикалық бағдарламаларда жұмыс істеудің негізгі дағдыларын алады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Индустриальная Казахстан. 2010. №199-200. Б. -5-10.
2. Алпысов А.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы. –Павлодар, 2012. -151 б.
3. Voronina M.V. Systematic review and results of the experiment of a flipped learning model for the courses of descriptive geometry, engineering and computer graphics, computer geometry/ Voronina M.V., Moroz O.N., Sudarikov A.E., Rakhimzhanova M.B., Muratbakeev E.K., // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, Volume 13, Issue 8, 2017, P. 4831-4845.
4. Bezhenar Y.P. Computer-graphic modelling as a means of forming a graphic culture. - Vitebsk: Vitebsk. State Univ. 2008. - 139 p.
5. Stelman T.A. (translated from English) Auto CAD 2005 Official course textbook with the disk /Stelman T.A., Krishnan G.V. - Moscow, 2005.P. -7-21.
6. Sindarov R.U. Laboratory workshop on the creation of geometric constructions in the environment of AutoCAD. - Tashkent: TADI, methodological manual, 2013. - 30 p.

MOODLE ВОРТУАЛЬДІ ЖҮЙЕСІНДЕ «САНДАР ТЕОРИЯСЫ» ОНЛАЙН-КУРСЫН ӘЗІРЛЕУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Магистрант **Ә.А.Смайыл**

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі – **п.ғ.д. Кадирбаева Р.И.**

Қазіргі уақытта еліміздің жоғары оқу орындарында математика, математика-физика, математика-информатика білім беру бағдарламаларының оқу-жұмыс жоспарларында міндетті пән ретінде «Сандар теориясы» оқытылады. «Сандар теориясы» пәнінің оқу құралдарында көрсетілген әдістерін игере отырып, жоғарыда аталған БББ бойынша білім алатын ЖОО студенттері оларды математика мен информатиканың әртүрлі салаларында қолдана алады. Бұл пән ертеден қалыптасқан классикалық сызықты алгебра мен сандар теориясының ұғымдарын үйретумен қатар студенттердің математикалық ойлауының жүйеленуін және физика мен математиканың қолданбалы есептерін шығаруда қажетті білімдері болуын қамтамасыз етеді. «Сандар теориясы» пәнін оқу барысында оның негізгі ұғымдары мен есеп шығаруда пайдаланылатын әдіс-тәсілдері адамның өмірлік қажеттіліктеріне де керек екеніне көз жеткізуге болады. Сонымен қатар, бұл пән мектеп математикасының жалғасы ретінде көптеген математикалық ұғымдарды ауқымды, кең түрде қарастырады. «Сандар теориясы» пәні математиканың басқа бөлімдерін оқып үйренуге және жаратылыстану пәндерінің есептерін терең меңгеруге қызмет етеді.

«Сандар теориясы» пәні жоғары математиканың негізін қалайтын пәндердің бірі. Ол сызықты алгебраның негізгі ұғымдары мен әдіс-тәсілдерін қамтитын «Сызықты алгебра» және «Сандар теориясы мен бір айнымалы көпмүшеліктер» деп аталатын екі модульден тұрады. Бірінші модуль математиканың «Матрицалар мен анықтауыштар», «Векторлық алгебра элементтері», «Сызықты теңдеулер жүйесі» және «Сызықты операаторлар» бөлімдерінің тақырыптарын, ал екінші модуль «Негізгі сандық жүйелер», «Бүтін сандар және бөлінгіштік теориясының негіздері», «Салыстырулар теориясы және оның арифметикада қолданылуы» және «Бір айнымалы көпмүшеліктер» бөлімдерінің тақырыптарын қамтиды. «Сандар теориясы» пәні студенттердің логикалық ойлау қабілетін, математикалық білімі мен мәдениетін арттырады.

Бүгінгі таңда әсіресе математика мұғалімінің пәндік дайындығына аса жоғары талаптар қойылуда. "Сандар теориясы" пәнін игеру болашақ математика мұғалімін кәсіби даярлаудың міндетті элементі болып табылады. Бұл пән – математика мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік беретін пән болып саналады. Зерттеу барысында біз «Педагогикалық білім берудегі құзыреттілікті арттыратын тәсіл» тақырыбында жазылған монография авторлары ұсынған «мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі» ұғымының анықтамасын негізге алдық. Кәсіби құзыреттілік деп – біз "маманның кәсіби мәселелерді және кәсіби қызметтің нақты жағдайларында, білімді, кәсіби және өмірлік тәжірибені, бейімділікті пайдалана отырып, туындайтын типтік кәсіби міндеттерді шешу қабілетін анықтайтын интегралдық сипаттаманы" түсінеміз [1].

Болашақ мұғалімнің пәндік дайындығы кәсіби дайындықтың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар математика мұғалімі математикалық білім жүйесін білім алушыларға үйрететін математикалық түрлі әдіс-тәсілдерді игереді. Кәсіби дайындық – оқытушының пән мазмұнына сай студенттерді оқыту мен тәрбиелеуді үйлестіруі [2].

«Сандар теориясы» пәнінің негізі – орта мектептің 5-6 сынып «Математика» пәнінен бастау алып, 10-11 сыныпқа дейін, яғни «Алгебра» және «Алгебра және анализ бастамалары» пәндеріне дейін жалғасады. Ал жоғары оқу орындарында «Сандар теориясы» пәнінің күрделі тұстарына, яғни жоғары математикаға қадам басамыз.

ЖОО оқытушылары өз кәсіби құзыреттілігі арқылы студенттердің бойындағы математика ғылымына деген қызығушылық пен құштарлықты оята білуі қажет. Ол үшін, қазіргі заман талаптарына сай түрлі цифрлық білім ресурстары мен онлайн – курстарды пайдалана отырып, студенттердің өз бетінше ғылымды зерттеулеріне мүмкіндік беру тиімді.

Қазіргі уақытта аралас оқытуды жүзеге асыру үшін оқу орындарында пайдаланылатын түрлі жүйелердің бірі - Moodle (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment) - электронды оқытудың тегін жүйесі. Бұл өзінің базасында онлайн-курс жасақтауға, арнайы платформа құруға арналған ашық веб-қосымша. Ол өзінің интуитивті интерфейсмен, кең коммуникативтік мүмкіндіктерімен (кері байланысты ұйымдастыру), анықтамалық көмек жүйесінің ыңғайлылығымен ұтымды. Шындығында, аралас оқытуды жүзеге асыру үшін қолданылатын модульдердің көптігі осы жүйенің құралдарымен кез келген педагогикалық технологияларды табысты іске асыруға мүмкіндік береді[3].

LMS Moodle оқытушыға курстың оқу-әдістемелік материалдарын ұсыну, теориялық және практикалық сабақтарды өткізу, жеке және топтық оқу қызметін ұйымдастыру үшін құралдардың кең спектрін ұсынады. Оқытушы оның тек анықтамалық жүйесінің көмегімен, онлайн-курсты жасап, оның жұмысын басқара алады. Сондай-ақ, кейбір жағдайларда лекторлар курсты оқыту форматын өзі таңдайды. Онлайн-курстардың көпшілігінде бейнероликтермен қатар, материалдарды меңгеруге арналған бақылау сұрақтары мен тесттер де қамтылған.

Аралас оқытудағы білімді бақылаудың негізгі нысаны тестілеу болып табылатындықтан, LMS Moodle жүйесінде тест құрастыру және оқыту мен бақылау тестерін өткізу мүмкіндігі кең түрде қарастырылған. Тест тапсырмаларында сұрақтардың бірнеше түрі қолданылады (көп санды таңдау, сәйкестік, дұрыс/дұрыс емес, қысқа жауаптар, эссе және т.б.). Moodle тестілерді өңдеуді жеңілдететін көптеген функцияларды ұсынады.

Moodle жүйесінде онлайн-курс бірнеше модульге немесе бөліктерге бөлініп құрылады. Таңдалған форматқа байланысты (күнтізбелік немесе құрылымдық) бір модуль бір аптаға немесе бір тақырыпқа сәйкес келеді. Модуль саны курсты құрған кезде беріледі, алайда оны өзгертуге де болады. Оқу курсының әрбір модуліне курс элементінің ресурсын қосу немесе редакциялау мүмкін, ол үшін Басқару блогіндегі редакциялау режимі қосылады.

Moodle жүйесінде әрбір курсқа файлдарды жүктеу, жүйеде құрылған курстың ресурстарын сақтау және каталогтармен басқару операциялары үшін жеке каталогтар қарастырылған: каталог құру; файлды, каталогты қайта атау; файлды, каталогты жою; файлды, каталогты басқа орынға ауыстыру; файлды бейнелеу; мұрағаттан шығару; мұрағаттау.

Moodle жүйесіндегі Курсты орнату терезесіндегі параметрлерді енгізу арқылы курс орнату әрекеті жүзеге асырылады. Осы әрекеттердің ең маңыздыларына тоқталып өтейік.

Алдымен, *Алаң атауы*, *Қысқа атауы*, *курстың ID*, *Қысқа сипаттамасы*, *Форматы* және *Апта саны* сияқты параметрлер толтырылады, кейін *Курстың басталу мерзімі*, *Жаңалықтар*, *Бағаларды көрсету*, *Әрекеттер есебін көрсету*, *Жүктелінетін файлдың өлшемі* жайлы ақпараттар беріледі. Сол сияқты *Курсқа жазылу*, *Бастапқы мерзім*, *Соңғы мерзім*, *Оқу ұзақтығын анықтау* және *Оқудың біткендігін мәлімдеу* параметрлерін де анықтауға болады.

Moodle жүйесінде бірнеше алдын-ала анықталатын рөлдер бар: *Администратор*, *Курс құрушы*, *Оқытушы*, *Оқушы*, *Қонақ*, т.б.

Онлайн-курстың оқу материалы аралас оқыту серверіне нысан түрінде енгізілген арнайы әзірленген оқу-әдістемелік материалдар жинағынан тұрады. Ол бір пәнге сәйкес келеді. Егер онлайн-курстар саны көп болса, онда оларды бір жалпы санатқа орналастыруға болады. Мысалы, курс факультеттерге, кафедраларға және т.б. сәйкес келетін әртүрлі санаттарда орналасуы мүмкін. Moodle-де санаттар мен кіші санаттар бойынша құрылымдау қарастырылған. Сондықтан курсты құрастыру кезінде оның санаты анықталады, ал болмаған жағдайда жаңасы құрылады.

Ресурстар мен интерактивті элементтерді қосу редакциялау режимінде жүзеге асырылады. Бұл режимге кіру үшін курстың басты бетінің оң жақ жоғарғы бұрышындағы *Өзгерту* түймесі басылады. Курстың әр секциясында *Ресурс қосу* және *Курс элементін қосу* тізімі бар өрістер пайда болады. Қажетті элементті немесе ресурсты таңдау осы элементті немесе ресурсты өңдеу бетін ашады.

Мысалы, *Дәріс* элементін қосу. Дәрістің негізгі элементі – мәтін және сұрақтар қамтылған веб-бет. Беттің басында оқу материалының фрагментіне түсініктеме беріледі, ал беттің соңында осы фрагменттің игерілуін бақылау үшін сұрақтар ұсынылады. Сұрақтарға дұрыс жауап бергенде дәрістің келесі беті жүктеледі, әйтпесе тыңдаушыға оқу материалының нашар игерілген фрагментін тағы да оқу ұсынылады. Карточка-рубрикатор - дәрістің басқа беттеріне сілтеме жасалған дәріс беті. Қарапайым карточка-рубрикаторлар дәрісті бөлімдерге бөлу үшін пайдаланылады, әрбір бөлім осы бөлімнің мазмұны берілетін конверсиялық карточкадан басталады.

Онлайн-курсқа *Тапсырма* элементін де қосуға болады. Тапсырмаға студент бірден сайтта жауап жариялауы немесе файл ретінде жүктеуі мүмкін. Тапсырмалар бойынша кейбір шектеулер бар: орындау мерзімі бойынша (белгілі бір күнге жіберу), қайта тапсыру саны бойынша, тапсырманы орындау мерзімі аяқталғаннан кейін жауап жіберілуін оқшаулау.

Біздің зерттеуімізде Moodle жүйесінің жоғарыда аталған мүмкіндіктерін пайдаланып жоғары оқу орындарында өтілетін «*Сандар теориясы*» пәні бойынша онлайн курс жасақтау әдістемесі қарастырылуда. Бұл жұмыстарды жүргізу үшін алдымен таңдалған пән мазмұнына талдау жасалды.

«*Сандар теориясы*» курсына қарастырылатын мәліметтерді тереңдетіп оқу мақсатында құрастырылып отырған бұл курстың оқу-тақырыптық жоспары жоғары оқу орнының 1-курс студенттеріне арналады. Атап айтсақ, «*Сандар теориясы*» пәні мынадай тақырыптармен қамтылған:

1. *Матрицалар мен анықтауыштар.*
2. *Минорлар және алгебралық толықтауыштар. Кері матрица.*
3. *Сызықты алгебралық теңдеулер жүйесі.*
4. *Сызықты алгебралық теңдеулер жүйесін (САТЖ) шешу әдістері.*
5. *Векторлық алгебра элементтері.*
6. *Векторларды көбейту.*
7. *Сызықтық операторлар.*
8. *Негізгі сандық жүйелер.*
9. *Сандар өрісі.*
10. *Бүтін сандар және бөлінгіштік теориясының негіздері.*
11. *Бір айнымалы көпмүшеліктер.*
12. *Көпмүшеліктердің бөлінгіштігі.*
13. *Жоғары дәрежелі алгебралық теңдеулер.*
14. *Салыстырулар теориясы және оның арифметикада қолданылуы.*
15. *Бірінші және жоғары дәрежелі салыстыру жүйесі.*

Мақсаты:

Студенттерге жоғары математиканың «Сызықты алгебра», «Сандар теориясы» және «Көпмүшеліктер теориясы» бөлімдерінің ұғымдары, ережелері мен теоремалары, әдістері жайлы теориялық білім беру, практикалық тұрғыдан есептер шығаруға дағдыландыру және оларды басқа қолданбалы есептерді шығаруда пайдалана білуге үйрету. Осы аталған мақсаттарға жету үшін берілетін есептерге мысалдар келтірейік:

1-мысал:

Бесінші ретті анықтауыштың a_{13} , a_{21} , a_{34} , a_{42} , a_{55} элементтерінің көбейтіндісінен тұратын мүшенің (қосылғыштың) таңбасы қандай болады?

Шешуі: Таңбасын анықтау үшін бұл мүшеге енетін элементтердің бірінші индекстері нормаль түрге (яғни натурал тәртіпке) келетіндей етіп оларды орналастырамыз: a_{13} , a_{21} , a_{34} ,

a_{42}, a_{55} . Сонда екінші индекстер 3 1 4 2 3 алмастыруын жасайды Бұл алмастыруда натурал орналасу тәртібін 3 екі рет бұзған (өзінен кіші 1 мен 2-нің алдына шығып кеткен), яғни 2 инверсия жасайды, 1 саны 0 инверсия жасайды, 4 саны 1 инверсия жасайды, 2 мен 5 сандары 0 инверсиядан жасайды. Сонда барлығы 3 инверсия жасалған, яғни инверсия саны тақ болып шықты. Сондықтан бұл элементтерден тұратын мүшенің таңбасы теріс болады.

Міне, осы сияқты есептерді шығару және басқа да теориялық мағлұматтарды студент өз бетінше игеруді іске асыру мақсатында әзірленетін онлайн-курс студенттің пәнге деген қызығушылығын тудырып, оны шығармашылыққа, жауапкершілікке бейімдеуге септігін тигізеді. Сондай-ақ, онлайн-курста студент өзін-өзі бақылауға да қол жеткізе алады. Жалпы айтқанда, онлайн-курстың контенті тақырыптың теориялық-практикалық материалдарынан және оларға қатысты цифрлық білім ресурстарынан, бақылау элементтерінен тұрады.

Қорытындылай келе, қазіргі жаһанданған кезеңде оқу үдерісінде аралас оқыту технологияларын пайдалану мәселесі өзінің маңыздылығын жоймайды. Сондықтан да, оқытуды ұйымдастырудың әдістері мен жолдарын өзгерту, әсіресе, цифрлық ресурстарды пайдалану, математиканы оқытуда дәстүрлі оқытумен қатар онлайн оқытуды іске асыру мақсатында онлайн-курстарды құру қажеттілігі бар екені сөзсіз мәлім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Козырев В. А., Радионова Н.Ф., Тряпицына А. П. Компетентностный подход в педагогическом образовании: коллективная монография. Книга нескольких авторов,. проф. В. А. Козыревой, проф. Н. Ф. Радионовой, проф. А. П. Тряпицыной. СПб., Изд-во РУ им. А. И. Герцена, 2008. 391 с.

2. Стефанова, Н. Л. Компетентность современного учителя математики и пути ее формирования в процессе методической подготовки в вузе/Н.Л. Стефанова. Проблемы теории и практики обучения математике: сб. науч. ст., представленных нф Международной науки. конф. “56-е Герценовские чтения” /Санкт-Петербург, Изд-во ГПУ им. А. И. Герцена, 2003. С. 14-18.

3. Кадирбаева Р.И., Сулейменова Л.А., Сарсенбаев Қ.Ә. Moodle виртуальды жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық пәндік орта әзірлеу (әдістемелік құрал). ОҚМПУ, Шымкент, 2019ж. 296, 556.

ӘОЖ 372.82

МЕКТЕП-ИНТЕРНАТ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ БОС УАҚЫТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫ

Кобей А.Б., Ільяс О.М., Жанабек Г.Б.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші - PhD, аға оқытушы **Ортаева А.С.**

Педагогиканың бір бөлігі ретінде әлеуметтік педагогика тәсілдер мен принциптерге сүйенеді. Әлеуметтік педагогиканың теория ретіндегі негізгі ұғымы әлеуметтік-педагогикалық қызметі болып табылады. Әлеуметтік-педагогикалық қызмет-бұл оқыту мен тәрбиелеу арқылы әлеуметтік-мәдени тәжірибені жеткізуге, білім алушылар мен тәрбиеленушілердің жеке дамуы үшін жағдай жасауға бағытталған кәсіби қызметтің бір түрі. Бұл тақырып бүгінгі таңда өзекті болып табылады, өйткені әлеуметтік-педагогикалық қызмет өзінің қалыптасуы мен дамуының күрделі жолынан өтуде.

Бұл қызметтің мәні-адамның әлеуметтік тәрбиесі және оны әлеуметтік қорғау. Бұл әлеуметтік педагогиканы кәсіби қызметтің педагогикалық түрі ретінде қалыптастыру қажеттілігін тудырады. Әлеуметтік-педагогикалық қызмет қоғам үшін маңызды, өйткені ол

балаларға өмірде өз орнын табуға, дұрыс жол табуға және толыққанды азамат болуға көмектеседі. Көптеген проблемалы, қараусыз балалар, балалар үйінің тәрбиеленушілері, қолайсыз отбасылардан шыққан балалар, олардың барлығы дұрыс толыққанды тәрбие алмайды

Интернат үлгісіндегі мекеме – жетім балалар мен ата – анасының қамқорлығынан айырылған балаларға, мүмкіндігі шектеулі балаларға, ерекше жағдайларда-аз қамтылған отбасылар мен көп балалы отбасылардан шыққан балаларға, ата-анасының қамқорлығынан айырылған балаларға күтім жасайтын ұйым. Интернат мекемесіндегі тәрбие жүйесі бала күтімінің топтық түрін қарастырады [4].

Ата-ана қамқорлығынан айырылған балаларды қамқорлыққа алу мен тәрбиелеудің мемлекеттік жүйесі-бұл балалар үйлері, мектепке дейінгі балалар үйлері, интернаттар, аралас типтегі интернаттар, дамуында ауытқулары бар балаларға арналған арнайы мектептер, баспаналар сияқты әртүрлі типтегі мекемелер жүйесі. Мекемелердің әр түрі белгілі бір сан мен жасқа арналған. Интернат мекемесі баланың қалыпты өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етуге, оның дамуына, әлеуметтенуіне тәрбиелеу және оқыту процесіне ықпал жасауға арналған.

Оның әлеуметтік-мәдени ортасында тәрбиеленуші өмір сүреді, дамиды, әлеуметтенеді, белгілі бір дүниетанымға ие болады, қоршаған орта мәдениетін, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды игереді. Әлеуметтенудің күрделі процесі бала тұлғасының негізгі құрылымдарын қалыптастыруды қамтиды:

- тиісті әлеуметтік білімді қамтитын дүниетаным (адамның әлеуметтік мақсаты мен рөлі, отбасы, кәсіби өзін-өзі анықтау, адам, бала өмірінің құндылығы туралы);
- әлеуметтік-мәдени құндылықтарды, қарым-қатынас нормалары мен ережелерін, қоғамдағы мінез-құлықты игеру;
- тұлғаның рухани байлығы;
- тәуелсіз өмірге дайындық;
- тұлға ретіндегі тұрақтылық, саналы таңдау жасау және оны өмірде іздеу қабілеті [2].

Интернат үлгісіндегі мекемелердегі әлеуметтік-педагогикалық қызмет әрқашан атаулы болып табылады. Ол белгілі бір балаға бағытталған жән әлеуметтену процесінде туындайтын оның жеке мәселелерін баланың жеке басын және оның қоршаған ортасын зерттеу, балаға көмектесудің жеке бағдарламасын құру арқылы шешу, сондықтан бұл жергілікті, баланың проблемасы шешілетін уақыт аралығымен шектелген. Педагогтердің әлеуметтік-педагогикалық қызметі профилактикалық, оңалту, түзету-дамыту іс-шараларының кешені түрінде, сондай-ақ қамқорлықтағы адамдардың өмірінің әртүрлі салаларын педагогикалық тұрғыдан орынды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Теориялық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік-педагогикалық іс-шаралар балалармен жаппай жұмыс жүргізілетін барлық мекемелер мен ұйымдарда жүзеге асырылуы керек деп болжауға болады.

Әлеуметтену қиындықтарын, қоршаған ортамен, құрдастарымен қарым-қатынас проблемаларын жеңуге көмектесу әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеу арқылы жүзеге асырылады.

Әлеуметтік педагогикадағы іс-әрекет әдістері деп мақсатқа қол жеткізілетін, нақты міндет шешілетін әдістер, операциялар жиынтығы түсініледі. Интернаттық мекеменің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің құрылымы мынадай блоктарды қамтиды: функционалдық, нысаналы, мазмұндық, іс-әрекеттік, критериалдық.

Функционалдық блок оқушыларды ұжымда және қоғамда өмір сүруге дайындауға бағытталған оңалту және даму, әлеуметтік қорғау және бейімделу функцияларын қамтиды.

Нысаналы блок жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеудің басым бағыттарын біріктіреді және мынадай элементтердің жиынтығын білдіреді: тәрбиелеу мақсаттары, балалар мен ересектер қауымдастығының құндылықтары, тәрбиеленушілер ұжымының даму перспективалары, тәрбиелік мектеп-интернат ортасы.

Мазмұндық блок тәрбиеленушілердің жеке қасиеттерін көрсетеді, олар белгілі бір даму кезеңінде қалыптасуы керек, баланың өзін-өзі жүзеге асыру және бейімделу, өзін-өзі қорғау және өзін-өзі тәрбиелеу тетіктерін қалыптастыру міндеттерін қамтиды.

Іс - әрекеттік блогы тәрбиеленушімен түзету жұмысының нысандарын, әдістерін, тәсілдері мен құралдарын ашады және түзету-тәрбиелік жұмыстың педагогикалық құралдарын қалыптастырады.

Критериалды блок әлеуметтік педагогтың тәрбиеленушілердің жеке басына тәрбиелік әсерінің тиімділігі қандай екенін анықтауға мүмкіндік беретін факт критерийлері мен сапа критерийлерін қамтиды.

Интернат мекемесіндегі әлеуметтік-педагогикалық қызмет оның ықпал ету саласына жататын балалар мен ересектердің әлеуметтік және жеке мәселелерін анықтаудан басталады.

Осындай диагностикалық функцияны орындай отырып, ол балалар үйінің ауқымындағы әлеуметтік жағдайды, балалардың, отбасылардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларын және жақын әлеуметтік ортаның ерекшеліктері; оң және теріс әсерлерді анықтайды; тиісті мәселелерді шешуге арналған мекемелер мен ұйымдардың қызметімен танысады. Бұл ақпарат әлеуметтік педагогқа интернат мекемесінің тәрбиеленушілерінің өмір салтын талдау, отбасыларға әлеуметтік-психологиялық сипаттама беру, өзекті мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Диагностика нәтижесінде осы категориялар анықталады бірінші кезекте ерекше әлеуметтік педагогикалық назар мен ықпалды талап ететін тәрбиеленушілер. Айта кету керек, топпен жұмыс істеген кезде де мамандар бірінші кезекте жеке тұлғамен айналысады және жеке ерекшеліктерді де ескеруі керек. Топтардағы бірлескен қызмет жеке әрекеттерді біріктіруді білдіреді. Ол өзара толықтыру және байыту арқылы жүйеге айналады. Осылайша топтық іс-әрекеттің құрылымы қалыптасады, оған келесі элементтер кіреді: Бір мақсат; адамдарды бірлескен іс-әрекетке итермелейтін жалпы мотив; бірлескен іс-қимыл [4].

Интернат үлгісіндегі мекемедегі әлеуметтік педагог толыққанды білім берудегі олқылықтардың орнын толтыруға және тәрбиеленушілердің қоғамға жат және құқыққа қарсы мінез-құлқының алдын алуға арналған.

Білім беру-тәрбие процесінің барлық қатысушылары балалар үйінің күнделікті өмірінде, балалар-ересектер қауымдастығының достық, өзара түсіністік, ішкі бірлігі атмосферасында өмір сүруді және жұмыс істеуді үйренеді, оның тәрбиеленушілері үшін "адами қатынастар мектебі "құрылуда," онда оқу " арқылы олар жаңа әлеуметтік тәжірибе жинақтайды.

Онда тұрақты тұратын балалар үйінің тәрбиеленушілері күн сайын ұжымдық, топтық, жеке қатысуды қажет ететін көптеген түрлі іс-шараларға қатысады. Оқу, еңбек, зияткерлік, көркемдік ауысулар, спорттық іс-шаралар эмоционалды шамадан тыс жүктеме болмауы үшін және әр оқушы өзіне қызықты іс-әрекет таба алуы үшін қажет.

Әдебиеттер

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика оқулық . Алматы - 2019ж.
2. Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С. Қазақ отбасы тәрбиесі: Оқу құралы/ Тараз - 2016ж.
3. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы. Алматы - 2019ж.
4. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. - Алматы, 2009
5. Тажбаева С.Г. Мектептегі тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2013.

БАЛАНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ МЕКТЕП ЖӘНЕ ОТБАСЫНЫҢ БІРЛЕСКЕН ӘРЕКЕТІ

Сейсен М.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - PhD, аға оқытушы **Ортаева А.С.**

Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін талқылай отырып, Өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі әрбір ата-ананың, қоғамның және тұтастай мемлекеттің алдында тұрған аса маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта бұл проблема рухани өмір дағдарысы, жас ұрпақ үшін нақты оң өмірлік бағдарлардың болмауы, қоғамдағы моральдық-адамгершілік жағдайдың нашарлауы, білім беру жүйесіндегі күрт, әрдайым ойластырылмаған өзгерістер, адамгершілік, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруға бағытталған отандық педагогиканың көпжылдық оң тәжірибесін теңестіретін кезде ерекше өзектілікке ие болады. Балаларды тәрбиелеу-қоғам дамуының маңызды факторы. Оның қызметі-жалпы мәдениетте, ғылымда, өнерде, тілде, адамгершілікте, мінез-құлықта, қоғамдық қатынастарда көрінетін адамдардың көпжақты тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа беру. Бастауыш мектеп жасында білім беру мәселелері ерекше өзектілікке ие болады, өйткені дәл осы кезең жеке тұлғаның қалыптасуының басталуы, оның руханилығының, ішкі әлемінің қалыптасуы және қоғамдық өмір нормаларын оқыту болып саналады. Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеудің негізгі институттары отбасы және мектеп. Алайда, отбасы да, мектеп те баланың жеке басына әсер ететін барлық факторларды сарқып алмайды. Сондықтан тәрбие процесі барлық мүдделі тараптардың күш-жігерін біріктіруді көздейді, бұл тек отбасы мен мектептің балаларды тәрбиелеуде өзара әрекеттесуін ұйымдастырған кезде ғана мүмкін болады. Бұл ретте отбасы мен мектептің өзара іс-қимылы отбасылық және мектеп тәрбиесінің мақсаттарын, құндылықтары мен мағыналарын үйлестіру, өзара ықпал ету және интеграциялаудың тұтас процесі ретінде түсініледі.

Қазіргі бастауыш мектепті жаңғырту жағдайында тәрбие мәселелерінде мектеп пен отбасының өзара іс-қимылын ұйымдастыру проблемасының бар екендігін айтуға болады. М. Н. Недвецкаяның зерттеулерінде атап өткендей, қазіргі жағдайда, бір жағынан, екі жетекші педагогикалық жүйенің өзара әрекеттесуі қажеттілігі өсті, ата-аналардың мектепке, мұғалімдердің ата-аналарға қойылатын талаптарының деңгейі өсті. Демек, бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде отбасы мен мектептің өзара әрекеттесуін ұйымдастырудың жаңа формаларын іздеу қажет. Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде отбасы мен мектептің тиімді өзара әрекеттесуінің заманауи модельдерін құру қалыптасқан әлеуметтік-педагогикалық жағдайды, ата-аналармен психологиялық-педагогикалық жұмыс тәжірибесін талдауды, ғылыми-зерттеу деректерін жинақтауды және оларды талдауды талап етеді.

Отбасы-бұл бала кіретін және үнемі болатын алғашқы педагогикалық жүйе. Отбасындағы тәрбие процесі басқа әлеуметтік институттардың тәрбиелік функциялары бар ұйымдасуы мен айқындылығынан айырылады, бірақ ол балалар мен ата-аналар бірлесіп жүзеге асыратын күнделікті және жүйелі өмір аясында жүзеге асырылады. Отбасында ата-аналар мен балалардың табиғи биологиялық және әлеуметтік байланыстары тоғысады. Бұл байланыстар өте маңызды, өйткені олар психиканың даму ерекшеліктерін және балалардың дамуының алғашқы кезеңінде бастапқы әлеуметтенуін анықтайды.

В.Г. Харчева отбасы баланы әлеуметтендіруді жүзеге асыратын бастапқы әлеуметтік топ ретінде бала мен басқа әлеуметтік микро және макроқұрылымдар арасындағы ерекше байланыс екенін атап өтті. Ол белгілі бір уақытқа дейін өсіп келе жатқан адам болашақта кездесетін әртүрлі әлеуметтік құрылымдарда үстемдік ететін құндылықтардың жалғыз аудармашысы болып табылады. Отбасылық әлеуметтенудің негізі тәрбиенің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады-адамның рөлдік мінез-құлқын қалыптастыру, ол көбінесе анасының, әкесінің, әжесінің, атасының және т. б. мінез-құлқымен анықталады. Бала мен отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы баланың басқа адамдармен қарым-қатынасына әсер ететін тұлғааралық қарым-қатынастың әртүрлі түрлерімен сипатталуы мүмкін.

Отбасының балаға тигізетін орасан зор әсеріне қарамастан, отбасының тәрбиелік мүмкіндіктері шектеулі екенін атап өткен жөн, өйткені олар әдетте отбасы мүшелерінің жеке мүмкіндіктерінен, өздерінің даму деңгейінен, интеллектуалды және мәдени дайындықтан, өмір сүру жағдайынан асып кетпейді. Бұл кемшіліктердің орнын толтыруға мектеп, басқа білім беру институттары көмектеседі. Мектеп шеңберіндегі тәрбие баланың санасы мен өзін-өзі тануының мақсатты қалыптасуы мен дамуы ретінде көрінеді. Балаларды тәрбиелеудегі мектептің рөлін отбасының ұқсас рөлімен байланыстыра отырып, В. В. Розанов басымдықтарды түпкілікті анықтайды: "мектеп тек отбасы құрған адамға қызметкерлер береді. Әлеуметтік-педагогикалық әдебиеттерде мектеп адам, табиғат, әлем туралы ғылыми білімнің негіздерін зерттейтін жалпы білім беретін немесе оқу-тәрбие мекемесі ретінде анықталады. Мектептің әлеуметтік институт ретіндегі мақсаты-адамды қазіргі қоғамдағы өмірге, саналы өзін-өзі анықтауға, кәсіби салада өзін-өзі жүзеге асыруға жан-жақты дайындау. Мектепте жас ұрпақты оқыту және тәрбиелеу жүзеге асырылады. Мектептің әлеуметтік функциялары халықтың білім беру қажеттіліктерінің өзектілігімен анықталады. Мектептегі балаларды тәрбиелеу мәселесі барлық уақытта көптеген мұғалімдер мен психологтардың зерттеу пәні болды. Оны қарастыру тәсілдерінің айырмашылығына қарамастан, тәрбиенің негізгі принципі өзгеріссіз қалады-үйлесімді, еңбекқор, байсалды, әділ және мейірімді адамды тәрбиелеуге деген ұмтылыс. Бала мектепте араласатын кез-келген адам баланың санасына жаңа нәрсе енгізеді және осы мағынада мектеп балаларға әртүрлі тәрбиелік әсер ету үшін кең мүмкіндіктерге ие. Мектепте тәрбие оқу пәндері процесінде де жүзеге асырылады. Мектептегі ресми тәрбие беру функциялары сынып жетекшілеріне жүктеледі, Сондықтан олар өздеріне сеніп тапсырылған сынып оқушыларының жеке ерекшеліктерін, сыныптың дамудағы ұжым ретіндегі ерекшеліктерін, әр оқушының отбасылық тәрбиесінің ерекшеліктерін білуі керек. Сынып жетекшісінің тәрбие жұмысы балалардың сабақтан тыс іс-әрекетін ұйымдастыруды, пән мұғалімдерімен жұмысты, әр оқушымен және жалпы ұжыммен жеке жұмысты қамтиды. Оның міндеттеріне балалар, оқушылар мен мұғалімдер арасындағы жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру, оқушыларға адамдармен жағымды қарым-қатынас орнату саласында білім беру кіреді. В. П. Сергеева бастауыш мектептегі тәрбие процесі осы жас тобындағы балалардың ерекшеліктеріне байланысты бірқатар жағдайлармен сипатталатынын атап өтті.

Біріншіден, бастауыш мектеп жасы-баланың өміріндегі өте жауапты және маңызды кезең. Әдеттегі жағдайдан ол жаңа ортаға түседі, онда оқу қызметі жетекші болады. Бұл іс-әрекет процесінде балалар оқу қабілеті мен теориялық біліммен жұмыс істеу қабілетін игереді. Жаңа жағдайларға, талаптарға бейімделу жеткілікті психикалық және физикалық ресурстардың болуын болжайды. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімінің тәрбиелік іс-әрекетінің маңызды міндеттерінің бірі әр баланың жеке басының даму шарты ретінде сыныпта қолайлы эмоционалды жағдай жасау.

Екіншіден, бастауыш сыныптарда мұғалім жас дамуының күрделі дағдарыстарына тап болады (7 жас дағдарысы және жасөспірімдер дағдарысының басталуы). Қиын жас кезеңдері салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде баланың жеке басындағы айқын психологиялық ауытқулар мен өзгерістердің болуымен ерекшеленеді. Мұндай кезеңдердің негізгі ерекшеліктері: дағдарыстың басталуы мен аяқталуының анықталмауы; бала тәрбиесіндегі қиындықтардың пайда болуы. Осыған сүйене отырып, мұғалімнің алдында балаларды үнемі зерттеу, олардың психикалық ісіктерін бекіту міндеті тұр. Бұл бастауыш сынып оқушысының жеке басының дамуындағы келесі кезеңді болжауға және тәрбие іс-әрекетінің мазмұны мен формаларын түзетуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, бастауыш сынып мұғалімінің өз функцияларын сәтті жүзеге асыруы көбінесе баланың алғашқы әлеуметтік мәртебесін — оқушы мәртебесін қалыптастыру, түзету және қолдау мақсатында баланың отбасымен тиімді өзара әрекеттесуді ұйымдастыруға байланысты.

Төртіншіден, бастауыш сынып мұғалімі мұғалім ретінде де, сынып жетекшісі (сынып мұғалімі) ретінде де әрекет ете отырып, оқыту және тәрбиелеу функцияларын біріктіруді

қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар басқа мұғалімдердің (пән мұғалімдері, қосымша білім беру мұғалімдері, ұзартылған күн тобының тәрбиешілері және т.б.) қызметін үйлестіреді.

Осылайша, баланың және тәрбиеші ересек адамның кездесуі кезінде автоматты түрде пайда болмайтын мектеп кеңістігінде баланың дамуы мен өмірінің сәттілігі мұғалімнің тәрбиеші ретіндегі жұмысының тиімділігіне байланысты; ол арнайы әзірленген педагогикалық іс-қимыл бағдарламасын қамтиды.

Тәрбие міндеттерін шешу нәтижесінде адамгершілік, толеранттылық, мейірімділік, жауаптылық, мейірімділік, өзін-өзі бағалау, адалдық, принциптілік, шынайылық, еңбекқорлық, басқаның еңбегін құрметтеу, табандылық, мақсаттылық, кәсіпкерлік, табандылық, эстетикалық талғам, патриотизм сияқты қасиеттер қалыптасады.

Осылайша, келесі қорытындылар жасауға болады. Отбасы мен мектеп бала тәрбиесінің негізгі институттары болып табылады және үлкен білім беру мүмкіндіктеріне ие. Отбасы-баланың адамгершілік принциптерін, өмірлік принциптерін қалыптастыруда негізгі рөл атқаратын баланы тәрбиелеудің бастапқы институты. Отбасының тәрбиелік әлеуетінің маңызды компоненттері ретінде отбасылық қатынастарды, ата-аналардың адамгершілік үлгісі мен олардың жеке қасиеттерін, отбасының құрамы мен құрылымын, оның өмірлік белсенділігін, ата-аналардың білім деңгейі мен педагогикалық мәдениетін, олардың бала тәрбиесіне жауапкершілік дәрежесін ажыратуға болады. Мектептегі балаларды тәрбиелеу-бұл отбасындағы тәрбие процесінің жалғасы. Мектеп тәрбиесінің ерекшеліктері оның жан-жақтылығы, педагогикалық бағыты, жүйелілігі және оқу процесімен байланысы болып табылады. Алайда, отбасы мен мектептің тәрбие институттары ретінде белгілі бір кемшіліктері бар-оның мүшелерінің жеке мүмкіндіктеріне және мектеп тәрбиесінің иесізденуіне байланысты отбасылық тәрбиенің шектеулілігі, бұл әр балаға жеке көзқарасқа қайшы келеді. Бұл кемшіліктер отбасы мен мектеп тәрбиесінің сәтті үйлесімі, оларды толықтырудың арқасында жойылады. Тек осы жағдайда баланың жеке басына тәрбиелік әсер ету процесі толық болады.

Әдебиеттер

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика оқулық . Алматы - 2019ж.
2. Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С. Қазақ отбасы тәрбиесі: Оқу құралы/ Тараз - 2016ж.
3. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы. Алматы - 2019ж.
4. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. - Алматы, 2009
5. Тажбаева С.Г. Мектептегі тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2013.

ОӘЖ 821.512.122-1

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Оспан Ұ.Ш.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші– ғ.м., аға оқытушы Байболова А.Ж.

*Мен саған салт ат мінген жолаушыдай,
Келемін Құс Жолынан нұр шаңғытып.
Т.Айбергенов*

Өткен ғасырдың орта тұсынан бастап қазақ әдебиетінің поэзия жанрында жаңа ізденістер, тың тақырыптар, көркемдік бітімдер жаңғырып, жаңа бір леп байқала бастады. Ұлттық поэзиямыз жаңаша бет алыс жасап, ілгері жылжыды. Соғыс, бейбітшілік, патриоттық сезім, достық, мораль, этика сынды тақырыптар өлеңге арқау болып, кеңінен жырланды.

Қазақ поэзиясына жаңадан қосылған талантты толқындар суырылып алға шықты. Сол кезеңнің поэзия жанрын толықтыра түсті.

50-60 жылдардың поэзиялық туындылары көркемдік кестесімен, мазмұндылығымен халықтың көңілінен шығып, көкіректе тез жатталынып та қалды. Заманының жас ақындары оқ бойы озып шығып, жаңашыл, сыршыл өлеңдерін дүниеге әкеліп, поэзия қорына мол үлес қосты. Мұндай шығармашыл таланттылардың басын қосатын жинақтар шығып, елге кеңінен таралғаны ақиқат. Бұл жылдары поэзия әлемінің жүйрік құлагерлері жыр сүйер қауымның ыстық ықыласына бөленді. Олар осы жолдан табысты өтті.

60-жылдардағы реалистік лирика жарқырауымен бірге ақындар өз шығармашылығына жаңашылдық сипат дарытты. Мұндай жаңашылдықтарды өлең құрылысынан, көркем сөз кестесінен байқауға болады. Лирикалық поэзияда жарасымды өрнектердің шеберлік биігі жасалынды.

Сонау 60-жылдардағы қазақ поэзиясы туралы сөз қозғала қалса, адам болмысының қат-қабат сезім әлемін өрнектеуге бағыт алған сыршыл лирика ауызға алынатыны анық. Жүзден жүйрік шығып, дүбірлеткен тайбурыл ақындар Қадыр Мырзалиев, Мұқағали Мақатаев, Тұманбай Молдағалиев, Мұзафар Әлімбаев, Жұбан Молдағалиев, Жүмекен Нәжімеденов,

Төлеген Айбергенов сынды тұлғалар поэзиямыздың биік шоқтығы болды. Ілияс пен Қасымдағы асқақ рухты, Мағжаннан бастау алатын сыршыл өрнекті шебер үйлестіре білген Төлеген Айбергенов қазақ поэзиясына өзіндік ерекшелігімен келгені ақиқат.

Аса дарынды ақынымыз Төлеген Айбергенов 1937 жылы 8 наурызда Қарақалпақстанның Қоңырат ауданында Айберген шаңырағында дүниеге келген. Туған елінде орта мектепті тәмамдап, Ташкенттің Низами атындағы мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі және әдебиеті бөліміне оқуға түсіп, институтты бітірген соң, Қоңыраттағы орта мектептерде оқытушы болады.

Ақын 1962-1965 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы, Сарыағаш ауданында мектеп директоры қызметін атқарады. Ал 1965 жылдың қыркүйегінен бастап Алматы облысы, Қаскелең ауданына, кейін Аламытға келеді. Өмірінің соңында Қазақстан Жазушылар Одағындағы әдебиетті насихаттау бөліміне орналасады. Сол қызметімен Қарақалпақстанға барғанда, 1967 жылы 29 тамыз күні мезгілсіз дүниеден озады.

Ақынның өзге ақындар сияқты том-том шығармалары болмаса да, оның бір кітабының өзі-шалқып жатқан дария. Көзі тірісінде 1961 жылы «Жас дәурен» ұжымдық жинағында бір топ өлеңдері, «Арман сапары» (1963ж), «Өмірге саяхат» (1965 ж) жыр кітаптары жарық көреді. Өзі қайтыс болғаннан кейін «Құмдағы мұнаралар» (1968 ж), «Мен саған ғашық едім» (1970ж, 2005ж), «Аманат» (1975 ж), «Бір тойым бар» (1981 ж, 1989ж, 2003 ж), «Бақшаға саяхат» (1985 ж), т.б. кітаптары оқырманымен қауышты. Орыс тілінде «Мир созвездий» (1987ж), «Сад» (1990 ж), Қытай Халық Республикасында араб қарпімен ақын кітабы жарық көрді. Ақын өлеңдері украин, өзбек, қарақалпақ тілдеріне аударылды. Ақынға 1974 жылы «Құмдағы мұнаралар» жыр жинағы үшін Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты атағы берілді. Ақын өлеңдері мектептерде, жоғарғы оқу орындарындағы оқулықтарға еніп, бүгінге ұрпақпен бірге жасап келеді. Ақын мұраларын зерттеуші ізденуші Рахмет Аяпбергенұлының «Төлеген Айбергеновтың ақындық мұрасы» атты филология ғылымының кандидаты ғылыми атағын алу үшін қорғаған диссертациясы (1996 жылғы) сыршыл ақынның шығармашылығына деген көпшіліктің көңілін аударуға өз септігін тигізгені айқын. Зерттеуші Р.Аяпбергенұлы Т.Айбергенов лирикасына зерттеу барысында, мына мәселелер негізінде қарастырады: а) Т.Айбергеновтың лирикасы: ақынның лирикалық қаһарманы, идеялық-тақырыптық негізі, философиялық ой-түйіндері ә) Т.Айбергеновтың поэмасы: поэманың жазылу процестері, оның қазақ әдебиеті тарихынан алатын орны б) Т.Айбергенов поэзиясының көркемдік ерекшеліктері: ақын шығармаларының тілі, мәнері мен машығы және өлең өрнегіндегі дәстүр мен жаңашылдықтың көрінісі [3].

Т.Айбергенов шығармашылығын зерттеуге көптеген қазақ жазушылары мен ақындары, сыншылары әр кезде көңіл аударып келген. Қазақ әдебиетінде алпысыншы жылдары өзіндік тың серпінмен келген М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ж.Нәжімеденов сынды таланттылардың

әдебиетті дамытуға қосқан үлесін зерттеу қолға алынған болатын. Сол тәрізді шығармашылығы жан-жақты қарастырылған ақынның бірі – Т.Айбергенов. Сол тұста Ә.Тәжібаев, С.Ахметов, Қ.Сейданов, Д.Әбілев, М.Қаратаев, Е.Ысмайловтар Т.Айбергеновтың лирикасына талдау жасай отырып, әділ бағасын берді, нұсқа көрсетті. Әр тұста Т.Айбергеновтың поэзиясы туралы пікір айтқан белгілі ғалымдар мен сыншылар да болды. Олар: З.Ахметов, З.Қабдолов, Т.Әбдірахменова т.б.

Бұл ғылыми зерттеулер мен мақалаларда Т.Айбергеновтың шығармашылығы туралы ой-толғамдар, пікірлер бар. Сол айтылған пікірлерді келтірейік.

«Төлеген Айбергеновтың өзіне тән бояуы мен нақышы бар, жаңа өрнек, жаңа леп барлығы қуантты бізді», – деген С.Елубайдың пікірі ақынның сөз өрнегін өрнектеудегі өзіндік дара ерекшелігін дәлелдей түседі. Ақиық ақынның таланты жөнінде белгілі ғалым Е.Ысмайлов: «бізде өлең жазатын жастар аз емес. Ал, Төлеген Айбергенов оның ішінде алғашқы қадамын сәтті бастаумен көзге түскен талапкер. Оның жылы, тартымды лирикалары болашақ өрісін байқатқандай. Жастарға ортақ сезімді, өмірге құштарлықты жырлағыш қанатты поэзияның лебі еседі», – деп ақынның алғашқы қадамына баға береді.

Төлеген Айбергеновтың шығармашылығы жөнінде оның сырлас қаламгерлері өздерінің танымдық мәні бар ой-тұжырымдар айтқан. Қазақ поэзиясының рухын көтеруге атсалысқан ақынның қанаттас қаламгері М.Шаханов: «Төлеген поэзиясы өз бойына лаулаған жігер мен алғыр сезімді, сәулелі парасат пен зымыран ойларды қатар сіңірген толқынды поэзия. Сондықтан да оны таңдайына әсемдіктің тұзы тати білетін адамның тебіренбей, толқымай оқуы мүмкін емес», – деген ойдың түйінін білдірген. Бұл пікірлерден байқалатыны – Т.Айбергеновтың қазақ поэзиясын жандандырған ақын екендігін көрсетеді.

Т.Айбергенов поэзиясының көркемдік әлемін ғылыми тұрғыдан зерттеген – Рахмет Аяпбергеноұлы екендігін жоғарыда атап өттік. Ендеше ғалым зерттеуінегі тұжырымдар мен жаңалықтарға тоқталып өтсек.

Зерттеуші ақын ең алдымен Т.Айбергенов шығармашылығы жөнінде әр кезде айтылған пікірлер легін келтіріп, әрі қарай тілдегі лирикаға берілген анықтамаларға және лирикалық қаһарманның табиғатына үңіле отырып: «Төлеген Айбергеновтың – лирикалық қаһарманы туралы жинақтап айтар болсақ – ақынның лирикалық қаһарманы тек жанұясының, жеке басының емес, бүкіл адамзаттың қуанышына қуанып, қайғысына мұңданатын үлкен жүректі, адалдыққа үндейтін, сергектікке шақыратын ерекше бейне», деген ойды жинақтаған. Сонымен бірге ақынның лирикасын жүйелей отырып, мынандай түрлерге бөледі:

Азаматтық әуен. Бұл топқа кіретін лирикада ақын немесе ақынның лирикалық кейіпкерінің өмірге көзқарасы, арман-мұраты, адамдарға деген ыстық ықыласы, махаббаты танылады;

1. Туған жер, Отан тақырыбындағы өлеңдер легі;
2. Еңбек тақырыбына арналған өлеңдер;
3. Достық, туысқандық тақырыбы;
4. Адамгершілік тақырыбы;
5. Махаббат тақырыбы;
6. Арнау өлеңдер;
7. Ақынның философиялық ойларын көрсететін өмір, уақыт, табиғат тақырыптары;
8. Елеулі табысқа жетелеген АНА тақырыбы;

Ақын лирикасын жоғарыда аталған тақырыптарға бөліп, өлең үзінділерінен мысалдар келтіре талдау жасаған. Ақын поэтикасына талдау жасай отырып, «Космонавт момлогы» поэмасының пісіп жетілуін, оның тақырыбы мен көркемдігіне өзіндік салыстырмалы түрде сипаттама береді.

Зерттеуші Р.Аяпбергенов жұмыстың III тарауында Т.Айбергенов поэзиясының көркемдік ерекшеліктеріне жан-жақты анализ жасаған. Ақын шығармаларының тілі, мәнері мен машығы, өлең өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың көрінісін дәйекті түрде анықтаған. Ақындық болмысты киелі өнер деп баға береді. «Ақындық – дарынды жандарды ғана көктетеді, ол жанкешті ізденісті қажет етеді. Нағыз дарындар ғана оригинал

шығармалар тудыра алады... сондықтан кез келген ақын әдеби құбылыс боп таныла бермейді».

Т.Айбергенов поэзиясының ерекшелігі жөнінде: «Оның жырларында ежелгі шығыс жырының мұңлы да сазды сарынының, әуенінің жатуы, қазақтың екпіні тау суындай өр тынысының шиыршық атқан дауылының есіп тұруы, аз сөзге өте терең мағына сыйдыру арқылы өлеңнің философиялық мәнін күшейтуге тырысатын қазақ жырының соңғы жетістіктерінен үйренгендігінің көрініп тұруы – мұның бәрі Төлегеннің сан қырлы ізденісінен, соның бәрін жоғары дәрежеде меңгергенінен дерек береді», – деген пікірді қуаттай келе ақын лирикасындағы троптың түрлеріне әдеби-теориялық тұжырым жасаған. Лирикада ең алдымен қарастырылатын ерекшелік – интонация. Т.Айбергенов лирикасының ерекшелігі де осы дауыс ырғағымен байланысты. «Ақынның «Аруана – бауыр дүние», «Сағыныш», көп бунақты өлеңдерді дауыс ырғағын үзіп алмай, әр жолын бір деммен оқуды талап етсе, «Туған жер» атты өлеңі сегіз буынмен жазылса да желдіртіп оқуға көнбейді».

Төлеген Айбергенов шығармашылығының сыр-сипатына талдау жасаған ғалым үшінші тарауында өлеңдерінің көрдемдік өрнегін, ұйқастарының ерекшелігін А.Науаи, А.Құнанбаев, Қ.Аманжолов, І.Жансүгіров өлеңдерімен астастыра қарастырған. Оны зерттеушінің мына пікірі дәлелдей түспек: «...Өйткені табиғатында Төлеген із қуалаушы емес, көрген-білгендерін саралап, қорытып алушы ақын. Оның шығармашылығына тән жыраулық өр екпін, қазақ жазба әдебиетіндегі Абайдың терең ойлылығы, Ілиястың тау суындай мөлдір де қуаттылығы, Қасымның найзағайдай өткірлігі бәрі-бәрі синтезделіп келіп, жаңа бір әдеби әлемді – Төлеген Айбергеновтің ақындық әлемін ашады».

Төлеген Айбергенов лирикасында синониммен қатар, жиі қолданылып, қоғамда болып жатқан түрлі құбылыстарды, адамның сан алуан қасиеттерін қарама-қарсы ұғымда бейнелейтін әрі поэтикалық қызмет атқара алатын құралдардың бірі – мағыналары қарама-қарсы сөздер болып табылады. Антоним сөздер өлеңнің бір шумағында, кейде екі шумағында, енді бір өлеңдерінде тұтас мәтінде толық келтіріліп, ақынның айтпақ поэтикасына түр береді. Ғалым К.Аханов «Антонимдердің стилистикалық қызметі өте күшті. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен ұатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мәнерлі болып келеді», - деген. К.Ахановтан басқа тіл білімінде ғалымдарымыз Ә.Болғанбаев, Ғ.Мұсабаев, Ж.Мусин, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, еңбектері әр түрлі зерттеу саласында көрінісі тапқан. Антонимдердің прозалық шығармаларға қарағанда, поэзияда қолданылу аясы кеңірек. Ақын лирикасында адам психологиясын танытуда, табиғаттың сан алуан құбылыстарын суреттеуде зат есім, сын есім антонимдерді жиі ұшыратамыз. Мәселен: *күн мен түн, жер мен көк, қуаныш пен қайғы, кәрі мен жас т.б.*

Ақын өлеңдеріндегі антонимдер әсерлілігімен, мағыналылығымен, күштілігімен, ұйқас пен ырғаққа қатысымен оқырманын ойлануға жетелейді. Соған біраз мысал келтірейік:

*Өмірді үлкен домбыра деп білем мен,
Егіз туған екі шектен тұратын.
Бірі – қайғы қабағында түнерген,
Бірі – шаттық әлдилеген мұратын [6].*

Қайғы – шаттық дерексіз ұғымындағы зат есім антонимдер адамның басындағы көңілсіз сәттерді береді. Қайғы адам өміріндегі болып жатқан ауыр кезеңді, көңілсіздікті, жабығуды, мұңды суреттесе, шаттық ерекше бір көңіл-күйді, бақытты сәтті анықтауда жұмсалған.

*Алыссың сен – таулардың ар жағысың,
Жылытасың мұз басын, қар жамылсын.
Жақынсың сен – төрінен жарқыраған,
Мына теңіз кеудемнің маржанысың*

Сонымен, Төлеген Айбергенов лирикасының зерттелу барысы жоғарыда атап өткеніміздей, тәуелсіздікке дейінгі уақыт аралығында тереңнен зерттелінген жоқ. Баспасөз беттерінде естеліктер мен мақалалар легі ғана жарияланған болатын. Тек тәуелсіздіктен кейін ғана зерттеуші Р.Аяпбергенов ғана жан-жан сипаттама жасап, жүйелі зерттеуді қолға алды. Бұл Т.Айбергенов шығармашылығы толығымен зерттелінді деген сөз емес. Әлі де зерттей түсуді қажет ететін тың тақырыптардың бірі десек қателеспейміз.

Әдебиеттер:

- 1.Мырзаұлы С. «Философия әлемі» Алматы, 2006 Жан еді өлең үшін дара туған. Төлеген Айбергенов туралы естеліктер. – Алматы, 2007 ж. – 411 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2006 ж. – 384 б.
- 3.Айбергенов Т . Бір тойым бар. –Алматы: Атамұра,- 2020 ж. 208 б.
- 4.Аяпбергенов Р. Төлеген Айбергеновтың ақындық мұрасы. – Алматы, 2019 ж.–139 б.

ӘОЖ: 94(574)

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАЙСАР ПЕРЗЕНТІ - Ж.А.ТАШЕНОВ

ПФ20- 1к тобының студенті **Өмірбек Т.**
Ж.А. Ташенов атындағы университет
Садуақас А.

КММ О.Жолдасбеков атындағы №9 ІТ лицейі
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**

Жұмабек Ахметұлы Ташенов 1915жылы 20 наурыз Ақмола облысы Аршалы ауданы Бабатай қыстауында туған. 1986 жылы Шымкент қаласында дүниеден озады. Мемлекет және қоғам қайраткері, экономика ғылымының кандидаты. Ақмола құрылыс техникумын, КОКП ОК жанындағы жоғары партия мектебін бітірген соң қызметтік жолын аудандық атқару комитетінің хатшылығынан бастайды. Облыстың жер бөлімі орынбасарлығынан, облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, қазақ ССР ның министрлігінің төрағалығына дейін үлкен лауазымды қызмет атқарады. Ташенов осындай жауапкершілігі жоғары қызметке отырып, артына аңыз болып қаларлықтай, қазаққа ізгі жақсылықтар жасап кетеді.

50 жылдардың аяғында Кеңес Одағының басшылығына Никита Сергеевич Хрущев келген кезде Қазақстанның территориясы оларға ауқымды көрініп оны шағымдау керек Қазақстанның Солтүстігіндегі 5 облысты қазақ жерінен бөліп алып, Ресей федерациясы құрамына қосу керек. Батыстағы Маңғыстау облысын тұтасымен Түркіменстанға беру жөнінде, Оңтүстіктегі мақта егетін аумақтарын Өзбекстанға беру жөнінде үлкен жоспар жасалған. Сонда Ташенов “Бұл аумақтарды қосу бөлу жөніндегі мәселелердің барлығын жергілікті билікпен, жергілікті үкімет орындарымен санаспай тікелей Мәскеуден Орталық комитеттен шеше беретін болса, онда Совет үкіметі конституциясын Қазақстан үкіметі конституциясын жою керек. Тайға таңба басқандай жазылған мына аумақтың барлығы Қазақстанның меншігі! Оның құқығыныңаясында деп жазылған” деп Хрущевтың бетін қайтарған. Сол тұста Кеңес үкіметінің тізгінін ұстаған Хрущев сталиндік саясатты сынға алып, өзінің ұстанымын нығайтуды көздегені анық. Хрущев Ташеновтың батыл қарсы шыққан сөзіне қызуғандылықпен шешім шығарып оны бірден қудалауға амалы да жоқ еді. Тарих қашан да өз жұмбағын жасырып қалады емес пе? Бәлкім сол уақытта Ташенов басын бәйгеге тігіп жердің тұтастығын, елдің бірлігін сақтап қалуға ашық түрде қарсы шықпаса, тарихтың дөңгелегі басқа арнаға бұрып кетер ме еді?!

“Маған керегі лауазым емес Қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы! Ол арманым жеттім! Елім жерім орнында!”Бұл ұлт үшін отқа түссе күймейтін, суға салса

батпайтын, рухы мығым тау тұлға Жұмабек Ахметұлы Ташеновтың сөзі! Рас ол өзі ойлаған ұлы арманына жетті! Өзі аңсап өткен елдің тұтастығы мен ұлттың бірлігіне кейінгі буын ұрпағы жетті! Баяғыда шетте ауып жүрген қазақтың қаз тұлғасы Оспан батыр “Қазақ үшін шайтанмен де тілтабысуға бармын” деген екен. Осындай өр рух иелері аз болмаған. Кешегі тұтас ұлтты уысында ұстамақ болған Кеңес империясы басшысына батыл қарсы тұрып, дәлелді уәжімен тойтарыс бере білген Жұмабек Ташеновтың талай ерлігі бүгінгі ұрпақтың санасына рухани азық болары сөзсіз

1960 жылы 26 қаңтарда Ташенов үкімет басшылығына келе салып, 1 аптаның ішінде 12 қазақ жігітін үкіметтің жоғары лауазым қызметінетағайындады. Бұл әрине кеңес басшылығына ұнамаған әрекет еді. Осы үшін де қатты назарға ілігеді. Талай тартыста өз ұстанамынан таймаған даңқты перзент еш тайсалмастан бірінші екінші хатшылыққа қазақтарды жолатпау заңдылыққа айналды

“Қазақ әдебиеті» газетін жабудан, “Социалистік Қазақстан” газетін “Казправданың” аудармасы етіп шығарылу қаупінен қорғап қалды. “Ұлтшыл” деп айыпталып, Н.Хрущевтің нұсқауымен қызметінен босатылды. 1961 – 1975 жылдары Шымкент (қазіргі Оңтүстік Қазақстан) облысы атқару комитеті төрағасының орынбасары болды. 1975 жылы одақтық дәрежедегі дербес зейнеткерлікке шықты. Өмірінің соңғы кезеңінде “Қаракөл” ғылыми-зертханалық институтында, Түркістан облысы талдау-есептеу орталығында қызмет атқарды. Ленин, ЕңбекҚызыл Ту, “Құрметбелгісі” ордендерімен марапатталған.

Қорыта келгенде, халықтың қайсар перзенті Ж.А.Ташенов атында Шымкент қаласында университет бар. Біз - сол университеттің білім алушыларымыз. Халықтың ұлы перзенті Ж.А.Ташеновтің ізін жалғап, Қазақстанға адал қызмет еткіміз келеді.

Әдебиеттер

1. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Ташенов туралы естеліктер. Алматы, «Жазушы», 2005.-296 бет.
2. Жұмабек Ташенов туралы естеліктер. - Алматы, «Білім» баспасы, 2005. – 200 бет.
3. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/ Бас редактор Ә. Нысанбаев - Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998
4. Абеннова Л.У. Өшпейді оза шапқан тұлпар ізі. Шымкент келбеті 2023 жыл 8 ақпан №1 (2059) 5-бет
5. Сүлейменұлы Ғ. Тау тұлғалы Ташенов. Оңтүстік Қазақстан газеті. 2023 жыл 16 наурыз №30 (2012400) 7-бет

УДК 82.09

«ОТРАЖЕНИЕ ОБЪЕКТИВНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В «ЗАПИСНЫХ КНИЖКАХ» А.П. ЧЕХОВА»

Хаппар Р., Сеилбек Ж.

Tashenev University, г. Шымкент.

Научный руководитель - к.ф.н. Ботабаева Ж.Н.

В творчестве А.П. Чехова жанр короткого рассказа занимает особое место. Для того чтобы лучше понять творчество и замысел писателя нужно заглянуть в его священное место, в его творческую лабораторию т.е. обратиться к «Записным книжкам». Записные книжки дают нам более широкий обзор и понимание того, как писатель относится к жизни, они представляют собой книгу о книжках, которая наполняется самым сокровенным, личным. Это заметки для того, чтобы не забывать.

Как самостоятельный жанр записные книжки наукой не принимаются. Скорее всего это происходит из-за того, что записные книжки основаны на впечатлениях писателей и напоминают во многих случаях дневник, который ведется без каких-либо определенных

предпосылок. «В существующей научной литературе записные книжки относят к автобиографическому письму, чистым документальным жанрам, эго-тексту или даже малой прозе писателей» [1, 45]. По мнению Анны Зализняк, все, что так или иначе пишет писатель является частью его профессиональной деятельности и таким образом записная книжка становится «предтекстом», материалом, из которого потом делается «текст» [2, 28].

В записных книжках рассказчик становится летописцем, тем, кто рассказывает. Это как мастерская художника, куда могут заходить посетители, это своеобразная творческая лаборатория, мастерская - образное мышление в действии. Читая записные книжки, мы можем восстановить мысль автора, можем увидеть, как она менялась, как перебирались различные варианты, эпитеты, остроты, как одна фраза или слово превращались в целый сюжет.

Записные книжки Чехова охватывают последние 14 лет его жизни. Академическое собрание сочинений Чехова размещено в тридцати томах, но только один 17-й том посвящен творческой мастерской писателя. В этот том вошли записные книжки, письма, дневниковые записи, записи на оборотах рукописей и записи на отдельных листах.

Сохранившиеся записные книжки ведутся с 1891 по 1904 г. А. Б. Дерман, считает, что «вероятнее, - что записными книжками Чехов начал пользоваться с 1891 г., со времени первой поездки в Западную Европу, до того же полагался на память». Точно нельзя подтвердить ввел ли записи Чехов раньше. Одни исследователи утверждают, что вести записные книжки Чехов стал только с 1891 года, другие же настаивают на том, что к записным книжкам Чехов обращался и ранее. Здесь можно обратиться к воспоминаниям художника К.А. Коровина, который упоминал, что писатель пользовался маленькой книжечкой во время их поездки в Сокольники весной 1883г. и к воспоминаниям Гиляровского, который рассказывал о том, что часто видел Антона Павловича что-то записывающим и что писатель всем советовал так поступать. Помня особую любовь Чехова к уничтожению неоконченной работы, записные книжки остаются единственным наблюдением, которое позволяет понять ход мысли писателя.

В свою первую книжку, исследователи называют ее «творческой», писатель заносил шутки, остроты, афоризмы, наблюдения - все, что могло бы пригодиться для будущих произведений. Эта книга охватывает все последние 14 лет жизни писателя. Антон Павлович начал писать эту книжку в марте 1891 года перед отъездом в Италию. Мережковский рассказывает: «Во время путешествия по Италии спутники Чехова восторженно любовались старыми строениями, пропадали в музеях, а Чехов занимался мелочами, как казалось его спутникам, совершенно нелюбопытными. Его внимание привлекал гид с особой лысиной, голос продавщицы фиалок на площади св. Марка, господин, который подстригал в парикмахерской целый час бороду, непрерывные звонки на итальянских станциях». Однако, писатель не относился к своей записной книжке, как к святилищу - почти с первых страниц в книге появляются деловые записи и денежные расчеты.

Вторая записная книжка охватывает промежуток времени с 1892 по 1897 г. создавалась, как и третья книжка (1897-1904), больше для деловых записей, однако и здесь бытовые записи соседствуют с творческими пометами. Четвертая книжка появилась самой последней, в нее писатель отобрал весь материал, который остался нереализованным. Она является чем-то вроде списком будущих произведений.

Также у Чехова есть адресная книжка, книжка с записями рецептов для больных; книжка, озаглавленная как «Сад», куда записывались названия растений для Ялтинского сада; деловая книжка, книжка под названием «Попечительская» с заметками денежных расчетов. Составлял также и библиографические списки - для посылки книг в городскую библиотеку Таганрога; есть и дневниковые записи.

В связи с таким обилием записных книжек, может возникнуть резонный вопрос - почему в книжках мешались творческие записи с деловыми? Предполагается, что книжки 1,2 и 3 Чехов в разное время постоянно носил с собой, а все остальные книжки (садовые, медицинские) он держал дома и придя домой тщательно и ровным почерком переносил не

творческие записи из книжек по местам. Также происходит и с творческими записями во 2 и 3 книжках. Например, в мае 1901 года Чехов записал в третьей книжке:

«Господин владеет виллой близ Ментоны, которую он купил на деньги, вырученные от продажи имения в Тульской губ. Я видел, как он в Харькове, куда он приехал по делу, проиграл в карты эту виллу, потом служил на железной дороге, потом умер» [3, 55]. Из третьей книжки Чехов перенес заметку в первую, но так как эта запись не реализовалась в его творчестве, то Чехов переписал ее в 4-ю книжку.

Чехов смотрит на жизнь как художник - изучает и соотносит. Восприятие событий характеризуется особенностями мировоззрения и психики - записи дают возможность увидеть человека или происшествие такими, какими писатель их видел. Изучение жизненного материала начинается с индивидуального - со случайной реплики, с характеристики речи или поведения. Центром являются реалии мира, любой частный случай, любая замеченная мелочь. Основным его требованием было требование простоты, чтобы случай был естественным, а не выдуманным, чтобы то, что написано могло на самом деле случиться. В своих записях писатель говорит о современной жизни, которая, зашла в тупик и потеряла свой истинный смысл, но несмотря на это также говорит и о ценности жизни, о ее возможностях:

« - Человеку нужно только 3 арш. земли.

Не человеку, а трупу. Человеку нужен весь земной шар». Пишет о необходимости для человека быть просто человеком: «Надо быть ясным умственно, чистым нравственно и опрятным физически»; «Если хочешь стать оптимистом и понять жизнь, то перестань верить тому, что говорят и пишут, а наблюдай сам и вникай» [4, 82].

Записные книжки хранят множество потенциальных сюжетов из различных областей жизни: в них вносились заметки и о жизни на Сахалине и в центре России, об общественной жизни и личной, жизни интеллигенции и жизни крестьян, рабочих. «Писатель брал эти записи, созданные глазом, ухом и мозгом, и разворачивал их до пределов маленького рассказа, в котором, однако, ясно обозначены экспозиция, установка темы, ее разработка и каденция», - отмечает Кржижановский, относя записные книжки к архетипу юморесок, выводит парадигму чеховских жанров: записные книжки - юморески - рассказы - повести. Вместе с жанром растет и герой, а смех, превращается в улыбку.

Паперный З.С. писал, что записные книжки Чехова не застывшие, а живые т.к. находятся постоянно в движении [6, 37]. И это действительно так, записные книжки являются лабораторией творчества писателя - записи постоянно просматриваются, исправляются, корректируются и переписываются. Чехов вносил в книжки свои наблюдения и размышления над жизнью, любой частный случай. С их помощью можно посмотреть, как изменялась мысль автора.

Список использованной литературы.

1. Крамов И. В зеркале рассказа. - М., 2019, - С. 5-9.
2. Левина И. Э. О Записных книжках А. П. Чехова. - Труды Одесского государственного университета, т. 152. Серия филол. наук, вып. 12. А. П. Чехов. Одесса, 2012. - С. 55-59.
3. Минералова И.Г. Художественный синтез в русской литературе XX века: Автореф. дисс. ... д-ра филолог. наук. - М., 2014. - С. 5-9.
4. Михайлов А. В. Новелла // Теория литературы. Т. III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении). - Москва: ИМЛИ РАН, 2003. - С. 248 - 278.
5. Михайловский Н.К. Кое-что о г. Чехове // Русское богатство. - 2010. - № 4. - С. 119-140.
6. Паперный З.С. Записные книжки Чехова. - М., 2016. - С. 15-19

АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІ

Рахимжан Қ., Абдиакимова А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі-ғ.м., аға оқытушы **Мұса Н.Б.**

Аса көрнекті ақын-жазушылар шығармаларының тілі екі тұрғыдан зерттеледі. Бірі – қаламгердің қолданған тілінің даму барысында оның алған орны мен сіңірген еңбегін анықтау, екіншісі – оның өз қаламына тән шеберлік тәсілдері мен өзге де тілдік ерекшеліктерін талдау. Абай тілін де осы екі тұрғыдан қарастыру керек, өйткені ол — әдеби тілде дайын тұрған қалып-нормаларды дұрыс, көркем пайдалана білген қатардағы қаламгер емес, сол тілдің даму тарихындағы жаңа кезеңді бастаушы, сапалық жаңа түрінің іргетасын қалаушы суреткер.

Қай тұрғыдан болса да Абай тілін өз алдына сөз ету оның туындыларын талдаумен қатар жүріп келді. Әрине, бір мезгілде, бірдей қарқында емес. Ең алдымен, ақын шығармашылығының идеясын, мазмұнын танып, білуге күш салынды, сол мазмұнның сыртқы көрінісі — тіліне үңілу содан кейін басталды. Абай шығармашылығы хақында алғашқы пікір айту — XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы жылдарында басталған болса, тілі жайында да алғаш рет сөз қозғау осы тұстарға саяды. Әрине, бұл әңгіме ұлы ақынның тілін нақты түрде талдау емес, жалпы тұжырым айту, қазақтың поэтика дүниесінің тіліне жаңа лептің келгенін атау түрінде болды.

1901 жылы қазақ даласынан жиналып, орыс географиялық қоғамына жіберілген өлең үлгілерінің ішінде Абайдың жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдері: "Қансонарда бүркітші шығады аңға", "Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы", "Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман", "Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат" деп басталатын туындылары болды. Осы материалдарды редакциялап, баспаға дайындауды қолға алған орыс түркологі П.М.Мелиоранский, авторы кім екенін білмесе де, бұл өлеңдердің өзге шығармалардан бөлек тұрғанын, олардың жазба әдебиет үлгілеріне жататынын айтты. Абай поэзиясы және оның тілі жөнінде қазақтардан тұңғыш рет арнайы пікір айтқан — Ә.Бөкейханов. А.Байтұрсынов "Қазақ" газетінің 1913 жылғы 39-41-сандарында "Қазақтың бас ақыны" деген көлемді мақала жариялап, ақынның өмірбаянынан қысқаша мәлімет бере келіп, оның поэтикасын сөз етті. Ал С.Торайғыров "Айқап" журналының 1913 жылғы 22-23-сандарында "Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан" деген мақаласында сол тұстағы қазақ поэзиясының мазмұн мәнімен қатар, тілін де азын-аулақ сөз етеді, тіл жағынан Абай өлеңдерін өте жоғары қояды.

Ақынның 1922-1923 жылдардағы шығармаларының тіліне қатысты аз-кем пікірлер мен кейбір араб, парсы, орыс сөздерінің түсініктемесін Абайдың 1922 жылғы Ташкентте шыққан өлеңдержинағына редакция атынан берілген ескерту сөзден және татар ғалымы А.Сағдидың ""Ақжол" газетінің 1923 жылғы бірнеше санында басылған мақаласынан табамыз.

Абайдың қазақ әдебиетінде алатын орны мен ұстаған бағыт-бағдары жайында 20-жылдардың ішінде, тіпті 30-жылдардың 2-жартысына дейін баспасөз бетінде болып келген пікірталастар кезінде ақынның тілі туралы да айтылып өтті. Бұлардың ішінде, әсіресе, Ы.Мұстанбаевтың батыл да ашық айтқан пікірлері Абай тілі жөніндегі қазіргі бағаларымызбен ұштасып жатыр. 1930 жылдардың орта шенінен бастап Абай шығармаларының тілі жөніндегі пікірлер көбірек және айқынырақ айтыла бастады. Әсіресе, бұған 1934 жылы Абайдың қайтыс болғанына 30 жыл толуын атап өту шаралары үлкен себепкер болды. М.Әуезов, Қ.Жұбанов, І.Жансүгіров, Е.Ысмайылов, З.Шашкин ұлы ақынның тілге деген көзқарасы мен еңбегін, сөз қолдану шеберлігі мен өлең құрылысын арнайы сөз етеді. Әуезов ақынның өмір кешкен ортасы мен қалдырған мұрасына үңілген еңбектерінде Абайдың тілі жөнінде де дұрыс әрі түбегейлі пікір айтып отырды. 1934 ж. "Абай ақындығының айналасы" деген мақаласындағы ойын 1951 жылы жазған "Абай

мұрасы жайында" деген еңбегінде де, содан кейінгі "Абай Құнанбаев" деген монографиясында да өрбітіп, анықтап айтады. Бұларда Әуезов Абайдың қазақ әдеби тілінің даму жолындағы орнын көрсете келіп, екі ерекшелігін атайды[1]:

1) Қазақтың халықтық, салттық және өзінен бұрынғы ауыз әдебиетіне көрік берген мол, шебер сөздік қорынан пайдаланып, халықтың әдебиеттік тілін қалай жасаудың жолын көрсетуі;

2) "Қазақ қоғамы ортасында Абай заманында кіре бастаған жаргондық сипаттағы кітаби шұбар тілден іргесін ашып алуы, одан бас тартуы".

Абай шығармаларының тілі жайында арнайы пікір айтқан ғалым — Қ.Жұмалиев. Өзінің мектеп оқушыларына арналған оқулықтарынан бастап, XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихы туралы жазған ғылыми зерттеулерінде, әдебиет теориясына арналған еңбектерінде Қ. Жұмалиев Абайдың шығармашылығымен қатар, оның тілін талдап: 1) Абайға дейін де қазақтың поэтикалық тілі дамып келді... оның өзінше даралық байырғылық сипаты болды. Абай осындай әдебиеттің о заманнан қалыптасып қалған поэтикалық тілін жоғары мәдениеттілік сатыға көтерді: 2) Абай заманында едәуір етек жайған тілдегі шағатайшылау, татаршылауға қарсы күрес ашты, қазақ тілін аса қадірлеп, таза сақтауға күш салды, оның сөздік қорының бір бұтағы орыс тілі болды; 3) Абай қазақтың мол сөз байлығын қолданумен қатар, өзі де жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыстарын енгізді; 4) Өлең құрылысына қыруар жаңалықтар қосып, көркемдеудің жаңа тәсілдерін ұсынған деген тұжырым жасады [2].

Ақын шығармаларының тілі жайында жеке монография жазбаса да, ол жөнінде белгілі жазушылар мен ғалымдар Ғ.Мүсірепов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Т.Нұртазин, Т.Әлімқұлов, Х.Сүйіншіәлиев пікір айтты. Қазақ тіл мамандарының ішінде Абай тілі жайында алғаш терең, әрі дәлелді пікір айтып, талдау жасаған Құдайберген Жұбанов болды. 1934 жылы жазған "Абай - қазақ әдебиетінің классигі" деген еңбегінде екі үлкен принципті пікір білдіреді: "Бірі — бүтін Орта Азия ескі күншығыс ислам мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып жатқан кезде", түркі тілдес көрші халықтардың ең ірі қалам қайраткерлері... шағатай тілінің шырмауынан шыға алмай, шығармашылығына өз ана тілдерін қару ете алмай отырған кезде, Абайдың жеке-дара үздік шығып, таза қазақ тілінде жоғары поэзия тудыруы. Екіншісі – ғасырлар бойы келе жатқан туған тілінің ең бір нәрлісін кәдеге жарата біліп, әлсізінен безуі".

Абай тілін танып-білу шын мәнінде 30-жылдардың ортасынан басталды да, 50-60-жылдар ішінде мәселеге С.Аманжолов, Н. Сауранбаев, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов тәрізді тіл мамандарының қатысуына байланысты едәуір жандана түсті. 60-шы жылдардан бастап өзге тіл мамандары да: Ш.Сарыбаев, Е.Жанпейісов, Р.Сыздықова, Т.Қордабаев, Қ.Өмірәлиев Абай тілінің нақты фактілерін: сөз қолданысын, сөздік қазынасын, грамматикалық тұлға тәсілдерін талдады, Р.Сыздықованың "Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы" (1971) атты монографиялары жарық көрді. Аталған монографиялардың алғашқысында Абайдың әдеби мұрасы қазақ тілі тарихының материалы ретінде зерттелді. Мұнда ұлттық жазба әдеби тіліміздің іргетасын қалап, әрі қарайғы даму бағыттары мен принциптерін белгілеудегі Абайдың ерекше рөлі мен теңдесі жоқ қызметі көрсетілді. Ақын өлеңдерінің синтаксистік құрылысына арналған екінші монографияда қазақ өлеңдерінің, оның ішінде Абай туындыларының синтаксистік амал-тәсілдері, ұйқасы, өлшемі, композициясы және олардың синтаксистік құрылымының өзара байланысы нақты талданды. Күрделілігі, сыйымдылығы, көркемдік әсері жағынан Абай өлеңдерінің синтаксисі жазба поэзия талаптарына сай түсетін, өзіне дейінгі қазақ поэтикасы дәстүрінен жоғары көтерілген, кейінгі қазақ поэзия тіліне бағыт-үлгі болатын сипатта екендігі дәлелденді. Бұл 2 еңбекте негізінен Абай шығармалары тілінің лексикасы мен грамматикасы жүйелі түрде зерттелді, дегенмен, Абайдың шеберлік тәсілдері, даралық ерекшеліктері, қысқасы, көркемдік дүниесі арнайы талдау дәрежесіне көтеріле алмаса да мұнда ұлы ақын поэтикасына қатысты мәселелер кеңінен қозғалды.

"Ғылым" баспасынан 1968 ж. "Абай тілі сөздігі" жарық көрді. Бұл – ұлы ақын шығармаларының тілін танып-білу саласындағыса қажетті, қомақты жұмыстардың бірі. Ол Абайдың тілін, әсіресе, лексикасын зерттеймін немесе білемін деушілерге өте қолайлы, реттелген материал, белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің қай мағынада қанша рет қолданылғанын, бір мағынадағы кейбір сөздерді Абай қалайша қатар жұмсағанын, оның ішінде қайсысын жиі, қайсысы сирек қолданғанын көре алады. Мысалы, Абайда тіршілік, тірлік, өмір, мағишат деген төрт сөз бір ұғымды білдіреді, бірақ бұлардың қолданылу жиілігі, поэтикалық жүгі бірдей емес: тіршілік - 6 рет, тірлік – 11, өмір -113, мағишат - 1 рет қолданылған [3].

Абай тілін танып-зерттеуге тікелей қатысты харекеттің бірі — текстологиялық ізденістер мен түзетулер. Ақын мұрасының текстологиясына үңілу кейінірек басталды. Ақын мұрасының әр кездердегі басылымдарында кеткен текстологиялық ағаттықтар мерзімді баспасөз беттерінде де, жеке жинақтар мен кітаптарда да көрсетілген, оларды арнайы зерттеуге назар аударылып отыр[4]. Газет беттерінде жарияланған қыруар құнды мақалаларды былай қойғанда, журнал беттерінде жарық көрген З.Ахметов пен Ы.Дүйсембаевтың, Б.Жақыпбаевтың, М.Сәрсекеевтің, Қ. Өмірәлиевтің, М.Бөжеевтің мақалалары мен Қ.Мұқаметхановтың арнайы жазылған "Абай шығармаларының текстологиясы жайында" (1959) атты кітабы Абай шығармаларының тілін танып-білуге үлкен септігін тигізген еңбектер. Абайтану саласының бір тармағы ретіндегі Абай тілін зерттеудің 70—80 жаңалық тарихы бар.

Абай қайтыс болғаннан кейін оның әдеби мұрасын халықтық мұрасын халықтық тұрғыдан бағалап, қолдан келгенше аянбай әрекет еткен қалам қайраткерлері де болған. Бірақ бұлар ақын мұрасын әр түрлі дәрежеде таныса да, ол дәуірдегі әдеби сынның толыспаған жағдайына байланыста үлкен талап қоярлық дәрежеге көтеріле алмады. Олар ақын мұрасын қазақ тілінде шығатын баспасөз арқылы насихаттауды Абай қайтыс болғаннан кейін-ақ көп ұзамай қолға алды. Бұл жолда азды-көпті еңбек етіп, Абай мұрасын танытуда, бағалауда өзіне тән үлес қосқан: Әлихан Бөкейханов, Зейнеддин ибн Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи, Кәкітай Ысқақов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы сияқты революцияға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық ой-санасына әсер еткен зиялылар тобы еді.

Революцияға дейінгі дәуірде Абайдың өмірі мен әдеби мұрасын танытуда елеулі еңбек еткендердің ішінде Кәкітай Ысқақұлының орны бөлекше. Кәкітай мен Тұрағұлдың Абай мұрасын танытудағы басты еңбегі де Абай шығармаларының тұңғыш өлеңдер жинағын Абайдың баласы Тұрағұлмен бірге құрастырып жариялауы мен ақын өмірі туралы алғаш рет мәлімет беруінде жатыр. Кәкітай мен Тұрағұл Абай мұрасын жинастырып, бастырудағы тарихи еңбегі жайлы Абай мұрасын зерттеушілер еңбегінде молынан айтылды. Бірақ М.Әуезовтің монографиялық еңбегінде болмаса, басқа зерттеулерде Кәкітай еңбегі сын көзімен қаралмаған. Сондықтан да Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына Е.П.Михаэлистің әсері басым болды деген Кәкітай пікірі абайтану саласында көпке дейін орын алып келді.

Кәкітай бастырған 1909 жылғы жинаққа дейін баспасөзде жарияланған бірлі-жарымды Абай өлеңдерінің барлығы асыл түпнұсқа қалпында сақталмады. Тіпті, В.А.Кудашев жазып алған қолжазбаның өзінде де Абай шығармалары текстологиялық өзгерістерге ұшырағаны мәлім. Кәкітай құрастырған Абай өлеңдері (56 ғана) революцияға дейінгі дәуірде түпнұсқаның табиғи қалпын сақтап қалды, түрлі текстологиялық бұрмалаушылықтар болған жоқ. Сөйтіп бүкіл қазақ елін тұңғыш рет Абай шығармасының асыл түпнұсқа қалпымен таныстырады.

Кәкітай олықлығы – Абай шығармаларын түгел қамти алмауы демесек, Абай өлеңдерін түрлі тақырыптарға бөліп, жіктеуі сол дәуір жағдайына байланысты қарағанда орынды да. Кәкітай мәдениет пен білімнен кенже қалған қазақ қауымының ой-өрісін еске алып, тақырыптық принципке сүйенуді жөн көрген. Бүкіл қазақ ақындары Абай шығармалары мен өмібаяны жайлы дерекпен тұңғыш рет Кәкітай арқылы танысты. Кәкітай Абай өмірі мен шығармаларына жалпы тоқталғанмен, сол дәуірдің өзінде-ақ Абай жөнінде ойлы пікірлер

айта білді. Кәкітай Абайдың шын мәніндегі ақындық өнерге сексенінші жылдары батыл бет бұруының себебі оның орыс халқының озық ойлы әдебиетімен танысуында жатыр деп көрсетуі, Абай шығармасы мен өміріндегі елеулі құбылыстардың төркінін сермеуі, Кәкітай пікірінше, өскен ортасына тікелей байланысты қаралады. Аталы ортаның ақындық өнерді кемсіте қарауы Абайға белгілі дәрежеде әсер еткен. Бірақ ел ісіне ерте араласып, халықпен тығыз байланыста болуы арқылы ғасырлар бойы сұрыпталған тіл өнерін терең меңгеруі – Абай ақындығының тербеліп өскен алтын бесігі деді.

Кәкітай мақаласы революцияға дейінгі дәуірде ойшыл ақын туындыларының рухани нәр алған арналарына байланысты Абайдың ақындық кітапханасының көлемі жайлы мәселеге біршама бағдар айтуымен де ерекшеленеді[5].

Қазақ әдебиетінің ұлы классигі Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай «Айқап», «Қазақ» баспасөз беттерінде қазақ әдеби сынының нышаны белгі бере бастады. Жанадан тәй-тәйлеп қадам басқан әдеби сын түрлерінің әдеби ғылыми деңгейі балаң болуы себепті де Белослюдов «Қазақ әдебиеті ғылыми еңбекке өте кедей», - деп жазғаны шындықтан шығындап кетпейтін. Дегенмен де әдеби сын түрлері белгілі дәрежеде сол кезеңнің әдебиет әлемінде орын алған рухани құбылыстарына аз болса да өз мүмкіндіктеріне орай араласып отырды.

Жандана бастаған әдеби сын, әсіресе, Абайдың әдеби мұрасының асыл мұраттарын, ақындық өнер жолын танып бағалау, таныту, насихаттау жолындағы әрекет қанат жая бастады. Осы мәселені қолға алып сөз етуде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов, Нәзір Төреқұлов т.б. Абай шығармаларының әлеуметтік, халықтық бетін негізгі идеялық бағдарын жұртшылыққа өздері ұстанған ұлттық ояну сарыны тұрғысынан танып, бағалауға жол алды. Өйткені қазақ халқының ұлы ақынға деген шексіз махаббатын олар кімнен болса да ерте сезініп әрекет еткені – талассыз шындық.

Әдебиеттер:

1. Мырзахмет М. Абайтану тарихы. – Алматы, 1994.
2. Салғараұлы Қ. Таным баспалдақтары. – Алматы, 1993.
3. Бейсенбаев М. Абай және оның заманы. – Алматы, 1988.
4. Жұртбай Т. Бесігінді аяла. – Астана, 2002.
5. Ахметов З. Абайтану және ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдері. / Кітапта: Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002.

ӘОЖ:372.851

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

магистрант Сағилаш Т.Ғ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы Тамабай Ә.М.

Қоғам өміріндегі қазіргі өзгерістер, жаңа стратегиялық бағыт-бағдарлар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы – осының бәрі білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертіп, білімнің қоғамды қайта жаңғыртуға қосар үлесін арттыруда.

Білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез-келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру – жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

Қазіргі тез өзгермелі әлемде функционалды сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ «өмір бойы білім алуына» ықпал ететін базалық факторлардың біріне айналуға.

Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамытудың жалпы бағдары Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында да анық көрсетілген.

Функционалды сауаттылық оқушылардың сыртқы ортамен қарым-қатынас жасау қабілеті, оқушылардың өзгермелі өмірге бейімделуінің шарты, оқушылардың жеке бас қабілеттерін дамытудың тетігі, оқушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытудың негізі, әлеуметтік-мәдени дамуының өлшемі, білім, білік, дағдыларының құзыреттілікке ұласу жолы. Ол оқушылардың қатысымдық, ақпараттық, проблемалардың шешімін табу құзыреттіліктерінің бірлігінен құралады. Функционалды сауаттылықты дамыту білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және жинақтау сияқты критерийлер бойынша оқу жетістіктерін бағалаудың жаңа тәсілдерін талап етеді. Мұндай жүйе әлемдік тәжірибені жан-жақты зерттеу арқылы енгізіледі. Олар ұлттық және халықаралық бағалау жүйелері арқылы жүргізіледі. Ұлттық жүйе арқылы бағалау – жыл сайын өтетін оқу жетістіктерін ішкі бағалау мен Ұлттық бірыңғай тестілеу. Халықаралық бағалау жүйелері – PISA (Programme for International Student Assessment), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) және PIRLS сияқты халықаралық зерттеулер.

Қазақстан үшін PISA, TIMSS сияқты халықаралық зерттеулерге қатысудың маңызы зор. Мұндай зерттеулер нақты ақпарат беріп қана қоймай, жалпы орта білім беру жүйесіндегі проблемалар мен жетістіктердің шынайы деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Халықаралық зерттеулердің нәтижелеріне қарағанда, қазақстандық білім беру жүйесі оқушыларды пәндік білімдермен жақсы қамтамасыз ететінін дәлелдеді. Алайда, өкініштісі, олардың пәндерден алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда қолдана алмайтыны белгілі болды. Осыған орай мектептегі берілетін білімді шынайы өмірмен ұштастырып, бастауыш мектеп бітіруші түлектерді үлкен өмірге дайындау қажеттігі туындайды.

Бүгінгі күн талабына сай жан-жақты дамыған, белсенді, өмірге талпынысы, қызығушылығы бар адамды мектеп табалдырығынан дайындап шығарудың ең бір тиімді тәсілі ол – оқытудағы математикалық сауаттылық.

Математикалық сауаттылық – күнделікті өмірдегі математиканың ролін анықтау және түсіну; сандық ақпараттарды оқу, түсіндіріп беру және талдай білу, негізделген математикалық пайымдаулар айту және математиканы практикалық және танымдық проблемаларды шешуде пайдалану қабілеті.

Бастауыш мектептегі «Математика» пәні бағдарламасының мазмұны оқушының математикалық сауаттылығын қалыптастыруға, білімдерін практикалық жағдаяттар мен әлеуметтік бейімделу барысында тиімді қолдануға бағытталған.

Қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептегі міндеттер жүйесі оқу пәні мазмұнының белгілі бір үзіндісінің репродукциясымен шектеліп қалуда. Сонымен қатар, қазіргі болмыс өскелең ұрпақ алдына жаңа міндеттер қойып отырса, мектепте алатын білімінің жартысы қолданусыз қалып қойып отыр. Мектепте оқыту барысында жүзеге асырылатын математикалық сауаттылықты қалыптастыру жастардың күнделікті өмірден алатын икемділіктерді меңгеруінен артта қалып отыр.

Математикалық сауаттылықтың мақсаты бүгінгі күн талабына сай, жан-жақты дамыған, белсенді, өмірге талпынысы, тұрақты қызығушылығы бар, алған білімді іс-әрекетте еркін қолдану дағдысы қалыптасқан тұлға қалыптастыру.

Математика білім мазмұнының ең алғашқы бастамасы бастауыш буында жүзеге асатыны белгілі. Себебі, бастауыш буында жоғары сыныптарда оқылатын бүкіл пәннің іргетасы қаланып қана қоймайды, сонымен қатар білім алуға талпынушылық, яғни балалардың оқу әрекеті, танымдық белсенділік, жеке бастың адами қасиеттерінің негізі осы кезеңде қаланады. Сонымен қатар, осы кезеңде баланың белсенділігі, оның рухани және дене күші де дами бастайды. Осы жасқа лайықты мазмұн мен оны оқытудың әдісін саралау, бала жанына жақынқарым-қатынас арқылы оларды дамыту мәселесін ғылыми жолға қою оңай мәселе емес.

Бастауыш баласы үшін жаңа рөл - оқушы, жаңа әрекет - оқу болса, осы мәселелерге олардың шаршамай, жалықпай, қызығушылықпен араласып кетуіне, маңайы мен қарым-қатынасының күшеюіне жағдай жасау мұғалімнің шеберлігін және осы жастағы оқушының психологиялық ерекшелігін жете білуін керек етеді.

Бастауыш сыныптардағы математикалық сауаттылық оқыту материалының мазмұны кіші жастағы оқушылардың математикалық дайындығына, білім, білік және дағдылар деңгейіне қойылатын талаптардың өзгеруімен байланысты дәстүрлі модельге елеулі түзетулер енгізген жаңа мектеп бағдарламасымен анықталады. Ал функционалдық сауаттылық пәндік сауаттылыққа қарағанда кіші ұғым, немесе оның саласы болып есептелінеді. Осыған орай функционалдық математикалық сауаттылық дегеніміз - пәнде игерген білімді іс-әрекетте, тұрмыс-тіршілікте қолдана білуі.

Математика дүниетанымды қалыптастыруда, математикалық модельдеу идеяларын ұсынады, математикалық сауаттылық жалпы функционалдық сауаттылықты меңгеруде математикалық білім мен біліктіліктің алар орны ерекше. Математикалық сауаттылық математикалық сөйлеу және жазу мәдениетіне қоршаған ортаны және олардың заңдылықтарын баяндау, оны оқып үйренудің оқушылардың дүниенің ғылыми бейнесін меңгерудегі басты құралы ретінде ерекше көңіл бөлу қажет.

Математикалық сауаттылықтың дамуы оқушының жалпы сөйлеу мәдениетін дамытып, қазіргі қоғамда тұлғаның ұтымды сөйлеу коммуникацияларын қалыптастырады. Осыған қоса, көп жылғы іс-тәжірибе көрсеткендей, математикалық білімнің меңгерілуі мен үйретілуі, оқытылуы дәрежесі жоғары болған сайын, оның бастауыш сыныптағы оқушылардың бойында адамгершілік қасиетті қалыптастырады.

Математикалық сауаттылықты қалыптастырудың бастауыш сынып оқушылары үшін сыныптан тыс жұмыстар арқылы олардың қызығушылықтарымен пәндік, функционалдық сауаттылығын дамытуға болады. Мысалы: математикалық үйірмелерде сабақтан тыс уақытта тек математикалық сауатты оқу мен жазуға, ұғымдарды дұрыс қолданып дұрыс ажыратуға көңіл бөліп, тұрмыс тіршілікке қажет экономикалық есептерді шығаруға жаттықтыруда маңызы зор.

Оқыту процесі шығармашылықпен ұйымдастырылса, онда оқушылардың білім дәрежесі оқытушы айтқан сөздерден емес, өздерінің ізденуі және есеп шығару әдістерін іздеу арқылы қалыптасады.

Мұғалім оқушыларға олардың математикалық білімдерінің сабақтас оқу пәндеріндегі, практикадағы қолданбалылығын әрдайым көрсетіп отыруы керек. Оқушылар іс жүзінде кездесетін есептерді шеше білулері тиіс, ал мұғалім ол үшін осы заманғы ғылыми білімді математикаландыру жетістіктерін сабақта пайдаланып отыру керек. Себебі математикада оқытылатын теңдеулер, теңсіздіктер әртүрлі процестердің математикалық моделі болып табылатыны және модель жасауда әртүрлі математикалық объектілер: сандық таблицалар, әріпті формулалар, қатарлар, геометриялық фигуралар, әртүрлі схемалар, Венн диаграммалары, графтар және т.б. қолданылады.

Сабақ барысында математикалық ойлауды дамытуға арналған есептерді шешу, талдау жасау, мәліметтер мен шамаларды, бұрын өтілген есептермен салыстыру, берілген жағдайдағы қасиеттерді анықтау, қарапайым модельдерді құрастыру мен ойша экспериментті іске асыруды, жинақтау, есеп шығаруға қажетті ақпаратты таңдау, оны бір жүйеге келтіру, т.б. тапсырмалар орындалғаны дұрыс және рөлдік ойын, дара тұлғаға

бағдарланған оқыту және сұрақ-жауап әдістері арқылы жүзеге асатын жағдаяттық тапсырмалар, рөлдік ойындар, сұқбаттық тапсырмалар, құзыреттіліктерді қалыптастыратын тапсырмалар арқылы кешенді жүргізудің тиімділігі жоғары болады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларының математика сабақтарында функционалдық сауаттылығын қалыптастыру пәндік оқу материалының мазмұнын меңгертуде қоршаған ортада болып жатқан әртүрлі жағдайларда және аралас пәндерде математикалық білімін, біліктігін, есептеу, өлшеу және графиктік дағдыларын, дәлелдемелі пайымдау жүргізу, логикалық негізделген қорытындылар жасау біліктігін қалыптастыру үшін қоршаған ортадан алынған мағлұматтар бойынша есептер құрастыру және оны шығару, өмірмен байланыстырып талдау және есептің шартына байланысты оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру (сурет салу, сызба сызу, кесте толтыру т.б.) және математикалық мәтінмен жұмыс жасау (талдау, қажетті ақпаратты алу), математикалық терминология мен символдарды қолдана отырып, өз ойын ауызша және жазбаша түрде анық және нақты түсіндіру біліктігін қалыптастыруда есептерді әр түрлі тәсілдермен шығару, есептерді кері есепке айналдыру, салыстыру арқылы жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2011. -21б. - www.edu.gov.kz
2. PISA, TIMSS зерттеулерінің тапсырмалары негізінде оқушылардың математикалық сауаттылығын дамыту. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2014. – 46 б.
3. 12 жылдық білім беру жағдайында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тұжырымдамалық тұғырлары. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 41 б.
4. Лебедова Л.А. Методика формирования математических умений и навыков у младших школьников на основе деятельностного подхода к обучению. Дисс.канд. пед. наук. А., 2002. 168 с.

ӘОЖ-94(574)

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ - ТАРИХИ ТҰЛҒА.

Сағынтай А.Н, Рысқұл А.Н

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші: **Байжанова А.**

Ә.Бөкейханов – ұлтымыздың өткен-кеткенін терең білімпаздықпен саралап барып, өз заманына, әсіресе ХХ ғасырдың басындағы ұлт тағдырына ерекше алаңдаушылық білдірген тарихи тұлға. Оның ұлтымыздың сандаған ғасыр ізін суытпай жалғасып келе жатқан рухани құндылықтарына түскен сызатты көре тұрып, ұлт жадын жаңғыртуға күш салуы ерлікпен пара-пар еңбек деп бағалаймыз. Қайраткердің түрлі жанрдағы шығармаларында елінің ертеніне алаңдаушылық білдіріп, ұлттық руханиятымзға қатысты күрделі мәселелерді күн тәртібіне қоя білді. Әсіресе ақынның публицистикалық шығармаларында сол кезеңдегі халықтың тұрмысымен қатар, келешекте шешілуі тиіс мәселелер ашық түрде айтылып отырды. Байқауымызша Ә.Бөкейханов ХХ ғасыр басында Ресей тарапынан жүргізіліп отырған отарлау саясатына, осы арқылы ел ішін кең жайлаған батыстық жаһандану процесіне қатты соққы берген бірегей тұлға болды. Ә.Бөкейхановтың аталмыш бағыттағы атқарған жанкешті еңбектерін сан түрлі бағытта талдап қарастыруға болады. Атап айтсақ: қайраткердің сын мақалаларында, публицистикаларында елдің басты мұқтажы жерді сақтау мен отырықшылық өмірге бейімделу, надандықтың терең қойнауына енген халықтың көзін

ашу, жүрегіне иман ұясын қондыру, төңірегіндегі көзі ашық, көкірегі ояу аз шоғыр оқығандарды мемлекеттік іске тарту, ғасырлар бойы ұлттық тұтастығымыз бен ерекшелігіміздің белгісіндей болған рухани құндылықтарымызды сақтап қана қоймай жастардың санасында жаңғыртып, ел ішінде терең насихаттау сияқты күрделі мәселелерді үнемі күн тәртібіне қойып отырды. Оның себебі де бар болатын. XX ғасырдың басы жалпыхалықтық ояну дәуірі болғандығын ғалымдар мойындап отыр. Халық ішінен шыққан оқымысты жастар елінің тарих көшінен қалмауын көксей отырып, европа, соның ішінде орыс экспансиясына қарсы жұмылдыруға еркеше қажырлылықпен кірісіп кетті. Ол үшін бірінші кезекте ел ішіндегі қараңғылықты жою шұғыл түрде қолға алынды. Ә.Бөкейханов - сан қырлы тұлға. Оның артында қалдырған сан алуан еңбектері қазақ қоғамының дамуындағы сол тұстағы бағыт-бағдарынан мол мағлұмат береді. Оның барлығын қамту бір мақаланың көтерер жүгі емес. Сондықтан аталмыш мақалада қайраткер тұлғаның ұлттық руханиятымызды жаңғыртуға қосқан үлесіне ғана тоқталуды жөн санаймыз. XX ғасыр басындағы қазақ оқымыстылары, соның ішінде Ә.Бөкейханов та сан түрлі өнерді меңгерген, қазақшалып айтсақ, сегіз қырлы бір сырлы болып жетілді. Оған себеп, өздері аз шоғыр болса да ұлтының кемел жолға түсуі үшін қажет өнердің барлығын меңгерсем деген жалғыз тілектен болған ау деп ойлаймыз. Сондықтан Ә.Бөкейхановтың артында қалған мұраларында не жоқ дейсіз. Барлығы бар. Жер реформасына қатысты пікірлері, заң жүйесіне байланысты түзетулер, оқу-ағартуға байланысты парасатты ойлар, мемлекет басқару ісіне байланысты ақыл-үлгілер, әдебиет пен өнерге байланысты сыни көзқарастар, тіпті өзінің қолымен жазылған көркем туындылар мен аудармалар қайраткер тұлғаның рухани сандығынан табылып жатады. Ә.Бөкейханов елдің тұтастығын көксеп, ертеңгі күннің қандай болмағына аландаушылық білдіріпті.

1917 жылғы қазан төңкерісінен кейінгі ел ішінің бүлінуінен қазақ жұртын қызғыштай қорғап, ортақ үйін, қазақтың елдігін сақтауды көксеп өтті. 1918 жылғы «Қазақ» газетінің №260 санында: «Алаштың баласы аман қалар ма, жоқ па? Болжап болмайды. Қорқамын жалпы жұрттың қараңғылығынан, басшы болам деп, тонын айналдырып киіп, жүр тілегінен өзінің соқыр тиынына айырбастағаннан», - деп жеке басының күйін күйттеп жүрген пенделердің әрекетіне шошына қарайды. Ресей жерінде болып жатқан дүрбелең бүкіл елдің тыныштығын бұзып, сүттей ұйып отырған халықтың берекесін алып отырған аласапыраннан қалай да аман алып қалсам деген жанкешті азаматтың тілегін байқаймыз. Одан әрі автор «Аға – іні, Алаштың азаматы, бірік, бүгінгі үй ара уақ істі таста, мына қараңғы қара бұлт Россия ылаңынан Алаш басын қорғайтын жолға шық», - деп ұрандата үн қатады. Антикөңестік осындай үндеулер Ә.Бөкейхановтың сыншылдық көзқарасының басым бөлігін құрайды. Кезінде ұлтшылдық деп танылған осы тақылеттес үндеулер бүгінгі таңда өзінің өміршеңдігін дәлелдеп отыр. Бір ғасырдан аса уақыт бұрын айтылғанымен қайраткердің айтқан сөздері, келтірген уәждері өмірмен үндесіп, тарихи қажеттіліктен туындаған сындарлы ойдың жемісі екендігін дәлелдеді. XX ғасырдың басында қазақ жерінде орыс билігі тарапынан бекітілуге тиісті указной молда деген пайда болды. Ол Ә.Бөкейхановтың «Мұсылман съезі» атты мақаласында былай баяндалады: «Степное положениены оқып қараған кісіге белгілі, сонда қазақ рухани ісі туралы жүріп тұрған закон мынау: бір болысқа бір молла, бұл молланы бекітеді, орнынан түсіреді. Губернатор, мәсәжәд-медресе рұқсатсыз салынбайды һәм Орал, Ақмола, Семей, Жетісуда уақыф жоқ. Бұл төрт статьядан қазақ рухани ісіне қасқа жол шықпайды». Автордың ойы анық. Ендігі жерде патша шенеуніктерінің қатаң бақылауында болмақ. Молда сайлаудан бастап, мешіт, медресе салу, түрлі діни іс-шараларды өткізу тек арнайы рұқсатпен қана жүргізіліп отыру қажет. Былайша айтқанда қазақ елі ашық түрде рухани қысымға алына бастайды. Екінші күрделі мәселе ұлттық тіліміздің тазалығы болмақ. Ә.Бөкейханов осы мұсылмандар съезінде қазақтың ұлттық тілі жөнінде түрлі айтыстарға барады. Мәселен, мұсылмандар съезі қараған закон жобасында кеңсе тілі татар тілі болсын деп бекітілмекші болады. Сонда Ә.Бөкейханов бастаған қайраткер тұлғалар бұған наразылығын білдіріп, «анық түрік заты халық тілі біздің қазақта», - деп ұлт тілін мақтанышпен қорғауа тырысады. Ұлы Абайдан қалған қасиетті тілдің қадірін

дәлелдеу үшін Абайдың, Шәкәрімнің, Ахметтің, Міржақыптың, Мағжанның өлеңдерінен мысалдар келтіріп, даурыққан жұрттың көмейіне құм құяды. Сөйте келіп: «Осылардай ақыны бар, бір жерде тізе қосып отырған 5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады», - деп ашына жазыпты. XX ғасыр басында қазақ зиялылары тілдегі татаризммен күрескендігі мәлім. Орыс шенеуніктері тарапынан күштеп енгізілген кеңселік татар тілі түптеп келгенде қазақ тілін жоғалтуға апаратын төте жол болатын.

Ә.Бөкейхановтың «Біздің қазақ осы тілін тастап татарға мінгескені адасқандық болар» деуі тіл майданындағы күрестің қаншалықты маңызды болғандығын аңғартса керек. Дегенмен мұсылмандар съезінде кеңселік тіл «татар-түрік» тілі болып бекітіледі. Ә.Бөкейханов бастаған ұлт жанашырлары жеңіліс табады. Соған қарамастан Ә.Бөкейханов аталмыш мақаласын: «Ғұмыр жүзінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар: Абай, Ахмет, Мир Якуб, Шаһкерім, Тарғыннан һәм өзгелерден бұл көрініп тұр ғой», - деп келешекке үміт арта аяқтапты.

Ә.Бөкейханов ұлттық әдебиетімізді, мәдениетімізді, тарихымызды терең білген, шебер бағамдаған. Сондықтан ол әр уақытта қазақтың ұлттық руханиятында орын алып отырған құбылыстарды назардан тыс қалдырмай реті келсе өзінің сын пікірлерін білдіріп отырған. Сол арқылы ол ұлттық құндылықтарымыздың қаймағы бұзылмай, саф күйінде біздің заманымызға жетуіне өлшеусіз үлес қосып келді.

Ә. Бөкейхановтың «Қазақ» газетіне екі жүзге жуық мақалалары мен аудармалары жарық көрген екен. Көсем сөз шебері Ә.Бөкейханов қазақ елінің ең өзекті мәселелерін жаза білді. Қазақ елінің жері отырықшы болуы патша үкіметінің қазақ еліне жүргізіп отырған саясаты, сот, әкімшілік туралы бай мағлұматтар берілген. Әлихан Бөкейханов ғылыми жұмыспен де белсене айналысты. Мәселен, ол Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің жұмысына қатысты. Ол екі тілге бірдей жетік еді, қазақша да, орысша да еркін жазды. Ә.Бөкейхановтың 1914 жылы жазған «Тағы соғыс» мақаласы «Қазақ» газетіне шықты. Ол мақаласында: «Бұл соғыстың халыққа пайдасы жоқ. Нарлар алысады, қорлық көретін қарапайым халық», - деген болатын. Қарапайым халықты соғысқа емес, қара жұмысқа баруға шақырып үндеу таратты. 1916 жылғы көтерілістің басты себебі: отаршылық, отаршыл әкімшіліктің жергілікті халыққа қарамауы, соның ішінде жер мәселесі, құнарлы жерлерінен айрылуы, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығының күйзеліске ұшырауы еді. Қазақ интеллигенциясы бұл жарлықты қалай қарсы алды? «Қазақ» газетін ұйымдастырушы зиялылар халыққа жарлықты мойындауға, көтеріліске шықпауға шақырды. Бірақ қарапайым халық ұлт зиялыларының айқайын естімеді, көтеріліске шыға жөнелді. Қоғамдық күрес жолына түскен жас қазақ интеллигенциясының алдына көлденең тартылған өзекті жайлардың бірі – ел тағдырына қатысты жер мәселесі еді. Бұл мәселе оның азаматтық санасына қозғау салды, үлкен сын болды. Отаршылдық апаттың қорлығын, жасап отырған айласын жан-жақты сынап, әшкерелеп, сол арқылы халықтың көзін ашып, оған бұл көкейкесті мәселені өз дәрежесінде түсінуге көмектесе алатын ғылыми, публицистикалық мақалалар аса қажет болды. Газет өмірге келіп, өз жұмысын бастаған соң да үнемі халықтың қолдауын көріп отырды. Дегенмен, бір қолдың саусақтарымен санап шығуға болатын жылдар аралығында болып өткен қоғамдық құбылыстар тасқыны «Қазақ» газетінің сипатын өзгерте алмағанымен, оның бағыт бағдарына, алдына Ә. Бөкейханов және қойған міндеттеріне түбегейлі өзгерістер енгізбей қоймады. Уақыт газет шығарушылардан бұрын-соңды еш қазақ кездесіп көрмеген мәселелерді шешуді талап етті. Жер мәселесінің қазақ үшін өмірлік маңызы бар мәселе екендігін, 1916 жылы қазақтан солдат алу мәселесі газеттің өзекті мәселесіне айналды. Ал, 1917 жылдың наурызынан бастап газеттің бағыт-бағдары түбірімен өзгерді, комитет құру, съез шақыру істеріне кірісіп кетті. Басқа да Ресей халықтары сияқты құрылтай жиналысына көп үміт артып, оған қатысатын қазақ депутаттарын сайлау жұмысымен айналысты. Баспахана сатып алып, келешекке үлкен үмітпен қарады. Бірақ, «Қазақтың» мұндай шуақты күндері ұзаққа бармады. Сол жылдың күзінде Ресейдің орталығында орын алған қазан төңкерісі «Қазақ» газетінің бағыт-бағдарына кезекті өзгерістер енгізді. Енді ол өзінің бар күш жігерін большевизмге қарсы күреске

арнады. Халықты қазақ жеріне күштеп орнатыла бастаған кеңес өкіметіне қарсы күреске ұйымдастыру ісімен айналысты. Міне осылай, айналасы бірнеше жылдың ішінде ғана қоғамда болған күрделі саяси өзгерістер «Қазақ» газетіне өзінің бағыт-бағдарына, алдына қойған мақсаттарына, Ұлт мүддесінен шығып, бірнеше рет түбегейлі өзгерістер енгізуге мәжбүр етті. Сонымен, «Қазақ» газетінің өзінің объективті негізі – қаражат жағынан да, атқарған іс-әрекеттері жағынан да жалпыұлттық газет болғандығы, оның қалыптасқан әрбір объективті тарихи жағдайдағы, нақты бағыт-бағдары, алдына қойған мақсаттары ұлт мүддесінен туындағаны анық. Ә. Бөкейхановтың түсінігі бойынша ол мемлекет автономия түрінде болмақ. Россия федерациялық мемлекет болса, Қазақстан оның құрамына әзірге автономиялық негізде енебек. Федеративтік республикада һәр мемлекетінің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Яғни, Бөкейханов ұсынып отырған автономия бужуазиялық демократиялық республика болатын. Сондай-ақ бұл көп ұлтты автономия Көп ұлттылық елдің экономикалық, саяси және мәдени дамуына қажет қолайлы фактор болмақ. Мәдени және саяси мешеулік ұлттық мемлекет құрудағы негізгі кедергілер екенін айтып, осы кемшіліктерден құтыла келіп, түпкі мақсат саяси дербес мемлекет түзу болатындығын Ә.Бөкейханов жасырмай ашық білдірді. «Қазақ» газеті беттерінде қазақ мемлекеттілігінің басында тұрған Алаш партиясы және Алаш қозғалысының көшбасшылары отарлық империя жағдайында жалпыұлттық идеялар мен қазақ халқының мүдделерін айқын көрсетті. Қайталанбайтын деректердің деректік маңызы, олардан алынатын ақпараттың ғылыми құндылығы, сол деректерді жасаушы субъектерге тікелей байланысты. Мерзімді басылымдарда субъектерге редакторлар, авторлар, тілшілер жатады. «Қазақ» газетінің бетінде, бес жылдан астам уақытта, жүздеген авторлардың мақалалары жарияланғанымен, оның бастан аяқ негізгі шығарушылары және тұрақты авторлары Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы және Әлихан Бөкейхановтар болды және жинаққа енген материалдардың жартысына жуығын жазғандар да осылар. «Қазақ» газетінің авторларының жалпы саны 200-ден асады. Тек жинақта келтірілген «Ашылмаған бүркеншік есімдер» - деген тізімде 109 «Қазақ» авторларының әлі ғылымға белгісіз бүркеншік аттары көрсетілген. Солардың бірі мазмұндылығымен, ұлттық мерзімді басылым беттерінде көтерген мәселелерінің маңыздылығымен, өзіне еріксіз көңіл аударған мақала жазған, «Қазақ» газетінің 2-ші нөмірінен бастап бірнеше нөмірлерінде (№ 3,5,7,9) Қазақтың тарихы» - деген көлемді де қызықты, танымдық маңызы жоғары мақала жариялаған «Түрік баласы». Ұлт өкілдерінің аянбай күресуі және іс-әрекеттерінің жасампаздығы қазіргі және алдағы уақытта да маңыздылығын жоғалтпайды. Арыстарымыздың мұрасын оқып білу өміршендігін сақтайды. Зиялыларымыз қазақ қоғамының оянуына жәрдемдесіп, халықтың құқықтық, эстетикалық санасы мен өнегелі ой-өрісіне зор ықпал етті. Олар өз үлгі өнегесімен қазақтың болашақ қоғам қайраткерлері М. Жұмабаев, С. Сәдуақасов, Қ. Кемеңгеров, М. Әуезов, А. Сейітов, Х. Болғанбаев сияқты көптеген жас ұрпақты тәрбиелеп өсірді.

Ә. Бөкейханов - қазақтың тарих көшінің бағыт-бағдарын белгілеп, ел мен жер, тіл мен діл тағдыры, дін мен дәстүр тұтастығын сақтау үшін жұрт жұмысының жауапкершілігін мойнына жүктеп, бәйгеге тіккен тарихи тұлға. Иә, бұл кезеңде елге адал қызмет еткен ұлт зиялыларының әрқайсысының тарихымыздағы өзіндік орны, ұлтымыздың оянуына, өркендеуіне сіңірген зор еңбегі бар. Ол айдан анық. Алайда, солардың арасында қайсар мінез, табанды қайраткерлік болмысымен, саяси күрескерлік рухының биіктігімен және жан-жақты білімділігімен, бүтін бір елдің тағдыры мен оның алдыңғы қатарлы зиялы қауымын қалыптастыру, азаттық үшін бірігіп күресу жолында көшбасшылық қасиетімен ерекшеленіп, дараланып тұрған ең көрнекті тұлға – Әлихан.

Сөйтіп, ғасыр басындағы қазақ халқының өмірі мен қызметінің сан алуан қыры Ә.Н.Бөкейхановтың назарынан тыс қалмады деп айтуға болады. Оның сол кездегі қоғам өмірінде орын алған мәселелердің барлығына қалам тартқандығын көруге болады. Сонымен қатар ХХ ғасыр басындағы қазақ тарихы туралы ғылыми жұмыстарды жазуда Ә.Бөкейхановтың еңбектерін пайдаланбай жазу мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – А., «Атамұра», 1999.
2. Атабаев Қ. Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде. – Алматы: «Қазақ университеті», 1998.
3. Ижанов З. “Қазақ” газетін шығаруға арналған баспахананың тағдыры туралы дерек // «Егемен Қазақстан» газеті, 27 ақпан 2002 жыл.
4. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. Редакциялаған: Р.Нұрғали. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 475 б.
5. Әлихан Бөкейхан. Шығармаларының толық жинағы, I том Астана, 2009

ӘӨЖ 373.3

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРҒА АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

2 курс білім алушылары **Садикова Ә.Х. Андас Ұ.Ұ.**
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі: **ғ.м., оқытушы Тамабай Ә.М.**

Ақпараттық технологияны білім беруде қолдану, қазіргі таңдағы жұмысының оңтайландырудың тиімді құралы болып табылатындығы сөзсіз. Жаңа жағдайлар оқу процесіне және мұғалімге жаңа талаптар туғызады. Қазіргі заманғы критерийлерге жауап беру үшін мұғалім ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білуі және қолдануы керек.

Мәселенің мәні маманның білім деңгейін көтеру емес, қажетті ақпаратты табу, оны талдау және практикалық қызметке енгізу, инновациялық тәжірибеге жедел жауап беру, сонымен қатар инновацияларды жобалау, құру, эксперименттік сынақтан өткізу, оларды мақсатты түрде тарату қабілеттерін дамыту. Сондықтан қазіргі білім беруді дамытудың негізгі басымдығы білім беру процесін одан әрі жетілдіруді, білім берудің қолжетімділігі мен тиімділігін, жас ұрпақты ақпараттық қоғамдағы өмірге дайындауды қамтамасыз ететін қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу болып табылады. Білім беру саласында аталған технологиялар қызметтің көптеген бағыттарында қолданылады, атап айтқанда, білім беру мазмұны жаңартылады, қашықтықтан оқыту басталады, қарым-қатынастың жаңа нысандары енгізіледі: электрондық пошта, бейнеконференциялар, интернет-форумдарға қатысу және т.б. Мұның бәрі мектеп оқушыларын жоғары деңгейде даярлауды қажет етеді [1].

Ақпараттық технология оқушылардың сабақта іс-әрекетін белсендіруге ықпал етеді. Олардың арқасында балалардың ғана емес, сонымен қатар оқу-тәрбие процесінің барлық қатысушыларының шығармашылығы мен дамуы үшін жаңа мүмкіндіктер ашылады. АТ-ды оқытуды материалды зерттеу қарқыны бойынша ғана емес, сонымен қатар оны қабылдау логикасы мен түрі бойынша да жекелендіруге мүмкіндік береді. Олар ақпаратты жинау мен өңдеудің жылдамдығы мен дәлдігін бірнеше рет арттырады, түзетуге мүмкіндік береді. Компьютерлік және желілік технологиялардың мүмкіндіктері қиялды белсендіреді. Оқу-тәрбие және басқару процесінің тиімділігін арттыру құралы ретінде компьютерлік техниканы пайдалануды қамтамасыз ету жолындағы қадам мектеп оқушылары мен мұғалімдерінің мектеп дерекқорын құру, білім беру мекемесі үшін ерекше болып табылады. Әкімшілік мәселелерді шешуге бағытталған технологияларды құруда компьютердің көмегімен мектеп құжаттамасын жүйелеу және өңдеуге, оқушылар мен қызметкерлердің аналитикалық базасын құруға болады (графика, диаграммалар, кестелер және т.б.). Сонымен қатар, танымдық процестерді дамыту мақсатында оқушылар үшін арнайы жасалған түзету және дамыту шаралары балаларды жұмысқа белсенді қатысуға шақырады, оларды жеке, тәуелсіз жұмысқа да, топтық жұмысқа да бағыттайды. Ақпараттық технология көмегімен жасалған көптеген жұмыстар диагностикалық материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл

мектепте оқу-тәрбие жұмысының ақпараттық талдау орталығын ұйымдастыруға негіз болады, онда мектеп жұмысының барлық бағыттарының материалдары жинақталған, олар кестелер, диаграммалар, графиктер, диаграммалар және т.б. түрінде берілген. Мұндай базамен жұмыс істеу оңай, өйткені деректер электронды түрде сақталады, ол кез келген уақытта қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік береді.

Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу, кез-келген басқа инновациялар сияқты, 5 сатыдан тұрады: таным, сендіру, шешім; енгізу; растау. Тәжірибеде көрсеткендей, егер ақпараттық технологияларды енгізу оқу процесінде тиімді жүрсе, ол кезең-кезеңімен сәтті еңсеріледі. Қазіргі заманғы оқыту және білім беру жүйелерін құру контекстінде тиісті ортаны құру ретінде білім беруді ақпараттандыру дамыған ақпараттық-білім беру ортасын құру процесі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл процесс тиісті материалдық-техникалық базаны дамытумен ғана емес, жаңа ақпараттық-білім беру ортасы жағдайында педагогикалық еңбектің түбегейлі жаңа мәдениетін қалыптастырумен, атап айтқанда, қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану және одан әрі дамытумен байланысты. Компьютерлік технологиялардың эволюциясы оқытудың келесі салаларында сәтті қолдануға мүмкіндік береді: ақпаратты сақтау, іздеу және оны ішінара түсіндіру үшін компьютерлік технологияны қолдана отырып, ақпараттық анықтамалық және сараптамалық жүйелерді пайдалану.

Оқытуды қарқынды мақсатында ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану білімді дамыту, алу және тарату сипатын өзгертеді; оқыту мазмұны мен оқыту әдістерін жаңарту үшін мүмкіндіктер ашады; жалпы және кәсіптік білім алуға қолжетімділікті кеңейтеді; оқу процесінде мұғалімнің рөлін сапалы өзгертеді (ол оқушылармен ақпаратты білім мен түсінуге айналдыратын, оқушымен бірге қазіргі заманғы технологиялар негізінде тиісті оқу ортасын құратын және оның дамуына әсер ететін тұрақты диалог жүргізеді) [2].

Осылайша, оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолданудың психологиялық аспектісі бар, ол — мұғалімнің технологияны білікті қолдануға дайын болуынан және оқушының компьютерді ойын-сауық құралы емес, оқу құралы ретінде қабылдауға дайын болуынан тұрады. Инновациялық технологияларды сәтті қолданған кезде оқушылардың өзін-өзі бағалауы артады, мұғалім мен оқушы арасында тең ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады.

Оқу процесінің компьютерлік техниканы қолдану, оқу материалын сапалы беру арқылы педагогикалық іс-әрекетке оқушылардың белсенділігін едәуір арттырады, сонымен бірге ақпаратты іздеуге, өңдеуге, қабылдауға және игеруге нәтижесіз күш пен уақыт шығынын азайтады. Қазіргі уақытта сабақтар кезінде топтық жұмысқа да, оқушының сыныптан тыс жұмысына да бағытталған қолданбалы бағдарламалар әзірленді. Біртұтас оқыту жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі-бұл өзіндік жұмыс. Оқытудың бұл түрі оқу процесінің бағдарламалық жасақтамасының әртүрлі түрлерін пайдалануға мүмкіндік береді. Қолданбалы бағдарламалық жасақтамадан басқа, Интернетте әртүрлі жұмыстары бар деректер қорын қолданған жөн.

Оқу процесінде оқушылар арасындағы кері байланысты күшейтуге автоматтандырылған тестілік сұрақтар ықпал етеді. Ал, практикалық дағдылары қалыптастыруда ақпараттық технологияны демонстрациялар үшін ғана емес, сонымен қатар шығармашылық тапсырмаларды орындау үшін де байланыстырылуы қажет. Сондықтан мектептерде оқу процесін дұрыс қамтамасыз ету үшін сабақтарда да, оқушылардың сабақтан тыс жеке жұмыстары кезінде де қолдануға болатын көрнекі құралдарды жасау қажет. Осы жағдайларда білім мен практикалық жұмыстың өзара байланыс принципін іске асыру мүмкіндігі пайда болады.

Бүгінгі таңда әзірленген көрнекі құралдар оқу-тәрбие процесінде қолданылады, оқу процесінің осы түрлерінің сапасын арттыруға және сыныптан тыс жұмыстарды жүргізуге ықпал етеді. Сонымен қатар: жеткілікті көрнекілік; көрсетілетін материалдың эстетикалық тартымдылығы; жұмыстың әртүрлі нысандарын жаппай жүргізу, әрекеттердің көп реттілігі, қайта өткізу мүмкіндігі; теориядан практикаға көшуді қамтамасыз етіледі [3].

АКТ-ны оқытудың жоғары тиімді құралы ретінде қолдануға бағытталған сабақтар оқушылардың дайындық деңгейінің жоғарылауын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар болашақта білім мен дағдыларды игерудің сәттілігін қамтамасыз ететуіне айтарлықтай әсер етеді.

Мұғалімнің кәсіби біліктілігінің артуына ақпараттық технологияны кеңінен қолдануы сөзсіз. Ол мұғалімге: оқушылардың білімін кеңейтуге; эксперимент нәтижелері бойынша анықталатын параметрлер санын арттыруға; құбылыстарды графикалық және аналитикалық зерттеуге; пәнаралық байланыстарды тереңдетуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологиялар оқытудың тиімділігін арттырады, бірақ оларды мұғалім дұрыс қолданған жағдайда ғана. Олай болмаған жағдайда, шетелдік және отандық зерттеулер көрсеткендей, ақпараттық технологиялар тек оқу процесінен алшақтап, оны қиындатады. Ақпараттық технологиялар оқытуда мұғалімнің материалды жеткізуін және оқушылардың түсінуіне жеңіл етіп қолданылуы керек.

XXI ғасыр — бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуіріне, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениетіне, мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі білім мазмұны оқытушы мен оқушының арасындағы негізгі бастамалардың барлығы оқытушы арқылы жүзеге асырылады. Оқушыға белгілі бір дәрежеде білім беру мен қатар оқуға, үйренуге деген ынтасын арттыру әр ұстаздың міндеті. Сабақ барысында шәкірттің білімге құштарлығын арттыру, еңбек етуге баулу, жалпы оқушы бойында жауапкершілік сезімін қалыптастыру оқытушыға қойылатын басты талап. Осы талапты шешуде электронды оқытудың пайдасы зор.

Жаңа технологияны меңгеру оқытушының оқу –тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Оқу процесіне ақпараттық технологияларды енгізудің негізгі салдары мыналар екенін атап туге болады: оқытуда ұйымдастыруды жетілдіру, оқытуда жеке жмысты арттыру; оқушылардың өзін-өзі даярлау өнімділігін арттыру; таралымды жеделдету және педагогикалық практика жетістіктеріне қол жеткізу; оқуға деген ынтаны күшейту; оқу процесін жандандыру, оқушыларды зерттеу қызметіне тарту мүмкіндігі; оқу процесінің икемділігін қамтамасыз ету. Оқытудың озық технологиясын меңгеру оқытушының кәсіптік шеберлігіне байланысты. Бұл әрбір ұстазды ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге жетелейді [4].

Бүгінгі таңдағы ақпарат заманында оны қабылдау, өңдеу және тәжірибеде қолдану мүмкіндігіне қол жеткізетін ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың рөлін негіздеу маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.
2. Волков в. «Қазіргі мультимедиа» // Компьютер-ақпарат, 2019. 21-27.
3. Зайцева С. А. «Оқушылардың зерттеу қызметі» / бастауыш мектеп.— 2016 ж. - № 2.
4. Олифер в., Олифер Н. «Оқытудағы жаңа технологиялар» С. Пб.: БХВ-Санкт-Петербург, 2000.

ОӘЖ 821.512.122-1

Ыбырай Алтынсарин -Қазақтың Тұңғыш Ағартушы-Педагогы, Ақын Жазушысы

Садық М.Б. .

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші— ғ.м., аға оқытушы **Байболова А.Ж.**

Әр халықтың болашаққа бет алған тарихи даму жолында жарық жұлдыздай болып бағыт-бағдар сілтеген, сөйтіп, сол ұлттың, халықтың тарихында есімдері ерекше аталатын

зор тұлғалар болатыны айқын. Есімдері мен еңбегі баршаға қымбатты, халқымыздың тұңғыш энциклопедист ғалымы Шоқан Уәлиханов, ұлы кемеңгер ақын Абай Құнанбаев осындай жұлдызды есімдер. Аталған екі ұлы есімді өзінің халқы үшін кешкен азаматтық ғұмыры, атқарған жарқын істерімен бір-біріне жалғастырып тұрған сахараның және бір данышпан перзенті бар, ол – тұңғыш ағартушы, педагог – жазушы Ыбырай Алтынсарин.

Ыбырай Алтынсарин – аса көрнекті ағартушы, этнограф ғалым, қазақ әдеби және жазба әдеби тілінің негізін қалаушы ақын әрі жазушы, орыс графикасы негізінде қазақ алфавитін жасаушы жаңашыл педагог болған адам. Ол тарихтың қиын да күрделі кезеңінде, қазақ қоғамының құрылымында да, әлеуметтік экономикалық өмірінде де аса бір қиын шақта дүниеге келді. Бұл қазақтардың Орта және Кіші жүздерінің Ресейге қосылуы аяқталып, олардың патша империясының отарына айналған тұсы еді. Ұлы жүз әлі Қоқан хандығының қол астында болатын.

Ыбырай Алтынсарин 1841 жылы қазанның жиырма бесінші жұлдызында Орта жүздің қыпшақ руында дүниеге келген. Әкесі 1844 жылы Кенесары шапқыншылығы кезінде қаза табады да, жас Ыбырайды атасы, белгілі би Балғожа Жаңбыршыұлы тәрбиелейді. 1844 жылы патша өкіметі Орынбор Шекаралық комиссиясының жанынан қазақ балаларын оқытып пәсірлер мен тілмаштар дайындайтын арнаулы мектеп ашу туралы шешім қабылдайды.

1846 жылы наурыздың бесінші жұлдызында Балғожа Жаңбыршыұлы ашылмақ мектепке немересі Ыбырайды оқушы етіп қабылдау жөнінде Орынбор Шекаралық комиссиясының председатели генерал-майор М.В.Ладыженскийге өтініш жасайды. Орынбор шекаралық комиссиясының сол жылғы наурыздың бесінші жұлдызындағы журналдағы қарары бойынша Ыбырай Алтынсарин жаңадан ашылмақ мектепке оқушы болып қабылданады. 1850 жылы жиырма екінші тамыз күні Орынбор қаласында ашылған отыз баланың бірі тоғыз жасар Ыбырай болды.

Ыбырай бұл мектепті жеті жыл оқып, 1857 жылы бітірді. Ыбырай ерекше зерек, дарынды болған.

Ыбырай есімі берілген аудан, ауылдар, оқу орындары, көшелер, жер атаулары Қазақстанның түкпір-түкпірінде кездеседі.

Ыбырай Алтынсариннің шежересі. Балғожа би Балғожа Жаңбыршыұлы (туған жылы белгісіз - 1860) - би. Ыбырай Алтынсариннің атасы. Орта жүздің Қыпшақ тайпасының Ұзын руынан шыққан. Қазіргі Қостанай облысының Қостанай ауданында дүниеге келген. 1824 жылы хандық жойылып, Орынбор генерал-губернаторлығы үш аға сұлтандыққа бөлініп, әр сұлтандық дистанцияларға, дистанциялар бөлімшелерге бөлінген кезде Балғожа би Жаңбыршыұлы Ұзынқыпшақ бөлімшесін басқарған. Балғожа Жаңбыршыұлы 1839 жылы хорунжий, 1848 жылы жүзбасы «сотник», 1850 жылы старшина әскери лауазымын алған.

Ресей өкіметі тарапынан «Ынтылылығы үшін» («За усердие») деген алтын медальмен марапатталған. Сонымен бірге патша өкіметі оған аты жазылған екі тапанша мен қосауызды мылтықты сыйға тартқан.

Балғожа Жаңбыршин - жүзбасы, Қыпшақ руының ұзын тармағын басқарған. Торғай, Тобыл және Әйет өзендері аралығында көшіп-қонған Орынбор шекара комиссиясының пікірінше ол «адамдарды басқару жағынан да, жалпы орда істері жөнінен де, өз руластары алдында өте беделді болған. Ол би ретінде Шығыс ордада ғана емес, өзге ордаларда да істі қарауға шебер, білгір адам саналған» [1].

Ыбырайдың атасы Балғожамен бірге туған Ханқожаның Ақдәулет, Қылышбай деген екі баласы болады. Оның баласы Алтынсары 1844 жылы көтерісшілер қолынан қаза табады. Осыдан соң немересі Ыбырайды өз тәрбиесіне алған.

Балғожа би немересін 1850 жылы Орынбор шекара комиссиясының осы қалада қазақ балалары үшін ашқан жетіжылдық мектеп - интернатына оқуға береді. Атасы оны жасынан-ақ адалдыққа, тапқырлыққа, турашылдыққа, шешендікке баулыған.

Өзімен бірге жиын-тойларға алып барып, билік айтқызып қанатын қатайтқан. Ыбырай да жасынан зерек болып, атасын жерге қаратпай алғырлық танытып, көпшілік құрметіне бөленеді. Оның бұл турашылдық, шешендік қасиеттері Торғайда сот істерін жүргізген кездерінде айқындала түседі.

Қалай дегенде де Ыбырайдай ұл өсіріп, тәрбиелеген Балғожа есімі ұмытылмақ емес. Бірақ оның аты-жөні Қазақ Совет энциклопедиясына енген. Туған, өлген жылдары белгісіз.

Ыбырай қазақ арасынан көптеп мектеп ашуды аңсады: «Сірә, қазақ даласынан көптеп мектеп ашатын мезгіл қашан болар екен?» - дейді. Ол өнер-білімді, мәдениетті дәріптеп, халықты соған шақырып өлең, әңгіме, мақала жазды. Бұл жөнінде, басқаны былай қойғанда, оның «Өнер – білім бар жұрттар» деген өлеңі айқын дәлел.

Әуел бастан-ақ Ыбырайдың бар ынтасы халық ағарту жұмысы болады. «Ыбырай ылғи оқу жұмысымен айналысуды, қазақ халқын ағарту жұмысына ат салысуды көксейтін. Бұл оған бақыт, рахат сияқты көрінетін», - дейді Ильминский. Сол үшін Ыбырай халық ағарту жұмысына өзі сұранып, соған ақыры 1864 жылы ауысады, 1869 жылы бірінші қыркүйекте Торғай облысының оқу инспекторы болып тағайындалады, өмірінің соңына дейін осы қызметте болады.

Педагог – жазушының ізденіске, күреске толы өмірінің баршамыз үшін, әсіресе өмір босағасынан енді аттаған жастар үшін ғұмырын халыққа арнаудың өшпес өнегесін танытты. Ол өзіне дейін толғағы әбден жеткен, бірақ шешімін таппаған бірсыпыра әлеуметтік мәселелерді бірінші болып қолға алып, алғаш іске асырады.

Қазақ даласында бірінші болып мектеп ашып, білім шырағын жағу, ана тілінде оқыту секілді халық өмірінде бұрын – соңды болмаған зор әлеуметтік мақсаттарды орындау Ыбырай Алтынсаринге, әрине, ол кезде оңайға түскен жоқ.

Оның алдында жалпы өнер-білімге, жаңалыққа, орысша оқуға барынша қарсы ғасырлар бойы қалыптасқан ескі салт-сана, надандық ұғым тұрды. Әйтсе де, халқын сүйген, сүйген де оның жарқын болашағына шексіз сенген патриот, жігерлі күрескер Ыбырай Алтынсарин: «Ал енді құдай басыма не салса да, мен күшімнің жеткенінше туған еліме пайдалы адам болайын деген негізгі ойымнан, талабымнан еш уақытта қайтпаймын», - деп Н.И.Ильминскийге (1884 жылдың он төртінші сентябрі) сеніммен жазғандай, сан-сала қиындақтармен табанды күресе жүріп әрі орыс достарының, әріптестерінің көмегін, ақыл – кеңесін де пайдалана отырып, алдына қойған негізгі мақсатын орындады.

Ыбырайдың осындай қажырлы еңбегі, күресі арқасында 1864 жылы қазақ сахарасының төрінде бұрын құлаққа шалынбаған жаңа әуен – балаларды білімге, өнерге шақырған қоңырау үні тұңғыш рет естілді. Бұл ұлы мақсатқа ғұмырын арнаған жас ағартушының осы жолдағы алғашқы жеңісі, ал қазақ халқының өміріндегі әлеуметтік маңызды тарихи оқиға болатын. Сондықтан да болар, Ыбырай Алтынсарин бұл қуанышын (дұрысы жеңісін) Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «Осы жылы (яғни 1864 жылы) январьдың сегізі күні менің көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған он төрт қазақ баласы кірді, бәрі де жақсы, есті балалар», - деп айрықша мақтаныш сезіммен жазды.

Тұңғыш білім отауының босағасын алғаш аттаған он төрт баланың есімдері бізге беймәлім болғанымен, олардың жұдырықтай жүрегін билеген сезімдері соншалықты таныс, ыстық.

Міне, сөйтіп, Ыбырай Алтынсарин Шоқан Уәлихановтай аяулы азаматтың халқым оқыса, өнер – білімді игерсе деген арманын іске асырушы болды.

Ыбырай Алтынсарин – «Қазақ хрестоматиясы» (1879 жыл) деп аталатын ана тіліміздегі тұңғыш оқулықтың авторы. Ағартушы оқулықты жазудағы мақсатын хрестоматияның алғы сөзінде: «Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы

отырған жалғыз кітаптың орыс - қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын, сонымен қабат, жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім...» [2] - деп тұжырымдаған.

Хрестоматия бұл екі міндетті де толығынан атқарды. Оқулықтың революцияға дейінгі мерзімде бірнеше мәрте (4 рет) қайталап жарық көруі, оның өз кезеңінде ғана емес, одан кейінгі ұзақ жылдар бойында да талай жас ұрпақ үшін білім, өнеге көзі, рухани қазына бастауы болып келгендігін көрсетеді. Хрестоматияға Ыбырай Алтынсарин өзінің педагогтық мақсатына лайықты жазған тәрбиелік мәні жоғары көптеген шағын әңгімелерін, өлеңдері мен ауыз әдебиеті үлгілерін, сондай-ақ, орыс педагогтері мен айтулы орыс қаламгерлерінен аударған шығармаларды енгізген болатын.

Бұл шығармалардың тақырыптық-идеялық мазмұнынан біз Ыбырайдың ұстаз-тәрбиеші ретінде алдына мақсат етіп қойған адамгершілік мәселелерін көреміз. Олар жас жеткіншектерді адал еңбекке тәрбиелеу, белгілі бір кәсіпке, өнерге баулу, адам бойындағы адалдық, достық, мейірімділік секілді асыл қасиеттерді ардақтау, үлкенді, ата-ананы қадірлеу, өнер-білімді байлық-дәулеттен жоғары қою тағы басқалар.

Баршамызға бастауыш сыныптардан етене таныс, әрі ыстық «Кел, балалар, оқылық!» - «Қазақ хрестоматиясының» беташар өлеңі. Жазылғанына бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, жас жеткіншектерді білімге, өнерге шақырған бұл өлеңнің маңызы, бір кезде Ыбырай армандаған «өнер-білімі бар жұртқа» - терезесі тең, шаңырағы биік, мәдениеті озық елге айналып отырған бүгінгі заманда да еш төмендемек емес. Қайта халқымен бірге жасасып, ұлы ағартушының арман-сәлемін жақсы күндерге жеткізген бұл тарихи туындының жаңа мәнге ие болып, бүгін де бұдан бір ғасыр бұрынғыдай:

Кел, балалар, оқылық,

Оқығанды көңілге

Ықыласпен тоқылық!

деп өзінің тот баспас, мәңгі тозбас озық халықтық идеясымен бүлдіршіндерді білім бағына шақыра бермек.

Ұлы ағартушы туған халқының тамаша болашағына сенді.

Ыбырай Алтынсарин ер балалармен қатар қазақ қыздарын да білімге тарту, оларға түрлі кәсіптік мамандық беру жөніндегі жұмыстарды алғаш ұйымдастырушы болғанын білеміз. Ер балалардың өзін оқытуға қырын қараған қытымыр заманда оның қыз балаларды оқыту, оларға арнап мектеп, интернаттар ашу қажеттігі туралы мәселе көтеріп, бұл ойын айтыса-тартыса жүріп дәлелдеуі, біртіндеп іске асыруы шын мәніндегі азаматтық ерліктің, гуманизмнің үлгісі болды. Ыбырай Алтынсариннің айрықша атап айтар тарихи еңбегінің бірі – оның қазақ балалар әдебиетінің негізін қалауы. «Қазақ хрестоматиясына» енген алуан жанрдағы шығармалар. Қазақ хрестоматиясы» атты оқулық, «қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты дидактикалық оқу құралын жазды. Бұл кітаптарындағы оқушыны отан сүйгіштікке, еңбекке, кісілікке — тәрбиелейтін ғибратты шығармалары ешқашан да өзінің мән-мағынасын жоймақ емес. Ыбырай – жаңа дәуірдегі қазақ әдебиетінің қалыптасуына қомақты үлес қосқан. Ол қазақ жастарын ең алдымен оқу, өнер-білім, технологияны игеруге шақырады:

Оқысаңыз, балалар,

Шамнан шырақ жағылар.

Тілегенің алдыңнан,

Іздемей-ақ табылар.

Автор оқу-білімнің тек ізденіс, еңбекпен табылатынына мән берді. Бұған инемен құдық қазғандай ыждаһаттылық, талап пен сабырлылық қажет екенін ескертеді. Ал оқымаған надандарды ақын аз ғана сөзбен сынап, олардың ақ, қараны айырмайтын көрсоқыр екенін айтады:

Оқымаған жүреді,

Қараңғыны қармалап.

Надандықтың белгісі –

Еш ақылға жарымас

Оқу, білімнің пайдасы қандай, ол неге керек деген мәселеге келгенде, оның өмір үшін, болашақ үшін қажет екенін талдап көрсетеді:

Ата-енең қартайса,

Тіреу болар бұл оқу.

Қартайғанда мал тайса,

Сүйеу болар бұл оқу

Жастарды өнер-білім, технологияны игеруге үндеу ақынның «Өнер-білім бар жұрттар» деген өлеңінде өз жалғасын тапқан. Ол өнер-білімі жетілген елдердің артықшылығы қандай, олар сол өнерімен нені игеріп отыр, ертеңгі өмірдің талап-тілектері не секілді күрделі мәселелерді жастар алдына көлденең тарту арқылы оларға ой тастап, өнер-білімді батыл игеруге шақырады:

Тек қана оқу-ағарту жұмыстары емес, Ыбырай сонымен бірге сол кездегі қоғамдық-саяси өмірге сергек араласып, ғылым-білімге, еңбек пен өнерге, дінге, этнографияға қатысты

мақалалар жазды. Оның, әсіресе, көркем еңбектері қазақ әдебиетінің қалыптасуына ықпал етті.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан.-2018.-30 қаңт.-3б.

2. Кел, балалар, оқылық {Мәтін}: өлең, әңгімелер, мақал, жұмбақтар /Ыбырай Алтынсарин. Алматы: Атамұра, 2018 – 168 б.

3. Алтынсарин Ы. Тағлымы». Алматы, Жазушы, 1991ж.

4. Алтынсарин Ы. «Қазақ хрестоматиясы». Алматы, 2003 ж.

378.14

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ SOFT SKILLS DAҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

PhD докторант Санатбай П.А.,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан.

Аннотация. Мақалада авторлар болашақ әлеуметтік педагогтардың soft skills дағдыларын дамыту мәселесін зерттеген. Қазіргі қоғамдағы тенденциялар, технологиялардың дамуы жоғары оқу орындарындағы мамандарды кәсіби даярлау үдерісіне өзгерістер енгізіліп, оларға жаңа талаптардың қойылуы soft skills дағдыларын дамыту мәселесін өзектендіреді. Авторлар мақалада болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлау үдерісіндетек дәстүрлі білім, білік, дағдылар мен құзыреттіліктерге ғана емес, сонымен бірге soft skills дағдыларына назарды аудару маңыздылығын дәлелденді, сондай-ақ болашақ әлеуметтік педагогтарда soft skills дағдыларын дамытуда туындайтын мәселелер анықталды.

Кілтті сөздер: soft skills, hard skills, дағды, әлеуметтік педагог, маман, даярлау, үдеріс.

Қазіргі таңда технологиялардың дамуы, цифрландыру, кәсіби қызметте стандартты емес міндеттер санының артуы сияқты көптеген факторлар еңбек нарығының үнемі өзгеріп отыруына және мамандарға жаңа талаптардың қойылуына әсер етеді. «Адам-адам» жүйесінде жұмыс істейтін кез-келген маман әлеуметтік қатынастарға қосылады және оның даярлығынеғұрлым сапалы болса, оның кәсіби қызметі соғұрлым сәтті болады. Осы мамандықтар жүйесінде әлеуметтік педагогтар қызметінің өзектілігі артып келеді, өйткені үнемі өзгеріп отыратын әлемде халықтың әртүрлі топтарын әлеуметтік қорғау саласында проблемалар жиі кездеседі, білім беру жүйесінде әлеуметтік-педагогикалық қолдауға мұқтаж балалардың саны артып келеді. Яғни, қазіргі заманғы мектеп жүйесі білім алушылардың әлеуметтік-педагогикалық проблемаларын болдырмауға, әлеуметтік-педагогикалық себептерді тиімді, әрі уақтылы анықтауға және жоюға, жағымсыз құбылыстардың, балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын-алуды қамтамасыз етуге дайын әлеуметтік-педагогикалық қызмет мамандарына мұқтаж [1, 2].

Әрине әлеуметтік педагог мамандағы көп профильді болғандықтан, оны кәсіби даярлау үдерісіне жоғары талаптарды қояды, дегенмен қазіргі қоғамдағы өзгерістер жоғары оқу орындарындағы мамандарды кәсіби даярлау үдерісіне де өз әсерін тигізуде. Мәселен, McKinsey Global Institute жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде соңғы 5 жылдың ішінде әртүрлі саладағы ұйымдардың 80% цифрлық трансформацияға тап болды [3]. Бұл зерттеу ұйымының болжамы бойынша 2055 жылда қазіргі таңдағы қызметтердің жартысынан көбіне деген қажеттілік туындамайды. Дегенмен цифрлендіру білім беру саласындағы мекемелерге де белсенді түрде енгізілгенімен, «адам-адам» саласындағы мамандарға қажеттілік әрдайым жоғары, бірақ оларға қойылатын талаптар да көбеюде.

Соңғы жылдары жоғары оқу орындарында мамандарды даярлау үдерісінде hard skills дағдыларына қарағанда, soft skills дағдыларын дамыту мәселесіне ғалымдар өз назарын

көбірек аударуда. Оған бірден бір себеп, қазіргі таңда қаншалықты жасанды интеллект дамып, көптеген үдерістер автоматтандырылғанымен олар мамандарға басқа адамдармен тиімді және үйлесімді әрекеттесуді қамтамасыз ете алмайды. Өйткені ол техникалық емес дағдыларды қажет етеді. Осы орайда soft skills дағдылары мамандарға қойылатын талаптар және жұмыс берушілер тарапынан басымдылыққа ие болу керек.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлау үдерісіндетек дәстүрлі білім, білік, дағдылар мен құзыреттіліктерге ғана емес, сонымен бірге soft skills дағдыларына назарды аударуды талап етеді. Өйткені ХХІ ғасырда бұл дағдылар табысқа жетудің басты факторы деп қарастырылады. Шынында да, soft skills – бұл тұлғааралық дағдыларға, эмоционалды интеллектке және әлеуметтік дағдыларға қатысты өмірлік дағдылармен тығыз байланысты сөз тіркесі.

Бүгінгі таңда ғылыми және сараптамалық қоғамдастықта soft skills ұғымын анықтауға бірыңғай көзқарас пен қызметкерлерге ең алдымен қандай soft skills дағдылары қажет екендігі туралы пікірлердегі консенсус дамымағандығымен мәселе күрделене түсетіні анық. Біздің пайымдауымызша, soft skills ұғымына қатысты мұндай мәселелердің пайда болуы жоғары оқу орындарында осы дағдыларды дамытуға арналған бағдарламаларының және осы бағыт бойынша студенттерді кешенді даярлықтың болмауынан туындайды. Әрине, білім беру бағдарламаларында soft skills дағдыларды дамытуға арналған жеке элементтер кездеседі, бірақ бұл мәселе кешенді тәсілді қажет етеді. Осыдан келе, бүгінгі таңда soft skills дағдыларын дамыту – бұл қазіргі заманғы жоғары оқу орындарының тренді және болашағы екенін жоққа шығаруға болмайды.

Soft skills дағдыларының мәні мен өзектілігін түсінбейтін және оқу процесіне енгізбейтін оқу орындары стратегиялық перспективада білім беру нарығында бәсекеге түсе алмайды. Сондықтан soft skills дағдыларды дамытатын пәндер тиісті білім беру бағдарламалары бойынша оқу жоспарларына енгізіліп қана қоймай, білім беру мекемесінің өсу нүктесі ретінде жоғары оқу орындарының даму стратегиясына енгізілуі керек.

Қоғамдағы тәжірибеге сүйенетін болсақ, бүгінгі таңда жоғары оқу орындарының студенттері мен түлектеріне тек білім алу жеткіліксіз. Еңбек нарығының толыққанды қатысушысы болу және мансап құру үшін қарқынды өзгеретін кәсіби жағдайларда тез бейімделуге мүмкіндік беретін дамыған soft skills дағдылары қажет, сонымен қатар бұл дағдылар жоғары оқу орнында оқудың тиімділігін арттыру үшін де маңызды. Психологтардың пікірінше, soft skills дағдыларды дамытудың ең икемді кезеңі жасөспірімдік және студенттік шаққа сай келеді. Яғни болашақ мамандарды кәсіби даярлау үдерісінде soft skills дағдыларын белсенді дамыту қажеттілігінің бірден бір дәлелі.

Soft skills дағдыларының болашақ мамандар үшін маңыздылығы мен қажеттілігін бірнеше зерттеу нәтижелері дәлел бола алады. Мәселен, 1918 жылы Гарвард университеті, Карнеги Қоры және Стэнфорд зерттеу орталығы жүргізген зерттеуге сәйкес, жұмыстағы табыстың 85% жақсы дамыған soft skills дағдыларына, ал жетістіктің тек 15% техникалық дағдылар мен білімге (hard skills) байланысты деген қорытындыға келді [3]. 2020 жылы конференцияда Кирабо Джексонның жетекшілігімен Білім беруді зерттеуде бойлық мәліметтерді талдаудың Ұлттық орталығы (CALDER) үшін жүргізген лонгитюдтік зерттеудің (2008-2017 жылдар аралығында) нәтижесінде оқыту үдерісі кезінде soft skills дағдыларын дамытатын оқу орындары өз білім алушыларында қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді жақсы нәтижелер ала алатынына және олар болашақта кәсіби жетістікке жетуіне септігін тигізетініне көз жеткізді [4].

Шетел ғалымдарының зерттеулерін талдау көрсеткендей, soft skills дағдыларын дамытуға болады және болашақ маман үшін аса маңызды, бірақ іргелі білімдерсіз мүмкін емес. Сондықтан бұл міндетті болашақ мамандарды даярлау процесінде іске асыру қажет. Осылайша, Еуропаның кейбір жоғары оқу орындары soft skills дағдыларын дамыту мақсатында студенттер арасында көптеген тренингтер өткізіледі және болашақ кәсіби қызметте қажет болатын soft skills компоненттерін зерттеу бойынша ғылыми жобаларды жүзеге асырады. Жоғары оқу орны аясында soft skills дағдыларын дамыту әр түрлі әдістердің, жобалардың, семинарлардың, жағдайлық зерттеулердің, тренингтердің және т. б. көмегімен мүмкін болады. Soft skills әр маманның маңызды құрамдас бөлігі болғанына қарамастан, hard

skills дағдыларын қалыптастырудаярлау үдерісінде оқыту арқылы жүзеге асырылса, soft skills дағдыларын сол іргелі білімдердің негізде ғана дамыта аламыз. Сол себепті де soft skills дағдыларын дамыту бұл өмір бойына жалғасатын, аяқталмайтын және жалықтыратын үдеріс.

Кәсіби даярлау үдерісінде soft skills дағдыларын дамыту үшін кәсіби нәтижелерге қол жеткізген тәжірибелі адамдардың қолдауы қажет. Мәселен, сарапшылардың семинарлары, коучинг және репетиторлық сабақтар soft skills дағдыларын дамытудың тиімді құралы болып табылады. Яғни бұл мамандар студенттерге өздерінің кәсіби көзқарастарын жақсырақ түсінуге, дағдыларын дамытуға, содан кейін кәсіби өмірде өз жолын табуға көмектеседі.

Soft skills дағдыларын кәсіби даярлау үдерісінде дамыту бірнеше елдерде әртүрлі өзектілікке ие. Мұны бірнеше елдер міндетті деп санаса, кейбір басқа елдерде бұл тек қызығушылық танытқан студенттер үшін сұраныс бойынша қосымша сабақ ретінде ұсынылады. Екі жағдайда да университеттер soft skills дағдыларын оқыту курстары мен іс-шараларын ұйымдастырады. Кейбір жағдайларда студенттер бұл курстарды өздері ұйымдастырады, мысалы, Польшада студенттік кәсіподақтардың өздері soft skills дағдыларды үйрету шараларын ұсынады.

Soft skills дағдыларын дамыту белгілі бір пәнге сәйкес келетін әдеттегі курсқа енгізілуі мүмкін немесе оларды жекелеген мамандандырылған іс-шаралар шеңберінде оқытуға болады (курстар ғана емес, сонымен қатар жобалық жұмыстар, сапарлар, саяхаттар және т.б.). Soft skills дағдыларын оқу үдерісінекіріктірудің шетелдердің тәжірибесі қалыптасқан, мысалы, маңызды Еуропалық жобалардың бірі «Жоғары оқу орындарында soft skills дағдыларын жанамалау» –бакалавриат деңгейінде soft skills дағдыларды дамытудың бірыңғай әдістемесі. Бұл жобаны студенттердің soft skills дағдыларындағы өз олқылықтарын анықтауға және оларды өз бетінше толтыруды үйренуге көмектесуге баса назар аударады [5].

Сондай-ақ, «Тьюнинг» жобасы soft skills дағдыларын дамытудың бірнеше балама әдістерін ұсынады:

1) Soft skills дағдыларын әртүрлі пәндерге кіріктіру.

2) Әр түрлі soft skills дағдыларын оқытуға бағытталған демалыс күндері семинарлар мен практикумдер өткізу.

3) Әр семестрдің басында екі аптаны soft skills дағдыларын дамыту тренингіне арнау.

4) Әрбір soft skills дағдылары үшін әртүрлі пәндер әзірлеу және оларды тек soft skills дағдыларын оқытумен айналысатын оқытушылармен бағдарламаларға біріктіру.

5) Толық семестрді белгілі бір soft skills дағдыларының дамуына арнау.

Бірінші әдіске артықшылық берілді, өйткені ол қалған төртеуіне қарағанда тиімдірек, нақты және қолдануға оңай деп саналады. Soft skills дағдыларын дамыту моделі алдымен дамуға жататын құзыреттілікті анықтауды, содан кейін олардың салдарын қарастыруды қамтиды. Модельді енгізу, содан кейін soft skills дағдыларын тиімді дамыту жауапкершілігі толығымен білім беру мекемесінде болуы шарт.

Осы мәселеге қатысты ғылыми зерттеулерге талдау жасау арқылы, біз болашақ әлеуметтік педагогтарда soft skills дағдыларын дамытуда туындайтын бірнеше мәселелерді анықтадық:

- soft skills дағдыларын дамыту өзекті болғанымен оның еңбек нарығында мазмұны, маңыздылығы әлі де зерттеулерді қажет етеді;

- soft skills ұғымын тек дағдылармен байланыстыру оның мазмұнын шектейді, сондықтан біз бұл тұжырымдаманы жеке қасиеттер, әлеуметтік-психологиялық дағдылар, интеллектуалдық ерекшеліктер (әлеуметтік және эмоционалды интеллект), білім беру ортасының әлеуметтік педагогтарға қатысты әмбебап және коммуникативті дағдылар сияқты әртүрлі қасиеттер мен сипаттамалар жиынтығы арқылы қарастырамыз;

- soft skills дағдыларын бағалау мәселесі, soft skills дағдылары hard skills дағдылары сияқты нақты математикалық өлшемдерге сәйкес келмейді, себебі гуманитарлық қырларына байланысты оларды бақылау және өлшеу қиын. Soft skills дағдылары олардың құндылығына сай бағаланбағандықтан, мамандардың көпшілігі сол дағдыларды дамытуға қызығушылық танытпай, оның орнына қосымша уақытты hard skills дағдыларын игеруге жұмсайды. Яғни, әлеуметтік-педагогикалық қызмет барысында soft skills дағдылары (эмпатия, коммуникативтік қабілетте, лидерлік, жаңашырлық таныту және т.б.) олардың құндылығына сәйкес бағалануы керек. Себебі, қазіргі таңда soft skills дағдылары қаншалықты маңызды

және өзекті деп танылғанымен, шын мәнісінде тек бағаланатын дағдыларға ғана мамандар баса назар аударады;

-әр маман иесіне тиесілі soft skills дағдылары айқындалуы тиіс. Сондықтан бұл дағдыларды дамыту болашақ мамандарды кәсіби даярлау үдерісінде іске асырылуы дұрыс және оңтайлы шешім;

- hard skills дағдылары болашақ мамандар үшін, соның ішінде әлеуметтік педагогтар үшін негіз болып қала береді. Дегенмен, McKinsey & Company аға кеңесшісі Nick Van Dam пікірі бойынша тек қана hard skills дағдылары бәсекеге қабілеттілікті сақтау үшін жеткіліксіз болады, soft skills дағдыларын дамыту қажет.

- soft skills дағдыларын пәнге интеграциялау, ең алдымен, осы дағдылардың пәнмен академиялық, кәсіби байланысын анықтап, пән бағдарламасына терең талдау жүргізгеннен кейін ғана мүмкін болады. Осыған байланысты болашақ мамандар үшін ең өзекті және маңызды soft skills дағдыларын анықтау қажеттілігі туындайды. Мәселен, әлеуметтік педагогтардың қызметін жан жақты талдау маңызды soft skills дағдыларын анықтауға мүмкіндік берді: - балалар мен жасөспірімдердің дамуы мен әлеуметтік қалыптасуы үшін қажетті педагогикалық жағдайларды ойдағыдай ұйымдастыруға мүмкіндік беретін басқару дағдылары;- «субъект-субъект» қатынастарында эмоцияларды тануға және балалар мен жасөспірімдердің қоғамға тиімді интеграциялану ниеттерін барабар түсінуге мүмкіндік беретін эмоционалды және әлеуметтік интеллект;-қиын өмірлік жағдайларда балалар мен жасөспірімдерге әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық көмектің қажетті технологияларын барабар таңдауға, сондай-ақ әлеуметтік-педагогикалық қызмет субъектілерінің проблемаларын тиімді шешуге мүмкіндік беретін клиентке бағдарлау немесе проблемаларды шешу дағдысы;-әлеуметтік-педагогикалық қызмет субъектілерімен кәсіби қарым-қатынас орнатуға, балалар мен жасөспірімдерге жеке көзқарасты жүзеге асыруға, өмірлік қиын жағдайдағы балалар мен жасөспірімдерді көтермелеуге, қолдауға, ынталандыруға және шабыттандыруға мүмкіндік беретін кәсіби бағдарланған қарым-қатынас дағдылары;- әлеуметтік педагогқа өз қызметін тиімді ұйымдастыруға және өзін кәсіби аспектіде жүзеге асыруға, жайлылық деңгейінен асып кетуге және ойлауға, сондай-ақ озық идеяларды ұсынуға мүмкіндік беретін өзін-өзі басқару дағдылары;- балалар мен жасөспірімдердегі жағымсыз құбылыстар мен мінез-құлықтардың ықтимал нәтижелері мен салдарын болжауға, талдауға және бағалауға мүмкіндік беретін ұйымдастыру және жоспарлау дағдылары.

Қортындылай келе, қазіргі уақытта білім беру жүйесіндегі өзгерістер кәсіби қызметке деген жаңа бағыттар мен талаптардыңқойылуын қажет етеді. Бұл трансформация университетте оқытылатын барлық пәндерді тек кәсіби бағдарланған ғана емес, сонымен бірге студенттердің жеке дамуына бағытталуы керек. Яғни, жеке тұлғаның жетістігін, табысты жұмыспен қамтылуын және мансаптық өсуін қамтамасыз ететін шешуші фактор ретінде көптеген мамандар пәндік білімді, когнитивті интеллектті емес, әлеуметтік интеллекті, әлеуметтік дағдылар мен біліктерді, яғни soft skillsдағдыларын жоғары бағалайды.

Осы soft skills дағдыларын үйрену қысқа және ұзақ мерзімді артықшылықтар береді. Ұзақ мерзімді перспективада soft skills дағдылары адамдарға неғұрлым негізделген шешімдер қабылдауға және қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе әлеуметтік-педагогикалық қызметтегі маңызды дағдылар.

Өкінішке орай, soft skills дағдыларын дамыту қажеттілігі мамандарды кәсіби даярлау үдерісінде басымдық ретінде таныла бермейді. Біздің білім берудегі басымдықтарымызды қайта қарап, soft skills дағдыларын дамыту қазіргі өзгермелі әлем жағдайында болашақ мамандарды бәсекеге қабілетті болуға үйрету үшін маңызды. Soft skills тек кәсіби қызмет үшін ғана емес, күнделікті өмірде де қажет, сондықтан білім беру мекемелері студенттерге кез-келген жағдайда олар үшін пайдалы болатын құзыреттіліктерді дамытуға көмектесетін әдістемелер мен әдістерге назар аударуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Послание Главы Государства К.К. Токаева народу Казахстана. Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество [Электронды ресурс] – URL:

<https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>(жүгінген күні: 18.03.2023).

2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы [Электронды ресурс] – URL: https://strategy2050.kz/ru/state_programs/razvitiie-obrazovaniya-i-nauki-rk-na-2020-2050-gody/ (жүгінген күні: 18.03.2023).

3. Avrane-Chopard J., Potter J., Muhlmann D. How to develop soft skills [Электронды ресурс] // URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/people-and-organizational-performance/our-insights/the-organization-blog/how-to-develop-soft-skills#0>(жүгінген күні: 18.03.2023).

4. Avrane-Chopard J., Potter J. Are hard and soft skills rewarded equally? [Электронды ресурс] // URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/people-and-organizational-performance/our-insights/the-organization-blog/are-hard-and-soft-skills-rewarded-equally>(жүгінген күні: 18.03.2023).

5. Cinque, M Comparative analysis on the state of the art of Soft Skill identification and training in Europe and some Third Countries. Speech at “Soft Skills and their role in employability – New perspectives in teaching, assessment and certification”, workshop in Bertinoro, FC, Italy. – November, 2015.

ӨОЖ 372.82

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ КҰЗЫРЕТТІЛІККЕ ДАЯРЛЫҚ ШЕҢБЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУДЕ ЖОО-НЫҢ РОЛІ

Сатыбалдиева Н.Б.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.д., профессор **Ыбырайымжанов Қ.Т.**

Қазіргі білім беру стандартында бастауыш білім беру үдерісіндегі білім алушылардың ақпараттық сауаттылығына жетекші рөл беріліп жатқаны анық. Білім алушылардың оқу іс-әрекетінде ақпараттық сауаттылық маңызды. Осының негізінде бастауыш білім беруде білім алушылардың ақпараттық коммуникациялық құзіреттілігін қалыптастыру ең қажетті шарт болып табылады.

Болашақ педагог кадрлардың жаңа электрондық технологияны меңгеруі педагогикалық ЖОО-дағы білім беру бағдарламасын жүзеге асыру жүйесіне тікелей байланысты. Маманның кәсіби даярлығына педагогикалық оқу орнының кадрлары мен жаңа үлгідегі материалдық-техникалық базасына тәуелді. Сондықтан, бұл тәуелділіктердің басымдықтары ғалымдардың зерттеу нысанынан түскен емес, әсіресе сандық технологиялардың жедел дамуы ешкімнің ырқына көндірер емес. Зерттеу жұмысымыздың теориялық материалдарына деректер іздеу барысында көптеген зерттеушілердің тұшымды ойлары мен жаңалықтарын жинақтап, іріктелді. Осындай зерттеу барысы маман кадр даярлайтын педагогикалық оқу орындарының ролінің басымдықтары анықталды. Сол бағытта біраз зерттемелерді келтірер болсақ:

Болашақ педагогтарды кәсіби даярлау мәселесі жайында зерттеулерді талдау барысында еліміздің педагог ғалымдары көптеп зерттеулер жүргізуде екенін анықтадық. Болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығы жөнінде зерттеу жүргізген отандық ғалым Н.Д.Хмельдің еңбектерін келтіреміз. Оның зерттеулерінде болашақ педагог даярлығын «мақсаттық, мазмұндық, процессуалдық компоненттердің тұрақты бірлігі, мамандықты меңгерген тұлға кәсіби мазмұндық, тұлғалық, процессуалдық аспектілермен байланысты болады» деген тұшымды пікіріне кезіктік. Сонымен қатар, С.Л.Мищенко, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кіші мектеп жасындағы оқушыларды оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың кәсіби даярлығы дегеніміз мұғалім өзінің кәсіби іс-әрекетін кіші мектеп жасындағы оқушылармен арнайы таңдалған дидактикалық тұрғыдан өңделген оқу бағдарламасының материалдарды компьютердің көмегімен іске асыру қабілеттілігі[1].

Ғалым М.Сұлтанбектің еңбегінде: педагогикалық білім берудің мектеп өмірінен артта қалуын болдырмау үшін болашақ бастауыш мұғалімдерін кәсіби іс-әрекетке даярлау алдын ала нәтижелі практикаға бағыттау, кешенді бағдарламалар даярлау, болашақ бастауыш

мектеп педагогын кәсіби іс-әрекетке даярлаудың нормативті құқықтық базасын заманауи талаптарға сәйкестендіру және...т.б. өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімінің кейпін қалыптастыру үшін алғышарттарын ұсынды [2].

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда студенттердің кәсіби құзыреттілігін меңгеруіне деген тұрақты қызығушылығын, педагогикалық инновацияны пайдалану туралы теориялық білімдерін және оларды жүзеге асыру білігі мен дағдыларын қалыптастыратын педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа ала отырып, оқу-әдістемелік кешендерді, электрондық оқу құралдарын, әр алуан әдістер мен формаларды, технологияларды, интернет желісімен жұмыс жасау, интерактивті, мультимедиялық сабақтарды қамтамасыз ететін үдеріс деп түсіндірді С.Т.Мұхамбетжанова[3].

Педагогикалық мамандықтарда білім алып жатқан студенттердің кәсіби даярлығына төмендегідей компоненттерді анықтап ұсынады К.М.Дурай-Новакова:

-кәсіби мәнді қажеттіліктер, педагогикалық іс-әрекет мотивациясын, яғни мотивациялық компонент;

-мамандықтың мазмұны жөніндегі және педагогикалық іс-әрекеттің құрылымы жөніндегі кәсіби тапсырмаларды шешу жолдары туралы білімдерді, яғни танымдық-бағалаушы компонент;

- педагогикалық іс-әрекеттің нәтижелеріне деген жауапкершілік сезімі, өзіндік бақылау мүмкіндіктердің орындалуы қалыптасатын әрекеттерді басқару қабілеті, яғни эмоционалды-еріктік компонент;

- кәсіби тапсырмаларды орындау жолдары мен кәсіби білік, дағдыларды меңгеру, яғни операциялық-әрекеттік компонент;

- ақиқаттағы педагогикалық ситуацияларда өзінің жағдайын игеру жолы мен мүмкіндігі, яғни мобилизациялық-бағыттылық компоненті. Соның еңбегінде кәсіби даярлау мәселесі тұлғаның кәсіби қажеттіліктерінен туындайтын, педагогикалық іс-әрекетке итермелейтін мотивация, сонымен қатар мамандықтың мазмұны жөніндегі білімдер мен практикалық қабілеттері мен осы іс-әрекеттерді жасауға деген жауапкершілік сезімінің болуымен сипатталады деп келтіреді [4].

Ғалым С.Т.Жарбулова үздіксіз көп деңгейлі кәсіби педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдерді даярлаудың концептуалдық негізі деп қарастырады. Мұнда маман даярлаудың көп аспектілі тұжырымдар жүйесінің дамушы және дамымалы білім жүйесінің инновациялық педагогикалық іс-әрекеттерінің нәтижелі табысқа бағдарланған өздігінен үздіксіз шығармашылық пен дамушы мұғалім моделімен түсіндіреді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке даярлау мәселесін жаһандану жағдайында талдай келе, мамандыққа бейімделу, танымдық-кәсіби қызметте студенттің актуалдануы, студенттердің кәсіби іс-әрекетінің қалыптасуы танымдық-қызметтік тәсілінің жүзеге асуы, студенттің педагогикалық зерттеу кезіндегі өзін-өзі шығармашылыққа баулу секілді белсенділігінен тұрады деп түйіндейді М.З.Джанбубекова.

Педагогика бағытында кәсіби құзыреттіліктерді жіктей келе:

1. Арнайы немесе әрекеттік кәсіби құзыреттілік. Мұнда арнайы білім ғана емес, сонымен бірге оны тәжірибеде қолдана алу әрекетін айтады.

2. Әлеуметтік кәсіби құзыреттілік. Мұнда кәсіби қоғамдастықта қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдері мен бірігіп кәсіби өзара әрекеттестікті қолдану жолдарын меңгерумен сипатталады.

3. Тұлғалық кәсіби құзыреттілік. Мұнда өзін-өзі дамыту мен өз ойын білдіру әдістерін, кәсіби деформацияға қарсыласу құралдарын меңгерумен сипатталады.

4. Жеке кәсіби құзыреттілік. Мұнда өзін-өзі реттеу, кәсіби өсуге дайындық, кәсіби қартаюға қарсы тұру, тұрақты кәсіби мотивациясының тәсілдерін меңгерумен сипатталады. Бұл топтаманы А.К.Маркова кәсіби құзіреттіліктің түрлерін жан-жақты сипаттай түрлерді ұсынады.

Америкалық Ғылым және білім беру мекемелерінің қауымдастықтары (ACRL) ақпараттық құзіреттілікті былай мазмұндағаны және бар. Онда ақпараттарды анықтауда заманауи тұлғаға қажетті қабілеттер түрлері, яғни түрлі ақпараттарды тиімді қолдану мен бағалау, оларды таңдау қабілеттілігі деп анықтайды.

Электрондық оқыту құралдарының жаңарған түрлерінен білім беруді И.В.Роберт өз еңбегінде электрондық ақпараттық технология қолдану сипаты ақпаратты

жинау, өңдеу, сақтау, таратудағы техникалық құралдар мен әдістерді белсенді қолдануы, ал Ш.У.Унгарбаева болса қазіргі оқыту технологиясында интерактивті бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ететін компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс құралдары мен әдістерін меңгеру деп береді.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің электрондық ресурстармен жұмыс жасай алуы педагогтан күтілетін, бастауыш сыныптағы білім беруді АКТ қолдана отырып тиімді жобалауда, құруда, іске асыруда және мониторинг өткізуде, оның құрамында білім, білік, дағды, мотив, іс тәжірибесі кіріктірілген қабілеттер танылады.

ЖОО бітіруші маманның санасында АКТ-ның бар әлеуетін қолдану ХХІ ғасырдың негізгі технологиясы деген ереже қалыптасуы тиіс. Бұл оқыту мен өз бетінше білім алудың тиімділігін арттырудың ұтымды әдісі, себебі оларды пайдаланған жағдайда мұғалімдердің де, оқушылардың да өнімділігі жақсарады. Болашақ педагогтар АКТ-ны пайдалану – білім беру үшін қалыпты нәрсе екенін түсінуі тиіс, сондықтан оларда білім беру ортасындағы осы құрамдасты пайдалануға деген жағымды уәждемелік-құндылықты көзқарас болуы қажет.

Болашақ құзыретті педагог мыналарды білуі керек:

–АКТ-ны пайдаланған жағдайда оқу үдерісін жоспарлау;

–АКТ-мен жұмыс істеудің жеке және ұжымдық әдістерін ұйымдастыру;

–АКТ-ны пайдалану жөніндегі өзінің теориялық білімдері мен тәжірибелік дағдыларын үнемі жетілдіріп отыру.

С.М.Кеңесбаевтің пікірінше жоғары оқу орныбітіруші педагог оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияны пайдаланудың мотивациялық-құндық қатысы, педагогикалық құрастырушы компонент, педагогтың жаңа ақпараттық технологияны пайдаланған жағдайындағы қызметін жоспарлай білуі, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану жағдайындағы оқушылардың оқу –танымдық қызметін басқара білуімен сипатталатын ұйымдастырушылық компоненті; компьютер көмегімен оқыту кезінде оның жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылардың жекеленген, топтық, ұжымдық қызметтерін ұйымдастыруды жандандыруы; жаңа ақпараттық технологияны пайдалану жағдайында оқушылармен педагогикалық жұмысқа қатынасты орнататын қабілет – коммуникативті компонент; түрлі типтегі үйретуші бағдарламалар тапсырмаларын құрастырып оқушылар үшін түсініктілік дәрежесін талдауы секілді қабілеттері жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ақпараттық- коммуникациялық технологияларын қолдануға дайындаудағы құзіреттілік тұғыр бітіруші түлектің қарқынды өзгеріп отыратын жағдайларда туындайтын кәсіби мәселелерді шешу үшін оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларының құралдарын пайдалана отырып, заманауи білім беру жағдайында АКТ құралдарын қолдану дайындығын қалыптастырады.

Әдебиеттер

1. Джанбубекова М.З. Жаһандану жағдайында болашақ бастауыш мектеп мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлаудың педагогикалық негіздері: дис. ...док. пед.наук:13.00. – Алматы, 2010. – 287 с.

2. Краевский В.В. Методология педагогики: прошлое и настоящее // Педагогика. – 2002. - №1.- С.3-10

3. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. – М: ИИО РАО 2010.-140

4. Унгарбаева Ш.У. Жоғарымектептіңбілім беру үдерісінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану тиімділігін арттырудың педагогикалық негіздері. 13.00.01. пед.,ыл.канд...дисс. Алматы, 2010.- 126 б

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ ОҚЫТУ САБАҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сатыбалдиева С.С.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.д., профессор **Ыбырайымжанов Қ.Т.**

Ана тілінің баға жетпес құдіреті мен қуаты, адамды ерлікке, Отанын, туған халқын сүйуге тәрбиелеудегі күшін кезінде К.Д.Ушинский: «Халық тілі – тарих шекарасынан әлдеқайда әріректен басталатыны, оның бүкіл рухани өмірінің еш уақытта солмайтын және өмір бойы қайтадан шешек атып тұратын тамаша гүлі. Тілде бүкіл халық, оның күллі елі – барлық, толық ойы мен сезімі туған елінің өлеңінде, әндерінде... » деп көресткен болатын [1].

Сондықтан да ана тілі бастауыш мектептерде ең негізгі пән болып есептеледі. Өйткені ана тілінде оқу-жазуға дағдылану арқылы басқа пәндерді оқып үйренуге жол ашылады. К.Д. Ушинский : «Ана тілін толық меңгермеген бала тарихты және жаратылыстану ғылымдарын үйренген кезде, теореманы, математикалық бір есепті өз сөзімен айтып бере алмай, дәл осындай күйге ұшырайды. Ана тілі басқа пәндердің бәріне қатысы бар және олардың нәтижелерін өзіне жинақтайтын басты, өзекті пән енді түсінікті емес пе?» – деген болатын. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларын ана тілі сабағына қызықтыру үшін ана тілі сабағын жаңа технологияларды енгізу қажет.

Жаңа технологияларды енгізу арқылы оқу сапасы жақсарып, дамыта оқыту жүзеге асырылып, сабақ қарқыны жеделдетіліп, жеке тұлғамен жұмыс істей отырып, саралап, даралап, оқытуға мүмкіндік туады.

Ана тілі сабақты тиімді өткізуде оқушылардың танымдық белсенділігі арттады. Жаңа технология оқушының жеке өзіндік жұмыс атқаруына және ең бастысы оқушының білім жетістігін жақсартуға ықпал етеді. Сабақта жаңа технологияларды қолдану жеке тұлғаны жеделдете қарқынды, барлық сапаларымен сәйкес жан-жақты дамытуға бағыттап, құруға болады. Жаңа технологияларды пайдаланудағы сабақтың ерекшелігі оқушылардың өздері жаңалық ашуға ұмтылады, әрі ізденіп жауабын тауып, өз көзқарасын дәлелейді [2,24].

Сабақ мақсатқа бағытталған мұғалім мен оқушылардың ұжымдық шығармашылық еңбегі деп қарастыруы керек. Сабақта оқыту мен тәрбиенің мақсаттары, міндеттері, жүзеге асырылады, оқушылардың ой-өрісі кеңиді, қабілеті дамиды, көзқарасы, адамгершілік қасиеттері қалыптасады.

Дәстүрлі сабақтардың әдістері төмендегідей үш құрамдас бөліктермен анықталады:

- 1) Үлгі көрсету
- 2) Түсіндіру
- 3) Бақылау, басшылық

Сабақ – қашанда жетіліп отыратын шығармашылық сипаттағы үдеріс.

Ал, енді қазірде жаңа технологияларды пайдаланылып жүрген сабақ төмендегідей үш құрамдас бөліктен тұрады:

- 1) Оқу мақсаттарының қойылуы.
- 2) Оның шешудің жолын бірлесе қарастыру.
- 3) Шешемнің дұрыстығын дәлелдеу.

Бүгінгі таңда жаңа педагогикалық технологияларды сабаққа ендіру әрбір ұстаздың басты мақсаты болу керек. Себебі елімізге заман талабына сай қалыптан тыс ойлай алатын, шұғыл шешімдер қабылдай білетін, белсенді, шығармашыл азамат қажет. Сабақ тек білімділік мақсаттарды шешіп қоймай, балалардың жекелік қасиеттерін, қабілеттерін дамытудың жолдарын қарастыруда дәстүрлі оқыту мен жаңа технологияларды пайдалану сабақтары айырмашылығын салыстыру кестесі арқылы көрсетуге болады.4-кесте.Дәстүрлі

оқытудағы көркем шығармалар мен жаңа технологияларды пайдалануда оқытылатын көркем шығармаларды салыстыру кестесі:

1-кесте – Көркем шығарманы дәстүрлі оқыту мен жаңа технологияларды пайдалану арқылы оқытуды салыстыру кестесі

Дәстүрлі сабақтар	Жаңа технологияларды пайдалану сабақтары
<i>Мұғалімнің әдістері</i>	
Тақырыпты түсіндіреді.	Топқа бөліп, ой қозғайды.
Кейіпкерлер туралы айтып береді.	Тақырыпқа қызықтырып бағыттайды.
Мәтіннің идеясын анықтайды.	Мәтіндегі ең құнды нәрсені анықтауды ұсынады.
Мәтіннің көркемдік ерекшелігін мысалдар арқылы түсіндіреді.	Кейіпкердің ерекшеліктерін тануға бағыттайды.
Сабақты қорыту сұрақтары жалпы қойылады.	Мәтіннің тілдік ерекшелігі туралы сұрақ қояды.
<i>Оқушының іс-әрекеті</i>	
Мазмұнын айтып береді.	Ұжыммен жұмыс жасайды.
Кейіпкерге мінездеме береді.	Жеке кейіпкерлерді талдайды, өздерін олардың орнына қойып, қарайды, салыстырады.
Оқулық бойынша мұғалімнің түсіндіргенімен байланыстырып айтады.	Әр түрлі әдістер арқылы мәтінді зерттейді.
Мәтіндегі негізгі сөздерді тауып, айтып береді, дәптерлеріне жазады.	Мәтінмен өздері танысады.
Шығарма жазады.	Әр түрлі әдістер арқылы шығарманың негізгі мазмұнын анықтайды.
Жауап береді.	Ойларын қорытып, оны қағаз бетіне түсіреді. Өз тұжырымдамасын жасайды

Айтылғандарды қорыта келе, дәстүрлі оқыту балада білім, білік, дағды алуға қажетті ақыл, сана бар деп есептеп, сол ақылға дайын білімді құю керек деген көзқарас болса, ал жаңа технологияларды оқыту барысында бала бойындағы табиғи қабілеттерді жаңа белестерге көтеруді мақсат тұтатын ұстанымдарға негізделген оқытуды дербес жұмыс істеуге, алған білімді пайдалана білуге үйрету.

Қазірде ана тілі сабағанда жаңа технологияларды пайдалануда көркем шығармаларды оқытуда сабаққа мынадай талаптар қойылады:

- А) дидактикалық;
- Ә) дамытушылық;
- Б) тәрбиелік;
- В) гигиеналық;
- Г) психологиялық, ұйымдастырушылық талаптарды ескеру керек.

1) *Дидактикалық талап.* Тақырыптық-күнтізбелек жоспардың және күнделікті сабақ жоспарын дұрыс құру. Сабақтың мақсатын, міндетін дұрыс қою. Сабақ кезеңдерінің, әр түрлі дидактикалық әдіс-тәсілдердің бірізділігі, уақытты ұтымды пайдалану және мұғалімнің педагогикалық жетекшілігі.

2) *Тәрбиелік талап.* Білім саласының алдында қойылған идеологиялық мақсаттарды жүзеге асыруы тиіс. Ұлттық ұстанымдарға, қазақстандық патриотизімге, жоғары азаматтық адамгершілік моральға, қоғам дамуының талабына және сол сабақта берілетін материалдар мазмұнының тәрбие көзіне негізделеді. Тәрбиелік талап тәрбиелік мақсатының нақтылығы, білім мазмұны арқылы көзқарасын, эстетикалық сезімі мен адамгершілік қасиеттерін, жүйелі еңбегін қалыптастыру, мамандығын сүйіспеншілігін арттыру т.б.

3) *Психологиялық талап.* Оқушының психологиялық ерекшелігін білу, онымен санасу. Ойлауы (репродуктивті, шығармашылық), есте сақтауы (еркімен, еркіне тыс), еске түсіруі, жаттауы, игеруі, білуі; байқампаздығы, көңіл аударушылығы, шығармашылық елес-қиялы, еркі (алдына мақсат қою, оған жету үшін талпынысы), эмоциясы. Мұғалімнің көңіл күйі, жинақылығы, байқампаздығы, ашушандығы белгілі бір дәрежеде оқу еңбегінің қорытындысына әсер етеді. Мұғалім өзін-өзі ұстай алуы, өзін-өзі басқара алуы, өзіне сенімсіздігі немесе артық сенімділігі сияқты психологиялық жағдайымен де ерекшеленеді. Сабақтың нәтижелілігіне салыстырмалы түрде оқушылардың білімге деген ынтасы, білімін кеңейтуге деген ықыласы да әсер етеді. Сонымен қатар мұғалім мен оқушының арасындағы сыйласымдылық, түсініктік, психологиялық ырғақ та өз нәтижесін береді.

4) *Дамытушылық талап* дамытушылық мақсатының айқындығы, танымдық қызығушылығының, бастамшылдығын, өздігінен іздену, білімін толтықтыру, ой еңбегінің мәдениеті мен іскерлік, дағдысын қалыптасыру, ақыл-ойын дамыту.

5) *Гигиеналық талап.* Оқу материалының баланың жас ерекшелігіне лайықтылығы, оқушылардың денсаулығы, артық жұмыс бастылық пен артық тапсырмаларды нормадан жоғары болмауы көзделеді. Сонымен қатар сынып бөлмесінің, ондағы құрал-жабдықтардың баланың жасына, бойына, денсаулығына (көзінің көрмеуі, дұрыс естімеуі, т.б.) үйлестігі, және тазалық.

6) *Ұйымдастырушылық талап.* [3] Ол екі кезеңнен тұрады:

I кезеңі: сабаққа алдын ала дайындақ. Күнгізбелік жоспар негізгі қосымша әдебиеттерді, әдістемелік және көркем шығармалар, педагогикалық басылымдармен жұмыс істеу.

II кезеңі: пән бойынша тақырыптық сабақ жоспарын жасау. Онда сабақтың білімдік, дамытушылық, тәрбиелік мақсатын оған сай нақты білім көлемін анықтау, әдіс-тәсілдерні таңдау сабақтың типін, құрылымын белгілеу, сабақ кезеңдерінің логикалық байланысын, өздігінен істейтін жұмыстарды т.б. ескеру.

Сабақта оқушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал, ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы баланың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді. Мұғалім сонымен, сабақ өту барысында педагогикалық шеберлігіне байланысты тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалана білу қажет. Тиімді әдістерді пайдалану барысында оқушының білімге деген қызығушылығын одан әрі арттыруға, терең ойлау қабілетінің белсенділігін қалыптастыруға болады.

Әдебиеттер

1. Ушинский К.Д. Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөніндегі таңдамалы пікірлері. Алматы, 1951-72б.
2. Мұхтарова М.С. Ана тілі сабағында оқушылардың ойлау қабілетін дамыту//Бастауыш мектеп-2008 №3-24б.
3. Есімбекова Б.О Жаңа педагогикалық технологияларды оқу үдерісінде қолдану//Педагогикалық кеңес -2008 №3-2б.

UDK 81'1.18

OPPORTUNITIES FOR MULTILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Smailova K.E., Tursynbai S.E.

Tashenev University, Shymkent

Research supervisor—**s.t. OrmakhanovG.S.**

As we have already mentioned multilingualism can be the result of different factors. Kazakhstan is a unique place, since it combines several of the factors, which determine the use of two languages on its territory and stimulate learning of English as the language of globalization. There are lots of reasons which determine use of both Kazakh and Russian languages on the

territory of Kazakhstan because Russian and Kazakhstan have long established ties. Historically Russian people lived on the territory of contemporary Kazakhstan, and Kazakhstan once was a part of the Soviet Union. Thus, its population has been exposed to the Russian language for more than one century. Kazakhstan and Russia have strong economic and cultural ties, which were established long ago and are still existent. Russian has long been the language of science, research and technology, and is still of great importance. According to the census of 2009 63% of the population are Kazakhs and about 24% of the population are Russians. Everything mentioned above creates the situation in which two languages co-exist and are necessary in everyday communication. Beside English and Russian, English has gained importance as the language of globalization and intercultural communication. Both Kazakh and Russian are used in governmental organizations, local government institutions, documentation of state and governmental institutions, constitutional documentation, arbitration courts, military, field of science (including defense of dissertations); names of state institutions, texts of seals and stamps regardless of the form of ownership, labels of goods, all texts of visual information. Either Kazakh or Russian may be used in postal-telegraphic messages and customs documentation. Both Russian and other languages (if necessary) may be used in localities of compact residence of ethnic groups in: documentation of non-governmental institutions, courts, documentation of administrative offences, contracts of individuals and legal entities, responses of governmental and non-governmental institutions to requests of citizens, paper forms, information signs, announcements, advertisements, price catalogs and lists; pre-school institutions, orphanages; high, vocational and higher education; cultural events; press, radio and TV programs. The Republic of Kazakhstan has adopted a policy according to which it is necessary to pay more attention to the study of these two languages and the ability to communicate with them equally. The state educational standard combines three languages into a school curriculum. Now let's look at school education according to the criteria we used to describe trilingual schools in Finland and the Basque Country. Kazakhstan is a bilingual country: the Kazakh language, spoken by 63% of the population, has the status of a "state" language, and Russian, spoken by all Kazakhstanis, has been declared an "official" language and is constantly used in business. In the two previous cases described by the researchers, two of the three languages belong to the same language family: English and Swedish, English and German. The languages involved in the trilingual education in Kazakhstan also belong to two different language groups: English and Russian both belong to Indo-European languages of West-Germanic and East-Slavonic groups respectively, Kazakh is a Turkic language. Attempts to establish trilingual education have been made since the early 90s when Kazakhstan gained independence. Like in the Basque country there were established different models of schools: **Model A** schools are intended for native speakers of Russian who choose to be instructed in Russian. Kazakh is taught as a second language for five hours a week since the 1st grade. **Model B** schools are intended for native speakers of Kazakh who want to be instructed in Kazakh. Russian is taught as a second language for five hours a week since the 1st grade. In both types of schools English is taught as a foreign language beginning with the 5th grade for three hours a week (like in immersion schools of Finland). Like in Finland, the national language program encourages early introduction of several languages. Traditionally, the languages are introduced during specific language lessons and thus are kept separate from other content lessons and are not used as languages of instruction. We have already mentioned that teaching a second and foreign language can be done through a second/foreign language program or by immersion language program. It turns out that none of our secondary schools actually suggests language immersion programs since only 13% of the curricula is taught in the second language (in Russian for schools with the Kazakh language of instruction, and in Kazakh in schools with instruction in Russian), and even less – 8% of the curricula is taught in English. At that none of these learning is a content learning; it is acquiring second or foreign language for practical purposes. This is probably the main reason why school graduates are not proficient in speaking three languages as it is intended to be. The phenomenon of multilingual education was considered as a social and linguistic phenomenon. In the course of the current study of the project, certain goals were set, which were achieved. 1) First, the phenomenon of multilingualism was studied, and

multilingualism is the ability of an individual native speaker or all members of a community to speak several languages. The reasons that contribute to the development of multilingualism are of various nature, including colonial, migration, political and cultural ties, education, etc. 2) көптілді білім берудің не екенін жақсы түсіну үшін зерттеушілер Еуропаның екі елінің үш тілді мектептер құру тәжірибесін зерттеді. Олар елдің ішкі мектептерінде тілдік иммерсия бағдарламасын және испан еліндегі мектептердің әртүрлі модельдерін зерттеді. 3) олар ұйымдағы айырмашылықтарға қарамастан, Финляндия мен Испаниядағы Үш тілді мектептердің кейбір ортақ белгілері бар екенін білді. Атап айтқанда, екі жағдайда да мектеп оқушылары өте ерте жаста тілдермен таныстырылады және осы елдердегі білім беру мазмұнының бір бөлігі екінші тілдің көмегімен жүзеге асырылады. 4) Finally, the possibilities of developing multilingual education in Kazakhstan were studied. They began with the reasons that contribute to the use of several languages in the Republic of Kazakhstan, compared the system of language teaching in Kazakhstan with the described two examples of Finland and Spain, identified similarities and differences between them. They were able to identify these reasons in terms of experience, teaching materials, age of students, etc.

Bibliography

1. Beetsma, Danny (Ed.). Trilingual Primary Education in Europe. Inventory of the provisions for trilingual primary education in minority language communities of the European Union. Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002. pp. 15-20
2. Hoffmann, C., Towards a description of trilingual competence. International Journal of Bilingualism, Vol. 5, No. 1 (March) 2001, pp. 1-17
3. R. Aliyev, N.Kazhe. Bilingual education. Theory and practice. 1989 pp. 3-8
4. Suleimenova E.D. Language processes and politics. Almaty: Kazakh Uni. 2011

ӘӨЖ 82.09(565)

ҚЫСТЫРМАЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Пф21-2кТаджиева А.Ш.

TashenevUniversity, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі -аға оқытушы **Арғынбаева Р.А.**

Сөйлеуші өз ойын білдіргенде, бір нәрсенің жайын құр баяндап қоймай, оған өзінің қатынасып қоса білдіруі мүмкін. Ол қатынас әрқилы болады; сөйлеуші өз айтқанына күмәнданатындығын немесе сенетіндігін білдіре алады, немесе айтқан ойына байланысты өкінішін, ренішін, қуанышын, қуаттайтындығын қоса айтуы мүмкін. Сондай-ақ ол ойды қорыта айтатындығын немесе оның кімнің тарапынан екендігін де білдіре алады.

"Сөйлемге осы сияқты сан алуан мағыналық реңктерді синтаксистік жолмен беру үшін қыстырма элементтер қолданылады. Бірақ бұл элементтер сөйлемнің белгілі бес мүшесінің ешбіріне де жатпайды, олармен белгілі бір синтаксистік байланыс түрлерінің ешқайсысы арқылы байланыспайды, сондықтан сөйлем мүшелерінің бірде-бір сұрағына жауап бермейді. Бірақ қыстырмалар не сөйлемде айтылатын тұтас ойға, не оның белгілі бір мүшесіне қатысты болады. Сондықтан олар да, сөйлем мүшелері сияқты айтылатын ойды білдіруге қатынасатын қажетті және мәнді элементтері болып саналады." [1, 35-б.]

Қыстырмалар деп сөйлеушінің айтылған ойға әр алуан қатынасын білдіретін сөйлем мүшелерімен белгілі бір синтаксистік тәсілмен байланыспайтын жеке сөздерді, сөз тіркестерін, жеке сөйлемдерді айтамыз. [2, 39-б.]

Қыстырмалардың басты қасиеті, синтаксистік табиғаты оқшау сөздердің басқа түрлері сияқты сөйлем мүшелерімен тұлғалық жағынан сабақтаса байланыспайтынын

және сол сөйлем құрамында оның жалпы мағынасына модальдік мән үстемелеуі болып табылады. Модальдік мәнді оқшау сөздің басқа түрлері де білдіреді. Мысалы, одағайлар кісінің әрқилы көңіл-күйін білдіреді, қаратпалар тыңдаушының назарын айтылған ойға аудару мақсатында айтылады. Ал қыстырманың өзіне тән ерекшелігі сөйлеушінің өзі айтып отырған ойға қатыстырып, көзқарасын, бағасын білдіру болып табылады. Мысалы

1. Сөз жоқ, енді көрсе, Раушан одан жиіркеніп, теріс айналып кетпек.
2. Мүмкін, сізге бұл сөзім онша таныс болмас.

Осы сөйлемдердегі асты сызылған сөздер, сөз тіркестері қыстырмалар қызметін атқарып тұр. Модальдік мәнде жұмсалған (бірінші айтушының өз айтқанына сенімділігін білдірсе, екіншісі күмәнданушылықты білдіреді.) Бірақ олардың модальдік мәні осы мәтінде, басқа сөздердің қоршауында пайда болған. Өйткені оларды басқа мәтінде жеке сөйлем мүшелері қызметінде де кездестіруге де болады.

"Егер енді көрсе, Раушан одан жиіркеніп, теріс айналып кетуіне сөз жоқ" - дегенде "сөз жоқ" қыстырмалық мәнінен айырылып, сөйлемнің баяндауыш мүшесінің қызметін атқарып тұр. Сондай-ақ, "Сізге бұл сөзімнің онша таныс болмауы мүмкін", - дегенде де "мүмкін" сөзі баяндауыштық қызметте жұмсалғандықтан, қыстырмалық қызметтен арылып, оның модальдік мәні бәсеңдеген.

Осы арада бір ескерусіз қалып жүрген жайды да айта кеткен жөн. Біріншіден, белгілі синтаксистік қоршауда көптеген сөздер мен сөз тіркестері сөйлемнің дербес мүшесі қызметінде де жұмсала береді, оның ауқымы да кең. Ал, екіншіден, тек қыстырмалық қызметте жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерінің саны санап аларлық. Олардың қатарына "Меніңше, сеніңше, қысқасы, бәсе, сірә, менің ойымша, қорыта айтқанда, мен білсем, былайша айтқанда" тектес бірқатар сөздер мен сөз тіркестерін арнайы қызметі қыстырмалық, арнайы қызметі қыстырмалық емес деп, екі топқа бөлуге болатыны айқындалады. [4, 10-б.]

Қорыта келгенде, қыстырмалардың лингвистикалық табиғатына қарай оларды жоғарыдағыдай топтастыра отырып, мысалдар арқылы топ бойынша зерттеп қарастырдық.

Әдебиеттер

1. Ә.Хасенов. Оқшау сөздер және оларды оқыту жолы. Халық мұғалімі.- 1999, №4 35-б.
2. М.Балақаев, Т.Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис - Алматы; 2009, 107б.
3. Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. Қазақ ССР Ғылым академиясы. - Алматы; 2009, 207б.
4. М.Томанов. Қазіргі қазақ тіліндегі қыстырма сөздер, сөз тіркестері және қыстырма сөйлемдер. - Алматы; 2015, 10-б

ӘӨЖ 376

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІБИ ДАЯРЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙЫ

Талдыбаева Ж.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент

Ғылыми жетекші: — п.ғ.к., доцент Арзымбетова Ш.Ж

Инклюзивті білім беру әртүрлі оқу қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін икемді оқыту мен оқуға деген көзқарасты дамытуға ұмтылады. Егер инклюзивті білім беру енгізетін өзгерістер нәтижесінде оқыту мен оқу тиімдірек болса, онда барлық балалар пайда көреді. Инклюзивті мектептердегі білім балаларға адам құқықтары туралы білім алуға мүмкіндік береді және бұл кемсітушіліктің төмендеуіне әкеледі, өйткені балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, айырмашылықтарды тануға және қабылдауға үйренеді.

Инклюзивті білім беру – жынысына, жасына, ұлтына, қабілеттеріне, дамуында кемістіктердің бар немесе жоқтығына қарамастан барлық балалар мен ересектерге қоғамға

қатысуға және өз үлесін қосуға мүмкіндік беретін түпкілікті мақсатқа жету, инклюзивті қоғам құру қадамы.

Инклюзивті білім берудің қағидасы – мұғалімдер мен қарапайым мектеп әкімшілігі балаларды олардың интеллектуалдық, эмоционалдық, физикалық дамуына, әлеуметтік жағдайына қарамастан қабылдап, оларға балалардың қажеттіліктеріне бағытталған педагогикалық-психологиялық әдістемелер негізінде жағдай жасайды[1].

Еліміздегі білім беруді реформалау жағдайында туындап жатқан әлеуметтік-педагогикалық үдерістерді түсінетін жаңа тұжырымдамалық ойлау жүйесі бар педагогтерді дайындау қажеттілігін жоғары оқу орындары да дер кезінде түсініп, туындаған мәселені шешуге жан-жақты кірісіп жатқаны белгілі. Инклюзивті білім беру саласындағы тәжірибе мен зерттеулерді жинақтап талдау, қоғамның мүгедек балаларды қалыпты дамып жатқан қатарластарымен бірге оқытуға деген оң көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқу орындарының өздеріне де маңызды орын беріледі, себебі олардың оқытудың жаңа үлгісіне дайындығы табыс өлшемдерінің бірі болып табылады. Қазақстанның білім беру жүйесіне ендігі ретте тек дені сау балаларға ғана емес, сонымен қатар әр түрлі әлеуметтік факторларды, әлеуметтену ерекшеліктерін есепке ала отырып, дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға да білім беріп, тәрбиелейтін жоғары білікті мектеп мұғалімдері ауадай қажет.

Инклюзия жағдайында білім беру ортасы оның түзету және дамыту сипатын қамтамасыз ететін ерекше ерекшелікке ие болуы керек. Мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты бұл олардың ерекше білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін, ал жас нормасындағы студенттерге қатысты денсаулық проблемалары бар құрдастарымен қарым – қатынаста негативизмді жеңу үшін маңызды. Тиісінше, мұғалім мүмкіндігі шектеулі балалардың да, жас нормасындағы балалардың да дамуына ықпал ететін орта құра білуі керек. Сонымен қатар, құзыреттілік тәсіл аясында айтылғандай, мұғалімнің кәсіби мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастыру өзінің кәсіби дамуын жобалаумен және жүзеге асырумен тығыз байланысты. Бұл инклюзивті білім берудің мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты қоғамда ерекше мәдениетті қалыптастыруға бағытталған әлеуметтік - педагогикалық құбылыс ретіндегі ерекшелігіне қайшы келмейді.

Соңғы жылдары мұғалімдердің инклюзивті тәжірибені жүзеге асыруға дайындығы мен дайындығы мәселесі ашылған жұмыстар саны едәуір артты: жоғары мектепте, қосымша кәсіптік білім беру жүйесінде, Фирмаішілік оқыту жағдайында (Н.А. Абрамова, М.Н. Агафонова, А.Н.Гамаюнова, Е. В. Кулакова, Е. Н. Кутепова.), М.Л. Любимов, Н.А.Ряписов, А.Г.Ряписова, С.И. Сабельникова, Е. В. Самсонова, М. М. Семаго, Н. Я. Семаго, А. С. Сиротюк, А. Ю. Шеманов, Л. М. Шипицына, И. М. Яковлева және т. б.). Біз зерттеп жатқан мәселе бойынша бірқатар диссертациялық зерттеулер жүргізілді (Н.П. Артюшенко, О.С.Панферова, Е.Г. Самарцева, И.Н.Хафизуллина, Ю.В. Шумиловская және т. б.).

Мұғалімдерді олар үшін жаңа кәсіби қызмет саласына даярлау процесін сипаттау үшін көптеген зерттеушілер тек дайындықтың ғана емес, сонымен бірге мұғалімнің де сапалық сипаттамаларын ашады.

Сонымен, шетелдік зерттеуші J. Corbett мұғалімнің қалыптастыруы қажет инклюзивті мәдениеттің төрт компонентін ұсынады:

- мұғалімдердің жеке өмірлік тәжірибесінде жоқ көзқарастарға құрметпен қарауы;
- мұғалімдердің интеллектуалды дамыған адамдар жоғары әлеуметтік және академиялық мәртебеге ие адамдар арасында ғана емес екенін түсінуі;
- білім алуға және әлеуметтік дамуға құқықтағы барлық білім алушылардың тең мүмкіндіктерін тану және әрбір баланың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, осы құқықтарды қанағаттандыру;
- шынайы педагогикалық басымдықтар мен құндылықтарды саналы түрде ұстану [2].

Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ мұғалімдерді даярлау мәселесіне Е. Л. Агафонова, М. Н.Алексеева, С. В. Алехина, Е. Н. Кутепова, Ж. Н. Черенкова жүгінді. Олар мұғалімдердің инклюзивті білім алуға дайындығын екі блокты бағалау арқылы, атап айтқанда кәсіби және психологиялық дайындық аясында қарастырады. Кәсіби дайындық құрылымында авторлар келесі компоненттерді ажыратады: педагогикалық технологияларды меңгеру, түзету педагогикасы мен арнайы психологияның негіздерін білу, ақпараттық

дайындық, педагогикалық ойлаудың өзгермелілігі мен икемділігі, балалардың жеке айырмашылықтарын ескеру, кәсіби тәжірибе мен нәтиже көрінісі, кәсіби өзара әрекеттесуге дайын болу. Психологиялық дайындық құрылымында жеке көзқарастардан тұратын мотивациялық дайындық (мұғалімнің моральдық принциптері және инклюзияға қатысты күмән); дамуында әртүрлі ауытқулары бар балаларды эмоционалды қабылдау (қабылдау – қабылдамау); мұндай балаларды білім беру қызметіне қосуға дайын болу (қосу-оқшаулау) [3-5].

Біздің ойымызша, кәсіби және психологиялық компоненттерді тәуелсіз және балама ретінде бөлуге дайын құрылымда негізсіз. Кәсіби дайындық қазірдің өзінде құзыреттілік тәсілінің өкілдерімен дәлелденген психологиялық компоненттің болуын болжайды. Атап айтқанда, кез-келген кәсіби мәселені шешу психологиялық контекстен тыс мүмкін емес. Кәсіби дайындықтың психологиялық компоненті инклюзивті білім берудің мәнін түсіну, құндылықтарды қалыптастыру-мүмкіндігі шектеулі балалардың даму ерекшеліктері туралы білімде көрініс табады.

Инклюзивті білім беру процесін жобалау кезінде мұғалім қалыпты және бұзылған дамуы бар балаларды бірлесіп оқытуды ұйымдастырудың, есепке алудың оңтайлы тәсілдерін таңдау қажеттілігіне тап болады балалардың психологиялық ерекшеліктерін. Инклюзивті білім берудің барлық субъектілерінде сапалы өзара іс-қимылды орнатумен және құндылықтар-қатынастарды қалыптастырумен байланысты мәселені шешу маңызды және психологиялық тұрғыдан анықталған болып табылады. Мұғалімдердің түзету және дамыту ортасын құрудағы кәсіби дағдылары сонымен қатар психологиялық компоненттің болуын, оның ішінде мотивациялық дайындықты, дамудың әртүрлі бұзылулары бар құрдастарының жас нормасын балалардың эмоционалды қабылдауын, мұғалімнің осындай балаларды білім беру қызметіне қосуға дайындығын болжайды.

Соңғы жылдары болашақ педагогтарды (педагогикалық ЖОО білім алушыларын) инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа даярлау мәселесі өзекті бола түсуде.

И.Н. Хафизуллина диссертациялық зерттеуде инклюзивтік білім берудің болашақ педагогтерін даярлау оларда кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөлігі болып табылатын және түйінді мазмұнды және функционалдық құзыреттіліктерді қамтитын "инклюзивтік құзыреттілікті" қалыптастыруды көздейді. Құрылымына автор мотивациялық, танымдық, рефлексиялық және операциялық компоненттерді қамтиды [6].

Педагогтарды олар үшін кәсіптік қызметтің жаңа саласына (инклюзивті білім беру) даярлаудың теориялық тәсілдерін талдау негізінде мынадай тұжырымдар жасаймыз:

1. Педагогика ғылымында әлі де педагогтарды даярлау проблемасына бірыңғай көзқарас қалыптасқан жоқ. Сонымен қатар, бұл проблема жеке-белсенді және аксиологиялық тәсілдер, сондай-ақ құзыреттілік тәсілдің теориялық негіздері аясында барынша толық және негізделген. Ескере отырып, мұғалімдердің бұл дайындығы жеке және мақсатты процесс және олардың кәсіби құзыреттілігін дамытудың нәтижесі ретінде қарастырылуы керек.

2. Педагогтарды қызметтің жаңа саласына даярлау бірқатар кезеңдерді қамтиды, атап айтқанда: педагогикалық қызметтің кәсіби рефлексиясы, осы қызметтегі кәсіби өзгерістердің қажеттілігін түсіну және оларды жобалау, жобаланған өзгерістерді жүзеге асыру, нәтижелерді талдау және білім беру мен кәсіптік - педагогикалық қызметтің жаңа құндылықтарын қабылдау, сондай-ақ осы қызметті іс жүзінде жүзеге асыру.

3. Инклюзивті білім беру жағдайында педагогтарды жұмысқа даярлау:

- мақсаттардың, мазмұнның, ұйымдастыру технологиясының және осы компоненттердің біртұтас тұтастық ретінде жұмыс істеуінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігінде көрінетін синкретикалық сипатқа ие болу;

- мотивациялық-құндылық, операциялық-белсенділік және рефлексивті-бағалау компоненттерін қосыңыз, өйткені олардың дайындық құрылымында болуы оның синкретикалық және тұтас сипатын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

1. Кукушкина О.И. Использование информационных технологий в различных областях специального образования. дисс.... док. пед. наук., - М., 2005. - 352 с.

2. Норкина Е.Н. Подготовка будущих педагогов-дефектологов к использованию компьютерных технологий обучения в профессиональной деятельности. дисс. канд. пед. наук, Йошкар-Ала. – 2012. – 194 с.

3. Трифонова Э.П. Использование информационно-компьютерных технологий в коррекционной работе по развитию познавательной сферы глухих школьников. Автореферат дисс. канд. пед. наук., - М., 2008. - 21 с.

4. Нестерова А. А., Максименко Ж.А. Российский подход к инклюзии: междисциплинарность, комплексность, партнерство // Сборник материалов III Международной научно-практической конференции. - М.: МГППУ, 2015. - С.69-74.

5. Ертанова О. Н. «Интеграция» и «инклюзия» в аспекте семантики // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии: сборник материалов Международной научно-практической конференции. - М.: МГППУ, 2011. - С.17-18.

6. Назарова Н. М. Интегрированное (инклюзивное) образование: генезис и проблемы внедрения // Социальная педагогика. - 2010. - №1. - С.77-87.

ӘОЖ : 821.512.122-1

ИЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Ташкентбай А., Адилбекова А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі-ғ.м., аға оқытушы Мұса Н.Б.

Илияс Жансүгіров – қазақ жұртының құлай сүйген ең сүйікті перзенттерінің бірі, оның өр тұлғасы қайсар ақындықтың символы іспеттес. Ұлттық дүниетаным тұрғысынан «Құлагер» поэмасындағы І.Жансүгіровтің тілдік тұлғасы әр қырынан мән-маңызы ашып көрсетілді. Сондай-ақ І.Жансүгіров жалпыхалықтық тілдегі көріктеу құралдарын (теңеу, эпитет, метафора, метонимия) өзіндік сөз саптау мәнеріне елеп-екшеп, шеберлікпен пайдаланып, жетілдіріп қолданғанына көз жеткіздік. Зерттеу нысаны ретінде тілдік тұлғаның эмоционалды-еріктік мінез-құлқын қарастырар болсақ, біз таным мен түсінік үдерістеріне тоқталамыз, сәйкесінше тұлғаның зияткерлік сипаттамалары басты орынға шығады. Тілдік тұлға деп тіл білімінде адамның сөйлеу туындыларын тудыруға және қабылдауға мүмкіндік беретін қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығын, шындықты бейнелеудегі тереңдігімен, дәлдігімен және құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесімен сипатталатын тілдік күзіреттілікті айтады, сондай-ақ тілдік тұлғаның зияткерлік сапасы ерекше ескеріледі.

«Құлагер» поэмасындағы Илиястың тілдік тұлғасындағы таным ерекшелігін, семантикалық ой-өрісін ұлттық санадағы шынайы, ақиқат дүниенің құндылықтарын таңбалайтын кейбір концептілерге талдау жасау арқылы когнитивтік лингвистика шеңберінде зерттей отырып, адам мәніне терең бойлай аламыз.

Осы бағыттағы концепт мәні қазақ тіл білімінде Ж.Манкеева, Қ.Жаманбаева, Ш.Ниятова, А.Ислам, Э.Оразалиева, М.Күштаева, С.Жапақов, Ф.Қожахметова, Г.Әнуарбекқызы, З.Абрахметовна, Е.Қасенов т.б. зерттеушілер еңбектерінде әр қырынан зерттеліп келеді.

Мысалы: «тұлпар» концептісінің қолданысына тоқталайық:

Керейдің ас болған соң осы шалы,
Ағылды алуан жүйрік қосылғалы.
Жиынға ояз мінген бір арғымақ,
Тыншымай мамағашта тұр қарғылап.
Тұқымы тобылғыдай тор қасқаның,
Алынған француздан англ-арап.

Халқымыздың танымында жеті қазынаның бірі саналатын, тіліміздегі лингвомәдени сипаты жоғары күшті кілт сөздер қатарына жататын бұл атау Илияс шығармаларында 30 рет жұмсалып, алуан түрлі концептілердің құрамына енеді. Түрліше тіркестерде мағыналық

қырлары көбейіп, мазмұны байи түскен аталмыш концепті Ілиястың когнитивтік санасында ерекше маңызды бейнеге айналады, тілдік санамызда жаңа тіркес «өрен жүйрік» қолданысы пайда болады[1]. Сөйтіп тілімізде бұрыннан бар «ер қанаты» саналатын «ат» эмбебап концептісі енді Ілияс жасаған «өрен жүйрік» тіркесі түрінде жаңа бірегей (уникалии) концептіге атау болады. Осы бір ғана қолданыстың өзі «өрен жүйрік» Ілиястың тарихымызда, әдебиетіміздің тарихында орны ерекше тұлға екенін білдіре алады.

Ақын өнерінің синкретті деуге мықты дәлел болатын «Құлагер» әні. «Құлагер» Ақанның жан айғағы ғана ма? Жан айғағы екені рас, тіпті жан азасы деуге де болады. Алайда, ондағы өнер аясы, тарихи шындық, адам өнер тағдыры сияқты тұтас дүние бір жанр ауқымына сыя ма? Бұл өнер дүниесі ретінде аса күрделі полотно. Сахараның мөлдір сұлулық кеңістігінен жарастық тапқан Құлагердей хас тұлпар, Ақандай өнер сұңқары қазақтың эстетикалық ой-өрісінің әлі сан суретші сабылатын асыл муза дарыған ғажайып бір көрінісі еді. Талантты талант түртеді дегендей, І. Жансүгіровтің телегей – теңіз сезімін оятқан да осы күдірет емес пе екен?

Көркем шығарма субъектінің ішкі рухани дүниесін танытады. Демек көркем мәтіннің өзі де дүниенің көркем бейнесін объективтендіреді. Б.С.Мейлах: «Дүниенің көркем бейнесі – кеңістік пен уақыт шеңберіндегі ақиқат дүниенің панорамалық көрінісі», - деп түсінеді. Дүниенің поэтикалық моделі автордың индивидуалды танымы мен оның санада бейнеленген бейнесі арқылы көрініс табады. Демек автор танымындағы дүние туралы концептілік жүйе – оның ақиқат болмысқа деген субъективті көзқарасы мен объективтік қатынасын танытатын құндылықтар жүйесінен құралады. Көркем бейнелер концептілік жүйе шеңберінде реттеледі[2]. Концептілік жүйенің құрылымы кеңейген сайын дүниенің концептілік бейнесі де кеңейе түседі. Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, аффективті көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы танылады. Мысалы уайым ұғымы жағымсыз мағынада танылатыны, оның «сары уайымға салыну, күйзелу, көңіл-күйі болмау» деп объективтенетіні белгілі.

«Құлагер» поэмасы 1936 жылдың қараша айында «Социалистік Қазақстан» газетінің бірнеше сандарында жарияланады. Бұл ақынның эпикалық жырларының ең соңғысы және поэзиясының ең биік шыңы.

Сол газет нұсқасы бойынша пікір айтқан әдебиетші, сыншылардың сын-ескертпелерін ескере отырып, автордың поэманың соңғы нұсқасын кітап етіп шығаруға әзірлегені жөнінде М. Қаратаев былай дейді: «Ілияс Жансүгіровтің жазушылық қызметі 1937 жылы үзіліс тапты. Үзіліс алдында оның жазып үлгіргені – «Құлагер» поэмасын кітап етіп шығаруға әзірлеген толық, кемелді нұсқасы еді. Газет нұсқасы бойынша әдебиет ортасы поэмаға дән ризалығын білдірумен бірге, жақсара түсу үшін, бірқатар ақыл-кеңес айтқан болатын. Ілияс соның бәрін ескеріп, бірнеше ай бойы өңдеп, жөндеп, толыққан нұсқасын баспаға ұсынған кезде бұл нұсқа жарық көрмей қалды да, қолдан шығып кетті. Қазір жарияланып жүргені газет нұсқасы». Зерттеушінің атап көрсеткеніндей, «Құлагер» поэмасының толыққанды, кемелденген соңғы нұсқасы қолға түспей жүр.

Поэмаға арқау болған оқиға – тараудың басындағы тұсында сері болсын, пері болсын, өмірімен ұнаған Ақан және тұлпар ат Құлагер.

«Күйші» поэмасындағыдай, бұл поэмада да Ақан өмір сүрген заманға, қоғамға деген ақынның авторлық тенденциясы айқын. Поэманың толғану атты кіріспесінде-ақ Ілияс Жансүгіров Ақан сері өмір сүрген феодалдық заманға өз көзқарасын толық білдіріп өтеді:

“Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,

Көңілі судай тасып, оттай маздап.

Ескі күні елім көрген енді ойласам,

Көрінер кейде қорлық, кейде мазақ”.

Негізгі мақсаты – ескі өмір мен бүгінгі ұрпақты таныстыра отырып, сол шірік заманға өз замандастарының ыза, кегін өршіте түсу. Осылай толғана отырған ақын халқының ескі тарихын, тұтастай қаралап, мансұқтамайды да. Қанайшылар билеген сол қара түнек заманда еңбекші халық жасаған рухани асыл қазынаға да үңіледі.

Сырттай қарағанда, поэманың негізгі сюжеті Ақан серінің бір әніне ғана құралған сияқты. Ал, мұқият қарағанда, поэманың идеялық шеңбері одан да кеңірек. Сол бір уақиғаның керегесін кеңіте отырып, ақын бас кейіпкер Ақанның трагедиясын ашады. Ақан

трагедиясы Ақан сияқты мыңдардың трагедиясы екенін жинақтап танытады[3]. Ақан өмірін жырлай отырып, сол бүкіл феодалдық заманның зұлымдығын, ірік-шірігін әшкерелей түскен. Поэманың идеялық түйіні, міне, осында.

Мәселен, поэма сюжеті экспозициясы болып есептелетін «Ас» тарауын алайық. Ақан серінің трагедиясына себеп болған аты шулы Құлагер оқиғасы осы Сағынайдың асы үстінде өтеді. Ал, сол асты терең суреттей отырып, ақын әрі сол тұстағы әр түрлі әлеуметтік топтардың өмірін көзге елестетсе, әрі сол заманның әлеуметтік сыр-сипаты жайлы түйінді-түйінді пікір түйеді. Осы асқа тұлпарын мініп, Ақан да келеді. Ойы –Құлагерді бәйгеге қосу. Құлагерді алғаш рет көрген жұрт: «Бітімі ойқы-шойқы, салпы ерін, салбыр тірсек екен, жазық бауыр, сыйыр сүйек, ұзын тұрық екен, бұл ешқандай бәйге ала алмайды, бұған мініп қоян атса, қойшыға мінгізсе жарасар, ең дауасы – семіріп соғымға сою ғой» — десіп даурығады. Тұлпардың мықты тегін тек Күреңбай сыншы ғана танып «Бабында екен, бағы осы аста ашылар» деп баға береді.

Илияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – сюжетті поэма. Поэма сюжетін құрайтын оқиғалар асты бейнелеген тарауларда ат жарысын, Құлагердің мерт болуын, сонымен байланысты Ақанның қайғы-шерге көмілуін суреттеген тарауларда баяндалған. Өзге поэмаларға қарағанда, бұл поэманың сюжеттік-композициялық бітімінде өзгешелікте бар екені рас. Мәселен, оқиғаны басынан бастамай, аяғынан алып қарасақ та жеткілікті. «Туған жер» атты басқы тарауда ақын Көкшетауда жападан-жалғыз қайыңды көлеңкелеп отырған қара шалды, оның үстінде ілулі тұрған аттың қу басын әңгімелейді [4]. Міне, осы әңгіме-жұмбақтың сырын айтпақ боп ақын шегініс жасайды. Бүкіл оқиғаны сол шегініс арқылы береді де, «Аттың азалы әні» деген соңғы тарауда баяғы алдыңғы тараудағы қара шал мен аттың қу басына қайта оралады. Поэма сюжетін құрудағы бұл қаусырмалы композицияны ақын шебер де ұтқыр пайдаланады.

Поэманың бас қаһарманы – Ақан сері Қорамсаұлы. Осы бас кейіпкер өмірін бейнелеген поэма жанрының шеңберінен аспай, осы жанрдың адам образын мүсіндеудегі көркемдік мүмкіншілігін белгілі дәрежеде ұтымды пайдаланғанын көреміз. Ол ең алдымен оқырман қауымды Ақан серімен біраз таныстырып өтеді. Бұл ретте ақын Ақан серіге кең көлемде мінездеме беріп кетеді. Сол мінездеме арқылы Ақан серінің ұнамды тұлғасы анықтала бастайды.

Поэмадағы ақынның авторлық мінездемесіне қарағанда: Ақан билік айтқан ел жуаны би емес, «ауыл торып, ел шулатқан ұры» емес, «мешіт салып, зекет алып, дүниенің нәжісін бойға жаққан молда» емес, тіпті, байдың жалшысы да емес, өз малын баққан қарапайым шаруа да емес. Поэманы оқып отырған оқырманның осы тұста заңды сұрағы туатыны аян. Ақан енді кім? Бұған жауап ақынның Ақанға берген мына сипаттамасынан табылады:

“Жүйрік ат, сонар саят, қыз-қырқынмен,
Өмірді өткізген жан өз қрқынмен.
Өмірдің ащы емес, тұщысын да
Қызықтап жігіт ойын, қыз күлкімен.
Саңлақ ед шыққан мыңнан, озған жүзден,
Көп сұлу көзін сүзген күнді өткізген.
Қызықтың айдынына құлаш ұрып,
Армансыз қаздай қалқып, қудай жүзген...
Кісі емескөп қатынды үйірлеген,
Болған жоқ бір пендеге тию деген.
Текті құс тазалықты қолына ұстап,
Арманы-ақ сұлулықты сую деген”.

Міне, осылайша ақын Ақан серінің халық ішінен шыққан көркемөнердің көрнекті өкілі – асқан өнерпаз ретінде көрсетеді.

Поэмадағы Ақан сері образын сөз еткенде Құлагерді айту аса қажет. Ақынның Құлагерді суреттеуі және оның қадір-қасиеттерін баяндауы бас кейіпкер бейнесін тұлғаландырып тұр. Ақан серінің Құлагері туралы және сол Құлагердің өкінішті қазасы жайлы шығарған әнінің хикаясы жөнінде ақынның поэма жазуы – қазақ поэмасының тақырыптық-мазмұндық арнасындағы ұлттық ерекшелікті де аңғартады. Атқа байланысты оқиға жайлы арнайы поэма жазуы ақынның өз халқының ежелден келе жатқан ұлттық психологиясымен тығыз байланысын танытады.

Ілияс Жансүгіров ауыз әдебиетіндегі, жазба әдебиеттегі дәстүрді тек қана жалғастырып қойған жоқ, өзінше өрістетті. Мәселен, Ілияс суреттеген Құлагердің Қобыландының Тайбурылынан, Алпамыстың Бйшұбарынан, Қамбардың қара қасқасынан, Төлегеннің Көкжорғасынан өзгешелігі бар. Ауыз әдебиетіндегі аттар әсірелеу арқылы берілсе, Ілияс Құлагерді әсірелемейді де, кейіптеп суреттемейді.

Құлагер – Ақан серінің сұлулығы, идеалы. Оның түсінігінде ондай тұлпар енді келмесі анық. Сол тұлпармен жүрек түкпіріне ұялаған әсемдік, көркемдік бәрі жоғалған. Оның бұрынғыдай ән айтуы да, ел арасында жайраңдап жүруі де екі талай. Құлагерге жұмсалған айбалта, Ақанның өзіне тиген, ол енді тірі өлік [5].

Ілияс Жансүгіровтің әдеби мұрасын жан-жақты, терең зерттеп, игеру – қазақ әдебиеттану ғылымының алдында тұрған елеулі міндеттерінің бірі. Осы тұрғыдан қарағанда, оның поэзия, драматургия, прозалық жанрда жазылған шығармалары туралы бұл жұмысымыз соған жауап ретінде ұсынылып отыр. Қаламгер мұрасын зерттеу ісіне бұл еңбектің қаншалықты септігі тиетініне жаңа өмір, жаңа құбылыс куә болатыны хақ.

Мақала жазу барысында алдымызға қойылған мақсаттарға жеттік деп ойлаймыз, ал ақын «Құлагер» поэмасындағы І.Жансүгіровтің тілдік тұлғасы бұдан әрі зерттеу уақыт еншісіндегі жұмыс деп санаймыз.

Әдебиеттер:

1. Иманғазин М. «Ілияс Жансүгіров» А., 2004.
2. Қаратаев М. «І.Жансүгіров» А., 1961.
3. Жұмалиев Қ. //Ілиястың әдеби тіліміздегі орны мен өзіне тән ерекшеліктері / І.Жансүгіров. Шығармалар. 1 т..А.,1960.
4. Дәуітұлы С. //Тұлпар ақын Ілияс Жансүгіров/ Құлагер. А.,1999.
5. Жұбанов Қ. «Қазақ тіл білімі жөніндегі зерттеулер» А., 1966.

ӘОЖ:37.035.461

БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМНІҢ СЫНЫПТАН ТЫС ОҚИТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАРЫ

2 курс білім алушысы **Ташкентбай А.Е.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі: – магистр, оқытушы **Тамабай Ә.М.**

Қазіргі кезеңде бастауыш мектептің тәрбие жұмысын қайта қарау, қоғамның дамуының жаңа жағдайларына сәйкес оның мақсат, міндеттерін түбегейлі өзгерту қажеттілігі туындап отыр. Бастауыш сыныптарда оқыта отырып тәрбиелеу принципін, тәрбиелей отырып оқыту принципімен алмастыру қажет. Мектептегі мұғалімнің орны мен рөлі қайта қаралып, Л.В.Выготскийдің «...мұғалім әлеуметтік-тәрбиелік ортаны ұйымдастырушы, әр оқушымен қарым-қатынасты ретке келтіруші және бақылаушы» деген анықтамасын басты назарға алуымыз керек [1].

Мұғалім – адамды қалыптастыратын, адамды адам етіп тәрбиелейтін адам иесі. Тәрбие деген аталы ұғымның пайдалы болғанынан бері бұл қызметтің ең беделді, әрі білгір адамдарға тапсырылатыны сондықтан. Осыған орай мұғалім-тәрбиешілердің еңбегіне қоғамда зор мән берілген.

Сонымен, бүгінгі таңда толғағы жеткен көптеген педагогикалық әлеуметтік проблемалар мұғалімнің ой-санасының жаңаруымен, жаңа міндеттерді айқын түсінуімен, педагогтардың белсенділігі мен шығармашылық қатынастарымен шешіледі.

Ал мұғалім мәдениеттің қайнар көзі, әдебиет пен өнер шығармаларының жаршысы. Сондықтан қандай мұғалім болашақтың мүсіншісі бола алады деген сұрақ туатыны заңды. Қазіргі заман мұғалімі қызметіндегі ең басты ерекшеліктің бірі – жастарға рухани тұрғыдан ықпал жасауды күшейту, сол арқылы еліміздің нағыз белсенді азаматын, еңбеккелерін және Отанды қорғаушысын тәрбиелеп шығару [2].

Сыныптан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстарының мақсаты – сабақ үстінде жүзеге асырылатын тәрбие міндеттерін толықтыру және тереңдету, олардың қабілеттерін неғұрлым толық ашу, қоршаған ортаға қызығушылығын ояту, қоғамдық белсенділігін шыңдау, бос уақытын ұйымдастыруды көздейді.

Мұғалім оқушыларды сабақтан тыс уақытта қарым-қатынас жасауға, әртүрлі жағдайда баланы зерттеп, ол туралы мәлімет жинауға мүмкіндік алады.

Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыруға қойылатын маңызды талаптардың бірі - оқушылардың қолынан келерліктей, шамасы жетерліктей мәселелердің қойылуы. Оқушылардың жас ерекшелігіне сай келмеген жағдайда сабақтан тыс жұмыстар қажетті нәтиже бере алмайды. Оқушылар үшін қызықты болмай, оларды еліктірмейтін жағдайға ұшырайды. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының қолынан келерліктей, өздерінің қатысуын еркін қамтамасыз етерліктей жұмыс түрлері қамтылады. Бұл сыныптардағы үйірмелік және бұқаралық жұмыстарда әртүрлі ойындар мен ермектер, романтика элементтері үлкен орын алады. Мұнда қарапайым қол жұмысымен айналысу, сыныппен немесе бастауыш сынып оқушыларының топтарымен жүргізілетін жалпылама жұмыс формалары басым болады.

Сыныптан тыс жұмыс мазмұнының, ұйымдастыру формалары мен өткізу әдістерінің оқушылардың даму деңгейіне сәйкес келуі – педагогикалық талаптардың бірі. Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыруға қойылатын талаптардың бірі – олардың алуан түрлі және жаңарып отыруы. Бастауыш сынып оқушыларының бір сарынды, біркелкілік пен жалықтыратын іске төзбейтіні белгілі. Олар бірсарынды жұмыстарды орындауда ынта көрсетпейді, оларға қызықпайды, назар аудармай тәртіп бұзуы да мүмкін. Оқушылардың үйірме сабақтарына, ертеңгіліктерге, конференцияларға ықыласпен қатысуын, белсенділігін арттыру және тартымды болуы үшін алуан түрлілік, жаңалық болуы керек [3].

Жалпы сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыруда бастауыш сынып мұғалімінен көп жауапкершілік талап етіледі. Мұғалімнің жұмысы нәтижесінде сынып оқушылары топпен қарым-қатынасқа тәрбиеленеді. Оқушылар ұжымын ұйымдастыру мен тәрбиелеу, оларды сыныптан тыс тәрбиелік іс-әрекеттің әр алуан түріне тарту арқылы мұғалім патриоттық тәрбие береді. Оның назары, әрине, сыныптағы оқу жұмысын ұйымдастыру, білім сапасын арттыру мәселелеріне де ауып отырады. Бірақ оларды шешуге, ең алдымен тәрбиеші ретінде қарайды және бұл үшін тәрбиенің әртүрлі формалары мен әдістерін пайдаланады.

Мектеп практикасында сыныптан тыс тәрбие жұмыстарына тек белсенді оқушыларды тарту әдетке айналуы кемшіліктердің бірі болып келеді. Неғұрлым қиын балаларды қызықты тәрбие сағаттарына тарту – олардың дұрыс өмір жолына түсуіне, ұжымдық іс-әрекетке қатысу ынтасының тууына ықпалын тигізеді. Сондықтан сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың бұқаралық сипатта немесе жаппай оқушыларды қамту тұрғысында жүргізілуі басты ерекшелік болуы тиіс. Бірақ сыныптан тыс тәрбие жұмысының топпен және жеке оқушылармен ұйымдастырылатын түрлері бірін-бірі толықтыра түседі [4].

Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың ынталы болуына және әр нәрсені біліп алу құмарлық сезімін оятуға көмектеседі, балалардың әржақты қабілеттілігі мен шығармашылық күшін дамытады және де алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуге септігін тигізеді. Балалардың игілікті әрекеттері мен инициативасын кең түрде көрсету негізінде ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыс - балалар ұжымының бірлесуіне, оқушылардың саяси-қоғамдық белсенділігінің дамуына оларды шамасы келгенше қоғамдық өмірге қатыстыруға қызмет етеді.

Сыныптан тыс жұмыстар балалардың әр салаға байланысты ой-өрістерін жетілдіреді. Бірігіп атқарылатын жұмыстарға балалар клубы, мектеп көрмесі жатады. Кең тараған түрі мектептік көрме. Олар тарихи, аудандық, тарихи-әдебиеті, табиғи болуы мүмкін. Мұнда атқарылатын жұмыс материалдар жинақтаумен байланысты. Ол үшін экспедиция, экскурсия жұмыстары жүргізіледі. Бүкіл мұражайдағы материалдарды баланың ой-өрісін дамыту үшін сабақта қолдануға болады.

Байқаулар, олимпиадалар, көрмелер баланың белсенділігін дамытады. Осы байқауларға байланысты көрмелер, шығармалар ұйымдастырылады. Мектеп олимпиадасы оқу пәніне байланысты құрылады. Олардың мақсаты-балалардың бәрін қызықтыру шебер дарындыларын іріктеп алу.

Педагогикалық энциклопедияда «мектептегі тәрбие жұмысының барлығы сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылып, сыныптан тыс тәрбие жұмысы» деп аталады.

Бүгінгі таңда тәрбие жұмыстары оқушы тұлғасын тәрбие субъектісіне айналдырып, педагогикалық талаптарды орынды, белсенді қабылдап, өзінің сапалық қасиеттерін жетілдіру мақсатын көздейді. Сыныптан тыс ұйымдастырылатын үйірмелер және тәрбие жұмыстарында балалардың өз бетімен жұмыс істеуіне кең мүмкіндіктер жасалады. Өздігімен басқаруға және дербестікті дамытумен үйлестірілуімен ерекшеленеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., Педагогика, 1991. – 472 с.
2. Болдырев. Н.И. Методика работы классного руководителя: учеб. пособие по спецкурсу для студ. Пед. Институтов. –М., Просвещение, 1984. -180 с.
3. Садықова М.Қ. Қазақстан мектептерінде оқушылармен жүргізілген сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының дамуы (1940-1960). Пед. ғыл. канд. дисс. - Алматы, 2002. - 125 б.
4. Кыркалов В.А., Шпитальник П.Э. Оқушыларды сабақтан тыс уақытта тәрбиелеу Алматы, //Мектеп. 1975. -172 б.

ӘОЖ 371.13

Ұстаз болғым келеді

Төленбай Г., Тұрсынбай М., Есжанова Г.Д.
Ж.Ташенев университеті, Шымкент
Ғылыми жетекші: Есжанова Г.Д.

Резюме: «Если учитель имеет только любовь к делу, он будет хороший учитель. Если учитель имеет только любовь к ученику, как отец, мать, — он будет лучше того учителя, который прочел все книги, но не имеет любви ни к делу, ни к ученикам. Если учитель соединяет в себе любовь к делу и к ученикам, он — совершенный учитель.»

Лев Толстой (1828 — 1910)

Summary: «If a teacher has only love for the cause, he will be a good teacher. If a teacher has only love for a student, like a father, a mother, he will be better than the teacher who has read all the books, but has no love either for the cause or for the students. If a teacher combines love for work and for students, he is a perfect teacher»

Leo Tolstoy

Мамандық – бұл әрбір адамның сүйіп, әрі қуана жасайтын ісі, оның ертеңгі болашағы. Әр адам мамандығын өзі таңдауы және оған құрметпен қарауы керек. Себебі мамандық таңдау үлкен жауапкершілікті қажет етеді және адам өміріндегі ең маңызды қадамдардың бірі. Адам тағдырының бір бөлігі таңдаған мамандығымен ұштасып жатады. Барлық адам асқақ арман мен биік мақсатқа ие. Әрбірінің өз бағыты, арман қылған бағындырар биігі болады. Ал биік шың адамға оңайлықпен беріспесі анық.Кемеңгер дана Абай атамның «Сенде бір кірпіш дүниеге, тетігін тапта, бар қалан»,-деген қасиетті сөзі өз мақсатына жету үшін біздерге зор мүмкіндіктерге жол ашады. Болашақта үлкен мамандық иесі болатынын армандамайтын бала болмайды. Осы бір сұрақ өмірге келіп, сана-сезімі жетілген әрбір адамды толғандырары сөзсіз. Бір кездері мен де осы бір сұрақтың жетегінде көп ойланып, қиялдап, өзім қалайтын, өзім сүйіп айналысатын істі таңдау жетегінде жүрдім. Ақырында осы бір сұрақтың жауабында таптым.Осы сұрақтың жауабы ұстаздық сала еді. Ұстаз- ең алдымен, оқушы үшін білім нәрін құюшы ізгілік иесі, өмірлік тәжірибелерді үйретуші тәлімгер, адамгершілікке баулитын тәрбиеші психолог екені сөзсіз [1,240].

Ұстаз әрқашан шәкірттеріне бүгінгі алған білімінің ертеңгі күні қажеттілігіен сездіре алатындай қасиеті бар, мектеп табалдырығын аттаған әрбір жас өреннің болашақтағы

көздеген мақсаттарына қол жеткізуіне бағыт бере алатын үлкен тұлға. Осы бір биік тұлғаны көз алдыма елестете отырып ұзақ ойландым. Расында Ұстаз жан-жақты түсінігі мол, қандай істі болса да тез шешіп, тұжырымдай алатын, ұшқыр ойлы, көреген, батыл һәм шешен болуы керек. Ұстаз шындық пен әділдіктің қажымас жақтаушысы, қайратты күрескері болуы тиіс. Қай кезеңде де ұстаздықты ұлы мамандық деп санаған. Ұстазға ақ тәж киген патша да, ақ киізге көтерген хан да бас иіп, тағзым еткен. Батыстағы Аристотельден кейін екінші ұстаз атанған Әбу Насыр әл-Фараби, ал күллі Шығыс әлемін өзінің данышпандылығымен таңғалдырған «Шығыс ұстазы» атанған Сыма Цян сияқты әлемдегі ұстаздықтың ұлы үлгісін көрсеткен тұлғалар аз емес [2,243].

Мен таңдаған мамандық-әр баланың болашағына жол сілтеп, бойына ақыл мен білім дарытатын, қаратаудың қойнауындай тереңде жатқан кенді ашып, білім мен ғылым жемісінің дәмін таттыратын Ұстаз мамандығы. Ұлағатты ұстаз болу, жас ұрпақты білім нәрімен сусындату, өз білгенімді өзгеге үйрету ол менің жүрек қалауым. Ел қорғаған батырды, ақыл ойы терең данышпанда, он саусағынан өнер тамған шебер де, тілінен бал тамған ақында ұстаздан тәрбие алады. Мен де Қазақстанды дамытатын ақылына көркі сай ертеңгі елді болашағы болатын жас мамандарды даярлап шығарып, оларға білім бергім келеді. Мамандық таңдаудың маңызды талаптарының бірі - сен таңдаған мамандықтың қоғамға қажеттілігі [3,2].

Мен таңдаған мамандық-әр баланың болашағына жол сілтеп, бойына ақыл мен білім дарытатын, қаратаудың қойнауындай тереңде жатқан кенді ашып, білім мен ғылым жемісінің дәмін таттыратын Ұстаз мамандығы. Ұлағатты ұстаз болу, жас ұрпақты білім нәрімен сусындату, өз білгенімді өзгеге үйрету ол менің жүрек қалауым. Ел қорғаған батырды, ақыл ойы терең данышпанда, он саусағынан өнер тамған шебер де, тілінен бал тамған ақында ұстаздан тәрбие алады. Мен де Қазақстанды дамытатын ақылына көркі сай ертеңгі елді болашағы болатын жас мамандарды даярлап шығарып, оларға білім бергім келеді. Мамандық таңдаудың маңызды талаптарының бірі - сен таңдаған мамандықтың қоғамға қажеттілігі.

Мен таңдаған мамандық шетел тілі: екі шетел тілі. Ағылшын тілі және араб тілін сүйіп оқимын. Өз мамандығымды мақтан тұтамын. Қазірде 4 курс студентімін, болашақта жақсы маман болатыныма сенімдімін. Ұстаздарымның берген білім және тәрбиесіне сүйене отырып, балаларға жақсы білім беріп олардың жақсы мамандық иесі болуларына өз үлесімді қосамын.

Сондықтан икемі, қызығуы, бейімі бар мамандықты таңдай білу, өзіне, қоғамға тигізетін пайдасын ойлау, мұндай еңбектен шабыт туатыны, ол өнімді еңбекке ұласып, табыс әкелетінін білу керек.

Мамандық таңдау деген өзің айналысқың келетін жұмысты таңдау ғана емес, өзің араласқың келетін ортаны да таңдау. Қазақ «Адам екі түрлі жағдайда қателеспеу керек: бірі — жар таңдағанда, екіншісі — мамандық таңдағанда» деп бекер айтпаса керек.

«Мамандық» сөзі латын сөзінен шыққан, «жұрт алдында сөйлеу, жариялау» дегенге саяды. Есте жоқ ескі заманда мамандықтың қазіргідей түр-түрі болмады. Әр адам барлық жұмыспен өзі ғана айналысатын. Дегенмен, әйелдер мен ерлерге деп бөлінетін жұмыстар болған. Ерлер аң аулап, үй тұрғызып, қару-жарақ жасаса, әйелдер жеуге жарамды өсімдіктерді жинап, тамақ пісірген, киім-кешек тігіп, бала тәрбиелеген. Заман өзгерген сайын, адам да жетіліп, нарықтық қарым-қатынас пайда болды. Қоғам дамып, дүниеге түрлі жұмыстар, сәйкесінше, түрлі мамандықтар келді.

Кез келген еңбек мамандық емес. Еңбектің мамандық деп аталуының өзіндік шарттары бар: бірі — маман атануыңыз үшін білім алып, қолыңызға сол саланың дипломын, куәлігін, аттестаты не сертификатын алуыңыз керек болса, екіншісі — еңбегіңізге ақының төлені қажеттілігі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың "Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан" жолдауында жаңа кезеңнің негізгі міндеттерінің бірі "осы заманғы білім беру, парасатты экономиканың негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды пайдалану

мамандарды дайындау сапасын көтеруге басты себеп болатын, инновациялық экономиканы дамыту", -деп көрсеткен. Қазақстан Республикасының болашағы, сыртқы саяси және сыртқы экономикалық қызметіндегі басымдықтары мен ұлттық мүдделерінің жүзеге асырылуы, халықаралық аренадағы беделінің өсуі, ұлттық қауіпсіздігінің қамтамасыз етілуі, мемлекет алдындағы жоғарғы азаматтық жауапкершілікке ие мамандарға байланысты [4,38].

«...Арман кудың ба, алдыңа қара, артыңа алаң болма! Өмірдің өткелін іздеп таптың ба, жүрексіңбе, көзді жұм да, қойып кет, белді шеш те, кешіп өт...».

Әдебиеттер:

1. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. - Алматы, 2019.- 240 б.
2. Хан Н.Н., Калиева С.И., Жексенбаева У.Б., Колумбаева Ш.Ж., Калиева Г.И., Берикханова А.Е./ Введение в педагогическую профессию: Учебное пособие для студентов пед. специальностей - Алматы, 2019. - 243 с.
3. Егемен Қазақстан/ ҚР «Білім туралы» заңы, 27 шілде, 2017 -2
4. Рувинский Л.Н. Мамандыққа кіріспе. Алматы. 2021-38с

ӘОЖ 372.87

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК «МЕНІНІҢ» ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түймебай Т.Ж.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші –п.ғ.д. проф.**Жиенбаева О.Б.**

Әлемдік қоғамдастықтың қазіргі білім беру саясатында дарындылықты анықтауға және қолдауға қызығушылық артып келеді, әсіресе оның қарқынды көрінісі мен дамуы кезеңінде. Дарындылық адамның жоғары жетістіктерін анықтайды, оның психикалық дамуының мақсаты болып табылады. Дарынды адамдар – бұл ұлттық мақтаныш қана емес, сонымен бірге мемлекеттің өзіндік стратегиялық ресурсы. Бұл құбылыстың зерттеушілері мектептегі оқу кезеңінде жеке тұлғаның дарындылығын зерттеудің маңыздылығы мен негізділігін анықтайды. Ғылыми назардың назарында оқушылардың қабілеттерін анықтау әдістері ғана емес, сонымен бірге адамның зияткерлік және шығармашылық әлеуетін сақтау және дамыту шарттары да бар. И.В.Вачков «қандай да бір психологиялық проблемалардың салдарынан өз әлеуетін іске асыра алмаған дарынды оқушыны жоғалған қазынамен» бейнелі түрде салыстырады [1].

Дарынды жастардың «Мен» концепциясы құрылымында жағымды өзін-өзі имиджін қалыптастыруға толық негіз бар: интеллектінің жоғары деңгейі, адамгершілік-адамгершілік құндылықтар жүйесін қалыптастыруды анықтайтын ерекше тұлғалық қасиеттер, өзінің «Менін» ашу үшін интроспекция қажеттілігінің артуы. Бірақ екінші жағынан, психикалық дамудың диссинхрониясы, барлық бірдей жеке қасиеттер дарынды ұлдар мен қыздардың ішкі қайшылықтарына жауап ретінде сыртқы көріністерін басқалардың қабылдамауын тудырады, қарым-қатынаста қиындықтар тудырады. Танымдық компоненттің басқа компоненттерімен тығыз байланысты және өзіндік бейнелерді қалыптастыруға әсер ететін жоғары интеллект те жақын ортада жиі қабылданбайды және сергектік тудырады. Сонымен қатар, біздің әлеуметтік-экономикалық жағдайларымызда жоғары интеллекттің болуы оқуда бірқатар қиындықтарды тудырады.

Когнитивтік компоненттің ерекшеліктері оқушылардың мен-концепциясының эмоционалдық компонентінің қалыптасуына әсер етеді және өзін-өзі бағалау ерекшеліктерінен көрінеді.

Айта кету керек, өзін-өзі үнемі жоғары бағалау, бір жағынан, дарынды жоғары сынып оқушысына тән қасиет. Екінші жағынан, оның нақты өзін-өзі бағалауы ауытқуы мүмкін. Дәл осы өзін-өзі бағалаудың сәйкессіздігі оның тұлғасы мен қабілетінің прогрессивті дамуының шарты болып табылады. Демек, дарынды оқушыны ынталандыру стратегиясы өте ұстамды болуы керек - сіз оны үнемі мақтай алмайсыз.

Е.Ю. Лукаш мазасыздықты шығармашылық дарынды адамдардағы әлеуметтік бейімделудің бір бөлігі деп санайды. Ол М.Ксикзентмихалының шығармашылық процесінің теориялық моделін қарастырады, оған сәйкес «адамды сансыз мүмкіндіктер қоршап алған кезде және ол оларды пайдалана алмай, өзіне қысым жасауды сезінгенде» [2], мазасыздану жағдайы пайда болады. Дегенмен, автор адекватты мазасыздық шығармашылық процесте ынталандыру бола алатынын көрсетеді.

Егер мазасыздық адекватты емес, шамадан тыс болса, онда ол шығармашылық процестің дамуына және өзін-өзі жүзеге асыруға кедергі жасайды. Дарынды жоғары сынып оқушыларымен жұмыс істегенде адекватты емес мазасыздықтың салдарын ескеру керек, өйткені өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі анықтау мәселелері олар үшін ерекше өзекті.

Олай болса, дарынды жастардың өзіндік концепциясының когнитивтік-эмоционалдық құрамдас бөліктерінің ерекшеліктерін талдай келе, олардың өмірдегі дарынды оқушылардың нақты іс-әрекетіне қандай әсер ететінін қарастырайық. Мұндай оқушылардың жас және интеллектуалдық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың жеке және эмоционалдық қасиеттерін де ұмытпайық.

Э. Текекс былай деп атап көрсетті: «Балаларды, оның ішінде дарынды балаларды тәрбиелеуде олардың көптеген кемшіліктері олардың ізгі қасиеттерінде жатыр деген мағынада ортақ көп нәрсе бар. Бірақ дарынды балалардың қабілеті жоғары болғандықтан, олардың кемшіліктері өте тітіркендіргіш болуы мүмкін. Бақытымызға орай, мұндай балалар мінез-құлықтың жағымсыз үлгілерін талдауды жақсы қабылдайды». Бұл жағымсыз мінез-құлық дегеніміз не, олар қалай көрінеді және олардың себептері қандай? Қ.Текекс дарынды жастардың нақты іс-әрекетінде көрінетін бірнеше ерекшеліктерін атап көрсетеді:

1. Әңгімелесушінің сөзін бөлуге ұмтылу. Ондай оқушылар жаңа бірдеңе айтылса да, ойды бірден ұғады және өз түсінігін көрсетуге ұмтылады. Дарынды жоғары сынып оқушыларының танымдық қабілеттері көбінесе қарым-қатынас заңдылықтарын түсінуден әлдеқайда озып кетеді.

2. Өзгелерді түзету әдеті. Мұнда дарынды тұлғалардың эгоцентрилігі мұндай әдеттің триггер механизміне әсер етеді. Дарынды жас қашанда дұрыс болуға ұмтылады, қателесу оған азап. Бірақ олар басқаларға бұл ауыр жағдайды болдырмауға көмектесуге дайын. Құрбыларының бірі қателесе, бірден көмекке асығады.

3. Басқаларды келемеждеу, келеке ету. Бұл мәселенің тамыры дарынды оқушылардың асқан сезімталдығында да, мәнді сөйлеу шеберлігінде де жатыр. Әділдік, мейірімділік, мейірімділік туралы интеллектуалды қабылдау белгілі бір өмірде қолданысын таппайды. Сонымен қатар, келемеждеу, мысқылдау – өз «Менін» сақтау үшін басқаларға билік етудің бір түрі.

Дарынды оқушылардың өзіндік концепциясының мінез-құлық компоненті мәселесіне, біздің ойымызша, невроздардың пайда болу мәселесін де қамту керек, өйткені олар белгілі бір мінез-құлық реакцияларында көрінеді. Сондықтан бұл оқушылардың «тәуекел тобына» жатқызады. Психикалық дамудың диссинхрониясы, сыныптастармен қақтығыстар, өзін-өзі танудың деформациясы, эмоционалдық сфераның көріністерін басу, ата-аналар мен мұғалімдердің талаптарының жоғары деңгейі, олардың жоғары бағаға деген берік көзқарасы - бұл невротикалық бұзылулардың негізгі себептері.

Е.А. Курилович дарынды жасөспірімдер мен жас жігіттердің мектептегі невротикалық бұзылыстарының бірнеше топтарын ажыратады:

1. Қорқыныш неврозы. Ата-аналардың талаптарының деңгейі мен оқушының нақты мүмкіндіктері арасындағы сәйкессіздік невропатиялық реакцияға әкеледі. Мектептегі қорқыныш, үйдегі қорқыныш, нәтижесінде - ауыр невроз.

2. Енжарлық неврозы. «Елсіздік сауыты» ата-аналар мен мұғалімдердің жоғары деңгейдегі талаптарын, олардың сөгістері мен айыптауларынан қорғайды.

3. Агрессияның неврозы. Оқушы өзінің қиын көңіл-күйін үлкендердің ескертуіне адекватты емес жауап беру арқылы білдіреді: құрдастарымен агрессивті мінез-құлық, есікті тарс жабу, дауысын көтеру. Мұндай мінез-құлық азғындықтың немесе ата-ананың нашар тәрбиесінің дәлелі емес. Кейде бұл невроз, сонымен қатар ауыр болуы мүмкін [3].

Невроздардың пайда болуына ықпал ететін барлық себептер дарынды жоғары сынып оқушыларының өзін-өзі жүзеге асыру процесімен тығыз байланысты психологиялық қорғанысты қолданады. Қорғаныс механизмдерін қолданудың маңызды мақсаттарының бірі жүйке-психикалық шиеленісті азайту және жеке тұлғаның өзіндік тұжырымдамасын тұрақтандыру болып табылады. А.М. Богомолов, А.Г. Портнова патологиялық және қалыпты психологиялық қорғанысты ажырату ұсынылады. Қорғаныс механизмдерінің қалыпты жұмыс істеуі әлемнің реттелген суретінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді, ол шындық принципіне барынша сәйкес келеді. Алайда эмоционалдық шиеленіс шектен тыс ауырлық дәрежесіне жетсе, соның салдарынан кейбір механизмдер шамадан тыс пайдаланылса немесе онымен «төзе алмаса», әлеуметтік-психологиялық дезадаптацияның әртүрлі формаларына әкелетін сарқылу кезеңі басталады. Шамамен, невроз және депрессия белгілері бар дарынды ұлдар мен қыздарда патологиялық психологиялық қорғаныстың көрінісі туралы айтуға болады. Бейімделу процесіне мұндай жастарда психологиялық қорғауды қарқынды енгізу ақпаратты адекватты қабылдауды және мақсатты әлеуметтік мінез-құлықты реттеуді бұзады, бұл жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау мәселелерін шешуді айтарлықтай қиындатады. А.М. Богомолов, А.Г. Портнова «Психологиялық қорғаныс қызметінің қарқындылығы мен оның белсенді қалыптасу кезеңіндегі тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру процесі кері байланысқа ие» фактісіне тоқталады [4]. Дарынды жоғары сынып оқушыларының қорғаныс механизмдерінің басымдылығы және олардың ауырлығының жоғары деңгейі олардың «бөтен адам» ретінде әлеуметтену процесін бұрмалайды, коммуникативті стильдің қалыптасуына теріс әсер етіп, жақын ортамен сансыз қақтығыстарды тудырады.

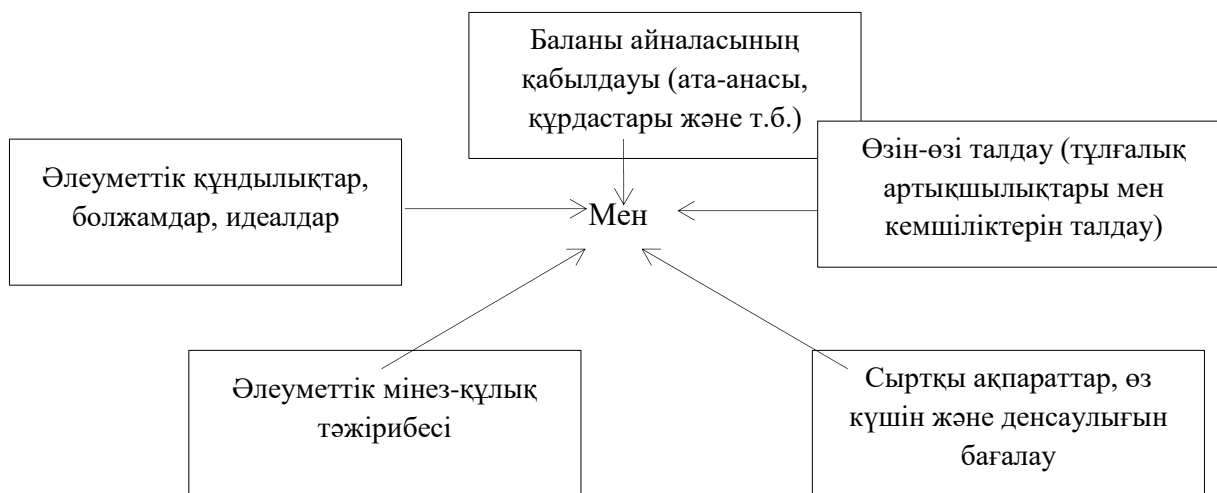
Дарынды жоғары сынып оқушыларының іс-әрекетінің тағы бір ерекшелігіне қысқаша тоқталғымыз келеді, ол тұлғаның мотивациялық сферасына байланысты. Тұлға – бұл, ең алдымен, белгілі бір үстемдік мотивтер жүйесі, иерархия, басым, бағытта көрсетілген. Соңғысы жеке тұлғаның позициясының белсенділігін анықтайды.

Дегенмен, тұлғаның диалектикасы бұл доминанттың абсолютті еместігінде жатыр. Басқа мотивтерге үстемдік ете отырып, ол сонымен бірге олармен шартталған, үйренген моральдық нормалармен, мәдениет элементтерімен, мінез-құлық принциптерімен, өзін-өзі бағалаумен байланысты мотивтермен теңгеріледі. Осындай «жеке шартты» доминанта ғана адамның қалыпты өмірінің негізін құра алады. Атап айтқанда, В.Е.Чудновский, В.С. Юркевич былай деп жазды: «мотивациялық доминант абсолютті монархтың үстемдігіне, диктатордың бөлінбейтін билігіне ұқсамауы керек. Керісінше, ол парламенттің шеңберімен және халықтың демократиялық еркінен шектелген президент билігіне ұқсауы керек. Кез келген біржақтылық, доминантты шектен тыс күшейту тұлғаның жағымсыз дамуына серпін бере алады». Дарынды ұлдар мен қыздарда бір доминанттың басым болуы жиі байқалады. Кейбіреулер объективті әрекеттерге шоғырлана отырып, сынып пен мектептің әлеуметтік өмірінен толығымен қоршалады, ал басқалары сыныптағы беделін жоғалтып алудан қорқып, барлық күш-жігерін өзін-өзі бекіту әрекеттеріне жұмсайды, осылайша өздерінің қабілеттерін ашу процесін шектейді және кәсіби өзін-өзі анықтау мүмкіндігі төмендейді. Ата-аналар мен мұғалімдер дарынды оқушыға екпін қоюға көмектесіп, мотивациялық доминантты басқа мотивтердің пайдасына әлсірету шараларын қабылдауы керек.

Дарынды оқушылардың Мен-концепциясының көріну ерекшеліктерін талдауды қорытындылай келе, дарынды орта мектеп оқушысының өзін-өзі деформациялау белгілері бар бейнесін нақтырақ елестету үшін нақты мысалға жүгінгіміз келеді. О.Г. Рафальчук жас ерекшеліктеріне байланысты дарындылық мәселелерін зерттей отырып, дарынды жоғары сынып оқушыларының біріне психологиялық сипаттама береді: «Оқушының психологиялық

ерекшеліктері (сенсорлық қабылдаудың кейбір толық еместігі, сөздік талдаудың жетекші рөлі, абстрактілілікке бейімділік) дарынды балалардың мәселелерін зерттеудің өзектілігін растайтын өзіндік жеке қасиеттермен толықтырылады. Дүниеге аса сезімталдық, сыншылдық, сарказм, өзгенің кемшілігін қабылдай алмау, кешіре білу, «өзгені» түсіне алмау – осының бәрі қатарластарының қоғамында өзін жалғыз сезінетін дарынды балалардың жарқын мінездері. Тұлғааралық қарым-қатынас проблемалары, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы сөзсіз адамның өз қабілеттерін жүзеге асыра алмауына әкеледі және әлемге мәңгілік қанағаттанбау өзін-өзі жүзеге асыру үшін басқа өмір сүру кеңістігін іздеуге (басқа елге кету арманы) итермелейді. Пікірлердің жетілмегендігі, құндылық бағдарларының жоқтығы, дүниеге біртұтас көзқарас өмір жолын дұрыс таңдамаудың себебі, тұлғаның өсуіне кедергі болуы мүмкін» [69].

«Мен-концепциясы» тұтас тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Оның қалыптасуына төмендегі факторлар әсер етеді (сурет 1).

Сурет 1 – «Мен-концепциясына» әсер ететін факторлар

Дегенмен, дарынды оқушылардың (сонымен қатар басқа жас санатындағы дарынды балалар) айтарлықтай үлкен пайызы «Мен» тұжырымдамасын қалыптастыруда белгілі бір психологиялық кедергілерге тап болады, ал олардың жеке өзін-өзі бейнелеу жүйесі қарапайым сыныптастарымен салыстырғанда теріс. Мұндай қиындықтардың себептері өте қарама-қайшы мінез-құлық үлгілерінде көрсетілген жеке-эмоционалдық сфераның психологиялық ерекшеліктері, реттеу процестерінің әлсіздігі және әлеуметтік дағдылардың дамымауы болуы мүмкін. Бірақ көп дәрежеде олар қызметтің пәндік мазмұнына және әлеуметтік контекстке тәуелді. Осыған байланысты дарынды оқушыларға білім беру мен тәрбиелеудің негізгі мақсаттарын анықтауға басымдық беру керек. Ол оқушылардың дарындылығын ескере отырып, белгілі бір пән салаларында олардың тұлғалық дамуына арналған білік, білім және дағдыларды қалыптастырумен байланысты.

Әдебиеттер

1. Лукаш Е.Ю. Отношение к социальной адаптации у творчески одаренных детей в России и США // Вопросы психологии. - 2004. - №4. - с. 22-29.
2. Курилович Е.А. Школьные неврозы и одаренные дети // Одаренный ребенок. - 2002. - №2. - с. 89-95
3. Богомолов А.М. Связь интенсивности психологической защиты с процессом самореализации в период активного формирования личности // Мир психологии. - 2005. - №1. - с. 248-253.
4. Рафальчук О.Г. Наблюдение за индивидуальными особенностями одаренных детей как психологический метод // Одаренный ребенок. - 2003. - №3. - с. 74-77.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР

Туребай А.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Байболова А.Ж.

Ордада ханның қасында әр уақытта ақылшы жыраулар болған. Жыраулар — халық поэзиясын жасаған ақылғөй даналар. Олар заманының өздері куә болған елеулі уақиғаларын, тарихи кезеңдерді жырға қосқан...

Жыраулар поэзиясына дейінгі әдебиет халық жасаған ауыз әдебиеті деп аталды. Жыраулар поэзиясы Қазақ хандығы құрылғаннан бастап (XV ғасыр) өріс алды. XV ғасырда Асан Қайғы, Казтуған жыраулар өмір сүрді.

Жырауларды халық, қадір тұтқан. Ел толқыған кезде, бүліншілік шыққанда немесе ел шетіне жау келген кездерде ақыл, кеңес сұрайтын болған. Мұндай кезде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға күш-қуат беріп (дем беріп), істің немен тынатыны жайлы болжамдар айтып отырған. Жыраулар поэзиясы XV-XVII ғасырлар аралығын қамтиды.

Жырау деген атау «жыр» сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыштарды таныған.

Жыраулар өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары — туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау.

Жыраулар поэзиясының біраз үлгілері осы тарауда ұсынылып отыр. Соларды оқып-үйрену барысында халқымыздың атадан мирас болып қалған сөз маржандарына қанығасындар, халқымыздың басынан кешірген тарихи кезеңдермен таныс боласындар, оның қадір-қасиетін білесіндер, тәлімдік, танымдық, тағылымдық терең ой дүниесіне енесіндер. Әдебиет тарихы ел тарихы, халық тарихы екеніне көз жеткізесіндер.

Жыраулар поэзиясының маңызы мен тақырыбы. Жыраулар поэзиясының құндылығы неде? «Бұл дәуірдегі әлеумет тіршілігінің, – дейді М.Әуезов, – ең шешуші мәселесін әдебиет жүзіне түсіріп, алғашқы рет қалың ел қамын ойлап, күңіренген қария – Асан. Бұл заман сыншысы сөйлесе, шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді, өзі туған заманның белгілерін қарап, келешек заман не айтарын болжайды: сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйленеді. Айтпақ жайларын ашып, ұғымды қылып айтып бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қып айтады. Жыраудың сөзі мақсатсыз айтылмайды. Не айтса да көптің мұңы, көптің жайы туралы, не көпке арналып ақыл, өсиет есебінде айтылады». Ғалымның осы ғұламалық пікірінде жыраулар поэзиясының идеялық-көркемдік мәні терең ашылған.

Халқымыздың осы зергерлік сөз тұнығына әрі ақын, әрі ғұлама Шәкәрім де ден қойған. Ол «Ескі ақындық» деген өлеңінде халық мұрасын, ауыз әдебиетін, жыраулар поэзиясын аса жоғары бағалаған:

Тақпақ пен мақал тағы артық,
Суырып салма жағы артық,
Айтады олар ойланбай,
Сыпыра жырау, Шортанбай,
Үмбетей мен Марабай
Алды-артына қарамай,
Сокқанда жырды суылдап,
Жел жетпейтін құландай.

Шәкәрім ескі ақындар поэзиясында «терең сыр» барын таниды. Олардың жырында «қыран құстың ұшқаны», «ақбөкеннің жүрісі», «жайдақ желдің желісі», «мөлдір құдың аққаны», «жел жетпейтін құландар жүйріктігі», «адам жанының жайма шуақ кезеңі» – бар-баршасы, көшпелі қазақ өмірінің бүкіл әлеуметтік, рухани тіршілігі бейнеленген деп керемет

ой түйген. Жыраулар поэзиясын айтулы сөз зергері Мағжан Жұмабаев та «Батыр Баян» поэмасында:

Бұқар мен Тәтіқара жырлағанда
Толқынды тұңғыық боп төгілді жыр, –
деп аса қадірлеген. Демек, жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген, өшпес, өлмес мұрамыз.

Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтарын жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ойсанасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен де бағалы.

Жыраулар поэзиясы соны философиялық терең ойға толы. Олардың поэзиясы өсиетнама түрінде келеді. Сондықтан да жыраулар поэзиясында нақыл, афористік сөз оралымдары мол.

Жыраулардың өз толғауларында көтерген негізгі тақырыбы қандай? Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы — туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Халқына жайлы қоныс, ырысты жер іздеген Асан қайғының: «Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшер» – деген ақылгөй сөзі – сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі. Сол сияқты Қазтуған жырау да «қайран менің Еділім» – деп еңіреп өткен.

«Еділдің бойын ел жайлап, шалғынына бие біз байлап» – деп Доспамбет жырау армандаған, «ауылдан топыр үзілмей, ошақтың оты өшпесе, май жемесе қонағым... он кісіге жараса, бір кісіге асқан тамағым», – деп Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған. Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезімге толы. Олар сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пида етуге шақырған. Халқы үшін қан майданда шайқасқа түсіп, елін, жерін сыртқы жаудан қорғаған әйгілі халық батырларының ерліктерін жырлаған. Мысалы, Тәтіқара ақын:

Бөкейді айт, Сағыр менен Дулаттағы,
Деріпсәлі, Мандайды айт Қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменәлі Керейде, ер Жабайды айт, – деп дәріптеген.

Жыраулар өмір жайлы, достық жайлы, адамгершілік, ерлік жайлы, тіршілік жайлы жыр шерткен.

Олар өмір диалектикасына да терең көз жіберген, дүниенің бірқалыпта тұрмайтынын («мынау жалған дүние кімдерден кейін қалмаған» – Шалкиіз), үнемі өзгерісте болатынын дұрыс пайымдаған. Жыраулар поэзиясында адамгершілік этика, мораль мәселелері кең орын алған. Оларда бүгінгі жастар ғибрат, тағлым алар дүниелер молшылық.

Жыраулар поэзиясы өзінің әлеуметтік, адамгершілік сарынымен ғана емес, көркемдік сапасымен де құнды.

Жыраулар поэзиясында синтаксистік параллелизмге, дыбыс үндесулеріне, ішкі ұйқасқа құрылған өрнектер де аз емес. Арнау түріндегі сөз қолданыстар да баршылық. Жыраулар өз поэзиясында терең философиялық ойды бейнелеу үшін өлеңдерінің ұйқас, ырғақтарын сол мақсатқа орай алған. Оған бірнеше мысал келтірейік:

Жабағылы жас тайлақ,
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бір тоқты,
Жайылып мың қой болған жер. (Қазтуған)

Жырау «ж» дыбысын тамаша сөйлете білген. Дауысты дыбыстарды да шебер қолдана отырып, жыраулар өлеңнің музыкалық сазын күшейткен. Шын көркемдік тәсіл арқылы олар оқушысын шығарманың ішкі иірімдеріне ендірумен қатар, эмоциялық әсерін үстей түскен. Мысалы, Жиёмбет жырау:

Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім сені есірткен,

Есіл менің кеңесім,
Ес білгеннен, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін, –
деп тәж-тағына есірген Есім ханның қылығын ашу үшін «е» дыбысынан өрнек жасап сөйлеткен.

Ақтамберді жырау сұрай арнау сияқты көркемдік тәсілді ұтымды пайдаланған. Оның «Күмбір-күмбір кісінетіп» толғауынан:

Күмбір-күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз...
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке тон киер ме екенбіз?!
Төтелеп жүріп жол салып,
Қолды бір бастар ма екенбіз?! –

деген жолдар арқылы өлеңнің әсерлілік қуатын күшейткен, әрі «к» дыбысын қайталай қолдану нәтижесінде өлеңнің саздылығын үдеткен. Жыраулар психологиялық синтаксистік параллелизмді де шеберлікпен қолданған. Мысалы:

Уа, қарт Бөгембай!
Құяр жалын аспаннан
Қара бұлт торласа,
Пәлекет елде көбейер
Жігітті жігіт қорласа.
Ақбөкен келіп жығылар,
Алдын қазып орласа,
Пеңденің бағы ашылмас,
Мандайы қалың сорласа... – (Ақтамберді) –

деп, табиғат пен адам тағдырын жарыстыра, салыстыра бейнелей отырып, өлеңнің мән-мазмұнын тереңдеткен, әсерлі еткен. Мұнан жыраулар поэзиясының көркемдік сапасын айқын аңғаруға болады.

Әдебиетімізді жаңа тарихи кезеңде, ел басына қиын қатер төнген шақта, екіталай кезеңде – XVIII ғ. бірінші жартысында жаңа, соны ой-толғанысымен, көркемдік сөз өрнегімен әрі қарай дамытқан Бұқар жырау. Оның жыр-толғаулары – сол тарихи дәуірдің көркемдік көрінісі.

XVIII ғ. әдебиетінен соның ірі өкілі Бұқар жырау поэзиясы монографиялық түрде арнайы өтіледі.

Асан қайғы (XV ғасыр)

Енді XV-XVIII ғғ. елдің әлеуметтік тіршілігі, халық тағдыры, арман-мұраты жеке жыраулар поэзиясында қалай көркемдік шешімін тапқан екен, соған тоқталып көрелік. Асан – өз заманының асқан ақылгөйі. Жыраудың өзі айтқандай, онан қалған «таза мінсіз асыл сөз» аз болмаса керек, бірақ олардың бәрі біздің заманымызға жетпеген. Оның қазір қолда бар өлеңдерінен ірі сөз зергері, терең ойшыл ақын екенін танымыз. Асан атына «қайғы» деген сөз қосылуы да көп нәрсені аңғартады. Мұнан біз оның желмаяға мініп, еліне шұрайлы, жайлы қоныс, шүйгін жер іздеумен өмір кешкен халық қамқоры екенін танымыз. Асан ел тыныштығын армандаған.

Мал баққан көшпелі елге керегі – бейбіт тіршілік. Бірақ, ол кезде жаугершілік, басқыншылық, соғыс, құнарлы жер үшін ұрыс-қақтығыс жиі болып тұрған.

Олар ел берекесін кетіріп, күйзеліске ұшыратқан. Жырау халық басына төнген осы ауыртпалықты көре білген.

Асан қайғы «Әй, хан, мен айтпасам білмейсің» деген Жәнібек ханға айтқан толғауында «шабылып жатқан халқың бар, аймағын көздеп көрмейсің» – деп күйзелген халқының қамын ойлау орнына «қымыз ішіп қызарып, масаттанып, қызып, өзінен басқа хан жоқтай елеуреп, бақ-дәрежесіне, мансабына масаттанған» ханға батыл үн қатады. Жырау бұл жерде ханның мақтаншақ, парықсыз, ұшқалақ мінезін тамаша бейнелеген. Елінің қамын, ертеңін ойламаған ханға жырау «Ойыл көздің жасы еді... Ойылдан елді көшірдің, Жемде кеңес қылмадың, Жемнен де елді көшірдің... Еділ деген қиянға, еңкейіп келдің тар жерге», – деп нали тіл қатады.

Асан қайғы ел, халық тағдырына, болашағына терең көз жібереді, қабырғасы қайыса жыр төгеді, болжам жасайды. Жырау ханға:

Тіл алсаң, іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір, –
деп ақыл-кеңес береді. Онан әрі ханға:
Аңдып жүрген көп дұшпан, Өз басына келеді.

Елге жау боп келеді. Құлын кеп сені өлтірер.
Құладан қуды өлтірсе, Осыны Асан біледі, –
деп, жырау халық көтерілсе, хан басына ауыр күн туарын ескертеді.

Ақылгөй жырау «ата жұрты – бұқара» күшін жоғары бағалайды. «Еділ бол да, Жайық бол, ешкімменен ұрыспа» – деп, елді бірлік-ынтымаққа шақырады. Жырда ғибрат, өнеге аларлық парасатты ой түйіндері мол. Ол өз тұсындағыларға да, келешек ұрпаққа да биік адамгершілікті уағыздаған. Жырау:

Ашу – дұшпан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің.
Түбі терең қуысқа, –

деп шалдуарлық теріс мінездерден сақтандырады. Сол сияқты «Ердің құны болса да, қол қусырып барған соң, аса кеш те қоя бер, бұрынғыны қуыспа», – деп, қайырымдылық, ерлік істерге жетектейді. Асан қайғының:

Арғымаққа міндім деп, Достарыңмен санаспа!
Артқы топтан адаспа! Ғылымым жұрттан асты деп,
Күнінде өзім болдым деп, Кеңессіз сөз бастама!
Кең пейілге таласпа! Жеңемін деп біреуді
Артық үшін айтысып, Өтірік сөзбен қостама! –

деген жолдарындағы өмір тәжірибесінен түйген парасатты толғам-танымы, философиялық терең ойлары бүгінгілерге де үлгі-өнеге.

«Көлде жүрген қоңыр қаз» толғауындағы ғибратнамалық ойлары да тереңділігімен, парасаттылығымен таңдандырады.

Асан жырлары тек өзінің мазмұнымен ғана емес, көркемдік сапасымен де құнды. Жырау поэзиясы толғау түрінде келеді. Ол өз жырларында синтаксистік параллелизмді шебер қолданған.

Таза, мінсіз, асыл тас,
Су түбінде жатады.
Таза, мінсіз, асыл сөз,
Ой түбінде жатады.

деген жолдардан мұны айқын аңғаруға болады. Жырау бұл тәсілді тек көркемдік үшін ғана қолданбаған, сол арқылы терең ой түйіндеген, сөз өнерінің қадірін білдірген, сөз жалаң дүние емес, адам жанының ішкі толғанысының, жан сырының көрінісі екенін тамаша өрнектеген. Ақын поэзиясы, толғаулары дыбыс үндестігіне құрылғанын атап, өтуімізге болады.

Әдебиеттер:

1. Ай, заман-ай, заман-ай... Екі томдық. – А., 2012 ж.
2. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Оқулық. - А., 2013 ж.
3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. - А., 2009 ж.
4. Негимов С. Жыраулар поэзиясының көркемдік ерекшелігі. - А., 2010 ж.
5. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. - А., 1989 ж.

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ БОЛАШАҚ МАМАНДАРҒА ҰЛТТЫҚ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ .

Пердебаев А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: **Т.Ғ.М.АҒА ОҚЫТУШЫ Кашкинбаева А.Т.**

Бүгінгі күнде заманауи қоғам алдында тұрған кез келген мәселені шешу барысында ұлттық мүддені елестермеу мүмкін емес. Әсіресе ұлттық тәрбиеге қатысты мәселелерді шешуде бұл өте маңызды. Білім беру мекемелері, жеке- лей алғанда жоғары мектеп белгілі бір ұлттық сипаттамаға ие болашақ маман тұлғасын қалыптастыруда және тәрбиелеуде ерекше рөл атқарады. Тұлға ұлттық қасиеттерсіз өзіндік болмысқа ие бола алмайды: «Ұлттықтың рухани сезімі неғұрлым жоғары болса, туған халқының ішкі табиғаты мен тарихи рөлі соғұрлым терең пайымдалып, адами тұлғасы жарқырай түспек». Заманауи қазақстандық білім беру жүйесінің міндеті де осыған байланысты: өз Отаны мен өз халқына жан-ділімен қызмет етуге даяр болашақ мамандардың ұлттық сана- сезімін қалыптастыру.

1. «Тәрбие» ұғымының мәніне сипаттама. Қоғамның дамуы мен сақталуы ұрпақ тәжірибесін үздіксіз берумен байланысты. Оны жаңа ұрпақ материалдық және рухани құндылықтарды дамытуда өз үлесін қоса отырып, меңгереді және қолданады, байытады және жетілдіреді. Мұндай байланыс пен сабақтастық тәрбие арқылы жүзеге асырылады. Тәрбие – бұл қоғамның тарихи және мәдени тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа берумен байланысты қызметі. Тәжірибені адамға таныс білім, білік, ойлау тәсілі, адамгершілік, этикалық, құқықтық нормалар және т.б. деп түсінуге болады. Яғни адамзаттың рухани мұрасының тарихи даму үдерісіндегі жасалғанның барлығы. Адамзат есейген сайын әлеуметтік тәжірибе мазмұны бойынша күрделене түскен. Осыдан тәрбие өмірдің және қоғамның дамуының маңызды факторы, сонымен қатар арнайы ұйымдастырылған тәрбиелік жүйе жағдайында тұлғаны қалыптастырудың мақсатқа бағытталған үдерісі. Француз философы К.А.Гельвеций XVIII ғасырда-ақ «тәрбие жетілген сайын халық бақытты болады» - деп жазған.

Тәрбиеге келесі ерекшеліктер тән: - 40-35 мың жыл бұрын адамзаттық қоғамның пайда болуымен қалыптасты және барлық қоғамдық-экономикалық формацияға тән. Тәрбие содан бері, қоғам өмір сүріп жатқанда болады; - әлеуметтік құбылыс тек адамдарға тән. Жануарлар мінез-құлықтың дайын сызба нұсқасымен туылады, оған тек қана нақты жағдайға бейімделу қажет. Ал адам әлем туралы дайын біліммен өмірге келмейді, оларды қоғамдағы өмір сүру үдерісінде меңгереді; - тарихи сипатқа ие. Бұл мақсат, мазмұн, құрал, формалар мен әдістер, қоғамдағы өзгерістерге қарай өзгертін саяси білімдерде байқалады; - қоғамның қызметі арнайы құрылған мемлекеттік және қоғамдық құрылым, қоғаммен бақыланатын және коррекцияланатын білім беру мекемелері арқылы жүзеге асырылады. Тәрбие қоғамдық құбылыс ретінде – өсіп келе жатқан ұрпақты, оның қоғамның өндіріс күшінің маңызды элементі, өзінің өмірлік жолын жасаушы, тұлғалық және жеке дамуын қалыптастырудың, қоғам өміріне қатыстырудың, ендірудің күрделі және қарама-қайшы үдерісі.

Сондықтан тәрбие сонымен бірге тұлғаның мәнді күштерін, өзінің табысты өмір сүруі мен тіршілігіне қажетті құндылықтарды, адамгершілік ұстанымдар мен моральдық нормаларды меңгеруін және қабылдауын ашып көрсететін мақсатқа бағытталған, ұйымдастырылатын үдеріс ретінде қарастырылады. Тәрбие түрлерінің әртүрлі жіктемесі бар: - мазмұны бойынша (адамгершілік, еңбек, ақыл-ой, физикалық, эстетикалық және т.б.); - формасы бойынша: институциональдық белгісі (отбасылық, мектептік), конфессиональдық (діни), арнайы оқу мекемесіндегі тәрбие (пенитенциарлы), тұрғылықты орны бойынша (мектептен тыс) және т.б.; - тәрбиенің объектісі бойынша (азаматтық, патриоттық, құқықтық, экологиялық және т.б.).

Болашақ мамандарға ұлттық тәрбие беру: мақсаты, міндеттері, мазмұны XX ғасырдың ортасы мен XXI ғасырдың басында әлемдік қауымдастықта жаһандану бағыты, мәдениетаралық өзара байланыстың кеңейтілуі, рухани және материалдық құндылықтар пайдасының өсуі, тұлғалық жекеліктің дамуы байқалды. Әрбір мемлекетте оның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, ұлттық, этникалық және діни ерекшеліктерінің бастауына байланысты жастар тәрбиесінің басымдықтары мен тәсілдері анықталады. Мысалы, 1966 жылы Жапонияда «Идеалды жапондықтың сипаты» атты құжат қабылданды, онда отағасының қасиеттері, сонымен бірге қоғамдық және азаматтық қасиеттері анықталады: жұмысқа берілгендік, әлеуметтік құндылықтарды құрметтеу, патриот болу, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу, ұлттық аб- зал қасиеттерге ие болу және т.б. Бұл тәсілдер қазіргі кезеңде адамзаттың дамуының негізгі белгілерінің бірі болып табылатын, әлемдік қауымдастықта тұрып жатқан әртүрлі ұлттар мен ұлыстардың этникалық жаңару белсенділігімен байланысты.

Ол халықтың өзінің этникалық және мәдени өзіндік ерекшеліктерін сақтауға талпынуынан, өзінің белгілі бір этносқа тиістілігін жете ұғынуынан, этникалық қақтығыс, сонымен қатар әртүрлі этникааралық мәселелерден білінеді. Сондықтан, тәрбие абстрактылы емес, ол нақты сипатқа ие, алдымен сол не- месе басқа халықтың ұлттық – этникалық өзіндік моралын, дәстүрін, салтын, адамгершілігін бейнелейді және оның мәдениетіне, этномәдени ортасын құруға және халықтық педагогика құралдарын ең көп пайдалануға сүйеніп жүзеге асырылады. Қытай халқының мақал-мәтелінде былай делінген: «Өзі келген ауылын білмеген, өзі іздеген ауылды таба алмайды». Яғни, этникалық тәрбие – бұл ұрпақтардың мақсатқа бағытталған әрекеттестігі, оның нәтижесінде тұлғаның этникалық санасы, өзіне этностың субъектісі ретіндегі сәйкес қатынасы және өз халқының тіліне, тарихына, мәдениетіне жағымды қатынасы, оған деген мақтаныш сезімі, сонымен бірге басқа этнос өкілдеріне сыйластық сезімі мен толеранттылығы қалыптасады.

Бір мезгілде әлемдік қауымдастық алдындағы жаһандық мақсат - жалпыадамзаттық, іргелі құндылықтардан шыға отырып, тәрбиенің міндеті мен басымдылығының иерархиясын анықтау болды. Бұл мынадай мәселелер топтамасының иерархиясы: - басқа адамға, нәсілге, дінге, әлеуметтік құрылысқа, тәрбиенің мұратына толерантты қатынасын тәрбиелеу; - дербес адамгершілік жоғары сапа қасиеттерін тәрбиелеу; - адамдармен - басқа нәсіл, тіл, дін, этнос және т.б. өкілдерімен бірге өмір сүру дағдысына тәрбиелеу; - басқа адамға көмектесуге дайындық және рақымдылық сезіміне тәрбиелеу; - әлем үшін тәрбиелеу.

Халықаралық ұйымдар (БҰҰ, ЮНЕСКО, Еуропа Кеңесі) құжаттарына сәйкес педагогикалық қауымдастықтағы ғалымдар зерттеулерінде тәрбиенің этникалық, көпмәдени, ұлттық түрлері көрініс тапты. Соның ішінде, 1997 ж. ЮНЕСКО-ның білім беру бойынша Халықаралық комиссиясының баяндамасында тәрбие мен оқыту бір жағынан, адам өзінің тегін жете ұғынуына, екіншіден, өзінің туған, жалпыұлттық және әлемдік мәдениетін тасымалдаушысы болуына, сол арқылы өзінің әлемдегі орнын анықтауына мүмкіндік туғызуы тиіс деп жарияланды. Құжатта екіжақты міндет белгіленген: өз халқының мәдени байлықтарын өскелең ұрпаққа меңгерту және басқа ұлттардың мәдени құндылықтарына сыйластық қарым-қатынасқа тәрбиелеу. Сонымен бірге қазіргі әлемдегі өтіп жатқан объективті үрдістер, адам қызметінің барлық бағыттарын қамтитын ақпарат ағымдарының кеңеюі Қазақстанның ұлттық саясатының мазмұнын анықтауға мықты ықпал етеді. Қазақстанның экономикалық, саяси өркендеуі жастардың зияткерлік және рухани-шығармашылық әлеуетін бүкіләлемдік белсендендіруді талап етеді. Қазақстанның экономикалық, саяси өркендеуі жастардың зияткерлік және рухани-шығармашылық әлеуетін бүкіләлемдік белсендендіруді талап етеді. Қазіргі қоғам парасатты, құзыретті, креативті ойлайтын қасиеттерімен өз тағдырына ғана емес, көпұлтты Қазақстанның өркендеуіне жауапкершілігін жете ұғынатын кемелдеген азамат, патриот тұлғаға мұқтаж.

Мұның өзі қазіргі жағдайда болашақ мамандарға ұлттық тәрбие беруді іске асыру қоғамның оқушы жастардың ұлттық сана-сезімін этникалық және азаматтық сәйкестілік деңгейінде жаңарту сұранысымен ғана емес, олардың зияткерлік және рухани-

шығармашылық әлеуетін барынша белсенділендіру деңгейінде қайтадан дамытумен айқындалатындығының дәлелі.

Сондықтан көпұлтты Қуатты Күшті Қазақ мемлекетінің жақын болашақта қалыптасуы ұлттық тәрбиенің мәнін өзіне этникалық, көпмәдени және зияткерлік тәрбие, олардың бірлігін, өзара байланысын мен өзара шарттылығын таңдап алған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының үш маңызды құраушылары контекстінде кеңінен түсінуді талап етеді. Бұл тұжырым білім мен ақпарат рөлі артқан уақытта қоғамның индустриалдық кезеңнен постиндустралды сатыға өткен мерзімде ерекше өзекті болады. Тұлғаның зияткерлік әлеуетінің маңызының күшеюі бұл үрдістің табиғи салдары болып табылады да, мұның өзі оның әлеуметтік мәртебесі мен өмірлік болашағын анағұрлым айқындай түседі.

Осымен бір мезетте азаматтардың зияткерлік әлеуетінің дамуының жоғары деңгейі мен оны іске асыру мүмкіндіктерінің болуы әлеуметтік жүйенің қалыпты жұмыс істеуінің шарттары болып табылады. Демек, ұлттық тәрбиенің маңызды құраушысы ретінде болашақ маманның зияткерлік әлеуеті мен бәсекеге қабілеттілігін дамытуды оның этникалық және көпмәдени әрекеттестімен бірлікте қарастыру қажет. Ұлттық тәрбиенің мәнін осылайша түсіну қазіргі заманғы, ашық, көпмәдени және полилингвальды әлемде (көпезулік) тұлғаның белсенді және табысты өмір сүруі үшін қажет. Болашақ мамандардың жоғары деңгейлі ұлттық сана-сезімін қалыптастыру ұлттық тәрбие мен білімнің мақсаты болғандықтан, ол «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының этнос қалыптастырушы, азаматтық және жалпыұлттық құрамдас бөліктері аясында жүзеге асырылуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай ережелер мен тұжырымдар жасалады:

1. Қазіргі заман жағдайында болашақ мамандарға ұлттық тәрбие берудің өзекті міндеттерінің бірі олардың жоғары деңгейдегі ұлттық сана - сезімін қалыптастыру болып табылады.

2. Болашақ мамандардың жоғары деңгейдегі ұлттық сана - сезімін қалыптастыру «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының үш маңызды құраушылары контекстінде жүзеге асырылуы тиіс: - этнос қалыптастырушы, этникалық сәйкестендіру мен этникалық әлеуметтендіруді дамытуға бағытталған этникалық тәрбие есебінен жүзеге асырылады; - азаматтық, азаматтық сәйкестілікті дамытуға бағытталған көпмәдени тәрбие есебінен іске асырылады; - жалпыұлттық, болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін дамытуға бағытталған зияткерлік тәрбие арқылы жүзеге асырылады.

Этностық тәрбие болашақ мамандардың этностық сана-сезімін, этностық әлеуметтенуі мен этностық барабарлығын дамытуға бағытталып, сол арқылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының этнос қалыптастырушы құрамдас бөлігін іске асыруға септігін тигізуі тиіс. Болашақ мамандарға көпмәдениетті тәрбие беру олардың азаматтық сана- сезімін, азаматтық әлеуметтенуін, азаматтық барабарлығын дамытуға бағытталып, осы арқылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының азаматтық құрамдас бөлігін іске асыруға септігін тигізуі тиіс.

Әдебиеттер:

1. Пірәлиев С.Ж., Нәрібаев К.Н., Жампеисова Қ.Қ., Иманбаева С.Т., Хан Н.Н., Қалиева С.И т.б. Қазақстан ЖОО-ларында «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыру тұжырымдамасы. – Алматы, «Ұлағат», 2015. – 54б.

2. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. Сочинения: в 2 т. Т.2. – М.: Мысль, 1974.

3. Панькин А.Б. Формирование этнокультурной личности. - М.: МПСИ, 2006.

4. Образование: сокрытое сокровище. Доклад международной Комиссии по образованию для XXI в., представленный ЮНЕСКО. - Париж, ЮНЕСКО, 1997.

5. А. Данилюк, А. Кондаков, В. Тишков. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. - М: Просвещение, 2014.

6. Ващенко Г.Г. Воспитательный идеал. - 3-е изд, - Полтава, 1994.101

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТІЛДІК БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

ПФ21-2к тобының студенті **Юлчиева М.**

Ж.А. Ташенев атындағы университет

Сәкенқызы С.

КММ О.Жолдасбеков атындағы №9 ІТ лицейі

Ғылыми жетекшісі аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**

Қазақ және орыс халықтарының қонысы мен өрісі ежелден іргелес, көрші елдер. Сол себептен, бұл елдердің арасындағы сауда- саттық, шарушылық және мәдени байланыстар өте ерте кезден қанат жайып, дами бастағаны белгілі. XVI -XVII ғасырларда қоныс араласуымен, базармен байланыст қарым-қатынастар күшейсе, XIX ғасырдың ІІ жартысынан бастап, Қазақстанның Россия империясына бағынуы бұл байланыстарды одан әрі нығайта түсті. Ел мен елдің ұзақ уақыт үздіксіз қарым-қатыныста болу нәтижесінде бір-бірінен көптеген сөздер ауысып алған. Қоғам дамуы жағынан болсын, мәдени тұрмысы жағынан да араласа тұрған орыс халқының қазақ халқына тигізген әсері, эканомикалық және мәдени ықпалы әлдеқайда көбірек болған.

Бірақ осындай қатынастар мен ауыс-түйістер барлық уақытта бірдей дәрежеде деуге болмайды. Әр дәуірде әрқалай болған. Осы ерекшелік тілде де айқын байқалары анық

"Біздің тілімізге енген орыс сөздерінің сыр-сипаты мен игерілу дәрежелері екі басқа. Осындай белгілеріне қарап, орыс тілінен ауысқан кірме сөздерді екі дәуірге бөліп қарастырамыз", [1, 97-б.] -деп жазады Ә.Болғанбаев. Олар;

1. Төңкеріске дейінгі кезең

2. Төңкерістен кейінгі кезең

К.М.Молдабеков төрт аспектіге бөліп қарауды ұсынады [2, 23-б.]. Олар;

1. Қазақ және орыс халықтарының тілдік байланысының арғы тарихы

2. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі орыс тілінің қазақ тіліне тигізген әсері

3. Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңдегі орыс тілінің қазақ тіліне тигізген әсерінің ерекшеліктері

4. Қазақ тілі мен орыс тілінің тілдік байланысының қазіргі сипаты

Тілдің дамуын анықтау үшін тарихи принцип пен диалектикалық көзқараспен қарау керек.

Байланысқа түсіп отырған қазақ және орыс тілдерінің құрылысы әрқилы екендігі бізге мәлім. Осы ерекшеліктеріне қарамастан өзара байланыстың терең ізі байқалып отыр.

В.Бартольд; қазақ, өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, түркімен, қырғыз сияқты түрік халқы Иран және Қытай тілдерінің әсерін көрсе, кейін араб тілінің, одан бергі уақытта орыс тілінің әсерін бастан кешіргендігін, осының өзі орыс және түрік тілдерінің байланысының терең тамыры сонау әріде, ертеде жатқандығын байқататындығын жазды [3].

Россия мен Қазақстан экономикалық, саяси және сауда-саттық жағынан тығыз байланыста болды. Осы кезде қазақ тіліне орыс тіліндегі жаңа ұғымдармен бірге жаңа сөздер де енді. Олар тұрақты сөздер еді. [5].

1. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде ауысқан орыс сөздері баспасөз арқылы жазба түрде тарамған. Көбінесе ауызша сөйлеу тілі арқылы енген. Сондықтан бұл кезеңдегі кірме сөздер түгелдей дерлік қазақ тәлінің дыбыстық заңдарына бағынып өзгерген. Демек, қазақ киімін киіп, өзгеріп өзіндік басқаша сипатталған. Қазіргі әдеби тілімізде төңкеріске дейінгі ауысқан орыс сөздері негізінен қазақ тілінің орфоэпиясы мен емлесіне бүтіндей сәйкесіп өзгерген қалпында жазылады. Бұл сөздер де топтарға бөлінеді. Мысалы жәшік (ящик), кереует (кровать), бөтелке (бутылка) т.б.

2. Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде орыс сөздері біздің тілімізге тасқындап, көптен енді. Кез келген халық тіліне жаңа техниканың аты енгенде лажсыздан өзге тілдердің бірінен қажетті сөздерді көптеп алуға тура келеді. Қазақ тіліне төңкерістен кейінгі кезеңде өзінде жоқ техника атаулары орыс тілі арқылы шетел тілдерінен енді. Бұрын - сонды тілімізде айтылып көрмеген көл-көсір қыруар термин сөздер ауысып келді. Олар кеңес кезеңінде бір-бірлеп, шағындап кірген жоқ, лек-легімен, топ-тобымен тасыған судай тасқындап енді.

Әдебиеттер

1. Ә.Болғанбаев. Қазақ тілі лексикологиясы.- Алматы; 2019, 97б.
2. К.М.Молдабеков . Освоение русских и интернациональных слов в современном казахском языке. - Алматы; 2009, 107б.
3. Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. Қазақ ССР Ғылым академиясы. - Алматы; 2009, 207б.
- 4.Ө.Айтбаев. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. - Алматы; 2020, 207б.
- 5.Б.Барлыбаев. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. -Алматы; 2020, 87б.

ӘӨЖ 159.9

ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Махатаева Н.С.

7М01301«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Ж.А. Тәшенев университеті, Қазақстан Республикасы.

Аннотация

Технология проблемного обучения заключается в следующем: учитель создаёт проблемную ситуацию, направляет учащихся на её решение, организует поиск решения.

The technology of problem-based learning is as follows: the teacher creates a problem situation, directs students to solve it, and organizes the search for a solution.

Түйін сөздер: педагогикалық технология, кәсіби әрекет, ережелер, проблемалық жағдай, дидактикалық мазмұн.

Педагогикалық технология деп мұғалімнің іс-әрекетінің құрылысын түсіну керек, онда оған кіретін барлық әрекеттер белгілі бір тұтастық пен дәйектілікпен ұсынылған, ал орындау қажетті нәтижеге қол жеткізуді көздейді және болжамды сипатқа ие [4].

Педагогикалық технологияны алгоритмдерді қолдану арқылы анықтау мүмкін емес, өйткені ондағы әрекеттерді қатаң анықтау мүмкін емес, олар әрдайым өзгермелі. Технология-бұл іс-әрекеттегі заңдылықтың көрінісі [4].

Педагогикалық технологияны жобалау оқыту процесінде белгіленген мақсаттарға сәйкес келетін және болжамды нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін процедуралар мен операциялардың ерекше реттілігі түрінде ұсынылған кезеңдерді бөліп көрсету арқылы педагогикалық процеске қатысушылардың ойлары мен іс-әрекетіне әсер ету бағдарламасын әзірлеуден тұрады [5].

"Педагогикалық технологияны" заманауи түсіндірудің маңызды белгілері:

* технология нақты педагогикалық идея үшін әзірленеді, оның негізінде құндылық бағдарлары, нақты күтілетін нәтиже формуласы бар автордың немесе ұжымның мақсатты көзқарастары жатыр;

* педагогикалық іс-қимылдардың технологиялық тізбегі қойылған мақсатқа сәйкес қатаң түрде құрылады және барлық оқушыларға мемлекеттік білім беру стандартының деңгейіне қол жеткізуге және берік игеруге кепілдік беруі тиіс;

* технологияның жұмыс істеуі даралау принциптерін ескере отырып, мұғалім мен оқушылардың өзара байланысты іс-әрекетін қамтамасыз етеді;

* педагогикалық технология элементтерін кезең - кезеңмен және дәйекті түрде жүзеге асыруды мұғалімнің авторлық қолжазбасын ескере отырып, кез-келген мұғалім орындай алуы керек;

* педагогикалық технологияның органикалық бөлігі осы оқыту стратегиясына сәйкес диагностикалық процедуралар болып табылады, олар критерийлерді, көрсеткіштерді және қызмет нәтижелерін өлшеу құралдарын қамтиды [5].

Проблемалық оқыту технологиясы деп мұғалімнің басшылығымен проблемалық жағдайларды құруды және оқушылардың оларды шешу бойынша белсенді тәуелсіз іс-әрекетін көздейтін оқу сабақтарын ұйымдастыру түсініледі, нәтижесінде кәсіби білімді, біліктерді, дағдыларды шығармашылық игеру және ойлау қабілеттерін дамыту жүреді [3].

Тұжырымдамалық ережелер (Д. Дьюидің айтуы бойынша) [4]

* Онтогенездегі бала адамзаттың таным жолын қайталайды.

* Білімді игеру-бұл стихиялы, басқарылмайтын процесс.

* Бала материалды тыңдау немесе тек сезім мүшелерімен қабылдау арқылы ғана емес, сонымен бірге оның білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру нәтижесінде, өзінің оқуының белсенді субъектісі бола отырып игереді.

* Оқу жетістігінің шарттары:

- оқу материалын проблемаландыру (білім - таңданыс пен қызығушылықтың "балалары");

- баланың белсенділігі (білімді "тәбетпен" игеру керек);

- оқудың баланың өмірімен, ойынымен, еңбегімен байланысы.

Мазмұнның ерекшеліктері

Проблемалық оқыту мотивацияның ерекше түрін құруға негізделген - проблемалық, сондықтан проблемалық жағдайлар тізбегі ретінде ұсынылуы керек материалдың дидактикалық мазмұнын барабар жобалауды қажет етеді [1].

Генезистегі ғылыми білім логикасының өзі проблемалық жағдайлардың логикасын білдіреді, сондықтан оқу материалының бір бөлігі ғылым тарихынан тарихи тұрғыдан сенімді қайшылықтарды қамтиды [2]. Алайда, мұндай білім жолы тым үнемді болмас еді; материалдың оңтайлы құрылымы дәстүрлі презентацияның проблемалық жағдайларды қосумен үйлесуі болады.

Әдістеменің ерекшеліктері

Педагогикалық проблемалық жағдай белсендіру әрекеттері, білім объектісінің жаңалығын, маңыздылығын, сұлулығын және басқа да ерекше қасиеттерін көрсететін мұғалімнің сұрақтары арқылы жасалады. Психологиялық проблемалық жағдайды құру тек жеке. Тым қиын емес, тым жеңіл емес танымдық тапсырма оқушылар үшін проблемалық жағдай туғызбайды [2].

Проблемалық оқыту технологиясы келесідей: мұғалім проблемалық жағдай жасайды, оқушыларды оны шешуге бағыттайды, шешім іздеуді ұйымдастырады. Осылайша, бала өзінің оқу пәнінің позициясына айналады және нәтижесінде ол жаңа білім алады, жаңа әрекет тәсілдерін игереді. Проблемалық оқытуды басқарудың қиындығы мынада: проблемалық жағдайдың пайда болуы жеке әрекет болып табылады, сондықтан мұғалімнен сараланған және жеке тәсілді қолдануы талап етіледі [5].

Проблемалық жағдайларды құрудың әдістемелік әдістері:

- мұғалім мектеп оқушыларын қайшылыққа алып келеді және оларды өздері шешудің жолын табуға шақырады;

- бір сұраққа әртүрлі көзқарастарды ұсынады;

- сыныпқа құбылысты әртүрлі позициялардан (мысалы, командир, заңгер, қаржыгер, мұғалім) қарастыруды ұсынады;

- оқушыларды салыстыру, жалпылау, жағдайдан қорытынды жасауға, фактілерді салыстыруға шақырады;

- нақты сұрақтар қояды (жалпылауға, негіздеуге, нақтылауға, пайымдау логикасына);

- проблемалық теориялық және практикалық тапсырмаларды анықтайды (мысалы: зерттеу);

- проблемалық міндеттер қояды (мысалы: жеткіліксіз немесе артық бастапқы деректермен, сұрақ қоюдағы белгісіздікпен, қарама-қайшы деректермен, әдейі жіберілген қателіктермен, шешудің шектеулі уақытымен, "психологиялық инерцияны" жеңуге және т.б.).

Проблемалық технологияны іске асыру үшін:

- ең өзекті, маңызды міндеттерді таңдау;

- оқу жұмысының әртүрлі түрлерін де проблемалық оқытудың ерекшеліктерін анықтау;

- проблемалық оқытудың оңтайлы жүйесін құру, оқу және әдістемелік құралдар мен нұсқаулықтар құру;

- оқушылардың іске қызығушылығын оята алатын мұғалімнің жеке көзқарасы мен шеберлігі [3].

Мұғалімнің міндеті-қатесіз ойлауды қалыптастыру емес, оқушыларды өзбетінше табу және ашу жолымен жүруге үйрету.

Сонымен бірге мұғалім де, оқушылар да бірлескеноқуіс-әрекетінің салыстырмалы түрде тең қатысушылары болады [1].

Қорытындылар

Осылайша, ойлау процесі проблемалық жағдайды талдаудан басталады, ол жүйелі түрде және оқушылар үшін нақты, маңызды қайшылықтарды ескере отырып жасалуы керек.

Сабақтарда проблемалық жағдайларды қолдану оқушылардың ақыл-ой әрекетін басқаруға мүмкіндік береді, бұл оларды нақыл-ой қабілеттерін дамытудың, білімді игеру процесінде танымдық белсенділікті арттырудың қажеттішарты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бабанский Ю.К. Проблемное обучение как средство повышения эффективности учения школьников. Ростов-на-Дону, 2015.
2. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемного обучения. М., 1983.
3. Вилькеев Д.В. Познавательная деятельность учащихся при проблемном характере обучения основам наук в школе. Казань: Изд-во КГУ, 1967.
4. Ильницкая И.А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. М., 1985.
5. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М., 1983.

ӘӨЖ 159.9

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-ЕРІКТІ САЛАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ

Мылтықбай Г.Б.

7М01101-Педагогика және психология БББ-ң 2 курс магистранты.
Ж.А. Тәшенев университеті,
Қазақстан Республикасы.

Аннотация

В статье представлены результаты исследования проблемы волевого развития в контексте потребностно-мотивационной сферы ребенка. Выделены психолого-педагогические условия, способствующие успешному развитию мотивационно-волевой сферы младших школьников в процессе обучения.

The article presents the results of a study of the problem of volitional development in the context of the need-motivational sphere of the child. The psychological and pedagogical conditions that contribute to the successful development of the motivational and volitional sphere of younger schoolchildren in the learning process are highlighted.

Түйінді сөздер: мотивация, мотивациялық-еріктісала, бастауыш сынып оқушылары.

Мектептегі оқудың басталуы баланың өз бетінше білім алу, өзic-әрекеттерін бақылау қабілетінде көрінетін ерікті мінез-құлқты дамытудың жеткілікті жоғары деңгейіне ие болуын болжайды. Ерік-жігер баланың өзін, мінез-құлқын басқаруға мүмкіндік беретін ерікті реттеу қасиеттерін алу арқылы жеке деңгейге жетеді. Н.И. Гуткина [1], Е. Е. Кравцова [2], М. В. Матюхина [3], Л. С. Славина [4] және басқа ғалымдар бастауыш сынып оқушыларында мотивациялық-еріктік саланың жеткіліксіз дамуы оларды тәрбиелеу мен оқыту тәжірибесіне теріс әсер ететіндігін көрсетеді. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-еріктік саласының сәтті дамуының психологиялық-педагогикалық жағдайларын анықтау және ғылыми негіздеу оларды оқыту процесінде өзекті психологиялық-педагогикалық проблема болып табылады, оны шешу бастауыш мектептегі білім беру процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық-теориялық негізі-баланың психикасын дамытуға субъективті-белсенді көзқарас. Бұл тәсілдің өзегі байланысты постулат болып табылады, оған сәйкес психикалық даму адамның әлеммен байланысының объективі арқылы қарастырылады. Байланыс формасы ретін деп психикамен байланысты қатынастардың динамикалық жүйесі-белсенділік танылады.

Тиісінше, психикалық даму іс-әрекетте жүзеге асырылады, ал соңғысын талдау оның табиғатымен заңдылықтарын ашады. Бұл тәсіл аясында бала әлем мен қарым-қатынастың субъектісі болып табылады және психиканы өз өмірінің құралы ретінде пайдаланады. Дамудың әр кезеңінде бала өзінің қарым-қатынас жүйесін өзгертеді, өзі үшін жаңа әрекеттерді жүзеге асыруға қатысады, оларды орындау тиісті қабілеттерді қажет етеді.

Жаңа қабілеттердің қалыптасу процесін тудыратын қайшылық психологиялық тұрғыдан іс-әрекетке қызығушылық түрінде және оны жүзеге асыруға тырысқанда сәтсіздіктерді эмоционалды түрде сезіну түрінде болады. Мұндай қайшылықты шешудің әрбір әрекеті әртүрлі қабілеттерді жай ғана иемдену ретінде емес, олардың бірегей жүйесін құру ретінде түсініледі. Осылайша, қайшылықты шешудің әр актісінде бала өзін жасайды және бұл үшін ерік қажет. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде ұсынылған баланың ерікті даму проблемасын зерттеудің теориялық тәсілдерін талдау "ерік" ұғымы іс-әрекетті тудыру проблемасы аясында қарастырылатындығын көрсетеді. Ерік-жігерге ояту, әрекетті бастау функциясы, яғни дәстүрлі түрде мотивацияға жататын функция беріледі.

Сондықтан бір қатар психологиялық теорияларда ерік пен мотивация бір-бірімен тығыз байланысты: ерікті мінез-құлқтың дамуындағы әр кезең мотивтердің жаңа мазмұнын тудырады, керісінше, бала үшін жаңа іс-әрекет мотивтерінің қалыптасуы ерік-жігер мен мінез-құлқ санасының дамуына әкеледі. Баланың санасы оның эмоционалды-жеке, бейтарап көзқарасын тудыратын нәрсені ғана көрсете алады және жаза алады. Жалпыланған мәдени тәжірибені алып жүретін, бірақ өзінің ынталандырушы валенттілігінен айырылған таза рационалды, иелік тен шығарылған біліммен мағына баланың өзіндік белсенділігінің қайнар көзі және оның дамуының қозғаушы күші бола алмайды. Баланың жеке мағынасынан айырылған әрекет өзінің іс-әрекеті болуды тоқтатады және иллюзиялық формаларға ие болады. Іс-әрекет еркін және саналы болуы үшін оны бала үшін мағыналы мотивтер контекстінде жүзеге асыру керек және оны сырттан емес, өзіңізді кіретінде түсіну керек.

Осылайша, бала үшін өзінің мінез-құлқын игеру құралына айналатын әрбір жаңа мәдени-берілген мазмұнды бала саналы түсінуі керек, яғни танымдық (қабылданған) және аффективті (мотивациялық) аспектінің бірлігінде әрекететуі керек. Бұл оның іс-әрекетінің тақырыбы болуы керек және жеке мағынаға ие болуы керек. Баланың орындалатын оқу іс-әрекетінің мәнімен мағынасын түсінуі және нәтижесінде өзіндік белсенділік сезімінің пайда болуы оқушының оқу мазмұны мен процесіне тікелей байланысты оқуға деген ішкі мотивациясын қалыптастыру жағдайын да мүмкін болады. Оқу жағдайының осындай дамуымен оқу материалын игеру оқушы үшін оқу мақсаты болып табылады және оқу іс-әрекетінің сипатына ие болады.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдамалық ережелер бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-еріктік саласын ойдағыдай дамыту бастауыш мектепте білім беру процесін жүзеге асыру оқушылардың іс-әрекеттің мәні, құралы туралы хабардар болуын қамтамасыз

еткенде және оқуға ішкі мотивацияның қалыптасуына ықпал еткенде мүмкін болады деген болжамымыздың теориялық негіздемесі болып табылады. Оқу процесінде бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-еріктік саласының дамуын эксперименттік зерттеу екі кезеңнен тұрды: анықтау және дамыту. Эксперименттің анықтаушы кезеңінің мақсаты бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-еріктік саласының дамуы туралы диагностикалық мәліметтер алу болды.

Эксперименттің осы кезеңінде алынған мәліметтер іс-әрекетті ерікті реттеудің жеткілікті жоғары деңгейі және оқытудың тұрақты ішкі мотивациясы екінші және үшінші сынып оқушыларының тек үшінші бөлігіне (шамамен 35,0 %) тән екенін көрсетеді. Екінші және үшінші сынып оқушыларының шамамен үштен екісі (шамамен 65,0 %) мотивациялық және ерікті дамуда әртүрлі артта қалушылыққа ие. Ерікті реттеудің маңыздылығын және оқуға деген тұрақты ішкі мотивацияның рөлін ескере отырып, екінші және үшінші сынып оқушыларының шамамен үштен екісі мектептегі оқу процесінде оқу міндеттерін өзбетінше қоюда, оқу әрекеттерін талдауда, оқу іс-әрекетінің бір кезеңінен екіншісіне тәуелсіз ауысуда қиындықтарға тап болады деп қорытынды жасауға болады. өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалаудың барлық түрлерін білмейді, ілімнің маңыздылығын және өз білімінің өмірлік және өміршендіктегі құндылығын түсінбейді.

Сонымен қатар, біздің деректерімізге сәйкес, мектепке деген оң көзқарас тек ішкі оқу мотивациясының жоғары деңгейі бар балаларға ғана емес, сонымен қатар ішкі оқу мотивациясының орташа және тіпті төмен деңгейі бар көптеген балаларға да тән. Алынған деректерді талдай отырып, біз бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық – еріктік саласының дамуының екі тенденциясын анықтадық. Біріншісі баланың мотивациялық және ерікті дамуының синхрондылығы мен сипатталады, екіншісі-мектеп мотивациясы мен баланың ерікті реттелуінің асинхронды дамуы. Осы тұрғыдан алғанда, біз зерттеген барлық бастауыш сынып оқушыларын екікіші топқа бөлуге болады: бірінші кіші топ – мектеп мотивациясының деңгейі бірдей жоғары (немесе төмен) және іс-әрекетті ерікті түрде реттейтін балалар; екінші кіші топ – мектеп мотивациясы жоғары және ерікті белсенділігі төмен балалар.

Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш сынып мұғалімі мен білім беру психологының түзету-дамыту іс – әрекетінің объектісі оқушылардың екі санаты болып табылады: біріншісі – мектеп мотивациясының даму деңгейі төмен және іс-әрекетті ерікті түрде реттейтін балалар; екіншісі-мектеп мотивациясы жоғары және ерікті белсенділігі төмен балалар.

Мектептегі мотивацияның даму деңгейі төмен және іс-әрекетті ерікті түрде реттейтін балалар оқу іс-әрекетін де өзін әлсіз, тәуелсіз емес, оқуға күш салмайтын және еңбекқор ретінде көрсетеді. Олардың мектептегі білімдері тек сыртқы ынталандыруға, ата-аналар мен мұғалімнің қысымына сүйенеді. Мектепте табысты оқу үшін бұл балаларға жеке тұлғаның мотивациялық-еріктік саласын жетілдіру қажет. Мектептегі мотивациясы жоғары және оқу іс-әрекетіндегі ерік-жігері төмен балалар өздерін ұқыпсыз, сабырсыз, тапсырманы сәтті орындау үшін мұғалімнің нұсқауларын қабылдай алмайтын ретінде көрсетеді, сондықтан олар оқу тапсырмаларын орындау кезінде қателіктер жібереді. Сонымен қатар, балалар кез-келген тапсырманы орындауға қуанышты, белсенді және бастамашыл, мұғалім мен құрдастарының жұмысын мақұлдауға тырысады. Мектепте сәтті оқу үшін бұл балалар оқу іс-әрекетінде ерікті реттеуді мақсатты түрде дамытуы керек, бұл мақсат қоюдың мотивтермен үйлесімділігіне әкеледі.

Эксперименттің даму кезеңінің мақсаты бастауыш сынып оқушыларын оқыту процесінде оқушылардың мотивациялық-еріктік саласын ойдағыдай дамытудың психологиялық-педагогикалық жағдайларын жүзеге асыру және олардың тиімділігін эксперименттік негіздеу болды. Тәжірибелік-эксперименттік бағдарламаны іске асыру білім беру педагогы мен психологының балаларды мектепте оқытудың екі айы бойы оқушылармен жүйелі жұмысын көздеді. Осы кезеңде бастауыш сынып мұғалімі әр оқу аптасында екі сабақ өткізді, олардың мақсаты, міндеттері мен мазмұны эксперименттің даму кезеңінің міндеттеріне жауап берді: оқу процесінде бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-еріктік саласын дамытуға қолайлы психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау. Барлығы 16 сабақ өткізілді.

Балалармен білім беру психологының оқу сабақтарының циклі аптасына бір рет өткізілетін 8 сабақты қамтыды.

Бастауыш сынып мұғалімінің психологиялық-педагогикалық қызметі оқу процесінде оқушының позициясын жандандыруға бағытталған және келесі міндеттерді шешуге бағдарланған:

- 1) оқушылардың сабақта орындайтын іс-әрекеттері туралы жеке маңызды ретінде хабардар болуын қамтамасыз ету;
- 2) оқушылардың іс-әрекеттің бағдарлы негізін меңгеруін қамтамасыз ету;
- 3) оқушылардың өз көзқарасын дәлелді түрде білдіру, диалогқа қатысу, балама көзқарасты түсіну қабілетін дамыту;
- 4) сабақта оқушылардың белсенді рефлексивті қызметін қамтамасыз ету.

Бастауыш сынып оқушыларының мотивациялық-еріктік саласын дамыту тәсілі ретінде оқу пікірталасын қолдана отырып, біз бастауыш мектепте сабақта пікірталас ұйымдастыруға және өткізуге қойылатын негізгі талаптармен бірге оқушылардың іс-әрекетінің еріктілігін қалыптастырудың осындай жас ерекшелігін ережемен өз әрекетін реттеу қабілеті ретінде қарастырдық.

Осыған байланысты оқу талқылауын өткізу процесі міндетті түрде орындауды талап ететін оқушыларға арналған бірқатар ережелерді қамтыды. Бастауыш сынып оқушыларымен білім беру психологының даму жұмысының негізгі бағыты оқушылардың ерік-жігері мен еркіндігі, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі талдау дағдыларын дамыту болды. Балалармен білім беру сабақтарын өткізудің негізгі формасы оқу іс-әрекетінің элементтері бар ойын болды. Эксперимент барысында біз эксперименттік топтардың оқушыларында мотивациялық - еріктік саланың дамуының оң динамикасын байқадық:

- 1) іс-әрекетті ерікті реттеудің жоғары деңгейі бар балалар санының ұлғаюымен және іс-әрекетті ерікті реттеудің даму деңгейі төмен оқушылар санының азаюымен;
- 2) оқу іс-әрекетінің ішкі уәждемесі жоғары деңгейдегі балалар санының ұлғаюымен және оқуға деген ішкі уәждемесінің даму деңгейі төмен оқушылар санының азаюымен қамтамасыз етіледі.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмысты аяқтағаннан кейін бастауыш сынып оқушыларын қайта диагностикалау нәтижелерін салыстырмалы талдау ІІ және ІІІ сыныптарда эксперименттік және бақылау топтарының оқушыларын іс-әрекеттің ерікті реттелуінің даму деңгейлері бойынша және оқудың ішкі мотивациясының даму деңгейлері бойынша (χ^2 - Пирсон критерийі бойынша) бөлудегі айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын көрсетті. Жүргізілген эксперимент мынаны көрсетті:

- 1) Осы ережелермен байланысты болған ережелер мен өз іс-әрекеттерін түсіну бастауыш сынып оқушысының қызметі мен мінез-құлқының еріктілігін арттырады;
- 2) қосымша мотивацияны енгізу және олардың әрекеттерін жаңа контексте түсіну олардың хабардарлығын ынталандырады және бастауыш сынып оқушысының еріктілігін арттырады.

Эксперимент нәтижелері біз әзірлеген оқу процесінде оқушылардың мотивациялық-еріктік саласын дамыту бағдарламасының тиімділігін растады және бастауыш сынып оқушыларының табысты мотивациялық және ерікті дамуы оқушылардың іс-әрекеттің мәні, құралы туралы хабардар болуын қамтамасыз еткенде және олардың оқуға деген ішкі мотивациясының қалыптасуына ықпал еткенде мүмкін болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. – М.: Акад. проект, 2019. – 153 с.
2. Кравцова Е.Е. Психологическая проблема готовности детей к обучению в школе. – М.: Педагогика, 2015. – 152 с.
3. Матюхина М.В. Мотивация учения младших школьников. – М.: Педагогика, 2017. – 144 с.
4. Славина Л.С. Роль поставленной перед ребенком цели и образованного им самим намерения как мотивов деятельности школьника // Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И. Божович, Л.В. Благондежина – М.: Педагогика, 2016. – С. 43-52.

Ұлттық рух – Ұлттық тіл

Маккамбаева М.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – Сүлейменұлы Ғ.

«Тарих-география» кафедрасының аға оқытушысы

Руханиятсыз (ойшыл адамдардың тағылымынсыз) қоғам болмысында рухани деңгейдің қалыптаспайтындағы бүгінгі уақыттан да анық көрінуде. Тарихи сана құбылыстарын зерттеуден бастап, ұлттық мүдде шеңберінде жалғасып отыратын зиялылар тағылымы, ұлтымыздың уақыт сынынан өткен негізгі қаруының бірі болған. Заман өзгеріп заң түрленгенімен зиялылар қызметінің ұлттық мүдде талабына бағынып отыратындығын бабаларымыз жетік білген. Осының нәтижесінде ұлттық рұхты ұлықтап, болмысын сомдап отыратын, бойындағы бар мүмкіндігін қоғамының игілігіне арнайтын адамды тәрбиелеп, қоғам алдына шығарып отырған.

Мемлекеттің басты рухани құндылықтарының бірі тарих пен тіл. Себебі, ұлттық идея, ұлттық идеология да тарих арқылы жасалады. Тарихсыз дінді де, ділге де қажет құндылықтарды жүйелі түрде игеру мүмкін емес. Жаңа ғасырдың табалдырығын аттағалы уақытта қоғамның рухани тереңдігін сақтап қалу немесе нығайту үшін жүргізілетін идеологиялық жұмыстардың салмағы, алдыменен тарихтың тәжірибесімен таразыланып отыруы тиіс. Халықтың жан дүниесіне жақын, ұрпақтың танымы тілейтін құндылықтарды қоғамдық ортада насихаттау тарихты жүйелі түрде оқыту, білу және үйрету арқылы ғана жүзеге асады. Тарихты иманы дәрежесінде түсінген қазақтың тағылымында әр ата-ана, отбасы мемлекетке қызмет ететін жасты тәрбиелеп шығаруды парыз санап, олардың ұрпақ тәрбиелеудегі ең басты қаруы тарих тағылымын үйрету болған. Қан мен ар тазалығын сақтап, рухын қорғау, сол арқылы болашақ өмірін жасау қазақтың әрбір баласының ұлттық санасына айналған ұғым.

Ұлтымыздың тәжірибесінен көріп отырғанымдай, ұлт руханиятындағы тарихи ұғымдар ұрпақтың тарихи түсінігін (тарихи сананы) қалыптастыруға ықпал етеді. Ғылым мен ақпараттық технология ғасырының табалдырығын жаңа аттағалы отырған кезеңде, байлығы мол мемлекеттер үшін халықтың тарихи түсінігі қоғамның болашағын шешетін күш болмақ. Себебі, жаңа айтып өткенімдей, әлемдегі ғаламтор желісіндегі өткінші әсері мол нәрселерден ұрпақты қорғайтын бір ғана нәрсе тарихи түсінік, тарихи білім және ұлттық сана. Ұлттық сана тарихи түсініктен шығады, яғни тарихты білетін, дәстүріндегі, діліндегі ерекшеліктерді ұғына алған адамның ғана рухы оның өзін қорғайды.

Ұлттық рух, ұлттың жетістігін, рухани байлығын (құндылықтарын) біріктіріп отыратын, ұрпақтан ұрпаққа табысталып отыратын рухани қазынаны (ұлттық мүддесін) қорғап отырудағы зиялылардың тұлғалығымен көрінеді. Ұлт болмысындағы даналық, тектілік, елдік, елдікті нығайтудағы ақыл-парасат, батырлық және тағы басқа рухани қасиет үлгілерінің халықпен жеке адам бойында бірігуін ұлттық рух дейміз. Қазақ ойшылы Шәкәрім, «рух дегеніміз таза ақыл» деген. Ұлттық рух халықтың дүниетанымынан, дүниетанымы, өмір сүру тәжірибесімен үндескен, ұлт тарихының дәстүріне ілескен ұрпақтың ой өрісінен шығады. Бойында ұлттық рух болмаса ұрпақтың ішінен зиялылар қатары қалыптаспайды, қалыптасқан да емес. Ұлттың, жеке адамның рухани қасиеттерін негіздейтін ұлттық сана, тектілік, даналық адам бойындағы қабілет пен білімді ұштастырған тәрбиенің өнімі, бұл қасиеттер адам бойына ұлттық рух арқылы тұрақтамақ. Ұлттық тәрбие негізінде адам бойына даритын, ел болмысының бойында тұрақтап отыратын рух ұрпақты ұлтымен, мемлекетімен, тарихымен біріктіріп отыратын құндылық, рухани қасиеттердің жиынтығы. Ұрпақтың ұлттық рухын қалыптастырып отыратын елдің тарихы, мәдениеті, дәстүрі, тілі, әдебиеті, ата-баба дәстүрімен сақталып келе жатқан төл діні. Осы құндылықтарды жеке адам өз бойында біріктіре алса қоғамында ұлттық рух сақталып

отырады. Ұлттық рух сақталған ортада халықтың ұлттық бірегейлігі мен зиялылардың азаматтық және тұлғалық бірегейлігінің өздігінен күш алары анық. Халықтың ұлттық бірегейлігін, азаматтың еркіндігін сақтап, нығайтып отырудағы қазақтың тағылымы, жастарды зиялылыққа тәрбиелеудегі өнеге ұлттық рухтың мәнін тереңнен ұғындырады. Ұлт ісіне жұмылуда қазақ зиялыларының арасында байлық, ақша, мал-мүлік, сауда-саттық деген жүрмеген. Атамекеннің қасиетін, батырлардың еңбегін тереңнен ұғындыратын елдік, бірлік, ар-намыс ерікті түрде қазақ жастарын ұлттық мүдде ісіне жұмылдырып отырған. Өзгенің дәулетіне тамсанбай, өзінде бар нәрсені қадірлеген тұлғаларымыз ел болмысының негізінде жатқан, оның болашағына ауадай қажет (қызмет ететін) дүниелерді (жер байлығы, ұлт руханияты) қорғап өткен. Өз заманында елеусіз болса да, кейінгі заманда бағалы болатын елінің төл дүниелерін қадірлей алған. Бойында төл болмысымен, ел тұрмысымен, оның болашағымен ұштасатын қасиеттері мол адам ұлт зиялысы деңгейіне қол жеткізетіндігін қазақ тұлғаларының тарих өресінде қалған тағылымынан көреміз.

Зиялылардың қызметі тәуелсіздіктің тұсында да мемлекетке, қоғамға ауадай қажет. Мемлекеттің стратегиялық саясатын жүзеге асыруда, халыққа түсіндіруде, жергілікті жерлерде ұлттық идеологияның дұрыс жүргізілуіне зиялылар жұмыла кірісіп отырса, халыққа зиялылар тарапынан дұрыс бағдар берілсе қоғамда бірлік, ұлттық бірегейлік нығая түседі. Ұлттық рухы жоқ адам әлсіздігінен құбылатын, екі жүзді, жағымпаз келмек. Бұндай адам жақсы адам болып көрінуге шебер, икемді келеді. Қоғамда адам болмысына тән, тұлғасына қайшы жасанды әдеттер болмау үшін шынайы зиялылықты танытын, оның ісіне баға беретін алдыменен, халықтың өзі болуы тиіс. Ол үшін халықтың да бойында тарихи сана (білім), ұлттық рух болуы керек. Ұлттық рухы жоқ қоғам, бірлігі жоқ орта. Бұндай ортада ненің жақсы, ненің жалған екенін, ненің қажет ненің уақытша нәрсе екендігі толықтай танымауы, зерделенбеуі мүмкін. Ұлттық рух жеке адамның ғана емес, ұлттың, мемлекеттің, халықтың, ұрпақтың жетістігімен өлшенетін, сол арқылы көрінетін дүние. Бірлігі күшті, заманының өткінші, құбылмалы нәрселеріне килікпей, одан бойын аулақ ұстайтын, уақыттың талабына, ақылы, білімі, мінезі арқылы шыңдала білетін, тәрбиесі, білімі, қабілеті арқылы уақытының талабына икемделген елдің деңгейі ұлттық рухпен өлшенбек. Ұлттық рух пен оның тарихы, тарихты жасайтын тұлғалары қалыптасқан уақытта пайда болған. Зиялылардың міндеті осы құндылықты ұрпаққа жеткізу, өз дәуірінде халықтың бойынан шығарып отыру.

Қазақтың ұрпақты тұлғалыққа тәрбиелеудегі тәжірибесінің бір ғана сыры бар. Ол халықтың басын біріктіретін, ұлттық рухты көтеретін жастарды елге жақын тәрбиелейтін ортақ ұлттық сананың болуы. Осының нәтижесінде тарих сынынан халқымыз сүрінбей өткен. Бүгінгі ұрпақ осыны ескеруі қажет. Ұлттық рух пен ұлттық тіл егіз ұғым. Ана тіл ұлттың мәйегі.

Әр ұлттың тарихы мен мәдениетіне, әсіресе оның тұлғалану болмысына қарайтын болсақ, халықтың (ұрпақтың) ұлт ретінде қалыптасуына, тарихи уақыт сынынан сүрінбей өтуіне ықпал ететін құндылық ана тілі болып табылады. Тіл мәселесі қашанда ұлттық мүдде деңгейінде зерттелетін өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі уақытта әлемге өзінің мәдени құндылықтарын тарату, сол арқылы үстемдік құруды көздейтін мемлекеттер алдыменен тілі мен философиясының қолданылу аясын кеңейтуге ұмтылуда. Осы себептен тілдің мәдениеттегі феноменін зерттеу, ұрпақ санасында орнықтыру кез келген мемлекет үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қоғамдағы тіл мәселесінің негізінде ұлттық сана мәселесі жатыр. Ұлттың тілін білген, оны жетік меңгерген адам сол ұлттың дүниетанымы мен сусындап, ұлттық ойлауға дағдыланады. Тіл білімінің адамның рухани қалыптасуына, мемлекет азаматы ретінде тәрбиеленуіне әсер етуші бірден-бір құбылыс екендігін адамзат баласы, біздің де бабаларымыз ерте түсінген. Осының негізінде тілдегі сөздердің қорын байыту, дүниетанымдық ұғымдарды айналым шеңберіне енгізу көзделді. Тіл білімін сақтау мен нығайтып отыруда ғылыми бағытты қалыптастыру, шешендік өнер түрлерін дамытудың негізінде жаһандану құбылыстарына ерте қамдану жатыр. Ұлттық тілдің әлеуметтік таным шеңберінде құндылыққа айналып отыруы, ұрпақтың ұлттық болмыс арқылы игілікке қол жеткізуінде. Осы себептен Ахмет Байтұрсынов, «Егерде біз қазақ деген ұлт болуды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағандай тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» - дейді. Ұрпақ ұлттық болмысынан қол үзген жерде ұлттың өзі де жоғалады. Сондықтан тіл ұрпақ

негізгі құндылық. Мемлекеттің болашағы оның мүддесіне тәуелді. Ал мемлекеттің мүддесі мемлекет құраушы ұлттың төл құндылықтарынан құралады. Ұлттық құндылықтар дегеніміз, тіл, атамекен, дін мен дәстүр, мәдениет, тарих. Осы ұлттық құндылықтардың ішінде ұрпақтың тұлғалануында ықпал етіп отыратын тіл. Жеке адам мен қоғамды біріктіріп отыратын тіл ұлттық сананың қалыптасуына ықпал етіп отырады. Қазақ руханиятындағы тарихи жыр, толғау, тарихи әңгімелер, ертегі, аңыз әңгімелер, тарихи дастандар ана тілінің білімін негіздейтін сөз өнерінің әлеуметтік танымдық негіздері болып табылады. Осы ұлттық құндылықтар арқылы тарихи сана, ұлттық сана қалыптасып, жастар ұлттық рухта тәрбиеленіп отырған.

Менің пікірімше тіл философиясы ұлттық философияның негізі. Тілдің философиясы әр ұлттың тарихында ойлау мәдениетінің қалыптасу кезеңінде жатыр. Әлем мәдениетінің өресінде ойшылдар тарапынан зерделеніп отырған шешендік өнер түрлері қазақ қоғамында да орын алды. Алайда адамзат баласының ойлау мәдениетінің қалыптасу кезеңінде талқылана бастаған рухани құндылықтардың тіл білімінің қоғамдық сананың негізіне айналып отыруында. Тіл қашанда ұлттық құндылықтардың негізі, негізгі белдеуі болып қала берері даусыз. Екеуінің бірі болмаса елдің тұрақты түрде дамуы мүмкін емес. Ғасырлар бойы ұлттың болмысы, тағдыры үшін күресіп келген ұрпақтың танымы, ой өресі тарихтың тәжірибесі негізінде қалыптасып отыруы тиіс. Тарихымызда уақыттың қиыншылығына қарамастан алаш зиялылары тілдің білімін, философиясын, мәдениетін қалыптастырды және оны ұлт руханиятының өзегіне айналдыра білді. Бүгінгі ұрпақтың алдында тұрған міндет осы ұлттың негізгі коды арқылы қоғамның даму өрісін кеңейтетін жаңа дүниелерге қол жеткізу болып табылады. Бұл дегеніміз ғылымды дамыту, ғылымның жаңа тәжірибелеріне қол жеткізу, сол арқылы әлемдік ғылымның айналымына қазақтың тіл білімін негіздейтін ұғымдарды енгізу. Бірақ бұл ұлттық қасиеттерді қоғам болып толық меңгеру арқылы ғана жүзеге асады.

Бұл ізденіс мақалам тезистік тұрғыдан жазылды. Мақаладағы көтерілген мәселелер тереңдетіліп зерттеу нысанына айналдыру келешектің еншісіне қалдырамын.

Түйін сөз; елдің қуаттылығымен күштілігі оның сыпа тұлғаларында: Ұлы көшті бастайтын ұлт зиялылары. Ұлттық сана, ұлттық рух, ұлттық тіл, ұлттық мәдениет көкжиегін, ұлттық санаға сіңіру, бүгінгінің өзекті мәселесі. Өркениетті қабілетті ұлт болу үшін бірінші кезекте догма мен демонологиядан бас тартып білім мен ғылымға ден қойып, арқа сүйеу кезек күттірмейтін проблема. Көп түкірсе көл болады, жұмыла көтерген жүк жеңіл демекші, бір ұлт, бір тіл, бір мәдениет, философиясымен қарулансақ өркениеттен елеулі орын аларымыз хақ.

Пайдаланылған деректер:

- 1.« АВАІ. kz» ақпараттық порталы, 6 шілде 2017 жыл.
2. «Ақиқат» журналы №11, 2018 жыл.
3. «Ақиқат» журналы №6, 2018 жыл.
4. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.1.- Алматы: Ғылым, 1993. – 208 бет.
5. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004. – 480 бет.
6. Жұмабаев М. Шығармалары: өлеңдер, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. -448 бет.
7. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет.
8. Әбу Насыр Әл-Фараби. «Қайырымды қала». – Алматы, 2015. – 284 бет.
9. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.- 608 бет.
10. Бурбаев Т.К. Ұлт менталитеті. Монография. Астана: «Елорда», 2001. – 248 бет.
11. Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 328 бет.

Ұлттық сана – мәдениетті ұлт**Майлыбай Б. Т.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – Сүлейменұлы Ғ.

«Тарих-география» кафедрасының аға оқытушысы

Ақиқатты асырыпта айтпа, жасырыпта айтпа, ақиқатты түсініп айт, яғни қандайда да бір әлеуметтік-экономикалық, саяси формацияның, философиялық, мәдени негізі, ұлттық сана мен ұлттық идеяға бейімделеді. Жалпы сана дегеніміз не? Адам әлеуметтік субъект, ал мемлекет объект десек, объект, субъектсіз тұл. Ал объектіні құру үшін ұлттық санасын ұлттық мәдениетін қалыптастыру керек. Сана қалай пайда болды, мәні неде деген сұраққа жауап іздейтін болсам, ғалымдар сана барлық материяның жемісі емес, тек ерекше ұйымдасқан материя-адам миының функциясы екенін дәлелдеді. Адам миы-аса күрделі, әрі өте нәзік миллиардтаған жүйке клеткалардан (нейрондардан) тұратын аппарат. Адамның ми клеткалары (нейрондар) жалпы саны 14-15 миллиардтай.[1]

Адам миының құрылымы аса күрделі, мидың қабыршағы астындағы аппарат шартсыз (инстинкті) қимылдарды басқарады. Жануарларда инстинкті қимылдар әр дайым ешбір шартты байланыссыз, бағынышсыз емін-еркін көрінетін болса, адамдарда ол әрекеттер қашанда санаға тікелей бағынышты, оны сана билейді. Адам миы түрлі түйсіктер арқылы келетін мәліметтерді орталық жүйке арқылы қабылдап, оны қорытады, белгілі ой тұжырымдарын жасайды. Сана қалай пайда болды деген сұраққа жауап беру: Ол түйсік мүшелері арқылы объективті ақиқатты бейнелендіріп, оларды қорыту арқылы пайда болады, ал бұл үшін көп мағлұматтардан хабардар болу қажет. Сана мисыз өмір сүре алмайды, ал біздің түйсіктерімізге әсер ететін-сыртқы дүние. Сол әсерлер қорытады шешім жасайды. Әрине адам ми арқылы ойлайды, бірақ оның мәні сыртқы дүниеде, соны бейнелеуде. Ми-ең алдымен объективті ақиқатты дәл-былайша айтқанда сыртқы дүниені бейнелейтін ағза. Бірақ сана мен объективті ақиқат ешқашанда мейлінше дәлме-дәл болмайды. Яғни, сана ең жоғарғы ұйымдасқан материя-мидың функциясы ретінде бірден пайда болған жоқ. Ол талай дәуірден өткен.[2] Сонымен, талай әлеуметтік формациялардан өтіп ұлттық сана қалыптасты. Ұлттық сана ұлт руханиятының негізі. Ұрпақтан ұрпаққа тарихтың білімі, тұлғалар тағылымы, ұлттық тәрбие арқылы беріліп отырады. Ұлттық сананы ұлт руханиятының өзегі дейтін себебіміз, сананы тарихта қазақты ұлт ретінде сақтап қалған дүние, ұлттық сана, ұлттық сананың рухы. Ұлттық сана ұлттың рухани әлемінде сақталып, ұрпаққа рухани дүниелер арқылы беріліп отырғандықтан тарихтың қиын кезеңдерінің өзінде елдің бірлігі жоғалмаған. Тарих өрісінен ұлттық болмысымыздың рухани негізіне айналған ұлттық сана құбылыстарын зерделеу қиын емес. Қазақ ұлтының ұлттық санасының тарих өрісіндегі құбылысы елдік, бірлік, ар-намыс, батырлық, ержүректілік, тектілік, кісілік, имандылық, адалдық, тазалық, намысшылдық, қамқорлық және өзге де ұлттық қасиетке терең болудан көрінеді. Қазақ қоғамының тарихи кеңістігінде ел болмысының рухани негіздеріне айналған ұлттық сана құбылыстары алдыменен жеке адамның өмірге деген ерік-жігерін қалыптастырып отырған. Қазақтың рухани өмірі қарапайым болғанымен елдікті, ұрпақтың ауыз біршілігін сақтайтын нәрселерді қалыптастырып, кейінгі буынға жеткізу онай болмаған. Сезімталдықтың, дарындылықтың, даналықты қадірлеудің, зиялылардың жауапкершілігінің арқасында қазақ ұлты тарихи өмірдің күрделі оқиғаларына парасаттылық танытып, оған ерік - жігерімен төтеп бере білетін ұрпақты қоғам алдына шығарған. Соның нәтижесінде елдің әлеуметтік жағдайын өзгертетін (күрделендіретін) нәрселер қазақ қоғамының ішіне тұтастай ене алған жоқ.[3] Қазақ тұлғаларының ұғымында ұлттық сананың ұясы ұлттың тарихы. Қазақ ұлтының рухани дүниелерінің өзі көрсетіп отырғандай, тарихты білген ұрпақтың тәрбиесі күшті болады. Кез келген нәрсеге ақылмен қарап, болашағына қатысты мәселені білімімен шешуге ерте бейімделеді. Жалған нәрселерге сене бермейтін жастардың қатары тарихтың білімін иеленуден шығады. Тарихын білген қоғамда, ел тарихының шындығын негіздейтін

тұжырымдар бұрмалана бермейді, себебі тарихты білетін ұрпақ өз қоғамының дұрыс сыншысы. Тарихтың шындығын біріктіретін тұжырымдар тарих өрісіндегі оқиғалардың ақиқатын танудан туындайды. Тарихи оқиғалардың ақиқатын бірінші кезекте ұрпаққа жеткізетін халықтың өзі болуы тиіс. Өйткені, ұлттық сананың рухы тарихи оқиғаның ақиқатымен күш алып, оны ұлт руханиятының бойында сақтап отыруында. Сондықтан да қазақ тұлғалары айтып кеткендей, бірінші кезекте ұлт тарихының қабырғасын қалаған материалдарды (шындықты) алдыменен ұлт руханиятының бойынан іздеп, сонымен ғана салыстырып оқыған (зерттеген) жөн. Қай заманда болмасын мемлекеттің тұтастығын, ұлттың рухын әлсіретуді көздеген сырттан келетін дүниетаным алдыменен елдің рухани дүниелерін, оған қызмет ететін адамның санасын өзгерту, өздеріне тарту арқылы тарихи тұжырымдарды бұрмалауға тырысып бағатындығы даусыз. Осы себептен ұлттың тарихы не үшін қажет деген сұраққа алаш зиялылары былай деп жауап берген: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өзге жұрттар қатарында кем, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып білуге тиіс».[4] Ұлттың тарихы ұлтпен оның тәрбиелеп шығарған тұлғаларының интеллектуалдық болмысының өрісінен шығады. Рухани болмыстың негізі ұлттық сана. Тарихты сақтау ұлттық сананы құрметтеу, тарихты білу ұлттық сананы иеленіп отырумен тең. Әрбір тарихи уақыт өрісіндегі жекелеген адамдардың интеллектуалдық қызметі алдыменен оның ұлттық санасымен көрініп отырса, жеке адамның ұлттық санасы арқылы қалыптасатын бойындағы барлық мүмкіндіктері алдыменен халыққа ортақ қасиеттерді, тәжірибелерді негіздейді және де ол тарихты зерделеу арқылы ортақ құндылыққа айналады. Мемлекеттің басты рухани құндылықтарының бірі-тарих. Себебі ұлттық идея, ұлттық идеология да тарих арқылы жасалады. Тарихсыз дінді де, ділге де қажет құндылықтарды жүйелі түрде игеру мүмкін емес. Жаңа ғасырдың табалдырығын аттағалы отырған уақытта қоғамның рухани тереңдігін сақтап қалу немесе нығайту үшін жүргізілетін идеологиялық жұмыстардың салмағы, алдыменен тарихтың тәжірибесімен таразыланып отыруы тиіс. Халықтың жан дүниесіне жақын, ұрпақтың танымын тілейтін құндылықтарды қоғамдық ортада насихаттау тарихты жүйелі түрде оқыту, білу және үйрету арқылы ғана жүзеге асады. Тарихты имани дәрежесінде түсінген қазақтың тағылымында әр ата-ана, отбасы мемлекетке қызмет ететін жасты тәрбиелеп шығаруды парыз санап, олардың ұрпақ тәрбиелеудегі ең басты қаруы тарих тағылымын үйрету болған. Қан мен ар тазалығын сақтап, рухын қорғау, сол арқылы болашақ өмірін жасау қазақтың әрбір баласының ұлттық санасына айналған ұғым. Тарих ұлттың зердесін қалыптастыратын білім. Мемлекеттің стратегиялық философиясын, яғни, адам мен қоғам проблемасын қатар зерттейтін әлеуметтік философияны дамытуды көздеген мемлекеттер, алдыменен тарихты зерттеу арқылы қоғам дамуының жүйесін, үлгілерін жасап кеткен. Бұдан шығатын ұғым кез келген мемлекет өзінің әлеуметтік экономикалық және саяси дамуын қамтамасыз етуде, алдыменен қоғам мен адам болмысын нығайту үшін тарихын сақтауға мән беріп, әлем елдерінің тарихын зерттеуді ерте қолға алған. Ұлтымыздың тәжірибесінен көріп отырғанымыздай, ұлт руханиятындағы тарихи ұғымдар ұрпақтың тарихи түсінігін (тарихи сананы) қалыптастыруға ықпал етеді. Ғылым мен ақпараттық технология ғасырының табалдырығын жаңа аттағалы отырған кезеңде, байлығы мол мемлекеттер үшін халықтың тарихи түсінігі қоғамның болашағын шешетін күш болмақ. Себебі, жаңа айтып өткенімдей, әлемдегі ғаламтор желісіндегі өткінші әсері мол нәрселерден ұрпақты қорғайтын бір ғана нәрсе тарихи түсінік, тарихи білім және ұлттық сана. Ұлттық сана тарихи түсініктен шығады, яғни тарихты білетін, дәстүріндегі, діліндегі ерекшеліктерді ұғына алған адамның ғана рухы оның өзін қорғайды. Ақтығында айтпағым; оқығандар өзін-өзі тәрбиелеу керек. Бұқара халықтан жиренбей, жақын жүріп, сырласып, мұң-мұқтажымен таныс болып, өз ұлтын сүйуге, халыққа өзін сүйгізуге қызмет қылу керек.[5] Ұлттық мәдениет дегеніміз ұлт пен оның тұлғаларының, яғни, ұлт зиялыларының қабілеті, адамгершілік қасиеттері, білімі, өнері, даналығы негізінде қалыптасатын игіліктерді айтамыз. Ұлттық мәдениет ғасырлар бойғы қалыптасқан ұлт игіліктері. Мәдениеттің субъектісі

ұлт, халық, ел, тұлға, ұрпақ, жеке адам. Мәдениеттің негізінде мәдениеттілік жатыр, ал мәдениеттілік жеке адамнан бастап, елдің, бір тайпа жұрттың бойына даналық, білім, қабілет, өнер, адамгершілік, тектілік арқылы келіп отырған. Бұның мәнін, ақиқатын тарих көрсетуде. Қанша заман өзгеріп, заң түрленгенімен, адам баласының тұрмысы оның іскерлігі арқылы гүлденгенімен қоғамның беріктігін, елдің тұрақтылығын, халықтың рухани терендігін, мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етіп отыратын дүние ұлттың, тұлғаның бойынан шығатын дүниелер, яғни, ұлттың мәдениеті. Әсіресе ұлттық мәдениет қазіргі жаһандану заманында ұрпақ үшін, оның болашағын айқындап отыратын құндылыққа айналу үстінде. Шынымен де бүгінгі уақыт жағдайына тарих тұрғысынан қарайтын болсақ, ұлттық мәдениеттің немесе өзінің төл мәдениетінің рухын, құндылығын уақытылы түсінген жұрт заман көшінен қалмайды. Ұрпақты елдікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу, адамгершілікке бағыттау негізінде өзінің мемлекетінің, қоғамының беріктігін сақтап қала бермек. Ұлттық мәдениет ұрпақ үшін қашанда ауадай қажет дүние. Бірақ қазіргі ақпараттық технология өзінің үстемдігін құрып жатқан дәуірде ұлттық мәдениеттің күші, білімі, тәжірибелері, рухы бұрынғыдан да бетер қоғамға қажеттілігін арттыруда, оның артуына себеп болатын нәрсе ұрпақ пен ұлттың болашағын айқындайтын дүние ұлт мәдениетінің бойындағы құндылықтар болуында. Ұлттық мәдениет беделінің артуына бірінші себеп уақыт, әсіресе бүгінгі уақыт. Бәрімізге белгілі бүгінгі уақыт орамында адам баласына қойылып отырған талап, ұрпақ тарапынан уақыттың жаңа жетістіктері салдарынан ұлттық мәдениет құндылықтарына деген рухани мұқтаждықтың артуы. Жаһандану заманының бір ерекшелігі бұнда сауаттылық, сауатты іс адамнан талап етіледі. Ізгілікті қоғамды құратын адам, адамның даналығы. Бұны ата-бабаларымыз тарихта жете түсінген, олардың ұғымынша адамның өмірі сәнге емес, алдыменен рухани мәнге айналуы қажет. Ахмет Байтұрсынов айтқандай. «Тұрмысқа сарын жасайтын адамның ғамалы, ғамалға өн беретін адамның мінезі, мінезге кейіп беретін тұрмыс төңірегі. Адамның мінезі ойының түрінен, көңілінің күйінен, істеген ісінен білінеді. Адамның тысқа шыққан пікірінде, көңілінің күйінде, еткен ғамалында мінезінің қай түрі көбірек көрінсе, сол адам, сол мінезді болмақ. Мінез іштен туады. Бірақ шынығып жетпей тұрғанда мінез түрін тәрбиемен өзгертуге болады. Адамға тәрбие беруші әуелі ата-ана, сонан соң ұстаз, мектеп, тұрмысындағы төңірек. Өмірінде қандай тұрмыс көрсе, нендей адамдармен кездесе, жолдас болса, істес болса, солардан өнеге көріп үлгі алмақ. Өнер, ғылым жоқ жұртта адам тәрбиесін төңірегінен алады».[6] Бұл ізденіс мақалам тезистік тұрғыдан жазылды. Мақалада көтерілген мәселелер тереңдетіліп зерделеп зерттеу объектісіне айналдыру, келешектің еншісіне қалдырамын. Қорыта айтқанда; елдің қуаттылығы мен күштілігі оның сыпа тұлғаларында. Ұлы көшті бастайтын ұлт зиялылары. Ұлттық сана, ұлттық рух, ұлттық тіл, ұлттық мәдениет көкжиегін, ұлттық санаға сіңдіру, бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Өркениетті қабілетті ұлт болу үшін бірінші кезекте догма мен демогогиядан бас тартып білім мен ғылымға ден қойып, иек арту, кезек күттірмейтін проблема. Көп түкірсе көл болады, жұмыла көтерген жүк жеңіл демекші, бір ұлт, бір тіл бір мәдениет философиясымен қарулансақ өркениеттен елеулі орын аларымыз хақ.

Пайдаланылған деректер:

1. Қазақбаева Ж.Р. Философия негіздері. Қарағанды: ЖК «АҚНҰР» баспасы 2019ж
2. Кішібеков С., Сыздықов Ұ. Философия оқулық Алматы: 2010ж
3. Назарбаев. Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры Айқын: 21 қараша 2018ж
4. «Қазақ» газеті /Бас редакторы Ә.Нысанбаев,-Алматы: «Қазақ энциклопедиясы»Бас редакциясы 1998ж
5. Аймауытов Ж.Бес томдық шығармалар жинағы. 1-ші том. Алматы: Ғылым, 1999ж
6. Байтұрсынов .А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003ж
7. Жақсыбаева Б.Б. Мәдениеттану. оқу құралы –Қарағанды «Medet Group» 2019ж
8. Бурбаев .Тұлға мәдениеті. Монография. Астана: Елорда, 2001ж
9. Ирисбаев К.Н., Эралиев Н.Т. Философия оқулық, Шымкент: 2007ж
10. Нұрышева Г. Философия оқулық (А.Койре. Очерки истории философской мысли. М., 1985. Қазақ тілінде аударған Нұрышева Г. Алматы: 2006ж

SOCIAL MEDIA AND POLITICAL PARTICIPATION IN KAZAKHSTAN

Zhanabayeva A.M.

KAZGUU University, г. Астана

Научный руководитель – д.э.н. Рахметов Б.М.

Annotation. This study demonstrates that social networks contribute to online and offline political participation in Kazakhstan among young people. Social media use has positive effects on citizens' political engagement in democratic countries. However, not much information is available about the impact of social media on political participation. This article summarizes and analyzes various methodologies and beliefs of previous conducted studies.

Key words: social media, political participation, Kazakhstan, social media platforms, democracy, young people.

Social media platforms such as Instagram, TikTok, and YouTube have become an essential part of modern-day life, especially for the younger generation. These platforms provide individuals with an opportunity to express themselves, share their experiences, and connect with people from all over the world. Moreover, social media platforms have revolutionized the way we communicate, learn, and engage with the world around us. In Kazakhstan, social media has played a critical role in shaping the country's political landscape. This article will explore whether Instagram, TikTok, and YouTube are democratizing Kazakhstan's political system.

Kazakhstan is a country located in Central Asia and has been under the authoritarian rule of President Nursultan Nazarbayev since 1991. Nazarbayev's regime has been characterized by limited freedom of speech, restrictions on civil liberties, and crackdowns on political opposition. However, since his resignation in 2019, there have been some signs of political liberalization and a gradual shift towards a more democratic system. The advent of social media in Kazakhstan has had a significant impact on the country's political landscape. Instagram, TikTok, and YouTube have become important platforms for political engagement, activism, and information dissemination. These platforms have allowed ordinary citizens to voice their opinions, engage with political issues, and mobilize support for their causes. Moreover, social media has played a critical role in the recent protests against the government and calls for political reform.

Instagram is one of the most popular social media platforms in Kazakhstan, with over 2.5 million users. The platform has become an essential tool for political communication, with politicians and activists using it to share their messages with the public. Moreover, Instagram has become a platform for citizen journalism, with individuals using the platform to share images and videos of political events. TikTok is another popular social media platform in Kazakhstan, with over 3 million users. The platform has become an essential tool for political activism, with young people using it to express their political views and mobilize support for their causes. Moreover, TikTok has become a platform for satire and criticism of the government, with individuals using the platform to expose corruption and human rights abuses. YouTube is another popular social media platform in Kazakhstan, with over 4 million users. The platform has become an essential tool for political education and information dissemination, with individuals using it to learn about political issues and engage with political debates. Moreover, YouTube has become a platform for political discussion, with individuals using the platform to express their opinions and engage with others.

Despite the potential of social media platforms to democratize Kazakhstan's political system, there are still significant challenges that need to be addressed. The government has been accused of using social media platforms to spread propaganda, monitor citizens' activities, and restrict access to certain websites. Moreover, there have been reports of individuals being arrested and prosecuted for expressing their political views on social media. Furthermore, there is a digital divide in Kazakhstan, with many citizens lacking access to the internet and social media platforms. This divide disproportionately affects rural communities and low-income households, who are less likely to have access to these technologies.

Thus, while social media platforms have the potential to democratize Kazakhstan's political system, they are not accessible to everyone. Consequently, social media platforms such as Instagram, TikTok, and YouTube have become critical tools for political engagement, activism, and information dissemination in Kazakhstan. These platforms have allowed ordinary citizens to voice their opinions, engage with political issues, and mobilize support for their causes. However, there are significant challenges that need to be addressed, including government censorship, digital divides, and the potential for social media platforms to be used for propaganda and surveillance. Nevertheless, the democratizing potential of social media platforms in Kazakhstan should not be underestimated, and it is crucial that individuals and civil society organizations continue to use these platforms to push for greater political reform and to hold the government accountable.

As Kazakhstan continues to navigate its transition towards a democratic system, social media platforms will undoubtedly play an essential role in shaping the country's political landscape. It is government and civil society's responsibility to work together to ensure that these platforms are accessible to everyone and are not used to suppress dissent or manipulate public opinion. By harnessing the democratizing potential of social media, Kazakhstan has the opportunity to create a more open and participatory political system that truly represents the views and aspirations of its citizens.

When studying the impact of social media on political participation in Kazakhstan, researchers could employ various methodologies to gather data and analyze the findings. According to John Creswell (2003), the information gathering is divided into two types: qualitative research and quantitative research. In this article, the qualitative research method is applied according to the objective of the study. The study suggests that the qualitative method is more appropriate for analyzing the data and collecting the information.

Interview is the one type of a qualitative methodology that can provide in-depth insights into how individuals use social media to engage with politics. Researchers can conduct interviews with individuals who use the social media platforms to discuss their experiences and motivations. This can provide a developed understanding of the impact of social media on political participation.

Verba (1995) defined a role in political activity as "an activity that is focused on directly or indirectly influencing government decisions". Over time, the types of political activity have expanded from voting, acts of protest and agitation to other types of political activity on the web sites, which has emerged with the advent of the Internet (Van Deth, 2015). It is fair to mention that previous studies show that new media, as well as traditional media, mostly have a positive impact on the political engagement of citizens (Bakker & de Vreese, 2011).

While the adult generation is engaged in traditional politics offline, young people are engaged in political activities on the Internet (Xenos, 2008; Kushin & Yamamoto, 2010). Therefore, young people prefer to participate in actions which are focused on achieving certain goals (Norris, 2004; Wang, 2007). Thus, social media provides new civic engagement opportunities for younger generation.

On the other hand, Baumgartner and Morris (2010) note that young generation use social media to communicate with people, who share the same opinion and viewpoint. It can also be noted that the younger generation is progressive in terms of the Internet usage, so they will not look at information that they are not interested in (Baumgartner and Morris 32). In this point, it is important to make political participation more attractive for the young people. So, this article suggests that one of the ways to connect young people to the political situation in the country is to work with the potential possibilities of social media. For example, make it easier to give a vote in elections via possibilities that offer an Instagram.

Many people say that the citizens of Kazakhstan are not interested in politics, and therefore the indicator of political participation is very low. Citizens of Kazakhstan can be divided into two groups: the first group has a conformist attitude to life and the second has more conscious attitude. The majority does not participate in political activity as they are convinced that they will not influence the particular event while the other part tries to participate in every possible way. And they all use social networks for this exact purpose. But the studies conclude that the readiness level of young people in Kazakhstan to participate in the political life is higher than the current level of real participation of young people in politics and the implementation of civic initiatives. Thus, the further research on the analysis of political participation of youth and identification whether social

networks influence the democratization of the political system of Kazakhstan is needed to be conducted.

References

1. Baumgartner, J. C., & Morris, J. S. (2010). MyFaceTube politics: Social networking web sites and political engagement of young adults. *Social Science Computer Review*, 28(1), 24-44.
2. Bekmagambetov, A., Wagner, K. M., Gainous, J., Sabitov, Z., Rodionov, A., & Gabdulina, B. (2018). Critical social media information flows: political trust and protest behaviour among Kazakhstani college students. *Central Asian Survey*, 37(4), 526-545.
3. Bennett, W. L. (2012). The personalization of politics: Political identity, social media, and changing patterns of participation. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 644(1), 20–39.
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics*. Cambridge University Press.
4. Bremmer, I., & Welt, C. (1996). The trouble with democracy in Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 15(2), 179-199.
5. Rosenstone, Steven J. Hansen, John Mark. Mobilization, participation, and democracy in America. Macmillan Publishing Company, 1993.
6. Valenzuela, S., Arriagada, A., & Scherman, A. (2012). The social media basis of youth protest behavior: The case of Chile. *Journal of Communication*, 62(2), 299-314.
7. Van Deth, J. W. (2015). Political participation. *The international encyclopedia of political communication*, 1-12.
8. Wolfinger, Raymond E., and Steven J. Rosenstone. *Who votes?*. Vol. 22. Yale University Press, 1980.
9. Zhang, Weiwu, et al. "The revolution will be networked: The influence of social networking sites on political attitudes and behavior." *Social Science Computer Review* 28.1 (2010): 75-92.
Literature in Russian:
10. Zhunussova, A. (2016). *Lish' Malaya chast' kazahstancevvovlechena v politicheskieprocessy* [Only a small part of Kazakhstanis is involved in political processes]. *Central Asia Monitor*.
11. Zhunussova, A. (2020). Prichiny nedoveriya kazahstanskih grazhdan k institutu vyborov na osnovaniya monitoringa SMI [The reasons for the distrust of Kazakhstan citizens in the election institution based on media monitoring]. *Journal of Philosophy, Culture and Political Science*, 71(1), 109-119.

UDC 519. 876.5

TECHNOLOGIES IN OUR LIFE

Yendibaeva S.

student of the group ИЭФ 22 9p,

Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor – **Tursynova G.**

People can hardly imagine their lives without modern technologies nowadays. It is almost impossible to go out without a mobile phone or an MP3 player, for example. These devices have become an important part of our life. Moreover, almost every day either a new technology is being invented or an old one is being improved. To stay up-to-date people keep buying newer items. Soon our houses and work places will look like electronic stores.

Technology is all around us. First of all, we need it for work. All modern offices are equipped with computers, scanners, printers, and other useful machines. One of the most important devices

today is the wi-fi modem as it provides Internet. Secondly, technologies surround us at home, in cars and everywhere. It includes TVs, radios, refrigerators, vacuum-cleaners, washing machines, CD-players, e-books, cameras and else. Perhaps, the most important thing about technological progress is that it allows us to do many things which would be impossible without it. For example, we can communicate with friends from other countries with the help of computers. We can even see them and have a live conversation.

There are many people who are against new technologies. In my opinion, technological progress has made our lives more interesting and bright. Thanks to computers and Internet I find more educational resources. Such electronic items as vacuum-cleaner, washing machine, microwave, dish washer, blender and some others have made my mum's life easier. So I'm sure that new technologies are for good.

On the other hand, I know some people who are strongly against some modern inventions because they really miss those days when they talked to each other face to face in reality, and not virtually. I partially agree with that as I really believe that people are becoming anti-social and too dependent on their gadgets. Some of my friends also spend half of the time occupying their shiny gadgets (smart-phones or i-pads) even when we go out together. Besides, people who use various social networks a lot (such as Facebook or Instagram) should worry more about their privacy.

I am absolutely positive that new technologies or gadgets are making things faster, easier, more comfortable and interesting. For instance, if you install a GPS (Global Positioning System) in your car you'll never get lost again. And could we imagine just 15 years ago all the things we can do on the wireless Internet nowadays: connecting with friends from all over the world, online shopping and banking, distance online learning, finding virtual relationships and even working from home? Isn't that awesome?! Our parents used to go to post-offices to send letters or pay bills, they went to libraries to find a good book and they used telephone-booths for phone-calls.

The first thing that springs to mind is technology is great. It makes our life easier in many ways. For instance we have a lot of kitchen appliances that help us cook, cut, and wash in less time than 20 years ago. So housing has become much less time consuming. It applies to many other areas of our life.

Technologies help us be connected. Most people have some kind of a smart phone that allows them to stay online, share their news with friends and relatives no matter where they are at the moment. Nowadays we have easy access to information, which help in education and business. There are numerous resources that give people opportunity to study at home or be accepted in a university abroad without leaving their home country.

Of course we need to mention technologies used in medicine. They help save lives or improve lives of those who suffered from accidents or were born with some abnormalities. Technologies help us travel in quicker ways. The list of advantages can go on and on.

But does technology have disadvantages? It definitely does. The speed with which modern technologies develop and our attempts to catch up with it make our lives more stressful. We have become more isolated, as more and more people replace real relations with social media ones. We virtually don't need to go out to satisfy our basic needs like food, medicine etc.

Technology definitely improves our lives but only when used in moderation.

Monitor for high-quality content: The addition to LG's popular Ultra Fine series of high-quality monitors is equipped with an OLED display that almost completely (99 percent) covers the DCI-P3 and Adobe RGB color spaces. The novelty is made using organic light-emitting diodes (OLED) technology. A 31.5-inch 4K matrix with a resolution of 3840×2160 pixels was used. The contrast reaches 1,000,000:1. The display offers PixelDimming HDR technology, which has become possible thanks to the use of OLED: it is designed primarily for professionals, video editors or photographers. There have been few OLED monitors on the market in recent years, and most models have come from Dell. The UltraFine OLED Pro monitor is the first of its type from LG.

Robot- personal assistant: Samsung developers are confident that robots will soon enter our home and change the way we communicate with loved ones, have fun and control smart devices in our home. And the inclusion of more intelligent machines and Internet of Things devices in our

homes will further accelerate the introduction of robots. The future version looks like a Bot Handy robot — this intelligent machine uses advanced AI to recognize and control objects of different sizes, shapes and weights. The Handy assistant can pick up the laundry, load the dishwasher, set the table and even pour you a glass of wine. The home robot is smart enough to recognize the difference between the material composition of various objects, using the appropriate force to grab and move household items. The Handy robot has become part of Samsung's growing line of robots designed to help around the house.

StudioDock for iPad Air and iPad Pro: Kensington has unveiled one of Apple's most attractive accessories — the StudioDock station for iPad Air and iPad Pro. The product is designed to combine a lot of functionality with the aesthetics of the Apple Pro Display XDR stand. The StudioDock station works via a magnetic connection with the 2020 iPad Air, the 2018 11-inch iPad Pro or newer, and the 12.9-inch iPad Pro. This connection works in both portrait and landscape mode. The StudioDock accessory has the same design as the Pro Display XDR stand, is a minimalist pedestal made of aluminum, and two Qi wireless chargers are built into its base (one up to 7.5 watts, the other up to 5 watts). Kensington is also going to sell an additional charger for the Apple Watch, which will be integrated into StudioDock.

In conclusion, I'd like to say, that technological progress continues and it moves rather fast. Thus, I think that soon we will live in 'smart' houses with robots doing all housework instead of us.

List of used literature

1. https://iloveenglish.ru/topics/tekhnicheskij_progress/vliyanie_sovremennikh_tekhnologij_na_nashy_zhizn

2. Беспалько В.П. Программированное обучение. Дидактические основы. - М: 2019

3. Кусаинова Л.К. Интернет в учебном процессе // Білім кілті. - Алматы, 2016. № 3

ӘОЖ 94 (728.2).04

ТАРИХ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Ғ.М., аға оқытушы - **Бухарбаев М. С.**,

Ю.Гагарин атындағы №3 жалпы орта мектебі КММ тарих пәнінің мұғалімі, Жетісай қ.

Ғ.М., аға оқытушы **Байболова А. Ж.**,

Tashenev University, Шымкент қ.

Заманауи тарих пәнінің мұғалімі білім беру процесін ұйымдастырудың формалары мен әдістерін ең алымен таңдай білуі керек, бұл оқушыларға жаңа материалды ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі танытуға мүмкіндік береді. Тарих пәнінде есте сақтайтын даталар өте көп. Аталған мәселеге орай, педагогикалық әдіс-тәсілдерді толығымен қамту арқылы, білімді толықтырып, кез-келген тақырыпқа сай пайдалана білу керек. Қазіргі заманғы ғылым мен техника жетістерінің педагогика мен оқыту салаларына жылдамдықпен енгізілуіне байланысты «ескірген» дәстүрлі білім беру жүйесін жаңартылған, сыннан өтіп жатқан заманауи педагогикалық технологиялармен алмастырудың педагогикалық шарттары мен мүмкіндіктерін анықтаудың маңыздылығы заман талабы болып табылуда. Сол аталмыш педагогикалық технологиялардың қатарына диалогтік оқыту технологиясы да енері сөзсіз. ХХІ ғасырдың алғашқы жылдарының негізгі проблемаларының бірі «Білім бүкіл өмір бойына» қағидасын жүзеге асыратын білім жүйесінің ұйымдық құрылымдарына іздеу болып табылады. Ұлттық ойындарды оқу мен тәрбие үрдісінде пайдаланудың өзектілігі қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт - дәстүрінің озық үлгілерін оның

бойына сіңіру арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік қонақжайлық, мейірімділік, т. б сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым - қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктерге ерекше көңіл аудару оқушылардың табиғи әуесқойлығын оятып, ойлауға итермелейді, яғни «нақты бір мәселені қарастырып, қиын жағдайдан шығудың жолын өзіндік іздеу арқылы оқушы шын мәнінде ойланады». Осыдан тарих сабағында ойын технологиясын қолдану, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыруда жаңашылдығы ерекше екенін білуге болады. Тарих сабағында танымдық, қазақтың ұлттық ойындарының пайдаланылуы.

Ұлттық ойындарды оқу мен тәрбие үрдісінде пайдаланудың өзектілігі қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт - дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына сіңіру арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік қонақжайлық, мейірімділік, т. б сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым - қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой - өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт - дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т. б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс - тәсілдер құралы сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде ұрпақтан - ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл - ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді. Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс - әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Теңге алу», «Аударыспақ», «Орамал тастау», «Көкпар», «Асық», «Сиқырлы қоржын» т. б. балалардың еңбекке деген қарым - қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз - адамның ақыл - ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Ұлы педагог В. И. Сухомолинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл - ой тәрбиесі болмайды» дейді. Демек, шәкірттің ақыл - ойы, парасаты ұлттық салт - сананы сіңіру арқылы дами түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Бәйге», «Көкпар», «Теңге алу», «Көш», «Қарлы кесек», «Кім жылдам?» секілді танымдық, ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойын үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Оқушылардың ойын арқылы қызығушылығын туғызу тек қана тарихқа қызығушылықты туғызып қоймай, оқушылардың өмір тәжірибелерін кеңейтуіне, дүниені танып білу қабілеттерін жетілдіре түсуіне, тарихты басқа пәндермен байланыстыра қарауға үйретеді тәрбиелейді. Ендеше тарих сабағын

танымдық, ұлттық ойындар арқылы сабақтастырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді.

Ойын технологиясын қолдану арқылы тарих сабағында оқушылардың пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру. Еңбек, ойын және оқу ерте кезден ақ адам тіршілігінің негізгі үш тірегі болып есептелінген. Ол балалар үшін кәмелетке келгенше жүріп өтетін өмір сатысы. Ойын технологиясы балалардың айналасын тану қызметіндегі белсенділігі мен шығармашылығының қалыптасуына жолды кең ашатын табиғи құбылыс. Атақты педагогтар В. И. Сухомолинский, Н. К. Крупская, К. Д. Ушинский, А. С. Макаренко ойынның балалардың ой өрісін дамытуда, дүниетанымын қалыптастыруда практикалық маңызы зор екенін атап көрсеткен. Қазақ халқының ұлттық ойындарының педагогикадағы ролі туралы алғашқы пікірлерін айтқан Д. А. Диваев, М. О. Әуезов. Ойын арқылы оқыту технологиясы бастауыш сыныптарда кеңінен қолданылады. Әр мұғалім технологиясының нәтижесін дұрыс болуы үшін мынадай жағдайларды ескеруі қажет:

Қорыта келе, Терең біліммен қоса, саналы тәрбие беру - әрбір ұстаздың абыройлы борышы. Шәкіртіне деген мейірімділік пен сүйіспеншілік болған жерде ғана іс нәтижелі болады. Ия, «Сенің елдігің - тарихыңды зерттеуден басталады», - деген Қадыр Мырзалиев сөзі де адамға көп ой салады. Сондықтан шәкірттерімізді тарихи саналы, құқықтық тәрбиелі азамат етіп тәрбиелеу міндет. Ол үшін оқушы бойындағы табиғат берген қабілетті дамыту, дарындылықтың көзін ашу қасиетті парызымыз. Дарын иелерін тандау, талантты оқушылардың білімін жетілдіру, келешегіне жол сілтеу, құқығын қорғау басты мақсатым. Өйткені талантты, шығармашыл оқушы басқалармен салыстырғанда қоғамға көп пайда әкеледі.

Шығармашылық қабілеті дамыған тұлға қалыптастыру - қазіргі оқу үрдісінің ең басты талаптарының бірі. Шығармашылық тұлға қалыптастырудың бір жолы ең алдымен оқушылардың танымдық ізденістерін тиімді ұйымдастырумен жүзеге аспақ. Шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз - оқушыға оның бойында жасырын жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету.

Ойын барысында есте сақтау керек:

- Ешбір жағдайда тарихи ойлар логикалық түсініксіз фактілерді механикалық оқыту сияқты мақсатқа кетпеу керек.

- Тарихи фактілерді іріктеуде, ойындар жасайтын атаулар мен күндер оқу кітаптарына енгізілген материалдарға назар аудару керек.

Ең бастысы - оқушылардың ойынға деген қызығушылығын көтеріп қана қоймай, оның тұрақтылығы мен әлсіреуін қамтамасыз етуге ғана емес, керісінше ойынның дамуына, өсуіне мүмкіндік беру.

Әр түрлі бағыттағы ойындар бар:

Дидактикалық: көкжиектерді кеңейту, танымдық белсенділік, практикалық қызметте ZUN-ны пайдалану, тәжірибелік қызметте қажетті белгілі бір дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру; жалпы білім беру дағдыларын дамыту; еңбек дағдыларын дамыту.

Тәрбиелілік: тәуелсіздіктің дамуы, белгілі бір тәсілдерді, көзқарастарды, моральдық, эстетикалық және идеологиялық көзқарастарды қалыптастыру; ынтымақтастықты дамыту, ұжымдастыру, қарым-қатынас, қарым-қатынас.

Дамытушылық: ұқсастығы, қиялын, қиялын, шығармашылық қабілеттерін, эмпатиясын, рефлексияны, оңтайлы шешім табу дағдыларын, білім беру

қызметін ынталандыруды дамыту, назар аудару, есте сақтау, сөйлеу, ойлау, салыстыру дағдыларын дамыту.

Қоғамдастыру: қоғамның нормалары мен құндылықтарын енгізу; қоршаған ортаның жағдайына бейімделу; стресстік бақылау, өзін-өзі реттеу; қатынасуды үйрену.

Мәселен, Сабақтың типтеріне байланысты қолданылатын ойын түрлері де бар:

Жаңа сабақты меңгертуде: «Үш ұсыныс» Оның негізгі бөлігінде бастысы оқшауланған логикалық амал бар. Ойын сауықтыруға мүмкіндік беретін шартты компонент әдетте - бұл үш негізгі сөйлемдегі «басты» сөзді айтуға мүмкіндік береді. Онсыз, ешқандай ойын жоқ - әдеттегі білім беру тапсырмасы бар. Бір нұсқасы - басылған мәтінмен жұмыс істеу. Бұл параграфтың немесе құжаттың парағы болуы мүмкін. Жеңімпаз, ол әңгіме қысқа,

ал мазмұны дәл беріледі. Бұл ойын өте маңызды дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді - басты нәрсені айқындау. «Даналық ағашы». Оқушылар зерттелетін материалдарға сұрақтар қоюды үйренеді. Сабақта балаларға тапсырма берілді: түсіндірме немесе мәтінмен жұмыс істеу барысында әртүрлі қиындық деңгейлерінің үш парағының үш сұрағын жазыңыз. Оқудан кейін материалдық сұрақтар қарастырылады. Ең қызықты «алма» немесе «жапырақтар» түрінде жасалып, «Ақылды ағашы» деп аталады. (қызыл - 5, сары - 4, жасыл - 3). Келесі сабақтарда студенттер жеміс пен жапырақты «жыртып», жауап қайтарады.

Осы ойындардан басқа, жаңа материалдарды үйрену кезінде «Суретті жандандыру», «Экскурсия», «Тарихи қонақ үй», кроссворлар және т.б. ойындарын пайдаланыңыз.

Қорытындылау сабағында: Аукцион. Бұл ойын тарихи кезеңдердің бірін оқып болғаннан кейін жүргізіледі, мысалы, « Абылай хан билік құрған кезең» тақырыбында. Жалпылама сабақта балалар ойынға шақырылады: «Бағалау сатылымда» 5 Әрбір студент «сатып алуы» мүмкін. Ол Абылай билеушінің кезінде өмір сүрген тарихи тұлғаны атаңыз. Бұл жағдайда атаулар қайталанбауы керек. Әрбір атау тақтаға және жазу кітапшасына жазылады. Әрқайсысы туралы бірнеше сөз айтылуы керек. Егер келесі атаудан кейін кідіріс болса, мұғалім үш рет балғамен ұрады. Аты-жөнін көрсететін адам жеңеді. Үшінші ереуілден кейін ешкім есім бермеуі керек. Жеңімпаз «5» алады.

«Қалпына келтіру». Ойын үшін мәтін зерттелетін тақырып таңдалады (оқуға оңай), әрбір сөйлем жаңа жолдан жазылады, ол тәуелсіз семантикалық жүктемені орындайды. Содан кейін мәтін әрқайсысы бір сөйлемге сәйкес етіп жолақтарға кесіледі. Жолақтар араласып, конвертке салынады. Студент мәтінді қалпына келтіруі керек. Ыңғайлылық үшін сөйлемдер кездейсоқ тәртіппен нөмірленеді немесе әр жолдың бұрышында нақты жаза аласыз, егер дұрыс орындалса, сөз қосылады (жақсы жасалды, дұрыс және т.б.)

«Тарихи тегтер». Күндер жазылған 9 ұяшықтағы жылтыр шаршы. Тапсырма берілген: күндерді хронологиялық тәртіпте қалпына келтіру немесе белгілі бір кезеңге қатысты белгілі бір тарихи тұлғаға қатысты «дақтарды жою» немесе квадраттағы күнді көрсете отырып, осы оқиғаны атау керек. Барлық уақытты дәлірек анықтайтын уақыт аз уақытты алады. Кейде күні көрсетілген, сондықтан бұл оқиғаны егжей-тегжейлі айтып беруі тиіс.

«Тігінен» сөзі кез-келген тақырып бойынша, мысалы, «Екі Рут (Месопотамия)» тақырыбы бойынша салынуы мүмкін. Бұл ойын қалалардың білімін талап етеді. Сол жақта ерекше сөздер жазылған, бұл Месопотамияның қалаларының есімдері, онда әріптердің тәртібі бұзылған, сонымен қатар әрбір сөзде қосымша хат бар. Хаттардың тәртібін қалпына келтіріп, алынған сөзді ерекше сөздің жанында жазыңыз және екі жұлдызша арасындағы қосымша хатты енгізіңіз. Егер тапсырма дұрыс орындалса, онда қосымша әріптерден тігінен, сіз осы елдегі басқа қаланың атын оқуға болады.

Міне, осындай ойындар арқылы ұстаз сабағын қызықты әрі оқушылар үшін оңай өте алады. Әрине, әр бала әртүрлі қабылдауы, жауап беруі мүмкін, дегенмен де қызықпайтын оқушы қалмайды. Мейлі жауапты бәрі қайтара алмаса да, ойынды бақылау арқылы есінде көп мәлімет қалады.

Әдебиеттер:

- 1.Ежелгі Қазақстан тарихы. Методикалық көмекші құрал. Т. Түртінғұл., Б.Адырбек, А. Көпекбай. 5 сынып мұғалімдеріне арналған. – Алматы, 2001жыл
- 2.Жанпейісова М. М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы, 2002.
3. Жолдасбаев С, Аманбосынов К., Көпекбай Ә. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы. 7 сынып. Мұғалімдерге арналған көмекші құрал. - Алматы, 2002.
- 4.Коротков М. В., Студеникин М. Т. Практикум по методике преподавания истории в школе. – М., 2000.
5. «Қазақстан тарихы» әдістемелік журнал 04.03.2006 жыл №45.

THE DEVELOPMENT OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD**Капкayев E.T., Tolenbai .G.A.**

Tashenev University, ШЫМКЕНТ Қ,

Scientific guidance-Master's degree, senior lecturer **Aitzhanova S.E.**

The internet has received much negative news coverage in recent years. Articles focus on major privacy scandals and security breaches, the proliferation of fake news, rampant harmful behaviours like cyber-bullying, cyber-theft, and internet predation, internet addiction, and the negative effects of the internet on social relations and social cohesion. Nevertheless, some 87 % of European households have internet access at home, and 65 % use mobile devices to access the internet. Europeans aged 16 to 24 years spend 168 minutes per day on mobile internet, dropping to 30 minutes for 55 to 64-year olds. Around 88 % of 15 to 24-year olds use social media, 80 % on a daily basis.

While the social and economic benefits of the internet cannot be denied, some of these developments can severely affect such European values as equality, respect for human rights and democracy. Technology companies are under increasing pressure to mitigate these harmful effects, and politicians and opinion leaders are advocating drastic measures.

Other studies have already extensively discussed some harmful effects, and these are already subject to a history of policy actions. These include harm to privacy, harm related to cybersecurity and cybercrime, and damage resulting from digital divides. In contrast, this study covers the less-studied but equally important harmful effects that concern individuals' health, wellbeing and functioning, the quality of social structures and institutions, and equality and social inclusion.

Internet addiction and problematic internet use prevalence rates vary across studies and countries. The noteworthy discrepancy in prevalence estimates has a number of causes, including the different populations studied, as well as the various diagnostic tools and assessment criteria utilised. With this in mind, it appears that roughly 4 % of European adolescents demonstrate a pathological use of the internet that affects their life and health, while 13 % of adolescents engage in maladaptive behaviour when using the internet. Similar numbers are reported for adults.

Part I of the study focuses on generalised internet addiction, online gaming addiction, and online gambling addiction. Clinical presentations, patient profiling, comorbidities, instruments, interventions, and prognoses are different across these three potential addiction disorders. The study states that the individual, cultural and media-use context significantly contributes to the experience and severity of internet addiction.

The study proposes a set of preventive actions, and evidence to support future policies. It states that offering information, screening tools and campaigns to students in secondary schools and at universities regarding internet-use-related addiction problems can help, especially regarding gaming addiction in adolescent populations. This will require allocating research and resources for schools and their staff, and for families, as well as the establishment of working relationships with health professionals and services.

Part II of the study identifies a number of different harmful social and cultural effects associated with internet use. The evidence points to the occurrence of significant damage to both individuals and society. Some of these harmful effects are described briefly below:

Information overload: Having too much information to be able to adequately understand an issue or make effective decisions. Information overload is associated with loss of control, feelings of being overwhelmed, reduced intellectual performance, and diminished job satisfaction. Studies show that information overload affects up to 20-30% of people.

Damage to social relationships: Extensive internet use, of social media in particular, is correlated with loneliness and social isolation. Intimate relationships can be degraded by internet

use,. Malicious online behaviour, particularly cyber-bullying, cyber-stalking and online predation, affects a significant percentage of internet users.

Impaired public/private boundaries: The way in which the internet and smartphones blur the distinction between private and public, and between different spheres of life, including work, home life and leisure, harms the boundaries between people's public and private lives.

Harmful effects that can result from such permeations include loss of quality of life, lack of privacy, decreased safety and security, and harm to social relations – when friends and family members feel they are left behind by new technology. Harmful effects on cognitive development: Empirical evidence suggests that internet use can have both positive and negative impacts on cognitive development, depending on the person and the circumstances. There is evidence that children's cognitive development can be damaged by prolonged internet use, including the development of memory skills, attention span, abilities for critical reasoning, language acquisition, reading, and learning abilities. More research is however needed to draw more reliable conclusions.

Damage to communities: Many off-line communities suffer through the partial migration of human activities – shopping, commerce, socialising, leisure activities, professional interactions – to the internet. Online communities sometimes extend off-line communities and sometimes replace them. They are often inadequate replacements, however, as they do not possess some of the valuable or the strongest qualities of off-line communities, and communities may consequently suffer from impoverished communication, incivility, and a lack of trust and commitment.

Finally, in relation to internet-caused damage, it is worth mentioning the recent article published by the European Science-Media Hub (ESMH) on the European Problematic Use of Internet (PUI) research network. The project, funded by the European Commission, gathers over 120 psychologists, psychiatrists and neuroscientists, with the objective of reaching a better definition of diagnostic criteria, the role of genetics and personality traits, and the brain-based mechanisms behind internet related disorders.

List of used literature

1. Redman S. English Vocabulary in Use. Cambridge University Press, 1997
2. Short J. English for Psychology in Higher Education Studies. Course book. Garnet education, 2010
3. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar Exercises 1. Third edition. Oxford University Press, 2014
4. Haines S., Nettle M., Hewings M. Advanced Grammar in Use Supplementary Exercises. Cambridge University Press, 2007
5. Cotton D., Falvey D., Kent D. Language Lead

ӘОЖ 811.512

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДИСКУРС ЖӘНЕ МӘТІН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяш А. Б., Асанғали М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., Ақберді Б.Ә.

Дискурс және оның интерпретациясы

Жалпы, «дискурс» термині француз тіліндегі «discurs» – сөйлеу, ал ағылшын тілінде «discourse» – талқылау, лебіз, сөйлеу деген мағынаны үстейді. Кең шеңберде, дискурс дегеніміз – уақыттың мәдени тілдік мәнмәтіні. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада, дискурс деп қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің (актінің) нақты тілдік шындығын айтады. Дискурс – сөйлесу арқылы берілетін ойдың

элеуметтік астарына талдау беретін ұғым. Дискурс адамдардың сөйлеу арқылы жасаған қарым-қатынасы нәтижесінде мән-мағыналы болады, яғни мағына мен белгі, сөз бен ойдың бірлігін айқындайды.

«Дискурс» термині жеке дара термин ретінде алғаш рет ХХ ғасырдың 50- жылдары Э. Бенвенист еңбегінде «сөйлеуші тарапынан айтылатын сөз (речь)» ретінде [1, 139 б.], ал американдық ғалым А.Харрис 1952 жылы жарнама мәселесіне арналған мақаласында сөз еткен болатын. Осы кезеңде Ю. Хабермас та дискурс мәселесін қозғап, дискурсты қарым-қатынастың ерекше түрі, арнайы диалог деп түсінген еді. Ол «дискурс көздеген мақсатына жету үшін қатысушылардың дайындығын талап етеді» деп атай отырып, дискурс оның қатысушыларының негізінде жүзеге асатынын байқалды [2, 234 б.]. Жалпы дискурс ұғымы тіл білімінде ХХ ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап қолданысқа ие бола бастады. Дискурс ұғымы ғалымдардың пікірі бойынша, лингвистикалық, философиялық, әдеби-теориялық, саяси, этнологиялық, педагогикалық, тарихи, медиалық, психологиялық зерттеулерде түрлі феномендерді сипаттаушы көпмағыналы, көпаспектілі ұғым ретінде танылған.

Терминнің көптеген ғылыми интерпретациялары бар. Сол анықтамалардың ең маңыздыларына тоқтала кетейік. Коммуникативтік лингвистика мен элеуметтік зерттеулерде дискурстың орны ерекше және дискурс өзекті мәселелердің бірі болып табылады. «Дискурс» терминіне берілген анықтамалар көптігі оны зерттеудің түрлі бағыттарымен – формалдық, функционалдық, жағдаяттық (ситуативный) және когнитивтік бағыттардың болуымен байланысты.

Формалды және функционалды бағыт тұрғысынан дискурс үш түрлі тұрғыдан қарастырылады:

– формалды және құрылымдық бағытталған лингвистика тұрғысынан дискурс «сөз тіркесі не сөйлем деңгейінен жоғары тұратын тіл» ретінде анықталады. «Сәйкесінше, дискурс деп екі немесе бірнеше сөйлемдердің бір- бірімен мағыналық тұрғыдан байланысын» атайды [3, 154 б.].

– функционалдық тұрғыдан дискурс кез-келген «тілдік қолданыс» ретінде тілді функционалдық тұрғыдан талдау бойынша тілді кең элеуметтік-мәдени мәнмәтінде қарастыруға негізделген;

– форма мен функцияның өзара байланысы «дискурсты айтылым (высказывание)» ретінде қарастыруда көрініс табады. Ал бұл дегеніміз дискурс жай ғана «сөйлем деңгейінен» жоғары тұратын тіл ретінде ғана емес, сонымен қатар тілдік қолданыстағы функционалдық, мәнмәтіндік (контекстуалдық) бірліктердің кешенімен сипатталады [4, 67 б.].

Жағдаяттық бағыт тұрғысынан дискурсты элеуметтік, психологиялық, мәдени маңызды жағдайлар мен жағдаяттар мәнмәтінде қарастыруды көздейді. Когнитивті бағыт дискурсты когнитивті құбылыс ретінде қарастырып, белгілі бір білімге сүйенуге, не білімді кеңейтуді көздейді.

Кең тараған анықтамалардың ішінде Т. Ван Дейктің анықтамасы былай дейді: «Дискурс, өзінің кең мағынасында, тілдік форманың – мағына мен іс- әрекеттің күрделі бірлігі, ол өз кезегінде коммуникативтік акт тұрғысынан жан- жақты сипаттала алар еді». Осы берілген анықтамаға сүйене отырып көптеген зерттеушілер дискурсты «белгілі бір когнитивті және типологиялық негізделген коммуникативтік кеңістікте жүзеге асатын жазба мәтінде не ауызша сөйлеу тілінде орнығып отыратын коммуникативтік оқиға» деп [5, 54 б.]; бірі

«мәтіннен басқа да экстралингвистикалық факторлардан (әлем туралы білім, ой-пікір, тұжырымдамалар, адресат мақсатынан) тұратын күрделі коммуникативтік құбылыс» деп түсінеді. Т.А. ван Дейк дискурсты үлгі ретінде алып, дискурсты өзін жеке дара емес, элеуметтік аспектіні де назардан тыс қалдырмауды жөн санайды. Оның пайымдауынша, мұнда элеуметтік жағдаяттың типі жеке адамдарға қатысты немесе қоғамдық, институционалды (формальды) және бейформальды; элеуметтік өзара әрекеттестікті жүзеге асырушылар – қатысымшылардың мінездемелері, позициялары (рөлдері, мәртебесі), қасиеттері (жасы, жынысы және т.б.), қарым-қатынастары есепке алынады.

М. Стаббс дискурстың негізгі сипаттамаларын былайша анықтайды:

1) формальды тұрғыдан дискурс – сөйлеммен салыстырғанда сөйлемнен үлкен тіл бірлігі; 2) мазмұндық тұрғыдан дискурс тілді әлеуметтік мәнмәтінде қолдану деп түсіндіреді; 3) ұйымдастырушылық жағынан дискурс интерактивті, яғни дискурсқа диалогтық қасиет тән [6, 55-93 бб.]

В.Е. Черняевская өзінің оқу құралында дискурстың тіпті екі бірдей анықтамасын береді:

1) дискурс – бұл белгілі бір когнитивті және типологиялық негізделген коммуникативтік кеңістікте жүзеге асатын жазба мәтін мен ауызша сөйлеу тілінде көрініс табатын нақты коммуникативтік оқиға. Бұл анықтама коммуникацияның прототиптік сипаттамасына (мәтінді/дискурсты қабылдау және құрастыру моделі, мәтін/дискурс типологиясы), коммуникативтік іс- әрекеттің үдерісі мен өнімі ментальдық саламен байланысына аса назар аударады. Осы тұрғыдан, дискурстық талдау экстралингвистикалық әсердің деңгейі мен сипаттамасына – әлеуметтік институттар, мәдени, идеологиялық және тағы басқа факторлардың дискурстың белгілі бір заңдылықтарын қалыптастыруға бағытталған.

2) дискурс – тақырыптық тұрғыдан арақатынасы белгіленген мәтіндер жиынтығы: бір ортақ тақырыпқа жүйеленген дискурста жинақталатын мәтін. Дискурстың мағынасы жеке дара мәтін көмегімен ашыла қоймайды, ол интермәтіндік деңгейде, яғни көптеген мәтіндер жиынтығының арақатынасы негізінде ашылады. Басқа сөзбен айтқанда, дискурстың бұл анықтамасы бір коммуникативтік сала аясында қызмет ететін мәтіннің көптеген түрлерінің арақатынасын меңзейді. Лингвистикалық тәжірибеде адам танымы мен қарым- қатынасының жеке бекітілген әлеуметтік-тарихи саласы ретінде дискурстың медициналық, заң, саяси, жарнамалық және тағы да басқа түрлерін қарастыру қажет. Бұл тұрғыдан алғанда, дискурстық анализ дискурстың тақырыптық бірлестігі қалай қамтамасыз ететіндігі, жеке мәтіннің/дискурстың қай элементтері дискурсқа ортақ, тән болып келетіндігі және қандай мәтін түрі қандай дискурс түрін анықтайтындығы жөніндегі зерттеулерге бағытталған [7, 77 б.].

Бұл жерде ең маңыздысы бір дискурс мәтіннің әртүрлі түрлерімен берілуі мүмкін, ал өз кезегінде мәтіннің бір түрі әртүрлі арнайы дискурстың элементі болуы әбден мүмкін.

Зерттеуші В.Е. Черняевская пікірі бойынша, дискурстың бұл екі анықтамасы бір-біріне байланыссыз емес, керісінше, танымдық құбылыстың түрлі жақтарын сипаттайды деп санайды. Жоғарыда келтірілген бұл анықтамалардың басын біріктіретін болсақ, «дискурсты жағдаяттық мәнмәтіннен ажырағысыз байланыста болатын мәтін деп түсіну керек: әлеуметтік, мәдени-тарихи, идеологиялық, психологиялық және т.б. факторлардың жиынтығында, адресатпен өзара қарым-қатынаста болатын автордың коммуникативтік-прагматикалық және когнитивтік ұстанымдар жүйесімен, түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің мәтінде берілуі кезінде ретке келтіруімен сипатталады».

Қазақстандық ғалым Б.А. Ахатова дискурсты реципиенттер интерпретациялайтын коммуникативтік әрекеттер нәтижесі деп таниды. Бұдан түсінікті болатыны, дискурс – коммуникативтік әрекеттің ауызша және жазбаша түріндегі вербалды жемісі. Автор «мәтінді» тіл жүйесімен, ал «дискурсты» актуалды сөйлеу әрекетімен байланыстырады. Зерттеуші дискурсты қашанда нақты бір жағдайдағы нақты нысандарға қатысты нақты бір мәнмәтінде қарастыруды ұсынады. Профессор Қ.Ө. Есенова дискурстың прагматикалық табиғатын зерттей келе, «дискурсты прагматикалық түрде талдағанда, коммуникативтік ситуацияға және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторларға және коммуниканттарға мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс. Қандай да бір ақпаратты алғанда тыңдарман немесе оқырман мәтін авторының сол мәтінді дайындаған сәттегі қиял-дүниесін елестетуге тырысады. Басқаша айтқанда, дискурсты түсіну бөгде адамның ойлау дүниесіне еріксіз және ерікті түрде ену деуге болады» деп ойын қорытады.

Н.Д. Арутюнова дискурсты «экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және т.б. факторлардың жиынтығы негізінде байланысқан мәтін; мақсатталған әлеуметтік әрекет» деп түсіндіреді, дискурсты жанды сөз (речь, погруженная в

жизнь) ретінде қарастырады. Сонымен, лингвистикалық тұрғыдан дискурс сөздің алшақтатылған вербалды нәтижесі ретіндегі мәтіннен және өзі қызмет ететін жағдаяттық және мәдени мәнмәтіннен тұрады. Е.И. Шейгалдың пайымдауы бойынша «тіл абстрактілі таңбалар жүйесі ретінде дискурс не дискурстар түрінде өмір сүреді. Қарым-қатынас адам іс-әрекетінің белгілі бір саласында, белгілі бір әлеуметтік кеңістікте жүзеге асады» [8, 156.]. Сондықтан зерттеушілер тарапынан дискурстың саяси, медиалық, экономикалық, ғылыми сияқты түрлеріне көп көңіл бөліп жүр.

Дискурс қарым-қатынастың белгілі бір жағдайына құрылуына, сәйкесінше қарым-қатынасқа қатысушылардың түрлі әлеуметтік рөлдері мен тұжырымдардың болуына байланысты, жалпы әлеуметтік лингвистика тұрғысынан дискурстың тұлғалық (тұлғаға бағытталған) және институционалды (мәртебеге бағытталған) сияқты екі түрі ажыратылады. Біріншісі бірін-бірі жақсы танытын, білетін коммуниканттар арасында болатын қарым-қатынасты білдіреді, екіншісі әлеуметтік топтардың қарым-қатынасын білдіреді. Мәртебеге бағытталған дискурс институционалды дискурс болып табылады. Ол түрлі әлеуметтік топтардың тілдік өзара қарым-қатынасын немесе түрлі институттардың бір-бірімен қатынасын не саяси институттар аясында өзінің мәртебелік-рөлдік мүмкіндіктерін жүзеге асыратын адамдар арасындағы қарым-қатынасын білдіреді. Олардың саны қоғам дамуының нақты кезеңіне байланыста қоғам қажеттілігімен реттеліп отырады.

Институционалдық қарым-қатынас – дискурсивтік жағдаяттағы белгілі бір әлеуметтік топтар өкілдерінің қарым-қатынасы. Институционалдық дискурс түрлі салада қалыптасқан ресми және бейресми ереже, норма, ұстанымдар аясындағы қарым-қатынас болып табылады және қоғамдық әлеуметтік институттар типтерімен анықталады.

Институционалды дискурға келесідей белгілер тән: белгілі бір интенция – қарым-қатынас мақсаты; қарым-қатынас орны; қарым-қатынасқа қатысушылардың мәртебелік рөлінің сипаттамалары; тарихи өзгергіштік – әлеуметтік институт жоғалған кезде оған тән қарым-қатынас түрі де жоғалады [9, 27 б.].

В.И. Карасик институционалды дискурға тән төрт топтық белгілерін айырады: дискурстың конституционалды белгілері (қарым-қатынасқа қатысушылар, қарым-қатынас саласы, қарым-қатынас амалдары, қарым-қатынас материалы – вербалды және бейвербалды таңбалар); институционалдықтың белгілері (қатысушылардың мәртебелік-рөлдік сипаттамалары, қарым-қатынастың орны, символдық әрекет және қарым-қатынастың трафаренттігі); институционалдық дискурстың түрлерінің белгілері (қоғамдық институттың типі, сол институттың негізгі концептілері, институт қатысушыларының қызметі, өзін-өзі ұстау стереотипі, сол қоғамдық институтқа тән мәтін); бейтарап белгілер (жалпы алғанда дискурға және дискурстың басқа да түрлеріне тән белгілер). Мысалы, Егемен Қазақстанда жарық көрген мына мақалаға назар аударайық: «Парламентші пайымы»

Әдебиеттер:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. – М.: Весь Мир, 2003. – 416 с.
3. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 170 с.
4. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
5. Стилистический энциклопедический словарь русского языка/ под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
6. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Oxford: Blackwell, 1983. – 279 p.
7. Черняевская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: учеб. пособие. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 136 с.
8. Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание: монография. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.
9. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.: Гнозис, 2004. – 328 с.

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ДЕҢГЕЙІ, ПОЭТИКАЛЫҚ ҚУАТЫ

Байжұманова Б.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Омаров Н.К.**

XXI ғасыр әдебиетінің көркемдік деңгейін, поэтикалық қуатын зерделеу үшін, оны өткен әдебиеттің бағдарында сабақтастықта зерделеп, әдеби мұраға бүгінгі таным түсінік тұрғысынан қарап, олардың көркемдік қуатын студенттерді адамгершілік қасиеттер мен идеялық ұстамдылыққа үйретудің құралы ретінде оқыту, қарастыру қажет.

Қазіргі қазақ прозасын, оның ішінде қазақ романдарын зерделеуде тақырыпқа сәйкес әдебиеттанудағы ғылыми-теориялық, әдістемелік еңбектерге сүйене отырып жұмыс жүргізген тиімді болмақ. Мысалы, әдебиеттегі дәстүр мен сабақтастық мәселесіне қатысты талдаулар жүргізгенде, қазақ романының туу, қалыптасу, өркендеп қанат жаюын талдаған іргелі еңбектерді басшылыққа алу тиімді болмақ.

Роман жанрының туу, өсу жолдарын қарастыру, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу ісімен қатар жүрді. Ол жайлы «Қазақ совет әдебиеті тарихының очерктері» (1949, 1958), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (3 том, 1967) және «Қазақ әдебиеті тарихының» жаңа нұсқасында (7-8-9 томдар, 2004-2005) жанрларды зерттеумен байланысты арнаулы тараулар берілді. Олардан басқа жанрды арнайы зерттеулер қатарында Е.В.Лизунованың «Современный казахский роман» (1968), А.Тұрысбектің «Реалистік роман және типтік характер» (1970), Ж.Ысмағұловтың «Облик современника» (1970), Н.Ғабдуллиннің «Замандас келбеті» (1972), М.Атымұмовтың «Қазақ романдарының поэтикасы» (1975), Б.Шалабаевтың «История казахского романа» (1975), Р.Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы» (1979), Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1999), Ж.Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (2001), З.Бисенғалидің «XX ғасыр басындағы қазақ романы» (1997), М.Хамзиннің «60-80-жылдардағы қазақ романы (стиль және типология мәселелері)» (1997), «Қазіргі қазақ романы» (2001). Т.Рахымжановтың «Романның көркемдік әлемі» (1997), Б.Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Г.Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (2003) атты еңбектерін [1] атауға болады.

Жоғары мектептегі оқыту үдерісінде қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарын оқытуда қазақ романдарының авторларының шығармашылық жолы жайлы жекелеген докторлық, кандидаттық диссертациялармен әдеби сын мақалаларды негізге алу студенттерді ғылыми ізденушілік, шығармашылық бағыттағы жұмыстарға бағдарлап отыруға, болашақ кәсіби мамандардың әдеби білім мазмұнының толығына септігін тигізері анық. Білім мазмұнын белгілі типті оқу мекемесінде арнайы оқытуға таңдалып алынған білім, біліктілік және дағдылардың нақты жүйесі деп түсіндіруге болады.

Бұл жүйеге студенттердің белгілі интеллектуалдық, әлеуметтік және рухани дамуын қамтамасыз ететін қоршаған орта, қазіргі заман өндірістері, мәдениет және өнер туралы білім; білім арудың интеллектуалдық және практикалық біліктіліктері мен оларды қолдану тәсілдері; танымдық іс-әрекет, теориялық және практикалық мәселелерді шығармашылықпен шешу дағдыларын меңгеру кіреді. Білім мазмұны категориясы адамдарға белгілі табиғат, адам, қоғам туралы білімдері, белгілі іс-әрекет тәсілдерін орындаудағы адамға тән біліктіліктер туралы алынған білімдері; қоғам алдында туындайтын жаңа мәселелерді шешу тәжірибесі; өмір, табиғат, қоршаған орта тағы басқалар туралы ойлары көрсетілген әлеуметтік тәжірибені бейнелейді. Бұл айтылғандар әдебиетті өмір оқулығы ретінде оқытқанда жүзеге асатыны анық.

Білім мазмұнының қайнар көзі – материалдық және рухани мәдениетте бекітілген адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі болса, білім мазмұнын қалыптастырудың ұстанымдары

оқытудың мазмұндық және процессуалдық жақтарының бірлігімен сәйкестікте қарастырылады.

Мәселен, біздің зерттеу жұмысымыздағы роман жанрын қарастырудың өзіндік ерекшеліктері көркем шығарманың мазмұндық көлемін игертумен бірге, қазіргі әдебиетіміздегі дәстүр мен сабақтастық мәселесін, тарихи, уақыттық, қоғамдық танымға деген авторлық жаңаша пайымдауларын, көзқарасын талдауға үйретуге құрылады.

Мысалы, ХХІ ғасырда жазылған романдардағы тақырыптардың бұған дейінгі кезеңдердегі игерілуі, сол кезеңдегі авторлық ұстаным, тақырыптардың бүгінгі күнмен салыстырмалы түрде талдау қажеттігі көрсетіледі. ХХІ ғасыр қазақ романдарын оқыту мазмұны қазақ әдебиетін жоғары мектепте оқытудың типтік бағдарламасымен анықталады. Бағдарлама оқытушылардың ХХІ ғасыр қазақ әдебиетінен білім берудің жетекші құралы болып табылады. Бұл ретте әдіскерлердің ескеруі тиіс маңызды мәселе алға шығады.

Ол – классикалық қазақ әдебиеті мен қазіргі қазақ әдебиетінен берілетін білім мазмұнын түбегейлі жаңа тұжырымдамалық негізде қайта жүйелеу. Қазіргі таңға дейін ЖОО білім беру жүйесінде мұндай маңызды мәселе шешімін таппай келе жатыр. ХХІ ғасыр қазақ әдебиетін, оның ішкі қалыптасу үрдістері мен даму үдерістері тәуелсіздік идеясына қалай негізделгендігі де жеткілікті деңгейде зерттелмей келеді.

Әдебиеттану ғылымы тұрғысынан ішінара зерттелгенімен, сол монографиялық зерттеулердің әдістемелік негізде жүйелеу қалыс қалып отыр. Бұл өз кезегінде жоғары мектеп дидактикасының үлкен бір саласы – білім мазмұнын іріктеу мен сұрыптауға байланысты екендігі сөзсіз. Сондықтан, қазақ әдебиетінің тәуелсіздік жылдарындағы жинақталып келе жатқан қазынасы ретінде ХХІ ғасыр қазақ романдарын меңгерту, сұрыптау, ЖОО бағдарламасына енгізу, талдау әдіскерлік шеберлікті, мол тәжірибені қажет етеді.

Аталған мәселені әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуқенов: «Әрине, жаңа кезең көркем кітабының бәрі бірдей қалам ұшына іліккен жоқ. Кейбір татымды туынды әртүрлі себеппен назарға түспей қалды да. Түспей қалуының бір себебі, әдебиет тарихы баспа жүзін көрген шығарманың құнын айырмай, шетінен тықпалай беруді көтермейді. Қазір не көп – қағаз топаны көп. Проза әлеміне де, өлең өлкесіне де кіруге лайықсыз, әдебиетпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын шалажансар шимайлардың бүгіндері қаптап кеткені жасырын емес. Қара нөпірім басылым арасынан ауыз тұшырлық кісі қызығарлық дүниені айырып алудың өзі бірталай жұмыс. Дәмі жоқ, татуы жоқ сүреңсіздіктің насихатталуы бос әурешілдік. Сондықтан кітапта бүгінгі тәуелсіздік әдебиетінің әжетке жарайтыны, жілігі татиды дегендері ғана іріктеліп талданды» [2], - деп атап көрсетеді.

Мемлекет білім беру орындарына мамандарды дайындау үшін тапсырыс береді. Пәннің оқу бағдарламасы мемлекеттің сол тапсырмасына сүйене отырып қажетті білім мазмұнын сұрыптайды. ХХІ ғасыр қазақ прозасының роман жанрының даму тенденциясынан берілетін білім мазмұнын анықтау және оны оқыту әдістемесі бойынша алда тұрған екі міндет бар:

1) 2000 жылдан бергі кезеңде дүниеге келген озық идеялы және эстетикалық құндылығы мен тілдік-танымдық қуаты зор көркем туындыларды сұрыптау; сол арқылы білім алушыларға Тәуелсіз Қазақстанның айқын бейнесі мен болмысын таныту, тәуелсіздік мазмұндағы әдебиетте таңбаланған қазақтық әлеуметтік мәдени кодтарды меңгерту;

2) Егемен ел, тәуелсіздік мұраттары мазмұнындағы жаңа ғасырдағы қазақ әдебиетінің роман жанрының дамуын меңгерту арқылы студенттерге көркем әдеби талдаудың жаңа тұжырымдамасын, әдеби шығармаларды талдаудың жаңа ұғымдық аппараттарын қалыптастыру.

Кеңестік дәуірдегі қазақ әдебиеті туындылары сол кездегі негізгі әдіс – социалистік реализм әдісі арқылы талданып келгені белгілі. «Жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлердің оппозициялық талдануы арқылы кеңес заманының геройы туындап шығатын әдіс сол кездегі ең тиімді әдіс болып саналды. Ал қазіргі барынша шынайы, мүмкіндігінше өмірдің өзі алға қойып отырған тұрмыс күрмеулерінен шыға алатындай амал-тәсілдердің мектептегі, жоғары білім берудегі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне енуі өмір, заман талабынан туған жағдай. Біздің зерттеу жұмысымызда бұл мәселе ХХІ ғасыр романдарының даму сипат тақырыбында талданып көрсетіледі.

Атап айтқанда, XX ғасырдың соңы ХХІ ғасырдағы қазақ прозасындағы тәуелсіздік идеясы мұраттарының, ұлт руханиятының көркем прозадағы роман жанры арқылы көрініс табуы, көркем-рухани, эстетикалық жағынан дами түсуі Қ.Жұмаділов, М.Мағауин, Д.Досжан, Б.Мұқай, Т.Әбдіков, Қ.Мұқамбетқалиев, Ж.Шаштайұлы, Т.Нұрмағанбетов, Б.Нұржекеев, С.Елубай, А.Смайыл, т.б. қаламгерлердің туындыларында жан-жақты талданады[3].

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарындағы тақырыптық ізденістер, жазушы ізденісі, авторлық тұлға, көркем мәтіндік құрылымды кейіпкерлер арқылы берілу жолдары осы кезеңнің барлық романдарына тән әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталады. Бұл ретте әдебиет теориясы бойынша меңгертілетін ғылыми аппараттар – терминдердің де жүйесі айқындалуы керек.

Қазіргі заман қазақ романдарын оқытуда, талдатуда әдебиеттанудың жаңаша терминологиясын кәсіби тұрғыдан студенттерге меңгертуде де жаңашыл әдістемелік ізденістер орын алуы керек. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін шолу түрінде өту көзделгендіктен, оқытушының өз бетімен студенттерге кең арналы білім беруіне қазіргі ақпараттық мүмкіндіктер мол екенін атап көрсеткіміз келеді. Сондықтан біз ұсынып отырған таңдау пәнінің оқу бағдарламасында аталып көрсетілген авторлармен шектелмей, кеңірек білім мазмұнын беруге ұмтылыс жасалып, әсіресе жас қаламгерлердің шығармаларын талдауға мән берілді. Көркем мәтінді талдау, түсіндіру, меңгерту әдістемесінде оқырман студенттердің әдеби жанрлар мен тектер туралы, әдеби талдаудың жалпы әдістемелік нұсқаулықтарын білуі шарт.

Әдебиетті оқыту әдістемесіндегі өзекті мәселенің бірі - көркем мәтіннің алғашқы қабылдануы мен оның талдау үрдісінде тереңдене түсуінің өзара байланысы. Бұл мәселеде шешімін таппаған, талас туғызатын сұрақтар баршылық, сондықтан болашақ кәсіби әдебиетті оқытушы маман ретінде қалыптасуында студенттің өзіндік тәжірибесінің қалыптасуы да аса маңызды рөл атқарады. Көркем шығарманы талдау әлбетте оны қабылдаумен байланысты болады.

Қазіргі таңда көркем әдеби туындыны қабылдау мәселелері әртүрлі деңгейде зерттелді, атап айтсақ, әр түрлі жанрдағы туындыларды қабылдаудың кезеңдері мен негізгі ерекшеліктері, оқырмандардың аудиториясы, оқырмандардың қабылдау құрылымы, көркем туындыны қабылдау мен талдаудың өзара байланысы О.Ю.Богданова, Л.С.Выготский, Н.А.Демидова, Л.Г.Жабицкий, М.Г.Качурин, Н.О.Корст, А.Н.Леонтьев, В.Г.Маранцман, П.М.Якобсон, және отандық ғалымдар Т.Ақшолақов, Қ.Алпысбаев, Б.Ө.Сманов, Т.Жұмажанова, А.Тамаев, Б.Жұмақаева, К.Құрманбай т.б отандық ғалымдардың еңбектерінде [4] қарастырылған.

ХХІ ғасыр әдебиет тарихындағы ерекше кезең, ол енді басталған тәуелсіздік жылдарындағы туған әдебиеттің даму үрдісінің даңғыл жолы және ғасырлар бойы жинақталған әдеби мұраның, өткен әдебиеттің дамуының іргетасы деп тұжырымдауымызға болады.

Тәуелсіздік – ата-бабамыздың аңсаған асыл мұраты, ұлттық мүддесі болып қазақ әдебиетінде таңбаланып қалса, қазіргі уақытта сол арман болған кезеңді ақын-жазушылар мақтанышпен жырлап жатса, ол мазмұн қазіргі студент жастардың рухани дүниесінде өз орнын алып, өз биігінен көрінуі тиіс.

Осы бағытта Қ.Жұмаділовтің «Прометей алауы», Қ.Мұқамбетқалиевтің «Тар кезең», Ж.Ахмади «Айтұмар», Н.Қуантайұлы «Қараөзек» және т.б. қаламгерлердің романдарында ұлттық тарихтың ақтаңдақ беттерінің қамтылуы, күрделі тағдырлы тарихи тұлғалар мен оқиғаларды әдеби үдерісті талдаудың жаңашыл әдіснамалық әдіс-тәсілдермен қарастыруға назар аударып отырып, жұмыста ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығында жазылған романдарды тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасы заңдылықтары бойынша саралап талдау мынадай бағытта қарастырылды:

1.Роман жанрында тарихи шындықтың бейнеленуінің қазіргі уақыт аясындағы қамтылуы;

2.Жаңа заман романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік шарттылық жинақтауларының сабақтастығы;

3.Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі; әдеби бейнелердің прототиптік негізділігінің мәні;

4.Кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері;

5.Романдардың идеялық-композициялық желісіндегі ұлттық-этнографиялық сипат болмысы;

6.Тәуелсіздік үшін күрескен хандар, батырлар, ұлтымыздың көсемдерінің тарихи романдар арқылы сомдалуындағы көркемдік мақсат.

XXI ғасырдың қазақ әдебиетінде тәуелсіздің алғашқы жылдарында өзіне дейінгі дәстүрлі қалыптасқан көркемдікті дамыта отырып, жаңа тұрпатты әдебиет туындады. Бұл сипатта XX ғасырдың 90 жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазіргі қазақ әдебиетінің дамуында ұлт тарихының ежелгі замандардан қазіргі кезеңге дейінгі аралығында бұрын кең қамтылмаған ақтаңдақ беттерін зерделеп жазу үрдісі өрістеді. Сонымен қатар, көркем шығарманың мазмұны мен пішінінде бұрынғыдай саяси-идеологиялық қатаң бақылауға, шектеуге жалтақтап жазудан арылған хал-ахуал қалыптаса бастады.

«Адам-қоғамның басты құндылығы» деп бағаланып отырған қазіргі жаһандану жағдайындағы әдебиетте қаламгерлердің жазушылық шеберханасындағы сабақтастық пен олардың көркем шығармаларында көтерілген мәселелерге соны ізденістер, жаңа көзқарас тұрғысынан қарау, қағаз бетіне түскен ой пікірлерді, ана тілінде жазылған әр жанрдағы туындыларды парықтау, пайымдау қажеттігі туындайды.

Әдебиеттер

1 Ысмағұлов Ж. Алтын ғасырдың ақ таңы. Электрондық ресурс. - Алматы: Арыс, 2019.- 496 б

2 Елеуқенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде(1991-2001 жылдар). – Алматы: Алатау, 2006.- 352 б.

3 Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары: Оқу құралы. – Алматы: 1995. – 227 бет

4 Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2018. – 512 бет

ӘОЖ 811.512

POLITICAL COMMUNICATION AND POLITICAL DISCOURSE

Ayash A. B., Asangali M.

Tashenev University, Shymkent city
Scientific supervisor – **master Akberdi B. A.**

The special role and importance of political communication today leads to a correct understanding, adequate interpretation of many political issues between the people and the authorities. And the peculiarity of a politician lies in the discursive nature of his speech, when politics is interpreted only by the word. And "we attribute the concepts of Economics and Politics to the universal concepts in the linguistic picture of the world, closely interconnected, one of which is a condition of the other, not subject to time and time, in many cases even higher than national concepts [1,56 p.]. A politician can control the masses through his speech, he can manipulate, he can campaign, he can convey information to the masses in a convenient way to his channel. Therefore, any word is distinguished by the property of influencing participants in political communication to a certain extent.

Political communication – the relationship between participants in political activity; a complex and multi - faceted process in the interaction of political parties and actions. The term communication comes from the Latin word comunico and complements the meanings that I will communicate, communicate. Modern linguists know communication as the combined activity of

encoding, transmitting and receiving information. Two equal parties participate in the course of communication: one is the addressee (writer or speaker), one is the addressee (listener or reader). In addition to the verbal form of conveying politically significant information, there is also a nonverbal (types of video, symbol, gesture, gesture).

A. A. Imanbayeva in her Ph. D. thesis "political communication in the Republic of Kazakhstan: features and problems" wrote: "political communication is a necessary condition for the existence of any political institution, it is a necessary condition for the struggle for power and the implementation of power functions. Political communication ...a continuous process that takes place in the mutual exchange of information between individuals and groups at all levels of political interconnection", defines [2, P. 27].

Political communication has six different areas of study:

- the structural direction is linked to cybernetics: communication is linked to the concept of social control;

- according to the linguistic direction, the activities of the political elite are carried out through a special language as a means of social control;

- symbolic orientation sees politics as the process of creating symbols, their distribution and manipulation;

- functional orientation to such functions of communication as stability and sociology (social adaptation to the norm of the political system)

  - emphasizes the importance of communication for the political structure;

- from the point of view of the organizational direction, the Intergovernmental information flow and the reasons that limit these information flows are considered. The government is seen as a large single institution. He, like all institutions, is characterized by various problems and limitations.

- the environmental direction analyzes the impact of the political system on political communication. The state establishes certain social institutions and regulates the process of communication (a certain language policy).

And ZH. K. Ibraeva in her doctoral dissertation "political linguistics: bilingual communicative Communication" wrote: "political communication is a special type of communication that arose after the perestroika period. It is characterized by conceptual, evaluative and linguistic freedom", defines.

Participants in political communication are representatives of political parties and institutions. Therefore, political relations are constantly ideological in nature. Ideology reflects the values and beliefs of the representatives of the group. He has the ability to influence the mental world of participants in political discourse and control their communicative actions.

The peculiarity of political communication is that it is directed to the addressee of the masses, so politics is also the subject of the relationship of people with everyday hectic life. During such communication, people's ideas about a particular event, political party, political leader, political situation are formed, and decisions are made about who to vote for. Such a relationship is reflected in political discourse, and as a result, political discourse approaches the language of everyday discourse. "The political role of conversation is no less important than the linguistic one. There is a close relationship between the way the conversation acts and the change in social attitudes. If in some places the social attitude does not change slowly, slowly or at all, then there is a narrow, small way of communicating. And if the social attitude changes from one level to another as changeable, changeable, it means that the use of earthly communication becomes active, independent [3, P. 347].

In the article the dimensions of Nazarbayev, our President Nursultan Abishevich Nazarbayev made it an illocutive goal to show the heroic works of Nursultan Nazarbayev, the special personality and the decision to replace the capital in a time when there is no money for "repairing the economy", and the author of the World Anti-Nuclear Initiative demonstrates the genius of the leader of the nation. That is, the topic of this article is a discursive, institutional text of political significance, which introduces the reader to the genius of the head of state. Although the content of the article has a political, institutional orientation, it is obvious that its participant is not a

representative of a particular political institution, but is well versed in this area. Texts of this type are becoming the subject of everyday communication between communicators who know the political side of the country at an average level. That is why this text can be considered from a communicative point of view of political content, that is, the pragmatic component of the text and from a cognitive point of view.

We are going to destroy the leader of our sovereign country? If this is one of the main requirements of our time, then in order to implement it, first of all, we need to solve the issue of the state language once and for all. A sovereign without a tongue is a sovereign without a half – soul, without an ancestor, without a mother. You can go to any country and decide to fill your stomach. And in no country can you find spiritual food that comes through the Kazakh language.

Although our country has achieved sovereignty, we cannot yet fully say that linguistic sovereignty has been achieved. If we leave our language, then only our Kazakh species, our belly and the interests of our left belly remain.

The very topic of the article "the status of the state language needs national support shows that the article is a text of political content, and the language problem in the country is one of the big, still unresolved issues. A brief excerpt from the article raises the question of the language in Kazakhstan, based on the discourse of the deputy of the Mazhilis of the Parliament Mukhtar Shakhanov. This issue, although it has an institutional status, has become one of the issues that are constantly discussed in everyday communication. This issue has been considered since about ten years ago, but the status of the state language is still in a deplorable state. Of course, in comparison, the status of the Kazakh language is improving from year to year, but it has not yet been fully resolved. The problem of the Kazakh language, initiated by such language lovers as Mukhtar Shakhanov, is a problem that is discussed in every family, in every state organization, and has entered everyday life. Therefore, the content of communication in this text is based on everyday communication on a political topic.

According to B. A. Akhatova, the main factor determining the political essence of communication is its content and purpose, namely:

the struggle for power and social control, natural and material

consideration of issues related to the distribution of resources by the executive and legislative authorities. The political content of communication is also determined by its purpose and intent.

Ibraeva zh. K. defined political communication as a purposeful communicative act, emphasizing that "it consists of several systematic steps – orientation, planning, implementation and control. That is, we understand the implementation of political communication as an action that is thought out in advance, planned, pursues a specific goal.

A. P. Chudinov considers political communication on a large scale. According to the researcher, political communication refers to a large-scale political communicative process consisting of a chain of special elements that implement it: 1) political language, 2) Political Text, 3) Context, 4) political word 5) style of political language, 6) political sphere of communication and its types, 7) genres of political word, 8) political discourse. So, according to the reasoning of A. P. Chudinov, political discourse is a kind of implementation of political communication.

In this regard, zh.K. Ibraeva noted that "the study of political communication from the point of view of the discursive direction is based on the consideration of political texts in discourse, that is, the condition for the emergence and function of the corresponding texts, as well as its relationship with other texts, the peculiarities of national culture, the linguistic situation in the country and in the world. Thus, when analyzing political discourse, which is realized in political communication, along with various extralinguistic factors, linguistic features and national values must be constantly taken into account.

Political discourse is a connected text and in some way connected with the political processes taking place in society, the events surrounding us and the reflection of reality in the language [4, P. 12].

B. A. Akhatova considers political discourse as institutional discourse (the relationship of representatives of a certain social group) as a verbalized set of political action. It is said that political discourse is political activism created through political means. Political discourse is characterized by a certain intensity, status-role specificity of communicants, variability. Therefore,

it is necessary that the content of political discourse consists of components present in the minds of the speaker and the listener (writer and reader), which affect the perception of the word. These components include the content of the text, other texts that are taken into account by the author and the addressee, the author's political views and tasks when composing the text, the author's thoughts about the addressee, the political situation when the same text is composed.

Main features of political discourse:

1) political discourse is characterized by evaluative and aggressive qualities. The aggressiveness of political discourse is reflected in the debate, that is, in the use of the word, characterized by the ability to convey political action in a theatrical way. The transmission of political discourse in the form of debate is a kind of theatrical aggression. Its purpose is to form a bad opinion about political opponents, to forcibly instill in the reader's mind completely different assessment values, to agitate.

The evaluative nature of political discourse can be expressed in the form of a statement of action ("expression"), implicit utterance in the form of a question, an appeal that affects a particular decision, and assistance.

And the scientist B. Momynova noted that "evaluateness is not only a social category, but evaluateness occupies a place in the number of mental phenomena that occur together with human consciousness. Therefore, evaluation is the result of the trichotomy of = language + thinking + Truth or truth (real life), and the semantic category of evaluation includes evaluateness (ocenochnost). Therefore, the price is a process that constantly occurs in the human mind without stopping, and it is an intellectual-mental act that is realized through human thinking [5, P. 63]. That is, the assessment is closely related to the human mind, his thoughts and thinking system.

Literature:

1. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 57 б.

2.92 Иманбаева А.А. Қазақстан Республикасындағы саяси коммуникация: ерекшеліктері мен проблемалары: саяси ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – 153 б.

3.94 Тард Г. Мнение и толпа // Психологи толп. – М.: Институт психологии РАН, Издательство «КПС+», 1998. – С. 257-408.

4. 95 Куличенко Ю.Д. Перцептивные образы политического дискурса: дисс.... док. фил. (PhD). – Алматы, 2009. – 162 с.

5. 96 Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2002. – № 3. – С. 32-43

УДК 81'374.822

ДВУЯЗЫЧНЫЕ СЛОВАРИ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.

ИЭФ-22-12к **Момынханова М.**,
TashenevUniversity, г.Шымкент

Научный руководитель: старший преподаватель
Тлегенова Ж.К.

Среди источников изучения языка словари занимают важное место. Феномен словаря заключается в том, что сам он является продуктом научной обработки лексического состава языка, фиксируя состояние лексики и регулярных словообразовательных типов на определенном этапе истории языка с опорой на научные достижения своего времени. И он сразу же становится источником синхронического изучения лексики и словообразования этого языкового периода.

В дальнейшем словарь может использоваться и, как показывает практика научных исследований, используется как источник исторического изучения лексического состава и словообразовательной системы данного языка. Такими источниками являются и двуязычные словари. Они появились в России в XVII в. Первыми двуязычными словарями были лексиконы церковнославянского и латинского языков. Это словари украинских книжников Епифания Славинецкого и Арсения Корецкого-Сатановского: славяно- латинский и латино-славянский. Оба лексикона создавались примерно в одно и то же время (1642 г. – «Лексикон латинский», 1650-е годы – «Лексикон славяно-латинский»). В составлении обоих лексиконов в разной степени участвовал Е. Славинецкий (В. Нимчук в предисловии к изданию 1973 года пишет, что Славинецкий был автором «Лексикона латинского» и принимал участие в подборе латинского материала для «Лексикона славяно-латинского», в связи с чем закономерны соответствия между первым и латинской частью второго, а потому при изучении лексических и словообразовательных особенностей представленного материала необходим сопоставительный анализ двух словарей.

XVII век характеризуется поиском норм словообразования, стилистики, это преддверие эпохи нации, в которую сформировались четкие языковые нормы. Процесс нормоопределения находит свое отражение в словаре. Е. Славинецкий не был специалистом-филологом, но он был человеком с классическим европейским образованием, в совершенстве знал латынь, греческий, церковнославянский языки и поэтому мог улавливать происходящие в языке изменения и фиксировать их в своем лексиконе. Особое значение при рассмотрении этих изменений имеет взгляд на славянский материал сквозь призму латинского языка с учетом специфики языкового сознания составителя. Изучение русского языка в сопоставлении с латинским ограничивается на сегодняшний день проблемами латинских заимствований в русском языке и ботанической и медицинской номенклатуры и терминологии.

Сопоставление русской и латинской словообразовательных систем в необходимом объеме в науке не проводилось. В то же время в словообразовательных системах обоих языков протекали процессы, которые можно отнести к универсалиям в системах родственных индоевропейских языков (например, явление обратной соотношенности). Но латинский лексический материал, представленный в славяно-латинском лексиконе, важен и в решении чисто русских проблем словообразования, в частности уточнения словообразовательной мотивированности отдельных производных слов и даже словообразовательных типов, уточнения словообразовательного значения. Он имеет значение при выявлении фактов словообразовательной синонимии и омонимии в истории русского языка. Все эти проблемы не затрагивались в исследованиях по языку. В нашу задачу входит анализ структурных особенностей *nomina agentis* с суффиксом -тель в Славяно-латинском лексиконе А. Корецкого и Е. Славинецкого (далее – Слав.) и в Латинском лексиконе Е. Славинецкого (далее – Лат.).

В рамках поставленной задачи исследуются латинские эквиваленты, приводимые в Лексиконах Славинецкого и Корецкого. В системе *nomina agentis* словообразовательный тип с суффиксом - тель противопоставлен другим по стилистическим характеристикам: образования данного типа принадлежат славяно-книжной лексике, в отличие от имен с прочими суффиксами. Тип с суффиксом -тель является вторым по частотности употребления среди имен действующего лица в Слав. Всего в Лексиконе представлено 181 имя с данным суффиксом.

С точки зрения структуры в исследуемом нами словаре можно выделить две группы имен на -тель: образованные путем суффиксации (с одной производящей основой) и сложения (с двумя основами, входящими в производящую базу). Все суффиксальные имена на -тель мотивированы инфинитивами глаголов. В связи с этим необходимо обратить внимание на то, какие глаголы приводят составители словарей в соседстве с именами на - тель.

Мы отдаем себе отчет в том, что в XVII в. видовые значения были достаточно развиты, но категорически говорить о виде глагола мы еще не можем. «В те периоды истории языка, когда он не был связан достаточно жесткой кодифицированной нормой (а в русском языке

она установилась не ранее XVIII в.), развитие морфологической системы, и в частности видовой системы, русского языка представляло собой вероятностный процесс».

Тем не менее, чтобы избежать в изложении ненужных повторений, мы будем говорить о совершенном и несовершенном виде применительно к XVII веку, памятуя об относительности этого утверждения. В пользу неслучайности приведенных глагольных лексем свидетельствует то, что многие латинские глаголы являются производящими для латинских соответствий образованиям на -тель (*vinco* – *îâîëääââð*, *victor* – *îâîëëëäëü*). Однако, с другой стороны, это говорит лишь о том, что составитель (Славинецкий), прекрасно владеющий латинским языком, придавал большое значение структуре латинской части словаря.

Доказательством того, что составители ориентировались на латинский язык и при составлении реестра славянских слов, служит, например, то, что все славянские глаголы приведены в форме первого лица единственного числа настоящего времени (то есть в начальной форме латинских глаголов), а не в инфинитиве. Глаголы несовершенного вида являлись глаголами, наиболее полно выражающими категории данной части речи. Они имели три времени.

В современном русском языке четко прослеживается тенденция мотивировать имена на -тель глаголами несовершенного вида. Есть все основания считать, что этот процесс происходил и в XVII в. Славинецкий очень чутко реагировал в словаре на языковые изменения своего времени. Несовпадения можно объяснить несколькими причинами: во-первых, в задачу составителей не входило отражение соотношенности славянских имен, во-вторых, они стремились приводить глаголы в начальной форме – форме настоящего времени. Помимо ориентации на латинский язык, формы настоящего времени были обусловлены спецификой образований на -тель, к которым лексикографы интуитивно подбирали глаголы, имеющие настоящее время, что позже (в XX в.) закрепилось как видовая норма для производящих глаголов при образованиях этого словообразовательного типа.

Как следствие, возникает обратная соотношенность глаголов на -ствую и существительных на -тель. Однако, помимо языковых вкусов и пристрастий составителя словаря, в славянской части лексикона находят отражение и действующие в языке закономерности. Доказательством тому служат обнаруживаемые в словаре «формы с подчеркнутым значением имперфективности» на-аю. Образованием всех отмеченных форм составитель стремится выразить грамматическое значение настоящего времени (и, как следствие, несовершенного вида). «Вариантные отношения между рядом параллельных суффиксов, обслуживавших нужды глагольной имперфективации, создавали в процессе формирования категории вида условия для образования многочисленных видовых корреляций. И действительно, наряду со складывавшимися видовыми парами, часть которых возникла, очевидно, еще в праславянский период, в древнерусском языке отмечается значительное количество таких видовых корреляций, в которых глаголу перфективному (или общего вида) противостоят несколько однокоренных имперфективных глаголов, оформленных различными суффиксами. Наиболее обширные ряды такого типа насчитывают в своем составе по четыре имперфективных члена (ср. покажу – показаю, показую, показавою и показываю) некоторые из них (в основном ряды с двумя имперфективными вариантами) просуществовали вплоть до XIX в.» . Приводимые в соседстве с образованиями на -тель глаголы, таким образом, можно отнести к несовершенному виду. Следует, однако, еще раз указать на ненамеренность наблюдающейся в лексиконе соотношенности имен на -тель с однокорневыми глаголами. В частности, анализ латинской части демонстрирует непоследовательность соотношенности имени на -тель и присутствующего в словаре однокорневого глагола.

Словаря как грамматическая категория, заключающая в себе значение результативности, законченности и др. Славинецкий оформляет ощущаемую им тенденцию с помощью семантики, с помощью форм времени, но последовательного разграничения глаголов по виду мы не наблюдаем.

Однако некоторые из перечисленных глаголов выступают и в таких употреблениях, которые дают основание предполагать их перфективность. Причину такой неустойчивости

видовой принадлежности, очевидно, следует искать прежде всего в двойственности словообразовательной мотивации данного слова. Дело в том, что в роли средства образования отыменных глаголов суффикс

-ова- не был маркирован с точки зрения собственно видовой, то есть не сообщал этим глаголам никаких специфических видовых значений». Показательно, что ни одна из приведенных глагольных лексем, тяготеющих к совершенному виду либо двувидовости, не имеет в Слав. однокорневого образования на -тель.

Анализ этих глаголов в сопоставительном славяно-латинском плане необходим для уточнения представлений составителя о виде в современном ему состоянии. При описании глаголов, тяготеющих к совершенному виду, Славинецкий отступает от принципа начальной формы (praes. ind. act. 1 Sg) и употребляет 3 лицо единственного числа: ѿѡ'ѣнѹ – accidit. В качестве латинского соответствия этому явно перфективному образованию (судя по аористной форме) приводится латинский перфект, указывающий на то, что действие закончилось.

В другом случае Славинецкий употребляет глагол в форме инфинитива: вѡѹѣѡдѡдѣ и снова использует латинский перфект – omistussum. В последнем из встретившихся примеров славянский и латинский глаголы употреблены в форме будущего времени: ѹѣѣрѣнѹ – apparebo. Таким образом, в словаре мы обнаруживаем доказательства того, что процесс оформления категории вида в период создания Лексикона не был завершен. Об этом свидетельствуют разнообразные способы отражения видового значения, используемые составителем, непоследовательность проявления видовых различий, незначительное число образований совершенного вида и отсутствие соотносимых пар.

Завершая анализ представленных в лексиконе nomina agentis с суффиксом -тель, можно сделать следующие выводы: Как уже отмечалось, словообразовательный тип на -тель является вторым по частотности среди СТ со значением nomina agentis в словаре после СТ с суффиксом -ник. Это положение обусловлено тем, что суффикс -тель принадлежал к славяно-книжной стихии, тогда как образования на -ник использовались во всех стилях. Вместе с тем суффикс -тель в указанный период в исследуемом источнике оформляет исключительно значение действующего лица, чем обусловлена его многочисленность среди подобных имен. Процессуальность подобных образований последовательно отмечена в Слав., она выражается на уровне славянского материала в интуитивно приводимых составителем однокорневых глаголах.

При этом, несмотря на незавершенность формирования категории вида в исследуемый период истории языка, в лексиконе явно прослеживается тяготение образований на -тель к глаголам современного несовершенного вида, впоследствии закрепившееся как языковая норма.

Литература

- Селищев А.М. Старославянский язык. – М.: УРСС, 2001. – 544 с
- Марков В.М. К вопросу о происхождении суффикса -тель в славянских языках // Марков В.М. Избранные работы по русскому языку. – Казань: ДАС, 2001. – С. 91–102.
- Николаев Г.А. Русское историческое словообразование. Теоретические проблемы. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 151 с.
- Силина В.Б. Суффикс -ова- (-ева) как средство выражения видовых различий в древнерусском языке XI – XIV вв. // Исследования по исторической морфологии русского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 115–145.
- Николаева Н.Г. Богословские переводные памятники в истории русского литературного языка: Дис. ... д-ра филол. наук. – Казань, 2008. – 443 с.

**СИРОЖИДДИН РАУФНИНГ “НИЛИЙ НАҚШЛАР” КИТОБИНИНГ БАДИИЙ
– ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Ҳамроева Ҳ.,

Ўзбекистон давлат хореография академияси доценти, филология
фанлари доктори (DSc)

Наралиева Ш.,

Қозоғистон Республикаси Жумабек Ташенев номли
университет катта ўқитувчиси, педагогика фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори

Аннотация. Мазкур мақолада таниқли шоир ва таржимон Сирожиддин Рауфнинг “Нилий нақшлар” китобининг бадиий – эстетик хусусиятлари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: қадимият, нилий нақшлар, истиқбол, миллий руҳ, она юрт.

Аннотация. Бул мақолада белгилі ақын, аудармашы Сирожиддин Рауфтың «Көгилдірбезектер» кітабының көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері зерттеледі.

Негізгі сөздер: көне заман, ұлттық нақыш, көзқарас, ұлттық рух, Отан.

Аннотация. В данной статье исследуются художественно-эстетические особенности книги «Голубые узоры» известного поэта и переводчика Сирожиддина Рауфа.

Ключевые слова: древние времена, народные узоры, перспектива, народный дух, родина.

Қалбдан бошланиб, илоҳий самоларга туташиб кетадиган меҳр водийси ватан деб аталади. Неча асрлар, неча замонлар, бир-бирини инкор этгувчи қандай тузумлар ўтмасин, инсон ўтмиши ва эътиқоди билан тирик, юрт ишқи билан музаффар. Ватан меҳри оддий туйғу эмас, у она сутидек покиза, кўнгилларни поклаб, мудом эзгуликка, яхшилиқка чорлайди.

Она юртга чексиз садоқат, миллат тарихи ва тақдирига дахлдорлик туйғуси билан ёзилган асарлар халқнинг маънавий мулкига айланади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуғ аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажагимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам албатта бўлади”¹, деган сўзлари адабиёт ва санъатнинг жамиятдаги ўрни ҳамда нуфузи ниҳоятда юксак эканлигини билдиради.

Таниқли шоир ва таржимон Сирожиддин Рауфнинг янги “Нилий нақшлар” китобидан она Ватанимизнинг “ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихи”ни, ўзбек заминининг бетақрор манзараларини, одамларининг саховатини, меҳр-оқибатини мадҳ этувчи асарлар ўрин олган. Шоир “Кўк гумбаз” шеърида шундай дейди:

Нилий нақшларда ўйнаган офтоб,

Ҳамсуҳбат бўлгандир сенга гоҳида.

Сен – нокас қўлида ёнмаган китоб,

Ўтмиш ва келажак оралиғида

Ўтмиш ва келажак оралиғида муаллақ турган тарих китобини ўқиш ва уқиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Академик Акмал Саидовнинг фикрича, “Авваламбор Сирожиддин Рауф иймонли – эътиқодли шоир. Унинг юрагида она юртга нисбатан чексиз муҳаббат мужассам. У Ватанни бирон – бир манфаат илинжида эмас, бор ҳолича беғидир, бетаъма севади, унинг корига ярашни, хизматида бўлишни шараф деб билади”².

¹Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир. “Халқ сўзи”, 2017 йил, 4 август.

²Саидов А. Истеъдод жилolari. Т.: “Адабиёт” нашриёти, 2021. –Б.4.

Шеърўзининг чуқур ғояси, фалсафий теран моҳияти билан китобхонни ром этади. “Умр поёнида Муқаннанинг хаёлидан кечганлари”, “Соҳибқирон”, “Мутолаадан сўнг”, “Саратон”, “Истиқбол йўли”, “Кўк гумбаз”, “Бағрингда беш кунлик меҳмон бўлдимми”, “Ўзбекистоннинг илк жаҳон чемпиониға”, “Ватан сурати” “Олам жавҳари” каби шеърларида ўтмиш ва бугунни боғлаб турган қудратли куч – юрт садоқати, фарзандлик меҳри уфуриб турибди. Айниқса истиқлол сурури шоирнинг ватан мавзусидаги ҳар бир асарида “ярқ” этиб кўзга ташланади.”Соҳибқирон” шеърида шоир Амир Темур бобомизнинг жаҳон цивилизациясидаги ўрни нақадар буюк эканлигини таъкидлайди ва ёшларни ибрат олишга даъват этади:

Истибдод, жаҳолат занжирин узган,
Ўтмиш салафлардан мардона ўзган,
Ибрати мангулик “Тузук”лар тузган
Салтанат кўеши – Соҳибқироним!

Ватан ўтмишини, миллий ўзлик туйғусини англаш, улуғ аждодлардан руҳ ва куч олиб, келажак сари ишонч билан қадам қўйиш учун ўсиб келаётган ёш авлод Соҳибқирон бобомизнинг “Темур тузуклари” ни қайта-қайта ўқиши, унинг сиёсий-фалсафий, маънавий – маърифий, ахлоқий – тарбиявий моҳиятини тўла ҳис қилишлари зарур. Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид тўғри таъкидлаганидек, Сирожиддин Рауф ижодидаги ватанпарварлик туйғусининг ўта миллий қиёфаси муаллиф туғилиб ўсган замин билан боғлиқ: “Қадимги Нахшаб-Насаф, ҳозирги Қаршининг фарзанди бўлмиш шоирнинг зуваласи табаррук тупроқда қорилгани билан ҳам кўп руҳоний ва маънавий-маърифий томирлардан дарак беради. Ҳазрат Навоий бобомиз ҳам “Маҳи Нахшаб – Нахшаб ойи” дея бекорға меҳр ва соғинч билан тараннум этмаган бўлсалар керак. Қулоғига не-не азизу авлиёлар, Соҳибқирон Амир Темур бобомиз азон айтган табаррук тупроқ... Сирожиддин ҳам шу эл, шу юртнинг дилбанди. Шу хаёл билан нафас олади, шу соғинч ва эътиқод билан шеър ёзади”.³

Сирожиддин Рауф “шу эл, шу юртнинг дилбанди” бўлишликни олий саодат деб билади. Унинг тарихий мавзудаги шеър ва дostonларининг бош мезони ватанпарварлик, холислик ва ҳаққонийликдир. У инсон руҳиятига чуқур кириб бориш, унинг дунёқарашини, ички изтироблари, қувончу ташвишларини, эстетик оламини кашф қилишда она тилининг ниҳоятда бой тасвирий воситаларидан, индивидуал метафоралардан, сўз ўйинлари ва неологизмлардан маҳорат билан фойдаланади. Бу стилистик усуллар тасвирнинг образли ва ишонарли, таъсирчан бўлишига хизмат қилган:

Қўйнингдан хас каби учирди тақдир,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён кўчирди тақдир,
Феъли кенг отамдек кечирдинг охир,
Эй ота маконим, эй, она тупроқ!

Шоир “Ватан сурати” шеърида киндик қони томган табаррук тупроқни қўнғил туйғулари ила янғича кашф қилишга интилади. Лекин бу истакни амалга ошириш осон эмас:

Ватан суратини чизмоқ оғирдир,
аммо шу суратни чизмоқ истайман,
унга мос рангларни тинмай излайман,
қайда бўёқ бўлса, кўраман бир - бир.

Ҳар қандай оғир вазифа билан юзма – юз келганда инсон энг аввало имкон излайди. Синовларга, имтиҳонларга бардош беради. Қалби ҳаяжон ва ҳайрат билан лиммо-лим китобхон беихтиёр шоирга жўр бўлади:

Лек қандай чизаман қўнғим тўлмаса,
бу қадим маъвонинг буюклигини,
энг эзгу сўз каби суюклигини
ифода этувчи бўёқ бўлмаса.

Шеърдаги манзаралар инсон руҳиятига кўчади. Қадим маъволар тилга киради, ғафлат босган юракларни уйғотмоқчи бўлади. Истак ва даъват тақдир ҳукмидай янграйди.

О, юртим, ҳуснингга боқиб тўймайман,
бундаин гўзал ранг қайда бор, ахир,

³Саййид С.Шоирнинг чироғи. “Янги аср авлоди”, Т.,2017. 3-б.

камалакнинг етти тусига татир.

Эзгу сўзлар, суюк сўзлар ранглар билан қоришади. Шоир Ватаннинг чизилажак суратида инсон руҳияти инкишофини, миллат тақдирини кўради, унинг қалби буюк исёнга айланади:

Чизаман, фарзандман, чизмай қўймайман,
чизмай десам сўнгра қийнар армоним,
балки бўёқ бўлар юрагим қони!..

Шоирнинг сўз қўллаш маҳоратини ўрганиш, ифода жараёнида тил воситаларининг танланиши, сўзнинг ички товланишларини, шеъринг асарлари матнини лингвопоэтик таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, “Нилий нақшлар” китобидан тўртликлар, қирғиз, беларусь, украин, рус шеърятидан қилинган таржималар ҳам ўрин олган. Келажақда улар алоҳида илмий тадқиқотларга мавзу бўлади.

“Шарқ юлдузи” ва “Звезда Востока” журналларининг бош муҳаррири, таниқли шоир ва таржимон Сирожиддин Рауф озод юртнинг ўтмиши, бугуни ва эртаси билан фахрланади, бу ифтихорини шеърларида мадҳ этади. Элпарвар, ватанпарвар ижодкор сифатида унинг рангинг асарларида халқимизнинг миллий ўзига хослиги, она тилимизнинг бой имкониятлари бетакрор тарзда ўз ифодасини топган.

Шоирнинг ўтли мисраларидаги гўзал ташбеҳлар кўз ўнгида ўтмишнинг сирли қатламларини, она тилининг янги қирраларини очади. Улардаги сўз ҳақиқатининг латофатли тасвири ўйлашга, мулоҳаза қилишга, ватанни англашга даъвати билан таъсирли ва ҳайратланарлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. “Халқ сўзи”, 2017 йил, 4 август.
2. Саидов А. Истеъдод жилолари. Т.: “Адабиёт” нашриёти, 2021.
3. Саййид С. Шоирнинг чироғи. Т.: “Янги аср авлоди”, 2017
4. Олтинбек О. “Бир бедор юракнинг эгасиман, мен...”. Т.: “Янги аср авлоди”, 2017.
5. Рауф С. Нилий нақшлар. Т.: “Адабиёт” нашриёти, 2021.

УДК 175(1)

ДЖАДИДИЗМ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ

Бекчанов Д.Б.

преподаватель

Университет НОУ Маъмуна

Тел: +998905572688

Email: bekchanov.doniyor@bk.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается реформирование образования национальной интеллигенции в Средней Азии, развитие прогрессивного движения за изучение “светских” наук, не связанных с богословием, возникновение нового движения под названием “джадидизм”, то есть “новый метод”. Также в Хивинском ханстве это движение не получило такого широкого развития, как в других областях Бухарского эмирата, Туркестанского генерал-губернаторства. В ханстве к движению были привлечены купцы, крупные инвесторы, интеллигенция, считавшаяся высшим классом, и говорилось, что они стремились вывести ханство из болота средневековой отсталости путем отправки молодых людей за границу, и что роль премьер-министра Исламходжи в ханстве была особенно велика.

Ключие слова: “усули джадид”, “новый метод”. Сейид Исламходжа, манифест, развитие, реформа, модернизация, национальной интелегенции, джадидизм.

Annotation: This article examines the reformation of the education of the national intelligentsia in Central Asia, the development of a progressive movement for the study of “secular” sciences unrelated to theology, the emergence of a new movement called “Jadidism”, that is, the “new method”. Also, in the Khanate of Khiva, this movement has not received such wide development as in other areas of the Bukhara Emirate, Turkestan Governor-General. In the Khanate, merchants, large investors, intellectuals, who were considered the upper class, were attracted to the movement, and it was said that they sought to bring the khanate out of the swamp of medieval backwardness by sending young people abroad, and that the role of the Prime Minister of Islamkhoja in the khanate was especially great.

Key words: “usuli jadid”, “new method”, Sayyid Islam Khodja, manifest, development, reform, modernization, national intelligentsia, jadidism.

В Средней Азии развилось прогрессивное движение национальной интеллигенции за реформу образования, за изучение «светских» дисциплин, не связанных с богословием. Оно получило название “джадидизм”, происходящее от арабского “усули джадид”, т.е. “новый метод”. В Хивинском ханстве движение это не получило такого широкого развития, как в Бухарском эмирате и в других районах Туркестанского генерал-губернаторства. Однако и здесь среди косного реакционного руководства ханством появились люди, понимавшие важность общения с русским народом, важность внедрения новых видов образования, здравоохранения и прочих необходимых учреждений.

Таким человеком в Хиве стал Сейид Исламходжа–визирь Асфендиярхана, с именем которого связано строительство первой новометодной школы, возведенной на его собственные средства. Он добился отпуска средств на постройку почтово-телеграфной станции (1912 г.) и больницы (1912 г.). До установления советской власти жители лечились у знахарей – табибов. Эта больница стала единственной в Хивинском ханстве. Она могла принять 100 больных, которых обслуживали два русских доктора.

До начала XX в. Хивинское ханство не имело организованной почтовой связи ни внутри государства, ни вне его. Почту привозили курьеры–чапар, верхом на конях или ослах. Открытие почтово-телеграфной станции было шагом вперед в развитии культуры Хорезма. Здание построили в Дишан-кале, напротив больницы.

Оба здания построены в формах казенного “кирпичного” стиля, оба украшены декоративными элементами, присущими среднеазиатской архитектуре: башенки-гульдаста на углах и при входе, порталы, парапеты. В декоре применена хивинская майолика синих и белых плиток. В большом панно на главном фасаде больницы была сделана надпись на русском языке, белыми буквами на синем фоне: “Хивинская больница имени наследника цесаревича Алексея основана Сейид Асфендияр Бахадур-ханом в 1912 г.”. На здании почты в узком прямоугольнике панно среди надписи арабским шрифтом на узбекском языке имеется дата 1330 г.х. (1912 г.).

По приказу Сейид Исламходжи строились мосты и благоустраивались дороги. Он задумал соединить железной дорогой Хиву с Чарджоу и тем самым покончить с изолированностью ханства. Исламходжа вынашивал проект конституции, по которой хан отстранялся от государственной власти и получал лишь процент с дохода на свое содержание. Известен ряд публичных выступлений Сейид Исламходжи против разорительных религиозных обычаев. Он требовал также пресечения произвола чиновников и введения административных реформ, которые предупредили бы растущее недовольство крестьянских масс. Это согласовывалось с мнением Туркестанского генерал-губернаторства. Ханское правительство вынуждено было в 1910 г. опубликовать манифест, ограничивающий права земельной аристократии и духовенства, вызвавший волну реакции. Озлобленное духовенство угрожало ненавистному визиру.

Во дворце созрел заговор. Был объявлен «катаган»-запретный день, когда женщинам разрешается выйти из гарема. Жители в этот день не появлялись на улицах. Хан пригласил Сейид Исламходжу во дворец и отпустил его только после позднего намаза. По дороге в загородный дворец возле кладбища Оглан-Адиз-бобо Сейид Исламходжу убили. Асфендиярхан плакал и лицемерил, а затем приказал убить всех исполнителей этого темного

дела. Приехавшую из великодержавной России комиссию подкупили, а затем возле озера Корв открыто застрелили сына Сейид Исламходжи Абдусалямходжу. Любимца и помощника Сейид Исламходжи–строителя Раим-Бергена закопали живым в землю.

Однако, несмотря на это, Сейид Исламходжа пытался изменить ситуацию в Хивинском ханстве, которое на несколько столетий отставало от развития народов мира, в некоторых областях царил средневековая деспотия, и добился первых результатов, которые блестяще были взяты со страниц истории.

Использованная литература

1. Палваннияз Хаджи Юсупов. История «Младо хивинцев» («Воспоминания»). - Ургенч, 2000 год.

2. Бегали Косимов и др., Период национального возрождения литературы. Ташкент, "Духовность", 2004.

3. www.ziyouz.com. Библиотека. Период национального возрождения литературы.

УДК 175(7)

Фуқаролик жамияти институтлари ривожининг тарихий-сиёсий босқичлари

Салаев Д.Ж.

(PhD) в.б. доцент

Университет Маъмуна НТМ

Emil:dilshod-salaev@mail.ru

Тел: +998937552255

Аннотация: В мировой науке все более актуальным становится исследование тенденций развития институтов гражданского общества как института, охватывающего систему эффективных общественных отношений, ориентированного на самоуправление и координацию в различных сферах, представляющего в первую очередь интересы граждан, и работающего в третьем секторе.

Ключевые слова: Толерантность, Третий сектор, общество, демократия, генезис, права человека.

Resume: In world science, the study of the development trends of civil society institutions as an institution covering a system of effective social relations, focused on self-government and coordination in various fields, representing primarily the interests of citizens, and working in the third sector, is becoming increasingly relevant.

Key words: Tolerance, Third sector, society, democracy, genesis, human rights.

Фуқаролик жамияти ўзининг специфик институтлари орқали акс этадиган тарихий феномен бўлиб, у шахс ва жамият ижтимоий-сиёсий тафаккури ривожининг маълум босқичида шаклланди ва бир қанча ижтимоий, сиёсий, мафкуравий трансформация жараёнларини босиб ўтди. Фуқаролик жамияти институтларини шаклланиш ва ривожланиш жараёнини тадқиқ этиш, ўз навбатида, фуқаролик жамиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланган мазкур институтларнинг ижтимоий-сиёсий табиатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Фуқаролик жамиятининг институционаллашуви антик даврга бориб тақалиб, ҳозирги кунгача унинг ижтимоий-маънавий ва ғоявий компонентлари бойиб, ўзига хос тарзда такомиллашиб бормоқда. Қадимги юнонларда фуқароларнинг фаоллиги, аввало, уларнинг полис (шаҳар-давлат) ишларида қай даражада иштирок этиб бориши билан белгиланган. Улар ўз қизиқишлари, фуқаролик ва сиёсий позицияларига кўра турли уюшмаларни шакллантириб, уларнинг фаолиятларида иштирок этиб келишган.

Қадимги дунё илм-фани, борлиқ фарлафасини ўргана туриб, инсон ва жамият муаммосини ҳам эътибордан четда қолдирмаган, албатта. Масалан, Афлотун ўз қарашларида идеал давлат тизими ҳақида фикр юритиб, мазкур давлатда барча ижтимоий мажбуриятлар

тенг тақсимланади деган фикрни илгари суради. Афлотунга кўра, давлат жамият ҳаётига қарама-қарши ҳаракат қилмаслиги, аксинча, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши лозим⁴. У оила институтига катта эътибор бериб, оилани жамиятнинг бирламчи бўлаги (бўғини) сифатида талқин этган. Оилавий тарбия шахснинг кейинги ҳаётида ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий қарашларига жиддий таъсир қилиши ва ижобий аҳамият касб этишини уқтиради аллома.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Аристотель “Этика” асарида “давлат бу ўз-ўзини таъминлашга қодир мустақил фуқаролар мажмуасидир”⁵, деган таъкидини, аслида фуқаролик жамияти концептининг асоси сифатида эътироф этишимиз мумкин. Аристотель биринчилардан бўлиб давлатни учта ҳокимиятга ажратиш лозимлигини ҳамда жамиятда фақатгина қонун асосида иш кўрилиши ҳақидаги фикрни илгари сурган.

Антик давлатларнинг сиёсий ҳаётида бугунги кундагидек нодавлат нотижорот ташкилотлар ва сиёсий партиялар мавжуд бўлмаса-да, лекин эрамизгача бўлган VII-VI асрларда Аттика жамоасида махсус сиёсий гуруҳлар юзага келганлигини ҳамда улар Аттика аристократиясининг манфаатларини ифодаловчи ўзига хос сиёсий институтлар сифатида фаолият юритганини кўришимиз мумкин. Эрамизгача V асрда Афинада олигархларнинг демократия қурилишига қарши қаратилган махфий жамоаси (гетерий) ташкил топган. Шу билан бирга, римликларнинг “12 жадвал қонун”ларида оммавий-хукукий тусдаги коллегиялар ҳақида гапириб ўтилади. Ўрта асрларда эса, гильдиялар (савдогар ва хунармандлар уюшмаси) иттифоқлари жамоат ташкилоти сифатида фаолият юритган⁶.

Ҳар бир давлатда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва эркин фаолият юритиши, энг аввало, давлат бошқарув тизими, сиёсий режим ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда кечади. Ўрни келганда таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамиятининг етук формасини эса, ўзида халқ ҳокимиятчилиги, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув тизимини қамраб олган ва демократиядан ўсиб чиққан, дейиш мумкин.

Инсоният социуми ҳаётида ҳамда жамият хўжалик-иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жараёнларида функционал аҳамият касб этувчи институтларга асосланиши фуқаролик жамиятининг асосан, Европа сиёсий анъаналарига мувофиқ бўлган замонавий талқини ҳисобланади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда фуқаролик жамияти категориясига бериладиган барча таърифларда икки хил ёндашувни ажратиш мумкин. 1) Гетероген ёндашув – фуқаролик жамияти давлатга қарама-қарши қўядиган ижтимоий муносабатлар мужмуи сифатида қаралиб, яъни, давлат тизимидан (ҳокимият, сиёсат, бюрократия ва ҳ.к.) ташқари барча тизимни қамраб олади; 2) Экзистенциал ёндашув – фуқаролик жамиятини бозор иқтисодиёти ва демократиянинг фаолияти учун энг зарурий фактор сифатида талқин қилади⁷.

Тадқиқотчилар томонидан дунё мамлакатларида замонавий шаклдаги фуқаролик жамияти институтлари шаклланиши тарихини тўрт босқичга бўлиш амалиёти мавжуд. Биринчи босқич – XIX аср ўрталаридан I жаҳон урушигача бўлган давр; иккинчи босқич – иккита жаҳон уруши оралигидаги тарихий давр; учинчи босқич – II жаҳон урушидан токи, XX асрнинг 90- йилларигача; ва тўртинчи босқич – XX асрнинг 90-йилларидан бошланиб, бугунги кунгача давом этмокда⁸.

Фуқаролик жамияти институтлари мазкур босқичларни босиб ўтиши билан бирга, сиёсий тарихнинг турли даврларида янги жиҳатлар ва қирралар билан бойиб, сайқаллашиб

⁴ Платон. Собр. соч. В 4 т. (Философское наследие). М.: 1990-1994. Т. 3.– С. 79-420.

⁵ Қаранг: Аристотель. Никомахова этика. Соч.: В 4 т. М.: 1984. Т. 4.– С. 53-120.

⁶ Юрьев С. “Правовой статус общественных объединений” // Монография. 1-е изд.– М.: Инжинер ин-кварти, 1995 г.

⁷ Мавланов Ж. 09.00.04-Ижтимоий фалсафа (фалсафа фанлари) ихтисослиги бўйича “Фуқаролик жамиятига оид замонавий концептуал дискурсининг асосий йўналишлари (ижтимоий-фалсафий таҳлил)” мавзусидаги фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. -Т., ЎЗМУ 2017.

⁸ Стецко Е.В. Неправительственные организации: формированиеполитического бренда. Научные школы МГИМО. 2010.– С.109.

борди. Ўз хусусиятига кўра, янги ҳисобланган мазкур ижтимоий бирлашмаларнинг пайдо бўлишига бир қанча омиллар сабаб бўлган:

- дунёнинг кўплаб мамлакатларида марказлашган давлат ҳокимиятининг шаклланиши ва ривожланиши;

- мазкур мамлакатларда халқнинг ижтимоий-сиёсий тафаккури ва маданиятининг юксалиши;

- давлат ва жамият бошқарувидаги анъанавий методларнинг ҳар доим ҳам ўз самарасини бермаслиги ва бошқалар.

Бир жиҳатга эътибор қаратиш лозимки, фуқаролик жамияти институтларини таҳлил қилиш учун, биринчи навбатда, фуқаролик жамияти тизимининг барча элементлари, хусусан, унинг структуравий даражасига ҳам эътибор қаратиш лозим. Тараққий этган мамлакатларда фуқаролик жамиятининг таркибий элементлари сифатида: 1) шахс; 2) оила; 3) мактаб; 4) диний бирлашма (масжидлар, черковлар ва б.); 5) шахсий мулк ва тадбиркорлик; 6) социал гуруҳ, қатлам ва синфлар; 7) фуқароларнинг шахсий ҳаёти ва унинг кафолати; 8) демократик институтлар; 9) жамоат ташкилотлари, сиёсий партия ва ҳаракатлар; 10) одил судлов тизими; 11) таълим ва тарбия тизими; 12) мустақил ОАВ; 13) нодавлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва бошқалар киритилади⁹.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар (ННТ) жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалагандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна ўнлаб айрим соҳаларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаат гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатнинг гуруҳлар, ўз навбатида, сиёсий қарорлар қабул қилишда ёрдам бериши билан бир қаторда, улар давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборот ва бошқа маълумотларни етказиб туришда ҳам кўмакчи бўлиши мумкин.

Фикримизча, нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларнинг кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-истаги сифатида давлат органларига етказиб турилиши – сиёсий қарорлар қабул қилишда муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, бундай шароитда кўплаб манфаат гуруҳлари ва ижтимоий қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва ижтимоий ҳамкорликдаги интеграциялашув рўй беради.

Сўнги ўн йилликда фуқаролик жамиятини тадқиқ этиш жуда кучайган ва кенг миқёсда амалга оширилмоқда дейиш мумкин. Бу борада катта илмий лойиҳа ва дастурлар амалга оширилмоқда. Шулардан бири, АҚШнинг Джон Хопкинс университети томонидан олиб борилган The Comparative Nonprofit Sector Project¹⁰ дастуридир. Унинг асосий мақсади ХХI асрдага келиб дунё мамлакатларида фуқаролик жамияти, унинг ажралмас феноменлари бўлган – норматив ва институтчионал механизмларини самарали жорий этишдан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегали Косимов и др., Период национального возрождения литературы. Ташкент, "Духовность", 2004.

2. www.ziyouz.com. Библиотека. Период национального возрождения литературы.

⁹ Андреева О. С. Неправительственные организации (НПО) как институт развития и переустройства мира. Научные ведомости. 2010. №1(72). Выпуск 13. –С.220.

¹⁰ Comparative Nonprofit Sector Project / The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies. [Электрон манба]: www.ccss.jhu.edu/research-projects/comparative-nonprofit-sector-project/. (мурожат қилинган сана 02.05.2018).

Анализ учебных пособий по английскому языку с точки зрения 4 К навыков 21 века

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университет студенті **Ақылбек Б.Т.**
Ж.А. Тәшенев атындағы университеті магистранты **Мәлік Ұ.Ғ**
Жетекші: п.ғ.к. **Карабаева Л.К.**

Түйіндеме

Бұл мақалада студенттердің кәсіби дағдылары мен құзыреттерін дамытудың тиімді әдістерін қолданудың өзектілігі қарастырылады.

Мақалада "ағылшын тілі сабақтарында 21 ғасырдың дағдыларын дамыту" негіздемесі келтірілген. Сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық, қарым - қатынас және ынтымақтастық-бұл 21 ғасырдың құзыреттілігі болып табылатын негізгі дағдылар.

Summary

This article considers the relevance of the application of effective development techniques in students of 4K skills and competencies.

The article gives the rationale "Development of the 21st century skills in English lessons." Critical thinking, creativity, communication and cooperation are key skills that are the competence of the 21st century.

Для того, чтобы жить и быть успешным в быстро меняющемся, интересном, но сложном и непредсказуемом мире, в условиях высоких технологий и социальной активности современные ученики должны обладать определенными личностными качествами, знаниями и компетенциями.

Современные учителя понимают, что методы и приемы, которые давали результат еще 5 лет назад теперь не действуют. Но, всем нам хочется, чтобы наши ученики не только владели информационными технологиями и обладали определенным багажом знаний, но чтобы они были активными, самостоятельными, готовыми к взаимодействию с другими людьми, умели работать в паре и в группе. Навыки 21 века дают возможность ученику критически мыслить, быть способным к коммуникации творческому подходу к любому делу.

Критическое мышление, креативность, коммуникация и координация (сотрудничество) – это основные компетенции, которыми должен обладать современный ученик. Эти универсальные навыки должны формироваться на любом уроке, в том числе и на уроке иностранного языка.

Основная **цель обучения иностранному языку** в школе - развитие коммуникативной компетенции учащихся на уроках иностранного **языка**, то есть овладение иностранным **языком** как средством общения; достижение учащимися иноязычной коммуникативной компетенции на пороговом уровне. Коммуникативные навыки очень важны для личностного развития вообще, так как определяют успешность взаимодействия с миром, окружающими людьми, самим собой, а также позволяют самовыражаться через творчество.

Как развить коммуникативные навыки?

Для развития **коммуникативных навыков** можно использовать современные технологии, знакомые школьникам из повседневной жизни. Что увлекает современных школьников? Игры, общение в сети, просмотры и съемки видеороликов. Все это можно перенести из реальной жизни в школьную. Такие приемы как «блоггинг», «интерактивные игры», съемки видео и выкладывание их в [Youtube](https://www.youtube.com/) сделают учебу увлекательной и нескучной.

Трудности в общении могут возникать при недостаточной развитости того или иного коммуникативного умения. Жизненный опыт учит нас решать многие проблемы путем переговоров, однако иногда обстоятельства складываются так, что накопленных знаний для решения проблемы не хватает. Занятия английским сами по себе словно специально созданы для развития навыков совместной работы.

1) Dialogue (головоломка) Напишите каждую фразу из диалога на отдельной карточке. Перемешайте их. Попросите учеников расположить карточки так, чтобы снова получился диалог, затем прочесть его и разыграть. **2) Write a dialogue** Раздайте ученикам картинку или фотографию, где изображены люди, которые общаются. опросите их придумать и написать к ней диалог, затем разыграть его.

3) Voiceover Включите небольшой клип из фильма, сериала или учебного видео и распределите роли. Пока играет видео, ученики выполняют дубляж диалога. Затем включите видео ещё раз, на этот раз со звуком, и сравните версию учеников с оригиналом. **4) Write a comic** Раздайте ученикам страницы из комикса без диалога. Это достаточно просто сделать в Word. Ученики должны придумать и вписать реплики в диалоговые окна. Затем сравните их версию с оригиналом и попросите прочитать/разыграть диалог. **Критическое мышление** это умение ориентироваться в потоках информации, видеть причинно-следственные связи, отсеивать ненужное и делать выводы.

Для развития критического мышления будут очень полезны задания на догадку (например, головоломки и загадки), дискуссии в классе и разбор различных проблемных ситуаций.

Рассмотрим **основные методы развития критического мышления на занятиях английского языка:**

1. Обращайте внимание учеников на детали, например: при прочтении или прослушивании текста попросите подчеркнуть или выписать все ключевые слова/синонимы/ описание внешности и т.д. Далее оперируйте выписанными словами в более детальном задании (пусть студенты объяснят разницу между синонимами или же разные значения одного и того же слова и т.п.). Делайте это систематично, в том числе задавайте в качестве домашнего задания.

2. Задавайте вопросы, в том числе наводящие: вопросы, особенно если они не стандартные и не подготовленные, заставляют мозг работать. Отходите от списка вопросов в учебнике, задавайте свои, интересные. Поделите студентов на пары и дайте им время на создание их собственных вопросов и на их обсуждение.

3. Обсуждайте важные и насущные темы, устраивайте дебаты. Дискуссии помогают студентам учиться слушать друг друга, выражать соглашение или вежливо иную точку зрения.

4. Используйте дополнительные наглядные инструменты и материалы для обучения: предметы всевозможных форм и цветов для изучения ключевой лексики.

ӘОЖ 37.036:47

Бөлінген көшбасшылық мұғалімнің кәсіби дамуының құралы ретінде

Әбдіғани И.Д.

Жұмабек Ахметұлы Ташенов атындағы университеті, Шымкент қ.
7М01301-Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығының 2-курс магистранты.

Аннотация. В статье рассматривается роль лидерства в преобразовании практики преподавания. Авторами предлагается опыт по развитию профессионального роста педагогов в рамках школы-лицея.

Ключевые слова: начальный класс, лидер, развитие, рефлексия, научное исследование, менторство, коучинг.

Abstract. The role of the leadership in the practice of teaching is observed in this article. Authors suggest the experience by the developing of professional teacher's growth in school-lyceum only.

Keywords: primary school, leader, development, reflection, scientific research, mentoring, coaching.

Мектепті басқарудың әлемдік тәжірибесіндегі заманауи тәсілдердің бірі-мектеп басшылығының позициясын басқарудан көшбасшылыққа өзгерту. Көшбасшылық дамумен тікелей байланысты, өйткені ол оң өзгерістерге, алға жылжуға, адамның ішкі дамуына, жүйеге әкеледі. Бұл мектепті дамыту туралы болғандықтан, ол міндетті түрде басқарылатын, жоспарланған болуы керек.

ЭБДҰ-ның "Мектеп көшбасшылығы" құжатында мектеп басшылары білім беру көшбасшылығында неғұрлым белсенді рөл:

- * мұғалімдердің тиімділігін бақылау және бағалау;
- * тәлімгерлік пен нұсқауды басқару және жүргізу;
- * мұғалімдердің кәсіби дамуын жоспарлау;
- * топтық жұмысты және бірлескен оқытуды ұйымдастыру керек.

Томас У. Малоунның пікірінше, бөлінген көшбасшылық-бұл ұйымда ұйымдық құрылымның жоғарғы жағында, төменгі жағында немесе ортасында кез келген жерде жүзеге асырылуы мүмкін нәрсе. Дисперсті көшбасшылық үшін негізгі қасиеттер: болжау қабілеті; жағдайды түсіну; тапқырлық; қарым-қатынас орнату мүмкіндігі[1]. Сондықтан, егер сіз көшбасшылықты ресми түрде бөлу идеясынан бас тартсаңыз және бастамашыл бөлуге баса назар аударуды жоспарласаңыз, онда мектептегі тәжірибені өзгерту тиімдірек болады, өйткені түсінілген мотивация нақты әрекетке ауысады.

Мектептегі барлық деңгейдегі көшбасшылықты дамыту мұғалімдердің көшбасшылық біліктілігін арттыру арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі зерттеулерге сәйкес, әркімнің көшбасшылық әлеуеті бар-мәселе оны қалай және қандай шектеулерге дейін дамытуға болады. Көшбасшының өсуі бірнеше кезеңде болуы мүмкін[2].

Бірлескен ортада оқыту ең тиімді әдіс болғандықтан, көшбасшылар тобы үздіксіз ынтымақтастықтың жаңа түрлерін – коучинг пен менторингті қолданды. Рефлексия мен коучингті талдау мұғалімдердің біліктілікті арттырудың осы түріне қанағаттанғанын көрсетті. Мұғалімдердің 56% - ы коучингтер бірқатар нақты кәсіби міндеттерді шешуге көмектесті, тұлғааралық коммуникациялар мен өзін-өзі таныстыру және көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етті деп санайды. Коучинг негізінде көшбасшылық және өз командасын құру анықталды. Бұл топтарда жаңа көшбасшылар "тәрбиеленуде". Фокус-топтардың барлық қызметі мұғалімдердің педагогикалық шеберлігінің өсуіне, білім беру процесінің жақсаруына ықпал етті. Мұның дәлелі педагогтардың ғылыми-практикалық конференцияларға қатысуы болып табылады (педагогтардың 38% қатысты). Олар өз мақалаларында деңгейлік бағдарламалардың негізгі идеялары негізінде сыныптағы және мектептегі тәжірибелерін өзгертуге ықпал ететін мәселелерді қамтыды.

Менторинг (бұл пікір мұғалімдердің 35%) әріптестер арасында сенімді, жеке мүдделі қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік берді және әріптестеріне жүйелі кәсіби қолдау көрсетті.

Оқыту мен оқытудың жаңа тәсілдерінің бір бағыты-критериалды бағалау. Бастапқы кезеңде Syrdariya School мектеп-лицейінде критериалды бағалаумен деңгейлік курстардан өткен педагогтар ғана таныс болды. Өткізілген коучинг-сессиялардан, менторингтерден, педагогикалық кеңестен кейін біздің ұжым оқытушыларында оқушылардың оқу жетістіктерін 100% критериалды бағалау туралы бастапқы мәліметтер қалыптастырылды. Бірақ барлық мұғалімдер оқу процесінде жаңа технологияны жүйелі түрде қолдануға дайын

емес, өйткені олар көп күш пен уақытты қажет ететінін түсінеді. Мектеп оқушыларының қызметін бағалау кезінде критерийлерді қолданатын мұғалімдердің үлесін анықтау үшін топ мүшелері арасында сауалнама жүргізілді.

Метатануды дамыту негізінде оқытудың жаңа тәсілімен танысқаннан кейін оқытушылар метакогнитивтік стратегияларды қолдану бойынша алғашқы дағдыларды игерді, бұл олардың кәсіби шеберлігінің өсуіне ықпал етеді. Бірақ сонымен бірге бірқатар қиындықтар бар. Біріншіден, метатануды қалай зерттеу керек деген мәселені шешу керек, өйткені біздің мектептің мұғалімдерінде бұл бағытта жұмыс тәжірибесі жоқ. Тағы бір қиындық-таным мен метатанымды қалай ажыратуға болады. Бұл танымдық процестер саласының өзі өте алуан түрлі және кең, соның ішінде көптеген дағдылар. Үшіншіден, метатанумен байланысты зерттеу тақырыбы күрделі және мұғалімдерге аз таныс, ал барлық жаңа нәрселер тәжірибеге енгізу үшін бірден қабылданбайды. Бұл тұжырымдар мұғалімдердің өз қызметіндегі "әлсіз жақтарды" көретіндігін және табысты оқу қабілеті ретінде метатану дағдыларын дамыту қажеттілігін түсінетіндігін көрсетеді.

Көптеген мұғалімдер үшін олардың жұмысы туралы ойлау, кәсіби құзыреттілікті арттыру табиғи нәрсе, бірақ ең маңыздысы-бұл процесті анағұрлым айқын, жүйелі және әріптестермен ынтымақтастық жағдайында жүзеге асыруға деген ұмтылыс. Сондықтан мектепте Lessonstudy мұғалімдер тәжірибесін жетілдірудің заманауи тәсілі сәтті жүзеге асырылуда. Математика, жаратылыстану және дене шынықтыру пәндерінің мұғалімдері өз сабақтарына зерттеу жүргізіп, мектептің барлық ұжымын таныстырды. Lessonstudy тәсілін қолдана отырып, математика сабақтарының сериясынан кейін мұғалімдер алынған мәліметтерді, оқушылардың рефлексиясын талдап, сабақты өткізудің бұл түрі "практиканы жақсартудың демократиялық тәсілі" деген қорытындыға келді, оның негізгі сипаттамалары шығармашылық пен ғылыми дәлдік болып табылады. Бұл мұғалімнің өзін дамытуға мүмкіндік береді және оқу процесінің тиімділігін арттырады.

Педагогтердің кәсіби дамуына бағытталған барлық іс - шаралардың басты қағидаты- атаулылық және тыңдаушылардың мүдделері мен сұраныстарын есепке алу.

Педагогикалық ұжыммен жұмыс істеудің маңызды аспектісі диагностика болып табылады. Диагностикалық зерттеулердің тиімді болуы үшін ұзақ мерзімді перспективасы бар диагностикалық әдістер пакеті жасалды.

Талдау негізінде мектептің одан әрі даму бағыттары анықталды:

барлық деңгейдегі көшбасшылықты дамыту;

оқыту мен оқытудың жаңа тәсілдері арқылы педагогтердің біліктілігін арттыру;

сынып және мектеп шеңберіндегі іс-әрекеттегі зерттеу;

ынтымақтастықта сенім мәдениетін дамыту;

□ тиімді тәжірибе бойынша Желілік қауымдастықты кеңейту.

Осылайша, мұғалімнің кәсіби дамуы арқылы оқыту тәжірибесін жақсартуға болады. Көшбасшылық білім беру жүйесіне негізделген қажеттілік ретінде әрекет етеді, сонымен қатар "көшбасшылық, оқыту сияқты, Адамның негізгі қабілеті болып табылады, ол үнемі дамуға итермелейді"[3].

Әдебиеттер тізімі

1 Малоун Т. бөлінген көшбасшылықтың негізгі қабілеттері// http://www.elitarium.ru/2009/12/25/raspredeleannoje_liderstvo.html

2 Тихонов А. К. "көшбасшылық" / Журнал NLP хабаршысы № 25

3 мұғалімге арналған нұсқаулық. Бірінші (жетілдірілген) деңгей. Екінші басылым (2012). "Назарбаев

Д.А.ҚОНАЕВ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТАРАЛЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН БІРЛІК МӘСЕЛЕСІ

2 курс магистрант **Айтжанова С.С.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Апаиева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

«Қазақ – парасатты, ұстамды, қонақжай, былық-шылығы жоқ, ешкімге соқтықпайтын интернационалист халық». Д.А.Қонаев халық басына түскен ауыртпашылықтарға жан-жүрегімен күйзеле білді, қай кезде болса да қалың халықпен бірге, олардың әрбірімен ілтипатты мәміледе болды. Халықтың мұқтаждығын шешуге тырысты. Мемлекеттегі көп ұлтты халықтың ынтымағын, татулығын, әрбір азаматтың теңдігін сақтаудың арқасында мемлекеттің экономикасы өркендеді [1].

Әрбір халықтың тарихында оның тағдырын сипаттайтын, оның болашақ өмірін көп жыл бұрын айқындап болжайтын елеулі оқиғалар болады. Ұлтының болашағында ұлағатты ізін қалдырған, халқын сүйіндіріп, дұшпандарын күйіндірген ұлылардың кемеңгері Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев ұлттық мәдениетіміздің әлемдік деңгейдегі бағыт-бағдарына зор бетбұрыс жасап кетті. Негізін бекітіп берді. Соғыссыз өмір сүру, қанау мен тепкіні, ұлт араздығын білмейтін қоғам құру мұраттары тарихтың сонау тұңғығында туған: «Алтын» ғасыр туралы, күн мемлекеті туралы аңыздар шығарылған.

Біздің республиканың және бүкіл еліміздің жаңа тарихының кез келген кезеңі халықтардың туысқандық достығы, біздің барлық жеңістеріміздің әрдайым қуатты тездеткіш күші мен ең сенімді кепілі болып келгенін, солай болып отырғанын және әлі де солай бола беретінін айқын аңғартады.

Бірлікті ту етіп ұстап өткен қазақ халқының біртуар ардақты ұлы, кемеңгер-ғалым, 40 жылдан аса уақыт елімізді басқарған «XX ғасыр адамы» деп танылған Дінмұхамед Ахметұлы өз кезегінде: «Қай халықты алмаңыз, өз салты, өз дәстүрі бар. Ал, бір емес, ондаған ұлт пен ұлыс енші бөліспеген ағайынды адамдардай бір жеңнен қол, бір жеңнен бас шығарып, тату-тәтті ғұмыр кешіп жатқан жерде, әр халық өзінің ұлттық тіліне, діліне, дініне қамқор бола түскен сайын мереке көп болмақ. Және оған шүбәсіз сенемін. Соның бәрі: мейлі ол саяси, не мемлекеттік, иә халықтық, иә болмаса діни мерекелер – адамзаттың бірлігіне, келешек ұрпақтың бақытына, ізгілікті тәрбиесіне қызмет етуі керек», - деген болатын [2].

Елдің татулығын, мызғымас бірлігін өз ғұмырына арқау еткен Д.А.Қонаевтың игі істерінің нәтижесі бүгінде өз жалғасын табуда. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа Жолдауында «Қиындық аталуыны жеңетін бір-ақ күш бар, ол - бірлік» дегенін басшылыққа ала отырып, этнос ішіндегі бірлік пен ұлтаралық татулық, ұлттық мәдениеттер мен ана тілдерін сақтай отырып, барлық жерлерде халықтардың ортақ қасиеттерін, ортақ құндылықтарын қалыптастыру бағытындағы жұмысты тиімділікпен өрістетуде нәтижелі істерге қол жеткіздік.

Біздің отанымыздың халықтары тек жарқын болашаққа ұмтылып қана қойған жоқ, оған жету үшін күресті де, халықтардың талай ғасырлық экономикалық, саяси және мәдени байланыстарында, әлеуметтік және ұлттық тепкіге қарсы бірлескен күресінің барысында түрлі ұлттар еңбекшілерінің таптық ынтымақ дәстүрлері қалыптасты.

Халықтардың шын мәніндегі теңдігі идеясын мүлтіксіз жүзеге асыру барлық ұлттар мен халықтардың күллі еңбеккерлерін біріктіріп, олардың ортақ мақсаттары, ортақ мұраттары белгіленді.

Соғыс апаты әкелетін қыруар қасірет пен азаптан құтылудың жолдарын қоғамдық озық ой тіпті баяғыдан бері-ақ қарастырған болатын. Біздің отанымыздың халықтары тек жарқын болашаққа ұмтылып қана қойған жоқ, оған жету үшін күресті де, халықтардың талай ғасырлық экономикалық, саяси және мәдени байланыстарында, әлеуметтік және ұлттық тепкіге қарсы бірлескен күресінің барысында түрлі ұлттар еңбекшілерінің таптық ынтымақ дәстүрлері қалыптасты. Халықтардың шын мәніндегі теңдігі идеясын мүлтіксіз жүзеге асыру

барлық ұлттар мен халықтардың күллі еңбеккерлерін біріктіріп, олардың ортақ мақсаттары, ортақ мұраттары белгіленді.

Д.А.Қонаев 1991 жылғы 13 сәуірде «Өркен» журналына берген «Көптің көңілінен шығу қиын» атты мақаласында былай дейді:

«Жел алып бәйтеректі басқаларынан көп шайқайды. Шамасы, баз-біреулерге мен осындай үлкен болып көрінсем керек.

Менің есіміме байланысты айтылған өсек-аяңға келер болсақ: менің қызметіме әділ баға беретін төреші – уақыт және Қазақстанның халқы.

Хрущевтың басшылығында мен он екі жылдай жұмыс істедім ол тыңдай білумен қатар, басқаларға өзін тыңдатуды талап ететін де. Ол маған мақта өсірумен айналысатын бірнеше ауданды Өзбекстанға беруді ұсынғанда біз алғаш рет жүз шайысып қалдық. Мен бұл ұсынысқа үзілді-кесілді қарыс шықтым. Соның алдында ғана Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Исмаил Юсупов Никита Сергеевичке тап осындай ұсыныспен хат жазған еді. Қарсылығыма қарамастан, партиялық тәртіппен Хрущев маған Жетісай, Киров, Пахтаарал аудандарын Өзбекстанға беруді міндеттеді. Кейінірек бұл аудандар тегіс кейін қайтарылды [3].

Брежневтің қызметіне орай менің пікірім айрықша. Сөз жоқ, Брежневтың қателіктері болды. Бұл жөнінде Орталық газеттерде жазылды. Ал, мен Брежневті қазақстандық партия ұйымдары тұрғысынан қарастырамын. Қазақстанға ол көмегін аяған жоқ. Біздің республикадан көз жазбай оны өзінің екінші отаны санады. «Тың» кітабында қазақ халқы, оның жері жөнінде көптеген жақсы, жылы сөздер айтылды.

Бір нәрсені жасаудан гөрі, оны құрту оңай. Мен не айта аламын?

Тың уақытында көтерілді. Соның арқасында Қазақстан астық, оның ішінде бидай өндіру жөнінде еліміздің ірі аймақтарының біріне айналды. Бұл мал басының өсуіне, ет, сүт тағы басқа мал шаруашылығы өнімдерін өндіруді өсіруге ықпал етті.

Біреулердің қатесін халыққа жапқаннан жаманы жоқ. Қазақ халқы орынсыз дау-дамайдан әрқашанда бас тартып, өзінің көршілеріне құрметпен қарады. Біз әкелеріміздің «Береке басы бірлікте» деген аталы сөзін ұмытпаймыз. «Қазақ ұлтшылдығы» жөніндегі шешімді Орталық Комитет үнсіз ғана, жұртшылыққа дұрыстап хабарламай қайтып алды» [4].

Қазіргі таңда Қазақстандағы қоғамдық-экономикалық даму сатысында халық арасында, әсіресе, жастарды патриоттық бағыттылық пен іс-әрекеттің қозғаушысы болып табылатын ұлттық рух сезімін қалыптастыру басымдыққа ие болуда.

Егемендік алғаннан бері көптеген ғалым, зерттеушілердің арасында төл тарихымыздың жарқын беттері қайта жаңғыруда. Белгілі тұлғалардың өмірі мен қызметі, халық қамы үшін жасаған еңбегі ұрпақ алдында мақтаныш сезімін ұялатып, қоғамға адал қызмет етуге түрткі болады.

Осындай ірі тұлғалардың бірі қазақтың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Д.А.Қонаев. Халық арасында Димаш аға туралы жақсы пікір қалыптасқан.

Арыстардың арысы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев жөнінде көк байрағымызды желбіретіп, тәуелсіздігімізді алғалы ағамыздың әрбір ісін ауыз толтырып айта аламыз.

Сол кезде еліміздің алған асуы, Қазақстан үшін жасаған қызметі жөнінде ой қозғау әрбір азамат үшін құрмет. Ол үшін өміріне назар аударайық. Ол 1912 жылы 12-қаңтарда Верный қаласында (қазіргі Алматыда) дүниеге келген [5].

1936 жылы Мәскеу түсті металдар институтын бітіріп, тау-кен инженері мамандығына ие болады. Д.А.Қонаев оқуды бітірісімен инженер білімімен Балқаш өңірінде Қоңырат кенішінде бұрғылау станогында машинстен Қоңырат кенішінің директорлығына дейін өскен жолдан өтеді. Сұрапыл соғыс жылдары басталған кезде Алтай полиметалл комбинатының бас инженерінің орынбасары, техникалық бөлімнің бастығы болады. Сәл уақыттан кейін Риддер кенішінің бастығы, аз уақыттан соң басқарма директоры болады. Осы жылдары табиғатынан тындырымды жұмыс атқаратын кісі басшылардың көзіне түседі. Нәтижеде ол 1940 жылы Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің ұсынысымен Лениногор тау-кен басқармасының директоры болып қойылады.

Ұлы Отан Соғысы кезінде Отанды қорғау әрбір саналы, отансүйгіш азаматтың басты парызы болды. Осы орайда көптеген қазақ азаматтары Отан қорғау үшін майданға аттанды. Дінмұхамед Ахметұлы сол ауыр жылдары отандастарымызға демеу болу, жеңіс күнін

жақындату үшін тынымды еңбегімен тылдағы азаматтарды қайраттандырып, рухтандыра түсті. Димаш аға бастаған ұжым бір кісідей жұмылып әрқайсысы тылдағы әрбір сәтті қадамы, жемісті ісі майданға өлшеусіз күш екенін жақсы сезінді. Олар тек аянбай еңбек ету арқылы жауға тойтарыс беретініне кәміл сенді. Осының барлығы шебер ұйымдастырушы мен дарынды басшы қызметінің арқасында, көзге түскен Д.А.Қонаев 1942 жылы ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары болып тағайындалады. Осы сәттен бастап Димаш ағаның қызметі саяси сипатта өрбиді. Жаңа жүктелген міндет пен сенім артылған сәттен бастап Д.А.Қонаев халқына демеу, тындырымды іс атқару үшін, аянбай еңбек ету керек деген өз алдына мақсат қояды. Осы жылдары соғыс қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өнеркәсіп жұмысын қадағалау оның жұмысының басты мәніне айналды. Осы кезде Қазақстан бойынша жанталасқан жұмыс жүріп жатты. Жер-жерлердегі өндірістік кәсіпорындар, кеніштер майдан тапсырыстарын қабылдай бастады. Күн сайын майдан тапсырысы арта түсті. Осы орайда Ақшатау вольфрам комбинатының құрылысы, Ақадыр мен Ақшатау арасын жалғастыратын 105 шақырымдық тас жолды салу одан кейінгі Балқаштағы молибден кенін шығару жұмыстары тікелей Ел ағасының басшылығымен жүргізілді. Қазақстанның осы кезде майданға көмегін тигізгенін тіпті «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан Соғысының тарихы» деп аталатын кітаптан Димаш ағаның өзі мынадай тарихи деректі келтірген: «Елде соғыс уақытында өндірілген әрбір 100 тонна молибденнің 60 тоннасын Балқаш даласының ерлері, Шығыс Қоңырат кеншілері беріп отырды».

Халық Комиссарлар Кеңесінде бірнеше жыл қызмет істеу Республика өмірімен оны жақсы таныстырды. Оның әрбір жасаған ісі өз нәтижесін берді.

1949 жылдың ақпанында Қазақстан коммунистерінің IV съезінде Д.А.Қонаев алғаш рет Орталық Комитет мүшесі болып сайланды. Осы кезде ол облыстар өміріне қатысты мәселелерді шешіп, халық ықыласына бөленіп отырды.

1951 жылы Д.А.Қонаевқа Республика партия ұйымдарында идеологиялық жұмыстың жағдайы және оны жақсарту шараларына байланысты Ғылым академиясын басқару ұсынылды, бірақ ұсыныс қабылданбады. Осыған қарамастан Шаяхметов Д.А.Қонаевтың келісіміне қол жеткізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әжібеков Б. Естен кетпес есім. Естеліктер: Өркениет, 1999. - 400 б.
- 2 Елу жыл ел ағасы: Д.А.Қонаев туралы естеліктер / Құраст. және ред. басқ. С.Әбдірайымұлы. – Алматы, Санат, 2002.
- 3 Тулепбаев Б.А., Тулепбаева К.У. Д.А.Қонаев – выдающийся государственный и политический деятель. – Алматы, «Нурлы Алем», 2006 г.
- 4 Әшімов Б. Ұлтымыздың мақтанышы: Д.А.Қонаев жайлы// Елу жыл ел ағасы/ Құраст.С.Әбдірайымұлы.- Алматы, 2002.
- 5 К.Ақылбаев. Асқар таудай аға//Егемен Қазақстан.-11 қаңтар, 1997. -3 б.

ӘОЖ: 94(574)

АШТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАППАЙ БОСҚЫНШЫЛЫҚТЫ ТОҚТАТУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ШАРАЛАР

2 курс магистрант **Жаксылықова М.М.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Қазақ халқының тарихында жүздеген ұлт-азаттық көтерілісі болғаны белгілі. Аштан қырылып жатқанда да ел тұяғын соңғы рет серпіп қалғысы келіп, жастығын ала құшты ғой.

- Иә, халық бостан-босқа қырылған жоқ, зорлық-зомбылыққа шыдамай көтеріліске шықты. Алғашқы қарсылық 1929 жылы Қостанай облысында Батпаққарада басталды (қазіргі

Жангелдин, Амангелді аудандары), 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі Амангелді Имановтың, Әбдіғапар Жанбосыновтың серіктері ғой. Халық 1929 жылы егін орағы кезінде астықты түгел тартып алғанына шыдамай көтеріліске шығады. Көтерілісшілер аудан орталығы Батпаққараны басып алып, партия, атқару комитеттері басшыларын тұтқынға алады. Билікті таратып, өздерінің Халық кеңесін құрған. 1929 жылы қыркүйектің аяғында Амангелді көтерілісіне қатысқан Омар Бармақов деген ақсақалды хан сайлайды. Тартып алынған астық пен малды халыққа қайтарып береді. Сөйтіп олар бір апта билік жүргізеді. Одан кейін большевиктер жан-жақтан әскер әкеліп, көтерілісті күшпен басты. Жауапқа тартылған 530 адамның қатарында ОГПУ үштігінің үкімімен О.Бармақов ату жазасына кесілді.

- Иә, халық текке қаза тапқан жоқ, басшылықтың озбыр саясатына төзе алмай қару көтерді. Бірінші қарсылық 1929 жылы Қостанай облысы Батпаққара (қазіргі Жангелді, Амангелді облысы), Амангелді Имановтың серігі, Әбдіғапар Жанбосынов, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде басталған серіктері еді. Халық бүлік шығарды және 1929 жылы егін жинау кезінде барлық астық тәркіленуіне келісе алмады. Көтерілісшілер Батпаққара аймақтық орталығын басып алып, саяси партиялар мен атқарушы комитеттердің басшыларын тұтқындады. Ол үкіметті таратып, өзінің халықтық комитетін құрды. 1929 жылдың қыркүйек айының соңында Амангелді көтерілісіне қатысқан ақсақал Омар Бармақов хан болып сайланды. Тәркіленген азық-түлік пен мал халыққа қайтарылды. Сондықтан олар бір апта бойы басқарды. Содан кейін большевиктер барлық жағынан әскер енгізіп, көтерілісті күшпен басады. ОГПУ үштігінің үкімімен жауапқа тартылған 530 адамның ішінде О.Бармақов өлім жазасына кесілді [1].

1930 жылы ақпанда Оңтүстік Қазақстанның Созақ ауданында көтеріліс басталып, Микоян ұжымдық көтеріліс ұйымдастыруға нұсқау берді. Бұл көтеріліс арнайы дайындалды. Бұрындары болыс болған азамат Сұлтанбек Шолоховтың бастамасымен 400-ге жуық адам жиналып, кейін 700-ге жетті. Ленин атындағы Ташкент әскери училищесінің курсанттары (өзбектер, қырғыздар, түрікмендер, тәжіктер және т.б.) көтерілісті басуға әкелді. 350 студент таң атқанда Қаратау жотасын кесіп өтіп, Созаққа түсті. Қанды шабуыл нәтижесінде көтеріліске қатысқан 394 адам қаза тапты, оның ішінде көтерілісті басқарған және қызметкер болған 6 адам бар [2].

Ол кезде Қазақстан тәуелсіз республика деп аталды, бірақ ол Кеңес мемлекетінің құрамына кірді. Басқаша айтқанда, халықаралық қауымдастық үшін Кеңес Одағы басты объект болып табылады. Созақтағы көтерілісті бастаушылардың бірі Ибрахим Асадулла Османоглы атты британдық тыңшы болды, ол мұнда шамамен он жыл тұрып, жергілікті тұрғындарға сіңісіп кеткен. Ол өзінің ауғандық екенін және емдеуге таланты бар екенін айтты. Қазақстанда екі әйел бар. Кейде дәрі Ташкенттен әкелінеді және терапевтпен кеңесу үшін 1-2 ай жеткіліксіз дейді. «Бізге Ауғанстаннан 1 млн әскер келуге дайын тұр, мына Кеңестің зорлығына қарсы шығындар» - деді адамдарды әрмен қарай толқытып. Енді кейбір оңтүстіктер "Асадулла Ибрахимоглы есімді керемет жақсы азамат" деп мәлімдейді. "Оны Созақтағы көтерілісшілер басып алғанда, ол аймақ басшысын, 12 орысты өлтіріп, аурухана мен мектеп салған құдыққа тастады. 20 күннен кейін Асадулла Қазалы станциясындағы теміржол вагонынан ұсталды. Тергеу барысында оның жауаптарында. Алғашқы үш жауапта ол: "мен ауғандықпын", - деді, ал төртінші жауапта ол ирандық екенін ашық айтты. Шынында да, 1918 жылы Иранға ағылшындар әсер етті. Олар Асадулланы бой скаут мектебінде үйретеді. Осылайша олар Баку арқылы Самарқандқа, сол жерден Ташкентке жіберілді. Сосын Созаққа келдім. Бұл басын қамтиды. Сондықтан сыртқы барлау Қазақстанда болған оқиғаны ішінен бір нәрсе жасауға тырысу үшін және т.б. пайдаланады. 1920 жылдары британдық барлау қызметі болды, ол дем алып, басма қозғалысын қоздырды.

Сонымен қатар, аштық кезінде Адай, Ырғыз, Қарақұм, Абрал және Шокпар баскөтерулері болып өтті. Ең ірі көтеріліс Ақсу-Бүйен ауданында болды, ал көшбасшы Бейсетбай Килиев болды. 1929 жылдың күзінен бастап 1932 жылдың соңына дейін бүкіл Қазақстан бойынша қанды көтеріліс болып өтті, оған 80 мыңнан астам адам қатысты [3].

Ашаршылық салдарынан көптеген шаруалар басқа елдерге көшуге мәжбүр болды. Соның салдары елден ауа көшкен азаматтарды елге қайтару үшін бірқатар іс-шараларды ұйымдастыруды талап етті. 1932 жылғы 31 наурызда облыстық партия комитетінің төралқасы өзінің № 97 "елді мекендерден әкетілген кедей орта шаруашылықтарды және Қазақстан шегіндегі экономикалық құрылымды қайтаруды ұйымдастыру туралы" шешімін жариялады.

Негізгі ойлары 2 айда (сәуір, мамыр) Қазақстанға оралу. Арнайы комиссиялар арқылы кедейлер мен орта таптың өкілдері үйлеріне қайтады деген үмітпен көрші аймақтарға уәкілдер жіберілді.

Қарарда, атап айтқанда, оралмандарды негізінен колхоздарға, совхоздарға және т. б. қоныстандыру қажеттілігі атап өтілді.

Жүзеге асырылушы іс-шаралар көзге жылы, құлаққа жағымды болып табылғанымен, 80 000 босқындар ғана тізілімге енгізіліп, сонымен бірге көрсетілген алғашқы көмек тек отбасына ғана есептелуі мүмкін және Қазақстан басшылығы нақты жағдайды бейнелей алмайтыны сынға түсті. Елді жайлаған ашаршылық апаты біржола жойылмаса, босқындардың келуіне жол бермеу мүмкін емес.

Одақтық Республика Үкіметі мен Қазақстанның көршілес өңірлерінің басшылары тарапынан көмек туралы өтініштерді ескеруге уәде берді және қазақ босқындарының күрделі мәселелерін шеше алмады, сондай-ақ қазақ босқындары үшін жеңілдіктерді өзіне алды. 1932 жылғы 13 сәуірде Кеңес Одағының Халық комиссары "Қазақ фермерлік шаруашылықтарын Қазақстанға басқа өңірлерден қайтаруға жәрдемдесу туралы" қаулы қабылдады, ол агенттіктен бір миллион АҚШ доллары мөлшерінде алдын ала төлем талап етті. Олар пұттың несиелік лимитімен тамақ беруге мәжбүр болды. Кеңес Одағының халкомы КСРО ХКК резервтік қорынан 2 миллион доллар бөлді. Рубль босқындарды фермаларға, балалар үйлеріне және басқа шығындарға орналастыруды ұйымдастыруға жұмсалады. сом қаражат бөліп, бұл қаражатты Қазақстан АКСР ХКК-ға қарау үшін жіберуге тиіс болды. Ұлттық Банкке жұмыс істейтін жануарларға арналған ауылшаруашылық техникасын сатып алуға ұзақ мерзімді ауылшаруашылық несие беру қоры есебінен рубльмен шұғыл несие беру тапсырылды. Осы қиындықтарға байланысты одақтық үкімет Одақтық Қордың Кеңес Одағы қорына қазақстандық АКСР-да 1932 жылға арналған қаражат жинау жоспарын қысқартуды тапсырды. Ауылдық жерлердегі өндірілмеген міндетті төлемдер мемлекетке 1931 жылы қайта жиналмайтын болды [4].

Әрине, бұл жеңілдіктер Қазақстанға қажет. Бірақ аштықтан өлмеген Қазақстан жоғарыда аталған жеңілдікті соманы төлей алмайтынын ұмытпаңыз. Басқаша айтқанда, егер сіз әлі де көптеген салықтарды төлесеніз немесе оларды аш қазақ фермеріне жеңілдетсеніз де, сіз одан ештеңе ала алмайсыз. Бірақ ол кезде бұл шындық еді. Сондықтан коалициялық үкімет кезінде қазақстандық фермерлерді Қазақстаннан алынатын салықтарды мәжбүрлеп төмендетіп, азайтуға немесе олардың күшін жоюға көмек көрсетуге ынталандыру орынсыз болды.

Қазақстан Үкіметінің босқындарды шаруашылықтарға қоныстандыру жөніндегі алғашқы шаралары өмір шындығынан алыс екендігі бұрыннан дәлелденген. 1932 жылдың 1 тамызына қарай Қазақстандағы панасыз балалар саны 31 993-ке жетті. Босқындарды қоныс аударумен айналысатын ұлттық комитет біз тек 3000 жетімді орналастыра аламыз деп санайды. Осылайша, Қазақстан Үкіметі осы кезеңде 31 993 жетім баланың 25 222-не (немесе 80%) ішінара көмек көрсетті.

1932 жылғы 20 тамызда алты облыстан алынған нақты материалдар қазақ үкіметі көршілес аудандардағы және одан тыс жерлердегі босқындардың саны туралы нақты білмейтінін көрсетті. Қазіргі уақытта жоспармен белгіленген 35 000 қожалық Қазақстанда орналасуы керек қожалықтар емес, бірақ 75 670 босқын фермасы ата-аналарының үйлеріне оралды. Олардың ішінде 44 251 адам ұйымдасқан түрде оралды, ал қалғандары бытырап, бүлініп кетті. Қазақстан Үкіметі босқындардың ауыртпалығын бастан кешірді және өзінің қиын жағдайына қайта оралғандарға алғысын білдірді. Мысалы, автономиялық республика

Халық комитетінің 1932 жылғы 7 қыркүйектегі отырысында "қайтарылатын босқындар ауылшаруашылық салықтарынан, жалақының міндетті кепілдіктерінен, су шоттарынан, жеке салықтардан және 1932 жылы Мәдени-шаруашылық құрылыстардан босатылады", содан кейін "өз құрамына оралған босқындарды қабылдайтын колхоздардан түсетін табыстың бір бөлігі салық салудан алынып тасталады, ал босқындардан оралған колхоз мүшелерінің үлесі алынып тасталады" делінген [5].

Алайда, бұл шаралар босқындардың жағдайын жақсартуға көмектесуі екіталай еді. Бәрімізге белгілі, олар аш және жалаңаш адамдарды әртүрлі салық төлеуден босатпаса да, олар әлі де төлей алмайды. Алайда, соңғы сұраққа келетін болсақ, колхоздар босқындарға өз мүшелеріне қосылуға рұқсат береді.

Туындаған қолайсыздықтар тек босқындар есебінен емес, жағдай күрделене түскендіктен де туындайды. Қазақстанның мемлекеттік ведомстволарының бірде-біреуі таяу болашақта Қазақстаннан тыс жерлерге қанша мың фермер қожалығы орала алады деген сұраққа нақты жауап бере алмайды. Қазақстаннан тыс жерлерде. Негізгі себеп-бұл мәселеде қазақстандық басшылық көздеген бірінші мақсатқа қол жеткізілмегені.

Голощекин 1932 жылы 9 қыркүйекте ОК-ке жазылған хатта Қазақтың 25-30 облысы шамамен 150 000 босқын қазақтар, ал 50 000 басқа өлкелерге ауа көшкен босқын болып табылатынын атап көрсеткен. Олардың кейбіреулері басқа жерлерге ауыстырылды және енді біреуі Қазақстанға оралды, әсіресе егер Орталық олардың көмегіне кедергі жасамаса, соңғы жағдайдың ауырлығын атап өтті, өйткені Қазақстан мұны жалғыз өзі жасай алмайды [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т. Халық қаһары //Жұлдыз, 1991-№9,10,12; 1992-№1; Қазақстандағы халық көтерілісі қалай жазаланды.// Ақиқат,1993- №4.
2. Козыбаев М.К. Абылхожин Ж.Б. Алдажуманов К.С.. Коллективизация в Казахстане трагедия крестьянства.- Алматы: Ғылым, 1992-420 с.
3. Қаратаев Т. Жүз жылдың ақ қарасы. –Алматы: Ғылым, 1993-246 б
4. Қожамжарова Д. 20-жылдардағы қазақ ауылының шындығы. //Қазақ тарихы. 1994- №5
5. Қойгелдиев М. Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді?- Алматы: Санат, 1992-320 б
6. Мұхатова О. Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. XX ғ 20-90 ж.ж.- Алматы: Ғылым, 1999-287 б.

ӘОЖ : 94(574)

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚ САЯСАТЫ

2 курс магистрант **Жарменова Б.Е.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Апашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Зерттеліп отырған кезеңде Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енгізілген Оңтүстік Қазақстанның аумағы Ресей империясының құрамына 1831-1865 жылдары аралығында қаратылды: 1831 жылы Жетісудің солтүстігінде Аягөз округы құрылған кезден бастап, Ресей әскерлерінің 1864 жылы Шымкент пен Әулиеатаны, ал 1865 жылы Ташкентті жаулап алған уақыт аралығында жаулап алынған болатын. Осылайша, күллі Сібір мен Кавказды, Орталық Азия мен ұлан-байтақ қазақ жерін өзіне бағындырған Ресей империясы 17,5 миллион шаршы шақырым жері мен 33,4 миллион халқы бар құс ұшса қанаты талатын ұлан-ғайыр аумаққа ие болған еді.

Түркістан өлкесіне қарайтын Сырдария мен Жетісу облыстары әкімшілік-аумақтық жағынан Ресей өкіметінің құрамына 1822 жылғы 20-шілдеде қабылданған «Сібір қазақтарын басқару туралы Ережесі» негізінде, Азиялық істер комитеті мен оның Сібір бөлімінің ұйғаруымен 1831 жылы Аягөз округтік приказдығы ашылғаннан кейін, оның қарамағына Жетісу жерінің солтүстік-батыс және шығыс аудандарының енуі басталады. 1848 жылы басқару орталығы Қапалда орналасқан Алатау приставтығы құрылады. Одан соң 1854 жылы Семей облысы құрылып, оның құрамына Көкпекті, Аягөз округтері, сондай-ақ Қапал әскери округі де енгізілді [1]. Осылайша Ресей империясының қоластына қаратылған Жетісудің бір бөлігі, атап айтқанда сыртқы Аягөз бен әскери Қапал округтері Семей облыстары құрамына кіргізілген болатын. Осы аудандардың шекаралары, атап айтқанда, шығыста - Қытайдан, солтүстігінде - Тарбағатай таулары мен Балқаш көлі, ал батысында - Іле өзенінен, оңтүстігінде - Алатау тауларының аралығын алып жатқан болатын.

Аягөз округі 1860 жылдың 1-ақпанынан бастап Сергиополь округі деп аталса, Аягөз бекінісінің өзі де – Сергиополь деген атау алды. Империя генералы Черняев бастаған орыс әскерлері 1864 жылы Шымкент пен Әулиеата бекіністерін басып алған соң, Қазақстанның бүкіл оңтүстік аймақтары «Жаңа Қоқан шебі» деген атаумен Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына енгізілген болатын. 1865 жылы Ресей империясында жаңадан жүргізілген әкімшілік-саяси бөлінісі бойынша Батыс Сібір округі қарамағына Жетісудың Қапал, Алатау, Сергиополь округтері кіретін Семей облысы да кіргізілген болатын. Осы 1865 жылы генерал Черняев басқарған Ресей империясы әскерлерінің Ташкент қаласын басып алған соң Түркістан облысы құрылады және оған Сырдария облысы аумағының барлығы, ал Жетісу облысының бір бөлігі қаратылады. Ресей империясы 1865 жылы 6 тамызда Түркістан облысын басқару жөніндегі Ережені қабылдайды. Ал, 1867-1868 жылдары жаңа әкімшілік-саяси реформа қабылданады. Ол реформа бойынша Түркістан аймағына да әкімшілік өзгеріс енгізеді. Атап айтқанда, 1867 жылы 11-шілдеде Түркістан генерал-губернаторлығы құрылады [2]. Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына біз зерттеп отырған Сырдария мен Жетісу облыстары да кіреді. Сырдария мен Жетісу облыстары арасындағы шекара Шу мен Қорғаты өзендері болып белгіленеді. Түркістан генерал-губернаторлығы Ресейдің әскери министрлігіне бағынады және әкімшілік орталығы Ташкент қаласы болып белгіленеді. Бұл генерал-губернаторлыққа бұл екі облыстан басқа, Ферғана, Самарқан мен Закаспий облыстары да енгізілген болатын.

Ресей империясы үкіметінің Түркістан аймағын бұлай етіп бөлуі онда қалыптасқан ұлттық және экономикалық қатынастарға қарама-қайшы келген болатын. Бұл туралы тіпті Түркістан өлкесінің алғашқы генерал-губернаторы болған К.П.Кауфманың өзі де: «Осылай етіп бөлу Түркістан өлкесінің аумақтық, этнографиялық, тіпті тұрмыстық жағдайларына да қарама-қайшы келіп отыр» [3] – деп, ашық мойындаған болатын.

Біз қарастырып отырған бұл екі облыс – Сырдария және Жетісу облыстары кейіннен екі түрлі әкімшілік-саяси реформа негізінде басқарылатын болды. Атап айтқанда, Сырдария облысы 1886 жылғы «Түркістан өлкесін басқару және онда жер, салық өзгерістерін енгізу туралы Ереже» бойынша басқарылса, ал Жетісу облысы 1891 жылғы «Дала генерал-губернаторлығын басқару туралы Ереже» бойынша басқарылды. Өйткені, Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында 1891 жылға дейін болды. Одан соң осы 1891 жылы құрылған Дала генерал-губернаторлығы құрамына енгізілген болатын. Бірақ кейіннен 1897 жылы 25-желтоқсанда Омбы мен Үркүт округтері біріктіріліп, олардың Сібір округі құрамына кіргізілген соң, Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығының қарамағына қайтадан қаратылған болатын.

Түркістан өлкесіне кіретін Оңтүстік Қазақстан өңірі тарихы Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда өзіндік ерекшеліктерге ие болып табылады. Мәселен, біріншіден, бұл өңірде халқының құрамында тұрғылықты қазақ ұлты өкілдерінің үлесі айтарлықтай жоғары және демографиялық ахуалында түркі-мұсылман халықтарының өсіп-өнуі шешуші рөл атқаратын, республикадағы ең өсімтал аймақ болып табылатындығы. Екінші ерекшелік, халқының орналасуында тұрғындардың тығыздығы еліміздің басқа өңірлеріне қарағанда айтарлықтай жоғары болып табылады. Үшінші ерекшелік, ежелден келе жатқан көне қалалардың негізінде жалғасын тапқан ірі қалалар, қалашықтар мен елді-мекендердің халқы

бар. Төртінші ерекшелік, табиғат жағдайы мен қоршаған ортасы басқа өңірлерге қарағанда халқының қоныстануына ерекше қолайлы, әрі тиімділігімен де ерекшеленеді. Бесінші ерекшелік, халықтың шаруашылығы және еңбек етуі қарқынды дамуымен, халқының еңбекқорлығымен де сипатталады. Түркістан өңірінің саяси және экономикалық жағынан артта қалған көшпелі, жартылай көшпелі Қазақстанның өзге аймақтарынан отырықшы, ерте заманнан егін шаруашылығымен айналысатын Өзбекстанға өтетін шекаралық аймақта орналасуының өзі де айрықша көңіл аударуға тұрарлық.

Қазақтың кең-байтақ даласын Ресей империясының кеңінен отарлауында, оның таусылмас ұшан-теңіз табиғи байлықтарын молынан игеруде, қазақ халқына терең ықпал жасап, оны патша өкіметінің саясаты аясына мықтап тартуда Түркістан аймағының маңызы зор болатын. Осы туралы қазақ халқының сүйікті перзенті, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұлов былай деп жазған болатын: «Ресей империясының «Оралдың сол бет жағалауын» отарлауында Түркістан өңірі Ресей патша үкіметінің назарын ерекше аударған еді. Ең алдымен, Түркістан өлкесінің Ресей империясы үшін әскери-стратегиялық база ретіндегі маңызы орасан зор болатын. Егер, Түркістан өлкесіне басып алып, аяғын нық тіреп алса Ресей империясы өзінің Шығыстағы саясатында басты бәсекелесі Англиямен толық бәсекелесе алатын. Екіншіден, алтын кеніне аса бай деп есептелген Үндістанды «иелену» туралы І Петр заманынан бері келе жатқан орыс патшаларының асыл арманын орындауға қол жеткізуге болатын еді. Үшіншіден, Түркістан өлкесі Ресей үшін өзінің арзан шикізат көзі ретінде, өнеркәсіп өнімдерін өткізетін аса бай рынок ретінде өте қажет болатын. Төртіншіден, жері құнарлы, климаты қолайлы, табиғат байлықтары мол Түркістан өлкесін Ресей империясы үшін стратегиялық маңызы зор мәселе еді»[4]. Осымен мазмұндас ойды Түркістан өңірінде мемлекеттік тексеру жұмыстарын жүргізген сенатор Г.Пален де өз есебінде айтқан екен. Мұнда Пален: «Ең алдымен, қаражат тұрғысынан алғанда - мемлекеттің оңай пайда табу көзі, сонымен бірге Ресей империясының өнімдерін өткізу үшін аса бай рынок ретіндегі Түркістан өлкесінің Ресей үшін маңызы өте зор болатын. Ал екіншіден, Ресейдің өз ішіндегі басы артық адамдарын осы Түркістан өлкесіне көшіріп алып келіп орналастыруға өте тамаша мүмкіндік те туады» - деп ашықтан-ашық мойындаған екен.

Патшалық Ресей үкіметі жаңадан жаулап алған аумақтарға, соның ішінде қарастырылып отырған Түркістан өлкесіне Ресей империясының үстемдігін біржола бекіту және сондай-ақ оны байланыс жолдары арқылы Ресейдің орталық аудандарымен біртұтас етіп байланыстыру міндетін қойды. Ол үшін Ресей патша үкіметі жаулап алудан да қиынға түсетін жүйелі әрі мақсатты саясат жүргізуі қажет болатын. Ресей патша өкіметі аталған міндетті орындау үшін бастапқы кезде өлкеде казак-орыс қоныстарын құруға және сондай-ақ әскери бекіністер салу арқылы отарлауға мән берсе, ал кейіннен, дәлірек айтқанда XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасынан бастап өзге аймақтар секілді Түркістан өлкесін де біржола отарлаудың ең төте және баянды жолы ретінде мұнда ішкі Ресейден орыс шаруаларын қоныс аударту саясатына көшеді. Ресей империясы өзге аймақтардағыдай Түркістан өлкесіне қоныс аудартылған орыс шаруалары осы өлкеде орыстандыру саясатын жан-жақты жүргізеді және сонымен бірге империялық отаршыл әскерлерді толықтырудың көзіне айналады деп есептеді. Бұл мемлекеттік «маңызы зор» іс-шара 1867 жылы 11-шілдеде шыққан «Сырдария және Жетісу облыстарын басқару туралы Уақытша Ережеде» заңдық тұрғыдан негізделді. Осы аталған «Ережеде»: «қырғыздар (қазақтар) орналасқан жерлер Ресейдің мемлекеттік жері деп есептеледі және олар қырғыздардың (қазақтардың) қоғамдық пайдалануына мерзімсіз беріледі» [5]- деп атап көрсетілді.

Аса көрнекті тарихшы-ғалым, профессор М.Қойгелдиев айтқандай, 1867 жылғы бұл «Ереженің» негізгі мазмұны осы уақытқа дейін тек жергілікті ұлтқа, қазақ қоғамына ғана тиселі болып келген, сонымен бірге өзге халық тек соның ғана меншігі ретінде мойындап келген қазақ халқының атамекенін Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жариялауы – бұл шын мәнінде империялық өкіметтің қазақтың кең-байтақ жерін қандайда болсын жергілікті халықпен келіспей-ақ зорлықпен тартып алып тәркілеуі болатын. Осылайша Ресей империясы атам заманнан мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар іс жүзінде Ресейдің крепосниктік шаруалармен теңгерілген еді» [6].

Патшалық өкімет жоғарыдағыдай мазмұндағы заңдық актілерді шығаруда қазақтардың жерге деген жеке меншігінің негізінен жоқтығын да есепке алған еді. Осы

туралы қазан төңкерісіне дейін Жетісу өңірін зерттеген аса көрнекті ғалым Н.А.Аристов былай деген болатын: «Жерді қазақтардың меншігі деп есептеген жағдайда Ресейден көшірілген орыс мұжықтаарын орналастыру үшін керекті жер қорын сақтауға да, ол ол ма, тіпті қазақтардың өздері де мал шаруашылығын жүргізуіне де мүмкіндік болмай қалатын еді. Өйткені, қазақтардың малдарының табындары мен отарлары әр қадам басқан сайын жеке меншік жайылымдарға кездесіп қалып, малмен айналысудың өзіне де тыйым салынатын еді деп есептеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кауфман К.П. Начальное народное образование в Туркестанском крае. – Спб., 1910. – 56 с.
- 2 Кауфман А.А. Переселение и колонизация: Мечты и действительность. – Спб., 1905. – 116 с.
- 3 Шкапский О.А. Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. – СПб: Переселенческое управление, 1906. – 199 с.
- 4 Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент, 1909. – 346 с.
- 5 Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Лепсинский уезд. – СПб., 1911. – Т.1. – 370 с; Копальский уезд. – СПб., 1911. – Т.2. – 267 с.
- 6 Миддендорв А.Ф. Экспедиция для исследования сельско-хозяйственных условий русского Туркестана // Известие РГО. – Т. 14., Вып.1. – Спб., 1878. – С. 55-76.

ӘОЖ : 299.4

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2 курс магистрант **Расилов Е.Р.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Қазіргі Қазақстан қоғамы өзінің көп ұлты және көп конфессиялы сипатқа ие бола тұрып, өзінің ынтымақтасық пен татулық үлгісімен әлемге әйгілі болып отыр. Осы ішкі тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет тарапынан дін саласы мен ұлттық қауіпсіздік саласына қатысты мемлекеттік саясатты қолдануда.

Қазіргі таңда қалыптасқан діни жағдай мәселелердің күрделілігі мен көп аспектілігін көрсетеді. Американдық ғалым С. Хантингтон өзінің әйгілі «Столкновение цивилизаций» атты еңбегінде өркениет діни негіздегі қақтығыстарға кездесетінін ескерткен болатын. Әлемдегі көптеген қақтығыстар осы дін мәселесіне байланысты шығып отырғанын көруге болады. Қазақстан өзінің геосаяси орналасуына, мәдени-өркениеттік байланыстарына, әлеуметтік-экономикалық дамуына байланысты әлемдік процесстерден тысқары қалуы мүмкін емес [1].

Қазақстан Республикасы жүргізіп отырған конфессияаралық қатынастар саласындағы саясат Қазақстан мемлекеттілігінің дамуы қазіргі заманғы жаһандық процесстер контекстінде жүзеге асуы фактісін ескеру арқылы қалыптасуда. Егеменді жиырма жыл ішінде Қазақстанда қоғамдағы жасампаздық пен келісім жағдайын және тұрақтылықты қамтамасыз ететін этностар мен діндердің өзара әрекеттесуінің тұрақты моделі қалыптасты.

Президент Нұрсұлтан Назарбаев атап өткендей, «біздің этносаралық және дінаралық келісімнің моделі – ол әр түрлі конфессиялардың өзара әрекеттесуінің бүкіл әлемдік процессіне Қазақстанның қосқан шынайы үлесі». Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері еліміздегі дінаралық қатынас саласында мемлекеттік сарабал саясат жүргізіліп келеді.

Қазіргі заманғы Қазақстандағы зайырлы мемлекеттің құрылуының бастамасы 1992 жылдың қаңтарында қаланған болатын. Ар-ождан еркіндігі саласындағы мемлекеттік саясат саласындағы реформалар жалпысаяси үрдістерден дараланбаған. Олар нәтиже ретінде қарастырылады, ал өз кезегінде ойлау, ар-ұят, дін мен наным – сенімдер мәселелері бойынша негізгі қабылданатын нормативтік құқықтық актілерге де қатысты болып келеді.

Мұндай әдіс ар-ождан саласындағы Қазақстан Республикасының саясатын дамытуда бірнеше кезеңдерді шартты түрде бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1.1992-2005жж.

2.2005-2011ж.

3.2011ж. Бастап

Олардың әрбіреуі өзіндік ерекшеліктерді иеленеді. Бірінші кезең - КСРО-ның «қираған үйінділеріндегі» ар – ұят еркіндігі саласында саясат үлгілерінің негізінде ұлттық мемлекеттік үлгілері туылған заман, ондағы мемлекет қызметінің басқа салаларынан, оның ішінде Шіркеуден айқын бөлінген (секулярлы мемлекеттің концепциясы), дін әрбәр азаматтың жеке ісі болды, ол өз кезегінде Қазақстан Республикасының Конституциясында, сонымен қатар ҚР «Дін тұту және діни бірлестіктер туралы» заңында көрініс табады (1992ж.). Бұл уақытта мемлекет қателіктерді түзетіп, атеистік өткен шақта алынып қойылған ғимараттар мен жеке заттарды, сонымен қатар бұзылғандардың орнын толтырып, діни ұйымдарға берді.

Дегенмен, 1990 жылдың аяғы - 2000 жылдың басында дағдарыс байғалып, мемлекет тарапынан ешбір бақылау жүрмей (2005 жылға дейін), соның есебінен діни ұйымдар көбейіп, қарқынды дами бастады. Назардар тыс жіберілген мұндай жағдай белгілі бір деңгейде 2000 жылдың аяғында Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінің қол астында Діни істері жөніндегі Комитеттің құрылу қажеттілігіне әкеліп соқтырды.

Екінші кезең (2005-2011жж.) демократиялық институттардың сақталып қалуы жағдайында таза нарықтық стратегиялардан қоғамдық өмірдің барлық салаларына мемлекеттік реттеушіліктің қарқындылығымен сипатталады. Пайдалылықтың өлшемі болып қала беретін экономикалық тиімділікке мемлекет геосаяси талаптануларды қоса отырып, әлеуметтік саяси құрылымның тұрақтылығын сақтап қалу және мемлекеттегі конфессия аралық келісімнің атмосферасын тудыру үшін ықпалыд діни бірлестіктермен қарым-қатынасын нығайтуға тырысты.

Діни экстремистік ұйымдар қызметінің күшейтілген беталысына (Өзбекстанның Исламдық қозғалысы, Хизб-ут- Тахрир, шығыс Түркістанның Исламдық қозғалысы және т.б.) қарсылық жасау мақсатымен 2005 жылдың 18 ақпанында Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы әрекеттер қолдану» заңы қабылданды. Бұл заң бойынша : «экстремизм – конституциялық құрылымды зорлық-зомбылықпен өзгерту, Қазақстан Республикасының егемендігін, тұтастығын, оның аумағының бөлінбестігі мен қол тигізбестігін бұзу, ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттік қорғаныстық мүмкіндігін бұсу, билікті тартып алу немесе билікті мәжбүрлеп қолда ұстау, заңсыз әскерленген қалыптасуларды құрып, оларға жетекшілік етіп, қатысу, қарулы ереуілді ұйымдастыру және оған қатысу, әлеуметтік таптық алауыздық тудыру (саяси экстремизм)» [2].

Кезеңдердің екеуі де өзгертулердің жалпы векторын, кеңестік индустриалдықтан жаһанды әлемдік қоғамастыққа қосылған постиндустриалды қоғамға дейін біріктірген болатын. ХХІ ғасырдың басы Қазақстанның азаматтық қоғамы мен ресми билігі арасындағы діни мәселенің жалпы жағдайын бағалауда айқын үйлесімдіктің болмауымен сипатталады. Егер алғашқының бағалауларында позитивті акцент байқалса, онда екіншісі байсалды түрде бағдарланған, оған қоса, кеңестің мемлекеттің ар-ұят саласында жалпы бағыттарына қатысты күмәндар мен сенбеушіліктер енді - енді айқын айтыла бастады. Мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастар көрінудің негативті позитивті нысандарына ие болады. Мысалға, ірі, дәстүрлі аталмыш конфессиялар ең алдымен, біздің басқа ілемнен немен ерекшелетінімізді түсіндіретін ұжымдық сәйкестендіру ретінде, сонымен қатар, белгілі бір дәрежеде

идеология ретінде қарастырылды. Мұндай бағдарлардың болуы позитивті мемлекеттік идеологияның және нығайту мәдениеттің болмауы жағдайында, яғни посткеңестік Қазақстанның жағдайында қажет болады. Бұл мағынада дәстүрлі діни бірлестіктердің рөлі қалыпты болып келеді [3].

Қазақстан егемендік алғаннан кейін мемлекет өзін зайырлы мемлекет деп жариялай отырып, азаматтық қоғамның қалыптасуына негіз қалады. Кейінгі кеңестік Қазақстан 1992 жылдың өзінде «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылдап, ол өз кезегінде мемлекеттік – конфессионалдық қатынастардың құқықтық негізіне айналды. Қазақстан Республикасы мемлекеттік конфессионалдық саясаты жиырма жыл барысында қоғам мен мемлекет арасында қарым-қатынастарды құруда маңызды рөл атқарып, қоғамның көп бөлігінің, оның ішінде дінге сенушілердің де, сенбеушілердің де қажеттіліктерін білдіріп, оның өтелуіне мүмкіндік берді. Мұның барысында діннің бұқаралық санаға енуі және егемен Қазақстандағы дін рөлінің сәйкесінше өсуі жалпы саяси өмірге өз әсерін тигізе білді [4].

Конфессионалды тиесілігіне тәуелсіз діни мекемелер өздерінің әсерлерін қоғамның барлық әлеуметтік салаларына кеңейту және ұстанымдарын нығайтуға бағытталған өзіндік діни саясатын жүргізеді.

Қазақстанда этносаралық және дінаралық келісімнің тұрақты моделі қалыптасқанымен, ол мемлекет, азаматтық қоғам, оның ішінде діни бірлестіктер тарапынан үздіксіз қолдау көрсетіп отыруды қажет етеді. Осы сала ахуалына қызығушылық танытатын барлық тараптар біріге отырып, үнемі талдау жасап отырғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жеңіс Ж. Түркілік сенім мен исламдағы дүниетанымдық ортақтықтары // Қазақстанның ғылыми әлемі. – 2007. – 27 наурыз. - №3(13) – №4(14).
- 2 Мұхтасар. Аударған Жәмішұлы Ә. – Алматы: Жазушы, 2017. – 208 б.
- 3 Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана (историко-культурологическое исследование): Монография. – Алматы: Фараб, 2000. – 312 с.
- 4 Ғарифолла Есім Сана болмысы. – Алматы: Ғылым, 2018. – 425 б.

ӘОЖ: 94(71)

АҚШ-ТЫҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАСЫ ЖӘНЕ СОҒЫСҚА ЕНУІ

2 курс магистрант **Сарсенбаева Г.А.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

XX-ғасырдағы дүниежүзі өркениетіндегі ең қайғылы кезең сөзсіз 1939 -1945 жылдардағы Екінші дүниежүзілік соғыс болды. Екінші дүниежүзілік соғыс 1939 жылы 1-қыркүйекте Гитлерлік Германияның Польшаға шабуылымен басталды. Осы күн бүкіл әлем халықтарына қайғы қасірет әкелген.

АҚШ-тың Екінші дүние жүзілік соғысқа қатысуы жайлы айтқанда ең алдымен Жапон аралдарына атом бомбасын тастауы немесе Перл-Харбор қорғанысы есімізге түседі. Бұл оқиғалар тарихта маңызды орын алғанмен АҚШ-тың Екінші дүние жүзілік соғысқа қатысуы бұл оқиғалармен шектелмейді. Сондықтан мен осы мақалада АҚШ-тың осы соғыстағы орны мен ролін ашып көрсетуге әрекет жасадым.

АҚШ-тың Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі экономикалық жағдайына келетін болсақ Гитлер Польшаға шабуыл жасаған кезде АҚШ экономикасы 1937-1938 ж.ж.

дағдарыстан түгелдей құтыла қоймаған болатын. Екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы төрт жылында (1939 жылдың күзінен 1943 жылдың күзі) АҚШ-тың өнеркәсіп өндірісі үздіксіз өсіп отырды және осы кезеңде 2,5 есеге артты. Мұндай аса үлкен сұранысқа соғыс жағдайы, соғыс тапсырысы себеп болды [1].

АҚШ-тың әскери өндірістерінің дамуына соғыс ошағының солтүстік америка континентінен алыста болуы, соғыс қарсаңында елдің әлемдегі ең ірі өнеркәсіп орталығы болуы сияқты қолайлы жағдайлар жағдай жасады.

Өнеркәсіп өндірісінің аз уақыт ішінде шамадан тыс өсуі ел экономикасында айтарлықтай өзгерістерге алып келді. Ол өзгерістер елдің ішкі саясаты мен АҚШ-тың халықаралық жағдайына да әсер еткен күрделі мәселелерді туындатты.

Әскери өндірістің үлкен бағдарламасы тұтынуды қысқарту, тұрғындардың өмір сүру деңгейін төмендету мәселелеріне әкеп соқтырды. Әскери өнім мен азаматтық тұтыну тауарларын да шегі бар адам еңбегі арқылы өндіреді.

Егер әскери өнімдерге көп еңбек жұмсалса, азаматтық тұтыну тауарларын өндіруге аз еңбек жұмсалды. АҚШ сияқты аса бай елдің өзі соғыс кезінде бір мезгілде көп пушка мен май өндіруге қауқарсыз болды.

1942 жылы жеңіл автокөліктер өндірісіне қажетті қара және түсті металдарды, желім текстиль және басқа бұйымдарды қолдануға қатаң лимит жариялады. Бұл американдық халқына аса қажетті жеңіл автокөлік жасауды қысқартты. 1942 жылы жеңіл автокөліктермен қатар тоназытқыш, радиоқабылдағыш, кір жуу машиналарын, шаңсорғыш, металл жиһаз т.б. үйге қажетті бұйымдар жасау шектелді немесе тоқтатылды. Осы жылдың 10-шы сәуірінен мемлекеттің арнайы рұхсатынсыз құны 500\$ жоғары тұрғын үй құрылысын салуға тыйым салды. 1942 жылдың 8-сәуірінде әскери өндіріс басқармасының бастығы Нельсон 1 шілдеден кең қолданыстағы көптеген тауарлар өндірісінің қысқаратынын мәлімдеді.

Бизнес саласында жағдай әлдеқайда жақсы болды. АҚШ мұнай өндіру мен қайта өңдеу соғыс жағдайындағы елдің мұнайға деген қажеттілігін толықтай қанағаттандырды [2].

1942-1943 ж.ж. АҚШ үкіметі мен конгрессінің ерекше назар аударған ең маңызды мәселесі инфляция мәселесі болды. 1942 жылдың 10-сәуірінде АҚШ президентінің инициативасымен инфляциямен күресу үшін арнайы мәжіліс болды. АҚШ Президентінің инфляцияға байланысты Конгреске жолдаған екі жолдауынан соң және көптеген таластарыстан кейін 1942 жылы 2 қазанда АҚШ Конгресі инфляциямен күрес туралы заңды қабылдады. Сол күні Рузвельт заңға қол қойып, сол күні заң күшіне енді. Заң АҚШ президентіне бағана бақылауда, тұрғын үй мен жалақыны бақылауда үлкен өкілдік берді.

Екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы АҚШ-тың позициясына келетін болсақ АҚШ дүниежүзілік соғысты өз пайдасына шешуге тырысты. Егер Германия Польшаға шабуыл жасағаннан кейін Англия, Франция, Германияға соғыс жарияласа, АҚШ үкіметі өзінің бейтараптық ұстайтынын мәлімдеді.

Германия саясатын сынға алғанына қарамастан АҚШ бейтараптық ұстады және президент Рузвельт ұзақ уақыт америкалық әскерін Еуропаға жіберудің мүмкін еместігін мәлімдеумен болды.

Англия басшысы Уинстон Черчилль гитлерлік Германияға қарсылық көрсету мақсатында АҚШ президентінен өтініш жасап Британияға көмек беруін атап айтқанда 50 эсминец, амуниция, самалет, болат сұрады.

Рузвельт британдық әріптесінің ұсынысын орындап, Атлант мұхитынан Британияға транспорттар жіберіле бастады. Бұның өтемі ретінде АҚШ британ иеліктеріндегі 8 әскери базаны 99 жылға жалға алуға мүмкіндік алды.

Америка Екінші дүниежүзілік соғыс сияқты мұндай көлемді әскери қақтығыстарға дайын емес еді. АҚШ әскерінің жағдайы өте нашар еді, ол Бірінші дүниежүзілік соғыстан қалған қару-жарақ, әскерилердің жалақысының төмендігі, әскерилердің сауаттылық деңгейінің төмендігі және адам санының аздығынан көрініс берді. 1939 жылы қыркүйекте америкалық әскерінің саны 174 мың болды [3].

1940 жылдың соңында ағылшындар АҚШ-тан тағы да әскери көмек сұрады. 19-желтоқсанда екі ел әскери техниканы жеткізіп беру туралы құны 750 миллион долларды құрайтын келісім-шартқа қол қойды.

1941 жылы 9-шы тамызда Ньюфаундленд жағалауларына ағылшын линкоры келеді. Онда Черчилль мен Ұлыбританияның жоғары шенділері болды. Сол күні осы портқа американ дипломаттары мен Рузвельт келіп түседі. Черчилль мен Рузвельт арасындағы келіссөздер үш күнге созылды. Бұл келіссөздерде басты мәселе Таяу Шығыста ортақ іс-әрекеттер жасау және Англия мен КСРО-ға көмек беретін болды. 1941 жылы 14 тамызда Рузвельт пен Черчилль Англо-американдық декларацияға қол қойды.

Декларацияда барлық халықтың құқығын құрметтеу, тәуелсіздігін сақтау, дүниежүзілік саудаға барлық елдердің қатысуы, нацистік тиранияны жою, күш қолдану саясатынан бас тарту, дүниежүзінің қауіпсіздік жүйесінің негізін қалау т.б. мәселелер қаралды.

1941 жылғы қыркүйекте Атлантикалық хартияға КСРО қол қойды. Бұл құжат осы уақыттағы КСРО, АҚШ және Ұлыбританияны біріктірген бірден бір құжат болды.

1940 жылдың күзінен АҚШ дүниежүзілік нацистік қауіптен қорғану мақсатында ұлттық гвардия құрды және азаматтық тұрғындарды әскерге шақыра бастады. 1941 жылы американ әскерінің саны бір миллион үш жүз мың адамды құрады. 1941 жылы мамырда Рузвельт елде төтенше жағдай жариялады. Бұдан сәл алдын Гитлер егер АҚШ пен Жапония арасында әскери қақтығыс болған жағдайда АҚШ-қа соғыс жариялайтынын мәлімдеген болатын [4].

АҚШ үкіметі Перл-Харборге шабуыл жасалғанға дейін саяси көлеңкеде болды. Перл-Харбор – Тынық мұхиттың орталық бөлігіндегі Оаху аралындағы АҚШ-тың әскери-теңіз базасы еді. Онда американдық Тынық мұхит флотының негізгі күші орналасқан болатын. 1941 жылы 7-желтоқсанда Жапонияның Перл-Харборге шабуыл жасауымен Тынық мұхитта соғыс басталды.

7-желтоқсанда Перл-Харборда 93 кеме мен көмекші кемелер, олардың ішінде 8 линкор, 8 крейсер, 29 эспинец, 5 суасты кемесі т.б. бар еді. Әскери әуе күштері 394 ұшақтан тұрса, жалпы базада 42958 адам болды.

Бұл операцияның мазмұны Перл-Харбордегі АҚШ-тың әскери-теңіз күштеріне жасырын келіп тұтқиылдан жаппай әуе күші арқылы соққы беру еді. Авиация күштерімен бір мезгілде үш суасты кемесі даярланып Перл-Харбор аумағына түне кіргізіліп торпедамен линкорларға шабуыл жасау жоспарланған еді. Перл-Харбор операциясына Жапон флотының адмиралы Исороку Ямомото басшылық жасады. Шабуылға 353 жапон ұшағы қатысты.

Перл-Харбор әскери базасына Жапон авиодесанттық авиациясының шабуылы нәтижесінде өзінің АҚШ Тынық мұхит флотының Жапонияның Оңтүстігі агрессиясына кедергі келтірмеу болып табылатын стратегиялық мақсатына қол жеткізді. 4 американ менкоры суға батты, 4-еуі жарамсыз болып қалды, 10 әскери кемесі суға батты, 349 ұшақ жойылды, 3581-әскери американдық және 103 азамат қаза болды [5].

Сонымен 7 желтоқсанда Тынық мұхиттағы американ флоты өмір сүруін тоқтатты. Егер бұған дейін америкалық және Жапон әскери флотының күші 10:7,5 болса, енді ірі кемелердегі үлесі жағынан Жапон әскери-теңіз күші артықшылыққа ие болды. Жапония сол күннен Филиппин, Малайя және Галландық Үндістанда соғыс қимылдарын бастап жіберді.

АҚШ үкіметі үшін Жапонияның Перл-Харборге шабуылы күтпеген оқиға болды. Перл-Харбор оқиғасы Вашингтондағы бейбіт өмірді бұзды. Ондағылар оқиғаның мұндай өрбуін күтпеген болатын. Ұзақ уақыт АҚШ басшылары Жапония мен КСРО-ның әскери қақтығысын немесе британ иеліктеріне Жапон шапқыншыларын күтіп жүрген болатын.

Сонымен американ базасына шабуыл жасау АҚШ-тың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуының бастамасы болды.

Жоғарыда айтқанымыздай АҚШ үкіметі соғысқа қатысқысы келмеді. Саяси қайраткерлер жай ғана бейтараптық ұстап, елдер арасындағы әскери қақтығыстарға араласпау позициясын ұстанды.

Сонымен бірге АҚШ экономикалық жағынан белсенді саясат ұстанды. Олар өз экономикасын әскери бағытқа бұрып, Англия, КСРО және т.б. елдерге әскери қажеттіліктерді жеткізіп беріп, табыс тауып отыруды көздеген болатын.

Алайда Перл-Харбор оқиғасы АҚШ-тың әскери іс-қимыл бастауына түрткі болды. 1941 жылдың 8-желтоқсан күні АҚШ президентті конгресстің екі палатасының бірлескен отырысында сөз сөйлеп, 7-желтоқсан АҚШ тарихына тарихи масқара күн деп еніп, сол күннен Жапонияға соғыс жариялағанын мәлімдеді. 9-желтоқсанда Рузвельт ел тұрғындарына құрбан болғандардың атынан Перл-Харбор оқиғасын ұмытпауды, осы

оқиғадан сабақ алу туралы мәлімдеме жасады. 11-желтоқсан күні Германия мен Италия АҚШ-қа соғыс жариялады. Сонымен АҚШ Екінші дүниежүзілік соғыстың белді қатысушысына айналды.

Екінші дүниежүзілік соғыс барысында Кеңес Одағының 1941 жылғы Мәскеу түбіндегі жеңісі, 1942 жылдың аяғындағы Сталинград майданындағы жеңісі және 1943 жылғы Курск түбіндегі жеңісі АҚШ пен Англия басшыларының Кеңес Одағымен жақындасуына себеп болды [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «АҚШ-тың қысқаша тарихы» Алматы, 1996. – 152 б.
2. Дуглас Стивенсон. «Америка: Халық пен ел». Алматы, 1995. – 101 с.
3. Закон Вагера от 5 июля 1933 г. Пономарев М.В. Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. Т. 3. - М.: Гуманит.Изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 455 с.
4. Кодекс о справедливой конкуренции для хлопчатобумажной текстильной промышленности от 17 июля 1933 // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Учебное пособие / Под ред. З.М. Черниловского. - М.: Гардарики, 1996. - 413 с.
5. А. Уткин. Дипломатия Ф. Рузвельта. 77 стр М, 1990
6. Закон об оздоровлении национальной промышленности от 16 июля 1933 г. // Пономарев М.В. Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. Т. 3. - М.: Гуманит.Изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 455 с.

ӘОЖ : 94(574)

М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨНЕ ЗАМАННАН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

2 курс магистрант **Сариева Г.Т.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Апашева С.Н.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғалымдар арасында “Тарихты тарихшы емес, тарихты түсіндіруші жасайды” деген сөз бар. Манаш Қабашұлы Қозыбаев біраз жылдар бойы негізгі тарихтың салалық мәселелерімен шұғылданып, көптеген шешімін таппаған күрделі мәселелерді шешуге, оның астарына үңілуге тырысты. Бұл жайында академик Кенжеғали Сағадиев: “Кеңес заманасы дәуірлеп тұрған кездің өзінде-ақ М. Қозыбаев Орта Азия мен Қазақстан, Кавказ тарихшыларының басын қосып, Ресейдің отаршылдық саясатын талдап, ұлт-азаттық қозғалысының ортақ заңдылықтарын ашты. Оларды әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының құрамды бөлігінде қарау ұсынылды”, – деп жазса [1], академик С. Қирабаев пен Ә. Бейсеновалар: “Манаш еңбектерінде көтерілген тарих проблемаларын қарастырсақ, олардың кең ауқымын танимыз. Олар – Қазақстан тарихының әр кезеңіндегі өзекті мәселелер, отаршылдық саясат зардаптары, егемендік үшін күрес тарихы, тоталитарлық жүйенің қазақ халқына әкелген ауыртпалықтары, қазақтардың Ұлы Отан соғысындағы ерлігі, желтоқсан оқиғасы, т.б. Ал ол жаңаша бағалап жазған тарихи тұлғаларды еске түсірсек, Ермек туралы аңыз бен ақиқат, Сталин, Голощекин, Хрущев, Брежнев сияқты партия, мемлекет басшылығындағы қайраткерлердің Қазақстанға қатысына, Абылай, Хан Кене, Әбдіғапар сияқты ел билеушілері мен Ж. Шаяхметов, Н. Оңдасынов тәрізді Қазақстан басшылығында болған қайраткерлердің, Бұхар, Абай, М. Әуезов, С. Зиманов, М. Ғабдуллин сияқты әдебиет пен мәдениет ардагерлерінің өмірі мен тарихи қызметі шындығына көз жеткіземіз. Тарихшы ғалым ретінде Манаш олардың қайшылықты заманда өткен өміріне объективтік баға берді”, – деп жазып, ғалымның қоғам алдында саяси қайраткерлікпен танылып, артына тамаша еңбектерін қалдырғандығын мақтанышпен айтқан еді [2].

1996 жылы 5-6 наурызда Қазақ радиосынан сөйлеген сөзінде Манаш Қабашұлы тарих туралы, оны қалай жазу керектігі турасында толғана отырып: “Халықта мақал бар: “Өскен ел

тарихын таспен жазады, өшкен ел тарихын жаспен жазады”. Біздің халық тарихын ғасырлар бойы жаспен жазып келеді. Біздің аңыз, жазба әдебиетіміздегі жоқтаулар, зарлы-мұңлы өлеңдер, теңбіл-теңбіл болып жер жарасындай болып жатқан шөккен обалар, мекен жайдың орындары осының айғағы. Енді суверенді ел болған кезде тарихымызды таспен бедерлейтін кез де келді.

Тарихты әр түрлі жазуға болады. Фактілерді, ата-баба аттарын тізбектеп, жарапазан қылып хаттауға болады. Әркімнің тайпасын, руын, өңірін мадақтап та жазуға болады. Қазақ тарихын көнелетіп, басқа халықтардың төбесінен қаратып қоюға да болады.

Жоқ, бізге ондай қолдан жасалған жасанды, қуыршақ тарихтың керегі жоқ. Біздің ата тарихымызды таразылағанда шындыққа жүгінеміз, әділдікке мойын ұсынамыз, жеке фактілерден оқиға өрбітеміз, оқиғалардан тұтас құбылыстарды көруге талпынамыз, ал құбылыстардан заңдылықтарды түйіндейміз. Біздің ата тарихымыздың құнды, шұрайлы тұсы – тарих тағылымы. Тарих тағылымға көтеріліп, болашақ ұрпаққа жолбасшы болуы абзал. Мәселенің түйіні осында”, - деген ойын айтқан еді. Ғалым “Тарих иесі – халық, ел, Отан” дей отырып, қазақ тарихының шынайы пердесін ашып көрсетуге тырысты [3].

М. Қозыбаевтың аса бай тарихи мұралары: ғылыми еңбектері, мақалалары, баяндамалары Қазақстан тарихы үшін маңызы зор дерек болып табылады. Диссертацияға арқау болып отырған 1985-2001 жылдар аралығында тарихи құжаттық деректер мен халық әдебиетін, тарихи аңыз-әңгімелерді пайдалана отырып қазақ тарихының құндылығын көрсететін еңбектер жазды. Бұл еңбектерінің қатарына “История и современность” (Алматы “Ғылым”, 1991.) “Ақтаңдақтар ақиқаты” (Алматы “Қазақ университеті”, 1992.), “Жауды шаптым ту байлап” (Алматы “Қазақстан, 1994.), “Тарих зердесі” (Алматы “Ғылым”, 1998.), “Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски” (Алматы, 2000.), “Өркениет және ұлт” (Алматы “Сөздік-Словарь”, 2001.) және тағы басқа 800-ден астам ғылыми мақалаларын жатқызамыз. Осы зерттеулерінде көне заман бастап Қазақстанның тәуелсіздігі жолындағы тарихы толықтай қамтылынады. Аталған тарихи еңбектерінде ғалым қазақ тарихының көмескі тартқан тұстарын ашып, оның маңыздылығын айқындайды. Осы еңбектер ғалымның ұлттық тарихқа түбегейлі бет бұғандығын көрсетеді.

Академик М. Қозыбаевтың жоғарыда аталған еңбектерінің ерекшелігі болған оқиғаның байыбына жету, оны нақты деректермен дәлелдеу болып табылады.

Ғалым Қазақстан тарихының мәселелерін көтергенде тарихи сананы қалыптастыру қажеттігін ұсынады. Мәселен, “Тарихи сананы қалыптастырсақ...” атты мақаласында тарихи сананы қалыптастырудың төрт концепциясын талдап көрсетеді. Бұл тұжырымдамалардың тарихты қайта жазуда нақты керектігін айтады. Оның біріншісі, жаңа буынның санасын, тарихи санасын қалыптастыру, тәуелсіз елдің мүддесін әлемдік қорғау үшін өткенді біліп, бүгінгіні талдау, болашақты болжау болса, ал екіншісіне, тарихты таразылауды жатқызады. Бұл жолда кездесетін қиындықтарға тоқталады: “Сөз жоқ, бұл үлкен істің алғашқы қадамдары, қиындықтың шегі жоқ. Тарихнама бізде дамымаған жанр. Жазба деректемелердің басым көпшілігі Ресейде, көрші елдерде. Тарихшылар қауымының басым көпшілігі – біріншіден, қарт адамдар, екінші бір қомақты бөлегі – кешегі партия тарихын зерттегендер. Үшіншіден, біздің көпшілігіміз догматизм рухы басым кезде тәрбие алғанымызды жасыра алмаймыз. Төртіншіден, жас дарынды ғалымдар уақытша қиындыққа көне алмай, ғылымды тастап кетуде. Бесіншіден, жас буынның басым көпшілігі тіл білмейді, көбі мамандықты тарихтың жаңа кезеңінен алған, оның үстіне еті тірілері аспирантураға келмейді. Аға буын мен кіші буынның арасы үзіліп барады”.

Үшінші тұжырымдамаға оқыту жүйесін дұрыстау қажеттігін атайды. Жоғарғы оқу орындарында бірыңғайлық жүйенің жоқтығын, қаражаттың төмендігінен мамандардың көбі оқу орындарын тастап кетуге мәжбүрлігін, осы жоғары оқу орындарында тарихты оқыту әр түрлі, мектептерде тарихты оқыту дәрежесінің төмендігін сынға алады. Төртіншіге тарихты түстеу, түсіндіру қажеттігін жатқызады. Сөйтіп, тарихи сананы қалыптастырудың мынадай жобасын ұсынады:

1. Қазақ тарихы әлемдік тарихтың құрамды бөлігі;
2. Қазақ халқы Евразия құрлығында тарихтың жалпы даму заңдылықтары негізінде дамыды;

3. Қазақ халқы – бүгінгі Қазақстанның жерінде дамуы өткен сак, ғұн, түрік тайпаларының, үйсін, қаңлы, найман, керейт, оғыз, түрік қағанаты, қыпшақ, қимақ, хазар мемлекеттерінің т.б. мұрагері.

4. Еуразия кеңістігінде орналасқан халық өз бостандығын өмір бойы қорғаумен келеді. Ол өжет, батыр, жауынгер болып қалыптасты. Орталық Азия, Қытай, Ресей, Иран елдерімен дипломатиялық саясат жүргізді. Билікті билікке негіздеді, бірлікті бірлікке жалғады. Ғасырлар бойы өзін қорғап, құрып кету қауіпінен өзін сақтады. Тарих бұл салада бай тәжірибе жинады.

5. Проблемалы мәселенің бастысы – методология, ол қолдан жасалынбайды. Әлемдік тарихты жазу барысында тарихи принцип, объективті принципті, диалектикалық даму, өзара байланыс принциптері, салыстырмалы принцип, плюрализм принципі негізге алынатыны белгілі. Біз партиялық принциптен бас тартып, томаға-тұйық ұлттық шеңберге шектеліп қалуымызға болмайды. Келесі мәселе – тарих директиваға емес, деректерге сүйеніп жазылуы керек. Ол деректер негізін мемлекеттік ауқымда қарап, жасау керек. Кеңестік кезде тарихшылардың 75 проценті ХІХ -ХХ ғасырлар тарихы бойынша даярланды. Көне заман, Орта ғасыр тарихынан кадрлар жоқтың қасы. Бізге бұл проблеманы шешу үшін мемлекет тарапынан көмек керек.

Бұл тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасын Президент жанындағы мемлекеттік саясат комиссиясының алдында сөйлеген сөзінде айтты. Осы бағдарламаның жүзеге асу барысы турасында “Егеменді Қазақстан” газетінің тілшісіне берген сұхбатында тұжырымдама негізінде іргелі бетбұрыс қадамдар жүргізіліп жатқандығын атап өтеді. Бұған академияның қоғамдық ғылымдар бөлімшесі жанында қыпшақтану орталығының құрылуын, қазақ этнографиясын жазу қолға алынуын, шетелдіктерге арналған бөлімнің ашылу даярлығын жатқызады [4].

М. Қозыбаев қазақ халқының тарихын жазу барысында бұрындары зерттелінбей немесе зерттелуге тиым салынған, яғни “ақтаңдақтар” аталынған мәселелерді көтеруді ұсынды. Ол Қазақстан тарихындағы ақтаңдақ беттеріне қазақ халқының этногенезі, қазақ халқының көршілес шығыс халықтарымен тарихи байланысы, Қазақстандағы мемлекеттердің пайда болу тарихы, патша өкіметінің отарлау саясаты, Ресейдің аз халықтарының тағдырына деген көзқарасы, капитализм және империализм дәуіріндегі ұлт-азаттық қозғалысының ғылыми концепциясы, Ресейдегі үш революция, азамат соғысы кезеңіндегі саяси-қоғамдық ағым, партиялардың тарихи сырын ашу, қазақ халқының феодалдық-патриархалдық қарым-қатынас, рулық идеология және отарлық режим үстем кезінде қалыптасқан интеллигенцияның тарихы, ислам дінінің қазақ сахарасында тарату тарихын жатқызды [5].

Манаш Қабашұлының 1985 жылдан 2001 жылдар аралығында шыққан мақалалары мен арнаулы ғылыми еңбектерінде көне заманнан бастап Қазақстан тарихының ХХ ғасырдың аяқ кезіндегі проблемалық мәселелер қамтылған. Осы мәселелердің бірі – қазақ халқының шығу тегі мен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу мәселесі.

Ғалым қазақ халқының этногенезісін ашудың мәнісін “Өркениет және ұлт” атты кітабында: “Әр этнос өзінің даму, өсу жолында сан қилы стадиялардан өтеді. Ұлттың жұлдызды сәті болады – ол мемлекет құру, әлемдік тарихқа өз өрнегін салу мүмкіндігі болса керек. Сонымен бірге оның тозу, сыну, ыдырау, құлау сәттері де тарихта кездесетін құбылыстар. Ал, ұлт ұлықты болса, ол – мемлекет-орда құрып, өз мәдениетін қалыптастырып, өркениетпен қабыса дамып, белгілі бір кеңістік пен мерзімде оның есігінен сығаламай, төріне шығатын бақыт қонады. Ұлтың рухты болса, ұлың ұлықты болса, тарихшы оны жаза алмаса, тарихтың сырын таба алмаса – ол тарихшы емес, ол тек оның елесі ғана”, – деп айқындауға тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М. Ұлт тілі // Заман Қазақстан. – 1999. – 9 маусым.
2. 196 Қозыбаев М. Қандай елміз? Қандай болуға тиіспіз? // Халық конгресі. 1993. 28 сәуір.
3. 197 Қозыбаев М. Отан туралы сөз // Отан. -1999. -№1. -10-11-бб.
4. 198 Қозыбаев М. Ел тұғыры // Қазақ елі. 1998. 5-11 маусым.
5. 199 Қозыбаев М. Басты тұғыр – тәуелсіздік // Ұлт тағылымы. 1999. №3. 5-8-бб.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ ШАҒЫН-ЖИНАҚЫ МЕКТЕПТЕРДІ ДАМУДЫҢ ӨЗЕКТІ БАҒЫТТАРЫ

2 курс магистрант **Умарова Ш.А.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Шағын жинақты мектептер – бұл алыс мекендерде орналасқан қазақ ауылдарының ұйтқысы, олардың әлеуметтік-мәдени дамуының өзегі. Елбасының «Ауыл - бұл халық өмірінің бейнесі, мәдениеті, дәстүрінің, салты мен рухани өмірінің қайнар көзі. Тек қана осы факторлар жиынтығы бізден ауыл мәселелеріне, соның ішінде оның мектебіне өте сергек қарауымызды талап етеді» - деген сөзі мұғалімдерге үлкен міндеттер жүктейді.

Қазіргі таңда еліміздің түпкір-түпкірінде орналасқан шағын елді -мекендердегі мектептердің басым көпшілігі - шағын жинақты мектептер. Мұндай мектептер саны тәуелсіздік алған жылдардан кейін жыл сайын өсіп келе жатқаны белгілі. Еліміздің әлеуметтік - экономикалық дамуының ерекшеліктері, ауыл тұрғындарының қалаға көшуі, жастардың ауылда тұрақтамауы шағын мектептер санының көп болуына тіреп отыр. Зерттеу бойынша Қазақстан оқушыларының әрбір жетінші оқушысы шағын жинақталған мектептер жағдайында оқиды және әрбір төртінші мұғалім шағын жинақталған мектептерде сабақ береді.

Шағын жинақты мектеп дегеніміз - тұрғындардың саны аз аймақтарда жұмыс істейтіндіктен, оқушыларының саны аз, біріктірілген сыныптардан, толық емес сыныптардан тұратын, оқу үдерісін жоспарлау мен ұйымдастыруда өзіндік ерекшеліктері бар жалпы білім беру мекемесі. Қазіргі таңда шағын жинақты мектеп:

- біріктірілген сыныптармен
- біріктірілген сыныптармен және толық емес сыныппен жұмыс жасайды.

Статистикалық деректер бойынша, жалпы республика бойынша біріктірілген 1-4 сыныптар 4398 (33250 бала), 5-9 сыныптар - 2012 (15201), 10-11 сыныптар - 17 (110). Қазақстанның 7576 жалпы білім беретін ұйымының 4288-і - ШЖМ. Бұл жалпы санның 56,5 %-ын құрайды. Ауылдық жерлерде 6032 жалпы білім беретін мектеп бар. Оның 4139-ы ШЖМ. Бұл барлық санның 68,6 % - ы. 1913 қала мектебінің 149 - ы ШЖМ. Бұлар оқушы санының аздығымен, сыныптарды біріктірумен, мұғалімдердің көп пәннен сабақ беруімен сипатталады. Қазақстанда ШЖМ қызметін нормативтік құқықтық сүйемелдеу бойынша мемлекеттік деңгейде үлкен жұмыс жүргізілді. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі Білім туралы Заңымен, алдыңғы 1999 жылғы 7 маусымдағы Білім туралы Заңымен ШЖМ дефинициялары және олардың негізгі ережелері анықталды [1]. Бұл бөлімде Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың әр жылдардағы мемлекеттік бағдарламаларын (бұдан әрі – ҚР БҒДМБ) талдауға басты назар аударылатын болады, өйткені онда ШЖМ-нің сол немесе өзге кезеңдегі жай-күйі анық жазылған, нақты міндеттер мен оларды шешу тәсілдері қойылған. Қазіргі уақыттың көзқарасы бойынша жоспарланған және іс жүзінде жүзеге асырылған нәрсенің арақатынасы қызықты болып көрінеді. Әрине, зерттеу жоғарыда аталған тақырыппен тығыз байланысты, бірақ келесі тарауларда толығырақ қарастырылған басқа ережелерді ұсынады. ҚР 2011-2020 ж.ж., 2016-2020 ж.ж. және 2020-2025 ж.ж. арналған БҒДМБ салыстырмалы талдауға ұшырадық, ең маңыздысынан -міндеттер қоядан бастаймыз, өйткені бұл мәселенің қаншалықты өзекті екендігіне және оның кейінгі уақытта шешілетініне байланысты болады [2]. Алдымен орта білім беру жүйесі үшін анықталған тапсырмалардың толық дәйексөздерін келтірейік. 2011-2020 жылдарға арналған ҚР БҒДМБ міндеттері:

- Білім беру мазмұнын жаңарта отырып, оқытудың 12 жылдық моделіне көшуді жүзеге асыру; – ШЖМ проблемасын шешу; – мектепте инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіру.

2016-2020 жылдарға арналған ҚР БҒДМБ міндеттері:

- педагог мамандығының беделін арттыру және олардың сапалық құрамын арттыру;

- орта білім берудің инфрақұрылымдық дамуын қамтамасыз ету;

- орта білім берудің мазмұнын жаңарту;

- мектеп оқушыларының бойында "Мәңгілік Ел" жалпыұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын және салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру;

- орта білім беру менеджментін және даму мониторингін жетілдіру". 2020-2025 жылдарға арналған ҚР БҒДМБ міндеттері: "

- Педагог мамандығына сұранысты арттыру және педагогикалық білім беруді жаңғырту.

- білім беру сапасындағы алшақтықты қысқарту;

Елдегі халық тығыздығының әркелкілігі аталған проблеманың өңірлік аспектісіне негізделген: ШЖМ-ның басым көпшілігі Солтүстік Қазақстан (облыстағы барлық мектеп санының 88,1%-ын құрайды), Ақмола (81%), Қостанай (77,5%), Павлодар (76,5%), Батыс Қазақстан (72,9%), Ақтөбе (67,5%), Шығыс Қазақстан (67,9%) Қарағанды (58,9 %) облыстарында [3].

Мектеп құрылымы бұлай өзгеше аталғанымен, мұндағы білім мен тәрбие сапасына қойылатын талап барлық білім беру мекемелеріне қойылатын талаппен бірдей болып қала береді. Сондықтан да шағын жинақты мектеп жұмысын ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлу керек.

Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында шағын жинақты мектептерді дамыту проблемасы басым бағыттардың бірі болып белгіленіп, шағын жинақталған мектептерге ерекше көңіл бөлінген. Атап айтқанда, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы базасында ШЖМ дамытудың республикалық орталығының, тірек мектептері мен ресурстық орталықтардың ашылуы, мектептері жоқ елді мекендерде тұратын білім алушыларды тегін әрі қауіпсіз түрде тасымалдау стандартының қабылдануы. Осы аталған іс-шаралар республикамыздағы шағын жинақталған мектептердің сапалы білім беру үрдісін іске асыруға арналған игі іс-әрекеттер екені даусыз. Шағын жинақталған мектептер мынадай мақсаттарды алдына қойып жұмыстануда:

- шағын жинақталған мектеп оқушыларына жалпы орта білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес білім беру;

- мектеп түлегінің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру;

- қабілеттерін дамыту, өмір бойы үздіксіз білім алуын, өз бетімен білімін жетілдіруін қалыптастыру;

- ауыл шаруашылығы мамандығына бағытталып, ауыл мәдениетін, экономикасын дамытуға үлес қосуы.

- балалардың қауіпсіз және жайлы өмір сүруіне жағдай жасау, баланың салауатты өмір салтын қалыптастыру;

- білім беру сапасын бағалаудың тиімді тұтас жүйесін қалыптастыру. Жоғарыда келтірілген бағдарламалық міндеттерден 2010 жылдан бастап 12 жылдық оқытуға көшуді жүзеге асыру, ШЖМ проблемаларын шешу және инклюзивті білім беруге назар аудару маңызды болғанын көруге болады. 2015 жылдан бастап басымдықтар өзгеруде, білім берудің жаңартылған мазмұны, инфрақұрылымдық даму, педагог мәртебесін арттыру және білім алушыларды рухани - адамгершілік тәрбиелеу бойынша реформалар жүргізілуде. Бүгінгі таңда мұғалім мамандығына сұранысты арттыру, ыңғайлы педагогикалық жағдай жасау және аймақтық және аумақтық белгілері бойынша мектептер арасындағы оқыту сапасындағы алшақтықты азайту міндеті өзекті. Толық көрініс үшін 2005 жылға дейін есептелген, 2000 жылғы 30 қыркүйектегі «білім беру» мемлекеттік бағдарламасының мәтіндері қайта қарастырылды, онда ШЖМ-ға ерекше назар аударылып, ШЖМ-дағы білім беру сапасын

арттыру үшін және оларды іске асыру жөніндегі шаралар үшін көбірек міндеттер қойылды [4]. ШЖМ-ға қатысты осы заңды күшін жойған құжатта міндеттердің жеке тобы айқындалды:

- ауылдық және ШЖМ тиімді моделін әзірлеу және кезең – кезеңімен енгізу;
- ШЖМ үшін педагог кадрларды даярлау және қайта даярлау;
- ауылдық жерлерде педагог кадрлардың тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- әдістемелік әдебиеттер шығару, ШЖМ – ның оқу-тәрбие процесіне арнайы әдістемелер мен технологияларды енгізу;
- ауыл мектептерін материалдық-техникалық қамтамасыз етуді жақсарту жөніндегі шаралар кешенін әзірлеу;
- оқытудың инновациялық әдістері мен арнайы ұйымдастыру нысандарын енгізу жолымен ауылдық мектептерде оқыту деңгейін арттыру, оқушылардың шығармашылығы мен дарындылығын ынталандыру;
- ШЖМ оқу үрдісінде қашықтықтан оқыту әдістерін әзірлеу және игеру; - ауылдық және ШЖМ басқарудың тиімділігін арттыру.

Бағдарламалық құжаттарда көрсетілген міндеттерден ғана 2000 жылдардың басында ШЖМ-ға оқу орындарының ерекше түрлеріне қатысты басқа қарым - қатынас болғаны анық. ҚР 2011-2020 жж. арналған БҒДМБ– да ШЖМ – ның тек бір ғана міндеті бар – «ШЖМ мәселесін шешу». Келесі бағдарламаларда ШЖМ сұрақтары бойынша сұрақтар қойылған жоқ. Солай ма? Біз осы бағдарламалардың мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізудің негізгі шешімдері мен тәсілдерін қарастырамыз.

Шағын жинақты мектептің оқу-тәрбие қызметіндегі қиындықтар осы мектептерге, біріктірілген сыныптарға арналған арнайы оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың болмауынан туындап отыр. Пән мұғалімдерінің жетіспеуі немесе жүктеменің аздығы салдарынан шағын мектептерде бір мұғалімнің бірнеше пән бойынша сабақ беруіне тура келеді. Біріктірілген сыныптарда мұғалім бір мезгілде екі сыныпқа қатар сабақ өткізеді. Осыған байланысты әр сыныпқа жаңа сабақты түсіндіру кезінде мұғалім сабақ уақытының белгілі бір бөлігін ғана жұмсай алады. Мұндай біріктірілген сыныптардағы сабақтарды ұйымдастыру кез келген мұғалімнен, әсіресе жас мамандардан шығармашылық ізденісті, кәсіби жоғары шеберлікті талап етеді. Мұның өзі шағын жинақты мектептің біріктірілген сыныптарында сабақ өткізуде мұғалімдерге әдістемелік көмекші болатын құралдардың қажеттілігін туындатады.

Қазақстандағы білім беруді жаңартудың барлық деңгейдегі білім беру мекемелері мен білім беруді басқару органдарының қызметіндегі институционалдық өзгерістерді қамтиды, ауыл мектебінде ауылдық еңбек нарығының дамуын ескере отырып, ауылда білім беруді ұйымдастыруға бағытталған жаңа миссия бар; ауылдағы білім беру құрылымдарының бәсекелестігі болмаған жағдайда ауылдық тұтынушыға бағытталған; Жалпы ресейлік білім берудің жаңа басымдықтарын, сондай-ақ экономиканың, қоғамның ерекшеліктеріне және білім беру дәстүрлеріне байланысты аймақтың (ауылдың) стратегиялық мүдделерін көрсететін процестерді дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шағын ауыл мектебі: мәселелер, ізденістер, шешімдер / ред.Л. В. Байбородова, А. П. Чернявская, И. Г. Харисова. - Ярославль, 1998.
2. Шағын ауыл мектебі: мәселелер, ізденістер, шешімдер / ред.Л. В. Байбородова, А. П. Чернявская, И. Г. Харисова. – Ярославль, 2000.
3. Шағын жинақты ауыл мектебінде оқыту: 5-9 сыныптар: кн. мұғалім үшін / Г. Ф. Суворов және т.б.; ред. Г. Ф. Суворова. – М.: Білім, 1990.
4. Шағын жинақты мектептегі педагогикалық үдерістің ерекшеліктері / ред. п. т. Фролова. – М., 1991.

ҚР-НЫҢ ӘЗЕРБАЙЖАН, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ, МАЛДОВА ЕЛДЕРІМЕН ҚАТЫНАСТАРЫ: ҚАЗАҚ ДИАСПАРАСЫ МӘСЕЛЕСІ

2 курс магистрант **Турсынбаев Б.Т.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**
Tashenev University, Шымкент қ.

1992 ж. 27 тамызда - Қазақстан Республикасы мен Әзербайжан Республикасы арасында дипломатиялық қатынастар саяси мекемелердің нота алмасуы арқылы орнатылды. 1994 ж. - Әзербайжан Республикасында Қазақстан Республикасы Елшілігі ашылды. 2004 ж. – Қазақстан Республикасында Әзербайжан Республикасының Елшілігі ашылды. 1996 ж. қыркүйек – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Әзербайжанға ресми сапары. 1997 ж. маусым - Әзербайжан Президенті Г.әлиевтің Қазақстанға ресми сапары. 1998 ж. маусым - Әзербайжан Президенті Г.Әлиевтің Қазақстанның жаңа елордасы – Астана күнін мерекелеуге қатысуы. 1998 ж. қазан - Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі Н.Балғымбаевтың Әзербайжанға сапары. 1999 ж. қазан – Премьер-Министр А.Раси-заде бастаған Әзербайжан үкімет делегациясының Астанаға сапары. 2000 ж. сәуір – Президент Н.Назарбаев бастаған ҚР делегациясының Бакуға ресми сапары, Қазақстан басшысының түркі тілдес мемлекет басшыларының VI саммитіне қатысуы. 2003 ж. желтоқсан – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Бакуға келуі, Әзербайжанның бұрынғы Президенті Г.Әлиевті жерлеу рәсіміне қатысуы. 2004 ж. наурыз - Әзербайжан Республикасының Президенті И.Әлиевтің Қазақстан Республикасына мемлекеттік сапары. 2004 ж. қыркүйек - Әзербайжан Президенті И.Әлиевтің ТМД саммитіне қатысуы (Астана). 2005 ж. мамыр – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Әзербайжанға ресми сапары, «Баку-Тбилиси-Жейхан» Негізгі экспорттық құбырының Әзербайжандық бөлігінің іске қосылуы рәсіміне қатысуы. 2006 ж. қаңтар – Әзербайжан Премьер-Министрі А.Раси-задениң Қазақстан Республикасы Президентінің ұлықтау рәсіміне қатысуы. 2006 ж. мамыр – Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі Д.Ахметовтің Әзербайжанға жұмыс сапары, Экономикалық ынтымақтастық ұйымының мемлекет және үкімет басшылары саммитіне қатысуы [12-15].

Қазақстан мен Әзербайжан халықаралық және аймақтық сипаттағы өзекті мәселелер бойынша өзара жақын позицияларды ұстануларымен ерекшеленеді. Көп жақты форматта тараптар БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЭЫҰ, ИКҰ және басқа да ұйымдар шеңберінде әрекеттесуде.

Қазақстан-Әзербайжан шарт-құқық базасы екі жақты ынтымақтастықтың кең ауқымын қамтитын 80-нен астам құжаттан тұрады.. Осы орайда, екі ел басшылары тарапынан 2005 ж. мамырда Бакуда қол қойылған Стратегиялық әріптестік пен одақтастық қатынастар туралы Шарт айрықша мәнге ие. Қазақстан-Әзербайжан әрекеттестігі аймақтық тұрақты және қауіпсіз өркендеуін қамтамасыз ету бағытында жемісті түрде даму үстінде. Аймақтық және жаһандық проблемаларды шешуге бағытталған Қазақстандық бастамаларды қолдаушы ретінде Әзербайжан Қазақстанда өткізілетін түрлі шараларға белсене қатысуда. Бұл шаралардың мақсаты –терроризммен, экстремизммен, діни және ұлттық негіздегі шиеленістермен, сондай-ақ аймақтағы және жалпы әлемдегі ахуалды тұрақсыздандыруға бағытталған басқа да факторлармен күреске қолдау көрсету. Атап айтқанда, Әзербайжан Азияда өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңеске қатысады (АӨСШК). 2002 ж. маусымда Әзербайжан Премьер-Министрі А. Раси-заде АӨСШК бірінші саммитіне қатысты. Әзербайжан өкілдері АӨСШК Аға лауазымды тұлғалар комитетінің, сыртқы істер министрлерінің кездесулеріне қатсуда.

Әзербайжан Қазақстанда болып жатқан ішкі саяси үрдістерге жіті көңіл бөлуде. Атап айтқанда, Әзербайжан өкілдері халықаралық бақылаушылардың құрамында Қазақстандағы

президенттік сайлауға және парламенттік сайлауға қатысты.. Өз кезегінде, Қазақстан өкілдері 2005 ж. қарашада Әзербайжанда өткен Милли Меджлис депутаттарын сайлау үрдісін бақылады. Әзербайжан Милли Меджлисі төрағасының орынбасары В.Алескеров ҚР Парламентінің 10-жылдығына арналған салтанатты шараларға қатысты.

Екі елдің қорғаныс мекемелері, ұлттық қауіпсіздік органдары, шекара қызметері, құқық қорғау құрылымдары арасындағы ынтымақтастық үдемелі дамуда. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтау мәселесінде ұқсас ұстанымда болу екі жақты қатынастардың оңды нышандарының бірі болып табылады. Тараптар екі ел арасында Каспий теңізінің түбін белгілеу туралы келісімді, Каспий теңізінің түбі мен қойнауының учаскелерін белгілеудің орта сызығының географиялық өту координаттарын орнататын хаттаманы бекітті. қазіргі кезде Қазақстан мен Әзербайжан Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенцияны әзірлеу жөніндегі Арнайы жұмыс тобы аясында Каспий маңы мемлекеттерінің сыртқы істер министрлері орынбасарлары деңгейінде жұмыстарын жалғастыруда.

Экономика саласындағы ынтымақтастық табысты дамуда, бұған ҚР тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың Әзербайжанға жасаған сапарының барысында қол жеткізілген уағдаластықтар қосымша серпін берді. Аталған Аталған салада басым бағыттар белгіленді.

Екі жақты қатынастарды дамытуда экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Әзербайжан Үкіметаралық комиссия маңызды рөл атқарады. Оның төртінші отырысы 2006 ж. мамырда Бакуда өткізілді. Комиссияның ұсыныстары екі жақты ынтымақтастықтың кең ауқымын қамтиды, соның ішінде өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы өнімдерін өзара жөнелтуді жандандыру; мұнай-газдық машина жасау, химия және мұнай-химия, көлік саласында; отын-энергетика кешенінде; агро-өнеркәсіп кешенінің өнімдерін қайта өңдеуде; Каспий теңізін қоршаған ортаны сақтауда, мәдени-гуманитарлық байланыстарда өзара ынтымақтастықты дамыту [7-8].

Экономикалық ынтымақтастықтың маңызды элементтерінің бірі – мұнай-газ секторы.. Осы орайда Қазақстан мұнайын «Баку-Тбилиси-Жейхан» құбыры арқылы тасымалдаудың жолдары жөнінде жүргізіліп жатқан екі жақты келіссөздерді атап өткен жөн.. 2005 жылдың қорытындысы бойынша Ақтау портынан Баку портына қарай 3,028 млн. тонна мұнай тасымалданды. Қазақстан мен Әзербайжанда көмірсутегі шикізатын өндіруді ұлғайту жоспарларын ескере отырып, екі ел үшін мұнай-газдық машина жасау саласында ынтымақтастықты жандандыру, соның ішінде бірлескен кәсіпорындар мен өндірістер құрудың айтарлықтай тиімділігі бар. 2005 жылы «Азнефтехиммаш» Ақ кәсіпорындары Қазақстанға ,07 млн. сомасында мұнай-газ қондырғыларын жолдады. Көлік саласында басыңқы бағыт ретінде екі елдің «Еуропа – Кавказ - Азия» (ТРАСЕКА) халықаралық көлік дәлізі жобасына қатысуын атап айтуға болады.

2005 жылы Қазақстан, Әзербайжан және Грузия көлік мекемелері өкілдерінің үш жақты кездесулерінде Поти-Баку-Ақтау-Алматы маршруты бойынша пилоттық контейнерлік пойыз үшін тарифтік бағалар белгіленді. Сондай-ақ темір жол арқылы бидай, көмір, күкірт, түсті және қара металл, ферроқорытпа, қара металл ломдарын Әзербайжана мен Грузия аумғымен тасымалдаудың тарифтік бағалары, Баку портында бидайды түсіріп-тиеу үшін жеңілдіктер белгіленді. Темір жолдар ынтымақтастығы ұйымы, БҰҰ-ның Орталық Азия экономикалары үшін арнайы бағдарламасы (СПЕКА) аясында көлік және шекарадан өту Жобалық жұмыс тобы, ТМД жолшылары

Үкіметаралық кеңесі шеңберіндегі ынтымақтастық жалғасуда. қаржы саласындағы екі жақты байланыстар ұлттық және коммерциялық банктер арасында дамуда. Каспий теңізінің түбімен Ақтаудан Бакуға дейін талшық-оптикалық байланыс желісін тарту мәселесін пысықтау жалғасын табуда. Әзербайжан статистикалық органдарының мәліметі бойынша, 2005 жылы екі жақты тауар айналымы 2,5 млн. құрады (Әзербайжанның басқа елдермен тауар айналымының 1,3%-ы). Әзербайжан тауарларының Қазақстанға экспорты ,1 млн. көлемінде.

Ал Қазақстандық тауарлар ,3 млн. сомасында импортталды. Қазақстандық экспортың негізгі бөлігін табиғи газ, астық өнімі, электр жабдықтары, болат, құбырлар, қорғасын,

аккумуляторлар, химиялық қосындылар, темекі өнімі және т.б. Әзербайжаннан Қазақстанға мұнай өнімдері, мотор майлары, жол-құрылыс жұмыстары үшін машиналар мен механизмдер, қосалқы бөлшектер, химиядық өнімдер, насостар және сұйықтарды көтергіштер. Қазақстан Елбасының белгілеген міндеттері шеңберінде Әзербайжанға және үшінші елдерге бидай тасымалдауды жүйелендіру жөнінде жұмыс жүргізілуде. Осы орайда Бакуда «Азық-түлік корпорациясы» Ақ-мен бірлесе отырып жүзеге асырылатын астық терминалын салу жобасына маңызды рөл беріледі (орташа жылдық қуаты 300 мың тонна).

Аталған жобаның іске асуы Әзербайжанның ішкі сұранысын қамтамасыз етуге айтарлықтай әсерін тигізеді, сондай-ақ Қазақстандық бидайды басқа елдерге тасымалдау географиясын едәуір кеңейтеді. Сонымен қатар Әзербайжаннан Қазақстанға бау-бақша өнімдерін жөнелту мәселесі пысықталуда.. Қазақстан мен Әзербайжанның қоршаған ортаны қорғау мәселесіне байланысты әрекеттестігі даму үстінде.

Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықта, атап айтқанда кинематография, түрлі шығармашылық байқаулар мен фестивальдерге өзара қатысу саласында жандану үрдісі байқалуда.

Бүгінгі таңда, Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығы қарсаңында Қазақстан мен Әзербайжан арасындағы дәстүрлі бауырлас қарым-қатынастардың барлық салалар бойынша және ең жоғары деңгейде дамып отырғанын атап өту абзал.

Бұған, бірінші кезекте Қазақстан және Әзербайжан мемлекет басшыларының өзара сапарлары, екі ел үкіметтері арасындағы тығыз ынтымақтастық, сондай-ақ Экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан - Әзербайжан Үкімет аралық комиссиясының белсенді жұмысы септігін тигізуде.

Соңғы жылдары жүзеге асырылған негізгі іс-шараларға талдау жасайтын болсақ, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың терең тиімділігін нық сеніммен атап өтуге болады.

Атап айтқанда, Мемлекетіміздің тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың 2009 жылғы 2 қазандағы Әзербайжанға ресми сапары, бұл сапар барысында тараптар арасында қол жеткізілген маңызды уағдаластықтар, сондай-ақ қол қойылған үкіметаралық және ведомствоаралық құжаттар екіжақты ынтымақтастықтың сапалы жаңа деңгейде дамуына септігін тигізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Тоқаев. Под стягом независимости. Алматы, 1997 .
2. Қ. Тоқаев. Қазақстан Республикасының Дипломатиясы.А.:2002
3. Т.Мансуров. Қазақстан – Ресей Қатынастары өзгерістер дәуірінде.1991 – 2001. А: 2006.
4. Токаев К.К. Казахстанско-российские отношения в контексте внешнеполитического курса Казахстана.// Казахстанско-российские отношения 1991-1995. Сборник документов и материалов.- Алматы-Москва 1995

ӘОЖ: 94(574)

ҚАҢЛЫ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕРРИТОРИЯСЫНЫҢ КОНФЕДЕРАЦИЯҒА АЙНАЛУ ПРОЦЕСІ

2 курс магистрант **Тажиханова Г.А.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Қазіргі Өзбекстан мен Қазақстан территориясында орналасқан ежелгі Қаңлы мемлекеті туралы алғашқы мәліметтерді ежелгі қытай жылнамаларында (Шидзи) кездестіруге болады. Ежелгі Қытай тарихшысы Сыма Цян 100-91 жылдары жазылған «Шицзи» (Тарихи естеліктер) шежіресінде ол алғаш рет Кан-джу түріндегі Қаңлы мемлекетін атап өтеді [1].

Тарихшы Э.Пуллейбленк Канлы терминінің тохар тілінде «канк» немесе «тас» дегенді білдіретінін атап өтті. Чач термині «тас» деген мағынаны да беретіні белгілі. Археолог Б.А.Литвинский, тарихшы Х.В. Бэйлидің айтуынша, қан сөзі хотан-сақ тілінен шыққан және «былғарыдан жасалған сауыт» немесе былғары дегенді білдіреді [2]. Соңғы лингвистикалық деректер оның түркі халықтарының тілінде «қаңқия» болып айтылуы мүмкін екендігін көрсетеді. Шығыстанушы А.О. Ходжаевтың айтуынша, ежелгі қытай жылнамашылары қаңлы және юэчжи мемлекеттерін өздерінің саяси дүниетанымына қарай сипаттаған. Тарихшы Л.Н. Гумелев Орталық Азияда әр уақытта өмір сүрген көшпелі империяларды сипаттағанда, олар құрған мемлекеттерді өзара байланыстыратын «түркі» термині деген идеядан алыс болды. Бірақ бұл мәселе ғалымдар арасында даулы болып қала береді.

Қаңлы мемлекетінің билеушілері «ябғу» титулына ие болды. Бірақ бұл терминнің шығуы да ғалымдар арасында дау тудырды. Мысалы, Э.Пуллейбленк бұл сөздің шығу төркіні түрік «ябгумен» байланысты десе, Б.А.Литвинский, тарихшы Х.В. Байли мәліметтеріне сүйене отырып, ол шығыс Иран халықтарының тілінен алынған деп бекітеді. Яғни, «ябғу» сөзі «бастаушы» немесе «капитан» дегенді білдіреді. Сонымен бірге Қаңлы мемлекетінде ақсақалдар кеңесінің рөлі де үлкен болды [3]. Ел билеуші үлкендерімен ақылдаса отырып, ел билеген.

Бұл мемлекеттің геосаяси сахнаға шығуы ежелгі Еуразияның көшпелі халықтарының саяси және мәдени тарихымен тікелей байланысты. Шынында да, Орталық Азия аймағында (б.з.б. III-II ғғ.) орын алған этно-көші-қон процестері Алтайдағы, Моңғолиядағы және Солтүстік Қытайдағы көшпелі халықтардың өркениет аралық қатынастарымен байланысты болды. Аймақтың далалық аймақтарында тайпалық жүйе үстемдік еткенімен, мил.ав. III ғасырда тұқымдық қауымдар арасында мүліктік стратификация процесі күшейді.

I мыңжылдықтың екінші жартысында Саян-Алтай-Хағай тауларының баурайында «алғашқы қоныс аударушылар» мекенінде көшпелі мәдениет қалыптасты. Бұл мәдениеттің өзегі бүкіл Еуразия көшпелілерінің мемлекеттілігіне әсер етті. Көшпелілердің мәдени трансформациясы уақыт өте әртүрлі болды. Көшпелілер мемлекеттілігінің дәстүрлері Сырдария өзенінің орта ағысына жету процесі сақ дәуірінен бері жалғасып келеді. Ежелгі деректерде «тигра-хауда» деп аталатын бақташы ежелгі сақтар бұрын Соғды мен Яксарт өзенімен шектесетін аймақта өмір сүрген.

Көшпелі тайпалар конфедерациясының негізінде құрылған қаңлы мемлекеті ішкі және сыртқы саясатты экономикалық тұрғыдан неғұрлым отырықшы егіншілік аймақтарынан түсетін салықтардың орнына жүргізді. Көшпелілер құрған бұл империяның мәнін түсіну үшін «көшпелілер империясы» ұғымын түсіндіру қажет: 1) аумақтың көлемі ; 2) жартылай отаршылдық немесе отаршылдық егістік жерлерді алу; 3) экономикалық жағдайды басып алынған елді мекендер есебінен толықтыру. Белгілі ғалымдар Р.Тапар мен С.Эйзенштадт империяны «алғашқы» және «соңғы» деп зерттеген. Олардың ойынша, бірінші империяда мегаполистің (орталық немесе орда) ықпалы тәуелді аумақтардағыдай жоғары болған жоқ. Соңғы империялық кезеңді, керісінше, дамыған мегаполисті шикізатпен қамтамасыз етуші ретінде қарастыруға болады. Сондықтан көшпелілердің Қаңлы мемлекетін «алғашқы» империялар қатарына қосқаны орынды болар еді.

Басқа ғалымдар, соның ішінде Н.Н.Крадин, С.Г.Кляшторный, Д.Г.Савинов алғашқы империяларды «варварлар империясы» деп атады. Олардың пікірінше, мегаполис көшпелі империяларда (ғұндар, кушандар, эфталиттер) ірі саяси және әскери орталық рөлін атқарған. Сондықтан ол отырықшы оазистерден экономикалық және мәдени жағынан артта қалды. Олардың пікірінше, көшпелілер құрған барлық империялар варварлық империялар болып саналды [4]. Бірақ барлық варварлар империясын көшпенділер салған жоқ, өйткені көшпелі империяларды жоғарыда аталғандардың бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Сондықтан көшпелі империяларды 3 түрге бөліп қарастырған жөн: 1) үлгілі империя – көшпелілер мен егіншілер бөлек аймақтарда өмір сүреді. Бұл жағдайда қоныстанған көшпелілерге қажетті тауарлар «шашықтық» әдіспен (шабуыл, тонау, салық, сауда шартының теңсіздігі т.б.) жүзеге асырылды; 2) империя төлейтін империялар –

отырықшылар мемлекетті иемденген көшпелілерге салық төледі; 3) Жаулап алушы империялар – көшпелі мемлекеттер отырықшы аймақтарды басып алып, басып алып, отырықшыландыруы (мысалы: Парфия, Кушан және Эфталиттер). Тонау мен алым-салықтың орнына тұрақты салық жүйесі құрылады. Жергілікті басқару мен экономиканың дәстүрлі әдістері сақталады. Көбінесе мал мен көшпелі халыққа діні мен ұлтына қарамастан бірдей салық салынады. Глобализмнің алғашқы көрінісі осы формада көрінеді.

Көшпелі мемлекеттер арасындағы ерте құлдық қатынастар (ежелгі құл иеленушілік — Ежелгі Греция мен Рим — А.Б.) салыстырмалы түрде дамымаған. Атап айтқанда, бұл процесті Ғұн империясынан байқауға болады [5]. Сонымен қатар, қаңлылар көшпелі ғұн мемлекетінің басқару жүйесінен хабардар болды. Өйткені Қаңлы мемлекеті ғұн мемлекетінің инкосы болды. Сонымен бірге көшпелі малшылар қауымын басқару отырықшы оазистерге қарағанда әлдеқайда қарапайым болды. Өйткені шаруалардың көп салалы экономикасы күрделі басқаруды қажет етті. Тауар өндіруде жұмыс күшінің қажеттілігі көшпелілерге қарағанда көбірек болғандықтан, құлдар (бантак, нипак-соғды құжаттарында) отырықшы оазистердің шаруашылығында маңызды экономикалық фактор болды.

Мал шаруашылығындағы халық шаруашылығы екі негізгі бағытта талданады:

а) көшпелі мал шаруашылығы – қосалқы шаруашылық болып табылатын егіншіліктен басқа күнкөріс көзі жоқ;

б) жартылай натуралды шаруашылық – негізгі қызметі көші-қон болғанымен, белгілі бір аймақтарда егіншілік арқылы мал шаруашылығын алмастыруға мүмкіндік туды.

Бүгінгі таңда көшпелі мал шаруашылығынан отырықшы шаруашылыққа көшуді экономикалық фактор ретінде қарастыру жиі кездеседі. Мұның барлығы халықтың демографиясы мен егістік алқаптарының ұлғаюына байланысты. Себебі көшпелі мал шаруашылығының табысы аз болады деп күтілуде.

Хуссан, ерте заманның өзінде көшпелі малшылар осыған ұқсас көптеген мәселелерге тап болған. Мысалы, экологиялық жағдай (қуаңшылық), халықтың шамадан тыс көбеюі, жайылымның тапшылығы, жайылым үшін күрес көшпелілердің отырықшы оазистерге қоныс аударуына әкелді.

Белгілі ғалым И. Маркварт ежелгі жазба дереккөздерге сілтеме жасай отырып, Қанды «Шаш қырқының күйі» деп атады. Батыс елдерімен сауда қатынасын орнатуға тырысқан хандық Шығыс Түркістан арқылы Орта Азияға елшілерін жіберді. Б.д 128 жылы Чжан Цзян Даван және Қан иеліктері арқылы өткен алғашқы елші және турист болды. Император У-Ди (б.з.д. 140-87 жж.) оны Ғұн империясына қарсы көшпелі юэ-чигемен шарт жасасуға жіберген болатын. Чжан Цзянның сапары 12 жылдан астам уақытқа созылды, бірақ ол юэ-чигемен келісімге келе алмады. Алайда ол Орталық Азия елдерінің территориясын зерттей алды. Елшінің қабылдауында бола білген билеушілердің қатарында Қаңлы билеушісі де болды. Біздің заманымыздың 1 ғасырында Соғды аймағы көшпелі Қаңлы мемлекетіне тәуелді болды. Зерттеуші Л.А. Боровкованың айтуынша, қаңлы тайпаларының конфедерациясы өз тарихының алғашқы кезеңдерінде юэ-чиге өз территориясынан Дасьяға (Солтүстік Бактрия) өту үшін дәліз берген. Егіншілікке негізделген Даван мемлекеті олардың жерінен өтуіне рұқсат бермеді. Себебі, қалың малмен келген юэ-чиге егіншілікке зиянды деп есептелген.

Сақ тайпаларының бір бөлігі ұлы юэ-чигемен одақтасып, бірлесе отырып Яксарт пен Оқтардың жерін бөлді. Өгіз (Амудария) соғдылар мен бактриялардың шекарасы болды, ал Яксарт (скиф тілінде Силис) ежелгі тарихшылар сипаттағандай сақтар мен соғдылардың арасындағы шекара болды. Өйткені біздің заманымыздың 1 ғасырында Соғды қаңлы конфедерациясына бағынды. Б.А.Литвинскийдің пікірінше, бұл әдістегі экспансия юэ-чигемен қатар жүргізілген. Біздің заманымыздың бірінші ғасырындағы қаңлылардың этно-мәдени жағдайының юэ-чигемен ұқсастығы ежелгі қытай жылнамаларында да айтылады. Бірақ қаңлылар алдымен оңтүстіктен юэ-чиге, солтүстіктен ғұндардың ықпалымен дамыды. Кейін Хань империясы ғұндарды әлсіреткенде, қаңлылар өз егемендігін қалпына келтірді. Дәл осы кезеңде Юэ-Чжи Гуйшуан Ябгудың қол астында бірігіп, енді олардың экспансиясын Солтүстік Үндістанға бағыттады. Осы геосаяси жағдайды пайдаланған Қаң мемлекеті

Соғдыдағы саяси жағдайын арттырып, толығымен дербес саясат жүргізе бастады. Хорезм (Янцай) да өз жерлерін тәуелді ете алды. Янцайлар қаңлылар сияқты көшпелі және жартылай отырықшы болды. Яғни, Янцай халқы Арал бойындағы сармат-аллан тайпаларының ықпалында болғандықтан, ерте заманнан Хорезмнің отырықшы халқын да көшпелі әулет билеген. Археологиялық деректер Қаңлы мемлекетінде тәуелді Янцзы сияқты қалалардың болғанын дәлелдейді [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ходжаев А. Ежелгі деректердегі Кантцзюй топонимі туралы // «Өзбекстан-Қытай: тарихи-мәдени, ғылыми-экономикалық байланыстардың дамуы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Т., 2020 ж-212б
2. Пугаченкова Г. А., Ремпел Л. И. Безымянны царей из Тилля-тепе // Из истории культуры н ых связей народов Средней Азии и Индий. Т. _ , 1986 ж -150с.
3. Боровкова Л.А. Кушан патшасы (ежелгі қытай деректері бойынша). М., 2005 ж.-138б
4. Ртвеладзе Е.В. Александрия Оксианская-Кампыртепа: Город-крепост на берегу Окса. Т., 2019 ж-165б
5. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951 ж-78с.
6. Литвинский Б.А. Кангюско-сарматский фарн Душанбе. 1968.-136с

ӘОЖ: 94(410)(075-8)

«ТОНИ БЛЭР ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ «ЖАҢАШЫЛ» БАҒЫТТАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХЫ» КУРСЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

2 курс магистрант - **Саккулакова Д.Б.**

Ғ.м., оқытушы - **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Апашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Курсты оқыту әдістері. Интерактивті оқыту. Педагогикалық әдебиеттерде интерактивті оқыту-тұлғаны жан-жақты дамытушы құрал ретінде қарастырылады. Кей ғалымдар интерактивті оқытуды тұлғалық-дамытушы негіз ретінде (В.В. Сериков), тұлғаны біртұтас дамытудың көрсеткіші ретінде (Е.В. Бандаревская, С.В. Белова), қарым-қатынастың негізі ретінде (Р. Бернс, В.А. Кан-Калик, А.В. Мудрик) қарастырады.

Интерактивті оқыту-пәнді меңгерумен ғана шектелмейді, ол-бағалаумен, мағыналылықпен, болжамдармен, ашылулармен студенттің санасын кеңейтеді.

Интерактивті оқыту-педагог пен студенттің «сырттай», «жасырын» келісім-шарты. Сабақ барысында ұйымдастырылған диалогтың өзі педагогикалық нәтижеге қол жеткізу дегенді білдіреді. Диалог жүргізу дегеніміз педагогикалық құнды құрал болып табылатыны шүбәсіз, өйткені диалог жүргізу арқылы басқаны өз проблемаға тарту дегенді білдіреді.

Педагогикалық әдебиеттерде білім беру немесе оқыту процесіндегі интерактивті оқыту келесі педагогикалық шарттар негізінде өнімді құбылысқа айналады деп көрсетілген:

- Шешімі жоқ, проблемалы ситуацияны құрастыру.
- Әңгімелесушелер бір-бірін тыңдауы, сұрақ пен жауаптарды естуі қажет.
- Әңгімелесуші екі жақ та сол бір пәннің немесе бір тақырыптың шеңберінде қарым-қатынас жасап жатқандығына (сөйлесіп жатқандығына) көз жеткізу керек.
- Диалог барысында бір жақ екінші жақтың пікіріне қосылмайтын жағдайда педагогикалық ықпал ету (оқытушы) шаралары жүзеге асырылғаны абзал.

Әңгімелесу немесе Дәріс-әңгіме не «аудиториямен диалог» студенттерді оқу үрдісіне белсенді түрде тартудың кең тараған және салыстырмалы оңай түрі болып табылады. Өйткені, оқытушының аудиториямен тәуелсіз байланысын көрсетеді. Дәріс-әңгіменің мүмкіндігі мынада: студенттердің назарын тақырыптың неғұрлым маңызды сұрақтарына аударуға көмегін тигізеді, студенттердің ерекшеліктерін ескере отырып, оқу материалының мазмұнын анықтайды[1, 16 б].

Әңгімелесу оқу әдісі ретінде Сократ уақытынан белгілі. Бұл-жеке оқытудың ең қарапайым тәсілі. Топтық оқыту жағдайындағы әңгіме-дәрістің тиімділігінің төмендеу себебі мынада: әрқашан әрбір студентті екі жақты пікір алмасуға тарта алмайды. Біріншіден, топтағы студенттердің саны аз болғанымен де уақыттың жетіспеуінен. Алайда, топтық әңгімелесу екі жақтың пікір алысу өрісін кеңейтеді, ұжымдық тәжірибе мен білімге тартады, бұл студенттердің ойлау қабілеттерін белсенділіктерін арттыруда маңызды орын алады.

Лекция-көп жақты құбылыс десек болады. Оқытушы лекцияны жүргізуде келесі талаптарды ескеруі дұрыс:

- Мысалға алынатын материалдардың мазмұны.
- Лекция мазмұнының алдыңғы тақырыптапмен байланыстылығы.
- Лекцияның көрнекілігі мен иллюстрациясының мысалдармен өрнектелуі.
- Есте сақтау үшін қосымша сұрақтар беру, студенттерге тапсырмалар беру.
- Қосымша әдебиеттерді студентке ұсыну.

Аудиториядағы оқу жұмыстарына: шығармашылық сабақ, лекция, семинар, конференция, іскерлік ойын, практикум, лабораториялық және практикалық сабақтар жатады.

Лекция (дәріс)-ой қорыту сабағының өзегі. Ұйымдастыру, өткізу әдісі оқытушылар үшін қиын болғанымен, ЖОО дәрісі ірі дидактикалық блоктың негізгі өзегі болып табылады. Дәріс негізінен ауызша баяндаудан ғана (сипаттау, әңгімелеу, түсіндіру) емес, сонымен қатар басқа да оқыту әдістерінен (баламалау, эксперимент, проблемалық оқыту) тұрады. Дәрістен кейінгі сабақтар онда қойылған проблемаларды шешу жолына арналады, сұрақтар топтамасы жинақталады, келесі блоктың схемасы құрастырылады.

Біздің зерттеу жұмысымыздың диагностикалық-анықтау кезеңінде студенттердің «Тони Блэр үкіметі тұсындағы Ұлыбританияның «жаңашыл» бағыттағы сыртқы саясатының тарихы» курсына оқытуда педагогикалық тәжірибе жүргізіліп жатқан ЖОО-ң техникалық мүмкіндіктерінің талаптарға сәйкестігі анықталды. Осы мәселені шешу мақсатында қалыптастырушы экспериментте біз лекцияның дәстүрлі түрлерін емес, келесідей лекция сабақтарын ұйымдастырдық:

- Визуалды лекция.
- Бинарлы лекция.
- Лекция-конференция.

Визуалды лекция-аудио-видео материалды визуалды көрсету алқылы ұйымдастырылатын лекцияның түрі. Қалыптастырушы эксперимент барысында: «Тони Блэрдің өмірі мен саяси қызметі» тақырыбындағы лекциялық материал видеоматериалдармен иллюстрацияланды және сабақ барысында оқытушы қысқы ескертулер мен толықтыруларды кіріктіріп, түсіндіру жұмыстарын жүргізді[2, 50 б].

Келесі лекция бинарлы лекция, яғни диалог лекция түрінде ұйымдастырылды.

Бинарлы лекция-лекцияны ұйымдастырудың дәстүрлі емес түрлеріне жатады, яғни оқытудың түрлі формаларының әдістері мен тәсілдері бірдей қолданылатын лекция түрі десек те болады. Бинарлы сабақ (лекция) студент пен оқытушының (немесе бірнеше оқытушының) түрлі педагогикалық технологияларды қолдану, іздену және өңдеу үшін жаңа мүмкіндіктерді береді, нәтижесінде оқу-тәрбиелеу процесінің оңтайлылығы артады.

Келесідей тәсіл бойынша өз педагогикалық тәжірибемде қолданылған келесі әдіс-проблемалық дәрісте проблемалық жағдаяттар тудыру арқылы оның шешімін іздестіре отырып, қажет ақпарат алынса, дәстүрлі оқытуда, керісінше, ең алдымен білім, тәсіл, шешу алгоритмі, мысалдар беріледі, соңынан студенттер проблемалық жағдаяттардың шешімін сол алынған білімдеріне сүйене отырып іздестіреді.

Проблемалық жағдаяттардың компоненттері таным объектісі (дәріс түрлері) және таным субъектісі (студент) ретінде субъектінің объектімен өзара әсер етуінің ойлау үрдісі және оқу проблемасындағы студент үшін әлі белгісіз материалдарды меңгерудегі танымдық іс-әрекеті болып табылады.

Аталмыш бинарлы лекция арқылы тарихшы маман тұлғасын дамытуға бағытталғанын ескере кетейік. Лекция барысында лектор қосымша тапсырмалар арқылы (лекция соңында) студенттердің сабақ барысында алған білімін, икемділігі мен дағдысын шығармашыл түрде қолдана білуге үйрету. Тапсырмалар «қарапайымнан күрделіге» принципі бойынша «Кластерді құрастыру» тәсілімен жүзеге асырылды.

Лекцияны 2 лектор жүргізді және екі лектор да кезекпен тақырыптың шеңберіндегі мәселелерді диалог, сұрақ-жауап ретінде өткізілді және студенттердің ауызша сөйлеу дағдысын жетілдіру, ойлау, интеллектуалды қабілеттерін арттыруда лекцияның соңында сұрақ-жауап, лекция бойынша туындаған мәселелерді талқылау жұмыстары өткізілді [3, 61-65 бб]. Лекцияның тақырыбы: «Таяу Шығыс елдеріндегі Блэр үкіметінің сыртқы саяси тактикасы».

Диалог лекция түрінде өтілген лекцияның соңында талқыланған мәселелер төмендегідей:

-Ирактағы соғысты қазіргі таңда көптеген саясаткерлер мен тарихшылар «қате» соғыс деп бағалауы бекерден емес. Иракқа жасалған бомбалаулар еш түбегейлі, негізді себепсіз жүргізілгендігі және Иракта ядролық қарудың қалдықтарының да табылмауы бұған дәлел болар. Осы соғыста Блэр үкіметі мен жеке Блэрдің саяси тұлға ретіндегі үлес салмағы қандай?

-Израиль-палестина қақтығыстарында әр кезеңде АҚШ Израильдің жақтасы болды, ал Блэр саяси билікке келген алғашқы жылдарында палестиналықтардың жақтасы болды. Дегенмен де кейіннен Блэрдің пікірінің өзгеруіне не себеп болды? Неліктен Блэр өз үкіметінің Палестинаның тәуелсіз мемлекет болуын қалайтындығын ашық жариялаған жоқ деп санайсыз?

-Лондон мен Вашингтон арасындағы саяси қарым-қатынас Блэр үкіметі тұсындағы одан әрі жақындасуына қандай себептер болды деп санайсыз? Осы жақындасуға Израиль билік өкілдерінің көзқарасы?

Сабақ барысында кейбір қиындықтарға тап болдық:

- Педагогтардың әдіснамалық және психологиялық сәйкес келуіне қол жеткізу.

- Бір мезетте бір тілден екінші тілге бірден ауысуда студенттер қиындыққа тап болды, бірақ студенттердің сабаққа қызығушылығы кеми түскен жоқ.

Келесі лекция «қате» лекция түрінде өткізілді. Лекцияның тақырыбы: «Косово дағдарысына қатысты Блэр үкіметі». Лекция барысында оқытушы алдын ала қателікке толы лекцияны ұйымдастырып, лекцияның соңына 10-15 минут қалғанда студенттерден сұрақ-жауап алынады және лекция барысында жіберілген қателіктерді студенттердің өзіне тапқызылды.

Қалыптастырушы эксперименттің ұйымдастыруда семинар сабақтары да ұйымдастырылды.

Өткізілу ерекшеліктеріне сәйкес «Тони Блэр үкіметі тұсындағы Ұлыбританияның «жаңашыл» бағыттағы сыртқы саясатының тарихы» курсынан келесі семинар түрлері өткізілді:

- Әңгімелесу, рефераттар мен баяндамаларды қорғау, тапсырмаларды орындау.

- Кешенді сипаттағы аралас лекциялар.

Семинар сабағының формасына немесе әртүрлі болуына семинар сабағының тақырыбы мен мазмұны, студенттердің дайындық деңгейі ықпал етеді [4, 26 б].

6. Семинар сабақтарын ұйымдастыруда біз барынша пікір-талас, жарыс, конференция семинар сабақтарын ұйымдастыруға тырыстық.

Семинар сабағы. Семинар сабақтары көбінесе оқылған дәріс тақырыбына байланысты негізгі өзекті мәселелерді талқылау, студенттердің танымдық ойлау қабілеттерін дамыту,

өзіндік шығармашылық іс-әрекетіін шындау мақсатын көздейді. Тақырып сұрақтарына сай пікір алмасу, өз көзқарастарын дәлелдеу, оқытушыларға студенттердің оқу материалын қаншалықты меңгергенін, соған орай сенімдері мен түсініктерінің қалыптасқандығын бақылап, тексеріп, бағалап және бағыт-бағдар беріп отыруға мүмкіндік туғызады[5, 20 б].

Семинар сабағына әзірлену кезінде студенттер тезистер мен баяндамалар жазып, қосымша әдебиеттерді пайдаланады. Ұсынып отырған сұрақтарға қатысты, ондағы бар негізгі ойларды қамтып, конспект құрады. Міне, осындай жұмыстардың нәтижесінде семинар сабағы оқытуды ұйымдастыруда тиімді екенін тәжірибе көрсетуде.

Семинар сабағын өткізу барысында оқытушы проблемалық жағдай туғызып, талқыланып, отырған сұрақтарға студенттердің қызығушылығын оятады, олармен ақылдаса отырып, оны талдаудың жоспарын құрады және ұжымдық ізденушілік әрекеттеріне қолайлы жағдай туғызады.

Конференция сабағы. Конференция ретінде өткізілетін сабақ түрі кейбір тақырыптарды тереңірек меңгерту, оның ғылыми дәрежесін көтеру мақсатын көздейді. Сол үшін семинар сабақтарына қарағанда, конференция түрінде өткізілетін оқу жұмысы ұсынылған әдебиеттер мен қосымша құралдардың көлемі кеңірек болады. Оны дайындау және өткізу тәртібі семинар сабағына ұқсас келеді. Бірақ, оқу конференциясында баяндамашылар мен сөйлеушілердің саны көбірек болуы қажет[6, 40-45 бб]. Сондықтан, оған бірнеше қатар студенттерді қатыстыруға болады.

Кесте-1. «Тони Блэр үкіметі тұсындағы Ұлыбританияның «жаңашыл» бағыттағы сыртқы саясатының тарихы» курсына ЖОО арнайы курс ретінде оқытуға негізделген бағдарлама бойынша сабақтың тақырыбы мен мазмұны

Семинар сабақтарының басты мақсаты-студенттің еркін коммуникацияға түсуіне, бір семинар сабағы бойынша 2-3 студент ойын тыңдаумен ғана шектелмей бүкіл топпен жарыс, пікір-талас семинарларын өткізу арқылы, топтың тақырыпты меңгеруіне ықпал ету[7, 58 б].

Әсересе «Ирак соғысындағы Блэр үкіметінің ролі» тақырыбында ұйымдастырылған пікір-талас сабақтарында студенттердің Ирак соғысын басталуының өзі қате болғандығы, Ирактың қазіргі жағдайы мен болашақтағы перспективалары туралы ойларын айтуы арқылы, студенттің мотивациясының дамуына әсер етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Современные проблемы науки и образования/ «Педагогические науки». – 2011. - №6 - 16 с.
2. Казакова А.Г. Современные педагогические технологии: методические рекомендации. М. – 1997 – 50 с.
3. Ажибекова Г. Д., Семенова И. В. Инновационный подход в обучении иностранным языкам в техническом вузе // Наука и инженерное образование без границ: труды международного форума. 2009. Т. 1. С. 61–65.
4. Керимбаева М.С. Инновационные процессы в школе: проблемы, перспективы, поиск – Алматы. 1995 – 26 с.
5. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. Пособие к спецкурсу для высших педагогических учебных заведений, институтов усовершенствования учителей, повышения квалификаций работников образования – М.: Арена, 1994 – 221 с.
6. Коротков М.В. Педагогика XXI века: Прогноз//Гуманизация образования – императив XXI века. – ВВп. 2. – Наб. Челны. 1996 – с. 40-45
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии – М. Народное образование, 1998 – 58 с.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА БІЛІМГЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ІС- ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

2 курс магистранты **Мынбаева М.Е.**

2 курс студенті **Серікбай З.М.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Әлемдік және отандық педагогика ғылымында оқушылар мен білімгердің жеке тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған жан-жақты педагогикалық шаралар жүргізілуде. Ал, «жеке тұлға» болып қалыптасуы үшін ең алдымен сол тұлғаның өзіндік санасы мен өзіндік ойлана алу қабілеттері болуы талап етіледі. Өзіндік ойлау немесе сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру мен осы қабілетті дамыту үшін әлемдік деңгейдегі педагогтар тарапынан түрлі тәсілдер, бағдарламалар мен әдістемелер жасап шығаруда, бұл әдістемелердің әрқайсысы білімгердің өз бетінше ойлана алуы, сыни тұрғыдан ойлануына бағытталған. Дегенмен де, бұл әдістемелерді оқыту үрдісінде қолдануда әрбір педагог өзіндік қиындықтарға тап болып та жатады. Осы қиындықтарды атап өтпесек болмас:

Біріншіден, пәндік ерекшеліктер. Жоғары оқу орны шеңберінде кейбір пәнді өтуде сыни тұрғыдан ойлау технологияларының біреулерін қолдану бір пәндер үшін оңтайлы емес. Мәселен, Тарихи география пәні. Бұл пәнді оқытуда негізінен баяндау, түсіндіру, салыстыру т.с.с. әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылады, дегенмен, бұл пәнде проблемалық тақырыптар (мәселелер) немесе сыни тұрғыдан ойлау технологияларын пайдаланудың мүмкіндіктері шектеулі десек қателеспейміз. Керісінше, Қазіргі замандағы Қазақстан тарихы пәнінде өзекті, талқылауларды, сыннан өткізуді қажет ететін тақырыптар мен мәселелердің саны өте көп, бұл пәнді оқытуда сыни тұрғыдан ойлау технологияларын кеңінен қолданудың мүмкіндіктері басымрақ. Осыдан, бір тұжырым шығаруға болады: сыни тұрғыдан ойлау технологияларын бір пәнде қолдануға болса, келесі біреулерінде қолдану шектеулі түрде. Сондай-ақ бір пәнді оқытуда тек сыни тұрғыдан ойлау технологияларына негіздеп оқыту үрдісін жүргізудің өзі әдіснамалық тұрғыдан күрделіліктерді туындатуы мүмкін. Сондықтан көкейтесті сұрақ туындататын, сыннан өткізуді талап ететін мәселелері бар пәнді оқыту барысында да кейбір тақырыптарда сыни тұрғыдан ойлау технологиялары қолданылса, кейбір тақырыптарда басқа да әдіс-тәсілдерді пайдалану жөн саналады.

Екіншіден, сыни тұрғыдан ойлау технологияларын қолдануда бір ерекшелік-білім алушының немесе оқушының жас ерекшеліктері ескеруі тиіс. Кез-келген оқыту технологияларын қолдануда білім алушының жас ерекшеліктері ескерілсе, сыни тұрғыдан ойлауды дамытуда жас ерекшелік критерийі тіптен бірінші орында алға тартылған дұрыс болар. Өйткені, әрбір жас ерекшелікте ойлау жүйесі әр-түрлі деңгейде. Мәселен, кіші сынып оқушыларына, тіпті орта буын оқушыларымен оқыту үрдісін ұйымдастыруда сыни тұрғыдан ойлау технологияларын қолдануды ұсынылмайды. Себебі бұл жастағы балалар логикалық тұрғыдан ойлана алғанымен, сыни тұрғыдан ойлану дағдысының қалыптасуына әлі ертерек. Дегенмен, кейбір өз жасынан алдын дамитын балаларда жасөспірімдік шақтан бастап сыни тұрғыдан өзіндік ойлап, мәселені жан-жақты қарастыра алатын жағдайлар да кездесетін жатады [1].

Қазақстан тарихы сабағында сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыруда таңдалатын әдіс-тәсілдерде туындайтын қиындықтар мен күрделіліктерді ескере отырып, әрбір пән бойынша студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастырудың критерийлері де өзгеше болады.

«Технология» білім беру үрдісін алға тартушы күш ретінде ЮНЕСКО конференциясында алғаш рет 1970 жылы жарияланды. Шындығында да технология саласындағы жаңғырулар мен өзгерістерді білім беру үрлісіне лайықтап енгізудің оңтайлылығын соңғы жылдардағы білім беру үрдісіндегі реформалау шараларының оң нәтижелері бізге дәлел болуда десек

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын оқыту үрдісінде қолдану (енгізу) негізі ғалым, таксономиялық білім беру негізін салушы ғалым Б. Блумнан бастау алған. Блум таксономиясы деген атаумен бізге жеткен оқыту технологиясы ойлау механизмдеріне негізделу арқылы, оқушының немесе білімгердің өзіндік ойының қалыптасуына, әрі мәселе бойынша сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға бағытталғандығы мәлім [2].

Оқу үрдісінде педагогикалық технологияларды, оның ішінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізуде оқу құралдарының маңыздылығы зор. С.И. Заир-Бек бойынша оқу құралдарын педагог сабақ барысында оқушыларға (білімгерлерге) әсер ету үшін қолданады, ал біздің жағдайымызда яғни сыни тұрғыда ойлау технологиясын оқыту үрдісіне енгізуде оқу құралдары білімгердің когнитивті іс-әрекеттерінің белсенуіне негізделген [3].

Қазақстан тарихы сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізудің басты мақсаты-білімгердің пән бойынша білім алуға, ізденуге деген ұмтылысын қолдай отырып, сол пәннің тақырыптары бойынша білімгердің өзіндік ой-тұжырымдарының орнығуына әсер ету, ең бастысы білімгердің пәннің өзекті, тартысқа толы мәселелеріне қатысты сыни көзқарастарын қалыптастыра алу. Ол үшін бүкіл аудитория студенттерінің сол мәселеге қатысты тартысты, сыни тұжырымдарын білдіруіне қол жеткізілуіне жағдай жасалады. И. Загашев бүкіл аудитория студенттерінің сыни ойлауын қалыптастыру үшін әрбір студенттің жауабын жазбаша түрде алуды ұсынады. Сондай-ақ білімгердің сыни ойлауына қол жеткізу үшін өзара жауаптарын талқылау арқылы топтық жұмыстар жүргізу де ұсынылады [4].

Әдіскерлердің бір бөлігі (И. Муштавинская, И. Загашев) білімгерлердің оқу іс-әрекеттерін ұйымдастыру түріне қарай, яғни аудиториялық лекция сабағына өзгеше, семинар/рпактикалық сабақтарға тағы басқаша, сондай-ақ студенттің өз бетінше жұмыстарына сәйкестендіріп сыни ойлауды дамыту тәсілдерін ұсынады.

Қазақстанның ғаламдық деңгейде өркениеттік даму қанқындылығының жоғары болуына байланысты сол қарқындылыққа жауап бере алатын сыни тұрғыда ойлай алатын, өзіндік саналы және өз ойына, өз сезімдеріне бақылау жасай алатын болашақ мамандарды дайындаушы білім беру механизмдерін жетілдірудің маңыздылығы зор. Оқыту үрдісінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қарапайым түрден күрделенген түрге немесе пән тақырыбы бойынша сынға алынатын тұжырым бойынша білімгердің кездейсоқ ой-пікірлерінен кездейсоқ емес күрделі түрлеріне ауысуына қол жеткізу жолдары қарастырылуы тиіс. Осылайша, оқыту үрдісінде Қазақстан тарихы сабағында сыни ойлану қабілеті (немесе дағдысы) тақырыптың мазмұны бойынша күрделене түседі, сыни тұрғыда ойлану барысында ойлау механизмдерінің бірізділігі пайда болады, сәйкесінше бұрынғы дәстүрлі оқыту жүйесінен педагогикалық технологияларға негізделген күрделі әдіс-тәсілдерге жалғасын табуын педагог сабақ барысында жан-жақты қарастыру керек. Қазақстан тарихы сабағы бұрынғы дәстүрлі педагогикалық әдіс-тәсілдердің орнына білімгерлердің арасында пікір-талас туындататын, оқу-танымдық және де проблемалы мәселелер туындатылуы құптарлық. Сабақ барысында пікір-талас көп туындататын мәселе қаншалықты күрделілеу болса, білімгер арасында көптеген жеке өзіндік ой-тұжырымдарды туындататындай шараяттар көбірек ұйымдастырылса, білімгерде сыни тұрғыдан ойлау дағдысының қалыптасуына мүмкіндіктер туады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе / Махмутов М. И. – М., 1977. –240 с
2. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – М. : Академия, 2000. – 271 с.
3. Bloom B.S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman, 1994. -47p
4. Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. *A taxonomy for learning, teaching, and assessing*. - New York: Longman. 2000.-75 p
5. Загашев, И.О., Заир-Бек, С.И., Муштавинская, И.В. Учим детей мыслить критически.– СПб.: Миркниг, 2003. -156 с.

ОСМАН ҮКІМЕТІНІҢ БАҒАЛЫ МЕТАЛЛ, АҚША ЖӘНЕ БАҒА САЯСАТЫ

2 курс магистрант **Маликова М.Т.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Өз дәуіріндегі барлық еуропалық мемлекеттер сынды Осман мемлекеті ақша соғуға бағалы екі металды-алтын мен күмісті қолданды. Крест жорықтары дәуірінен бері Венеция мемлекеті Қара теңізде бақылау орнатып, Қырымның бай алтын кендерін өз бақылауында ұстап келген болатын. Еуропа мемлекеттерінің қалғандары Африкадағы Суданның алтын кеніштерін игеріп, Жер Орта теңізі арқылы тасымалдады. XV ғасырда, Ұлы географиялық ашулар кезінде, португалдықтар Батыс Африка территориясы-нан көптеген алтын кеніштерін тауып, Еуропадағы алтын рыногында үстем жағдайға ие болды. Ал Осман мемлекеті алғашқы кезде Балқан түбегіндегі өздері басып алған алтын кендерін және Еуропа елдерінің алтын монетала-рын сатып алып, қайта қорытып, өз ақшасын соғуға пайдаланды.

Күміске келетін болсақ, еуропалық мемлекеттер оны Германиядағы, Венгриядағы, Богемиядағы және Тирольдегі күміс кең орындарынан алды. Осман мемлекеті күміске қажеттілікті негізінен Румелиядағы, ішінара Анатолиядағы кең орындарында өндірілген күміс есебінен өтеп отырды.

Еуропа мемлекеттерінің экономикасының күрт өсуі олардың үкіметінің алдына айналымдағы ақшаны бағалы металдармен қамтамасыз ету проблемасын қойды. Батыс үкіметтері айна-лымда жыл сайын көбейіп жатқан ақшаны қамтамасыз ету үшін алтын мен күмістің жетпейтіндігін түсініп, бұл металдарды экспорттауға тиым сала бастады және ақша эталондарын төмендету саясатын ұстанды.

Осман мемлекеті де дәл осы тәсілді қолданды, яғни біріншіден, бағалы металдарды экспорттауға тиым салса, екіншіден, бағалы металдарды тек ақша соғуға ғана пайдалану туралы жарлық шығарды. Сұлтан Мехмед II Фатих алтынды тек Монета Сарайының меңгерушісінің арнайы рұқсатымен ғана пайдалану туралы ферман жариялайды [1].

Күміс кеніштерінде даярланған күміс кесектері Монета Сарайы өткізілді де, оның арнайы бөлімі күміс сатумен айналысты. Күміс саудасындағы контрабандалық әрекеттерді тию үшін арнайы адамдар базарларда, кедендерде, кемелерде, керуен жолдарында тінту жүргізіп тұрды. Қалалардағы зергер бұйымдарын жасайтын шеберханалардың жұмыстары қадағаланды, оларға 200 дирхемнен аса күміс босатпау туралы бұйрық берілді.

Арнайы бұйрықпен күмісті экспорттауға тиым салынды, шет елдермен сауда тек тауар алмасу арқылы ғана жүргізілді.

Америка құрлығы ашылып, ондағы кен орындарын игерілгеннен кейін Испанияға алтын мен күміс мол түсе бастады. Испания арқылы еуропалық мемлекеттер де арзан Америка алтын-күмісіне ие болды. XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап арзан америкалық күміс Генуя көпестері арқылы Осман мемлекетіне де жетеді. 1580 жылға таман Осман рыногтарына испан көпестері күмістен жасалған испан пиастрлерін сандықтап әкеле бастады. Күмістің көбеюі мен оның құрамын әдейі таза жасамау салдары-нан халықаралық саудада баға шарықтап өсіп отырды. Осман мемлекетінде де осындай тәсілмен арзан күміс молайып, бағаның қымбаттауы үлкен экономикалық қиыншылықтар тудыра бастады. Түрлі спекуляциялы операциялардың нәтижесінде арзан күміс халықаралық рынокты толық жаулап алды да, алтын рыногтан мүлдем алынып тасталынды. Алтын өндірісіндегі қиыншылық-тарға байланысты орталық пен аймақ арасында ақша айналымы толық күміске көшірілді [2].

Балқандағы күміс кеңдері америкалық арзан күміспен бәскеле-се алмай, жабыла бастады. Сондықтан да Осман үкіметі сапасы төмен күміс ақшалар шығара бастайды.

Алтын мен күмістің балансы әлсірегеннен соң, күміс ақша кең көлемде мыс араластыра бастады (ондай акчені «магшуш» деп атайтын). Күміс пен мыс араласқан еуропалық ақшалар осман рыногына көптеп келе бастады, сондай-ақ Осман үкіметі испандық және голландтық лёвендаларды көптеп сатып алып, қайта қорытып, өз акчесін сатуға пайдаланды. Бірақ еуропалық сапасыз күмістен сапалы осман акчесін соғу қиындай түсті. Осман мемлекеті кеден системасы арқылы осман рыногына сапасыз күмісті келтірмеуге тырысты.

Османдардың ақша бірлігі-күміс акче монетасы болды. Ең алғашқы осман акчесі Осман бей кезінде (1299-1324) соғыла басталған еді.

Акче - ақша бірлігі ретінде XVII ғасырға дейін пайдаланды. Осман бей кезінде құны 2-лік акче (икилик акче) мен құны 5-тік акче (бешлик акче) шығарылған болатын. Мехмед II Фатих 1470 жылы құны 10-ды акче (онлук акче) соқтыртады (бұл акчені Мезмед Хани деп атады), бірақ ол күміс ақшаның салмағы ауыр болғандықтан да, сұлтан Баязид Йылдырым тұсында айналымнан алынып тасталады [3].

Осман мемлекетінің бүкіл территориясында акче негізгі ақша бірлігі болғандығына қарамастан-ақ, оның біраз аймақтарында өз ақшалары соғылды. Мысалы, Египет жаулап алынған соң оның территориясында осман акчесімен бірге египеттік «пара», Шығыс анатолыяда ирандық ақша «шахи», Қырымда «Кефеви акче», Валахия-Молдавия, Трансильвания мен Венгрияда «пенз» қатар қолданылды. Еуропадан арзан күмістен соғылған «пиастр» монеталары Осман мемлекетіне көптеп кел-ген уақытта оның шығыс аймақтарында осы арзан күмісті қайта қорытып, Бағдад, Басра, Тебриз, Ван және Диярбакр қалаларында «шахи» соғуға рұқсат етілді [4].

1685 жылы осман үкіметі алтын мен күміс қоспалары араласқан акче шығара бастайды. Рынокта мұндай ақшаның құны қымбат болды. Шамамен осы уақытта Египетте құны қымбат жергілікті ақша - пара соғыла бастайды. Египетте пара тіпті акчеден де жоғары бағаланды.

Осман мемлекетіне батыс монеталарының көптеп келуінің нәтижесінде олар да осман акчесімен қатар қолданылатын жағдайлар да орын алады. Кей эялеттерде салық испандық «қара» күмістен жасалған пиастрлермен және голландтық лёвандалдармен (ортасында арыстан бейнесі бар күміс монета) төлене бастайды. 1691 жылы осман Монета Сарайы күшейтіліп, ол «куруш» деп аталатын күміс монеталар шығара бастайды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегіне таман үздіксіз жүргізілген соғыстардың нәтижесінде босаған қазынаны толтыру үшін осман үкіметі арзан бағалы монеталар шығаруға көшуі мәжбүр болды. Абдулхамид I сұлтан билігінің соңғы жылдарында құны 2-лік куруш монеталар соғылады, ал сұлтан Селим III тұсында 1793 жылдары құны 100-дік куруштар пайда болады. Сұлтан Махмуд II 1810 жылы «джихадие» деген атпен құны 5-тік куруштар соқтырады. 5-тік куруштың құны бұрынғы 2-лік акченің құнымен тең болды. Кейінірек тағы ұсақ ақшаның түрі - аксами монетасы шығарылады.

Осман империясының сауда және кеден жүйесі саясатының жетістік және кемшілік тұстары дәлелденді [5].

Осман саудасы ішкі және сыртқы сауда деп екіге бөлінді. Үкімет сауданы дамытуға көп күш жұмсайды. Жаңа дәуірде өнеркәсіп төңкерісін бастарынан кешірген Еуропа мемлекеттері Осман мемлекетін шикізат көзі мен даяр тауар өткізетін рынокқа айналдырды. Түрліше сауда келісімдеріне қол қоюға мәжбүр болған Осман үкіметі XVII ғасырдан бастап сыртқы сауданы еуропалықтардың еншісіне бере бастайды. Еуропалық саудагер-мюстемендер бірте-бірте көтерме саудамен де, осман территорияларында бөлшек саудамен де айналысты. Бұл үдеріс осман рыногына үлкен зиян келтірді.

Мемлекет ішкі сауданы түрліше шектеулер мен монополиялық құқықтар енгізу арқылы реттеуге тырысқан болса, ал сыртқы сауданы кедендер арқылы реттеуге тырысты. Бірақ Осман мемлекетінде біртұтас мемлекеттік шекаралық кеден системасы болған жоқ. Осман кедендері әкімшілік аймақтардың кедендерінен, құрлықтағы және ірі порттардағы теңіз кедендерінен құралды. Кеден салығы біртұтас әдістемемен емес, жүйесіз формада алынды. Тек соңғы дәуірде ғана кеден тарифтері енгізіле бастады.

Үлкен кемшіліктеріне қарамастан, Осман мемлекетінің қаржы, сауда және кеден жүйесі адамзат тарихындағы алып империяның 600 жылдай өмір сүруін қамтамасыз етіп тұрды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Манифесты международных коммунистических и рабочих движений. Москва: 1962. 154 с.
2. Новейшая история стран Европы и Америки XX века. Т-3.
3. иВсемирная история. -Москва: 1972г. -125-136-с.
4. Живутинков А.С.Как это было? /История Вьетнамского народа/. Москва: 1978 г. - 15-23-с.
5. Новейшая история стран Азии и Африки. -Москва:2002 г. 40 с.

ӘОЖ :332.012.24

1950 ЖЫЛДЫҢ 14 МАМЫРЫНДАҒЫ МӘЖІЛІС САЙЛАУЫ ЖӘНЕ А. МЕНДЕРЕС ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

2 курс магистрант **Калдыбаев С.Б.**

Ғ.м., оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Ғылыми жетекші: Т.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Анашева С.Н.**

Tashenev University, Шымкент қ.

1946 жылдың 28 шілдесінде Мәжіліс сайлауы өтті. Елді басқарушы Ұлттық Республикалық партиясы, полиция мен жандармерия сайлаушыларға қысым көрсетті деген мәліметтер кездеседі. Осы жағдайды демократиялық партия пайдаланып, мәжіліс сайлауын заңсыз деп жариялады. Елді басқарушы партияға қатысты халықтың көзқарасын теріс болғандығы соншалықты осы сайлауда демократиялық партия 61 депутаттық орынға ие болды. Бұл демократиялық партия жарты жылдық оппозициялық жұмысының нәтижесі ғана емес, елдегі әлеуметтік шиеленістерге қатысты қарапайым халықтың білдірген көзқарасы деп санауға болады. Ұлттық Республикалық партиясы Стамбул және Измир іспеттес маңызды вилайеттерде жеңіліс тапты, дей тұрғанмен демократиялық партия ұйымдастырылған уақыттан бастап осы екі аймақта кең қолдауларға иеленгенін де ескере кеткен жөн. демократиялық партия Стамбулда 23 депутаттық орынның 18 алса, Анкарада барлық депутаттық орындарды демократиялық партия жеңіп алды. Мәжіліске сайлау арқылы 23 жыл бойы елді жалғыз басқарған Ұлттық Республикалық партиясы позициясының әлсірегенін және халықтың көзқарасын байқаймыз.

Ұлттық Республикалық партиясы лидерлері партияның ел арасындағы беделінің күн өткен сайын төмендеп бара жатқанын сезінді. Ішкі саяси дағдарысты алдын алу немесе болдырмау мақсатында Ұлттық Республикалық партиясы лидерлері АҚШ-мен тығыз экономикалық және саяси байланыс жасауға бел буады. 1939 жылдың өзінде-ақ Англия мен Туркия арасында он жылдық мерзімге бекітілген «достық» қарым-қатынас туралы келісімге келген болатын. Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында Туркия бұл келісімді бұзса да, Англия Туркияға қатысты әрдайым «оң» саясат ұстанды. Англия Екінші Дүние жүзілік соғыстан экономикасы әлсіреген мемлекет болып шығуына байланысты Туркия билеушілері Англияны «құтқарушы» мемлекет ретінде қабылдаған жоқ. Соғыстан кейінгі Францияның жағдайы Англиядан да ауыр болғандықтан Франциямен «достық» қарым-қатынас туралы келісімнің еш мәні болмады. Соғыстан кейінгі Италия мен Германияның күйреуі Туркияның Еуропадан тірек іздестіру үмітін жоққа шығарды [1].

Екінші Дүние Жүзілік соғыс жылдарында Туркия Германиямен соғыс жағдайында болмақ түгілі Германияның жақтасы және одақтасы болғанына қарамастан 1941 жылдың соңында АҚШ Туркияда ленд-лиз туралы заңды таратты. 1942-1943 жылдары соғыста Германия мен оның жақтастары жеңілетіндігі байқалғаннан кейін Туркия АҚШ-мен жақындасу саясатын бастады. 1943 жылы Каирде АҚШ мен Туркия президенттерінің кездесуі өтті, осы кездесуден кейін екі елдің арасындағы тығыз қарым-қатынастың негізі

басталды десек болады. Екінші дүние жүзілік соғыстан бай, бақуатты экономикалы ел болып шыққан АҚШ бүкіл антифашисттік одақ елдерінің арасында экономикалық-қаржылық жағынан көп «пайда» тапқан, «жеңген» елге айналды. Соғыстан кейін бүкіл әлемдік саяси және әскери орталық Еуропадан АҚШ-на ауысты. Осы жағдайды өзінің экономикалық-әлеуметтік қиындықтары мен шиеленістерін шешу мақсатында Туркия АҚШ-мен байланысты нығайтуына себеп болды.

1947 жылы наурыз айының басында Туркия билеушілері АҚШ-нан арнайы түрде көмек сұрады. Мұхиттың арғы жағындағы өзінің экономикалық, саяси, идеологиялық және әскери күш-қуатын арттырған АҚШ Туркияға көмектесуге келісті. Туркияға көмектесуіне себеп болған екі себепті атап өтейік:

Біріншіден, АҚШ өз кезегінде Кеңестер Одағымен көршілес жатқан капиталисттік елдермен қызықты;

Екіншіден, Туркия табиғи байлыққа мол мемлекет болатын, осы жәйтті АҚШ өз капиталы мен тауар экспорттарын молайту мақсатында пайдаланғысы келді.

1947 жылдың 12 наурызында АҚШ президенті Трумэн Грекия мен Туркияға әскери көмек көрсету туралы конреске жолдау жасады. «Трумэн доктринасы» жарияланғаннан кейін Туркиядағы Ұлттық Республикалық партиясы мен демократиялық партия арасындағы партияаралық талас-тартыс тіпті ушыға түсті. Ұлттық Республикалық партиясы да, демократиялық партия да АҚШ билеуші топ өкілдерінің қолдауын табуға асықты:

Ұлттық Республикалық партиясы-АҚШ қолдауы арқылы өз билігін сақтап қалуды көздесе;

ДП-АҚШ қолдауы арқылы билікке келуді көздеді. ДП лидерлері АҚШ-ның Туркияға әскери көмек көрсету туралы ұмтылыстарын жан-жақты мақтау арқылы өз ілтипаттығын блдірді. Баяр былай жазады: «АҚШ түрік халқының маңыздылығын өз дәрежесінде бағалай алды, өйткені Туркия Таяу Шығыстағы, сондай-ақ бүкіл әлемдегі басты, маңызды фактор. Біз Трумэннің ұсыныстарын үлкен рахметпен және құрметпен қарсы аламыз» [2].

Сонымен қатар Демократиялық партия Ұлттық Республикалық партиясы қарсы кең көлемдегі оппозициялық іс-әрекеттерді жан-жақтан ұйымдастырды, түрлі баспасөз жиындарын, минтингтер мен аты-шулы парламенттік пікір-таластар өткізді. ДП шыққан депутаттар көбінесе мәжіліс залынан шығып кету әдетін қолданды, жергілікті сайлауды байкоттауды да әдетке айналдырды. Халықтың назарын өзіне аудару мақсатында үкіметтің ішкі саясатқа қатысты жүргізіп жатқан барлық шараларын сынға алып отырды. Демократиялық партияның лидерлері келесі талаптарды қойды:

- Биліктің шектен тыс қысымын азайтуды;
- Конституцияға қайшы келетін заңдарды ұсыну және қабылдауды тоқтату;
- Елдің ішкі саяси өмірінде мәжілістің ролін көтеру;
- Шаруалар мен жұмысшылардың өмір сүру деңгейін көтеру;
- Жұмысшылар мен шаруалардың көтеріліске, митингілерге шығуына рұқсат беру;
- Баспасөз немесе бұқаралық ақпарат құралдарының құқығын арттыру, сөз бостандығын қамтамасыз ету;
- Шетелдік капиталды ел экономикасына тарту;
- Білім беру мен денсаулық саласын дамыту;
- Паракорлық пен мемлекеттік аппарат қызметкерлерінің өз қызметін пайдалануды тоқтату;
- Республика президентінің партияаралық істерге араласуын тоқтату;
- Құпия сайлаудың (парламентте, мәжілісте) болуы [3].

Дегенмен де, Мендерес үкіметі қалыптасудан алдын-ақ Мендерес пен Баяр Ұлттық Республикалық партиясы-ның сыртқы саясатын жан-жақтан қолдады. Ұлттық Республикалық партиясы-ның Еуропа мен АҚШ елдерімен тығыз экономикалық-саяси байланыстарын қолдады, КСРО мен «дұшпандық» қарым-қатынасты жүргізуді де дұрыс деп санады.

1950 жылы 16 ақпанда №5545 сайлау туралы заң қабылданды, ол заң бойынша мәжіліс депутаттарын сайлау мажоритарлы жүйе бойынша жүргізілетін болды. Заң қабылданғаннан кейін екі басты саяси партиялардың арасында билік үшін күрес басталды. демократиялық партия либерлері өте көп уәделер берді, оның ішіндегі ең өзекті уәделерді атап өтсек:

- Қара теңіз жағалауы мен Кызыл-Ирмак және Ешил-Ирмак өзендерінің арасындағы құнарлы жерлерді жерсіз қалған шаруаларға бөліп беру арқылы жермен қамтамасыз ету;
- Барлық елдермен бейбітшілік, достық қарым-қатынастарын орнату, сыртқы саясатты нығайту;
- Ел ішіндегі жұмыссыздықты азайту;
- Сөз бостандығын, демократия позицияларын тарату;
- Шетелдік капиталды тарту;
- Банк салымдарын айналымға ендіру;
- Салық мөлшерін азайту;
- Экономика және қаржы саласында ірі қайта жаңғыртуларды жүзеге асыру;
- Мемлекеттік шығындарды азайту (бір сөзінде Баяр «мемлекет жарататын қаражат-халықтың ақшасы болып табылады» деген болатын);
- Жұмысшылар митингтер мен бас көтерулер жасауға құқық берілді;
- Азаматтардың конституциялық құқықтарын қайтару;
- Саяси мәселелермен тұтқынға алынғандарға амнистия жариялау;
- Республика президенті қызметін партияның төрағасы қызметінен ажырату;
- Діни бас бостандықты қалпына келтіру (Жұмы күнін демалыс күні жариялау, мұсылмандық жыл санауды қалпына келтіру, діни дұғаларды араб тілінде оқуға рұқсат беру және т.б.) [4].

Демократиялық партияның лидерлері мемлекеттің түпкір-түпкірін аралап, өз бағдарламалары мен уәделерін үйіп-төгіп берді. «Мондта» Мендерестің сайлау алды әрекеттері туралы былай жазады: «Ол ешбір шаршаусыз ауылдар мен аймақтарды айналып өтті, халыққа саяси және экономикалық бостандықты, шектеулерді тоқтату, Ататүрік негізін қалаған этатизмге қарсы еркін кәсіпкерлікті уәде етті. Сондай-ақ Мендерес өндіріс, сауда, ауыл шаруашылығы салалары ешқандай алдын ала жоспарсыз дамуы керек, тек уақыт өткен соң статистикалық нәтижелер шығарылып отыру керек деген ұсыныс жасады» [5].

1950 жылдың 14 мамырында мәжіліске сайлау өтті, ел ішінде Ұлттық Республикалық партиясы-ның сайлаушылар арасында қысым көрсеткендігі туралы түрлі сыбыстар жарияланып кетті. Жандармерия сайлаушы топ урналарына жақындап, Ұлттық Республикалық партиясы үшін сайлауды талап еткен туралы да мәліметтер кездеседі. Халықтың 75 пайызы сайлауға қатысты. Ұлттық Республикалық партиясы мүшелерінің әрекеттеріне қарамастан бұл партия жеңіліске жетті. Иненю мәжіліске Анкара мен Малатья вилайеттерінің атынан сайланды. Шамсетдин Гюналтайдан басқа үкіметтің бірде бір мүшесі қайта сайланбады. Демократиялық партия 54,31% дауыс жинады, Ұлттық республикалық партия 41,05% дауыс жинаған. Дегенмен мажоритарлы жүйе бойынша мәжілісте демократиялық партия –дан 434 депутат мандаттығына ие болса, Ұлттық Республикалық партиясы 51 мандатқа ие болды. Тек Стамбул вилайетінің өзінде ДП 27 орынға иеленді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ягудин Б.М., Кадыров Р.Р. Политика Демократической партии как первый опыт политической и экономической либерализации Турции (1950-е годы) // Отечественная османистика и туркология: Доклады и сообщения международного научно-практического семинара. 2 июля 2009 г. – Казань: Казанский государственный университет, 2009. – С.253-287
2. Киреев Н. Г. История этатизма в Турции. – М.: Наука, 1991. – 340 с.
3. Полат Салих. Процесс развития светского государства в Турции // Религия и право. – 2001, № 2. – С. 122–167.
4. Гасанова Э. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции. – Баку, 1966.
5. Розалиев Ю. Н. Мустафа Кемаль Ататюрк: Очерк жизни и деятельности. – М.: Восточная литература, 1995.

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ АЯСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ САПАЛАРЫН ДАМУ

Баймуратова Г.Е.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. **Арзымбетова Ш.Ж.**

Біз «Студенттердің кәсіби сапаларын дамытудың мазмұндық-үдерістік моделін» түзу барысында педагогикалық әдебиеттердегі ғылыми зерттеулерді зерделеу негізінде модель ұғымының мәнін анықтауды жөн көрдік.

Модельдеу әдісі танымның көрінісі мен танымның объектісін саналы талдаудың кеңінен танылған түрі болып табылады. Өзінің мәні жағынан модельдеу абстракциялау және дәріптеушілік деген математикалық ұғымдардың негізінде шыққан, өйткені математикалық ұғымда абстракциялау деген заттың бір немесе бірнеше қасиеттерін ойша бөлумен түсіндіріледі.

«Модель» ұғымы қазіргі ғылым саласында әр түрлі мағынада қолданылады. «Философиялық сөздікте» модельдеу (фр. Modele – үлгі, пішін) – зерттеу үшін арнайы жасалған бір объектіде басқа бір объектінің сипаттамасын қайта жаңғырту [1, 279 б.].

Білім беру технологиялары оқытудың мазмұны мен әдістерін жетілдіруге мүмкіндік жасайды. Білім беру технологиясын оқытудың тиімділігін қамтамасыз ететін білім саласы; оқытуға ықпал ететін барлық факторларды есепке алу мен іріктеу негізінде оқытуда мейлінше жоғары жетістікке жету мүмкіндіктерін іздеуге бағытталған ғылыми білім саласы; білімді меңгерудің барлық аспектілерін қамтитын жоспарлаудың, қамтамасыз етудің, басқару мен бағалаудың кешенді, кіріктірілген үдерісі; қойылған білімдік мақсаттарды табысты іске асырудағы оқыту мен тәрбие үдерісінің әдістері мен құралдарының жиынтығы түрінде тұжырымдау кең тараған.

Педагогикалық тәжірибе - педагог мамандығы жолындағы өте күрделі және маңызды кезең. Өйткені, студенттің ұстанымы белгілі бір екіжақтылықпен сипатталады: ол екі түрдегі қатысушы болып табылады – академиялық (оқу) және кәсіби. Педагогикалық тәжірибе барысында студенттің кәсіби дамуының мәселесі, іс жүзінде аяқталмаған (оқу), басқасымен бірге жүретін (педагогикалық), жүзеге асыруға мақсатты құралдарға ие (мақсат, түрткі, құрал, бақылау, бағалау) іс-әрекет болып табылады. Енді, жоғарыда келтірілген түсініктерді басшылыққа ала отырып, зерттеу жұмысының мақсатына қарай өз анықтамамызды береміз: *Педагогикалық тәжірибе аясында дамыған студенттердің кәсіби сапалары* – болашақ маманның педагогикалық қызметтің барлық салаларына, яғни, пәндік, оқушының оқу іс-әрекетіне және оның әдістемелік қамтамасыз етілуіне жан-жақты бағдарлануы, өзінің тәрбиелік өзара әрекет етуі мен оны ұйымдастыруы, тәжірибенің түрлі түрлері ықпал ететін зерттеушілік жұмыс әдісін меңгеруі [2].

Анықталған өлшемдер негізінде студенттердің кәсіби сапаларының даму деңгейлері анықталды.

Жоғары деңгейде студент саналы түрде әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыра алады, қарым-қатынаста интеллектуалдығымен ерекшеленеді, қатынасушылармен қарым-қатынаста тепе-теңдікті сақтай біледі, тұлғалардың әлеуметтік қызметінде табыстылықты қамтамасыз ететін тұрақты дамуын болжайды және мотивациялы-тұлғалық, когнитивті-процессуалдық және мінез-құлықтық-жобалық компоненттерді қамтитын, тұлғалық өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін құнды қасиеттерді толық меңгереді.

Орта деңгейде студент берілген үлгіге сәйкес оқытушы жетекшілігімен нақты формада рәсімдейді, мәселені баяндайды, қосымша құралдарды толық пайдалана білмейді; шешімдерді өз бетімен табуға сенімсіз, қатесін табады, бірақ оны түзете алмайды, қарым-қатынас орнатуда білімді мақсат тұтпайды, әлеуметтік құзыреттіліктің кейбір көрсеткіштері жеткілікті деңгейде ұйымдасқан және әлеуметтік мәнді қызметтің табысқа жетуіне арналған белгілі бір саланың негізін салуға мүмкіншілігі бар, ал басқалары төменгі деңгейде.

Төмен деңгейде – тұлғалық жаңа білімнің әлеуметтік бейімділігіне қажетті қалыптасқан құрамалардың төменгі дәрежесімен сипатталады.

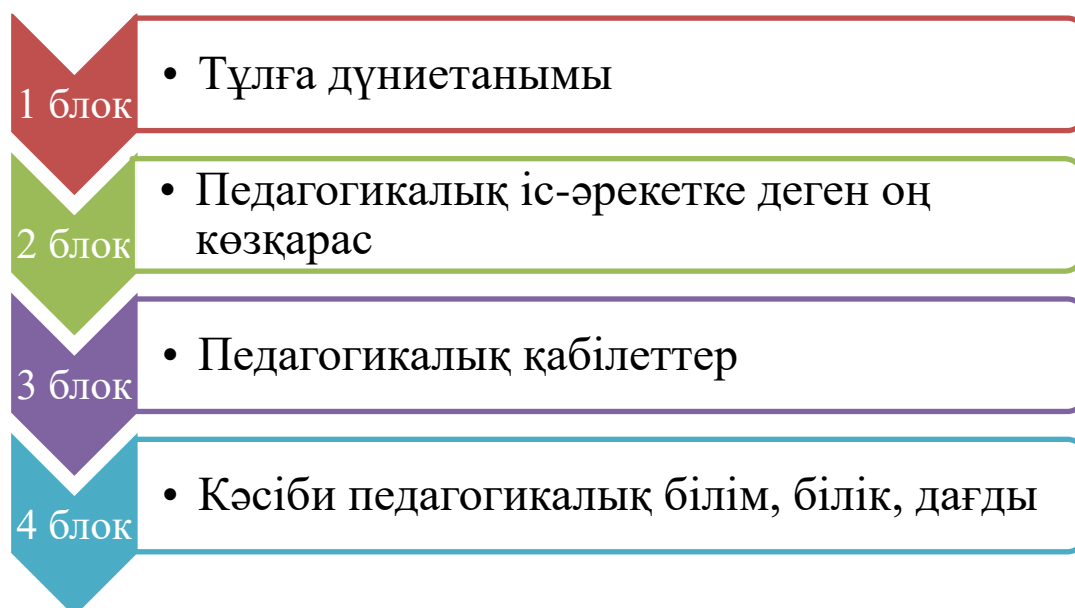
Тәжірибе барысында болашақ педагог педагогикалық қызметтің келесі басым бағыттарын меңгеруі тиіс: студенттерді оқыту, тәрбиелеу және дамыту деңгейін талдау және бағалау; жағдайды және олардың педагогикалық қызметінің құбылыстарын және басқа педагог қызметін талдау; білім беру қызметін жоспарлау, дайындау және өткізу (сабақ); сабақтар мазмұнын жобалау және оқу материалын оқушылар үшін қол жетімді түрде өзгерту; дамушы білім беру ортасын құру; диагностикалық қызметті жүзеге асыру, студенттермен түзету жұмыстары; білім беру қызметінде жаңа технологияларды пайдалану және құру; коммуникативтік, білім беру, ұйымдастыру, гностикалық және сындарлы-жоспарлау функцияларын жүзеге асыру; білім беру қызметінің басқа субъектілерімен интеграциялану нысандары[3].

Студенттердің педагогикалық практикасы нақты оқу үдерісін белсенді, шынайы түрде меңгеруіне сәйкес болуы керек. Болашақ педагогтың кәсіби дамуы студенттің өз педагогикалық қызметіне жауапкершілікпен қараған кезде маңызды өмірлік тапсырма ретінде түсініледі. Кәсіби жолдың басталуы әртүрлі пропорцияларда: еңбек пен шығармашылық жолдар, жеке және қоғамдық өмір, сыртқы оқиғалар және жеке тұлғаның ішкі әлемі болып табылады, онда өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі тану сияқты қасиеттер қалыптасады.

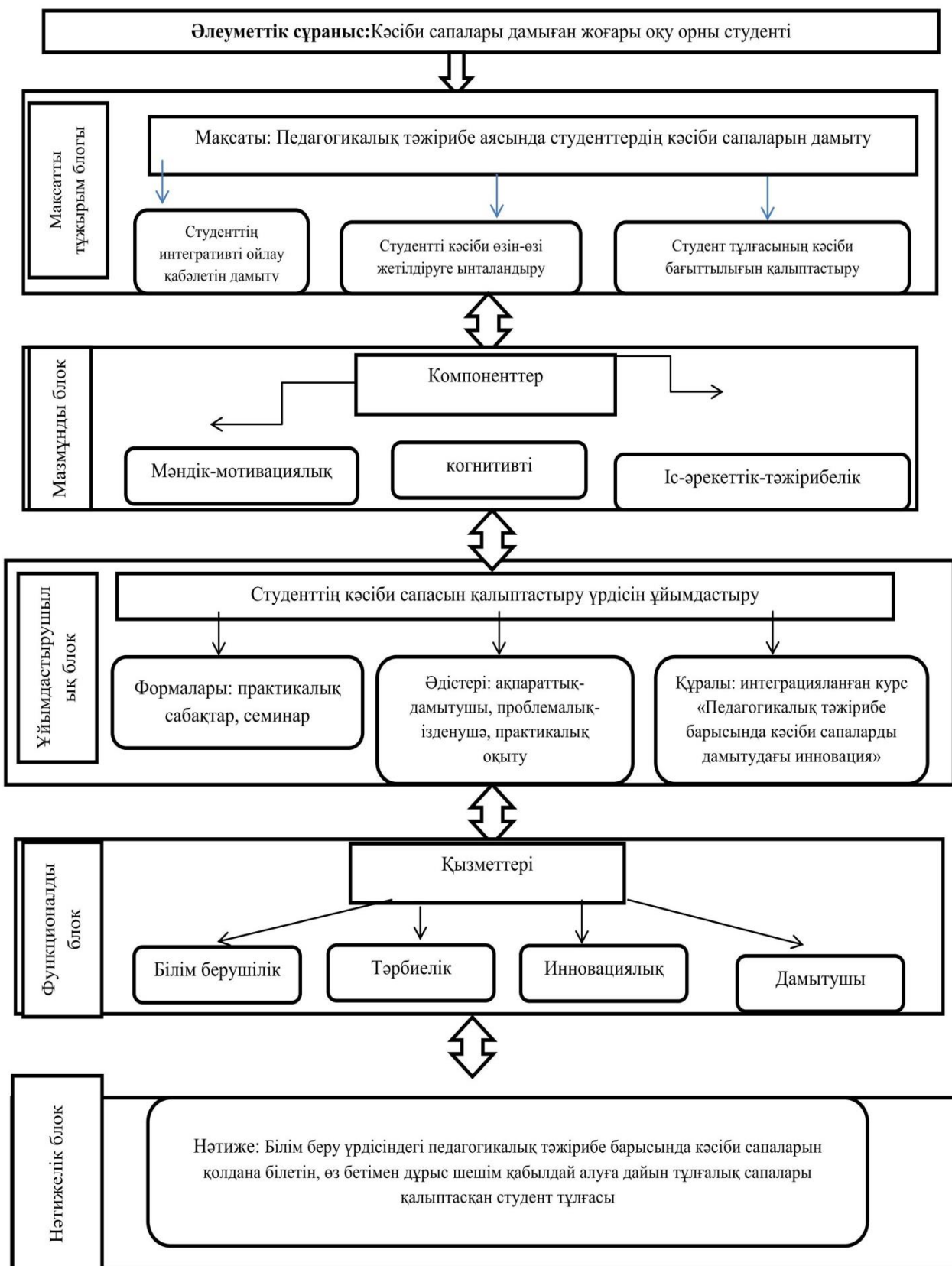
Сондықтан да, біз төменде келтірілген суреттерде «Студенттердің кәсіби сапалары құрылымы», «Студенттердің кәсіби сапаларын дамытудың мазмұндық-үдерістік моделін» келтіреміз.

Біздің жасап отырған моделіміз педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамыту үдерісі элементтерінің байланысы мен құрылымдарының шектеулі сипатын көрсетеді. Біз алдымызға қойылған мәселенің толықтай шешімін емес, оны шешудің мүмкін нұсқаларын ұсынамыз.

Қорыта келе, педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамыту мәселесінің зерттелу дәрежесін алғышарттарын қарастырдық деп айта аламыз. Жасаған мазмұндық-үдерістік моделіміздің мақсаты педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамыту болып табылады. Мақсатқа қол жеткізу үшін білім беру үдерісінде ұстанымдарды таңдауға, мақсаттылыққа, сенім мен қолдауға сүйенуіміз қажет. Жасалып отырған модель келесідей жағдайларда тиімді жүзеге асырылады: студенттердің кәсіби сапаларын дамытуда ынталандыруды қамтамасыз ету, студенттердің кәсіби сапалары дамуы деңгейіне сәйкес оқытудың мазмұнын іріктеу, студенттердің кәсіби сапалары дамуының динамикасын және мерзімін болжау.

1 сурет - Студенттердің кәсіби сапалары құрылымы

2 сурет - Студенттердің кәсіби сапаларын дамытудың мазмұндық-үдерістік моделі

Деңгейлердің арақатынасы студенттердің қалыптасып келе жатқан кәсіби сапалары көрсеткіштерін жүйелі түрде анықтап отыр. Педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің

кәсіби сапаларын дамытудағы даму ерекшеліктерін тәжірибелі зерттеу нәтижесіндегі мәнді құрамы: студенттердің ішкі тұлғалық мәселелерін бөліп көрсетуге мүмкіншілік берді.

Қарастырылып отырған студенттердің бұл компоненттері бір-бірімен тығыз байланысты және қалыптасудағы күрделі деңгейлік құрылымын құрайды.

Көрсетілген компоненттер құрамын нақтылы байыту, олардың жоғары оқу орны білім беру үдерісінде жүзеге асырылуы қалыптастыру тәжірибесінің нысанасын құрайды. Оның барысы мен нәтижелері келесі бөлімде баяндалады.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесін жоғарыда келтірілген үш компоненттің қалыптасу деңгейіне қарай бағалауға болады. Біздің ойымызша, осы үш компонент бірлігі, олардың көрсеткіштері мен өлшемдері студенттердің кәсіби сапалары дамуы деңгейін бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Философиялық сөздік /Ред. басқарған: Р.Н. Нұрғалиев, Ғ.Г. Ақмамбетов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2006. -525 б.
2. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы ред. басқарған А.Қ. Құсайынов. – Алматы: «Мектеп».- 2002. -256 б.
3. Хмель Н.Д. Технология реализации целостного педагогического процесса: Программа спецкурса для магистратуры университетов. – Алматы: Қазақ университеті. -2008. -24 с.
4. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студентов пед. Вузов. В 2 -х книгах. –М.: Центр Владос. Кн. 1 -1999. -575 с.

ӘОЖ 372.82

МЕКТЕПТЕ ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Жанжигитова Ж.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – (PhD) философия докторы,
қауымдастырылған профессор

Казиев К.С.

Инклюзивті оқыту мәселелеріне арналған теориялық еңбектерді жан-жақты талдау негізінде жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектелген балаларды инклюзивті оқытудың әр түрлі үлгілеріне талдау жасаймыз. Біріктіріп оқытудың тарихына көз жүгірте отырып тоқталымға келетін болсақ, ең әуелі баланың кемістігінің және психикасының ерекшелігіне қарап біріктіріп оқыту түрін таңдау қажет. Сонымен қатар ескере кететін жайт, дамуы тежелген балалар тек қана бір кемістік түрімен ғана шектелмейді, яғни біріншілік кемістік және олардың салдары екіншілік кемістіктің құрамын да ескеру қажет. Оқыту түрлеріне қатысты мәселені толық ашып көрсетейік.

Әрдайым жүретін толық түрде біріктіріп оқыту

Бұл түрдегі оқытуда кемістігі бар балаларды қалыпты балалармен бірге, оқыту процесі бір сыныпта немесе бір топта жүргізіледі. Мұнда егер де кемістігі бар баланың даму деңгейі қалыпты нормаға жақын болса бұл оқыту түрі тиімді болып есептелінеді. Сонымен қатар бала психологиялық тұрғыдан дайын болуы қажет.

Жоғарыда айтылғаныдай әрдайым жүретін толық түрде біріктіріп оқыту әдеттегідей дамудағы балалармен бірдей мектепке дейінгі топтар немесе сыныптарда оқуын болжалдайды. Толық интеграция психофизикалық және тілдік дамуы жас мөлшерлеріне сәйкес немесе жақын болғанда, сонымен бірге бала сау құрдастарымен бірге оқуға психологиялық тұрғыдан дайын болған жағдайларда тиімді болуы мүмкін.

Баланың психикалық дамуының ойдағыдай дамудағы құрдастарымен салыстырмалы деңгейі, әдетте, бала дамуындағы ауытқуларды ерте анықталғандығы және баланың өмірінің алғашқы айларынан жүйелі түрдегі коррекциялық жұмыстар жүргізілген жағдайда қамтамасыз етіледі. Атап айтқанда, коррекциялық көмектердің ерте басталғандығы және сауатты ұйымдастырылғандығы баланың құрдастары мен тең немесе нормаға жақын психикалық даму деңгейіне жетуіне, сондықтан ертегі көмек – баланың әлеуметтік және жалпы білімдік ортаға толық интеграциялануының ең сенімді жолы болып табылады.

Соңғы жылдары арнайы мекемелер өз тәрбиеленушілерін әдеттегі оқушылармен қарым-қатынастарын кеңейту бойынша жұмыстарды күшейтуде.

Инклюзивті оқытудың әр түрлі үлгілерін талдау, сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан облысының арнайы мектептері және жалпы білім беретін мектептерінің өзара байланыстарын жан-жақты зерделеу, олардың кіріктіре оқытудағы мүмкіндіктерін қарастыру жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың моделін құрастыруға мүмкіндік береді (Сурет 1).

Жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың моделі зерттелінетін үдерістің құрылымын және олардың өзара байланыстарын сипаттайды.

Мақсаты: мүмкіндігі шектелген балаларды қалыпты дамыған балалар ұжымына интеграциялау және оларды дамыту; қалыпты дамыған оқушылардың мүмкіндігі шектеулі адамдарға гумандық қатынастарын қалыптастыру, өздерінің қабілеттері мен мүмкіндіктерін толығырақ көрсетуге ынталандыру.

Міндеттері:

- арнайы педагогикалық көмекті, баланың тұрғын жеріне жақындату;
- дамуында кемістігі бар балаларды біріктіру нәтижесінде өзін қоршаған ортасындағы қалыпты балалармен тең құқылы болуын қамтамасыз ету;
- ата – аналарға қажетті мағлұматтарды, кеңестерді жиі беріп отыру;
- жалпы мектепке біріктірілген сыныптармен жұмыс жасайтын мұғалімдерді әрдайым әдістемелік тұрғыдан қолдау.

Инклюзивті оқыту түрлері:

- әрдайым жүретін толық түрде біріктіріп оқыту;
- әрдайым жүретін толық емес біріктіріп оқыту.
- әрдайым жүретін бөлшекті біріктіріп оқыту.
- дүркін біріктіріп оқыту.

Мұғалімнің инклюзивті оқытуға кәсіби құзіреттілігі

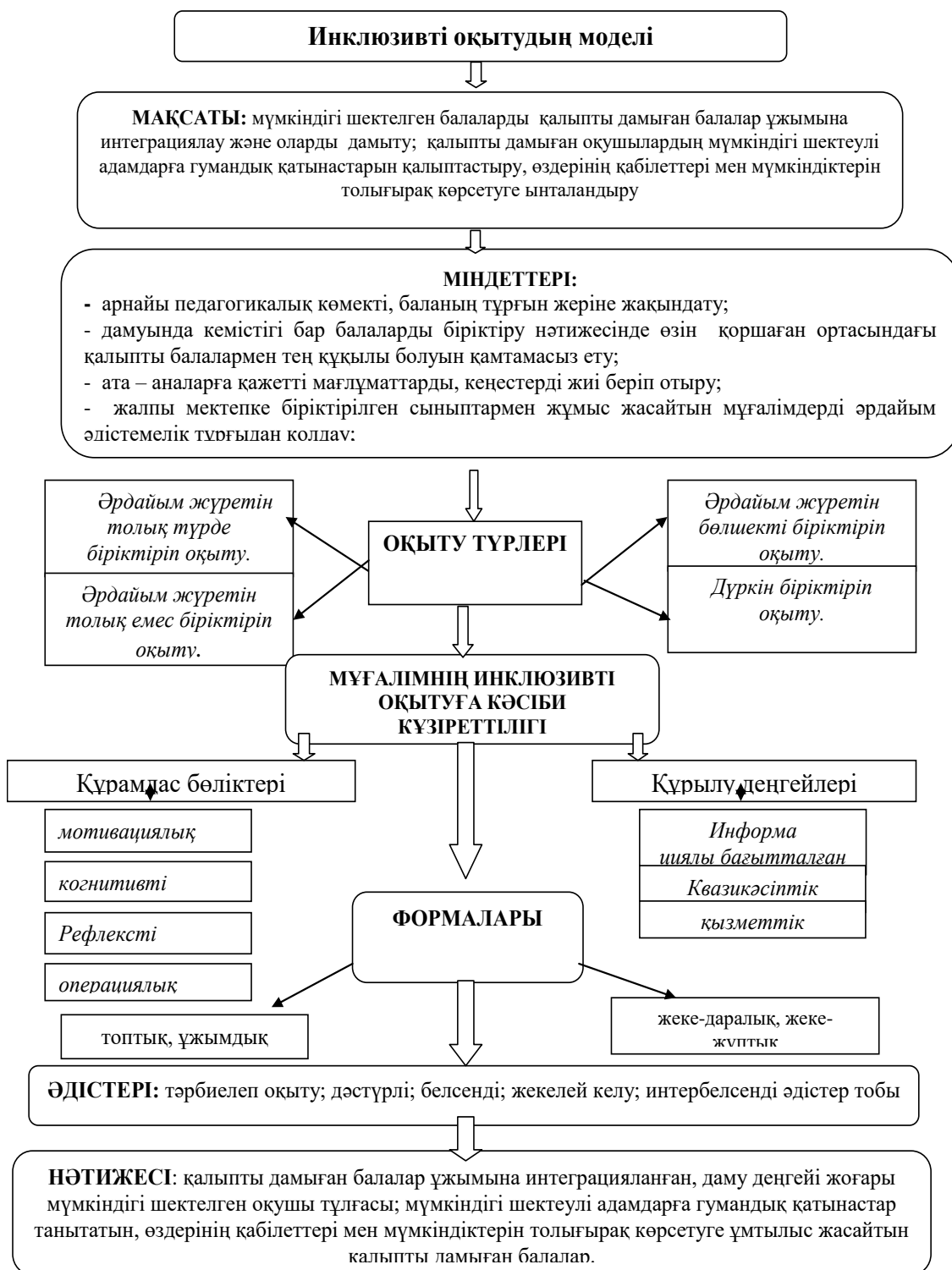
- мотивациялық;
- когнитивтік;
- рефлексі;
- операциялық.

Құрылу деңгейлері:

- информациялы бағытталған;
- квазикәсіптік;
- қызметтік.

Ұйымдастыру формалары: жеке-даралық, жеке-жұптық; топтық, ұжымдық; кіріктірілген сабақтар; жарыстар; көрмелер; мейрамдар; үйірмелер.

Әдістері: тәрбиелеп оқыту; дәстүрлі; белсенді; жекелей келу; интербелсенді әдістер тобы.

1 сурет - Жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектелген балаларды инклюзивті оқытудың моделі

Нәтижесі: қалыпты дамыған балалар ұжымына интеграцияланған, даму деңгейі жоғары мүмкіндігі шектелген оқушы тұлғасы; мүмкіндігі шектеулі адамдарға гумандық қатынастар танытатын, өздерінің қабілеттері мен мүмкіндіктерін толығырақ көрсетуге ұмтылыс жасайтын қалыпты дамыған балалар.

Жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың зерттеу барысында жасалынған моделі жаппай мектептерде инклюзивті оқытуды ұйымдастыру технологиясын жасауға негіз болды.

Әдебиеттер

1. Жалпы білім беретін мектепте ерекше білім беруді қажет ететін балаларды инклюзивті оқытудың үлгілерін жүзеге асыру// Абай атындағы ҚазҰПУ ХАБАРШЫ 2011, № 3/5.- Б. 11-17.
2. Мектеп ұжымының инклюзивті білімдік орта қалыптастырудағы қызметі // Тәуелсіздіктің 20жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция «Жас ғалымдардың заманауи зерттеулері». 1-том, 2012.- Б. 105-108.
3. Малинович В.И. Особенности обучаемости младших школьников с умственной отсталостью и задержкой психического развития: дис. ... канд. пси х. наук.: 19.00.10.- Нижегородский государственный педагогический университет /НГПУ/.- 2000. – 192 с.

ӘОЖ 37.31

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК МӘДЕНИЕТІН ДАМУҒА ДАЯРЛЫҒЫ

Жұмабекова К.С.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. Арзымбетова Ш.Ж.

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде жалпы мәдени құндылықтардың өзектілігі байқалады. Осыған байланысты жеке тұлғаны заманауи мәдениеттің көбеюі мен дамуына қосуды көздейтін мәдени көзқарас басым болады. Мәдени мұраның едәуір бөлігі ақпарат көздерінде көрінеді, олармен жұмыс істеу үшін адамның ақпараттық мәдениетінің сапалы жаңа деңгейі қажет.

Сонымен қатар, білім беруді ақпараттандыру процесінің ерекшелігі жеке тұлғадан түбегейлі басқа білімді, дағдылар мен қабілеттерді талап етеді, бұл оның өзгерістерге бейімделуін қамтамасыз етеді және қоғамда лайықты орынға кепілдік береді. Осыған байланысты білім беру процесінде жаңа, ақпараттық қоғамға көшуге байланысты міндеттер қойылады.

Білім беруді ақпараттандыру процесі бастауыш мектептен бастап ЖОО-ға дейінгі және одан кейінгі барлық білім беру сатыларын қозғайды, олардың әрқайсысында білім алушылардың дайындығы мен даму деңгейіне сәйкес келетін мақсаттар мен міндеттер қойылады. Қазіргі уақытта осы процестің іргелі негіздері бастапқы буынға салынатын бағдарламалар жиі жасалуда.

Қазіргі жағдайда бастауыш мектептің өзі де өзгереді. Әр түрлі типтегі және вариативті бағдарламалардағы білім беру мекемелерінің пайда болуы негізгі міндеттердің бірін анықтайды-бастауыш сынып оқушысын әртүрлі ақпарат көздерін қолдана отырып, қажетті білімді өз бетінше алуға үйрету. Бұл, ең алдымен, оның ақпараттық мәдениетін дамытуды білдіреді, өйткені бұл бастауыш мектепте оқытудың келесі кезеңдерінде дамудың негізі қаланады.

Компьютер жетекші ақпараттық құрал ретінде адам өмірінің әлеуметтік және білім беру салаларына мықтап енгені және оның ақыл-ойы мен мәдениетін дамыту құралдарының бірі болып табылатыны жалпыға ортақ. Жақында оның көптеген отбасыларда пайда болғаны, сондықтан бастауыш сынып оқушыларына тікелей қол жетімді болғаны да маңызды. Компьютер қазіргі заманғы балалардың үлкен қызығушылығын тудырады, өйткені бұл олардың танымдық және ойын қажеттіліктерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді ал бастауыш мектеп олардың сұраныстары мен осы саладағы қажеттіліктерін қанағаттандыруға әлі дайын емес, тіпті егер ол компьютерлік сыныпқа ие болса да [1].

«Ақпараттық мәдениет» ұғымының мәнін анықтауға әртүрлі көзқарастар бар. Біздің зерттеуімізде ақпараттық мәдениет дегеніміз-біліммен, деректермен, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениеті, яғни.білімді ұсынудың негізгі әдістерімен сипатталатын қабілеттер жиынтығы,

сонымен қатар оларды мазмұнды есептер шығару және шешу үшін практикада қолдану мүмкіндігі. Біз ақпараттық мәдениет ұғымын ақпаратпен жұмыс істеу кезінде әртүрлі ақпараттық құралдарды ескере отырып, кең мағынада қарастырамыз.

«Тұлға мәдениеті», «тұлғаның ақпараттық мәдениеті», «бастауыш сынып оқушысының ақпараттық мәдениеті» категорияларын салыстырмалы талдау әрқайсысының орнын табуға мүмкіндік береді. олардың ішінде әлем туралы ең жалпы философиялық идея [2].

Бұл зерттеуде дайындық субъектінің іс-әрекеттерінің сипаты мен күрделілік деңгейіне сәйкестік критерийі бойынша олардың белсенді қабілеттерінің жай-күйінің сипаттамасы ретінде қарастырылады; іс-әрекет субъектісінде істің мәнін, қажетті білім мен дағдыларды, сондай-ақ оның мотивациялық саласының жай-күйін қажетті түсінудің болуы.

Дайындық келесі аспектілерде болады:

- субъектінің мотивациялық саласының жағдайы ретінде;
- алынған кәсіптік білімнің салдары және алдыңғы практикалық тәжірибенің нәтижесі ретінде;
- қызмет субъектісінде проблеманы қажетті түсінудің болуы ретінде;
- қызметті жүзеге асырудың тұрақты рефлексиясы және оны жетілдіру ретінде [3].

Болашақ мұғалімнің бастауыш сынып оқушысының ақпараттық мәдениетін дамытуға дайындығы деп біз болашақ мұғалімнің мотивациялық - құндылық, когнитивті, операциялық компоненті бар ақпараттық-педагогикалық қызметке қабілеттілігін көрсететін интегралды интегралды неоплазманы түсінеміз.

Дайындықтың белгілі бір деңгейіне жету қалыптастырушы әсерді, яғни жеке тұлғаға әсер етуді, оның ерекшеліктеріне сәйкес келетін жағдайлар жасауды қамтиды, ал қалыптастыру ұғымы қолайлы жағдайлар жасау ретінде қарастырылады, онда жеке тұлға өзінің мазмұнын және одан әрі дамудың мүмкін құралдарын еркін таңдай алады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің бастауыш сынып оқушысының ақпараттық мәдениетін дамытуға дайындығын қалыптастыру жүйесін әзірлеу зерттелетін мәселенің мәнін білдіреді.

Бастауыш мектепті ақпараттандыру процесінің ерекше қиындықтары мамандардың осы процесті білікті түрде жүзеге асыруға дайын готовстігімен байланысты.

Негізгі қарама - қайшылық, бір жағынан, қоғам бастауыш сынып мұғалімін даярлауға әлеуметтік тапсырысты талап етеді, ол бастауыш сынып оқушысының ақпараттық мәдениетін қазіргі заманғы жағдайларға сәйкес дамыта алады, ал екінші жағынан, қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесі әлі де тиісті дайындықты қалыптастыруды қамтамасыз етпейді [4].

XXI ғасырдағы қоғамдық өндірістің негізгі үрдісі ғылымды қажетсінетін, жоғары технологияларды басым дамыту, ғылыми жетістіктерді нақты өмірге кеңінен енгізу, қоғамды ақпараттандыру болып табылады.

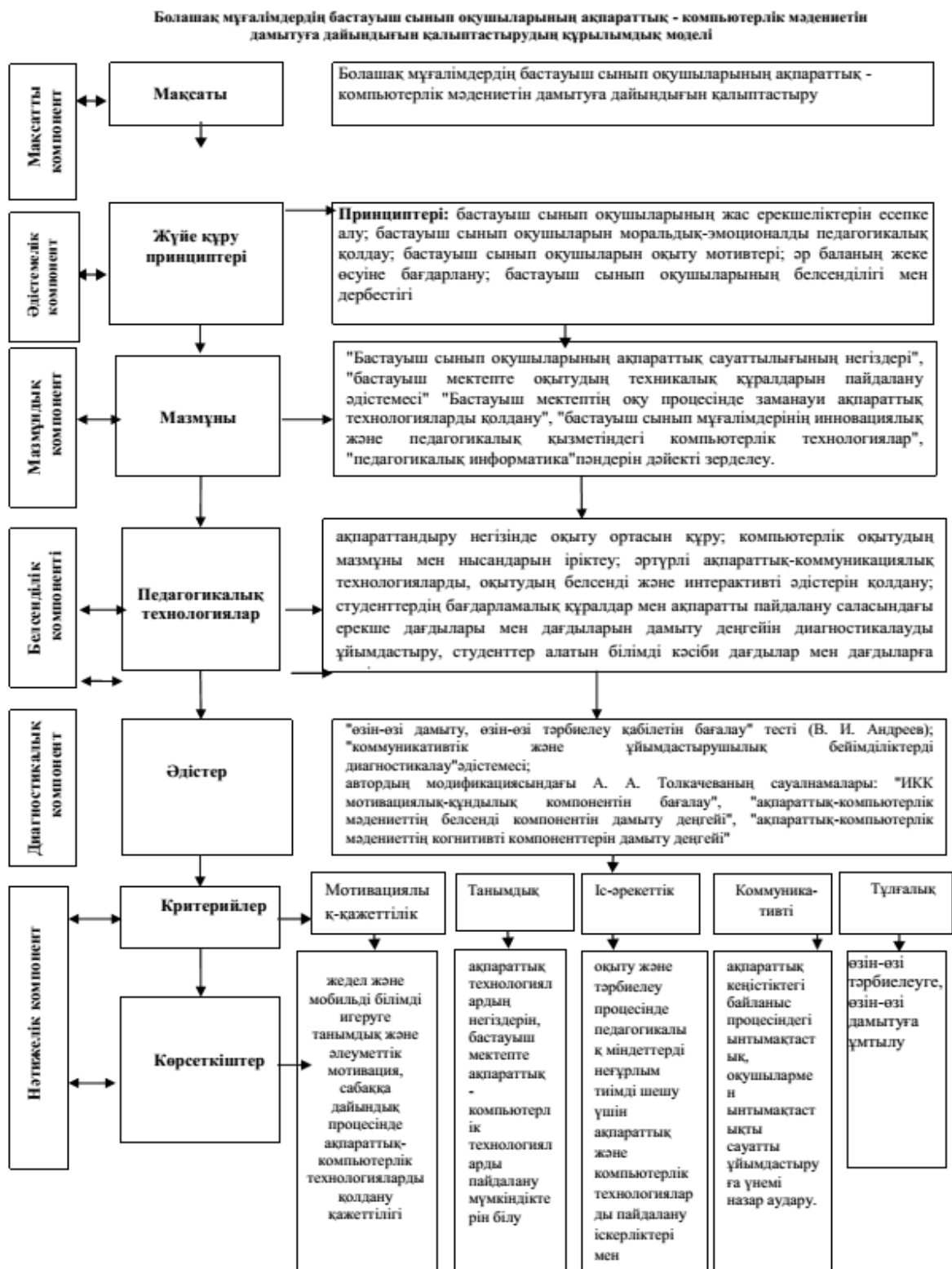
Қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаһандық ақпараттандыру процесіне негізделген қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-техникалық революция ақпараттандыру мен білім беру саласын қажет етеді.

Осыған байланысты білім беру мазмұны мен жеке тұлғаның ақпараттық-компьютерлік мәдениетінің деңгейі туралы жаңа мәселе туындайды. Мұндай мәдениеттің дамуы білім беру жүйесінде жаңа ақпараттық технологиялар саласында құзыретті мамандар болған жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру әрқашан білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болды және қазір бұл мәселе жаңа реңктерге ие болуда.

Болашақ педагогтар қоғамды ақпараттандыру жағдайында білім беру қызметтері нарығында сәтті бәсекеге түсуі үшін оларда болашақта бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-компьютерлік мәдениетін дамытуға ықпал ететін ақпараттық-компьютерлік құзыреттілік компоненттерін қалыптастыру қажет.

Педагогикалық жүйелерді модельдеу мен болжаудың теориялық және қолданбалы ғылыми тәжірибесіне сүйене отырып, біз Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-компьютерлік құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық моделін жасадық.

Бұл модельді біз бастауыш білім беру саласындағы мамандарды кәсіби даярлаудың кіші жүйесі ретінде қарастырамыз және оған мыналар кіреді: мақсаты, мазмұны, детерминанттар жүйесі, кезеңдері, тетіктері және ақпараттық-компьютерлік құзыреттілік негіздерін қалыптастырудың болжамды нәтижесі.

Бастауыш білім беру мұғалімдерін кәсіби даярлаудың негізгі мақсатын қоғамды ақпараттандыру жағдайында педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындықты қалыптастыру ретінде түсіне отырып, қалыптастырушы эксперимент кезінде біз оның барлық элементтері оның ұйымына бағынатын осындай білім беру процесін ұйымдастырдық.

Олардың ішінде біз ерекше атап өтетініміз: оқу ортасын құру, оқытудың мазмұны мен формаларын таңдау, әртүрлі оқыту технологияларын, оқытудың белсенді әдістерін қолдану. Сонымен қатар, студенттердің кәсіби маңызды қасиеттерін дамыту деңгейін арнайы ұйымдастырылған диагностикалаудың ерекше рөлін атап өткен жөн. Оқу білімін кәсіби білімге айналдыру педагогикалық практика процесінде жүзеге асырылады, сонымен қатар студенттердің кәсіби құзыреттілік деңгейінің бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-компьютерлік мәдениетін дамытуға әсері тексеріледі.

Қорытындылай келе, қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Мектеп – үйрететін орта, оның жүрегі – мұғалім. Ізденімпаз мұғалімнің шығармашылығындағы ерекше тұс – оның сабақты түрлендіріп, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Ұстаз атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арындай таза ұстау – әр мұғалімнің борышы. Ол өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам. Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін – өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Жаңа формация мұғалімі табысы, біліктері арқылы қалыптасады, дамиды. Нарық жағдайындағы мұғалімге қойылатын талаптар: бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапасының жоғары болуы, кәсіби шеберлігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі. Нәтижеге бағытталған білім моделі мен басқарудың жаңа парадигмасы аясында жекелеген ұғымдар мен нормаларды және тиімді педагогикалық технологияларды меңгеру үшін педагогтардың кәсіби мәдениетін дамытуға бағытталған оқу қажеттіліктері туындылап отыр.

Әдебиеттер

1. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық - коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

2. Роберт И.В., Панюкова С.В., Кузнецов А.А., Кравцова А.Ю. Информационные и коммуникационные технологии в образова-нии: Учебно-методическое пособие для педагогических вузов. / Под редакцией И.В. Роберт. - М.: ИИО РАО, 2006. - 374 с.

3. Таутаева Г.Б. Бастауыш мектепте Интернет-ресурстарды пайдаланудың әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дис.: 13.00.02. – Алматы, 2010. – 18 б.

4. Уайдуллақызы Э. Бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2014. – 160 б.

UDK808.5

FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTENSIVE LEARNING OF FOREIGN LANGUAGES

Alipaeva A.N.

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor-candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer **Nazarova G. Zh.**

In recent years, promising results have been achieved in the practice of intensive teaching of foreign languages by a diverse contingent of students. Intensive methods are understood as the effective implementation of some progressive trends in pedagogy and psychology in general, in particular in the context of the problems of the educational role of learning processes. The methodology of intensive teaching of foreign languages is characterized by five basic principles: the

principle of collective interaction; the principle of personality-oriented communication; the principle of role Organization of the educational process; the principle of conscious language acquisition; the multifunctional principle of exercises and the principle of concentration in the organization of educational material and the educational process. All these principles ensure a clear relationship between the subject of study and educational activities and thereby contribute to the effective implementation of the goals of training.

A feature of the implementation of these principles is the use of opportunities that open up when considering the training group as a temporary team carrying out coordinated joint activities. The task is to provide the training team with a joint educational activity that has great personal significance, social value and pays the team, that is, contributes to the active formation of the personality, ensuring the positive impact of the team on the individual. This task is solved, first of all, by a special organization of educational material, which provides for joint activities that stimulate the emergence of new ideas and interests of students and allow the use of various forms and ways of interaction of students in the lessons. In intensive learning, the student is put in the first place, and around him, by his efforts, a consciously regulated system of communication with the teacher is built, which allows everyone to fully reveal, use and develop their capabilities. Thus, the activation and intensification of learning is carried out through the more active use of the psychological individual capabilities that the teacher and students have, as well as the socio-psychological capabilities inherent in the system of interaction and interaction of the developed educational team. For the organization of intensive training, the principle of personality-oriented communication is important. This principle finds its justification in the theory of activity of A.N. Leontev. Also in the rules of didactics on developmental learning. The principle of personality-oriented communication plays a leading role in the implementation of the goal of training.

In intensive learning, the first place is occupied by the student, around him, by his efforts, but consciously regulated teacher, a system of communication is built, which allows you to fully reveal, use and develop the capabilities of each person.

The active use of the intensive method of teaching allows the teacher to accelerate the educational process, increase the effectiveness of work on the active use of the psychological individual capabilities of each student to achieve the effectiveness of a foreign language lesson.

He proposed a realistic and consistent approach to the methodology of intensive learning, on the one hand, to mastering a foreign language as a socio-psychological problem and, on the other hand, as a controlled speech activity. This approach is based on socio-historical and laws that have defined new learning goals: if earlier teaching a foreign language as a system reached language learning, now the main goal of teaching is the acquisition of a foreign language by students. Intensive learning in practice is perceived by most teachers as a special system of teaching, which differs in a number of parameters of the methods of teaching foreign languages that have long been established and are currently used. Within its framework, new principles of selection and organization of language and language materials have been developed, among which the presenters are action, personality-role, situational-thematic. A new dynamic model of management and training of communicative and educational activities of students has been created. The assimilation of students in the management of a foreign language is the modeling of the processes of their formation in the practice of foreign language speech, the communicative interaction of semantic perception and language opinions and the formation of appropriate mechanisms. Also of particular importance is the acquisition by students of psychotechnics of language communication and the achievement of a number of pedagogical goals (especially in terms of educating a person in interaction with the team) in teaching.

Intensive learning of a foreign language is understood as training that is mainly aimed at mastering communication in the language being studied, relies on the psychological reserves of the individual and the activities of students that are not used in conventional teaching, especially on the management of socio - psychological processes in the group and the teacher's interaction with students and students, and is usually carried out in a short time [2, p. 5].

The purpose of intensive training is to acquire foreign language communication skills in a short time. Such a goal and the methodological approaches used to achieve it determine the feasibility of a

large concentration of training hours. The content of intensive training is the acquisition of a complex of skills and abilities sufficient and necessary for the effective implementation of activities in a particular field, as well as the acquisition of language materials that ensure the formation, development and use of these skills and abilities. However, in this definition, only one aspect of intensive learning is touched upon — its learning function.

In fact, intensive learning, like any full-fledged methodological system, also acts in its educational function. An important feature of intensive learning is the organic unity of the two functions at different levels, even up to specific methodological techniques. It can be said that in intensive learning, the educational side includes the learning function, and the teaching — educational function. Requirements for any methodological system; however, at present, in intensive training, such an organic unit is implemented as consistently as possible.

Intensive training touched upon a number of topical issues of teaching foreign languages and drew attention to new aspects of the methodology as a whole.

Speaking about the forms and methods of teaching a foreign language, we take as a goal the organization of educational activities of students for information competence in teaching English. The forms and methods of teaching are not an immutable world. As the school develops, the tasks and content of training change, the form of Organization of training also changes, the old ones cease to be used, new ones are born. And the principles of training, as statically stable principles, have always been consistently observed, they are necessarily guided in all forms of training, through which the result of the forms of training is evaluated. The next principle in the system of learning principles is the principle of intelligibility. It is organized in accordance with the level of training of the student, where it is necessary to deeply think over the task under the guidance of the teacher. In teaching English, several rules follow from this principle:

The first is the transition from easy to difficult. This is due to the gradual training of students in cognitive activities aimed at information competence in the course of teaching the English language, that is, understanding the content of concepts that educate information competence in facts in a foreign language.

The second is the transition from simplicity to complexity. To analyze complex materials focused on information competence in English, it is necessary to familiarize them with the basic terms first of all.

The third is to move from the known to the unknown, supplement the knowledge gained in the direction of information competence from other lessons in the educational process of the school (history, Kazakh language, Kazakh literature, geography, biology, etc.) with materials in English in this direction, master the content with a deep understanding.

The scientific principle requires knowledge of the laws of the development of Nature, Society, Culture, Thinking. This principle is taken into account in the development of training programs, textbooks and is implemented in the educational process. Judging by the data obtained in the course of our research work, the upbringing of a person focused on information competence in the process of teaching English in general education secondary schools is directly related to the content of modern textbooks. In connection with the country's sovereignty, great changes are taking place in the field of education, new technologies of education are being rebuilt, based on world standards. Currently, teachers can work with textbooks recommended by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in teaching English. In addition to our own textbooks, there are textbooks from the Russian edition and from abroad. Four aspects of teaching are included in foreign textbooks, as well as Russian textbooks published in recent years, and in our own textbook. They are:

1. cognition-aimed at mastering cultural content in teaching a foreign language;
2. development-aimed at mastering psychological content in teaching a foreign language;
3. education-aimed at mastering the pedagogical content in teaching a foreign language;
4. Learning - aimed at mastering social content in teaching a foreign language.

However, through these textbooks, we still cannot provide full information to teenagers, so it is very important to select materials aimed at information competence in accordance with the level of development of modern science and use additional sources of information correctly. Information

competence approach is the product of teaching and upbringing, the formation of which lasts for several years of education and upbringing of a person. Especially since training only with textbooks from the Russian edition contradicts the fact that the foreign language culture of the above-mentioned content component creates a dialogue with our native culture. That is, the submitted additional materials, questions about Russia, are aimed at the interests of that country. Therefore, in addition to the use of new textbooks published by foreign publishers, it is necessary to use additional guidelines.

It should be noted that the search for effective ways to teach practical mastery of foreign languages in a short period of time has a very large history. The emergence and development of intensive methods dates back to the beginning of the XX century, which is explained not only by historical and socio-economic reasons, but also by the popularity of the direct method, which prepared "a favorable basis for intensive teaching of foreign languages». Many of the fundamental provisions of the direct method (interest in oral speech, especially dialogic, expansion of the educational unit from the word to the semantic block, selection of situations, activation of students in the classroom, etc.) are preserved in most modern intensive courses. Of course, each new method is a logical development of the main or some of the trends preceding it, summarizing the best found in the field of methods of teaching foreign languages. At the same time, each new direction in the methodology inevitably reflects the level of Culture, Science and technology of the country in which it develops. In particular, such Sciences as psychology and social psychology have a great influence on the formation of the method. The degree and nature of the use of data from these Sciences in the theory and practice of the method largely determines its effectiveness and prospects. After the direct method, a number of methods appeared, built on different theoretical foundations of methods and methods of intensive teaching of foreign languages in different countries: audio - linguistic, audiovisual, hypnopedia, relaxopedia, rhythmopedia and suggestopedia. Over the past decade, interest in personality as an object of study and training, in its creative possibilities, has increased significantly. In the search for ways to identify potential reserves of personality, the efforts of pedagogy, psychology, social psychology, medicine are united.

Literature

1. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper and Row, 1954. Rodgers C.R. Freedom to learn. – Columbus, Ohio: Merrill, 2009. В.А.Лекторский. Капт. Радикальный конструктивизм и конструктивный реализм в эпистемиологии. //Вопр. Философии, М.: 2005 г, №8.
2. Brown B., Ober R., Joar R.I., Webb, Jeannine N. The Florida Taxonomy of Cognitive Behaviors // Institute for Development of human Resources, the University of Florida. – Gaines-ville, 2008.
3. Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов. Основания синергетики, синергетическое мировидение. М.: 2005 г.

ӘОЖ 808.2

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІККЕ ДАЯРЛЫҚ ШЕҢБЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУДЕ ЖОО-НЫҢ РОЛІ

Альсүйеуова Г.С.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – ф.ғ.д., профессор **Тлеубердиев Б.М.**

Шымкент қаласындағы жарнамаларды саралау барысында олардың орфографиясында кеткен қателіктеріне қарай талданды, әр Шымкент жарнамасы нда кеткен орфографиялық қателерді грамматикалық қателер, стильдік қателіктер деп жіктеп, олардың себептері, дұрыс жазылу үлгісі көрсетілді.

Шымкент жарнамасында қызметтің түр-түрі өте жақсы, түсінікті көрсетілген, әйтсе де қазақ тілі белгілі бір мемлекеттің мемлекеттік тілі болған соң, екі тілде аралас берілмей, тек бір тілде, өзге ұлт өкілі түсінбейді деген қорқыныш болған жағдайда қазақ тілінде таза беріліп, сонан соң орыс тілінде баламасы жазылуы керек. Әрине, екі тілге де ортақ сөздер бар: ксерокопия, плакат, реферат, визитка, баннер, ламинация, егов қызметі; переплёт, реклама сөздерінің қазақ тілінде аудармасы бар – түптеу, Шымкент жарнамасы. Көрнекілер емес көрнекіліктер болуы керек. Тыныс белгісіне де байланысты қателер бар: жанатын, жанбайтын әріптер.

Қазақ тілінде Шымкент жарнамасы мәтіні сөз қолдану мәдениеті сөзді орынды қолдану дегенді білдіреді. Өйткені тіл мәдениеті сөз, сөздің дұрыс айтылуы, дұрыс жазылуы, дұрыс қолданылуын зерттейді.

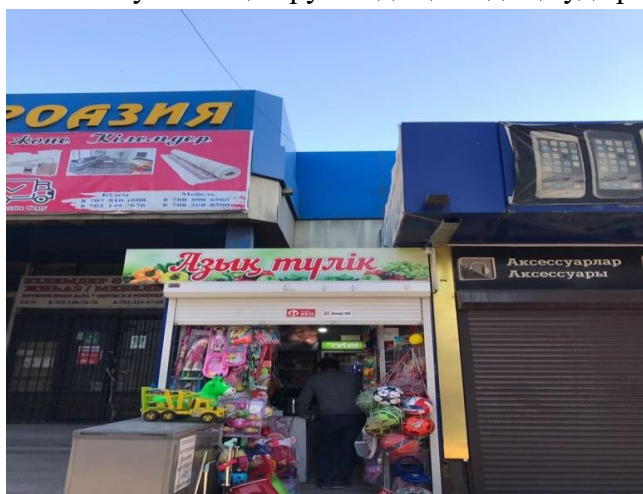
Акад. Р.Сыздықтың ауызша сөйлеу мәдениетінің басты талабы — тілдің фонетикалық заңдылығын сақтап, сөзді дұрыс дыбыстау деп атап өткеніндей, сөз тіркесіндегі сөздерді өзара үндестіріп, ритмикалық ырғағын үйлестіріп айту қазақ тілінің басты орфоэпиялық ерекшелігі екені белгілі [1,25]. Шымкент қаласы жарнамаларының көпшілігінде сөздер айтылуы бойынша жазылған.

Бүгінгі Шымкент қаласы жарнамасының тілі - жаһандану жүйесімен тікелей байланысты болғанымен, қазақ тілінің қалпын, ұлт мәдениеті мен өркениетінің бір қырын танытатын тілдік сала, ел экономикасының бірден-бір көрсеткіші әрі ұлттың рухани байлығының айнасы[2]. Ұлттық мәдениет, дәстүр, салт-сана құндылықтары Шымкент жарнамасы тілінен айқын байқалады. Мына Шымкент жарнамасы ұлт менталитеті, халық болмысы дегеннен жұрдай.

Шымкент жарнамалаушы да, Шымкент жарнамасына орналастырушы да, безендіруші де Шымкент жарнамасы талабын дұрыс ескермеген: ғимарат маңдайшасына орналастырылған дүкеннің аты КАНАТ қазақ тілінде емес, мақсатты түрде орыс тілінде берілген. Қызметтің түрлерінің аты орыс тілінде беріліп отыр.

Шымкент қаласындағы орталық базардың айналасындағы сауда орталықтарының кейбірінде Шымкент жарнамалар талап деңгейіне сай келмейді, орфографиялық жақтан грамматикалық: дыбыстық, мағыналық, тұлғалық әрі талғам тұрғысынан көрсетілген. Шымкент жарнамасы түрінде тауар атаулары дұрыс жазылмаған дыбыстық қателер бар. Сатып алушының көруіне де қиындық тудырады.

Акад.Р.Сыздықтың «Қазақ тілінің орфографиялық анықтағышының §68-інде «Қос сөздер, негізінен, дефис арқылы жазылады: бара-бара, жақсылы-жаманды, жап-жақсы, сарт-сұрт» [30, 46-б]. Азық-түлік « [30, 206-б] сөзінің анықтағыш сөздікте дәл осылай жазылатыны бетімен көрсетіліп отыр. Шымкент облысындағы Шымкент жарнамасы ларының сауатсыздығына тұтынушы тарапынан қарсылық акцияларын облыс көлемінде өткізілді.

Шымкент қаласы экономикасына тиімді Шымкент жарнамалық тауарларының, Шымкент жарнамасын насихаттайтын бұқаралық ақпарат құралдарына байланысты туындап отырған бүгінгі таңдағы басты мәселе Шымкент жарнамасы тілін зерттеу болып отыр. Шымкент жарнамаларының таралу ауқымына орай мәтіндік - тілдік сипаттары өзіндік ерекшелікке ие. Шымкент қаласы Шымкент жарнамалары қала экономикасын, туризмді дамытудың басты көзі екенін облыс, қала әкімшілігі басты назарда ұстап, қала Шымкент жарнамаларының безендірілуі мен Шымкент жарнамасы тіліне, оның орфографиясына қатандық танытып, мәдени талғамды жоғарылату керектігін ескеруі қажет. ҚР-ның мемлекеттік тілі – қазақ тілі, Қазақстан аумағындағы Шымкент жарнамалары мемлекеттік тілде болғаны абзал.

Қазақтелеком корпорациясы басшылығы қазақ тілін білмейтіні, іс қазақ тілінде жүрмейтіні осы кішкене ғана есік алдындағы ескертпе жазудан-ақ көрініп тұр. Аты айқайлап тұрған Қазақтелеком мемлекеттің қай мемлекет, тілі қай тілде екенін білмейтіні анық. Орыс тіліндегі «Вход посторонным воспрещен» деген ескертпе Шымкент жарнамасы «Тыйым салынған бөтенмен кіруге» деп аударылып тұр. Мұнда *тыйым* сөзі ереже бойынша тыйым болып жазылады. Орыс тіліндегі служебный вход «Қызметкерлерге кіру» деп берілу керек. Тіпті орфографиялық қате жіберілген: *қызыметкер*.

«Шымкентпошта байланысы торабы» Қазпоштаның маңдайшасына қойылған мекеме атауында фонетикалық қате жіберілген: «Шымкентаудандық пошта байланысы торабы» емес «Шымкент аудандық пошта байланыс торабы» болуы керек. Қазіргі уақытта қазақ жарнамалары бірінші орыс тілінде жазылып, содан соң қазақшаға аударылатыны тілдік сана-сезімнің көрінісі. Орыс тілінің үстемдігі.

Қазақ тілінің қоғамдық мәнін түсінбеу осындай Шымкент жарнамалары нан көрінеді: *ТОҚТА! Жүргізуші, жолаушыларды қәліктен түсіп* орыс тіліндегі нұсқасы - *СТОП! Водитель, высади пассажиров* – ешбір қатесіз жазылған.

ТОҚТА! Жүргізуші, жолаушыларды қәліктен түсір болуы керек еді. Осындай қате жазылған Шымкент жарнамалар тілдің де, қаланың да абырой-беделіне нұқсан келтіреді.

Шымкент жарнамасында «Дәмді ет» дүкеннің аты, егер аты ретінде берілмесе Дәмді ет өнімдері дүкені болуы керек. Ал мұнда тырнақша тыныс белгісі дүкеннің аты деп көрсетіп тұр.

Шымкент жарнамасы лаушы тілдің грамматикалық тұлғалардың орфографиясын, тәуелдік жалғауының үшінші жағының қолданылу ережесін белмегендігі деп білуге болады: «Балақай» сәнді сапалы киімдер, т.б.

Қорыта айтқанда, осы сияқты Шымкент қаласындағы сауатсыз Шымкент жарнамалар қаланың әлемдік туризмнен алар орны деген деңгейге сай келтірмейді. Қала деңгейіндегі Шымкент жарнамалардың талап-ережелерінің сақталмағандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Ахметжанова З.К. О некоторых направлениях исследования языка рекламного текста // Русский язык в Кыргызстане. – Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский университет, 2003. – С. 66-72
2. Садыков К. Телерадиореклама: анализ и прогноз// Казахстанская правда, 26 ноябрь, 2006
3. Филиппова И.М. Рекламный текст на русском языке (на материале казахстанской радиорекламы // Русский язык в Кыргызстане. Матер. междунар. науч. конф. – Бишкек, 2003. – С. 61-66.

УДК808.2

НЕОБХОДИМОСТЬ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Баядилова А.Т.

Университет им.Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель – к.п.н., ст. преподаватель **Кудайбергенова М.Р.**

В настоящее время назрела потребность в переходе от аналитических методов изучения языка к синтетическим, т.е. к целостному взгляду на языковые явления. Системный подход предполагает разработку научного познания, в основе которого - изучение объектов как системы. Исследование языка с точки зрения системного подхода объясняется рядом факторов:

- у лингвистов укрепилась тенденция трактовать язык не как монолитный объект, а как диалектическую систему;
- создаются новые интерпретационные модели и модернизируются существующие теории языка, объединяющие усилия социо, психо и этнопсихолингвистов;
- активно изучается социальная обусловленность языка, которая отражает взаимодействие языковых и культурных явлений и изучается через посредство языка;
- введены категории национального и специфического в языке и культуре;
- изучаются такие функции языка, как дискурсивная, кумулятивная и коммуникативная [1].

3. Становление теории и практики межкультурной коммуникации как самостоятельной науки и учебной дисциплины в преподавании иностранного языка в вузе:

- выявлены культурно-антропологические основы межкультурной коммуникации (социализация, инкультурация, национально-специфичные черты поведения, ценности, стереотипы, различные виды идентичности и т.д.);
- активно используются знания современной коммуникативистики в процессе становления межкультурной коммуникации;
- развиваются теории межкультурной коммуникации: теория высоко- и низкоконтекстуальных культур Э. Холла, теория культурных измерений Г. Хофштеде, теория культурной грамотности Э. Хирша и т.д., которые способствуют формированию межкультурной компетенции, пониманию своей и иной культуры, самоидентификации и воспитанию толерантности;
- определены детерминанты межкультурной коммуникации (отношение к природе, ко времени, к пространству, к труду, к общению, к типу информационных потоков, отнесенность к индивидуалистским или коллективистским культурам и т.д.);
- определены формы и способы освоения межкультурной коммуникации: аккультурация с её четырьмя стратегиями: ассимиляция, сепарация, маргинализация и интеграция [Садохин, 2005, с. 131];
- разрабатываются модели освоения чужой культуры и методы обучения межкультурной коммуникации, которые носят как общий, так и профессиононо-ориентированный характер.

В современных условиях языкового образования обучение межкультурной коммуникации может быть затруднено тем, что:

-преподаватели психологически и методически не готовы перейти к обучению в соответствии с требованиями деятельностного и компетентностного подходов;

-у студентов не всегда в достаточной степени сформирована языковая компетенция, т.е. преподаватель вынужден формировать в первую очередь языковую компетенцию, а затем уже межкультурную компетенцию;

-недостаточно разработаны методология и технология обучения пара-лингвистическим и экстралингвистическим средствам языка, стилям вербальной коммуникации;

-учебные ситуации, создаваемые на занятиях, не всегда соответствуют реальным ситуациям межкультурного общения;

-недостаточно разработаны критерии оценивания уровня сформированности межкультурной компетентности/компетенции;

-обучение межкультурной коммуникации как отдельной дисциплины в ряде профилей изучается в рамках теоретической, а не практической дисциплины. Например, направление подготовки «Лингвистика», профиль - «Перевод и переводоведение», изучаемая дисциплина - «Введение в теорию межкультурной коммуникации», где практикум по межкультурной коммуникации не предусмотрен, т.е. практической стороне овладения межкультурной коммуникации не уделяется должного внимания.

Для того чтобы преодолеть вышеперечисленные трудности и сделать процесс обучения межкультурной коммуникации эффективным, следует воспользоваться её межпредметным характером и создавать интегративную модель обучения с использованием синтеза современных технологий обучения иностранному языку и межкультурной коммуникации.

Особенности каждого из этих подходов необходимо учитывать и использовать при обучении межкультурной коммуникации. Тогда основным результатом применения интегративного подхода в обучении межкультурной коммуникации будет получение обучающимся качественно нового знания о предмете обучения, т.е. об особенностях межкультурной коммуникации, создается новое целостное системное видение определённого явления культуры, сформируются картины мира путём установления новых видов связей и отношений. Интегративное образование реализует принцип целостности образовательного процесса и его системности в комбинировании элементов.

Существует несколько видов интеграции:

-интеграция за счёт усиления практической направленности смежных дисциплин, т.е. интеграция таких дисциплин, которые имеют органическую связь и соотнесённость по целям и содержанию обучения, методам исследования и теоретическим концепциям, методам и технологиям обучения;

-интеграция за счёт интеграции целей и содержания обучения взаимосвязанных учебных дисциплин на основе разработки единой программы обучения [Дик, Пинский, Усанов, 3, с. 42-47].

При обучении межкультурной коммуникации следует использовать потенциал обоих видов интеграции. Первый вид интеграции связан с преподаванием таких культуроведческих дисциплин, как страноведение, лингвострановедение, социолингвистика, лингвокультурология. В каждой из перечисленных дисциплин есть определённый аспект содержания, который необходим для эффективного и целостного обучения межкультурной коммуникации как науки, занимающейся изучением разнообразных форм отношений и стилей общения между представителями отдельных культур или культурными/этническими группами [Грушевицкая, 2003, с. 116].

Обучение лингвострановедению предполагает ознакомление учащихся с важнейшими национально-культурными понятиями, находящими свое отражение в страноведчески релевантной лексике. К ним относятся:

а) географические реалии (название географических пунктов, ландшафтов);

б) исторические реалии;

в) административно-территориальные реалии;

г) общественно-политические реалии (названия партий, общественных организаций предприятий и учреждений; названия газет, журналов и телеграфных агентств и др.);

д) этнографические реалии (реалии культуры; реалии, обозначающие исторические и памятные места; реалии, обозначающие понятие ритуала; бытовые реалии);

е) имена собственные и др.

Изучение отображения культуры в языке, т.е. реалий, квази-реалий и культурно-маркированной лексики позволяет студентам более уверенно чувствовать себя при овладении вербальным компонентом межкультурной коммуникации, упрощает им процесс ориентации при межкультурном взаимодействии.

Лингвокультурология (В.Н. Телия, В.И. Хайруллин, В.В. Воробьёв, В.А. Маслова, М.А. Кулинич, Л.А. Городецкая и др.) является дисциплиной синтезирующего типа. Она рассматривает проблемы, связанные с теоретическим обоснованием современной научной парадигмы, которая описывает взаимодействие языка и культуры, выявляет связи между языковыми явлениями и неязыковой действительностью, анализирует и обосновывает особенности языкового сознания личности, её национально-специфических черт. О лингвокультурологии можно говорить как о науке, которая занимается важнейшими проблемами взаимодействия языка и культуры [Воробьёв, 4, с.76].

Для овладения межкультурной коммуникацией на высоком уровне студенты должны понимать процесс формирования национально-специфической личности, а также вторичной культурно-языковой личности.

Второй уровень интеграции, т.е. создание программы интегрированного характера, также может быть использован в рамках построения модели обучения межкультурной коммуникации. При подготовке бакалавров по направлению «Лингвистика» профиль «Перевод и переводоведение» мы предлагаем создать интегративную модель обучения дисциплин «Введение в теорию межкультурной коммуникации» и «Практический курс первого иностранного языка» на основе синтеза целей, содержания обучения, применяемых методов и технологий обучения.

Причинами создания подобной интегративной модели обучения, являются то, что:

-в соответствии с новыми стандартами обучения бакалавров по направлению «Лингвистика» существует несколько профилей подготовки: «Теория и методика преподавания иностранных языков и культур», «Перевод и переводоведение», «Теория и практика межкультурной коммуникации», «Теоретическая и прикладная лингвистика» и только в первые три модуля включены дисциплины по формированию межкультурной компетенции, хотя заявленный перечень профессиональных компетенций требует, чтобы студенты владели типичными сценариями взаимодействия определенных социальных, культурных и этнических групп; этическими и нравственными нормами поведения представителей изучаемых лингвосоциумов; использовали различные стили общения; осуществляли межкультурный диалог в общей и профессиональных сферах и т.д.

-сравнив трудоёмкости дисциплин по обучению межкультурной коммуникации по направлению «Лингвистика», мы пришли к выводу, что на формирование межкультурной компетенции/компетентности будущим переводчикам отводится меньше всех зачетных единиц (2), т.е. 72 часа в отличие от бакалавров по профилю «Теория и методика преподавания иностранных языков и культур» - 4 зачётных единицы (144 часа) и бакалавров по профилю подготовки «Теория и практика межкультурной коммуникации» - 8 зачётных единиц (300 часов), тогда как профессия переводчика как никакая другая требует, чтобы бакалавры-переводчики имели высокий уровень сформированности навыков и умений межкультурной коммуникации;

-проанализировав распределение академических часов по обучению теории и практике межкультурной коммуникации, мы пришли к заключению, что для того, чтобы будущий переводчик мог адекватно участвовать в межкультурном диалоге, в вариативной части предложена только одна учебная дисциплина «Введение в теорию межкультурной коммуникации», тогда как по другим профилям подготовки, либо отводится большое количество часов, либо введена ещё одна дисциплина «Практикум по межкультурной коммуникации»;

-рассмотрев предлагаемые образовательные технологии обучения межкультурной коммуникации в рамках дисциплины «Введение в теорию межкультурной коммуникации», мы

определили, что они главным образом нацелены на получение информации и не отвечают требованиям деятельностного и компетентностного подходов;

-изученные программы по всем профилям бакалавриата направления подготовки «Лингвистика» не описывают уровни сформированное™ меж-культурной компетенции/компетентности, соотнесённости их с международными уровнями владения иностранным языком; объекты и критерии оценивания уровня сформированное™ межкультурной коммуникации не определены;

-при изучении рабочих программ по дисциплине «Практический курс первого иностранного языка» выше обозначенных вузов, мы пришли к выводу, что приблизительно одна треть заявленных общекультурных и профессиональных компетенций, которыми должны овладеть бакалавры «Лингвистики» будущие переводчики, также заявлены и в рабочих программах по дисциплине «Введение в теорию межкультурной коммуникации». Таким образом, недостаток часов по обучению практическим навыкам и умениям межкультурной коммуникации мы можем компенсировать, интегрируясь с дисциплиной «Практический курс первого иностранного языка», который имеет смежные цели, задачи и содержание обучения. Кроме того, можно с успехом перенести современные технологии обучения иностранным языкам в сферу обучения межкультурной коммуникации.

Таким образом, в условиях обновления языкового образования перед нами стоит задача определения цели, подходов, принципов, содержания и контроля обучения межкультурной коммуникации в рамках интегративной модели её обучения в языковом вузе.

Литература

1. Абаева Ф.Б. Развитие навыков межкультурной коммуникации в процессе преподавания делового английского языка: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. - Владикавказ, 2003.-22 с.

2. Акопянц А. М. Прагмалингводидактика — современная парадигма обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. -2009. - №3. - С.17-21.

3. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: Сб. научн. тр. / Отв. ред. И.И. Халеева - М.: МГЛУ, 2009. - 199 с.

4. Анисимов П. Ф. О задачах вузов по переходу на уровневую систему высшего профессионального образования // Высшее образование в России, 2010.-№3.-С. 3-7.

УДК81.82

ЭВОЛЮЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

Жакашева М.Т.

Университет им.Ж. А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель-к. п. н., ст. Преподаватель **Кудайбергенова М.Р.**

Языковая глобализация охватывает не только процессы, связанные с ролью, местом и влиянием английского языка. Несмотря на его повсеместное распространение, большой интерес исследователей во всех областях лингвистики вызывает изменение картины функционирования других мировых языков, к числу которых относится и русский язык. Будучи одним из главных инструментов консолидации населения мультинационального Советского Союза, русский язык стал самым распространенным славянским языком в мире, впоследствии став одним из рабочих языков ООН. Однако несмотря на огромную историческую и культурную значимость, доля русскоговорящих в мире за последние двадцать лет снизилась, и, согласно мнению некоторых исследователей, к 2030 году он может утратить свои позиции, и окончательно выйти из топ-10 мировых языков. Даже в бывших советских республиках численность носителей языка снизилась практически вдвое: с 25,3 млн человек в 1989 году до 14,8 млн в 2010. В число причин, помимо естественной смертности, включают также миграцию и сопутствующую утрату национальной идентичности, связанную с необходимостью

самореализации в новой этнокультурной среде⁵⁵. Несмотря на подобные тенденции, русский язык в силу геополитического и экономического влияния России на соседние страны, сохраняет свой статус рабочего языка таких региональных организаций, как СНГ, ОДКБ и ШОС. Немаловажным также является значение русского языка в сфере науки и образования: несмотря на постепенное сокращение часов преподавания русского языка в национальных республиках, наблюдается неуклонное увеличение количества студентов из стран СНГ. Согласно данным, опубликованным Министерством образования и науки Российской Федерации, доля таких студентов, обучающихся по программам высшего образования возросла с 40 тысяч человек в 2005 до 185 тысяч в 2019 году. Из них 65 % составляют граждане Казахстана.

После обретения независимости в 1991 году Республика Казахстан довольно быстро стала одним из ключевых игроков на геополитическом пространстве СНГ. Значимость страны в регионе обуславливается, в первую очередь, удачным географическим положением. Обладая немалыми земельными ресурсами, Казахстан притягивает огромное количество иностранных инвесторов и имеет все предпосылки для успешного экономического развития. Отдельно следует упомянуть, что, благодаря грамотно выстраиваемой внешней политике, правительство страны поддерживает дружественные дипломатические отношения с Россией и Китаем, не допуская явного перекоса и попадания под влияние одного из этих двух мировых лидеров. Находясь на стыке европейской и восточной цивилизаций, Казахстан успешно следует глобальным тенденциям демократизации общественно-политического строя, соседствующие с разнообразными программами по сохранению культурной самобытности казахского народа. Самыми многочисленными этническими группами в стране являются казахи и русские, составляющие 68,5 % и 18,8 % населения соответственно. Сочетание всех вышеупомянутых факторов, а также следование глобальным тенденциям привело страну к принятию в 2007 году новой государственной политики в сфере языкового планирования. Причиной создания проекта под названием «Триединство языков» стала объективная необходимость удовлетворить интересы большей части общества путем выстраивания равноправного взаимодействия и сохранения коммуникативной ценности казахского, русского и английского языков. Согласно словарю лингвистических терминов Т.В. Жеребило, трехязычие — это функционирование трех языков в пределах территориальной общности: государства, региона, города, поселка, где каждый из языков коррелируется с определенной сферой общения; владение индивидом тремя языками в пределах его коммуникативных возможностей⁵⁸. Поэтапная реализация проекта предполагала формирование общества, в котором люди владеют государственным языком (казахским), языком межнационального общения (русским), и языком интеграции в глобальные экономические процессы (английским). По итогам последней Национальной переписи населения, проведенной в 2009 году, понимают устную речь на казахском языке 74 % населения, на русском — 94,4 %, и на английском — 15,4 %. Эти данные свидетельствуют о том, что двуязычными уже является большинство населения республики, и внедрение новой языковой политики должно включать не только повышение качественных и количественных показателей англоязычной компетенции, но и, в идеале, сохранение баланса между двумя официальными языками.

Согласно социолингвистическим данным, казахский и русский языки — наиболее распространённые в Казахстане, но, за исключением казахов, подавляющее большинство населения сегодня плохо владеет казахским языком, в то время, как русский язык продолжает оставаться универсальным языком коммуникации. В значительной степени это остаётся наследием советского прошлого, когда более 60 % казахов владели русским языком, а многие жители считали его своим родным⁸⁸. В Казахстане практически все, независимо от национальной принадлежности, говорят и пишут на русском языке, тогда как на казахском языке говорят по существу только казахи, да и то не все. Разумеется, подобное положение вещей существенно осложняет повсеместное распространение казахского языка в стране.

На сегодняшний день казахскому языку всё ещё трудно заменить доминирующее положение русского языка, и это подтверждают статистические данные. Так, например, согласно переписи населения 2009 года, русским языком (как устным, так и письменным), так или иначе, владеют все наиболее распространённые этносы, в то время как владение казахским

языком распространено лишь среди представителей этносов, язык которых находится ближе по семантике и другим лингвистическим параметрам к казахскому.

Состав населения в Казахстане полиэтничный- около 125 различных народов и народностей, численное большинство из которых составляют русские и казахи. При этом доля казахов постоянно росла: если в 1989 г. она равнялась 37,8 %, то в 1999 г. она достигла 53,5, а в 2009 г. - 63,1 % всего населения. Повышение числа казахского населения во многом обусловлено активным проведением политики репатриации этнических казахов, которая началась в 2008 году. За время существования независимого Казахстана на родину вернулось более миллиона человек из таких стран, как Россия, Монголия, Китай, Киргизия, Узбекистан, Турция и др. В годы существования Советского Союза, представители казахского этноса не составляли большинство населения страны, и политика репатриации была призвана укрепить позиции титульной нации. Однако в 1990-е годы вследствие либерализации политики страну покинуло более 3 миллионов жителей, преимущественно русских и немцев, и проблема перешла в экономическую сферу - возник дефицит человеческих ресурсов. Причина, по которой в страну привлекали казахов, проживающих за рубежом, состояла в том, что люди, обладающие общими культурными особенностями, быстрее интегрируются в существующую среду. Как правило, обществу, объединенному на основе одного этноса, легче донести общую концепцию развития страны⁹¹. Таким образом, политика репатриации призвана не только поддержать внутреннюю стабильность страны, но и упрочить национальную идентичность. Но языковая интеграция оралманов прошла неоднозначно. Многие столкнулись с диалектными различиями казахского языка. К тому же, системы письменности мигрантов отличались от страны к стране: казахи из Китая пользуются латиницей либо арабской графикой, из Турции - только латиницей, из стран СНГ - кириллицей. Это стало дополнительным препятствием идентификации самосознания приезжих с Казахстаном. С. Хименес Товар отмечает, что они хотя и были приглашены ради казахизации страны, сами казахстанизироваться не спешат: многие сохраняют прежнее гражданство.

Что касается СМИ Казахстана - там также преобладают казахский и русский языки. В настоящее время практически на всех рекламных щитах Алматы одновременно используется казахский и русский языки. На официальных сайтах правительства Казахстана используются казахский, русский и английский языки, но большинство людей предпочитает именно версию на русском языке. Хотя статус казахского языка постепенно повышается, доля русского языка, используемого в средствах массовой информации, не слишком снижается и по-прежнему преобладает в значительной части СМИ.

Литература

1. Совместный приказ и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 ноября 2015 года № 622, Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 9 ноября 2015 года № 344 и Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 13 ноября 2015 года № 1066«Об утверждении Дорожной карты развития трехязычного образования на 2015-2020 годы». [Электронный ресурс]: Юрист — Параграф онлайн. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35182262 (дата обращения: 25.04.2022).
2. Стоимость платных образовательных услуг КБТУ на 2021–2022 уч.год. [Электронный ресурс]: Казахстанско-Британский Технический Университет. — Режим доступа: <https://kbtu.edu.kz/ru/incoming/prijomnaya-komissiya> (дата обращения 19.05.2022).
3. Стратегический план Министерства культуры и информации Республики Казахстан на 2009–2011 годы. [Электронный ресурс]:
4. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080001204_ (дата обращения: 22.04.2023).

СИТУАТИВНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ**Жанатбекова А.Ж.**

Университет им.Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель– к.п.н., ст. преподаватель **Назарова Ғ.Ж.**

Как известно, любая речевая деятельность обусловлена ситуацией, т.е. «условиями (обстоятельствами, целью и т.п.), в которых осуществляется данное высказывание».

Ситуация как основа вербального общения представляет собой совокупность речевых и неречевых условий, необходимых и достаточных для совершения речевого действия.

Учебный процесс не может провести учащихся через все возможные реально существующие ситуации общения, и поэтому речевые умения должны развиваться на основе упражнений в условиях учебных речевых ситуаций, моделирующих реальное речевое общение.

Исходя из вышесказанного, важнейшим средством обучения говорению является коммуникативная (речевая) ситуация. Коммуникативная ситуация, как средство обучения говорению, состоит из четырех факторов: обстановка, в которой осуществляется коммуникация; отношения между коммуникантами; речевое побуждение; реализация самого акта общения, создающего новое положение, стимулы к речи. Каждый из указанных факторов рассматриваемого метода обучения говорению, оказывает на речь собеседников определенное влияние (выбор темы и направление ее развития, отбор языковых средств, эмоциональная окраска речи, ее развернутость и т.д.) [1, 71].

Современная система обучения иностранному языку исходит из того, что для методики обучения иностранным языкам имеют значение не коммуникативные ситуации как таковые ежесекундно случающиеся в языковом коллективе и практически не поддающиеся учету, а лишь повторяющиеся, наиболее типичные, или стандартные ситуации. Под термином «типичная коммуникативная ситуация» понимается некоторое воображаемое построение или модель реального контакта, в котором реализуется речевое поведение собеседников в их типичных социально-коммуникативных ролях. Примерами типичной коммуникативной ситуации могут служить: разговор покупателя с продавцом, зрителя с кассиром театра, беседа матери с сыном по поводу его учебы в школе, учителя с учеником, беседа коллекционеров, встреча близких людей и т.д. [2, 54].

Отбор и классификация реально существующих речевых ситуаций для решения ряда методических задач привели к необходимости рассмотрения их с точки зрения различных типов речевого поведения. Соответственно выделены стандартные (или стабильные) и переменные (или переменные) ситуации. В стандартных ситуациях поведение человека (вербальное и невербальное) жестко регламентируется. В переменных речевых ситуациях форма речи не столь тесно связана с содержанием, а обусловлена социально-личностными взаимоотношениями собеседников, их общеобразовательным уровнем, степенью знакомства и др.

Е.И. Пассов на занятиях по иностранному языку так же определяет функции ситуации: формирование речевых навыков, способных к переносу, т.е. использование их в новых ситуациях, не имевших места в процессе обучения; способ мотивации речевой деятельности; условие развития речевого умения; способ преподнесения материала; основа организации материала [3, 39].

Существуют основные виды ситуаций, от применения которых в значительной мере зависит характер решения образовательной задачи.

Е.И. Пассов классифицирует их последующим критериям: по адекватности процессу коммуникации ситуации бывают естественными, когда налицо определенный круг предметов, побуждающих к высказыванию, независимо от того, создан ли этот круг, или он

сам существовал; искусственными, т.е. созданные изобразительными средствами или отображением; по способу воссоздания ситуации делятся на внеязыковые, или экстралингвистические ситуации, которые создаются с помощью внеязыковых средств, например, иллюстрации, макеты; языковые или лингвистические, когда стимул создается с помощью описания; по объему высказывания как продукта, создаваемого в данной ситуации, могут быть: микроситуации, состоящие из двухтрех реплик; макроситуации, представляющие собой расширенный диалог (см. Таблицу 1).

Таблица 1.

Классификация ситуаций

	Критерий классификации	Тип ситуации	Описание
.	По адекватности процессу коммуникации	Естественные	Ситуации естественного общения, создаваемые на уроке и являющиеся характерными для данной возрастной или социальной группы («Я-роль»)
		Искусственные	Ситуации, в которых учащиеся действуют за пределами урока. В них могут принимать участие их близкие и родные люди, друзья, они готовят учеников к будущей жизни, в них проигрываются различные обстоятельства. Такие ситуации способствуют овладению социальными аспектами общения ("Представьте себе, что...")
.	По способу воссоздания	Внеязыковые	Данные ситуации создаются с помощью невербальной наглядности (картин, рисунков, макетов, фильмов и т. п.)
		Языковые	Создаются с помощью словесного описания.
.	По объему высказывания	Микроситуации	Является основой для минимального речевого действия. Эффективно использование микроситуаций для обучения учащихся способам взаимосвязи смежных реплик диалога
		Макроситуации	Предполагает создание связного высказывания (монолога)

В учебной и внеучебной деятельности учащиеся вступают в различные типы взаимоотношений. В связи с этим Е.И. Пассов совместно с А.М. Стояновским разработали четыре типа ситуаций: ситуации социально-статусных взаимоотношений (урок-телемост, обсуждение прав и обязанностей граждан других стран, беседа с иностранцами о традициях, обычаях быте страны изучаемого языка); ситуации ролевых взаимоотношений (проигрывание неформальных ролей в ситуации речевого общения поможет лучше узнать взаимоотношения детей, повлиять на личностные качества учащихся, на их мотивацию к изучению языка); ситуации отношений совместной деятельности (обмен опытом, групповая работа); ситуации нравственных отношений[4, 129] (см. Таблицу2).

Типы ситуаций

	Тип ситуации	Пример
.	Ситуации социально-статусных взаимоотношений	Урок-телемост, обсуждение прав и обязанностей граждан других стран, беседа с иностранцами о традициях, обычаях быте страны изучаемого языка
.	Ситуации ролевых взаимоотношений	Проигрывание неформальных ролей: в магазине, на вокзале, в кафе, семейные отношения и т.д.
.	Ситуации отношений совместной деятельности	Обмен опытом, групповая работа
.	Ситуации нравственных отношений	Ситуации обсуждения нравственных ценностей и жизненных приоритетов

В процессе анализа отечественной и зарубежной методической литературы ситуативность была рассмотрена как принцип коммуникативно-ориентированного обучения, были выделены ее основные цели, задачи и принципы.

Обобщая результаты научных исследований, нами была сделана попытка определить типы и виды ситуаций, дана характеристика их особенностей. Вслед за Е.И. Пассовым ситуации были классифицированы следующим образом: по адекватности процессу коммуникации, по способу воссоздания, по объему высказывания как продукта, создаваемого в данной ситуации.

Вслед за Е.И. Пассовым и А.М. Стояновским были выделены четыре типа ситуаций: ситуации социально-статусных взаимоотношений; ситуации ролевых взаимоотношений; ситуации отношений совместной деятельности; ситуации нравственных отношений.

Исходя из вышесказанного, мы пришли к выводу, что на современном этапе обучения иностранным языкам принцип ситуативности является одним из основных и наиболее популярных.

Литература

1. Пассов, Е. И. Основы коммуникативной методики / Е.И. Пассов // — М.: Рус-ский язык, 2009. – 239с.
2. Петровский, А.П. Возрастная и педагогическая психология / А.П. Петровский. — М.: Дрофа, 2003. – 486с.
3. Проблемные ситуации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://infourok.ru/problemnie-situacii-na-urokah-inostrannogo-yazika-300679.html>
4. Прохоров, Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю.Е. Прохоров. – М.: КомКнига, 2006. – 224с.

УДК808.2

СИТУАТИВНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Жанатбекова А.Ж.

Университет им.Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель– к.п.н., ст. преподаватель **Назарова Ғ.Ж.**

Как известно, любая речевая деятельность обусловлена ситуацией, т.е. «условиями (обстоятельствами, целью и т.п.), в которых осуществляется данное высказывание».

Ситуация как основа вербального общения представляет собой совокупность речевых и неречевых условий, необходимых и достаточных для совершения речевого действия.

Учебный процесс не может провести учащихся через все возможные реально существующие ситуации общения, и поэтому речевые умения должны развиваться на основе упражнений в условиях учебных речевых ситуаций, моделирующих реальное речевое общение.

Исходя из вышесказанного, важнейшим средством обучения говорению является коммуникативная (речевая) ситуация. Коммуникативная ситуация, как средство обучения говорению, состоит из четырех факторов: обстановка, в которой осуществляется коммуникация; отношения между коммуникантами; речевое побуждение; реализация самого акта общения, создающего новое положение, стимулы к речи. Каждый из указанных факторов рассматриваемого метода обучения говорению, оказывает на речь собеседников определенное влияние (выбор темы и направление ее развития, отбор языковых средств, эмоциональная окраска речи, ее развернутость и т.д.) [1, 71].

Современная система обучения иностранному языку исходит из того, что для методики обучения иностранным языкам имеют значение не коммуникативные ситуации как таковые ежесекундно случающиеся в языковом коллективе и практически не поддающиеся учету, а лишь повторяющиеся, наиболее типичные, или стандартные ситуации. Под термином «типичная коммуникативная ситуация» понимается некоторое воображаемое построение или модель реального контакта, в котором реализуется речевое поведение собеседников в их типичных социально-коммуникативных ролях. Примерами типичной коммуникативной ситуации могут служить: разговор покупателя с продавцом, зрителя с кассиром театра, беседа матери с сыном по поводу его учебы в школе, учителя с учеником, беседа коллекционеров, встреча близких людей и т.д. [2, 54].

Отбор и классификация реально существующих речевых ситуаций для решения ряда методических задач привели к необходимости рассмотрения их с точки зрения различных типов речевого поведения. Соответственно выделены стандартные (или стабильные) и переменные (или переменные) ситуации. В стандартных ситуациях поведение человека (вербальное и невербальное) жестко регламентируется. В переменных речевых ситуациях форма речи не столь тесно связана с содержанием, а обусловлена социально-личностными взаимоотношениями собеседников, их общеобразовательным уровнем, степенью знакомства и др.

Е.И. Пассов на занятиях по иностранному языку так же определяет функции ситуации: формирование речевых навыков, способных к переносу, т.е. использование их в новых ситуациях, не имевших места в процессе обучения; способ мотивации речевой деятельности; условие развития речевого умения; способ преподнесения материала; основа организации материала [3, 39].

Существуют основные виды ситуаций, от применения которых в значительной мере зависит характер решения образовательной задачи. Е.И. Пассов классифицирует их последующим критериям: по адекватности процессу коммуникации ситуации бывают естественными, когда налицо определенный круг предметов, побуждающих к высказыванию, независимо от того, создан ли этот круг, или он сам существовал; искусственными, т.е. созданные изобразительными средствами или отображением; по способу воссоздания ситуации делятся на внеязыковые, или экстралингвистические ситуации, которые создаются с помощью внеязыковых средств, например, иллюстрации, макеты; языковые или лингвистические, когда стимул создается с помощью описания; по объему высказывания как продукта, создаваемого в данной ситуации, могут быть: микроситуации, состоящие из двухтрех реплик; макроситуации, представляющие собой расширенный диалог (см. Таблицу 1).

Таблица 1.

Классификация ситуаций

	Критерий классификации	Тип ситуации	Описание
.	По адекватности процессу коммуникации	Естественные	Ситуации естественного общения, создаваемые на уроке и являющиеся характерными для данной возрастной или социальной группы («Я-роль»)
		Искусственные	Ситуации, в которых учащиеся действуют за пределами урока. В них могут принимать участие их близкие и родные люди, друзья, они готовят учеников к будущей жизни, в них проигрываются различные обстоятельства. Такие ситуации способствуют овладению социальными аспектами общения("Представьте себе, что...")
.	По способу воссоздания	Внеязыковые	Данные ситуации создаются с помощью невербальной наглядности (картин, рисунков, макетов, фильмов и т. п.)
		Языковые	Создаются с помощью словесного описания.
.	По объему высказывания	Микроситуации	Является основой для минимального речевого действия. Эффективно использование микроситуаций для обучения учащихся способам взаимосвязи смежных реплик диалога
		Макроситуации	Предполагает создание связного высказывания (монолог)

В учебной и внеучебной деятельности учащиеся вступают в различные типы взаимоотношений. В связи с этим Е.И. Пассов совместно с А.М. Стояновским разработали четыре типа ситуаций: ситуации социально-статусных взаимоотношений (урок-телемост, обсуждение прав и обязанностей граждан других стран, беседа с иностранцами о традициях, обычаях быте страны изучаемого языка); ситуации ролевых взаимоотношений (проигрывание неформальных ролей в ситуации речевого общения поможет лучше узнать взаимоотношения детей, повлиять на личностные качества учащихся, на их мотивацию к изучению языка); ситуации отношений совместной деятельности (обмен опытом, групповая работа); ситуации нравственных отношений[4, 129] (см. Таблицу2).

Таблица 2.

Типы ситуаций

	Тип ситуации	Пример
.	Ситуации социально-статусных взаимоотношений	Урок-телемост, обсуждение прав и обязанностей граждан других стран, беседа с иностранцами о традициях, обычаях быте страны изучаемого языка
.	Ситуации ролевых взаимоотношений	Проигрывание неформальных ролей: в магазине, на вокзале, в кафе, семейные отношения и т.д.
.	Ситуации отношений совместной деятельности	Обмен опытом, групповая работа
.	Ситуации нравственных отношений	Ситуации обсуждения нравственных ценностей и жизненных приоритетов

В процессе анализа отечественной и зарубежной методической литературы ситуативность была рассмотрена как принцип коммуникативно-ориентированного обучения, были выделены ее основные цели, задачи и принципы.

Обобщая результаты научных исследований, нами была сделана попытка определить типы и виды ситуаций, дана характеристика их особенностей. Вслед за Е.И. Пассовым ситуации были классифицированы следующим образом: по адекватности процессу коммуникации, по способу воссоздания, по объему высказывания как продукта, создаваемого в данной ситуации.

Вслед за Е.И. Пассовым и А.М. Стояновским были выделены четыре типа ситуаций: ситуации социально-статусных взаимоотношений; ситуации ролевых взаимоотношений; ситуации отношений совместной деятельности; ситуации нравственных отношений.

Исходя из вышесказанного, мы пришли к выводу, что на современном этапе обучения иностранным языкам принцип ситуативности является одним из основных и наиболее популярных.

Литература

1. Пассов, Е. И. Основы коммуникативной методики / Е.И. Пассов // — М.: Русский язык, 2009. – 239с.
2. Петровский, А.П. Возрастная и педагогическая психология / А.П. Петровский. — М.: Дрофа, 2003. – 486с.
3. Проблемные ситуации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://infourok.ru/problemnie-situacii-na-urokah-inostrannogo-yazika-300679.html>
4. Прохоров, Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю.Е. Прохоров. – М.: КомКнига, 2006. – 224с.

УДК808.2

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Мамытов Н.С.

Университет им.Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель – к.п.н., ст. преподаватель **Кудайбергенова М.Р.**

В данной статье раскрывается понятие «самостоятельность», представляются виды самостоятельности, а также этапы, необходимые для ее развития. Рассматривается понятие «самостоятельной работы», условия успешной организации и эффективности проведения такого вида деятельности студентов.

В соответствии с Федеральным государственным образовательным стандартом среднего профессионального образования одной из задач колледжа является воспитание «самостоятельного» студента, который в процессе своей профессиональной деятельности сможет эффективно взаимодействовать с коллегами и будет стремиться к саморазвитию. Целесообразно обратиться к термину «самостоятельность».

Исследование данного термина начинается с глубокой древности. Такие древнегреческие ученые как Аристотель, Платон и Сократ основательно и исчерпывающе доказали, что добровольное, активное и самостоятельное овладение знаниями является значимым для человека. Исходным материалом для исследований являлась гипотеза о том, что «развитие мышления человека может успешно протекать только в процессе самостоятельной деятельности, а совершенствование личности и развитие его способностей – путем самопознания» [Пидкасистый 2011].

Современные ученые так же полагают, что самостоятельность является одним из важнейших компонентом учебной деятельности. Однако, следует отметить, что данный термин может рассматриваться и вне педагогической деятельности.

Толковый словарь Ожегова даёт следующее определение:

«Самостоятельный – существующий отдельно от других, независимый; решительный, обладающий собственной инициативой; совершаемый без непосредственного руководства и помощи».

В педагогическом энциклопедическом словаре представлено иное толкование термина:

«Самостоятельность – одно из ведущих качеств личности, выражающееся в умении ставить перед собой определённые цели, добиваться их достижения собственными силами. Самостоятельность означает ответственное отношение человека к своим поступкам, способность действовать сознательно в любых условиях и принимать нетрадиционные решения».

Е.Г. Баранов в своих учениях полагает, что самостоятельность личности – это черта характера, позволяющая человеку строить свое поведение относительно независимо от группового давления, принятых в обществе когнитивных, оценочных и культурных стереотипов. Самостоятельность проявляется в саморегуляции, восприятии и интерпретации событий, принятии решения, целеполагании, определении и выработке способов достижения цели, построении взаимоотношений с другими людьми [Баранов 2003: 289].

П.И. Пидкасистый в своих работах рассматривает самостоятельность, как «любую организованную учителем активную деятельность учащихся, направленную на выполнение дидактической цели. Этот процесс подразумевает поиск знаний, их осмысление, закрепление, формирование и развитие умений и навыков, обобщение и систематизацию знаний». [Пидкасистый 2011:20].

Л.В. Жарова выделяет три «кита» самостоятельности: умение, мотив, воля [Жарова 1993: 25]. Следует отметить, что самостоятельность должна быть обусловлена некими признаками: выполнением работы, активностью учащегося и т.д.

Таким образом, выделяются несколько видов самостоятельности: социальная (Е.Г.Баранов), общественно – политическая (В.И. Андреев, Я.А. Пономарев), трудовая (А.И. Кочетов, Ю.В. Янотовская), познавательная (И.А. Гиниатуллин, И.Я. Лернер, Л.В. Жарова и др.)

Предлагаемое исследование опирается на развитие познавательной самостоятельности у студентов колледжа первого курса. Необходимым считаем рассмотрение данного понятия.

Т.В.Минакова характеризует познавательную самостоятельность как сложный процесс познания действительности, который основан на нескольких составляющих, а именно: познавательная деятельность, познавательная активность и познавательный поиск [Минакова 2000: 41].

А.Н. Леонтьев отмечает, что познавательная самостоятельность при изучении английского языка формируется наряду с процессом развития языковой личности; происходит «складывание личности», «рождение сознающей себя личности» [Леонтьев 1975: 252].

И.А. Гиниатуллин в своей работе устанавливает следующие признаки познавательной самостоятельности учащихся в учебной деятельности:

1. выполнение действий умственного и/или физического характера лично;
2. наличие целеустремленности: любая деятельность имеет осознанную цель;
3. инициативность: собственные побуждения обучающихся; стремление к действию; максимум инициативы;
4. личные усилия обучающихся: готовность к труду и преодолению трудностей; умственные и физические усилия; волевые усилия; максимальное напряжение сил;
5. проявление максимума активности;
6. деятельность творческого характера;
7. отсутствие непосредственного педагогического руководства;

8. обособление во времени, по форме деятельности: выделение специального времени для работы; выполнение работы индивидуально или по группам [Гиниатуллин 1990: 7].

Н.С. Азимова определяет познавательную самостоятельность как «высшую форму активности и сознательности студентов в процессе обучения». Осуществление сознательного и активного процесса в обучении неизбежно формирует такое важное качество личности, как познавательная самостоятельность. К признакам познавательной самостоятельности можно отнести стремление и умение самостоятельно мыслить, самостоятельно найти подход к решению новой задачи, желание добывать и понимать усваиваемые знания [Азимова 2012: 268].

Т. И. Шамова описывает познавательную самостоятельность как одно из ведущих качеств личности, признаками которой являются:

1. направленность и устойчивость познавательных интересов;

2. стремление к эффективному овладению знаниями;

3. мобилизации волевых усилий на достижение учебно-познавательной цели [Шамова 1982: 70].

Стимулом познавательной деятельности является внутренний мотив – интерес, который эмоционально побуждает обучающегося познать как предметную сторону, так и непосредственный процесс овладения знаниями [Новикова 2014: 4116].

Г.И. Щукина считает, что «познавательный интерес является интегральным образованием личности. Он как общий феномен интереса имеет сложнейшую структуру, которую составляют как отдельные психические процессы: интеллектуальные, эмоциональные, регулятивные, так и объективные и субъективные связи человека с миром, выраженные в отношениях» [Щукина 1979: 121].

Таким образом, познавательный интерес активизирует познавательную самостоятельность студентов. Сущность активизации познавательной самостоятельности студентов заключается в том, чтобы активизировать их мышление, познавательный интерес, а также моделировать умственные процессы, адекватные подлинному творчеству [Воронцов 1998: 232].

Активизация студентов в процессе обучения будет являться корректной и эффективной лишь в том случае, если она сможет обеспечить достижение поставленных целей при адекватной затрате сил и получении положительных эмоций студентами.

Данный процесс предполагает: актуализацию проблемы; раскрытие идей и формирование понятий; организацию самостоятельной познавательной деятельности студентов на основе ценностных ориентаций.

При осуществлении самостоятельной работы студент прежде всего проявляет самостоятельность, самоорганизованность, самоконтроль, целеустремленность и другие личностные качества.

О.В. Плотникова отмечает, что в обобщенном виде под целью самостоятельной работы понимается «углубление знаний обучающихся по определенным вопросам и совершенствования умения работать с источником информации» [Плотникова 2004: 310].

Многие авторы, такие как И.А. Зимняя и Е.В. Захарова, определяют самостоятельную работу студентов как деятельность, которая направлена на непосредственное применение опыта и знаний с целью решения поставленных задач [18,19].

Стоит подчеркнуть, что содержание самостоятельной работы студентов должно быть определено следующими составляющими: структура учебного процесса, характер получаемой в учреждении СПО специальности, степень подготовки, обеспеченность методической литературой [Сластенин 2002: 269].

При организации самостоятельной работы студентов необходимо обеспечить определенные условия, а именно: мотивированность учебного задания; четкие критерии оценивания; разъяснение метода выполнения задания; форма контроля и порядок консультирования [Магауова 2003: 33].

По мнению К.Н.Лунгу имеются следующие этапы самостоятельной работы:

1. постановка и раскрытие сущности познавательной задачи;
2. создание проблемной ситуации;
3. обобщение пройденного материала, связанного с предстоящей работой. Получение новых знаний самостоятельно или с помощью преподавателя;
4. инструктаж студентов о необходимой последовательности выполнения задач;
5. планирование студентами выполняемой работы;
6. непосредственное выполнение студентами работы в соответствии с намеченным планом;
7. самопроверка и анализ конечного результата [Лунгу 2007: 334].

Ю.В. Морозова предлагает добавить этапы входного и итогового контроля по изучаемой дисциплине, что позволит оценить эффективность самостоятельной работы в целом [Морозова 2016:103].

Одним из этапов самостоятельной работы, по мнению К.Н. Лунгу является создание проблемной ситуации, значимость которой обусловлена тем, что она помогает студентам понять и оценить актуальность получаемых знаний, актуальность понимания, а не только запоминания нового материала. Под проблемной ситуацией понимается «состояние умственного затруднения, которое вызвано объективной недостаточностью ранее усвоенных учащимися знаний и способов умственной или практической деятельности для решения возникшей познавательной задачи» [Коняева2012: 102].

М.И. Махмутов в своих учениях предлагают следующие способы создания проблемной ситуации:

- столкновение студентов с жизненными явлениями, фактами, которые требуют теоретического объяснения;
- организация практической работы обучающихся;
- формулирование гипотез о тех или иных явлениях;
- задания исследовательского характера [Кукушкин 2010: 247].

Все вышеперечисленные способы, включая создание проблемной ситуации, являются основой метода проектов, с помощью которого в рамках исследования планируется повышение уровня сформированности самостоятельности студентов.

Таким образом, проанализировав теоретические сведения, можно предположить, что познавательной самостоятельностью является активизация мышления и организация последовательности действий, необходимых для решения возникшей проблемы.

Подводя итог, мы можем сделать вывод о том, что для развития познавательной самостоятельности необходим грамотный подбор заданий и деятельности, осуществляемой студентами. Более того, необходимо создание проблемной ситуации, которая, в свою очередь, активизирует мышление обучающихся.

Ситуация затруднения, связанные с ней самостоятельный поиск знаний и обработка информации, входят в основу проектной деятельности. Также примечательным аспектом внедрения проектов в образовательную деятельность является отсутствие непосредственного руководства преподавателя и творческий характер самой деятельности, что приносит положительные эмоции студентам, необходимые для эффективности процесса активизации.

Таким образом, метод проектов, по нашему мнению, является одним из наиболее подходящих методов для развития познавательной самостоятельности у студентов первого курса.

Литература

1. Полат Е.С. Метод проектов: история и теория вопроса // Школ.технологии. – 2006. – № 6.– С.43 – 47.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб.пособие для студентов вузов
3. и системы повышения квалификации педагогических кадров / под ред. Е.С. Полат. – М: Издательский Центр «Академия», 2001. – 66с.
4. Поливанова К. Н. Проектная деятельность школьников: пособие для учителя К. Н. Поливанова. 2.-е изд. М., 2011. – 192с.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ МЕКТЕПТЕ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ

Ниязбекова М.Т.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.д., профессор Досбенбетова А.Ш.

XXI ғасыр - бұл Қазақстандағы түбегейлі өзгерістер мен оның әлеуметтік өмірінің барлық салаларын жаңғырту уақыты. Қоғамның алдында тұрған міндеттердің биіктігінде болуы үшін оның білімділігі қажет, ағартушылық, өз бетінше, бастамашыл, азаматтық белсенді маман тұлғасы қажет. Бұл тұрғыда өркениетті адам өмірінің ең маңызды алғышарттарының бірі қазіргі білім беру жүйесі болып табылады.

Дер кезінде, барлық қоғамда осындай жүйенің орталығы болған, білім беретін және өз оқушыларының рухани әлемін дамытатын, олардың бойында адамгершілік, патриотизм, төзімділік, жауапкершілік пен азаматтылық сезімін тәрбиелейтін мұғалім-тәрбиеші болып қала береді. Мұғалім-тәрбиешінің әлеуметтік-тәрбиелік қызметі мен міндеттері - қазіргі қоғам таптырмасы. Жоғары педагогикалық оқу орны болып жатқан әлеуметтік өзгерістерден озып, өз студенттерін – ертеңгі ұстаздарды жаңарып келе жатқан жағдайлардағы өмірге және шығармашылық жұмысқа дайындау керек, өйткені бүгінгі оқушы-жастар жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның болашағын қалыптастыруға дайын болулары керек [1].

Болашақ педагогтардың тұлғалық қасиеттеріне, құндылықтық бағдарларына, идеялары мен білімдеріне жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның өркениетті тағдыры тікелей байланысты. Демек, болашақ мұғалімдердің білім беру мекемелерінде тәрбие жұмысын жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру бүгінгі таңда педагогикалық ЖОО-ның оқу-тәрбие процесінің басым бағыты болып қала береді.

Біздің көзқарасымызша, болашақ педагогтың жеке тұлғасын қалыптастыру процесі оқу-тәрбие процесін құруды болжауы тиіс, онда студент: кәсіптік маңызды қасиеттердің құрылымын құрайтын, меңгерген кәсіби құндылықтарды, білімді, іскерлікті тасушы және жолсерік ретінде; әлеуметтік-педагогикалық жағдайлардың әсер ету объектісі ретінде қатыса алады.; тәрбие қызметін және өзін белсенді өзгертетін маман.

Біздің зерттеуіміздің келесі түсінігі «тәрбие» болып табылады. Бастапқыда бұл сөз «созу», «өсіру», ал ежелгі орыс мәтіндерінде тәрбие «азықтандыру», «тамақтану» деген сөздермен сипатталды. «Тәрбие» әлеуметтік-философиялық қарауда жас ұрпақты қоғамдағы өмірге мақсатты дайындау бойынша маңызды қызмет атқарады, ол арнайы құрылған мемлекеттік және қоғамдық құрылымдарда жүзеге асырылады. Мұндай даярлықтың негізі әлеуметтік тәжірибені аға ұрпаққа беру және оны жаңа ұрпақпен белсенді игеру және жаңғырту болып табылады. Кең философиялық мағынада тәрбие адамзат жинақтаған мәдениетті сыртқы (объективті) ішкі (субъективті) мазмұнға айналғанда, яғни нақты адамдардың санасы саласына аударылғанда, одан кейін олардың ой-санасына, мінез-құлқына, сезімдеріне сәйкес көрініс табуы тиіс [2,8б.].

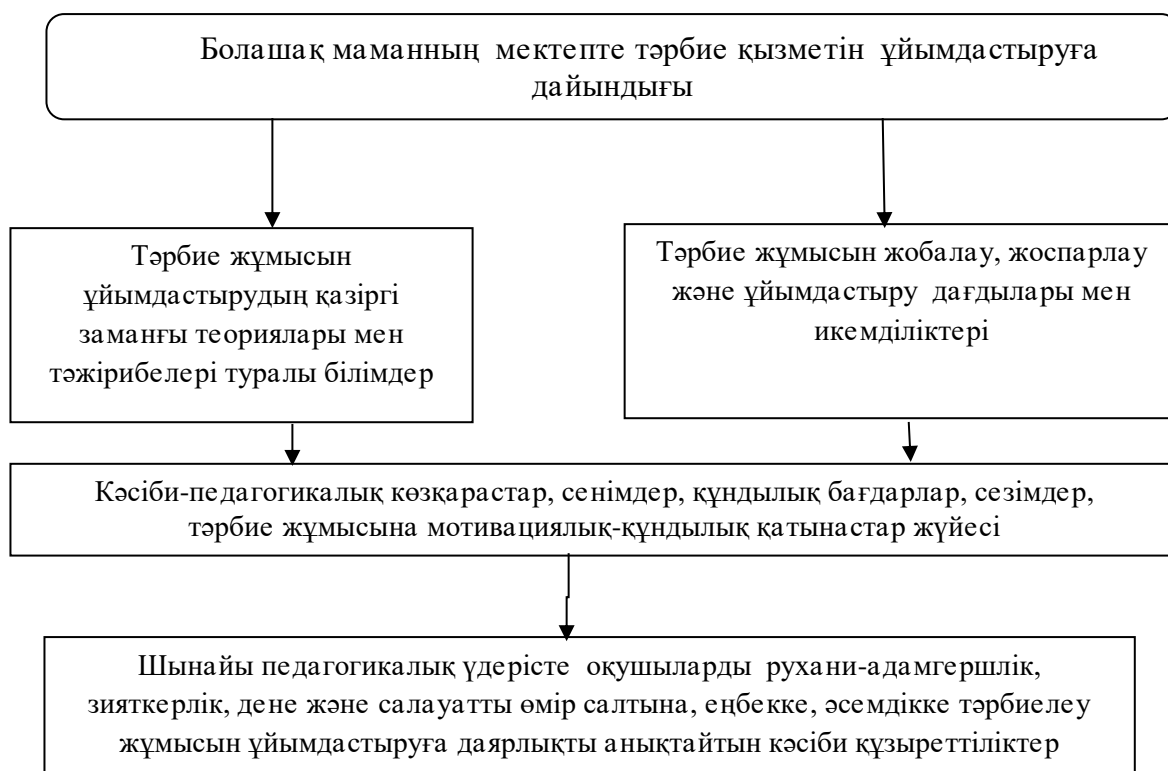
Басқа теориялық тәсіл психологиялық дайындықты дайындық ретінде түсіндіреді (М.Н.Дьяченко, Л.А.Кандыбович, В.А.Крутецкий, И.С.Марьенко және т. б.) [3]. Бұл ретте психологиялық даярлық жеке тұлғаның қызметке тұрақты сипаттамасы ретінде, мазмұны мен қызмет жағдайларына бара уәждемелік, интеллектуалдық, эмоциялық және басқа да айнымалылар кіретін тұтас кешен ретінде қарастырылады. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің білім беру мекемелерінде тәрбие қызметін жүзеге асыруға кәсіби дайындық мәселелері отандық педагогтардың көптеген жарияланымдарында көрсетілген.

В.А.Сластенин [4] мұғалімнің тәрбие жұмысына кәсіби дайындығын өзара байланысты құрылымдық компоненттердің (мотивациялық-тұтас (жеке) және орындаушылық (іс жүргізу) құрамдастарының) күрделі синтезі ретінде қарастырады.

Зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерге теориялық талдау және озық педагогикалық тәжірибелерді зерделеу нәтижесінде «болашақ мұғалімнің мектепте тәрбие қызметін ұйымдастыруға дайындығы» ұғымына анықтама береміз.

Біз *болашақ мұғалімнің мектепте тәрбие қызметін ұйымдастыруға дайындығын*, студент - педагогикалық мамандық бітірушісінің оқушылардың тұлғалық құнды қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған кәсіби көзқарастары мен сезімдерді жүйесін, педагогикалық іс-әрекет тәжірибесін, тәрбиелік жұмыс теориясы мен тәжірибесі туралы білімдер және практикалық іскерліктер мен дағдылардың қажетті жүйесін, құндылықтың бағдарларды, тәрбие қызметіне мотивациялық-құндылық қарым-қатынасты қамтитын педагог тұлғасының интегративті сапасы ретінде қарастырамыз (Сурет 1).

Студенттерді тәрбие жұмысына дайындауда оларға психологиялық-педагогикалық, тарихи және өлкетану пәндерін оқуы маңызды рөл атқарады. Мысалы, мұражайлар базасында «Педагогикалық қызметке кіріспе» курсы бойынша «Қазіргі заманғы мектеп тәрбиелік жүйесі», «Оқушылардың азаматтық позициясын тәрбиелеудегі Шымкент қаласының еңбек сіңірген

1 сурет - Болашақ маманның мектепте тәрбие қызметін ұйымдастыруға дайындығының құрамдастары.

Мұғалімдерінің тәжірибесі» және т.б. тақырыптар бойынша семинар сабақтарын өткізу жақсы нәтижелер береді.

Мұражайлар қызметінде белгілі бір орын педагогикалық, мұражай және мұрағат практикаларына жатады, онда студенттер «Мектеп портреті», «Мектептің үздік мұғалімі», «Білім беру мекемесінің тәрбиелік дәстүрлері» шығармашылық тапсырмаларын орындайды. Мысалы, бүгінгі таңда Шымкент қаласының көптеген жалпы білім беретін мектептерінде мектеп мұражайлары ашылған. Бұл мұражайлар тек мектеп тарихын білу емес, оқушыларды да, мектепте педагогикалық практикадан өтетін студенттерді де

тәрбиелеудің маңызды тәрбиелік құралы ретінде пайдаланылады. Сонымен бірге, бұл мектептерде практикадан өтетін студенттер оқушылармен әр түрлі формалардағы тәрбиелік жұмыстарды осы музейлердің базасында ұйымдастыруға мүмкіндік алады.

Осымен қатар, студент – болашақ мұғалімдер Шымкент қаласының үздік мектеп мұражайларының жұмыс тәжірибесін; ЖОО тарихын және Түркістан облысының білім тарихын зерделейді.

Тәрбие жұмысына дайындықты қалыптастыру кезінде студенттердің аудиториядан тыс - шығармашылық қызметі басым болады. Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеттің педагогикалық мамандықтары студенттерімен жұмыста шығармашылық іс-әрекеттің мына түрлері пайдаланылуда: «мұражай бейсенбілері», «мұражай қонақ бөлмесі», қызықты кездесулер клубының жұмысы, тәрбие, руханият, мәдениет және білім беру мәселелері бойынша пікірталастар, соғыс ардагерлерімен, тыл еңбеккерлерімен кездесулер; Түркістан облысының жоғарғы оқу орындарының, облыстың білім тарихы бойынша тақырыптық викториналар», «Менің тағдырым туған ЖОО тағдырында» тақырыбындағы дөңгелек үстел, университет түлектерімен кездесулер; мұғалімдер күніне, білім күніне, Ұлы Жеңіс күніне, атақты ғалымдар мен ЖОО түлектерін еске алу күндеріне арналған дәстүрлі тәрбиелік іс-шаралар ерекше қызықты өтеді.

Сонымен қатар, студенттер үшін тәрбиелік қызметке дайындықты қалыптастыруға ықпал ететін қызықты жұмыс түрлері «Менің отбасымның шежіресі», «Туған қаланың бетін парақтай отырып», «Шымкент қаласына 2200 жыл» конкурстары; педагогикалық әулеттер, тәлімгерлер; «Ұлы Отан соғысы тарихы студенттің көзімен» атты аймақтық олимпиада; «Қазақстанның Қарулы күштері - бейбіт өмір кепілі», «Түркістан» бейне клубында пайдаланылады.

Диссертациялық зерттеу жұмысымызда біз бір уақытта студенттер – болашақ мұғалімдерді кәсіби-педагогикалық қызметке дайындаудың екі, бір-біріне тығыз байланысты аспектісі қарастырылады:

1) болашақ мұғалімдердің бойында отансүйгіштікті, азаматтықты, руханилықты, адамгершілікті тәрбиелеу теориясы мен тәжірибесін зерделеу;

2) студенттер – болашақ мұғалімдерді білім беру мекемелерінде тәрбие жұмысын жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтау және негіздеу.

Атап айтқанда, зерттеу жұмысымызда жоғарыда атап өтілген екі аспектінің екіншісі - студенттер – болашақ мұғалімдерді тәрбиелік іс-әрекетке дайындау басымдық етеді. ЖОО-да студенттерді тәрбиелеу міндеттері оларды кәсіби-педагогикалық тәрбиелік қызметке дайындау міндеттеріне бағынады.

Бүгінгі таңда мектепте тәрбие процесінің теориялық-әдіснамалық негіздерін жете білетін, қазіргі заманғы технологиялармен және әдістерін практика жүзінде меңгерген, өзінің педагогикалық тәжірибесін үнемі жетілдіруге қажетті икемді дағдыларды игерген, педагогикалық ойлауы кең және терең мұғалім қажет.

Әдебиеттер

1. Абильдина С.К., Сарсекеева Ж.Е. Профессиональная подготовка будущего учителя в системе высшего образования Республики Казахстан // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 12 (часть 6) – С. 1114-1116.

2. Алметов Н.Ш., Арымбаева К.М. Педагогика: оқу құралы.- Алматы: Эверо, 2017.- 132 б.

3. Образовательная программа бакалавриата специальности 6В01110 – Педагогика и психология.- Шымкент: ЮКГУ им. М.Ауэзова, 2019.-70 с.

4. Педагогикалық іс-тәжірибе: Оқу бағдарламасы / Құраст.: Нуридинова Г.А., Сейдулла Г.Б.- Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2019.-35 б.

FEATURES OF MOTIVATION FORMATION WHEN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN HIGH SCHOOL

Orynbetova A.

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor-candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer **Nazarova G. Zh.**

The peculiarities of motivation formation when learning a foreign language are reflected in the works of various scientists. According to N.M.Simonova, who analyzed the structure of the development of positive motivation when learning a foreign language at non-linguistic faculties, she recommended ways to improve it, which are based on the involvement of students in collective educational and cognitive activities. E.V.Shantarin is guided by the opinion that a huge role in the development of motivation when learning a foreign language is played by conducting discussions at the university [1,100].

In addition, there are certain works that are dedicated to the development of positive motivation when learning a foreign language among students of non-linguistic faculties. According to E.A. Nepomnyashchey, who studied the structure of the formation of motivation for learning a foreign language among students of non-linguistic faculties, studied the dynamics of motivation changes and developed a special methodology for teaching screen reading, which was based on modeling the future profession of students and the use of reading as a means of obtaining professional information.

Scientists V.E. Andreeva and G.L. Ilyin considered the problem of teaching speaking on the basis of professional text and communication. In order to activate the cognitive activity of students, scientists have proposed a model of educational role-playing games, a problem-communicative approach.

It should also be noted the work of N.P. Drik, who investigated the psychological foundations of the activity of a foreign language teacher to intensify the educational process [2].

The listed works, which investigate the peculiarities of motivation formation when learning a foreign language, do not solve the problem of low motivation. We must turn to the origins of this problem, which find their manifestation in school years. There are a number of studies that show that the decline in interest in a foreign language begins at school.

A study conducted by M.E. Kuzovleva among students of grades 4-10, in which 4,318 people took part, showed a decrease in interest in a foreign language.

In the course of our research, we also noticed a trend of falling interest in a foreign language, which originates at school and continues at university. The main reason for this phenomenon can be identified as a decrease in the motivation of learning in general, as well as the motivation of learning a foreign language. There are several points of view on the formation of motivation, it can be studied only through manifestations and effects, through the analysis of the observed accompanying processes [3].

After analyzing the literature we have studied, we can identify 2 groups of decreased motivation. Group 1 – factors that depend on the teacher, group 2 - factors that depend on the students. Factors that depend on the teacher, namely the incorrect selection of educational material, which causes overload in the student, in addition, an insignificant level of knowledge of the teacher with modern teaching methods, the inability of the teacher to create relationships with students and the system of their relationships with each other.

The 2nd group of factors reducing motivation, which is dependent on students, is: a low level of knowledge development, ignorance of the motives of educational activities and ways of independent search for knowledge.

According to scientists, the main role in learning a foreign language is played by teaching approaches, interest in the subject, as well as the state of textbooks.

Considering all of the above without exception, we can conclude that the combination of these factors has an impact on the development of motives for learning activities that affect a foreign language. As a result, we can say that each student has his own level of motivation formation.

According to A.K. Markova, who in her theory identifies 6 levels of motivation formation when learning a foreign language. In each level, she identifies 4 blocks: motivational, target, cognitive and emotional. The motivational and cognitive blocks, which are presented in the theory of A.K. Markova, are of the greatest interest to us. According to the type of attitude to teaching, she identifies the following levels [4]:

- negative attitude – lack of interest in the process and content of teaching, inadequate control and self-assessment of educational activities.

- neutral (passive) attitude – passivity in new situations and conditions, unformed motives for external results.

- positive (situational) attitude – deep cognitive interest in the teacher, assimilation of new knowledge, fulfillment of tasks.

- positive (cognitive, conscious) attitude – independent setting of goals and motives, the ability to apply new knowledge in familiar situations, self-control, self-esteem.

- positive (personal, responsible, effective) attitude – cooperation with other students in the course of educational and cognitive activity, the appearance of a motive of responsibility and involvement in the results of joint educational activities, the desire to use the knowledge gained in practice, readiness for group work [92].

In the levels we have listed, external and internal motives can be distinguished. Scientists distinguish 2 types of motivation when learning a foreign language, namely instrumental and integrative. In our opinion, external motivation is instrumental, and internal motivation is integrative.

Instrumental motivation is reflected in external needs and contributes to the fact that a student learns a foreign language because of money, career, etc. For a student, the goal of learning a foreign language is not a personal desire, but a need from the outside.

M. Rowe distinguishes 3 levels of motivation, this system implies instrumental motivation:

Level 1 – the highest – when German is necessary to get the desired job, promotion;

Level 2 – when the German language is studied in order to have a positive impact on a career;

Level 3 – when a foreign language can have a positive impact on a student's status, broaden his horizons and interests.

We are of the opinion that it is impossible to rely entirely on instrumental motivation alone, instrumental motivation will not be enough for effective learning of a foreign language, it is also important to be based on integrative motivation [116]. Integrative motivation reflects not only internal needs, but also helps to stimulate the student to recognize himself with the culture of the country of the language being studied. It should be emphasized that the task of learning a foreign language with integrative motivation is an internal need of the student.

If students attach great importance to finding interaction with different people in the language being studied, then in this case the language becomes a tool through which they can understand foreigners and their way of life, then we should already say about integrative motivation. Instrumental motivation arises only in the case when great importance is attached to the study of the language, the task of which is the acquisition of education or career growth.

As well as scientists say, integrative motivation contributes to better success in learning a foreign language. However, other scientists argue with this point of view, and think that integrative motivation is possible only when learning a foreign language abroad, and instrumental – in countries where a foreign language acts as a foreign language. We believe that when learning a foreign language, a teacher should find a balance between integrative and instrumental motivation, if it is advisable to group these 2 types of motivation, then only in this case we can say about the successful study of a foreign language.

We are of the opinion that integrative motivation reflects the internal needs of the student and correlates with internal motivation when mastering foreign language speech. Such scientists as S.T. Grigoryan distinguish the following types of integrative motivation: communicative, linguistic-cognitive and instrumental. According to scientists, we understand by communicative motivation

the initiative participation of a student in communication, both in class and in free time. Linguo-cognitive motivation refers to the positive attitude of students to the language matter. I distinguish two ways of its formation: indirect – through communicative motivation and direct – by stimulating students' search activity in the language material.

As scientists write, internally motivated students learn the language for themselves, and not for external rewards. Thus, I. Harter considers the ratio of indicators of internal and external motivation. We will try to correlate them in the following Table 1, where there is a juxtaposition of indicators of external and internal motivation.

Table 1. The ratio of indicators of external and internal motivation

Internal motivation	External motivation
Students' preference is given to tasks that require them to spend money and certain efforts.	Students' preference is given to light work
Curiosity/interest	The desire to please the teacher, doing work for the sake of evaluation
The desire to show creativity	Dependence on the teacher when solving problems
Independence of judgment	Relying on the point of view of the teacher, in what needs to be done
Internal success criteria	External success criteria

We can conclude that the first three indicators reflect the reasons why a student learns a foreign language, the last two show which control criteria are most important. One of the criteria of external motivation, which directly affects internal motivation, is a positive feedback between the student and the teacher. This indicator is interrelated with the «helplessness of students» - in other words, teachers convey their expectations to students, and students behave accordingly to these expectations.

We can present the problem of motivation of teaching as the problem of turning the object of learning into the subject of educational activity. When learning a foreign language, it is very important to know what motivations motivate a student to perform an activity. The most important motives must be brought to the level of full awareness in order to give them a motivating force. In addition, it is necessary to reduce the importance of Internal motivation External motivation Preference of students is given to tasks that require them to spend and certain efforts Preference of students is given to easy work Curiosity / interest Desire to please the teacher, doing work for the sake of evaluation Desire to show creativity Dependence on the teacher when solving problems Independence of judgment Reliance on the point of view of the teacher, that it is necessary to make an internal criterion of success An external criterion of success of non-valuable motives, which can inhibit the development of motivation and have a negative impact on it.

Literature

1. Markov A.K. Formation of teaching motivation: in the BOOK for teachers / Markova A.K., Mathis T.A., Orlov A.B. — M.: Enlightenment, 2000. - 192 p.
2. Maslow A. Motivation and personality: Translated from English — St. Petersburg,: Eurasia, 1999. - 479 p.
3. Nepomnyashchaya E.A. Formation of motives of educational activity in teaching general scientific disciplines in the first year of university: Abstract. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences (13.00.08). - Kiev, 2000. -20 P.
4. New pedagogical and information technologies in the education system: studies. manual for ped. Kadyrov's universities and professional development systems. / Edited by N. E.S. Polat. — M.: Academy, 2000. -270 p

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІКТЕУШІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Паизова А.Ж.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – филология ғылымдарының кандидаты **Омаров Н.К.**

Қазақстан Республикасындағы этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында біздің елімізде этникалық- мәдени білім кеңістігін қалыптастырудың маңыздылығы баса көрсетілген. Бұл мәселе, әсіресе қазақстандық қоғамда қазақ тілін жетік білетін, ұлттық- мәдени сипаттарды толық меңгерген білікті маманды, ұлтқа тән ерекшеліктерді сақтаған кемелді тілдік тұлғаны қалыптастыру үшін білім беру жүйесін, кәсіби мамандар даярлауды жетілдіруді, білім беру қызметін үздіксіз жүргізуді талап етіп отыр. «Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасында» төмендегідей нұсқау нақтыланған: «... іргелі және әмбебап білімді қайтадан саралап, оның өрісін кеңейте түсуді, сөйтіп бұл істі білім беру жүйесі арқылы жүзеге асыруды талап етеді».

Қазақстан Республикасында білікті мамандар даярлауға, орта және жоғары білім беру жүйесінде білім берудің әдіснамалық негіздерін жаңғыртуға бағытталған нормативтік құжаттарда, әсіресе, мектеп оқушысын ізгілендіру, кәсіптік шеберлік, имандылық, отаншылдық сияқты басты қасиеттері қалыптасқан қоғам мүшесін қалыптастыру, ұлттық құндылықтарды танып-білу мақсатындағы жаңа міндеттер алға қойылып отыр.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында тіл мәдениетін жетілдіруге назар аударылып, мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясатын жүзеге асыру үшін басқа да маңызды міндеттердің қатарында байлаша көрсетілген: «Тілді қолданудың мәртебесін арттыру, қазақстандықтардың тіл мәдениетінің деңгейін арттыру, үздіксіз тілдік өзгерістер процесін тіркеп отыратын жүйе құру және мемлекеттік тілді оқытудың әдіснамасын жетілдіру қажет».

Мемлекеттік ішкі саясатындағы осындай маңызды талаптар мен нұсқаулар орта білім беру жүйесінде мемлекеттік тіл – қазақ тілі бойынша білім берудің әдістері мен әдіснамасын жақсартумен қатар, білім беру арнасына енетін құрылымдар туралы мәліметті кеңейтуді нақтылай түседі.

Қазақ тілінің шын мәнінде мемлекеттік тіл ретінде қолданыс қызметі арттыратын, тілді пайдаланушылардың тілдік танымдық өрісін кеңейтуге ықпал ететін тіл құрылымдарының бірі – қазақ тіліндегі көріктеуші тілдік құралдар.

Осы тіл категориясының қазақ ұлтының пайымдауына, ұлттық рухани ерекшелігіне, нақты айтқанда көріктеуші тілдік құралдардың лингвомәдени сипаты – көріктеуші құралдардың мәдениетке қатысы және ұлттық мәдениеттің ықпалынан пайда болған көріктеуші құралдардың ұлттық рухани ерекшелігі қазақ лингвомәдениеттану ғылымы аясында және білім беру жүйесінде меңгерту деңгейінде кешенді түрде зерттелмеген. Бұл жайт зерттеу нысанының өзектілігінің бір жағын айқындайды. Тіл саясатына және білім берудің тұжырымдамалық негіздерінде көрсетілгеніндей, оқушының құзыреттілігінің кемел дәрежеде болуы үшін тілдік талғамды қалыптастыра оқыту ұстанымы

– қазақ сөзінің мәдениеті мен шешендік сөзін меңгертуге дағдыландыру мәселесі соңғы жылдары білімді бағалаудың жаңа түрінің енгізілуі себебінен күтілетін нәтижелердің қатарынан ығыстырылған. Осыған орай, мектеп оқушысын лингвомәдени құзыреттілікке ие тілдік тұлға ретінде қалыптастыруда көріктеуші құралдарды оқытудың әдістері мен әдіснамасын білім беру бағдарламаларына енгізу маңызды сипатқа ие. Бұл мәселе зерттеудің екінші өзектілігін айқындайды.

Зерттеу нысанасын барынша тиянақты ету мүддесінде жүргізілген эксперимент қорытындысы нәтижесінде жалпы білім беретін мектепте көріктеуіш тілдік құралдарды оқытуға арналған арнайы әдістемені түзуге тікелей назар аударылмауы себепті мектеп мамандары тарапынан оқушылардың ауызша//жазбаша коммуникативтік актіде логикалық ойды жеткізуде тілдің көркем образды құралдарын қолдану деңгейінің жеткіліксіз екендігі мойындалғандығы анықталды. Қазақ сөз мәдениеті мен шешендікті оқыту проблемаларын қарастырған зерттеушілердің пікірі бойынша, білімді бағалаудың жаңа формасының пайда болуы себепті және осыған байланысты оқушының лингвистикалық капиталын орнықтыруға қажетті, жүйелі жұмыстардың бәсең жүргізілуінен жоғары сынып оқушысының шаршы топ алдында, адресат– адресант қарым-қатынастағы әсер ету функциясы үшін еркін / шапшаң / реакция жасау; образды/көркем тілдік құралдармен ойды жеткізу дағдыларында қиыншылықтар байқалады. Осыған байланысты жоғары сыныпта көріктеуіш тілдік құралдарды оқыту арқылы оқушының лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыру мүмкіндігі мен оны ғылыми- әдістемелік тұрғыдан негіздеу арасындағы; көріктеуіш құралдарды оқытудың білім мазмұны мен оны оқыту үдерісінде жүзеге асыру арасындағы; көріктеуіш құралдардың оқыту мен оны тіл жұмсауда пайдалану арасындағы қарама-қайшылықтар анықталып отыр.

Ұсынылатын тұжырымдар:

1. Қазіргі жаһандану заманында, көптілділік орныққан қоғамда, ақпараттар ағыны жеке адамға жоғары деңгейде әсер етіп отырған кезеңде көріктеуіш құралдар (орыс тілінде – выразительное средство, лат. – expressive means) туралы мағлұматты тереңдету және олардың ұлт – тіл – мәдениет тұтастығынан туындайтын лингвомәдени ерекшелігін зерделеу қазақ тілінің басқа тілдермен бәсекелестігін жоғары деңгейге көтеруге үлес қосатын маңызды фактор болып табылады.

2. Көріктеуіш құралдар – жеке адамның, және тұтастай алғанда, нақты бір ұлттың әлемнің тілдік бейнесін қалай қабылдап, қалайша танитындығын бейнелейтін, қоршаған орта және оның жекелеген фрагменттері жөніндегі білімінің көлемін концептуалдайтын, ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін көрсететін, ұлттық тілге тән эталон-үлгілерді, символ-нышандарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін ірі ұлттық-мәдени тілдік құбылыс.

3. Қазақ тілінің көріктеуіш құралдары дәстүрлі және индивидуалды (авторлық түрлерге) ажыратылады. Тұрақты теңеу, фразалық тіркес, тұрақты метафора мен метонимия, мақалдар мен мәтелдер сияқты дәстүрлі көріктеуіш тілдік құралдармен қатар қазақ көркем туындыларында тілді пайдаланушы (жеке адам – көркем шығарма авторы) тарапынан жасалатын индивидуалды көріктеуіш құралдар еркін және жоғары жиілікпен қолданылады. Олардың пайда болуы жеке адамның концептуалды жүйесі мен қоршаған ортаның барша сипатын танып-білуіне, пайымдауына және қорытуына, сондай-ақ көріктеуіш, образдылық мақсатқа іріктелген әр лексеманың лингвомәдени ерекшелігі мен өз концептуалды өрісінің арасындағы көлемге байланысты. Осының нәтижесінде коммуникативтік актіде көріктеуіш құралдардың жаңа үлгілері вербалданады.

4. Қазақ тілі көріктеуіш құралдарының лингвомәдени сипатын зерделеудің маңыздылығы бірнеше факторларға тікелей қатысты: а) қазіргі лингвистика тілдік бірліктердің қолданысын антропоэзектік арнада, адамның (белгілі бір ұлт өкілінің) ойсанасында орныққан ұлттық белгілер мен ұлт мәдениетінің арасындағы тығыз байланыстың тіл арқылы вербалдануын зерттеуге басым түрде бет бұрып отыр, ә) осы себепті қолдануда жеке адамның ойлау стандарттары мен қоғам мен қоршаған орта өзгерістерінен туындайтын қазақ тіліндегі көріктеуіш құралдардың лингвомәдени сипатын айқындау өзекті; б) мектеп оқушысына көріктеуіш тілдік құралдарды лингвомәдени сипатын меңгерту мектеп оқушысының болашақта жоғары лингвомәдени құзыреттілікке ие тілдік тұлға ретінде қалыптасуына ықпал жасайды; в) бұл аталғандар, тұтастай алғанда, қазақ тілтанымындағы жаңа ғылыми бағыттардың, одан әрі ғылыми-практикалық негіздеу түсуіне, сондай-ақ білім беру жүйесінің жаңарту мен жаңғырту талаптарының жүзеге асырылуына үлес қосады.

5. Орта білім беру жүйесінде гуманитарлық пәндерден білім берудің лингводидактикалық базасына мәдениеттанымдық ақпарат (прецедентті атаулар мен фактілер, қазақ халқының

мәдениеті мен тарихынан, тұрмысы мен салттарынан, қоршаған ортаны пайымдауынан имплицитті және эксплицитті түрде ақпарат жинақтаған фактілер) толыққанды және жеткілікті түрде енгізілу арқылы жүргізілетін лингвомәдени мазмұндағы білім беру бағыты өзекті болып табылады.

Әдебиеттер

1. Лившиц Т.Н. Специфика рекламы в прагматическом и лингвистическом аспектах: автореф. канд. филол. наук. – Таганрог, 2009. – 22 с.
2. Асанбаева С.А. Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социолингвистикалық өзекті мәселелері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2009. – 132 б.
3. М.Қ.Қанабекова. Қазақ тілі стилистикасының негіздері: оқу құралы/ Қанабекова М.Қ. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2013. – 258 бет

UDK 808.8

POSSIBILITIES OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS

Sabir Aidana

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Supervisor – Ph.D., Senior lecturer **Kudaibergenova Marzhan**

In the modern world, the process of globalization and the construction of global education is intensively underway, which urgently require the reform of the educational systems of individual countries, taking into account world standards. Since the first years of independence, the development of the education system of the Republic of Kazakhstan has been aimed at entering the international educational space, at taking worthy positions in the world ranking of educational systems.

The rapid development of science, the development and introduction of the latest information technologies into professional activity, the signing of the Bologna Declaration by the Republic of Kazakhstan and its integration into the European educational space determine the increase in requirements for the quality of training of specialists.

The Council of Europe has adopted and defined the key competencies that future specialists should possess, and one of them is communication competence, which allows significantly enriching the level of professional knowledge, skills and abilities by studying the achievements of science and practice, obtaining professional information from foreign sources [1].

As the analysis of relevant studies shows, the data concerning the formation of communicative competence as a component of professional competence and communication of future specialists are few and scattered. Despite the existing theoretical knowledge about communication and its importance in pedagogy, philosophy, psychology, linguistics, there is not a full concept of the formation of communicative competence of future specialists in the conditions of modernization of education.

In pedagogy, the peculiarities and possibilities of the English language as a means of forming the communicative competence of future specialists, its specifics are insufficiently identified both psychological (personal attitudes in the field of communication; mediated by factors of interpersonal relations) and pedagogical (the content of forms and methods of university training, the content of the educational and methodological complex; their compliance with modern requirements) character. The question of the essence and content of communicative competence as one of the main components of the professional competence of future specialists in the conditions of modernization of the system of higher professional education has remained out of the field of view of pedagogical research.

The communicative activity of a personality as the most important manifestation of its vital activity, the issues of optimizing human communication, the problems of language as an actualized speech and form of thinking are constantly the subject of attention of scientists and intensive study.

It is well known that effective, high-quality communication of a specialist in the field of training specialists with clients, colleagues with each other, administrative and professional staff of travel agencies is provided by communication skills, including foreign languages. They are not an addition to professional characteristics, but occupy a central place in the practice of professional activity [2].

The formation of such skills is the result of long painstaking work, professional training, and the formation of the professional culture of the future specialist. And regardless of the specialization received at the university, all graduates of higher education should have such a culture.

It is no coincidence that in his address to the people, N.A. Nazarbayev, emphasizing the importance of multilingualism, emphasizes that the strategically important task is the need for all Kazakhstanis to master Kazakh, Russian and English.

Currently, a number of steps have already been taken in this direction: the initiative of the Head of State – the project «Trinity of Languages» is being implemented. Multilingualism as a strategically important task of education is included in the State Program of Education Development for 2011-2020. Since 2004, an experiment on early learning of foreign languages has been conducted in the Republic, since 2008, the introduction of multilingualism in the country's universities has begun [3].

In the universities of Kazakhstan, attention to the teaching of language disciplines is due to the accepted Concept of multilingual education, which is understood as a purposefully organized, normalized triune process of teaching and educating a multilingual personality. This result can be achieved by mastering several languages at the same time. Such a trinity of languages is defined in the Concept – Kazakh language – (native language) as the state language, Russian as the language of international communication, English (world) as a language of integration into the world economy. Kazakh-Russian bilingualism is actually functioning in Kazakhstan today. The promotion of the English language to such a level should become the norm not only for the Kazakh elite, – it is noted in the Concept, where the learning trajectory is determined by a multilingual approach [4].

The desire of States to use a single information space strengthens the role and importance of a foreign language, which becomes a necessary means of communication.

In this regard, a foreign language is one of the priority disciplines in the professional training of future specialists. Without knowledge of foreign languages, no type of professional activity is possible in the modern world, since only a foreign language allows a professional specialist to study and further use the latest achievements in the field of his research and professional activity, as well as properly present his contribution to the development of any problem.

According to research scientists, the purpose of teaching a foreign language to future specialists is to create conditions for the formation of communicative competence necessary for professional activity to study and comprehend foreign experience in the profile and related fields of science and technology, as well as for cultural and professional communication. Within the framework of the communicative direction in the methodology of teaching foreign languages, general language proficiency is defined as communicative competence.

Teaching English for professional purposes is not about introducing students to professional vocabulary, there are undoubtedly some features characteristic of the specific context of language use that students are likely to encounter in real communication situations. Nevertheless, knowledge of professional vocabulary and grammar cannot compensate for the lack of communicative skills, i.e. the lack of formation of communicative competence will negatively affect further professional activity.

Teaching English has been and remains an integral part of the educational process at the university. An indication of the level of proficiency in a foreign language is included in the qualification characteristics of a university graduate. The main goals of teaching a foreign language at the present stage are:

- 1) formation of practical knowledge of a foreign language as an important means of communication in the field of professional activity;
- 2) the formation of future specialists, the skills of independent access to a foreign language after the end of the course.

However, in the real conditions of teaching English in a non-linguistic university, these goals are not fully realized. We see the reasons for this, firstly, in the different level of school language training of graduates, and often in the absence of such; secondly, the attitude to a foreign language as a subject that does not matter for mastering a specialty; thirdly, in the insufficient educational and methodological provision of the discipline.

Therefore, it makes no sense to talk about the formation of such a professional quality as communicative competence under these circumstances. But if the leading goal of teaching a foreign language is defined as the formation of communicative competence necessary for professional activity, and in accordance with this goal to update the content of the educational and methodological complex, then the general orientation of the process of studying a language discipline will change. With this approach, it will become necessary to use innovative and information technologies to make the English language as popular as possible for the professional activities of future specialists.

Being correlated with the problem of our research (the allocation of communicative competence as a component of the professional competence of future specialists and its formation in the process of teaching English in the conditions of informatization of education), these goals receive additional, professional content and orientation if one leading component is identified, including and uniting them – the formation of the communicative competence of future specialists.

We propose to adopt the goals formulated in Foreign language Programs for non-linguistic specialties, and as an addition to introduce the goal of forming communicative competence as a necessary component of the professional competence of future specialists.

In the aggregate, the tasks and methods of foreign language programs with the additions proposed by us, due to the allocation of the leading goal

– the formation of communicative competence – determine the direction and give professional orientation to the process of teaching English.

The formation of the communicative competence of future specialists in the process of teaching English can be effective if students, starting from the 1st year, are not only objects on which a mass of information of the appropriate kind falls, but, above all, act as subjects consciously comprehending the special knowledge communicated to them.

The main reason for the lack of communicative competence of future specialists, we believe, is the fact that in traditional training, the objective position of the student is characterized by the role of a passive listener adapting to the requirements imposed on him by the administration and teachers, lack of interest in supposedly «superfluous» language disciplines. The formulation of the educational process is most often associated with a certain range of formal, academic indicators that do not always reflect the level of real mastering of the program material, and even the maximum fulfilled requirements imposed on the student do not always meet the requirements that life imposes on workers in the field of training specialists in the conditions of their professional activity. Therefore, the possibility of conflicts as a result of the lack of communicative competence is predetermined by the very formulation of the educational process, the attitude to language disciplines, and as a consequence – the lack of an educational and methodological complex that forms interest in the discipline, in such a universal value as language. We propose to adopt the goals formulated and, as an addition, introduce the goal of forming communicative competence as a necessary component of the professional competence of future specialists.

The structure of the communicative competence of future specialists, as noted earlier in paragraph 1.1, includes such components as linguistic, informational and pragmatic competence. The criteria for the above components are listed in Table 1.

Table 1 - Components, criteria and indicators of communicative competence

Components	Criteria	Indicators
Language competence	Linguistic Grammatical	-systematic knowledge of grammatical rules, vocabulary units and phonology that transform lexical units into a meaningful utterance; the ability to choose and use adequate language forms and means depending on the purpose and situation of communication, on the social roles of communication participants, that is, on who is the communication partner.
Information competence	Communication skills Analytical skills Research abilities	The ability to obtain reliable professional information from sources through the use of information and communication technologies as well as foreign language skills. The ability to process information. Analyze its reliability. The ability to clearly present information to another.
Pragmatic competence	Sociocultural Discursive	The ability to construct integral, coherent and logical statements of different functional styles in oral and written speech based on the understanding of various types of texts when reading and listening; involves the choice of linguistic means depending on the type of utterance; knowledge of the cultural characteristics of a native speaker, their habits, traditions, norms of behavior and etiquette and the ability to understand and adequately use them in the process of communication, while remaining a carrier of another culture; the formation of socio-cultural competence involves the integration of the individual in the system of world and national cultures.

Literature

1 Указ Президента Республики Казахстан. Государственная программа развития образования на 2011-2020 гг.: утв. 7 декабря 2010 года, № 1118.

2 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2010.

3 Артюхина А.И. и др. Иностранный язык: типовая программа: учебно-методическое пособие / под ред. Е.В.Лопановой. – Омск: ООО»Полиграфический центр КАН», 2012. – 198 с.

4 Щерба Л.В. Теоретические основы описания научных текстов в современной лингвистике.

UDC81-13

DIDACTIC FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE OF STUDENTS OF A PEDAGOGICAL UNIVERSITY BASED ON CREDIT-MODULAR LEARNING TECHNOLOGY

Turasheva S.I.

Zh.A. Tashenev University, Shymkent
Scientific supervisor –**Gurbanova A.A.**

In the conditions of modular teaching of a foreign language, students have the opportunity to get acquainted with the list of basic concepts and definitions, topics for utterance, speech clichés,

language skills and abilities, and can use a quantitative measure for assessing the quality of assimilation of educational material. Based on this list, tasks are compiled and submitted for control. In the process of work, all types of student activity are taken into account and evaluated: the quality of assignments, timeliness and level of performance, attendance at classes, the results of the current, intermediate and final control of students, initiative and originality of assignments.

With modular training, information, methodological and consulting support is created that allow students to independently work with educational material, using it in full or selecting fragments from it in accordance with their educational needs. The module also contributes to the motivational support of the educational process, which is important for the successful completion of tasks.

With modular training, there are ample opportunities to use various teaching methods and forms of organizing the educational process, aimed at the formation of cognitive activity and independence of students. These are traditional (lectures, seminars, practical classes, laboratory work, etc.) forms of educational work and active forms (business games, problematic learning, discussions, trainings, use of information technologies, etc.);

Features of the credit system make their own adjustments to the structure of the module. First of all, this is due to the reduction of some hours, and the increase in other training sessions, which naturally affects the structure and content of educational work. For example, if in the traditional system of education the classroom session lasted 80-90 minutes, now it is 50 minutes. If according to the curriculum for reading a course of general methods of teaching foreign languages for one semester, 50 hours of classroom lessons (32 hours of lectures and 18 hours of seminars) were planned, now four credits are allocated: 16 hours of lectures, 16 hours of practical classes, 16 hours of independent work under the guidance of a teacher (SIW), 16 hours of independent work of students (SIW). A large amount of time within the framework of the main classes (lectures and practical) is occupied by intermediate and final control activities.

Thus, if earlier priority was given more to theoretical studies, now in the student's educational work practical and independent forms of studying the material occupy about seventy percent of the total study time.

It should be noted that such features of modular education as the shift of the center of gravity to the independent work of students, the individualization of the process of mastering the educational module program by students, the possibility of choosing module tasks necessitate an increase in the share of individual work of the teacher with students in the educational process.

Independent work of students can also be carried out in the classroom with indirect guidance by a teacher through a module or a modular program. The effectiveness of independent work in the classroom in a foreign language in the conditions of modular training was proved by P.A. Yutsevichen. In particular, the pedagogical experiment organized by P.A. Yucevicienė and V. Pasvenskienė showed that:

1. The effectiveness of training in the experimental groups using modular training is 1.8 times higher than in the control ones;

2. in the modular learning mode, about 60% of the time the student works with varying degrees and levels of independence: 15% is for independent individual work of students in the classroom and 35% for independent work at home;

3. It is advisable to put independent individual work of students in the classroom at the center of the process of modular teaching a foreign language. the effectiveness of training is directly proportional to the time allotted for independent work of students in the classroom" [250; 144].

We fully agree with the opinion of V. I. Zagvyazinsky that the teacher of the university needs to make the most of the features of his subject to help the student most effectively organize, rationally plan and carry out independent educational and cognitive activities. It can be assumed that the activation of independent work of students in the educational process, corresponding to the content of the module being studied, will effectively affect the development of foreign language communicative and methodological competence of future teachers.

The means of modular learning is the *rating system for assessing knowledge*, which is a

system of «step-by-step control and assessment of the success of students mastering various blocks of educational material, expressed in points» [1; 97]. When studying methodological disciplines and PUPR, the rating system for assessing knowledge is that the work of each student is evaluated by conditional points based on the results of studying each module. The rating is accumulated during the current, intermediate and final control.

The activity of students in the classroom and in the implementation of the SR is encouraged by additional points (up to 20 points based on a 100 point system) during each form of control. It also provides for the deduction of points for absenteeism, untimely or poor-quality performance of tasks, violation of discipline.

The development and implementation of training modules and modular programs consists of several stages:

- "analysis of educational material from the point of view of the methodological expediency of its presentation in a modular version;
- setting a comprehensive didactic goal, integrated and particular goals;
- determination of the planned learning outcomes focused on achieving the goals, as well as assessing the possibilities for achieving the goals;
- development of didactic material in the form of training modules,
- designing the activities of the teacher and students in the framework of the educational and cognitive process based on training modules and modular programs;
- experimental verification of the developed training modules and modular programs in order to clarify the correspondence of real achievements to the planned results;
- correction of the content of training modules and modular programs[2; 45].

It should also indicate the principles for designing training modules and modular programs:

- the principle of intended use of information material;
- the principle of combining complex, integrated and private goals;
- the principle of completeness of the educational material in the module;
- principle of relative independence of module elements;
- principle of feedback implementation;
- the principle of optimal presentation of information and methodological material" [3; 46].

The theory of modular learning is based on a system of specific principles - initial provisions that determine the direction, goals, content, specifics of the organization of the educational process in terms of modular learning. A number of domestic scientists highlight the principles of modular learning by A. Ryzhov [4], A.P. Komarov (1), P.A. Yutsevichene [2]. We rely on the principles identified by P.A. Yutsevichen.

P.A. Yucevicienė identifies and reveals eight fundamental principles of modular learning: «modularity, structuring learning into separate elements, dynamism, method of activity, flexibility, conscious perspective, versatility of methodological counseling, parity».

Thus, "the principle of modularity implies the organization of learning as the basis of modules that are filled with different content, have a common structure and are designed to achieve didactic goals.

The principle of dynamism is designed to ensure the free change or addition of the content of the modules, taking into account the receipt of new data.

The principle of structuring the content of training contributes to the process of replacing old material with new, and also makes it possible to construct new modules from existing educational elements of various modules.

Literature

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, 2005.
2. Common European Framework of Reference for Language Learning Teaching. Draft 1 of a Framework Proposal. Language Learning for European Citizenship. - Strasbourg, 2006.
3. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. — Council of Europe. Strasbourg, 2001.
4. Interactive Language Teaching. W. Rivers editor. – Cambridge University Press, 2002.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Рустемова Эльвира

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – т.ғ.к., қауымдастырылған проф.м.а

Апашева С.Н.

Т.Тәжібаев атындағы жалпы білім беретін орта мектепті,
география пәннің мұғалімі

Кундебаев Б.А.

Оқушылардың тарихқа деген қызығушылығын қалыптастыру процесінде, барлық басқа нәрселер сияқты, кешенді тәсіл қажет. Осы бағыттағы белгілі бір мүмкіндіктер интерактивті оқытуды қамтамасыз етеді.

Интерактивтілік (ағылшынша «interact» – «өзара» және «act» терминдерінен – әрекет ету) – өзара әрекеттесу, сөйлесуге, біреумен немесе бір нәрсемен (компьютермен және т.б.) диалогқа қосылу мүмкіндігі. Бұл анықтамадан интерактивті оқыту – бұл диалогтық оқыту, оның барысы Мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуімен анықталады.

Бұл өзара әрекеттесудің ерекшелігі келесідей:

- 1) білім беру субъектілерінің бірыңғай семантикалық кеңістікте болуы;
- 2) шешімді іске асырудың құралдары мен әдістерін таңдаудағы келісімділік міндеттер;
- 3) шешім қабылдаумен және міндеттерді жүзеге асырумен қатар жүретін өзара сезімдерді бастан кешіру, жақын эмоционалдық жай-күйге бірлесіп сүңгу;
- 4) тапсырманы проблемалық өріске келісілген енгізу, бір шығармашылық кеңістікке қосу.

С.С. Кашлевтің пікірінше, интерактивті оқыту оқу процесін құрудан тұрады, онда барлық қатысушылар өзара әрекеттесу процесіне қатысады, өз ойлары мен білімдері тақырыбында рефлексия жасауға мүмкіндік алады [1]. Оқу процесінде оқушылардың бірлескен қызметі, оқу материалын ұжымдық игеру әр қатысушының осы процеске жеке үлес қосатындығын, идеялармен, іс-әрекет тәсілдерімен және біліммен белсенді алмасуға ықпал ететіндігін көрсетеді. Ең бастысы, бұл жаңа білім алуға ғана емес, сонымен бірге танымдық іс-әрекеттің қарқынды дамуына ықпал ететін ізгі ниет пен өзара қолдау атмосферасында болады. Интерактивті формалардың маңызды ерекшелігі, негізгі сипаттамасы-өзара әрекеттесу субъектілерінің белсенділігінің жоғары деңгейі, қатысушылардың рухани және эмоционалды бірлігі.

С.А. Мухина интерактивті әдістерді қолдану білім алушыны қабылдау мен оқытудың толыққанды қатысушысы ететініне, оның жеке тәжірибесі оқу танымының қайнар көзі болатынына баса назар аударады. Интерактивті оқытудағы мұғалімнің рөлі оқушыларды балаларға дайын білім беруден гөрі өз бетінше ізденуге ынталандыру болып табылады. Сабақтарды өткізудің дәстүрлі формаларынан айырмашылығы, интерактивті оқытуда мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесу формасы өзгереді: мұғалімнің белсенділігі оқушылардың белсенділігіне ығысады. Мұғалімнің негізгі міндеті-олардың бастамасы үшін қолайлы жағдайлар жасау. Мұғалім оқу ақпаратын құрылымдау функциясынан бас тартады; интерактивті оқытуда ол көптеген ақпарат көздерінің бірі болып табылатын жұмыста көмекші рөлін атқарады. Интерактивті оқыту көбінесе қарқынды оқытуда қолданылады. Осы инновациялық әдістерді толық игеру және қолдану үшін мұғалім топтық өзара әрекеттесудің әртүрлі әдістерінің білімі мен практикалық дағдыларын игеруі керек.

Т.С. Панинаның пікірінше, мұғалімнің жұмысы әрдайым оқушыларды мұқият бақылауды (олардың алға жылжуы, жеке өсуі), мұғалімнің алға қойған мақсаттары мен міндеттерін түсінуді талап етеді. Сондықтан балалардың дамуы бойынша тиімді жұмыс

істеуді жалғастыру үшін ең алдымен олардың дайындық деңгейін анықтау қажет [2]. Оқушылар мен мұғалімдердің алғашқы кездесуі болашақта тарих сабағына барғысы келетіндей есте қаларлық және жарқын болуы керек. Тарихи ғылымды білу процесінде оқушылардың мүмкіндігінше жағымды және жарқын эмоциялар алуы өте маңызды.

О.А. Уварова оқытудың интерактивті әдістері сабақ өткізудің дәстүрлі түрін алмастырмайтынын, бірақ оқу материалын тиімдірек игеруге ықпал ететінін және, ең бастысы, мінез-құлық, пікір, көзқарас дағдыларын қалыптастыратынын атап өтті [3]. Интерактивті оқыту контекстінде білім педагогикалық категория ретінде басқа формаға ие болады. Бұл қоршаған әлем туралы белгілі бір ақпарат жиынтығын білдіреді, оның ерекшелігі-оқушы мұғалімнен дайын жүйе түрінде білім алмайды, бірақ оны өзінің белсенділігі нәтижесінде алады. Мұғалім оқушы белсенді және белсенді бола алатын, сұрақтар мен әрекеттерді ынталандыратын жағдайлар жасауы керек. Мұндай проблемалық жағдайларда ол бастапқы проблемадан немесе кедергіден объект немесе құбылыс туралы білімді өзгертуге мүмкіндік беретін қабілеттерге ие болады. Оқытудың интерактивті түрлерін қолданған кезде мұғалімнің рөлі айтарлықтай өзгереді. Мұғалім оқу процесінің орталық тұлғасы болуды тоқтатады, ол тек оны реттейді және білім беру қызметін жалпы ұйымдастырумен айналысады, топтарда талқылау үшін тақырыптарды немесе сұрақтарды алдын-ала тұжырымдайды, қажетті тапсырмаларды дайындайды және қажет болған жағдайда кеңес береді, жоспарланған оқу жоспарының тәртібі мен уақытын бақылайды.

Бұл үдерістегі оқушылар сөзсіз өздерінің әлеуметтік тәжірибелеріне және басқа адамдардың қарым-қатынас тәжірибелеріне жүгінуі керек, сонымен қатар олар топтың алдына қойылған міндеттерді шешуі, бір-бірімен қарым-қатынас жасауы, ортақ байланыс нүктелерін табуы, қақтығыстарды бірлесіп жеңуі, компаға келуі керек. Психологтар білім беру процесінде оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесуін енгізу қабылдаудың дәлдігін арттырады, есте сақтау қабілетінің тиімділігін арттырады, қабылдау кезінде байқау сияқты тұлғаның эмоционалды және интеллектуалды қасиеттерін қарқынды дамытады; зейіннің тұрақтылығы, оны дұрыс бөлу қабілеті; серіктестің іс-әрекетін талдау, оның мақсаттары мен себептерін түсіну қабілеті.

Е.О. Иванова интерактивті оқытудың негізін басқа оқушылармен және мұғаліммен сабақта өзара әрекеттесу барысында оқушы жаңа білім іздеудің әртүрлі тетіктерін игеріп, қоғамға және өзіне қатысты сыналған мінез-құлық жүйесін игеретіндігінде көреді. Сондықтан оқушылардың осылайша алатын білімі оларды өз бетінше алу құралы болып табылады.

Л.В. Исковская «оқытуға жүйелі-белсенді көзқарас жағдайында оқушылардың танымдық іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыру және дамыту жүйесін жобалау мәселесі бірінші орынға шығады» деп атап өтті [4].

Т.Ф. Григоренко «Мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптары және мектеп курсында жобалық қызметті жүзеге асыру мәселелері» атты еңбегінде «ең маңызды педагогикалық міндет – балаларда заманауи ақпараттық кеңістікте шарлау, қажетті білімді өз бетінше алу және қолдану, қажетсіз ақпаратты електен өткізу, алған білімдерін практикалық проблемалық мәселелерді шешу үшін сауатты пайдалану қабілеттерін қалыптастыру. Негізгі мақсаттардың бірі-мектеп оқушыларының өз іс-әрекеттерін жоспарлау, үлкендермен және құрдастарымен ынтымақтасу, оларды қабылдағанға дейін шешімдерді мұқият өлшеу қабілетін дамыту. Білім беру процесіне интерактивті әдістерді енгізу оқушыларға осы қажетті дағдыларды игеруге көмектесуге арналған. Оқытудың интерактивті әдістерін қолдана отырып, сабақтарда оқушылар неғұрлым жауапты және бастамашыл болады, өздерінің оқу іс-әрекеттерінің тиімділігін дербес арттырады, қажетті минимумды ғана емес, сонымен қатар қосымша материалды да игереді деп болжанады» [4, 76 б.].

Осылайша, интерактивті оқытудың мақсаты – мұғалімнің оқушының өзі білім алғысы, ашқысы, құрастырғысы және құрылымдағысы келетін қолайлы жағдайлар жасау. Бұл қағида интерактивті оқыту мақсаттарының дәстүрлі білім беру жүйесінің негізгі мақсаттарынан басты айырмашылығы болып табылады.

Мемлекет әзірлеген және мемлекеттік білім беру стандартында тіркелген тарихи білім берудің нақты мақсаттарын жүзеге асыра отырып, тарихты оқытудың заманауи әдістемесі тарихи білім берудің мазмұнын жасауға, оны білім алушылардың танымдық мүмкіндіктері мен жас ерекшеліктеріне бейімдеуге, жас ұрпақтың танымдық қызығушылығын қалыптастыру, дамыту және қолдау міндеттерін іске асыруға, олардың мақсаттарына сәйкес сабақтардың әдістері мен әдістерін анықтауға, білім берудің оқыту нәтижелерін анықтау процесінде тарихи білім беру сапасына барабар баға беру.

Тарих сабақтарына қатысты интерактивті оқыту әдістерін жүйелеу.

Тарихты оқыту әдістерін таңдауға әсер ететін үш негізгі фактор бар (Сурет 1):

1. Тарихи материалдың мазмұны;
2. Оны беру әдістері, тәсілдері мен құралдары;
3. Оқушылар мен мұғалімдердің қарым-қатынасы.

Интерактивті оқыту әдістерін қолдана отырып, сабаққа дайындық кезінде тарих мұғалімдері үшін сабақ құрылымын құру үшін ақпарат жинау және өңдеу өте маңызды болады. Материалдың сипатын ескеру қажет: теориялық, нақты, өлкетану, тарихи-өмірбаяндық; оны ұйымдастыру. Әдетте сабақта ең маңызды тарихи фактілерді зерттеуге назар аударылады, бірақ тарихи тұлғалардың өмірбаяндық фактілері сияқты маңызды емес материалдарды тарту қажет.

Сабақта қызығушылықты сақтау үшін аз қызықты, бірақ қажетті материалға қызығушылық таныту үшін оқушылардың осы ақпаратты оқуға деген қызығушылығын оята алатын әдістер мен құралдарды қолдану керек, сонымен қатар оқушылар үшін қызықты болып көрінетін бұрын зерттелген материалды тарту керек, өйткені бұрынғы жағымды эмоционалды фон жаңа ақпаратқа деген қызығушылықты қолдауға көмектеседі. Қызығушылық жаңалықпен, ойын-сауықпен, материалды ұсынудың жаңа аспектілерімен, іс-әрекет тәсілдерінің өзгеруімен, жарқын салыстырулармен, оқушыларға эмоционалды әсермен байланысты.

ТАРИХТЫ ОҚИТУ ӘДИСТЕРІН ТАҢДАУҒА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР

Сурет 1-Оқушылардың тарихқа деген танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторлары (автор. М.Т. Студеникин)

Оқушылардың тарихқа деген қызығушылығын тәрбиелеу мен қалыптастырудың тиімділігі оқыту әдістері, әдістері мен құралдарының алуан түрлілігінде, сондай-ақ сабақтардағы қызығушылық атмосферасында жатыр. Оқу процесіне интерактивті әдістерді енгізудің сәттілігіне әсер ететін маңызды фактор мұғалім мен оқушының тұлғааралық қарым-қатынасы болып қала береді, ол ешқандай инновациялық технологияларды шығармайды. Бұл өзара әрекеттесуге мұғалімнің кәсіби дайындығы, оның сөйлеуі, ақыл-ойы, сыртқы келбеті және басқа да көптеген көрсеткіштер әсер етеді.

Әдебиеттер

1. Дейкина А. Ю. Познавательный интерес: сущность и проблемы изучения: Учеб. пособие: М-во образование Рос. Федерации. Бийск, 2002.
2. Дорошенко Н. С. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроках истории и обществознания. Методические рекомендации // Молодой ученый, 2015.С. 153 – 154.
3. Иванова Е.О. Теория обучения в информационном обществе / Е.О. Иванова, И.М. Осмоловская. СПб.: Просвещение, 2011. С. 128 – 134.
4. Искровская Л.В. Формирование умения работать с первоисточниками на уроках Всеобщей истории (6 класс)//Сборник научных и учебно-методических трудов Герценовские чтения 2009 Актуальные проблемы социальных наук. СПб: «ЭлекСис», 2010. С.198 – 201.

ӘОЖ 372.82

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА КӨРКЕМ ЖАЗУДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Айтымбетова У.А.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. **Арзымбетова Ш.Ж.**

Көркем жазуды үйрету әрдайым әліппе, қазақ тілі пәндерінің басты міндеті болып келген. Көркем жазуды үйретудің мазмұны орфографиялық теориядан тұрады (оған ережелер, орфографиялар, орфографиялық сөздіктер кіреді) және орфографиялық дағдылар (оларға орфографиялық қырағылық, қателерді табу және түзету, дұрыс орфографияны таңдау мүмкіндігі кіреді).

Көркем жазуды оқытудың мазмұны жалпыланған орфографиялық дағдыларды қалыптастыруды қамтиды, атап айтқанда орфографияны анықтау, орфографияның түрін анықтау, оны тексеру әдісін таңдау, орфографияны тексеру, жазудың орфографиялық дұрыстығын бақылау.

Жазуды оқыту жүйесі іс жүзінде жасына, балаларды даярлауға, сабақтың мазмұнына және мұғалімнің осы сабаққа қойған мақсатына байланысты әртүрлі әдістерді қолдануды қарастырады.

Оқушы оқуды, жазуды үйрену процесінде меңгеруі керек негізгі процестер:

- сөзді буынға, буынды дыбысқа ажырату
- керісінше, дыбыстардан буынды, буыннан сөздерді құрастыру.

Егер, мұғалім талдауға-жалпылауға жеткілікті мән бермесе, бала әр әріпті, дыбысты жеке есте сақтайды және олардың әрқайсысының мәніне назар аудармайды, сондықтан оларды дұрыс байланыстыра отырып, оқи да, жаза да алмайды.

Айтылғандардың немесе жазылғандардың әрқайсысын бір-бірімен салыстыруға, талдауға, қайталауға және баланың ойлау процесінің дамуына не ықпал ететінін үйретуге болады.

Оқу-жазуды үйрену процесінде жаңадан келген сауатты бала көптеген қиындықтарға тап болады (жүйке жүйесінен бір әріп немесе бір сөз жазу үшін бірнеше толқындар

жасалады). Баланың нәзік табиғатына нұқсан келтірместен, жазуды дұрыс үйрету, бұл мұғалімдерге үлкен жауапкершілік жүктейді. Бұл жұмысты талаптарға сәйкес ұйымдастыру үшін мұғалім ақыл ойды, тілді дамыту, мектеп жасына дейінгі баланың жеке ерекшеліктерін қалыптастыру мәселелерінде толық сауатты болуы керек, сонда ғана ол әдістемелік қажетті жұмыстарды шебер үйлестіріп, жүзеге асыра алады.

Емлені оқытудың әдістері мен әдістерін таңдау емлеге байланысты. Осы әдістердің арқасында, атап айтқанда әртүрлі жаттығуларды қолдану арқылы көркем жазу дағдыларын қалыптастыруға қол жеткізіледі[2].

Мұғалімнің сөзі.

Бұл әдісті бастауыш сынып мұғалімдері хабарламалар үшін, тапсырмаларды тұжырымдау үшін, сондай-ақ сөздердің этимологиялық анықтамалары үшін кеңінен қолданады. Мұғалім бұл әдісті жұмысты қорытындылау және т.б. үшін қолданады.

Әңгімелесу әдісі.

Әңгімелесу әдісі-дидактикалық жұмыстың ең көне әдісі. Осы әдісті қолдана отырып, мұғалім оқушыларды жаңа материалды түсінуге жетелейді, ескінің игерілуін тексереді. Әңгіме репродуктивті және эвристикалық болып бөлінеді. Бұл әңгіменің ерекшелігі-шешуді қажет ететін ерекше мәселе; әңгіменің негізгі элементі-сұрақ. Репродуктивті әңгіме өз кезегінде Оқушылардың репродуктивті әрекеттерін қамтиды.

1 сурет –Көркем жазуға үйретудің әдістері[1]

Бақылау және талдау әдісі.

Бұл әдіспен зерттелген құбылыстарды салыстыру және жалпылау жүреді. Материалды зерттеу кезінде, мысалы, екпінмен тексерілген дауысты дыбыстардың емлесін зерттеу, салыстыру әдісін қолданған дұрыс.

Өзіндік жұмыс әдісі.

Бұл мұғалім ұйымдастыратын ақыл-ой әрекетінің бір түрі, оның барысында оқушылар жаңа білім мен дағдыларға ие болады. Бұл әдіс оқушылар оқулықпен жұмыс істеу дағдысын

менгерген жағдайда қолданылады. Оқушылар жұмысты өз бетінше жүргізе отырып, салыстыруды, салыстыруды, талдауды, жалпылауды, пайымдауды үйренеді. Білімді өз бетінше алуға үйрету-әдістің басты мақсаты бар[3-4].

Қарастырылған әдістер белгілі бір әдістер арқылы жүзеге асырылады. Әрбір қабылдау белгілі бір әдіске енгізілуі мүмкін, бұл қабылдаудың белгісі. Бір-бірімен өзара әрекеттесу арқылы техникалар кез-келген әдіске қосылуы мүмкін, бірақ өзара әрекеттесу әдістері бір-біріне құрамдас бөлік ретінде кіре алмайды.

Мәдениеттің өркендеуіндегі және жастардың жазудың маңыздылығын ғалымдардың еңбектерінен көреміз. Жазу арқылы ата-бабамыздан мирас болып қалған тарихымыз ұрпақтан-ұрпаққа берілетіні ақиқат. Сонымен қатар баланың буыны қатаймай тұрып, жазуы әдемі болуы үшін қаламсапты ұстау, физиологиялық тұрғыдан денесінің дұрыс қалыптасуы үшін партада отыру ережелерін игеру қажет.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының жазу дағдыларын қалыптастыру әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып атқарылатын жұмыстарды жүйелеу барысында балаға психологиялық және физиологиялық тұрғыдан әсер ететін факторларды анализ жасау арқылы анықтай келе, көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселесіне қоғамдық назар аударуға мүмкіндік берді.

Әдістемемен қаруланған мұғалім оқушылардың жас және жеке ерекшеліктері, деңгейлері мен қабілеттеріне қарай көркем жазуға деген қызығушылықтарын оятады.

«Көркем жазу» таңдау курсына қарастырылатын мәселелерді этика, эстетика, психология және физиология ғылымдарының теориялық негіздерімен біріктіру және үйлестіру маңызды болып табылады.

Қорытындылай келе, қашықтықтан оқыту жағдайында бастауышта көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың жаңа тәсілдерінің тиімділігі толық зерттелген және тәжірибе жүзінде пайдаланған жағдайда бастауыш сынып оқушыларының потенциалдарын арттыру сәтті жүзеге асады.

Әдебиеттер

1. Әуелбаева Ш. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың әдістемесі. Алматы, 2007ж.
2. Тұрдалиева Г.Ж. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу әдістемелік құралы, Астана: Фолиант, –2012ж., 292б.
3. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz> (22.04.2023)
4. ШифЖ.И.»Развитие научных понятий у школьников». – М. – Л., 2005

ӘОЖ 371.8

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША СЫНЫПТАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТ ПРОЦЕСІНІҢ МАЗМҰНЫ

Бухарова М.И.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. Арзымбетова Ш.Ж.

Педагогиканың жаңа парадигмасы білім, білік және дағдыларды қалыптастыру мәселелерінің орталығын жеке тұлғаның кешенді дамуына аударады. Жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие процесінің бағыты мен мазмұнындағы түбегейлі өзгерістер оқушының жеке басының мүмкіндіктерін жан-жақты, жан-жақты ашу үшін жағдайларды қамтамасыз етуді қажет етеді, оны жүзеге асыру оның денсаулығын сақтау және нығайту кезінде мүмкін болады. Ал осы жағдайларда мектеп оқушыларының болашақта өмірлік мақсаттары мен қажеттіліктерін жүзеге асырудың толықтығын анықтайтын оқу іс-әрекеті процесінде денсаулығын сақтаудың педагогикалық мәні арта түседі.

Педагогикадағы гуманистік бағыттың мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағдарлануын анықтайтын критерийлерінің ішінде мыналарды бөліп көрсету қажет:

- тұлғаны кез келген педагогикалық іс-әрекеттің және кез келген педагогикалық жүйенің құрылысының мақсаттылығының өлшемі ретінде түсіну;

- ересек адам мен баланың дүниені шексіз тану құқығындағы құндылық-семантикалық теңдігін қабылдау және жеке-тұлғалық деңгейде органикалық және ыңғайлы формаларда.

Білім беру мақсаттарының оқу мақсаттарынан басымдылығын тану:

- тұлғаның тұлғалық-тұлғалық деңгейде қалыптасуын анықтайтын терең процестерге қатысты мұғалімнің ғылыми-практикалық білімінің болуы;

- жеке, топтық және ұжымдық деңгейде рефлексия және өзіндік рефлексия жасау қабілеті болып табылатын мұғалімдер мен олардың тәрбиеленушілері арасында гуманитарлық ойлау стилін дамыту;

- мұғалімдер мен оқушылар қызметінің денсаулық аспектілерін ескеру.

Г.К.Зайцев жеке денсаулықтың концептуалды негіздерін қарастыра Заманауи мектептің оқу-тәрбие процесін денсаулық компонентін интеграциялау арқылы жетілдіру мәселесін шешудегі валеологиялық тәсілдің мәні мен маңызын Л.Г.Татарникова ашады. Автор педагогикалық валеологияның даму себептері мен тарихын талдай отырып, педагогикалық валеологияны денсаулықты қалыптастыру туралы ғылым ретінде қарастыра отырып, үздіксіз валеологиялық білім беру моделін негіздейді, анықтаманың мазмұнын мыналарға қатысты нақтылайды:

- валеологияның педагогикалық міндетіне - бұл жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуіне, өзін-өзі дамытуына және өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасау және қамтамасыз ету, валеологиялық білім саласына субъектіні қосу процесі;

- оқыту жүйелеріне қатысты – жеке адамның өмір салтын қалыптастыратын жүйе және оны кейінгі өмірде ұстану қажеттілігі;

- мектепті валеологияландыру процесіне қатысты – валеологиялық, антропологиялық және гуманистік – валеологиялық мақсатқа сай шығармашылық педагогиканың біртұтас жүйесін құру үш принцип негізінде [1, 62 б.].

Оқушыларды дене және валеологиялық мәдениет құндылықтарымен жан-жақты таныстыру негізінде мектептің оқу-тәрбие үрдісінде валеологиялық тәсілді жүзеге асырудың тұжырымдамалық негіздерін Ә.С.Иманғалиев [2] ұсынған. Сонымен қатар, оқу-тәрбие үдерісін құндылықтандырудың аксиологиялық аспектісі, автордың пікірінше, мектеп оқушыларының денсаулыққа құндылық бағдарлар жүйесін дамытудың және осы негізде тұрақты және саналы тұлғаны қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады. салауатты өмір салтының қажеттілігі.

Белсенділіктің маңызды ерекшелігі оның әрқашан айқын немесе жасырын объективті сипатқа ие болуы. Оның барлық құрамдас бөліктері сол немесе басқа пәндік мазмұнға ие және әрекеттің өзі белгілі бір материалдық немесе рухани өнімді шығармашылықпен жасауға бағытталған. Қызмет ерекшелігіне қарай онда субъект-объект немесе субъект-субъект қатынастары басым болады [3].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мұғалімдердің сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыруда қолдануы кіші жастағы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін кешенді түрде шешуге мүмкіндік беретін дамытушылық іс-әрекеттердің келесі түрлерін анықтадық: - танымдық белсенділік - оқушының ой-өрісін кеңейтетін, салауатты өмір салтының мәні, оның негізгі аспектілері туралы идеяларды бейнелеу және хабардар ету, мектеп оқушыларының білімге құштарлығын, денсаулықты сақтау және нығайту мәселелеріне қызығушылығын дамытады, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі тәрбиелеуге қажеттілікті қалыптастырады, интеллектуалдық дамуы мен шеберлігіне ықпал етеді. осы саладағы ғылыми білім;

- құндылыққа бағытталған қызмет - денсаулықтың шынайы құндылығын түсіну мен түсінудің қажетті алғышарты ретінде қызмет ететін әлемнің жалпыадамзаттық және әлеуметтік құндылықтарын ұтымды түсінуге бағытталған; денсаулықты оның барлық көріністерінде сақтау және нығайту мәселесіне тұлғаның қатысуын білу, оқушыны қалыптасқан қарым-қатынас субъектісі деңгейіне көтеру;

- дене шынықтыру және сауықтыру іс-әрекеті – өмір сүрудің жоғары гигиенасын тәрбиелеумен ұштастыра отырып, адам денесінің күш-қуатын, төзімділігін, пластикасы мен сұлулығын қалыптастыратын салауатты өмір салтын тәрбиелеу;

Шығармашылық белсенділік - эстетикалық дүниетанымды, әсемдікке деген қажеттілікті, көркем ойлау қабілетін және оқушының көркемөнерпаздық өнерін ынталандыратын нәзік эмоционалды қарым-қатынасты дамыту, бұл жалпы алғанда адамның өз мәселесіне өз көзқарасын білдіру қажеттілігін дамытуға ықпал етеді. шығармашылық арқылы денсаулық.

Әлеуметтік мақсаттары бар жоғарыда аталған дамыту іс-әрекетінің барлық түрлері кіші жастағы оқушыларды салауатты өмір салтына баулу тұрғысынан белгілі бір дамыту және тәрбиелеу мүмкіндіктеріне ие. Дегенмен, әрбір мұндай әрекет тек ол үшін тиісті білім мен тәжірибені игеру үшін барлық қажетті компоненттерді қамтиды. Бір әрекет екіншісін алмастыра алмайды, тіпті одан да көп - барлық басқалар. Сондықтан педагогикалық процесті ұйымдастырған кезде іс-әрекеттер кешенін пайдаланған жөн [4].

Зерттелетін аспектідегі сыныптан тыс жұмыс процесінің мазмұны салауатты өмір салтының мәні, оны ұйымдастыру әдістері туралы материалдарға негізделеді, бастауыш мектеп жасының ерекшеліктерін ескере отырып педагогикалық тұрғыдан түсіндіріледі.

Сыныптан тыс жұмыс формаларының келесідей бөлінуі кең тараған: жеке, үйірме, біріктіруші, ұжымдық және бұқаралық. Салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесінің әлеуметтік мәнін ескере отырып, біз кіші жастағы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша сыныптан тыс жұмыс процесін ұйымдастыру кезінде ұжымдық формаларды қолданған жөн деп санаймыз, өйткені мектеп оқушыларының денсаулығын жақсарту мәселелері барлық балаларды алаңдатады. Ұжымдық жұмыс формалары мектептегі ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады. Олар сыныптағы барлық оқушыларды бір уақытта қамтуға арналған, олар түрлі-түстілігімен, салтанаттылығымен, жарықтығымен және балаларға үлкен эмоционалды әсер етуімен ерекшеленеді. Ұжымдық жұмыста оқушыларды белсендіру үшін үлкен мүмкіндіктер бар. Демек, сайыс, олимпиада, жарыс, ойын, әңгімелесу, кеш, ертеңгіліктер әркімнің тікелей белсенділігін талап етеді. Концерт, қойылым, қызықты адамдармен кездесу сияқты іс-шараларда барлық қатысушылар көрерменге айналады. Жалпы іске қатысудан туындаған эмпатия команда құрудың маңызды құралы ретінде қызмет етеді. Мектептегі мерекелер ұжымдық жұмыстың дәстүрлі түрі болып табылады. Оқу жылында 4-5 демалыс болуы мүмкін. Ой-өрісін кеңейтеді, ел өмірімен танысу сезімін оятады. Олар балалардың белсенділігін ынталандырады, бастамашылдықты дамытады. Байқауларға байланысты, әдетте, мектеп оқушыларының шығармашылығын көрсететін көрмелер ұйымдастырылады: суреттер, эсселер, қолөнер. Кіші жастағы оқушылар үшін сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың кез келген түрі пайдалы мазмұнмен толтырылуы керек.

Мектеп оқушыларының мектептен тыс жұмыстарын ұйымдастырудағы отбасының рөлін атап өткен жөн. Білім берудегі ең тиімді нәтиже ата-аналар мен балалардың бос уақытын бірлесіп ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етіледі. Дәл осы жағдайда ата-ана мен бала арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізіледі, бұл өскелең ұрпақтың табысты әлеуметтік дамуына ықпал етеді.

Тәжірибеде жас ұрпақты тәрбиелеуде мектеп пен отбасының ынтымақтастығы оқу-тәрбие процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге арналған, т.б. оқушының қалыптасып келе жатқан тұлғасына тұрақты (бір күн ішінде, бір апта ішінде, бір жыл ішінде) педагогикалық мақсатты әсер ету. Ол әртүрлі қызығушылықтар мен қажеттіліктерді қанағаттандыру және дамыту арқылы оқушыны жан-жақты және жан-жақты тәрбиелеуді, әрбір баланың жеке тұлғасын дамытуға жеке және сараланған көзқарасты қамтиды. Бұл жұмыстың педагогикалық тиімділігінің кілті тәрбиелік факторлардың кең ауқымының әсерлерінің үйлесімі мен бірлігі болып табылады. Мектеп пен жанұя ынтымақтастығының жоғары тәрбиелік нәтижелеріне жету екі ұйымдастырушылық-педагогикалық міндетті шешуге байланысты. Бұл мектеп оқушыларына, жанұяларға ықпал етуді үйлестіру және ата-аналардың мектеп оқушыларымен педагогикалық мақсатқа сай оқу-тәрбие жұмыстарына педагогикалық-әдістемелік дайындығы. Оқушылармен мектептен тыс тәрбие жұмысының

жүйесі оқушылардың отбасының тәрбиелік мүмкіндіктерін барынша пайдалануға негізделуі керек.

Кіші жастағы оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекеті процесінің аталған ерекшеліктерімен қатар, қолдану балаларды салауатты өмір салтына тиімді енгізуді қамтамасыз ететін осы процестің әлеуетін атап өткен жөн:

- салауатты өмір салтын қалыптастырудың нақты мақсаттары мен міндеттерін қою және шешу мүмкіндігі - тәрбиелік, дамытушы, тәрбиелік (ал оқу іс-әрекеті процесінде балалардың бағдарламалық материалды меңгеруіне басымдық беріледі, сондай-ақ қалыптастыру мәселесі салауатты өмір салты сабақтың көмекші міндеттері аспектісінде шешіледі);

- сыныптан тыс іс-шараларды өткізу орнын таңдауда шектеулердің болмауы;

- белгілі бір студенттік топтың қызығушылықтары мен ерекшеліктеріне байланысты сыныптан тыс жұмыстардың мазмұны мен ұйымдық-әдістемелік қамтамасыз етілуінің өзгермелілігі;

- қолданылатын нысандардың, техника мен құралдардың әдістерінің арсеналын кеңейту;

- уақыт параметрлеріне шектеулер жоқ;

- мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелерін шешуде мектептің, отбасының және қоғамның өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету мүмкіндіктерін кеңейтеді;

- балаларға мақсатты педагогикалық әсер ету уақытын ұзартады;

- балалармен еркін, еркін қарым-қатынас стилі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жас жеткіншектердің салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін кешенді шешу үшін баланың жеке тұлғасын қалыптастырудың тұтас педагогикалық процесінің біртұтас құрамдас бөлігі ретінде сыныптан тыс жұмыс процесінің мүмкіндіктерін пайдаланудың маңызы мен қажеттілігі айқын. студент.

Сыныптан тыс жұмыс процесінің мәнін анықтау және осы процестің кіші жастағы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мүмкіндіктерін анықтау мақсатында жүргізілген зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, мынаны айтуға болады:

- қарастырылып отырған мәселенің тұжырымдамалық ережелері мен тәсілдеріне теориялық талдау жасау нәтижесінде біз кіші жастағы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудағы педагогикалық қызметтің негізгі бағыттарын анықтадық, бұл салауатты өмір салтын қалыптастырудың анықталған мүмкіндіктерін ескере отырып. бастауыш сынып оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін кешенді шешуді қамтамасыз ететін сыныптан тыс іс-шаралар процесі, бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде табысты жүзеге асырылуы мүмкін;

- кіші жастағы оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекеті процесінің өзіндік ерекшеліктері, құрылымы, функциялары, мазмұны мен ұйымдастырушылық-әдістемелік ерекшеліктері бар, оларды білу және ескеру салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін осы процесті сауатты ұйымдастыру үшін мұғалімдерге қажет. жас студенттерге арналған.

Осылайша, мектептен тыс жұмыс процесінде кіші мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру кезінде біз балалардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастырудың мәні туралы тұтас және саналы идеяны дамытуға бағытталған оқушылардың сабақтан тыс өмір сүру формаларын ұйымдастырудың мақсатты процесін түсінеміз. салауатты өмір салты, денсаулықты сақтау және нығайту үшін оң мотивация және құндылық бағдарлар, салауатты өмір салтын өзін-өзі ұйымдастыру дағдылары мен дағдыларын дамыту.

Әдебиеттер

1 Кудайбергенова А.Т. Влияние психологического климата семьи на формирование психики детей //Воспитание школьника, 2005. - №5. – С.26-32.

2 Самсакова Н. О семейном воспитании //Воспитание школьника, 2004. - №5,6. – 51бс.

3 Зайцев Г.К. Школьная валеология: Педагогические основы обеспечения здоровья учащихся и учителей. - 3-е изд., перераб. и доп. - СПб.:Детство-пресс, 2001. - 160с.

4 Лядова С.А. Формирование здорового образа жизни учащихся начальной школы: дис. ... канд.пед.наук. - Барнаул, 2002. - 212с.

EXPERIMENTAL RESEARCH OF THE PROCESS OF FORMING PROFESSIONAL SPEECH OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Abdiakimova A. A.

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor-Ph.D., Associate Professor **Gurbanova A. A.**

Study the effectiveness of teaching professional speech to future foreign language teachers at an early stage in high school, a study was conducted on the basis of the Department of foreign languages of the South Kazakhstan state Institute. Experimental work was a process which involved students 3 courses of faculty of foreign languages Held the event (testing, interviews, observation) on expediency of introduction of technology of forming of professional speech of future teachers confirmed the overdue need for sufficient attention to vocational orientation for Junior foreign language education in high school.

To process the results obtained, the criteria for the formation of professional speech of future teachers were determined, and a front-mass diagnostics of students ' professional speech was performed according to these criteria.

During the described stage, the following diagnostic methods were used: observation, testing, and questionnaires.

To assess the communicative abilities of future foreign language teachers, a questionnaire was first developed aimed at determining the level of communicative control in communication (according to M. Snyder). This questionnaire identifies high, low and medium levels.

DESCRIPTION

The method is designed to study the level of communicative control.

According to M. Snyder, people with high communication control constantly monitor themselves, are well aware of where and how to behave. Manage their emotional manifestations. At the same time, they experience significant difficulties in spontaneity of self-expression, do not like unpredictable situations. People with low communication control are direct and open, but may be perceived by others as overly direct and Intrusive.

PROCESSING

1 point is awarded for the answer « N «to questions 1, 5, 7 and for the answer» B « to all other questions. The sum of points is calculated.

INTERPRETATION

0-3 points - low communicative control; high impulsiveness in communication, openness, looseness, behavior is not subject to changes depending on the communication situation and does not always correlate with the behavior of other people.

4-6 points - average communication control; direct communication, sincere attitude to others. But restrained in emotional manifestations, correlates their reactions with the behavior of people around them.

7-10 points - high communicative control; constantly monitors himself, manages the expression of his emotions.

INSTRUCTION MANUAL: «Carefully read 10 statements that reflect reactions to certain communication situations. Evaluate each of them as correct (B) or incorrect (H) in relation to yourself, putting the corresponding letter next to each item.»

Text of the questionnaire:

1. I find it difficult to imitate other people.
2. I could make a fool of myself to attract the attention of others.
3. I could make a good actor.
4. Other people sometimes think that my experiences are deeper than they really are.
5. I am rarely the center of attention in the company.

6. I often behave differently in different situations when communicating with other people.

7. I can only stand up for what I truly believe in.

8. To succeed in business and in relationships with people, I am often exactly what they expect me to be.

9. I can be friendly with people I can't stand.

10. I am not always what I seem.

According to the results of this survey, the overall level of communication control of future teachers and students of the faculty of foreign languages is high, which indicates that students are sufficiently prepared for their future profession.

The data obtained confirm the information from interviews with students themselves, as well as specialists of the University responsible for the pedagogical practice of students at the school.

For testing, taking into account the specifics of the research and the formation of professional speech of future teachers of a foreign language when reading aloud and explaining the educational material, appropriate test tasks were developed.

The following test tasks were offered:

Imagine yourself in front of a class (4th grade of a school with advanced study of a foreign language):

1. explain in English why it is necessary to know foreign languages in the modern world.

2. read expressively aloud in English the text from the textbook «English language» 3rd grade (3 years and 2 years of study) I. N. Vereshchagin, O. V. Afanasieva, so that students understand the content of this text unity (exercise 1, page 45)

«Jane usually gets up at seven o'clock. Yesterday she helped her mother about a house. Every morning she does exercises, cleans her teeth and takes a shower. She washed up. Jane usually has her breakfast at eight o'clock and then she goes to school. Mother thanked her daughter. Jane usually comes home from school at one o'clock. In the evening Jane and her parents watched TV».

The following criteria were used for evaluation:

- tempo of speech;
- logical pauses;
- logical stress;
- intonation pattern of speech.

For all four criteria, only two of the eighty-seven students tested passed the high-level test we offered. Special difficulties arose with the use of logical stress, which students almost did not use adequately in such an important aspect of the pedagogical process as explanation. They did not mark the most important semantic areas in speech using this type of stress, did not make logical pauses to attract the attention of their imaginary students to meaningful information. The students' speech was expressionless, indistinct, not logically structured and, in General, difficult to understand. The rate of speech of many students was too high. They tried to quickly work out pre-prepared and partially memorized material. It is obvious that at a fast pace, there is simply no room for adequate logical stress and logical pause in speech. Some students drawled their words, spoke in a monotone, which led to indicators of a slow pace of their speech.

As a result, only 2.3% of the tested students showed a high level of logical stress, 20.7% of the students showed an average level, and 23% had a low level. The rest of the students (54 %) failed to complete the task.

Almost the same results were obtained for logical pauses accompanying logical stress: high level-2.3 %, medium level-18.4 %, low level-21.8 %, failed the task-57.5 %. However, it should be noted that the results still differ. The reason for this discrepancy was that the logical stress in some cases can be transmitted by the volume of the voice, which some students took advantage of, missing the logical pause.

Problems were also identified by the «pace» criterion, although the overall result can be considered satisfactory. Only 10.3% of students showed a high level, 54% of test participants showed an average rate of presentation of the material, while a low level was recorded in 32.2 %.

As for the expressiveness of speech, the result can be considered satisfactory, since when performing this task, students forgot about the focus of their statements on the audience, and therefore the explanation contained many complex lexical units and syntactic structures that are not yet clear to the target audience of younger students.

A more positive picture was observed when reading the text unity. Students, having a support in the form of a dialogue in the book and focusing on the skills of reading aloud, which are developed at a certain level during the first year, showed results slightly higher than when explaining the material without a finished text. Nevertheless, the high level of logical stress usage was recorded at 4.6%, the average – 20.7%, and the low-27.6 %. This time, 47.1% failed the task. The pausing rate also improved slightly: high - 4.6 %, medium-20.7 %, low-26.4 %, failed-48.3 %.

As for the rate of students' reading, the support in the form of a ready-made text also had a positive effect in achieving higher indicators for this criterion in comparison with the explanation of the material. 17.2 % demonstrated a high level. Fewer students were also found with an average rate of 51.7% of students, as opposed to 54 % in the explanation. With a low rate, the positive dynamics was limited to 3.4 % (28.8 %).

It was found that due to insufficient training in terms of the orientation of professional speech training, the future bachelor of Philology can not effectively use their professional speech to explain educational material and read aloud texts in a foreign language and take into account the level of foreign language proficiency of the relevant audience.

So, as a result of the research, the main problem areas of professional speech of future teachers were identified. In the first place, as follows from the data obtained, there are logical stress and logical pause. More attention should be paid to speech expressiveness, focusing on the audience and the level of language proficiency. The pace, despite satisfactory results, still needs to be adjusted. It should also be noted that the formation and development of professional speech of future teachers in control groups is largely intuitive. Students from control groups (even those who showed high results) lacked awareness of the use of formed characteristics, pedagogical reflection. These students could not associate the distribution of logical stress and logical pause with the peculiarities of the pedagogical situation. Expressiveness of speech focused attention on significant words, Anna on the content of the statement. They could not explain the variation in tempo, nor did they try to imagine how future students would hear them, or why it might be difficult for the latter to understand their teacher if the phonological parameters in question were misused. The final test showed a low ability to self-analyze your speech and the speech of other people due to lack of experience working with younger students.

As a result of the research, the main problems faced by the future teacher in the formation of professional speech were identified, which determined the need for further research and professional orientation of teaching Philology students for the younger stage of foreign language education.

Based on the results of the research, the training of students of Philology requires the following methodological recommendations:

- it is necessary to pay more attention to the phonological characteristics of professional speech of future teachers in the process of professional speech training. Namely, the rate of speech, logical stress and pause, as well as the expressiveness of speech, taking into account the focus on the audience of younger students at an early stage of foreign language training, where oral speech is the main means of pedagogical communication;

- when training future teachers holistically and systematically, special work should be carried out on the development of professional reflection of a foreign language teacher, which involves not only the organization of a deep, systematic and high-quality development of fundamental knowledge, the formation of appropriate practical skills, but also the development of their motivational and need-based sphere, abilities for self-realization and creativity, and accordingly the formation of professionally significant personal characteristics.

- necessity of the training of future teachers of separate special course on development of professional speech of EFL teachers in the process of professional speech training, due to the requirements of teacher's speech in an early stage of learning in high school.

- more attention should be paid to teaching professional communication with students of different ages and different levels of foreign language education in the framework of disciplines, both University training and during the period of practical training in an educational institution.

Literature

1. Solovyova E.B. Formation of professional communicative competence of future foreign language teachers: dis. kand. PED. nauk: 13.00.08 / E. B Solovyova-Magnitogorsk, 2001-156 c
2. Ter-Minasova, S. G. Language and intercultural communication: textbook. manual / S.G. Ter-Minasova. - M.: publishing house Slovo, 2000. - 624 s
3. Fetiskin N.P., Kozlov V. V., Manuylov G. M. S 69 Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups. M., Publishing house of the Institute of Psychotherapy. 2002. - 490 p.
4. Filippova O.V. Professional speech of the teacher. Intonation: textbook. manual / Filippova O. V.-M.: flint Publishing house: Science, - 2001. - 192

UDK808.5

TYPES OF THE SITUATIONS INFLUENCING REALIZATION OF SYMPATHY IN THE FORM OF SPEECH GENRES

Konar A.K.

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor-Ph.D., senior lecturer **Nazarova G.Zh.**

Genres «sympathy», «consolation» and «condolence» appear in speech as reaction to various negative situations for the person. Thus the situation is estimated as negative first of all by the sender. The opinion of the addressee is actual for realization of these genres only if he forces the sender to pay attention to a negative situation (for example, by means of the complaint).

It should be noted that in negative situations in which studied genres are used, communication on the most different subjects is possible. Among them personal and household problems, social, ethical and moral problems. It can be incidents, tragedies, accidents, an illness and death, sports events and policy and business news [1].

In everyday and household speech (in a family, among friends and acquaintances, at work in breaks) people most often discuss household trifles, the small troubles happening daily, instead of any global problems and accidents. The press and Internet forums are more focused on political subject to which social, ethical and moral problems, policy issues and sports, etc. belong.

In the press sympathy expression in situations of household and personal character is peculiar, as a rule, to «yellow» or «semi-yellow» editions which shine private life of known people. In a column of gossips of a Sunday British tabloid of Sunday Mirror the central note is devoted to the autobiography of two popular TV hosts. The journalist presents to readers «truth» that is behind the safe facade of a model book version of life of Richard and Judy Madely. Sympathy on a course of «a highly veil» is felt for the ex-husband of Judy whom she left because of Richard.

Says Judy of that time: «It was dreadful for Richard knowing I was married to someone else.» REALITY: It was pretty bloody dreadful for her husband David Henshaw who was devastated at being told by Judy to vacate the family home so that Richard could move in and play «Dad» to his kids. It was also dreadful for him to find out about the affair by having a reporter from a down market newspaper knock on his door and tell him.

It is clear that the journalist thus moves not sincere sympathy to the deceived husband, and desire to give to the readers opportunity to taste gossips, for what they and pay money, buying the newspaper.

The group of negative situations not depending on the addressee possesses non-uniform structure. It is possible to allocate the following types of situations: With the addressee badly/unfairly managed, someone offended the addressee: it is very widespread situation of expression of sympathy that isn't surprising, especially if to remember that British traditionally like «to support the weakest» (in the original - 'support the underdog'), and to the Russian culture the special soft-heartedness is usually attributed. Besides, the person is filled sympathy and is more inclined to express it when realizes the injustice made in relation to the addressee. As a rule, the sender in this case itself defines, whether the addressee of sympathy is worthy and whether it is necessary to console it, correlating a situation to own representations.

During scandal round resignation of the general director of the BBC of action of the government of T. Blair were exposed to condemnation, and sympathy was felt for its «victim». At an Internet forum devoted to this question, some users were inclined to consider in the circumstances infringement of independence of mass media. At all variety of opinions sympathetic responses met also:

/ think the BBC has been most unfairly treated. There were faults on both sides and to castigate one, while totally exonerating the other, is unjust. I feel as upset about Lord Hutton's verdict as if it concerned my own family. Keep going as you are, BBC. You will be flourishing long after this government has been forgotten. My best wishes to you all - the Today programme in particular. Mary Hopper, Keswick, England.

In the press situation definition as negative depends completely on the author of sympathy or a consolation, that is on the journalist who sympathetically reacts on previously it the depicted situation:

В новогоднюю ночь телевидение обидело людей с проблемами слуха: обещало сопроводить выступление президента бегущей строкой <...>, да обмануло. <...> В общем, получилось некрасиво. Обидели людей (Известия №4 14 января 2005);

Here an example from informal conversation. In this case the sender himself qualifies a situation as negative for the addressee: А. (коту, который сел на стул А.) Рыжик/ ты чё моё место занял? Злодей! Уселся на стул/ и всё// (берёт кота и пересаживает его на другое место) вот садись вот сюда вот// Б. (дочь А.) А ему тут не нравится// Скажи Рыжик/ «посадили меня куда-то/выгнали/ бедного кота»// (PM 1999).

Often situations of the unfair relation in the sports environment meet. So, sympathetic reaction at a forum on the Internet was caused by infringement of interests of one football club in favor of the better known, more titled and rich football club which unfairly has received the privilege of participation in prestigious football tournament - the Champions League. The author gives this situation as an example at discussion other, but the similar situation which has arisen later, with other club:

I think it was a disgraceful decision that Real Madrid were allowed to participate in the Champions League ahead of Zaragoza who finished one place above them in La Liga a few years ago. <...> It is such a shame that a European minnow like Zaragoza were deprived of playing in the Champions League because they do not have the same pedigree as Real. Phil Cowin, Walton-on-Thames (www.timesonline.co.uk')

The negative situation is predetermined by destiny of the addressee.

Concept of destiny important for the Russian culture therefore Russians more often than British are inclined to feel sympathy not in any separate occasion, and «generally», they can sympathize with destiny of the person. For example, Vlad Panov's article in the newspaper of AIF «Children Have to Cry Only for Pleasure» tells about a charitable action of the channel of ORT, dated for Children's Day (on June 1). Then stars of a platform and leaders of the first channel went to Yaroslavl and visited Children's city hospital, the Center of laser correction of sight and Children's home. In article are quoted Nikolay Drozdov giving the feelings from a meeting with children:

На этих крошек невозможно смотреть без слёз, - делился с коллегами впечатлениями после посещения Дома ребёнка дядя Коля (ведущий программы «В мире животных» Николай Дроздов). - Вы представляете,

ведь они только до трёх лет находятся в этом доме, а потом их переводят в детские дома. Это просто кошмар! (АиФ № 23 Июнь 2004 С. 29).

For the Russian informal conversation discussion of destiny of the third party is characteristic: (Conversation of two girlfriends living in the neighbourhood. During conversation speech comes about the relative of B., suffering from cancer, causes of illness)

Б - <...> И она как буфер была/Ирка-то/ потому что мать такая и Серёга такой/ вот они друг на друга как начнут бодаться/ Ирка посередине/ они её с двух сторон и уничтожили// <... >

Б - <...> я говорю/ <у тебя двое детей/ тебе надо их воспитать>/ так говорить-то просто/ делать тяжело//

А - (вздыхая) Ну/ это женская доля// видишь/ ещё какой мужик-то достанется// (РР Д 2001).

The basis for sympathy is as well an illness of the addressee.

(Telephone conversation of the granddaughter and grandmother):

А. Ау меня вот насморк//

Б. Ой!// Ты где так простыла/'миленькая?

А. Мен тымауратып қалдым//

Б. Ой!// Қайдан ғана суықтап жүрсің/жаным сол менің?

In a death situation the most typical and natural genre is Speech genre «condolence», however in certain cases we can speak about Speech genre «sympathy» in relation to a death situation in conversation of interlocutors in the absence of the addressee:

(Telephone conversation of old colleagues after death of their friend):

А. Поезжай конечно// Ты там ближе всех// поезжай// Ю. Поеду-поеду//

А. Знаешь просто/я на неё смотрел прямо/у-у//Жалко прямо старуху ей-богу//(о жене умершего) Ю. Ну что ж теперь сделаешь// А. А? Сделать что ж/конечно ничего не сделаешь//;

А. Сен барасың ғой//Сен бәрінен де жақынсың /сондықтан да бар// Ю. барамын//

А. Білесің бе/ол сондай нашар халде/Сондай аянышты// (қайтыс болған кісінің әйелі жайлы) Ю. Қолдан не келеді дейсің// А. А? Ия, қолдан келер шара жоқ//;

In the following examples the addressee tests inconvenience in connection with any circumstance. Example from English informal conversation. B hurries since their housewife just left and it is necessary to manage to do shopping before supermarket closing. A. sympathizes.

A. You're rushing off//

B. I was thinking that if I go/I might get into Sainsbury's before they close// our housekeeper's left//

A. How absolutely awful//

B. So/I mean/ that is a/ a great deprivation//

A. Well/it is/isn't it//

Example: Colleagues, teachers of an institute talk on chair. A. fills in the form of the employment contract. B., having noticed it, starts conversation on tiresomeness of signing of papers and sympathizes A. to undergo this procedure. A. А мы каждый год проходим...// Б. Ужас! Я Вам сочувствую. Каждый год.

Expectations of the addressee don't coincide with reality.

The example is followed a forum of a site of the Glamour magazine. The forum is devoted to problems in private life. Forum subject: Why beautiful girls are lonely? It is addressed to the participant with a nickname Totta who opened a forum:

Вот именно! Ты не переживай, найдется и твой принц на белом коне!!! Просто время не пришло еще, ты посмотри внимательно по сторонам, может быть он совсем рядом!!!!

Other example from English РР. A. tells about the work, about the dissatisfaction and leaving:

A. I was in fact/ secretary to the registrar of the Royal College of Music/ and he organises the whole set-up// ?<...> (неразб.)

A. erm/so that the first week I had everyone coming in on me

D. erm/frightful// Why did you leave?//

A. erm/ mainly/ cos I 'd/ been there two/ two years// D. m

A. and then the second year/ I found that/ although the place/ a/ possible was a bit frustrated/ at not using it at all/

D. m/yes/that's very miserable//

A. B/that the second/the second time/ an academic year goes round//

D. round/yes//

A. it is exactly the same administratively/ even though the people may... D. mhm/m//

A. be different//

D.yes

A. and so... (CEC)

• The addressee with pessimism looks forward.

Telephone conversation of two high school teachers. A. arrives in postgraduate study and worries for examination coming tomorrow in the specialty. About own insolvency the interlocutor responds to all complaints of the addressee with consolatory arguments:

Б. Ну а куда деваться?//

А Да ничё//

Б. Да ну/я думаю/завтра всё будет нормально//

А. Ну вот/завалю я всё завтра//

Б. Да не/ всё будет нормально//

А. Ну спасибо// Ты меня слегка подбодрила

At the BBC forum (Messageboards BBC - Radio 1 - One Life Messageboards)) the girl shares Messageboards Air Force the obsession to catch AIDS and receives a response to a request for moral support:

need reassurance! - I think you are too hypercritical about AIDS look on the one life pages and also ask for info from local GP or the NHS and read about that because you need to calm down a bit with AIDS . [Complain about this post]

It should be noted that Speech genre «sympathy» can appear in negative situations as already sputtered out (situations in the past), and in even proceeding (situations in the present). Here an example of expression of sympathy concerning the situation already safely resolved at the time of speech:

(The page departs to New York to work. However it had small problems with receipt of a visa and work permits)

C but I had trouble/getting my papers/ I eventually got a work permit/ after about five month delay// A. Heavens!//<...> (неразб.)

C. and I've been waiting for a visa/ I must have an immigrant visa// otherwise they're likely to kick me out/you see// A. yes//(CEC)

The consolation as shows the studied material, is actual only within the event which yet hasn't lost novelty. The condolence is pertinent within several days after death and loses relevance in some years or months after a sad event.

Thus, genres «sympathy», «consolation» and «condolence» appear in speech as reaction to various negative situations for the person [4]. All situations in which sympathetic reaction met, can be divided into two groups conditionally. Situations which don't depend on the addressee concern to the first and are caused by external circumstances: «with the addressee badly/unfairly managed, someone offended the addressee», «the negative situation is predetermined by destiny of the addressee», «incident or vital circumstance leads to a negative situation for the addressee», «expectations of the addressee don't coincide with reality», «the addressee with pessimism looks forward». Situations in which emergence the addressee is guilty belong to the second group.

Literature

1. Анисимова Т.В. О принципах классификации риторических жанров // Речевое общение: Специализированный вестник / Красноярск, гос. ун-т. Вып. 2 (10). Красноярск, 2000. С. 43-48.

2. Арутюнова Н.Д. Жанры общения // Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, деиксис. М.: Наука, 2002. С. 52-56.

3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. М.: Языки русской культуры, 1999 [896с] С. 643-686.

4. Алимжанова Г.М. Речевой этикет казахского и русского языков в ритуализованных ситуациях. - Алматы, 2004.-104 с.

ӘОЖ 372.871

АУТИЗМ СИНДРОМЫ БАР БАЛАЛАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨМЕК ЖӘНЕ ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ

Оккасова А.М.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. **Арзымбетова Ш.Ж.**

Модельдеу процесі ғылыми-педагогикалық ізденістің жалпы процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және аутизм синдромы бар балалардың оң әлеуметтенуін әлеуметтік-педагогикалық қолдау мәселесін теориялық тұрғыдан түсінудің, тәжірибелік-эксперименттік жұмысты дайындаудың қажетті кезеңі, өйткені модель құру объект-түпнұсқаның әртүрлі аспектілерін алдын-ала егжей-тегжейлі қарастыруға ғана емес және объект туралы жаңа, пайдалы ақпарат алуға да бағытталған, сонымен қатар әзірленген модель оның жұмыс істеу ерекшеліктерін түсіну және практикада одан әрі сәтті жүзеге асыру мақсатында, зерттеу нысанын көрсетуге, қайта жасауға мүмкіндік береді [1].

Теориялық кезеңде аутизм спектрі бұзылған балалардың оң әлеуметтенуін әлеуметтік-педагогикалық қолдау мәселесін зерттеудің әдіснамалық негіздерін жүйелі, белсенді, тұлғалық-әрекеттік, тұлғаға бағытталған, ресурстық тәсілдерді қолданудың жемісті тәжірибесін және педагогикалық ғылымда көрініс тапқан жүйелік және жағдайлық тәсілдерді күшейту міндетін ескере отырып құруға болады [2].

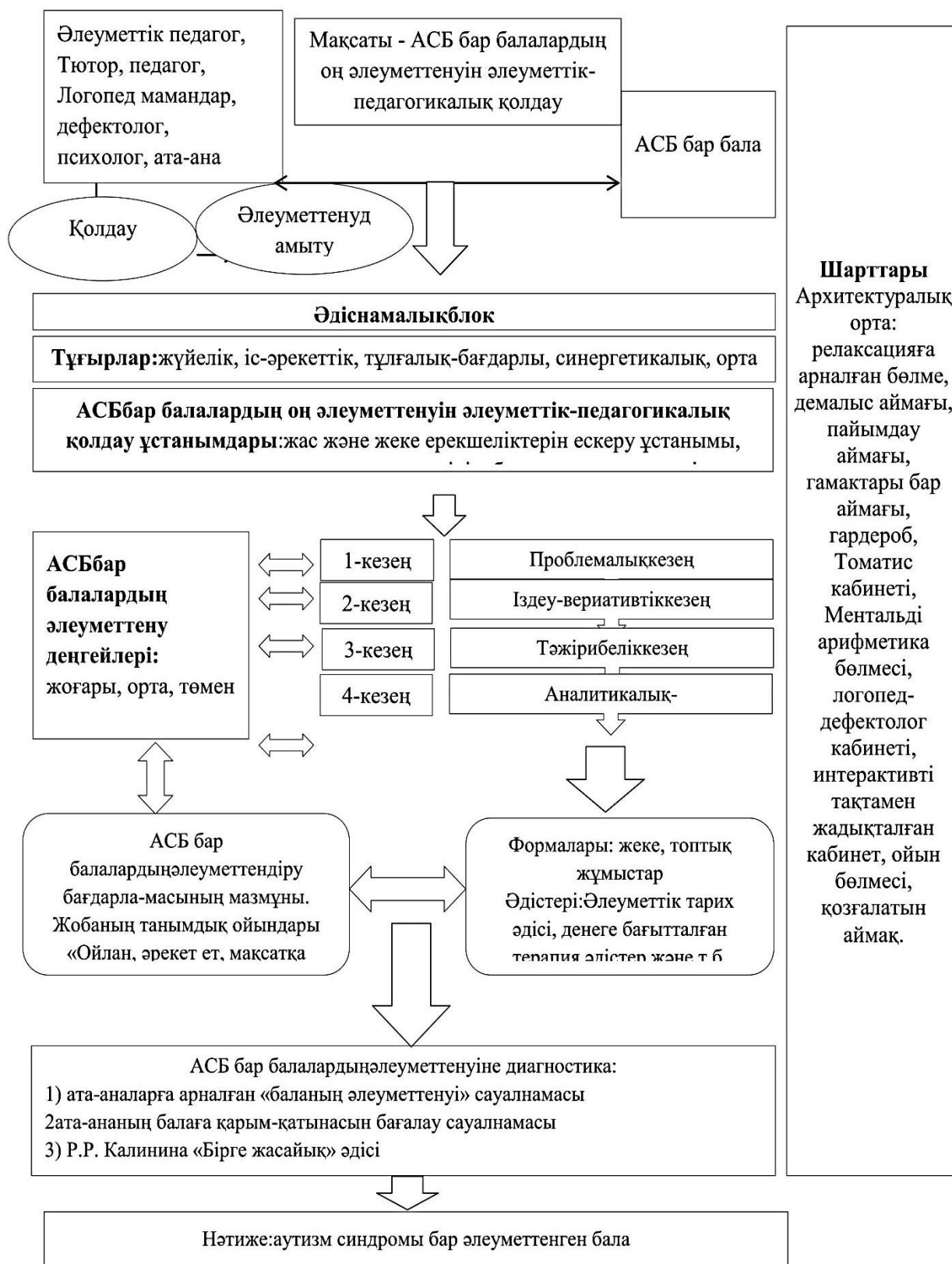
Жүйелік тәсіл келесі қағидаларды сақтаудан көрінеді, олар:

- тұтастық;
- құрылымдық;
- жүйе мен ортаның өзара тәуелділігі;
- сатылығы.

Синергетикалық тәсіл анықтайды:

- объектілерді тұтас тану;
- өркениет эволюциясындағы құндылық ұстанымдарының өзгергіштігін түсіну;
- педагогикалық құбылыстарды талдауға ықтималды көзқарас;
- технократиялық тәсілдің тиімсіздігін мойындау [86].

Біз аутистік спектрдің бұзылулары бар балалардың оң әлеуметтенуін әлеуметтік-педагогикалық қолдау моделін әзірледік. Модель 1-суретте көрсетілген.

1 сурет - Аутистік спектрдің бұзылулары бар балаларды оң әлеуметтендіруді әлеуметтік-педагогикалық қолдау моделі.

Модель АСБ бар балаларды оң әлеуметтендіру мақсатын қамтиды. Модельдің әдіснамалық блогына жүйелік, белсенді, синергетикалық, орталық тәсілдер кіреді. Сондай-ақ, бұл блок АСБ бар балалардың оң әлеуметтенуін әлеуметтік-педагогикалық қолдау ұстанымдарын қамтиды, мысалы: жас және жеке ерекшеліктерін ескеру, тұтастығын,

құрылымын, қоршаған ортаға тәуелділігін, ықтималдығын, өзгергіштігін, қолдаудың оптимистік стратегиясын, әлеуметтік шынығуды, сүйемелдеуді тұлғалық шоғырландыру принципі [3].

Модельде біз С.А. Беличева зерттеулеріне сәйкес әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеудің 4 кезеңін көрсеттік.

Бірінші кезең – проблемалық кезең. Бұл кезеңде педагогтар баламен бірге баланың проблемасы, қиындықтары, реніштері сияқты әлеуметтік-педагогикалық қолдау пәнін анықтап, жаңартады. Мәселенің мәні, себептері, қарама-қайшылықтар анықталады.

Екінші (іздеу-вариативті) кезеңде мәселені шешудің нұсқаларын іздеу жүзеге асырылады, ересек адамның осы процеске қатысу дәрежесі анықталады, сонымен қатар қолдау құралдары анықталады.

Үшінші (тәжірибелік-әрекеттік) кезеңде балалармен бірге шынайы немесе виртуалды (жағдайды имитация жасағанда) әрекеттер жасалады, бұл баланың мәселені шешуіне әкеледі.

Төртінші (аналитикалық) кезеңде ересектер мен балалар не болып жатқанын талдайды, жаңа қиындықтар мен оларды жеңудің жолдарын болжайды [89].

Модельдің мазмұндық компоненті АСБ бар балаларды әлеуметтендіру бағдарламасының мазмұнын, АСБ бар балалармен жұмыс жасаудың нысандары мен әдістерін қамтиды.

Модельдің диагностикалық блогында АСБ бар балаларды әлеуметтендіруді диагностикалау әдістері және т. б. қолданылды.

Модельде АСБ бар балаларды әлеуметтендіру шарттары көрсетілген. Мысалы:

Құрылымдық ортасы: релаксация бөлмесі, демалыс аймағы, бала күтетін ата-аналарға арналған орын, ойын бөлмесі, қозғалыс аймағы.

Арнайы жабдықтар: ойын, даму және әлеуметтендіруге арналған жабдықтар кешені

АСБ бар балаларды әлеуметтендіру үшін дамыту бағдарламасын ұйымдастыру.

АСБ бар балаларды әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеуде модельді қолдану АСБ бар балаларды әлеуметтендіру деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі өзгермелі әлемде қоғамымызда болып жатқан демографиялық өзгерістерге байланысты талдаулар мен болжамдардың, әлеуметтік тұрақтылықтың даму бағытының орны мен рөлі артып келеді. Бұл әсіресе жас ұрпаққа, оның әлеуметтік әл-ауқатына, денсаулығын сақтауға және мектеп бағдарламасын меңгеру қабілетіне ауыр тиеді. Жоғарыда атап өткеніміздей, статистикалық мәліметтерге сүйенсек, біздің планетамыздың тұрғындарының орта есеппен 10% туа біткен немесе жүре пайда болған мүгедектікке ие және шамамен төрт отбасының бірінде мүгедектер бар (4, 137 б.).

Сонымен, ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің Республикалық психикалық денсаулық ғылыми-практикалық орталығының мәліметі бойынша, 2021 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша аутизм синдромы бар бар балалар санының өсу тенденциясы байқалады..

2015 жылы балалардағы аутизмнің барлығы 228 жағдайы анықталды;

2016 ж. – 285;

2017 ж. – 394;

2018 ж. – 476;

2019 ж. – 645;

2020 - 756;

2021 - 1184.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды дамытуда балалардың бейімделу ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар микроорта ресурстарын, олардың отбасыларының және бүкіл әлеуметтік жүйенің қиындықтары мен қажеттіліктерін ескере отырып, әлеуметтік-педагогикалық технологияларды енгізу қажеттігі анық. Сондай-ақ олардың білім беру жүйесіндегі балалардың әлеуметтік-педагогикалық бейімделуіне жағдай жасау қажет.

Әлеуметтік-педагогикалық бейімдеу әлеуметтік-технологиялық процесс ретінде организм функцияларының шектелуімен де, сондай-ақ олардың мүмкіндіктерімен де туындаған балалардың өмірлік белсенділігінің шектеулерін ішінара жоюға немесе мүмкін

болса, неғұрлым толық өтеуге бағытталған практикалық шаралардың кешенді жүйесі болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі балаларды бейімдеудің негізгі мақсаты – оларды әлеуметтік қоғамға қосу, дені сау балалармен тең дәрежеде әлеуметтік қызметтің барлық түрлеріне қолжетімділік пен қатысуды қамтамасыз ету.

Әлеуметтік-педагогикалық бейімделу процесінде мүмкіндігі шектеулі балалар (соның ішінде аутист балалар) қарым-қатынастың көп деңгейлі жүйесіне енеді, оның негізінде, біріншіден, балалардың денесі мен психикасына әсер етеді, онда дененің компенсаторлық механизмдерін қосу мүмкіндігі пайда болады. Екіншіден, балалардың өмірлік мәртебесін көтеру, өз еңбегінің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіну процесі жүретін салауатты ортаға бейімделуі және интеграциясы. Бұл аутист балалардың бірінші деңгейдегі әлеуметтік-педагогикалық бейімделуі немесе мамандар атап өткендей-микро деңгей, мұнда медициналық және әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық қызметтер айтарлықтай көмек көрсетеді, олардың негізгі мақсаты баланың физикалық сауығына қол жеткізу, оның субъективтілігін түсінуге көмектесу.

Неғұрлым күрделі процестер екінші деңгейде жүреді - аутист балалар әлеуметтік институттардың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын мезо-деңгей: балалардың бейімделуіне ықпал ететін отбасылар, мектептер, қоғамдар. Жұмыстың өзара әрекеттестігі мен тиімділігі зерттеледі, осы жүйелердің іс-әрекетін үйлестіру балаға оны енгізу, қоғам өміріне интеграциялау мақсатында жемісті әсер етуі үшін анықталады. Мезо-деңгейдің мақсаты – баланың коммуникативтік дағдыларын ерекше қажеттіліктері бар жеке тұлға ретінде емес, қоғамның басқа мүшелерімен өзара байланысты біртұтас жүйеге кіретін тұтас процесс ретінде дамыту.

Үшіншісі – макро деңгей аутист балалардың қоғам мен қоғамдық қатынастар аясында бейімделуін қарастырады, олар мемлекет деңгейіндегі балаларға атаулы және уақтылы көмек көрсетуге арналған. Макро деңгейдің негізгі мақсаты, сондай-ақ әлеуметтік-педагогикалық бейімделудің бүкіл процесі – аутист балаларды қоғамдық өмірге қосу. Әлеуметтік-педагогикалық бейімделудің барлық үш деңгейі бір-бірімен тығыз байланысты және түпкі мақсаты бар – отбасылық қажеттіліктер мен ресурстарды талдау негізінде пәнаралық сипатқа ие отбасылық тәрбие микроортасына бағдарлау тәжірибесіне негізделген аутист балаларды әлеуметтендіру.

Еліміз қоғамының адамгершілік пен өркениет жолында дамуы аутист балалар мен олардың отбасыларының проблемаларын түсінуді, толеранттылықты дамытуды және олардың өмірін қалыпқа келтіру, әлеуметтік қатысу, әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүйесін дамыту және осы санаттағы балалармен жұмыс істеуге мамандандырылған әлеуметтік педагогтардың кәсібилігін арттыруды талап етеді. Әлеуметтік-педагогикалық жұмыста аутист балалардың қазіргі отбасылық ортасын жеке тәжірибе мен әлеуметтік микро орта контекстін қалыптан тыс жағдайды бастан кешіру және стресстің әлеуметтік-мәдени факторларын анықтау аспектісінде біріктіруге мүмкіндік беретін перспектива ретінде зерттеу маңызды әдістемелік мәнге ие. Зерттеушілердің өзара іс-қимылын қалыптастыру, әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау, арнайы білім беру институттарының назарын мүмкіндігі шектеулі балалар мен олардың отбасыларына көрсетілетін алдын алу қызметтерінің ведомствоаралық, пәнаралық сипатына шоғырландыру аспектісі маңызды.

Әдебиеттер

1. Нуриева Л.Г. Развитие речи у аутичных детей. – М.: Теревинф, 2003. – 160 с.
2. Саенко Ю.В. Специальная психология: учебное пособие. – М.: Академический проект, 2006. – 182 с.
3. Әбдікєрова Г.О., Әмірбекова Г.Е. Аутизм синдромды балалармен жұмыс жасаудың ерекшеліктері. Хабаршы. Психология және социология сериясы. №1 (64). 2018
4. Инновации в работе специалистов социально-педагогических учреждений / под ред. Л.Я. Олиференко, Е.Е. Чепурных, Т.И. Шульга. – М.: Полиграф-сервис, 2001. – С.259 - 278.

ӨЗІНДІК ЖҰМЫС, ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Оразалина Т.А.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. Арзымбетова Ш.Ж.

Өзіндік жұмыс – оқушының күрделі іс-әрекеттерінің бір түрі немесе оқу жұмыстарының арнайы бір формасы болып табылады. Шағын жинақты бастауыш мектепте оқу-тәрбие жұмыстарының ерекше көңіл аударатын бір саласы – оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстары. Бірнеше сыныппен жұмыс істейтін мұғалімнің негізгі педагогикалық міндеті – жеке сыныппен жұмыс істейтін мұғалімнің алдына қойған міндетпен бірдей. Ол да оқу жоспарын, бағдарлама талаптарын орындауға тиіс.

Өзіндік жұмыстардың нәтижелі болуы үшін алдымен «өзіндік жұмыс» деген ұғым нені білдіріп тұрғанын анықтап алу қажеттігі туады: біріншіден, өз бетінше жұмысбалалардың түрлі тапсырмаларды, жаттығуларды ешкімнің көмегінсіз орындаулары, екіншіден, мұндай жұмыстар балаларды ұқыптылыққа, тәртіптілікке, жинақылыққа, бақылай білуге тәрбиелейді[1].

Өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда мынандай талаптарды орындау керек:

1.Өздігінен орындайтын жұмыстың мазмұны бағдарлама талаптарына сай болуы керек;

Өзіндік жұмыс оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға тиіс;

Өзіндік жұмыстың түрі, мазмұны әртүрлі болуы керек;

Әрбір орындалған өзіндік жұмыс тексеріліп, бағалануы керек.

Өздік жұмысты ұйымдастырудың шарттары мыналар:

мұғалімнің нақты тапсырмалар (нұсқаулар) беруі;

жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі;

мұғалімнің басқаруымен оқушылардың дербестігінің мөлшері, олардың жұмысты өз еркімен және қалауымен істеуі;

оған әсер ететін мотивтер.

Өзіндік жұмыстың түрлері сан алуан. Оларды топтастыру - күрделі мәселе. Оның жиі кездесетін бір тобы – сабақ мақсатына қарай қолданылатын жұмыс түрлері:

а) Жаңа білімді меңгеру (материалды жан-жақты талдау, мұғалімнің ауызша баяндауының жоспарын, конспектісін жасау т.б. тәсілдерге үйрену).

ә) Жаңа білімді бекіту (түрлі жаттығулар, есеп шығару, түрлі жазбаша, графикалық, практикалық т.б. жұмыстар).

Өздік жұмысқа мынадай талаптар қойылады:

1) Тапсырма әрбір оқушының білім деңгейіне байланысты таңдалуы керек.

2) Өздік жұмысты орындауға жеткілікті уақыт берілуі керек (8-15 мин. ұзақ болмайды).

3) Міндетті түрде тексерілуі керек.

4) Жұмыс сабақтың мақсатына байланысты (жаңа материалды қабылдауға, өткен материалды бекітуге, қайталауға, білімді тиянақтауға) таңдалады.

5) Өздік жұмыстың мақсаты, орыдау әдісі оқушыларға түсінікті болуы тиіс.

6) Өз бетімен жұмысқа оқушылар білім деңгейіне байланысты әр түрлі уақыт жұмсайтынын ескеріп, тақтаға не карточкаға қосымша материалдар дайындап әкелу керек.

7) Ескертпе, түсініктеме-карточкалар, перфокарталар дайындау қажет. Оқушыларға өзіндік жұмыс ретінде пәндер бойынша мынадай тапсырмалар беруге болады.

Қазақ тілі сабақтарында – түрлі жаттығу жұмыстарын орындау, қима қағаздармен, перфокарталармен жұмыс, сурет бойынша сөйлем, әңгіме құрау, сөздіктермен жұмыс тапсырылады. Мысалы, мұғалім грамматикалық талдау жасауға сөз, сөйлем немесе мәтін береді. Жоспар жасатады (әуелі ауызша, сонан соң жазбаша жоспар жасатады). Мұндай

жаттығуларды балалар өздіктерінен орындағанымен, оның қалай орындалатыны көрсетіліп, алдын ала дайындық жұмыстары жүргізіледі. Балалар бір тапсырмадан кейін екіншісін орындайды, олар жұмыстарын өздіктерінен тексереді, қалай орындағандарын мұғалімге айтады. Негізінде қазақ тілі сабақтарындағы жаттығулардың барлығы оқушыларға өздіктерінен жұмыс жасатуды көздейді. Алайда жаттығу ұғымы оқушыларға өздіктерінен жұмыс жасатудан кеңірек. Жаттығу – мұғалімнің басшылығымен орындалатын, оқушылардың алған білімдерін бекітуді көздейтін тұтас тәжірибелік жұмыс. Жаттығуда уақытқа шек қойылмайды. Ал оқушылардың өздіктерінен істейтін жұмыстарына белгілі мөлшерде уақыт беріледі[2].

Балалардың қазақ тілі сабақтарында өз беттерінше грамматикалық талдау жасауы төменгі сыныптардың өзінде-ақ іске асырыла бастайды.

1-сыныптың балалары оқу жылының екінші жартысынан бастап тақтадан, болмаса оқулықтан қысқа мәтіндерді көшіріп жазатын болады, кейбір сөйлемдерді бөліп, жеке айырып жазып қояды, мұғалім астын сызып көрсетіп берген сөздерді жазып алады, кеспе әріптерден сол сөздерді құрастырып, сөздің әрқайсысын буынға бөледі, мәтіннен көшіріп жазып алған сөздердегі дауысты және дауыссыз әріптерді көрсете алатын болады.

2-сыныптың балалары нәрсені, сапаны, әрекетті білдіретін сөздермен танысып болғаннан кейін, олар мәтінде кездескен сол сөздерді өзбеттерінше тани біледі, оған өздерінше сұрақ қоя алады. Заттың атын, сапасын, әрекетін білдіретін сөздерді алдымен жеке-жеке, содан соң топтап жазады, ол сөздердің астын сызып қояды. Содан кейін заттың атын білдіретін сөздерді, оның сапасын болмаса әрекетін білдіретін сөздермен біріктіріп құрастырады. Сол сияқты 2-сыныпта сөздерді буынға бөлу, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстарды табу, сөз екпінді түсетін буындардың астын сызып қою, екпінді дауысты дыбыстарды табу балалардың өз беттерінше істейтін жұмыстары есебінде жүргізіледі. Сөздің түбірімен танысып болғаннан кейін балалар мұғалімнің оқып берген мәтіндегі біріне-бірі ұқсас сөздердің астын сызып, көшіріп жазуға дағдыланады. Балалар біраз уақыт дағдыланғаннан кейін сол түбірге ұқсас түбірлі сөздерді іздеп табуға жаттығады.

Өз бетінше жұмыс істеудің бұл түрлері кейінгі сыныптарда да кеңінен қолданылады. 3 және 4-сыныптарда балалардың өз бетінше грамматикалық талдау жасауын ұйымдастыру кең өріс алатын болады. Балалар өз беттерінше сөзге морфологиялық, грамматикалық талдау жасайды. Жазбаша грамматикалық талдау жұмыстарын алғашқыда сызба бойынша өткізген қолайлы. Сызба балалардың зейінін тәртіпке келтіреді, сөз таптарының грамматикалық тұлғаларын есте сақтауға жәрдемдеседі және әртүрлі грамматикалық тұлғаларды өзара салыстыруға мүмкіндік туғызады. Сызбаны пайдаланбай мәтінді жазбаша грамматикалық талдау жасау көбінесе бақылау жұмыстары сияқты болып жүргізіледі. Балалардың өз беттерінше қандай да болсын грамматикалық талдау жасау түрлері грамматика және орфография сабақтарының бір бөлімі болып өтуге тиіс.

Оқушылардың өздіктерінен істейтін жұмыстары бастауыш сыныптарда ұзақ болмауы керек және көлемі шағын, мазмұны оңай болуға тиіс. 2-сыныпта – 5-10 минут, 3-сыныпта – 10 минут, 4-сыныпта 10-15 минуттық тапсырмалар беріледі. Мұғалім оқушылардың өздіктерінен орындайтын жұмыс түрлерін, әр пәннің ерекшелігін ескере отырып, алдын-ала дайындауы керек[3].

Өздігінен орындайтын жұмыста ұйымдастыру – сабақтың ең күрделі кезеңі. Өйткені, жұмысты оқушылардың бәрі бірдей бір мезгілде аяқтамайды. Қазіргі кезде білім сапасымен оқушылардың жеке басының қабілетін дамыту қай кездегіден де өткір қойылып отыр. Ол үшін мұғалім оқытудың технологиялық жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалануы керек. Өз бетінше жұмысты ұйымдастыруда баланың жеке қасиеттерін ескеріп, жекелей, саралай оқыту әдісін пайдаланған дұрыс. Ана тілі сабақтарында оқушылардың өздігінен орындайтын жұмысын басқару ісі 1-сыныптан басталады. Ал, 3-сыныпта жүргізілетін жұмыстар 2-сыныпқа қарағанда мазмұны және көлемі жағынан күрделі болады. Оқушылардың өздіктерінен жұмыс істеу әрекеті бірден қалыптаспайды. Ол өте күрделі үдеріс болғандықтан, қарапайым сатыдан жоғары, күрделі сатыға қарай біртіндеп дамиды.

Сабақтарда оқушылардың өздіктерінен орындайтын жұмыстарының түрлеріне тоқтала кетсек: ертегілерге байланысты салынған суреттермен жұмыс, кима қағаздар түрінде жасалған шағын әңгімелерді өз беттерінше оқып мазмұнын айту, тақырыптардың авторлары (ақын, жазушылар) және олардың өмірбаяны туралы қосымша деректер, сюжетті суреттермен жұмыс, оқыған әңгімелері бойынша сурет салу, мазмұндама немесе шығарма жазу, тақырыпта өз бетінше аяқтау, бөлімдерге бөлу, ат қою, сұрақтарға жауап әзірлеу, газет, журнал материалдарымен жұмыс, сахналық көріністер әзірлеу сияқты жұмыс түрлерін тапсыруға болады.

Әр сыныпта өткізілетін сабаққа тиісінше уақыт бөлінуі оқушылардың өзіндік тапсырмаларды ұқыпты орындауына көмектеседі. Оқушыларға өздіктерінен жұмыс істету тек білімді бекіту үшін ғана емес, жаңа материалды түсіндіруде де қолданылады. Мысалы, мұғалім оқулықтан тиісті материалды оқытады, онда не айтылғанын, қалай қорытылуға болатынын ойлануды тапсырады немесе белгілі бір ережені оқытып, мысалдарды талдауға осы ережені қолдануды тапсырады. Ал, оқушылардың тапсырманы сыныпта, үйде өздігінен орындай білуі – оның бойында қалыптасқан білім, білік пен дағдылар сапасының сенімді көрсеткіші.

Математикадан мынадай тапсырмалар жазуға болады:

- оқытушының көрсеткен үлгісі бойынша орындалатын;
- оқытушыдан алған білім, білік, дағдыларын өз бетімен пайдалануды талап ететін, бірақ оқытушының басқаруын пайдаланған жағдайда;
- алған білім, біліктерін басқа жағдайда пайдаланғанда;
- оқушыдан ойлауды, шығармашылықты талап ететін байқау, талдау арқылы жаңа қорытынды, анықтамаға шығаруға болатын тапсырмалар.
- арифметикалық амалдар кестесін есте сақтауға арналған;
- есептеу тәсілдерін игеруге арналған;
- ұқсастық пен айырмашылықты ажырату, талдауға арналған;
- белгілі бір түсініктемелердің арифметикалық амалдармен байланысына арналған;
- байқау негізінде қандай да бір заңдылықты айыру;
- дидактикалық ойындар, қызықты тапсырмалар.

Оқушылар өздігінен жұмыс істей білуі үшін, алдымен, мұғалімнің берген үлгісіне қарай еліктеу негізінде қарапайым тапсырмалар орындайды. Мұндайда жұмыстың мазмұнын жасау әдістерінің бәрін мұғалімнің өзі айтып береді, ал оқушы тек орындаушы ғана. Ал егер мұғалім оқушыға бәрін өзі айтпай, бұрын алған білімдерін қолдануға лайықты жағдайлар туғызатын болса, сол кезде оқушы өздігінен ізденіп, жаңа міндеттерді шешуге тырысады. Сондықтан мұғалім оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастырғанда, алдымен оларды өздігінен жұмыс істеуге дайындайтын жаттығулардан бастап, кейін мұғалімнің көмегімен жасайтын жартылай дербес, ең соңында толық өздігінен жасайтын жұмыстарға үйрету қажет.

Әдебиеттер

1. Баймолдаев Т.М. және т.б. Шағын жинақталған мектептерде пәндерді оқытуда жаңа педагогикалық әдістерді пайдалану жолдары. (Әдістемелік нұсқау). – Алматы, 2002.
2. Астамбаева Ж.Қ. Шағын комплектілі бастауыш мектепте математиканы оқыту технологиясы. – Алматы, 2008.
3. Базарбаева Н.Ә. Шағын комплектілі мектептердегі оқу-тәрбие үрдісіндегі ерекшеліктер: - Алматы, 2002.

Оқушылардың өзіндік даму дағдыларын қалыптастыру

Турсынбаев Д.Д.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., профессор м.а. Арзымбетова Ш.Ж.

Адамның өзін-өзі дамыту мәселесі барлық уақыттағы өзекті зерттеу мәселелерінің бірі болды. Мұндай жағдайлардың болуын барлықөмірде, экономикалық, әлеуметтік, саяси және т.б. да негіздеуге болады.Тұлғаныңүздіксіз даму құзыреттілігін қалыптастырған тұлғаны қалыптастыру мәселесіәлі де өзекті. Осылайша, тұлғаның дамуы үшін адами капиталды жетілдіру мәселесі барлық мемлекеттерде өзекті және құнды болып табылады.

Өзін-өзі дамыту идеясы Ежелгі Грецияның философиялық жүйесінде пайда болып, кейін педагогикалық түсіндірмеге ие болды. Ойшыл Сократ – адам болмысының басынан бастап саналы және жақсы ғылымның негізін салушылардың бірі. Ол Афиныдағы Дельфи шіркеуінің белгісіне жазылған «Өзінді-өзің таны» деген ескі сөзге ерекше мән береді. Сократ адам Өзін-өзі тану арқылы ғана өзінің неліктен қабілетті, неліктен қабілетті емес екенін біліп, жақсылық жасаудың жолын табады деп есептейді.

Платон 3 бірліктен тұратын адам жаныныңөзіндік дамуының даусыз сипатын негіздеп, оның негізінде утопиялық білім беру жүйесін жасады. Ол санадан, еріктен және сезімдік бөліктерден тұратын жалғыз субстанция ретінде адам жанын, ал Платон еңбектеріндегі «мемлекет» және «заң» шығармаларында адамныңөзін көрсету арқылы осы аталған жан элементтерінің мүмкіндігін туды. адам дамуы. Мұнда ол білім беру мекемелеріне арналған идеалды жүйені, жанның белгілі бір бөлігініңөзіндік даму кезеңін сипаттайды: адамның сезімдік және физикалық көріністерінен бастап еркі мен санаға дейін.

Барлық дерлік ғылымдар (философия, психология, педагогика, әлеуметтану және т.б.) кешенінде тұлғаны дамытудың маңызды позицияларының бірі ретінде. жеке тұлғаныңқабілеттерін анықтау арқылы тұлғаныңөмірлік белсенділігінің ең жақсы формасы – шығармашылық шындалуына әкелетін тұлғалық даму ұстанымы алдыңғы қатарда. Басқаша айтқанда, бұл ұстаным жеке тұлғаның өміріндегі тұрақты дамуын көрсетеді және оныңқоғамныңөзгермелі жағдайына бейімделуіне ықпал етеді.

Психологияда тұлға дамуыныңәртүрлі кезеңдерінде әртүрлі түсіндірмелер мен анықтамалар беріледі. Осы мәселеге байланысты кезеңдерге бөлінген зерттеулерді талдай отырып, біз Ресейдіңғылыми тәжірибесінде әзірленген Ма щукина жасаған жүйені атап өттік.

бірінші кезең (XXғ. 20-60 жж.) - психологияда тұлғаның өзіндік дамуы жайлы концептуалды негіздердің пайда болуымен байланысты; бұл кезеңде тұлға даму субъектісі ретіндегі ойлар қалыптасты (Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтев), бірақ тәжірибе жүзінде "өзіндік даму" түсінігінің өзі психологтардың еңбегінде мүлдем кездеспеді

екінші кезең (1970-1980жж) - мәселелер шеңберінде өзіндік даму жайлы алғашқы зерттеулердің пайда болуымен сипатталады. Бұл кезеңнің зерттеулерінде өзіндік дамудың теориялық негіздері ерекше феномен ретінде қалыптасты, өзіндік дамудың категориялық аппараты анықталды және мәселенің зерттеу аймағы нақтыланды (критерийлері анықталды, психикалық механизмдері және т.б.)

үшінші кезең (1990 жылдан бастап - қазірге дейін) - өзіндік дамуды зерттеу арқылы өзіндік даму мәселесі бөлек зерттеу саласы ретінде статусы жоғарылады; қазіргі таңда тұлғаның өзіндік дамуы түрлі эмпирикалық зерттеулердің пәні болып табылады

1 сурет - Өзіндік даму мәселесініңғылымда қалыптасу кезеңдері

Шетелдік зерттеушілердің еңбектерін саралай келе, тұлғаның жеке тұлға ретінде қалыптасуы барысында жеке тұлғаның дамуына ерекше мән берілетінін тұжырымдауға болады. Шетелдік психология мен педагогикада тұлғаны зерттеу тұлғаның қалыптасу процесі туралы зерттеушінің теориялық ұстанымына негізделеді. Сонымен қатар, шетелдік зерттеушілер өзін-өзі бекіту, өзін-өзі жүзеге асыру қабілетін тұлға дамуының ең жоғары деңгейі ретінде қарастырады, ал зерттеушілер тұлғаның даму процесін өзін-өзі жүзеге асырудың (өзін-өзі растау) процедуралық аспектілерінің сапасы арқылы түсіндіреді [1].

Психологиялық сөздік ретінде өзін-өзі дамыту ұғымы 20 ғасырдың аяғында Батыс елдеріндегі гуманистік психологияның дамуымен тығыз байланысты (А. Маслоу, К. Роджерс – қазіргі батыс психологиясы мағынасында, зерттеу пәні болып табылады. адамның сыртқы келбетіне тән, тек оған ғана тән, тұлғаның дамуы және келісім-өзін-өзі жүзеге асыру, оның құндылықтары мен құндылықтары, махаббат, шығармашылық, еркіндік, жауапкершілік, психикалық денсаулық және т.б. [26]

Ол гуманистік психологияның жалпы әдістемелік платформасын ұсынады, ол жиі әртүрлі тәсілдерде қолданылады:

- Тұлғаның, адамның қажеттіліктері мен құндылықтарының қалыптасуы мен дамуының қозғаушы күшін А. Маслоу, В. Франкл, С.А.Б. Бхлердің еңбектерінде ашқан.

- Ф. Баррон, Р. Мэй, В. Франкл еңбектеріндегі еркіндік пен жауапкершілік мәселесін талдаған.

- Тұлғааралық қарым-қатынаста, махаббатта, некеде, қарым-қатынаста өзін-өзі анықтау мәселелері, С. Роджерс және т.б. еңбектерінде қарастырылады.

V. Франкл шығармашылығының негізгі идеясы: кейіпкердің мінезі мен дамуының негізгі қозғаушы күші адамның өз өмірінің мәнін іздестіру және түсінуі, ал мұндағы мағыналардың бірі - діни сенім [27]. V. Франкл туралы басқа да көптеген идеялар психологиядағы позитивті көзқарас идеясының тұжырымдамасына жақын. Бұл біздің көзқарасымыздан да, шынайы өмірлік құндылық ретіндегі жалпы адамзаттық құндылығымыздан да туындайды.

Ең танымалы а. Бұл Маслоу ұсынған иерархиялық мотивациялық модель және зерттеушілер «кез келген адамның табиғи және туа біткен қажеттіліктерінің 5 деңгейін» анықтады.

**Маслоудің қажеттіліктер иерархиясы
(5 сатылы түпнұсқалық үлгі)**

2 сурет – А. Маслоудың қажеттіліктер пирамидасы

А.Маслоу алдымен «жоғары» деңгейге жету үшін осы қажеттіліктердің қатаң реттілігін мақұлдады және кейінірек бұл модель мен қажеттіліктің қатаң иерархиясынан бас тартты. Соңғы жылдары зерттеушілер қарастырылып жатқан жаңа психологияны дамытуға қатысты. тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы туралы [2].

Ұлттық психологияда өзін-өзі дамытуға маңызды түсініктеме берген Г.Ги Намазбаева тұлғаның өзін-өзі дамыту процесінің ең жақсы атауы мен нәтижесі: «өзін-өзі тануға, адамның өмірдегі оң позициясына қатынасы» деп атап көрсетті. өзін-өзі тану, тұлғаның дамуы, ол белсенділіктің бір бөлігіне айналады, өзін-өзі дамыту мен тұлғаның міндеттерін шешуге көмектеседі». Сонымен қатар, зерттеуші тұлғаны дамыту процесінде 3 басымдықты белгілейді: даму ортасы, тұлға сапасы және рухани құндылықтар.

Сондықтан автор өмірдің дамуы мен белсенділігінде тұлғалық жазуға ерекше мән беріп, осы міндетті орындаудан ең оңтайлы тұлғаға бағытталған тәрбиені көреді [3].

Педагогикалық (психо-педагогикалық) әдебиеттерді талдау нәтижесінде анықталғандай, «тұлға дамуы» терминінің анықтамасы Әртүрлі және бұл анықтамаларға мазмұндық талдау жүргізілді.

1 – кесте

Зерттеушілер еңбегіндегі «өзіндік даму» ұғымының мәні

р/н	Авторы	«Өзіндік даму» ұғымының мазмұны
Философияда		
1	Энциклопедиялық әдебиет	Жүйенің, оның өлшемдерінің түбегейлі сапалы өзгеруіне алып келетін өзіндік әрекет, ұйымның деңгейін арттыру және даму үдерісі үшін тән басқа да өзгерістер. [3]
Психологияда		
2	Г.А.Цукерман	Жеке тұлғаға бағытталған шығармашылық – бұл өз бетінше өзгеріс [13].
3	Е.Н.Шиянов	Психикалық және физикалық үйлесімділікке жету жолындағы қайшылықтарды шешуге бағытталған процесс. Тұлға дамуы – бұл өзгермелі әлеуметтік жағдайлардағы психикалық және физикалық қабілеттерге және дұрыс өзін-өзі басқаруға негізделген ішкі еркіндіктің саналы түрде көрінісі [3].
3	В.Г.Маралов	Ол адамның өмірлік әрекетіндегі белсенділіктің көріну процесінде орындалады, ол өзін-өзі жүзеге асыру негізінде жеке таңдау жасау қабілетімен анықталады [11].
4	Анықтамалық сөздік	Тұлға болып қалыптасу, құбылыстардың нақты субъектісі болу, өзінің жеке және кәсіби қабілеттерін дамыту, іс жүзінде өзін-өзі жетілдіруге бағыну негізгі мүмкіндігі [32].
5	С.В.Яремчук	Адамның өз мақсатына сай өзгеруді көздейтін саналы әрекеті адамның нақты идеалды «Меніне» қарама-қарсы негізде құрылады. [4]
6	Г.Е.Альмухамбетова	Қатысушылардың тұлғалық дамуы өмірге дайындыққа негізделген, мұнда маңызды көрсеткіш өзін-өзі танудың жоғары деңгейі болып табылады (рефлексия).
7	С.Д.Поляков	Білім беру жүйесіндегі тұлғаның дамуы – байлық, күрделілік, үйлесім, оның қатысуымен тұлғаның өзгеруі.
8	В.И.Андреев	Пән – «Мен» процесін жетілдіруді мақсат ететін пән бағытының ерекше элементі: өзіндік сана, шығармашылық өзін-өзі анықтау, шығармашылық іске асыру және жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіру тиімділігі.

9	Н.Г.Григорьева	Бірнеше деңгейлерден тұратын күрделі көп компонентті процесс: өзін-өзі дамыту, белсенді өзін-өзі дамыту, қызмет көрсетуді дамыту, экзистенциалды өзін-өзі дамыту.
10	Г.О.Абдуллаева	Тұлғаның өз іс-әрекетінің субъектісі ретінде тұлғалық дамуына, тұлғалық қарама-қайшылықтарды жоюға, сыртқы факторлар мен ішкі жеке мүмкіндіктердің өзара әрекетіне негізделген тұлғаның маңызды қабілеттері,
11	И.А.Шаршов	Ішкі мағына мен сыртқы әсерге негізделген тиімді тұлғалық даму мақсатында тұлғаны қалптастырудың саналы процесі.

Кестеде келтірілген педагогикалық және психологиялық әдебиеттердің зерттеулерін қорытындылайтын өзін-өзі дамыту тұжырымдамасына қатысты өзін-өзі дамытудың келесі сипаттамасы анықталды:

- өмірлік шараларға дайындық;
- өзін өзгертудің саналы саналы процесі;
- олардың қатысуымен тұлғаның сапасын арттыру;
- адамның дамуға деген ұмтылысы мен қабілеті;
- пәндік-пәндік бағыттағы шығармашылық әрекеттің ерекше түрі;
- Сізді өзгерту үшін көп компонентті және көп деңгейлі процесс;
- Психикалық белсенділік және саналы үздіксіз жаттығулар;
- саналы даму процесі;

Адамның ішкі жағдайының өзгеру динамикасы;

- тұлғаның сапалы өзін-өзі жүзеге асыруы;

Нәтиже ретінде өзін-өзі дамыту, яғни нәтиже деңгейі ғана емес, жеке нысаны - бірнеше бөліктерден және бірнеше бөліктерден тұратын процесс және өзін-өзі дамытудан тұратын процесс.

Бастапқы эволюцияны адам өмірінде уақыт пен кеңістікте дамып отыратын жеке объект ретінде қарастырсақ, оның анық емес, көп қырлы екендігі байқалады. Бұл жерде өзін-өзі тануды сипаттайтын формалар мен өзінің дамуын сипаттайтын жүйелі ым-ишараны ажырату өте қиын.

Мұның көптеген себептері бар, бірақ ең маңыздысының бірі олардың көпшілігінің бар екендігі. 1 өзін-өзі дамытудың түрін келесі сөздермен сипаттауға болады: өзін-өзі көрсету, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі көрсету. жүзеге асыру, өз жоспарларын жүзеге асыру және т.б. Бұл сөздерді «Мен «- сөздер, адам өзіне байланыстыратын барлық осы қозғалыстар», I «өзіндік сөздер, ал адамның іс-әрекеті тек сипаттамалық және жеке болып табылады.

Сондықтан оның әсерінен туындаған тұлға дамуының объектілерін, себептері мен түрлерін талдау және жіктеу мүмкін емес. Мұның бәрін біз өзіміздің даму типіміз арқылы ғана талдай аламыз. Тұлға дамуының келесі формалары бар: өзін-өзі көрсету, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі жүзеге асыру.

Өзін-өзі растау - бұл жеке тұлға ретінде өзін-өзі тануы. Бұл 2 бөліктен тұратын сөз: өзіңді дәлелдеу, өзіңді дәлелдеу, ешкімнің көмегінсіз өз бетімен бірдеңені жасауға талпыныс. Ал өзін-өзі растау - біреудің көмегінсіз өз бетінше бірдеңені жасау және осыған ие болу. ешкім қозғала алмайтындай төзімділік сапасы, жағдай, тіпті бұл адамның өзі.

Әдебиеттер

1. Цукерман Г.А., Б.М. өзін-өзі дамыту психологиясын меңгереді. - М.: Интертракс, 2005. 288 бет
2. 14. Щукин Ма «мен» тобының жүйелік қасиеттерін түсінеді // тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының психологиялық мәселелері. 2010. том. 13.-71-81
3. 15. Ибраимова Ж.К. Өзін-өзі тану және тұлғалық даму негіздері: Зерттеуге арналған анықтамалық. – Алматы: Психология институты. Абай, 2010 ж.
4. 16. Жалпы психологияның негізі. Мануэль Алматы: Алла Прима, 2012. 207 с.

The advantages of organizing effective collaboration in developing students' critical thinking skills

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университет

Ақылбек Б.Т.

Мәлік Ұ.Ғ.

Түйіндеме

The article discusses the forms of learning to achieve optimal results and improve students' critical thinking skills with its help.

Аннотация

В статье рассматриваются формы обучения для достижения оптимальных результатов и улучшения навыков критического мышления учащихся с ее помощью.

The purpose of this section is to discuss the advantages of collaborative learning, and define the need to allow this form of learning for optimal results and improve students' critical thinking skills through it. Teachers' role in collaborative learning has changed dramatically. Thus, the aim of this particular section is to explain the advantages of collaborative learning and to improve learners' critical thinking via implementing collaboration. While analyzing the papers of various researchers all around the world, we come to conclusion that collaborative learning is providing us with much better outcomes when we equate active learning with passive instruction.

First of all, we should note that collaborative learning is a paragliding term for a range of instructional methods in school that requires collaborative academic activity by students, together with students and teachers. Typically, students work in groups of two or more, finding common knowledge, ideas or interpretations or making a product. Collaborative learning practices vary greatly, but often concentrate on student discovery or interpretation of course material, not simply introduction or description of it by the instructor.

For school classes, collaborative learning reflects a major change away from the traditional teacher-centric or lecture-centric setting. The lecturing, listening or note-taking cycle does not fully vanish in interactive classes but it exists alongside other mechanisms that are focused on interaction by students and constructive engagement with the course content. Teachers implementing collaborative learning methods mainly think of themselves less as skilled transmitters of expertise to pupils, and more as proficient creators of student academic experiences or as coaches or midwives in a more evolving learning cycle

While collaborative learning owns a range of types, and conducted by teachers of diverse educational backgrounds and teaching styles, a number of critical ideas about learners and the learning process bind the field together.

Today's constructive research and instruction aim at positive participation of all participants in collaborative engagement. Until now, the students have become passive listeners who actually learn knowledge from instructional materials and lecturers. They were not involved in the information collecting, reporting, and analysis. The role of students in active learning is changed drastically, because it is their responsibility for their own learning

Collaborative learning facilitates and promotes thought growth by embracing real-life scenarios, as well as hypothetical scenarios in a virtual environment. Baseline knowledge is a task to be evaluated and achieved by the critical thinking abilities of learners. Through collaborative learning learners develop leadership skills and constructive learning attitudes. Collaborative learning is one of the interpretations of productive learning. Teachers and students are integrating academic energies to discuss, understand and address the problem in the new way of teaching today. Students create ideas, and invent a commodity.

Collaborative research exerts a significant impact on critical thinking skills via conducting debates and reviewing multiple findings. This is also critical that words are defined in collaborative learning. The examples include creating an ideal student community, choosing participants according to shared interests and perspectives. The teacher will grant the students right to opinion at

any point of learning and general interaction. Each group leader needs to be accountable for his or her responsibility and position.

Nevertheless, each leader is accountable for collaboration. Collaborative learning has a role to play in that human sense of isolation. When students collaborate with each other, they build a sense of belonging. With the purpose of proving that collaborative learning yields even greater outcomes, we need a comparison of active learning with passive learning. In collaborative learning students feel more confident, happy, and they have a sense of belonging, thereby improving learning and promoting personal growth.

Contemporary learning approaches are seeking to inspire teachers and students to merge their academic energies through engagement and try and discover, understand and address the challenges, stimulate solutions, and eventually develop a product. The propensity in modern learning is to include students in all tasks relevant to the teaching process. Collaborative learning exerts a significant impact on critical thinking through dialogue, interpretation of concepts, and comparison of concepts from others. In order to accomplish this aim, the instructor will track students' growth process in terms of improving learning skills. Collaborative learning has many synonyms: group learning, collective learning, team learning, and etc. But all these forms do have group work in common. Cooperation is more than working together. This encompasses much of the learning process. In this type of learning, all of the students are responsible for the collaboration and for themselves. Attaining the goal involves all the students assisting each other in searching, synthesizing and reviewing information and assessing and approving the final judgment

The challenges are overcome in communities by mutual research and information is a side result of it. It is necessary to shape ideal student groups, to pick the group members carefully through mutual interest points. Through community member has a function and access to a wide variety of data. Students should feel able to share their views at any point of learning and constructive engagement. The instructor has a position as moderator in group learning. An instructor only leads community practice, counseling and not communicating with the pupils. Each group leader needs to be accountable for his or her job.

The main task of collaborative learning as a whole is to support and inspire each member to achieve the group's objective. Collaborative research has a role to play in reducing human isolation. The community develops a sense of belonging and it is one of the causes which influence the students' emotional growth positively. Various researchers have analyzed the feasibility of collaborative learning styles, and list the factors required for long-term positive learning, such as cognitive ability and self-esteem. The above mentioned researchers further note that constructive learning provides a greater degree of success, improves problem-solving capabilities and fosters a positive effect on personality recognition that is beneficial for future learning

Collaborative learning proponents point out that these students are constantly exchanging, debating, and negotiating ideas within their communities and thus growing participation in learning. It is significant that they take responsibility for educating themselves. To order to be successful, collaborative learning should have a group goal and individual responsibility. That describes the fact that in the mission, each group member has much to know.

Every person is responsible for a definition that will be required to complete the task portion. That means that each team leader will understand and explain the assigned definition to the rest of the community. There are three ways to collaborative learning that are closely related to the transmission of information and involve modern technology:

- 1) Project oriented learning;
- 2) Request oriented learning;
- 3) Problem oriented learning

Project-oriented learning is a method focused around the idea that during instruction, students create a single project. The instructor sets a question, and each group representative gets a responsibility. The students then determine the time, location and way to solve the given problem. Each student independently addresses a given issue, and they bring it to the group at the end. Heterogeneous groups require this form of collective learning. In collaborative learning the group conducts field studies, reviews books, and develops polls and academic reviews. The teacher plays an advisory role. The aim of this form of learning is to encourage students to use the references individually, to learn to use the information learned in solving specific problems and to

learn to use the skills gained. The group representatives are centered and involved, and show their skills, ingenuity and dedication to the whole school. The leader student introduces his idea to the community after the data was gathered.

The group should be able to discuss, present suggestions and set the goal. One individual tracks his own work and success. The teacher suggests improvements, and the work proceeds to accomplish the target because the teacher-student relationship is not dominant or inferior in collaborative learning.

In problem-based learning, the thinking process depends on problem solving. Rather than traditional lectures and marking, in this form of learning the instructor supervises the research, the critical thinking and imagination style of pupils. Students handle the learning process on their own, and operate in small communities. It is crucial that the students and teachers address the issue in this process. Both teachers and students need to be involved in solving the problem. The teacher does not have to propose suggestions or explicitly influence the process during the problem solving process. In problem-based learning, the teacher is to instruct the students on how the cycle is structured

Request oriented learning relies on the probing, critical thinking and problem solving abilities. Students must know how to pose the correct question in this style of active learning, while they attempt to turn facts and data into practical knowledge. These forms of collaborative learning place the student at the center of the teaching process, and the instructor here plans the course and performs the study. The responsibility of an instructor or a teacher is to lead the learning process to eventual solution.

It is formal thinking mechanism. It has many roles including clarification, concept-forming, critical and imaginative design, decision-making and problem-solving. Critical thinking is a concept that might be implemented not only in learning but also in many other contexts including interpretation of knowledge, problem solving, decision taking and learning. This helps us to separate ourselves from any of our biases and convictions, and to draw our own rational assumptions on what we are doing.

Critical thought is a complicated term that is hard to describe, but it is characterized as critical reasoning, either by your own thought or by embracing someone else's reasoning. It is oriented on knowledge that provides the starting point for thinking. This begins with questions and problems and contrasts with various perspectives. It requires explanations on four elements: the argument, the facts, the proof and the promise.

Critical thinking can be described by self-governing, self-controlling and self-correcting judgment that demands rigid expectations of prudential practice and enables good communication and problem-solving skills and a dedication to overcome our inherent egocentrism and socio-centrism.

Some of the key educational goals are the creation and advancement of critical thinking through a group interaction. Critical thinking in contemporary life is necessary for a better work. Awareness and rational learning with an emphasis on logical thinking in immersive education let the student produce successful outcomes in every field. Therefore, analytical reasoning is a view of higher authorities, as it requires a method of assessment, interpretation and reflection and has no practical implementation.

Training is an engaging and productive process. In collaborative learning students have to collaborate together with teachers in purposeful ways to develop new knowledge, concepts or skills. To reorganize what they felt they learned, they have to combine this new information into what they still know to use it. Students are not necessarily bringing new knowledge or concepts into collaborative learning scenarios. They come up with the knowledge and suggestions to create something different. Such mental development activities of forming context or developing something different are essential for learning.

Education relies on rich contexts: new literature shows that the context and behavior in which it is located profoundly affects education. Collaborative learning events have students involved in difficult assignments or questions. Instead of starting with facts and ideas and then progressing to solutions, interactive learning exercises mostly begin with challenges, with which students are expected to marshal specific facts and ideas. Students, instead of becoming passive listeners with questions and responses, or challenges and remedies, become active participants. Rich

environments provide students with higher order thinking and problem-solving skills to learn and improve their knowledge.

Students are different. Students offer various viewpoints to the different contexts of the classroom, social styles, interests and expectations. Students do not believe one-size-fits-all solution any more. Teachers get a clear and meaningful understanding of how they are thinking and what perspectives and insights they add to their work as students collaborate together on their thinking in school. The multiple viewpoints found in group practices are clarifying, but not for us alone. Even, they light for other participants.

Learning is fundamentally social process. According to Jeff Golub, interactive learning has as its key function as a mechanism that encourages students to speak to each other: students are expected to speak to each other and there is a lot of learning going on in this conversation.

Collaborative atmosphere creates the theoretical unity of multiple minds that come to bear on an issue, and the psychological reinforcement of shared participation in a collective endeavor. Such shared discovery, meaning-making, and encouragement also contribute to improved student learning and deeper knowledge in teaching process.

Although teachers use collective learning because they think it makes students learn more efficiently, many of teachers have put a heavy emphasis on instructional methods that go beyond pure mastery of content and ideas. They agree that collective learning supports a wider educational vision, one that involves several interconnected rationales. Calls for a more involved participation of students in their studies come from nearly every term of education. Factors which make a significant difference in student retention and school performance are engagement in studying, engagement with other students, and involvement with the department members. Thus, collaborative learning requires both social and mental interaction. It encourages students to develop closer ties with other students, their teacher, their subjects and their studying

Collaboration and teamwork: students eventually find disparity in collective efforts, and they must deal with understanding and dealing with it. Creating the capacity to accept or overcome conflicts, creating consensus that respects all of the interests in a society, thinking about how others feel, these skills are essential facets of collaborative learning.

ӘОЖ 323.141(574)

1992-2012 жылдары Қазақстандағы экономикалық реформаның ұйымдастырушылық-құқықтық заңнамаларының қалыптасуы

2 курс магистранты **Мадалиев Д.Б.**
Tashenev University, Шымкент қаласы
Ғылыми жетекші – PhD доктор **Токмурзаев Б.С.**

Шаруашылық жүргізудің қай түрі болмасын, ол бір типтегі меншік иесінің қатынасын анықтайды, сол нарықтық қатынас түрінде қалыптасады. Сондықтан да, меншіктің негізгі түрі бір-бірімен әртүрлі қатынастағы ұйымдастыру құқықтық түрде болуы мүмкін. Агроөнеркәсіп кешеніндегі осындай ұйымдасқан экономикалық құрылымдарды нарықтық қатынастағы экономика деп түсінуге болады [1].

Нарықтық экономика тауар өндірушілерге бостандықты таңдауға, оның шаруашылық жүргізу мақсатына жеке меншіктік кәсіпкерлікке негізделі отырып, ұжымдық кәсіпорындарға мүше болуына, жалдамалы еңбек етуіне мүмкіндік береді. Мұндай көп нұсқалы таңдау ұйымдастыру құқық үрдісінде шаруашылық жүргізуді көп жағдайда өндірістің аймақтық ерекшелігіне, өндірістің өсу қарқынына қарай табиғат-климаттық шаруашылық жүргізу, инфрақұрылымның дамуы (өндірістік, әлеуметтік, нарықтық) және сонымен бірге жергілікті салт-сананың ұлттық мүддесінің ықпалына қарай бейімделуін өмір талап етіп отыр. Бірақ та, айта кететін бір жағдай кейбір ғалымдар нарықтық қатынаста экономиканың дамуын осы кезеңдегі реформа үрдісін іске асыруға бірінші рет нарықтық жүйедегі шаруашылық жүргізу жүйесімен байланыстырады. Бұны толық бұлай деуге болмайды. Себебі, өндірістік күш пен өндірістік қатынастың дамуы қазіргі қоғамда үкімет

басындағы саясатшыларды және заңды ұйымдардағы негізгі бағыттан ауытқуына итермелейді. Сондай-ақ, нарықтық қатынастың дамуы үшін әртүрлі меншік иесінің болуы шарт емес, оның ішінде жеке меншік иесінде айтады. Нарықтық тауар айналымы сферасында әртүрлі формадағы меншікке бір тәртіпті сақтауды талап ету өте қиын және күрделі. Өйткені, ондағы негізгі мақсат – ұсыныс пен сұраныстың болуы. Нарық экономикасында мынадай да жағдай болуы көп кездеседі. Егер де, тауар-ақшаның қатынасының даму барысында жеке өзінше тауар өндірушілер әкімшілік қатынасқа тәуелсіз ұқыпты жұмыс істейтін болса, олардың шаруашылық жүргізу меншіктік формаға және өндірісті ұйымдастыру түрі тәуелді болмаған жағдайда нарық экономикасы, оның қатынасы кідіріссіз дамуының мүмкін екендігін дәлелдейді. Нарықтық қатынастағы экономика жағдайында меншіктің қай түрі болмасын, ұйымдастыру-құқықтық шаруашылық жүргізу түрі ме, немесе жоқ басқа түрі ме, экономикалық қатынаста өз орнын табуы керек. Міне, бұл жағдайда ғана теңдікке және өндірістің жоғарғы тиімділігіне жетуге болады. Ауыл шаруашылығы барлық уақытта (қалай болса солай, немқұрайлы) әр түрлі формада нарықтық қатынаста болды. Өйткені, оны еске алатын болсақ, шаруашылықты жүргізу түрі ауылда ұжымшар мен кеңшарларды және жеке меншік үй қожалығы болғанымен, бұл шаруашылық түрлерін жүргізу өте қатаң тек мемлекеттің бақылауында болды. Негізгі бағыт – күрделі көлемді өндіріске бейімдеу, коллективтік-ұжымшарлық сектор тәжірибеде тек мемлекеттік меншік жүйесінде өндіріс жүргізуді уағыздады. Негізінен, мемлекеттік концепция басым болып, тек мемлекеттік меншік өндірісті біледі. Міне, соның себебінен ауыл шаруашылығында тек бір мемлекеттік нарықтық қатынастағы жүйесі қалыптасты. Нарықтық қатынастағы экономиканың қалыптасуы үшін ауылдағы кәсіпорындарды мемлекет меншігінен алу және меншікті жекешелендіру үрдісі керек болды. Бұл деген, мемлекет өз меншігінен өзінің мақсатына билік ету, иелік ету және жерді және де басқа мүлікті пайдаланудан бас тарту деп есептеуге болмайды [2].

Меншікті мемлекеттен алу әртүрлі бағытта жүргізілді: мемлекеттен меншікті алу үрдісі жеке тұлғалардың, еңбек ұжымдарының қабылдауы, бір қалыпты монополияландыру болды. Сонымен бірге көпмағыналы шаруашылық жүргізу түрі, кәсіпорындардың барлық формасына тең құқық беру, шаруашылықты еркін жүргізу заңыменен рұқсат етілді, жаңа құрылымды ұйымдастыруды қалыптастыру, кәсіпкерліктің жаңа түрін құру (концерн, консорциум, ассоциациялар және басқалар) бұлардың арасындағы қалыптасқан жағдайды көлденең байланысқа ауыстырады. Соныменен, меншікті мемлекеттен алу монополияға қарсы бағытталған бәсекелікті, кәсіпкерлікті дамытуға мүмкіндік жасады. Бұл деген нарықтық экономикаға толық өтудегі негізгі (орталық) әрі өзекті мәселе болып есептелінеді. Ауыл шаруашылығында меншікті мемлекет билігінен алу, сол арқылы бұл салада әр түрлі нысанды құрылымдар құру жаңа ұйымдық-құқығы бар қазіргі күннің талабына сай, өнімнің бәсекелік қабілетін көтеріп, шаруашылық жүргізу механизмін толық өзгертуге мүмкіндік жасайтынын тәжірибе көрсетіп отыр. Ол, ауыл шаруашылығында әр түрлі серіктестіктер мен өндірістік кооперативтерді ұйымдастыру, олардың ұйымдастыру құқығын нарықтық қатынас жағдайына бейімдеу[3]. Мемлекеттен меншікті алу мүлікті жекешелендірумен тығыз байланысты. Жекешелендіру мемлекеттен меншікті алудың бір бағыты деуге болады, оның қорытындысы мүлікті (меншікті) жеке немесе заңды тұлғаға өткізу. Мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіру Қазақстан Республикасында азаматтардың, акционерлік бірлестіктердің, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің және жергілікті үкіметтің меншік иесі болатындығын анықтайды. Олар: кәсіпорындар және оның бөліктерінің жеке өзінше кәсіпорындарының қалыптасуы, құрылымдардың материалдық актілерінің және акционерлік қоғамның немесе жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің акцияларының төлемдерінің мемлекетке немесе жергілікті үкімет ұйымдарының беретін үлесі және жекешелендіруге жататын құрылымдардың басқа кәсіпорындағы үлес (пайы, акциясы) қаржысының болуы. Соныменен, жекешелендіру мен мемлекеттен меншікті алу арасындағы ерекшелік мынаған келіп тіреледі. Егер де, бірінші үрдісте меншіктегі түпкілікті өзгерту қатынасын қамтыса, екіншісінде барлық кешендегі қайта құру түсінігін қамти отырып, қазіргі шаруашылық жүйесіндегі теріс бағытталған мемлекет құзырындағы үстемдікті тежеп, мемлекеттік қоғамдық шаруашылықтағы адамдарға экономикалық іс жүргізуге жағдай жасауды реттейді. Мемлекеттен меншікті алу және жекешелендіру негізінен ұйымдастыруқұқықтық арқылы

іске асырылуы тиіс еді. Өйткені кәсіпорындарға сату, жеңілдіктерін пайдалану жағдайында жүргізіледі – акцияны сату, кәсіпорынды жалға беру, кіші кәсіпорындарды сату, акция немесе бәсеке арқылы.

Қазақстан Республикасында заң шығару үрдісі үздіксіз және осы кездегі ауылшаруашылық серіктестіктері мен кооперациялардың қызметін реттейтін республиканың барлық негізгі заң актілері қабылданды. Біз өзіміз бүгінде осы заң актілеріндегі кемшіліктерді байқаудамыз және олар келесі кезеңнің жаңа заңдарымен түзелетініне сенеміз. Аталған заң қабылданған соң Қазақстан Республикасындағы тұтыну кооперациясы өз қызметін реформалаудың және экономиканың жаңа шаруашылық тетіктерінің көшуіне байланысты қалыптасқан жаңа жағдайға бейімделудің күрделі үрдісінен өтті - селолық тұтыну кооперативтері және олардың қауымдастықтары (одақтары) болып толық қайта тіркелді. Оң өзгерістердің қатарына экономикалық дербестік деңгейінің артуын, қатаң мемлекеттік реттеуден босауды, ішкі кооперативтік қатынастардың демократиялануын, шаруашылық тетігінің белгілі бір дәрежеде жаңа жағдайға бейімделуін жатқызуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Ақиқат. – 2003. – № 5. – 4 - б.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Оңтүстік Қазақстан. – 2008. – 9 ақпан.
3. Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы, 1972. – 648 б.
4. Жолдасов С. Қазақстандағы ауыл шаруашылық кооперацияларының қарапайым түрлері (XX ғасырдың 20-30 жылдары): т.ғ.д. ... автореф: 07.00.02. – Алматы, 2000. – 38 б.

ӘОЖ 37: 316 (574)

Әлемдік білім беру кеңістігіндегі қазақстандық білім берудің интеграциялау

2 курс магистранты **Жұматбекқызы М.**

Tashenev University, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші – PhD доктор **Токмурзаев Б.С.**

Білім берудің жаңа парадигмасына кіретін кейбір негізгі идеялар және көзқарастар бар, оның ішінде ХХІ ғасыр білім беру миссиясына жаңа көзқарас, білім беру ақырғы мақсаттары мен пәніне, білім беру деңгейлеріне, педагогикалық-гуманитарлық білімнің рөліне, оқу міндеттері мен оларды шешу құралдарына жаңа көзқарас керек.

Қазіргі кезде білім - әлеуметтік тұрақтылық ықпалы, мәдениет сабақтастығы, жастардың өнегесін, дене тәрбиесі және психикалық саулығын сақтау, шығармашыл, еркін, белсенді және жауапты тұлғаны тәрбиелеу (Загвязинский В.И.); қоғамның өмірімен қамтушы негізгі күші (Кальней В.А.); жаңа бүкіләлемдік қоғамдастықтың туындауына қатысушы (Шишов С.Е.); адам санасының интеллект сапасына үздіксіз жаңғырып шығуына бағдар (Майборода Л.А.); белгілі тарихи кезеңде қоғам, тұлға, мәдениет және ғылым өркендеуінің құндылықтыр мен нормативтер бірлігі (Байденко В.И.); қоғам және адамның жетілуі мен сақталуы үшін басты тұтыным (Гершунский Б.С.); елдің озық технологиялар шегіне шығу үшін басты шарты мен механизмі (Пинский А.А.); форум «Барлығы үшін білім алу» (Марк Браун).

Білім беру бәсекелестік күресте өз жетістігін құратын елдің іргетасы емес ол жетістік болып табылады. Бәсекеге бейімділіктің ескі шаралары, еңбек шығыны, ресурстар болуы мен инфрақұрылымдарды адам капиталдары ығыстыруда. Қазір экономикалық табысқа жетудің басты сауалы мынадай: адамдарының қолдарынан не келеді? Білімді кез-келген географиялық және экономикалық шекаралар тоқтата алмайды. Қанатты идеялар, ал ақпараттық технологиялар жарықтан да жылдам [1].

1990 жылы «Білім беру туралы Бүкіләлемдік декларацияның тұжырымдамасы барлығы үшін» атты құжат қабылданды (Джомтхен, Тайланд). Мектеп білімін ұйымдастырудың қазіргі беталысын қарай отырып Білім беру бойынша Бүкіләлемдік Форум (Дакар 2000 ж.) белгіледі: «Барлығы білім алуы керек - деген сөз барлығы үшін сапалы білім керек деген сөз емес. Бастауыш мектепте оқытуды толық қамтуға жақындаған елдер, барлығы білім алу керек ол өте жақсы сапалы білімге қол жеткізу керек екендігін түсінеді [2].

«Білім беру барлығы үшін» Декларациясы анықтаған алты мақсаттардың бірі - «сапалы білім берудің барлық аспектілерін жақсарту және оны оқытудың жалпытанылған нәтиже жетістіктері арқасында жетік сапамен қамтамасыз ету» (Білім беру бойынша Бүкіләлемдік форум (Дакар, 2000 ж.).

Ұлыбритания әр азаматына сапалы білім алу дайындық және жұмысқа мүмкіндік беру арқылы айрықша білім беру мен бәсекеге қабілетті экономика құру мүмкіндігін көруде. Сапалы білім беруді ұйымдастыру, жеке бағытталған оқу қағидасын іске асыру идеясын, іске асыру білім беру стандарттарын өңдеу және тәжірибеге ендіруге байланысты.

Ұлыбритания жалпы білім беру стандарттарының жинағы:

- Ұлттық куррикулум - білім, жұмыс, қызмет (10 оқу пәні, соның ішінде foundation subjects – бағдарламасы ядросын құраушы 3 пән);

- білім беру және берілген деңгейге жету күрделі кешенді шеберлік ретінде;

- мазмұндық-құрылымдық матрица: жасы (5-16 жыл) жас ерекшелік кезеңдеріне сәйкес келетін түйінді кезеңдер (KSI - KSY - KEY Stages): оқыту деңгейдері (1-10): әр деңгей бойынша талаптар шегі түйінді кезеңдерге жатқызылған; оқыту жылжуының орташа күтулігі (екі жылда бір деңгей);

- пәндер бойынша бағдарламалар (әр түрлі дәрежедегі олардың тереңдігі мен толықтығы).

Куррикулумды халықаралық талдау және (INCA) бағалар жүйесі 1996 жылы (NFER, Ұлыбритания) білім беру саласы бойынша Ұлттық зерттеу қоры сапалы білім беру міндеттерін, іске асыруға ықпал ететін бірқатар педагогикалық-педагогикалық инновацияларды анықтады:

- соңғы 20-жылда жасалған куррикулумдарды, бүкіл өмірі бойынша оқытуға мәнді мектеп бітірушілерді белсенді әлеуметтендіру үшін білім беру нәтижесі ретінде дағдылар рөлі көбірек айқындалуда;

- бірқатар елдерде куррикулум оқу нәтижелері тұрғысынан қалыптасады. Австралия, Канада, Ұлыбритания куррикулумдарында оқу Научный журнал «Kazakhstan Innovations» 170 нәтижелерінің берілген деңгейлеріне қол жеткізген оқушылардың пайызы көрсетіледі;

- Ұлыбритания, Ирландия, Жапония, Жаңа Зеландия, АҚШ және Уэльстен бөлек көптеген елдерде шет тілі куррикулумның міндетті бөлігі болып табылады. Оқушыларға жиі-жиі бір немесе одан да көп шет тілдері ұсынылып, жасы төмен оқушыларға оларға оқу міндетті болып табылмағанның өзінде де олардың мүмкіндігі кеңейеді;

- екі немесе одан да көп ресми тілдері бар елдерде тілді оқыту тиімді болып есептелінеді (Канада, Ирландия, Голландия, Жаңа Зеландия, Солтүстік Ирландия, Сингапур, Испания, Швеция, Швейцария және Уэльс);

- барлық елдерде азаматтық куррикулум жеке пән немесе гуманитарлық ғылымдарды оқыту көлемінде куррикулумның бөлігі болып табылады. Оның үстіне пән барлық жағдайда міндетті болып табылмайды. Соңғы жылдары бұл пәннің мәртебесі Австралия, Ұлыбритания, Ирландия, Шотландия, Сингапур және Уэльсте көтерілді. Жекелей, әлеуметтік, тіпті санитарлық ағартушылыққа ден қою беталысы күшейді. [3]

Білім беру жетістіктерін бағалаудың Халықаралық Ассоциациясы (IEA) және экономикалық қызметтестік және даму ұйымы (OECD) ұйымдастырған, оқу жетістіктерін халықаралық зерттеу нәтижелеріне байланысты куррикулумды реформалау беталысы байқалуда. Оның ішінде: TIMSS жобасы жаратылыстану білімін беру санасын бағалау; PISA жобасы функционалды сауаттылық саласы бойынша 15-жасар оқушылардың білім алу жетістіктерін бағалау; PIRLS оқи білуін бағалау.

Қазақстанда 1990 жылдардың вариативті білім беру қалыптасу кезеңі үшін болған тән құбылыс жалпы орта білім сапасына жағымсыз әсер етті, соның ішінде: оқушылардың бір жақты өсуіне әкелетін сипат маңызын ашуға мүмкіндік бермейтін ерте мамандандыру;

оқушылардың өркендеу деңгейіне қажетті психологиялық және жас ерекшелік мүмкіндіктерінің болмауы; оқу үдерісін ұйымдастыруда оқу орны орналасқан жердің географиялық және демографиялық жергілікті ерекшеліктерінің әрі оқушылардың өмір тәжірибесінің болмауы; оқу жоспарын қысқарту; жалпы білім беру мазмұн толықтығын функциональды бұзу; оқушыларды интеллектуальды жүкіті көбейту, нәтижесінде олардың оқуға деген ықыласының төмендеуі; нәтижелерді бақылаудың бірегей параметрінің болмауы мен оқу орны қызметінің тиімсіздігі; білім беру мазмұнының, оқу материалдық қамтылуының мектеп мақсатымен миссиясына сай келмеуі; жалпы оқу жүктемесі көлемін асыру, Санитарлық нормалар мен Ережелердің тәртібін бұзу.

Белсенді инновациялық жаңалану жоғары білім беру оқу орындарын республикада бірегей білім беру кеңістігін сақтау, Қазақстанда мектеп білім беру жүйесін дамытудың сапалы жаңа кезеңін ұйымдастырудың теориялық ұстанымын анықтауда. Мемлекеттік реттеуді қажет етті.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 30 бабында «Мемлекет жалпыміндетті білім беру стандартын белгілейді. Кез-келген оқу орынының қызметі осы стандарттарға сәйкес болуы тиіс (1995 ж.). «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы» 6 бабында осы мәселелер қаралды.

«Қазақстан Республикасында білім берудің әр деңгейіне қойылатын талаптар» жиынтығын анықтайтын Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты бекітіледі» (1999 ж.). Тәуелсіздік алғаннан кейінгі тарихи қысқа уақыт аралығында еліміз экономика, қаржы саласында озық технологияларға арқа сүйей отырып, кешенді реформалар жүргізу үстінде. Сөйтіп әлемдік өркениетке қауымдаса отырып, қарқынды дамушы елдердің алдыңғы қатарынан көріне бастады. Бүгінгі таңда еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының болашағы нақты айқындалып, арнайы бағдарламалар қабылдануда. Еліміздің инновациялық, индустриялық одан әрі тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін мемлекетіміздің күш-қуатының негізі, ұлттық қауіпсіздігіміздің кепілі, қоғамдық дамуымыздың және оның жаңа сапалық деңгейге көтерілуінің көрсеткіші болып табылатын білім жүйесінің, адам капиталының мәні мен маңыздылығы барынша артып отырғанын атап өтуіміз керек [4].

Қазіргі таңда Академияда «Үздіксіз білім беру институты», «Тұлғаны әлеуметтендіру институты», «Білім сапасын бағалау орталығы», «Білімдегі инновацияның ақпараттық талдау орталығы», сонымен қатар Оқулықтар сапасын сараптау орталығы, Оқулықтарды әзірлеу теориясы зертханалары ғылыми жұмыстарымен айналысуда. Білім беруді дамыту тұжырымдамасында көтерілген өзекті мәселелер — нәтижеге бағытталған білім үлгісін құру және 12 жылдық орта білім беруге өту. Бұл, әрине, жалпы орта білімнің тек құрылымдық тұрғыда ғана емес, мазмұндық жағынан да түбегейлі өзгеруін талап ететіні белгілі. Осы құжатта мемлекеттің 136 елінде жүзеге асырылып жатқан нәтижеге бағдарланған білім үлгісінің басты қағидалары атап көрсетілген. Жаңа білім берудің тарихи кезеңдегі білімнің мәні оның тек танымдық сипатымен ғана емес, жастардың өмір дағдыларының негізіне қаншалықты сай келуімен де өлшенбек. Бұл - отандық білім жүйесін әлемдік білім кеңістігімен ықпалдастырудың шешуші шарты. Осыған орай Қазақ білім академиясы «Үздіксіз білім беру институтында» өздерінің базалық оқу орындарымен бірлесе жүргізетін ғылыми-зерттеулерінде осы жаңа үлгінің әдіснамалық, тұғырнамалық негіздерін айқындауға, нәтижеге бағдарланған білім мен тәрбие беру стандарттарының, оқу бағдарламаларының, оқу-әдістемелік кешендерінің жаңа сападағы мазмұнын жасаумен әрі қарай да айналыса беретін болады. Бүгінгі таңда жүргізіліп жатқан жаңа ғылыми зерттеулер әлемдік озық тәжірибелер мен отандық білім жүйесіндегі ерекшеліктерді зерделеуге, тұғырнамалық идеяларды саралауға бағытталып отыр. [5]

Жаңа мазмұнға сай білім беруді ұйымдастырудың тұғырнамалық-нормативтік қорларын, демократияландыру негіздерін анықтап, жалпы білім жүйесіндегі негізгі құзыреттерін, содан кейін білім аймақтарына тән тірек біліктілігін, оларды қамтамасыз ететін пән деңгейіндегі біліктілікті жіктеп көрсету - біздің қазіргі ізденістеріміздің бір саласы. Республика мектептерінде оқу пәндерін үш тілде оқытуға қатысты мәселелерді кешенді зерттеу - біздің болашақтағы ауқымды міндеттеріміздің бірі болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жапбаров Н. Сапалы білім беру//Қазақстан мектебі. - 2009. - №3. - 32- 35 б.
2. Вульфсон К.Л., Малькова З. А. Сравнительная педагогика. - М.- Воронеж, 1997.
3. Кларип В. М. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. - М. , 1994.
4. Кумбс Ф. Кризис образования в современном мире /Пер. с англ. - М. , 1980. 5. Ракишева А.Ш. Правовое регулирование системы образования в Республики Казахстан//Председательство Казахстана в ОБСЕ в контексте обеспечения стабильности и безопасности в Евразийском регионе: Сб. науч. ст. межд. науч. конф. - С.152-155 - Астана: Культигин, 2010.

ӘОЖ 339.924(574)

Оңтүстік Қазақстан сақ ескерткіштерінен табылған тұрмыстық заттардың ерекшеліктері

2 курс магистранты **Темирова Ф.А.**
Tashenev University, Шымкент қаласы
Ғылыми жетекші – PhD доктор **Токмурзаев Б.С.**

Оңтүстік Қазақстандағы сақ ескерткіштерінің табылған тұрмыстық заттары мен олардың тұрмысына арналған зерттеулердің нәтижелері туралы бірнеше мәселелер қарастырылды. Сырдария өзенінің тарихи-географиялық тұрғыдан бастап, XIX ғасырда басталған бұл зерттеулер, ежелгі антикалық деректер мен ортағасырлық географтардың, саяхатшылардың және көп тарихи шығармалардың арқасындағы мәнін анықтайды. Сырдария өзенінен өткен зерттеушілердің деректері XXIII ғасырда Бұқара жерін зерттеу үшін қолданылды. КСРО ҒА Этнография институтының Хорезм экспедициясының бірнеше жыл бойы жүргізген қазба жұмыстарының жиынтығы бойынша ежелгі Сырдария аңғарының сақтарын зерттеулерінің нәтижелері анықталды. Осы зерттеулер бойынша неолиттен бастап соңғы ортағасырға дейінгі ескерткіштер, ертеңгі сақ ескерткіштері сияқты ескерткіштер қарастырылды. Осы жұмыстарда С.П. Толстов, М.А. Итін сияқты маңызды ғалымдар қатысты.

Ежелгі Сырдарияның атырауы оның қазіргі салалары арасында орналасқан және ең оңтүстігі Инкәрдария өзенінің бастауының құрғақ жерлерімен аяқталады. Бұл үлкен ұшбұрышты аймақ негізінен Оңтүстігі Қарақұм мен батысы Арал теңізімен шектеліп, ендік бойымен және меридиандық бағытпен созылған. Өзендердің атыраулары әртүрлі бағыттармен ағуына сәйкес, жалпы су режимінің ерекшеліктерін анықтау, әртүрлі хронологиялық кезеңдерге байланысты. Инкәрдария жүйесі (оңтүстігінде) және Қуандария жүйесі (солтүстікте) неолитпен қола дәуірінде қалыптасты. Инкәрдария өзенінде кейінгі сақ кезенінің ескерткіштері б.з.б. II-IV ғғ табылды. Жаңадария мен Қуандария өзендері бойынан б.з.б. I мыңжылдықтың ортасы мен б.з. I мыңжылдықтың ортасына жататын ескерткіштер тобы ашылды. Бұл табылған археологиялық заттар адам баласының 1000 жыл бойы осы жерде өмір сүргеннің көрсетеді.

Б.П.Адрианов, М.А.Итина, А.С.Кейс бойынша б.з.б. I мыңжылдықтың алғашқы жартысына жататын ескерткіштер тобы, кейінгі қола дәуірі және ерте темір дәуіріне қатысты қоныстар Сырдария атырабының оңтүстік бөлігінде ашылды. Өзендердің жағалауларында орналасқан көптеген қоныстардан керамикалық бұйымдар б.з.б. X-IV ғғ жататын қола садақ оғының сақ-скифтік типтік заттары табылды [1].

Бірақ негізгі материалдарды жер асты ескерткіштері берді, оған қорғандар мен зираттар және мавзолейге ұқсас жер асты құбырлары болып табылады. Осы аталған барлық қорғандар мен қоныстар ішкі жазықтарда немесе таулы қыратта тізбектеліп орналасқан. Ал кейбір жағдайда қорғандар қала тәріздес түрінде табылып жатты, мысалы Шырық-Рабат, Бәбіш-

Молда, Баланды сияқты қоныстарға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді, осының негізінде жаңа ескерткіштер ашылды, ежелгі қоныстардың қалдықтары табылды [2].

Қазақстандағы аралдың шығыс өңіріндегі сақ кезеңі материалдық мәдениетін Оңтүстік түгіскен және ұйғарақ қорымдарының обаларынан көруге болады. Табылған алуан түрлі олжалар қару, үй тұрмысына қажетті заттар және алуан түрлі сәндік заттар сақ-массагетердің материалдық мәдениетінің деңгейін сипаттайды. Табылған заттар арасында алтын тоғалар мен қоладан жасалған ат әбзелдеріндегі аңдардың бедерлі бейнелері ерекше ынта туғызады. Ал шағын обалар-қатардағы қауым мүшелерінің жерлену ескерткіштері (ал олар ақсүйектердің ескерткіштеріне қарағанда әлденеше көп шаруашылық және мол табынышының түр құрамы туралы, құнды мәліметтер береді.

Қорымдардың материалдарын көптеген кездей-соқ табылған олжалар мен көркемдік қола бұйымдар көмбелері қазандар, құрбандық ыдыстары, шырақандар, еңбек құралдары, қару және, ер-тұрман заттары, едәуір толықтыра түседі. Олардың көпшілігі жануарлар мен аңдардың, кейде адамның бедерлі және мүсінді бейнелерімен сәнделген. Олар сақтардың құю техникасы мен көркемдік мәдениетінің жоғары, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның ертедегі темір дәуірінде орта Азия мен Қазақстандағы металлургия өндірісінің ірі орталығы болғанын дәлелдейді [3].

Берікқара қорымының обасын (Талас өзенінің аңғарында) топографиялық зерттеу мұндағы үлкен обалардың топырақ үйінділері тастан қаланған шеңбер, төрт бұрыш, жол, құйрықты жұлдыз сияқты нәрселер түріндегі әр алуан тұлғалардың қайран қалдырарлықтай ұштасуын толықтыра түсетіндігін көрсетеді. Олардың сақ тайпаларының сол дәуірде болған діни және әлемнің шығуы туралы ғарышнамалық түсініктерін көрсеткеніне күмән жоқ.

Сырдарияның көне арналары Жаңадария, Қуандария және Іңкардариялардың бойларын, Страбонның айтуынша, аралдар мен батпақты жерлерді мекендеуші массагет тайпалары қоныстанған. Кейін гректегі Александр Македонскийдің жорығымен байланысты жазылған деректерге тағы төрт тайпаның: аппасиактар, тохарлар, аугастар және сакаравактардың аттары аталған. Аса қуатты мемлекет құрған бұл тайпалардан ғажайып ескерткіштері мол сақталған, олар Шірік-рабат, Баланды, Сеңгіртам, Қабылдың қорғаны қалаларымен сол қалалардың төңірегіндегі жерлеу рәсімі және ғұрыптық салттар өткізілген зәулім ғимараттар.

Шірік-Рабат қаласы Жаңадарияның оң жақ жағалауындағы көлемі 850- 600 м, сопақша келген төбе үстінде салынған. Сырты екі дуалмен және ені 40 м болатын ормен қоршалған. Ішкі дуал жақсы сақталған қалыңдығы 4,5 метрдей дуал бойына 50-ге жуық мұнарлар сақталған. Қаланың іші әр кезеңде үш рет осындай қорғандармен бөлінген. Қаланың оңтүстік биік бөлігінде төртбұрышты ғимарат орны бар. Бұл қаланың цитаделі болса керек. Одан солтүстікке қарай алты оба орналасқан. Маргулан А.Х бұл қаланы аппасиактардың астанасы деп есептейді [4].

Сонымен б.з.б. YI ғасыр обаларына бұрынғысынша тән нәрселер лақыттардың бұрыштарындағы шұңқырлардың сақталуы, ілуде бір болғанымен, жерден қазылған қабірлер мен жер үстіне салынған жерлеу құрылыстарының қатар қолданылуы, оттың жерлеу салтындағы елеулі рөл атқаруы. Табылған көптеген және алуан түрлі заттар б.з.б. YI ғасырларда Аралдың шығыс өңірі мекендеушілердің материалдық мәдениетінің бейнесін толық сипаттайды. Көптеп табылған заттардың қатарына жапсырылып істелген жергілікті ыдыстар мен құмырашы ұршықшасында жасалған керамика, қола пышақтар, киім әшекейлері мен сәндік бұйымдар, тас құрбандық ыдыстары мен жануыштар, ат әбзелдері мен қару-жарақтар жатады. Ағаш өңделгенде қолданылған, жер өңдеу жұмыстарына және қару ретінде пайдаланылатын қола шапашоттар сирек кездеседі. Басқа сақ тайпаларында мүлде кездеспейтін қола және темір балғалар, айбалта мен қанжардың қызметін қоса атқаратын өте тамаша жасалынған қола бұйымдар да бар.

Керамиканың материалдық мәдениет ерекшеліктерін мейлінше айқын көрсететіні және түрі ұқсас болған жағдайда түрлі аймақтардың металл бұйымдарының, керамикалық түрлерінің ерекшеліктері елеулі болуы мүмкін.

Түгіскен мен Ұйғарақта керамика барлық жерлеу орындарында кездесе берген жоқ. Биік тік мойыны бар және жайпақ түпті, көбінесе жылтыратылған, алмұрт бітімдес ыдыстар керамиканың негізгі түрлері болып табылады. Мұның өзі көңіл аударарлық жай, өйткені

савромат ескерткіштерінде алмұрт бітімдес ыдыстар б.з.б. III ғасырда ғана пайда болады және оларға тән емес. Олардың Орта Азиядан шыққан болуы неғұрлым ықтимал.

Ерте темір дәуірінде Шығыс Арал маңы территориясын және Оңтүстік Қазақстанның оған шектес аудандарын массагет-сақтардың құрамына кіретін этникалық топтар мекендеген. Олардың мәдениетінің ескерткіштері Сырдарияның төменгі бойындағы Ұйғарақ және Түгіскен қыраттарындағы обалы қорымдар болып табылады.

Түгіскен қорымы екі дәуірдің ескерткіштерінен тұрады. Оңтүстік Түгіскендегі барлық сақ обалары б.з.б. VII–V ғасырларда тұрғызылған. Ұйғарақтағы сол заманның 80 обасы үш топқа: шығыс, орталық және батыс топтарға шоғырланған. Олардан 70 оба қазылды.

Екі қорымда да жерлеу құрылыстары әр тектес болғанмен, жерлеу ғұрпы бірдей және оның өзіне тән ерекшелігі – отқа табыну.

Ұйғарақ пен Оңтүстік Түгіскеннің құм үйінділері астынан б. з. б. VII–V ғасырлардың жерлеу құрылыстарының екі үлгісі қазылып ашылды. Оның бірі, негізінен Ұйғарақтан ғана шыққаны – адамдарды жердің бетіне, жеңіл қаңқалы ағаш құрылыстың не күркенін ішіне, қамыс төсеніш үстіне жерлеу. Мұндай құрылыстардың сыртқы бітімі дөңгелек, сопақ немесе тік бұрышты болған. Олар Солтүстік Түгіскендегі қола дәуірінің қарапайым жерлеу құрылыстарына ұқсас. Оларды Солтүстік Түгіскендегі жерлеумен жақындастыратын белгі – өліктің басын батысқа қаратып жерлеу және ішінара – өлікті өртеу салты.

Оңтүстік Түгіскенде жерлеудің басқа да түрі бар. Діни құрылыс ортасында беті ағаш бөренелермен жабылған жер шұңқыры бар, жан-жағы айнала қоршаған топырақ дуалдан тұрады. Дуалға қажет топырақ белдеулей қазылған ордан алынған. Бұдан басқа, топырақ дуалды қоршаған ор жаңғыш материалмен (шөпшекпен) толтырылған. Сірә, жерлеу кезінде барлық құрылысты айнала от жағылатын болған болуы керек.

Ақырында, Ұйғарақта жер қабірлердің Түгіскенде жоқ түрі бар. Бұл негізінен бұрыштары дөңгеленіп келген тік бұрышты тар шұңқырлар. Құрылымы жағынан оларды Түгіскен мен Ұйғарақтағы үлкен жер шұңқырға жерлеумен жақындастыратын белгі сырғауылдармен және бұтақтармен жабылуы.

Б.з.б. V ғасырдағы қорғандардан табылған алтын астарлардағы бейнелер Оралдың және Оңтүстік Орал өңірінің савромат дүниесінің өнеріне жақын. 53-обадан табылған қынның алтын қалақша-астарында бірінің артында бірі ”жер бауырлап” жатқан ғажайып екі аң бейнеленген; олардың жоңы мысық тұқымдас хайуанға ұқсайды, басы жылқының басы сияқты, ал иығына үшбұрыш түріндегі скифтердің аң стилінде қабылданған геометриялық өрнектер салынған. Түгіскен мен Ұйғарақтың обаларынан табылған барлық өнер заттары. Арал өңірі ауданын скифтік-сібірлік аң стилі ареалына әкеліп қосады. Соңғы жылдардағы зерттеулер оның шекараларын шығысқа, тек Қазақстан далаларына ғана емес, Туваға дейін де кеңейтті. Бұл орайда шығыс ескерткіштерінің бәрі аң стилінің пайда болу мерзімін б.з.б. VIII–VI ғасырлармен, бірқатар жағдайларда тіпті б.з.б. VIII ғасырдың басы мен белгілейтіні оның жекеленген мәдени аймақтарда өзіндік ерекшеліктерінің пайда болғаны айқын көрінеді. Мысалы, Тува, Алтай, Оңтүстік Сібір және Қазақстан аумағының дені Европалық скифтік-сарматтық және Жайық өңіріндегі сарматтық аймақтардан ерекше аймақ болып табылады. Арал өңірі сақтарының негізінен батыс савроматтық бағдардағы, бірақ Азиялық төлтума ерекшеліктері басым аң стиліндегі ескерткіштері аралық жағдай секілді сипатта болуы ықтимал, ал Арал өңірі сақтарының өздері аң стилінің ареалы болған ең басты екі аймақтың мәдени жалғастырушылары болуы мүмкін.

Алдыңғы Азиядан шыққан кейбір бейнелеу үлгілері Орта Азия арқылы скифтер заманындағы Алтай мен Оңтүстік Сібір өңіріне үйлесіп, сол арқылы орнығуы мүмкін деген жорамал расталып отыр. Бұл Оңтүстік Орал өңірінің савроматтық ескерткіштеріндегі кейбір бейнелер жөнінде де сондай дәрежеде дұрыс.

Сырдарияның төменгі бойындағы сақ тайпаларының тарихы ең әуелі қола дәуірінің соңғы кезеңіндегі аймақ тұрғындарының жергілікті этникалық-мәдени ортасынан басталады. Ұйғарақ пен Оңтүстік Түгіскеннің жерлеу құрылыстарының ежелгі беткі қабаттағы құрылыстары, топырақ лақыттардың бағанды құрылымдары, ”жер столдар” деп аталатындар, жерлеу салтындағы кең тараған отқа табынушылық секілді өзіне тән белгілері нақ содан, Солтүстік Түгіскеннің кесенелері мен басқа да ескерткіштерінен басталады. Бірақ Арал өңірі сақтарының этникалық-мәдени дамуы жергілікті бағытпен ғана шектеліп қалған жоқ.

Сырдария сақтарының жерінде тек бекіністі ірі қоныстар ғана емес, қалалар да пайда болды. Олардың қатарына, мысалы, Шірік-рабат қаласы және Жаңадариядағы айналасында жергілікті қоныстар кешені мен дамыған суландыру жүйелері бар, көлемі кішірек бекіністі Бәбіш-молда қаласы жатады. Осы тектес тағы бір ескерткіш-Іңкәрдариядағы кішігірім бекіністі Баланды қалашығы. Оларға жақын манда зәулім жерлеу құрылыстары бар, оларда жергілікті ақсүйектер жерленген және алуан түрлі жерлеу мүліктері қойылған [5].

Арал көлінің қарауылдары, көтерілері және қоныстарында ескертулер жасау кезінде, Сақтар мемлекетінің адамдары мүлік теңсіздігін анықтау керек. Бірақ, бірінші құрылыс кезінде сарқыншақтар толықтыруы мүмкін емес. Бұл мал сату үшін, су жүйесі және үй кәсіптіктерімен байланысты тайпалардың әскери басқармасы болатын. Жалпы айтқанда, оңтүстік өңірінде сақ ескерткіштері ешқашан зерттелмеген. Ақылсыздық пен мал шаруашылығымен өзара байланысты көбірек өнерді жоюға жол ашады. Келесі ажырасу кезінде, археологтар бұл қоныстардың жасалған жерлерін зерттейді. Қазақстанда басқа аймақтар да бұл жылдардың ерте жаңа темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Төлеубаев Ә.Т. Шілікті патша обалары және сақ проблемасының кейбір түйінді мәселелері // Каспий-Арал өңірінің тарихи-мәдени мұралары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ақтау, – 2007. – 1 бөлім.
2. Самашев З.С. Древние номады казахских степей // Материалы 2-ой международной конференции. историческая роль Александра Гумбольдта и его экспедиций в развитии мировой, региональной и национальной науки. – Алматы, 2004
3. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
4. Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая. Из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г. // Известия Алтайского края. Вып.2. –Пг., 1991
5. Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по материалам Восточного Казахстана) // Первобытная археология Сибири. – Л., 1975

ӘОЖ 855.551.251

МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАҒА ОҚЫТУҒА БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДАУ

Шамуратова Ф.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Қоғамның ой-санасының өсуі, жаңа сапалық деңгейге шарықтау кезеңі, еліміздің егемендік алып, әлемнің өркениетті елдерінің қатарына қосылуы жаңа заман жастарынан жаңашылдықты, ізденімпаздықты талап етеді. Бұл орайда математика пәні басты мәнге ие. Қазіргі кезеңдегі мектеп математикасында әлі шешімдері табылмаған мәселелер аз емес. Солардың бірі – оқушылардың логикалық ойлау ойлау қабілеттерін дамыту, кітапқа, оқуға, білім алуға деген құштарлықтарын арттыру.

Оқушылардың жеке ойлау қабілетін дамыту үшін олардың өзіндік күш-қуаты мен сенімін арттырып, қолынан келетін көп істердің мүмкіндіктеріне бағыт берген абзал. Логикалық жаттығуларды орындау баланың ақыл-ойын, қиялын, ой ұшқырлығын дамытады.

Математика мектеп курсының негізгі пәндерінің бірі бола отырып, үлкен техникалық прогреске байланысты ерекше мәнге ие болды.

Математикалық әдістер және математикалық ойлау стилі адамның барлық өміріне енеді. Егер бұрын ерекше дарынды балаларды іріктеу туралы сөз қозғалса, онда кең математикалану салдарынан бұқаралық мектепте математикалық қабілеттерді диагностикалау қажеттілігі пайда болды.

Математика бойынша тереңдетіп оқытатын сыныптар 8-11 сынып оқушылары үшін құрылатынын, ал дарынды балаларды дамыту бойынша жұмыс осындай балаларды

"жоғалту" қаупі бар 5-6 сыныптарда басталуы тиіс. Осы жерден математикаға жоғары қабілеттілікті көрсететін оқушыларды дер кезінде анықтау туралы сұрақ туындайды.

Қабілеттер мәселелерін зерттеуге белгілі психологтар Б. Г. Ананьев, С. Л. Рубинштейн, Н. Ф. Талызина, Б. М. Теплов, В. Я. Шадриков және т.б. елеулі үлес қосты.

Психологтардың көпшілігі белгілі бір қызметті тез және жеңіл меңгеруге, үлкен табысқа жетуге мүмкіндік беретін жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктері деп санайды.

Әрбір оқушы математикаға сауатты болуы үшін төмендегі мақсаттарды жүзеге асыру тиіс:

1. математика іс-әрекет сипатына сай логикалық ойлауды қалыптастыру;
2. математикалық білімді игеру мақсатында тәжірибеде қолдану;
3. болмысты, табиғат пен қоғамды тануға қажет математикалық мазмұнда ойлап, сөйлей алуы қажет;
4. қойылған сұраққа немесе есептің жауабына дәл (жылдам, сенімді және дұрыс) жауап беруге дағдылану, ұмтылу;
5. қоғамдық өмір практикасында қажетті математикалық ойлауды қалыптастыру.

Солардың бірі — балалардың шығарамашылық іс-әрекетке бейімдеу мақсатын көздейтін, «Атамұра» баспасы бойынша оқулықта жасыл түсті қоршауға, ал «Алматыкітап» баспасы бойынша әр сабақта қалыптан тыс және қызықты жаттығулар, шығармашылық деңгейге арналған логикалық есептер, тапсырмалар беріледі. Ол жаттығулар негізінен балалардың логикалық ойлау қабілетін, ақыл-ойын дамытуды көздейді. Ондай жаттығуларды орындау барысында оқушылар мазмұнға сәйкес объектілерді бақылайды, байқайды, салыстырады; сондай-ақ әр алуан ақыл-ой іс-әрекеттерін орындайды, практикалық жұмыстар жүргізеді, зерделілік білдіреді, ізденеді, болжам айтады және оны негіздеп беруге немесе дәлелдеуге талпынады, математикаға деген қызығушылығын, ынта-ықыласын тудырады.

Шығармашылық жұмыстар математикалық біліммен қатар күнделікті өмірде кездесетін әртүрлі жағдайға байланысты болғаны дұрыс. Сондықтан есептерді оқушылардың байқағыштығын, ойлауын, қиялын дамытуға негіздеймін. Баланың ойлау қабілетін оқу мен жазу арқылы дамыту барысында олардың логикалық есептер, кестелер, суреттер, ребустар, сөзжұмбақтар, анаграммалар, оқулық-дәптермен жұмыс істеу іскерліктері де артады. Нәтижесінде оқушылардың өзін-өзі бақылау, бағалау, сөйлеу, тыңдау қабілеттері жетіледі. Оқушылардың математика сабағында шығармашылық қабілеттерін дамытудың стратегиялары өте көп. Ол іс-әрекеттер оқушыларды еркін ойлауға, ақыл-ойын дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға талпындырып, ұжымдық іс-әрекетке тәрбиелеуге, басқаларды тыңдай білуге, қарым-қатынас жасауға, ел алдында өз ойын еркін айтуға мүмкіндік береді. Шығармашылық ізденіс, талдау және т.б. есептерді шығару, талдау жұмыстары жеке – жұппен – топпен атқарылады. Бұл кезеңнің оқушыға қоятын талабы жоғары. Сондықтан да оқушы сапалы білім мен шығармашылығын ұштастыра білу керек. Мектептегі оқу процесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастырып, дамытуда математика курсының алатын орны ерекше. Сонымен қатар, дарынды балалардың математика сабағында жаңа ақпараттық технологияны, интернет жүйесін қолдануы, шығармашылық ізденістері өзіндік қабілеттерін ашып қана қоймай, жеке бір салаларды дамытады.

Осындай ой шеберлігін шынықтыратын тапсырмалар арқылы тың жаңалықтар да ашуға болады. Ол үшін мұғалім ізденіске жетелейтін зерттеу тақырыптарын беруі керек. Оқушылар арасында математика саласындағы шығармашылық сайыстарын ұйымдастырып, практикалық жұмыстарға қатысу, пән бойынша олимпиадаларға, Online олимпиадаларға, әртүрлі конкурстарға қатыстыруы керек.

Дарынды оқушыларды шығармашылыққа дайындаудың негізгі мақсаты: шығармашылық тапсырмаларды орындату арқылы шығармашылық ойлау, танымдық қабілетін дамыту болып табылады.

Аталған жұмыстарды ұйымдастыру оқушылардың өз бетімен ізденуіне және өз бетімен ізденуіне және өздерінің логикалық ойлау тұрғысынан шығармашылық жұмыстарын жүзеге асыруларына мүмкіндік береді.

Біз ақпараттық қоғамда өмір сүретін жеке тұлғаларды тәрбиелеп жүргенімізді міндетті түрде ескеруіміз қажет.

Шығармашылықпен жұмыс істеуге қабілетті жеке тұлғаны қарым-қатынас арқылы дамыту ғана емес, математиканы компьютерлік технологиясымен сәйкестендіре отырып, келешекте өз өмірлерін өнермен байланыстыра білген жан-жақты дамыған шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу ең басты фактор болып табылады.

Бүгінгі күні мемлекетіміздің өркениетке жету жолындағы өр талабына тұғыр боларлықтай ұрпақ оқыту, тәрбиелеу ісін жаңа сапалық өзгерістер деңгейіне көтеруді талап етіп отыр. Мектеп құрылымында болып жатқан өзгерістер, білім беру мақсаттарының алмасуы, оның дамытушылық сипаттарының бекітілуі, көпнұсқалық оқытуға көшу сияқты мәселелер орындаушылардан шығармашылық бастамалық, жұмыстың жоғары сапасын және кәсібилікті талап етеді.

Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес жаратушы да. Бұл үлкен жауапкершілік артатын күрделі мақсат. Оны шешу үшін ең алдымен оқыту мазмұны жаңартылып, әдіс-тәсілдің озығы өмірге келуі, олар әрбір азаматтың жеке басының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет. Сонда ғана мектептерден өз өміріне өзгеріс енгізе алатын, өз бетінше өмір сүру жолдарын таңдай алатын азаматтар тәрбиеленіп шығады. Баланы бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек.

Қазіргі таңда қоғамды дамыту үшін орта мектептің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – оқушылардың шығармашылық қабілетін барынша ашып, толыққанды қоғам құруға өзінің бар мүмкіндігін жұмсайтын шығармашылық қабілетті жеке тұлға қалыптастыру. Сондықтан, математиканы оқытуда оқушыларға оқу материалын есте сақтауға емес, осы материалды шығармашылықпен қолдану шеберлігін қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді. Оқушыларға математикалық мәдениетті, ой-әрекетінің математикалық стилін қалыптастырудың негізгі жолы - әр түрлі математикалық есептерді шығару үрдісінде оқушылардың оқу әрекетін ұтымды, тиімді ұйымдастыру және басқару.

Америкалық педагог-математик Д.Пойа былай деген: «Математиканы білу деген не? Бұл есептерді шығара білу, онда стандарттық есептерді ғана емес, ойлаудың еркіндігін, сананың салауаттылығын, өзіндік болмысты, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару». Сондықтан, орта мектептің математика курсының бірінші әрі ең басты міндеті есеп шығарудың әдістемелік жақтарына назар аудару.

Математиканың теориялық негізін есеп түрінде меңгеру оқушының ойын белсендіреді, икемділік, тереңдік, жинақылық, жүйелілік, т.б. тәрізді қажетті қасиеттерді қалыптастырады. Сонымен қатар, есептер математикалық білім, білік дағды жүйесін қалыптастырудың маңызды құралы, ал есеп шығару - оқу және кәсіптік әрекеттің жетекші түрі. Әрбір есептің өзіндік әдістемелік мақсаты да бар.

Сондықтан оқушы есепті жылдам әрі қатесіз шығаруға, жаттыға түсуге ұмтылуы, оны шығармашылықпен шешуге, шешімінен тиісті қорытынды жасай білуге тырысуы қажет. Математиканы үйренумен белсенді шұғылданду, шын мәнінде, есеп шығару. Математикалық есептердің тәрбиелік мәні зор. Есеп шығару кезінде төзімділік пен табандылық қалыптасады. Тиімді шешімді іздеп жазудың, сызудың ықшамдығы мен мұқияттығын керек етеді.

Математиканы оқуда, сонымен қатар оқушының жігер-қайраты, ілтипаты дамиды, жүйелі түрде жұмыс істеу, өз ойын (ауызша, жазбаша) дәл, дәйекті ақын көрсету дағдылары қалыптасады. Қазіргі кезеңдегі мектеп математикасында әлі шешімдері табылмаған проблемалар аз емес. Соның бірі оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту, кітапқа, оқуға, білім алуға, деген құмарлықтарын арттыру. Я. А. Каменский «*Сен ешбір*

жаңа нәрсе меңгермеген және өзінің біліміне ештеңе қоспаған осынау күнді немесе сағатты бақытсыз сана» деген екен. Сондықтан әр оқушы математикалық есептеулерді жүргізген кезінде өзіне ыңғайлы, жаңа, жеңіл әдіс-тәсілдерді де іздеуі керек.

Әр оқушыға ғана емес кез келген адамда оған ойша есептеулер жүргізу керек болатын жағдайлар жиі кездеседі. Мысалға қарапайым дүкендегі оқиғаны алсақ, қанша ақша қайтарып беру керек екенін немесе алған затымыздың санын бағасына көбейту үшін ауызша тез есептеу керек болады. Осындай жағдайларда тез есептеу үшін оқушылар жеңіл әдістерді білуі керек. Сонымен мен бұл мақалада ойша тез есептеуге болатын бірнеше тәсілдерді көрсетпекпін.

Есептеу алгоритмі дәл алыңғы мысалдағыдай, үстіне 13 және 15 сандарының 10-нан неше санға үлкен екенін жазамыз. Содан соң диагональ бойынша қосқанда 18 шығады, оны 10-ға көбейтіп 180 аламыз, ал үстіңгі сандарды көбейткенде 15 шығады. Жауапты екі санды қосу арқылы аламыз. Яғни $180+15=195$. Көрініп тұрғандай тез есептеулер өте жеңіл, тек негізгі қарапайым ережелерді есте сақтау керек.

Әрине ойда ауызша есептеу үшін осы әдіс-тәсілдерді автоматты түрде қолдану үшін көп тәжірибе жасап, есептеулерді жиі жүргізіп жаттығу қажет. Тез есептеуге жаттығу үшін оқушыларға «Ойдағы санды табу» фокусын жиі қолдануға болады.[1]

Сан ойла	x
2-ні қос,	$x + 2$
нәтижені 3-ке көбейт,	$3x+6$
5-ті азайт,	$3x+1$
ойланған санды азайт,	$2x+1$
2-ге көбейт,	$4x+2$
1-ді азайт	$4x+1$

Мысалы, фокусшы төмендегі таблицаны сол жақ бағанындағы амалдар алгоритмін орындауды ұсынған болсын дейік:

Сонан соң фокусшы ең соңғы шыққан нәтижені айтуды өтінеді, оны оған айтқан соң, сол сәтте ойлаған саныңды атайды. Ол мұны қалай тапты?

Мұны түсіну үшін таблицаның оң жағындағы бағанға қарау керек, онда фокусшының нұсқаулары алгебра тіліне аударылған. Осы бағаннан, егер қандай да бір x санын ойлаған болсақ онда барлық амалдарды орындаған соң жауабы $4x+1$ шығуы керек. Осыны біле отырып, ойланған санды «табу» қиын емес.

Мысалы, фокусшыға 33 шыққанын айттық дейік. Сол кезде фокусшы ойша $4x+1 = 33$ теңдеуін тез шешеді де, $x = 8$ екенін табады. Екінші сөзбен айтқанда, соңғы шыққан нәтижеден

1-ді шегеріп ($33 - 1 = 32$), шыққан санды 4-ке бөлу керек ($32:4 = 8$), бұл ойланған сан (8) болып табылады. Егер де 25 шыққан болса, онда фокусшы ойша $25-1=24$, $24:4 = 6$ амалдарын орындайды да, сенің-6-ны ойлағаныңды айтады. Осы фокусты оқушылар біріріне жасыру арқылы тез есептеуге жаттығады деп ойлаймын.

Атақты француз ғалымы С.Д.Пуассон «Екі нәрсе ғана өмірдің сәнін келтіреді: бірі математикамен шұғылдану және одан сабақ беру» деген екен. Сондықтан оқушыларды математиканы сүйуге баулу, жеңіл есептеулерді үйрету арқылы қызығушылығын арттыру керек.

Әдебиеттер:

1. Әбілқасымова А.Е., Көбесов А.К., Рахымбек Д., Кенеш Ә.С. «Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі». Алматы «Білім» 2000 ж
2. Дүйсенбекова «Оқушылардың танымдық әрекеттерін дамыту». Бастауыш мектеп №10.2002ж.
3. Ю.К.Бабанский «Выбор методов обучения в средней школе». - М: Педагогика, 2004
4. Парфенов П.А. «Использование логики в системе правовых знаний». М., 2005.
5. Тұрғынбаев Ә. «Логика» А., 2000.
6. Бабаева, Ю.Д. Психология одаренности детей и подростков.// Лейтес, Н.С.- М.: Академия, 2006.

ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН КӨРСЕТУ

Маханова А. К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Мақал - мәтелдер - ғасырлар бойы қалыптасып ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан, халықтық мұра, асқан шеберлікпен жасалған сөз өрнегі. Мақал- мәтелдерден халықтың ақыл- ой, даналығы мен тапқырлығын көреміз. Олар тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін көрсетіп, қорытынды жасайды.

Мақал-мәтел латын тілінде - proverbium, adagium, француз тілінде - proverbe, неміс тілінде - Sprichwort, ағылшын тілінде - proverb деп аударылады. Мақал-мәтелдерді көптеген тілдердің лингвистикасында паремия деген терминде қолданады. Паремия грек тілінде «рагоітіа» мақал - мәтел деген мағынаны білдіреді. Паремиолог ғалым Г.Л.Пермяков: «Вопрос о научной классификации пословиц и поговорок коренной вопрос современной паремиологии, без решения которого не может развиваться сама эта наука» деп көрсетеді[1].

Осы мақалада қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің этномәдени сипаты туралы сөз қозғаймыз. Мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық немесе этномәдени сипатын тұрғысынан зерттеу көне дәуірден келе жатқан тұла бойы тарихқа толы мақал-мәтелдердің мағына қалыптасуының уәждерін, шығу тарихын, қалыптасуын, қазіргі тілдегі қолданылу жағдайын айтамыз.

«Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағдысына кіреді» деп ұлы ақын Абай атамыз айтқандай, осы мақалада қазақ және ағылшын мақал- мәтелдерінің мағына қалыптасуының уәждерін анықтай отырып, туыс емес екі тілдің ұлттық сипатына, тілдік ерекшеліктеріне мән беретін боламын.

Қазақ мақал-мәтелдерінің шығу тарихына қысқаша тоқталатын болсақ, Халық ауызында ауызша таралған мақал-мәтелдерді жинақтап, қағаз бетіне түсірген ғалым Шоқан Уәлиханов. Шоқан Уәлихановтың «Таңдамалы шығармалар» [2] еңбегіндегі біршама мақал-мәтелдер әлі күнге дейін өз құндылығын жойған жоқ.

А.Байтұрсынұлы: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады» [3,112 б.],— деп көрсеткен болатын.

Қазақ мақал-мәтелдерін жинап, жариялауда: Ш.Ибрагимов, М.Герентьев, Ы.Алтынсарин, Я.Лютшь, Ф.Плотников, И.Гродеков, А.Васильев, П.М.Мелиоранский, Ә.Ә.Диваев, Н.Ф.Катанов, Н.Н.Пантусов, В.В.Катаринский, Ө.Тұрманжанов, М.Әлімбаев, Ө.Нұршайықов, Н.Төреқұлов сынды ғалым, ақын жазушылардың еңбектерін атап кеткен жөн.

Ал, ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерді жан-жақты зерттеген ғалымдар - Н.Барли, А. Дундэс, А.Крикман, М. Куузи, Г.Мильнер, А. Тэйлер, Г.Л. Апперсон, Линда және Роджер Флавэлдер. Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі қасиетті кітап інжілден, дарынды Шекспир сынды халыққа танымал ақын- жазушылардың шығармаларынан, сондай-ақ, көрнекті саясаткерлердің айтқан парасатты сөздерінен, басқа тілден енген «кірме» мақал-мәтелдерден бастау алғандықтары байқалады.

Қазақ және ағылшын паремиологизмдерінің түпдеректеріне қатысты негізгі айырма мынада: Қазақ мақал-мәтелдерінің ауқымды тобы жеке тұлғаға (би,шешен, ақылгөй, дана қариялар т.б.) байланысты қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып отырған. Ал ағылшын мақал-мәтелдерінің негізгі бұлағы діни ағым, қасиетті кітаптан тараған ұлағатты сөздер болып табылады және сондай-ақ Шекспир сынды ұлы тұлғалардың айшықты, мәнді сөз үлгілері ерекше орын алады [4,175].

Этнолингвистика саласының қазақ және ағылшын тіл білімінде қалыптасуына, зерттелуіне салғастырмалы шолу жасай отырып, оның, әсіресе, отандық тіл білімінде кеңірек ауқымда қарастырылып, ұлттық материалдық және рухани мәдениетке байланысты бірқатар мәселелердің басы ашылғаны айқындалды. Этнолингвистикалық уәжі халықтың тұрмыс-тіршілігі, менталитеті, әдет-ғұрпы, салт- дәстүрімен тығыз байланысты тұрақты тіркестердің түп-төркінін айқындау - әр басқа ұлттар мен әртіптес тілдер жөнінде мол мағлұмат алуға, танымдық көзқарасты қалыптастыруға, септігін тигізері сөзсіз [5,237].

Мақал-мәтелдердің тақырыбы әр түрлі болады. Қай тілдің мақал-мәтел қорын алсақ та, олардың тақырыптық топтары әр халықтың рухани мәдениетіне, тұрмыс тіршілігіне байланысты. Бұл топтардың мазмұны мен уәждік негіздері де әр түрлі. Мақал-мәтелдердің мағынасы қалыптасуындағы уәждік негізін, мазмұнын анықтауда қандай өмір саласында қаншалықты жиі қолданғанын көруге болады. Соның ішінде өмір-орта, тұрмыс-тірлік, қоғамдық құбылыстар, адалдық, адамгершілік, достық туралы, еңбек-байлық, кәсіп-нәсіп туралы, сақтық, қырағылық туралы және де т.с.с. тақырыптарды қос тілде де жиі кездестіруге болады.

Еңбек ету, кәсіп нәсіп туралы мақал - мәтелдердің уәждік негізі. Туыс емес екі тілде де осы тақырып аясында мақал-мәтелдер саны жетерлік. Еңбек туралы мақал-мәтелдерге мысал келтірсек, Little strokes fell treat darks (Еңбек етсең емерсің), Easy come easy go (Тез келген бақ тез кетеді), You must reap what you have won (Не ексең соны орасың), Confessing a difficult makes half amends for it (Қателікті мойындау - оны жартылай түзеткенмен тең). Бұл тектес мақалдардан халықтың еңбекке деген көзқарасын, адал еңбекті ардақтайтынын көруге болады. Nothing is impossible to a willing heart (Қиын іс жоқғаламда, ықыласқойғанадамға), Easier said than done (Айтқуонай, істеуқиын), A tree is known by its fruit. (Еңбегінеқарайөңбегі), A cat in gloves catches no mice (Еңбекетсеңемерсің), Business before pleasure (Еңбектүбі - бейнет, Бейнеттүбі - зейнет), Care killed the cat (Еңбекқажытпайды, қайғықажытады) [3] сияқтымақалдардымысалғақелтіруарқылыеңбекетуонайеместігін, қиыншылығыменбейнеті, ауыртпалығыбарлығынескертеотырып, осылардыңбәрінеңбегіменжеңгенадамғанамқасатына

Денсаулықтуралымақал-мәтелдердіңуәждікнегізі. Health is above wealth (Денсаулық - зорбайлық), As hungry wolf, (Аштықасталғамайды), Who shall decide when doctors disagree (Ауру азайса, тәуіпауырады), Acorns were good till bread was founded (Тойғанда тоқтының еті топырақ татиды), An apple a day keeps the doctors away (Ас тұрғанжердеауруболмайды), Hunger breaks stone walls (Аштықтажегенқұйқандытоқтықтаұмытпа), A man is what he eats (Ас - адамныңарқауы), If each would sweep before his own door,he should have a clean city (Тазалықбаржердеденсаулықбар) Agues come on horseback but go away on foot. (Кеселбатпандапкіріп, мысқалдапшығады) сияқты қос тілдегі денсаулық туралы мақал мәтелдерді мысалға ала отырып, екі халықтың денсаулық, тазалық жайындағы ұғым түсінігін көруге болады. Халықтың ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінен жинақтап, саралап, денсаулықтың зор байлық екенін, тазалық сақтаған адам ауру сырқаудан аман болатынын түсіндіреді.

Оқу, білім туралы мақал –мәтелдердің уәждік негізі. Қазақ және ағылшын тіліндегі оқу, білім туралы мақалдарын алып қарасақ, екі тілдің де білімге ерекше мән бергендігін көреміз. Өнер білім, оқу, ғылым жайын сөз қылғанда, халық мақалы әңгімені бұлардың адам баласына тигізетін пайдасы көп екендігін көрсету ден бастайды. Жақсылығы көп жарық дүние оқу ғылым арқылы жасалады дей отырып, оны қараңғылық пен надандыққа қарама қарсы қояды, салыстыружасап, түйіндіқорытындышығарады. Live and learn (Оқусызбілімжөк, Білімсізкүнніңжөк), Knowledge is Power (Күш - білімде), Little learning is dangerous (Шалаоқуқауіпті), Learning is the eye of mind (Оқығанозар, оқымағантозар, Ақылдыкөндімдесе, ақымақжеңдімдейді), The fool does think he is wise,but the wise man knows himself to be a fool (Көргеніңдікөңілгетүй), So many men, so many minds (Көптіңойыкеменгер), Science is sea, knowledge is ship (Ғылым - теңіз, білім-кеме), Book and science is a teacher without tongue (Кітаппенғылым - тілсізмұғалім) [6] т.с.с. мақалдарыарқылыбілімніңмаңызынмақалдарарқылыерекшежеткізеді.

Ақыл, кеңес беру туралы мақал-мәтелдердің уәждік негізі. Тәлім- тәрбие тақырыптары ағылшын халықтарынада жат емес. Сондықтанда осы алуан да мақал-мәтелдер екі тілдеде

жетерлік. Better late than never (Игіліктіңерте-кешіжоқ; Ештенкешжақсы.), Example is better than precept (Өнеге-өтетиімдіөсиет), He that mischief hatches mischief catches (Біреуге оң қазба, өзіңтүсерсің), Make hay while the sun shines (Темірдіқызғандасоқ), Let sleeping dogs lie (Жатқанжыланныңқұйрығынбаспа), Rich gifts are poor when givers prove unkind (Ғайыптантапқаналтыннан, Ақсақалбергенбатаартық), Cut your coat according to your cloth (Көрпеңеқарайкөсіл), You sell his skin (Қашпағансиырдыңуызынішпе), The more haste the worse speed (Асыққаншайтанның ісі), Seeing is believing (Жүзретөлшеп, бірреткес), Don't cross bridge before you come to it (Байыбынабармай, балашпа), Two heads are better than one (Келісіп пішкен тон келте болмас) [6]. Осындай мақалдарды айта отырып, ақыл кеңес беріп, жамандықтаналшақтатып, жақсылыққа үндеп, сыйластықты, сақтықты, қырағылықты жырлайды. Сондықтаносыбағыттағымақалдардыңтәрбиелікмәнізор.

Маңал-мәтелдерменжұмысжасаудаберілетінтапсырмалар:

1. Мақал - мәтелдергеқазақшабаламасынберу;
2. Мақал- мәтелдергеағылшыншабаламасынберу;
3. Мақал - мәтелдерді аяқтау;
4. Мақал-мәтелдерді сәйкестендіру;
5. Әңгімені оқып, мазмұнына сәйкес мақал табу;
6. Мақал-мәтелдің ішінен етістіктің (сын есім, зат есім) астын сыз;
7. Мақал-мәтелге мысал келтіру;
8. Берілген мақал-мәтелді қолдануға болатын ситуациялық жағдай ойлап табу;

Сонымен қатар грамматиканы түсіндіруде де мақал мәтелдерді пайдалануға болады. Грамматикалық тақырыптарды үйрету кезінде тақырыпқа сәйкес мақалдарды жинақтап, оқушыларға ұсынуға болады. Кейбір тапсырмаларды қиындығына қарамастан, оқытудың кез келген сатысында қолдануға болады.

1. Вері л ген сөздерді керекті жерге орналастыр: hare, horse, cat, bird,dog, bull.

2. All are grey in the dark.
3. Barking seldom bite.
4. A in the hand is worse two in the bush.
5. Don't swap in the middle of the stream.
6. The must be taken by the horns.
7. Curiositykilledthe
8. The early catches the worm.
9. Every likes its own nest best.
10. First catch your , than cook him.
11. A stumbles that has four legs.
12. **Мағынасыжақынмаңал-мәтелдердіжинақта.**
13. As you brew, so you must drink.
14. As you make your bed, so you must lie on it.
15. As you sow, so you reap.
16. After a storm comes a calm.
17. After rain comes fair weather.
18. The darkest hour is that before the dawn.
19. Every cloud has a silver lining.
20. Hastemakeswaste.
21. Hasty climbers have sudden falls.
22. Morehaste, Iessspeed.[7]

Мақал-мәтелдерді оқып үйрену оқушылардың сөздік қорын молайтып, есте сақтау қабілетін жақсартуға мүмкіндік береді, сондай-ақ халық даналығын таныстырады. Мақал-мәтелдерді үйрену жаңа сөздерді тез жаттауға көмектеседі. Мысалы, мақал-мәтелдер көмегімен сандарды тез үйренуге болады.

Two is company, three is none.

If two man ride on a horse, one must ride behind.

Rain before seven, fine before eleven.

A cat has nine lives.

Custom is a second nature.

Two heads are better than one[8].

Мақал-мәтелдер әр халықтың өз даму тарихын, өмір тәжірибесінен жинақталған ұтқырда ұтымды ойлары бейнелейтін асыл мұраларымыздың бірі. Ол бір ғана емес ертеден бері қалыптасқан ой дәлдігімен, мазмұнының тереңдігі мен ерекшеленетін ауыз әдебиетінің бір түрі. Токсан ауыздың сөздің тобықтай түйінін айтатын болсақ, мақал-мәтелді орнымен, дұрыс қолданып, оларды тартымды, мәнерлі де әсерлі тілмен сөйлегенге не жетсін.

Қорыта айтқанда, ағылшын және қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді зерттеген сайын, олардың қоғамның барлық саласын қамтитындығын байқаймыз. Қай тілдің мақал-мәтелдерін алсақта, олардың түпкі ойы, берер мағынасы бір екендігін көруге болады. Бұған дәлел, қазақ және ағылшын - мақал-мәтелдерінің этно мәдени сипатын салыстыруда көз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М., 1988
2. Уәлиханов ЛУ.ЛУ. Таңдамалы шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы: 1980.- 416 б.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: Атамұра, 2003. - 208 б.
4. Мақал-мәтелдерде ағылшын сабағына қолдану// Иностранные языки в школе, 2005, 3
5. Қазақ мақал-мәтелдерінің жасалуындағы этнолингвистикалық уәждері // Түркітану мәселелері: бүгінгімен болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Қаз.мем. қыздар педагогика институты, 2001, 236- 239 б.
6. <http://sc0053.zerenda.akmoedu.kz/news/view/855FCB189CC78BA1.html>
7. «Английские пословицы и поговорки на уроке английского языка»// Николаева Галина Сергеевна // Учитель английского языка
8. <https://sites.google.com/site/folkenglishru/home/metodiceskie-osnovy-ispolzovania-anglijskih-poslovic-1-pogovorok-na-urokah-inostrannogo-azyka>

ӘОЖ851.541.221

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІКТІЛІК АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Шойбекова А.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына (2010 жылдың 7 желтоқсанында № 1118 Президент жарлығымен бекітілді) сәйкес педагог кадрлардың біліктілігін арттыру мәселесі тез арада шешуді талап етеді. Білікті педагогтар педагог мамандығының мәртебесін көтерудің қуатты факторы болып табылады. Педагогтың мәртебесі оның интеллектуалдық, кәсіптік деңгейімен, жеке тұлғалық қасиеттерімен белгіленеді. Аталған қасиеттерді жетілдіру үшін біліктілікті арттыру жүйесінің қызметі осы бағытқа арналуы тиіс. Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесіне өзгерістер ендіру қажет.

Осы негізде жаңадан құрылған «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының миссиясы педагог кадрлардың біліктілігін жүйелі арттыру, бұл корпоративті басқару, әлемдік және қазақстандық тәжірибені тасымалдау негізінде білімнің жоғары сапасын қамтамасыз етеді.

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы бүгінгі таңда, педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесіндегі негізгі ұйым болып табылады. Орталық педагогтардың сапалық құрамын арттыруға және кәсіптік шеберлігін жетілдіруге бағытталды. Орталық өз жұмысында мына принциптерді басшылыққа алады:

1. Қоғамға бағытталуы. Біліктілікті арттыру педагогтардың бойында азаматтық, әлеуметтік және тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталады.

2. Ғылымилық және инновациялық. Жаңа ғылыми нәтижелерді қолдануға үнемі ұмтылу, жаңа технологиялар, ғылыми білім мен ақпаратты қолдануға дайындық.

3. Үздіксіздік. Педагогтардың өмір бойы үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету.

4. Көптүрлілік (Диверсификационность). Білім сапасын арттыруға және біліктілікті арттыру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған қызметтің жаңа түрлерін меңгеру, қызметтердің түрлерін, санын көбейту.

5. Ашықтық (транспарентность). Орталықтың жұмысы туралы ақпараттың ашықтығы және қол жетімдігі, құрылымдық тұтастық пен тұтас жүйенің айқындығы.

6. Автономия және академиялық тәуелсіздік. Басқарудың дербестік және коллегиялық сипаты мен демократиялық принциптер негізінде шешім қабылдау, әрбір адамның жеке жауапкершілігі, оқытушыларға білім беру қызметінде академиялық тәуелсіздікті қамтамасыз ету.

7. Заңға сәйкестік. Орталық өз қызметінде барлық құқықтық нормаларды сақтайды.

8. Көшбасшылық. Педагогтардың біліктілігін арттыруда көшбасшылыққа ұмтылу, басқарудың бір вертикалын және менеджменттің жаңа принциптерін енгізу [2].

Кәсіптік деңгейдің сапалық өсуін қамтамасыз ету үшін мына жұмыстар белгіленді:

- жаңартылған қысқамерзімді біліктілікті арттыру курстары;

- жаңа жүйе бойынша үш айлық біліктілікті арттыру курстары;

- e-learning электрондық оқытуды енгізу бойынша біліктілікті арттыру курстары;

- «Назарбаев интеллектуалдық мектептер» АҚҚ жанынан құрылған Педагогикалық шеберлік орталықтарында оқыту;

- шетелдік біліктілікті арттыру курстарында «Өрлеу» орталығының қызметкерлерін оқыту;

- қазіргі білім беруді дамытудың бағыттарына сәйкес жасалған біліктілікті арттыру курстарының мазмұнын жаңарту;

- жаңа мазмұн жасау;

- ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдануды ендіру.

Қазақстандық білім беру жүйесінде педагог мәртебесін арттыруда төмендегідей стратегиялық бағыттар анықталды:

1. Педагог қызметкерлердің біліктілігін арттырудың жаңа жүйесін жасау.

2. Үздік қазақстандық және халықаралық тәжірибе негізінде педагог қызметкерлердің біліктілігін арттырудың мазмұнын модернизациялау.

3. Жоғары оқу орындары мен колледждің педагогикалық мамандықтарындағы оқытушылардың біліктілігін арттырудың инновациялық жүйесін дамыту.

4. Білім сапасын қамтамасыз ететін біліктілікті арттыру жүйесінің тиімді жұмыс жасауына қажетті жағдайлар тудыру.

Бұл мәселенің өзектілігі елдің экономикасын дамытуға негіз болатын адам капиталын қалыптастырудың басты механизмі білім беру жүйесіне мемлекет тарапынан қойылып отырған жаңа талаптармен түсіндіріледі. Сондықтан елдің педагогикалық қауымдастығы алдында өндірістік күшті жетілдіру, қоғамның интеллектуалдық және рухани-адамгершілік әлеуетін дамыту әлеуметтік міндеттері айқындалды. Осы негізде қоғамдағы кәсіптік құндылықтар баспалдағында педагог еңбегінің орны мен маңызы белгіленеді.

Елімізде білім беру жүйесін дамытуға ерекше мән беріліп отыр. Соңғы екі жылда білім мен ғылымды дамудың жаңа сатысына шығуына қажетті ресурстар мемлекет тарапынан толығымен қамтамасыз етілді. Білімге бөлінетін қаржыны белгілеу принциптері өзгерді. ҚР «Білім туралы» Заңында педагогтарды қолдаудың заңды негізі белгіленді. Педагог қызметкердің мәртебесі деп аталатын 7-тарауда 50-53 баптарда педагог қызметкердің мәртебесі, педагог қызметкердің құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі, білім беру ұйымдары қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу жүйесі, тиесілі әлеуметтік кепілдіктер анықталды. Әрбір педагог өзінің қызметінде нормативтік құжатқа сүйене отырып, өз жұмысын дұрыс құруға міндетті. Педагогтардың мәртебесін арттырудың бірден бір жолы – өз құқығын білуі және шығармашылықпен жұмыс жасау. Осы заңның 51 бабының 2

тармақшасына сәйкес педагог қызметкер ғылыми-зерттеу, тәжірибелік-эксперименттік жұмыспен айналысуға, педагогтік практикаға жаңа әдістемелер мен технологияларды енгізуге құқығы бар. Біздің ойымызша, бұл қазіргі жағдайда педагогтар үшін бәсекеге қабілетті болуына қажетті негіз болып табылады [3].

90-жылдары білім және ғылым жүйесіндегі кадрлардың көп бөлігі қызметтің басқа түрлері мен салаларына ауысып, шетелге кеткендер де болды. Нәтижесінде педагогикалық құрамның қартаюы, оның білімдік және интеллектуалдық әлеуетінің әлсіреуі байқалды. Сонымен бірге педагогикалық салаға феминизация тән екендігі мәлім. Ғалымдардың пікірінше, бұл құбылыс білім беру жүйесінің жұмыс жасау және даму сипатына, бұдан шығатын қорытынды, жалпы қоғам мен мемлекеттің дамуына ерекше әсерін тигізеді.

Осылайша, шынайы қалыптасқан жағдай өз шешімін қажет ететін бірқатар қарама қайшылықтармен белгіленеді. Олар: 1) білім жүйесін өзгерту қоғам тарапынан қойылатын талаптардың артуы мен білім сапасының артуын қамтамасыз етпейтін мұғалім мамандығының төмен әлеуметтік мәртебесі арасындағы;

2) педагогтардың кәсіби дайындығына қойылатын жоғары талаптар және педагог мамандығының беделінің күрт төмендеуі арасындағы;

3) болашақ педагогтарды дайындау деңгейі мен жоғары оқу орнындағы оқу процесінің мүмкіндіктерін педагогтың кәсіби мәртебесін қалыптастыруда жеткіліксіз деңгейде қолдану арасындағы.

Осы қайшылықтарды шешу мақсатында біз біліктілікті арттыру институты тарапынан курстарды өткізу, әдістемелік көмек көрсету және т.б. жұмыс бағыттары бойынша мынадай педагогикалық шарттар кешенін есепке алуды ұсынамыз. Олар: педагог тұлғасын педагогикалық қызметтің құндылықтарына бағыттау; 2) педагогикалық мәдениетті дамыту және жетілдіру; 3) педагогтардың өз қызметінің әмбебап сипатын, кәсіби білімі мен іскерлігін қызметтің басқа да салаларында қолдану мүмкіндігін ұғынуы; 4) қосымша кәсіптік білім жүйесіне педагогтарды ендіру; 5) кәсіби шеберлікті жетілдіру мақсатын белгілеумен байланысты жетістікке жету ситуациясын тудыру.

Білім мен тәрбие беру жүйесіндегі өзгерістер мен талаптарды басшылыққа ала отырып, облыс педагогтарымен бірлескен, ынтымақтасты жұмыстар жоспарға сай жүйелі жүргізілуде. Бүгінгі талап педагогтардың кәсіптік жаңашылдық қызметі мен әдістемелік бағыттағы жұмыстарын жетілдіруді, өмірдегі өзгерістерге сай біліктілігін көтеруді, кәсіптік тұлғасын қалыптастыруды, сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар сапасын көтеруге ықпал етуді, педагогикалық қоғамдық қызметінің белсенділігін арттыруды қажет етеді.

Педагогтардың біліктілігін арттыру жұмыстары негізінен төмендегідей бағыттарда жүргізіледі:

1. Мұғалімнің кәсіптік күзінеттілігін қалыптастыру, өз жұмысының түпкі нәтижесі үшін оқу үрдісін шығармашылықпен жүргізу;

2. Білім мен тәрбие беру барысында мұғалімнің зерттеушілік қызметін күшейту, өз пәнін жетік білу, үздіксіз білім алу, оқу, кәсіби шеберлік деңгейін көтеруді талап ету.

Мұндай сападан көріну әрине мұғалімнің өз жауапкершілігі мен ұмтылысына, қабілет-қарымына байланысты деуге болады. Педагогтарға қойылып отырған талаптар мен сұралып отырған қажеттілікке орай, бүгінгі жаңа формация педагогы мына бағыттарда өз деңгейін көтеруі қажет:

- педагогикалық-психологиялық деңгейін көтеру;

- оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын, әдістемелер мен тәсілдерді зерттеп, меңгеру, оны жұмыс барысында қолдана білуі;

- өз білімін көтеруге, шығармашылық жұмыс атқаруға ынталандыру, педагогтарды жаңалықпен қамтамасыз ету;

- авторлық бағдарламалар, курстар, әдістемелік құралдар, мақалалар дайындап, ізденістер жасауға ұмтылдыру, қолдау көрсету.

Филиал қызметінде қазіргі уақытта сапаға көңіл бөлініп, жаңашылдық басымдылығы күшейтілген. Облыс педагогтарына жаңарған және жаңартылған білім беру модульді

бағдарламалармен жұмыс жүргізіледі. Әзірлемелердің модульдік тәсілі курстардың мазмұнының жаңаруының тиімді жолы.

Курс бағдарламасының барлық модульдерінде белсенді оқыту әдістерін қолдану қарастырылған. Бағдарламаларда басымдылық негізінен тыңдаушыларды оқытудың тәжірибелік бөліміне беріліп, аудиторияда өткізетін тәжірибелік сабақтармен қатар жаңашыл, тыңдаушыларға бірлескен көшпелі тәжірибелік сабақтарды (КТС) көрсетерлік тәжірибесі мен шығармашыл педагогтары бар базалық жалпы білім беретін мектептер мен техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындарда, балабақшаларда, мектеп-интернаттарда өткізіледі [4].

Курс тыңдаушыларымен ынтымақтасты байланыс орнату мақсатында желілік қауымдастық жұмыстары жолға қойылған. Облыс педагогтарын қолдау бағытында филиалдың жедел іс-шаралар жоспары жасақталған. Онда халықаралық, республикалық, облыстық ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен әдістемелік семинарлар, дөңгелек үстелде пікірлесу алаңдары, шебер сыныптар мен оқыту семинарлары, озат тәжірибені тарату жұмыстары бойынша шаралар жоспарланған. Іссапар шығындарын үнемдеу мақсатында шаралардың 50 пайызға жуығы онлайн режимінде өткізіледі.

Аталған шараларда іс-тәжірибесімен бөліскен ұстаздарға арнайы үлгідегі сертификаттар беріледі.

Облыс педагогтарының кәсіби біліктіліктерін арттыру бағытындағы курстар мен курсаралық шаралардан кейін оң нәтиженің болғандығын айта кеткен жөн. Мәселен:

- Педагогтардың кәсіби-әдістемелік сауаттылықтарының артуы;
- Шығармашылық белсенділіктерінің жоғарылауы;
- Үштұғырлы тіл мәселесіне оң көзқарастың айқындалуы;
- Халықаралық, Республикалық, облыстық конференция, семинарларға қатысуға ұмтылыстарының көтерілуі;
- Оқушыларының да белсенділіктерінің артуы, нәтижелі көрсеткіштерінің жоғарылауы;
- Желілік қоғамдастық аясындағы іс шаралар мазмұнына қызығушылықпен қарауы;
- Әр түрлі мазмұндағы, ойлануға, қолдануға мүмкіндігі жоғары ресурстарды коучтармен талқылай алуы, ұсынуы;
- Мұғалімдер арасында көшбасшылықтың қалыптасуы, сапалы жұмыстар атқарылуы;
- Интернет сайт ашып, өз тәжірибелерін таратуы, әріптестердің пікірін алу, үнемі әріптестік байланыста болу мүмкіндігі;
- Педагогтардың әдістемелік талқылаулар, зерттеулер жасай білуі, кәсіби деңгейлерін көтере білуі [5].

Филиалдың профессор-оқытушылар құрамымен бірлесе отырып, инновациялық дамуын ғылыми-әдістемелік қолдау, біліктілік арттыру жүйесінде оқу әдістемелік қамтамасыз етуді ұйымдастыру бойынша отандық және шетелдік тәжірибе туралы ақпаратты талдау және жинақтау жұмыстарын жүргізе отырып, өзгермелі қоғамға лайық кәсіби мамандарды қалыптастырып, бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру бағытындағы ауқымды жұмыстар атқарыла береді.

Әдебиеттер:

1. Ұлттық білім беру жүйесінің міндеттері және бағыттары.
2. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту -қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
3. Қазақстан республикасының білім беру жүйесінде тәрбие берудің 2013-2015 жылдарға арналған кешенді бағдарламасы
4. Біліктілікті арттыру жүйесінде педагог мәртебесін қалыптастырудың жолдары
5. Азаматтық құқықтық пәндер бойынша тәжірибелік сабақ өткізудің әдістемелік негізі мен ерекшелігі.

Ы.АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абдуманова Г.С.
Tashenev University, Шымкент қ.

Адамгершілік тәрбиесі дегеніміз – оқушылардың бойында мінез-құлықтың белгілі бір сипаттарын қалыптастыру және оларға өздерінің бір-біріне, жанұясына, басқа адамдарға, Отанға, мемлекетке деген қатынасын анықтайтын мінез нормалары мен ережелері.

Адамгершілік мәдениетін тәрбиелеу мен ізгілендіру үшін әдебиеттің маңызы зор. Тәрбие жүйесіндегі тиімділік көрсеткіштерінің бірі бала адамгершілігінің дамуы, оның рухани-адамгершілік дүниесіндегі елеулі өзгерістер болуы тиіс. Бұл факторлар балалардың кәдімгі және күрделенген жағдайлардағы адамгершілік мінезқұлықтарының тұрақты болуынан, ересектердің сырттай бақылауынан салыстырмалы түрде тәуелсіз болуынан, өз қылықтарының адамгершілік салдарын болжай білуден, іштей бақылау сезімінің – ождан, қылықтың моральдық жағын және өзін адамгершілік қасиеттердің иесі ретінде сезінуінен көрінеді.

Адамгершілік қасиеттердің жетілуі – тәрбие жүйесінің нәтижесі және тәрбие жұмысы тиімділігінің негізгі критерийі. Адамзат тарихында адамгершілікке байланысты пайда болған категорияларға мыналар жатады: жомарттық, батырлық, ерлік, әділдік, қарапайымдылық, кішіпейілділік, адалдық, шыншылдық, ұяттылық, ар мен намыс, тағы басқалары. Оқушыларды адамгершілікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелеуде көркем шығарманың маңызы зор. Оқушылар ой-санасын дамытуға, мінез-құлқын қалыптастыруға, дүниетанымын кеңейтуге көркем әдебиет шығармаларындағы кейіпкерлердің өмірі мен ісәрекеттері де үлкен әсер етеді.

Ең алдымен, тәрбиенің дәстүрмен тығыз байланысты екенін тұңғыш қарастырған К.Д.Ушинский болды. Ол өз еңбектерінде тәрбиенің халықтық сипатына, еңбектің тәрбиелік және психикалық сипатына және тәрбиедегі адамгершілік мәселелеріне көңіл бөле отырып “Тәрбие көзі халықтық педагогика” деген тұжырымға келген. Осы идеяны қазақ жерінде жалғастырушы ағартушы Ы.Алтынсарин адамгершіліктің мынадай 7 қасиетін атап көрсетеді: 1. Иmandылық. 2. Жоғарғы әділдік. 3. Адалдық, ақкөңілділік. 4. Сыпайылық, момындық. 5. Адал ниетпен өсиет беру. 6. Жомарттық, қайырымдылық. 7. Дұрыс заңдылық [2,266]. Яғни, жас ұрпақтың – ақыл-ойын, сезімін үйлесімділікте ұстай білетін, өнегелі мінез қалыптастырып, адамгершілік қағидаларды меңгерген адам болып өсуіне барлық ынтасымен кірісе отырып, өзінің туындыларын сол бағытқа арнайды.

Балаға жастай дұрыс тәрбие беру бүкіл дүние жүзіндегі педагог-ғалымдардың ерте замандардан бері үлкен көңіл аударып, айырықша көтерген мәселесінің бірі болып саналса, солардың қатарында 19-ғасырдың екінші жартысында қазақ даласынан оларға үн қосушы бірінші қазақ педагогы Ыбырай Алтынсарин. Бұл мәселе жөнінде ол көптеген педагогтармен, әсіресе орыстың алдыңғы саптағы ұлы педагог-ғалымдары Қ.Д.Ушинский, Л.Н. Толстой, Н.Ф.Бунаковтармен пікірлес болды [2].

Мектеп бағдарламасында Ы.Алтынсариннің шығармашылығын меңгертуге бірнеше сағаттар бөлінген. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршін «Кел, балалар, оқылық» өлеңін жаттап өссе, кейінгі сыныптарда ұлы ағартушының тәрбиелік мәні өте жоғары әңгімелері мен лирикаға тұнып тұрған өлеңдерін оқып-үйренеді. Үйреніп қана қоймай, сол туындылардың астарында жатқан адамгершілік асыл қасиеттерді бойларына сіңіріп өседі. Әр шығармасында Ы.Алтынсарин адамгершілікке сай келетін жақсылық істердің не екенін ашып беруге тырысады. Ол халық қамын ойлау, қоғам пайдасын өз жеке басының пайдасынан жоғары қою адамгершіліктің ең жоғары өлшемі деп санайды. "Кел, балалар, оқылық" өлеңінде ақын қазақ ауыз әдебиетінің дәстүрлерін шебер пайдаланып, білім мен надандықты, жақсылық пен жамандықты қатар алып, салыстырады:

Істің болар қайыры Надандықтың белгісі
Бастасаңыз алдалап. Еш ақылға жарымас...
Оқымаған жүреді

Жөн білмеген адамға Қараңғыны қармалап. Қыдыр ата дарымас...

Сондықтан да халық мүддесін ойлау, ол үшін жан аямай қызмет ету ағартушы шығармаларының негізгі өзегі болып табылады. Ол өзінің «Қырғыз хрестоматиясының» кіріспесінде: «...біздің әрқайсымыздың міндетіміз – Отанымыздың пайдасы үшін қолымыздан келгенше өз үлесімізді қосу», деп жазады. Өз пайдасы үшін халық мүддесіне үлкен зиян келтіріп жүрген адамдарды аяусыз сынап отырған. Өзінің 1880 жылы 14 ақпанда В.В.Катаринскийге жазған хатында бір уезд бастығының өз пайдасын ойлап, мектепті өзінің бұрынғы ескі, тар үйінде ұстап отырғанын айтады. «Осындай жеке пайдасын ойлаушы адамдардың, деп көрсетеді ол, ұлы қоғамдық іске зиянын тигізіп, оны жаншып-таптап отырғанын біреуге айтудың өзі ренішті». Ы.Алтынсарин өз өлеңдерінде де ондай қасиеттерге соққы беріп отырады. Ол бір өлеңінде былай дейді:

Азған елдің адамына,
Қашан тоба қылғанымша,
Айтсаң тілді алмағай
Үзіп жұлқып алайын деп,
Кетсе шарлап жылмағай...
Өлшеп берген өмірін,
...Бүгін тоба қылайын,
Зая қылса керек-ті.
Ертең тоба қылайын,

Бұдан ақынның өмірді зая өткізбеудің амалын, адам бақытының неде екендігін шешуге тырысқаны байқалады. Адам бақыты бұл өмірде барға қанағат ету екенін де әңгімелерінен байқатады. Тіпті бұл жерде Ы.Алтынсариннің ойлары ертеде өмір сүрген грек ойшылдарының пікірлерімен үйлесіп жатқанын байқауға да болады. Мысалы, біздің заманымызға дейін V-IV ғасырларда өмір сүрген грек философы Демокриттің «кімде-кім аз дүниеге қанағат тұтып, шын көңілімен ішкі сезімін байсалды ұстаса – ол бақытты; ал кімде-кім көп дүниеге қанағат тұтпай, көңілсіз жүрсе – ол бақытсыз» және де «егер сен көпті керек етпей, азға қанағат тұтсаң, онда аздың өзі саған көптей көрінеді» т.б. тұжырымдарын оқып отырып, Ы.Алтынсарин сол ойларды ары қарай жалғастырғандай әсер аласыз. Дәлірек айтқанда, Ы.Алтынсарин өзінің «Қанағат» деп аталатын әңгімесінде: «...қанша малы көп болса, қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды, қанша малы аз да болса, барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады; соның үшін байлық қанағатта», деп көрсетеді. Осы ойын Ы.Алтынсарин өзінің жақын достарына жазған хаттарында да қуаттайды. 1885 жылы 25 қазанда мұғалім Мазохинға жазған хатында: «Менің ақылыммен емес, араб философының ақылын басшылыққа ала отырып, өмір сүріңіз. Біреу араб философынан «байлық пен бақыт неде» деп сұрағанда, «қанағатта» деп жауап беріпті», деп жазады. Осы айтылғандардың бүгінгі таңда өзектілігі шексіз артып тұрғандай. Қазіргі таңда адам баласына қажет болып отырған «қанағат» деген ұғымға ой жүгірту үшін, бәлкім Ы.Алтынсарин шығармаларын қайтадан оқып шығуды ұсыну керек шығар...

Ыбырай Алтынсариннің бір алуан өлеңдері әлеуметтік мәселелерге арналған. Бұған "Өсиет өлеңдер", "Әй жігіттер" тәрізді т.б. өлеңдерін атауға болады. Мұндай өлеңдері биік адамгершілік тұрғысынан ұрлықты, әділетсіздікті сынап, ескілікті салттардың зияндығын көрсетіп, адал еңбектің, адамгершілік мінезқұлықтың артықшылықтарын бейнелейді.

Қалай болғанда да жастарға дұрыс тәрбие беруде, олардың дүниетанушылық көзқарасын кеңейтуде «Қазақ хрестоматиясы» тек сол кезең үшін ғана емес, қазірдің өзінде де мәні зор туынды. Бұл кітапқа енгізілген әңгімелерінде еңбексүйгіштік, оқуға, өнерге ұмтылу, елін-жерін қадірлеу, талаптылық, қайрат пен ерік-жігерлілік, ізденімпаздық, кішіпейілдік, махаббат, қайырымдылық, жалпылай айтқанда, адамгершілік ұғымына тән тағы басқа жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеуге керекті мәселелерді қатмиды. Мысалы: Хрестоматияға енгізілген өлең, әңгімелердің балалардың жасына, сана-сезімдеріне лайықталып, педагогика ғылымының талап ететін мәселесінің берік сақталынуы өз алдына, сонымен қатар оқу, еңбек, талап, мейірімділік тақырыптарына лайықты әңгімелерді әдейі,

саналы түрде таңдап алғандығын көреміз. Кезіндегі жағдаймен санаса отырып, Алтынсарин екі түрлі ірі мәселені алдына мақсат етіп қойды: біріншісі мектеп ашу, бала оқыту жалпы халықты ағарту жұмысы да, екіншісі халықтың ой санасын жаңалыққа қарай бейімдеу жолындағы тәрбиелік істері. «Қазақтардың білімге қолын жеткізетін ең басты құрал – мектеп». Ол кезде мектеп, оқу, оқыту мәселесіне әркім әр түрлі қарады. Халықтың Ыбырай тәрізді адал ұлдары алған білімдерін өз елін мәдениетке жетелеуге, оқу ағарту ісін өркендетуге жұмсады. Ақын, бір жағынан, жастарды оқуға, білім алуға шақырса, екінші жағынан, өмірдің бар қызығы тек қана байлықта деп ұғатын, оқу өнер, ғылым-білімге, оның жалпы халық үшін керектілігіне еш мән бермейтін ескі көзқарас соққы берді. Өмірдегі сарқылмайтын мол байлық білім екендігін айта келіп білімге адамның қолы жету үшін ерінбей оқу, қажымай еңбек ету керектігін түсіндірді. Есті бала мен ессіз баланы қарама-қарсы қойып, жастарға кімнен үлгі алып, кімнен безу керектігін көрсетті. Ыбырай қазақ жастарын оқуға шақырумен қатар, адамгершілікке, махаббат-достыққа, еңбекке, жігерлікке, тапқырлыққа, халқын сүйшілікке шақырды [4].

Адам бақытындағы еңбектің өте зор рөлін Ы.Алтынсарин чехтың XVII ғасырдағы ұлы философы Ян Коменскийдің сөзімен түсіндіре келіп: «Кімде-кім өз адал еңбегімен өмір сүріп отырмыз дей алатын болса, сол адам ғана нағыз бақытты», деп көрсетеді. Сол үшін де ол мұғалімдерден игілікті іс істеуді және жоғары адамгершілікті талап етіп отырады. «Мұғалімдерді, деп жазады ол, ешқандай пайдасыз бос сөздері үшін емес, олардың оқушыларға көрсеткен үлгілері мен еңбектерінің жемісі арқылы бағалайды».

Ы.Алтынсарин өз өлеңдерінде, әңгімелерінде және хаттарында адамның жақсы мінезді, құлықты, адамгершілігі жоғары болу үшін тәрбиенің, әсіресе еңбек арқылы тәрбиелеудің маңызын баса көрсетіп отырады. Мысалы, өзінің «Бақша ағаштары» деп аталатын әңгімесінде әкесі баласына қисық өскен ағашты көрсете жүріп ақыл айтады. Келесі бір жерде ол өзінің осы ойын толықтыра түсіп, дұрыс тәрбиенің маңызын баса көрсетеді. «...әрбір іс, деп жазады ол, бастан түзу бола келмесе, түбінде түзелуі қиын болады...» [1]. Ы.Алтынсарин жастарды еңбек сүйгіштікке баулыды, уақытты босқа өткізуден және жалқаулыққа салынудан сақтануға шақырды. Адамгершілікке тәрбиелеу құралы — еңбек пен ата-ана үлгісі екенін айтады. Адамгершілік адамның рухани байлығы, болашақ ұрпақты ізгілік бесігіне бөлейтін руханият дәуіріне жаңа қадам болып табылады. Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылады. Міне, осы бағыттағы еңбектерінің орны бір төбе.

Көркем әдебиеттің күрделі жанры болып саналатын әңгіме жазуда оның түр мен мазмұн бірлігін сақтай отырып, негізгі мәселені жинақы, тартымды, әсерлі жеткізудегі шеберлігін талай зерттеушілер дәлелдеп қойған. Өзінің озық идеяларын жеткізуде жазушы халық тілінің байлығын шебер пайдалана білді. Оның шығармаларының бұндай қасиеттері олардың жастарға да, үлкендерге де ортақ екендігін көрсетеді. Ол туралы белгілі ғалым Қажым Жұмалиев: "Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінде көркем әңгіменің негізін салушы атасы

болды. Көркем әңгімелердің композициялық құрлысының шебер етіп құруда да оның өзінше еңбегі бар", деп жазды [2]. Ыбырай жазған әңгімелер ең алдымен, уақиғалы, қысқа, қызықты, тартымды. Мейлінше түсінікті, балалардың ұғымына жеңіл, тілі жатық және оқу, өнер, адамгершілікке жетектейтін тәлім-тәрбие беретін қасиеттері жағынан алғанда мазмұнды. Кез келген жастағы балалар қызыға отырып оқумен қатар, өздері-ақ ой түйе алады. Оның қоғамдық өмірдің әр алуан жақтарын суреттеуге арналған «Бай баласы мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй», «Надандық», «Лұқпан хакім» т.б. шығармаларын атауға болады. Бұл еңбектерінде жазушы өз дәуірінің елеулі мәселелерін көтере отырып, еңбекші халықтың қоғамдық санасын оятуды, тәрбиелеуді мақсат етеді. "Бай баласы мен жарлы баласы" Ыбырай шығармаларының биік шыңы леп атауға болады. Бұл әңгімені оқып отырған мектеп жасындағы балаға еңбек етудің қажеттілігін сезінуге, өмірін сырын ұғына түсуге бағыттайды. Автордың Үсеннің іс-әрекетінен адамгершілік деп аталатын асыл қасиеттердің жиынтығын көрсетуді мақсат еткені анық сезіліп тұр. Асан мен

Үсенді салыстыра отырып, олардың адамдық қасиеттерін еңбекке қатысына қарай талдап береді. Бұл әңгімені оқыған бала адамдарға жанашырлық таныту, өзгелердің қайғықасіретіне, мұң-мұқтажына ортақтаса білу, оларға көмек көрсету; кешірімді болу, ренішке, өшпенділікке жол бермеу, ол үшін жамандық ойлап, кек алудан аулақ болу; рақымды, мейірімді болу, адамның көңіл-күйін алдын-ала сезе білу; көмек күткен адамға көмек беруге әзір тұру сияқты қасиеттерді бойына жинары анық.

Ыбырай Алтынсариннің өз халқын оқу-білімге, өнерге шақыруы, надандыққа, зұлымдыққа қарсы шығуы, сол кездегі әлеуметтік өмірдегі теңсіздіктің бетін ашып, өмір шындығын көрсетуі, жастарды жақсылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуі оның шығармашылығының халықтық жағы болып саналса, сонымен бірге қазақтың қазіргі проза жанрының және балалар әдебиетінің ең алғашқы негізін салушылардың бірі болып табылады. Сондықтан да Ыбырай Алтынсарин жазба әдебиетіміздің төрінен заңды ның биік адамгершілік қасиетін, азаматтық ұлы тұлғасын көруге болады.

Көрнекті әдебиетші ғалым Қ.Жұмалиев өзінің "ХҮШХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті" деген ғылыми-зерттеу еңбегінде педагог-жазушыға: «ХІХ ғасырда қазақ даласынан шығып, орыс, Европа мәдениетіне қолы жеткен оқымысты, халық ағартушылар дәрежесіне көтерілген әрі педагог, әрі ақын-жазушы Ыбырай Алтынсаринның өз халқының келешегі үшін істеген еңбегі зор», деп баға береді.

Әдебиеттер:

1. Ы.Алтынсарин тағылымы. Алматы 1991 ж.
2. «Қазақ тілі мен әдебиет» журналы. 2008ж, № 4,5
3. Бес ғасыр жырлайды. Алматы, «Жазушы», 1989 I том
4. «Өзіндік таным» № 2 2007 № 5-6 2006ж
5. Ы. Алтынсарин «Өнер білім бар жұрттар» Алматы, 1989ж.

ӘОЖ 871.220.121

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Пулатова Н.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Қабілет – бір немесе бірнеше іс-әрекеттерді нәтижелі орындауға қатысы бар жеке даралық психологиялық ерекшелік және өзінде бар дағды, ептілік және білімдерге сәйкестенбестен-ақ бұл білім мен дағдыларды жеңіл әрі тез меңгерумен түсіндіруге болады деп жазады. Қабілет бұл дамудың нәтижесі, ал нышан - қабілет дамуының негізінде туа пайда болған анатомиялық-физио-логиялық ерекшелік. Қабілетті реалды зерттеуші оны туа және жүре пайда болған «қоспалық» деген түсінік жұмыс істейді және ол үшін де, потенциалды мүмкін-шіліктері бар

Жеке адамның психологиялық қасиеті ретінде адамның қабілеттер сапасы, көлемі бойынша, олардың үйлесімділігінің өзіндік ерекшелігі, даму дәрежесі бойынша бөлінеді. Әрбір адам негізінде жеке даралық сипат болады: конституциялы ерекшеліктері, мидың нейродинамикалық қасиеті, ми жарты шарлардың функционалды ассиметриялық өзгешеліктері және т.б.

Американдық ғалым Блум әйгілі адамдарға зерттеу тәжірибесін жүргізіп, оның нәтиже көрсеткішінен, осы адамдардың қабілеттерінің толық даму-ының тәрбиелік және білімділік әдістерінің моделін ұсынды. Блумның айтуынша, қабілеттің ерте дамыған түрлері, егер белсенділік және арнайы оқыту әдістері болмаса, ол ары қарай дамымағандықтан, күйреуге ұшырайды.

Қабілет мәселесі арнайы психологиялық зерттеудің пәні ретінде - ағылшын ғалымы Ф. Гальтон ұсынған адамдағы ерекшеліктердің эксперименттік және статистикалық

зерттеулерінің негізінен болып табылады. Ф. Гальтон адамдардың жеке дара ерекшелігі мәселесін зерттеп, 1869 жылдан бастап ғылыми зерттеулер жүргізе бастады. Сонымен бірге ұлы да қабілетті адамдардың өмірлерін бақылай келе кез келген деңгейдегі қабілеттілікте тұқым-қуалаушылық негізгі шарт деген қорытындыға келді.

20 ғасырда неміс психологі У. Штерн жеке дара ерекшеліктерді зерттеп, жеке даралық психологияның негізін қалады. Сонымен бірге ол адамның ақыл ойын анықтауға арналған «қабілеттілік коэффициентін» ұсынды, әрі ақыл-ой қабілеттілігіне мынандай анықтама берді: «Ақыл-ой қабілеттілігі - өз ойын саналы түрде жаңа талаптарға қарай бағыттайтын, жаңа міндеттер мен өмір жағдайына бейімдейтін жалпы ақыл –ой қабілеттілігі».

Бастауыш сыныпта оқыту барысында баланың білім мен қабілеттілігін қалыптастырады. Қазіргі мектептегі дамыта оқыту баланың таным процестерін дамытып, барлық іс-әрекет түріне қабілеттілігін қалыптастыруға үлкен ықпал жасайды. Оқу барысында баланың танымдық қабілетін дамыту жолдарын зерттеген И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, Д.Б.Занков, М.И.Махмутов, Б.Тұрғынбаева, К.Бозжанова т.б. ғалымдар осы проблеманы жан-жақты зерттеген. Б.М.Теплов қабілет табиғаты және оны қалыптастыру жолдарын анықтаған.

Қабілеттің дамуына әсерін тигізетін факторлар өте көп. Олардың әрқайсысының тигізетін әсері өте мол.

Қабілеттің ойдағыдай дамуы адамға тиісті білім жүйесінің, икемділік пен дағдының болуына байланысты. Мәселен, оқушыда техникалық қабілеттің ойдағыдай дамуы үшін техникалық конструкциялардың құрылысын жақсы білуі, оны тәрбие жүзінде пайдалана алуы қажет. Баланың білімі тереңдеп, икемділігі артып, дағдысы көбейе түссе, оның қабілеті де ойдағыдай (дамуы үшін) дамып отырады. Мәселен, кейбір мұғалімдер өз оқушыларының үлгеріміне көңілі онша тола қоймайды. Ол өз оқушысының бар мүмкіндігімен жұмыс істемейтіндігін айта келіп, егер ол сабаққа бар ынтасымен кірісетін болса, бұдан да гөрі жақсы оқи алар еді-ау деп қынжылады. Бұл жерде мұғалім қолынан істесе, іс келетін, дағдыға тез машықтанғыш баланың, қажырлы әрекетке бостын жөнді ұсына алмағандықтан, қабілетін жөнді көрсете алмай отырғанын айтып отыр.

Оқу-тәрбие процесінде қабілет, білім, дағды, ептілік сияқты психологиялық ұғымдарды өз мәнінде түсіне алмау мұғалімдерді педагогикалық қателерге ұшыратуы да мүмкін. Мұны дәлелдейтін мысалдар көп. Сурет академиясына оқуға келген Суриковтың арнаулы қабілеті ерте көрінгенмен де, сурет салуға қажетті дағды мен білімі болмаған. Сондықтан да ол академияға қабылданбаған. Академияның мұғалімдері Суриковтың сурет өнеріне тиісті білімі мен дағдысының жоқтығына қарап, оның зор қабілеттілігін көре алмай, үлкен қате жіберген. Кейін ол өзінің зор қабілетінің арақасында сурет өнеріне қажетті білім мен дағдыны екі-үш ай ішінде меңгереді де, академияға түсуге право алады.

Бұл мысалдар академиялардың Суриков жөніндегі пікірлері қате болғандығын аңғартады. Бұл мысалы адамның қабілеттілігін білімі мен икемділігі, дағдыларды тез меңгеруге жағдай туғызатынын, сондай-ақ балалардың қабілеттерін дұрыс байқай алып, онымен санасып отырудың қажеттілігіне мұғалімдердің зер салуын керек етеді.

Ежелгі Рим мақалында: «Біз білімді мектеп үшін емес, өмір үшін үйренеміз» делінген. Осы мақалдаң мағынасы бүгінде өзекті. Балаларда қандай да бір өзгерістер болсын, оларды тоқтатпайтындай етіп үйрету. Оның мақсаты-оқушылар мүмкіндігінше көп нәрсені білуі емес, қалай әрекет етуді, білуді, ақпарат алуды, жалпылауды, қажетті білімді талдауды және кез-келген жағдайда мәселелерді шешуді, яғни балалардың ойлауын дамытуды көздейді. «Ойлау-бұл адам танымының жоғарғы сатысын құрайтын объективті шындықты бейнелеу процесі» [1].

Ойлау дегеніміз-объективті шындықтың тұрақты, маңызды байланыстары мен қатынастарындағы жалпыланған көрінісі.

Ол сөйлеу ортақтығы мен бірлігімен сипатталады. Басқаша айтқанда, ойлау дегеніміз-субъективті жаңа білімді ашумен, мәселелерді шешумен, шындықтың шығармашылық өзгеруімен байланысты танымның психикалық процесі. Ой жұмыс істейтін негізгі элементтер:

— ұғымдар (кез-келген заттар мен құбылыстардың жалпы және маңызды белгілерінің көрінісі),

- пайымдау (заттар мен құбылыстар арасындағы байланысты орнату;
- ол шынайы және жалған болуы мүмкін),
- қорытындылар (жаңа шешімнің бір немесе бірнеше пікірлерінен қорытынды), сондай-ақ бейнелер мен көріністер).

Бастауыш мектеп — балалық шақтың шыңы деп аталады. Қазіргі психикалық даму кезеңінде бастауыш мектеп оқушылары 6–7-ден 9–11 жасқа дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл жаста өмір салты мен стилі өзгереді: жаңа талаптар, оқушының жаңа әлеуметтік рөлі, іс — әрекеттің түбегейлі жаңа түрі-оқу әрекеті. Оқушылар мектепте жаңа білім мен дағдыларды ғана емес, сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік мәртебеге ие болады. Қарым-қатынас жүйесіндегі орнын қабылдау өзгереді. Баланың мүдделері, құндылықтары, бүкіл өмір салты өзгереді; жан-жақты психикалық дамудың белсенді процестері басталады, ол барлық жеке салалардың, соның ішінде танымдық салалардың жеке компоненттерін қалыптастыруда көрініс табады. Ойлауға ерекше рөл беріледі, өйткені дәл осы кезеңде ол одан әрі дамуға негіз береді. Бастауыш мектеп жасындағы баланың ойлау қабілеті дамудың алғашқы кезеңінде. Осы кезеңде осы жастағы негізгі болып табылатын визуалды-бейнелі ойлаудан ауызша-логикалық, тұжырымдамалық ойлауға көшу жүзеге асырылады[2].

Қазіргі педагогика мен психологияда балалардағы ойлаудың логикалық құрылымын қалыптастыруды зерттеудің әртүрлі бағыттары бар [3]. Қазіргі ғалымдардың, дамытушылық оқыту жүйесін жасаушылардың пікірінше, дәстүрлі оқыту сабағындағы уақыттың көп бөлігі мұғалімнің сөзімен толтырылған — сұрақтарды қайталау, оқушылардың жауаптарын қайталау, (мұғалім үзіліске төтеп бере алмайды, оқушының оймен жауап беруін күте алмайды), бірақ бұл дұрыс емес. Мұғалімнен үлкен білім талап етіледі: жетекші рөлмен, баланы өзін-өзі тану еркіндігімен қамтамасыз етумен қатар сабақтың басынан аяғына дейін бала өзінің, тіпті жетілмеген ойларын, байқауларын батыл білдіретіне жағдайлар жасау керек. Сондықтан балаларға нақты жауаптарды айту емес, нақты нұсқаларды қажет ететін сұрақтар қоюды үйрену өте маңызды. Осылайша, бастауыш сынып мұғалімінің басты міндеттерінің бірі-оқушыларды ойлаудың өзіндік логикалық әдістеріне үйрету деп айтуға болады. Ойлаудың арқасында адам қабілетті енді материалдық емес, іс жүзінде емес, объектілерді ақылмен өзгерту және табиғат құбылыстары арқылы. Адамның ойлау қабілеті оның практикалық мүмкіндіктерін ерекше кеңейтеді. Бұл қазіргі заманғы негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Мектепте білім беру — оқушылардың ойлау қабілетін дамыту болып табылады. Бастауыш мектеп жасында ойлауды дамыту ерекше рөл атқарады. Мектептегі оқудың басталуымен ойлау ең маңызды орынды алады. Лев Семенович Выготский: Баланың психикалық дамуы және басқа психикалық функциялар жүйесінде шешуші болады, ол оның әсерінен интеллектуалды және ерікті сипатқа ие болады. Қазіргі психологияда-ойлау «адамның танымдық іс-әрекетінің жалпыланған және болмыстың жанама көрінісі; шығармашылық белсенділігі [4].

Вера Владимировна Левитес ойлаудың екі ерекшелігін айтып өткен: Ойлаудың бірінші ерекшелігі-оның жанама сипаты. Бұл адам тікелей біледі немесе тікелей біле алмайды, ол жанама түрде біледі, жанама: кейбір қасиеттерді басқалар арқылы, белгісіз — белгілі арқылы біледі. Ойлау әрқашан сенсорлық тәжірибенің деректеріне сүйенеді-сезім, қабылдау, ұсыну — және бұрын алынған теориялық білім. Жанама білім-бұл жанама білім. Ойлаудың екінші ерекшелігі-оның жалпылануы. Жалпылау шындық объектілеріндегі жалпы және маңызды білім ретінде мүмкін, өйткені бұл объектілердің барлық қасиеттері бір-бірімен байланысты. Жалпы бар және тек жеке, нақты түрде көрінеді. Вера Владимировна Левитестің еңбектерінде ойлау негізінен адамдардың өмірі үнемі алға тартатын мәселелерді шешу ретінде әрекет етеді. Мәселелерді шешу әрқашан адамға жаңа, жаңа білім беруі керек. Шешімдерді іздеу кейде өте қиын, сондықтан ақыл-ой белсенділігі, әдетте, белсенді әрекет болып табылады.

Ойлауды дамыту мәселесін көптеген психологтар зерттеді, олардың ішінде Жан Пиагет, Анри Валлон, Барбель Инельдер және отандық Людмила Айдарова, Александр Константинович Дусаицкий, Аэлита Капитоновна Маркова, Юрий Александрович Полуянов, Владимир Владимирович Репкин, Виталий Владимирович Рубцов, Галина Анатольевна Цукерман, Лев Семенович Выготский, Алексей Николаевич Леонтьев, Сергей

Леонидович Рубенштейн, Петр Яковлевич Гальперин, Анатолий Александрович Смирнов және басқалар [4].

Әр түрлі авторлардың анықтамаларын қорытындылай келе, ойлау дегеніміз — жаңа нәрсені іздеумен байланысты процесс, сол арқылы таным дамуының ең жоғары сатысын құрайды деп қорытынды жасауға болады. Бастауыш мектеп жасындағы ойлауды дамыту басқа психикалық функциялардың арасында маңызды орын алады. Жас оқушының ойлау қабілеті оның дамуының жоғары қарқынымен сипатталады; зияткерлік процестерде құрылымдық және сапалық өзгерістер орын алады. Мектепке дейінгі жаста пайда болған визуалды-бейнеден ауызша-логикалық ойлауға көшу аяқталады. Балада логикалық тұрғыдан дұрыс ойлау бар: ойлау арқылы ол операцияларды қолданады. Бірақ бұл формальды логикалық операциялар емес, өйткені жас студент әлі ойлана алмайды. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамытуға арналған көптеген жаттығулар бар. Мұғалім ойлау қабілетін арттыратын жаттығуларды күнделікті қолданып отырса, балалардың ойлауын одан әрі дамытатыны сөзсіз. Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуға ықпал ететін тапсырмалар: Жасау Бұл ойын таныс заттар арасында әр түрлі, кейде мүлдем күтпеген байланыстарды тез орнату, жеке бөлшектелген элементтерден жаңа тұтас бейнелер жасау қабілетін дамытады. Кездейсоқ мағынада байланыссыз 3 сөз алынады, мысалы, «көл», «қарындаш», «және» аю». Осы 3 сөзді қамтитын мүмкіндігінше көп сөйлемдер жасау керек (сіз олардың жағдайын өзгерте аласыз және басқа сөздерді қолдана аласыз). Жауаптар қарапайым болуы мүмкін («аю көлге қарындашты жіберіп алды»), қиын, жағдайдан тыс, үш бастапқы сөзбен және жаңа заттармен («бала қарындаш алып, көлде шомылатын аюды салды») және шығармашылық, осы заттарды стандартты емес байланыстарға қосады («бала, қарындаш сияқты жұқа, көлдің жанында тұрды, ол аю сияқты айқайлады»).

Артық мөлшерді алып тастау Кез келген 3 сөз алынады, мысалы, «ит», «қызанақ», «күн». Тек бір нәрседен ұқсас заттарды білдіретін сөздерді қалдыру керек, ал осы жалпы белгісі жоқ артық сөз алынып тасталуы керек. Қосымша сөзді алып тастаудың мүмкіндігінше көп нұсқаларын табу керек, ең бастысы — қалған екі сөзді біріктіретін және алынып тасталмаған, артық емес белгілер. Бірден пайда болатын нұсқаларды елемей («ит» шығарып, «қызанақ» пен «күнді» қалдырыңыз, өйткені олар дөңгелек), стандартты емес және сонымен бірге өте дәл шешімдерді іздеген жөн. Жауаптары көп адам жеңеді. Бұл ойын құбылыстар арасында күтпеген байланыс орнатып қана қоймай, сонымен қатар оларға ілінбестен бір байланыстан екіншісіне оңай өту қабілетін дамытады. Ойын сонымен қатар бір уақытта ойлау өрісінде бірнеше затты ұстап, оларды бір-бірімен салыстыруға үйретеді. Ойын заттардың белгілі бір тобын біріктірудің және бөлудің мүлдем басқа тәсілдері мүмкін деген көзқарасты қалыптастыратыны маңызды, сондықтан сіз бір «дұрыс» шешіммен шектелмеуіңіз керек, бірақ олардың барлығын іздеу керек. Баланың ойлау қабілеті оның таным-білімімен байланысты, неғұрлым көп білген балада жаңа ойлар құрастыруға қажет ұғымдар қоры ұлғая түседі. Бірақ, жаңа білімдерді жинақтау барысында бала өзінің алғашқы ұғымдарын жетілдіре түсумен бірге, мағынасы күңгірт, белгісіз болған болжаулар мен түсініксіз сұрақтар шеңберіне шырмалады [5].

Бұл қарқынды дамудағы танымдық үдеріске кедергі жағдайларды тудырады. Түсініксіздерге кезіккен бала дамуы енді сәл тоқырауға кез болады. Ойлау үдерісі жас шектеуіне кезігіп, «балалықтан» шыға алмай әуре болады. Әлбетте, әртүрлі айла жолдарымен бұл жағдайдан аттап өтуге болар, бірақ, 6 жасар баланы оқыту тәжірибесі көрсеткендей, мұнымен айналысудың қажеті жоқ. Кіші жастағы бала өте қызыққыш, көп сұрақтар беріп, қапелімде жауабын талап етеді. Бұл жаста ол шаршап-шалдығуды білмейтін зерттеушіге айналады. Педагогтардың көпшілігі мұндай жағдайда баланың талғамдарын қанағаттандырып, құмарын басу үшін ол неге қызықса, не жөнінде сұрап жатса, соған жауап беріп, үйрету, оқыту орынды болатынын алға тартады.

Әдебиеттер:

1. Леонтьев А. Н. Психология мышления. Хрестоматия./под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. — М: МГУ, 1982
2. Гальперн Д. Психология критического мышления. СПб., 2000. с 34–39

3. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский. — В 2-х т. — М., Педагогика, 1982.
4. Тихомиров О. К. Психология мышления: учебное пособие. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 272 с
5. Левитес В. В. О способах и средствах развития логического мышления младшего школьника / В. В. Левитес // Перспективы развития.

ӘОЖ 842.223.123

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫМЕН ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

Сахова Э.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Бүгінгі таңдағы танымдық (когнитивтік) ғылым өзінің бастауын ежелгі дәуірден алатындығы белгілі, себебі танымдық ғылымның нысаны болып саналатын таным мен ақыл, олардың өзара қатынасы сонау ерте заманалардан пікірталас тудырып келген түсініктер. Бұл дегеніміз танымдық ғылымның ең маңызды да, басты мәселесі классикалық мәселе - тіл мен ойлау екендігін анықтай түседі.

Поэтикалық мәтіндегі тіл мен ойлаудың өзара қатынасы ертеде философтарды бірден-бір ойландырған мәселе болса да, бүгінгі таңда осы мәселе де күн тәртібінде тұрғандығын көруге болады. Бұның айғағы Платонның «Кратили» - тілдің танымдық құрал екендігі жөнінде сөз қозғалған ең алғашқы философиялық талдауы. Тіл жөніндегі Платонның тәржімелеуінің негізі-атаулардың қоршаған ортаны танып білуде абсолюттік дәлме-дәл еместігінде. Платонның пікірі бойынша атаулар көмегімен қоршаған ортаны танып білу танымдық құрылымның төменгі сатысын ғана құрайды, ал бұл процестің ең жоғарғы сатысы байқап бағдарлап, мән-мағынасын түсіне танып білу болып саналады. Платонның тілдің танымдық қызметін бұндай шеңберде шектеуі сол дәуірдегі тілді символдық белгі ретінде қарастырмай, табиғи белгі тұрғысынан қарастыру көзқарасының қалыптасуынан деп тұжырым жасауға болады.

Ал үндітанушы ғалымдардың пікірлері бойынша, үнді философы Анандавардханидың (IX б.э.) іліміндегі семантикалық өзгерістердің сипаты, ойлау мен тіл арақатынасы (ойдың пайда болуы мен сөзбен жеткізу арақатынасы) мәселелері бойынша айтқан ойлары қазіргі кезде де өз құндылығын жоймаған.

Мұсылмандық қайта өрлеу кезеңі болып саналатын X ғасырда Абу Хайан тілдің кез келген болмасын элементінің маңыздылығы айта келе, тілсіз ешқандай да ойлаудың болмайтындығы нағізінде тіл мен ойлаудың өзара тығыз арақатынасы туралы айтқан ойларын орта ғасырлық шығармаларды зерттеген ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Уақыт өте келе тіл мен ойлау мәселесі Лейбництің (форманың мағынаны берудегі ролі), И.Кант пен Г.Фреге еңбектерінде де сөз болады. Соңғысының мағына теориясы жоғарыда атап өтілген Анандавардханидің семантикалық іліміне ұласады [3].

Демек, сонау Платон ой тоқтатқан тіл мен ойлау, танымдық процесіндегі тілдің алатын өзіндік ролі мәселелері әлі күнге қазіргі заман ғылымдары болып табылатын таным ғылымының нысаны болып саналады.

Әрине, бұл мәселенің ізденіс шеңбері кеңейіп, таным, интенционал, тіл логикасы т.б. ұғымдарымен толықтырылып жаңа концепсиялар, бағыттар негізінде зерттелуде. Қазіргі кезде әсіресе, шет елдік ғалымдарының өзіндік зерттеу нысанына байланысты танымдық бағыттағы көптеген ғылыми ізденістері жарық көрді.

Лингвистика ғылымындағы «когнитивті лингвистика» деген термин 80-ші жылдары М.Бирвиштін еңбегінде сөз болған. Әйтсе де тілдік құбылысты когнитивтік тұрғыдан зерттеудің жалпы үрдісі 60-70-жылдары амеркандық Хомский, Лакофф, Коок т.б.

ғалымдардың еңбектерінде айтылған болатын. Негізіне бұл бағыт өз бастауын В. фон Гумбольдттың лингвистикалық философияға қатысты зерттеулерінен алады деген тұжырым бүгінгі күнгі лингвистика ғылымындағы ғылыми айналымда кең көлемде қолданылады.

Когнитивтік лингвистика ғылымы алғашқыда нейролингвистика ғылымы (жасанды интеллект және компьютерлік ғылымдар) аясында зерттелінді [4].

Зерттеу барысында ғалымдар оның адамзат баласының дүниетанымын, парасат-пайымын, ойлау деңгейін, тілдік бейнесін де қарастыратындығына көз жеткізген болса, кейін келе адамның танымын, білімін, ойлау құбылыстарының сан қырын ашу бұл ғылымның маңызды аспектілеріне айналады. Когнитивтік ғылымның негізгі ерекшеліктеріне, зерттеу нысанына, бағыттары мен ұғымдарына алғаш рет көңіл бөлген шетелдік ғалымдар болатын. Дж. Миллер когнитивті ғылымды «XX ғасырдың 50 жылдарында дүниеге келген ақпараттар теориясының сипозитумы» деп бағаласа, 1960 жылы Гарвард университетінде американдық профессор Дж. Бруннер Дж. Миллермен бірге когнитивтік зерттеу орталығын ашады. Аталған орталық когнитивтік лингвистика ғылымының негізін қалауға айтарлықтай үлес қосады.

XX ғасырдаң ортасында когнитивтік лингвистика қазіргі антропоцентристік парадигмадағы базалық ілім деңгейінде қарастырылады. Осы бағытта көптеген зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Осының нәтижесінде Еуропада XX ғасырдың соңына қарай когнитивтік ғылымның теориялық бағыттары жетіліп, тамырын тереңнен тартып, терең зерттеліп қанатын кеңге жая түсті. Осы тұста Дж.Лакофф, Р.Лангакер, Т.Ван Дейк, Дж.Хэйман, Х.И.Шмидт, М.Джонсон, М.Витгенштейн, Г.Н.Сент сияқты шетелдік ғалымдардың когнитология саласына қатысты зерттеу еңбектері жарық көреді. Зерттеушілер танымдық ғылымдар аясында тілдің «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттаудағы қызметіне айрықша назар аударады. 1975ж. Дж.Лакофф пен Г.Томпсонның «Когнитивті грамматиканы ұсынамыз» атты мақалалары, 1985ж. Ж.Фоконьенің «Ментальды кеңістік» атты еңбегі 1987ж. Р.Лангакердің «Когнитивті грамматика негіздері» атты зерттеуінің 1-томы, ал 1991ж. 2-томы жарық көрді. Танымдық мәселелерге өзіндік тұжырыммен келген зерттеулер қатарында ғалымдар Дж.Лакоффтың «Әйел, от және қауіпті заттары» мен М.Джонсонның «Тән ойлау үстінде» атты кітаптарын да атап өтеді. 80-жылдардың аяқ шенінде «Бенджаминс» баспасынан Б.Рудзки-Остынның басқаруымен дайындалған «Когнитивті лингвистика мәселелері» атты көлемді мақалалар топтамасы да шығарылды. Осындай ғылыми зерттеулердің қайсысы болмасын тілдің танымдық ерекшелігін әр қырынан сипаттай отырып, когнитивті лингвистиканың теориялық ұстанымдары мен бірліктерін айқындауға, танымдық элементтердің адам санасында жүзеге асу, қызмет ету өзгешеліктерін зерттеуге айтарлықтай үлес қосқандығы мәлім [5].

Когнитивтік психология. Когнитивтік социология. Когнитивтік антропология. Когнитивтік лингвистика. Бұл ғылымдардың қазіргі қоғамда алатын орны, оны зерттеудің қажеттігі, оның өзектілігі. Когнитивтік психологияның нысанын білімнің құрылымы мен түсінік аппараты немесе адамның ойлау әрекеті құрайды. «Когнитивтік психология» деген терминді 1967 жылы У.Найсер ұсынды. Психологияның танымдық бағыты субъектілердің қабылдау, ойлау, тану, пайымдау, түсіну әрекеттерін жан-жақты талдау негізінде адамның ішкі, көзге көрінбейтін әрі нақты механизмдер мен процестер арқылы емес, сана, жады қызметтерінің көмегімен бақыланатын мәселелерді шешуге бағытталды (Оразалиева Э.Ж., 153). Ғалым-лингвист Дж. Кесс психоллингвистика дамуында төрт негізгі кезеңді атап көрсетеді: қалыптасу кезеңі; лингвистикалық кезең когнитивтік кезең; когнитивтік ғылымның ағымдық кезеңі.

Алғашқы кезең үшін структурализм мен бихевиоризм идеяларының әсері тән болса, екіншісі лингвистика мен психоллингвистикадағы трансформациялық туындатушы (порождающей) грамматиканың басым болуымен байланысты. Когнитивтік кезең Н. Хомский жариялаған грамматиканың негізгі қызметінен бас тартып, оның (грамматиканың) семантикамен, ал тілдің - тілді меңгеру мен пайдалану үдерісіне қатысатын басқа да когнитивтік және жүріс-тұрыстық (поведенческие) жүйелерімен байланысын мойындаумен

сипатталады. Психо-лингвистика дамуының ағымдық кезеңі когнитивтік әдістің психолингвистикалық білімдер (знания), ділдік (ментальные) репрезентациялар табиғатын орнатумен байланысты зерттеуге әкеп соғады. Сонымен қатар, психолингвистика дамуының бұл кезеңі аталмыш білімдер мен репрезентациялардың талқылау және шешім қабылдау сияқты ойлау қызметінде пайдалануын анықтайды. Дж. Кесс атап көрсеткен соңғы екі кезеңнің ажыратылуын түсіну үшін «когнитив» элементімен сәйкес келетін бірнеше терминдердің ара-жігін ашып алған жөн, себебі бұл мәселе өте күрделі болып танылуда.

Алдымен, сананы ғылыми зерттеу пәні ретінде зерттеу мүмкіндігін жоққа шығарып, психиканы жүріс-тұрыстың түрлі формаларына жатқызып жүрген бихевиоризмге ментализм (адамның ойлау санасына көңіл бөлу) және когнитизм қарсы болғанын ескеру керек. Когнитивизм бойынша алғашқы кезде сынға қатты алынған ойлау, шешім, қабылдау сияқты қасиеттер ділдік үдерістерге жатқызылады. Танымдық, яғни когнитивтік үдерістер табиғатын зерттейтін когнитивті психология алғашқы кезден бастап-ақ жасанды интеллект саласындағы зерттеулер тарапынан қатты әсер алды. Алайда осыған негізделген теориялар адамның танымдық үдерістері аталмыш үдерістердің механизмдерін түсіндіріп жеткізуге жеткіліксіз болды да, мұның өзі философтар, психологтар, лингвистер, нейрофизиологтер, жасанды интеллект саласындағы мамандарды біріктірген когнитивті ғылым ретінде жүзеге асатын пәнаралық (междисциплинарные) әдістің қажет екенін мойындатуға әкелді. «Бүгінгі күні көптеген ғылым салалары когнитивтік лингвистиканың ықпалымен дамып, оның ұтымды нәтижелерін қолдануға тырысады» деп Д.Сулейменованың атап өткеніндей, кейінгі жылдары қазақ тіл білімінде когнитивтік психология, когнитивтік антропология, когнитивтік социология сияқты ғылым салалары пайда болды. Соңғы онжылдық ішіндегі деп психолингвистикалық (ПЛ) еңбектерді талдай келе, ПЛ, когнитивтік психология, когнитивтік лингвистика, жасанды интеллект, сонымен қатар, прагматика саласындағы зерттеулердің ортақ мәселені қарастыратынын байқауға болады [6].

Когнитивтік психология («тіл біліміндегі психологизм» туралы) дегенміз - адамдардың дүниесі, әлем, қоршаған орта жайлы ақпаратты қалай алатыны мен адам ОСЫ ақпаратты қалай ұғынады, ақпараттың есте сақталып білімге айналуы мен осы білімдердің біздің зейініміз бен жүріс-тұрысымызға тигізетін әсерін зерттейтін психологияның бір саласы, Басқаша айтқанда, адамның шындық жайлы алған ақпаратты түсіне біліп, оны шешім қабылдау, күрделі мәселелерді шешуде қолдана білуге тырысуы когнитивтік әдіс арқылы іске асады. Когнитивтік психологияның нысанын білімнің құрылымы мен түсінік аппараты немесе адамның ойлау әрекеті құрайды.

Когнитивизмнің зерттеу нысаны адам ақыл-ойы, санасы және солармен байланысты үдерістер. Қазір «когнитивизм» термині аясында төмендегі мәселелер қарастырылады: а) адамның «ойлау механизмін» зерттеу бағдарламалары; ә) әр түрлі каналдар арқылы адам миына түсетін ақпараттарды өңдеу үдерістерін зерттеу; б) әлемнің менталды моделінің құрылымы; в) әр текті когнитивтік актілерді қамтамасыз ететін жүйелердің құрылысын; г) табиғи тілде баяндалған ойларды адамның және компьютерлік бағдарламалардың қалыптастыруы мен түсінуі; мәтінді түсінуге және тудыруға қабілетті компьютерлік моделдердің жасалуы; д) ойлау актілеріне қызмет ететін психикалық үдерістердің түрлері.

Адамның когнитивті дүниесі оның қылығы мен әрекеті арқылы зерттеледі. Бұл орайда тіл белсенді рөл атқарады. Тіл адамның кез келген әрекетінің ойлау жүйесін, мотивін т.б. танытады. Сөйтіп, когнитивизм Адамды әрекет етуші, және белсенді ақпарат тудырушы және қабылдаушы ретінде қарастырып, бұл процестер барысында, яғни ойлау қызметінде анықталған схема, бағдарлама, жоспар, стратегияларды басшылыққа алатынын түсіндіреді.

Когнитивті лингвистика ғылымына қатысты Р.Шепард бұндай сипаттама жеткіліксіз дей келе, өз тарапынан адам ми қыртысындағы менталды процестерді белгілі бір жүйеге келтіріп, басқарып отыратын жалпы қағидалар туралы ғылым деген анықтама береді. Ал бұл принциптердің пайда болуы мен олардың қызмет атқаруын ғалым жалпы дүниенің белгілі бір заңдылықтарға сүйенетіндігімен ұштастырып, ойлау" заңдылықтары мен механика заңдылықтары арасында ұқсастықтар табады.

Танымдық ғылымның аясының кеңдігі мен күрделілігі, оның зерттеу нысаны болып табылатын білім мен танымның табиғатын, білімнің шығу көздерін, оларды жүйелеу, білімнің дамуын, бұның бәрі психология, антропология, философия, нейрология, тіл және де

жасанды интеллектіні үлгілеу т.б. ғылымдардың өзара қарым-қатынасы негізінде жан-жақты зерттеуді талап ететіндігі сөзсіз.

Тілге грамматикалық теорияларда берілген когнитивтік сипаттамалар психолінгвистикалық зерттеулерде «төрден» алған орындарынан айрылып, олардың атқаратын рөлі тек басқадай когнитивтік және жүріс-тұрыстық (поведенческие) модульдермен қатар сөйлеу үшін қолдану және меңгеру үдерістерінде ғана ескеріліп жүр. Когнитивтік психология мен когнитивтік лингвистиканың қарастыратын ортақ мәселелері: жады (есте сақтау), ішкі сөздік қор, сөйлеу әрекетін туғызу мен қабылдау. Когнитивтік социология. Когнитивтік социология социолінгвистика мен когнитивтік лингвистика ғылымдарының қалыптасып дамуына ықпал жасады. Бүгінгі таңда әлеуметтік лингвистика тілдің әлеуметтік табиғаты мен қоғамдық қызметін, әлеуметтік фактордың тілге әсер ету тетігін қоғам өміріндегі тілдің атқаратын қызметін зерттейтін ғылым. Социолінгвистика тілдің негізгі қызметі коммуникативтік, яғни тілді адамзаттың қарым-қатынас құралы деп есептейді. Тілдің әлеуметтік негізі, әлеуметтану, тіл білімі, социология (әлеуметтану), әлеуметтік психология және этнография ғылымдарымен қиылысқан жерінде қалыптасқан социолінгвистика бойынша қазіргі қазақ тіл білімінде зерттеулер аз.

Әдебиеттер:

1. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. -Алматы, 2007.-312 б.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. -Минск, 2004. -256 с.
3. Жұбанов К. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999.-581 Б.
4. Аманжолов С. Қазақ тіл теориясының негіздері. - Алматы: Ғылым, 2002. - 368
5. Жаманбаева К. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері эмоция, символ, тілдік сана. -Алматы: Ғылым, 1998.-140 б.
6. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. - Алматы, 1996. -207 с.
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. -М., 2000. - 400 с. Сепир Э, Избранные труды по языкознанию и культурологии. —М., 1993. — 656 с.
8. Краткий словарь когнитивных терминов. //Под общей редакцией Е.С.Кубряковой. М.. 1996. -245.

ӘОЖ 825.451.141

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ ПӘНІ БОЙЫНША МӘТІН МАЗМҰНЫ МЕН ОНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ИГЕРУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Шаймерденова Г.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Баланың қабілеттерін дамыту, ақыл - ойын жетілдіру мәселелеріне ежелгі грек ғалымы, философы Сократ, Шығыстың әйгілі ойшылы Әл - Фараби, өзімізге етене жақын ұлы ойшылы, ақынымыз Абай да аса назар аударған. Олардан кейінгі педагогика мен психологияға ден қоя қараған Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаевтар баланың ақлын, танымын, еркі мен зейінін қалыптастыру арқылы бойға біткен қабілетті дамытып жүйелі ой түйіп, білім тұңғығына бойлауға мүмкіндіктер ашатындығын атап айтқан.

Кәсіби шеберлік, шәкіртті баурап алып, қызығушылықтарын арттыру, терең білім беру -ұстаздың талмай ізденуінде. Бойына жинақтаған теориялық білім мен тәжірибені ұштастыра отырып, ізденістен жалықпаған ғана кәсіби шеберліктің шыңына шығары анық.

Мен оқытатын орыс тілінде жүргізілетін мектепте қазақ тілінен 31 жылға жуық білім беріп келемін. Осы жылдар аралығында мектеп пен қоғамда қаншама өзгерістер болып өтті.

Мәтін және оны қабылдау да - өз шешімін таппай отырған, кең ауқымда зерттеуді қажет ететін мәтін лингвистикасының өзекті мәселелерінің бірі. « Мәтін анықтамасын түсінуде ол феноменді оқып - үйренудің түрлі әдістемесі мен амал - тәсілі анықталады. Бүгінгі күнде мәтін аударуда ». Сонымен бірге лингвистер бірінші кезекте тілдің функционалдық - коммуникативтік сапасы мен мәтін арқауын құрайтын құралға назар аударды. « Мәтін » деген түсінік « Мәтін грамматикасы, мәтін стилистикасы », « Мәтін лингвистикасы » деген лингвистикалық терминдер атауымен кіреді. Бірақ дәл тіл білімінің ауқымда « мәтін » әлі нақты анықтамасын алған жоқ. Ол көп қырлы болғандықтан түсінікті тілдік категория тарапынан қиюластыру мүмкін емес. Сондықтан « сөйлемнің күрделі бірлігі », « сөйлемнің бірізділігі », типтік анықтама және тағы басқа үнемі қисынсыз болады, сондықтан да ол материалдық құрылысын, оның экстралингвистикалық көрсеткішін, сонымен бірге коммуникацияға қатысушылар рөлін назардан тыс қалдырады. Сонымен бірге мәтін мағынасы оның жарыққа шығу себебімен анықталады.

Демек, мәтін феноменінің көп құрлығын есепке алған жағдайда, оған түрлі анықтамалар беруге болады. Мұның өзі шындығында мәтін ретінде оған анықтама беруде негізгі рөл атқаратынына дәлел бола алады. Мәтін сөйлеу шығармашылығы таңбалық жүйелілік сияқты ақпараттық кеңістікті анықтайды. Семиотикада мәтін коммуникацияның кез келген формасы, мәселен, салт, би, әдет - ғұрып және тағы басқа кез келген таңбанын бірізді, байыпты жүйесі деп түсіндіріледі.

Филология ғылымында, атап айтсақ, тіл білімінде, мәтін - таңбаның ауызша (сөздің) жүйесі деп таньшады. Сөйтіп, мәтін бір мағынаны - бастапқыда коммуникативтік мағынаны білдірген, сондықтан мәтін - коммуникативтік бірлік деп ататады.

Мәтін сөзі (латын тілінде *textus*) « тұтасып кеткен, біріккен ткань » деген ұғымды білдіреді. Сондықтан көңіл аударарлық бір жайт, не бірігеді, қалай, не үшін бірігеді деген нәрсені анықтап алу қажет. Қалай дегенде мәтін - мағыналық жағынан біріккен жүйелі таңбалық бірлік, негізгі өзіне тән байлаулы және тұтастық қасиетке ие. Ондай жүйелі таңба коммуникативтік бірліктің жоғары деңгейі, сондықтан ол әдеби шығарманың толық анықталған мағынасына ие, яғни аяқталған ақпараттық және құрылымдық тұтастық. Бұл бүтін, әрі таңғаларлықтай жат құбылыс. Қомақты билік болғанымен, тұтастық үнемі функционалдық құрылым болып табылады және бұл құрылымда тұтастықтың өз орны бар.

Мәтін категорияларының мәндері (мағыналық, құрылымдық, функционалдық, коммуникативтік) әр түрлі болғанымен, бір - бірімен байланыспайды, тек бір - біріне ықпал етеді, ол - аса сапалы түрде құрастырылған тұтастық,

Қисындылық пен тұтастық - мәтінге ғана тән қасиет ол тек дербес талдауды қажет етеді. Сондықтан да бұл екеуі мәтін шеңберінде бірін - бірі толықтырады және өзара бірлікте қолданылады: мәтін мазмұнын біртұтас мағына, дәл берілген тілдік құралдар ашады. Сөйтіп, тілдік қисындылық Сонымен бірге мағыналық тұтастық оның көрсеткіші болады. Әлбетте, егер табиғи ситуацияны ескеретін болсақ, мәтін пайда болған кезде айқын мақсатты мағынаны көрсетуді талап етеді.

Мәтін теориясында мәтін туралы мәселеге ерекше назар аударып, оны теориялық жағынан саралаудың маңызы зор. Текстология сияқты филология саласының да ерекше қарастыратыны -мәтіннің айрықша формасы. Лингвистика мәтіннің интонациялық, лексикалық және синтаксистік амал - тәсілдерін, графикалық әріппен белгілеу және пунктуациялық ерекшеліктерін зерттейді [1].

«Мәтін» деген ұғым тек тілдік жағынан құрастырылған және әдеби шығармаға ғана тән болады, алайда оның бөліктеріне, айтарлықтай дербес көзқарасты микромәтінге қолданылмауы мүмкін. Тек сондай мәтін, оның тарауы, бөлімі, параграфы, мәтін кіріспесі, қорытындысы, тағы басқа туралы айтуға болады.

Сабақ үстінде оқушының жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызу, сабақтың тақырыбына сай нақтылы міндет қоя білу - ол әр мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Өйткені оқушыларды терең әрі жинақты біліммен қаруландыру, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылық талғамын дамыту, өз бетінше білімін толықтандыруға

дағдыландыру сияқты күрделі жұмыстар сабақ барысында қалыптасады. Бұл әрбір мұғалімді ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге жетелейді. Әрбір мұғалімнің негізгі алға қойған міндеті — шәкірттердің ой - өрісін кенейтуге, биік адамгершілік қасиеттерін өалыптастыру [2].

Тілді оқытып, үйретудің сапасын арттыру әртүрлі жағдайларға байланысты. Орыс мектебінде оқытылатын қазақ тілі пәнінің түпкі мақсаты - оқушыларға қазақ тілін менгерту, ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттыру, қазақ тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, қазақ халқының әдет -ғұрпын, тарихын танып талаптандыру, тілін құрметтеуге тәрбиелеу, Сонымен қатар Отанды, табиғатты, айналадағы құбылысты, тыныс - тіршілігімен жан - жақты терең таныстыру.

Сабақ өткізу, оқыту барысында өткізілетін ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі - сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру. Мәтінмен жұмыс дегеніміз - сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады. Олар:

1. Дыбыстармен жұмыс;
2. Сөздіктермен жұмыс;
3. Сөздік қорларын жетілдіру;
4. тіл дамыту;
5. Ауызша сөйлей білуге дағдыландыру.
  - 1.1. Мәтінмен жұмыс істеу мынадай кезеңдерге бөлінеді:
    1. Мәтінді оқығанға дейінгі кезең;
    2. Мәтінмен жұмыс кезеңі;
    3. Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең;
  - 1.0. Мәтін оқығанға дейінгі кезең мынадай бағытта жүргізіледі:
    1. Бірнеше бөлімге бөліп оқыту;
    2. Бөлімдерге ат қою;
    3. Негізгі, жаңама ойды таптыру;
    4. Мәтін бойынша сұраққа жауап беру;
    5. Оқығанның мазмұнын айту;
    6. Жоспар құру.
  - 1.3. Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең:
    7. Жағдаят шешу;
    8. Пікірталас;
    9. Мәтінге ат қою;
    10. Диалог, ситуация құру;
    11. Шығармашылық тапсырмалар орындау;
    12. Мәтіннің мазмұнын жоспар бойынша айту [3].

Мәтінді оқудың мынадай түрлерін сабақ үстінде қолданамын:

1. Дауыстап оқыту арқылы оқушының сөйлеу элементтерін менгергендерін байқауға болады, тағы да бір тиімділігі- оқушылар бірінің қатесін бірі естіп және түзетіп отырады.

2. Іштей оқу - бұл жұмыстың мақсаты оқушылардың шапшаң оқу дәрежесін анықтау. Мысалы: оқушыларға іштей оқу үшін бір мәтін беремін де, қай жерге дейін оқу керектігін белгілеймін. Әркім белгілеген жерге келгенде кітаптарын жауып, бітіргенін байқатады. Солай оқушылардың оқу шапшаңдықтарының мөлшерін өзіме белгілеп отырамын.

3. Араласып оқу ү кезекпен оқу ү.
4. Буынға бөліп оқу.
5. Мәнерлеп оқу.
6. Сөйлемді мазмұнына, айтылуына қарай ырғағымен оқу.

Оқушыларды шапшаң оқуға дағдыландыру, әрине, өте жақсы. Дегенмен, олардың шапшаң оқуы толық түсініп оқыды деген сез емес. Оқушының мәтінді түсіну қабілетін әр түрлі әдіс - тәсілдер қолдана отырып анықтауға болады. Бұл жерде айтатыным, күнделікті сабақ сайын мәтіннің бір сөзін қалдырмай аударып, тек осындай аударма жұмысымен шектеліп қалмау керек. Ол балаларды зеріктіріп, ынтасын кемітіп, ойлану қабілетін тежейді. Сол себепті әр түрлі әдістер қолдануды жөн көрдім:

1. Мәтінді қазақ тілінен орыс тіліне аудару;

2. Оқыған мәтіннің мазмұнын айтқызу, қазақ тілінде жеткізуге қиналса, орыс тілінде айқызу;

3. Мұғалімнің сұрағына дайын жауап беру;

4. Берілген мәтіндегі ойды бірнеше сөйлемдер арқылы айтып беру;

5. Оқыған мәтінге немесе бөлімге тақырып қою;

6. Үлестірмелі кәртішкелерге мәтінді түсінгенін айтуға көмектесетін тірек сөздер жазылады. Сол бойынша мәтіндегі ойды әңгімелейді;

7. Мәтіннің мазмұнына сай келетін суреттерді таңдап алып, соларды пайдалана отырып, әңгіме құрауға болады.

8. Жоспар құрғызып, мәтіннің мазмұнын түсінгендерін тыңдау [4].

Мәтін бойынша сабақ өткізу әдісі. Өзге оқулықтар тәрізді қазақ тілі оқулығы да оқытуды жүзеге асыруда шешуші қызмет атқарады. Психология ғылымын зерттеушілердің пікіріне сүйенетін болсақ, бала неғұрлым жас болған сайын өзге тілді қабылдау, игеру мүмкіншілігі соғұрлым жоғары болады. Мақсат - оқушыны жас кезінен бастап - ақ қазақ тілін әдеби норма бойынша үйретуге дағдыландыру. Осыған байланысты сөзді дұрыс айту жағына, дұрыс қолдану жағына баса назар аудару керек, өйткені бала жас кезінде қалай дағдыланса, сол қалпын үлкейгенде оңайлықпен бұза алмайды, сондықтан теріс дағды қалыптасқан ересектең таза қалпындағы жасты оқытып - үйрету әлдеқайда жеңіл болады.

Мәтіндерге берілген барлық сөздер мен грамматикалық материалдарды бір сабақ үстінде үйретуді мүмкін емес, сондықтан үйретілуге тиісті сөздермен грамматикалық материалдарға баса назар аударылуы қажет. Мәтіндерді іріктеп алып, ұтымды пайдалануда мұғалім белгілі бір принциптерді белгілеп алып, оларды өзіне таяныш ету керек.

1. Мәтіннің тақырыпқа сәйкестілігі, тәрбиелік мәні. Мәтіннің тақырыпқа сәйкестілігі, тәрбиелік мәні оқыту жүйесіндегі аса бір қажетті мәселенің бірі.

2. Мәтіннің оқу арқылы менгертілуі. Мұғалім мәтінді ең алдымен талапқа сай сөзді оқып шығып, оқудың үлгісін көрсетеді. Осы кезде оқушылар оқулықтарына қарап отырып, оқудың үлгісін көрсетеді. Осы кезде оқушылар оқулықтарына қарап отырып, оқудың техникасына баса назар аударылады. Оқушылардың қатысуымен мәтіннің мазмұны түсіндіріледі, сөздік жұмысы жүргізіледі, мақсат - тіл дамыту. Жоғары сыныптарда мәтін оқушылардың өздеріне оқыттырылып, қателері болса, мұғалімнің көмегімен, не басқа баланың қатысуымен түзетіледі. Жаңа сөзде болса, айрықша түсіндіріліп, сөздік дәптерге жазылады.

3. Мәтіннің сұрақ - жауап әдісі арқылы игерілуі. Бұл - мәтінді игерудің аса бір ұтымды жолы. Сұрақ бірде мұғалім тарапынан қойылып, оқушылардың қатысуымен жауап қайтарылса, бірде сұрақты оқушылардың өздері қойып жауапты өздері қайтарады, бірақ мұғалімнің тікелей бақылауы, ретті жерлерінде араласып отыруы аса қажет.

4. Мәтіндегі жаңа сөздер мен грамматикалық материалдардың менгерілуі. Мәтіндегі жаңа сөздерді игеру оқушылардың лексикалық қорын байытуға, қазақша сөйлей білу мүмкіншілігін арттыруға тікелей жағдай жасайды. Жаңа сөздерді менгеру мұғалімнің тікелей түсіндіруі арқылы, сұрақ - жауап әдісін тірек ете отырып, сол сөздің қатысуымен әртүрлі сөйлемдер құрау арқылы сөздік жұмыстарын пайдатану арқылы іске асады.

Осындай жұмыс түрлерін өткізе отырып, мәтінмен жұмыс жүргізу кезінде оқушылардың ой - өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады [5].

Қазіргі білім беру жүйесінде жаңа технологияларды енгізу күннен - күнге басты талапқа айналып, осы әдістерді жетілдіре түсу қажеттігі күшеюде. Оқу бағдарламасына жаңа үрдістер, жаңа оқу технологиялары көптеп енгізілуде. Солардың бірі М. М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясын» өзінің практикада қолданамын.

Қазақ тілі сабағын оқытуда жаңа технологияның өзіне тиімдісін қолдана отырып оқушының мүмкіншіліктеріне қарай денгейлік тапсырмалар, шығармашылық жұмыстар, тіл байлығын, сөздік қорын байытуға арналған мәтінмен жұмыс түрлерін ұйымдастыру [6].

Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана, оқушылардың білім сапасын жоғары көтере алады. Білім сапасын көтеру дегеніміз - оқушыны жоғары денгейге көтеру. Осы мақсатты алға қоя отырып, тіл үйретуде мәтінмен жұмыс түрлерін тиімді пайдаланып, оқушылардың қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

Әдебиеттер:

1. Білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2005.
2. Бағдарламалар. Қазақ тілі. 5-7; 8-9-сыныптар үшін. Алматы, 2004.
3. Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасы.// Егеменді Қазақстан, 2003, наурыз.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы, Алматы, 1998, -362 б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Алматы: Ғылым, 1966, -360 б.
6. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы, -Алматы: 1970.

ӘОЖ 811.11-112

THE VARIETY OF GENDER LINGUISTICS IN ENGLISH, GERMAN, RUSSIAN AND KAZAKH PROVERBS

Abil A.

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Turashbekova T., Muratbai Y.

Zh.Tashenev university, Shymkent

scientific supervisor – **senior teacher Tursynova G.I.**

The concept “gender” was appeared first by Robert Stoller, American psychoanalyst in 1968, the scientist used this word in his work “Sex and gender”. The gender relation is a relation between men and women in the society. The relation between men and women is an important factor in social development because they compose two large social demographic groups. The character of their relation is a reason and effect of many economic, cultural and social, political, spiritual life in the society. That is why it is very important to investigate this relationship.

Most of the people have misconception that the terms “gender” and “sex” both convey the same meaning. However, these two terms are quite separate from each other. Sex is a term that is used to describe the difference between male and female in biological respect. Sex refers to biological differences; chromosomes, hormonal profiles, internal and external sex organs. Gender is something, which is not at all depended on biological aspects; rather it is the masculine or feminine characteristic that has been developed as an impact of the social, cultural norms and affiliations. It is very important to remember that a person develops this particular behavior due to the society he or she is living in and this behavior is completely alterable by the will of the person.

Phraseological fund of any language represent very interesting and factful material for gender researches as it reflects many aspects of people’s life: history, national consciousness, morals, values, preferences, relations and the way of life. It is essential to point out that research on proverbs has not only been carried out within phraseology, but also in other scholarly branches. Thus in the field of paremiology (paremia = proverb), the scholarly field that deals with proverbs, much research has been conducted over the centuries. Moreover, in comparison to phraseology, paremiology has a far longer tradition. Paremiology mainly deals with collecting and classifying proverbs as well as tracing the nature and origin of individual proverbs and investigating their socio-historical significance.

In the history of studying proverbs and sayings there were attempts to find distinctive features. Proverb is always statement, containing some specified conclusions. Proverbs are popular wisdom, code of rules of life, practical philosophy, and historical memory. A saying is a short, clever expression that usually contains advice or expresses some obvious truth. Proverbs and sayings represent special interest for researches in the field of linguistic genderology, as they embody «cultural-national outlook» of every nation.

Having analyzed the fund of proverbs and sayings with the gender components in three languages we revealed the following tendency: the considerable number of proverbs is devoted to women and most of them contain negative connotation of female representatives.

The common thing in the languages of analyzed cultures is stereotypic opinion about low mental abilities of a woman. *Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа*. In the English and Russian languages there are number of equivalents, confirming similarity of such estimation of a woman: Women are the devil's nets, Куда чёрт не поспеет, туда баба пошлёт. The attitude towards woman in Russian and English cultures is different. In Russia a woman is not considered as a person: Кобыла не лошадь, баба не человек. As for Englishmen a woman is a secret: Woman is the key to life's mystery.

Appearance is not the main thing. It is not the most important condition for being beautiful. It is much more important for a woman to be a good mistress, to be kind, careful and quick-witted. *Красота приглядится, а щипки не прихлебываются*. Не ищи красоты, ищи доброты! *Қыз қылығымен жағады*.

The distinctive feature of Kazakh in comparison with the Russian and English languages is that there are proverbs characterizing men. All of them convey positive characteristics and they are about resoluteness, courage, superiority, straightforwardness: *Тура ағаш үйге тірек, тура жігіт елге тірек, Ауыр жүкті нар көтерер, ел жүгін ер көтерер, Батыр жігіт жол бастар, ақін жігіт той баста*.

There are different relations of men and women in communication: There is more expressive, stylistic methods in man's speech than in woman's, for example: «Ақтан ұрттағанға қалай қарайсың?»; Primitive speech is peculiar to a man; Rude words can be used according to a certain situation in the process of man's communication; Superlative expression (hyperbole) is peculiar to women's speech, for example: «Дем алар ауа жоқ! Айтып жеткізу мүмкін емес!»; Women's speech is more emotional than men's, for example: «Қорыққаннан жүрегім жарыла жаздады!».

The gender side of Kazakh and German proverbs In Kazakh nation a man is a family man, the host of the house but a woman is responsible for all works in the house: «Жаман әйел жақсы еркектің төрдегі басын көрге сүйрейді»; «Ердің атын не аты шығарар, не жары шығарар»; «Жақсы қыз біреу келсе есік ашар, Жаман қыз біреу келсе төрге қашар». In German proverbs we can see the cultural-social role in the family: «Haus ohne Frau, Haus ohne Staat» - «Әйелсіз үй сусыз диірмен»; «Das Weib und der Ofen sollen zu Hause bleiben» – «Әйелдің орны отбасы, ошақ қасы». In Kazakh nation the most limits for women are noticed in the following proverbs: «Жігітке отыз үйден, қызға қырық үйден тыйым»; «Қызды қартша сына, атты жігітше сына». In German some proverbs have similar meanings: «Frauen und Öfen bleiben zu Hause»; «Frauen und Katzen ins Haus».

In Kazakh proverbs the concept “woman” in Kazakh mentality is that the role of a woman is lower than a man, she is dependent. The following Kazakh proverbs are the evidence: “*Астыңдағы атыңа, Қойныңдағы қатыныңа сенбе*”; “*Бұлттан шыққан күн ащы, Жаман қатынның тілі ащы*”.

In German proverbs we can see that the role of a woman is lower than a man as well: «*Langes Haar, kurzer Sinn*» - «*Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа*»; “*Frauen haben so viel Verstand wie es Fleisch an einem Hühnerbein gibt*” – “*Байтал шауып, бәйге алмас*”.

Discussing the gender side of proverbs we investigate positive and negative characteristics of the meanings of proverbs: «*Bei den Weiber ist des Schwatzens hohe Schule*» - «*Жақсы әйелдің қолы ұзын, жаман әйелдің тілі ұзын*».

Ethno linguistically we notice the source of human values in German proverbs: «*Ағашы қандай болса, жемісі сондай, шешесі қандай болса, қызы сондай*» - «*Wie der Baum, so ist die Birne, wie die Frau, so die Dirne*».

According to the result of analysis of three languages it is possible to make the following conclusion: in the Kazakh linguistic worldview the concepts "woman" and "man" are presented in their quantitative ratio more widely than in the English and Russian languages. The greatest number of proverbs is proverbs reflecting social characteristics. Possible explaining of the given fact can consist in the fact that in Kazakh culture relationship are closely supported that is expressed by

nominative density of terms of relationship: brother, daughter-in-law, sister-in-law, brother-in-law, mother-in-law, father-in-law, son-in-law, parents and etc.

According to the above mentioned research we observe language androcentrism. It means that the majority of proverbs reflect male point of view and domination of men. The image of women is not always negative. We can rather say about a tendency, than a negative attitude. But a certain degree of androcentrism takes place.

Studying gender relations is one of the ways of understanding of social changes in society. And linguistics and its language structure are more clearly show the state of consciousness of society.

References

1. Wolfgang Mieder. Proverbs are Never out of Season. Popular Wisdom in the Modern Age. New York: Oxford University Press, 1993
2. Apperson G.L. English proverbs and proverbial phrases, Lnd 1969
3. Горошко Е. Пол, гендер, язык// Женщина. Гендер. Культура. - М, 1999
4. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. М., Институт социологии РАН, 1999
5. Даль В.И. Пословицы русского народа. - М., Высшая школа, 1957
6. Аққозин М. Ө Қазақ мақал-мәтелдері. –Алматы, 1990 ж. 288 бет.

ӘӨЖ 37.034:811.111

ҚАЗАҚ ТІЛІМЕН САЛЫСТЫРА ОТЫРЫП АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫН ОҚЫТУ

Ашурматова Г., Абдураимов Н.

Ж.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші - аға оқытушы Турсынова Г.И.

Ағылшын және қазақ тілдерінде зат есім –заттардың атын, нәрселерді, табиғат пен қоғамдық құбылыстарды, уақиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді кең мағынада білдіретін сөз табы. Үш тілдегі зат есімді жеке сөз табы ретінде танытатын үш белгісі (морфологиялық, семантикалық, синтаксистік) болады.

Зат есімнің морфологиялық сипатын түсіну үшін зат есімнің құрылымын, жасалу тәсілін, түрлену жүйесін талдау керек. Алдымен зат есімнің құрылымына тоқталайық. Ағылшын тілінде зат есімдер құрылымы жағынан Simple (жалаң), Derivative (туынды), Compound (күрделі) болып бөлінсе, қазақ тілінде олардың екі түрі (жалаң, күрделі) болады.

Ағылшын тіліндегі Simple (жалаң) зат есімдер тек ғана түбірден тұрады, ал қазақ тіліндегі жалаң зат есімдер екі салаға (түбір зат есімдер, туынды зат есімдер) бөлінеді. Түбір зат есімдер тек түбір сөзден тұрса, туынды зат есімдер зат есім, сын есім, етістік, сан есімдерге жұрнақтар жалғану арқылы жасалады. Салыстырып көрейік:

Simple nouns (English)	жалаң зат есім (Kazakh)
a book - кітап	қыз – a girl
a week - апта	би – a dance
a son - ұл	қой – a sheep

Қазақ және орыс тілдерінде туынды зат есімдер, жоғарыда айтылғандай, түбір сөздерге жұрнақтар жалғануы арқылы жасалса, ағылшын тіліндегі туынды (Derivative) зат есімдер – зат есім, сын есім, етістік, сан есімдерге жұрнақтар ар мен префикстердің жалғануы арқылы жасалады. Енді ағылшын, қазақ тілдеріндегі туынды зат есімдердің жасалуын кесте арқылы салыстырайық.

Comparative charts of English and Kazakh derivative nouns (Ағылшын және қазақ тілдеріндегі туынды зат есімдердің салыстырмалы кестелері)

Nouns derived from verbs (Етістіктен жасалған зат есім)

Ағылшын тілі	Қазақ тілі
-er/or –dancer, editor	- ма/ме – алма, күйме
-ar – liar, vicar	- ба/бе – сызба, көмбе
-ant/ent – assistant, student	- на/не - баспа, кіріспе
-ress – actress, waitress	- қа/кі – қалқа, күлкі
-ee – payee, employee	- ғы/гі – шалғы/сүзгі
-al – approval, arrival	- ым/ім/м – жазым, білім, сөйлем
-age – breakage, drainage	- ыс/ус/с – айтыс, жеңіс, сөйлес
-ance – acceptance	- ақ/ек – қонақ, жүрек
-ence – difference	- ғыш/гіш – сыпырғыш, өшіргіш
-y - delivery	- қын/кін –толқын, кескін
-ment - advertisement	- мақ/мек – құймақ, ілмек
-ion – attention	- бақ/бек – жұмбақ, тізбек
-ure – closure	- пақ/пек – қақпақ, піспек

Nouns derived from nouns (Зат есімнен жасалған зат есім)

Ағылшын тілі		Қазақ тілі	
-ful	handful, mouthful	-лас, -лес	құрбылас, көршілес
-hood	brotherhood, childhood	-дас, -дес	қарындас, күндес
-ship	friendship, partnership	-тас, -тес	сыныптас, тілектес
-ism	humanism, patriotism	-шылық, -шілік	шаруашылық, емшілік
-ist	artist, humorist	-қор	бейнетқор
-ician	Academician	-тық, -тік	сауатсыздық, белгісіздік
-ian	politician, musician	-қой	сәнқой
-ine	heroine		
-dom	Kingdom		

Ағылшын тілі		Қазақ тілі	
Suffix (Жұрнақ)	Example (мысал)	Suffix (Жұрнақ)	Example (мысал)
-ette	Bachelorette	-кер, -гер -паз -хана -стан -шы, -ші	іскер аспаз емхана Қазақстан жұмысшы, тілші

English and Kazakh derivative nouns which are formed from adjectives

(Ағылшын, қазақ тілдеріндегі сын есімдерден жасалған туынды зат есімдер)

Ағылшын тілі		Қазақ тілі	
Suffix (Жұрнақ)	Example (мысал)	Suffix (Жұрнақ)	Example (мысал)
Сын есім		Сын есім	
-ty	cruelty	-лық, -лік	ақылдылық, әдептілік
-y	honesty	-дық, -дік	ақылсыздық, әдепсіздік
-ness	happiness	-тық, -тік	қорқақтық, үркектік
-ion	abjection	-шылық, -шілік	молшылық, көпшілік
-ery	bravery		Сан есім

-ure	moisture	-лық, -лік	алтылық, жетілік
-cy	vacancy	-дық, -дік	ондық, жүздік
-ing	warming	-тық, -тік	қырықтық, үштік
-th	warmth		
-dom	freedom		

Қатар жазылған ағылшын және қазақ тілдеріндегі жұрнақтарды олардың аудармасы деп түсінбеу керек, олар сол тілдегі жұрнақтар болып табылады.

The chart of English derivative nouns formed by means of prefixes
(Ағылшын тіліндегі зат есімдердің префикс арқылы жасалу кестесі)

Префикс	Мысал
anti-	anticlimax, antimatter, antiseptic, antidote, anticline, antitoxin
co-	copilot, coordination, correspondent, coreligionist, cotenancy
dis-	disability, disadvantage, disapproval, disarray
ex-	ex-president, ex-husband, ex-libris, ex-serviceman
il-	illegibility, illegitimacy, illogicality
im-	imbalance, immobility, immodesty, immorality
in-	inability, inaccuracy, inactivity, incorrectness
ir-	irrationality, irregular, irresponsibility, irreverence
non-	non-fulfillment, non-essential, non-existence, non-violence
un-	unhappiness, unknown, unsuitability

Ағылшын, қазақ тілдеріндегі күрделі зат есімдер біріккен зат есімдер, қосарланған зат есімдер, құрама зат есімдер, қысқарған зат есімдерден құралады. Кесте түрінде қарастырайық.

Comparative chart of English and Kazakh compound nouns
(Ағылшын және қазақ тілдеріндегі күрделі зат есімдердің салыстырмалы кестесі)

Ағылшын тілі	
түрлері	мысал
Зат есім + зат есім	airmail, seaman
Зат есім + үстеу	looker-on, hander-on
Сын есім + зат есім	blackboard, blackbird
Есімше + зат есім	boiling-point
Есімдік + зат есім	he-goat, she-wolf
Зат есім + предлог + зат есім	mother-in-law
Етістік + есімдік + үстеу	hand-me-down
Сын есім + етістік + үстеу	merry-go-round
Үстеу + етістік	outgo, off shoot
Үстеу + зат есім	by-law, overcoat
Етістік + үстеу	feedback
Қазақ тілі	
түрлері	мысал
Зат есім + зат есім (біріккен)	Жанбота, итбалық
Зат есім + зат есім (кіріккен)	қайынапа, белбеу
Зат есім + зат есім (қосарланған)	ата-ана, жауын-шашын
Зат есім + зат есім (сөз тіркесі)	ауа райы, сабақ кестесі
Зат есім + зат есім (қысқарған сөз)	ҚР, ҚазҰПУ, ҚазҰТУ

Зат есімдер заттық ұғымды білдіріп, әртүрлі семантикалық категорияларды қамтиды. Қазақ тілінде зат есімдердің нақтылық және абстрактілік, жалпылық және жалқылық,

даралық және жинақтылық, жекелік және топтық семантикалық категориялары болады. Орыс тілінде мағынасы бойынша зат есімдер тиісті және жалпы, тірі және жансыз болып бөлінеді.

Тиісті зат есімдер — бұл жеке тұлғалардың, жеке заттардың атаулары. Тиісті зат есімдерге мыналар жатады: адамдардың тегі (лақап аты, лақап аты), аты, әкесінің аты, сондай-ақ жануарлардың лақап аты; географиялық атаулар; астрономиялық атаулар; газеттер, журналдар, әдебиет және өнер туындылары, зауыттар, кемелер және т. б. атаулары.

Жалпы зат есімдер - барлық біртекті заттар мен құбылыстардың ортақ атауы. Зат есімдер жалпы зат есімдерге ауысуы мүмкін (мысалы: земля — суша, Земля — планета Солнечной системы). Тірі зат есімдер адамдардың, жануарлардың есімдері ретінде қызмет етеді және кто? деген сұраққа кім жауап береді? Жансыз зат есімдер жансыз заттардың, сондай-ақ өсімдік әлемінің заттарының атаулары ретінде қызмет етеді және что? деген сұраққа жауап береді? Жансыз заттарға *группа, народ, толпа, стая, молодёжь* и т.д. сияқты зат есімдер де жатады.

Ағылшын тілінде зат есімдердің *countable* (саналатын) және *uncountable* (саналмайтын), *proper* (жалқы) және *common* (жалпы), *concrete* (нақты) және *abstract* (абстрактты), *animate* (жанды) және *inanimate* (жансыз) сияқты семантикалық категориялары болады. Енід осы үш тілдегі әрбір топтарыды жеке-жеке талдайық. Ағылшын тіліндегі зат есімдер лексикалық мағынасына қарай, қазақ тіліндегідей жалқы және жалпы есімдерге бөлінеді.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі жалпы есімдерге жан-жануарлардың, заттардың, ұғымдардың, құбылыстардың, халықтардың жалпы атаулары жатады. Басқа сөзбен айтқанда, жалпы зат есімдерге тілдегі әр алуан деректі және дерексіз заттар мен ұғымдарды білдіретін зат есімдер жатады. Жалпы зат есімдер жекеше және көпше түрлерге өзгере береді (ағылшын тіліндегі саналмайтын зат есімдерден басқалары).

Мысалы: a river – өзен a town - қала rivers - өзендер towns – қалалар

Ағылшын тілінде жалпы есім төмендегідей түрлерге бөлінеді:

а)	жеке заттардың аттарын білдіретін жалпы есім	a book - кітап a girl - қыз a window – терезе a doctor – дәрігер a tree – ағаш
ә)	адамдар немесе жануарлар тобының атауларын бір бүтін зат ретінде қарастыратын жалпы жинақтау зат есімдері	a family – отбасы a crowd – жиын, тобыр a herd - үйір, табын
б)	саналатын жалпы есім	a horse - жылқы a postman – пошташы a pen – қалам
в)	саналмайтын жалпы есім	wool – жүн water – су rain – жаңбыр

Жалқы есімдер – әдетте, бір затты өзі сияқты көптеген біртектес заттардың арасынан ерекшелеп, жекелеп айтуға байланысты қолданылатын зат есімдер болып табылады. Тек ғана жекеше түрде қолданылады және оларға есептік сан есімдер анықтауыштық қызметте тіркесе алмайды. (Two Almaty - Екі Алматы немесе six Asel - алты Әсел деп айтуға болмайды). Ағылшын, қазақ тілдеріндегі жалқы есімдерге адамдардың, заттардың, құбылыстардың, жануарлардың жеке атаулары жатады.

References

1. Баданбекқызы З. Ағылшын және қазақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы, 2010
2. Fries. Ch. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. London, 1963, pp. 62-63, pp. 94—100.
3. Ilyish B. The structure of Modern English M.- L. 1965
4. Rayevska N.M. (1976) Modern English Grammar, Kiev, pp.67-72.
5. Sweet. H. A New English Grammar. Oxford, 1955.

УДК 37.034:811.111

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНТРОПОНИМОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Бектурсын Л.Е.

Белгородский государственный
университет, Институт экономики и управления, Россия

Сапарбеков Д., Жолжаксиев Ж.

Университет имени Ж.Ташенева, Шымкент

Научный руководитель – старший преподаватель **Турсынова Г.И.**

Антропонимы любого языка мира имеют свои национальные особенности. Однако в культурно-историческом процессе антропонимы различных языковых культур воздействовали друг на друга. Таким образом происходили обогащение и накопление новых языковых форм, в том числе и антропонимической системы языка. Целью данной работы является изучение сравнительно-сопоставительного аспекта антропонимических систем различных языков в контексте культурно-исторических изменений в жизни их обществ. По мнению Е. С. Кубряковой, исследование особенностей функционирования имен собственных в структуре общества дает возможность признать то, что эти антропонимы считаются культурными доминантами и используются в качестве национально-культурного элемента. Таким образом, становится допустимым раскрыть специфические черты, характеризующие особенности той или иной нации, того или иного вида языковой личности. Особый интерес вызывают внеязыковые ассоциации имен, особенно такие, которые обусловлены общественными факторами. Они, в свою очередь, неразделимо сопряжены с культурными, национальными и историческими отличительными чертами страны. Антропонимикон непосредственно связан с навыками человека, его культурой, историей и религией. В. В. Катермина акцентирует внимание на двух видах идиоматичности в личных именах: надязыковой и внутриязыковой, что создается вследствие воздействия на человека общественного, исторического, культурного и религиозного окружения [5]. Определения и значения, закрепленные в антропонимах, отображают характерные черты предметов и качеств находящегося вокруг социума. История антропонимов неразрывна с культурой и историей сообщества, в котором они возникают. Ни у кого нет сомнений, что антропонимы имеют национальную окрашенность, что наглядно можно увидеть на примере русских, вьетнамских и английских личных имен. Культуру можно охарактеризовать как деятельность, которая отвечает собственной идее. Она неотделима от иных типов деятельности человека (усвоение, образный творческий процесс и т.д.). В этом контексте речь считается обязательным компонентом национальной культуры людей. В наши дни проблемы взаимодействия языка и культуры являются объектом изучения лингвистов, этнологов, социологов и культурологов. Любой носитель языка формирует свое собственное видение мира в границах существующего. Оно создается в рамках определений его языковых предков и на базе имеющихся архетипов, а не вследствие его автономного мышления и

практики. Одной из важнейших функций языка является закрепление опыта познания мира в культурном и историческом развитии носителей языка. Известно, что язык сохраняет культуру и передает ее из поколения в поколение, поэтому он играет значительную роль в формировании личности, национального характера, этнической общности, народа, нации. То, что язык является частью культуры, не подлежит сомнению, но вопрос о том, являются ли (и каким образом) культурные данные включенными в лексические значения, остается неопределенным. Такая неопределенность во многом объясняется тем, что лексические единицы меняются. Имя является неотъемлемой частью языковой картины мира, более того, оно прямо отражает исторический ход развития событий. В современной лингвистической литературе неоднократно отмечалось, что в семантике большинства антропонимов имеет место коннотативный культурный компонент, являющийся своего рода транслятором информации о культуре и истории того или иного народа. Антропонимы – это источник не только лингвистического материала, но и знаний о национальном менталитете. Если национально-языковая картина мира находит свое максимальное выражение в лексической системе, ее можно систематизировать. Лексика национального языка в этом случае делится на имена реальных объектов материального мира и имена концептуальных артефактов национального языкового сознания. Вторая группа, в свою очередь, состоит из абстрактных логических понятий, субъективных оценок, категорий ценностей и мифических категорий. История показывает, что большинство имен собственных в английском и русском языках тесно связаны с христианской традицией и религиозными текстами. Их корни – в греческом, латинском и еврейском языках. Английские антропонимы имеют большую историю, которая связана с английским народом и процессом развития языка. У англосаксов было только одно имя, очень простое по своей структуре. Постепенно названия стали более сложными, их структура включала в себя несколько компонентов. Эти компоненты происходили из древнеанглийского языка. Христианизация русского имени активно развивалась в Средние века, однако вплоть до XVIII века среди имен можно было встретить имена и татарского, и древнерусского (дохристианского) происхождения. Примерно в тот же период в Англии принадлежность нескольких лиц одной семье стала указываться одним именем путем объединения личных имен и превращения их в фамилии. Стоит отметить, что гендерный маркер антропонима являлся второстепенным компонентом в староанглийском имени. Современные антропонимы включают социальную составляющую, которая служит индикатором национальных предпочтений. Множество имен собственных получили статус национальных символов в некоторых странах (например, Джек – в США, Иван – в России). Национальный аспект также раскрывается в формуле антропонима, присущей определенной национальности, социальной группе или религии. Фонетический аспект антропонимов уникален в каждом языке. Это связано со специфическими особенностями развития семантики и фонетики в разных языках. Существуют специальные правила формирования антропонимов и их использования в тексте, особенно когда мы говорим о фамилиях, разные способы образования фамилий, например, в английском языке фамилии образуются: – от названий профессий: медник, мельник, уборщик посуды (Copper, Miller, Sewer); – от названий животных и птиц: волк, лиса, сойка (Wolf, Fox, Jay); – от имен собственных: Джон – Джонс, Джонсон (John – Johns, Johnson); – от названий цветов: черный, белый, зеленый (Black, White, Green); – от категорий внешнего вида: большой, великий (Big, Great); – в соответствии с принадлежностью к определенной этнической группе или национальности: France (Франция) и т.д. Историзм имен собственных безусловен, потому как во многих случаях именно онимическая лексика сохраняет следы исчезнувших слов, которые не употребляются в настоящее время.

Как отмечает В. А. Никонов, «история труда и быта оставила след в фамилиях, лексические основы которых означали социальные отношения (Батраков, Баскаков, Половников), предметы одежды (Лаптев, Ноговицын), питания (Шаньгин, Сбитнев), обычаи и обряды.

Описание исторического аспекта номинации представляет большой интерес для исследования мотивов имя наречения. Например, древнерусские имена-прозвания вызывают большой интерес у лингвистов. Имена-прозвания выражают богатство русского народного языка. Древнерусские имена были весьма многообразными, поскольку причин для их появления было значительное количество. Вот наиболее распространенные древнерусские имена: Первак – Первый, Вторак – второй, Третьяк – третий и т.д. Значительно позже от этих имен произошли фамилии – Третьяк, Третьяков, Первов и т.д. Данные антропонимы отражают в себе «очередность появления на свет людей, которым они присваивались. А вот такие имена, как Черныш, Беляк, Белой и др. даны были по внешним характеристикам: цвету волос, кожи. Имена присваивались и по другим внешним признакам: росту, особенностям телосложения, характеру. Ещё один повод для появления нового имени – это время рождения (день, время суток, время года, погодные условия). Сравните, Ночник, Вечерок, Хлад, Теплыш. Множество прозваний давалось по отдельным поводам и случаям. Например, имя Ждан носил тот ребёнок, рождения которого ждали долго или же он был желанным у родителей; Всеволод – богатый наследник, так как он, согласно этимологии, “владеет всем”. Любаву все любят, она всем любя. Среди древнерусских имен есть и такие, которые дошли до наших дней: Вадим, Всеволод, Яромир, Мирослав, Добрыня, Забава, Василиса». В XVI-XVII веках в качестве русского имени могли использоваться самые разные лексемы: – тюркизмы: Адаш (тезка), Алтын (золото), Алмаз, Аталык (отцовский), Салтык (манера), Кудаш (кум), Каратай (черный жеребенок), Токаш (лепешка); – названия продуктов питания: Блин, Капуста, Кисель, Лепёха, Репа, Пшёнка; – названия утвари: Топорище, Мочало, Костыль, Косило; – характеристики внешнего вида: Безбородый, Белоус, Молодой, Нос, Кривоног, Некрас; – названия животных: Котенок, Корова, Козел, Свинка, Соболя; – названия национальностей и стран: Китай, Чуваш, Колмак (калмык); – термины родства: Внук, Братуля (Братуха). 20-30-е годы прошлого столетия в России – время смены политической и идеологической ориентаций – характеризуются созданием имен-неологизмов. Достаточно вспомнить такие имена, как Владилен (Владлен), Гертруда (герой труда), Изольда (из льда), Ким, Май, Майя, Молот, Мэлс, Октябрина, Рената (революция, наука, труд), Сталина, Трактор, Революция и др. [5, с. 219]. Как мы все знаем, собственное имя – это имя, которое называет уникальную индивидуальную сущность. Таким образом, оно несет идентифицирующее значение. Для того чтобы проиллюстрировать идентификационный смысл имени, полезно обратиться к работам по номинации русского лингвиста и семиотика Н. Д. Арутюновой, согласно которой идентифицирующий смысл тесно связан с: – объектом вне языка; – деривационной природой значения; – экстенционалом; – неопределенностью мысли, или интенциональностью; – социальным характером семантических правил использования; неоднородностью смысла. Компетентность в отношении идентифицирующих имен основана на знании ссылки. Н. Д. Арутюнова отмечает, что лингвистическая компетентность в отношении имен, принадлежащих к миру, принципиально отличается от компетентности в отношении слов, относящихся к человеческому мышлению, к его системе понятий. В первом случае нужно быть знакомым с реальностью, во втором – с выраженной системой лингвистических понятий. В первом случае нужно знать отношение слова к объекту, во втором – понимать значение слова. Использование конкретных имен определяется онтологией мира, но использование семантических предикатов определяется гносеологически. В этом отношении важно отметить, что влияние соседних культур на антропонимикон того или иного языка связано с его доминирующим значением в жизни народа в определенный исторический период. Рассмотрим особенности взаимосвязи языка и истории на примере вьетнамского и казахского языков, которые претерпевали различные трансформации благодаря влиянию соседних языковых культур. Для казахского антропонима характерно широкое заимствование имен соседних культур. Так как казахский язык относится к языкам тюркской группы, в антропонимиконе народа содержится большое количество общетюркских имен, многие из которых перекликаются с именами монгольской группы, что, по мнению Д. Н.

Жаповой, указывает на древнюю общность этих языковых семейств. К примеру, имена Булат (Полат, Болатбай), Батыр (Батырхан, Батырбек), Тимэр (Темир, Тимур, Темирхан), Бату (Батухан) характерны и для тюркских, и для монгольских народов [5]. На территории Казахстана в период раннего Средневековья проживали преимущественно индоиранские народы, которые впоследствии смешались с тюрками и монголами. Последствия общей истории всех этих народов отразились на казахском антропонимиконе (Рустем, Аслан, Жигхан, Бахтияр, Жамшит – имена персидского происхождения; Айдар, Ернар, Ерлан, Ерик, Жантуар – имена тюркского происхождения; влияние ислама обогатило казахскую антропонимическую систему такими именами, как: Хадижа, Карим, Фатима, Ислам, Зухра, Муслим, Мариям, Асия, Ахмет, Муса, Даниял и т.д. Если для вьетнамского языка характерно лексическое заимствование китайских онимов, то казахский антропонимикон в XIX-XX вв. ощутил сильное влияние грамматической экспансии русского языка. Образованные казахи уже с конца XIX века стали использовать трехсоставный именник, заимствованный у русских, в соответствии с грамматическими особенностями языка последних (с суффиксами в отчествах: -ович, -евич, -овна, -евна; реже – -ич, -ична; и в фамилиях: -ов(а), -ев(а), -ин(а)). При этом до начала этого периода в развитии казахского антропонимикона казахи имели либо одно личное имя, либо вариант «имя + отчество». Оба варианта идентифицировались и при помощи названия рода, как и во вьетнамском языке, однако, в отличие от последнего, наименования рода не стали использоваться в качестве фамилий. Например, традиционное двусоставное казахское имя («личное имя + отчество» с использованием суффикса ұлы или кызы) в начале XX века трансформировалось в вариант «имя + фамилия» (известный казахский писатель Бауыржан Момышұлы (Момыш-ұлы) второе имя (которое, по сути, является отчеством) использовал в качестве фамилии, это особенно заметно на примере имен его наследников: Бахытжан Бауыржанович Момыш-ұлы (вариант написания: Момышулы) (сын писателя)). Однако вариант фамилий, оканчивающихся на «ұлы», у казахов сохранился фрагментарно, большинство казахов в XX веке стали использовать фамилии и отчества с грамматическими атрибутами, характерными для русских антропонимов: Нурсултан Абишевич Назарбаев, Мэлс Хамзаевич Елеусизов, Альбина Борисовна Джанабаева, Кай Ерденович Метов и т.д. Вместе с грамматическими конструкциями русского имени в казахский антропонимикон вошли и собственно русские имена: Борис, Максим, Алина, Светлана, Артур, – а также сокращенные варианты русских имен: Лена, Света, Катя (используются в таком варианте как полное имя). В городах и селах Казахстана с преобладающим русским населением собственно казахские имена часто фонетически деформируются и произносятся неправильно, а иногда вместо казахских имен люди используют созвучные с официальным именем русские имена: например, певца Байгали Серкебаева (группа «А-Студио») все знают под именем Борис. В последнее время, однако, в Казахстане наблюдается возврат к традиционному именнику, часто к исключительно тюркскому (как в отношении самой ономы, так и в грамматическом ее аспекте), но европейские, русские, арабские и персидские имена по-прежнему пользуются популярностью. Таким образом, антропонимы как образец взаимодействия культур неопределимы для истории народа. Казахи трансформировали имя собственное путем полного заимствования грамматических особенностей русского антропонима. Изучение антропонимов позволяет проследить основные этапы исторического развития того или иного народа.

Литература

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 2018. 896 с.
2. А-Студио. Свежие лица, смокинг и черный лимузин [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nestor.minsk.by/mg/articles/1996/10/0100.html> (дата обращения: 05.06.2017).
3. Былкова С. В., Крат В. А., Носова Ю. Н. Из истории происхождения отечественных имён собственных // Современная филология: материалы IV Международной научной конференции. Уфа: Лето, 2015. С. 28-31.

4. Елеусизов Мэлс Хамзаевич [Электронный ресурс]. URL: http://bnews.kz/ru/persons/eleusizov_mels_hamzaevich (дата обращения: 05.06.2017).

5. Жапова Д. Н. Антропонимы как этноисторическое явление // Бытие и язык. Новосибирск, 2004. С. 216-219.

6. Казахские имена [Электронный ресурс]. URL: <http://name.kazakh.ru> (дата обращения: 05.06.2017).

UDC 80: 821.512.122

ANALYSIS OF THE MAIN STYLISTIC TOOLS AND METHODS OF EXPRESSING EMOTIONALITY IN ENGLISH

Burantaeva D., Ergeshova K.

Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor – **senior teacher Tursynova G.**

The terms "style" originated from the Latin *stylos*, which meant "a stick for writing on wax tablets". Later *stylos* came to denote metonymically also a manner of writing and speaking, in other words, the manner of using language.

The subject of stylistics has not so far been definitely outlined. This is due to a number of reasons.

First of all, there is confusion between the terms "style" and "stylistics". The first concept is so broad that it is hardly possible to regard it as a term. We speak of style in architecture, literature, behaviour, linguistics, dress and other fields of human activity.

Even in linguistics the word "style" is used so widely that it needs interpretation. The majority of linguists who deal with the subject of style agree that the term applies to the following fields of investigation:

- the interrelation between language and thought;
- the aesthetic function of language;
- expressive means in language;
- emotional colouring of language;
- a system of special devices called stylistic devices;
- the splitting of the literary language into separate subsystems (genres, registers, etc.);
- synonymous ways of rendering one and the same idea;
- the individual manner of an author in making use of language.

Let's look into the different interpretations of "style" precisely:

1. There is a widely held view that style is the correspondence between thought and expression. Language is said to have two functions: it serves as a means of communication and also as a means of shaping one's thoughts. The first function is called communicative, the second – expressive. There is an assumption that of the two functions of language, the latter finds its proper materialization in strings of sentences specially arranged to convey the ideas and also to get the desired response. Indeed, every sentence uttered may be characterized from two sides: whether or not the string of language forms is something well-known and therefore easily understood and to some extent predictable; whether or not the string of language forms is built anew; is an innovation made on the part of the listener to get at the meaning of the utterance and is therefore unpredictable.

Many great minds have made valuable observations on the interrelation between thought and expression. The main trend in most of these observations may be summarized as follows: the linguistic form of the idea expressed always reflects the peculiarities of the thought. And vice versa, the character of the thought will always in a greater or lesser degree manifest itself in the language forms chosen for the expression of the idea.

2. Another commonly accepted connotation of the term style is embellishment of language. This concept is popular and is upheld in some of the scientific papers on literary criticism. Language and style are regarded as separate bodies, language can easily dispense with style, which is likened to the trimming on a dress. Moreover, style as an embellishment of language is viewed as something that hinders understanding. In its extreme, style may dress the thought in such fancy attire that one can hardly get at the idea hidden behind the elaborate design of tricky stylistic devices.

This notion presupposes the use of bare language forms deprived of any stylistic devices, of any expressive means deliberately employed. Perhaps it is due to this notion that the word "style" itself still bears a somewhat derogatory meaning. It is associated with the idea of something pompous, showy, artificial, something that is set against simplicity, truthfulness, the natural. Shakespeare was a determined enemy of all kinds of embellishments of language.

3. A very popular notion among practical linguists, teachers of language, is that style is technique of expression. In this sense style is generally defined as the ability to write clearly, correctly and in a manner calculated to the interest of the reader. Style in this utilitarian sense should be taught, but it belongs to the realm of grammar, and not to stylistics. It sets up a number of rules as to how to speak and write and discards all kinds of deviations as being violations of the norm. The norm itself becomes rigid, self-sustained and to a very great extent inflexible.

4. The term "style" also signifies a literary genre. Thus we speak of classical style or the style of classicism; realistic style; the style of romanticism and so on.

On the other hand, the term is widely used in literature, being applied to the various kinds of literary work: the fable, the novel, the ballad, the story, etc. Thus we speak of a story being written in the style of the fable or we speak of the characteristic features of the epistolary style or the essay and so on.

5. Finally there is one more important application of the term "style". We speak of the different styles of language. A style of language is a system of interrelated language means which serves a definite aim in communication. The peculiar choice of language means is primarily dependent on the aim of communication. Thus we may distinguish the following styles within the English literary language:

- the belles- letters style;
- the publicist style;
- the newspaper style;
- the scientific prose style;
- the style of official documents and presumably some others.

The classification presented here is not arbitrary; the work is still in the observational stage. The classification is not proof against criticism, though no one will deny that the five groups of styles exist in the English literary language.

The most frequent definition of "style" is one expressed by Seymour Chatman: "Style is a product of individual choices and patterns of choices among linguistic possibilities."

Style Study or Stylistics started to develop in the 19th century. Main works in stylistics were written in the 50-s of the 20th century. Most prominent scholars involved in the style study are Charles Bally, I. Galperin, I. Arnold, D. Crystal and others.

Style Study is a branch of general linguistics which investigates the principles and the effect of the choice and usage of various language means (lexical, grammatical, phonetic) to convey thoughts and emotions in different communication conditions.

I. Galperin defines Style Study is a branch of general linguistics, which deals with the following two interdependent tasks:

a) it studies the totality of special linguistic means (stylistic devices and expressive means) which secure the desirable effect of the utterance;

b) it studies certain types of texts "discourse" which due to the choice and arrangement of the language are distinguished by the pragmatic aspect of communication (functional styles).

Thus the subject matter of Style Study is emotional expression of the language, the totality of the expressive means.

The main aims of Stylistics are:

1) to analyze the choice of a definite language means in a row of synonymous forms expressing the thought to convey the information most fully and effectively;

2) to analyze different expressive means in the language hierarchy;

3) to define the stylistic function performed by any linguistic means. There are two aspects:

1. Language stylistics investigates the specific character of language subsystems which obtain particular vocabulary, phraseology and syntax; studies the text characteristic features – expressive, emotional and evaluative.

2. Speech stylistics deals with texts within different sciences and professions, but studies mainly deviations from the norm not typical features.

Depending on the approach and the final aim there can be observed several trends in style study. Common to all of them is the necessity to learn what the language can offer to serve the innumerable communicative tasks and purposes of language users; how various elements of the language participate in storing and transferring information; which of them carries which type of information, etc. The divisions in stylistics are the following:

1. Stylistics of resources is a descriptive stylistics. It studies stylistically coloured language means, expressive abilities and semantic nuances of words, forms and constructions.

2. Comparative stylistics analyses the stylistic resources not inherent in a separate language but at the crossroads of two languages, or two literatures and is obviously linked to the theory of translation.

3. Linguostylistics compares National Language Standard or Norm with particular, typical to different spheres of communication subsystems (called functional styles) and dialects and studies language means with relation to their ability to express and evoke different feelings, additional associations and evaluation. The language means may be studied at different levels: vocabulary, grammar and phonetics, thus distinguishing lexical, grammatical and phonetic stylistics

However any kind of stylistic research is based on the level-forming branches that include:

1. Stylistic lexicology

It studies the semantic structure of the word and the interrelation of the denotative and connotative meaning of the word, as well as the interrelation of the stylistic connotations of the word and the context.

2. Stylistic Phonetics (Phonostylistics)

It is engaged in the study of style-forming phonetic features of the text. It describes the prosodic features of prose and poetry and variants of pronunciation in different types of speech.

3. Stylistic grammar

3.1. Stylistic Morphology, which is interested in the stylistic potentials of specific grammatical forms and categories, such as the number of the noun, or the peculiar use of tense forms of the verbs, etc.

3.2. Stylistic Syntax

It deals with the expressive order of words, types of syntactic links, figures of speech, etc.

4. Literary stylistics studies the totality of expressive means characteristic to a work of art, a writer, a literary school or the whole epoch, and studies factors determining artistic expressiveness.

5. Functional stylistics deals in fact with all the subdivisions of the language and all their possible usages, is the most all-embracing, "global" trend in style study

In terms of information theory the author's stylistics may be named the stylistics of the encoder: the language being viewed as the code to shape the information into the message, and the supplier of the information, respectively, as the encoder. The addressee in this case plays the part of the decoder of the information contained in the message; and the problems connected with adequate reception of the message without any informational losses or deformations, i.e., with adequate decoding, are the concern of decoding stylistics.

And, finally, the stylistics, proceeding from the norms of language usage at a given period and teaching these norms to language speakers, especially the ones, dealing with the language professionally (editors, publishers, writers, journalists, teachers, etc.) is called practical stylistics.

REFERENCES

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов М.: Флинта: Наука, 2012.
2. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 2018.
3. Кухаренко В.А. Практикум по стилистике английского языка. М.: Высшая школа, 2016.
4. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. М.: Просвещение, 2018. 5.Мороховский А. Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З.В. Стилистика английского языка. Киев, 2014.
5. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. Учебник для институтов и факультетов иностранных языков. М.: Астрель, АСТ, 2013.
6. Galperin I. R. Stylistics. M.: Higher School, 2021.

ӘОЖ 612.24

АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЫН ЕСІМДЕРДІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Жанғазы Б., Турашбекова К.

ФК 22-2к,4к топтарының студенттері,

Ж.Тәшенев университеті

Ғылыми жетекші – аға оқытушы **Турсынова Г.И.**

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сын есімдер өнімді сөз табы болып табылады. Екі тілде де сын есім семантикалық ерекшелігіне қарай, затты сыр-сипат (сапа, түр, рең, салмақ, көлем т.б.) жағынан анықтайды, бірақ сын есім анықтауыш қызметін атқарып тұрғанда, еш уақытта тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейді. Сын есімдер заттың әртүрлі сыр-сипаттары мен белгілерін тікелей де, басқа заттардың қатынастары арқылы да білдіреді

Лексика-грамматикалық сөз табы ретінде сын есімдер заттардың: а) сапасын: *splendid view* - көркем көрініс, *a brave man* - батыл адам, *a lazy boy* - жалқау бала, *a qualitative production* – сапалы өнім; ә) бір заттың бір затқа қатынасын: *a happy woman* – бақытты әйел; *a mountainous region* – таулы аймақ; б) көлемін, мөлшерін, аумағын: *a high building* – биік ғимарат, *a square table* – төрт бұрышты стол, *a deep thought* – терең ой, *deep knowledge* – терең бұрышты стол, *a deep knowledge* - терең білім; в) мекендік немесе мезгілдік қатынасын: *daily bread*- күнделікті керекті нәрселер, *a weekly salary*- бір жұмалық жалақы; *an urban area*- қалалық жер; 2) түр-түсіне: *a black suit* – қара костюм, *a green coat* - жасыл пальто, *a red dress*- қызыл көйлек; 3) мінезіне және қасиетіне қатынасын білдіреді: *a clever pupil* – ақылды оқушы, *a loyal friend* – сенімді дос, *a difficult child* - қиын бала. [1,168 б.]

Осындай жалпы сипаттарымен байланысты сын есімдер семантикалық мағыналары мен грамматикалық ерекшеліктеріне қарай ағылшын және қазақ тілдерінде сапалық сын есімдер (Qualitative adjectives) және қатыстық сын есімдер (Relative adjectives) деп 2 салаға бөлінеді [2,231б.]

Заттардың әр алуан белгілерін, яғни түсін, дәмін, сапасын, қасиетін білдіретін сапалық сын есімдердің екі тілде де қызмет ететін негізгі ұқсас белгілері бар:

1) Сапалық сындарға тән сөздерге сынның әртүрлі реңін білдіретін шырай категориясының жұрнақтары қосылады;

2) Оларға сындық белгіні күшейту немесе өсіру үшін үстеме сөздер қойылады;

3) Кейде сындардың семантикалық ерекшеліктеріне қарай (*a fast walk* - шапшаң жүріс) адвербиальдық (*to walk fast* - тез жүру) қызмет атқарады.

Мысалы: a great man- ұлы адам, cold water- суық су, a better room- жақсырақ бөлме, the most difficult task - ең қиын тапсырма.

Біз қарастырып отырған екі тілдің де өздеріне тән сапалық сын есімдегі айырмашылықтары кездеседі.

Сапалық сын есімдердің бәрі шырай категориясы бойынша жасалына береді десек те, қазақ тіліндегі- *сыбыр* - *сыбырлау* (*immobile*), *керең* - *кереңдеу* (*deaf*), *соңғы* - *ең соңғы* (*final*) сөздерінің берілген мағынасы бойынша күшейтпелі немесе салыстырмалы шырай жұрнақтарын және үстеме сөздер қолдана алсақ, ағылшын тілінде қолданыстағы сын есімдер шырай категорияларын құрамайды.

Белгілі бір заттың сын сипаты мен белгісін басқа бір заттың қатысы арқылы білдіретін қатыстық сын есімдер екі тілде де: 1) уақытқа: *yearly* - жылдық, *monthly rose*- ай сайынғы раушан гүлі; 2) материалға: *woolen blanket* - жүн көрпе, *wooden hut* - ағаш лашиқ, *leathern gloves* - былғары қолғап; 3) мекенге: *European continent*-Еуропалық континент, *Northern America* - Солтүстік Америка, *Southern Kazakhstan* - Оңтүстік Қазақстан; 4) қарым-қатынасқа байланысты қолданылады: *fatherly duty* - әкелік міндет, *friendly help* - достық көмек.

Қазақ және ағылшын тілдерінде қатыстық сын есімдер тиісті жұрнақтар арқылы басқа да есімдерден және етістіктерден жасалып, заттың сыры мен сынына, қасиеті мен сипатына, мекені мен мезгіліне, сыртқы түрі мен түсіне және басқа белгілеріне қатысты сындық мағына бере алады.

Біз салыстырып отырған екі тілде сын есімдердің едәуір ерекшеліктері бар. Олар біріншіден, аударғанда бір сөздің көп мағыналығы; екіншіден, сол аударылған сөздердің ішіндегі сын есімдер кейде сапалық және қатыстық сын есім болып келуі. Ағылшын тілінен аударылған сын есімдердің жасалуы.

Кесте 1

<i>Етістік+жалғау</i>	<i>Сын есім</i>	<i>Сапалық сын есім</i>	<i>Қатыстық сын есім</i>
to change +able <i>өзгерту</i>	changeable	-	өзгеріп тұратын
to act +ive <i>іс істеу</i>	active		белсенді
to insist +ent <i>айтқанын істеу</i>	insistent	өжет, қайсар	табанды
to differ +ent <i>ерекшелену</i>	different	әртүрлі	
<i>Зат есім+жалғау</i>	<i>Сын есім</i>	<i>Сапалық сын есім</i>	<i>Қатыстық сын есім</i>
beauty + ful <i>әдемілік</i>	beautiful	әдемі	
care + ful <i>қамқорлық</i>	careful	қамқор	қамқоршыл
glory +ious <i>атақ</i>	glorious	тамаша	даңқты, атақты
dirt +y <i>лас</i>	dirty	лас	крлі
frost +y <i>аяз</i>	frosty	суық	аязды
Sun +ny <i>күн</i>	sunny	шат,мәз	көңілді, қуанышты, күнгеі
<i>Сын есім+жалғау</i>	<i>Сын есім</i>	<i>Сапалық сын есім</i>	<i>Қатыстық сын есім</i>
red + ish <i>қызыл</i>	reddish		Қызғылт, қызғылттау
stout + ish <i>жуан</i>	stoutish		жуандау

White - ақ, high - биік, low - аласа, warm - жылы, small - кіші, grey - сұр, large - үлкен, сияқты сапалық сын есімдер бөлшектенбейтін түбір сөздер есебінде негізгі сын есімдер (Simple adjectives) деп қарастырылады.

Қазақ және ағылшын тілдерінде сын есімдердің жасалуы әртүрлі әдістермен, яғни ең тиімді морфологиялық әдіс: ағылшын тілінде префиксті - суффиксті, қазақ тілінде аффиксальді және сөз қосу болып табылады.

Ағылшын тілінде сын есімдер морфологиялық құрамына байланысты негізгі, туынды және құрама сын есімдер болып бөлінсе, қазақ тілінде негізгі және туынды болады.

Жоғарыда айтылған екі тілдегі қатыстық сын есімдер туынды сын есімдер деп айтылады. Ағылшын тіліндегі туынды сын есімдердің көп қолданылатын сөз тудырушы префикстерін, және суффикстер мен префикстерден құралған.

1.Сын есімдер зат есімдерге –al, –ish, –ly, –ous, –y, –ful, суффикстері жалғану арқылы жасалынады: *central - орталық, careful - қамқоршыл, Polish - поляктық, famous - атақты, rainy - жауынды, friendly - жолдастық;* –al, –ful, –y, суффикстеріне қазақ тіліндегі –ды, –ты, –лық, –тық, –шыл сәйкес келеді.

2. Болымсыз мағынадағы суффикс –less зат есімге жалғануы және –in, –il, –ir, –in, –up префикстерінің сын есім алдында қолдануы арқылы жасалынады, *unhappy - бақытсыз, unknown - белгісіз, incapable - қабілетсіз, inexperienced - тәжірбиесіз, hopeless - үмітсіз, homeless - үйсіз, irresponsible - жауапсыз, illegal - заңсыз, impatient - шыдамсыз.* Ағылшын тіліндегі болымсыз суффикстерге және префикстерге қазақ тіліндегі –сыз, –сіз, суффикстері сәйкес.

3.Етістіктен сын есім тудыратын –ent, –ant, –ive, *different - әртүрлі, resistant - мықты, active - белсенді, restrictive - шек қоятын.*

4.Сын есімнен сын есім туыратын суффикс-ish: *reddish - қызғылт, brownish - мықты, active - қоңырқай,* қазақ тіліндегі –ғылт, –қай суффикстеріне сәйкес келеді.

Ағылшын тілінде туынды сын есімдерден басқа құрама сын есімдер (Compound adjectives) [2,2336] ең кемі екі түбірден құралады.

1.Зат есім + сын есім *high – class - жоғары класстық (ұшаққа, пойызға байланысты), colour –blind - дальтонизмнен азап шегуші.*

2.сын есім + сын есім *blue – grey - көкшіл сұр, deaf – mute – керең - мылқау*

3.үстеу+есімше *well – trained - жақсы дағдыланған, newly – painted - жаңадан сырланған*

4.Зат есім/есімдік + етістіктен жасалған зат есім *man made - жасанды, heart - breaking-жан түршіктіретін.*

5.сын есім/үстеу + зат есім + ed суффиксі *down – hearted-солғын, басылыңқы, blue-eyed-көк көзді, long-legged - ұзын сирақты.*

Дәл ағылшын тіліндегідей сын есімдерді құрама деп қарастырмаймыз, өйткені сол құрама сын есімдер аударылғанда негізгі немесе туынды сын есімнің формасын алады. Яғни екі тілдің арасындағы морфологиялық құрамына қарай осындай ерекшелігін жоғарыда берілген мысалдардан көруге болады.

Әдебиеттер

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы; Ана тілі, 2021. 384б.
2. Кобрин Н.А., Корнева Е.А., Ассовская М.И., Гузеева К.А., Грамматика английского языка; Морфология, Синтаксис. СПб., Издательство Союз, Лениздат, 2020, 496б.
3. Блок М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. М.; Высшая школа, 2020, 381б.
4. Барабаш Т.А. Пособие по грамматике современного английского языка. М.; Международные отношения, 2015, 288б.
5. Vaugh L. Sye. Essential of English Grammar- Illinois, 2017. P.146.

THE INVESTIGATION OF PECULIARITIES OF TRANSCRIPTION OF PROPER NAMES OF THE ENGLISH LANGUAGE INTO THE KAZAKH LANGUAGE

Ismail Z.

Nazarbayev University Foundation Year Program, Astana
Akramkulov Saidbek, Mashrapova Kumush
Tashenev University, Shymkent
Scientific supervisor – **senior teacher Tursynova G.**

The concept of ‘household’-‘тұрмыстық’ in the Kazakh and English culture is associated also family members, the role of father, mother and children, sometimes neighbours. Proverbs and sayings here also represent special interest for researches in the field of linguistic genderology, as they embody cultural-national outlook of every nation. Because the people are divided into: men and women who have mostly their roles and places, characteristics as we have already mentioned above.

There numerous proverbs about characteristics of men and woman in compared languages. While analyzing proverbs about women, we distinguish two main characteristics of women: cruel and wise: characteristics about men: brave and mean. In Kazakh the concept of home is connected with, firstly, ‘hospitality’ There is a proverb like: ‘Kici кірмеген үй — моламен тең’, which is very important to have guests at home every time, especially, during holidays. Here, we can say that different nations have different gender perceptions in the history and their perceptions are displayed through the proverbs and sayings of each nation about men and women.

The distinctive feature of Kazakh in comparison with the English languages is that there are proverbs characterizing men. All of them convey positive characteristics and they are about resoluteness, courage, superiority, straightforwardness: Тура ағаш үйге тірек, тура жігіт елге тірек, Ауыр жүкті нар көтерер, ел жүгін ер көтерер, Батыр жігіт жол бастар, ақін жігіт т ойбаста. But, the attitude towards women in Kazakh culture is different.

According to some proverbs in Kazakhstan woman is for example: Men make houses, women make homes – Әйел үй сақтайды, Еркек түз сақтайды; Еркек — үйдің егесі, Әйел — үйдің шересі. Having analyzed a set of proverbs and sayings according to the gender components in English, Kazakh languages we draw up the following conclusion: the considerable number of proverbs belong to women, and some of them have negative connotation of females. In ancient times, the people intended to blame special people to different unsuccessful activities and phenomena. As women are always thought to be weaker than men physically and even mentally, they were always easy to blame them for bad habits and consequences. Let us analyze some examples of proverbs and sayings related to women. In Kazakh there is a proverb: Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа. It is transformed as: Women have long hair, but short minds (narrow minds). In English and Russian languages there are number of equivalents, confirming similarity of such estimation of women: Women are the devil’s nets According to the result of analysis of three languages it is possible to make the following conclusion: in the Kazakh linguistic worldview the concepts woman and man at home are presented in their quantitative ratio more widely than in the English and Kazakh languages. The greatest number of proverbs is proverbs reflecting social characteristics. Possible explaining of the given fact can consist in the fact that in Kazakh culture relationship are closely supported that is expressed by nominative density of terms of relationship: brother, daughter-in-law, sister-in-law, brother-in-law, mother-in-law, father-in-law, son-in-law, parents and etc. But, sometimes, Kazakh people thought of enemies at home, and they might be guests or relatives at home: Үй ішінен жау шықса, Тұра қашып құтылмасың. According to the above mentioned research we observe language and rocentrism. It means that the majority of paremias reflect male point of view and domination of men. The image of women is not always negative. We can rather say about a tendency, than a negative attitude. But a certain degree of and

rocentrism takes place. The study of gender relations in proverbs and sayings is one of the ways of development in society. Besides, the science of linguistics and its language units are more clearly show the state of consciousness of society.

While comparing and contrasting proverbs in different languages we should find their equivalents in other languages by their meaning. As stated before, the classification system starts with main themes [3, p. 33], which for the most part represent basic aspects of human life and it is common to all languages. They are grouped under certain topics and themes. These themes in Kazakh and languages are common and they are easily seen in the following examples: Home, family: East or west, home is best--Өз үйім-өлең төсегім. This proverb is one of the well-known and has equivalents in all languages. Because all people have homes which they make and build where they relax and spend the whole of their lives. Өр құстың өз ұясы өзіне қымбат. - В гостях хорошо, а дома лучше East or West, home is best. – Үйдің жылы-суығын қыс түскенде білерсің, Кімнің жақын-алысын іс түскенде білерсің. Family and home are associated with different objects, like: My home is my castle –Мой дом моя крепость –Өз үйім – кең сарайдай боз үйім. The theme of family has subtopics as: child, parents, upbringing, family relations, traditions each of which is a big topic: Like mother, like daughter –Анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш. These proverbs are result of long observations and experience, because people are always concerned with their children and family members. All people try to bring up their children in a proper ways: Little children, little sorrow, big children, big sorrow - Баланы жастан –People always understand the role of children and upbringing have been most important subject of every time. Балалы үйдің ұрлығы жатпас. Балалы үй базар, Баласыз үй қу мазар. Бесіксіз үйде береке жоқ. Үйің үй-ақ екен, ішінде ойнайтын баласы болса. so many countries, so many customs family relations, upbringing, family traditions vary from country to country. Even now upbringing has become more complicated from year to year. Another subtopic of family is love and marriage as the good family relations is based on marriage, even sometimes they confirm: Marriage comes by destiny –Екі жақсы қосылса, өлгенше дос болады, екі жаман қосылса, өлгенше қас болады hospitality: for example: Kazakh has different equivalents: Қонақ келсе — құт, Қарақшы келсе — жұт. Отты үрлей берсең, өшіресің, Көршіні күндей берсең, көшіресің. But this proverb has not identical function and equivalent in English. Attitudes about the world: The following proverbs are pure examples of attitudes expressed about one's faults and mistakes, which people always regret after making it. These types of proverbs are based on experience of people in the society as result of their relationship, manners and behavior. He lives long that lives well - “Көңілдің үйінде күнде мейрам, күнде той”. This proverb has no stylistic colouring in compared languages. They are simple sentences which ordinary people use in everyday speech and have become a proverb as a result of long and frequent use of people: Үйлері қоңыр екен деп, көп ауылдан кетпеңіз. Үйі аппақ екен деп, Оңаша үйге түспеңіз. Some of the proverbs taken from social life are based on peoples' experiences and used as warnings and advice to do not to do this or that activity. Social interaction has bred most part of proverbs and sayings in the three languages, as social status and habits of people play most important role in the life of people. Social communication: The proverb: Do in Rome as the Romans do is usually associated with the respect of others' culture and customs: Кімнің жерін жерлесен, соның отын ота –in Russian: В чужой монастырь со своим уставом не ходят. In every country people respect other's private property, if not it can be regarded as a rude and offensive manner. People mostly accept peaceful and mutual relations and negotiations between each other: Алыстағы ағайыннан, алдындағы көрші артық.

Some proverbs of communication are based on people's emotions, like happiness, joy and wealth and etc. For example: He lives long that lives well Көңілдің үйінде күнде мейрам, күнде той - В добрый жите кудри вьются. This proverb has no stylistic colouring in compared languages. They are simple sentences which ordinary people use in everyday speech and have become a proverb as a result of long and frequent use of people.. Үйдің жылы-суығын, Қыс түскенде білерсің. Ағайынның алыс-жақынын Іс түскенде білерсің. Sometimes in social interaction the people with firm and stable character are positively treated, but not those who are talkative or chatter-boxes, which has been the source of a number of proverbs, like: Great talkers are

great liars- Кто много говорит, тот мало делает-Аз сөз – алтын, көп сөз - күміс. This proverb shows that in every nation perceives much talk as: lie, nonsense, lazyness, boasting, gossips etc.

Proverbs of communication are treated in different aspects in national culture. Social interaction has bred most part of proverbs and sayings in the three languages, as social status and habits of people play most important role in the life of people. We can add other classes as: love, betrayal, knowledge to the list which show the people's characters, ability etc. Phraseological units can be also classified according to the syntactical norms. Phraseological units can be classified as head word parts of speech formed. This classification was suggested by I.V. Arnold.

In I.V. Arnold's classification there are also sentence equivalents, proverbs, sayings and quotations. Proverbs are usually built metaphorical, e.g.: while sayings are as a rule non-metaphorical, e.g. Жаксы да болса — өз үйім, Жаман да болса — өз үйім, Кең сарайдай боз үйім.. Contrastive-comparative study of proverbs and sayings and idioms gives us an opportunity to reveal their ethical-aesthetic characters and the functions in the context. Understanding and knowledge of different languages helps to broaden one's mind and master the learned language professionally.

Comparison of three languages' set expressions has shown a lot similarities in their formation, meaning, function and pragmatics of proverbs and sayings. It shows that even they belong to different families and types of language groups and pronounce the words in different forms, the evolution and formation of human language takes its beginning from one root and source. Құм үстінде ине сабақтама, Түсіп кетсе, табылмас. Қонар үйді бір күнде адақтама Қоналқы ертең табылмас.

Proverbs and sayings are very important part of English speech culture, so why an interpreter needs to be prepared for translating proverbs and sayings. There are some nuances and some kind of problems with translating. There are many ways transferring proverbs and sayings from one language into other, but we have to remember that the actual process of transferring of proverbs and sayings is not limited to the selection of equivalent linguistic equivalents. Because it is a complex process, which in addition the role of an interpreter and translation of the customer play important role. And a set of cultural knowledge potential recipients which focuses on the translator and the nature of relationships in contact cultures, and many other factors can affect the acceptability of transference. The following examples of proverbs are taken from the list of proverbs about money in three languages: (ST) Easy come, easy go (TT) Оңай келген, оңай кетеді.

There is a number of English proverbs and sayings, which meaning and stylistic direction are the same with Kazakh and English languages ones. These Kazakh and English languages proverbs and sayings are English equivalents. If interpreter needs to translate a proverb, he can find it's equivalent in Kazakh and English languages, if the proverb has it, the interpreter can use it in translation. For example: (ST) Like father, like son (TT) Шешесіне қарап қызын ал. Comparing proverbs and sayings in different languages help to understand national values and peoples' understanding the outer world.

Proverbs and sayings have great lingua-cultural values in linguistics. They need to find equivalents of the original meaning, so the word-for-word translation is not impossible. One of the methods of translation is also descriptive translation which can be used in translation of proverbs and sayings in case the one of the languages doesn't have any equivalents: Үй болған соң шыны аяқ сылдырламай тұрмайды. –Skeleton in the cupboard. In conclusion, the common history of home and life of people is connected with common things and phenomena. It is the main universal character of phraseological units: proverbs and sayings in non-related English, Kazakh and languages. As a result of comparative-contrastive analysis, proverbs and sayings are grouped according to lingua-cultural thematic groupings, like: proverbs of precautions, proverbs of peoples' experiences, critical thinking of peoples' habits, wisdom of people, philosophic views. The research has also proven that proverbs and sayings transferred from language to language mostly on the basis of translation equivalence.

References

1. Akhmetov S.G. Dictionary of English proverbs, sayings, phraseological units and methods of transmission in Russian, Kazakh and German languages.- Almaty Mektep, 2009.-224p.
2. Modestov V. English Proverbs and Sayings with their Russian equivalents. – Moscow: Khudezhestvennaya Literatura, 2000 -412p.
3. Кузьмин С.С., Шадрин Н.Л. Русско-английский словарь пословиц и поговорок. Спб, Лань.- 1996 4. Английские и русские пословицы и поговорки в иллюстрациях.- М.: Просвещение, 1995.
4. Баймаханов Т., Байтелиев А.А., Утешева Н.И., Тайтулеуова Н. Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках. Алма-Ата: Мектеп, 1998

ОӘЖ 811.161.2

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ОМОНИМДЕРДІ ТАЛДАУ

Каримова М., Талипбекова М.

Ж.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші - аға оқытушы **Турсынова Г.И.**

Омонимдер дегеніміз дыбысталуы, сыртқы тұлғасы бірдей, бірақ ешбір мағыналық байланысы жоқ сөздер. Омонимдер мен көп мағыналы сөздердің өзара жақындығы бар. Осыдан келіп, кейде оларды бір-бірінен айыру қиындыққа соғады. Бірақ көп мағыналы сөздерден омонимдерді айырудың қиындығы барлық омонимдерге бірдей қатысты емес. Омоним сөздердің айырықша бір түрі есебінде омофондар мен омографтардың сөз тіркестеріндегі орфографиямен, орфоэпиямен қарым қатынасын ескермей болмайды. Омофондар дегеніміз — біркелкі айтылып, түрліше жазылатын сөздер. Мысалы, Ашы — ас даярлайтын адам. Ашы — қарсы мағынасы — тұщы. Екеуінің де айтылуы — *ашшы*. Қарала — қарама-қарсы мағынасы — ақта. Қара ала — Қара түс пен ақ түстің аралас келуі; екеуінің айтылуы — қарала. Омографтар дегеніміз — *біркелкі жазылып, екпіннің алмасып түсуіне байланысты түрліше айтылатын сөздер*. Мысалы: бөлме («үйдің бөлігі») бөлме (бөл деген етістіктің болымсыз түрі), тартпа («столдық қағаз салатын жәшігі»), тартпа (тарт деген етістіктің болымсыз түрі). Жұп-жұбымен келген осы секілді омографтардың сыңарлары айтылуда екпін арқылы ажаратылады. Екпін аталған сөздердің зат есім сыңарларының соңғы буынына түседі де, етістік сыңарларының бас буынына түседі. Омонимдер – лексиканың бір тармағы. Ағылшын тілін енді ғана үйрене бастаған адам, әсіресе, омонимдерді естіп, қатты қиналады. Келеңсіз жағдайлар мен түсініспеушіліктер болмауы үшін, жаңа сөздер мен сөз тіркестерін жаттауды әдетке айналдырған жөн. Тиімдісі, сөздерді жұп түрінде жаттаған абзал. Ағылшын тіліндегі толық омонимдер дегеніміз *дыбысталуы мен жазылуы жағынан бірдей сөздер*. Олардың түрлі сөз таптарынан болуы да ғажап емес.

Мысалы: *a) advance – 1. ұмтылыс, прогресс (зат есім);*

1. *үстеме, айлық үстемесі (зат есім); 3. алдынала (үстеу); 4. to advance – ұмтылу (етістік); 5. to advance – даму (етістік);*

1. *back – 1. арқа, дене мүшесі (зат есім);*

2. *орындық арқасы (зат есім); 3. қорғаушы, әсіресе, спортта (зат есім); 4. қайта (үстеу); to back (етістік) артқа шегіну; 5. to back (етістік)*

арқа сүйеу; 6. to back (етістік) қаржыландыру;

1. *call – 1. айғай (зат есім); 2. телефон қоңырауы (зат есім); 3. қажеттілік (зат есім); 4. to call (етістік) – ат қою, есім беру; 5. to call (етістік) – айғайлау (назар аудару мақсатында); 6. to call (етістік) – қоңырау шалу; 7. to call (етістік) – жиналысқа шақырту;*

2. *demand* – 1. сұраныс (зат есім); 2. Экономикалық сұраныс (зат есім); 3. жүктеме (зат есім); 4. шығын (зат есім); 5. қажеттілік (зат есім); 6. тұтынушылық (зат есім); 7. to demand (етістік) – талап ету; 8. to demand (етістік) – сұрақ қою; 9. to demand (етістік) – қажет ету;

10. to demand (етістік) – сотқа беру;

1. *department* – 1. бөлім, бөлімше (зат есім);

2. ведомство, департамент (зат есім); 3. министрлік (зат есім);

1. *drive* – 1. саяхат (зат есім); 2. подъезд (зат есім); 3. табандылық (зат есім); 4. кампания (зат есім); 5. соққы, әсіресе футбол мен теннисте (зат есім); 6. драйв (зат есім); 7. дисковод, компьютерде; 8. to drive (етістік) – көлік айдау; 9. to drive (етістік) – қозғалысқа келтіру; 10. to drive (етістік) – тебу, қуу; 11. to drive (етістік) – жүру;

2. *match* – 1.сіріңке (зат есім); 2.матч (зат есім); 3. жұп, теңі (зат есім); 4. to match сай келу, үйлесу (етістік)

3. *meaty* – 1. етті (сын есім); 2. Мазмұнды (сын есім);

1. *mean* – 1. сараң (сын есім); 2. пасық (сын есім); 3. әркімге тиіскіш, сөзбен мұқатқыш (сын есім); 4. to meanбілдіру (етістік); 5. орта, ортасы (зат есім);

6. іші тар, қызғаншақ (сын есім);

1. *master* – 1. қожайын (зат есім); 2. мұғалім, ұстаз (зат есім); 3. шебер (зат есім); 4. нұсқа, түпнұсқа (зат есім); 5. to master (етістік) – игеру, меңгеру.

2. *mind* – 1. ақыл-ой, сана (зат есім); 2. to mind (етістік) – есте сақтау; 3. пікір, көз-қарас, ой (зат есім); 4. ынта, талпыныс, құлшыныс (зат есім); 5. көңіл-күй (зат есім); 6. to mind бағыпқағу, қарау (зат есім); 7. to mind – қамқор болу;

8. to mind – қарсы болу. 9. to mind – құлақ тұру.

10. to mind – ұмытпау, есте сақтау.

1. *mine* – 1. шахта, кен, көмір кені (зат есім);

2. мина (жарылғыш зат); 3. to mine (етістік) – көмір қазу, кен өндіру;

1. *spring* – 1. көктем (зат есім); 2. бұлақ көзі (зат есім); 3. серпіме (зат есім); 4. to spring (етістік) – бітеу; 5. to spring (етістік) – секіру;

6. to spring (етістік) – орнынан көтерілу, қарғып тұру; 7. to spring (етістік) – пайда болу;

1. *spread* – 1. ара-қашықтық (зат есім);

2. таралым (зат есім); 3. айырмашылық (зат есім); 4. паста (зат есім); 5. бұрылыс(зат есім);

1. to spread (етістік) – таралу, созылу; 7. to spread (етістік) – қанат жаю;

1. *square* – 1. шаршы (зат есім); 2. тор (зат есім); 3. алаң (зат есім); 4. төртбұрышты, тікбұрышты (сын есім); 5. дәлме-дәл, тура (зат есім); 6. перпендикулярлы, түзу (сын есім); 7. to square түзелту, дұрыстау, түзу ұстау(етістік); 8.to square тұрақтау (етістік); 9. to square – келісу (етістік);

2. *start* – 1. басы (зат есім); 2. старт, әсіресе жарыстарда (зат есім); 3. to start (етістік) – бастау; 4. to start (етістік) – оталдыру; 5. to start (етістік) – құрылу; 6. to start (етістік) – тітіркену;

2. to start (етістік) – пайда болу; 8. to start (етістік) – жолға шығу, аттану;

Назарларыңызға ағылшын тіліндегі дыбысталуы жағынан бірдей, бірақ жазылуында ерекшеліктері бар, ең көп таралған омонимдік жұптарды ұсынамыз:

ОМОНИМ	ДЫБЫСТАЛУЫ	ОМОНИМ
night – түн	[nait]	knight сері
blew – үрледі (to blow үрлеу)	[blu:]	blue көк
cent цент	[sent]	sent – жіберді (to send жіберу)
knew – білді (to know білу)	[nju:]	new – жаңа
sea – теңіз	[si:]	see – көру

wood – орман	[wu:d]	would – модальды етістік
right – оң, дұрыс	[rait]	write – жазу
week – апта	[wi:k]	weak – әлсіз
bury – жерлеу	[beri]	berry – жидек
know – білу	[nou]	no – болымсыз бөлшек
flower – гүл	[flauə]	flour – ұн
I – жіктеу есімдік	[ai]	eye – көз
red – қызыл	[red]	read – оқыды (to read – оқу)
meat – ет	[mi:t]	meet – кездесу
bare – киімді шешу	[beə]	bear аю
role – роль	[roul]	roll – орау, роғалик
son – ұл	[sʌn]	sun – күн
two – екі	[tu:]	too – де атты қосымша бөлшек
brake – тежегіш	[break]	break – сындыру
sale – сатылым	[seil]	sail – теңізде қайықпен жүзу
not – болымсыз бөлшек	[nɒt]	knot – түйін, шишка
made – жасады (to make – жасау, өндіру)	[meid]	maid – қызметші, қыз
dear – қымбат	[diə]	deer – елік, бұғы
male – ер адам	[meil]	mail – пошта
way – жол	[wei]	weight – ауырлық
choose – таңдай	[tʃu:z]	chews (chew – шайнау) – ол шайнайды
stair баспалдақ	[steə]	stare – тесірейе қарау

Ағылшын тіліндегі омофондар мен омографтар.

Омографтар дегеніміз – айтылуының әртүрлігіне қарамастан, бірдей жазылатын сөздер. Мысалы: lead. Өз кезегінде омофондар – бұл айтылуы бірдей, бірақ жазылуында ерекшеліктері бар сөздер. Мысалы: rose (паушан гүлі) және rose («to rise» етістігінің өткен шақ түрі). Егер де ағылшын тіліндегі омофондар мен омографтар тақырыбы сізге қызықты болса, онда мына сериялы кітапқа жүгінсеңіз болады *Collins Cobuild English Guides*. Ағылшын тіліндегі бірқатар омонимдерге көз жүгіртейік:

can (консерві банкісі) – can (модальды етістік)

wreak (кек) – reek (жағымсыз, жаман иіс) soul (жан) – sole (жалғыз, дана)

route (маршрут) – root (түбір, тамыр)

cent (цент) – sent («to send» етістігінің өткен шақ түрі) – scent (хош иіс)

cell (жасуша, топ) – sell (сату) flat (пәтер) – flat (жазық)

lie (алдау, өтірік айту) – lye (қышқыл) lead (қорғасын) – lead (бастау, жүргізу) pray (сыйыну) – prey (құрбан)

need (қажет ету, қажетсіну) – knead (нан илеу) isle (арал) – aisle (қатарлар арасындағы жол, өткел)

foul (лас, кір, сүйкімсіз) – fowl (үй құсы)

die (қайтыс болу) – dye (боюу, сырлау) Ағылшын тіліндегі омонимдер өзінің әртүрлілігімен таң қалдырады, ағылшын тілі өте бай тіл. Сіздің де шетел азаматымен сұхбат, пікір алмасу барысында, келеңсіз жағдайларға тап болмау мақсатында, сөздік қорыңыз әжептәуір жақсы болғаны абзал. Ағылшын тіліндегі омонимдердің көптігі соншалық, тіл үйренуші адам біраз қиындықтарға жолығуы мүмкін. Асылында, мұндай сөздер адамды тығырыққа тірейді, өйткені әр сөздің аудармасы сөйлемнің толық мағынасын ашпайды.

I can not open this can without your help. – Мен бұл консерві банкіні сенің көмегіңсіз аша алмаймын.

Көріп тұрғандарыңыздай, сөйлемде екі can сөзі кездеседі, бірінші – бұл модальды етістік, оның аудармасы «жасай алу, мүмкіндікке ие болу», екіншісі «консерві банкісі». Әрине, бұл сөздің 1-ақ мағынасын білсеңіз, сөйлемді тәржімалау кезінде қиындықтарға кезігуіңіз ғажап емес. Мысалдан байқағандарыңыздай, шет тіліндегі сөздерді жаттау барысында, оның барлық мағыналарын қарастырған абзал. Сондықтан да, мұғалімдер мен оқытушылар синонимдер мен антонимдерге ерекше көңіл бөледі.

Ағылшын тілінде can тәрізді сөздер қатары алуан. Шет тіліндегі сөздік қорларыңызды кеңейту, байыту үшін синонимдер сөздігі мен антонимдер сөздіктерін қолдансаңыздар болады, мысалы, Collins сөздігі – тамаша туынды.

I rose a rose near my house yesterday. – Кеше үйімнің жанындағы раушан гүлін көтердім.

Бұл мысалда бірінші rose to rise етістішінің Past Indefinite, яғни өткен шақ нұсқасы, ал екінші rose – бұл раушан гүлі.

Do you sell this parrot with cell or not? – Сіз бұл тотықұсты торымен бірге сатасыз ба, жоқ па?

Sell және cell сөздері әртүрлі жазылғанмен, дыбысталуы жағынан бірдей, яғни бір сөздер – омофондар болып табылады. Біріншісі бұл to sell етістігі – сату дегенді білдіреді, екіншісі – cell бұл тор мағынасын көрсетеді.

Lead is in the store. I'd better lead you there. –

Қорғасын қоймада. Мен сізге сол жаққа жол көрсетейін.

Бірінші lead сөзі – қорғасын, бірақ бұл сөздің транскрипциясы [led]. Екіншісі – апару, жол нұсқау деген мағынасындағы етістік, оның оқылуы -[li:d]. Бұлар бір-біріне – омографтар болып келеді.

Шет тілін үйрену барысында, ағылшын тілінің кәдімгідей сөздік қорын құрайтын омонимдерге ерекше назар аударып, оларды жаттаған әрбір үйренушінің өзін тілдік ортада еркін сезінуіне көмегін тигізеді.

Әдебиеттер

1. Akhmanova O.S. Lexicology: Theory and Method. M. 1972 p. 59
2. Arakin English Russian Dictionary M.Rusky Yazyk 1978 p. 119
3. Arnold I.V. The English Word M. High School 1986 p. 143
4. Bloomsbury Dictionary of New Words. M. 1996 p.276
5. Buranov, Muminov Readings on Modern English Lexicology T. O'qituvchi 1985 p. 47
6. Burchfield R.W. The English Language. Lnd. ,1985 p.47

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Макхамбаева М., Аширбай А.

Ж.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - аға оқытушы Турсынова Г.И.

XX ғасырда салғастырмалы әдіс арқылы туыстас емес тілдерді де зерттеу керек деген пікір кең өріс алды. Бұл әдістің соңғы жылдары кең тарағандығы соншалық, тіпті осыған байланысты тіл білімінің жаңа тараулары, зерттеудің жаңа бағыттары пайда болды: салғастырмалы фонетика, салғастырмалы лексикология, салғастырмалы фразеология, т.б.

Зерттеушілер ағылшын тілін білім беру жүйесінде оқытудың әдістемесін, оның қағидалары мен салыстырмалы сипаттамаларын төмендегідей атап көрсетеді:

А. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі әдістемесі: коммуникативтік әдістеме; жоба әдістемесі; интенсивті әдістеме; іс-әрекеттік әдістеме; қашықтықтан оқыту әдістемесі.

Б. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі заманғы әдістемесінің әдістемелік ұстанымдары. Коммуникативтік әдістеме:

- қарым-қатынас арқылы шетелдік мәдениеттің барлық аспектілерін игеру ұстанымы;
- шетелдік мәдениет аспектілерін өзара байланыста оқу ұстанымы; шетелдік мәдениет аспектілері мазмұнын модельдеу ұстанымы;
- оқу үдерісін оны кванттау (оқу үдерісінің құраушыларын (мақсаты, құралы, материалдары, т.б.) бөлу) және бағдарламалау негізінде басқару ұстанымы;
- шетел тілін оқытуды ұйымдастырудағы жүйелік ұстанымы;
- шетел тілін ситуация негізінде өзара қарым- қатынас ретінде оқыту ұстанымы;
- шетел тілін игеруді жеке даралау ұстанымы;
- шетел тілін игеруде оқушылардың, студенттердің өз бетінше жұмыс жасауын және сөздік ойлау іс-әрекеттерін дамыту ұстанымы;
- шетел тілін оқытудағы функциональдылық ұстанымы;
- шетел тілін оқытудағы жаңалықты ұстанымы.

Көптеген әдістемелерде (әсіресе, қашықтықтан оқыту, жоба) көрнекілік ұстанымы пайдаланылады.

Бұл келтірілген шетел тілін оқыту қазіргі заманғы әдістемесі мен әдістемелік ұстанымдарының салғастырмалы сипаттамасын білу оқытушы үшін қажетті шарт болып табылады. Олар:

- әдістеменің ерекшелік белгілері (жоғарыдағы бес әдістемеге байланысты);
- әдістемелердің ұқсас белгілері;
- әдістемелердің оң және теріс жақтары.

Қазіргі зерттеушілер шетел тілі сабағының негізгі құрылымдық бірлігі ретінде мыналарды атап көрсетіп жүр: фонетикалық жаттығу; жаңа тілдік материалмен танысу; жаттықтыру; сөз тәжірибесі; сабақты қорыту.

Аудармадағы транскрипция дегеніміз – бастапқы лексикалық бірліктердің аударма тіліндегі фонемалар арқылы фонемалық ресми қайта жаңғыруы, негізгі сөздің фонетикалық имитациясы.

Аударманың келесі тәсілі транслитерация

– бастапқы лексикалық бірліктерді аударма тілінің әліпбиі арқылы әріптік ресми қайта жаңғыруы, негізгі сөздің әріптік имитациясы. Бұл жерде бастапқы сөз аударма мәтінінде аударма тіліндегі айтылу сипатына сай түрде беріледі.

Мәселен, *Shakespeare* – *Шекспир* есімінің қазақ тіліне аударылуы ағылшын тілі

дыбыстарының оқылу заңдылықтарына ішінара сәйкестенсе, қазақ тілінде фонетикалық сәйкессіздік болған жағдайда ішінара ұқсас түрлеріне түрлендіріледі. Мұндай транскрипция амалы ағылшын есімдерін қазақ тіліне аударуда қолданылады.

Ғалым Б. Тілеубердиевтің тұжырымдауынша, тілде көрініс тапқан адам ұғымын анықтауда этникалық өзіндік сана аса маңызды, себебі ол этникалық қауымды қалыптастыратын барлық негізгі факторлардың іс-әрекеті нәтижесінің ерекше тегі болып табылады [1,98] Реалия аудармасы – тілдің ұлттық және тарихи маңызды мәселелерінің берілуі. «Реалия» деген сөздің өзі латын тіліндегі көпше түрде қолданылатын сын есім. (realis – нағыз, шын дегенді білдіреді). Реалия көбіне затты білдіреді және оны көп жағдайда мағынасы жағынан «өмір» деген түсінікпен байланыстырады. Сөздік анықтамаларға сәйкес реалия бұл мәдениет, тарих мәліметтері, мемлекеттік институттар, ұлттық және фольклорлық кейіпкерлер аттарының аңыздар пәні болып табылады.

Ж.А. Жетесованың «Аударма негіздері» оқулығында реалия аудармаларының берілу тәсілі берілген. Мысалы қазақ тіліндегі Айсәуле не- месе Гүлім есімдері ағылшын тіліне транс- литерация тәсілі арқылы Aisaule, Gulim деп аударылып, мәтін ішіндегі есім рөлін атқарады. Бірақ, сөзсіз мәтіннен тыс ассоциацияны жояды: Айсәуле – айдың сәулесі және Гүлім – гүл. Ағылшын тіліндегі Bloody Mary бастапқы мәдениетке сай бір уақытта коктейль және ағылшын ханшайымының тарихи титулына сәйкес аллюзия бола отырып, екі мағынаға да бір атау кейпіне ие болады [2,8].

Қазақ тілінде бұл атаудың екі түрлі формасы берілген: Қанды Мэри (коктейль) және Қанды Мария (ханшайым). Көптеген контекстерде бастапқы бірлікті біріктіру маңызды емес, бірақ бастапқы мәтін авторы оны күрделірек мәтіндік дүние – стандартты түрде тәуелсіз бірліктер жүйесіне толы бейнелеуде қолданса, аудармашы қиын жағдайда қалып, өзінің стилистикалық тәсілін таңдауына апарып соқтырады

Тілдерді салғастыру барысында бұл құбылыстарды білдіретін сөздер баламасы жоқ лексикаға жатады. Баламасы жоқ сөздер деп басқа мәдениетте кездеспейтін түсініктерді білдіруге қызмет ететін сөздерді айтамыз. Олар басқа тілге бір сөзбен аударылмайды және сол тілде бұл сөздерге сәйкес баламалары бол- майды. Аудармашы суреттеу арқылы немесе өз неологизмдерін ұсына алады. Мысалы: Victor (радио және теледидар жабдықтарын шығаратын фирма атауы), book-maker (жүгіру және секіруден жиналған қауымнан үстеме ақша алатын адам).

Басқа тілдік реалиялар сәйкессіздігі келесі жағдайларда байқалынады:

Реалия тек бір тіл тобына ғана тәнб ал екінші топта бұл сөздер кездеспейді: Drugstore (АЕ), the chemist's (ВЕ) – дәріхана

Реалия екі тілдік топқа да тән, бірақ олардың біреуінде реалия ерекше көрсетілген: Cloverleaf (АЕ) – машинаның үш бағытта ашылу жолдары.

Әртүрлі ортада ұқсас функциялар түрлі реалиялармен беріледі: hot dog (АЕ) – тоқаш нан, soda fountain (АЕ) – кафе – балмұздақ

Лингвоелтану реалияларының қатарына оно- мастикалық реалиялар жатады:

1. Топонимдер – мәдени-тарихи ақпараты бар географиялық атаулар: Boston Pops – музыка- кадағы Бостон оркестрі.

2. Антропонимдер – тарихи тұлға, қоғам қайраткерлерінің, жазушылардың, көркем әдебиет кейіпкерлерінің аттары: Mickey Mouse МикиМаус тышқан.

3. Әдеби шығармалардың ел өмірінде орын алған тарихи жағдайлардың, мемлекеттік және қоғамдық кеңселердің аттары: popart – поп арт, BBC – British Broadcasting Corporation – Британияның радио тасымалдау компаниясы.

Бұл жерде бастапқы сөз аударма мәтінінде аударма тіліндегі айтылу сипатына сай түрде беріледі.

Мәселен, *Shakespeare* – *Шекспир* есімінің қазақ тіліне аударылуы ағылшын тілі дыбыстарының оқылу заңдылықтарына ішінара сәй- кестенсе, қазақ тілінде фонетикалық сәйкессіздік болған жағдайда ішінара ұқсас түрлеріне түрлендіріледі. Мұндай транскрипция тәсілі ағылшын есімдерін қазақ тіліне аударуда қолданылады.

Осы салада XIX ғасыр соңына дейін қолданысқа енген есім түрлеріне қатысты жалпы тіларалық транскрипция ережелері бар.

Мәселен, ағылшын королі *James I Stewart* есімі әдебиеттерде *Иаков I Стюарт* деп аталса, соңғы жылдары баспасөз беттерінде *Яков I* есімі кездеседі. Дегенмен, бұл ішінара дәстүрлі түрден ауытқу шын есім транскрипциясына әлі өткен жоқ, яғни *Джеймс I* негізгі есімі әзірге қолданыс аясында кездеспейді.

Зерттеуші Жетесованың түсіндіруі бойынша, аударма тәжірибесінде жалқы есімдердің аудармасы үшін қолданылатын транскрипция және транслитерация тәсілдері жеткіліксіз болып келеді. Егерде жалқы есімдер негізіне символдық қызметтер жатса, яғни ерекше объект есімі болса немесе есім орнына емес, қосымша есім орнына қолданылса, онда олар жалпы есімге айналады. Өйткені, есім тұлғаның тұлғалық қасиеттерін және белгілерін білдіреді.

Мұндай жағдайларда транскрипциядан басқа немесе оның орнына калькалаумен бірге семантикалық аударма үйлесімділігі қолданылады. Мысалы, ағылшын мәтіндерінде кездесетін *Chief White Halfoat* есімін қазақ тіліне әртүрлі тәсілдер арқылы жеткізуге болады: Чиф Уайт Хафоут (транскрипция), Қолбасшы Ақ Сұлы (семантикалық аударма), Қолбасшы Уайт Хафоут (аралас аударма: семантикалық аударма мен транскрипция үйлесімділігі). Джозеф Хеллердің *Catch – 22* романында бұл есім аралас мағынада қолданылған: мұнда *Chief* кейіпкердің үндіс екендігін білдіретін қосымша есімімен бірге, тарихи қалыптасқан, ағылшын тіліне аударылмайтын ресми негізгі үндістердің жанұялық атауы болған *White Halfoat* тегі үйлескен.

Осы жерде қолдануға қажетті тәсіл – аралас аударма болғанымен, «метис» мағынасын білдіретін *half-bread, half-blood* сияқты әдіспен жасалып Хеллердің сатиралық «атына заты сай» *Halfoat* есімі өз мағынасын жоғалтады және есім мен кейіпкерді суреттейтін контексттік тәуелділікті ұстанады: *White Halfoat was a handsome, swarthy Indian from Oklahoma with a heavy, hard-boned face and tousled black hair, a half-blooded Creek from Enid...*

Жалқы есімдерді аударудағы транскрипция мәдениетаралық үйлесімділіктер аясымен байланысты болады: өзге мәдени атауларды ағылшын тіліне транскрипциялау қазақ тілінен өзгеше болуы мүмкін. Осындай атаулардың қазақ және ағылшын тілінің мәдениетіне сай дәстүрлі түрлері әртүрлі болып келеді.

Мысалы, қазақ тіліндегі *Шыңғыс хан* нұсқасын ағылшын тілінде *Genghis Khan* (*Jenghiz*) деп аударуда екпін бірінші буынға түседі, Қы- тай астанасы *Пекин* атауын ағылшын тіліне аударғанда мүлдем өзгеше *Beijing* деп аударылса, *Валтасар* патша есімі ағылшын тілінде тануға қиын кейіпте *Bel-shaz-zar* (екпін екінші буын- да) деп, *Amenophis IV* (Ikhnaton) қазақ тілінде *Аменхотеп* не *Эхнатон* болып өзгереді. Мұндай сәйкессіздіктер тізімі біршама үлкен болғандықтан, аудармашыдан тілдік және жалпы мәдени көрегендіктің болуын талап етуі орынды.

Аудармашы қиын мәселелердің бірі деп басты назар аударатын нәрсе – бастапқы мәтіндегі мәдениетке сай, бірақ аударма тілінің мәдениетінде мүлде кездеспейтін ұлттық-мәдени объектілер атауы – реалийлер. Кең көлемді мәдениетаралық коммуникация жағдайында бұл атаулар үлкен топ құрайтындықтан, оларды аударуда транскрипция не транслитерация әдістерін қолданған қолайлы.

А.Ш. Тәжикеева ағылшын тілдік дүниенің бейнесіндегі паремиологияда «ер адамның» жас ерекшелігі жөнінде қалыптасқан стереотиптік көзқарастар ер адамның әйелдерден артықшылығын сипаттайды деп тұжырым жасайды. *Man is as old as he feels, and woman as old as she looks* (с.с.а.: Ер адам өзін қаншалықты сезінсе, сол жаста, әйел қанша жаста көрінсе сол жаста); *Men age like wine, women age like milk* (с.с.а.: Ерлер шарап сияқты қартайады, әйелдер сүт сияқты) [3,108].

Дегенмен, осындай есімдердің біраз бөлігі, әсіресе объектінің белгілі бір шынайы қасиетін білдіретін мағыналық құрамдары барлары аралас аударма не калькалау арқылы аударылады. Ғалым З.Д. Попованың түсіндіруінше, «Ұлттық менталитет – ұлттың когнитивті стереотиптер жиынтығымен анықталатын шындықты қабылдау мен түсінудің ұлттық тәсілі» [4,59].

Ономастикалық зерттеулер Елбасымыз ұсынған «ұлттық идеяны» қалыптастырудағы құнды фактор болып табылады. Ономастикалық ізденістерді осы тұрғыда жүргізу, когнитивтік, этнолингвистикалық культурологиялық зерттеулер – осы күннің талабы.

Ғалым Н.М. Рсалиева ағылшын тілінің фонетикалық транскрипциясындағы таңбаларды қазақ дыбыстарының көмегімен таныстыру қазақ аудиториясында ағылшын тілін оқытуда ең қиын да, ұзақ уақыт жұмсалатын үдерісті жеңілдетеді, жеделдетеді, бұл тәсіл ағылшын тілін өз бетінше үйренушілерге де пайдалы [5,] деп есептейді, біз де осы тұжырымды мақұлдаймыз.

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі жалқы есімдерді ағылшын тіліне тілдің транскрипциялау мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, транслитерация тәсілі арқылы қабылданады. Ал ағылшын тілінің жалқы есімдері қазақ тіліне фонетикалық принципке негізделіп, транскрипция тәсілі арқылы қабылданады.

Әдебиеттер

1. Еркебаева Г. Сопоставительное исследование языков // Поиск (серии гуманитарных наук). – 2000. №6. – 25-28б.
2. Нұрмаханов А. Түркі мақал-мәтелдерінің сөздік құрамының кейбір мәселелері // Ізденіс. – 1998. №5. – 4-9б.
3. Мүсірепов Ғ. Уақыт іздері //Авгейдің ат қорасынан бастайық. –Алматы, Жалын, 1977. – 353-363 б.
4. Барлыбаев Р. Қазақ тіліндегі сөз мағынасы кеңеюі мен тараяуы. – Алматы. 1997.

UDC 811.11.112

DIVERSITY OF GENDER LINGUISTICS IN ENGLISH- RUSSIAN AND KAZAKH PROVERBS

Ismail Sh.

Kazakh State University of Jurisprudence named after M.Narikbayev, Astana

Mirkamalov R., Zhunisbek Y.

Tashenev university, Shymkent

scientific supervisor – **senior teacher Tursynova G.I.**

Nowadays we can observe booming growth of researches devoted to studying gender aspects in language and speech. Gender linguistics is one of the perspective directions which investigated language and its units containing gender components.

Most of the people have misconception that the terms “gender” and “sex” both convey the same meaning. However, these two terms are quite separate from each other. Sex is a term that is used to describe the difference between male and female in biological respect. Sex refers to biological differences; chromosomes, hormonal profiles, internal and external sex organs. Gender is something, which is not at all depended on biological aspects; rather it is the masculine or feminine characteristic that has been developed as an impact of the social, cultural norms and affiliations. It is very important to remember that a person develops this particular behavior due to the society he or she is living in and this behavior is completely alterable by the will of the person.

Phraseological fund of any language represent very interesting and factful material for gender researches as it reflects many aspects of people’s life: history, national consciousness, morals, values, preferences, relations and the way of life. It is essential to point out that research on proverbs has not only been carried out within phraseology, but also in other scholarly branches. Thus in the field of paremiology (paremia = proverb), the scholarly field that deals with proverbs, much research has been conducted over the centuries. Moreover, in comparison to phraseology, paremiology has a far longer tradition. Paremiology mainly deals with collecting and classifying proverbs as well as tracing the nature and origin of individual proverbs and investigating their socio-historical significance.

In the history of studying proverbs and sayings there were attempts to find distinctive features. Proverb is always statement, containing some specified conclusions. Proverbs are popular wisdom, code of rules of life, practical philosophy, and historical memory. A saying is a short, clever expression that usually contains advice or expresses some obvious truth. Proverbs and sayings represent special interest for researches in the field of linguistic genderology, as they embody «cultural-national outlook» of every nation.

Having analyzed the fund of proverbs and sayings with the gender components in three languages we revealed the following tendency: the considerable number of paremias is devoted to women and most of them contain negative connotation of female representatives.

The common thing in the languages of analyzed cultures is stereotypic opinion about low mental abilities of a woman. *Әйелді шашы ұзын, ақылы қысқа.* In the English and Russian languages there are number of equivalents, confirming similarity of such estimation of a woman: Women are the devil's nets, Куда чёрт не поспеет, туда бабу пошлёт. The attitude towards woman in Russian and English cultures is different. In Russia a woman is not considered as a person: Кобыла не лошадь баба не человек. As for Englishmen a woman is a secret: Woman is the key to life's mystery.

Appearance is not the main thing. It is not the most important condition for being beautiful. It is much more important for a woman to be a good mistress, to be kind, careful and quick-witted. *Красота приглядится, а щипки не прихлебаются.* Не ищи красоты, ищи доброты! *Қыз қылығымен жағады.*

The distinctive feature of Kazakh in comparison with the Russian and English languages is that there are proverbs characterizing men. All of them convey positive characteristics and they are about resoluteness, courage, superiority, straightforwardness: *Тура ағаш үйге тірек, тура жігіт елге тірек, Ауыр жүкті нар көтерер, ел жүгін ер көтерер, Батыр жігіт жол бастар, ақын жігіт той бастар.*

According to the result of analysis of three languages it is possible to make the following conclusion: in the Kazakh linguistic worldview the concepts "woman" and "man" are presented in their quantitative ratio more widely than in the English and Russian languages. The greatest number of proverbs is proverbs reflecting social characteristics. Possible explaining of the given fact can consist in the fact that in Kazakh culture relationship are closely supported that is expressed by nominative density of terms of relationship: brother, daughter-in-law, sister-in-law, brother-in-law, mother-in-law, father-in-law, son-in-law, parents and etc.

According to the above mentioned research we observe language androcentrism. It means that the majority of paremias reflect male point of view and domination of men. The image of women is not always negative. We can rather say about a tendency, than a negative attitude. But a certain degree of androcentrism takes place.

Studying gender relations is one of the ways of understanding of social changes in society. And linguistics and its language structure are more clearly show the state of consciousness of society.

References:

1. Wolfgang Mieder. Proverbs are Never out of Season. Popular Wisdom in the Modern Age. New York: Oxford University Press, 1993
2. Apperson G.L. English proverbs and proverbial phrases., Lnd 1969
3. Горошко Е. Пол, гендер, язык // Женщина. Гендер. Культура. - М., 1999
4. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. М., Институт социологии РАН, 1999
5. Даль В.И. Пословицы русского народа. - М., Высшая школа, 1957
6. Акқозин М. Ө Қазақ мақал-мәтелдері. –Алматы, 1990 ж. 288 бет.

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАЯНДАУЫШ ҰҒЫМЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ

Рузакулова Г., Талапбекова С.

Ж.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші - аға оқытушы Турсынова Г.И.

Халықаралық және тілдерлік қатынастар дамыған осы кезеңде шетел тілін ана тілімізбен салыстыра зерттеудің тіл білімінің әрбір саласы, оның ішінде этнолингвистика, лингвомәдениеттану, елтану ғылымдары үшін маңызы зор. Сонымен қатар, ағылшын–қазақ тілдеріне қойылатын талаптарға сай, жүйелі түрде жасалған предикаттар сөздігінің осы кезеңге дейін жасалмауы мақала тақырыбының өзектілігін көрсетер бірден-бір фактор.

Тұрлаулы мүшелер - сөйлем құрауға негіз болатын предикативтік бірлік. Тұрлаулы мүшелердің сөйлем құрауда атқаратын рөлі туралы ғалымдар арасындағы пікірталас бас мүшелерінің тығыз грамматикалық байланысынан туындаса керек. Бастауыш-сөйлемдегі ұйымдастырушы бас мүшенің бірі, оған баяндауыш грамматикалық тұлғасы жағынан тәуелді. Алайда баяндауыштың қолданылуындағы дербестік, сөйлемдегі ойды тиянақтау мүмкіндігі-баяндауыш мүшенің сөйлемдегі доминанттық рөлін айқындайды.

Жүргізілген зерттеу етістіктердің дара, күрделі болып бөлінуі екі тілге де тән екендігі және есімнен және етістіктен жасалған баяндауыштар ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де дара, күрделі болып кездесетіндігі, сонымен қатар, екі тілде де құрама баяндауыштардың кездесуін көрсетті.

Берілген ақпаратты саралай отырып, төмендегі байламдарға келдік:

1. Етістіктердің дара, күрделі болып бөлінуі екі тілге де тән. Мысалы: дара етістік – 1) John runs quickly. 2) Тұлкінің жүгірісін қыран байқар. Күрделі етістік – 1) Andrew and he began to talk about the famous clinic. 2) Қалует Баршагүлге күле сөйлеп келеді.

2. Есімнен жасалған және етістіктен жасалған баяндауыштар ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де дара, күрделі болып кездеседі: 1) Есімнен жасалған дара баяндауыш. Мысалы: 1) My son a clergyman. 2) Қой баласы қозыдан.

2) Етістіктен жасалған күрделі баяндауыш.

Мысалы: 1) This man is my father. 2) Екі ауданның арасы – бір жүз елу бес километр.

3. Ағылшын тілінде құрама баяндауыштар төрт түрге бөлінеді:

1) күрделі модальды етістікті есім баяндауыш. Jane must feel better pleased than ever.

2) күрделі модальды есім етістікті баяндауыш. We were anxious to cooperate.

3) күрделі кезеңді есім баяндауыш. He was beginning to look desperate.

4) Модальды кезеңді күрделі баяндауыш. You ought to stop doing that.

5) Қос бағытты күрделі есім баяндауыш. Mrs Bacon is said to be very ill.

Осы түрлерге сәйкестікті қазақ тілінен де табамыз: Қазақ тілінде құрама баяндауыштардың бірінші бөлігі таза есім, екінші бөлігі есімге шақтық, видтік, модальдық мағына беру мақсатында көмекші етістіктер жалғанады. Екі тілдің баяндауыштарын салыстыра отырып, келесі айырмашылықтарға көз жеткіздік:

1. Қазақ тілінде сөйлемді болымсыз немесе сұраулы формаға айналдырғанда, ағылшын тіліндегідей do, does, did, will көмекші етістіктері қолданылмайды. Мысалы: When did life begin on earth? - Жер бетінде өмір қашан басталған?

2. Байланыстырушы қызмет атқаратын to be етістігі (қазақша «болу») қазақ тілінде қолданылмайды. Мысалы: I am a student. – Мен студентпін.

3. Кезеңдік құрама баяндауыш сөз тәртібінде айырмашылық бар.

1. Кезеңді білдіретін етістік ағылшын тілінде негізгі іс-әрекетті білдіретін етістіктен бірінші тұрады. Мысалы: Andrew and he began to talk about the famous clinic.

Ал қазақ тілінде керісінше сөз тәртібі орын алады. Мысалы: Жұмыс аяқталып қалды. Марк Твеннің «The Adventures Of Tom Sawyer» шығармасы қазақша аудармасымен талдау материалы ретінде қолданылды.

1) ...that he began to feel pain in the toe. – енді саусағы шыныменен ауыра бастаған сияқтанды. began to feel қимыл кезеңін білдіретін күрделі етістік, қазақ тіліне де сол етістіктің түрімен ауыра бастаған деп аударылған. Айырмашылық сөз тәртібінде. Кезеңді білдіретін етістік ағылшын тілінде негізгі іс-әрекетті білдіретін етістіктен бірінші тұр.

2) was going to start – бұрыла беріп ем was going to start - ағылшын тілінде есім сөздердің модальды тіркеспен берілумен жасалған етістікті күрделі баяндауыш қызметін атқарып тұр, қазақ тілінде бұрыла негізгі етістікке беріп ем көмекші етістік жалғану арқылы күрделі етістікті баяндауышпен аударылып тұр.

3) there was a slight noise – 1) ағылшын тілінде оқырманға белгісіз белгілі бір орынды білдіру мақсатында there was жекеше түрде, белгісіз артикльмен қолданылып тұр;

2) was бар болу көмекші етістігімен және noise зат есімді есім сөзбен күрделі есімді баяндауышты білдіріп тұр.

... болар-болмас сыбдыр естілді – қазақ тілінде дара етістікті баяндауышпен, яғни есті етістігінің түбіріне –ді жұрнағы арқылы ырықсыз жасап және – ді жедел өткен шақ жұрнағының жалғануы жасалып тұр.

4. he's full of the Old Scratch (southwestern for “afternoon”) – is бар болу көмекші етістігі және full of the Old Scratch сын есімді фразамен келген күрделі есімді баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Қолды-аяққа тұрмайтын-ақ бала –зат есімнен жасалған дара есімді баяндауыш болып тұр.

5. you are a coward and pup - are бар болу көмекші етістігі және a coward and pup сын есім мен зат етістіктен жасалған күрделі есімді баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Сен қорқақсың әрі күшіксің – қазақ тіліндегі сапалық есімдерден болған II жақтағы жіктік жалғауында тұрған дара есімді баяндауыш қызметін атқарып тұр.

6 ... they were shoulder to shoulder – were бар болу көмекші етістігі және shoulder to shoulder жағдай есім сөздерімен берілген күрделі есімді баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Иықтарымен көп қағысты–қазақ тілінде ортақ етістің –ыс жұрнағымен және – ты жедел өткен шақтың жұрнағымен жасалған дара етістікті баяндауыш қызметін атқарып тұр.

7. both brothers were imaginary - were бар болу көмекші етістігі және imaginary сын есімді есім сөзден жасалған күрделі есімді баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Екеуінің де ағалары жоқ – қазақ тілінде жоқ сөзінің баяндауыш қызметінде жұмсалған дара есімді баяндауыш қызметін атқарып тұр.

8. life to him seemed hollow – өмірдің өзі оған бір мағынасыз нәрсе болып көрінді: seemed hollow– етістік пен сын есімнен құралған күрделі есімді қос бағытты баяндауыш, қазақ тілінде болып көрінді етістіктен жасалған күрделі баяндауышпен аударылған.

9. The child began to cry – Бала жылап қоя берді. began to cry қимылдың басталу кезеңін білдіретін етістікті күрделі баяндауыш, қазақ тілінде жылап қоя берді деген қимылдың басталу кезеңін білдіріп күрделі етістікті баяндауыш болып тұр. Кезеңді білдіретін етістік ағылшын тілінде негізгі іс-әрекетті білдіретін етістіктен бірінші тұр.

10. ... there was no answer – ешкім жауап бермеді. there was no answer– ағылшын тілінде no көмекші етістігі зат есімнің алдында тұрып күрделі есімді баяндауыш жасап тұр. Қазақ тілінде бермеді деген,яғни ме болымсыз етістіктің жұрнағы және ді жедел өткен шақтың жұрнағымен жасалған дара етістікті баяндауыштың қызметін атқарып тұр.

11. ... what is the matter – не болды саған. what is the matter– бөлінбейтін сөздер тобымен келген күрделі есімді баяндауыш, қазақ тілінде не болды саған деген синтаксистік қызметінің өзгеруі бойынша бастауыш – баяндауыш, бұрынғы баяндауыш – бастауыш болып келетін дара есімді баяндауыштың қызметін атқарып тұр.

Талданған мысалдарға сүйене отырып, күрделі етістікті баяндауыштар қазақ тіліне де күрделі етістікті баяндауыштық формасын сақтап аударылатынына көз жеткіздік. Кезең

етістіктер to begin, to start, to commence, to set about, to take to, to fall to, to come to go on, to keep, to proceed, to continue would, used to stop, to finish, to cease, to give up, to leave off ағылшын тілінде негізгі етістіктің алдында келсе, қазақ тілінде негізгі етістіктен кейін тұрады. Күрделі есімді етістіктер қазақ тіліне дара есімді және дара етістікті баяндауыш болып аударылады.

Әдебиеттер

1. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. The Adventures of Huckleberry Finn. Foreign Languages Publishing House., Moscow 2020.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері А., 2017.
3. Шабанова, Т. Д. Семантическая модель английских глаголов зрения. М.: ИЯ РАН - Уфа, 2018.
4. Шабанова, Т.Д. Тестирование как метод выявления компонентов значения/ Т.Д. Шабанова// Аспектуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранного языка: Межвузовский сборник научных трудов. Уфа: Изд-во БГПИ, 2017.

ӘОЖ 82-145

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРЫЛУ СИПАТЫ

Sultanova M.

University of Central Lancashire, School of Humanities,
Language and Global Studies, Preston, Great Britain

Тастемір Ж., Абилда А.

ФК 22-2к тобының студенттері, Ж.Тәшенев университеті
Ғылыми жетекші – аға оқытушы **Турсынова Г.И.**

Абай Құнанбайұлының өлеңдері жанрлық ерекшеліктеріне қарай түрліше көркемдік бейнелеу құралдарының қызметімен ерекшеленеді. Қайсыбір жанрдағы өлеңдер тобында көркемдік бейнелеу құралдары күрделі, ұлттық реңі бай болып келсе, енді бір жанрлық топтағы өлеңдерінің тілі қарапайым, нақты. Алғашқы жанрлық топтағы өлеңдерді басқа тілге аудару аудармашыдан үлкен еңбекті, көп ізденісті талап етсе, кейінгі топтағы өлеңдерді аудару едәуір жеңіл. Алайда, аудармашылық шеберлігі кемел жетілген аудармашылар үшін де Абайдың өлеңдерін тәржімелеу, Абаймен ақындық жарыстыра отырып тәржімелеу оңай емес. Бұған Абай өлеңдерінің аудармалары толық негіз бола алады.

Абай Құнанбайұлының “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” өлеңін М. Петровыхтың орыс тіліне және Ричард МакКейннің ағылшын тіліне тәржімелеген аудармаларымен салыстырып көрейік:

Түпнұсқа:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре тұра тексермедім.

Ержеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,

Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?

Адамның бір қызығы – бала деген,

Баланы оқытуды жек көрмедім.

Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерелік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

Орысша аудармасы:

*Я презрел познание, юноша пустой.
Видал пользу в нем, но шел стезей другой.
Возмужал — наука из-под рук ушла.
Поздно к ней ты устремился, разум мой!
Кто повинен, что остался я ни с чем?
Смолоду учась, я был бы не такой!
Из людских отрад одну зовут — дитя
Обучение детей - наш долг прямой.
Сына отдал в медресе: "Учись, родной!"
Цель не в том, чтобы достался чин большой.
Сам к высотам я стремился всей душой.
В красноречии мне уступал любой.
Но ведь некому здесь оценить мой труд...
Под конец я предпочел всему покой .*

Ағылшынша мәтіні:

*When I was young I didn't give much thought to
knowledge,
I saw the use, but didn't test it out.
When I grew up, I didn't know how to latch onto it.
I stretched out my hand to it very late.
Who should I blame that I was left with nothing?
If I'd striven in time would I be like this now?
Children are one of the joys of life.
I'm not against teaching children.
I put my son in the madrasah, so that he could
acquire knowledge
and not so that he could gain favour and status.
I myself strove to better myself
In the field of rhetoric I was second to none among the Kazakhs.
But no one can value your works,
and so I preferred in everything the peace of solitude.*

Аудармашы М. Петровых аудармасында Абайдың өлеңі едәуір өзгерістерге ұшыраған. Дегенмен, аудармашы ақын өлеңінің мазмұнын, оның сезім сырын, ақынның көңіл күйін жіті танып, толық және дұрыс жеткізген. Түпнұсқаның әр сөзін, әр тармағын терең түсіну, соның нәтижесінде өлеңнің мәнін, рухын ұғыну аудармашыны жалаң жадағай аударудан сақтандырып, тиісті шығармашылық табысқа жеткізген. Аудармашының басты жетістігі – өлеңнің мазмұнын, ішкі эмоциялық байлығын орыс тілінде белгілі дәрежеде дұрыс бере білуінде. Әйтсе де, аудармашы бұл жерде де өз тарапынан өзгертулер жасаған. Абай осы өлеңінде өзінің ғылым жолын жастай қумағанына, ержеткен соң іздегенде ғылым жеткізбей кеткеніне өкініш білдіріп, сол өкінішін сыр қылып толғайды.

Аудармада ақынның осы сыры қосымша желілермен толықтырылған. Түпнұсқада істің құбылыстың иесі ақынның өзі болса, аудармада ғылымға кеш ұмтылған ақын емес, оның ақыл-ойы болып шыққан. Түпнұсқадағы “түспеді уысыма”, “қолымды мезгілінен кеш сермедім”, “қолымды дөп сермесем, өстер ме едім” деген сөз тіркестерін өзге тілдерге аудару қиын. Тұрақты тіркес дәржесінде пайдаланылған мұндай тілдік құралдардың мазмұнын аудармашы орыс тіліне қарапайым, тура мағынадағы тілдік құралдардың тобы арқылы аударған. Өлеңнің мазмұндық желісі де осы бағытта тәржімеленген. Бірақ та, ол

түпнұсқаның мағыналық құрылымына, тақырыбы мен идеясына, ондағы мінез табиғатына мүмкіндігінше терең бойлаған. Соның нәтижесінде аудармашы түпнұсқаны сөзбе-сөз немесе жолма-жол аударуға бармай, оның мазмұны мен мағынасын терең жеткізуге жол тапқан. Сонымен қатар, ол түпнұсқаның пішініне тән ерекшеліктерді де сақтауға күш салады. Аудармада жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің, кейбір аударылмай, өзгерістерге, толықтыруларға түскендігіне қарамастан, аудармашының шеберлігі, түпнұсқаның әлеуметтік эмоциялық мазмұнына адалдығы ойдағыдай деңгейде көрініс табады.

Абайдың бұл өлеңі ағылшын тілінде көркемдігін, әуезділігін жоғалтқан. Аудармашы осы өлеңді жай, қарапайым тілмен тәржімелеген. Және де түпнұсқадағы кей сөздерді өз мағынасынан бұрмалап, басқаша аударған. Түпнұсқадағы “Ержеткен соң түспеді уысыма, /Қолымды мезгілінен кеш сермедім” дегенді ағылшынша “When I grew up, I didn't know how to latch onto it. /I stretched out my hand to it very late”, яғни, “Мен өскенімде, оны қалай алуды білмедім. /Мен оған қолымды кеш создым” деп берген. Бұл жерде аудармашы “сермеу” дегеннің орнына “созып” деп қате жіберген. Осы бір ғана сөз өлеңнің сол екі тармағының мазмұнын бұзып, мәнін кетіріп тұр. Түпнұсқадағы “шен” сөзін аудармада “favour and status” деп берген, оны қазақшалап “ықыластық және мәртебе” болып шығады. Жалпы алғанда ол сөздер түпнұсқа мазмұнын ашып тұр. Әйтсе де, қазақша сөздің ағылшынша өз нақты баламасымен, яғни, “rank” деп аударуы керек еді деп ойлаймын. Аудармашының тағы бір жіберген қателігі мынада: аудармашы ақынның “Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім” дегенін “and so I preferred in everything the peace of solitude” деп тәржімелеген. Аударманы қазақшаға қайтадан тәржімелесек “енді мен бәрінен де жалғыздықты тандадым” болып шығады. Ақын өлеңінде жалғыздық туралы әңгіме болып отырған жоқ, тек тыныштық туралы. Ал, аудармада бір өзінің жалғыз қалғанын тілеп отырғандай болып көрінеді. Ағылшын тілінде оқитын оқырман бұл өлеңнің осы тармағының мағынасын дұрыс түсінбей, және де осы өлеңді жазған ақынды ғылымнан да, айналасындағы адамдардан да айырылып қалған деп ойлауы әбден мүмкін. Дегенмен, аудармашы Абайдың бұл өлеңінің кей сөздерін дұрыс тәржімелемесе де, әуезділігін, ырғағын кетірсе де, жалпы мағынасын берген деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. Президенттің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласынан 2020ж.
2. Слова Назидания Великого Абая в стихах 11 января 2019.
3. Құнанбайұлы А. Қара сөздер. -Орал: Оптика, 2006. -164 б.
4. Абай туралы философиялық трактат.Ғарифулла.Е Алматы.2004
5. Абай, Шәкәрім, Әуезов дәрістері. Ә.Молдаханов.Алматы.2011

ӘОЖ 378.02:372.857.854:378

UDC 378.02:372.857.854:378

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ҮЛГЕРМЕУШЛІГІН БОЛДЫРМАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Жұмабаева Д. Х. Пф-19-5к2 -топ
Ж.Тәшенев атындағы университет
а.о.Сарсекенова А.Ж.

Түйіндеме

Бастауыш сынып оқушыларының оқу үлгермеушілігін болдырмаудың жолдары

Мектептегі оқу жұмысының сапасы-мұғалімнің оқушылардың оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыра білуіне, оның тиімділігін мейлінше жетілдіре білуіне байланысты болады. Оқушылар әрекетінің ең басты және жетекші түрі – оқу. Оқу – баланың өзінің танымдық

белсенді әрекеті. Оқу басқа іс-әрекеттерге қарағанда, оқушылардың таным қабілетін дамытады, дүниеге адамгершілік көзқарасын бірте-бірте қалыптастырады.

Abstract

The quality of educational work at school depends on the ability of the teacher to properly organise the learning activities of students, to improve its efficiency as much as possible. The main and leading form of student activity is reading. Reading is an active cognitive activity of the child. Reading, unlike other activities, develops students' cognitive abilities and gradually forms a moral attitude to the world.

«Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және жалпы адамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдайлар жасау».

Оқытудағы оқушының сапалық сипаттамасының құрамдас бөлігі ретіндегі базалық компетенцияларының кең ауқымды сипаты түрінде нақтылынған мақсат оқытудың күтілетін нәтижелерін береді. Нәтижеге бағдарланған білім жүйесін қалыптастыру жеке тұлғаның сұраныстары мен мүмкіндіктерін ескере отырып жүргізілуде. Жаңа мазмұнға сай ұлттық базалық компетенциялары анықталып, білім беруді демократияландыру негіздері мен жалпы аймақтары нақтыланып, түйінді және пәндік компетенциялар айқындалуда. Оқу сапасын жетілдіруде білім мақсаттарының күтілетін нәтижеге бағдарлануы жан-жақты білімді, өз мамандығын жетік білетін, бәсекеге түсе алатын жеке тұлғаны бастауыш сатыдан бастап дайындауға бағыттайды. Осыған орай мектептің бастауыш сатысында оқыту мазмұнын жаңалау және технологияларды пайдалануға байланысты жетілдіру жұмыстары жүргізілуде.

Педагогиканың негізін қалаушы ағартушылар: Я.А.Коменский, Т.А.Ильина, А.С.Макаренко, Жан-Жак Руссо, К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, М.Жұмабаев т.б. берік білім беру пікірлерін білдірген.

Қазіргі кезде бұл мәселемен Қазақстан және ТМД ғалымдары: Р.М.Қоянбаев, А.А.Бейсенбаева, В.П.Карибжанова, Г.К.Шолпанқұлова, ал бастауыш сынып оқушыларының оқу үлгерімі мәселесімен Т.Жүндібаева, К.Тілеубергенова, С.Нашарипова сынды озық тәжірибелі педагогтар айналысуда.

Оқытудың, тәрбиелеудің, білім берудің түрлі мүмкіндіктерінің алдын - ала болуын қалау, сабақ берудің сапалы деңгейін көрсететін білік пен дағдыларды қалыптастыру, қазіргі мұғалімдердің ең басты міндеттерінің бірі.

Көптеген мектептерде мемлекеттік білім стандарттарын енгізумен қатар жаңа пәндердің көптеп қосылғандығы, авторлық білім беретін және тәрбиелік бағдарламалардың жиі қолданатындығы, халықаралық білім беру бағдарламаларының игеріліп өз нәтижесін беріп жатқандығы кеңінен мәлім. Мұның барлығы шәкірттермен жұмыс істейтін әр типтегі барлық білім беру мекемелеріндегі балалармен жүргізілетін оқу-тәрбие саласын жетілдіруге бағытталған.

Мектептегі оқу жұмысының сапасы мұғалімнің оқушылардың оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыра білуіне, оның тиімділігін мейлінше жетілдіре білуіне байланысты болады. Оқушылар әрекетінің ең басты және жетекші түрі – оқу. Ол алдын-ала жасалған жоспар мен бағдарлама бойынша мұғалімнің басшылығымен жүйелі түрде іске асырылып отырылады. Сондықтан, оқу басқа іс-әрекеттерге қарағанда, оқушылардың таным қабілетін дамытады, дүниеге адамгершілік көзқарасын бірте-бірте қалыптастырады. Оқу – баланың өзінің танымдық белсенді әрекеті.

П.П.Блонский өзінің «Қиын оқушылар» атты еңбегінде үлгермейтін оқушылардың типтерін физикалық және психикалық даму ерекшеліктеріне байланысты бөліп қарастырған.

Үлгермейтін оқушылардың типологиясы бойынша құнды материал «Үлгермейтін және тәртіпсіз оқушыларға жеке ықпал ету» Л.С.Славинаның кітабында жазылған. Бұл еңбекте үлгермейтін оқушылардың топтары, үлгермеушіліктің негізгі себебі анықталған.

Б.Г.Ананьев ғылымында педагогикалық үрдістегі бағаның ролі көп жақты зерттелді.

«Жеке тұлға психологиясының очеркі» атты В.С.Мерли (1959) еңбегінде

кейбір оқушыға мына жұмысты жақсы орындадың деген жеткілікті. Ал басқаның жұмысын осы түрде бағалағанда, ол жеткіліксіз, оған үлкен баға қажет екені анықтады. «Оқыту оқушының жалпы рухани дамуын қамтамасыз етуі қажет» – дейді ғалым-педагог Л.В.Занков:.

Көрнекті психолог Л.С.Выготский: «Жақсы оқыту деп, ол баланың дамуы- нан ілгері жүретін, оны жетекке алатын оқытуды айтады» – деп тұжырым- дайды.

Оқушының жұмысты шығармашылықпен ойлауы,оны істей білуі мен танымды белсенділігін арттыру – қазіргі кезде барлық мұғалімдер қауымын тол ғандырып жүрген мәселелердің бірі. Бұл сабақта оқыту жүйесіне жоғары талап қоюды қажет етеді.

Философия тұрғысынан танымға мынадай анықтама берілген. «Таным – ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой- өрісінің күрделі үрдісі». Адам танымы байқаудан нақты аңғарудан заңдарды теория жүзінде ашуға, сонан кейін ол заңдарды теория дан практикада қолдануға қарай жүріп отырады.

Практика тұрғысынан оқушылардың танымы-өзіне тән ерекшелігі бар күр делі психикалық үрдіс. Оқушылардың нәтижелі оқуына әсер ететін сыртқы және ішкі күштер немесе себептер болады. Оқушылардың білім алуды ілгері қарай бастауына себепкер болатын негізгі күш түрлі қайшылықтар. Бала білмеуден білуге қадам басқанда әр түрлі қиындықтар мен қайшылықтар кездеседі, оларды шешу, жеңу нәтижесінде оқу міндеттері жүзеге асыры лады. Оқыту үрдісіндегі ең негізгі қайшылық, ол – педагогикалық міндет талаптармен оқушылардың мүмкіндіктерінің білімі мен дағдысының және дамуының қазіргі деңгейі арасындағы қайшылық.

Бастауыш сынып оқушылары дегеніміз 6-10 жас аралығындағы балалар. Осы жаста олардың жеке психологиялық, әлеуметтік адами қасиеттері қалыптасады және оларға тән өзгешеліктер де пайда болады. Мәселен, біріншіден, олардың материалдық, қарым-қатынас тық, эмоционалдық қажеттіктерін отбасы қамтамасыз етеді. Олар ата-ананың қамқорлығында. Екіншіден, олардың әлеуметтік-танымдық қызығушы лық құштарлықтарын мектеп қалыптастырады, дамытады. Үшіншіден, ата-ана, мектепке арқа сүйей отырып, сыртқы жағымсыз нәрселерден бастауыш сынып оқушыларын қорғай алады. Себебі ата-ана, мектеп-бастауыш сынып оқушыларының қамқоршылары.

Бастауыш сынып жасындағы баланың әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі- кешегі мектеп жасына дейінгі бала-бүгін бастауыш мектеп оқушысының болуы. Мектеп жасына дейінгі бала мектепке келгеннен кейін бұрынғы еркіндіктен айырылады, мұғалім балаларды мектеп тәртібіне шақырады, бостандықта болып қалған бала мектептегі тәртіпке бірден көндіге алмайды, содан балалармен ересектерарасында өзара түсінішпеушілік пайда болады.

Бастауыш сынып жасындағы бала бұрын ойынмен айналысса, енді оқумен айналысуына тура келеді, оқу-ойынға қарағанда өте күрделі үрдіс. Оқуда танымдық, адами қасиеттер күрделене түседі, сондықтан да бала іс-әрекетті психологиялық тұрғыдан қайта құруда мына төмендегідей кезеңдерден өтеді:Біріншіден, мектеп өміріне үйрену.

Екіншіден, мектеп, сынып ұжымдары арқылы қатынастарды реттеу, ересектермен (ұстаздармен) қарым-қатынасты орнату.

Үшіншіден, мектептің ішкі тәртібіне бағыну, қабылдау, қалыптасу.

Осы үш кезеңнен сүрінбей өту, ішкі тәртіпті дұрыс қабылдау бастауыш мектеп оқушыларының ұжымға мүше болып үйренуіне мүмкіндік береді. Дегенмен, балалардың мектеп өміріне үйренуінің өзіндік қиыншылықтары да бар.

1.Бірінші қиындық. Баланың уақытысында ұйқыдан ояна алмауы, мектепке керекті оқу құралдарын мезгілінде жинай алмауы, сабақта тәртіп сақтап тыныш отыру, мұғалімнің айтқанын бұлжытпай орындау, үй тапсырмасын, қоғамдық тапсырманы орындау, т.б. бастауыш сынып оқушыларына қиынға соғады. Бала психологиялық, педагогикалық тұрғыдан дайын емес болғандықтан алғашқы күндері осы тәртіпке көн- діге алмайды, сондықтан бала үйде шатақ шығарып, мектепке барғысы да келмейді.

2.Екінші қиындық. Сыныптағы оқушылармен, ұстазымен қарым-қатынасты үйлестіру жұмыстары. Бастауыш сынып оқушысы үшін алғашқы мұғалім періште, пайғамбардай

болып көрінеді, ұстаз бәрін білетін адам, ол бәрінен ақылды, данышпан, тек соған ғана сену керек деп ойлайды, кейбір оқуда үлгере алмайтын оқушыға мұғалім ұрыс- қақ, зәлім, тажал болып көрінуі мүмкін. Бастауыш сынып мұғалімі балаларға мейірімді, қамқоршы, жанашыр, кез келген уақытта көмек бере алатын, өзі тәрбиелі, білімді адам болып, жағымды жағынан көрінгені абзал, бала мұғалімнен қорықпауы, силауы керек.

Бастауыш сынып оқушыларының тағы бір мәселесі- ол балалардың сыныптағы өзара қатынасы. Бұл жерде де мұғалім бастауыш сынып тағы балалар қатынасын үйлестіруші. Бала барлық нәрсеге мұғалімнің көзімен қарайды. сыныпта антогонистік қайшылықтар: балалар ұжымы жағдайы жақсылар, жағдайы нашарлар болып екіге бөлінуі мүмкін, мұғалім оны шешуі тиіс. Мұғалім шеше алмаса жақсы ұжым құрып, дұрыс тәрбие бере аламайды, баланы тәрбиелеуде педагогикалық кемшіліктер жіберіп, балаларды жастайынан жаман жолға итерме- леуге себеп болады.

Бірінші кемшілік- балаға адами құндылықтың, адамгершіліктің не екенін педагогикалық тұрғыда түсіндіре алмау, балада адамгершіліктің бастауы қалыптаспаған, соған жастайынан үйренбеген.

Екінші кемшілік- ақыл ойдың педагогикалық тұрғыдан дұрыс дамымауы. Осыдан барып баланың оқуға деген жалқаулық, оқығысы, үйренгісі, білгісі келмеуі туындайды.

Үшінші кемшілік- адами-әсемдік, сұлулық дегенді білмей, түсінбей өсуі. Әсемдік, көркемдік, сұлулықты түсінбеген баланың жүрегінің жылуы болмайды.

Төртінші кемшілік- медициналық-педагогикалық. Баланың денсаулығының, ақыл-ойының кемістігі, патологиялық кемшілігі. Ондай бала тазалық, тәртіп, сыйластық, қамқорлық дегенді түсінбей өтуі мүмкін.

Бесінші кемшілік-баланың еңбекке деген адами құлшынысының жоқ болуы. Мұндай жағдайда жалқаулық бойын мендеп, «жатып ішер ас болса» деген адам өседі. Әрине бұл кемшіліктердің бала бойында болуына біріншіден ата -ана жауапты, ал мектепке келгеннен кейін ол кемшіліктердің жойылуына мұғалім көп көңіл бөліп, жеке жұмыстар жүргізіп, көп еңбектенуі керек.

Осы бес кемшілікті жою- балаларды әлеуметтік-педагогикалық тұрғыда қорғау, жаман жолдан сақтандыру болып табылады.

3. Үшінші қиындық. Балалардың отбасымен қатынасы. Мектепке барған нан кейін бала бұрынғы балалық дәрежесінен айырылып, жауапты адамдар қатарына қосылады, бұл кезде бала төзе алмай түрлі жағдайға ұшырауы мүмкін.

Біріншіден, ата -анасы балаға мектепке керекті құрал-жабдықтар алған, ол ойыншықтардан күрделі және сабаққа дайындық керек сондықтан балаға бақылау күшейеді, ол балаға ұнамайды, тәртіп сақтаудан қашады, осыдан бала мен ата-ана арасында кикілжің пайда болады.

Екіншіден, керісінше, балаға жаңа рөл беріліп, сабаққа жауапкершілік пен қарайды, көп нәрсені өзі тындырады. Бірақ бұған ата-ана жөнді мән бермейді де, ол әрекетті баланың ойыны ретінде қарайды, ол өзіне көңіл бөлінбегендігін түсініп, біртіндеп сабаққа деген ықыласы төмендей береді.

Үшіншіден, бала ата-ананың өзінің оқуға деген ықыласына көп көңіл бөлгенін біліп, үстіне төніп тұрғанын сезіп, ол да өз шартын алға тартады, кей жағдайда әрбір жақсы бағаға сыйлық ақша талап етеді.

4. Төртінші қиындық. Бастауыш сынып оқушыларының үй жұмысын, үйге берген тапсырмасын орындауда қиналуы.

Зерттеуші ғалым-педагогтардың айтуынша бастауыш мектеп оқушыларын үй жұмысын орындауда бірнеше топқа, кезеңдерге бөлуге болады.

Бірінші топ оқушылары үй тапсырмасын көтеріңкі көңілмен, қиналмай орындайды. Мұндай оқушылар тобын романтиктер дейміз. Олардың оқуға деген қызығушылығы бар. Өздерін ересектер санатында ұстайды. Бірақ уақыт өткен сайын сол балалардың кейбіреуі оқудан жалығады, қызығушылығы басылады, үлгерімі төмендей береді. Бірақ сабақты орындау міндет екенін ғана біліп, үй жұмысын орындау тек салтқа айналады.

Екінші топ оқуды, үй жұмысын орындауды шарт деп білу, балалардың сабаққа деген ынтасына қарай, оларды үш топқа бөлуге болады:

Бірінші – ынтамен оқитындар.

Екінші- жалпы үрдіспен оқу керек, ата-ананы, мұғалімді ренжітпейін деген оймен оқу, яғни өзі үшін емес, біреу үшін.

Үшінші – сабақтан үлгере алмай, артта қалып қойғандар тобы.

Осы үш топтың әрқайсысымен өзіндік жұмыс жүргізу- бастауыш сынып ұстаздары мен ата-аналардың міндеті. Бірінші топтағы оқушыларды қолдап отырса, екінші топтағыны көтермелеп, ал үшінші топтағыны бірде міндеттеп, бірде мақтап, барлық жағдайда қолдау көрсетіп, көмектесіп оқыту керектігін ұстаздар мен ата-аналардың естеріне саламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2020.
2. Сарсекенова А.Ж. «Қоршаған ортаны оқыту әдістемесі» А.Прайст лист.2022
- 3.Бабаев С. Бастауыш мектеп педагогикасы.- Алматы, 2017.
4. Мирозова А.Т. Оқушының шығармашылық қабілетін дамытудағы мұғалімнің кәсіптік шеберлігі. // Ұлағат. 2/ 2018, 3-8 бет.

ӘОЖ 378.02:372.857.854:378

UDC 378.02:372.857.854:378

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Дадаева Д. Х. Пф-19-5к 2 -топ
Ж.Тәшенев атындағы университет
а.о.Сарсекенова А.Ж.

Түйіндеме

Оқытудың инновациялық технологияларын, ойын элементтерін, көрнекілік терді тиімді қолдану арқылы оқушылардың танымдық ой – өрісін кеңейтіп, есте сақтау, ойлау, шығармашылық қабілеттерін жетілдіріп, зердесін тереңдетеді. Оқушылардың пәнге қызығуын арттырып, сабақта алған білімін жетілдіруге, өздігінен ізденіп, шығармашылық жұмыспен айналысуға, алған білімдерін пайдалануға, алғырлыққа шыңдауда ойын сабақтары мен ойын элементтерінің маңызы өте зор.

Abstract

Through the effective use of innovative teaching technologies, game elements, and visual arts, students expand their cognitive thinking field, improve their memory, thinking, creativity, and deepen their intelligence. Game lessons and game elements are very important in increasing students' interest in the subject, improving the knowledge they have acquired in class, doing independent research, engaging in creative work, using the knowledge they have acquired, and improving their skills.

Ойын – балалар үшін оқу да еңбек те. Қандай ойын болмасын баланы бір нәрсеге үйретеді. Ойын балалардың достық сезімін оятып, бір-біріне қамқорлығы, ұжымдық бірлігі нығаяды. Ойын арқылы баланы жақсылыққа, қайырымдылыққа, ізгілікке әдептілікке тәрбиелеуге болады. Ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин: «Ойын ойнамай өсер бала бола ма?» деп ойынның бала өміріндегі маңызын сипаттаған болатын.

Белгілі педагог В.А. Сухомлинский айтқандай: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды!». Ендеше, баланы ойынға қатыстырып үйрету арқылы ойыны қайсы, үйретуі қайсы екенін балалар айырмастай, сезбестей етіп сабақ өткізген ұтымды.

Оқушылардың дүниетанымдық ой-өрісін дамыту, пәнге деген қызығушылығын ояту оқыту үрдісіндегі басты проблеманың бірі.

Ойынның негізгі мақсаты – баланы қызықтыра отырып білімді меңгерту болса, мұғалімнің міндеті – сол ойын түрлерін пайдалана отырып, оқушыларды өздігімен жұмыс істей білуге, ой белсенділігі мен тіл байлығын арттыра түсуге түрлі дағды мен шеберлікті меңгертуге қол жеткізу. Бастауыш сынып оқушыларының оқу үрдісінде ойын түрлерін пайдалану біріншіден оқушылардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден балалардың сабаққа деген қызығушылығын белсенділігін арттырып сапасын көтеру болып табылады. Нәтижесінде ойлау қабілеті дамиды, білім алады. Нашар оқушылардың сабаққа ынтасы артады. Психикасына сапалы өзгерістер әкеледі. Мінез құлқы қалыптасып, таным қабілеті артады. Ойынды ұйымдастыру мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне тікелей байланысты. Бала ойын үстінде білімді игеріп жатқанын, ал оқу үрдісінің ойынға қалай ұласып кеткенін аңғармай қалуға тиіс. Сонда ғана ойын мен оқу табиғи үйлесімді болып, пәндік білім, білік және не дағдыны игеруге толық ықпал жасайды. Әр ұстаз оқу- тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, жаңа заман талабына сай, озық ұлттық дәстүр рухында тәрбиелеп, сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін пайдаланса, игі нәтижеге жетері сөзсіз.

«Ұйқасын тап» ойын түрлерін қолдану оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырады. Шай ішетін кеше, Сатып алдық (кесе).

Сабақта тиімді қолданылған ойын түрлері — мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың аса зор ілтипатпен тыңдап, жемісті, сапалы меңгеруіне сенімді көмекші бола алады. Өйткені, кіші жастағы оқушылар жас ерекшеліктеріне байланысты ойынға өте ынталы келеді. Балалар тез сергіп, тапсырмаларды тез, әрі қызығып орындайтын болады.

Ойын балалардың оқуға, еңбекке деген белсенділігін, қызығушылығын арттырудағы басты құрал. Ойын барысында балалардың белсенділігі, қызығушылығы артып, шығармашылығы дамиды.

Ал мұғалімнің міндеті — балаларды ойынға өз қызығушылығымен, ынтасымен қатысуын қамтамасыз ету.

Ойын – оқу үрдісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті – ойын болса, оқу – тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу әрекетін орындауға бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында пайдаланатын түрлі ойындар арқылы жүзеге асады.

Мақсаты– ойын арқылы оқушылардың білім-білік, сөйлеу дағдыларын, ой өрісін қалыптастыру, шығармашылығын, пәнге қызығушылығын инновациялық технологияларды білім беруде қолдану арқылы арттыру.

Оқытудағы ойынның міндеті:

* Ойын арқылы оқу мен тәрбиені ұштастыра отырып, білім деңгейімен дағдыларын жетілдіру.

* Ойната отырып, жаңа білімді меңгерту.

* Танымдық қызметі мен ой-өрісін кеңейту.

* Оқушының өзіне деген сенімін арттыру, оқуға деген қызығушылығын, белсенділігін дамыту.

* Оқушыларды адамгершілікке бір-бірін сыйлай білуге, көмектесуге үйрету.

* Оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру.

Балаларды оқытудағы ойынның ерекшелігі:

Ойын барысында оқушының ой-өрісі дамиды, сөйлеу қабілеті жетіледі, қарым-қатынас жасауға үйренеді, көңіл-күйі көтеріледі, оқушы жалықпайды, сөздік қоры көбейеді, ойын элементтерін пайдаланудың ерекшеліктері көмектеседі.

Заты мен аты бар ойынын ойнату әдісі: Ойынның мақсаты: Балаларды дұрыс сөйлеуге жаттықтыру, тілдерін ұстарту.

Жемістердің бәрі бар,

Бау бақшадан танып ал.

Ол үшін не керегін, Берем әр зат дерегін:

Біреуін қағу керек, Біреуін шағу керек, Біреуін жару керек, Біреуін ору керек,

Біреуін қазу керек, Біреуін үзу керек, Біреуін үгу керек, Біреуін жұлу керек,

Біреуін турау керек, Біреуін теру керек, Біреуін тілу керек, Біреуін аршу керек,

Біреуін қуыру керек, Біреуін пісіру керек, Шатастырмай айт, қане,

Ол қай жеміс аттары? Жауаптары(дұрыс па түсіндір):

Қағатының – алма, Шағатының – жаңғақ, Жаратының – қарбы. Оратының – тары,

Қазатының – картоп, Үзетінің – жүзім, Үгетінің – жүгері, Жұлатының – қияр,

Турайтының – орамжапырақ, Теретінің – шие, Тілетінің қауын, Аршитының пияз,

Қуыратының – күнбағыс, Пісіретінің – асқабақ... Міне, осы дұрысы.

Ал, қалайша бұрысы?

Қарбызды қақпайсың, Алманы шақпайсың, Пиязды жармайсың,

Жаңғақты ормайсың, Асқабақты қазбайсың, Картопты жұлмайсың,

Орамжапырақты үкпейсің, Тарыны үзбейсің, Жүгеріні турамайсың,

Күнбағысты термейсің, Шиені тілмейсің, Жүзімді аршымайсың,

Қауынды қуырмайсың, Қиярды пісірмейсің.

Ойынды ерте заманнан үлкендердің іс-тәжірибесін жеткіншек ұрпаққа жеткізу үшін пайдаланған. Ойын халық педагогикасында, мектепке дейінгі және мектептен тыс мекемелерде кеңінен пайдаланылады. Қазіргі мектепте ойын әрекеті ойын пәнінің тарауын және тақырыбын түсіну үшін өздік технология ретінде, жалпы технологияның элементі ретінде, сабақ немесе оның бір бөлігі ретінде, сыныптан тыс жұмыстың технологиясы ретінде қолданылады. Сабақ сапасы жақсарады, пәнге деген қызығушылығы артады, логикалық ойлай білуге ұмтылдырады, тәртіп сақтау қабілеті, есте сақтау қабілеті қалыптасады. Сабақты өткізуден алдын оқушылардың назарын, ынтасын сабаққа психологиялық жаттығу арқылы аударамыз.

Психологиялық дайындық

Қуан, шаттан алақай, Қуанатын күн бүгін

Қайырлы түн, қайырлы күн, Күліп шықты бүгін күн

Сабақта оқушылардың қызығушылығын қалыптастыруға қолданылатын дидактикалық ойындар:

“Интервью” ойыны.

Ойынның ережесі: Сынып 3-4 топқа бөлінеді. Әр топтың 1 оқушылары жұп құрастырады: біреуі корреспондент болады, екіншісі кейіпкер (үй жұмысын тексерерде күні бұрын дайындалып келуге болады, сұрақтарды дайындайды)

“Кім тапқыр?” ойыны.

Ойынның ережесі: сынып 3-4 топқа бөлінеді, бұл топта қамқорлар көп екенін анықтауға керек. Әр оқушының алдында дөңгелекшелер дайындалған. Мұғалім тақта алдындағы жолақшаларға дөңгелекшелермен бір сөздің схемасын құрастырады. Мысалы, 000. Мен қандай сөз құрастырдым? Кім жауап бере алады? Әр топтың жауаптары фишкамен белгіленеді. Тапсырманы өзгертуге болады. Бұл ойыннан кейін фишканы жазғызуға болады. Есіңізде қандай сөз қалды. Ұмытқан оқушылар дөңгелектерге қарап естеріне түсіре алады. Неше әріп болу керегін де санай алады.

Оқушылардың тапқырлығын дамыту үшін жұмбақтар, бейнежұмбақтар, сөзжұмбақтар қолдану тиімді. Адамды қоршаған табиғат, өсімдіктер, жануарлар, жеке табиғат құбылыстары туралы жұмбақтардың маңызы зор. Мұғалім жұмбақтарды сабақтың қай кезеңінде пайдаланған тиімді екенін анықтайды. Жұмбақпен сабақ бастап, оқушыларды ойлануға үйретеді. Мысалы: Көктемде гүлдеп, жазда жеміс беремін, күзде солмаймын, қыста тіршілігімді жоймаймын(қылқан жапырақтылар).

Оқушылардың шығармашылық ізденістерін арттыру, тіл байлығын дамыту, ертеңгі бәсекеге тең түсе алатын, өмірде өз орнын таба алатын ұрпақ тәрбиелеуде бірлесіп жұмыс жасау әдістемесі бүгінгі күнде актуальды мәселе болып отыр.

Дүниетану пәнін оқытуда жаңа әдістерді, тәсілдерді, амалдарды тауып, сабақты оқушыларға түсінікті етіп, қызықтыра отырып, түсіндіру, білімді меңгерту және олардың белсенділіктерін, шығармашылықтарын арттыру.

Сабақты түрлі сайыстар түрінде өткізіп, ойын элементтерін пайдалана отырып, оқушыларға жауапкершілікті сезіндіру, білім беру технологиясын сын түсіну, меңгеру, қолдануда қабілеттіліктерін дамыту, көздеген мақсаттарына жетуде табандылыққа үйрету және оқушылардың ой-өрісін дамытып, белсенділіктерін арттыру.

Оқытуды ойын түрінде ұйымдастыру және әртүрлі белсенді формаларды (топтық, жеке және жұппен жұмыс, диспуттар, пікірталастар) қолдану – оқытудың міндетті шарты болып табылады. Сөйлесу бөлімінде алғашында қу материалын қайта жаңғырту және қарапайым білік пен дағды қалыптастыру, р, кейіннен алынған білімді талдау, жинақтау және бағалау мақсатында оқыту

дың белсенді формалары қолданылады.

Ойын әрекеттері арқылы баланың дағдысын қалыптастыру кезінде ойын арқылы, көңіл-күйі, баланың тіл байлығын дамыту мен қатар пәнге дегенен қызығушылығын қалыптастыру, оларды сергіте, қуанта отырып, белсенді әрекетке жұмылдыру, ойын таңдаудағы ойланғанын жүзеге асырудағы дербестігін жетілдіру, ойын түрін қолдану арқылы баланың жеке қасиеттерін қалыптастыру. Ойын арқылы оқыту технологиясы дидактикалық, тәрбиелік, дамытушылық болып бөлінеді. Ойын оқушының ойлау қабілетін арттырады.

Оқыту үшін мұғалімнің үздіксіз ізденуі, шыңдалуы, шығармашылық пен айналысуы, білімін жетілдіруі қажет. Соның нәтижесінде ғалымдар жаңа технологияларды көптеп шығаруда. Себебі, жаңа оқыту технологияларын енгізу заман талабына сай білім беру бағыты өзгерді, өздігінен білім ала-алатын логикалық пайымдай, талдай, қорытындылай алатын коммуникативті тұлғаны қалыптастыру қажет.

Мұғалім оқушыларға сапалы білім мен тәрбие берудегі ойынның рөлі мен маңызын бала жүрегіне жол тауып, жеткізе білуі керек. Оқушылар үшін ойын дегеніміз өмір, еңбек және өзара бір-бірімен араласу құралы. Ойын әрбір пәннің тәрбие жұмысындағы ерекше білім бөлігі болуға, сонымен қатар онда көпшілік қатысатын ойындарға ерекше көңіл бөлінуі керек. Мұғалім экологиялық ойынға өзімен жақын араласы жоқ оқушыларды тартып, ойынға араластыруы керек, сонда тұйық балалар сабаққа қызығып, ашыла бастайды.

Қорыта айтқанда, оқытудың инновациялық технологияларын, ойын элементтерін, көрнекіліктерді тиімді қолдану арқылы оқушылардың танымдық ой – өрісін кеңейтіп, есте сақтау, ойлау, шығармашылық қабілеттерін жетілдіріп, зердесін тереңдетеді. Оқушылардың пәнге қызығуын арттырып, сабақта алған білімін жетілдіруге, өздігінен ізденіп, шығармашылық жұмыспен айналысуға, алған білімдерін пайдалануға, алғырлыққа шыңдауда ойын сабақтары мен ойын элементтерінің маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбішева А. «Ойын элементтерін пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері», Бастауыш мектеп, №3, 2013
2. Муртазин Г.М. Активные формы и методы обучения. М.П.2019.
3. Жолдасова Б.Б. Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану. Білім, №5, 2017 ж
- 4.Абдуллаева К, Тіленбаева М. «Ұлттық ойындар арқылы еңбекке тәрбиелеу» Бастауыш мектеп. – 2015. №9. 28-30 б
- 5.Сарсекенова А.Ж. «Қоршаған ортаны оқыту әдістемесі» А.Прайст лист.2022

ҚОРШАҒАН ОРТА ПӘНІН ОҚЫТУДА «ДАМЫТА ОҚЫТУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Жаппарова Ш.Х. Пф-19-5к1

Ж.Тәшенев атындағы университет

а.о.Сарсекенова А.Ж.

Түйіндеме

Дамыта оқытудың дәстүрлі оқытудан айырмашылығы: көздеген мақсаттың маңызында, мәнінде, мазмұнында, дамытудың негізгі факторында, мұғалімнің рөлі мен атқаратын қызметінде, әдіс-тәсілдерінде, оқушының білім алу белсенділігі түрінде, оқыту үрдісі мүшелерінің әрекеттестік ерекшеліктерінде, олардың қарым-қатынас сипатында, танып-білу үрдісін ұйымдастыру түрлерінде көрінеді.

Abstract

Developmental education differs from traditional education: in the intended purpose, meaning, content, main factor of development, the role and function of the teacher, methods, in the form of the student's learning activity, in the characteristics of the interaction of the members of the teaching process, in the nature of their communication, recognition.

Дамыта оқыту – күрделі құрылымды, біртұтас педагогикалық жүйе. Оның нәтижесінде әр оқушының өзін-өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, оқыту барысында соған лайық жағдайлар жасалады.

Дамыта оқытуды 1950 жылдың аяғынан бастап Л.В.Занков (1901-1977) және Д.Б.Эльконин (1904-1984) зерттей бастады. Дамыта оқыту оқушыны оқу пәндерін оқып үйренуден теориялық ойды дамытатын оқу іс-әрекетіне көшірді (Эльконин-Давыдов). Ол оқушыны жан-жақты дамыту міндетін қойды (Л.В.Занков).

Осы міндетті шешу үшін білім мазмұнын түбірлі өзгерту мақсаты қойылған (Л.В.Занков).

Психологтар оқу процесіне оқушының іс-әрекетін енгізу керектігін, оның маңызын дәлелдеді. Дамыта оқыту арқылы оқушыға берілетін білім бұрынғыдай репродуктивтік жолмен емес, керісінше арнайы ұйымдастырылатын баланың жан-жақты "теориялық" іс-әрекеті арқылы берілетін болды.

Дамыта оқытудың екі жүйесінің де оқу бағдарламалары, оқулықтары бар, олар бастауыш мектепте қолданылады. Дамыта оқыту принциптері орта және жоғары сыныптарға әлі кең түрде енгізілмей отыр.

"Жақын даму аймағы" көрнекті кеңес психологы Л.Выготский (1896-1934) оқыту мен дамудың байланысын (О-Д) зерттеп, егер оқыту баланың өзекті даму аймағында жүрсе, онда ол баланы дамытпайды деді.

Өзекті даму аймағы - баланың өз бетімен істей алатын жұмыстары. Ал ересектермен ынтымақтаса істей алатыны — жақын даму аймағы. Мысалы, баланың сөйлей алуы - актуальды даму аймағы. Бұл жерде даму жүрмейді. Сондықтан бала мектепке келген бірінші күннен бастап "жақын даму аймағында", дәлірек айтсақ, баланың жазба тілін қалыптастыруға кірісу керек. Ол үшін алдымен жеңіл тапсырмалар беріледі. Ш.Амонашвили және оның мұғалімдері әріптер мен сөздерді белгілеуге Д.Б.Эльконин жасаған шартты белгілерді қолданады. Тақтаға сөйлем және оның астына шартты белгісі жазылады.

"Жақын даму аймағында" жұмыс істейтін В.Ф.Шаталов әлі өтпеген ережемен оқушыларға есеп шығартады. Е.Ильин оқушыларға мұғалімнің өзі біржақты жауап бере алмайтын сұрақтар қояды.

Сонымен жақын даму аймағы баланың ақыл-ой жұмысы басталар тұсы. Мұғалім мұнда оқушыға тапсырма, әдістемелік нұсқау береді, ізденуге бағыттайды, ізденістің

бағдарламасын береді. Мұғалімнің жақын даму аймағындағы жұмысының тиімділігінің көрсеткіші - әр оқушының мұғалім -нің көмегін алуға әзір тұруы.

Дамыта оқытуда мұғалім жақын даму аймағында жұмыс істеу керек. Ол оқушыға ақпараттар беруші, ынталандырушы, бейне туғызушы, баланың кемшіліктері мен табысына назар аударушы, себебі әр оқушының өзінің "жақын даму аймағы" бар, онда жалпы тәсілмен жұмыс істеуге болмайды. Л.В.Занков жүйесі.

Оның тұжырымдамаларының дидактикалық принциптері:

- оқытуды түсінуге қиын етіп жүргізу;
- теориялық білімнің жетекші рөлі. Теорияны құрғақ жаттамай, ондағы мәнді байланыстарды, заңдылықтарды ашу;
- оқушының ізденуі. Мұғалімнің өзінің түсіндіруі – дамудың қауіпті жауы;
- оқу процесін оқушылардың сезуі. Оқушы өзін оқу іс-әрекетінің субъектісімін деп сезінеді. Материал қайткенде есімде жақсы қалады, жаңа не нерсе білдім, менің дүние туралы түсінігім қалай өзгерді, мен өзім қалай өзгердім деген сұрақтарға жауап береді;
- барлық оқушыларды дамыту үшін жүйелі түрде жұмыс істеу, қабілетке қарай бөлуге жол берілмейді, бала басқа балалармен ынтымақта дамиды.

Бұл принциптер Б.Тұрғынбаеваның зерттеуінде толығырақ түсіндірілген.

Л.В.Занков өз экспериментінде оқушылардың психологиясын зерттеу әдіс-терін кең қолданды.

Дамуда оқыту жетекші рөл атқаратынын, ол балаға жанама түрде әсер ететінін, баланың ішкі жан сарайының ерекшелігі оқытудың оған өтуіне жол беретінін, оқыту тиімділігінің көрсеткіші, мақсаты баланы жалпы дамыту екенін іс жүзінде дәлелдеді.

Занков жүйесінің басты міндеті - баланың жалпы психикасын дамыту еді. Оған ақыл, ой, ерік-жігер, сезім енді. Осыларды дамыту білім, іскерлік дағдыларды түсініп, есте сақтаудық сенімді негізі деп саналды. Оның түсінігінде бала өзінің қызығатын нәрсесі, талап-тілегі бар, мектепке тек білім алу үшін ғана емес, бақытты өмір сүру үшін келетін жеке тұлға. Олай болса, мақсат - баланың барлық адамдық қасиеттерін дамыту. Ең маңыздысы, бала бойындағы жағымды сезімдерді жоғалтып алмау. Сондықтан дамыта оқытуды қолданған мұғалім оқушыдан бағдарламадан тыс оқыған кітабынан түсінгенін сұрайды. Себебі Л.В.Занков түсінігінде бала өзінің білетінін басқаларға жеткізіп үйренеді.

Л.В. Занков жүйесінде бастауыштағы білім мазмұны бай. Ғылым, әдебиет, өнер туындыларынан білім беріледі. Оқу жоспарында география, жаратылыстану бар. Орыс тілі, оқу кітабы, математика, еңбек, эстетикалық бағыттағы пәндерінің мазмұны толықтырылған. Оқушыларды дамытатын дұрыс жазуға дағдылану, санау, оқу, бейнелеу өнері, өнер шығармаларымен жұмыс, қолмен жұмыс істеуге үйрену. Л.В.Занков жүйесінде топсеруен кезінде алынатын білімнің үлес салмағы көп.

Бала сабақта өзінің өмірден көрген-білгендерін айтып, оны жолдастарымен бірге талқылап отырады. Қарама-қайшы білімдер ойды дамытады. Мұғалімнің жұмыс стилі сыныптағы нақты жағдайға байланысты өзгереді. Мұғалімнің сұрағы мен тапсырмалары біржақты жауаппен шектелмей, оқушыны өз көзқарасын айтуға, өз бағасын беруге итермелейді.

Занков жүйесінде оқытуды ұйымдастырудық жетекші нысаны — сабақ. Тек сабақтың дәстүрлі құрылымы өзгереді. Сабақ оқушылардың түсінігіне қиын болып келеді. Осыған сәйкес сабақ жаңа материалды оқудан басталуы мүмкін. Дәстүрлі оқытуда уақыттың көбінде мұғалім сөйлейді. Дамыта оқытуда мұғалім баланың өз ойын, өз бақылауларын, танымын айтуына жағдай жасайды. Сыныптағы "тәртіп" ұғымы өзгереді. Оқушылар жұмыс барысында шулайды, күледі, бір-бірімен әзілдеседі.[3]

Оқытуды ұйымдастырудық маңызды нысаны - экскурсия. Таным негізі тек кітап, мұғалім сөзі ғана емес, қоршаған орта, материалдық мәдениет. Л.В.Занков түсінігінде даму адамның өзін-өзі көрсетуінсіз, өз пікірін, бағасын білдірусіз мүмкін емес. Оның жүйесімен қорытынды шығарғанда баланың байқампаздығына, ойлау барысына, тәжірибелік іс-

әрекетіне, сезіміне, ерік-жігеріне, қажеттіліктеріне жақсы мен жаманға көзқарасына, олардың қаншалықты деңгейде дамығандығына баса назар аударылады.

Сонымен сабақ үлгерімі жалпы дамумен ұштастырылады. Оқушы бағдарламаны өте жақсы меңгермесе де, оқуға деген ынтасы пайда болып, сынып ұжымымен байланысы жақсарса, дүние туралы түсінігі, онымен қатынасы өзгерсе, онда оқыту өте тиімді (пайдалы) жүрген деп бағаланады.

Дәстүрлі оқытуда баға басты рөл атқарады. Л.В. Занков сыныптарында балаларға баға қойылмайды. Баға жазба жұмыстарының қорытындылары бойынша шығарылады. Нәтижесінде балалар кім "озат", кім "үлгермеуші" екенін білмейді. Л.В.Занковтың дидактикалық жүйесінде шынайы жағымды эмоциялар көп, мұғалім мен оқушылар арасында татулық бар.

Баланы жалпы дамытатын жаңа мәселелерді (сұрақтарды) талдау, жолдасының көзқарасымен келісу немесе оған күдіктене қарау, өз пікірі дұрыс болмаса бас тарту. Ақыл-ой іс-әрекетінің алуан түрін орындау кезінде бала қиындықты жеңіп, табысына қуанады, қанағаттанады. Баға қойылмауы сыныпта жақсы жағдай туғызады. Сонымен Л.В.Занков жүйесі бойынша оқыту баланың дамуын анағұрлым тездететінін көрсетті, балалар – сыншыл.

Бастауыштан орта сыныптарға өткенде қиындық болады. Дамыта оқыту рефлексияға қабілеттілік сияқты бағалы сапаны қалыптастырады. Рефлексия - өзінің психикалық жағдайы туралы ойлануы, өзінің толғаныстарын таңдай білуге бейімділік. Бала өзінің мінез-құлқын, жүріс-тұрысын реттеп отырады. Л.В.Занков оқушыларының ерекшелігі ақыл-ой жұмысына құштарлықтары. Бала өз бетімен білім алуға ұмтылады. Білімді өз бетімен алу көңілге жақсы сезім ұялатады. Өзін жақсы көру достық, өмірді сүю сияқты қасиеттердің негізі.

Қазіргі кезде Республиканың білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – қазақ мектебі түлегінің білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу, дамыта оқыту. Ол үшін мектепке заман талабына сай мемлекеттік білім стандартын енгізу, соған сәйкес кәсіби шеберлігі дамыған кадрмен қамтамасыз ету, өркениетті ғылыми – әдістемелік бағытқа ынталандыру, жаңа базистік оқу жоспары мен жаңа буын оқулықтарына көшу, орта білімді ақпараттандыру, тағы сол сияқты білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – еліміздегі ең маңызды әрі кезек күттірмейтін мәселесі.

Оқу материалдарын оқушыға дайын күйінде көрсету емес, оқушымен бірлесіп, жалпы іс – әрекетті ұйымдастыра отырып, алға қойған міндеттерді түсіндіру, оларды шешудің тәсілдерін, жолдарын іздестіру арқылы мұғалім өз іс-тәжірибесінде қалай қолданады?

1) Оқу әрекетін қалыптастыру, айналадағы дүниемен белсенді әрекеттестік, этикалық, эстетикалық қарым-қатынасқа дайындау, дара тұлғалық адамгершілік нормаларын меңгерту.

2) Оқу барысында баланың бойындағы дамытуды қалыптастыруды дағдыға айналдыру.

3) Оқу мен тілдің арасындағы байланыстылыққа аса көңіл бөлу.

4) Сөздік қоры мен тілдің арасындағы байланыстылыққа аса көңіл бөлу.

5) Оқушының сезіміне әсер етіп, логикалық ойын дамыту.

6) Жалпы оқушының жан дүниесін дамыту.

Оқу – адамның психикалық дамуының формасы, элементі. Кез келген оқыту белгілі бір мөлшерде адамды дамытады. «Даму» ұғымы сөздікте «... мөлшерлік өзгерістердің белгілі бір өлшем шегінен шығып, сапалық өзгерістерге айналуы,»-деп түсіндіріледі. «Даму» ұғымының психологиялық анықтамасы-жаңарту процесі, жаңаның өмірге келіп, ескінің жоғалуы деген мағынаны береді. Оқыту мен дамыту арасында тығыз байланыс бар екенін психология ғылыми жеткілікті дәрежеде дәлелдеп берді деп айтуға болады. Бұл мәселені түбегейлі зерттеп, бала дамуындағы оқытудың рөлін, алар орнын анықтаған көрнекті психолог Л.С. Выготский.

Ол дамуды оқытумен тең, керісінше оқу мен даму екі бөлек процесс деген көзқарастарды қатты сынға алды.Ең алғаш рет бала дамуының төмендегідей екі аймағы болатындығы жайлы теория ұсынды.

1.Бала дамуының жақын аймағы – баланың тек үлкендердің көмегі арқылы атқара алатын істері.

2. Бала дамуының қол жеткен аймағы – баланың үлкендердің көмегінсіз істей алатын істері. Баланың дамуы бірінші аймақты меңгеру арқылы жүзеге асады. Дамудың қол жеткен аймағы жақын аймақпен өзара қызметтесе отырып, оны игерген кезде дамуға өріс ашылады. И.Я.Лернер «даму» деген ұғымды педагогикалық заңдылықтарға негіздей отырып, адамның әртүрлі қиындықтардағы мәселелерді шеше білуге дайындығы деп түсіндіреді.

Л.В.Занков ақыл-ой қызметінің төмендегідей көрсеткіштері дамуды іске асырады деп есептейді. Олар байқампаздық, өз ойын еркін жеткізе білу, практикалық іс-әрекеттер атқара білу.

В.В.Давыдов ақыл-ойдың дамуының көрсеткіші ретінде жинақтай, қорытындылай алу дағдысын есептейді.

Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйрететін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз. Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас. Мұғалім бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана баланың интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады. «Дамыта оқыту» деген термин психология ғылымының қойнауында туып, баланың дамуын қарастырған (Ж.Пиаже), ойлаудың әртүрлі деңгейін, типтерін (Л.В.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн) және басқа да психиканың функциясын зерттеген (Б.Г.Ананьев, Г.С.Костюк, А.А.Люблинская, Н.А.Менчинская) және т.б. іс-әрекет теориясының психологиясын жасаған (А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин) еңбектерінде жан-жақты талданды. Нәтижеде дамыта оқыту проблемасына арналған екі іргелі эксперимент жасалып, оның бірін Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, ал екіншісін Л.В.Занков басқарады.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңдағы ұлттық мектеп белгілі білім мен дағдылар жиынтығын меңгерген азаматтар ғана емес, ұлттық дүниетаным негізінде өз көзқарасы қалыптасқан, әлеуметтік белсенділігі жоғары, отаншыл, қандай ұлтпен болса да тең дәрежеде қатар тұратын тұлғаларды тәрбиелеп өсіруге бағытталған

Әдебиеттер тізімі:

1. Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов Дамыта оқыту технологиясы, М.П.2020
2. Ә.Жүнісбеков Жаңа оқыту технологиясы. Алматы: Ана тілі, 2019
3. Сарсекенова А.Ж. «Қоршаған ортаны оқыту әдістемесі» А.Прайст лист.2022
4. Муртазин Г.М. Активные формы и методы обучения. М.П. 2019
5. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2020
6. Мирозова А.Т. Оқушының шығармашылық қабілетін дамытудағы мұғалімнің кәсіптік шеберлігі. // Ұлағат. 2/ 2018, 3-8 бет.

Мазмұны

Алғы сөз.....	3
ҚОҒАМДЫҚ ГУМАНИТАРЛЫҚ.....	4
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ КҰҚЫҚҚА ҚАЙШЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МЕН ТҮЗЕТУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Ергешева М, Арзымбетова Ш.Ж.....	11
ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУКАХ	
Маханбетова М.А, Жубаназарова Н.С.....	13
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ	
Абдалиева Д.Б.....	16
ИНТЕРАКТИВНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СТАРШИХ КЛАССАХ В СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ	
Акилбекова Г.А.....	20
ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН НЕГІЗДЕУ	
Джурабоева А.М.....	24
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДІ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУҒА ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҒДАЙЫ	
Аппазова Г.С.....	27
ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ БАР ЖАС ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ ӘДЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Аргинбаева У.К.....	30
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕНСИФИКАТОРЫВ СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	
Артуқбаева Д.Р.....	33
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ «ЯЗЫК» И ПОДХОДЫ К ЕГО ИЗУЧЕНИЮ	
Болат М.Ө.....	36
ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	
Дакариева Б.А.....	40
КӨРКЕМДІК ІС-ӘРЕКЕТ МАТЕРИАЛЫ БОЙЫНША СТУДЕНТТІҢ ӨЗ БЕТІНШЕ ӘРЕКЕТ ЕТУ ЖАҒДАЙЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ	
Жетен А.С.....	43
ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.	
Кабдурахманова К.П.....	46
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТАРІНІҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТТЕ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ МҰМКІНДІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.	
Ормолдаева Л.Д.....	50
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫН АНЫҚТАУ	
Пралиева А.А.....	53
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҮЙЛЕСТІРУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ	
Тленчиева А.Н.....	57
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАР МЕН ЖАС ОҚУШЫЛАР ҮЗДІКСІЗДІК ПРИНЦИПІН ҰСТАНУ - ТАБЫСТЫ ӘЛЕУМЕТТЕНУДІҢ ШАРТЫ НЕГІЗІНДЕ	
Курманова М.С.....	60
THE BENEFITS OF NEW TECHNOLOGY IN LANGUAGE LEARNING	
М.С. Ганиева, М.М. Исламова	63
MOBILE TECHNOLOGIES INTEACHING A FOREIGNLANGUAGE TO NON-LINGUISTIC MAJORSTUDENTS	

М.С. Ганиева, М.М. Исламова	68
TEACHING VOCABULARY – THE BASIS FOR FORMING FOUR MAIN SKILLS	
Б.Қ. Жаманбай, А.Қ. Оразбай, М.М. Исламова	73
KIPME СӨЗДЕРДІҢ ТІЛГЕ ЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕР	
М.Б. Сейіл, А.М. Бейбітханова, М.М. Исламова	76
STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF COMPUTER TERMINOLOGY IN THE MODERN ENGLISH	
Algibay S.M., Baktybayeva T.P.....	80
TRAINING TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF A FOREIGN LANGUAGE IN DISTANCE LEARNING	
Alisherova Zh., Nyshanbay M., Musa A. Yeszhanova G. D.....	83
THE ROLE OF ENGLISH IN MODERN WORLD	
Anarmatova D., Ryskul A. Serikbaeva Sholpan.....	85
HOW TO START TO SPEAK A FOREIGN LANGUAGE	
Anarmatova D., Kurvanbek K., Isakova G. Yeszhanova G.D.....	87
APPROACHES TO THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE OF SENIOR SCHOOL STUDENTS	
Mergenbay A.E., Mamytov B.N. Baktybayeva T.P.....	90
MOTIVATIONAL AND VALUE ASPECT OF FUTURE SOCIAL TEACHERS' PROFESSIONAL READINESS TO WORK IN DIFFERENT CAREER COMMUNITIES	
Ү.Оролбек, F. N. Zhumabekova,.....	92
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ	
Абдраш Н., Босын Б. Мұса Н.Б.....	96
МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОҢАЛТУ МӘСЕЛІЛЕРІ	
Абдуалиева А. Оралбекова А.К.....	98
ТІЛ МӘРТЕБЕСІ – ЕЛ МӘРТЕБЕСІ	
Абдукадыр А., Абдурахманова Г., Есжанова Г.Д.	100
НЕОЛОГИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	
Абсаматова Мухлиса, Кемелова Г.М.....	102
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ	
Адамбек Ұ.Б., Тулибай М.Қ. Мұса Н.Б.....	105
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ҮШІН ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ	
Адилбекова А.Б. Тамабай Ә.М.....	108
BODY LANGUAGE.	
Айдарбек Ә., Сапаралиева Н., Есжанова Г.Д.....	111
БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КРЕАТИВТІЛІК БЕЛГІЛЕРІ	
Алайдар Э.Ж., Кинязова Ұ.Е. Тамабай Ә.М.	113
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Анарбаева А.Н., Рысқұлбек М.Д. Ормаханова Г.С.....	117
ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН САРАПТАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Торғаев Б.П. Апашева С.Н. Кундебаев Б.А.....	120
МОДЕЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕВУШЕК	
Жамалдин А. Арзымбетова Ш.Ж.....	123
Қазақ, ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастығы және айырмашылығы	
Бағдат А.С., Оралбек А.А. Ормаханова Г.С.....	127
М.ӘУЕЗОВТИҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ БАТЫРЛАР ЖЫРЫН СУРЕТТЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бақтыбай М., Садықов Ш. Арынбаева Р.А.....	131
ДИСФЕМИЗМДЕРДІҢ ТІЛДЕГІ ОРНЫ	
Барлыбай І., Арапбек А. Темірбекова Г.Қ.....	133

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	
Бекташ М., Тұрсынбек Т. Айтжанова С.Е.	135
МЕКТЕПТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ПАЙДАЛАНУ	
Бектұраш Ү. Сабиржанова М. Айтжанова С.Е.	138
ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІРЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Тастанбек Б., Халметова Ф. Бердібек А.М.	140
ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫНДАҒЫ АУЫТҚУШЫЛЫҚТЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ӨЗАРА ТИІМДІ ӘСЕР ЕТУ ЖОЛДАРЫ	
Тастанбек Б., Халметова Ф. Бердібек А.М.	143
СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА»	
Буркитбаева Т. Арзымбетова Ш.Ж.	146
ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ДЕПРЕССИЯҒА БЕЙІМДІЛІКТІҢ АЛДЫН-АЛУ БОЙЫНША ӨЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСЫ	
Бұйрабай Ж. Арзымбетова Ш.Ж.	149
ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ	
Досбенбетова А.Ш., Анапьяева С.А.	152
MY NATIVE LANGUAGE IS KAZAKH	
Еримбетова А., Кенесбекова Г.	155
УНИВЕРСИТЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Ермаханова А.Е. Ауезов Б.Н.	157
Болашақ жастарға «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы аясында ұлттық-патриоттық тәрбие беру факторлары	
Қалилаш А.Ж. Кашкинбаева А.Т.	161
ФОЛЬКЛОРНЫЕ СКАЗКИ И ИХ ЖАНРОВЫЕ РАЗНОВИДНОСТИ.	
Әбубәкірова Д., Юлдашбекова М. Ботабаева Ж.Н.	163
МӘШЬҮР ЖҮСПТІҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІН ЖИНАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ	
Әшімхан Ү. Байболова А.Ж.	166
СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР	
Әшірбек Ұлағат Арысбекқызы. Байболова А.Ж.	168
SITUATIONS AS A TYPE OF ACTIVITY IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS	
Жабарова Д.Е. Кудабаяева П.А.	172
MODEL OF DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE AND METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS BY MEANS OF MODULAR TRAINING.	
Zhanatbekova A.Zh. Nazarova G. Zh.	175
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ	
Жанқозы М.Р., Әмір Ш.Е. Тамабай Ә.М.	177
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК МӘДЕНИЕТІН ДАМУҒА ДАЯРЛЫҒЫ	
Ибракова М.С. Арзымбетова Ш.Ж.	181
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ОҚУШЫЛАРДАҒЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ, ФИЗИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
Илясова Ү.Ә.	184
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ – ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Оразәлі Н. Қаражігітова К.Н.	189
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНА ТӨН КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР	
Каримова М.А. Өмірбек Т. Қалыбеков Б. Е.	191
М.ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІ МЕН «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ АВТОР БЕЙНЕСІ МЕН КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН АШУДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ	
Адилов А.А. Бекназар Ә. Қалыбеков Б. Е.	193
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Арыстан Ж.К. Нышанбай А. Қалыбеков Б. Е.	195
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАСЫ ЖАЙЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР	
Жүзтан Б.С. Оралбек А. Қалыбеков Б. Е.	197

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАСЫ ЖАЙЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР	
Жұмашева А.М. Тазабек З. Қалыбеков Б. Е.....	201
ЗЕЙНОЛЛА СӘНІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ	
Лесбекова Ж.Д. Үсенхан А. Қалыбеков Б. Е.....	203
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	
Мұзлыбай Д.Ы. Азат Ұ.Қалыбеков Б. Е.....	207
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Наврузов М.А. Ермахан Н. Қалыбеков Б. Е.....	209
АҚПАРАТ КӨЗДЕРІ БОЙЫНША АНЫҚТАЛАТЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ(еңбекке баулу)	
Келдибаева В.Н.....	212
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС – ӨРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Кенжаева Н., Ражаббаева Р. Мұса Н.Б.....	216
ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ДЕПРЕССИЯҒА БЕЙІМДІЛІКТІҢ АЛДЫН-АЛУ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСЫ	
Абай А. Қуатова Ж.Ж.....	219
ЭССЕ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ	
Қалдыбек Ж.Н. Абенова.Л.У.....	222
ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК «МЕНІН» ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ЕРТТЕЛУІ	
Қансейт А.,Баймат О.,Есен Г. Қаражігітова К.Н.....	226
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫН ДУАЛЬДІ БІЛІМ БЕРУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Қожабайқызы Б., Есенгелді Ғ. Мұса Н.Б.	228
М.ӘУЕЗОВТИҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ «ҚЫЗ ЖІБЕК» ЖЫРЫН СУРЕТТЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Қуаныш А., Орынбасар С. Арынбаева Р.А.....	231
МАҒЖАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ, ПОЭТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ	
Құттыбаева Ж., Омарова Д. Мұса Н.Б.....	233
Буллинг және кибербуллингке қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері	
Шалғынбаева К.К.....	237
КӘСІБИ ӘЛЕУМЕТТЕНУ: СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ТАБЫСТЫ МАНСАПТЫҚ БАҒДАРЫ	
Алтынбек Ұ. Мамбетова А.Т.....	242
БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ БІЛІМ БЕРУ ФЕНОМЕНИ РЕТІНДЕ	
Туркменбаева Г.Ж. Масалиева Ж.А.....	244
ОҚУШЫЛАРДА ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҰҒЫМДАР ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ЗЕРДЕЛЕНУ ЖАЙЫ	
Мұсаева Ә.М. Орынбаева Г.У.....	248
ҚАЗАҚ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІС.АМАНЖОЛОВЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ	
Мұстафа Ш. Байболова А.Ж.....	251
THE CONCEPT OF A PHRASEOLOGICAL UNIT	
Nurkiyasova Sh. Meirbekov A.К.....	254
ЕЛ МӘДЕНИЕТІ ТІЛДЕН БАСТАЛАДЫ	
Нұрмагова М.Б. Абдихалилова Г.А. Келимбетова Ф.Қ.....	258
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАФИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Р. Ибрагимов, Ә.Б.Бахтыбай.....	262
MOODLE ВИРТУАЛЬДІ ЖҮЙЕСІНДЕ«САНДАР ТЕОРИЯСЫ» ОНЛАЙН-КУРСЫН ӨЗІРЛЕУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ	
Ә.А.Смайыл, Кадирбаева Р.И.....	266
МЕКТЕП-ИНТЕРНАТ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БОС УАҚЫТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫ	
Кобей А.Б.,Ільяс О.М.,Жанабек Г.Б. Ортаева А.С.....	270
БАЛАНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ МЕКТЕП ЖӘНЕ ОТБАСЫНЫҢ БІРЛЕСКЕН ӨРЕКЕТІ	
Сейсен М. Ортаева А.С.	272
ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	

Оспан Ұ.Ш. Байболова А.Ж.....	275
ХАЛЫҚТЫҢ ҚАЙСАР ПЕРЗЕНТІ - Ж.А.ТАШЕНОВ	
Өмірбек Т. Садуақас А. Арынбаева Р.А.....	279
«ОТРАЖЕНИЕ ОБЪЕКТИВНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В «ЗАПИСНЫХ КНИЖКАХ» А.П. ЧЕХОВА»	
Хаппар Р., Сеилбек Ж. Ботабаева Ж.Н.....	280
АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІ	
Рахимжан Қ., Абдиакимова А.Мұса Н.Б.....	282
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Сағилаш Т.Ғ. Тамабай Ә.М.....	286
ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ - ТАРИХИ ТҮЛҒА.	
Сағынтай А.Н, Рысқұл А.Н, Байжанова А.....	289
КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРҒА АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ	
Садикова Ә.Х. Андас Ұ.Ұ. Тамабай Ә.М.	293
Ыбырай Алтынсарин -Қазақтың Тұңғыш Ағартушы-Педагогы, Ақын Жазушысы	
Садық М.Б. Байболова А.Ж.....	295
БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ SOFT SKILLS ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ МӘСЕЛЕСІ	
Санатбай П.А.....	299
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛКЕ ДАЯРЛЫҚ ШЕҢБЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУДЕ ЖОО-НЫҢ РОЛІ	
Сатыбалдиева Н.Б. Ыбырайымжанов Қ.Т.....	303
КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕ ОҚИТУ САБАҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Сатыбалдиева С.С. Ыбырайымжанов Қ.Т.....	305
OPPORTUNITIES FOR MULTILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN	
Smailova K.E., Tursynbai S.E. Ormakhanov G.S.....	308
ҚЫСТЫРМАЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ	
Таджиева А.Ш. Арғынбаева Р.А.....	310
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІБИ ДАЯРЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙЫ	
Талдыбаева Ж. Арзымбетова Ш.Ж.....	311
ЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТИҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ	
Ташкентбай А., Адилбекова А.Мұса Н.Б.....	314
БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМІНІҢ СЫНЫПТАН ТЫС ОҚИТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАРЫ	
Ташкентбай А.Е. Тамабай Ә.М.....	317
Ұстаз болғым келеді	
Төленбай Г., Тұрсынбай М., Есжанова Г.Д. Есжанова Г.Д.....	319
ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК «МЕНІНІҢ» ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Түймебай Т.Ж. Жиенбаева О.Б.....	321
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР	
Түребай А.Қ. Байболова А.Ж.....	324
«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ БОЛАШАҚ МАМАНДАРҒА ҰЛТТЫҚ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ .	
Пердебаев А.Н. Кашкинбаева А.Т.....	328
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТІЛДІК БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ	
Юлчиева М. Сәкенқызы С. Арынбаева Р.А.....	331
ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	
Махатаева Н.С.....	333
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-ЕРІКТІ САЛАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ	
Мылтықбай Г.Б.....	335
Ұлттық рух – Ұлттық тіл	

Маккамбаева М.Б. Сүлейменұлы Ғ.....	338
Ұлттық сана – мәдениетті ұлт	
Майлыбай Б. Т. Сүлейменұлы Ғ.....	341
SOCIAL MEDIA AND POLITICAL PARTICIPATION IN KAZAKHSTAN	
Zhanabayeva A.M. Рахметов Б.М.....	344
TECHNOLOGIES IN OUR LIFE	
Yendibaeva S. Tursynova G.....	347
ТАРИХ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ	
Бухарбаев М. С., Байболова А. Ж.,.....	349
THE DEVELOPMENT OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD	
Каркаев Е.Т., Tolenbai .G.A. Aitzhanova S.E.....	353
ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДИСКУРС ЖӘНЕ МӘТІН МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Аяш А. Б., Асанғали М. Ақберді Б. Ә.....	354
XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ДЕҢГЕЙІ, ПОЭТИКАЛЫҚ ҚУАТЫ	
Байжұманова Б.М. Омаров Н.К.....	358
POLITICAL COMMUNICATION AND POLITICAL DISCOURSE	
Ayash A. B., Asangali M. Akberdi B. A.....	361
ДВУЯЗЫЧНЫЕ СЛОВАРИ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.	
Момынханова М., Тлегенова Ж.К.....	364
СИРОЖИДДИН РАУФНИНГ “НИЛИЙ НАҚШЛАР” КИТОБИНИНГ БАДИИЙ – ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	
Ҳамроева Ҳ., Наралиева Ш.,.....	368
ДЖАДИДИЗМ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ	
Бекчанов Д.Б.....	370
Фуқаролик жамияти институтлари ривожининг тарихий-сиёсий босқичлари	
Салаев Д.Ж.....	372
Анализ учебных пособий по английскому языку с точки зрения 4 К навыков 21 века	
Ақылбек Б.Т. Мәлік Ұ.Ғ, Карабаева Л.К.....	375
Бөлінген көшбасшылық мұғалімнің кәсіби дамуының құралы ретінде	
Әбдіғани И.Д.....	376
Д.А. ҚОНАЕВ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТАРАЛЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН БІРЛІК МӘСЕЛЕСІ	
Айтжанова С.С. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	379
АШТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАППАЙ БОСҚЫНШЫЛЫҚТЫ ТОҚТАТУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ШАРАЛАР	
Жақсылықова М.М. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	381
ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚ САЯСАТЫ	
Жарменова Б.Е. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	384
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Расилов Е.Р. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	387
АҚШ-ТЫҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАСЫ ЖӘНЕ СОҒЫСҚА ЕНУІ	
Сарсенбаева Г.А. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	389
М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨНЕ ЗАМАННАН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Сариева Г.Т. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	392
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ ШАҒЫН-ЖИНАҚЫ МЕКТЕПТЕРДІ ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ БАҒЫТТАРЫ	
Умарова Ш.А. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	395
ҚР-НЫҢ ӨЗІРБАЙЖАН, УКРАИНА, БЕЛАРУСЬ, МАЛДОВА ЕЛДЕРІМЕН ҚАТЫНАСТАРЫ: ҚАЗАҚ ДИАСПАРАСЫ МӘСЕЛЕСІ	
Турсынбаев Б.Т. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	398
ҚАҢЛЫ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕРРИТОРИЯСЫНЫҢ КОНФЕДЕРАЦИЯҒА АЙНАЛУ ПРОЦЕСІ	
Тажиханова Г.А. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.....	400

«ТОНИ БЛЭР ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ «ЖАҢАШЫЛ» БАҒЫТТАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХЫ» КУРСЫН ОҚИТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
Саккулакова Д.Б. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.	403
ОСМАН ҮКІМЕТІНІҢ БАҒАЛЫ МЕТАЛЛ, АҚША ЖӘНЕ БАҒА САЯСАТЫ	
Маликова М.Т. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.	409
1950 ЖЫЛДЫҢ 14 МАМЫРЫНДАҒЫ МӘЖІЛІС САЙЛАУЫ ЖӘНЕ А. МЕНДЕРЕС ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	
Калдыбаев С.Б. Шынтаев Н.А. Апашева С.Н.	411
БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ АЯСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ САПАЛАРЫН ДАМУ	
Баймуратова Г.Е. Арзымбетова Ш.Ж.	414
МЕКТЕПТЕ ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЗІТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚИТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ.	
Жанжигитова Ж.Казиев К.С.	417
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК МӘДЕНИЕТІН ДАМУҒА ДАЯРЛЫҒЫ	
Жұмабекова К.С. Арзымбетова Ш.Ж.	420
FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTENSIVE LEARNING OF FOREIGN LANGUAGES	
Alipueva A.N. Nazarova G. Zh.	423
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКKE ДАЯРЛЫҚ ШЕҢБЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУДЕ ЖОО-НЫҢ РОЛІ	
Альсүйеуова Г.С. Тлеубердиев Б.М.	426
НЕОБХОДИМОСТЬ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ	
Баядилова А.Т. Кудайбергенова М.Р.	430
ЭВОЛЮЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА	
Жақашева М.Т. Кудайбергенова М.Р.	433
СИТУАТИВНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	
Жанатбекова А.Ж. Назарова Г.Ж.	436
СИТУАТИВНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	
Жанатбекова А.Ж. Назарова Г.Ж.	438
ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
Мамытов Н.С. Кудайбергенова М.Р.	441
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ МЕКТЕПТЕ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ	
Ниязбекова М.Т. Досбенбетова А.Ш.	445
FEATURES OF MOTIVATION FORMATION WHEN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN HIGH SCHOOL	
Orynbetova A. Nazarova G. Zh.	448
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІКТЕУШІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	
Паизова А.Ж. Омаров Н.К.	451
POSSIBILITIES OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS	
Sabir Aidana, Kudaibergenova Marzhan	453
DIDACTIC FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE OF STUDENTS OF A PEDAGOGICAL UNIVERSITY BASED ON CREDIT-MODULAR LEARNING TECHNOLOGY	
Turasheva S.I. Gurbanova A.A.	456
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ	
Рустемова Эльвира, Апашева С.Н. Кундебаев Б.А.	459
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА КӨРКЕМ ЖАЗУДЫ ОҚИТУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ӘДІСТЕРІ	
Айтымбетова У.А. Арзымбетова Ш.Ж.	462
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН	

ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША СЫНЫПТАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТ ПРОЦЕСІНІҢ МАЗМҰНЫ	
Бухарова М.И. Арзымбетова Ш.Ж.	464
EXPERIMENTAL RESEARCH OF THE PROCESS OF FORMING PROFESSIONAL SPEECH OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS	
Abdiakimova A. A. Gurbanova A. A.	468
TYPES OF THE SITUATIONS INFLUENCING REALIZATION OF SYMPATHY IN THE FORM OF SPEECH GENRES	
Konar A.K. Nazarova G.Zh.	471
АУТИЗМ СИНДРОМЫ БАР БАЛАЛАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨМЕК ЖӘНЕ ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ	
Оккасова А.М. Арзымбетова Ш.Ж.	475
ӨЗІНДІК ЖҰМЫС, ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Оразалина Т.А. Арзымбетова Ш.Ж.	479
Оқушылардың өзіндік даму дағдыларын қалыптастыру	
Турсынбаев Д.Д. Арзымбетова Ш.Ж.	482
The advantages of organizing effective collaboration in developing students' critical thinking skills	
Ақылбек Б.Т. Мәлік Ұ.Ғ.	486
1992-2012 жылдары Қазақстандағы экономикалық реформаның ұйымдастырушылық- құқықтық заңнамаларының қалыптасуы	
Мадалиев Д.Б. Токмурзаев Б.С.	489
Әлемдік білім беру кеңістігіндегі қазақстандық білім берудің интеграциялау	
Жұматбекқызы М. Токмурзаев Б.С.	491
Оңтүстік Қазақстан сақ ескерткіштерінен табылған тұрмыстық заттардың ерекшеліктері	
Темирова Ф.А. Токмурзаев Б.С.	494
МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАҒА ОҚЫТУҒА БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДАУ	
Шамуратова Ф.К.	497
ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН КӨРСЕТУ	
Маханова А. К.	501
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛКІТІЛІК АРТТЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	
Шойбекова А.С.	504
Ы.АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Абдуманова Г.С.	508
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУЫН ДАМУЫН ОҒАН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Пулатова Н.М.	511
КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫМЕН ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР	
Сахова Э.А.	515
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ ПӘНІ БОЙЫНША МӘТІН МАЗМҰНЫ МЕН ОНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ИГЕРУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
Шаймерденова Г.А.	518
THE VARIETY OF GENDER LINGUISTICS IN ENGLISH, GERMAN, RUSSIAN AND KAZAKH PROVERBS	
Abil A. Turashbekova T., Muratbai Y. Tursynova G.I.	522
ҚАЗАҚ ТІЛІМЕН САЛЫСТЫРА ОТЫРЫП АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫН ОҚЫТУ	
Ашурматова Г., Абдураимов Н. Турсынова Г.И.	524
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНТРОПОНИМОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ	
Бектурсын Л.Е. Сапарбеков Д., Жолжаксиев Ж. Турсынова Г.И.	528
ANALYSIS OF THE MAIN STYLISTIC TOOLS AND METHODS OF EXPRESSING EMOTIONALITY IN ENGLISH	
Burantaeva D., Ergeshova K. Tursynova G.	532

АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЫН ЕСІМДЕРДІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ	
Жанғазы Б., Турашбекова К. Турсынова Г.И.	535
THE INVESTIGATION OF PECULIARITIES OF TRANSCRIPTION OF PROPER NAMES OF THE ENGLISH LANGUAGE INTO THE KAZAKH LANGUAGE	
Ismail Z. Tursynova G.	538
ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ОМОНИМДЕРДІ ТАЛДАУ	
Каримова М., Талипбекова М. Турсынова Г.И.	541
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	
Макхамбаева М., Аширбай А. Турсынова Г.И.	545
DIVERSITY OF GENDER LINGUISTICS IN ENGLISH- RUSSIAN AND KAZAKH PROVERBS	
Ismail Sh. Mirkamalov R., Zhunisbek Y. Tursynova G.I.	548
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАЯНДАУЫШ ҰҒЫМЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ	
Рузақулова Г., Талапбекова С. Турсынова Г.И.	550
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРЫЛУ СИПАТЫ	
Sultanova M. Тастемір Ж., Абилда А. Турсынова Г.И.	552
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ҮЛГЕРМЕУШЛІГІН БОЛДЫРМАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Жұмабаева Д. Х	554
ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Дадаева Д. Х.	558
ҚОРШАҒАН ОРТА ПӘНІН ОҚЫТУДА «ДАМЫТА ОҚЫТУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Жаппарова Ш.Х.	562

**«Жастар және ғылым – 2023» республикалық ғылыми-
тәжірибелік студенттік конференцияның ғылыми мақалалар
жинағы.**

**Сборник научных статей республиканской научно-практической
студенческой конференции «Молодежь и наука - 2023».**

**Collection of scientific articles of the republican scientific-practical
student conference «Youth and science - 2023».**

I

Басуға 29.06.2023 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 35,25 шартты баспа табақ. Таралымы 100 дана. «Әлем» баспаханасы.
Тапсырыс №2906. Шымкент қаласы, Ғ.Іляев көшесі, 7

+ 7 702 331 44 37, +7 776 331 44 37
Email: alembaspasy@mail.ru

